

נגישות החברה הישראלית לאנשים

עם מוגבלות בפתח המאה ה-21

עורכים: דינה פלדמן, יעל דניאלי להב, שמואל חיימוביץ'

בהוצאת משרד המשפטים, התשס"ז-2007

בעשור האחרון, מאז חקיקת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998, עוברת החברה הישראלית מהפכה משמעותית שנוגעת למציאות חייהם של אנשים עם מוגבלות בישראל. עיקרה - יישום זכויות אדם שנוגעות לכל תחומי החיים, על בסיס של שוויון הזדמנויות והכרה בערך ההשתתפות הפעילה והתורמת של אנשים עם כל מגוון המוגבלויות. אחד האמצעים המרכזיים לקידום ההשתלבות וההשתתפות הפעילה של אנשים עם מוגבלות בחברה הוא הבטחת זכותם לנגישות ולהתאמות במבנים, תשתיות סביבה ושירותים ציבוריים, קיימים וחדשים כאחד. תיקון מספר 2 לחוק השוויון (התשס"ה-2005) המכונה 'פרק הנגישות' מסדיר תחום זה, אשר אמור בתוך עשור מיום חתימת התקנות לצדו לשנות את המציאות הישראלית ללא הכר.

נציבות השוויון לאנשים עם מוגבלות במשרד המשפטים מופקדת על קידום החזון החברתי, והיא שהפיקה ספר זה במטרה לאפשר לציבור הרחב להיחשף להיבטים המגוונים של תחום הנגישות לאנשים עם מוגבלות בישראל. הספר שלפנינו הנו ראשון מסוגו בעברית, והוא עוסק בתיאור העשייה בישראל מנקודת מבטם של מעצבי מדיניות, אנשי מקצוע ופעילים מקרב אנשים עם מוגבלות.

בספר שישה שערים:

נגישות וזכויות אדם; נגישות והחברה האזרחית; נגישות מבנים, תשתיות, סביבה ושירות; נגישות והזכות לשיקום; נגישות והזכות לחינוך, השכלה, והכשרה; נגישות והזכות לתעסוקה.

עורכי הספר הם:

ד"ר דינה פלדמן, נציבת שוויון לאנשים עם מוגבלות, במשרד המשפטים
אדריכלית יעל דניאלי להב, יועצת לנציבות בתחום הדרכה והכשרות בנגישות
אדריכל שמואל חיימוביץ', ממונה נגישות ארצי בנציבות השוויון לאנשים עם מוגבלות

ציור העטיפה: אבנר מוסקוביץ', 'בראשית'

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21
עורכים: דינה פלדמן יעל דניאלי להב שמואל חיימוביץ'

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, חיימוביץ'

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21

עורכים: דינה פלדמן יעל דניאלי להב שמואל חיימוביץ'

נציבות השוויון לאנשים עם מוגבלות
משרד המשפטים מדינת ישראל
התשס"ז-2007

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, היימוביץ'

The Accessibility of the Israeli Society for Persons
with Disabilities on the Threshold of the 21st Century

Dina Feldman Yael Danieli Lahav Shmuel Haimovitz

מסת"ב: 978-965-91116-0-2 ISBN:

By Ministry of Justice

The State of Israel

All Rights Reserved to Ministry of Justice

©

בהוצאת משרד המשפטים, התשס"ז-2007

מדינת ישראל

כל הזכויות שמורות למשרד המשפטים

נדפס בישראל: דפוס וכריכת מאירי בע"מ

מהדורה שנייה מתוקנת נדפסה בישראל, 2007

תוכן העניינים

9	רשימת הכותבים
13	פתח דבר
17	מבוא
29	שער ראשון: נגישות וזכויות אדם
	תרומתו של חוק שוויון לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998
31	לקידום צדק סביבתי לאנשים עם מוגבלות בישראל דינה פלדמן
81	נגישות - רקע קונספטואלי שונית רייטר
109	אידיאולוגיית הנגישות: הפצת וקליטת הנגישות בדמוקרטיה הישראלית בועז אחד העם
135	המהפכה החקיקתית בתחום הנגישות דן אורן, נטע דגן
177	הזכות לנגישות בחקיקה הישראלית ובחקיקה בעולם צביה אדמון
223	זְקָנָה, זכויות ומוגבלות: היבטים חוקיים של נגישותם של אנשים זקנים לצדק ישראל (איסי) דורון
249	מעמד נציבות השוויון ביישום ואכיפה של 'פרק הנגישות' בחוק השוויון בלהה ברג
261	ביזור סמכויות מול אחדות: היערכות משרדי הממשלה ליישום פרק הנגישות ערן טמיר
293	שער שני: קידום הזכות לנגישות והחברה האזרחית
295	מאפיינים ומגמות התפתחות של ארגוני המגזר השלישי בתחום אנשים עם מוגבלות: תמונת מקרו יעל אלון, בני גדרון

- 317 **'לי זה לא יקרה' – על מאבקי הנכים להכרה ולהשגת זכויות מראשית שנות השמונים עד היום (רשמים אישיים)**
אתי אברהמי
- 337 **'בקול – ארגון כבדי-שמיעה ומתחרשים' פותח ערוצי תקשורת חדשניים**
אחיה קמארה
- 347 **עמותת 'נגישות ישראל' כמודל**
יובל וגנר, גבריאלה עילם, יעקב עילם, איילת צורי
- 367 **עמית לעמית: אנשי מקצוע עם מוגבלות העובדים ומתנדבים בקרב קהילתם**
אביטל סנדלר-לך
- 375 **מהתמודדות אישית לאחריות חברתית: הכשרת מנהיגות לשינוי חברתי לאנשים המתמודדים עם מוגבלות**
ישראל סייקס, איילה ולודבסקי
- 401 **שער שלישי: נגישות מבנים, תשתיות, סביבה ושירות**
- 403 **תקינה בתחום הנגישות**
נורית הולצינגר
- 415 **נגישות לאנשים עם מוגבלות: על הפרקטיקה של הבקרה**
שמואל חיימוביץ'
- 431 **התמקצעות בתחום הנגישות לאנשים עם מוגבלות בישראל**
דינה פלדמן, יעל דניאלי להב, אמיל מלול, דפנה סילוביסקי
- 477 **לא על האידיאולוגיה לבדה**
אבי רמות
- 487 **המענה הטכנולוגי לנגישות בישראל: הישגים, אתגרים והזדמנויות**
לורנס נורמי
- 499 **עקרונות בהנגשה עבור אנשים עם לקות שמיעה**
ארנה ערן
- 525 **עקרונות בהנגשה עבור אנשים עם לקות ראייה**
נורית נוישטט
- 547 **לקות חושית כפולה: שמיעה וראיה**
ארנה ערן, נורית נוישטט

- 557 **התחשבות הלכתית באנשים עם מוגבלות: פעילות מכון 'צומת' להפעלת מכשור בשבת לאנשים עם מוגבלות**
הרב ישראל רוזן
- 573 **מוגבלות גלויה – נגישות סמויה: סיפורם של אנשים עם מוגבלות שכלית**
שירה ילון-חיימוביץ
- 597 **הגברת הנגישות הפיזית והחברתית והעצמתה בעזרת בעלי חיים**
יוסף טרקל
- 639 **נגישות במבט אחר: נגישות שירותים חיוניים למיעוטים לשוניים**
מיכל שוסטר, מרים שלזינגר
- 663 **שיטות ניתוח נתוני נגישות: יישום במערכת מידע ממוחשבת על נגישות לאתרי פנאי ונופש**
יהודית בנדל
- 675 **נגישות לספריות ולמידע לאור חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות**
אירית גץ, ורדה שמש
- 711 **עיריות נגישות לאנשים עם מוגבלות: מחזון למעשה**
יעל דניאלי להב
- 737 **חופש התנועה של אנשים עם מוגבלות**
עודד רוט
- 751 **שער רביעי: נגישות והזכות לשיקום**
- 753 **השיקום כתפיסת עולם רב-ממדית: נגישות לשירותי שיקום רפואיים וחברתיים**
חיים רינג, ענת שילנסקי
- 783 **נגישות ומוגבלות בניידות**
תמר יעקב
- 805 **השתתפות, החלמה ומה שביניהן: תפיסות חדשות בעולם הבריאות**
אורלי בוני, נעמי הדס-לידור
- 821 **צמצום סטיגמה – כלי לקידום נגישות החברה לאנשים עם מוגבלות נפשית ולקידום השתלבותם בה**
יחיאל שרשבסקי, נעמי שטרוד, אלונה בידני-אורבך, מקס לכמן, נגה שגיב, טלי זהבי, יצחק לבב ושולה אלפרוביץ
- 855 **'גישה בריאה' – נגישות מערכת הבריאות לנשים עם מוגבלות**
נעמה לרנר

873 שער חמישי: הזכות לנגישות החינוך, ההשכלה וההכשרה

- 875 'גם אני יכול/ה' – נגישות דו כיוונית לתלמידי בתי ספר ואנשים עם צרכים מיוחדים**
רונית אשכנזי
- 883 התאמת הסביבה לילדים עם מוגבלות שכלית**
דנה רוט, מישל שפירא
- 907 הנגשת ההשכלה הגבוהה לסטודנטים חירשים וכבדי שמיעה**
אורית זולברג
- 919 טכנולוגיה מסייעת ללמידה של אנשים לקויי ראייה ועיוורים**
משה עובד
- 927 מודל נגישות לאקדמיה לסטודנטים עם ליקויי למידה**
יעל מלצר
- 961 נגישות הסביבה הפיזית במוסדות להשכלה גבוהה**
יונית קפלן
- 995 תורת הנגשת הכשרות והדרכות: הלכה למעשה**
ירונה בן שלום, אורנה לשם
- 1013 שיטות הדרכה בתיירות לאנשים עם לקויות פיזיות, חושיות ומנטליות**
פנינה מוסק

1027 שער שישי: הזכות לנגישות התעסוקה

- 1029 נגישות העבודה לאנשים עם מוגבלות**
יוסף ריבק
- 1041 נגישות חברתית – נגישות לאיכות חיים**
רוני שכטר
- 1049 תעסוקת נכים וחשיבות מציאת פתרונות ניידות**
יורם סבירסקי
- 1063 הנגשת עולם העבודה לתלמידים עם לקות אינטלקטואלית: מודל חינוכי רב-מקצועי לפיתוח זהות תעסוקתית**
איריס מנור-בנימיני, שונית רייטר, מלכה חסון, יעל פז
- 1093 תערוכות וירידים מממשים את העיקרון הדמוקרטי-חברתי-כלכלי-תרבותי של הזדמנות שווה לכול. ובישראל?**
יצחק שלו

רשימת הכותבים

- אתי אברהמי**, פורום זכויות ומוגבלות (נכים) בפורטל 'תפוז'.
צביה אדמון, עו"ד, ייעוץ לנציבות השוויון במשרד המשפטים.
דן אורן, עו"ד, ייעוץ וחקיקה, משרד המשפטים.
בועז אחד-העם, עצמאי.
- יעל אלון**, המרכז לחקר המגזר השלישי בישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
שולה אלפרוביץ', תוכנית בנפשו, שק"ל - שירותים קהילתיים לאנשים עם מוגבלות.
- ד"ר רונית אשכנזי**, המנהל למדע ולטכנולוגיה, משרד החינוך המדע והספורט.
אורלי בוני, השירות הארצי לריפוי בעיסוק, משרד הבריאות.
אלונה ביזני-אורבך, שירותי בריאות הנפש, משרד הבריאות.
ד"ר יהודית בנדל, עמותת 'נגיש לכל'.
- ירונה בן-שלום**, היחידה לנכויות ושיקום ואלכ"א, ג'וינט ישראל.
בלהה ברג, עו"ד, נציבות השוויון לאנשים עם מוגבלות, משרד המשפטים.
פרופ' בני גדרון, המרכז לחקר המגזר השלישי בישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- ד"ר אירית גץ**, המחלקה ללימודי מידע, אוניברסיטת בר-אילן.
נטע זגן, עו"ד, 'בזכות', המרכז לזכויות אדם של אנשים עם מוגבלויות.
ד"ר ישראל (איסי) דורון, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה.
ד"ר נעמי הדס-לידור, החוג לריפוי בעיסוק, אוניברסיטת תל אביב; המועצה הארצית לשיקום נכי נפש בקהילה.
- נורית הולצינגר**, אדריכלית, מכון התקנים הישראלי.
יובל וגנר, עמותת 'נגישות ישראל'.
- איילה ולדבסקי**, שתי"ל - שירותי תמיכה וייעוץ לארגונים לשינוי חברתי מייסודה של הקרן החדשה לישראל.
- טלי זהבי**, מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
אורית זולברג, מרכז התמיכה במכון 'לקידום החירש בישראל'.
- שמואל חיימוביץ'**, אדריכל, נציבות השוויון לאנשים עם מוגבלות, משרד המשפטים.
- מלכה חסון**, בית הספר ממ"ד, חטיבת שלום, פתח תקוה.
ערן טמיר, עו"ד, ייעוץ לנציבות השוויון במשרד המשפטים.
פרופ' יוסף טרקל, הפקולטה למדעי החיים ע"ש ג'ורג' ס' וייז, אוניברסיטת תל אביב.

ד"ר שירה ילון-חיימוביץ, ריפוי בעיסוק, הקריה האקדמית אונו.
ד"ר תמר יעקב, המחלקה לפיזיותרפיה, המרכז האוניברסיטאי אריאל, בשומרון.

פרופ' יצחק לבב, שירותי בריאות הנפש, משרד הבריאות.
יעל דניאלי להב, אדריכלית, בית הספר לארכיטקטורה, המרכז האוניברסיטאי אריאל, בשומרון.

ד"ר מקס לכמן, המועצה הארצית לשיקום נפגעי נפש.
נעמה לרנר, עו"ס, 'בזכות', המרכז לזכויות אדם של אנשים עם מוגבלויות.
אורנה לשם, המחלקה לשירותים חברתיים, עיריית רעננה.
אמיל מלול, אגף בכיר להכשרה ולפיתוח כוח אדם, משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה.

יעל מלצר, מרכז התמיכה לסטודנטים עם ליקויי למידה במכללה האקדמית תל-חי.

ד"ר אריס מנור-בנימיני, המחלקה לחינוך ולעבודה סוציאלית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

ד"ר נורית נוישטט, פריפטולוגית; מכללת לוינסקי.
לורנס נורמי, גרונטק, המרכז הישראלי לטכנולוגיה מסייעת וזקנה, אשל, ג'וינט-ישראל.

ד"ר יורם סבירסקי, עמותת 'נגישות ישראל'.
ישראל סייקס, שתי"ל - שירותי תמיכה וייעוץ לארגונים לשינוי חברתי מייסודה של הקרן החדשה לישראל.

דפנה סילוביסקי, אגף בכיר להכשרה ולפיתוח כוח אדם, משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה.

אביטל סנדלר-לף, היחידה לנכויות ושיקום, ג'וינט ישראל.
משה עובד, עלה - מרכז הלמידה לעיוור באוניברסיטה העברית בירושלים.

ד"ר גבריאלה עילם, עמותת 'נגישות ישראל'.
יעקב עילם, מהנדס, עמותת 'נגישות ישראל'.

ד"ר ארנה ערן, אודיולוגית; החוג להפרעות בתקשורת, המכללה האקדמית הדסה.

יעל פז, בית הספר ממ"ד, חטיבת שלום, פתח תקוה.
ד"ר דינה פלדמן, נציבת שוויון לאנשים עם מוגבלות, משרד המשפטים.

איילת צורי, המכון להדרכה בכתיבה עסקית.
אחיה קמארה, בקול - ארגון לכבדי שמיעה ולמתחרשים.

יונית קפלן, אדריכלית, אגף בינוי ותחזוקה, הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל.

הרב ישראל רוזן, מהנדס, מכון 'צומת', אלון שבות.
ד"ר דנה רוט, בית איזי שפירא, רעננה.
עודד רוט, עו"ד, אתר האינטרנט 'תחבורה וחברה'.
פרופ' יוסף ריבק, ביה"ס לבריאות הציבור, הפקולטה לרפואה, אוניברסיטת תל אביב.
פרופ' חיים רינג, בי"ח לוינשטיין, מרכז שיקום רעננה.
פרופ' שונית רייטר, הפקולטה לחינוך, אוניברסיטת חיפה.
ד"ר אבי רמות, 'המרכז הישראלי לנגישות', שק"ל - שירותים קהילתיים לאנשים עם מוגבלות.
גה שגיב, מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
מיכל שוסטר, המחלקה לתרגום וחקר התרגום, אוניברסיטת בר-אילן.
ד"ר נעמי שטרוד, מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
ענת שילנסקי, עו"ס, בי"ח לוינשטיין, רעננה; המועצה הלאומית לשיקום.
רוני שכטר, מטה מאבק הנכים.
יצחק שלו, שבל; איטקס.
פרופ' מרים שלזינגר, המחלקה לתרגום וחקר התרגום, אוניברסיטת בר-אילן.
ורדה שמש, המחלקה ללימודי מידע, אוניברסיטת בר-אילן.
מישל שפירא, בית איזי שפירא, רעננה.
יחיאל שרשבסקי, שירותי בריאות הנפש, משרד הבריאות.

פתח דבר

מתוך דברי מנכ"ל משרד המשפטים, עו"ד משה שילה

בעשור האחרון עוברת החברה הישראלית מהפכה של ממש ביחס לאנשים עם מוגבלות. מדובר בהטמעת הרעיון כי עניינם של אנשים עם מוגבלות אינו נוגע רק לעובדים בתחום הרפואי, במסגרות השיקום ובמסגרות הפועלות להקניית ביטחון סוציאלי, אלא הוא גם עניינו של הציבור כולו, של העוסקים בעיצוב מדיניות סביבתית וחברתית כוללת, לרבות אלה העוסקים בתכנון סביבתי וטכנולוגי ובהספקת שירותים לכלל הציבור. כל זאת, על בסיס של שוויון הזדמנויות וזכויות אדם.

עמוד השדרה של המהפכה הישראלית הנו חוק שוויון לאנשים עם מוגבלות, אשר נחקק ב-1998, ומטרתו להגן על כבודו וחירותו של אדם עם מוגבלות, לעגן את זכותו להשתתפות שוויונית ופעילה בחברה בכל תחומי החיים, וכן לתת מענה הולם לצרכיו המיוחדים, באופן שיאפשר לו לחיות את חייו בעצמאות מרבית, בפרטיות ובכבוד, תוך מיצוי מלוא יכולותיו.

המשמעות המעשית של החוק היא כי אדם עם מוגבלות לא יהיה עוד הפקר לכל גורם המפלה אותו או הפוגע בכבודו ובחירותו על רקע מוגבלותו. לאדם עם מוגבלות הרצון והיכולת לחיות ככל האדם בחברה, ובהתאמות הנכונות הוא יכול וצריך להיות חבר פעיל ותורם לחברה תוך מיצוי מלוא יכולותיו, זכויותיו וחובותיו האזרחיות. הדבר אינו מובן מאליו, מאחר ששנים רבות תפסה החברה הישראלית את האנשים עם מוגבלות, ואף הם את עצמם, כנסמכים על שולחן המדינה, מאחר שאינם מסוגלים לממש את יכולותיהם ואת זכויותיהם וחובותיהם כאזרחים.

המערכת המשפטית והחוקתית, וכן נציגי החברה האזרחית ואנשי מקצועות התכנון והסביבה, נמצאים למעשה בראש החץ של מהפכה חברתית זו, הן בפסיקות בבתי המשפט, הן בחקיקת שוויון לסוגיה והן ביישומה בתחומי התעסוקה, נגישות התחבורה הציבורית, ולאחרונה בתחום הנגישות הכללית, כמו גם בתחומי חיים נוספים.

משרד המשפטים קיבל על עצמו להוביל את המדיניות בנושא ברוח זכויות אדם, בעיקר באמצעות נציבות השוויון לאנשים עם מוגבלות:

- על ידי קידום הליכי חקיקה שונים ויישומם, תוך שיתוף משרדי הממשלה השונים ונציגי החברה האזרחית.
- גיבוש גוף הידע בתחום זכויות אדם של אנשים עם מוגבלות ובתחום הנגישות, והפצה בקרב הציבור הרחב באמצעים שונים ומגוונים.

- קידום יזמות חדשניות.
- תיאום עבודה בין משרדית בתחום זכויות אדם.
- יישום האמנה לזכויות אנשים עם מוגבלות, שישראל הייתה בין התורמים הבולטים לניסוחה ובין הראשונים לחתום עליה בחודש מרס 2007
- עם חקיקת 'פרק הנגישות' של חוק השוויון נוספה למשרד המשפטים, באמצעות נציבות השוויון, גם הסמכות לאכוף את החוק. לצורך כך פועל משרד המשפטים כדי להבטיח הקמת מערך אכיפה הולם בנציבות השוויון, אשר נכלל כבר במסגרת תכנית עבודה רב שנתית.

היקף העשייה של משרד המשפטים בתחום הדאגה לשלומם ולרווחתם של אנשים עם מוגבלות הוא רחב הרבה יותר. בשנים האחרונות דאגנו במשרד להבטיח את רכושם של החוסים וכן את הייצוג המשפטי של אנשים עם מוגבלות נפשית המטופלים בכפייה. זאת, בנוסף לייצוג המשפטי הניתן להם באמצעות היחידה לסיוע משפטי והסנגוריה הציבורית, למתן ביצוע התאמות במבחנים אשר משרד המשפטים אחראי עליהם, ולאחרונה להנגשת משרד המשפטים ולהבטחת ייצוג הולם של מתמחים עם מוגבלות בעריכת דין, כמו גם קליטה של מתנדבי שירות לאומי עם מוגבלות במשרדים השונים. מעבר לזאת מתקיימות השתלמויות בנושא למערכת המקצועית והמנהלית של משרד המשפטים, במטרה לחשוף את הצוות למדיניות ולמהלכים הנעשים בארץ ובעולם בתחום.

מלאכת השלמת החקיקה והטמעתה של תפיסת עולם כה מהותית לחברה מתוקנת נמצאת עדיין בתחילתה, והדרך להשבת אחריותם, כבודם וביטחונם של אנשים עם מוגבלות בחברה הישראלית עדיין ארוכה. אולם משרד המשפטים, למרות הקשיים והאתגרים בהפנמת מודל זכויות האדם, מחויב לתהליך שיעדיו הם: שוויון הזדמנויות, השתתפות פעילה והשתלבות מלאה.

מטרת הספר 'נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בישראל בפתח המאה ה-21', שהוא פרי יזמתה של נציבת השוויון ד"ר דינה פלדמן, היא לעורר את המודעות לנושאים אלו ולהגביר את הידע וההיכרות עם התחום. אני מקווה כי תמצאו בו עניין רב ותפיצו את הכתוב בו לגורמים רבים ככל שניתן.

משה שילה

ירושלים: י"ג באייר התשס"ז, 1 במאי 2007

מתוך דברי פרופ' ארזה צ'רצ'מן, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל

הספר הזה הוא ביטוי מוחשי למהפכה העוברת על המדינה והחברה בישראל בשנים האחרונות. מהפכה זו, שהתחוללה לנגד עינינו, נגעה ליחס לזכויות של אנשים עם מוגבלות ולמחויבות של המדינה והמערכות השונות שלה למימוש זכויות אלה. ההתקדמות התקיימה בזכות הרבה אבות ואימהות - אנשים הפעילים בהתארגנויות אזרחיות פורמליות ולא פורמליות של אנשים עם מוגבלות, עמותות למען אנשים עם מוגבלות, חברי כנסת, שרים ומשרדי ממשלה, אנשי מקצוע ואנשי אקדמיה.

בבסיס חוק השוויון לאנשים עם מוגבלות ולנציבות שהוקמה ליישם אותו, קיימים כמה עקרונות ערכיים חשובים מאוד: א) השאיפה לצדק חברתי וסביבתי עבור כל תושבי המדינה; ב) ההכרה בזכות לשוויון בכל תחומי החיים; ג) ההתייחסות לכל סוגי המוגבלות - פיזית, חושית, הכרתית ונפשית; ד) ההכרה בחובת המדינה להבטחת שוויון זה.

אחד התחומים העיקריים שהספר והחוק עוסקים בהם הוא הסביבה הפיזית, המהווה תמיכה או הפרעה להשגת מטרות החוק ועקרונותיו. הגישה המקובלת היום ביחס לסביבה הפיזית ברמותיה השונות נקראת תכנון לכול (universal design). גישה זו קובעת עבורנו רף גבוה מאוד, שאיפה אידאלית ואידאליסטית - שכל סביבה וכל אמצעי בתוכה יתאימו לשימוש של כל אחד ואחת, ללא קשר לסוג המוגבלות או למידתה.

אבל חוק זה מכיר בכך שלאנשים עם מוגבלות דרושה לא רק גישה פיזית למקומות, כי אם גם גישה למידע וגישה לתעסוקה ולשירותים מסוגים שונים. נגישות במובנים האלו נוגעת לפן אחד של צדק חברתי וסביבתי - הפן של צדק חלוקתי - האמור להבטיח שחלוקת המשאבים והמטרדים בין קבוצות של אנשים היא חלוקה צודקת. חסרה בינתיים התייחסות מספקת לגישה, הנוגעת לפן השני של צדק, שהוא צדק הליכי - הדורש שהאנשים עצמם יוכלו לקחת חלק בתהליך קבלת ההחלטות המיועד להשיג את הצדק החלוקתי.

הפרקים בספר עוסקים בחלקים שונים של כל ההיבטים האלה. בין הכותבים נכללים אנשים עם מוגבלות מסוג זה או אחר, והפעילים בארגונים שונים, אנשי מקצוע ואנשי אקדמיה. חלק מהפרקים עקרוניים יותר וחלקם מעשיים יותר. מגוון זה מבטא הכרה במורכבות הנושא וניסיון מבורך להקיף חלק גדול ממנו. הפרקים השונים מאפשרים לנו

לבחון מאיפה באנו, היכן אנחנו נמצאים היום ולאן אנחנו רוצים/צריכים להגיע בשנים הקרובות. כולנו יכולים להיות גאים בכך שספר זה מציג תמונה אופטימית, של התקדמות במחויבות, בידע ובניסיון מעשי. עתה נותרת לנו המשימה להמשיך את המלאכה - לדאוג לאכיפת החוק וליישום דרישותיו, להגביר את העשייה ולהרחיב את הידע שלנו.

ארזה צ'רצ'מן

חיפה: י"ג באייר התשס"ז, 1 במאי 2007

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 – מבוא

ג קול קורא - במדבר, פנו דרך...;
לשרו, בערבה, מסלה...

ד כל-גיא, נשא, וכל-הר וגבעה, שפלו;
והיה העקב למישור, והרכסים לבקעה.

ישעיהו פרק מ'

על פי הסקר החברתי שנערך בישראל על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אחד מכל ארבעה ישראלים מגדיר את עצמו כאדם עם מוגבלות; אחד מכל תשעה, כאדם עם מוגבלות חמורה; ואחד מכל חמישה מטפל בבן משפחה עם מוגבלות חמורה.¹ שיעורים אלו צפויים לעלות עם הארכת תוחלת החיים, בעקבות חשיפה לתאונות ולמלחמות, ובזכות ההישדרות הרבה יותר של ילודים ואנשים החולים במחלות קשות. עוד מראה הסקר החברתי כי רק המיעוט שבמיעוט נולדים עם מוגבלות (2%), ואילו מרבית המוגבלויות נרכשות במהלך החיים מבלי שניתן לנבא מראש את סיבתן (פלדמן וכן אליהו, 2007). אשר על כן ההיכרות עם הנושא צריכה להיות עניינו של כל אזרח אשר טובתו האישית, המשפחתית, החברתית והמקצועית - וטובתה של החברה הישראלית בכלל - עומדות לנגד עיניו.

לכאורה, מדינת ישראל פועלת רבות ומשקיעה משאבים וידע רב על מנת לספק מענים ראויים לאוכלוסיית האנשים עם מוגבלות בתחום החינוך, הטיפול, השיקום, הביטחון הסוציאלי ועוד. אך למרות זאת ניתן לראות כי בפתח המאה ה-21, המוגבלות בישראל עדיין כרוכה בהשתלבות מצומצמת יותר בחברה מבחינת רמת השכלה והכנסה לנפש, מבחינת השתלבות בשוק העבודה, בחיי החברה, התרבות והפנאי, ובנושאים כמו תנאי דיור, שימוש בטכנולוגיות ועוד. זאת למרות העובדה שתרומתם של אנשים עם מוגבלות אינה נופלת מתרומת שאר האוכלוסייה. למשל בשירות בצה"ל,² ולמרות הדמיון הרב בעוצמת קשרי המשפחה שלהם המהווה את מקור התמיכה העיקרי לאזרחי החברה

הישראלית בסיוע בהשתלבות. לא ייפלא, על כן, כי אנשים עם מוגבלות בישראל מודאגים ופסימיים יותר מכלל האוכלוסייה (פלדמן ובן משה, 2007), ולהם סיבה טובה לכך לא רק עקב המצב הכללי שעמו הם מתמודדים, אלא אף בעטיו של היחס אליהם של כ-40% מהחברה הישראלית, שיעור גבוה למדי של אנשים שאינו מאמין עדיין ביכולתם להקים משפחה, לרכוש השכלה, להשתלב במקומות עבודה ועוד (סקר עמדות הציבור, 2005).³

דעות אלו מבוססות על דימויים שמרבית הציבור (67%) מעצב בעיקר על בסיס היכרות במסגרת משפחתית (כשליש), חברים (26%) או עמיתים לעבודה (26%), ופחות מתוך היכרות של אנשים עם מוגבלות במקומות ציבוריים (18%), בשכונה (10%), בלימודים (6%) ובצבא (3%). ממצא זה מצביע על כך שהמרחב הציבורי בישראל מאופיין, למעשה, בהדרה (exclusion) גבוהה של אנשים עם מוגבלות (סקר עמדות הציבור, 2005) והסיבה העיקרית לכך הנה כנראה היעדר נגישות של המבנים, התשתיות, הסביבה והשירות הציבורי לאנשים עם מוגבלות המהווה תנאי הכרחי ליכולתו של אדם עם מוגבלות להשתלב בסביבה ובחברה (דוח כץ, 1997; דוח מבקר המדינה, 2002; היס-יונס, פרידמן והרקוביץ, 2003). מהי אם כן 'נגישות לאנשים עם מוגבלות', וכיצד היא אמורה לאפשר את קידום השוויון והצדק החברתי?

'נגישות' לאנשים עם מוגבלות מוגדרת לראשונה בישראל בחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998, בתיקון לחוק מספר 2 הקרוי 'פרק הנגישות', אשר נחקק בכנסת במרס 2005. כדלקמן:

'מתן אפשרות להגעה למקום, תנועה והתמצאות בו, שימוש והנאה משירות, קבלת מידע הניתן או המופק במסגרת מקום או שירות או בקשר אליהם, שימוש במתקניהם והשתתפות בתכניות ובפעילויות המתקיימות בהם, והכול באופן שוויוני, מכובד, עצמאי ובטיחותי.'

לשם הפיכתה של הגדרה זו לכלי פעולה מעשי מצא המחוקק לנכון לפרט את הגבולות והתכנים הכלולים בה, אם במסגרת החקיקה הראשית ואם במסגרת התקנות המנוסחות בימים אלה על ידי משרדי הממשלה השונים, כדלקמן:⁴

תקנות שר המשפטים

גורמים המעורבים בהליך החקיקה	נושא חקיקת המשנה [סעי' בחוק]
1. אישור ועדת העבודה והרווחה של הכנסת 2. הסכמת שר אוצר 3. הסכמת שר הפנים 4. התייעצות עם הנציב 5. התייעצות עם ארגונים לקידום זכויות אנשים עם מוגבלות	תקנות בנוגע לנגישות בניינים קיימים
1. אישור ועדת העבודה והרווחה של הכנסת 2. הסכמת שר אוצר 3. הסכמת שר הפנים 4. התייעצות עם הנציב 5. התייעצות עם ארגונים לקידום זכויות אנשים עם מוגבלות	תקנות בנוגע לנגישות מקום שאינו בניין (גן ציבורי, חוף רחצה) - קיים
1. אישור ועדת העבודה והרווחה של הכנסת 2. הסכמת שר האוצר 3. התייעצות עם הנציב 4. התייעצות עם ארגונים לקידום זכויות אנשים	תקנות שוויון - בנוגע לפטור עקב נטל כבד מדי (נוגע לבניין ולשירותים קיימים)
1. אישור ועדת העבודה והרווחה של הכנסת 2. הסכמת שר האוצר 3. התייעצות עם הנציב 4. התייעצות עם ארגונים לקידום זכויות אנשים	תקנות בנוגע לנגישות אתרים (שמורות טבע, גן לאומי, יערות קק"ל)
1. אישור ועדת העבודה והרווחה של הכנסת 2. הסכמת שר האוצר 3. התייעצות עם הנציב 4. התייעצות עם ארגונים לקידום זכויות אנשים	כגון: תקנות בנוגע לנגישות השירות לציבור

תקנות שרת החינוך

1. אישור ועדת העבודה והרווחה של הכנסת 2. הסכמת שר האוצר [הכרעת הממשלה] [19סז] 3. התייעצות עם המועצה להשכלה גבוהה 4. התייעצות עם הנציבות 5. התייעצות עם ארגונים לקידום זכויות אנשים עם מוגבלות	תקנות בנוגע להתאמות נגישות במוסדות על-תיכוניים [חובה][19כט]
1. אישור ועדת העבודה והרווחה של הכנסת 2. הסכמת שר האוצר [הכרעת הממשלה] [19סז] 3. התייעצות עם המרכז לשלטון מקומי 4. התייעצות עם הנציבות 5. התייעצות עם ארגונים לקידום זכויות אנשים עם מוגבלות	תקנות בנוגע לנגישות מוסדות חינוך קיימים [חובה] [19לג]
1. אישור ועדת העבודה והרווחה של הכנסת 2. הסכמת שר האוצר [הכרעת הממשלה] [19סז] 3. התייעצות עם המרכז לשלטון מקומי 4. התייעצות עם הנציבות 5. התייעצות עם ארגונים לקידום זכויות אנשים עם מוגבלות	תקנות בנוגע לנגישות פרטנית של מוסד חינוך שיש בו ילד או הורה עם מוגבלות [חובה] [19לד(ב)-(ג)]

תקנות שר הפנים

גורמים המעורבים בהליך החקיקה	נושא חקיקת המשנה [סע' בחוק]
1. אישור ועדת העבודה והרווחה של הכנסת 2. הסכמת שר האוצר [הכרעת הממשלה] [19סז] 3. התייעצות עם שר התחבורה 4. התייעצות עם הנציבות 5. התייעצות עם ארגונים לקידום זכויות אנשים עם מוגבלות	התאמות נגישות בצמתים, במדרכות, בגשרים ובמנהרות, ובמעברים להולכי רגל [חובה][19לט(ד)]

	תקנות בנוגע לביצוע כלליות לעניין נגישות דרכים [שק"ד] [19לט(יב)]
1. התייעצות עם שר הבינוי והשיכון	פטור ממעלית [שק"ד] [158א(ו)(5) חוק התו"ב]
1. אישור ועדת העבודה והרווחה של הכנסת 2. הסכמת שר האוצר [הכרעת הממשלה] 3. התייעצות עם המועצה הארצית לתו"ב 4. התייעצות עם הנציבות 5. התייעצות עם ארגונים לקידום זכויות אנשים עם מוגבלות	התאמות נגישות במקום ציבורי חדש, כולל במקומות עבודה [חובה] ופטור [שק"ד] [158ו(ד) חוק התו"ב]
1. אישור ועדת העבודה והרווחה של הכנסת 2. הסכמת שר האוצר [הכרעת הממשלה] 3. התייעצות עם המועצה הארצית 4. התייעצות עם הנציבות 5. התייעצות עם ארגונים לקידום זכויות אנשים עם מוגבלות	נגישות מוסדות חינוך חדשים - פיר, תאי שירותים, כניסה ודרכי גישה, התאמות נוספות [חובה] [158ו(ז)(2) חוק התו"ב]
1. אישור ועדת העבודה והרווחה של הכנסת 2. הסכמת שר האוצר [הכרעת הממשלה] 3. התייעצות עם המועצה הארצית 4. התייעצות עם הנציבות 5. התייעצות עם ארגונים לקידום זכויות אנשים עם מוגבלות	נגישות לשטח משותף בבניין מגורים חדש [חובה], פטור [שק"ד] [158ג(ד)- חוק תו"ב]

תקנות שר התחבורה

גורמים המעורבים בהליך החקיקה	נושא חקיקת המשנה [סעי' בחוק]
1. אישור ועדת העבודה והרווחה של הכנסת 2. הסכמת שר האוצר [הכרעת הממשלה] [19סז] 3. התייעצות עם הנציב 4. התייעצות עם ארגונים לקידום זכויות אנשים עם מוגבלות	הנחה באגרת מונית למפעילי מוניות נגישות [חובה] [19(ג)(1)]

1. אישור ועדת העבודה והרווחה של הכנסת 2. הסכמת שר האוצר [הכרעת הממשלה] [19סז] 3. התייעצות עם הנציב 4. התייעצות עם ארגונים לקידום זכויות אנשים עם מוגבלות	תקנות בנוגע לנגישות חושית באוטובוסים בינעירוניים [חובה] [19(ג1)(2)]
1. אישור ועדת העבודה והרווחה של הכנסת 2. התייעצות עם הנציב 3. התייעצות עם ארגונים לקידום זכויות אנשים עם מוגבלות	תקנות הסדרת הנגישות לרכב ואוטובוסים להשכרה [חובה] [19(ב)ה]
--	קביעת גורם אחר שהנו גורם מבצע [שק"ד] [19לט(א)]
--	תקנות בנוגע לביצוע כלליות לעניין נגישות דרכים [שק"ד] [19לט(ב)]

תקנות שר הביטחון

גורמים המעורבים בהליך החקיקה	נושא חקיקת המשנה [סעי' בחוק]
1. אישור ועדת העבודה והרווחה 2. הסכמת שר האוצר [הכרעת הממשלה] [19סז] 3. התייעצות עם הנציבות 4. התייעצות עם ארגונים לקידום זכויות אנשים עם מוגבלות	הוראות בנוגע למימוש נגישות שירותי שעת חירום [חובה] [19(מג)]
1. אישור ועדת העבודה והרווחה 2. הסכמת שר האוצר [הכרעת הממשלה] 3. התייעצות עם הנציבות 4. התייעצות עם ארגונים לקידום זכויות אנשים עם מוגבלות	נגישות מקלטים חדשים [חובה] [14ד(ג)+(ד) חוק ההתגוננות האזרחית]

תקנות שר הבריאות

גורמים המעורבים בהליך החקיקה	נושא חקיקת המשנה [סע' בחוק]
1. אישור ועדת העבודה והרווחה של הכנסת 2. הסכמת שר האוצר [הכרעת הממשלה] [19סז] 3. התייעצות עם ספקי שירות גדולים 4. התייעצות ארגונים שמייצגים את מקצועות הרפואה 5. התייעצות עם נציבות השוויון 6. התייעצות עם ארגונים לקידום זכויות אנשים עם מוגבלות	נגישות לשירותי בריאות ולמקומות קיימים שבהם ניתנים שירותי בריאות [חובה], [19יז]
גורמים זהים לאמור לעיל	פטור [שק"ד] בשל נטל כבד מדי למעט לגבי שירות בריאות ממלכתי [19יז(ב)]
--	קביעת ספקי שירותים גדולים שעליהם חלות חובות כגון הכנת תכנית הנגשה ודיווח [חובה][19כו]

תקנות שר התקשורת

גורמים המעורבים בהליך החקיקה	נושא חקיקת המשנה [סע' בחוק]
1. אישור ועדת העבודה והרווחה של הכנסת 2. התייעצות עם בעל רשיון הנוגע בדבר 3. התייעצות עם הנציב 4. התייעצות עם ארגונים לקידום זכויות אנשים עם מוגבלות	תקנות בנוגע להתאמות במתקנים ולשירותי בזק [חובה] ופטור [שק"ד] [19יב(ד)(2)]

חובות שר התעשייה, המסחר והתעסוקה

גורמים המעורבים בהליך החקיקה	נושא חקיקת המשנה [סעי' בחוק]
1. אישור ועדת העבודה והרווחה של הכנסת 2. הסכמת שר האוצר [הכרעת הממשלה] [19סז] 3. התייעצות עם המועצה להשכלה גבוהה 4. התייעצות עם הנציבות 5. התייעצות עם ארגונים לקידום זכויות אנשים עם מוגבלות	תקנות בנוגע להתאמות נגישות במקומות ציבוריים שהם מוסדות על-תיכוניים [חובה] [19כט]
התייעצות עם הנציבות	תקנות בנוגע לדרישות להכשרת מורשי נגישות מבנים [חובה] [19מא(ב)(2)]
התייעצות עם הנציבות	הכרה בתואר אקדמי כהכשרה ראויה למורשה נגישות השירות [שק"ד] [19מא(ג)(1)(ג)]
התייעצות עם הנציבות	תקנות בנוגע לדרישות להכשרת מורשי נגישות שירות [חובה] [19מא(ג)(1)+(2)]
1. התייעצות עם הנציב 2. התייעצות עם מועצת האדריכלים והמהנדסים	תקנות בנוגע להגדרת תחומי עיסוק למורשים [שק"ד] [19מא(5)]

כפי שניתן לראות, מדובר בעולם ומלואו ובהיערכות רבת פנים ומערכות להנגשת החברה הישראלית בכל תחומי החיים. היערכות מסוג זה מחייבת גיבוש ידע רב על אופן פריצת המחסומים והמכשולים העומדים בפני אנשים עם כל סוגי המוגבלויות במבנים, בתשתיות, בשטחים פתוחים ובשירותים ובהבטחת נגישות מרבית באמצעות שלל אמצעים, כגון: התקנת רמפות ומעליות נגישות, הבטחת גודל ומרחב

מספיק לתנועה, הבטחת הפרשי גבהים מותאמים, רוחב דלתות, זוויות עלייה ופנייה, מאחזי יד, סימונים בתשתית. כמו כן יש להבטיח הפעלת אמצעי עזר ושירותי עזר, כגון: מתורגמנים לשפת סימנים, כיתוב, שילוט, תמלול או שימוש באמצעי הגברה; קריינות, טקסטים מוקלטים, כיתוב בברייל, בתבליט או בהגדלה; לוחות תקשורת או אמצעי תקשורת חלופיים אחרים; התאמת נהלים, מתן הדרכה, הכוונה ומידע בשפה המובנת לכול ועוד.

עד היום לא גובשה בישראל משנה סדורה בתחום הנגישות המנסה להתמודד עם מכלול זה באופן שמעצבי מדיניות, אנשי מקצוע, אנשים עם מוגבלות, משפחות והציבור הרחב יוכלו להישף לחשיבותו, היקפו והפוטנציאל הרב הטמון בתחום הנגישות כאמצעי מרכזי לקידום שוויון, השתלבות והשתתפות לכול.

על כן מצאנו לנכון לערוך ספר על נגישות לאנשים עם מוגבלות בישראל בפתח המאה ה-21, ספר אשר מטרתו להציג בפני הקורא הישראלי את הידע והניסיון של אנשי מקצוע ופעילים בישראל העוסקים בתחום הנגישות עוד בטרם הסתיימה חקיקת פרק הנגישות בחוק השוויון. חשוב היה לנו לתעד תהליכים היסטוריים שונים בהתפתחות התחום מנקודת המבט של אנשי מקצוע והאנשים עם מוגבלות עצמם, אשר בזכותם ניתן היה להגיע אל חקיקה ישראלית הנחשבת בין המתקדמות ביותר בעולם. הספר אינו המילה האחרונה בתיעוד המידע הנוגע לנגישות בישראל, והניסיון הרב נוסף שנצבר אשר מפאת קוצר היריעה נאלצנו לדחותו לספר הבא. עם הכותבים שלא נכללו בספר זה הסליחה.

בספר שישה שערים: השער הראשון עוסק במתן פרספקטיבה רחבה על הקשר בין הזכות לנגישות וזכויות אדם. השער עוסק בהיבטים תיאורטיים המחברים בין נושא הנגישות למודלים של צדק סביבתי (דינה פלדמן), של הומניזם (שונית רייטר) ודמוקרטיה (בועז אחד-העם) ושל היבטים משפטיים בתחום הנגישות - כולם קשורים לתרומת פרק הנגישות בחוק השוויון לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998 - למען קידום זכויות האדם (דן אורן ונטע דגן) בהיבט הישראלי, ובייחודו לנוכח החקיקה הבינלאומית (צביה אדמון) ורלוונטיות הפסיקה בהקשר של זכויות האדם של אנשים בגיל הזקנה (ישראל איסי) דורון). בשער גם יתואר תפקיד הנציבות ביישום ואכיפת חקיקת הנגישות (בלהה ברג), והיערכות הממשלה ליישום החוק (ערן טמיר).

השער השני עוסק בקשר ההדוק בין **קידום הזכות לנגישות ובין פעילות החברה האזרחית**. שער זה מתאר את הפעילות הרבה והמגוונת של המגזר השלישי (יעל אלון ובנימין גדרון) ואת הפרספקטיבה של הפעילים בקידום הנגישות במסגרת ארגונים של אנשים עם מוגבלות (אתי אברהמי; אחיה קמארה; יובל וגנר, גבריאלה ויעקב עילם) ובמסגרת של ארגונים **למען** אנשים עם מוגבלות (אביטל סנדלר-לף) עם דגש על גיבוש מנהיגות עצמאית פעילה ופורצת דרך למען שוויון והשתתפות (ישראל סייקס ואיילה וולודבסקי).

השער השלישי עוסק בהיבטים מקצועיים ובגורמים שונים המעורבים בקידום הזכות לנגישות **מבנים, תשתיות, סביבה ושירות**.

בתוך כך תתואר העבודה רבת השנים לניסוח תקנים ישראליים בתחום הנגישות (נורית הולצינגר), בגיבוש מערכת פיקוח ואכיפה בתחום הנגישות (שמואל חיימוביץ') וכן בנושא הקידום הכוללני של תהליך ההתמקצעות בתחום הנגישות בישראל (דינה פלדמן, יעל דניאלי להב, אמיל מלול ודפנה סילובסקי) והתגבשות תפיסת עולם מקצועית חדשה אצל אדריכלים, מתכננים ומעצבים המושתתת על הפרדיגמה ההומניסטית ועקרונות העיצוב האוניברסלי (אבי רמות).

מעבר לזאת תוצגנה מחשבות ועבודות חלוץ בתחומי הנגישות השונים - אם בתחומים הטכנולוגיים (לורנס נורמי; אורנה ערן, נורית נוישטט וישראל רוזן); אם בתחומים של סיוע בין אישי (שירה ילון-חיימוביץ'); ואם בתחום הסיוע של בעלי חיים (יוסף טרקל), ערך התרגום (מרים שלזינגר ומיכל שוסטר) והמידע (יהודית בנדל, אירית גץ וורדה שמש) כאמצעי הנגשה רב גוניים. ולבסוף תוצגנה עבודות המדגישות היבטים מערכתיים של קידום תשתיות נגישות לכל במרחב העירוני (יעל דניאלי להב) ובמערכת התחבורה (עודד רוט).

השער הרביעי עוסק **בנגישות והזכות לשיקום**. תוצגנה בו פרספקטיבות מסורתיות הנוגעות לזמינות ונגישות שירותי שיקום (חיים רינג וענת שילנסקי), שיפור הניידות (תמר יעקב), וכן תפיסות חדשות העוסקות במעבר מהמודל הרפואי למודל תפקודי כוללני (אורלי בוני ונעמי הדס-לידור) והקשר בין נגישות לצמצום סטיגמה (יחיאל שרשבסקי, נעמי שטרך, אלונה בידני-אורבך, מקס לכמן, נגה שגיב, טלי זהבי, יצחק לבב ושולה אלפרוביץ'). לבסוף תוצג עבודת חלוץ העוסקת בקידום נגישות מערכת הבריאות לנשים (נעמה לרנר).

השער החמישי עוסק **בזכות לנגישות החינוך, ההשכלה וההכשרה**. יתוארו תכניות חלוץ המתמקדות בהיבטים שונים של נגישות החינוך (רונית אשכנזי, דנה רוט ומישל שפירא) וההשכלה הגבוהה הנוגעים למוגבלויות שונות: שמיעה (אורית זולברג), ראייה (משה עובד), לקויות למידה (יעל מלצר) ומוגבלות בניידות (יונית קפלן). ולבסוף יוצג האופן שבו ניתן לעצב הכשרה נגישה בכלל (אורנה לשם וירונה בן-שלום), ובהקשר לתירות בפרט (פנינה מוסק).

השער השישי והאחרון עוסק בהיבטים שונים של **הזכות לנגישות התעסוקה** מנקודת המבט של הרפואה התעסוקתית (יוסף ריבק) ושל האנשים עצמם עם מוגבלות (רוני שכטר, יורם סבירסקי), וכן מהיבטים חינוכיים של אופני בניית זהותו של אדם עובד (איריס מנור-בנימיני, שונית רייטר, מלכה חסון ויעל פז) והיבטים עסקיים של הנגשת תערוכות (יצחק שלו).

תודה לכל הכותבים על הנכונות, המאמץ והמחויבות לקידום הידע ושיפור המציאות בישראל.

אנו מקווים כי פסיפס ראשון זה יעורר בקרב אנשים רבים את ההתעניינות, המודעות והרצון לידע כמו גם את הרצון והצורך לכתוב, לתעד ובעיקר לפעול ביום יום מתוך מחויבות חברתית עמוקה, של הממשל והציבור, להפיכת ישראל לחברה נגישה ושוויונית יותר לאנשים עם מוגבלות ולמקום שלכולם יהיה טוב יותר לחיות בו.

העורכים: דינה פלדמן יעל דניאלי להב שמואל חיימוביץ'

ירושלים: י"ג באייר התשס"ז, 1 במאי 2007

רשימת המקורות

דוח הוועדה הציבורית לבדיקת חקיקה מקיפה בנושא: זכויות אנשים עם מוגבלות בראשות ד"ר ישראל כץ, (1997).

דוח מבקר המדינה (2002). **שילוב אנשים בעלי מוגבלות בחברה ובעבודה**. דו"ח שנתי 52 לשנת 2001 ולחשבונות שנת הכספים 2000. ירושלים: משרד מבקר המדינה.

הים-יונס א', פרידמן י', הרקוביץ ע' (2003), מחקר נגישות ארצי לאנשים עם מוגבלות, ירושלים: מכון סאלד.

חוק שוויון לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998.

מכון גיאוקרטוגרפיה (2005). סקר עמדות הציבור כלפי אנשים עם מוגבלות. בהזמנת נציבות השוויון לאנשים עם מוגבלות, ירושלים: משרד המשפטים.

פלדמן, ד. בן משה, א. (2006). אנשים עם מוגבלות בישראל - 2006, ירושלים: הוצאת משרד המשפטים.

הערות

- 1 מן הראוי לציין כי רק 77% ממקבלי קצבת נכות כללית מהביטוח הלאומי הגדירו את עצמם בסקר החברתי כאנשים עם מוגבלות, כאשר מבין אלה המגדירים את עצמם כאנשים עם מוגבלות בסקר רק 50% לערך הם מקבלי קצבת נכות כלשהי (פלדמן ובן אליהו, 2007).
- 2 בדר"כ בתקופה של טרום מוגבלות
- 3 נערך בהזמנת נציבות שוויון לאנשים עם מוגבלות ע"י מכון גיאוקרטוגרפיה.
- 4 תודתי נתונה לעו"ד ערן טמיר על הסיוע בהכנת טבלה זו. עו"ד טמיר הוא מתאם כתיבת תקנות הנגישות בנציבות השוויון לאנשים עם מוגבלות במשרד המשפטים.

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, חיימוביץ'

שער ראשון:
נגישות וזכויות אדם

תרומתו של חוק שוויון לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998 לקידום צדק סביבתי לאנשים עם מוגבלות בישראל

דינה פלדמן

המושג 'צדק סביבתי'

המודרניזם בכלל והארכיטקטורה המודרנית בפרט הציבו לעצמם בראש מטרותיהם להביא תועלת לחברה הדמוקרטית ולאפשר לכל אדם בית אלמנטרי, סביבה ומבני ציבור, אשר יאפשרו לו תפקוד שוטף ואיכות חיים הולמת. נקודת המוצא של גישה זו היא כי האדם ושאלת התערותו בסביבה¹ נמצאים במרכז תשומת הלב ועל כן החוקים הבסיסיים של עבודת התיכנון מכוונים לכך שהמבנים והסביבה יותאמו למידות האדם, לצרכיו, לחושי ולתחושותיו וישתלבו הרמונית עם הסביבה (בליך, 2003). הפוסט-מודרניזם רואה בסביבה את מוקד ההתעניינות המרכזי והמונח 'סביבה' מכוון לכל מרכיבי היקום: אקולוגיים, פיזיים, בנויים ולא בנויים, צמחים, בעלי חיים, בני אדם ופעולותיהם האישיות, החברתיות, הכלכליות, התרבותיות, הטכנולוגיות, ערכיהם ומדיניותם. על פי גישה זו על האדם לרסן את עצמו, להיות צנוע בהתייחסו למקומו בעולם, לחסוך במשאבים ולהימנע ככל האפשר מפגיעה בלתי הפיכה בהם. עם זאת מוכרת זכותו להיות מעורב בתהליכי קבלת החלטות הנוגעות למימוש ערכים של צדק סביבתי וצדק חברתי גם יחד (צ'רצ'מן, 2005).

הנחת היסוד היא כי החוויה והתפיסה של הסביבה הן פרי הרמוניה או דיסהרמוניה של הגוף, החושים והסביבה. חוויית הפענוח נבדלת לכל אדם ויכולה לנוע בין תחושה של השתייכות מלאה למרחב לבין תחושה של ניכור ו'אחרות'. ה'אחרות' היא חוויית החריגים ממודל האדם הסביר² המקובל בתכנון סביבתי אשר מלכתחילה מידותיהם, דרכי תנועתם, אופן פעילות חושיהם, שכלם ורגשותיהם אינם מתאימים למה שוייס (Weiss, 2002) מכנה 'מודל הגוף הנבחר'. קבוצת ה'אחרים' מורכבת פעמים רבות מאנשים תרבויות שונות משל המעצבים וכלולים בה גם אנשים עם לקויות גופניות, חושיות, נפשיות, שכליות או קוגניטיביות.³ אלה הם ה'נסתר' (invisible) הארכיטקטוני, הזכאי אמנם

לזכויות חברתיות ייחודיות (social rights) בגין המוגבלות, בעיקר באמצעות הענקת זכאות לתגמולים ולשירותים, אך חי למעשה כ'אחר' בסביבה שאינה מותאמת לצרכיו ולמשאלותיו (אוסלנדר, גולד, 2000). ה'נסתר' הוא האדם החסר את הזכות המוקנית לכול להשתלב ולנוע במרחב הפיזי והחברתי בדרך המאפשרת לו חיים מלאים בקהילה, שוויון הזדמנויות בעבודה, השתלבות והנאה מזכויות אדם (human rights). בהיעדר הזכות ניטלת היכולת של ה'אחרים' ליהנות או להשתתף בעשייה ובאחריות החברתית שהן הבסיס להיווצרות תחושת שייכות ומחויבות לחברה (רדי-בן פורת, 1996). רק עם הקניית הזכות יכול אדם להרגיש חלק מסביבתו ואזרח במדינתו וכך גם זולתו כלפיו (מאור, 2004).

הסיבה למצב זה היא שהארכיטקטורה המודרניסטית מונעת כמעט בבלעדיות מדינמיקה של חברה צרכנית וכוחות כלכליים, בניגוד לאידאולוגיה (Jenks, 1995; Papanek, 1983; 1984). לדעת פפנק על המעצב הסביבתי מוטלת שליחות חברתית להכיר את צרכיהן של מגוון קבוצות באוכלוסייה, כמו ילדים, נכים או אנשים מבוגרים, ולהתערות בפריפריות גיאוגרפיות ותרבותיות שבהן ניתן יהיה לסייע בפיתוח משותף של שיטות בנייה, עיצוב חפצים⁴ ופיתוח מתקנים מיוחדים שיתרמו לשיפור איכות חייהן של אוכלוסיות ייחודיות בסביבה שבה הן חיות. פפנק היה מעורב בפעילות מעין זו במסגרת UNESCO וארגון הבריאות העולמי (WHO) וכן באקדמיה ובמגזר העיסקי ועיצב מודל ארכיטקטוני של מכוונות חברתית-סביבתית המבוסס על שיתוף פעולה בין אנשי מקצועות הטיפול, העיצוב והתכנון ובין ציבור היעד של אנשים עם צרכים ייחודיים.

זוהי תפיסת עולם משתפת של 'תכנון לכול' (universal design) אשר משמעותה: 'תכנון מוצרים וסביבה אשר יאפשר שימוש מרבי של אנשים מבלי שיהיה צורך בהתאמה או בתכנון ייחודי עבורם או בהוצאות מיוחדות' (Mace, 2006). מושג נוסף הקשור לתפיסת עולם זו הוא 'תכנון מכליל' (inclusive design) - תהליך תכנוני המנסה להבטיח מותאמות של סביבה, מוצרים, טכנולוגיות ושירותים לכמה שיותר אנשים מכל הגילים והיכולות באמצעות 'תכנון מכוון הזרם המרכזי' (mainstream design) המתבצע בעבודה משותפת עם קבוצות ספציפיות בניסיון למצוא יחדיו את המשותף מבלי לאבד את הייחודי (RSA, 2006).⁵

תפיסת עולם זו מפגישה את המושגים 'צדק סביבתי'⁶ ו'צדק חברתי', מנסה לממש זכויות סביבתיות בהיבט של זכויות חברתיות ומתמקדת

בשינוי מצב פוליטי חברתי שבו ה'אחרים', דהיינו אוכלוסיות מוחלשות, חיים במציאות סביבתית ירודה ולא מותאמת לצורכיהם. התנועה לצדק סביבתי מבקשת להצביע על הקשר בין אי-צדק חברתי לבין אי-צדק סביבתי, כיצד ערכים סביבתיים נפגעים בעיקר במקומות מחיה של ה'אחרים' וכן כיצד מקומות מחיה של כלל האוכלוסייה אינם מאפשרים לאוכלוסיות אלה להתערות עם הכלל בגלל דעות קדומות או מאינטרסים כלכליים חברתיים (לובנוב, 2005).

המפתח לתפנית במציאות לא שוויונית זו הוא היכולת לממש את הזכות לנגישות והוא כולל את הזכות לנגישות למידע ברור ואמין שבו נתונים על המצב הקיים ושקיפות לגבי התהליכים שיצרו את המצב הסביבתי - המדיניות, דרכי הקצאת משאבים וביצוע פעולות של הרשויות (צ'רצ'מן, 2005). בנבשתי ושגיא (2006) מוסיפים גם את המעורבות והשקיפות של ממצאי הבקרה והפיקוח המנהלי. כאשר אין אפשרות לדעת מה קיים, מה חסר, מה נעלם או מה קורה, אין גם אפשרות לדרוש את החסר ואת המגיע וניטלת האפשרות⁷ ליהנות מהזכות להשתתף⁸ בתהליכי קבלת החלטות, להתנגד,⁹ לבקר את פעולות המערכת השלטונית, להציע אלטרנטיבות ולוודא ציבורית ומשפטית כי לא תתרחש אפליה.¹⁰ מעבר לזאת נדרשת תמונת עולם שונה מהקיים המאפשרת עיצוב חזון סביבתי על פי הפוטנציאל הטמון ביקום ובאפשרויות הממומשות בחברה מתוקנת (סטואן, 2003). הכוונה להבטחת נגישות שוויונית למשאבים טבעיים, טכנולוגיים, אירגוניים, כלכליים ציבוריים, וכן למבנים, תשתיות, סביבה ושירות ציבורי לכלל ועם הכלל.¹¹

רעיונות אלה הם לב ליבה של אמנת ארוס שיזמה הנציבות הכלכלית-חברתית האירופאית אשר נחתמה ב-25 ביוני 1998 בעיר ארוס בדנמרק. האמנה עוסקת בזכות לנגישות למידע, להשתתפות הציבור בתהליכי קבלת החלטות ובזכות להתאמות סביבתיות הנדרשות להשגת נגישות לצדק בנושאים סביבתיים-אקולוגיים. האמנה מחברת לראשונה זכויות סביבתיות עם זכויות אדם מתוך פרספקטיבה של חובה כלפי הדורות הבאים; הנחת היסוד היא שחיבור מעין זה יכול להתבצע רק במעורבות של כל מחזיקי העניין (stakeholders) מקרב הציבור הרחב. זוהי למעשה דמוקרטיזציה של תהליכי קבלת החלטות ומחויבות הממשל לשיתוף הציבור שאותה מכנה דה-שליט (2004) 'דמוקרטיה השתתפותית'. הכוונה היא להשתתפות ביקורתית של כמה שיותר בעלי עניין מקרב הציבור בדיונים, מאבקים ופעילויות להגנת זכויותיהם המשקפת מעבר

מראייה צרכנית לראייה אזרחית פעילה ומשתתפת. מגמה זו מכוונת להכללת מגוון הזכויות המגיעות לאנשים וערכים מוסריים שאמורים להנחותם, למשוואה הסביבתית-חברתית שלא דרך משקפיים של הספקה או צריכת שירות בלבד אלא מתוך תפיסת עולם של זכויות אזרח.¹² הבחנה דומה קיימת בדיאלקטיקה שבין מודל הרווחה החברתית (The Social Welfare Model) העוסק בהבטחת צדק חברתי באמצעות הספקת מענים לצרכים הבסיסיים ולשלומם הפיזי של אנשים עם צרכים ייחודיים, בעיקר באמצעות אנשי מקצוע, המבססים את עבודתם על אבחון (diagnosis), תיוג (labeling), הבדלה (exclusion) והספקת מענים מינימליסטיים בעיקר לחסרי ישע (רימרמן וכץ, 2005)¹³ ובין מודל זכויות אדם (The Human Rights Model). מודל זה מסדיר את מעמדו המשפטי והחברתי של האדם וצרכיו הייחודיים מנקודת מבט של זכויות אנושיות, אזרחיות (Civil Rights) וזכויות אדם (Human Rights; הר, 2001; רימרמן וכץ, 2005; אברהמי, 2003; אברהמי ורימרמן, 2005; רימרמן ווארטן-ברגמן, 2005). תפיסת עולם של זכויות אדם שואפת למציאות של אי הפליה ולמימוש שוויון במסגרת כלל הציבור ללא צורך בתיוג אישי, בעיצוב ממוקד מוגבלות או בהיעזרות תמידית בזולת. זהו גם מעבר מתפיסת עולם המטילה על הפרט את חובת ההוכחה לצרכיו והצורך ב'תיקון' עצמי של מגבלותיו, בדרך כלל בסיוע מתמשך של גורם מקצועי, לתפיסת עולם המחייבת את האחראים על עיצוב הסביבה לבצע התאמות אשר תאפשרנה לאדם ליהנות מזכויותיו ולממש את אחריותו ומעורבותו הפעילה בחברה, ככל האדם עם שאר האוכלוסייה מבלי צורך להזדהות, להתמקד במגבלה ולהרגיש נכה. הבהרה לנושא מובאת בדבריה של ימיני (1996): 'יש נושאים שאיש אינו אוהב לעסוק בהם, נושאים מביכים, וכשדנים בהם - מרפרפים בזהירות בשוליהם. כתבה זו באה להפיח רוח רעננה בנושא שאינו מטופל כראוי: עיצוב דיור לנכים או מוגבלי תנועה. דירה כזו אינה חייבת להיראות כמכון לפיזיותרפיה או מרכז שיקום, אלא יכולה להיות יפה, מהודרת, מתוכננת בטוב טעם ויחד עם זאת נוחה ותכליתית, המשרתת בראש ובראשונה צרכיו של נכה, מוגבל ניידות או קשיש' (ע' 130).¹⁴

בפרק זה אנסה לתאר את שלושת מרכיבי הצדק הסביבתי בהקשר לאנשים עם מוגבלות: נגישות סביבתית, זמינות ונגישות המידע ומעורבות עצמית של אנשים עם מוגבלות בתהליכי קבלת החלטות כפי שהם מוצגים בחזון החברתי המוגדר באמנה הבינלאומית לקידום זכויות

אנשים עם מוגבלות ובחיקה הישראלית בדגש על תרומתו המכרעת של חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות התשנ"ח-1998 לתחום זה.

צדק סביבתי על פי האמנה הבינלאומית לזכויות אנשים עם מוגבלות

האמנה הבינלאומית לקידום זכויות אנשים עם מוגבלות, אשר אומצה בעצרת הכללית של האו"ם ב-13 בדצמבר 2006, רואה עצמה בראש ובראשונה מקדמת צדק חברתי אולם תוכנה מראה כי כמו חוק שוויון לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998, היא משקפת ויכולה להיות כלי רב עצמה בקידום צדק סביבתי לאנשים עם מוגבלות ברחבי העולם על פי המרכיבים הכלולים בה: א. תפיסת העולם האינטראקטיבית אדם-סביבה, דהיינו ההכרה בכך שהאינטראקציה בין הלקות (פיזית, נפשית, שכלית או חושית) ובין מגוון מחסומים סביבתיים היא שמעכבת את ההשתתפות המלאה והאפקטיבית של אנשים עם מוגבלות בחברה על בסיס של שוויון זכויות עם אחרים ולא דווקא המגבלות הנובעות מהלקות עצמה. ב. החתירה לתכנון כולל (Universal design)¹⁵ ומשלב (inclusive design) באמצעות קידום נגישות סביבתית וביצוע התאמות (Accommodations)¹⁶. ג. החשיבות שהיא מייחסת להשתתפות אנשים עם מוגבלות בתהליכי קבלת החלטות הנוגעות לענייניהם.¹⁷

המחויבות לקידום נגישות סביבתית מופיעה בפרק 9 של האמנה העוסק בנגישות ובו עולה דרישה כי 'ארצות העולם ינקטו בכל האמצעים הנדרשים על מנת להבטיח גישה, על בסיס של שוויון זכויות, לסביבה הפיזית, לתחבורה, למידע ותקשורת, כולל טכנולוגיות מידע ותקשורת, מתקנים ושירותים אחרים הפתוחים והמסופקים לציבור, באזורים עירוניים ובספר על מנת לאפשר לאנשים עם מוגבלות לחיות באופן עצמאי ולהשתתף באופן מלא בכל תחומי החיים.

1. האמצעים אשר יכללו גם זיהוי והסרה של מכשולים ומחסומים לנגישות יינקטו בכל המקומות והשירותים: א. בניינים, דרכים, תחבורה, מתקנים בתוך מבנים ומחוצה להם, לרבות בתי ספר, מקומות מגורים, שירותים רפואיים ומקומות עבודה. ב. מידע, תקשורת ושירותים אחרים, לרבות שירותים אלקטרוניים ושירותי חירום.

2. הארצות ינקטו באמצעים המתאימים כדי לפתח, להפיץ ולנטר את היישום של סטנדרטים ומדריכים על נגישות המתקנים והשירותים הפתוחים והניתנים לציבור, להבטיח שהמגזר העסקי שמציע מתקנים ושירותים לציבור יביא בחשבון את כל ההיבטים של נגישות לאנשים עם מוגבלות, לספק לבעלי העניין הכשרה על נושאי נגישות שעמם מתמודדים אנשים עם מוגבלות, לספק לציבור בבניינים ובבניינים הפתוחים לציבור שילוט ברייל ובדרכים פשוטות לקריאה ולהבנה, לספק אמצעי סיוע ותיווך לרבות מדריכים, מקריאים ומתרגמים מקצועיים כדי לאפשר נגישות לבניינים ומתקנים הפתוחים לציבור, לקדם צורות מתאימות נוספות לסיוע ועזרה לאנשים עם מוגבלות בגישה למידע, לקדם גישה של אנשים עם מוגבלות לטכנולוגיות ולמערכות מידע ותקשורת, כולל האינטרנט, לקדם את הנגישות של טכנולוגיות ומערכות בשלבים המוקדמים של תכנונם, פיתוחם, ייצורם והפצתם גדי שהטכנולוגיות והמערכות תהיינה נגישות בהשקעה הכספית הנמוכה ביותר.

כפי שניתן לראות יש בפרק זה דגש רב גם על נגישות המידע. אולם תחום המידע מופיע גם בפרק 21 העוסק בזכות לחופש הביטוי, הבעת דעה וגישה למידע. כאן הדרישה היא כי 'הארצות ינקטו בכל האמצעים המתאימים כדי להבטיח שאנשים עם מוגבלות יוכלו לממש את זכותם לחופש הביטוי והבעת הדעה, לרבות החופש לחפש, לקבל, למסור מידע ורעיונות על בסיס שווה עם אחרים ובאמצעות שפת סימנים, ברייל, תקשורת מוגדלת וחלופית וכל שאר אמצעים, שיטות ומערכי תקשורת על פי בחירתם, לרבות הספקת מידע המיועד לכלל הציבור באמצעות מערכים וטכנולוגיות נגישות לאנשים עם מגוון מוגבלויות בעיתוי הרלוונטי וללא תוספת תשלום, שימוש באינטראקציות פורמליות בשפת סימנים, ברייל, תקשורת מוגדלת וחלופית וכל שאר אמצעים, דרבון המגזר העסקי המספק שירותים לציבור לספק לציבור מידע, כולל אינטרנטי, ושירותים בדרך נגישה ושימושית לאנשים עם מוגבלות, עידוד אמצעי התקשורת להמונים, לרבות ספקי שירותי מידע באינטרנט, לספק שירות נגיש לאנשים עם מוגבלות.¹⁸ הכרה וקידום השימוש בשפת סימנים לתועלת אנשים חירשים'.

עקרון שיתוף האנשים עם מוגבלות בתהליכי קבלת החלטות אשר יושם למעשה בתהליך ניסוח האמנה עצמו, מופיע בפרק 4 העוסק

בהתחייבויות הכלליות המוטלות על המדינות, כדלקמן: 'בפיתוח וביישום חקיקה ומדיניות המיועדות ליישם אמנה זו וכן בתהליכי קבלת החלטות אחרים המתייחסים לאנשים עם מוגבלות, על הארצות להתייעץ מקרוב עם פעילים עם מוגבלות, כולל ילדים עם מוגבלות, באמצעות הארגונים המייצגים אותם'.

היכן עומדת ישראל מול חזון חברתי זה והאם קיימת בישראל תשתית אידאולוגית, חקיקתית ויישומית המאפשרת יישום עקרונות של צדק סביבתי לאנשים עם מוגבלות? פרק זה יתאר את החקיקה הנוגעת לנושא ואת הפעילות המתבצעת בהקשר זה בשלושה תחומים עיקריים: 1. קידום נגישות סביבתית, 2. נגישות המידע לאנשים עם מוגבלות, 3. שיתופם של האנשים עם מוגבלות בתהליכי קבלת החלטות הנוגעות לתחום הנגישות.

צדק סביבתי לאנשים עם מוגבלות בישראל

א. נגישות סביבתית בחקיקה כללית

כבר לפני שלושים ושלוש שנים, עוד בטרם חקיקת פרק הנגישות של חוק שוויון לאנשים עם מוגבלות, שהוא גולת הכותרת בחיבור בין צדק חברתי וסביבתי, נוצר בישראל הקשר הראשון בין תכנון סביבתי ובין אנשים עם מוגבלות כאשר בשנת 1972 הוסיף שר הפנים, הממונה על ביצוע חוק התכנון והבנייה, התשכ"ה-1965, לתקנות תכנון ובנייה פרק המחייב התקנת סידורים מיוחדים לנכים בבניינים ציבוריים. מאז התבצעו תהליכי חקיקה ותיקוני חקיקה רבים המשקפים את מורכבות הנושא ואת הקשרו לשטחי חיים רבים ומגוונים ולמגוון סוגים של מוגבלויות; עד לחקיקת פרק הנגישות נגעה החקיקה בעיקר באנשים עם מוגבלות בניידות אך גם באנשים עם מוגבלות חושית (ראייה, שמיעה).

1. **נגישות למקומות ציבוריים**, עסקים ושירותים **כלליים**, כמו חוק הבטיחות במקומות ציבוריים, התשכ"ג-1962, חוק רישוי עסקים, התשכ"ח-1968, חוק איסור הפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות ציבוריים, התשס"א-2000. בהתייחסות למקומות ציבוריים, עסקים ושירותים **ספציפיים**, כגון פקודת בריאות העם, התש"ז-1940, חוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשנ"ד-1994 ובנושא **ביטוח**: חוק הפיקוח על עסקי ביטוח, התשמ"א-1981. התייחסות **ייעודית** לנגישות שירותים כלליים או ייעודיים למוגבלויות **ספציפיות**, כגון חוק איסור הפליית עיוורים המלווים בכלבי נחייה, התשנ"ג-1993,

- בכניסה למקומות ציבוריים כלליים וחובת זמינות שירותי שיקום ייעודיים לנכי נפש בחוק שיקום נכי נפש בקהילה, התשס"א-2001.
2. **נגישות לבחירות:** חוק הבחירות לכנסת ולראש הממשלה [נוסח משולב], התשכ"ט-1969 וחוק הרשויות המקומיות (בחירות), התשכ"ה-1965.¹⁹
3. **נגישות לדיור בקהילה,** כגון תקנות תשלום אגרות מקרקעין (תקנות המקרקעין-אגרות), התשל"ד-1974, חוק הדיור הציבורי (זכויות רכישה), התשנ"ט-1998, חוק זכויות הדייר בדיור הציבורי, התשנ"ח-1998 וחוק המקרקעין, התשס"ב-2002 (תיקון מספר 23: התאמות לאדם עם מוגבלות), ולגבי נגישות **מוסדות:** חוק הפיקוח על המעונות, התשכ"ה-1965, חוק מעונות יום שיקומיים, התש"ס-2000, חוק הסעד (טיפול במפגרים) (תיקון מספר 7), התשס"ג-2002 ועוד.
4. **נגישות הסביבה,** כגון חוק התכנון והבנייה, התשכ"ה-1965, תקנות התכנון והבנייה (בקשה להיתר, תנאים, ואגרות), התשל"ל-1970, חוק הרשויות המקומיות (סידורים לנכים), התשמ"ח-1988, חוק למניעת מפגעים סביבתיים (תביעות אזרחיות) התשנ"ב-1992, חוק חנייה לנכים, התשנ"ד-1993, חוזר מנכ"ל משרד הפנים, 1996: הנמכת מדרכות, תקנות התכנון והבנייה (היתר לעבודה מצומצמת), התשס"ג-2003. תקנים הישראליים: ת"י 1918: חלק 1 - נגישות הסביבה הבנויה: עקרונות ודרישות כלליות, חלק 2 - נגישות הסביבה הבנויה: הסביבה שמחוץ לבניין, חלק 4 - נגישות הסביבה הבנויה: תקשורת. תקנים ישראלים - ת"י 2252 חלק 1: משטחי הרמה חשמליים למוגבלי תנועה - כללי בטיחות, מידות ופעולה תפקודית: מעלונים אנכיים וחלק 2: משטחי הרמה חשמליים למוגבלי תנועה - כללי בטיחות, מידות ופעולה תפקודית: מעלונים משופעים למשתמשים במצב ישיבה, עמידה ובכיסא גלגלים, לתנועה במישור משופע ותקן ישראלי 2481 חלק 70, מעליות: דרישות בטיחות לבנייה והתקנה, חוק התגוננות אזרחית, התשי"א-1951, תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים), התש"ו-1930 ועוד.
5. **נגישות בתעבורה ובתחבורה,** כגון תקנות התעבורה, התשכ"א-1961, פקודת התעבורה [נוסח חדש], התשכ"א-1961, חוק רישוי שירותי התעופה, התשכ"ג-1963, פקודת הנמלים [נוסח חדש], התשל"א-1977, תקנות הטיס (הפעלת כלי טיס וכללי טיסה), התשמ"ב-1981, תקנות הנמלים (בטיחות השיט), התשמ"ג-1982, חוק הביטוח הלאומי

- [נוסח משולב], התשנ"ה-1995 והסכם גמלת ניידות, 1977 בין המוסד לביטוח לאומי - משרד האוצר, חוק הסעה בטיחותית לילדים ולפעוטות עם מוגבלות, התשנ"ד-1994, חוק חנייה לנכים, התשנ"ד-1993, חוק הסעה בטיחותית לילדים נכים (מפרטי רכב בטיחותי), התשנ"ד-1994, תקנות הסעה בטיחותית לילדים, נכים כלליים ומבחנים לזכאות להסעה ולליווי, התשנ"ה-1995, תקנות הסעה בטיחותית לילדים נכים (מפרט רכב בטיחותי), התשנ"ה-1995, חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998: פרק התחבורה, תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (הסדרת נגישות לשירותי תחבורה ציבורית), התשס"ג-2003 ועוד.
6. **נגישות למשפט**, כגון חוק ועדות חקירה, תשכ"ט-1968 (סעיפים 8-11, 27), חוק זכויות נפגעי עבירה, התשס"א-2001, חוק הליכי חקירה והעדה (התאמה לאנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית), התשס"ה-2005 ועוד.
7. **נגישות לחינוך, השכלה ופנאי**, כגון חוק לימוד חובה, התש"ט-1949, חוק המועצה להשכלה גבוהה, התשי"ח-1958, חוק חינוך מיוחד, התשמ"ח-1988 ותיקון מספר 7 של החוק (פרק ד1): שילוב ילד בעל צרכים מיוחדים בחינוך הרגיל (מספר 4), 2005, חוק חינוך חינם לילדים חולים, התשס"א-2001, חוק הסדרת מקומות רחצה, התשכ"ד-1964, תקנות הסדרת מקומות רחצה (בטיחות בבריכות שחיה), התשס"ד-2004 ועוד.
8. **נגישות למידע ולתקשורת**, בהיבט כללי, לכלל הציבור, כגון חוק סדרי המינהל (החלטות והנמקות), התשי"ח-1958, חוק חופש המידע, התשנ"ח-1998, חוק זכויות החולה, התשנ"ו-1996, ובהיבט ספציפי לאוכלוסיות עם מוגבלויות מוגדרות: חוק הקלות לחירש, התשנ"ב-1992, כללי הקלות לחירש (הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו), התשנ"ז-1997, כללי הקלות לחירש (המועצה לשידורי כבלים ולשידורי לוויין), התשנ"ט-1998, חוק שידורי טלוויזיה (כתוביות ושפת סימנים), התשס"ה-2005, חוק טיפול בחולי נפש, התשנ"א-1991 ועוד.
9. **נגישות לתעסוקה**, כגון חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998, פרק התעסוקה, תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (השתתפות המדינה במימון התאמות), התשס"ג-2003, תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (עדיפות במקומות חנייה במקום העבודה), התשס"א-2001, חוק שירות התעסוקה, התשס"ב-

2002 (תיקון מספר 12, סעיף 42ב) המחייב שילוב וקידום ענייניהם של אנשים עם מוגבלות במקומות עבודה בדרך של התאמת השירותים הניתנים על ידי שירות התעסוקה לרבות התאמת מבחנים, הדרכת עובדי שירות התעסוקה, העסקת יועצי תעסוקה המתמחים בצורכיהם המיוחדים של אנשים עם מוגבלות וכן ליווי תהליך קליטתו של אדם עם מוגבלות במקום עבודה,²⁰ הודעה סג/26: עובדים עם מוגבלות בשירות המדינה - נוהל החתמת כרטיס נוכחות ועוד.

לכאורה ניתן היה לחשוב כי חקיקה כה מסועפת ובתחומים כה רבים תבטיח נגישות סביבתית הולמת לאנשים עם מוגבלות אולם עיון במכלול החקיקה מצביע כי היא נעדרת תפיסת עולם מגובשת הרואה בנגישות ביטוי של זכויות אדם; החקיקה עשויה טלאי על טלאי, מחוסרת תהליכי הטמעה ומנגנוני אכיפה ומתייחסת רק לחלק מתחומי החיים ולחלק מהאנשים עם מוגבלות. מעבר לזאת מעט מאוד מחקיקה זו יושם, אם בכלל, ובמהלך שלוש שנות הפעילות החקיקתית, לא נרשם למעשה שינוי ממלכתי משמעותי ברמת הנגישות הסביבתית של ישראל לאנשים עם מוגבלות (דוח מבקר המדינה, 2002).

פריצת הדרך המשפטית בנושא זה התרחשה בבית המשפט העליון סביב עתירה לבג"צ של תלמיד בשם שחר בוצר, המתנייע על כסא גלגלים, נגד מועצה מקומית 'מכבים-רעות' במרס 1996. העתירה עסקה בסירובה של המועצה להסדיר לשחר גישה למבני ציבור במקום מגוריו ובמיוחד לבית הספר שבו הוא למד. בפסק הדין התייחס נשיא בית המשפט העליון השופט אהרון ברק, לראשונה, לזכות להשתלבות מלאה של אנשים עם מוגבלות בחברה כסוגיה של זכויות אדם (אופיר ואורנשטיין, 2001). בד בבד יזם ארגון 'בזכות' את חקיקת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998²¹ אשר ארבעה מפרקיו נחקקו לאחר תום עבודתה של ועדה ציבורית לבדיקת חקיקה מקיפה של זכויות אנשים עם מוגבלות, בראשות ד"ר ישראל כץ (1997) ופרק הנגישות נחקק במרס 2005.

ב. נגישות סביבתית בחוק השוויון

חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998 נועד להבטיח את מחויבותה של החברה הישראלית לקידום שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות באמצעות מלחמה בהפליה על רקע מוגבלות,²² קידום שוויון באמצעות ביצוע התאמות והפעלת מנגנון של העדפה מתקנת

(affirmative action), וכן הבטחת מענה הולם לצרכים הייחודיים של אנשים עם מוגבלות ומעורבותם האקטיבית בתהליכי קבלת החלטות הנוגעות לחייהם, לשם הבטחת השתלבותם המלאה בחברה הישראלית.²³ עד היום נחקקו חמישה פרקים מהחוק:²⁴ פרק העקרונות, פרק התעסוקה, פרק נגישות התחבורה הציבורית, פרק הקמת נציבות השוויון והוועדה המייעצת שלידה ובמרס 2005 נחקק פרק הנגישות המגדיר את תחום הנגישות בכוללניות ובפירוט רב.²⁵

כללי - החובה להבטיח נגישות סביבתית מופיעה בפרקי החוק: בפרק העקרונות (סעיף א6) הוגדרו עקרונות במימוש זכויות ובמתן שירותים אשר צריכים להיעשות: (1) תוך הקפדה על כבוד האדם וחירותו והגנה על פרטיותו, (2) במסגרת השירותים הניתנים והמיועדים לכלל הציבור, תוך ביצוע ההתאמות הנדרשות בנסיבות העניין כאמור בחוק זה, (3) לגבי זכויות ושירותים הניתנים על ידי גוף ציבורי - באיכות נאותה, בזמן סביר ובמרחק סביר ממקום מגוריו של האדם, והכול במסגרת מקורות המימון העומדים לרשות הגוף הציבורי. יש כאן שילוב בין מרכיב זכויות אדם, הזכות להשתלבות בכלל הציבור, לנגישות, לאיכות ולזמינות שירותים.

תעסוקה - שיעור התעסוקה בקרב אנשים עם מוגבלות בישראל נמוך משיעורה באוכלוסייה הכללית (פלדמן ובן משה 2006). הוא נע מ-5%, מעל לממוצע האבטלה במשק, בקרב נכי צה"ל (15% לעומת 10%), ל-25% מעל לממוצע בקרב נכי תאונות עבודה²⁶ וכ-75% מעל לממוצע בקרב הנכים הכלליים²⁷ (פלדמן ויהלום, 2004). נמצא כי ניתן להגדיל מאוד את שיעור התעסוקה הכוללת באמצעות ביצוע אבחון והכשרה מקצועית, סיוע בחיפוש עבודה ראויה (ענבר, 2003; ברמן ונאון, 2004), עידוד מעסיקים בסבסוד שכר וזיכוי מס (בנק ישראל, 2003), שינוי נוסחת הזכאות לקצבת נכות כך שניתן יהיה לצאת בהדרגה מהזכאות ולחזור אליה במידה ולא נקלטים בעבודה (דוח לרון, 2005) וביצוע התאמות (accommodations) של מקום העבודה לאנשים עם מוגבלות (דוח כץ, 1997). הגברה אקטיבית זו של סיכויי ההשתלבות בתעסוקה מחייבת גם ביצוע פעולות המכוונות לאיסור הפליה (discrimination), להבטחת ייצוג הולם (appropriate representation) ומתן הזדמנות שווה בכל תחומי החיים (equal opportunity) באמצעות הפעלת העדפה מתקנת ופעילות משפטית סביבתית החותרת לקידום נגישות מערכת התעסוקה לאנשים עם מוגבלות על בסיס של זכויות אדם (UN, 2006) (human rights).

ב-1998 נחקק בישראל חוק שוויון ההזדמנויות בעבודה הקובע איסור הפליה בעבודה מטעמים רבים (מין, מעמד אישי, לאום, דת, ועוד) אך אינו אוסר על הפליה מחמת מוגבלות למרות תמונת המצב התעסוקתית העגומה של אנשים עם מוגבלות. ועדת כץ (1997), אשר הוקמה לצורך בדיקת חקיקה מקיפה בנושא זכויות אנשים עם מוגבלות, המליצה להרחיב את תחולת חוק שוויון ההזדמנויות בעבודה גם על אנשים עם מוגבלות, בפרק מיוחד אשר יכלול בחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998. מעבר לנושאים הכלולים בחוק הבסיס הציעה הוועדה לקבוע בחוק החדש, כחלק חיוני של איסור ההפליה בתחום זה, את חובת המעבידים לבצע התאמות במקום העבודה²⁸ ואמנם בפרק התעסוקה של חוק השוויון מוגדרת 'הפליה' ככוללת 'אי ביצוע התאמות הנדרשות מחמת צרכי המיוחדים של אדם עם מוגבלות אשר יאפשרו את העסקתו' ו'התאמות' מוגדרות 'התאמת מקום העבודה, הציוד שבו, דרישות התפקיד, שעות העבודה, מבדקי קבלה לעבודה, הכשרה והדרכה, נוהלי עבודה'²⁹ והכול מבלי שהדבר יטיל על המעביד נטל כבד מדי.³⁰ בתקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (השתתפות המדינה במימון התאמות), התשס"ו-2006 ישנה הגדרה נוספת של התאמות כבסיס להשתתפות המדינה במימון התאמות לעובדים עם מוגבלות³¹ המועסקים במגזר הפרטי בשוק הפתוח,³² כדלקמן:

'התאמה', 'התאמות' - כהגדרתן בסעיף 8(ה) לחוק, לרבות התאמות פיזיות, בין במקרקעין ובין במיטלטלין ולרבות מכשירים, עזרים, התקנים, אמצעי מחשוב של חומרה ותוכנה, שינויים או התקנות במקרקעין ובמבנים, וכל אבזר או אמצעי הנדרש לעובד עם מוגבלות במקום עבודתו, עקב צרכי המיוחדים, לשם ביצוע העבודה ולשם תפקוד יומיומי במקום העבודה ככלל העובדים; וכן שירותי תרגום ותמלול הנדרשים לעובד עם מוגבלות שיש לו ירידה בשמיעה של 50 דציבלים ויותר באוזן הטובה, לצורך קליטתו הראשונית במקום עבודה (להלן - שירותי תרגום ותמלול) וכן הדרכה למעביד של עובד עם מוגבלות שכלית, קוגניטיבית או נפשית, או למישהו מטעמו, בנוכחות העובד לפי הצורך, שנותן גורם הדרכה מקצועי בתחום המוגבלות, בששת החודשים הראשונים לעבודתו של העובד (להלן - הדרכה ראשונית למעביד).

המדינה קיבלה על עצמה להשתתף בעלות ביצוע ההתאמות שנשא בהן מעביד בשוק הפתוח בעבור קליטת עובד עם מוגבלות, כמפורט: מעביד המעסיק עד 25 עובדים יקבל השתתפות בסך 19,000 ש"ח לעובד

עם מוגבלות, ובלבד שהמעביד נשא בעלות של 1,000 ש"ח לפחות בגין אותן התאמות, מעביד המעסיק יותר מ-25 עובדים ולא יותר מ-200 עובדים יקבל 17,000 ש"ח לעובד עם מוגבלות, ובלבד שהמעביד נשא בעלות של 3,000 ש"ח לפחות בגין אותן התאמות ומעביד המעסיק יותר מ-200 עובדים - 15,000 ש"ח לעובד עם מוגבלות, ובלבד שהמעביד נשא בעלות של 5,000 ש"ח לפחות בגין אותן התאמות. על אף האמור לעיל השתתפות המדינה בעלות הדרכה ראשונית למעביד,³³ לא תעלה על 3,000 ש"ח, ועל 95% מעלות ההתאמה, לפי הנמוך מהם. מעביד של עובד עם מוגבלות שנקבעו לו 75% מוגבלות בניידות לפי הסכם בדבר גמלת ניידות אשר נחתם בין המוסד לביטוח לאומי לבין ממשלת ישראל רשאי לבקש השתתפות המדינה במימון עלות התאמות במקרקעין בעד העובד בסכום נוסף על השתתפות זו וכן מעביד של עובד עם מוגבלות המחזיק תעודת עיוור לפי חוק שירותי הסעד, התשי"ח-1958, רשאי לבקש השתתפות המדינה במימון עלות התאמות במחשוב מיוחד לעיוורים בעבור עובד בסכום העולה על הקבוע לעיל. לגבי אלה השתתפות המדינה במימון ההתאמות לא תעלה על 60,000 ש"ח הכול.³⁴ הזכות להשתתפות המדינה בגין עובד זה היא לחמש שנים אלא אם כן נדרשת התאמה נוספת על אלה שכבר השתתפה המדינה במימוןם הרלוונטית לתפקודו המשתנה של העובד ולביצוע עבודתו. בתקנות אלה כלולים חידושים חשובים: (1) נכונותה של המדינה להשתתף במימון התאמת סביבת העבודה והמעסיקים בגין עובדים עם מוגבלות במגזר העסקי ולא כפי שהיה מקובל עד כה במתן ציוד אישי או ליווי לאדם עצמו.³⁵ (2) ההתייחסות במושג ההתאמות לכל סוגי המוגבלויות המופיעות בחוק השוויון ולא רק לאנשים עם מוגבלות פיזית וחושית.³⁶ (3) חובת היועצות של המעסיקים עם מורשי נגישות מבנים, תשתיות וסביבה (מתו"ס) ומורשי נגישות השירות כדי להבטיח תכנית נגישות מתאימה של סביבת העבודה. בצעד זה מועבר המסר כי נושא נגישות והתאמות הוא עיסוק מקצועי המחייבת התמחות.³⁷ נוסף על כך מסדירות תקנות אלה את נגישות סביבת העבודה גם בשטחים שאינם פתוחים לציבור הרחב³⁸ והן ממקדות את תהליכי ההשמה של אנשים עם מוגבלות לנושאים הקשורים לתכנון סביבתי: אנשי מקצוע כגון אדריכלים, מהנדסים והנדסאים, מומחיות בטכנולוגיות מסייעות והתאמות לעובדים עם לקויות לא נראות.³⁹

התאמה נוספת חשובה מאוד לעובדים עם מוגבלות בניידות היא מקום חנייה מוסדר במקום העבודה. על פי תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (עדיפות במקומות חניה במקום העבודה) התשס"ב-2001, מעביד שהעמיד לרשות שלושה או יותר מן העובדים אצלו במקום העבודה מקומות חניה, בין במקרקעין שבחזקתו ובין בהסדר עם צד שלישי, יקצה לכל עובד עם מוגבלות בניידות המועסק במקום עבודה, מקום חניה נגיש לשימוש הבלעדי בזמן עבודתו. כאשר מעביד שהעמיד לרשות העובדים אצלו מקומות חניה שאינם נגישים לעובד עם מוגבלות בניידות, יקצה במקום אחר מקום חניה נגיש לשימוש הבלעדי של העובד בזמן עבודתו, ובלבד שהדבר לא יטיל על המעביד נטל כבד מדי. 'מקום חניה נגיש' הוא מקום חניה המותאם לצרכיו של העובד עם מוגבלות, הממוקם קרוב ככל האפשר לכניסה הנגישה למקום העבודה ואשר מיקומו מאפשר לעובד עם מוגבלות בניידות להגיע בעצמאות, בכבוד ובבטיחות למקום העבודה ולחזור ממנו בהתחשב במוגבלותו. על המעביד לנקוט אמצעים סבירים כדי להבטיח את שימוש הבלעדי של עובדים עם מוגבלות בניידות במקומות החניה שהם זכאים להם על פי תקנות אלה, לרבות בסימון או שילוט מתאים בהם וכן עליו לפנות לרשות התמרון המקומית בבקשה להציב בהם תמרור ג-43 כמשמעו בהודעת התעבורה (קביעת תמרורים) התש"ל-1970. זכות זו של עובד עם מוגבלות בניידות לפי תקנות אלה אינה תלויה במעמדו או בתפקידו במקום העבודה, אף אם הקצה המעביד מקומות חניה לחלק מעובדיו לפי מעמדם או תפקידם.

תחבורה ותעבורה - ההתייחסות לתחבורה הציבורית חייבת להיות כאל מצרך יסוד שעל המדינה מוטלת החובה והאחריות לספקו בתנאים ראויים (Hay & Trinder, 1991). הפגיעה בזכות זו גורמת לכך שאזרחים רבים מדי אינם יכולים ליהנות ממגוון הזדמנויות של תעסוקה, לימודים, מסחר, פנאי ועוד, שממנו נהנים בעלי רכב פרטי. אפלייה זו מחייבת משפחות רבות להשקיע משאבים גדולים ברכישת רכב פרטי ובאחזקתו המוסיפים גם לצריכת הדלק ולזיהום האוויר בסביבה. היעדר תחבורה ציבורית זמינה ונגישה פוגעת בעיקר באוכלוסיות הפריפריה הגיאוגרפית והחברתית, ובתוכם אוכלוסיות האנשים עם מוגבלות וקשישים (אסידון, 2005).

ביוני 1977 נחתם בין הממשלה והמוסד לביטוח לאומי 'הסכם בדבר גמלת ניידות' (להלן - הסכם הניידות). הסכם הניידות מקנה למי שהוכר

על ידי הביטוח הלאומי 'מוגבל בניידות' מגוון הטבות ובהן זכות לקצבת ניידות ולהלוואה עומדת לתשלום המסים החלים על הרכב ולרכישת אביזרים מיוחדים לרכב.⁴⁰ תושב ישראל יכול להיות מוכר כמוגבל בניידות כאשר נתמלאו שני תנאים: מלאו לו שלוש שנים ולא יותר מששים וחמש שנים; ועדה רפואית או ועדה רפואית לעררים, הפועלות על פי ההסכם, קבעה לו אחוזי מוגבלות בניידות על פי רשימת ליקויים בגיפיים התחתונות. בשנת 2004 שילם המוסד ל-23,500 מוגבלים בניידות (בממוצע חודשי) סכום של כ-673 מיליון ש"ח (דוח מבקר המדינה, 2002). אולם כדי שאדם עם מוגבלות בניידות יוכל ליהנות מנגישות אין די ברכב, חייבים להיות גם הסדרי חנייה שיאפשרו לו להגיע למחוז חפצו קרוב ככל האפשר לאתר המבוקש. על פי חוק חנייה לנכים, התשנ"ד-1993 אדם המוכר 'נכה' - עיוור, או אדם אשר רופא שהוסמך לאשר נכות על פי דין אישר לגביו בכתב אחת מאלה או אדם שניתן לגביו אישור בכתב (1) שדרגת נכותו מגיעה ל-60% לפחות ותנועתו בדרכים בלי רכב עלולה לערער את מצב בריאותו; (2) שהוא מוגבל בהליכה וזקוק לכיסא גלגלים לצורך ניידותו; (3) שהוא נכה הזקוק לרכב כאמצעי תנועה בגלל רגליו הנכות; זכאי ל'תג נכה' - תג שנתנה רשות הרישוי לנכה, הנושא את שם הנכה, את מספר זהותו ואת מספרי הרישוי של עד שני כלי רכב מזכים; דהיינו, כלי רכב שלגביהם הוכיח הנכה, להנחת דעתה של רשות הרישוי, כי הם עומדים לשימושו האישי דרך קבע. נכה רשאי להחנות את רכבו הנושא תג נכה (להלן - הרכב), במקום שאין החניה מותרת בו אם התקיימו כל אלה: (1) סמוך למקום האמור אין מקום חנייה מוסדר לנכים או שהוא לא היה פנוי בזמן החניה; (2) סמוך למקום האמור לא מצוי מקום אחר שהחניה בו מותרת או שהוא לא היה פנוי בזמן החניה; (3) החניה נעשית באופן שאין בה סיכון לעוברי דרך ואין היא מונעת מעבר חופשי להולכי רגל, לעגלות ילדים או לעגלות נכים; (4) החניה אינה גורמת להפרעה ממשית לתנועה ובלבד שהחניה אינה (1) בתוך צומת או בתחום שנים-עשר מטרים ממנו, פרט לקטע שסימנה רשות תמרור בתמרור או בסימון על אבני השפה, שמותר לחנות בו; (2) במקום כניסה לשטח המיועד לחניית כלי רכב; (3) בתוך מעבר חציה או בתחום שנים-עשר מטרים לפניו; (4) בנתיב שיועד לתחבורה ציבורית ובתחום תחנת אוטובוסים המוגדר על ידי סימון על פני כביש, ובאין סימון כאמור - בתוך עשרים מטרים לפני תמרור 'תחנת אוטובוסים' ועשרים מטרים אחריו, בשני צדי הדרך, ובלבד שמותר להחנות את הרכב בצד הדרך

שממול לסימון על פני הכביש או ממול לתמרור, אם רוחב הכביש באותו מקום הוא שנים-עשר מטרים או יותר; (5) בתוך תחום תחנת מוניות המסומן בתמרור שהוצב או סומן; (6) בתחום שני מטרים מברז כיבוי כאשר התחום מסומן בסימון על המדרכה או על שולי הכביש או על שניהם, כפי שקבעה רשות התימרור המרכזית; (7) בצד רכב אחר העומד או חונה בצדה של הדרך. על אף האמור בסעיף 70א לפקודת התעבורה, לא ינעלו שוטר או גורר מורשה, גלגלי רכב הנושא תג נכה גם אם הרכב חונה בניגוד להוראות חוק זה, אולם רשאים הם להזיז את הרכב, ובמידת הצורך גם לגררו, אם אופן חנייתו מסכן עוברי דרך או גורם הפרעה ממשית לתנועה. מקום ציבורי שהגישה הנגישה היחידה אליו לאדם עם מוגבלות היא דרך חניה במקום ציבורי הכרוכה בתשלום, תחול על המפעיל או המחזיק של המקום הציבורי חובה לשלם בעד חניה במקום האמור, בשל האדם עם המוגבלות, ככל שנדרש לאדם כאמור מקום חניה. חלק אינטגרלי נוסף מזכות החנייה מופיע בחוק התכנון והבנייה, חלק ח - התקנת סידורים מיוחדים לנכים בבניין ציבורי, ותמרור מקומות חנייה (חיימוביץ, 1991). אולם הסדרים אלו נוגעים לקבוצה קטנה של אנשים מוגבלי נידות בעלי רכב ואינם נותנים מענה תחבורתי לרוב ציבור האנשים עם מוגבלות.⁴¹

על כן בחוק השוויון עוסק פרק מיוחד בזכות לנגישות לתחבורה הציבורית.⁴² החוק קובע כי 'אדם עם מוגבלות זכאי לשירותי תחבורה ציבורית נגישים ומתאימים לשימוש, בתדירות סבירה, לרבות אפשרות גישה לתחנות ולנמלים שבמסגרתם פועלים שירותי תחבורה ציבורית'⁴³ וכן התאמות נגישות לאנשים עם מוגבלות חושית באוטובוסים בין-עירוניים לפי תנאים וכללים שיקבעו'. תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (הסדרת נגישות לשירותי תחבורה ציבורית), התשס"ג-2003⁴⁴ מפרטות את הפעולות שיש לבצע לשם הנגשת אוטובוסים, כלי טיס, כלי שיט, רכבות וסביבת פעולתם מבחינת המתקנים, התשתיות, הסביבה, השירות, הסיוע האישי והספקת מידע לאנשים המוגבלים בניידות, שהנם לקויי ראייה או שמיעה.⁴⁵ חובת הנגשת התחבורה הציבורית וסביבתה כלולה גם בפרק הנגישות הכללי.⁴⁶ בהגדרת 'מקום ציבורי' מופיעים בין השאר: חניון, מסוף נמל, תחנת אוטובוס, תחנת מוניות, תחנת רכבת, או כל מקום המשמש לתחבורה ציבורית, ולענין נגישות המקום הציבורי - למעט תחנות, נמלים ומקומות כמשמעותם בפרק תחבורה ציבורית. כך גם לגבי 'שירות ציבורי' שבו כלולים שירות אוטובוסים, רכבות, תובלה

אווירית, אניות, מוניות והשכרת רכב או כל שירות תחבורה. החוק קובע עוד כי לעניין נגישות שירות מהשירותים המפורטים בפסקה זו יחולו הוראות פרק הנגישות למעט עניין השכרת כלי רכב הכלולה בפרק זה: כל מי שעיסוקו בהשכרת רכב מנועי פרטי, שבבעלותו או בהחזקתו 100 כלי רכב לפחות, יחזיק לפחות שני כלי רכב, המותאמים לנהיגה בידי אדם עם מוגבלות, ולפחות שני כלי רכב נוספים, המותאמים להסעתו של אדם עם מוגבלות; מי שעיסוקו בהשכרת אוטובוסים וכלי רכב אחרים, יעמיד להשכרה כלי רכב נגישים לאנשים עם מוגבלות תמורת מחיר זהה למחירו של כלי רכב שאינו נגיש כאמור. כדי לעודד הפעלת מוניות נגישות נקבעו בחוק שיעורי הנחה מאגרה שתיתן למקבל רישיון להפעלת מונית, שיפעיל מונית המותאמת להסעתם של אנשים עם מוגבלות, לרבות תנאים וכללים למתן ההנחה ומגוון שיעורי הנחה בהתחשב בין השאר, בסוגי ההתאמות המותקנות במונית, או בהיקף האוכלוסייה של האנשים עם מוגבלות שהמונית צפויה לשרת.⁴⁷

אולם המציאות מראה כי אין די בתחבורה ציבורית נגישה. כאשר סביבת התחנה והגישה אליה אינן נגישות השימוש בתחבורה יהיה אפסי. על כן יש חשיבות רבה בהסרת מפגעים ומכשולים בדרך אל התחנות ובתוכן. סימן ט' בפרק הנגישות החדש, העוסק בנגישות דרכים, קובע: 'צמתים ומדרכות יתוכננו, ייבנו ויותאמו באופן המאפשר לאדם עם מוגבלות נגישות באופן סביר בין המדרכה לכביש, בין מקום החניה למדרכה, על המדרכה ובחציית הכביש בהתאם להוראות לפי סימן זה, לרבות הסרת מפגעים ומכשולים אשר פוגעים בזכותו של אדם עם מוגבלות לנגישות כאמור בסעיף זה ולרבות התקנת רמזורים⁴⁸ המותאמים לאנשים עם מוגבלות בראיה'.⁴⁹ המציאות מראה כי מאז הונגשו אמצעי התחבורה בישראל עלה בתלילות דווקא השימוש ברכבת ובמטוסים אך מעט מאוד באוטובוסים בזכות אתרי תחנות הרכבת ושדות התעופה הנגישים בהרבה מאתרי תחנות האוטובוס.⁵⁰ מעבר להסדרת התשתיות הפיזיות ישנה חשיבות רבה גם בהדרכת הנהגים ולעניין זה נרתמו שני ארגונים: 'בזכות' ו'המרכז הישראלי לנגישות' אשר פיתחו מדריך והפעילו הכשרות חלוץ בנושא. לגבי כלל הנהגים תידרש פעולה מקפת ושיטתית כמו לגבי כל אוכלוסיית ספקי השירות הציבורי בישראל.

נגישות כללית - בסקר שביצעה נציבות שוויון לאנשים עם מוגבלות באוקטובר 2005,⁵¹ נבדקו לראשונה עמדות הציבור כלפי אנשים עם מוגבלות וההיכרות שיש לציבור עם חוק שוויון זכויות לאנשים עם

מוגבלות, התשנ"ח-1998. תוצאות הסקר מראות כי 5% מהמדגם הגדירו עצמם כאנשים עם מוגבלות וכי מרבית הציבור (67%) מכיר או נחשף לאנשים עם מוגבלות; בולטים ביניהם אנשים מהמגזר הדתי והחרדי ובולטים פחות אנשים עם רמת שכר מעל 10,000 ש"ח לחודש ועולים חדשים. נסיבות ההיכרות השכיחות הן במסגרת משפחתית (כשליש), חברים (26%) או עמיתים לעבודה (26%); הנסיבות הנדירות יותר הן במקומות ציבוריים (18%), בשכונה (10%), בלימודים (6%) ובצבא (3%). נתונים אלה מצביעים על כך שהמרחב הציבורי בישראל מאופיין עדיין בהדרה גבוהה של אנשים עם מוגבלות. נוסף על כך הממד החברתי בממצאי סקר נגישות שערכה נציבות השוויון ב-2003, באמצעות מכון סאלד, בבתי ספר, מרפאות, בנקים וקניונים. בסקר נמצא כי רוב המבנים הציבוריים אינם נגישים לאנשים עם מוגבלות פיזית (95.1%); כוללים בהם פרטים חיוניים מאוד כגון מעלית (81.9%), דרך מהחניה עד לכניסה למבנה (61.1%), הנמכת מדרכה הסמוכה למבנה (59.8%), חניה לרכב נכים (52.3%) והדרך מהמדרכה הציבורית הסמוכה ועד לכניסה למבנה (49.4%). שירותי נכים יש ברבע מן המבנים (25.6%). במבנים שבהם יש שירותי נכים, כ-44% אינם נגישים, 32% מהם נגישים חלקית ו-24.4% בלבד נמצאו נגישים. מרבית בתי הספר והמרפאות אינם נגישים לאנשים עם מוגבלות ראייה (90.8% ו-90% בהתאמה) מקצת מן הבנקים נגישים (15.7%), אך הקניונים שנבדקו אינם נגישים עבורם כלל וכך גם מרבית הבנקים והמרפאות לגבי אנשים עם מוגבלות שמיעה (98.6% ו-97.4% בהתאמה; היס-יונס, פרידמן והרקוביץ, 2003). ממצאים אלה עולים בקנה אחד גם עם דוח מבקר המדינה (2002) המצביע על תמונת מצב סביבתית-חברתית עגומה מאוד בכל הנוגע לנגישות מדינת ישראל לאנשים עם מוגבלות בכל תחומי החיים.

במרס 2005 נחקק פרק הנגישות של חוק השוויון העוסק בהנגשה כוללת של בניינים, מרחבים, תשתיות, מקומות מוצרים ושירותים ציבוריים, קיימים וחדשים, המסופקים לכלל האוכלוסייה הן על ידי הסקטור הציבורי הן על ידי הסקטור הפרטי, לכל סוגי המוגבלויות.⁵² 'נגישות' מוגדרת 'אפשרות להגעה למקום, תנועה והתמצאות בו, שימוש והנאה משירות, הספקת מוצר, קבלת מידע הניתן או המופק במסגרת מקום או שירות או בקשר אליהם, שימוש במיתקנים, והשתתפות בתכניות ובפעילויות המתקיימות בהם, והכול באופן שוויוני, מכובד, עצמאי ובטיחותי'. פרק הנגישות קובע כי אין להתנות

תנאים שלא ממין העניין המונעים או המגבילים, במישרין או בעקיפין, שימוש בשירות ציבורי או במקום ציבורי, או הנאה משירות ציבורי או הספקת מוצר. כמו כן אין לספק שירות או מוצר לאדם עם מוגבלות בתנאים הנופלים מאלה שבהם הם ניתנים בדרך כלל. בהצגה מוחשית של הדברים מדובר בהבטחת יכולתם של האדם עם מוגבלות ושל משפחתו⁵³ ליהנות מנגישות סביבתית מלאה.

תחולת החוק היא על כל המקומות הציבוריים והשירותים הציבוריים במגוון עצום, כדלקמן: משרד או מתקן של גוף ציבורי, אולם הרצאות, מרכזי כנסים, אולם שמחות, גן אירועים, מרכז קהילתי, מועדון או כל מקום המשמש להתכנסות, אולם ספורט או מתקן ספורט, בריכת שחיה, חוף רחצה, מקום מרפא או כל מקום להתעמלות ולפנאי, בית דואר לרבות מתקן לחלוקת דואר וסוכנות דואר, בית מרקחת, מקום לממכר תרופות שלא בבית מרקחת, בית שימוש, בנק, מכבסה לרבות שירות לניקוי יבש, מוסך, מכון יופי, מספרה, מקלט, מרכז אינטרנט, משרד או בניין משרדים, משרד או מקום המשמש בדרך כלל ארגון עובדים או מפלגה, סוכנות ביטוח, סוכנות לתיווך מקרקעין, סוכנות נסיעות, סנדלרייה, תחנת דלק או כל מקום שמספק שירותים מעין אלה לציבור, בית חולים, מעבדה או מכון לביצוע בדיקות רפואיות, מרפאה, תחנה לאם ולילד, תחנת מגן דוד אדום או כל מקום המספק שירותי בריאות, בית חולים לבעלי חיים, מעבדה או מכון לביצוע בדיקות רפואיות לבעלי חיים, מרפאה לבעלי חיים או כל מקום המספק שירותי בריאות לבעלי חיים, בית מלון, פנסיון, אכסניה, בית הארחה או כל מקום המספק שירותי אירוח ולינה, בית משפט ובית דין, בית דין צבאי, בית מעצר, בית סוהר, תחנת משטרה, תחנת משמר אזרחי או כל מתקן צבאי הפתוח לשירות האזרח, מעון או גן לילדים, בית ספר, מוסד ללימודי אמנויות, מוסד על-תיכוני להשכלה טכנית, מקצועית, תורנית או דתית, מוסד להשכלה גבוהה או כל מקום המספק שירותי לימוד או חינוך, בית עלמין, בית קולנוע, תאטרון, אולם מופעים, דיסקוטק, אצטדיון או כל מקום המשמש למופעים ולבידור, קבוע או זמני, בית תפילה, מקווה או כל מקום המספק שירותי דת, גלריה, מוזיאון, ספרייה או כל מקום לתרבות ואמנות, גן, גן חיות, גן שעשועים, פארק או כל מקום המשמש לבידור ופנאי, חלק מאולפן טלוויזיה, אולפן רדיו או חלק מכל מקום המשמש בקביעות לראיונות לתקשורת, חניון, מסוף נמל, תחנת אוטובוס, תחנת מוניות, תחנת רכבת או כל מקום המשמש לתחבורה ציבורית, מסעדה,

בית קפה, בר או כל מקום שמגישים בו מזון ומשקאות, מעון לסטודנטים, מעון לתלמידים, מעון לעובדים או כל מקום של שירותי מגורים או לינה לתקופות קצרות, אתר ארכיאולוגי, אתר היסטורי, מרכז מבקרים במפעל, שמורת טבע או כל מקום למבקרים, מרכז, מכולת, סופרמרקט, מקום למכירת מזון, חנות, כלבו, מרכז קניות, קיוסק, שוק או כל מקום המשמש לקניות או להשכרת ציוד, מרכז תעסוקה, פנאי או מקום מגורים לאנשים עם מוגבלות, לילדים או לקשישים, מחלקה לשירותים חברתיים, בית תמחוי, מרכז לטיפול בדרי רחוב, מעון או מקלט לנשים מוכות, ילדים מוכים או הוסטל לגברים אלימים או כל מקום המספק שירותי רווחה או שירותי טיפולי וקלפי. וכן שירותי ציבורי כדלקמן: שירותי בריאות, שירותי בידור, שירותי חינוך, השכלה או פנאי, שירותי רווחה, שירותי ספורט, שירותי תיירות, שירותי אוטובוסים, רכבות, תובלה אווירית, אניות, מוניות והשכרת רכב או כל שירותי תחבורה, שירותי תרבות, שירותי הארחה, שירותי מסחר, שירותי דת, שירותי אנרגיה, שירותי בזק, שירותי בנקאות, אשראי, ביטוח, פנסיה או כל שירותי פיננסי. הן המגזר הממשלתי הן הציבורי הן הפרטי המספקים שירותים לציבור נערכים ליישום החוק בלוחות זמנים שבין שש שנים למגזר העסקי ל-12 שנים למגזר הציבורי.⁵⁴

מעבר ללוחות זמנים המפורטים בחוק, לתקנות ולאמצעי ההדרכה שיש לנקוט הגדיר המחוקק תפקיד של רכז נגישות שימונה בכל מקום שיש בו יותר מ-25 עובדים אשר ירכז ויספק מידע לציבור בתחומי הנגישות הנוגעים למקום שבו הוא פועל.⁵⁵ החוק גם מגדיר מערכת אכיפה אזרחית ופלילית שתוקם ותפעל בנציבות השוויון מעבר לחובת הפיקוח והאכיפה של המשרדים. החוק גם הגדיר מומחיות חדשה בתחום של נגישות מבנים, תשתיות וסביבה (מתו"ס) של אדריכלים, מהנדסים והנדסאים ומומחיות בתחום של נגישות השירות של אנשי מקצוע אשר עסקו בנושאי נגישות מקרב מקצועות הרפואה והפרה-רפואה וכן מקצועות טכנולוגיים שיגדיר שר התמ"ת, שעברו הכשרה מיוחדת והוכרו על ידי הרשמים במשרד התמ"ת. המומחים אמורים להיות מעורבים בייעוץ לפרויקטים, במעורבות במתן אישורים על נגישות בשלב אישור תכניות על ידי הוועדה המקומית לבנייה ואישור רשיונות עסק, וכן אישור התאמות למקומות עבודה שבהם מועסקים אנשים עם מוגבלות, בשוק הפתוח, לצורך קבלת השתתפות המדינה במימון התאמות.

על ביצוע חוק זה ממונה שר המשפטים, לרבות על הפעלת מערך הדרכה ואכיפה באמצעות נציבות שוויון לאנשים עם מוגבלות, וכן על

ניסוח התקנות ויישומן בתחום נגישות מבנים, תשתיות וסביבה קיימים, נגישות השירות וכן נגישות לביטוח. הנציבות משמשת וסת לעבודת המשרדים הממונים על ביצוע חלקים מהחוק, כל שר בתחום אחריותו: שר התקשורת ממונה על ביצוע כל הנוגע לשירותי בזק ומיתקני בזק, שר התחבורה על ביצוע כל הנוגע לשירותי השכרת כלי רכב; נוסף על אחריותו על יישום פרק נגישות התחבורה הציבורית, ממונה שר הבריאות על כל הנוגע לנגישות שירותי הבריאות, שר החינוך על כל הנוגע לנגישות מוסדות החינוך וההשכלה הגבוהה שבאחריותו, שר התעשייה המסחר והתעסוקה על נגישות מוסדות החינוך שבאחריותו וכן על רישום מורשי הנגישות נוסף על אחריותו על יישום פרק התעסוקה בחוק השוויון, שר הפנים על כל הנוגע להנגשת החדש ושר הביטחון על כל הנוגע לנגישות מקלטים ושירותי חירום. במהלך השנה האחרונה עובדות הלשכות המשפטיות של משרדים אלה על ניסוח התקנות ועל התארגנות לוגיסטית, תקציבית והדרכתית כדי לאפשר יישום המהפכה הסביבתית במהלך העשור הקרוב המוקצב לכינונה.

זמינות ונגישות לידע

משימת היישום קשה מאוד אם משום שהאחראים על עיצוב הסביבה בדרך כלל אינם ממהרים לקחת על עצמם את האחריות לשינוי, גם אם הם מחויבים לעשות זאת על פי חוק, אם משום שהאזרחים שאכפת להם מתקשים לעקוב אחר המתרחש. לשם כך עליהם להיות בעלי ידע, מודעות ותודעה בשינוי בו הם מעוניינים להיות מעורבים (דה־שליט, 2004). **הידע** - מתאפיין בהכרת העובדות הבסיסיות, **המודעות** - בהבנת המשמעויות של עובדות אלה ו**התודעה** - היא התובנה כי כל בעיה סביבתית או חברתית פוליטית בעיקרה וקשורה למאבקי כוח ושליטה בין קבוצות וגופים ועל כן מתבקשת פעילות ציבורית על פי כללי משחק אלו. המודעות חשובה גם כאשר מדובר במעצבי מדיניות ליברלית חברתית לכאורה, שכן גם הם מונחים על ידי כלכלת שוק ומושפעים מקבוצות לחץ המעוניינות ברווחים ובהגברת הצריכה יותר ממימוש זכויות אזרח. כוח המיקוח של קבוצות לחץ כלכליות מקשה על ביצוע רפורמות כלכליות חברתיות אמיתיות אשר אמורות ליצור שינוי בתפיסת עולם ובהרגלי צריכה כך שערכים סביבתיים, חברתיים, אסתטיים ותרבותיים ייכללו במשוואת השיקולים ולא רק האינטרס הכלכלי. המפתח לשינוי מציאות

לא שוויונית הוא אם כן הגישה לידע (צ'רצ'מן, 2005). מבחינת אנשים עם מוגבלות מדובר במימוש זכות היסוד להגיע למידע (זמינות המידע), כמו כל אזרח אחר, אך גם הבטחת נגישותו של המידע לאנשים עם מוגבלות.

זמינות המידע⁵⁶

בתהליכי עיצוב מדיניות נחשב הידע והמידע לאחד המשאבים הנחוצים ביותר (פלדמן, 2006; Lichtenberg, Kaplan, Grinshpoon, Feldman and; 2006) ותורמתו לאפקטיביות של מעורבות של החברה האזרחית היא קריטית (בנבנשתי ושגיא, 2006) לא פחות מלאפקטיביות של מחזיקי העניין בממשל (בר, 2001). יוסיפון (1996, 2001) סבורה כי המידע והידע יתרמו לתהליכי שינוי אמיתיים רק כאשר תהיינה להם השפעות מאקרו-חברתיות (top-down) וכן יזמות מיני-מקומיות (bottom-up) בתנאי שהן דוגלות ברעיונות חברתיים ואידאולוגיים דומים. אנו סבורים כי הדמיון ברעיונות אינו תנאי הכרחי והוא אולי אף מגביל את הדין בהיעדר חשיבה מאתגרת. אולם מרכיב לא פחות חשוב מזרימת מידע דו-סטרי בציר האנכי שעליו מדברת יוסיפון הוא זרימת מידע דו-סטרי בציר האופקי, דהיינו בין הממשל לחברה האזרחית ובחזרה - ליבת המשא ומתן (Negotiated Rulemaking) בתהליכי שיתוף-שותפות. מידע זה יכול לכלול עובדות ונתונים פורמליים אך גם ידע לא פורמלי הבא מניסיון והתנסות אישית. באשר להעברת מידע מהממשל לבעלי עניין מהציבור: סעיף 9(ב) לחוק חוק חופש המידע, תשנ"ח-1998 מקנה לציבור זכות עיון כללית בחומר ובמידע המצוי בידי הרשויות לרבות עיון, צפייה, האזנה, העתקה, צילום, קבלת פלט מחשב או קבלת מידע בכל דרך אחרת על פי סוג המידע וצורת החזקתו, שהן מחזיקות כנאמן של הציבור ושהוא כתוב, מוקלט, מוסרט, מצולם או ממוחשב. אולם לחוק סייגים רבים והוא מאפשר לרשות ציבורית לדחות בקשה לקבלת מידע במקרים רבים ועל כן נדיר לראות אדם פונה בבקשה לקבל מידע ועוד יותר נדיר להיווכח שהוא מקבל אותו (צ'רצ'מן, 2005). עוד נקבע בתיקוני החוק לתיקון סדרי המנהל (החלטות והנמקות), תשי"ח-1958, כי עובד ציבור, שנתבקש בכתב להשתמש בסמכות שניתנה לו על פי דין, ישיב למבקש בכתב בהקדם, לא יאוחר מארבעים וחמישה ימים מיום קבלת הבקשה. אף שהנהלים מאפשרים למערכת השלטונית להתעדכן לגבי בעיות ותלונות מהותיות

וממוקדות המטרידות את הציבור, הם אינם מאפשרים הדברות אינטראקטיבית ומתאימים יותר לפתרון בעיות חד-פעמיות הדורשות טיפול שלטוני לעניין מסוים. הנהלים גם חוסמים פעמים רבות את היכולת להתערב בזמן אמת' ולהשפיע על תהליכי קבלת החלטות הלכה למעשה. מצד שני מצב שכיח הוא כשהרשות הציבורית אוגרת או מפרסמת מידע ואין כמעט מי שמתעניין בו, למעט אולי חוקרים מהאקדמיה המעוניינים בפרסומים או בעלי עניין מהחברה האזרחית המעוניינים בשינוי המצב ועל כן חשוב להם לקבל חומר בזמן אמת, נדיר מאוד בתרבות העברת המידע בישראל.⁵⁷

לעומת זאת גם החברה האזרחית מחזיקה וצוברת ידע ומידע רב אשר בכוחו לאזן את העמימות או את נתוני 'האימה' שמציג הממשל כדי לחסום שינוי כלשהו. הנתונים המוצגים על ידי חברה אזרחית מתקבלים פעמים רבות על ידי הכנסת, בית המשפט והמבקר כמהימנים מאוד ונעשה בהם שימוש לצורך עיצוב מדיניות. לעתים עוזר המידע לארגונים לבסס את דרישותיהם ואת טענותיהם בדיון (בר, 2001).⁵⁸

דוגמה ציבורית לקיומו של תהליך דו צדדי של העברת מידע מומחשת בתחום חקיקת תקנות פרק הנגישות כאשר כל טיוטה המנוסחת על ידי משרד ממשלתי או מועברת מהארגונים מופצת לציבור להתייחסות באחת מהדרכים: הצבת החומר באתר האינטרנט של נציבות השוויון ובאתרים נוספים, שליחת חומר באמצעות דואר אלקטרוני, או בדואר. ההערות המתקבלות מהבוחרים במשרדי הממשלה הרלוונטיים, ארגוני הנכים, האיגודים המקצועיים וספקי השירותים מהמגזר הציבורי והעסקי מוטמעות בנוסחים, מתקיימים מפגשי שימוע ותהליכי משא ומתן במטרה להגיע לנוסח מוסכם שיועבר לאישור הכנסת בישיבות שבהן יש לצפות להשתתפות כל בעלי העניין, כפי שקרה בעת תהליך החקיקה הראשי של פרק הנגישות ומגוון התקנות.

נגישות המידע

כדי שחומר זמין יוכל לשרת אנשים עם מוגבלות, למטרה אישית או ציבורית, עליו להופיע בצורה נגישה. מלחמת שלום הגליל השנייה משמשת דוגמה לחשיבות נגישות המידע כאשר פיקוד העורף העביר מידע לציבור הרחב, בעיקר באמצעות הרדיו והטלוויזיה, על דרכי ההיערכות למצב חירום וכן על הפצצות קרבות באמצעות אזעקות. מידע מסוג זה

יהיה נגיש לאנשים עם מוגבלות שמיעה רק אם השידורים יהיו מלווים בתמלול ובתרגום לשפת סימנים והמסרים הדחופים יועברו באמצעות הודעות SMS או בביפרים בזמן אמת. מבחינה טכנולוגית הסדרים אלו פשוטים מאוד. לעומתם לקויי הראייה והלמידה יוכלו ליהנות מהחומר האינטרנטי שהופיע באתר פיקוד העורף רק אם האתר יהיה נגיש וכך גם לגבי חומר הנשלח בדואר: כדי שלקויי ראייה יוכלו ליהנות מהטקסט עליו להופיע על גבי קלטת או בכתב ברייל. מידע לא נגיש לאנשים עם מוגבלות מפסיק להיות זמין.

על כן ניתן ערך רב לזמינות ונגישות המידע בחוק השוויון והנושא מופיע בכמה הקשרים: בתקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (הסדרת נגישות לשירותי תחבורה ציבורית) התשס"ג-2003 ישנה דרישה כי: (א) מידע הניתן לציבור ביתקן מרכזי על לוחות זמנים, יעדי נסיעה, נגישות קווי שירות באוטובוסים, רכבות, כלי שיט או כלי טיס וכיוצא בזה, יימסר גם באמצעות טלפון ופקס ויופק גם בכתב מוגדל. (ב) בעמדת מודיעין, קופה או עמדת שירות מאוישת במתקן מרכזי, יימצאו נייר וכלי כתיבה לשימוש אנשים בעלי לקות שמיעה ובפרק שביעי סעיף 29 העוסק במידע לציבור נאמר: (א) בעל רישיון קו שירות עירוני יפרסם, אחת ל-6 חודשים, בשלושה עיתונים יומיים לפחות אחד מהם הוא בשפה הערבית, את פירוט קווי השירות העירוניים שהוא מפעיל בהם אוטובוסים נגישים. (ב) רכבת ישראל תפרסם בלוחות הזמנים, החל בלוח הזמנים הראשון שיפורסם לאחר תחילתן של תקנות אלה, את הרכבות שבהן מצוי קרון נגיש ואת רשימת תחנות הרכבת הנגישות. (ג) בעל כלי שיט יפרסם בלוחות הזמנים של ההפלגות שהוא מבצע, מידע על כלי השיט הנגישים שהוא מפעיל.

בטיטת תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התאמות נגישות לשירות) התשס"ו-2006, מופיעים בפירוט כל אמצעי הנגשת המידע, כגון 'תקשורת חליפית', 'תקשורת תומכת' - לוחות, מחשבים או ציוד ממוחשב שבהם מותקנים מסרים בתמונות, איורים, סמלים, אותיות, מילים או משפטים קצרים, לשימושם של אנשים עם מוגבלות בדיבור או בכתיבה; SMS (Short Message Service)⁵⁹ - שירות העברת מסרים קצרים בטקסט באמצעות הטלפון; 'דפוס מוגדל' - דפוס בגופן אריאל מעובה, בגודל 16 עד 22 נקודות; 'מערכת עזר לשמיעה (Assistive Listening Device)' - אחת מאלו: (1) 'מערכת אור תת-אדום' - כהגדרתה בת"י 1918 חלק 4; (2) 'מערכת FM' - כהגדרתה בת"י 1918 חלק 4; (3) 'לולאת השראה' -

כהגדרתה בת"י 1918 חלק 4; 'שלט אלקטרוני' - כמשמעותו בת"י 1918 חלק 4; 'תיאור מילולי' (audio description) - תרגום מידע ויזואלי למידע שמיעתי, הנמסר לאדם בעל פה או באמצעות מערכת עזר לשמיעה. 'תמלול' - הקלדת מידע שמיעתי והצגתו בזמן אמת על גבי צג מחשב או על גבי מסך באמצעות מקרן חד-קרן, או על גבי שלט אלקטרוני, על ידי תמלילן מיומן ועוד.

עוד נאמר בתקנות אלה כי 'מידע הנמסר לכלל הציבור ומידע הנמסר באופן פרטני, אודות כל שירות ציבורי וכחלק ממנו, בכתב או בעל פה, לרבות בטפסים, חוברות מידע, עלונים ופרסומים הניתנים לכלל הציבור או לחלק בלתי מסוים ממנו, מכתבים והודעות, יימסר לבקשת אדם עם מוגבלות, בנוסף על דרכי מסירת המידע הרגילות, באמצעות אמצעי העזר ושירותי העזר המפורטים בתקנות: (א) לאדם עם מוגבלות ראייה, באחת מדרכים אלו - (1) בדפוס מוגדל; (2) בהקלטה, לרבות בקלטת אודיו, CD, DVD וקובצי mp3; (3) בברייל, לא יאוחר משבועיים לאחר הגשת הבקשה; (4) באמצעות שירות הקראה; (ב) לאדם עם מוגבלות שמיעה, באחת מדרכים אלו - (1) בדפוס או בכתב יד; (2) בסיוע מערכת עזר לשמיעה ניידת או ניידת, לפי העניין. (3) (א) באמצעות שירות תרגום לשפת הסימנים, בהתקיים התנאים הבאים: (1) המידע לגביו נדרש תרגום לשפת הסימנים הנו מורכב ובעל חשיבות גבוהה לענייניו של האדם עם המוגבלות; (2) הבקשה לקבלת התרגום הוגשה לכל הפחות שבוע לפני מועד מתן המידע; (3) התרגום מסופק באמצעות אדם המיומן בשפת הסימנים בה דובר האדם עם המוגבלות. (4) התרגום לפי תקנה זו ייעשה לגבי שפות רשמיות בלבד. (ג) ההחלטה בדבר אמצעי העזר או שירות העזר בו יסתייע האדם עם מוגבלות הראייה או השמיעה, בכל מקרה נתון, תעשה על ידי נותן השירות תוך היוועצות באדם עם המוגבלות מקבל השירות, ובהתאם לנסיבות המקרה. (ד) לאדם עם מוגבלות שכלית, מוגבלות נפשית או אוטיזם - (1) בעל פה או בכתב, בלשון ואופן המותאמים למוגבלותו, לרבות שימוש בשפה קלה ובהירה, באיורים, בסמלול חזותי וקידוד צבע, לפי העניין; (2) ניתן שירות לציבור או מידע אודותיו באמצעות מידע מוקלט במערכת ממוחשבת לניתוב שיחות טלפון יסופק המידע או השירות לאדם באחת הדרכים הבאות: (א) באמצעות הקלטה בשפה קלה ובקצב איטי; (ב) באמצעות מוקדן, אליו תנתן הפניה עם תחילת מסירת המידע המוקלט. (ה) לאדם עם מוגבלות בדיבור או בכתובה, המסתייע באמצעי תקשורת חלופית או אמצעי תקשורת תומכת,

המותאמים לו אישית, יינתן שירות או מידע אודותיו תוך הסתייעות באמצעים אלו, לרבות הסתייעות בבני אדם המיומנים בהפעלת אמצעים אלו. (ו) תוך הסתייעות בכל אמצעי עזר או שירות עזר סביר אחר, בהתחשב במוגבלותו של האדם, ברצונו, ובהתאם לנסיבות העניין. בנוסף על ביצוע התאמות הנגישות לעיל ספק חייב בביצוע התאמות נגישות, שירות ומידע אודות השירות, לרבות מידע אודות נגישות מקום ציבורי בו ניתן השירות, לבקשת אדם עם מוגבלות, גם בדרכים הבאות: (1) לבקשת אדם עם מוגבלות ראייה או מוגבלות בניידות, באמצעות הטלפון; (2) לבקשת אדם עם מוגבלות שמיעה⁶⁰ או בניידות, באמצעות הפקסימיליה, הדואר האלקטרוני וה-SMS; (3) באמצעות הדואר'. כך תתבצענה התאמות במערכות כריזה, שילוט, באינטרנט ובשירותי אינטרנט. אלה יונגשו על פי התקן הישראלי הנוהג בתאריך 1.1.2007 ואם לא היה תקן ישראלי במועד האמור בתקנת משנה (א), יבצע החייב את התאמות הנגישות לפי התקן הנוהג באותו מועד, של גוף התקינה הבינלאומי WAI של (World Wide Consortium) WWC.

דוגמה נוספת לדרך שבה מתמודדים עם נגישות מידע ניתן לשאוב מהטייטה לתקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (נגישות לשירותי בזק ולמתקני בזק), התשס"ו-2006, שפרסם משרד התקשורת. התקנות מחייבות כי כל 'בעל רישיון' להחזיק 'מתקן בזק' ומתן 'שירותי בזק'⁶¹ יבטיח כי שירותי בזק ומתקני הבזק שבאחריותו יהיו נגישים לאנשים עם מוגבלות על פי להוראות החוק ותקנות אלה. בעל רישיון יפרסם ברבים את התאמות הנגישות המבוצעות על ידו לפי תקנות אלה וכן יבצע התאמות נגישות בצידוד קצה: יציע ללקוחותיו דגם אחד לפחות של צידוד קצה נייד או נייד, לפי העניין, שיש לו כל התכונות הבאות, בדגם אחד או במגוון דגמים: אפשרות להגברת קול וצליל; התאמות למכשירי שמיעה; אפשרות לחיוג מופעל קול; לגבי בעל רישיון המספק שירותי טלפון ניידים בלבד - צידוד קצה הממיר בממוכן אותות כתב לאותות שמע (TDD), בעברית ובערבית. התאמות נגישות בשירותי טלפון. בעל רישיון יציע ללקוחותיו שירותי טלפון אלה, בעברית ובערבית: שירות הודעות מסר קצר (SMS) לאנשים עם מוגבלות בראייה, באמצעות טכנולוגיה הממירה אותות כתב לאותות שמע (text to speech); מוקד שירות לאספקת שירותי טלפון לאנשים עם מוגבלות בשמיעה או בדיבור, שבו מתבצעת המרה של אותות שמע לאותות כתב או המרה של אותות כתב לאותות שמע, לפי העניין (relay services). השירות יינתן בכל ימות השנה ובכל

שעות היממה. בלי לגרוע מהוראות כל דין, שירות כאמור יכול להיות מסופק בידי כמה בעלי רישיון במשותף, באישור השר. הגישה למוקדים של בעל הרישיון (לרבות מוקד שירות לקוחות, מודיעין ומוקד גבייה) תתאפשר באמצעות טלפון, פקסימיליה, דואר אלקטרוני והודעת מסר קצר (SMS). ניתן אפוא לראות כי זמינות ונגישות המידע הם חלק בלתי נפרד מהחקיקה בתחום הנגישות ויש להניח כי הכללתם בתוך מערך המידע הציבורי יביא לשיפור חשוב ביכולת של ציבור הנכים ללמוד על המתרחש ולהציע דרכי פתרון בתחומים הרלוונטיים להם.⁶²

שיתוף הציבור

עקרון שיתוף הציבור בהליכי קבלת החלטות שלטוניות עדיין אינו מופנם דיו בישראל כנורמה כללית המחייבת את הרשויות. גם הפסיקה לא מיצתה דעתה על חסר זה. ניתן גם לומר כי הציבור בישראל לא עומד בתוקף ולאורך זמן על זכותו להיות פעיל יותר בהליכים שלטוניים, פרט למאמצים נקודתיים בהקשרים מקומיים וחולפים. עם זאת, שורה של הוראות כלליות של הדין המנהלי, חקיקה נקודתית ואף כמה פסקי דין⁶³ שניתנו בשנים האחרונות יוצרים מתווה למסגרת הניתנת להרחבה ולהעמקה בתחום ציבורי חשוב זה (בנבנישתי ושגיא, 2006). למרות זאת הציבור ברחבי העולם ובישראל קידם רפורמות חברתיות חשובות מאוד ובכללן בהקשר לילדים ואנשים עם מוגבלות (פלדמן, 2006; פלדמן ויהלום, 2004), בשלוש צורות פעולה עיקריות (בר, 2001): 1. שיטת פעולה שקטה ופשרנית אשר הוכחה יעילה במעט מקרים אך תרמה ליצירת אווירה אוהדת, אולי אוהדת מדי של ממשל/חברה אזרחית. פעילות זו מאפיינת בעיקר ארגונים וולונטריים של ספקי שירותים אשר הוקמו על ידי בעלי עניין אישי בנושא, כגון משפחות והורים הסמוכים על שולחן הממסד מבחינה פוליטית או כלכלית. 2. שיטת פעולה תקיפה וקולנית המגבירה את המודעות ומאיצה תהליכים בתנאי שהיא מצליחה תוך כדי כך ליצור קואליציות רלוונטיות עם מוקדי השפעה כגון תקשורת, חברי כנסת, בוחנים בממשל ועוד. הדוגמה המרשימה בתחום אנשים עם מוגבלות היא ללא ספק שתי השביתות הארוכות והמתקשרות מול משרד האוצר בשנת 1999 ובשנת 2002 שהובלו על ידי ארגוני האנשים עם מוגבלות בניידות במשך חודשים. בהפגנות אלה עלתה דרישה מצד מאות של אנשים עם מוגבלות ובני

משפחותיהם לספק להם תנאים בסיסיים לחיים בכבוד, בדגש על ביטחון סוציאלי וניידות בתנועה (Rimmerman & Herr, 2004). מעבר להישגים החומריים של השובתים⁶⁴ התעצמה בזכותם התודעה הציבורית לגבי מצבם של אנשים עם מוגבלות בחברה הישראלית ולגבי רצונם להיות שותפים ומשפיעים בכל פורום הדין בענייניהם - בבחינת יישום הסיסמה האוניברסלית: 'מאומה אודותינו בלעדיו' (Nothing about us without us).⁶⁵ חלק מההסכם להפסקת השביתה היה אישור של ראש הממשלה⁶⁶ לשיתוף פורמלי של הנכים⁶⁷ כחברים מן המניין בוועדה הציבורית לבדיקת ענייני הנכים ולקידום השתלבותם בקהילה - בראשות השופט לרון (2005).⁶⁸ לאחר מכן מינה שר הרווחה⁶⁹ לראשונה יועץ לשר מקרב הנכים⁷⁰ והורה בעקבות שינוי בחוק הביטוח הלאומי⁷¹ על הוספת ארבעה נציגי ארגוני הנכים⁷² למועצה הציבורית של המוסד לביטוח לאומי. ב-2003 החלה לפעול הוועדה המייעצת לנציבות השוויון במשרד המשפטים הפועלת על פי חוק השוויון ובה רוב לאנשים עם מוגבלות. 3. שיטת הפעולה השלישית היא עקיפת הרשות המבצעת דרך פנייה לתקשורת, למבקר המדינה או לגורמים ברשות המחוקקת והשופטת כדי לכפות על המדינה ביצוע שינויים חברתיים. כוחה הבלתי מעורער של התקשורת, כוחם הגובר של חברי הכנסת בתהליכי קביעת מדיניות ציבורית בישראל דרך הגשת הצעות חוק פרטיות והצלפה בממשלה במסגרת הוועדות הופכים אותם לערוצי פעולה מבוקשים ואפקטיביים מאוד עבור פעילים חברתיים (בן אריה, 1999). כך גם הועילה לחברה האזרחית בתחום אנשים עם מוגבלות האקטיביסטיות החברתית שנקט בית המשפט העליון בעת כהונת הנשיא אהרון ברק בעתירות חברתיות שהוגשו⁷³ וזכו, וכך גם מבקר המדינה שנכנס כמה פעמים לחקירה מעמיקה על מצבם של הנכים והפיק דוחות קשים מאוד. כל אלה החלישו את 'סרבנותה' של הפקידות הממשלתית והאיצו תהליכי שינוי בגישתם אל החברה האזרחית מגישה אליטיסטית ופטרונית שאפיינה את שנות השבעים-שמונים, לגישה פלורליסטית ומשתפת יותר. זו הלכה בד בבד עם תהליכי הפרטה וגידול במעורבות המגזר השלישי בהספקת שירותים (Yishai, 1991, 1998), ומסוף שנות ה-90 בולט בגודלם חלקם וכוחם של ארגונים המייצגים את הנכים עצמם בשיח עם הממסד בשלוש מדרכי הפעולה שתוארו לעיל, על פי הנסיבות.⁷⁴ יתרה מזאת, בתחום של אנשים עם מוגבלות הכיר המחוקק בזכות השיתוף בכמה חוקים הרלוונטיים לאנשים עם מוגבלות הן בדרך של

ייצוג במועצות הן בדרך של הטלת חובת התייעצות עם ארגונים המקדמים זכויות של אנשים עם מוגבלות. ניתן להבחין בברור בהבדל שבין החקיקה המסורתית בנושא בטרם חוק שוויון, דהיינו עד שנת 1998 וממנו ואילך. לפניו דובר בעיקר על נציגי ציבור ולאחריו על נציגים מקוריים של הקהילה עצמה:

⁷⁵ **בתחומי רווחה ובריאות:**

1. **חוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשנ"ד-1994:** על פי החוק בכל קופת חולים צריכה לפעול מועצה ציבורית שתלווה את הקופה אשר לא פחות מעשירית מכלל חבריה צריכים להיות נציגים של חברי הקופה (סעיף 27). חברות במועצת הבריאות של משרד הבריאות המונה ארבעים ושישה חברים.⁷⁶ סעיף 48 לחוק מורה על צרוף שני חברים שמינה השר, מקרב מועמדים שיציגו ארגוני החולים.⁷⁷
2. **תקנות הביטוח הלאומי (מועצת המוסד), התשי"ח-1958** (סעיף 3): הוספת ארבעה נציגי ארגוני הנכים למועצת הביטוח הלאומי.⁷⁸
3. **חוק שיקום נכי נפש בקהילה, התש"ס-2000** (סעיפים 4 ו-5 לעניין הרכב המועצה הארצית לשיקום נכי נפש בקהילה): הוספת שני נציגים המייצגים נכי נפש.⁷⁹

בתחום הנגישות:

1. **חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998** (בפרקים: תעסוקה, שירותי תחבורה ציבורית): היוועצות עם ארגונים המקדמים זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות.
2. **חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (תיקון מס' 2), התשס"ה-2005 (פרק ה'1):** מקום ציבורי ושירות ציבורי - **סימן ג'** (מקום ציבורי - נגישות); **סימן ד'**: (שירות ציבורי - נגישות); **סימן ו'**: (שירות בריאות ומקום ציבורי שבו ניתן שירות בריאות - נגישות); **סימן ז'**: (מוסדות חינוך, מוסדות על-תיכוניים, שירותי חינוך והשכלה - נגישות); **סימן ט'**: (דרכים - נגישות); **סימן י'**: (שירותי שעת חירום - נגישות); **סימן י"ד'**: (תביעות): היוועצות עם ארגונים המקדמים זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות.
3. **תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (הסדרת נגישות לשירותי תחבורה ציבורית), התשס"ג-2003:** כנ"ל.

4. **תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (עדיפות במקומות חניה במקום העבודה)**, התשס"ב-2001: כנ"ל.
5. **חוק שידורי טלוויזיה (כתוביות ושפת סימנים)**, התשס"ה-2005: היוועצות עם ארגונים המקדמים זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות.
6. **חוק המקרקעין, התשכ"ט-1969** (סעיף 59 לענין התאמות לאדם עם מוגבלות): היוועצות עם ארגונים המקדמים זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות.
7. **חוק שירות המדינה (מינויים)**, התשי"ט-1959: (סעיף 15א ייצוג הולם בקרב העובדים בשירות המדינה): חברות בוועדת ערעורים לענייני התאמות.
8. **חוק שירות התעסוקה, התשי"ט-1959** (סעיף 42ב תוכניות בדבר שילוב אנשים עם מוגבלות בעבודה): היוועצות עם ארגונים המקדמים זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות.
9. **חוק התכנון והבנייה, התשכ"ה-1965** (סעיף 2158): כנ"ל.

מימוש חובת היוועצות, גם היא קיימת בחוק, אינו תהליך פשוט ופעמים רבות הוא רצוף קשיים הן משום שהממשל עדיין אינו שש לשתף את הציבור, אשר עלול לסרב ולהקשות על תפקודו ו/או להוביל לתוצאות שאינן רצויות או אפשריות לו הן משום שהשיתוף קשה גם לארגונים בחיבו השקעת משאבים אישיים וארגוניים רבים לצורך למידת החומר, גיבוש עמדה מוסכמת ובוודאי במאבק להגשמתה. נציגי הממשל או אנשי המקצוע פועלים בעניין זה בשכר וכחלק אינטגרלי מעבודתם ואילו נציגי הארגונים פועלים פעמים רבות על בסיס התנדבותי, בדרך כלל נוסף על פעילויות אחרות שלהם ומתקשים להשקיע ולהתמיד במעורבותם. משום כך לעתים קרובות מתגבשת קואליציה סמויה המובילה להימנעות שני הצדדים מכניסה לתהליך משותף. יוצאים מכלל זה הם ארגונים המתמקצעים בנושא אשר מעורבים בהם אנשים רבים העובדים בשכר או מעוניינים ביוקרה פוליטית בתחום עיסוקם. הם אלה אשר יתמידו בתהליך שבו התועלת שיפיקו מההשתתפות תהיה רבה יותר מהעלות המושקעת (זמן, כסף וכדומה). פעמים רבות ארגונים אלה אינם נחשבים נציגים מקוריים של הציבור ועל כן שאלת הייצוג הישיר של הציבור הרלוונטי במקרים רבים נשארת בעינה (בנבנשתי ושגיא, 2006). כתוצאה מכך יותר ויותר אנשים פרטיים וארגונים נוקטים בדרך של התדיינות אד הוק במקום זו המתמשת על פני שנים בבית המשפט

ובפעילות בכנסת כדי להביע מחאה על החלטות ומהלכים של הממשל ולזכות בתמיכת הרשות המחוקקת והשופטת במלחמתם נגד הרשות המבצעת. גם בתחום של אנשים עם מוגבלות מגמה זו הולכת וגוברת תוך קבלת סיוע מגורמים משפטיים וישנה אף התמחות של ארגונים בתחום זה עם הצלחות לא מעטות, כגון של ארגון 'זכות' וארגונים נוספים שעתרו לבג"צ בכמה הזדמנויות בנושאים הקשורים להשתלבות אנשים עם מוגבלות בחינוך ובקהילה.

ברוח חוק השוויון תהליך חקיקת פרק הנגישות בתחום של אנשים עם מוגבלות הוא דוגמה משתפת יוצאת דופן בהיקפה ובעומקה של הציבור הן בשלבי הדיון בחקיקה הראשית בכנסת בוועדת העבודה, הרווחה והבריאות, בראשותו של ח"כ שאול יהלום, הן בתהליכי חקיקת המשנה המתנהלים כיום בכמה משרדי ממשלה בריכוזה של נציבות השוויון לאנשים עם מוגבלות.⁸⁰ נציגי ארגוני הנכים ונציגי ממשל כמו גם נציגי הארגונים המקצועיים והסקטור הפרטי מעורבים באופן פעיל ושוטף בניסוח החוק. העיסוק של בעלי העניין בחקיקה כה מסועפת בתחום הנגישות דורש למעשה טרנספורמציות אידיאולוגיות מן המציאות שמתארים רימרמן והר (Rimmerman & Herr, 2004) שבה התמקדה ההתעניינות הציבורית בנושא נכים בעיקר בקצבאות ולא בקידום ועיגון שוויון זכויות באמצעות קידום נגישות כללית ובתעסוקה. ייתכן שיש לכך קשר להישג החקיקה המרשים של חקיקת פרק הנגישות שתגמל רגשית וציבורית את כל המעורבים בו, ו/או לתובנה כי מדובר בנושא שזכה לקונסנזוס ממשלתי וציבורי ויש בו פוטנציאל חברתי ותקציבי גדול, ו/או לכניסתם לתמונה של שחקנים חדשים מארגונים מסנגרים של אנשים ומשפחות מנכויות פיזיות, חושיות, נפשיות, שכליות, התפתחותיות וקוגניטיביות, ארגונים שהתמחו בנגישות וכן מעורבות נציבות השוויון ואנשי מקצוע עם ובלי מוגבלות המובילים את הנושא במודל שיתופי.⁸¹

כדי לחדד את מורכבות התהליך ננסה לאפיין מגוון סוגים של מעורבות ארגונים מעין 'מודל שותפות סביבתית' המבוסס על מודל ה'חשיבה הסביבתית' של חנין (2005): סוג אחד של ארגונים המעורבים בתהליך פועל על פי 'חשיבה רומנטית', דהיינו, מתוך נקודת מוצא דיכוטומית המבחינה בין 'מי ששייך לנו' ל'מי שלא שייך לנו'. אלה חותרים לשימור הסביבה ההיסטורית והמוכרת באמצעות הגנה על 'שמורות הטבע' שלהם מבחינת זהות, זכויות והעניין לשנות את המציאות הסביבתית שהוא זה. ארגונים אלה מתקשים לקבל את המודל האקולוגי

של שיתוף ומתנגדים לכל פתיחה של מחשבה והסכמים שנחתמו עד כה. נוכחותם בתהליכי קבלת החלטות היא כדי לזהות כל סכנה של פגיעה בהם או בהישגיהם או ניסיון 'לערב' אותם בשותפות גורל לא רצויה עם קבוצות אחרות. ארגונים אלה אינם מראים התעניינות בשינוי הסביבה שמחוץ לשמורתם או בחיבור שמורתם לסביבה.

הסוג השני הוא של ארגונים הפועלים על פי 'חשיבה חברתית-מקצועית'. זו מתמקדת באדם יותר מבסביבה ומנסה לממש אסטרטגיה של קידום 'צדק חברתי' באמצעות שיפור זכויות סוציאליות המיטיבות עמם או עם לקוחותיהם. בקטגוריה זו בעיקר ארגונים שהם ספקי שירות לנכים, בדרך כלל לסוג אחד של מוגבלויות, הניזונים מתקציב המדינה. מודעותם לסביבה נמוכה מאוד והם חשים איום בשיח של זכויות אדם ובהכנסת שחקנים ממשלתיים לא מוכרים ומקצועות חדשים לתמונה. הסוג השלישי הם ארגוני סינגור המודעים ופועלים על פי מודל זכויות אדם או ארגונים המתמחים בנגישות הפועלים או פתוחים ל'חשיבה חברתית-סביבתית' המגדירה את נושא הנכויות במונחים של קיפוח והפליה סביבתית. ארגונים אלה בדרך כלל אינם נשענים על תקציב ממשלתי בכלל או על זה של משרדי הרווחה המסורתיים והם עוסקים בפעילות רב-נכותית ומגלים מעורבות מרבית בניסיון לקדם את תחום הנגישות.

גם בר (2001) מבחינה בין מגוון סוגים של פעילות ארגונים וולונטריים. בבדיקה שערכה לאיפיון פעילות ארגונים במהלך 20 שנה סביב תקנות ילד נכה היא מבחינה בין ארגונים ממוסדים וותיקים שהם בדרך כלל גם ספקי שירותים מרכזיים במשק לקבוצות של נכים ובין ארגונים צעירים שקמו לשם סינגור כולל או לשם קידום מטרה ספציפית. הבחנה אחרת שהיא עושה היא בין ארגונים שהוקמו בדרך כלל על ידי הורים, והם ספקי שירותים בלבד, לבין ארגונים שמנסים לשלב בין אספקת שירותים, סינגור ופעילות פוליטית לבין ארגונים שהתמקדו בפעילות פוליטית וסינגור בלבד. היא מצאה שדווקא הארגונים הקטנים והצעירים הצליחו יותר בפעילותם להשפיע על תהליך ניסוח ושינוי תקנות בגלותם פעילות רחבה, יזמות, חדשנות ויצירתיות רבה ואילו הארגונים הגדולים היו מעורבים פחות משום שהיו עסוקים בשגרת הספקת השירותים וכן משום ש'קשה לעתים לצאת נגד היד שמאכילה את הארגון'.⁸² הבדל חשוב נוסף היה המבנה הארגוני: בארגונים הוותיקים והגדולים המבנה הוא בירוקרטי וריכוזי ואילו בארגונים

הקטנים והצעירים המבנה מבוזר יותר ומאפשר עבודה יעילה יותר תוך התמסרות לפעילות סינגור אפקטיבית (עמ' 145). המפגש בין כל הקבוצות⁸³ עם הממשל סביב קידום תחום הנגישות הסביבתית מאפשר לא רק קידום התוצר הנכסף של כינון מערך חקיקה ויישום שיאפשרו מימוש 'צדק סביבתי' לאנשים עם מוגבלות בישראל אלא אף קידום שיח רב משתתפים של המגזרים, בשפת זכויות אדם ונגישות סביבתית-חברתית שיתרום ולו במעט לחיזוק הסולידריות והדמוקרטיה ההשתתפותית בישראל.

סיכום

פרק זה ביקש להוכיח את הרלוונטיות של המושג 'צדק סביבתי' לעניינם של אנשים עם מוגבלות בשלושה תחומים עיקריים: נגישות סביבתית, זמינות ונגישות המידע והשתתפות פעילה של אנשים עם מוגבלות בתהליכי קבלת החלטות הנוגעות לנושא. בפרק תוארו החזון החברתי המוגדר באמנה הבינלאומית לקידום זכויות אנשים עם מוגבלות וכן החקיקה והמציאות הישראלית בדגש על תרומתו המכרעת של חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות התשנ"ח-1998 לכל אחד מהמרכיבים. התקווה הטמונה בכל הפעילות המתוארת היא כי היא תוביל למימוש עקרונות חוק השוויון, דהיינו לעיגון זכותו של אדם עם מוגבלות להשתתפות שוויונית ופעילה בחברה בכל תחומי החיים, תוך קבלת החלטות הנוגעות לחייו, על פי רצונו והעדפותיו וכן מענה הולם לצרכיו המיוחדים כך שיוכל לחיות את חייו בעצמאות מרבית, בפרטיות ובכבוד, תוך מיצוי מלוא יכולתו.

רשימת המקורות

אברהמי, ש' (2003). **מנבאי כוונת השתתפות ואופן הצבעה בחוק לשוויון זכויות של אנשים עם מוגבלות, על רקע חוקי רווחה אחרים**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה.

אברהמי, ש', רימרמן, א' (2005). חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות בישראל - האומנם שוויון זכויות? **בטחון סוציאלי**, 68, עמ' 51-69.

אוסלנדר, ג', גולד, נ' (2001). אי שוויון בתקשורת כלפי אנשים עם מוגבלות. הדרה ודימוי שלילי - אי שוויון בתקשורת הישראלית. בתוך: נ. יושבי (עורכת), **האגודה לזכויות האזרח בישראל**, 40, עמ' 44-45.

אופיר, א', אורנשטיין, ד' (2001). חוק שוויון לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998: אמנציפציה בסוף המאה ה-20. בתוך א' ברק, ס' אדלר, ר' בן ישראל, י' אליאסוף, נ' פיינברג (עורכים). **ספר מנחם גולדברג**. עמ' 43-87. הוצאת סדן, תל אביב.

אסידון, י' (2005). **פערים בנגישות ואי שוויון תחבורתי**. עמ' 64-66. דו"ח [אי] הצדק הסביבתי, וועדת המעקב לצדק סביבתי.

בליך, ב' (2003). **רעיון, כוונה ומעשה בארכיטקטורה**. משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל אביב.

בנאי, י' (2003). החלת הוראות חוק זכויות החולה על חולי נפש. **רפואה ומשפט**, 28. עמ' 15-21.

בן אריה, א' (1990). **פעילות חברי הכנסת ה-13 בנושאי רווחה**. עבודת דוקטורט, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

בנבנשתי, א', שגיא, ג' (2006). שיתוף הציבור בהליך המנהלי. בתוך: י' דותן וא' בנדור (עורכים). **ספר יצחק זמיר - על משפט חברה ופוליטיקה**. פורסם באתר הגל הירוק.

בנק ישראל (2003). **דו"ח מחקר**, מחלקת המחקר. ירושלים.

בר, מ' (2001). מעורבותם של ארגוני רווחה וולונטריים בתהליכי קביעת מדיניות רווחה - תהליך קביעת תקנות 'ילד נכה'. **חברה ורווחה**, כ"א, 2, 158-129.

ברמן, א', נאון, ד' (2004). **בוגרי אוניברסיטאות עיוורים וכבדי ראייה: תרומת עמותת על"ה במשך הלימודים ומעקב אחר השתלבותם בתעסוקה**. דו"ח מחקר. ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.

דה-שליט, א' (2004) **אדום-ירוק, דמוקרטיה, צדק ואיכות הסביבה**. בבל - הוצאה לאור, תל אביב.

הים-יונס א', פרידמן י', הרקוביץ ע' (2003), **מחקר נגישות ארצי לאנשים עם מוגבלות**, מכון סאלד, ירושלים.

- הר, ס"ס (2001). צדק לבעלי מוגבלויות: זכויות נכים ואחריות מקצועית באלף החדש. **ביטחון סוציאלי**, 61, עמ' 5-26.
- חיימוביץ, ש' (1991). תכנון סביבה עירונית המתחשבת במגבלות נכים. **תנועה ותחבורה**, 28, עמודים 27-35.
- חנין, ד' (2005) **צדק סביבתי - הקשר בין חברה וסביבה**. המכללה החברתית כלכלית, תל אביב.
- יוסיפון, מ' (1996). **עיצוב מחדש של דפוסי הוראה: חקר תהליך שינוי בחטיבת ביניים אחת בישראל**. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה. אוניברסיטת תל אביב.
- יוסיפון, מ' (2001). חקר מקרה. נ' צבר-בן יהושוע (עורכת). **מסורות וזרמים במחקר האיכותי**. הוצאת דביר. עמ' 275-305.
- ימיני, ע' (1996). נע על מסילה, **בניין ודיוור: רבעון לעיצוב הבית וסביבתו**, 43, עמ' 128-134.
- ינון ד' (2002). צדק, הדדיות ושיתוף פעולה: ההיבט החברתי אצל רולס. **עיון נ"א**, עמ' 181-203.
- ינקו, ד', מיק, א' (2003). תקשורת תומכת וחלופית אצל אוכלוסייה עם אוטיזם: נקודת מפגש בין פילוסופיה ומציאות. **דש: דיבור ושמיעה**, 25, עמ' 63-74.
- ירון, א' (1998). עצמאי בשטח. **בניין ודיוור: רבעון לעיצוב הבית וסביבתו**, 56, עמ' 140-142.
- לובנוב, כ' (2005). צדק סביבתי - צדק חברתי וזכויות אזרח. **חברה, כתב עת סוציאליסטי לענייני חברה, כלכלה, פוליטיקה ותרבות**, גיליון מס' 18.
- מאור, ע' (2004). (עורכת). **העדפה מתקנת והבטחת ייצוג בישראל**. הוצאת רמות - אוניברסיטת תל אביב.
- סטואן, ס' (2003). הוספת חזון לעיצוב אוניברסלי. **עחש"י: עמותת עובדי חינוך ושיקום עיוורים וכבדי ראייה בישראל**, 19, עמ' 19-26.
- ענבר, ל' (2003). **שיקום אנשים עם נכויות ואלמנות 2001-2000**, מינהל המחקר והתכנון, המוסד לביטוח לאומי, ירושלים.

- פלדמן, ד' (2006). **מדיניות מבוססת עדות**. עבודה לא מפורסמת.
- פלדמן, ד', בן משה, א' (2006). **אנשים עם מוגבלות בישראל**, הוצאת משרד המשפטים, ירושלים.
- פלדמן, ד', יהלום, ש' (2004). **העדפה מתקנת של אנשים עם מוגבלות בישראל**. אצל: ע' מאור (עורכת). העדפה מתקנת והבטחת ייצוג בישראל. הוצאת רמות - אוניברסיטת תל אביב. עמ' 399-426.
- פלדמן, ד', יהלום, ש' (2004). **העדפה מתקנת של אנשים עם מוגבלות בישראל**. אצל: ע' מאור (עורכת). העדפה מתקנת והבטחת ייצוג בישראל. הוצאת רמות - אוניברסיטת תל אביב. עמ' 399-426.
- פלדמן, ד' (1997). **דירות לנכים, בנין ואדריכלות**, 51, עמ' 89-90.
- פריגת, ד' (1998). **מוגבלות ללא מגבלות - תכנון לרווחת הנכים. אדריכלות ישראלית: רבעון לאדריכלות ועיצוב פנים**, 32, עמ' 68-75.
- צ'רצ'מן, א' (2005). **צדק סביבתי בישראל**. הרצאה שניתנה ביום עיון על דתות, אתיקה וצדק סביבתי במכון ירושלים לחקר ישראל.
- קמה, ע' (2003). **הקורבן האומלל ונכה העל. פנים**. עמ' 73-84.
- קפון, מ' (1995). **קבוצה מאורגנת של אנשים בעלי נכות פיזית קשה מטיילת באירופה (מסביב לעולם). סוגיות בחינוך מיוחד ובשיקום**, 10(1), עמ' 67-68.
- רדי-בן פורת, ס' (1996). **בזכות ולא בחסד: הזכויות של קבוצות חלשות בחברה צודקת. מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית**. כרך 9-8, עמ' 24-36.
- רימרמן, א', כץ, ש' (2005). **המדיניות כלפי נכים בישראל: סוגיות מרכזיות. הדעה הרווחת**, 65, עמ' 3-7.
- רימרמן, א' וארטן-ברגמן ט' (2005). **חקיקת זכויות נכים ויישומם בישראל, מגמות וכיוונים עתידיים, ביטחון סוציאלי**, 69, עמ' 11-31.
- שטרוסברג, נ' נאון, ד', בר, ש' מורגנשטיין, ב' (2004). **מקבלי קצבת נכות כללית ומקבלי קצבת נכות מהעבודה: מאפיינים וצרכים בתחומי הבריאות והתפקוד הפיזי והנפשי. דו"ח מחקר, ג'וינט-מכון ברוקדייל והמוסד לביטוח לאומי, ירושלים**.
- שפיבק, ק' (2004). **ההתפתחות הטכנולוגית באה לעזרת שילובם של נכים בעבודה, נטו פלוס: תקופון לעוסק ומעסיק**, 171, עמ' 64-66.

- Burns, B. J. (1999). A call for a mental health services research agenda for youth with serious emotional disturbance. *Mental Health Services Research*. Vol 1: 5-20.
- Burns, B.J.; Hoagwood, K.E. (2005). Evidence - Based Practice Effecting Change, *Child Adolesc Psychiatric Clin N. Am*, 14; xv-xvii.
- Hay, A.M.& Trinder, E. (1991). Concepts of equity, fairness and justice expressed by local transport policymakers. *Enviromental & Plannig C: Government and Policy*, 9.
- Jenks, C. (Ed.) (1995). *Visual Culture*. London. Roulledge.
- Lichtenberg, P. Kaplan, Z. Grinshpoon, A, Feldman, D, & Naon, D. (1999). The Goals and Limitations of the Israeli Psychiatric Case Register. *Psychiatric Services*. 50(8): 1043-1048.
- Mace, R. (2006) www.design.ncsu.edu/cud
- Papanek , Victor (1983). *Design for Human Scale*, New York, Van Nostrand Reinhold.
- Papanek, V. (1984). *Design for the Real World*. Thames & Hudson, Ltd. London.
- Rimmerman, a. & Herr, S.S. (2004). The power of the powerless: A study of the 2000's disability strike in Israel. *Journal of Disability Policy Studies*, 15, 12-18.
- RSA (2006) www.inclusivedesign.org.uk
- Taylor, D. (2000). The rise of the environmental justice paradigm. *American Behavioral Scientist*, 43 (4), 508-580.
- Weiss, M. (2002). *The Chosen Body: the politics of the body in Israeli society*. Stanford University Press.
- Yishai, Y. (1991). *Land of Paradoxes*. University of New York Press. New York.

Yishai, Y. (1998). Civil Society in Transition: Interest Politics in Israel. *Annual of the American Political Science Association*, 555, 147-162.

Ziv, N. (1998). Disability Law in Israel and the United States – a comparative perspective. *Israel Year Book on Human Rights*, 28, 171-202.

אתרים

אתר האינטרנט של משרד המשפטים: www.justice.gov.il
אתר האינטרנט של המוסד לביטוח לאומי: www.btl.gov.il
אתר האינטרנט של ארגון 'בזכות': www.bizchut.org.il
אתר האינטרנט של משרד הבריאות: www.health.gov.il/units/mental
אתר האינטרנט של נציבות השוויון: www.mugbaluyot.justice.gov.il
אתר האינטרנט של העמותה נגד תקיפה פסיכיאטרית:
sf.tapuz.co.il/forum-319-30-1.htm
אתר האינטרנט של עוצמה: c3.ort.org.il
אתר האינטרנט של 'קולות': www.voices.co.il

דוחות ומדריכים

דוח הוועדה הציבורית לבדיקת חקיקה מקיפה בנושא: זכויות אנשים עם מוגבלות בראשות ד"ר ישראל כץ, (1997).
דוח הוועדה הציבורית לבדיקת ענייני הנכים ולקידום שילובם בקהילה, בראשות השופט (בדימוס) אפרים לרון (2005). ירושלים.
דוח מבקר המדינה (2002). שילוב אנשים בעלי מוגבלות בחברה ובעבודה. דו"ח שנתי 52 לבשנת 2001 ולחשבונות שנת הכספים 2000. משרד מבקר המדינה, ירושלים.
נציבות השוויון לאנשים עם מוגבלות (2004). **התאמות בתעסוקה בשוק הפתוח לאנשים עם מוגבלות**. נייר עמדה.
נציבות שירות המדינה (א2004). **שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות בשירות המדינה**. נספח ה: עמ' 86-83, ירושלים.

נציבות שירות המדינה (ב2004). **קידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות בשירות המדינה**. הודעה מספר 29/30 מיום 30 אפריל.
נציבות שירות המדינה (ג2004). **דו"ח לוועדת הכנסת חוקה, חוק ומשפט** - שנת עבודה 2003 - חלק 4. נספח ד: עמודים 81-82, ירושלים.

הצעות חוק

הצעת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (תיקון) (דיוור בקהילה וסיוע אישי, תרבות פנאי וספורט, חינוך והשכלה, המערכת המשפטית, צרכים מיוחדים ומידע), התשס"א-2000.

חוקים

חוק איסור הפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות ציבוריים, התשס"א-2000
חוק איסור הפליית עיוורים המלווים בכלבי נחייה, התשנ"ג-1993
חוק ביטוח בריאות ממלכתי (נוסח משולב), התשנ"ד-1994
חוק הבחירות לכנסת ולראש הממשלה [נוסח משולב], התשכ"ט-1969
חוק הבטיחות במקומות ציבוריים, התשכ"ג-1962
חוק הביטוח הלאומי [נוסח משולב], התשנ"ה-1995
חוק הדיור הציבורי (זכויות רכישה), התשנ"ט-1998
חוק הליכי חקירה והעדה (התאמה לאנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית), התשס"ה-2005
חוק המועצה להשכלה גבוהה, תשי"ח-1958
חוק המקרקעין, התשס"ב-2002 (תיקון מספר 23: התאמות לאדם עם מוגבלות)
חוק הסדרת מקומות רחצה, התשכ"ד-1964
חוק הסכמים קיבוציים, התשי"ז-1957
חוק הסעד (טיפול במפגרים), התשכ"ט-1969
חוק הסעה בטיחותית לילדים ולפעוטות עם מוגבלות, התשנ"ד-1994
חוק הסעה בטיחותית לילדים נכים (מפרטי רכב בטיחותי), התשנ"ד-1994
חוק הפיקוח על המעונות, התשכ"ה-1965
חוק הפיקוח על עסקי ביטוח, התשמ"א-1981
חוק הקלות לחירש, התשנ"ב-1992

חוק הרשויות המקומיות (בחירות), התשכ"ה-1965
חוק הרשויות המקומיות (סידורים לנכים), התשמ"ח-1988
חוק התגוננות אזרחית, התשי"א-1951
חוק התכנון והבנייה, התשכ"ה-1965
חוק התקשורת (בזק ושידורים), התשמ"ב-1982
חוק זכויות הדייר בדירור הציבורי, התשנ"ח-1998
חוק חופש המידע, התשנ"ח-1998
חוק לימוד חובה, התש"ט-1949
חוק חינוך מיוחד, התשמ"ח-1988 פרק 11 שילוב ילד בעל צרכים מיוחדים בחינוך הרגיל (מספר 4), 2005
חוק חנייה לנכים, התשנ"ד-1993
חוק למניעת מפגעים סביבתיים (תביעות אזרחיות) תשנ"ב-1992
חוק מעונות יום שיקומיים, התש"ס-2000
חוק סדרי המינהל (החלטות והנמקות), התשי"ח-1958
חוק רישוי עסקים, התשכ"ח-1968
חוק רישוי שירותי התעופה, התשכ"ג-1963
חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998 לרבות תיקון מספר 2 - פרק הנגישות
חוק שיקום נכי נפש בקהילה, התשס"א-2001
חוק שירותי הסעד, תשי"ח-1958
חוק שידורי טלוויזיה (כתוביות ושפת סימנים), התשס"ה-2005

נהלים, פקודות, תקנות ותקנים

הודעה סג/26: עובדים בעלי מוגבלות - החתמת כרטיס נוכחות. נציבות שירות המדינה
הודעת התעבורה (קביעת תמרורים), התש"ל-1970
הסכם גמלת ניידות, 1977. המוסד לביטוח לאומי - משרד האוצר
חוזר מנכ"ל משרד הפנים, 1996: הנמכת מדרכות
כללי הקלות לחירש (המועצה לשידורי כבלים ולשידורי לוויין), התשנ"ט-1998
כללי הקלות לחירש (הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו), התשנ"ז-1997
נוהל סיוע ושיפור תנאי הדיור למוגבלות בניידותם
פקודת הנמלים [נוסח חדש], התשל"א-1977
פקודת התעבורה [נוסח חדש], התשכ"א-1961

- פקודת בריאות העם, התש"ז-1940
קובץ התקנות 6341 מ-23 ספטמבר 2004
תקן ישראלי - ת"י 1918 חלק 1 - נגישות הסביבה הבנויה : עקרונות
ודרישות כלליות
תקן ישראלי - ת"י 1918 חלק 2 - נגישות הסביבה הבנויה: הסביבה
שמחוץ לבניין
תקן ישראלי - ת"י 1918 חלק 4 - נגישות הסביבה הבנויה : תקשורת
תקן ישראלי - ת"י 2252 חלק 1: משטחי הרמה חשמליים למוגבלי
תנועה - כללי בטיחות, מידות ופעולה תפקודית: מעלונים אנכיים
תקן ישראלי - ת"י 2252 חלק 2: משטחי הרמה חשמליים למוגבלי
תנועה - כללי בטיחות, מידות ופעולה תפקודית: מעלונים משופעים
למשתמשים במצב ישיבה, עמידה ובכיסא גלגלים, לתנועה במישור
משופע
תקן ישראלי 2481 חלק 70, מעליות: דרישות בטיחות לבנייה והתקנה
תקנות הטיס (הפעלת כלי טיס וכללי טיסה), התשמ"ב-1981
תקנות הנמלים (בטיחות השיט), התשמ"ג-1982
תקנות הסדרת מקומות רחצה (בטיחות בבריכות שחייה), התשס"ד-2004
תקנות הסעה בטיחותית לילדים, נכים כלליים ומבחנים לזכאות להסעה
ולליווי, התשנ"ה-1995
תקנות הסעה בטיחותית לילדים נכים (מפרט רכב בטיחותי), התשנ"ה-
1995
תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים), התש"ו-1930
תקנות התכנון והבנייה (היתר לעבודה מצומצמת), התשס"ג-2003
תקנות התכנון והבנייה (בקשה להיתר, תנאים, ואגרות), התש"ל-1970
תקנות התעבורה, התשכ"א-1961
תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (הסדרת נגישות לשירותי
תחבורה ציבורית), התשס"ג-2003
תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (השתתפות המדינה במימון
התאמות), התשס"ג-2003
תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (עדיפות במקומות חנייה
במקום העבודה), התשס"א-2001
תקנות תשלום אגרות מקרקעין שונות (תקנות המקרקעין-אגרות),
התשל"ד-1974
תקנות UCL

עתירות

- בג"צ 7081/93 בוצר נגד מועצה מקומית 'מכבים-רעות' (1996)
- בג"צ מספר 3989/00 'בזכות' וארגונים נוספים כנגד שר התחבורה, שר האוצר וקואופרטיב דן (2001)
- בג"צ 3638/99 בלומנטל נ' עיריית רחובות (לא פורסם)
- בג"צ אדם טבע ודין נ' שר הפנים (לא פורסם)
- בג"צ נאות נ' מועצת עיריית חיפה, פ"ד מט (5) 111, 125
- בג"צ 4593/03 עמותה ישראלית למאבק בתקיפה פסיכיאטרית נגד שר הבריאות ו'בזכות'
- ע"מ (ת"א) 1018/01 העמותה הישראלית לתקיפה פסיכיאטרית נגד משרד הבריאות (לא פורסם)
- ע"מ (ת"א) 200871/98 העמותה הישראלית לתקיפה פסיכיאטרית נגד משרד הבריאות (לא פורסם)

הערות

- 1 ולא הממסד או אלוהות.
- 2 כמו שעשה למשל לה קורבוזיה בשיטת המודולר וקורה בחיי יום-יום בתקינת תכנון ובנייה ועיצוב מוצרים.
- 3 כגון המתניידים על כיסאות גלגלים, כבדי ראייה ושמיעה, נפגעי נפש, אנשים עם מוגבלות שכלית וכדומה.
- 4 למשל, הוא עיצב את מכונית הוולוו לאנשים עם מוגבלות (ויקפידיה).
- 5 לטענת פריגת (1998) זהו אתגר מורכב מאוד כיוון שפתרונות ייחודיים אינם עולים תמיד בקנה אחד עם הצרכים והרצונות של משתמשים אחרים.
- 6 'צדק סביבתי' מוגדר 'טיפול הוגן ומעורבות בעלת משמעות של כלל האוכלוסייה ללא קשר למוצא, צבע, לאומיות או הכנסה ובהתייחס לפיתוח, יישום ואכיפה של חוקים סביבתיים, תקנות ומדיניות' (EPA, 1993). הגדרה נוספת: 'מיקוד בבעיות סביבתיות (מבחינת תכניות, מדיניות ופעולות) הפוגעות יותר באנשים וקבוצות שיש להם מעט כוח כלכלי, פוליטי או חברתי (שכולל גם את יכולת ההתארגנות), מבאנשים ובקבוצות בעלי כוח' (Taylor, 2000).
- 7 נשאלת השאלה מיהו 'הציבור', שהרי הוא גדול ונרחב וגם בו יש מגוון דעות ולעתים ניגודי אינטרסים בולטים. בתחום אנשים עם מוגבלות למשל, הוגדרה בכמה חוקים חובת היוועצות עם ארגונים המקדמים זכויות אדם ובעקבות זאת התעוררה תרעומת בארגוני הנכים הטוענים שלארגונים אלו אינטרסים משלהם והם אינם מייצגים את דעת האנשים עצמם. אולם גם בארגונים של האנשים עצמם חילוקי דעות רבים ולעתים קרובות עולה השאלה דעתו של מי תתקבל.

- הקשיים העיקריים נוגעים בעיקר לשיתוף ציבור הנכים הכלליים הכוללים כ- 180 אלף איש עם מגוון נכויות שאין להם עד היום ארגון יציג משלהם. כך מתעורר קושי אמיתי של הרשויות לממש את חובת ההיוועצות.
- 8 צ'רצ'מן מבחינה בין 'שיתוף' המתייחס לפעולה שמישהו עושה למישהו אחר לבין 'השתתפות', הפעולה שאת/ה עושה כאשר את/ה משתתפת/ת בפעילות משותפת עם אחרים ובין 'שותפות' (partnership), המבטאת יחס שוויוני בין הצדדים. הבחנה דומה יש בין 'שילוב', 'השתלבות' ו'משולבות' (inclusion).
- 9 פרוצדורת הגשת התנגדויות קיימת במרכזי משרד הפנים ובעבודת ועדות תכנון מחוזיות.
- 10 צ'רצ'מן גם מייחסת חשיבות רבה להבחנה בין צדק חלוקתי, כלומר חלוקה הוגנת של עלויות ותועלות סביבתיות שלא ניתן ליישמו ללא מידע לבין צדק הליכי, המתייחס למידת ההוגנות של תהליך קבלת החלטות.
- 11 מעניינת בהקשר זה הערתו של ינון (2002) הדן ב'צדק, הדדיות ושיתוף פעולה: ההיבט החברתי אצל רולס'. לדעתו כדי לממש שיתוף פעולה על כל אחד מהפועלים לחשוב את האחר חופשי ושווה לו; אם כל אחד מהפועלים יתפוס את האחרים נחותים בהקשר הבסיסי של עיצוב מערך שיתוף פעולה חברתי, ברור שהוא יטה מיד לניצולם למטרתו ושיתוף הפעולה שהכול רצו בו לא יושג; במילים אחרות, אם כל אחד מהפועלים יראה באחרים מי שיש לכפותם, או נתונים לכפייה, שוב לא יושג שיתוף פעולה לשמו. כדי לשתף פעולה עם אחרים יש להתייחס ברצינות לאחרותם של השותפים, כלומר שיתוף הפעולה ימומש רק מעמדה של אי תלות וחוסר היררכיה בין הפועלים ומהבנה כי שיתוף הפעולה מטיל על הפועל חובה (ע' 193). אנו סבורים כי שיתוף הפעולה אפשרי כאשר מובן לשני הצדדים עד כמה בעצם הם תלויים זה בזה וכי במשא ומתן כל אחד ירוויח ויפסיד. המאזן החיובי לעומת השלילי יקבע לכל אחד את רמת השיתוף שייקח על עצמו.
- 12 בתפיסה האזרחית לעומת השירותית לספקי השירותים והאיגודים המקצועיים אין מונופול על הידע ועל תהליכי קבלת החלטות ולאזרח יש את האפשרות והיכולת לקבל החלטות.
- 13 ובתוך כך כלול ומוביל המודל הרפואי שהשפעתו על חייהם של אנשים עם מוגבלות רב ויש האומרים רב מדי.
- 14 לעניין זה ראו גם: פלקוביץ (1997) וירון (1998).
- 15 'Universal design' and 'inclusive design' mean the design of products, environments, programs and services to be usable by all people, to the greatest extent possible, without the need for adaptation or specialized design. 'Universal design' and 'inclusive design' shall not exclude assistive devices for particular groups of persons with disabilities where this is needed. (Article 2: definitions).
- 16 'Reasonable Accommodation' means necessary and appropriate modification and adjustments not imposing a disproportionate or undue burden, where needed in a particular case, to ensure to persons with disabilities the

- enjoyment or exercise on an equal basis with others of all human rights and fundamental freedoms; (Article 2: definitions).
- 17 יש לציין כי לשיתוף האנשים עצמם באמצעות ארגונים בינלאומיים, אזורים ומקומיים היה ביטוי פעיל בתהליך ניסוח האמנה, אך זכות הביטוי הפורמלי וההצבעה ניתנה רק לנציגי הארצות. ייתן לכך ביטוי גם במערך הניטור של יישום האמנה וכן באמצעות התלונות האישיות שניתן יהיה להגיש כלפי הארצות שיביעו הסכמה לערוך זה המופיע בנספח לאמנה.
- 18 בשני תחומים אלה לא התקבלה הצעת ישראל לחייב את המגזר העסקי ואת אמצעי התקשורת בנגישות כפי שקיים בחקיקה הישראלית.
- 19 בתחום זה חלה התפתחות מרשימה הודות למאמץ משותף של ועדת הבחירות בכנסת ומשרד הפנים.
- 20 עד היום לא יושם התיקון לחוק.
- 21 מנכ"ל הארגון עו"ד אריאלה אופיר הייתה גם נציבת השוויון הראשונה.
- 22 מושג ההפליה מתייחס לאדם פרטי אולם מן הראוי להזכיר את המושג 'הפליה סביבתית' של טיילור (Taylor, 2000) המתייחס לתוצאות אי שוויוניות של מדיניות כלפי פרטים וציבור, לדוגמה: הדרה מכלל הציבור של מקומות עבודה, דיור, מקומות נופש ומשחק ואמצעי תחבורה באמצעות מיקום נפרד או באמצעות מניעת קבוצות אנשים מכניסה למקומות אלה מלכתחילה או באמצעות עיצובם. המושג רלוונטי מאוד לחייהם של קבוצות ואנשים עם מוגבלות.
- 23 לדוגמה פרקים 6 ו-7 בחוק קובעים כי מימוש זכויות במתן שירותים יעשה במסגרת השירותים הניתנים והמיועדים לכלל הציבור, תוך ביצוע ההתאמות הנדרשות, באיכות נאותה, בזמן סביר ובמרחק סביר ממקום מגוריו של האדם וכי בדיקה או בירור שמטרתם לקבוע זכאותו של אדם לזכויות או לשירותים מחמת מוגבלותו, ייערכו תוך התחשבות מרבית במהלך חייו התקין.
- 24 חוק השוויון הוא חוק זכויות אדם ישראלי ראשון המנסה לשלב שתי גישות משפטיות: האחת, האוסרת על הפלייתו של אדם מחמת מוגבלות (הגישה הרווחת במרבית הקהילייה האירופאית) והכוללת חובת ביצוע התאמות ונגישות כחלק בלתי נפרד מאיסור הפליה, מתן הכשר להעדפה מתקנת, כולל בסקטור הפרטי, וכן הכללת המשפחות באיסור הפליה. 24 הגישה השנייה הכלולה בחוק חותרת להשגת שוויון באמצעות מתן מענה לצרכים מיוחדים (הגישה הרווחת בסקנדינביה, צפון ודרום אמריקה וכן ארצות אוקיאניה). הנחת היסוד היא כי הסתפקות בגישה אחת בלבד אינה מספקת להבטחת שוויון הזדמנויות אמיתי (אופיר ואורנשטיין, 2001). החוק משלב גם את רוח החוק האמריקני (ADA), בדגש על זכויות אדם, והחוק השוודי (LSS) בדגש על הזכות לשירותים (Ziv, 1998).
- 25 יתר הפרקים נכללים בהצעת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (תיקון) (דיור בקהילה וסיוע אישי, תרבות פנאי וספורט, חינוך והשכלה, המערכת המשפטית, צרכים מיוחדים ומידע), התשס"א-2000. אולם נראה כי בעקבות כמה חקיקות שנחקקו בינתיים וכן אישור האמנה הבינלאומית לזכויות אנשים עם מוגבלות, תצטרך הצעת החוק לעבור תיקון.
- 26 דיווחי ראשי השירות.

- 27 שטרוסברג, נאון, בר ומורגנשטיין, 2004.
- 28 וכן לקבוע כי בדיקות ובירורים רפואיים למועמדים לעבודה ייעשו לצרכים רלוונטיים בלבד, לקבוע הסדרים של העדפה מתקנת בקבלה לעבודה של אנשים עם מוגבלות ולעגן בחוק את אחריות המדינה בתחום השיקום המקצועי תוך העדפת שילובם של אנשים עם מוגבלות בשוק העבודה החופשי על פני הפנייתם למסגרות נבדלות (שם, עמ' 14).
- 29 להרחבה ראו: נציבות השוויון לאנשים עם מוגבלות (2004).
- 30 כאשר נדרשות התאמות המהוות נטל כבד מדי מדובר למעשה במקום עבודה מוגן המטופל בחקיקת שיקום נפרדת, כמו חוק הסעד (טיפול במפגרים), התשכ"ט-1969, חוק שיקום נכי נפש בקהילה, התשס"א-2001.
- 31 בתקנות אלה העוסקות במימון הגדרת 'עובד עם מוגבלות' מצומצמת מהגדרת החוק לגבי 'אדם עם מוגבלות' - 'עובד עם מוגבלות' מוגדר כ'אדם עם מוגבלות, כהגדרתו בסעיף 5 לחוק, שהוא עובד המועסק בהיקף של שליש משרה לפחות, למעט עובד כאמור המועסק לתקופה קצובה מראש הפחותה מ-12 חודשים (להלן - תקופה קצובה), אך לרבות עובד כאמור המועסק לתקופות קצובות רצופות שעולות יחד על 12 חודשים; לעניין זה יראו רציפות בעבודה אפילו חלה בה הפסקה מחמת העילות המנויות בסעיף 2 לחוק פיצויי פיטורים, התשכ"ג-1963 ואילו 'אדם עם מוגבלות' מוגדר בחוק 'אדם עם לקות פיזית, נפשית או שכלית לרבות קוגניטיבית, קבועה או זמנית, אשר בשלה מוגבל תפקודו באופן מהותי בתחום אחד או יותר מתחומי החיים העיקריים'.
- 32 עלות ביצוע התאמות במגזר הציבורי מוטלת על הגורם המעסיק. בעת אישור התקנות בכנסת דרש השלטון המקומי להיכלל בזכאים להשתתפות המדינה אולם הכנסת לא קיבלה זאת. להרחבה על התאמות בשירות המדינה ראו: נציבות שירות המדינה (א-ג 2004).
- 33 כאן כאמור מדובר בעיקר בנוגע לקליטת אנשים עם מוגבלות שכלית, קוגניטיבית ונפשית.
- 34 ישנה גם השתתפות עצמית דיפרנציאלית של המעסיקים המפורטת בתקנות.
- 35 כפי שמספקים אגפי השיקום של המוסד לביטוח לאומי ושל משרד הביטחון.
- 36 הכללת מוגבלויות אלה בתקנות לא הייתה מובנית מאליה בתחילה ונדרשה הסברה רחבה על חשיבות הנושא.
- 37 מדובר גם בהכרה מעמיקה עם סוגי המוגבלויות וצורכיהן ועם הפתרונות הכלליים, הטכנולוגיים והמחשוביים (שפיבק, 2004).
- 38 חובת הנגשתם של שטחים פתוחים לציבור במקומות העבודה כלולה בפרק הנגישות הכללי.
- 39 אין זה בא ליתר את עבודתם של אנשי מקצועות הטיפול והשיקום המסורתיים כאשר אדם עם מוגבלות זקוק לסיוע מהם. התערבויות אלה הוגדרו כפעולות של טיפול ושיקום המכוסות ומופעלות ע"י חקיקה רלוונטית אחרת.
- 40 מכשור בסיסי עוד יותר מהרכב הנו כסא הגלגלים הנחשב כמכשיר רפואי וכן אמצעי עזר רפואיים נוספים המסופקים ע"י משרד הבריאות בהתאם לכלול בסל הבריאות ע"פ חוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשנ"ד-1994, סעיף 6.

- 41 עם זאת יש לומר כי בעקבות הגידול הרב במספר תווי החנייה, הזיופים ואי האכיפה של רשויות המשטרה והשלטון המקומי פועלת היום ועדה בין משרדית, בין ארגונית שמתפקדה לטפל בהסדרת המצב הכאוטי.
- 42 יש לציין כי מדי פעם מביעים ארגוני הנכים המייצגים אנשים עם מוגבלות בניידות, זכאי קצבת ניידות, דאגה מכך שהזכות המוקנית בפרק זה תגרוור עמה נסיונות לבטל את הזכות לקצבת ניידות.
- 43 אוטובוסים בקווים עירוניים, רכבות, תובלה אווירית ואניות, המיועדים לציבור.
- 44 התקנות הושלמו לאחר שהוגשה ב-2001 עתירה לבג"צ מספר 3989/00 מטעם קואליציה ארגונית בראשות 'בזכות' נגד שר התחבורה ושר האוצר על כך באיחור של יותר משנה מהמועד שקבע חוק השוויון - אין תקנות להסדרת נגישות התחבורה הציבורית ואין לוח זמנים להתקנתן, וכן שבתקציב שנת 2000 אין תקציב ליישום חוק השוויון. בעתירה נכללה גם בקשה לעצור את רכישת האוטובוסים של דן שנמצאו לא נגישים.
- 45 על הפרק בחינת משמעות נגישות התחבורה הציבורית לאנשים עם מוגבלות נפשית ושכלית.
- 46 במקור היה פרק נגישות התחבורה הציבורית אמור להיכלל בפרק הנגישות הכללית אך מטעמי עיתוי העדיף ח"כ שאול יהלום שהיה באותה עת יו"ר ועדת חוקה ומיועד להיות שר התחבורה לא להמתין, לפצל בין הפרקים ולהעביר חלק זה עם שלושת הפרקים הראשונים ב-1998.
- 47 יישום הפרק אמור להתפרס על פני שש שנים (במגזר העסקי) עד שתים-עשרה שנים (במגזר הציבורי).
- 48 הקרויים רמזורי שמע.
- 49 אנשים לקויי ראייה ועיוורים אינם יכולים לנהוג ועל כן מרבית להשתמש בתחבורה ציבורית. הנגשת התחבורה הציבורית העירונית והבין עירונית עבורם היא קריטית. יש לציין כי נושאי תעודת עיוור פטורים מתשלום עבור נסיעתם.
- 50 בנושא תיירות חו"ל יש גם להוסיף את העובדה כי הסדרי הנגישות לאנשים עם מוגבלות, כולל תיירים, במרבית ארצות אירופה, צפון אמריקה, אוקיאניה הם מרשימים ביותר (קפון, 1995). ניתן להניח כי חלק מהיכולת והמוטיבציה של ישראלים עם מוגבלות לפעול בקידום הנושא קשורה להיחשפותם למציאות אחרת כפי שהיא מתבטאת בחו"ל.
- 51 הסקר בוצע באמצעות מכון גיאוקרטוגרפיה.
- 52 בתהליך שאמור לקחת כ-12 שנה.
- 53 19סו. הרחבת תחולה (תיקון: תשס"ה)
- הוראות סימנים ב' וח' יחולו גם על הפליה של אדם בשל כך שמתקיים בו אחד מאלה, לפי העניין: (1) הוא היה בעבר אדם עם מוגבלות; (2) הוא נחשב אדם עם מוגבלות; (3) הוא מלווה אדם עם מוגבלות; (4) הוא בן משפחה של אדם עם מוגבלות; בסעיף זה, 'בן משפחה' - כל אחד מאלה: (1) בן זוג; (2) הורה, ילד, אח, אחות ובן זוגו של כל אחד מאלה; (3) סב, סבתא, נכד או נכדה.
- 54 ההבדל בלוחות הזמנים נובע מכך שלמגזר הפרטי עומדת זכות ליהנות מפור עקב נטל כבד מדי שלא ייתן למגזר הציבורי.

- 55 קיומו של רכוז נגישות כבר הוכנס כקריטריון לדרוג מ.ע.ל.ה לאחריות חברתית במגזר העסקי וכן נגישות האתרים וייצוג הולם של אנשים עם מוגבלות בקרב העובדים.
- 56 קיימת גם זכות לקבל מידע פרטני הנכללת בחוק זכויות החולה, התשנ"ו-1996, לגבי כלל המטופלים על ידי מערכת הבריאות ובחוק טיפול בחולי נפש, התשנ"א-1991 לגבי מטופלים על ידי המערכת הפסיכיאטרית. השאלה האם חוק זכויות החולה חל גם על טיפול פסיכיאטרי המעוגן בחוק טיפול בחולי נפש, התשנ"א-1991? הדעה הרווחת בקרב משפטנים היא כי יש להחיל את חוק זכויות החולה גם על חולי נפש, הנכללים בתוך חולי ישראל, אולם כאשר מדובר בהיבטים של טיפול באנשים עם מחלת נפש שאין להם מענה בחוק הכללי, יחולו בהיבטים אלה הסדרי חוק הטיפול (בנאי, 2003).
- 57 היבט נוסף הוא מורכבות החומר אשר לעתים קרובות דורש מומחיות משפטית, כלכלית או כל מומחיות הרלוונטית לנושא. לנציגי החברה האזרחית לא תמיד יש פעילים או מקורות להעסיק מומחים שיטפלו בקליטה, עיבוד ותגובה למידע המפורסם.
- 58 יש לציין כי קיימת גם בעיה של העברת מידע בין ארגונים או מארגונים למערכת השלטונית מחשש כי המידע יפגע בהישגים. מבחינה זו ניתן לדבר על תרבות 'שמירת הקלפים צמוד לחזה' של כל הממסדים הפועלים בשטח ועל כן מדובר לעתים בחילופי מידע יותר מבהעברת מידע חד-סטרי.
- 59 לעניין זה ראו גם ינקו ומיק (2003).
- 60 דרכי הנגשת מידע לאנשים עם לקות שמיעה בשידורי טלוויזיה כלולים בחוק שידורי טלוויזיה (כתוביות ושפת סימנים), התשס"ה-2005.
- 61 ע"פ חוק התקשורת (בזק ושידורים), התשמ"ב-1982.
- 62 יש לציין הנחיות פעולה שקבעה ה-EPA על פי הוראות הצו הקובעות צעדים לשם השגת 'השתתפות ציבורית מוגברת'. צעדים אלו כוללים: שירותי תרגום בהליכי השימוע הפומבי; דפי מידע רב-לשוניים; התאמת תכנית ההשתתפות הציבורית לצרכיה המיוחדים של כל קהילה; זיהוי ערוצי תקשורת פנים-קהילתיים וניצולם לשם הפצת המידע בקרב בני הקהילה; ועידוד הקמת ועדים קהילתיים שייצגו את עמדת הקהילה. ימים יגידו האם יש די בצעדים אלו לשם תיקון חוסר הצדק הסביבתי (בנבנישתי ושגיא, 2006).
- 63 כגון בג"צ 3638/99 בלומנטל נ' עיריית רחובות (טרם פורסם) שבו קובעת השופטת שטרסברג-כהן את הצורך לשתף תושבי עיר או שכונה רלוונטית בהחלטה לאיזו מטרה תוקצה הקרקע באזור מגוריהם, כבר בשלבי התכנון הראשוניים וכן בג"צ אדם טבע ודין נ' שר הפנים שבו קובע השופט חשין את עקרון השקיפות ועקרון שיתופם של הציבור ושל היחיד בהכנתן של תכניות, תוך הקניית זכויות התנגדות לתכניות הפוגעות בזכויות ובאינטרסים לגיטימיים. בג"צ נאות נ' מועצת עיריית חיפה, פ"ד מט (5) 111, 125.
- 64 בעיקר אנשים המתנידים בכיסאות גלגלים.
- 65 חלק מציבור הנכים לא אהב את החשיפה התקשורתית למסכנות (קמה, 2003) אך דומה כי המציאות הייתה מורכבת יותר ושיקפה פרדוקס של מה שקמה מכנה 'קורבנות האומלל' ו'נכות העל': חולשה ועצמה, בד בבד.

- 66 אריק שרון.
- 67 אריה צודקביץ ז"ל, שהיה יו"ר מטה מאבק הנכים.
- 68 לשם השוואה בוועדה הציבורית לבדיקת חקיקה מקיפה בנושא זכויות אנשים עם מוגבלות - בראשות ד"ר ישראל כץ לא היה ייצוג לנציגי הנכים (דוח ועדת כץ, 1997).
- 69 ח"כ זבולון אורלב.
- 70 רוני שכטר, כיום יו"ר מטה מאבק הנכים.
- 71 ביזמת ח"כ שאול יהלום, יו"ר ועדת העבודה, הרווחה והבריאות, באותה עת.
- 72 נציג ארגון נפגעי תאונות עבודה, נציג ארגון נפגעי פעולות איבה, נציג המשפחות ונציג מטה מאבק הנכים.
- 73 למשל, בתחום שילוב ילדים עם מוגבלות חמורה בבתי ספר רגילים, שהובילה לחקיקת 'חוק שילוב', בתחום מצבם של נכי הנפש ועוד.
- 74 עם זאת לא ניתן לומר שהגישה הנאו-קורפורטיסטית המתמקדת בייצוג עצמי הופנמה במלואה בתחום זה. הענקת סמכות לנכים להקים ארגון יציג שבו יוכלו לנהל את ענייניהם, לפקח על חבריהם ולייצג אותם בתהליכי קביעת מדיניות יושמה עד היום רק לגבי נכי צה"ל, נכי תאונות עבודה, נכי נפגעי הנאצים ונפגעי פעולות איבה אך לא לגבי הנכים הכלליים' שהם קבוצת הנכים הגדולה בישראל (כ-180 אלף איש). את ההשלכות לכך ניתן למצוא גם בחוק השוויון שבו ניתן מעמד פורמלי ל'ארגון עובדים יציג' - כמשמעותו בחוק הסכמים קיבוציים, התשי"ז-1957, לארגונים המקדמים זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות ולוועדה המייעצת לנציבות השוויון אך לא לארגונים יציגים של הנכים עצמם.
- 75 גם בחוק חינוך מיוחד, התשמ"ח - 1998 (סעיף 7 לעניין אבחון והשמה) קיימת חובת התייעצות עם ארגונים ציבוריים וכן בחוק העובדים הסוציאליים, התשנ"ו-1996 (סעיף 51 ו-52) לעניין הרכב מועצה הכוללת נציגי ארגונים וולונטריים בתחום הרווחה.
- 76 יש לציין כי במשרד הבריאות פועלות כמה מועצות בריאות וב-18.02.2003 הקים משרד הבריאות פרלמנט הבריאות שבו חברים נציגים רבים מהחברה האזרחית, כגון החברה למתנ"סים, ארגון צבי, האגודה לזכויות החולה, שתיל, המכון הישראלי לדמוקרטיה, האגודה לזכויות האזרח, מטה הארגונים החברתיים ועוד (אתר משרד הבריאות, 2006). ב-2005 הוקמה גם מועצה לאומית לשיקום בראשות פרופ' חיים רינג וגם בה חברים נציגי הנכים (רינג חיים, 2006, דיווח אישי).
- 77 גם בוועדות האתיקה הנדרשות על פי החוק יש נציגות לאיש ציבור או לאיש דת.
- 78 עד עכשיו לא הוזמנו נציגי ארגוני הנכים למועצה. בינתיים הגיש המוסד לביטוח לאומי הצעת חוק לצמצום מספר נציגי הנכים לאחד. בישיבה בכנסת הועלתה הצעה לשני נציגים. מפרוטוקול מס' 68 משיבת ועדת העבודה, הרווחה והבריאות מ-29 באוגוסט 2006.
- 79 בנושא זה יש לציין את העתירה שהגישה העמותה הישראלית למאבק בתקיפה פסיכיאטרית לבית המשפט העליון נגד שר הבריאות מ-4 ביולי 2004. בעתירה קובלת העמותה על כך שהנציג השני שנבחר על ידי השר הוא נציג ארגון 'בזכות' ולא נציג המתמודדים עצמם. בית המשפט דחה עתירה זו בסברו כי 'ארגון

הפועל למען קידום של נכי הנפש ראוי לייצג את צרכיהם של נכי הנפש במסגרת המועצה' ועל כן נראה 'כי שיקול דעת השר הופעל באופן סביר וכי אין כל מקום להתערבות שיפוטית בהחלטתו' (בג"צ 4593/03). 'בנובמבר 2004 הייתה פנייה של ד"ר נעמי הדס לידור, יו"ר המועצה, אל מר דני דורי ומר אבי אורן לשמש כנציגי הצרכנים במועצה, לאחר התפטרות מר צביאל רופא, עקב מינויו כנציג הצרכנים במועצה הלאומית לבריאות הנפש. השניים קיבלו עליהם את התפקיד, מתוך הכרה בכך כי אין כיום ארגון צרכנים יציג ורשום'. (אתר קולות - העצמה לצרכנים בבריאות הנפש).

80 תהליך זה משלב כמה אסטרטגיות של שיתוף בחקיקת משנה: זו של הודעה מראש ומתן הזדמנות להגיב (Rulemaking) Notice and Comment, שימוע פומבי, משא ומתן (Negotiated Rulemaking) וערוב 'מְכַנְסִים' (conveners), אנשים חיצוניים, שאין להם כל עניין אישי בסוגיה הנדונה ופועלים כדי לקדמה ככל האפשר. המושגים נלקחו מתוך עבודתם של בבנשתי ושיגי (2006).

81 אנו סבורים כי ההזמנה הפתוחה של כלל הארגונים להשתתף בתהליך ולהשפיע עליו מתוך הערכה למומחיות הלא פורמלית שלהם אפשרה לארגונים שאינם מעוניינים במחאה אלימה לבטא את קולם בדרך של שיח 'בגובה העיניים' עם הרשויות. מדובר בשותפות שבה העבודה 'השחורה' של הניסוח מתבצעת על ידי עובדי הנציבות על בסיס הידע המגיע ממומחים פורמליים ולא פורמליים וגם אם בסופו של דבר יש חילוקי דעות, הם ילובנו בזירת הכנסת שבה יש נוכחות של כל בעלי העניין בין כה וכה. עם זאת ברור כי הגעה מוקדמת לנוסח מוסכם מאפשרת אישור ויישום מהיר יותר בתוך הוועדה בכנסת.

82 עם זאת גודל תקציב הארגון לא נמצא תורם לשונות.

83 תהליך דומה מתרחש גם בוועדה מייעצת לנציבות שוויון לאנשים עם מוגבלות על פי חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998, שהחלה לפעול ב-7 באפריל 2003. בוועדה המייעצת עשרים ושלושה חברים: נציגי ארגונים של מגוון מוגבלות (פיזית, חושית, נפשית, שכלית וקוגניטיבית), נציגי משפחות ונציגי ארגונים העוסקים בקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות ונציגי ציבור; רוב החברים בוועדה המייעצת הם אנשים עם מוגבלות וכך גם היו"ר. סגנו נציבת השוויון נועצת עם הוועדה המייעצת בעניינים הנוגעים לתפקידי הנציבות, דהיינו בקידום עקרונות היסוד של חוק השוויון, קידום שוויון ומניעת הפליה של אנשים עם מוגבלות; עידוד השתלבותם והשתתפותם הפעילה של אנשים עם מוגבלות בחברה ומילוי התפקידים שהוטלו עליה בחוק זה.

נגישות – רקע קונספטואלי

שונית רייטר

פתיחה: נגישות מנקודת מבטו של הפרט עם המוגבלות

'אם תשאל אדם נכה, מהי לדעתו הבעיה בה' הידיעה בשנות האלפיים, תהייה תשובתו הספונטאנית – נגישות!' לנגישות שלושה היבטים:

- נגישות חברתית – עמדות של כבוד וקבלה בתוך הקהילה שבה הנכה חי.
- נגישות בין-אישית – המוכנות להתחבר, להתיידד, להתאהב.
- נגישות טכנולוגית – התאמת הסביבה (רייטר, 2004: 101).

בספרי 'מעגלי אחווה לשבירת הקשר בין מוגבלות ובדידות' (רייטר, 2004), אני פותחת בהצהרה ש'נראה כי הבעיה המרכזית לגביהם (אנשים עם נכויות) בשנות האלפיים היא עדיין חוסר נגישות חברתית, ועמה בעיית הבדידות. לכאורה הם 'כאן ואתנו', אך במובנים רבים הם עדיין לא שייכים ממש ל'כאן' ועדיין אינם חלק אינטגרלי מהקהילה הרחבה. נראה כי החברה שלנו לא הפנימה עדיין את הצורך והיתרון בהתאמת הסביבה ונגישותה לאנשים עם נכויות, כך שיוכלו לצאת ולבוא בה כאחד האדם' (עמ' 13).

הצהרה זאת מקבלת חיזוקים משלוש שיחות שקיימתי לצורך כתיבת פרק זה עם אנשים בעלי נכות שפירטו בפני מהי 'נגישות' עבורם. להלן דבריהם של שלושה חברים ששיתפו אותי בחוויותיהם, בתחושותיהם ובמחשבותיהם בהקשר ל'נגישות'.

חיים קוזחוביץ', עובד סוציאלי מירושלים, נכה פוליו משתמש בכיסא גלגלים, הגיב לשאלה 'מהי נגישות עבורך?' בברור: 'שער לחברה, להיות חלק מהחברה. כשאין נגישות השער חסום, אנחנו לא חלק מהכלל'. חיים הוסיף, פירט וטען שהדבר ניכר בכל מקום, מתיאטרון, עד המדרכה ברחוב ועד משרד שצריך להגיע אליו; למעשה כל דבר בחיי יום יום. דהיינו, נגישות איננה אירוע חד פעמי שבו עומד הנכה בפני מדרכה גבוהה ולא יכול לעבור, אך ברגע שיתגבר על המכשול יסתיימו צרותיו. נגישות היא מצב מתמשך, לאחר שעלה על המדרכה, הוא מוצא את עצמו עומד בפני טלר גבוה ואינו יכול להגיע לקופאי וכו'. מוסיף חיים ואומר 'כשאין

נגישות אתה מוצא את עצמך במצבים משפילים. אנשים לידך רצים קדימה ואתה נתקע, זאת תחושה שקשה להסביר אותה. לעתים נדמה שאנשים לא רק עוקפים אותך אלא גם מטפסים עליך. נגישות זה דבר שנוגע ברבדים הכי עמוקים. אתה מרגיש חוסר אונים, חוסר שליטה, מרגיש אפס, כמו סמרטוט, כאילו אלה שרצים סביבך בעצם דורכים עליך, הולכים עליך. לדוגמה: ירד גשם זלעפות, הייתי צריך לעלות על המדרכה כדי לתפוס מחסה, כולם רצו סביבי ואני לא מוצא שיפוע לעלייה על המדרכה, עומד שם ונרטב כשכולם כבר תפסו מחסה'. בעיה אחרת שחיים העלה היא המעורבות שלו כהורה. הבן הקטן שלו, בן 13, לומד בבית ספר בבניין ישן עם הרבה מדרגות. הוא לא יכול להגיע לאירועים ולפעילויות שנעשות עם התלמידים והמורים. על כן הוא נעדר ממפגשים מאוד חשובים עבורו ועבור בנו ואף שהבן מבין את הבעיה, לו עצמו העניין מאוד מפריע. בירושלים, אומר חיים, יש הרבה מבנים ישנים ולהנגיש אותם זאת הוצאה כלכלית גדולה. מלבד זאת יש בעיית חניה, 'זה סיפור קשה' הוא אומר. למשל, 'כשאני הולך לבנק שלי יש מקומות מסומנים לנכים אך תמיד יש אנשים לא נכים שחונים שם וכשאני מעיר להם אני מקבל תשובה אופיינית 'רק הלכתי לרגע, להוציא כסף' או 'סליחה, אני כבר יוצא'. לדעת חיים באירופה שבה תרבות אחרת זה לא יכול לקרות. בארץ אזרחים מתעלמים משלטים ומתעלמים מהאחר. המצב חמור במיוחד בבית החולים 'הדסה' שם עובד חיים. 'כל פעם לפני שאני מגיע להדסה אני מכין את עצמי, שלא יהיה מקום חניה, שאאחר בגלל זה לפגישה. גם שם מתנצלים כל הנוגעים בדבר אבל אני נשאר עם הבעיה'. והוא מוסיף 'הייתי חבר בוועדת נגישות של בית החולים והתחילו להכניס שיפורים למשל במעליות, אבל בחוץ, אין מקום חניה. כשכבר הביאו כלי רכב להסעת נכים כדי שיוכל להסיע מחניה רחוקה עד השער, הכניסה לרכב מאוד נמוכה ואני אדם גבוה, גם על הכיסא, צריך להשכיב את המשענת כדי שאוכל להיכנס ולצאת מהרכב הזה. הבלוקים ששמו על מדרכות כדי שלא יחנו עליהן לא מאפשרים להוריד את המעלון למדרכה ובכך הוסיפו עוד מכשול לנגישות. כשאני מנסה להתלונן, אין עם מי לדבר!' לעומת זאת, מספר חיים על החוויה שלו ושל חברה לטיול, גם היא משתמשת בכיסא גלגלים, בארה"ב בערים ניו-יורק וושינגטון. בשתי הערים כמעט כל האוטובוסים נגישים: 'חיכינו ככל האדם בתחנה, כשבא האוטובוס הנהג הוריד את המעלון, עלינו וירדנו ואף החלפנו אוטובוס, והכול בלי בעיה ובלי להפוך את הנסיעה למסע מפרך. זאת הייתה חוויה משחררת, בלתי רגילה, מאוד עמוקה, מעין חוויה ראשונית. בארץ הדברים

רק התחילו לזוז, אך אנחנו בפיגור מבחינה זאת אחרי ארצות אחרות. לכן הנגישות לוקחת יום יום המון אנרגיה. יש אלף ואחד דברים המקשים על נגישות, אין לזה סוף, אדם לא נכה לא משקיע בנושא נגישות כל מחשבה, אצלי כל דבר דורש מחשבה'. לשאלתי מה צריך לעשות כדי לשנות את המצב הייתה תשובתו: 'סדר עדיפויות חדש בהקצאת משאבים ושינוי דעת קהל. אמנם יש את חוק הנגישות החדש אך אם אין תקציב משוריין מראש שיוציא את הנושא מכל משחק פוליטי, החוק לא ייושם'.

דברים דומים סיפרה גם איילת דקל, עובדת סוציאלית של 'אחוה', איגוד נכי חיפה והצפון ששיתפה אותי בהיבטים האישיים שלה ושל נכים כמוה הנוגעים לנגישות. לאיילת שיתוק מוחין שבעטיו היא מתקשה בהליכה ובעבודה הדורשת מיומנות ידיים. לשאלתי מהי נגישות לגביה ענתה: 'נגישות משמעותה נוח, להגיע למקום כלשהו בלי הרבה בעיות, בלי מכשולים. נגישות משמעותה ספונטאניות, לקום בבוקר בלי תכנונים, לעשות דברים כמו שבא לי. חוסר נגישות לא רק מקשה על החיים, היא גם מעצימה את המוגבלות, עושה אותה יותר קשה. כשאני נמצאת במקום לא נגיש, או כשאני לא בטוחה אם המקום שאליו אני צריכה או רוצה להגיע נגיש, אני מפתחת תחושות של פחד, של תסכול, תחושות שאין לי בדרך כלל והן תוצאה ישירה של החשש. זה גורם לי ללחץ, אני שואלת את עצמי 'אולי לא יהיה משהו שיוכל לעזור לי?', 'אולי לא תהיה חניה?'.

באשר לאנשים שמתנועעים בכיסא גלגלים, אומרת איילת, הנושא של שירותים מותאמים יכול להיות בעיה איומה. 'לפני שהגעתי ל'אחוה' פינטזתי שאולי חבל שאני לא בכיסא גלגלים, ואז אף כי רגלי לא תתפקדנה טוב אבל, לעומת זאת יהיו לי ידיים חזקות. חשבתי שהייתי אז יכולה לעשות דברים בידיים למשל לתפור. כשהגעתי ל'אחוה' ראיתי שהנושא של כיסא גלגלים הוא קושי עצום, ממש חומות כשאי אפשר להגיע להרבה מקומות. נכון, הקניונים עכשיו מותאמים לאנשים שמתנועעים בכיסא גלגלים, אבל רוצים גם טבע, מקומות כמו בתי קפה, מועדונים. למשל כשאני קובעת דייט, אני חוששת איך אני אגיע, האם לא יהיה מחסום. מבחינה בין אישית אין לי בעיות של 'נגישות', אני מקבלת הרבה עזרה ותמיכה אבל מבחינת מקומות, יש לי בעיה קשה. אני לא מצפה שכל המבנים, למשל כל בתי הקפה, יהיו נגישים, אבל שיהיה אחוז מייצג שהוא נגיש ומותאם מבחינת שיפועים, חניה'.

'אני חושבת', אומרת איילת, 'שקודם צריך להתחיל בנגישות הפיזית ואחר כך גם בנגישות החברתית, זה יבוא תוך כדי. הנגישות הפיזית ברורה, קונקרטי וקל יותר לחולל בה שינויים. לא כן הנגישות החברתית

שהיא מפוזרת, מעורפלת. השילוב החברתי לא יעשה תוך שנה או עשור, אלא רק בעקבות שינוי צורת החינוך ושינוי הערכים בחברה'. לשאלתי מה דעתה על ההתארגנויות של השנים האחרונות של הקבוצות הנקראות 'קהילה נגישה' ענתה: 'אני אישית לא ראיתי מה הם עשו, הדברים מעורפלים, לא ברורים, לפי דעתי לא נעשה משהו משמעותי, אולי אני לא יודעת אך אני די מעורבת במה שקורה ואם היה נעשה משהו היינו שומעים'.

שאלה נוספת ששאלתי את איילת הייתה על השימוש המועט באמצעי התחבורה הציבורית על ידי אנשים עם מוגבלות בניידות, אוטובוסים נגישים ורכבות נגישות. תשובתה הייתה מאלפת: 'המדבקה של מותאם לנכים המודבקת על האוטובוס לא מייצגת את הנכונות של הנהג להעלות נכים, אם הוא חונה שלושה מטרים רחוק מהמדרכה, איך הוא יראה אותי? בנוגע לרכבת, כאן דווקא עוזרים מאוד יפה. הבעיה היא שנסיעה ברכבת מאוד מעייפת, ההליכה מהחניה עד התחנה, העליות והירידות, הצורך לנכה בכיסא גלגלים להזמין רכב מיוחד לנכים במקום היעד שאליו הוא מגיע. כל אלה מאוד מסרבלים את הנסיעה ברכבת'.

הביקורת של איילת היא על שני דברים: 1. 'אני רואה הרבה רעש ומעט עשייה' 2. 'אנשי מקצוע לא מכירים את נקודת המבט של הנכה'. שיחה שלישית נערכה עם טיבי גולדמן ז"ל. בעת הראיון היה טיבי יו"ר 'אחווה', איגוד נכי חיפה והצפון, נכה פוליו, משתמש בכיסא גלגלים. לשאלתי מהי נגישות לגביו ענה: 'נגיש הוא כל דבר שהוא בהישג יד, שאני יכול להגיע אליו, לתפוס ביד, לשמוע, לראות. נגישות משמעותה שקיפות. ההפך מדבר אטום, סגור, כאילו שומר סוד מפני שאני לא יכול לראות אותו בתוכו. עד לפני מספר שנים הנגישות הייתה מצומצמת לאנשים עם מוגבלות פיזית ולתחום של יכולת טכנית להגיע לכל מקום. היום המושג הורחב ומתייחס לכל המוגבלויות, הוא לא רק טכני, הוא גם חברתי ובין אישי. נגיש הוא אדם שאני יכול לדבר אתו בגובה העיניים, שירות נגיש הוא שירות שיש בו שקיפות, שהדברים המתנהלים בו וההחלטות הנעשות בו פתוחים לפני הציבור. לא מסתירים ממני דברים'.

כמו איילת, גם טיבי חש שיש הרבה מילים יפות, אבל 'אולי נעשים דברים, אני לא מרגיש'. לדעתו הפעילות בארץ מצטמצמת לפתרונות נקודתיים ונעשית רק 'חצי עבודה'. אין גישה מערכתית. לא מספיק חוק ארצי, צריך רשות ארצית שתטפל בכל ההיבטים של נגישות. למשל, יש באוכלוסייה תת-קבוצות, לא רק אנשים עם מוגבלות פיזית, הזקוקים

למגוון התאמות. זקנים, אמהות עם עגלות של תינוקות, אנשים עם לקויות חושיות כגון שמיעה וראייה, אנשים המתקשים לקרוא בגלל לקויות קוגניטיביות ועוד. חוץ מזה נושא הנגישות מתייחס למגוון תחומי חיים כגון עבודה, מוסדות ציבור. 'אני מציע לתת דירוג של מקומות ציבוריים לפי מידת הנגישות שלהם. יש להקים מועצה ממלכתית לנגישות ולארגן צוותים מטעמה שיעברו בין מוסדות, מפעלים, מסעדות, חנויות, מועדונים, משרדי ממשלה ועוד ויתנו תו תקן של נגישות'.

דרך אחרת שטיבי מציע לבחון לפיה את נושא הנגישות היא במעגלים מהקרוב לרחוק: תחילה הנגישות במרחב המחיה האישי, מקום המגורים, הסביבה הקרובה; אחר כך שכונת המגורים, הפארק הקרוב, החנות, השכנים וכו'; מעגל יותר רחב הוא המעגל של העיר או הקהילה הרחבה שבה מתגורר הפרט; ולבסוף - המדינה. בכל אחד מאלה ניתן לציין את מידת הנגישות הטכנית, החברתית והאישית.

לשאלתי 'מה אתה עושה כשאתה נתקל במקום לא נגיש?' הייתה התשובה: 'קודם כל אני כועס, אחר כך אני כותב מכתבים, מעביר בקשות לגורמים מוסמכים כגון פקידים בעירייה וכשמוצא אוזן קשבת, מתנדב לבוא להסביר, להראות, לייצג - אם רק רוצים לשמוע'. עם זאת חש טיבי שנגישות היא עניין מתמשך, בעצם תהליך שאין לו סוף, שהרי למעשה כשעוברים מכשול אחד מקצרים את הדרך למכשול הבא. 'יש להבין שלגבי אנשים עם מוגבלות הווי החיים מציב אותם כל הזמן בפני קשיים, אתגרים ומכשולים'.

שלוש עדויות, שלוש נקודות מבט על נגישות. בפרק הבא נראה כיצד משתלבים הדברים בשינויים שחלו בהתייחסות לאנשים עם מוגבלות בכלל ובהתייחסות לנושא נגישות בפרט.

השינויים שחלו מאז שנות השבעים של המאה העשרים ועד היום בתפיסה של מוגבלות ובמושגים שילוב ונגישות

מעבר מפרדיגמה רפואית לפרדיגמה הומניסטית

בשנות השבעים של המאה העשרים, חלה מהפכה בהתייחסות לאנשים עם מוגבלות, מהתייחסות פטרונית, להכרה בזכותם להיות כמו כולם ועד

להכרה היום בזכותם להיות שווים אך גם שונים ולחיות בתוך חברה הטרוגנית.

בראשית המהפכה שחלה במאה העשרים הופיעו שני מושגים חדשים: שילוב - Integration ונגישות - Accessibility. שני המושגים שזורים זה בזה ועברו מאז ועד היום ובד בבד, שינויים מהותיים מאוד ששינו את משמעותם מן הקצה אל הקצה ויצרו מערכות שיח חדשות. השינויים שחלו לא היו רק בהגדרות אלא ניכרו באימוץ של פרדיגמות חדשות. שינויים פרדיגמטיים ניכרים בתפנית מבחינה פילוסופית שבעקבותיה שינויים בתיאוריות ובמודלים, בשימוש במושגים, ביישום התיאוריות ובהערכת תוצאות. קון (Kuhn, 1970) שעסק בפילוסופיה של המדע מתאר זאת כשינויים ב'מפה'. הוא טוען כי לכל מדע יש קודם כל 'מפה' פילוסופית שהיא המצע התיאורטי, ההגותי, המכתיב את התיאוריות והמודלים ואת המשמעות שמקבלים המושגים המרכיבים את השיח המקצועי (רייטר, 2004). יש חשיבות רבה להבנת ההבדל בין ה'מפה' ובין התיאוריות והמודלים. אם אנשי מקצוע מאמצים שינויים תיאורטיים ומודלים חדשים ללא הפנמה של השינוי ב'מפה', דהיינו שינויים ברמה הפילוסופית, נוצר בלבול ושימוש בערבוביה במושגים ישנים וחדשים ללא הבחנה ברורה ביניהם.

כך קרה גם בהתייחסות לאנשים עם מוגבלות. לא תמיד מלווים השינויים התיאורטיים והיישומיים גם בהבנה ובהפנמה של שינויים פרדיגמטיים. לכן נבחן מה היו השינויים המהותיים בתפיסה הפילוסופית את המהות של נכות. לתיאור השינויים נעזר בשלבים שמציע טפפר (Tepfer, 2001) בהתייחסו לנגישות במערכות חינוך. הוא מציין ארבעה שלבים של שינויים פרדיגמטיים שחלו בתחום של שילוב ונגישות בבתי ספר:

א.

בשלב הראשון, עד אמצע שנות השישים, בתי הספר כמוסדות ציבור לא היו נגישים לתלמידים עם נכויות. הפרדיגמה הייתה "סיעודית" והיא באה לידי ביטוי בכך שהנורמה הייתה הפרדה וזאת לא רק במערכות חינוך אלא בכל תחומי החיים: מגורים, עבודה, חברה ועוד. ההתייחסות כלפי ילדים ובוגרים עם נכויות הייתה פטרונית, סיעודית, מבוססת על גמילות חסדים. לפי פרדיגמה זו, הפרט עם הנכות נתפס כאדם נחות, חלש, לא שלם, לעתים עברייני ועל החברה מוטלת חובה קדושה לסעוד

אותו או חובה אזרחית להרחיק אותו מהקהל הרחב, הנורמטיבי. הפרט עם הנכות נתפס, לפי פרדיגמה זאת, כיעד פסיבי של השירותים החברתיים שהמערכת מציעה. ההחלטות הנוגעות לו מתקבלות על פי סיווג לקבוצות שהחברה מגדירה כקבוצות מיוחדות. קבוצות אלה נתפסות בחברה כבעלות תכונות שליליות או מיוחדות, כל קבוצה לפי הסטיגמה שלה. סגנון היחסים הבין-אישיים בין נותן השירות ומקבלו מוסדר בתקנות. לפי פרדיגמה זאת אין לפרט הזכות לבחור בין אפשרויות. כל פרט עם נכות זכאי לשירות מסוים בלבד המוכתב לפי הסיווג שלו. ההתייחסות כלפיו בחברה נקבעת לפי התרבות המקובלת ונורמות ההתייחסות לפי הסטיגמות הקשורות בכל סוג של נכות. כאשר שוקלים פיתוח שירותים לאוכלוסיות אלה יש לשקול מגבלות תקציביות ומנהליות, שכן הכספים הם כספי ציבור. על פי תפיסה זו אנשים עם נכויות ומשפחותיהם צריכים להיות אסירי תודה על השירותים שהם מקבלים. נותני השירותים והקהל הרחב מבטאים גישה פטרונית - 'תשמח שאני נותן לך להיות פה, ללמוד, לעבוד' וכו'.

האם הפרדיגמה הסיעודית עדיין קיימת? את התשובות נותנים שלשת המרואיינים בראשית הפרק. במיוחד עמד חיים בדבריו על תחושת ההשפלה כשעוקפים אותו בלי להתייחס אליו כאל אדם. גם איילת וגם טיבי מציינים את הנגישות החברתית הדלה ואת המחסומים המבטאים חוסר הבנה וחוסר פתיחות חברתית.

גישה פטרונית נותרה עדיין גם בקרב נותני שירותים ועל כן יש להכיר אותה היטב, לדעת את מקורותיה ולפרט את המצע העקרוני שלה.

ב.

בשלב השני לפי טפפר (שם), חל שינוי פרדיגמתי עם קבלת 'עקרון הנורמליזציה' כתפיסה החדשה של אנשים עם מוגבלות. חל מהפך בהתייחסות אליהם מאנשים מקבלי חסדים לאנשים שזכותם לחיות חיים נורמאליים ללא תנאים מגבילים ככל האפשר. ב-1973 נחקק בארה"ב חוק השיקום אשר לראשונה אסר על אפליה של אנשים עם מוגבלות בתכניות שקיבלו מימון פדראלי, ממשלתי. שנתיים אחר כך, בשנת 1975 נחקק חוק החינוך המיוחד שלפיו זכאי כל ילד לחינוך ממלכתי ללא קשר לסוג ו/או לעצמת הנכות שלו. בשנת 1977 נקבעו הנחיות לנגישות במוסדות חינוך ועוצבו כחוק. ההנחיות נעשו מקובלות לא רק בבתי ספר אלא במבני ציבור בכלל. ה'מפה' הפילוסופית החדשה התבססה על

התפיסה כי אנשים עם מוגבלות הם קודם כל בני אדם ככל האדם ורק אחר כך אנשים עם מוגבלות הזכאים לחיים נורמאליים כמו כלל הציבור. כפי שמציין טפפר (שם), נתנו תנאים מינימאליים של נגישות שאפשרו לילדים ובוגרים עם מוגבלות לחיות לצד ילדים ובוגרים ללא מוגבלות.

ביישום המושג של נורמליזציה ניתן משקל רב לשינוי הפרט עם המוגבלות והכשרתו לחיות חיים נורמאליים בקהילה לעומת המשקל שניתן להתאמת הסביבה. לדוגמה, חוק החינוך המיוחד שנחקק בארץ בשנת 1988 מציין בפירוש כי מטרת החינוך המיוחד היא 'לקדם ולפתח את כישוריו ויכולתו של הילד החריג, לתקן ולשפר את תפקודו הגופני, השכלי, הנפשי וההתנהגותי, להקנות לו ידע, מיומנויות והרגלים ולסגל לו התנהגות מקובלת בחברה, במטרה להקל על שילובו בה ובמעגל העבודה' (חוק החינוך המיוחד, התשמ"ח, סעיף 2). התאמות הסביבה נתפסו חשובות רק בנוגע למחסומים פיזיים בולטים, נראים לעין, וגם כאן, הדרישה המקדימה הייתה שהפרט עם המוגבלות יתאמץ להתמודד עם המכשול כחלק מהכנתו לחיים בקהילה. המחבר (שם) מציין כי מרבית ההתאמות במערכות החינוך היו בתחום של נגישות טכנית והתאמת הסביבה מבחינה מבנית להשתלבותם של תלמידים עם לקויות פיזיות.

מבחינה תיאורטית המודל שנמצא מתאים מאוד להחליף את הפרדיגמה הישנה, הפטרונית, בפרדיגמה החדשה היה המודל הרפואי. לא עוד מתן שירותים בחסד, אלא בזכות. על החברה לאפשר לפרט עם המוגבלות לממש את זכויותיו החדשות; כיצד? בריפוי הלקות שלו במידת האפשר ובשילובו בקהילה.

המודל הרפואי נמצא מתאים מאוד להפיכת הפרט עם המוגבלות לפרט 'נורמאלי' וכמצע עקרוני ויישומי שלפיו ניתן לבנות את השירותים לאנשים עם מוגבלויות. בתבנית זו הוגדר הפרט עם המוגבלות לפי דרגת לקותו וסוגה.

שורשיו של המודל הרפואי נטועים במחקר המדעי, בסוגיות של בריאות וחולי. לפי מודל זה הפרט עם המוגבלות הוא אדם חולה הזקוק לטיפול מיוחד במסגרת ובתנאים מיוחדים. במודל זה יש זיהוי של 'עקרון הנורמליזציה' עם תיאוריות של התפתחות והתנהגות נורמטיבית. קנה המידה הם נורמות סטטיסטיות, רפואיות ופסיכולוגיות של תפקוד תקין. המומחים הם אלה שיודעים כיצד לאבחן את הלקות ולהמליץ על טיפול/שירות שהוא יקבל בהתאמה לממצאים. למטופל אין ברירה אלא לקבל את ממצאי האבחון שקבע המומחה, ואת ההחלטות שלפיהן נקבעה

התכנית הטיפולית/שיקומית שלו. האבחון הוא השלב הראשון במתן טיפול/שירות לפרט, לפי ממצאיו מתקבלות החלטות הנוגעות לפרט, לחייו, להווה שלו ואף לעתידו.

כדי לממש את עקרון הנורמליזציה והזכויות שנתנו לאנשים עם מוגבלויות על פי המודל הרפואי, יש לשנות את הפרט, 'לשפץ' אותו - 'The fix it model' (טורנבול, 2002).

את מוקד הבעיה ראו בפרט עצמו. כדי לפתור את ה'בעיה' מצופה ממנו לפעול לפי ההנחיות שהוא מקבל מהמומחים. מי מפקח עליו? המומחה היודע מה מתאים לו על סמך ידיעותיו המקצועיות, על סמך האבחון. התוצאה הרצויה של תכניות טיפול/שיקום היא יכולת תפקוד עצמאית של הפרט עם המוגבלות, עמידה ברשות עצמו.

באווירה טיפולית זאת, גם תחום ההנגשה מבוסס על החלטות שעושים וקובעים מומחים לפי דעתם של מה שנחוץ לפרט עם המוגבלות. וכפי שהמומחה מרפא מחלה מסוימת, כך גם המהנדס והארכיטקט במומחיותם מתייחסים נקודתית לקשיים של אנשים עם מוגבלות. זאת ועוד, כיוון שהמימון בא מ'הקופה הציבורית', סולם העדיפויות נקבע משיקולים כלכליים ופוליטיים. חיים מציג זאת יפה בתארו את קשיי הנגישות בבית החולים הדסה בירושלים. גם איילת מתארת יפה את החשש שלה שיהיו מכשולים לא צפויים בצאתה מביתה וטיבי מדבר על הנגשה שהיא 'חצי עבודה' מבחינת הפרט הנכה.

ג.

השלב השלישי לפי טפפר (שם) הוא המצב כיום. חל מפנה מהותי מחשיבה כיצד לנטרל או להזיז מחסומים נקודתיים, לחשיבה יצירתית העונה על השאלה כיצד ניתן ליצור סביבה כללית - מרחב מחייה שהוא נגיש ומכיל מכל הבחינות: הפיזיות, החברתיות והבין אישיות. החלה להתגבש פרדיגמה חדשה המבוססת על המצע של הפילוסופיה ההומאניסטית לפיה האדם עם מוגבלות איננו אדם חולה אלא הוא קודם כל אדם ורק באופן משני אדם עם צרכים מיוחדים הזכאי להתאמות בסביבה ולתמיכות אישיות.

על מה מבוסס שינוי זה? המפנה חל בעקבות אי-שביעות רצון מהמצב הקיים משתי בחינות, המעשית וההגותית.

מבחינה מעשית מציין טפפר שלושה גורמים שהביאו לתחושת תסכול מצד מורים ומנהלנים:

1. הסטנדרטים לבנייה לא תמיד היו מספיק ברורים וכוללניים וכן לא תמיד הובנו ויושמו על ידי המהנדסים והארכיטקטים.
2. שינויים והתפתחויות טכנולוגיות יצרו מצב שהיה צורך לעדכן כל הזמן את הסטנדרטים. לדוגמה, מעלית שהייתה טובה ומותאמת לכיסא גלגלים ידני כבר לא התאימה לכיסא הממונע, החשמלי.
3. די מהר התברר שההתאמות היו מועילות וטובות גם לאוכלוסייה בכלל ושירתו את כלל הציבור, לא רק את התלמידים עם המוגבלויות.

ואכן, בית הספר הוא החברה לעתיד, בית היוצר של האזרחים לעתיד ועל כן נושא הנגשת הסביבה הוא לא רק לתועלת הפרט הנזקק אלא גם בעל ערך חינוכי. זאת ועוד, בקרב התלמידים מצויים גם המהנדסים לעתיד, הארכיטקטים של המחר, מעצבי המוצרים ואנשי התקשורת. חשוב מאוד שדור העתיד יחווה סביבה המתאימה לכול, לילדים ולמבוגרים כאחד. בבית ספר לא רק כיתות, אלא גם מעבדות, אולמות להתכנסויות, אולמות ספורט, שירותים, חדרי אוכל, מגרשי משחקים ועוד. ההתייחסות לבית הספר צריכה להיות הוליסטית, גמישה ויצירתית; התלמיד, המורה, איש המקצוע, ההורה, המנהלן וכו' הם במרכז החשיבה המנחה את עיצוב הסביבה ולא התקנים. לפי המחבר יש להתייחס לסביבה מעל ומעבר לסך כל התקנים הקבועים בתקנות!

מבחינה הגותית המפנה חל במעבר מפרדיגמה רפואית המדגישה את הנכות לפרדיגמה המדגישה את הפרט השלם, הבריא. ועיצוב הסביבה ללא מחסומים, מבוסס על התייחסות חדשה לחלוטין כלפי אנשים עם מוגבלות, ועל מעבר לפרדיגמה שיסודה בפילוסופיה ההומניסטית. המודל ההומניסטי מדגיש, לא את הנכות, אלא את היכולות הלא פגומות של הפרט וכן מדגיש את האישיות השלמה. אלה – היכולות והפרט השלם, צריכים להיות מוקד השירותים החברתיים, הטיפוליים, החינוך והשיקום. התפיסה ההומניסטית קוראת לגישה של כבוד כלפי כל אדם כבן אנוש. המודל מדגיש את התמיכה והעזרה שיש לתת לאנשים עם מוגבלות כדי להתגבר על הקשיים הנובעים מהלקות, ואת השאיפה לפתח ככל האפשר את משאביהם האישיים ויכולותיהם ולטפח נטיות וכישורים אישיים. הבסיס המושגי של המודל הוא הומניסטי ומשמעותו כבוד לפרט והכרת ערכו מעצם היותו בן אנוש, בעל פוטנציאל לחשיבה רציונאלית המסוגל

להגיע לתובנה לגבי התנהגותו, בעל כושר לשיפוט אוטונומי ולהתנהגות מבוקרת ומכוונת לפי מטרות שהציב לעצמו.

למעשה, לפי התפיסה ההומניסטית אין הפרט עם המוגבלות שונה מהותית מכלל האוכלוסייה. זאת ועוד, עם העלייה המתמדת בתוחלת החיים, ליותר ויותר אנשים שלא הוגדרו בעלי מוגבלות קשיים זהים לאלה של אנשים עם מגוון לקויות: פיזיות, נפשיות, קוגניטיביות (Moore, 2001). בתיקון שנעשה בשנת 1994 לחוק התמיכה האמריקני - Developmental Disabilities Assistance & Bill of Rights Act Amendments of 1994 מוצאים הגדרה חדשה, לא רפואית, של נכות: 'מוגבלות היא מצב טבעי של ההווה האנושית אשר איננו מקטין או מחליש את הזכות של יחידים עם מוגבלות ליהנות מההזדמנויות לחיים עצמאיים, ליהנות מהיכולת לכוון בעצמם את חייהם, לבחור בין מגוון אפשרויות, לתרום לחברה ולחיות שילוב מלא והשתלבות אישית במערכות החיים החברתיות של האמריקנים בתחומי הכלכלה, הפוליטיקה, החברה, התרבות והחינוך'.

ביטוי לתפיסה זאת אנו רואים גם בעיבודים החדשים של ההגדרה של נכות של ארגון הבריאות הבין לאומי World Health Organization's International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps (ICIDH) המדגישה את הקשיים בתפקוד על פני רצף, קשיים המציינים את המעמד התפקודי של הפרט בהנחה שיש רצף גדול מאוד של יכולות מתפקוד מלא ועד לחוסר תפקוד. ההגדרה גם מדגישה את התלות של התפקוד בהקשר שבו נמצא הפרט. התפקוד משתנה ודינאמי, תלוי מקום וזמן, על פי ההקשר.

משתמע מכך שהבעיה בהפעלת 'עקרון הנורמליזציה' איננה קשיים בהפיכתו של הפרט עם המוגבלות לנורמאלי אלא קשיים הנובעים מהסביבה הפיזית והחברתית. אם נשנה את הסביבה לידידותית כלפי כל אדם ללא הבדל גיל, מין, מוגבלות, ונשנה עמדות חברתיות לסובלניות ומקבלות, יוכלו אנשים עם מוגבלות להשתלב בקהילה ביתר קלות. לא נתעלם מהלקות, נכבד את הפרט ואת מאמציו להתמודד עם הקשיים שמערימה המוגבלות. נפעיל הפלייה מתקנת מעוגנת בחוק לצורך תמיכה בפרט כדי שיוכל ליהנות מכל ההזדמנויות המוצעות לכל אזרח.

כבוד פירושו גם הקשבה לפרט ושיתופו בהחלטות הנוגעות לחייו. המטרה היא השתלבות אישית וחברתית, מתן אפשרות לבחירה עצמית, לשליטה של הפרט על חייו וזאת בתוך חברה אזרחית שוויונית.

דוגמה לכך נותנים וולפסון, הרקר ולאוו (Woolfson et al., 2005) המדווחים כי בסקוטלנד קובע חוק הילדים (The Children Act, 1995) כי זכותו של כל ילד להשמיע דעתו בנושאים הנוגעים לחייו. בשנת 2002 נקבע בסקוטלנד חוק ספציפי לילדים עם מוגבלויות (Disability Strategies and Pupils' Educational records Act, 2002) הקובע כי יש להכין אסטרטגיה של נגישות בבתי הספר לפי שלוש מטרות: השתלבות מרבית של תלמידים עם מוגבלות בתכנית הלימודים של בית הספר; שיפור הנגישות הפיזית של בית הספר כדי לאפשר לתלמידים עם מגוון לקויות להשתתף בנעשה בו; שיפור התקשורת עם התלמידים עם מוגבלות, התחשבות בצרכים המיוחדים שמעוררת המוגבלות והקשבה להם ולהוריהם על התעניינות והעדפות. החוק גם קובע שבעת הכנת תכנית ההנגשה של בית הספר ייועץ הגוף האחראי עם תלמידים אלה והוריהם. ההיוועצות עם תלמידים שלהם מגוון לקויות כגון לקות למידה, לקות תקשורת וקשיים בדיבור, מציבה אתגרים בפני אנשי המקצוע. דברי התלמידים הם גורם חשוב בהחלטות לגבי נגישות ובהצבת קנה המידה להערכתה.

ה'מפה' שמציבה הפילוסופיה ההומניסטית כמצע להתייחסות לאנשים עם מוגבלות תרמה לשינויים בשיח של מערכות החינוך, השיקים והשירותים והעלתה מושג חדש, 'איכות חיים' (רייטר, 1999). משמעות המושג היא מידת ההתאמה בכל רגע נתון בין הפרט ובין הסביבה, החברתית והפיזית, על פי מערכת הערכים של הפרט, הקדימויות שלו, התעניינותיו ושאיפותיו. איכות חיים מבוססת על התפיסה ההומניסטית ועל ההנחה כי האדם הוא יצור חברתי וכזה, איכות חייו מעוגנת במארג החיים החברתיים והבין אישיים שלו. בעקבות שינוי זה, פינה המונח 'שילוב' (Integration) את מקומו למונח 'הכלה' (Inclusion) או 'השתלבות'; 'נורמליזציה' נתפסת כאמצעי להשגת 'איכות חיים' (רייטר, 1997) ולא כהישג בפני עצמו. בד בבד אין רואים ב'נגישות' לא מטרה נקודתית אלא אמצעי להשגת 'עיצוב אוניברסלי' - סביבה מכילה המותאמת לכול (סטורי ושות', 2006; רמות, 2005; מנלי, 2004; Mace, et al., 1991; Ostroff, 2001; Sandhu, 2001).

את המונח 'עיצוב אוניברסלי' תבע בראשית שנות התשעים הארכיטקט רונלד מייס שהיה נכה בעקבות מחלת הפוליו והשתמש בכיסא גלגלים.

שני המושגים 'איכות חיים' ו'עיצוב אוניברסלי' שונים במהותם מ'נורמליזציה' ו'נגישות' - אין בהם קריטריונים קבועים ומדידים של הישגים אלא הם מושגים דינאמיים, מתייחסים לתהליכים ויש בהם מרכיבים אובייקטיביים וסובייקטיביים כאחד; הם גמישים, כל הישג הוא פתח ליעדים ושינויים נוספים. כשם שאיכות חיים היא מושג הוליסטי המציין התייחסות אישית שהיא מעל ומעבר לסך כל תנאי חייו של הפרט, כך גם עיצוב אוניברסלי הוא מושג המתייחס לאקולוגיה שהיא מעל ומעבר לסך כל התקנים של נגישות. לדוגמה, מדרכות נגישות עדיין לא מציינות שהרחוב, החנויות, המשרדים, בתי הקפה וכל הכלול בהם נגיש לפרט עם המוגבלות, כולל קבלת כבוד מהאוכלוסייה. מתוך גישה זאת הוצע להשתמש במונח של 'מרחב ציבורי מכיל' במקום המונח 'נגישות' (מנלי, 2004).

כל שלושת המרואיינים הדגישו את הצורך לעבור לפרדיגמה הומניסטית. חיים מדגיש את תחושת הכבוד הנרמסת כשאין נגישות, איילת מדגישה את הצורך להקשיב לפרט עם המוגבלות וטיבי מרחיב את נושא הנגישות לכלל האוכלוסייה, העונה על צורך אנושי כללי שאיננו מוגדר רק לפי 'אחוזי נכות'.

ד.

השלב הרביעי בעיצוב הסביבה לפי טפפר (שם) הוא העתיד: באמצעי מחשוב ואלקטרוניקה ניתן ליצור סביבות חדשות מותאמות אישית לכל פרט ומותאמות לכל גיל ולכל מוגבלות.

השינויים שחלו בתפיסת הפרט עם המוגבלות עם המעבר מפרדיגמה רפואית לפרדיגמה הומניסטית וההשלכות של שינויים אלה להנגשת הסביבה

המעבר שהחל בשלושים השנים האחרונות משימוש בתבנית רפואית לתבנית הומניסטית בהתייחסות לאנשים עם מוגבלות הוביל לשינויים מהותיים בשירותים הניתנים להם (Schalock et al., 2002) ובתפיסה של

הנגשת הסביבה. ניתן לסכם את השינויים שחלו בשנים 1975-2005 בהתייחסות ובשירותים לאנשים עם מוגבלות על פי עשרה מדדים והם נבחנו כאן בהקשר לנגישות:

1. מעבר ממתן שירותים לסיפוק עזרה ותמיכה.
2. שילוב הצרכן בהחלטות הנעשות לגביו.
3. מתן משקל רב יותר לסביבה במשוואה צרכן-סביבה.
4. גמישות והתאמות בסביבה.
5. דגש על השתלבות והכלה.
6. תלות הדדית בין הפרט עם המוגבלות לסביבה החברתית.
7. גישה אינדיבידואלית, לא קטגוריאלית.
8. עבודת צוות רב מקצועי.
9. מחקר והערכה.
10. איכות חיים ועיצוב אוניברסלי.

1. מעבר ממתן שירותים לסיפוק עזרה ותמיכה

בשלושים השנים האחרונות חלה תפנית מהתפיסה כי הפרט מקבל שירותים קבועים מראש וקבועים בחוק ובתקנות, לפי קטגוריות שגם הן נקבעו בחוק ובתקנות, לתפיסה שהפרט זכאי לתמיכות גמישות המותאמות לצרכים אישיים וצרכים משתנים. מעבר זה מציין את השינוי מתפיסה סיעודית המאפיינת את מודל הרווחה המסורתי הפטרוני ושינוי מתפיסת הפרט עם המוגבלות כפציינט המקבל שירותי בריאות, לתפיסה שלפיה יש לכבד את המאמץ שמשקיע הפרט עם המוגבלות לתפקד בעצמאות מרבית, על אף המוגבלות ולתמוך בו במאמצי ההתמודדות שלו. לפי המודלים הישנים, הסיעודי והרפואי, הפרט עם המוגבלות הוא יעד פסיבי לשירותים קבועים מראש לפי קריטריונים ושילובים שהוחלטו על ידי המערכת. כיוון שהקריטריונים נקבעים בתקנות לא ניתן לשנות אותם אלא על סמך דיונים מחודשים ולעתים גם חקיקה חדשה. לפיכך לא ניתן להחדיר בגמישות ובתואם שינויים בשירותים. זאת ועוד, גם סגנון היחסים הבין-אישיים בין נותן השירות ומקבלו מוסדר בתקנות הקובעות את עליונות הפקיד/המומחה היודע מה מתאים לפרט והקובע את רשימת הקדימויות. אין ללקוח זכות לבחור בין מגוון אפשרויות מאחר שכל אדם זכאי לשירות מסוים בלבד, הכול לפי סיווג הנכות או המחלה. רבות נאמר על הנוקשות של מערכות ביורוקרטיות. לעומת תפיסה זאת מוצעת כיום גישה אחרת המציעה מערך של תמיכות אישיות ומותאמות לפי צרכים אישיים.

מהיותן מותאמות הן בהכרח גם גמישות. תמיכה משמעותה התייחסות לא לקטגוריה של אנשים אלא לכל פרט לפי צרכיו. הכיצד? לדוגמה, במתן זכות לפרט להשתמש בתקציבי הנכות שלו לפי ראות עיניו ולפי הקדימויות שלו גם אם בחירותיו נראות 'לא מקצועיות' או לא יעילות.

בהקשר לנגישות משמעות הדברים היא התאמות אישיות וסביבתיות לפי צורכי הפרט. כיצד נדע מה הם צרכיו? בהקשבה מתוך כבוד למה שיש לו לומר. כפי שאיילת מציינת בדבריה: 'אנשי מקצוע לא מכירים את נקודת המבט של הנכה'. או חיים: 'כשאני מנסה להתלונן, אין עם מי לדבר'. וטיבי מציע דרך התמודדות: 'אני כותב מכתבים, מעביר בקשות לגורמים מוסמכים כגון פקידים בעירייה וכשמוצא און קשבת, מתנדב לבוא להסביר, להראות, לייעץ - אם רק רוצים לשמוע'.

2. שילוב הצרכן בהחלטות הנעשות לגביו

בשלושים השנים האחרונות חל מעבר מתפיסת הפרט עם המוגבלות כלקוח פסיבי לראיתו כצרכן אקטיבי. כפי שטיבי מציין, 'כשרוצים לשמוע אותי בענייני נגישות אני מוכן לבוא, לייעץ, להסביר'. אך יותר מזה, לא ניתן להפוך סביבה לנגישה ללא השתתפות פעילה של אנשים עם מוגבלות. המומחה המצטיין לא מכיר את החוויה של להיות בגובה שהוא מחצית מהגובה הממוצע, להתקשות להפעיל ידיים, לא לראות, לא לשמוע, להתקשות בקריאת אותיות וכו'. לפיכך אין לבצע הנגשה של מקומות ציבוריים ללא התייעצות עם אנשים עם מוגבלות. בביצוע הנגשה ללא מעורבות של אדם עם מוגבלות מושקע לעתים כסף רב לחינם, ההנגשה לא מתאימה ואף מהווה מכשול, וייתכן חוסר התאמה מוחלט עבור הפרט עם המוגבלות.

השינוי שחל בתפיסת הפרט עם המוגבלות כמגיב פעיל בהחלטות הנוגעות לו, כיוזם, כשותף פעיל למקבלי ההחלטות ניכר בשנים האחרונות בתוכניות להעצמת אנשים עם נכויות בכל הארץ, ובהתארגנות קבוצות לסינגור עצמי. אחת המטרות של קבוצות אלה היא לזרז את מהלך ההנגשה בקהילה שבה הם חיים. על אף הפעילות הענפה של הקבוצות, לא מורגשת דיה השפעתם על הנגישות והדבר ניכר בדברי כל שלושת המרואיינים. מדוע? כדי לחולל שינויים בתחום כה מעורפל, תחום העמדות החברתיות כפי שמסבירה איילת, או תחום המודעות לצורך בנגישות שהזכיר חיים, יש צורך בחינוך הצבור. עד אשר נהג האוטובוס לא יתייחס בהבנה ובכבוד לנוסע עם המוגבלות, לא ניתן יהיה לנצל

ביעילות את ההנגשה הטכנית באוטובוסים. מלבד השינוי שיש לחולל בעמדות חברתיות, גם לאנשים עם מוגבלות יש תפקיד מרכזי בשינוי חייהם. יש לטפח אנשים עם ליקויים שהם אוטונומיים, שיודעים ליזום, מראים נחישות, מסוגלים לנפות את העיקר מהטפל, מעורבים חברתית ואכפתיים. תכונות אלה הן תוצר של חינוך ארוך טווח, הן לא נוצרות יש מאין בעקבות כמה מפגשים חברתיים. קבוצות לסינגור עצמי הופכות מהר מאוד למעין מועדון חברתי, עניין טוב לכשעצמו, אך אין בו טיפוח תכונות כמו יזמה, התמדה ועקביות הנדרשות בהתמודדות עם נושא הנגישות שהוא כה מורכב. על אנשים עם מוגבלות להסיר מעליהם את התפקיד של צרכן פסיבי ולפעול בנמרצות ובהתמדה לשיפור ההנגשה משלושת היבטים: הטכני, החברתי והבין אישי.

3. מתן משקל רב יותר לסביבה במשוואה צרכן-סביבה

כיום יש מעבר מהתמקדות בפרט ובנכותו למתן משקל רב יותר להקשר שבו הוא נמצא ולסביבה הרחבה.

המודל הרפואי מדגיש את הלקות כגורם מרכזי בקשיים בהשתלבות של אנשים עם מוגבלות בקהילה. כיום, עם השמת הדגש על איכות חיים ועל תפיסה הוליסטית של הפרט ניתן משקל רב יותר לסביבה כגורם מרכזי המשפיע על תפקודו של הפרט (רייטר, 2004).

מהו ההבדל המהותי בין שתי תפיסות אלה?

לפי המודל הרפואי, הלקות של הפרט יוצרת חסכים וסטיות ביכולות החברתיות לעצמאות וליצירת קשרים בין אישיים. המוגבלות משפיעה על התנהגות הפרט ומובילה ישירות לבידוד חברתי. נוצר מעגל שלילי, הבדידות לא מאפשרת לפרט ללמוד התנהגות חברתית מקובלת, ומחזקת את הדחייה החברתית שלו.

מצבים של לקות תפקודית יוצרים מוגבלויות במיומנויות, בכישורים וביכולות החברתיות של הפרט עם המוגבלות המובילות לבדידות רגשית ולהתבודדות חברתית וזו משפיעה על החרפת הבידוד החברתי ויצרת קשיים גדולים בהרבה ביכולות החברתיות, מאלה שמקורם בלקות. כך מתרוממת חומה שקשה מאוד למוטטה.

מה הפתרון? פיתוח כישורים!

לפי מודל זה ככל שנרבה בריפוי הלקויות של הפרט ובתיקונם, כן ישתלב טוב יותר בקהילה.

לעומת מודל זה מוצע מודל אלטרנטיבי שלפיו הקשר בין לקות תפקודית ובדידות אינו ישיר. המודל החדש מדגיש את החלק של הסביבה החברתית והפיזית, וההשפעה הרבה שיש לה על היווצרות חסכים וסטיות בהתנהגות החברתית של אנשים עם מוגבלות. בידוד חברתי ובדידות הם פועל יוצא של דחייה חברתית ופיזית וחוסר נגישות של החברה. איילת בדבריה מתארת יפה את המצב: 'חוסר הנגישות מעצים את הנכויות שלי, מעורר בי תחושות של תסכול, פחד וחרדה'. את המצב הזה מייצג המודל החדשני המעניק לסביבה משקל רב יותר מאשר למוגבלות.

הפרט עם נכות פיזית, חושית, שכלית, קוגניטיבית, נפשית נתקל בסביבה מגבילה וחסרת נגישות. החסמים החברתיים באים לידי ביטוי הן מבחינה פיזית והן מבחינה חברתית. נוצר מצב שבעטיו נבנה קיר זכוכית בין הפרט עם המוגבלות לבין אחרים. הדבר משפיע לרעה על יכולתו החברתית ותורם להיווצרות מוגבלויות נוספות בתחום החברתי המובילות לבדידות מבחינה רגשית וחברתית. נוצר מעגל שלילי: הבידוד גורם למוגבלויות חברתיות נוספות הרבה מעבר לאלה הנובעות מהלקות התפקודית עצמה.

מהו הפתרון? טיפוח האוטונומיה!

במודל החדש נקודת המוצא להבנת הקשיים בהשתלבות אנשים עם מוגבלות היא הסביבה, החסמים והמכשולים שהיא מעמידה לתפקודו העצמאי והספונטאני של הפרט. לפי מודל זה, כדי להתמודד עם חוסר הנגישות הפיזית והחברתית יש לשנות עמדות חברתיות מושרשות היטב של דחייה, פחד, התרחקות וחוסר כבוד לאנשים עם מוגבלות ובד בבד להעצים את הפרט עם המוגבלות, לטפח את האוטונומיה שלו כדי שיוכל לשנות את הסביבה. כיצד? באמצעות סינוור, עמידה על זכויות, התעקשות והתמדה בדרישה ליצור סביבה כוללת נגישה.

שלושת המרואיינים התייחסו לנושא זה בדבריהם. לדעת איילת תטופל הנגישות הפיזית קודם ואחר כך הנגישות החברתית. חיים טוען כי יש להפעיל סדר עדיפויות חדש בהקצאת משאבים לנכים ושינוי דעת קהל ולהוציא שיקולים פוליטיים בעת יישום חוק הנגישות. טיבי מציע לדרג מקומות ציבוריים לפי מידת הנגישות שלהם, להקים מועצה ממלכתית לנגישות ולארגן צוותים מטעמה שיעברו בין מוסדות, מפעלים, מסעדות, חנויות, מועדונים, משרדי ממשלה ועוד ויתנו תו תקן של נגישות.

4. גמישות והתאמות בסביבה

מעבר מהתמקדות בתכניות הנקבעות מראש על ידי מומחים לתכניות מודולאריות הנקבעות במשותף - אנשי מקצוע וצרכנים. התכניות המסורתיות נקבעו על ידי מומחים שהציבו שלבים מוגדרים מראש לביצוע או לטיפול. המודל היה לינארי, החלטות נקבעו על ידי אנשי מקצוע והופעלו על הצרכנים. הפעלת תכניות וביצוען על פי שלבים קבועים מראש הביאה לנוקשות. ההישגים נמדדו על פי מדדים ותקנים שקבעו המומחים. כל שינוי דרש שינוי בתכנית כולה ורק אנשי המקצוע יכלו לאשרו. כיום יש מעבר לתפיסה אחרת - דינאמית, הוליסטית, מודולארית. הדגש הוא על תהליכים וגמישות וההישגים נמדדים על פי מידת התאמת התוצרים לצורכי הפרט. למעשה, עיצוב אוניברסלי מבוסס על התפיסה ההוליסטית שנגישות היא מעל ומעבר לסך כל התקנים שנקבעו בתקנות. לפיכך ההחלטות נעשות בהדדיות ובשיתוף פעולה בין המומחים לצרכנים שדעתם חשובה לא פחות מדעת אנשי המקצוע. עקרון זה מחייב גמישות על מנת להתאים את הסביבה לאוכלוסייה הטרוגנית. המושג 'עיצוב אוניברסלי' מצביע על בניית סביבה שניתן לחולל בה שינויים ככל שעולים צרכים חדשים.

זאת ועוד, מרחב ציבורי מכיל משמעותו לא רק התאמה סביבה - צרכן, אלא גם העשרה. דהיינו, עיצוב סביבה עם אתגרים המאפשרת לפרט להתנסות בחוויות חיים מגוונות ומאפשרת מתן ביטוי אישי ליכולות ונטיות. כפי שאמרה איילת, 'נכון, הקניונים מותאמים עכשיו לנכים, אבל רוצים גם טבע, מקומות כמו בתי קפה, מועדונים'.

5. דגש על השתלבות והכלה

בתחילת הדרך הייתה מטרת השירותים ברורה ופשוטה יחסית, פיתוח עצמאות תפקודית שתביא עמה שילוב מרבי בקהילה ואילו היום ברור שהמטרה רחוקה מלהיות פשוטה. העצמאות התפקודית היא תנאי חשוב אך לא מספיק להשתלבות חברתית, תעסוקתית ובין אישית בקהילה.

המודל האקולוגי נמצא מתאים מאוד להבנת המעבר משילוב להשתלבות, מנגישות גרידא לעיצוב אוניברסלי, מחיים לצד אחרים להשתלבות במרקם הרגיל של החיים בקהילה.

המודל האקולוגי מבוסס על ההנחה כי האדם מרגע לידתו וכל העת משפיע ומושפע מסביבתו - דהיינו הסביבה משפיעה על הפרט המפרש אותה לפי תכונותיו וערכיו ומשתנה על פי פירוש זה. הפרט המשתנה

מחולל אם כן שינוי בסביבה ומאחר ששינה אותה, היא בהתאמה גורמת לו לשינוי חדש וחוזר חלילה. הגישה האקולוגית היא על כן דינאמית, מתייחסת לתהליכים, והוליסטית. המודל האקולוגי מתאר את מערכת קשרי הגומלין בין הפרט לסביבתו חוזר חלילה, הסביבה והפרט (רייטר, 2004). ברונפנברנר (Bronfenbrenner, 1989) מציע מודל ובו ארבע מערכות סביבתיות - המיקרו, הסביבה שבה קשרים בין אישיים ישירים; המזו, הסביבה שבה מושפע הפרט מכמה מעגלי מיקרו; האקזו, הסביבה שבה מושפע הפרט ממערכות הנוגעות לחייו אך אין לו קשר ישיר עמו; והמקרו, התרבות הכללית. לפי ברונפנברנר לכל אחת ממערכות הסביבה יש השפעה ישירה על הפרט ולחילופין, הוא משפיע עליה. לדוגמה, קבוצות לסניגור עצמי של אנשים עם מוגבלות פועלות לשינוי התייחסות של חברי משפחה (מיקרו), אנשי מקצוע (מזו), פקידים ואנשי שירותים (אקזו) ולבסוף עמדות חברתיות ועמדות של קובעי מדיניות כגון שרים בממשלה (מקרו). הצעתו של טיבי תואמת את השימוש ההולך וגובר במודל האקולוגי הממפה את הקשר בין הפרט ובין הסביבה. הוא מציע התייחסות אקולוגית מעגלית לנגישות הכוללת את מרחב המחיה האישי, מרחב המחיה הרחוק מעט אך קרוב פיזית, השכונה, העיר או היישוב, והמרחב הרחוק, המחוז, המדינה כולה.

6. תלות הדדית בין הפרט עם המוגבלות לסביבה החברתית

השימוש במושג של איכות חיים חולל מעבר מדגש על אי תלות ועצמאות לדגש על תלות הדדית.

בראשית המהפכה בהתייחסות לאנשים עם מוגבלות שהחלה באמצע שנות השבעים ואימצה את המודל הרפואי, הדגש היה על פיתוח העצמאות המרבית של הפרט עם המוגבלות. הרעיון היה שככל שיהיה עצמאי מבחינה תפקודית, כן יחיה חיים נורמטיביים. לאחר כשלושים שנה של אימון ושיקום לעצמאות תפקודית התוצאות היו מאכזבות מאוד (McConkey, 2005). הסתבר שהתפיסה פשוט איננה נכונה. בני אדם לא חיים לבד, גם האדם ללא המוגבלות קשור ביחסי תן וקח עם הסובבים אותו, על אחת כמה וכמה הפרט עם המוגבלות. לפיכך יש היום מעבר לתפיסה שיש לחנך את הפרט עם המוגבלות לחיים חברתיים ובין אישיים שיש בהם הדדיות של תן וקח עם אחרים, עם או ללא מוגבלויות.

7. גישה אינדיבידואלית, לא קטגוריאלית

כמו בשיח לגבי שירותים, גם בשיח הארכיטקטוני יש כיום מעבר לגישה שבה הפרט הצרכן במרכז. קריטריונים לעיצוב צריכים להתחיל במידת התאמת העיצוב הסביבתי לפרט. רולנד מייס (Mace, 1990) שתבע את המונח 'עיצוב אוניברסלי', מציע להתייחס לשלושה תחומים שבהם יש לעשות תפנית מדגש על קטגוריות של לקויות להתייחסות שבה האדם במרכז: מקומות, מרחבים ומוצרים. כיום נוסף גם נושא השימוש במחשבים ובכל אמצעי הטכנולוגיה החדשים. העקרונות שעליהם מושתתת התפיסה החדשה הם: חברה הטרוגנית, כבוד לפרט, ראייה בשוני שבין בני אדם גורם מעשיר ולא גורם גורע, חברה דמוקרטית, סביבות שיש בהן אתגרים ולא מכשולים. לכל פרט בחברה יש ערך סגולי, בין שהוא קשיש, ילד, גבר, אישה, אדם עם מוגבלות או ללא מוגבלות, עשיר או עני וכו'.

טיבי בדבריו על אוכלוסיית היעד של נגישות מתייחס לנקודה זאת. אם בתחילת המפנה בהתייחסות לאנשים עם מוגבלות בשנות השבעים הושם דגש על נגישות פיזית לאנשים עם לקויות פיזיות, כיום הורחבה ההתייחסות לרב־גוניות של האוכלוסייה בכלל, זקנים, אמהות, 'סתם' אדם עם גבס, בעלי לקויות חושיות, מוגבלים בגלל זקנה שבעטיה יש להם לקויות ראייה ו/או לקויות שמיעה, תיירים שלא מכירים את השפה ועוד אנשים שיש להם צרכים מיוחדים. תרגום סימולטאני לשפת סימנים, הדפסה על מסך של דברים הנאמרים בקול, שימוש באוזניות, שימוש במחשבים ואמצעים אחרים יכולים להבטיח נגישות שתאפשר 'תפקוד נוח', כפי שהגדירה זאת איילת, של כל אדם.

8. עבודת צוות רב מקצועי

המעבר לחשיבה הוליסטית ואקולוגית שבה הצרכן הוא משתתף פעיל בוועדות לקביעת ההחלטות והתכניות הנעשות לגביו מוביל בהכרח להקמת צוותים רב מקצועיים ורב תחומיים (מנור-בנימיני, בדפוס; Lacey, 2001).

בעבודת הצוות הרב מקצועי מתחולל מפגש בין אנשים ממגוון דיסציפלינות. בתחומים החברתיים גוברת הדרישה היום שגם הצרכנים, אף שאינם בהכרח אנשי מקצוע, ישתתפו בוועדות אלה כאשר הנושא בו דנים נוגע להחלטות הנעשות לגבי חייהם.

יתרונות עבודות הצוות הרב מקצועי הם:

- א. איחוד משאבים ותחומי התמחות, דרך יעילה לניצול משאבי אנוש מוגבלים. עבודת צוות יכולה להוביל לפתרונות למצבים מורכבים בניצול הידע והמיומנויות של כל משתתף. הפחתה במספר החזרות והחפיפות, אילו נאלצו כל אחד מהמומחים או המעורבים בנושא לעבוד בנפרד, חוסכת זמן ומאמץ.
- ב. ביטוי לתפיסה אקולוגית הוליסטית. עבודת צוות רב מקצועי מאפשרת ראייה רחבה ותמונה מורכבת של בעיה נידונה, ראייה רב מערכתית, רב ממדית ודינאמית.
- ג. פורום לדיון והסכמה על סדר עדיפויות שמהן נגזרות מטרות ונקבעים יעדים ותכנית פעולה.
- ד. מציאת פתרונות יצירתיים וחדשים מעל ומעבר לפתרון שמומחה אחד יכול להציע. כאשר יש יחסי עבודה דינאמיים, בדיונים ובמפגשים לפתרון בעיות, עולים וצצים רעיונות חדשים ויצירתיים ונוצרת הפריה הדדית של המשתתפים.
- ה. אנשי מקצוע מציינים כי לעבודת צוות רב מקצועי תרומה אישית בהעשרה ובהפחתת מתחים בעבודה השגרתית.

על אף היתרונות הברורים של עבודת צוות רב מקצועי יישומה קשה מפני שאנשי מקצועי לא מתחנכים לשיתוף פעולה רב מקצועי וכן לא מתחנכים לשלב בעבודתם את הצרכנים. לדוגמא, קיימת מעט מאוד הדרכה לעבודה בשיתוף פעולה בין משרדים ממשלתיים. אין מספיק מסגרות לעבודה של מומחים ממגוון מערכות ומגוון מקצועות, כולל הצרכנים. וגם כאשר יש מסגרות, יש להכין אנשי מקצועי לעבודת צוות רב מקצועי. למשל, הנושא של הבדלי סטאטוס. משתתפים שונים בין אם אנשי מקצוע או צרכנים היושבים ביחד עלולים לחוות קושי בעבודה באווירה דמוקרטית בגלל הבדלי מעמד בין המשתתפים. ניתן להתמודד עם הבדלים אלה ולהגיע לפעילות בסגנון דמוקרטי, אך לשם כך יש להכין את אנשי הצוות הרב מקצועי בהכשרה מיוחדת. קושי אחר נובע מסודיות מקצועית המגבילה העברת מידע בין המשתתפים. אנשי מקצוע עלולים לחוש מאוימים בעבודה עם אחרים בגלל רעיונות חדשים או היותם חשופים לביקורת. אנשי מקצוע אחרים מסתייגים מהצורך לחלוק עם הזולת את מה שלהרגשתם הוא תחום המומחיות שלהם. מכשול נוסף עלול להיות הקושי להגיע להסכמה על מועד ומקום מפגש של כמה אנשי

מקצוע. קושי אפשרי אחר נובע מהשימוש השונה במונחים. כאשר אנשי מקצוע ממגוון תחומים משתמשים במגוון מונחים להגדרת אותה בעיה הדבר עלול ליצור ליקויי תקשורת ביניהם. לעתים הצרכנים אינם מבינים את שפתם המקצועית של אנשי המקצוע ואלה אינם טורחים להסבירה. על אף הקשיים בניהול פעילויות של צוותים רב מקצועיים, יתרונות השיטה גדולים ויש להרחיב את השימוש בה ולהכשיר אנשי מקצוע וצרכנים לעבוד לפיה. רק כך ניתן יהיה למצוא פתרונות כוללניים ומתאימים לצורכי הנגישות החברתית והסביבתית של אנשים עם מוגבלויות.

9. מחקר והערכה

בשנים האחרונות חל מעבר מהתמקדות שאלות מחקריות נקודתיות להערכת מדיניות והערכת יישום התפיסות החדשות בהקשר לאנשים, ילדים ובוגרים עם מוגבלות.

אמנם שאלות מחקריות נקודתיות עדיין מעסיקות את טובי החוקרים בנושאים הקשורים לאדם עם המוגבלות, אך ההתעניינות בשאלות מערכתיות ובשאלות של מדיניות גוברת. הן חיים והן טיבי הצביעו על חלקיות ההתאמות לנגישות ועל היעדר ראייה מערכתית כוללנית. חיים מספר על בית החולים הדסה: המעליות מותאמות אבל אין חנייה נוחה לנכים. טיבי מתייחס לעובדה שהפתרונות בארץ נקודתיים: דלת פתוחה אך דלפק כה גבוה שאי אפשר לדבר עם הפקיד. תפקידו של המחקר להצביע על פערים בטיפול בנושא, על הנגשה לא שלמה, על עריכת כנסים וימי עיון שהנושא שלהם קשור לאנשים עם מוגבלות אך נבצר מהם להשתתף בהם בגלל חוסר נגישות.

טיבי מציע הקמת רשות לנגישות שתרכז בידיה את הטיפול בנושא בראייה כוללנית. יש היום פיצול בין מספר רב של גורמים ממשלתיים, ארגונים, עמותות ועוד, המטפלים בנושא, עובדים לעתים זה לצד זה, לעתים בחפיפה ובמרבית המקרים ללא הידברות ושיתוף פעולה. אלה מובילים למצבים לא יעילים: כפילות בטיפול בנושא אחד או אי-התייחסות גמורה לנושא אחר. הפרט נותר מבולבל או חסר אוניס.

על רשות לנגישות לעבד נייר עמדה שיבטא ראייה מערכתית לאומית עם חזון, יעדים ומטרות, עקרונות תיאורטיים ויישומיים, מדדים ודרכים להערכה תקופתית ושוטפת. לצורך עבודת הרשות יש לערוך שני סוגי מחקרים: מסד נתונים לגבי המצב כיום, והערכה מעצבת של מגוון

פרויקטים והתאמות לבחינה רצופה של התאמת הפעילות בשטח לעקרונות העיצוב האוניברסלי (Preiser, 2001). בעבר הייתה ההערכה מהמומחה בהיררכיה עד הצרכן והשיקולים היו כלכליים ואילו היום הדרישה היא להתחיל את ההערכה מהצרכן עצמו. השיקולים צריכים להיות לפי המדד של איכות חיים: שביעות רצון, יעילות, בריאות, נוחות, האפשרות לבחירה אישית והביטוי של נטיות והתעניינות אישיות. ההערכה תיעשה בארבעה תחומים: המקום, המרחב, המוצרים ואמצעי המחשוב והתקשורת. ניתן לסמן את התחומים כארבעת המ"מים של ההערכה.

במסגרת הרשות לנגישות מוצע להפעיל שירותי בקרה ופיקוח על כל הגופים המטפלים בעיצוב אוניברסלי, שיפעלו בקהילה. חשוב שלשירותי הבקרה והפיקוח יהיו אמצעים ברורים ויעילים לאכוף את החוק. תהליכי בקרה צריכים לשרת לא רק את הדרישה לביקורת אלא גם לאפשר שיפור מתמיד ויישום של רעיונות חדשים.

טיבי העלה גם את נושא השקיפות - החדרת קני מידה המבוססים על תפיסה מקצועית, מדעית ומחקרית יתרמו גם ליתר שקיפות. לשם זה מוצע כי יינתן דווח תקופתי של הרשות לנגישות שבו יפורטו דרכי קבלת החלטות, ביצועים, הערכת הביצועים, וכו'.

10. איכות חיים ועיצוב אוניברסלי

שני המושגים, איכות חיים ועיצוב אוניברסלי קשורים זה בזה - שניהם מתמקדים בסביבה מאתגרת המאפשרת לפרט לתת ביטוי לנטיותיו, ערכיו, שאיפותיו ובחירותיו. התפיסה מבוססת על הקריאה ליצירת חברה דמוקרטית, רב-גונית נגישה ומבוססת על זכויות האזרח. כדי להגיע לכך יש לשנות עמדות חברתיות ולפעול לעיצוב מחדש של הסביבה.

עיצוב אוניברסלי, כמו איכות החיים לגבי הפרט, מבוסס על גישה הוליסטית לסביבה והתייחסות לכל מרכיביה: המבנה הארכיטקטוני, מוצרים, טכנולוגיה, מחשוב, הגורם האנושי, אסתטיקה, תרבות ואמונות ועוד. יתרה מזו, עיצוב אוניברסלי מתייחס לכלל האוכלוסייה, קשישים, פעוטות, אנשים עם מוגבלות, נשים וגברים, חולים ובריאים. אין זו רשימה של תקנים לנגישות אלא עקרונות שלפיהם יש לפתח סביבות שהן ידידותיות לכל פרט, אסתטיות, נוחות, יעילות ונעימות. בשנת 1997 נקבעו שבעת העקרונות של עיצוב אוניברסלי במרכז לעיצוב אוניברסלי

בבית הספר לעיצוב, האוניברסיטה של צפון קרוליינה, ראליי, ארה"ב (סטורי, 2006):

- א. שימוש שוויוני, צודק, הוגן - העיצוב לא מפלה לרעה אף אדם, הוא שימושי ובר-שיווק לאנשים עם מגוון יכולות.
- ב. גמישות - העיצוב מאפשר מרחב גדול של נטיות אישיות ויכולות.
- ג. שימוש פשוט, אינטואיטיבי - העיצוב מאפשר הבנה קלה, ללא הבדל בניסיון חייו של המשתמש, הידע שלו, יכולתו הלשונית, או כושר הריכוז העכשווי שלו.
- ד. מידע מוחשי, מורגש, קל לתפיסה - העיצוב משדר מידע ביעילות לכל משתמש, ללא קשר לתנאי המקום.
- ה. סובלנות לטעויות - העיצוב ממזער סכנות ותוצאות שליליות אם הפרט שוגה במקרה ולא בכוונה.
- ו. מאמץ פיזי נמוך - העיצוב מאפשר הפעלה יעילה, נוחה ולא מעייפת.
- ז. גודל ומרחב לגישה ושימוש - העיצוב מאפשר מרחב להגעה, לכניסה, למניפולציה, לשימוש ללא קשר לגודל הגופני של המשתמש, עמידתו או נידותו.

גישת העיצוב האוניברסלי מתבססת על הדרישה לבנות מלכתחילה סביבות ללא חסמים ובעת שינוי סביבות קיימות, התייחסות הוליסטית ולא שיפוץ נקודתי. דרישה זאת תואמת את דבריהם של שלושת המרואיינים, כולם הדגישו את החלקיות של ההתאמות וההנגשות הקיימות וחוסר התייחסות הכוללנית לכל ההיבטים של הפרט והסביבה. עיצוב אוניברסלי יאפשר הכלה של אנשים עם מוגבלויות ללא הדגשה של השוני ביניהם ובין האוכלוסייה בכלל. יש לראות את ההנגשה לא כתוספת לסביבה אלא כחלק אינטגרלי שלה.

מבט לעתיד

מוצע בזה להיעזר בעשרת הממדים בבואנו להעריך את מידת הנגישות של מקום, עיר, בניין, מפגש חברתי, מרכז חברתי וכו'. עשרת הממדים כתקנים לתו תקן של נגישות. מעבר לשיח בלשון חיובית, יצירת סביבות המאפשרות מרב עצמאות תפקודית, יכולת בחירה, השתתפות מלאה, ביטוי אישי וכבוד עצמי. שקיפות של דרכי עבודה, הנחות יסוד, שיקולים

והחלטות של אנשי מקצוע, קובעי מדיניות, מקבלי החלטות. שילוב אנשים עם מוגבלות בהחלטות לגבי עיצוב הסביבה, נגישות קלה לידע. בשאלה מה קודם למה, עיצוב חדש של הסביבה או שינוי עמדות, נראה ששינוי עמדות הוא הבסיס לשינויים שיש לחולל בנושא של נגישות והנגשה של הסביבה והבסיס להסרת החסמים וההגבלות. עם זאת, יש אמת רבה בדבריה של איילת על הנגישות הפיזית הברורה והקונקרטית לעומת הנגישות החברתית המפוזרת והמעורפלת. את הנגישות הפיזית קל יותר להפעיל וליישם; הנגישות החברתית מבוססת על חינוך ארוך טווח ושינוי ערכים בחברה. לפיכך השאלה מה קודם למה היא תיאורטית, יש לפעול בד בבד בשני המישורים. זאת ועוד, מקומות נגישים לאנשים עם מוגבלויות המשרתים היטב את הקהל בכלל יאצו את ההכלה וההשתלבות הבין אישית של אנשים עם מוגבלות בקהילה.

טיבי מסכים עם התפיסה שמביעה איילת ומציע לנצל את השינויים הטכניים כדי להגיע לשינויים בעמדות חברתיות. לדעתו, כאשר יוצרים התאמות בנגישות, יש להסביר לקהל הרחב מדוע נעשה הדבר. הגברת המודעות והידע של הציבור להיבטים הטכניים והחברתיים של נגישות יכולה לעזור בהכשרת קהל שיראה בכך דבר מובן מאליו ולא מטרד. למשל, אנשים בדרך כלל רואים בהנמכת מדרכות וסימון באבנים לבנות גבשושיות קישוט ארכיטקטוני. חשוב להסביר שההתאמה היא לצורכי אנשים עם לקויות ראייה הנעזרים בצבע הלבן ובגבשושיות לצורך התמצאות.

מלבד שינוי עמדות והגברת נגישות, יש צורך דחוף לערוך שינוי בנגישות המערכת הביורוקרטית האמורה לתת תמיכה לאנשים עם מוגבלות. המערכת מבוססת כיום על מבנה ביורוקראטי מסורבל, ללא שקיפות וללא תקשורת ישירה ופתוחה בין בעלי העניין - אנשים עם מוגבלות ובין נותני השירותים. לפיכך ממשיכים 'לתת שירותים' לפי מדדים קבועים ולעתים שרירותיים כפי שהם קבועים וכתובים בתקנות במקום 'להציע תמיכות' לפי צרכים משתנים כפי שהם עולים בשטח וכפי שמדווחים עליהם אנשים עם מוגבלות. נוצר פרדוקס שכלל שהאדם מוגבל ונזקק ליותר עזרה, כך הוא צריך יותר להיאבק עם הממסד הביורוקראטי כדי שיוכל לממש את זכויותיו. אמנם לקות תפקודית היא מצב נתון, אך מוגבלות היא פונקציה של החברה והמטרה של המערכת הביורוקרטית צריכה להיות הגברת נגישות כך שכלל שהאדם מוגבל

ופחות עצמאי, כן יקל עליו להגיע לכל אדם, פקיד או איש מקצוע, ולכל תמיכה שמגיעה לו.

במבט לעתיד יש להצביע גם על החשיבות של העצמת אנשים עם מוגבלות להשתמש 'בדלתות' הנפתחות לפניהם, להראות נוכחות ולהתמיד בהעלאת דרישות להגברת נגישות. לצערנו היום עדיין לא רואים מספיק שימוש במקומות נגישים על ידי אנשים עם מוגבלות. תופעה מדאיגה אחרת היא פסיביות וקבלת הדין מצד אנשים רבים עם מוגבלות. יש לחנך ילדים עם מוגבלות כבר מגיל צעיר להביע את עצמם, לעמוד על שלהם ולדרוש את זכויותיהם.

רשימת המקורות

טורנבול, א' (2002). חיזוק איכות החיים עבור כל בני המשפחה, אשר בה אדם עם נכויות. **סוגיות בחינוך מיוחד ובשיקום**, 17: 85-89.

מנור-בנימיני, א' (בדפוס). **עבודת צוותים רב-מקצועיים תיאוריה, מחקר ויישום**. ירושלים: משרד החינוך והתרבות, האגף לחינוך מיוחד והאגף לתכניות לימודים.

מנלי, ס' (2004). יצירת מרחב ציבורי נגיש. **עניין של גישה**, 1: 4-19.

סטורי, מ. פ., מולר, ג'. ל., מייס, ר.ל. (2006). עיצוב אוניברסלי: לעצב לבני כל הגילים ולבעלי יכולות שונות. **עניין של גישה**, 4, 5-24.

רייטר, ש' (1999). איכות חייו של הילד בעל הצרכים המיוחדים לאור הרחבת עקרון הנורמליזציה. **סוגיות בחינוך מיוחד ובשיקום**, 14: 61-71.

רייטר, ש' (1997). **חבר חריג במערכות הרווחה הבריאות והחינוך**. חיפה: הוצאת גסטליט בעמ'.

רייטר, ש' (2004). **מעגלי אחווה לשבירת הקשר בין מוגבלות לבדידות**. חיפה: 'אחווה' הוצאה לאור.

רמות, א' (2005). כנס בינלאומי בנושא עיצוב אוניברסלי ריו דה-ז'נרו, דצמבר 2004. **עניין של גישה**, 2: 61-63.

- Bronfenbrenner, U. (1989). Ecological systems theory. *Annals of Child Development*, 6: 187-249.
- Kuhn, T. S. (1970). *The structure of scientific revolutions* (2nd ed.). Chicago: University of Chicago Press.
- Lacey, P. (2001). *Support partnerships – collaboration in action*. New York: David Fulton Publishers.
- Mace, R. L., Hardie J., Place, J. P. (1991). Accessible environments: Towards Universal Design. In: W. F. E., Preiser, J.C., Vischer, and E. T. White (Eds.), *Design intervention: Toward a more humane architecture*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- McConkey, R. (2005). *Inclusion in society: Delivering on the promise*. Paper presented at the International Special Education Conference on Inclusion: Celebrating diversity. 1st – 4th August, Galsgow, Scotland.
- Moore, P. A. (2001). Experiencing universal design. In: W. F. E. Preiser, E. Ostroff (Eds.), *Universal Design Handbook* (pp.2.1-2.12). New York: McGraw-Hill.
- Ostroff, E. (2001). Universal design: The new paradigm. In: W. F. E. Preiser, E., Ostroff, E. (Eds.), *Universal Design Handbook* (pp.1.3-1.12). New York: McGraw-Hill.
- Preiser, W. F. E. (2001). Toward universal design evaluation. In: W. F. E. Preiser, E., Ostroff (Eds.), *Universal Design Handbook* (pp.9.1-9.18). New York: McGraw-Hill.
- Sandhu, J. S. (2001). An integrated approach to universal design: Toward the inclusion of all ages, cultures, and diversity. In: W. F. E., Preiser, E., Ostroff (Eds.), *Universal Design Handbook* (part 2, chapter 3). New York: McGraw-Hill.

- Schalock, R. L., Baker, P. C. & Croser, D. M. (Eds.). (2002). *Embarking on a new century*. Washington: American Association on Mental Retardation (AAMR).
- Preiser, W. F. E., Ostroff, E. (2001). Introduction. In: W. F. E., Preiser, E., Ostroff (Eds.), *Universal Design Handbook* (pp. 3.3 – 3.14). New York: McGraw-Hill.
- Tepfer, F. (2001). Educational environments: From compliance to inclusion. In: W. F. E. Preiser, E., Ostroff (Eds.) *Universal Design Handbook* (pp. 46.1 – 46.19). New York: McGraw-Hill.
- Woolfson, R., Haker, M. Lowe, D. (2005). *Consulting with children who have additional needs: Views on accessibility*. Paper presented at: Inclusive and Supportive Education Congress, ISEC, Glasgow, Scotland, (1-4 August).

אידיאולוגיית הנגישות: הפצת וקליטת הנגישות בדמוקרטיה הישראלית

בועז אחד-העם

מבוא

עת המאבק על חוק הנגישות הישראלי הסתיים, והמערכה על תקנות חוק הנגישות עדיין נמשכת; מתברר כי זירת מאבק נוספת מרכזית לנגישות במדינת ישראל - מאבק על תודעתה של החברה הישראלית. אנשים החונים בחניות נכים 'רק לדקה' אינם הולכים לשנות מנהגם בשל חוקים מתקדמים.¹ המאבק הבא הוא על גישה שאיננה מקובלת בחברה הישראלית: הכרת צורכי האחר וכיבודם. לשם כך נדרש שינוי המצב הקיים על פי צורכי האחר.²

אכיפה יכולה לגרום לנגישות להתקיים, בכוח, אך פירושה הוא אי-הכרה ואי-כיבוד של צרכינו - המצב לא השתנה. נגישות מתוך כפייה מגבילה את תפיסתה המכלילה: במקום לזהות בנגישות גורם המשפר את איכות חיינו, היא תיתפס חובה ולא זכות, דרישה מינימלית ולא מרבית, תקנה שיש לפרוע ברגע שהעין הבוחנת נעלמת. כך תהיה הנגישות לכתם נוסף על הדמוקרטיה הישראלית - סימן לכך שהדמוקרטיה הישראלית כוזבת.³

אם אנו חפצים שנגישות תתקיים ללא איומה של המדינה, ואם החשיבה⁴ על הנגישות כמו גם יישומה⁵ עוסקים באושר,⁶ עלינו לשאוף להפיכתה לחלק מהותי מדרך החיים הישראלית. במילים אחרות, אם הנגישות משמעה יצירת סביבה עבור חיים טובים, איננו יכולים לצפות כי חיים מאושרים ינבעו מתוך כפייה ואיום. הדבר נכון במיוחד כשרואים כיצד התפתחה הסובלנות לזכויות אדם - לא מכפייה ואיום ענישתי אלא כתוצאה מתהליכים היסטוריים המעצבים אנשים לתוך תבניות חברתיות.⁷ במילים אחרות, הסובלנות לכבד את צרכיו של האחר נוצרה לאחר שאנשים השתנו, בעקבות שינויים שנמשכו לאורך זמן, בהם שינוי בהגדרות לשוניות והתנהגותיות של מה מקובל או לא בחברה. האם לנגישות מצפה תהליך דומה? האפשרי לפתח במשך הזמן תהליך אשר יהפוך את רוח החוק לרוח החברה? האפשרי ליצור תבנית חברתית אשר תגדיר את הנגישות כדבר אשר יש לכבדו וליישמו?

במאמר זה אנסה לטעון שהדבר אפשרי. אנסה להראות כי בעזרת כלי רעיוני, אידיאולוגיית הנגישות, ניתן להכשיר את הקרקע ולהנביט את זרעי האמונה והכבוד לנגישות. טענה זו, לגבי אידיאולוגיית הנגישות, מתבססת על השערה בסיסית לגבי תהליך קבלתן והפצתן של נורמות התנהגות רצויות בחברה דמוקרטית. ההשערה הבסיסית היא שאידיאולוגיות הן הכלי הרעיוני הראוי לגבש עמדה מודעת כלפי סוגיות פוליטיות וחברתיות ולעורר לפעולה הקשורה לסוגיות אלו אזרחים בדמוקרטיה. הניסיון לבסס את הקשר בין אידיאולוגיה ככלי רעיוני לסוגיית הנגישות נובע מתוך ניתוח בעיית הנגישות והטמעתה בחברה הישראלית כמו גם מתוך ההשערה הכללית לגבי אידיאולוגיות ככלי רעיוני ופעולתי; אידיאולוגיית הנגישות היא פרי החיבור.

לפני שאפנה אל הטיעון עצמו, כמה מילים על אופיו של החיבור: השימוש בהשערה ובניתוחים ביקורתיים ככלים פילוסופיים⁸ לכל אורך החיבור מאפיינים את מתודולוגיית החיבור. הניסיון להציע התבוננות מאחדת תוך בחינת מגוון תחומי מחקר⁹ עם התייחסות אל תחום לימודי הנכות אשר הם כשלעצמם רב־תחומיים¹⁰ עלול לסבול מביקורת על שום ההתרופפות בין חוליות הטיעון והמגוונות. כך שאם המטרה המוצהרת של החיבור, להציע פתרון לבעיית הנגישות בחברה הישראלית איננה טובה דיה, אולי המטרה המשנית של החיבור, הסבת תשומת הלב כלפי מגוון היבטים במגוון תחומים המתייחסים לנגישות ולכלים רעיוניים המתאפשרים בהבנת רעיון הנגישות כמו גם ביישומו, תהיה בת השגה. נדמה לי כי מטרות אלו חופפות את מטרות המאמרים בספר.

נגישות

נגישות היא מושג חדש; בעצם עד לפרסום תקן הנגישות ב־1961,¹¹ היה זה מושג טכנוקרטי בלבד. כך למשל עד לפני כעשר שנים הוא נעדר מספרות רלוונטית בארץ¹² ובחו"ל.¹³ אמנם נגישות תמיד התקיימה כמצב אך לא היתה רעיון מנחה. לאורך ההיסטוריה הרעיון המנחה את הקיום האנושי היה מה הגוף (דהיינו האדם) יכול לעשות. בפרפרזה הגליאנית, רק הממשי הוא האמיתי.

למרות גישה זאת ידוע שהתאמות לצורכי אנשים היו קיימות משחר הימים,¹⁴ אך אלה נעשו לפי הרצון הטוב של בעלי הכוח – הורים, זקני

השבט, נדבנים או מדינה. כדי לעודד את הרצון הטוב ניתן לעושים מעמד דתי וחברתי מורס שהפך ברבות הימים ל'אזרחות טובה',¹⁵ או לכללים מוסריים פילוסופיים אשר ייסדו אסכולות דיאנטולוגיות או תוצאתיות.¹⁶ מכל מקום, ההתאמות לא שינו את המעמד החברתי של אנשים עם מוגבלות לכל אורך ההיסטוריה של הנכות:¹⁷ 'נכים' העיקו על החברה.¹⁸ אלו שהושארו בחיים ולא הומתו, נפסלו לקיום עצמאי ונתפסו אשמים בתלותם הקיומית.¹⁹ סיעודם של ה'נכים' שנשארו בחיים שימש, אם בשל תפיסת הנכות כפגם מהותי אם בשל סיבות אחרות, כלי מוסרי לסועדים, לא לנסעדים.²⁰ הישועה לא נולדה מטוב לב אלא מהתלכדות ערכים הצפים בזרם התודעה של ההיסטוריה הכללית. הרי התאמות היו חלק מהחיים הכלליים ולא לאנשים עם מוגבלות בלבד - גם ריקשה המסיעה אדם עשיר אל מחוז חפצו היא סוג של התאמה; ה'נכים' לא יכלו להרשות לעצמם, פיזית או כלכלית להשיג את ההתאמות שאחרים נהנו מהן. כאן טמון הזרע הרעיוני בדבר **האוניברסליות** של המצב המטפיזי: כל אדם בעצם נתון במערכת של צרכים הדורשת התאמות.²¹ אם כל אדם נתון לצרכים והתאמות, יש להכיר בצרכיו, ולאפשר את ההתאמות המגיעות לו, משום שאותו אדם הוא 'אני'. גם אני זקוק להתאמות; התובנה שה'אני' הוא גם 'אחר' (ולהיפך) היא שורש ה**נאורות**: ה**סובלנות**.²² הסובלנות אינה רק תלוית נסיבות,²³ היא גם קיימת במגוון אופנים,²⁴ שכולם מטפוריים.²⁵ המטפורה שעליה מושתתת ההכרה הסובלנית היא ה**שוויון**: אנו מניחים שכולנו שווים, משום שאיננו יכולים להצביע על שוויון ממשי או על הכרה מוחלטת בכל ההבדלים ואנו מקבלים את האחר משום שאנו שווים לו. אנו שווים לו משום שבמצב הפוך היינו רוצים שיסבלו את דרך חיינו; מה יותר צודק מ'חייה ותן לחיות'! הנאורות שואפת אם כן אל השוויון כקטגוריה של **צדק**:²⁶ כדי לדעת מתי הצדק מתקיים שואלים רודפי הצדק 'האם אנו חשים מופלים לרעה?'²⁷ לאנשים עם מוגבלות המהנהנים 'כן', שתי תשובות מן ה**מודרניזם**: הצדקה ותיקון. הצדקת האפליה התחילה בשילוב בין אבולוציה ואאוגניקה והסתיימה במשרפות ובהמתות; תיקון האפליה התחיל בסיעוד, דרך ריפוי, והגיע לנגישות.²⁸

ההרסנות שבצבצה מן המודרניזם הניבה ביקורות חריפות על הקשר בין החשיבה המודרנית ודיכוי הנגישות,²⁹ אך לא ניתן היום להפריד את הנגישות משאר הערכים האוניברסליים³⁰ - כל חברה המגדירה עצמה מודרנית מקבלת על עצמה לתקן את האפליה.

זוהי תוצאה ישירה של כישלון הצדקת האפליה. השואה הוכיחה את עצמת ההרס שהאנושות הגיעה אליו בעקבות המודרניזם. כוחות המודרניזציה יצרו עצמה אדירה שהתפרצה בשלוש צורות - הרסנית, יצרנית, ומשלבת.³¹ השואה הוכיחה כי לא ניתן לקיים אפליה הרסנית בכפיפות עם הערכים האחרים ומכאן מגיעים לתיקון האפליה ולנגישות כפתרון ערכי שהוא אוניברסלי, נאור, סובלני, שוויוני, צודק ומודרני. זהו הממד הרעיוני של הנגישות והוא אינו שונה בהתפתחותו החברתית מהתפתחות רעיונות אחרים.³² אך התוכן הממשי של הנגישות תלוי במודעות העצמית לגבי גיבוש המבנה החברתי.³³ במילים אחרות, כיצד ולמה אנו רוצים שהחברה תראה כפי שאנו רוצים שתיראה. וכיצד על החברה להיראות? כיצד נתכנן את הנגישות בחברה הרצויה? א. תכנון נגיש לכולם, ב. תכנון לא נגיש במתכוון או שלא במתכוון, ג. תכנון שנעשה בנורמטיביות (ללא נגישות) והנגשה לאנשים עם מוגבלות נעשית כדי להביא לשוויון, ד. תכנון נורמטיבי מתוקן בתפיסה שאנשים עם מוגבלות מקבלים מעמד גבוה יותר מאחרים וההנגשות מקבלות העדפה, ה. תכנון נורמטיבי קיים, אך אנשים עם מוגבלות נתפסים פחות טובים או חזקים מהבריאים וההנגשה מקבלת עדיפות נמוכה.³⁴ תכנון הנגישות המצוי והרצוי משקף את ערכיה של החברה, את האידיאולוגיה שלה.

אידיאולוגיה

מהי בכלל אידיאולוגיה? משנה מסודרת של רעיונות הקובעת כיצד אנו רואים את חיינו, ומה אנו רוצים שחיים אלו יהיו (במגוון מסגרותיהם). אמנם כל אדם מחזיק במצבור רעיונות לגבי חייו ומוסדותיהם; כמעט לכל אדם יש דעה על נהיגה: התשובות על השאלות מדוע נהגים נוהגים כפי שהם נוהגים וכיצד יש לשנות את תרבות הנהיגה מספקות הצצה לנבכי הרעיונות של כל אדם, אך מצבור זה איננו משנה מסודרת. חוקרים רואים באידיאולוגיות כלים מורכבים העונים על שאלות קבועות כך שההבדל בין אידיאולוגיה וכלים רעיוניים אחרים (כגון גישות, השקפת עולם וכו') הוא לעתים סמנטי בלבד. בעניינים ברורים הדגש המרכזי על אידיאולוגיה הוא בממד הציבורי שלה. בעוד שהשקפת עולם וגישות מדגישות את הלך המחשבה הפרטי והלא סדור, אידיאולוגיה היא כלי 'המוני' וסדור בעל תפקיד חברתי. ניתן לראות זאת למשל בדרך שבה

האידיאולוגיות הפוליטיות ליברליזם/שמרנות בחברה האמריקנית חופפות להשקפות עולם אישיות.³⁵

בהיותן משנות סדורות אידיאולוגיות הן כלים המספקים תשובות לשאלות.³⁶ אידיאולוגיות פוליטיות עונות על שאלות היסוד של הפוליטיקה³⁷ ואילו אידיאולוגיות כלליות מתלכדות סביב שאלות פילוסופיות מופשטות ומשמשות 'מסגרת מושגית'.³⁸ 'מה יש?' 'מה ראוי שיהיה?' 'מה יש לעשות כדי להגשים את הראוי?' 'בשביל מי ועל ידי מי?'³⁹ כאן טמונה חשיבותה של האידיאולוגיה - היסטורית ומעשית.

חשיבותה המעשית של האידיאולוגיה היא בשמשה כלי שכנוע: היא משכנעת למה מה שקיים קיים, ולמה מה שצריך להיות, צריך להיות. ידוע זה מכבר כי מונופול המדינה, הנובע מריבונותה על הטריטוריה ועל אוכלוסייתה, מאפשר לה להעמיד או לתקן עוולות חברתיות (כגון עיגון או ביטול מעמדות, חלוקה שווה או לא של שירותים, קיום וביטול עבדות, וכו').⁴⁰ אידיאולוגיות פוליטיות עונות אם כן על השאלה מדוע מדינה מעמידה או מתקנת הבדלים בחברה,⁴¹ אידיאולוגיות כלליות מסבירות מדוע בחינוך 'קונפליקט עם החניך הוא המבחן העליון של המחנך',⁴² או אלימות נגד נשים היא תפיסה מוטעית.⁴³ כך מוצאות אידיאולוגיות את מקומן המרכזי בחברה הדמוקרטית. הן נחוצות כל עוד המדינה רוצה בחפיפה של העדפותיה עם העדפות אזרחיה.⁴⁴ תפקידן לפתור את הבעיה המרכזית הפוליטית של שליטה חברתית כפויה⁴⁵ עם הסכמה ל'אחריות' לצרכים ממלכתיים.⁴⁶ האידיאולוגיה משכנעת; בהיותן כלי שכנוע הפכו אידיאולוגיות רבות לכלים של אינדוקטרינציה,⁴⁷ וכאן החשיבות ההיסטורית: האידיאולוגיה החלה כתחום מחקרי המיועד לבחינת רעיונות כרעיונות והפכה לכלי פוליטי להנחלת שליטה על אנשים;⁴⁸ זהו כלי מבוקש משום שהמשאבים הנדרשים לכפיית שלטון קטנים יותר כאשר קיימת הסכמה לשליטה.⁴⁹ עם האינדוקטרינציה בא גם העיוורון האידיאולוגי,⁵⁰ אך בצדה ניתן לזהות גם מאפיינים דמוקרטיים בשכנוע אידיאולוגי; מספיק לעבור על כמה מהביוגרפיות של האנשים המשפיעים במאה העשרים כדי לראות כמה מהם השתמשו באידיאולוגיה כדי לשנות סדר חברתי.⁵¹

עם זאת, המחקרים ההיסטוריים של האידיאולוגיות⁵² הראו כי אידיאולוגיות הן כלי יעיל בידם של אינטלקטואלים מעצבי תודעה,⁵³ וכי הן משמשות בעיקר אליטות בשל היותן כלי רעיוני הדורש מיומנויות גבוהות.⁵⁴ לעומת זאת, האליטות השואפות למקסם כוח וידע השתמשו

באידיאולוגיות ככלי מרכזי ביצירת כוחן וחיזוקן.⁵⁵ אין בכך לפסול את חשיבותה של האידיאולוגיה בדמוקרטיה. הדמוקרטיה עצמה היא כמובן אידיאולוגיה, וחלק מהפיכתה לאידיאולוגיה שלטת, בעיקר במערב, הוא בשל אליטות שציידו בה וכמו המדינה קיבלו מתוקף אידיאולוגי הגבלות לסמכותם.⁵⁶

מבחינה דמוקרטית אם כן אידיאולוגיה היא כלי מיטיב. היא עונה על כללים דמוקרטיים כמו כללי הדמוקרטיה: השני - להבטיח שינוי רגוע בחברה משתנה; החמישי - הבטחת ריבוי; והשמיני - הבטחת חופש.⁵⁷ ומשום שליבת הדמוקרטיה היא צדק תהליכי (פרוצדורלי),⁵⁸ השכנוע הופך לדרך מרכזית בחיים הדמוקרטיים (ולכן גם חשיבות חופש המידע לקבלת החלטות). חברה דמוקרטית המושתתת על צדק תהליכי ללא שכנוע תקרוס, משום שכפייה אינה עולה בקנה אחד עם קהילתיות.⁵⁹ אנו חוזרים אם כן אל השכנוע כסוג של שינוי פוליטי-תרבותי.⁶⁰

אבל אם רצוננו בשינוי אנו יכולים לבחור כלים רבים, והשאלה העיקרית היא מדוע אידיאולוגיה? מדוע לבחור בכלי זה דווקא? אם מקבלים את ניתוח המצב המצביע על כך ש'הבעיה הראשונה היא מודעות',⁶¹ יש לבחון אילו אמצעים משנים מודעות. כדי לשנות מודעות יש להשתמש בכלים רעיוניים ולא בכלים חומרניים.⁶² רשימת הכלים כוללת בין היתר: אידיאולוגיה, ייעוץ, שינוי תהליך החיברות, שינוי מערכות יחסים, קיום סגנון חיים אלטרנטיבי,⁶³ ותכנון קהילתי.⁶⁴ בבחינת כלים אלו הפרמטר החשוב לדידנו הוא הצלחה בקביעת סטנדרטים של התנהגות.⁶⁵ כדי לאמוד את ההצלחה יש לבחון את מידת ההצדקה ואת סוג ההתנגדות להפיכת ההתנהגות הרצויה לנורמה.⁶⁶ הצלחה של כלי דמוקרטי תלויה לא רק במידת ההצדקה שהוא מספק, אלא גם במידת ההתנגדות שהוא מעורר (או מצליח שלא לעורר).

לאחר הדיון בהצדקת השכנוע האידיאולוגי, נותר לבחון את סוגי ההתנגדויות לשינוי התנהגות בדמוקרטיה: רמת ביטחון פסיכולוגי, אידיאולוגיה פוליטית ותפיסת איום נשקף.⁶⁷ קטגוריות אלו משוקללות בפרמטרים של מידע, השפעה, רגשות, שליטה, תמריצים, לחץ, יכולת, שגרה, מעמד, ערכים, מבנה, תחושות הצדקה,⁶⁸ נרקיסיזם רגשי,⁶⁹ חשיבה רפלקטיבית, פגיעה באגו או כשל חשיבתי בשל מורכבות העולם.⁷⁰

אלה הם האתגרים לשינוי הנורמות. אתגרים שניכרים בהתעלמות מהדרישה ל'חיי צוותא',⁷¹ בייחוס חשיבות רבה יותר ל'שיקולי נוחות והשגת יתרונות אישיים',⁷² ובחשיבה המעדיפה את ההווה על העתיד

ומתבססת על הסתגלות למצוי.⁷³ על הכלי הרעיוני הראוי לשכנע כי התנהגויות אלה מפרות את האיזון בחלוקת הרוע⁷⁴ ויוצרות דיכוי ושליטה.⁷⁵ מבין הכלים הרעיוניים, אידיאולוגיות הוכיחו עצמן בהצלחה ככלי גמיש ומשכנע בהיסטוריה הכללית,⁷⁶ בהיסטוריה תכנון הערים,⁷⁷ בהיסטוריה הישראלית הכללית⁷⁸ והפרטנית⁷⁹ וכן בהיסטוריה של הנכות;⁸⁰ הוצעו גם כלים רעיוניים אחרים אך ללא הצלחה.⁸¹

טענתי היא אם כן, שאידיאולוגיה היא הכלי הנכון בהפצת הנגישות ובהפיכתה לנורמטיבית בישראל. עם זאת יש לזכור כי האידיאולוגיה ככלי רעיוני היא רק אמצעי; בהצעה אל שכנינו נראה כיצד הסתמכות על אידיאולוגיה בלבד הובילה לכישלון בשינוי תפיסות.⁸² לפיכך הצעד הזהיר הבא יהיה התבוננות אל ביתנו פנימה.

המצב בישראל

אם סקירת המצב הקיים תאיר את קרביה הערכיים של ישראל⁸³ או את הרפרטואר התרבותי הישראלי⁸⁴ יתברר שמבחינה פוליטית מבנית ישראל נתפסת כמתאימה לביסוס שוויון,⁸⁵ אך השוויון נשאר מיתוס פוליטי כפי שהיה לפני שבעים שנה.⁸⁶ שמואל ליימן-ווילציג מסביר זאת בכך ש'**בפועל** הפוליטיקה הישראלית **יותר** דמוקרטית מכפי שהיא נראית במבט ראשון, והחברה הישראלית **פחות** ליברלית מהצפוי.'⁸⁷ הדבר ניכר למשל בארכיטקטורה הישראלית כאשר נעשה ניסיון ליצור שוויון בבנייה באספקת 'תנאים שווים, לא רק בדגם הדירה, אלא גם בכיווני האוויר והשמש' והגרת הדירות בחלוקתן.⁸⁸ תכנון זה גרם לאי-שוויון בשל מגוון הצרכים של הדורים בהן - גודל המשפחות ששוכנו בדירות היה שונה מגודל המשפחות שעבורן תוכננו הדירות. אי-השוויון נשמר בחברה הישראלית והביא לניכור שיצר במקומות אחרים את מחאת השמאל הקיצוני,⁸⁹ שבתורו יזם את מחאת השמאל הישראלי.⁹⁰

המחאה החריפה את השסעים החברתיים⁹¹ ופגעה בלכידות החברתית החשובה לדמוקרטיה.⁹² כך, בדומה למעוררי ההומניזם,⁹³ מחוללי השינוי לגבי הנגישות בישראל הם אנשי מפתח בפוליטיקה הישראלית⁹⁴ שמטרתם היתה לשמר את הדמוקרטיה הישראלית⁹⁵ בייחודה היהודי.⁹⁶ אך התהליך נשאר באמתחת האליטות אשר העתיקו אותו מקבוצות אחרות שנאבקו על הזכות לשוויון.⁹⁷ כדי להתקדם בתהליך יש לחתור

אל הנחלת הנגישות בכלל - לא כחוק יבש אלא כתודעה ולשם כך יש לבסס את אידיאולוגיית הנגישות.

אידיאולוגיית הנגישות

כפי שנאמר בדיון על אידיאולוגיות, אידיאולוגיית הנגישות צריכה לספק תשובות לשאלות מרכזיות. תשובותיה לשאלות הכלליות הן: מה יש? אין נגישות מספקת. מה ראוי שיהיה? נגישות מלאה. מה יש לעשות כדי להגשים את הראוי? יש להנגיש את הסביבה ולגרום למקבלי החלטות ולמשתמשים להבין ולממש נגישות מלאה. בשביל מי ועל ידי מי? בשביל כל אדם ועל ידי כל גוף המבצע שינוי סביבתי.

הדבר הראשון והחשוב במשנה הכללית של אידיאולוגיית הנגישות, הוא היותה מושתתת על הרעיון שעל הסביבה להתאים לאדם ולא האדם צריך להתאים עצמו אליה.⁹⁸ כך הנגישות צריכה להיות חלק משגרת היומיום ולא חלק נפרד ממנה.⁹⁹ הנגישות בחברה אינה מספיקה; ראוי שתהיה נגישות מלאה כדי להפסיק את אי-השוויון שהוא תוצאה של איזון בין כוחות מערכתיים הפועלים בחברה הנתונה בידי מכות גורל אקראיות.¹⁰⁰ נגישות מלאה משמעה שליטה על סביבתנו - אידיאולוגיית הנגישות טוענת כי ככל שהתרבות מתפתחת עלינו לסבול פחות והנסיבות שבהן אנו פועלים צריכות להיות נוחות יותר.¹⁰¹ אידיאולוגיית הנגישות מתייחסת בכך ל'צדק סביבתי' ראוי.¹⁰² הדרך לפעול תלויה אם כן בהתנהגות אנשים או בציפיות מהתנהגותם:¹⁰³ יש לשלב בין הרעיון המופשט לבין האינטרסים האישיים;¹⁰⁴ בין הרצון שמקבלי ההחלטות יזכרו את האחריות שבידם, לבין התשוקה לכך שהרגישות לנגישות תיהפך לטבע שני.¹⁰⁵ בממד הזמן המצב הרצוי יחליף את המצוי: העבר הוא הלא נגיש, ההווה הוא התוויית הנגישות והעתיד הוא נגיש.¹⁰⁶ בתפיסה זו אידיאולוגיית הנגישות גוברת על שיקולים אחרים שנוגעים לשאלות המתעוררות בשל שימוש במרחב גיאוגרפי-פיזי שנעשים בו שינויים יזומים.¹⁰⁷

עד כאן, הגישה הכללית של אידיאולוגיית הנגישות המתייחסת למרחב הפיזי. אך בקבלת ההחלטות, במרחב הפוליטי, אידיאולוגיית הנגישות נדרשת לענות על שאלות היסוד: טבעו של האדם להזדקק לנגישות בשלב אחד או רבים בחייו; טבעה של האמת ניתנת לגילוי; אכן ניתן לעצב נגישות אוניברסלית; היחסים בין היחיד והקבוצה צריכים להיות כאלו

שהקבוצה תנגיש את הסביבה של היחיד; טבעה של הסמכות הוא לוודא שנגישות קיימת; המערכת הכלכלית צריכה לגייס משאבים ציבוריים למען הנגישות.

בתפיסתה הפוליטית אידיאולוגיית הנגישות מייחסת לכל אדם את זכותו לנגישות לפי צרכיו, את האמונה כי הנגישות והשליטה בסביבה אפשרית וכי היחסים הפוליטיים מושתתים על היחיד וצרכיו במסגרת הקבוצתית, ועל תפקידה של הסמכות המדינית בקיומה של מציאות רצויה. כל אלה מתלכדים סביב משנה פוליטית המצביעה על כך שאידיאולוגיית הנגישות באה לגשר על הפער בין התכנון של המדינה (ומטרותיה לשינוי מבני) לבין העניין קצר-הרואי שמגלה בנגישות המגזר הפרטי, עניין המגולם ברווחים כלכליים.¹⁰⁸ כדי שאנשים יקבלו על עצמם עמדה חיובית בנושא הנגישות, יש להכיר בכך שהחוק הוא רק השלב ההכרתי מצד המונופול המדיני בצדקת הטענה לנגישות. זהו רק חלק מהתהליך המביא לשינוי חברתי המיוחל. במובן זה אידיאולוגיית הנגישות היא מאמץ אינטלקטואלי ליצור מערכת סמלים לערך הנגישות.¹⁰⁹ בצורה נחרצת יותר, אידיאולוגיית הנגישות היא תגובת הנגד לאידיאולוגיות דכאניות.¹¹⁰ מטרתה הפוליטית של אידיאולוגיית הנגישות היא בעצם יצירת 'משבר פרדיגמטי' במבנה הריבודי הנוקשה של החברה הקובע את הגיאוגרפיה הפיזית (מרחב אונטולוגי).¹¹¹ וכך שלא כמו אסטרטגיות המופעלות על הממשלה¹¹² אידיאולוגיית הנגישות מיועדת לתפוצה בין אנשים.¹¹³ העדר הממד הדתי¹¹⁴ מעיד על ערכיה של החברה ועל מגבלות הפוליטיקה הישראלית.¹¹⁵ הדבר אינו סותר את קיומה של הנגישות בביטול המגבלות על האדם לקראת עבודתו את האלוהים;¹¹⁶ הרי כל אידיאולוגיית הנגישות כולה היא בפיתוח והעשרת האפשרויות הזמינות לכל אדם בישראל – צדק לכול.¹¹⁷

סיכום

מה הממשיות ברעיון כגון אידיאולוגיית הנגישות? תשובה אחת היא שהממשיות היא כשל רעיונם של האינטלקטואלים היהודים הראשונים.¹¹⁸ התשוקה לנגישות היא 'תשוקה פרומתאית',¹¹⁹ לשנות את העולם לטובתנו – היעד הוא יצירת הגמוניה של נגישות.¹²⁰ עד כמה אנו רחוקים מיעד זה? היעד הראשוני, השגת המונופול המדיני שיצר וכפף אל תוכו קבוצות מיעוטים,¹²¹ הושג. היעד השני, הוא עוצמה

של 'נכים'. קבוצות ה'נכים' צברו יכולת השפעה עד כדי היותן קבוצות לחץ.¹²² איומים רעיוניים כגון רעיון 'האדם החדש',¹²³ וצלקות אידיאולוגיות¹²⁴ הוסרו. נותר להפוך את הנגישות לתקן חוקי ולהשפיע על הנפש ועל הערכיות הישראלית.¹²⁵

אם רוב האנשים מכירים ותומכים בערכים העוזרים לפתח ולאמן יכולות ולבטא חוויות, ובערכים המאפשרים לקבוע פעולות ותנאים לפעולות אלה הם בעצם מכירים ותומכים בערך הנגישות.¹²⁶ אם לא, תהיה התנגשות: נאה דורש, נאה מקיים.

מבחנה של הנגישות הוא מבחן ההדדיות;¹²⁷ אדם הרוצה בעצמאותו אך דוחה את עצמאותם של אחרים מקיים אפליה ויוצר חברה מרובדת: ללא נגישות יש כמה חברות.¹²⁸ קיומה של אי-נגישות מול אידיאולוגיית נגישות הוא יצירת עוולה מודעת המרחיקה את האנשים עם מוגבלות מהמרחב העירוני.¹²⁹ לא ניתן להצדיק עוולה כזו בהתייחסות לנגישות כאל 'הפרעה',¹³⁰ כשמירה על אוטונומיה אינטרסנטית,¹³¹ כלכלית,¹³² פגיעה במבנה החברתי-כלכלי,¹³³ או כאחריות המוטלת על האנשים עם מוגבלות.¹³⁴ אין הצדקה לאי-נגישות.

נגישות תתקיים; אידיאולוגיית הנגישות רק אמורה להקל על הפצתה וקליטתה של הנגישות, כדי שבעיות אחרות יהפכו למרכזיות: בדיקת נגישויות אלטרנטיביות,¹³⁵ הכשרת אנשים עם מוגבלות ככוח אדם למדינה נגישה,¹³⁶ מחקר וסקרים של מידת האפקטיביות ושביעות הרצון מהנגישות¹³⁷ ומידת הצלחת המפעל הישראלי בכללו.¹³⁸

בסיכומו של דבר, הנגישות היא אבן פינה ובוחר לדמוקרטיה הישראלית; כפי שציין בית המשפט העליון: 'אם אין שוויון למיעוט, גם אין דמוקרטיה לרוב'.¹³⁹

מקורות והערות

1 עוד לפני חמש שנים קבע קופר כי החוק הישראלי מתקדם. חמש שנים מאוחר יותר, החברה הישראלית עדיין מתרגלת את ההתנהגויות שהיו לפני חוק הנגישות וכנראה תימשכנה גם לאחריה.

Cooper, Jeremy, 'Improving the Civil Rights of People with Disabilities Through Domestic Law: a Global Overview'. In: *Law, Rights, and Disability*, Jeremy Cooper, ed., London: Jessica Kingsley Publishers, 2000. Chapter 4

- 2 דנאל, א"ד, **מדינה יהודית ודמוקרטיה: מבט רב־תרבותי**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2003.
- 3 נויברגר, ב', 'דמוקרטיה עם ארבעה כתמים', מתוך **מדינת ישראל: בין יהדות לדמוקרטיה: קובץ ראיונות ומאמרים**, י' דוד, עורך, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2000, עמ' 311-319.
- 4 מנלי, ס', 'יצירת מרחב ציבורי נגיש', **עניין של גישה**, שק"ל, גיליון 1, קיץ 2004. עמ' 4-19.
- 5 למשל הדרך שבה מארגנים את נגישותם של החירשים לחברה, דרך שיטות המתרכזות באורליזם או בש"ס.
Hogan, Anthony, 'Issues Impacting on the Governance of Deafened Adults', *Disability & Society*, Vol. 12, No. 5, 1997, pp. 789-801
- 6 'The longer one thinks about why one is in favor of or opposed to any particular measure to help people, the more one is driven to employ that most untwentieth-century concept, happiness'. Murray, Charles, *In Pursuit: of Happiness and Good Government*, New York: Touchstone Books, 1988, p. 27
- 7 Donnelly, Jack, *International Human Rights*, 2nd ed., Colorado: Westview Press, 1998, p. 21.
- 8 שני כלים פילוסופיים אלו - ההשערה והניתוח הביקורתי - הם בעצם כלי־על; שיטות פרטניות בעלות זיקה לשיטה כלשהי מאפיינות זרמים/אסכולות פילוסופיים בתולדות הפילוסופיה וביישומה. עמדה זו ננקטת בהסתמך על ניתוחו של:
Ridling, Z., *Philosophy: Then and Now- A Look Back at 26 Centuries of Ideas that Have Shaped Our Thinking*, Access Foundation, 2001.
- 9 לתפיסה זו של המבט המאחד ביטוי משכנע במאמר 'ההתפתחויות בשדה הכללי - במדעי האדם והחברה בפילוסופיה', בספרו של:
שביד, אליעזר, **תולדות פילוסופיית הדת היהודית בזמן החדש**, חלק שלישי: מול משבר ההומניזם, כרך ב: אחרית המרכז היהודי בגרמניה, תל אביב: עם עובד בע"מ, 2005. במיוחד עמ' 26-30.
- 10 Johnstone, D., *An Introduction to Disability Studies*, 2nd ed., London: David Fulton Publishers, 2001.
- 11 ראו: The American National Standard Institute, Inc. (ANSI) publishes American Standard Specifications for Making Buildings Accessible to, and Usable by, the Physically Handicapped.

- 12 דשן, שלמה, **במקל מתקפל: אנתרופולוגיה של נכות**, תל אביב: הוצאת שוקן, 1996.
- 13 ראו למשל את חוסר קיומו של המושג בספר:
One Miracle at a Time: Getting Help for a Child with Disability, revised edition, by I. Dickman & S. Gordon, New York: A Fireside Book, 1993.
- 14 ראו למשל התאמות שנעשו לצורכי ילדים, אצל:
בר־אילן, מאיר, "ה'ילדות' ומעמדה בחברה המקראית והתלמודית", **בית מקרא**, מ/קמ (תשנ"ה), עמ' 19-32.
- 15 כהן, ח"ה, **המשפט**, מהדורה שנייה, ירושלים: מוסד ביאליק, 1999. עמ' 189.
- 16 דיון קצר וענייני בתורת המוסר ראו הדיאלוג עם ר"מ הייר ב:
Magree, Bryan, *Talking Philosophy*, Oxford: Oxford University Press, 1978.
pp. 126-141.
- 17 Stiker, Henri-Jacque, *A History of Disability*, Michigan: The University of
Garland, Robert, *The Eye of the Beholder: כן* Michigan Press, 1999.
Deformity and Disability in the Graeco-Roman World, New York: Cornell
University Press, 1995.
- 18 'אין ספק שנעשה חסד עם עצמנו, בשחררנו את עצמנו מן המועקה הפיזית
והנפשית, שהמשך קיומו של יצור זה גורם לנו'.
ליבוביץ, ישיעהו, **בין מדע לפילוסופיה: מאמרים, הרצאות ושיחות**, ירושלים:
אקדמון בע"מ, תשמ"ז. עמ' 289.
- 19 Henderson, G. and W. V. Bryan, *Psychosocial Aspects of Disability*, Illinois:
Charles C. Thomas Publishes, 1984. p. vii.
- 20 ראו למשל את הדיון בהיסטוריה הכללית של הרווחה בתחילת הספר:
Trattner, W. I., *From Poor Law to Welfare State: A History of Social Welfare
in America*, 6h ed., New York: The Free Press, 1999.
- 21 כך נגישות מופיעה ברשימה אחר חיים, בריאות. שאר הרשימה כוללת האפשרות
להשתמש בחושים, ברגשות, בהגיון מעשי, קשרים עם אחרים, להסתדר עם זנים
אחרים, לשחק, ולשלוט על סביבתו של אדם (פוליטית וחומרנית). לפי:
Nussbaum, Martha, *Sex & Social Justice*, Oxford: Oxford University Press,
1999. pp. 41-42.
- 22 Gray, John, *Enlightenment's Wake: Politics and Culture at the Close of the
Modern Age*, New York: Routledge, 1995.

- 23 ראו הדין בפרק 'סובלנות יהודית - כיצד? אצל:
ארנד, משה, **חינוך יהודי בחברה פתוחה: ציוני דרך**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן,
2000. עמ' 79-106.
- 24 וולצר מונה את הסוגים הבאים: 1. השלמה בשתיקה, 2. אדישות סבילה,
3. סטואיות מוסרית, 4. פתיחות, סקרנות, אולי כבוד, ונכונות להקשיב וללמוד, 5.
שמחה על השוני. וולצר, מייקל, **על הסובלנות**, ישראל: משרד הביטחון - ההוצאה
לאור, 1999. עמ' 23.
- 25 ראו פרק 14, ב:
*Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and its Challenge to Western
Thought*, by George Lakoff and Mark Johnson, New York: Basic Books, 1999
- 26 Bedau, H. A., *Justice and Equality*, New Jersey: Prentice-Hall, Inc., 1971
- 27 גביוון, רות, **זכויות אדם בישראל**, ישראל: משרד הביטחון ההוצאה לאור, 1994.
עמ' 89.
- 28 המודל ההומניסטי-חינוכי, ראו רייטר, שונית, **חבר חריג: במערכות הרווחה
הבריאות והחינוך**, חיפה: גסטליט חיפה בע"מ, 1997.
- 29 Reindal, S. M., Independence, Dependence, Interdependence: some reflections
on the subjectand personal autonomy, *Disability & Society*, Vol, 14, No. 3,
1999. pp. 353-367.
- 30 טבלה אחת כזו מכילה: self- power, achievement, hedonism, stimulation,
Alkire, direction, universalism, benevolence, tradition, conformity, security.
Sabina, *Valuing Freedoms: Sen's Capability Approach and Poverty
Reduction*, Oxford: Oxford University Press, 2002. p. 66.
- 31 Boulding, K. *Three Faces of Power*, Newbury Park: Sage Publications, 1990.
pp. 24-25
- 32 ראו את ההיסטוריה של רעיון הקדמה.
Bury, J. B., *The Idea of Progress: an Inquiry into its Origin and Growth*,
New York: Dover Publications, Inc., 1932.
- 33 ראו Coleman, S. J., *Power and the Structure of Society*, New York: W. W.
Norton & Company, Inc., 1974. Preface.

- Reinharz, Shulamit, "Utopias for the Elderly: Kibbutzim, Social Planning and Historical Communes", in *Communal Life: an International Perspective*, Y. Gorni, Y. Oved, and I. Paz, eds., Tel-Aviv: Yad Tabenkin, 1987. pp. 517-530. 34
- אנשים אשר מוצאים עצמם מעריכים גישה 'אימהית-מטפחת' הופכים לליברלים, שמרנים מבכרים גישה של 'אבא קשוח'. 35
Lakoff, George, *Moral Politics: How Liberals and Conservatives Think*, 2nd ed., Chicago: The University of Chicago Press, 2002.
- אריאן, אשר, **הרפובליקה הישראלית השנייה: פוליטיקה ומשטר לקראת המאה ה-21**, ישראל: אוניברסיטת חיפה וזמורה-ביתן, 1997. עמ' 316. 36
- שאלות אלו מתייחסות לטבעו של האדם, טבעה של האמת, טבעה של סמכות, מערכת היחסים בין האדם לקבוצה, וסוג ההסדרים הכלכליים בחברה. 37
Macridis, R. C. & Hulliung, M., *Contemporary Political Ideologies: Movements and Regimes*, 6th ed., New York: HarperCollins College Publishers, 1996. p. 4.
- גירץ, קליפורד, **פרשנות של תרבויות**, ירושלים: בית הוצאה כתר, [לא מצויין]. עמ' 212. 38
- לם, צבי, 'אידיאולוגיות ומחשבת החינוך', באסופה **כל שצריך להיות אדם: מסע בפילוסופיה חינוכית**, נמרוד אלוני (עורך), תל אביב: מכון מופ"ת והוצאת הקיבוץ המאוחד, 2005. עמ' 117. 39
- חיים כהן, 'הזכות והחובה להתנגד לשלטון', באסופה **אי ציות ודמוקרטיה**, יהושע ויינשטיין (עורך), ירושלים: הוצאת שלם, 1998. עמ' 234. 40
- גם המרקסיזם החומרני שהתייחס לפרקסיס כקובע אידיאולוגיות לא הצליח להפריך את האידיאליזם הפוליטי שבכינונה של האידיאולוגיה. יתרה מכך, המרקסיזם נכשל בדיוק משום שהוא היווה הוכחה להיות האידיאולוגיה מכנת הפרקסיס. 41
- בובר, מ, 'על חינוך האופי', מהמקראה, **מבוא לפילוסופיה של החינוך**, אוניברסיטת חיפה: החוג לחינוך, 2004. עמ' 122. 42
- ראו: גל נעמי, **אלימות נגד נשים: נורמה או סטייה?** תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2003. עמ' 91-93. 43
- רפפורט, גיזי, **חופש או שוויון?**, ישראל: זמורה ביתן מוציאים לאור, 1992. עמ' 60. 44

- Schwartz, Thomas, *Freedom and Authority: An Introduction to Social and Political Philosophy*, California: Dickenson Publishing Company, Inc., 1973. Introduction. 45
- גל-נור, יצחק, לא, אדוני הנציב: מאחורי הקלעים של הפוליטיקה והמינהל בישראל, תל אביב: למשכל - הוצאה לאור, 2003. ראו במיוחד הדין בהעדפה מתקנת לקידום נשים, עמ' 361-436. 46
- ראו את הערך 'אינדוקטרינציה' ב-'לקסיקון החינוך וההוראה', יצחק קשתי, מרדכי אריאלי, ושמחה שלסקי (עורכים), תל אביב: הוצאת רמות - אוניברסיטת תל אביב, 1997. עמ' 36. 47
- Crevelde, van Martin, *The Rise and Decline of the State*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 48
- Nathanson, S., *Should We Consent to be Governed: a Short Introduction to Political Philosophy*, California: Wadsworth Inc., 1992. Chapter six. 49
- ראו למשל את דוגמתו של נוזיק לגבי האידיאולוג הגזעני אשר 'חפץ' בהבדלים גזעיים, Nozick, Robert, *Philosophical Explanations*, Mass.: Harvard University Press, 1981. p. 325 – footnote. 50
- גנדי וקינג הם מהדוגמאות היותר מפורסמות. לשאר הדוגמאות המעניינות ראו, Rifkin, Ira, ed., *Spiritual Innovators: Seventy-Five Extraordinary People Who Changed the World in the Past Century*, Vermont: Skylight Paths Publishing, 2002. 51
- Lichtheim, George, *The Concept of Ideology and Other Essays*, New York: Vintage Books, 1967. pp. 3-47. 52
- Mannheim, Karl, *Ideology and Utopia: an Introduction to the Sociology of Knowledge*, New York: Harvest Book, 1936. Part II. 53
- אריאן, אשר, (שם) עמ' 317. 54
- עידן, אשר, מהי אידיאולוגיה? ישראל: דביר, הוצאה לאור בע"מ, 1990. עמ' 70-75. 55
- ראו למשל: גוטמן, איימי, חינוך דמוקרטי, תל אביב: ספרית פועלים בע"מ, 2002. 56
- Mayo, H. B., *An Introduction to Democratic Theory*, New York: Oxford University Press, 1960. pp. 213-243. 57

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, חיימוביץ'

Feinberg, J., *Social Philosophy*, New Jersey: Prentice-Hall, Inc., 1973. 58 pp. 117-118.

59 'קהילה אמיתית אינה מתיישבת עם דיכוי שיטתי של אינטרסים אמיתיים'.
לאה רוזן, מושג החברה האזרחית, באסופה, **ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית?** פלד יואב ועדי אופיר (עורכים), תל אביב: מכון ון ליר בירושלים/הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2001. עמ' 28.

60 Macro temporal change or micro temporal change. Cultural evolution and diffusion or innovation, acculturation, and nativistic movement. (in micro) moving equilibrium (maintains a boundary, accepts inputs and produces outputs, and changes gradually) parradigm development process) revitalization process (deliberate organized attempts by members to construct a more satisfying culture by rapid acceptance of a pattern of multiple innovations) In: Wallace, A. F. C., *Culture and Personality*, 2nd ed., New York: Random House, 1970. Chapter five

61 דברי האדריכל וממונה הנגישות הארצי, שמואל חיימוביץ, 'ראיון עם ממונה נגישות ארצי', **עניין של גישה**, שק"ל, גליון 1, קיץ 2004. עמ' 31.

62 כלים חומרניים כוללים צעדים אכיפתיים כגון קנסות מאסרים, וכו', אך אינם מעוררים סובלנות הבאה מהשתתפות אלא כזו הבאה מהסכנה שבאילוץ. סובלנות כזו מעוררת בעיות בסתירותיה עם הדמוקרטיה ואינה עמידה לטווח ארוך.

63 Basow, S. A., *Gender: Streotypes and Roles*, 3rd ed., California: Brooks/Cole Publishing Company, 1992. pp. 342-345.

64 סדן, אלישבע, **העצמה ותכנון קהילתי: תיאוריה ופרקטיקה של פתרונות חברתיים אנושיים**, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2002.

65 Rejai, Mostafa, *Comparative Political Ideologies*, New York: St. Martin's Press, 1984. p. 11.

66 ג'ניס, א"ל וליאון מאן, **תהליך קבלת החלטות: ניתוח פסיכולוגי של קונפליקט, בחירה ומחויבות**, ישראל: משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 1999. עמ' 25.

67 כך מצאו מיכל שמיר וג'ון סליבן במחקרם המצוטט אצל אריאן, אשר, **(שם)** עמ' 338.

68 Ryan, Kathleen, 'Resistance to Change,' in: *Experiencing: Race, Class, and Gender in the United States*, 2nd ed., Virginia Cyrus, ed., California: Mayfield Publishing Company, 1997. pp. 417-420.

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, חיימוביץ'

- 69 בר־לבב, ראובן, **חשיבה בצל הרגשות**, ישראל: משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 1996. עמ' 275.
- 70 לנדאו, דב, **כיצד שואלים, כיצד חושבים וכיצד משיבים? חפיפה**: שאנן הוצאה לאור, 2004. עמ' 95-96.
- 71 כהן, ח"ה, **המשפט**, מהדורה שנייה, ירושלים: מוסד ביאליק, 1999. עמ' 190.
- 72 תכונות אלו מצוינות בהקשר לתיאוריה של ובר על השלב הרוטני, כלומר השלב לאחר שלב הכריזמה שחברות עוברות תחת מהפכות תרבותיות. אלמוג, עוז, **פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית**, חפיפה: אוניברסיטת חיפה וזמורה-ביתן, 2004. כרך א, עמ' 21.
- 73 כך למשל טוען פינקר. את עיקר הדיון בגישה זו ניתן למצוא בספרון, Pinker, Steven, *Hotheads*, London: Penguin Books, 2005.
- 74 אופיר, עדי, **לשון לרע: פרקים באונטולוגיה של המוסר**, תל אביב: עם עובד בע"מ ומכון ון ליר בירושלים, 2000. ראו הדיון ב-3.541 ו-7.200.
- 75 Young, I. M., *Justice and the Politics of Difference*, New Jersey: Princeton University Press, 1990. Chapter 1.
- 76 לא אתיחס להצלחות אידיאולוגיות במקומות ובזמנים אחרים אלא לדוגמה קרובה יותר. הצלחתה של הגישה ההיסטוריוגרפית 'לשמש ככלי לעיצוב החברה הנוצרת' תועדה עד לא מכבר במקרה המבחן הישראלי. גישה תיאורטית זו שלקחה על עצמה להציג נרטיב היסטורי למסד מדינת ישראל כחינוך אידיאולוגי הצליחה עד לא מזמן. ראו הדיון במאמרו של:
זאב צחור, תולדות מדינת ישראל: אקדמיה ופוליטיקה, באסופה, **תשובה לעמית פוסט-ציוני**, טוביה פרילינג (עורך), תל אביב: למשכל - הוצאה לאור, 2003. עמ' 63-84.
- 77 ראו: אוחנה, דוד, **מסדר הניהיליסטים: לידתה של תרבות פוליטית באירופה 1870-1930**, ירושלים: מוסד ביאליק, 1993. עמ' 260-270.
- 78 Hertzberg, Arthur, *The Zionist Idea: A Historical Analysis and Reader*, Philadelphia: The Jewish Publication Society, 1997.
- 79 ראו למשל את אידיאולוגיית 'עקומת התמורה', המציעה הסבר (וצפי) לגבי המערכת הכלכלית-פוליטית הישראלית בהקשר לתקציב הביטחוני. ביכלר, שמשון ויהונתן ניצן, **מרווחי מלחמה לדיבידנדים של שלום**, ירושלים: הוצאת כרמל, 2001. עמ' 24-25.

- 80 Driedger, Diane, *The Last Civil Rights Movement: Disabled Peoples' International*, New York: St. Martin's Press, 1988. Chapter 6.
- 81 ראו הפתרונות שהציעו כהן אשר וברוך זיסר, **מהשלמה להסלמה: השסע הדתי-חילוני בפתח המאה העשרים ואחת**, ישראל: הוצאת שוקן, 2003. עמ' 195-197.
- 82 על האידיאולוגיה ככלי יחיד: 'הרעיון, כי אידיאולוגיה יוצרת מהפכות בעולם, מסלקת יריבויות וחולשות, עשוי להיות נכון או בלתי-נכון מבחינה אמפירית. אלא שבימינו הפך הדבר לקביעה רווחת. כאשר דבקים בה, היא עשויה להעצים את ההבל שבו מתנסות חברות, כאשר הן מגלות, כי התכונות העיקשות פשוט מסרבות להיעלם. או אז מתחילים אנשים לחשוב, כי עמלם היה לשווא, שמעשיהם כמוהם כטביעות-רגליים בחול'.
פואד עג'מי, **מלכוד: ערביות וערבים מאז 1967**, תל אביב: למשכל, 2001. עמ' 274.
- 83 כפי שברלין כתב על ויקו: 'לכל חברה הייתה לדעתו השקפה על המציאות, על העולם שבתוכו היא חיה, על עצמה ועל יחסיה לעברה, לטבע, לאותם דברים שאליהם שאפה. ההשקפה הזו של החברה מצויה בפעולותיהם של בני החברה, במחשבתם, וברגשותיהם'. ברלין, ישעיה, **האנושות - בול עץ עיקש: פרקים בהיסטוריה של הרעיונות**, תל אביב: עם עובד בע"מ, 1995. עמ' 20.
- 84 Benedict, Ruth, *Anthropology and the Abnormal*, in *Reason and Responsibility: Readings in Some Basic Problems of Philosophy*, 6th ed., J. Feinberg, ed., California: Wadsworth Publishing Company, 1985. pp. 469-473.
- 85 ראו את הניתוח על ישראל בספר,
Patterns of Democracy: Government Forms and Performances in Thirty-Six Countries, by Arend Lijphart, New Haven: Yale University Press, 1999. p. 249.
- 86 Sternhell, Zeev, *The Founding Myths of Israel: Nationalism, Socialism, and the Making of the Jewish State*, New Jersey: Princeton University Press, 1998. pp. 282-290.
- 87 [הדגש במקור] דמוקרטיה ישראלית: עד כמה דמוקרטית? עד כמה ליברלית?; באסופה, **סוגיות יסוד בדמוקרטיה הישראלית**, רפאל כהן-אלמגור (עורך), תל אביב: ספרית פועלים בע"מ, 1999. עמ' 272.
- 88 עדינה מאיר-מריל, שיכוני שנות החמישים: תפיסות אדריכליות בישראל ובעולם המערבי, באסופה, **אתגר הריבונות: יצירה והגות בעשור הראשון למדינה**, מרדכי בר-און (עורך), ירושלים: הוצאת יד יצחק בן-צבי, 1999. עמ' 281.
- 89 Cranston, M., ed., *Prophetic Politics: Critical Interpretations of the Revolutionary Impulse*, New York: Touchstone Book, 1970.

- 90 שטרית, סמי שלום, **המאבק המזרחי בישראל: בין זיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה 1948-2003**, תל אביב: עם עובד בע"מ, 2004.
- 91 הורוביץ דן ומשה ליסק, **מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס-יתר**, תל אביב: עם עובד בע"מ, 1992. פרק שלישי.
- 92 הברמאס, יורגן, **הקונסטלציה הפוסט-לאומית: מסות פוליטיות**, ישראל: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2001.
- 93 ראו Martines, Lauro, *Power and Imagination: City-States in Renaissance Italy*, New York: Vintage Books, 1979. pp. 201-206.
- 94 דורון, אברהם, מדיניות הרווחה בישראל – ההתפתחויות בשנות ה-80 וה-90, באסופה, **המדיניות הציבורית בישראל**, דוד נחמיאס וגילה מנחם (עורכים), המכון הישראלי לדמוקרטיה, 1999. עמ' 467.
- 95 כפי שג'ון דיואי כתב: 'חברה השוקדת על השתתפותם של כל חבריה בטובה בתנאים שווים... היא מבחינה זו חברה דמוקרטית'. הציטטה מופיעה ב: דיואי, ג'ון, הדמוקרטיה כשותפות באורח חיים שוויוני, חופשי ורב-גוני, מתוך האסופה, **כל שצריך להיות אדם: מסע בפילוסופיה חינוכית**, נמרוד אלוני (עורך), תל אביב: מכון מופ"ת והוצאת הקיבוץ המאוחד, 2005. עמ' 513.
- 96 ראו: Walzer, M., M., Lorberbaum, N., Zohar, and Y. Lorberbaum, eds., *The Jewish Political Tradition: Authority*, V. I., New Haven: Yale University Press, 2000.
- 97 רטרוספקטיבית ההצלחה של הנשים במאבקן לשוויון עברה שלושה שלבים: שלבים אלו התגבשו לתהליך שינוי המעמד החברתי של הנשים. בשלב הראשון התגלו גילויי תסיסה מפוזרים נגד אפליה, מחאות, עתירות אישיות, יוזמות של קבוצות קטנות של המעמדות הגבוהים. בשלב שני הנשים ניהלו מאבקים מאורגנים: חינוכיים, פוליטיים ומשפטיים על אוניברסליזם. בשלב השלישי והאחרון, נלחמו הנשים על מיצוי זכותן לעצמאות אישית, לשוויון ושיתוף. חגי הורביץ, החוקה האמריקנית ומעמד האישה: רקע, מסמכים והערות, מהאסופה, **הדמוקרטיה האמריקנית: הממשי, המדומה, והכוזב**, ארנון גוטפלד (עורך), ישראל: זמורה-ביתן, 2002. עמ' 142-172.
- 98 רעיונית, כפי שהד ציין, 'לאדם אין זכות להיות מישהו אחר מכפי שהנו, אלא רק לזכות ביחס הולם על-פי מה שהנו'. הד, דוד, הזכות לא להיוולד בפגם?, באסופה, **דילמות באתיקה רפואית**, כהן-אלמגור, ר., (עורך), תל אביב: מכון ון ליר בירושלים/הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2002. עמ' 257.

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, חיימוביץ'

מעשית, התאמת הסביבה התקיימה בכמה תקופות ובמגוון צורות אבל כנראה קיבלה את ביטויה המפורש (והלא מעמדי-קפיטליסטי, דהיינו לא כפרווייליגיה של עושר) לראשונה בהקמתו של מוסד סאמרהיל. ראו:
ניל, א"ס, **בית הספר סאמרהיל/ילדות אחרת**, ישראל: הוצאות המכון לחינוך דמוקרטי, 2003. עמ' 26.

99 ראו אלמוג, עוז, **הצבר - דיוקן**, תל אביב: עם עובד, 1997. עמ' 81.

James E. Meade, "Determinants of Inequality in a Property-owning Democracy", in *Inequality and Poverty*, by E. C. Budd, ed., New York: W. W. Norton & Company, Inc., 1967. p. 113.

101 בניגוד למשל לתפיסה האתנו-זואולוגית של לורנץ אשר כתב על אודות הריסון התרבותי שאנו מגלים עם החסמים התרבותיים: 'ככל שהציוויליזציה מתפתחת והולכת, כך נעשות המסיבות, שבהן חייבות לפעול נטיותינו הטבעיות להתנהגות חברתית, נוחות לכך פחות ופחות...'. עד לפסיכופאתולוגיה. ההומניזם באידיאולוגיית הנגישות מייחס (ומצפה) את ההפך להתנהגות האנושית: ככל שהחסומים בפני הצרכים הטבעיים שלנו יוסרו כך הסבל הפסיכופאתולוגי יישכך.
ראו:

לורנץ, קונראד, **הרע לכאורה: על התוקפנות בטבע**, ישראל: הקיבוץ המאוחד, 1969. עמ' 224-225.

102 שאת הגדרתו נקבל כ'מצב שבו הטוב והרע שבסביבה מחולקים באופן הוגן ושוויוני בין האנשים והקבוצות בחברה'. מתוך:
צ'רמון, א' וסדן א', **השתתפות: הדרך שלך להשפיע**, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2003. עמ' 11.

103 ניתן לראות זאת בהשקפותיה של אמט. ראו:
Emmet, Dorothy, *Function, Purpose, And Powers: Some Concepts in the Study of Individuals and Societies*, 2nd ed., Philadelphia: Temple University Press, 1972.

104 בעיה ידועה הקשורה לאידיאולוגיה ככלי רעיוני היא איבוד המחויבות. הדרישות הרגשיות והאינטלקטואליות שאידיאולוגיות דורשות מהמצדדים בהן מאבדות את חוזקן לאחר זמן מה ומפנות את מקומן לאינטרסים אישיים. ראו:
Pomper, G. M., *Passions & Interests: Political Party Concepts of American Democracy*, Kansas: University Press of Kansas, 1992. p. 61.

105 ראו דברי גופמן, When persons come into one another's immediate physical presence, they become accessible to each other in unique ways. Goffman, Erving, *Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior*, England: Penguon Books Ltd., 1967. p. 147.

106 החשיבות ביצירת ממד הזמן בתפיסה אידיאולוגית של הנגישות מתבטא ב'הערכה מחדש וביקורתיות של העבר, התמודדות פעילה עם מצוקות ההווה ותכנון של סדרי מדינה וחברה עתידיים בידי האדם'.
ליסק, משה, החזרה להיסטוריה: ממד הזמן בתפיסות אידיאולוגיות של התרבויות הפוליטיות ביישוב ובמדינת ישראל, עמ' 480, בתוך: **הצינונות והחזרה להיסטוריה: הערכה מחדש**, אייזנשטדט, ש"ג, ומשה ליסק (עורכים), ירושלים: הוצאת יד יצחק בן-צבי, 1999.

107 ניתן לראות בכך את ההקבלה הרעיונית להתפתחות; למשל התפתחות האידיאולוגיה הצינונית (ובעצם כמה האידיאולוגיות הצינוניות) שנבעה מניתוח בעיות התקופה של יהודים והיהדות והניסיון לספק פתרונות שהפכו לדוקטרינות או קורחשיבה. ראו: Hertzberg, Arthur, *The Zionist Idea: A Historical Analysis and Reader*, Philadelphia: The Jewish Publication Society, 1997. p. 547.

108 Richards, A. & J. Waterbury, *A Political Economy of the Middle East: State, Class, and Economic Development*, Boulder: Westview Press, 1990. p. 186.

109 במובן שבו מייצרים 'ידע, סמלים וסימנים מוגדרים של ערכים'.
זנד, שלמה, **האינטלקטואל, האמת והכוח: מפרשת דרייפוס ועד מלחמת המפרץ**, תל אביב: עם עובד, 2000. עמ' 19.

110 Kliever, Christopher & Stephen Drake, Disability, Eugenics and the Current Ideology of Segregation: a modern moral tale, *Disability & Society*, Vol. 13, No.1, 1998, pp. 95-111.

111 השתמשתי במאמר 'כמה עקרונות של הריבוד החברתי - ניתוח ביקרתי' [sic], מהאסופה: **היחיד והסדר החברתי: מקראה במדעי-החברה לבתי-ספר תיכוניים**, תל אביב: עם עובד, 1981. עמ' 270-280.
החלפתי 'עמדות' ב'מקומות' כדי להראות כיצד נגישות הופכת למפתח בהבנת הריבוד הגיאוגרפי-פיזי. נגישות עונה על שלושת הקריטריונים של 'נכסים נדירים ונחשקים' המשמשים תמריץ בריבוד החברתי. שלושת סוגי הקריטריונים הם: א. אלה התורמים למחיה ולנוחות, ב. אלה המשפיעים על הלך-הנפש ועל הבידור, ג. אלה המוסיפים לכבוד העצמי ולהתפשטות האני'.

112 בין השאר בון וראני מונים יחסי ציבור, הפגנות, יחסים עם המפלגות, פעילות בקלפי. ראו: Bone, H. A. & A. Ranney, *Politics and Voters*, 4th ed., New York: McGraw-Hill Book Company, 1976. pp. 110-115.

113 הגדרתו הרחבה יותר של אלמוג הכוללת את צמרת מקבלי ההחלטות וכמו כן דרגי ביניים 'שכבה רחבה למדי של בעלי/בעלות מקצועות חופשיים במגזר הפרטי

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, חיימוביץ'

והציבורי'. אלמוג, עוז, **פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית**, חיפה: אוניברסיטת חיפה וזמורה-ביתן, 2004. כרך א', עמ' 34.

114 ראו: יצחקי, ידידיה, **בראש גלוי: עיקרים של חילוניות יהודית**, ישראל: אוניברסיטת חיפה וזמורה-ביתן, 2000. במיוחד הערות הסיכום - עמ' 232-238. גם כאן החילוניות הביאה להומניזם ששינה את המבנה החברתי לשוויוני יותר, כדוגמת הנשים אשר תחת החילוניות הובילה לשינוי חברתי.

115 ניתן למצוא לכך הד בהצהרה כי בעבר היו לאישים מרכזיים בהנהגת הקהילות היהודיות 'תודעה דתית' וכי 'מצב בסיסי זה שוב איננו מתקיים לגבי החלק המרכזי של הנהגת המדינה הישראלית'. ראו:
שטרן, י"צ, מדינה, משפט והלכה: א. מנהיגות ציבורית כסמכות הלכתית, **נייר עמדה מס' 22**, ספטמבר 2000, ירושלים, המכון הישראלי לדמוקרטיה: עמ' 39.

116 בכך אני מסכיין עם משנתו של לייבוביץ', כפי שמשמעת מדברים אלו: 'הנסיונות או המגמות להעמיד את היהדות על פרוגראמה לפתרון בעיות אנתרופולוגיות, בין אם הן מתייחסות לאדם כפרט ובין אם הן מתייחסות למין האנושי, משמעותן – סקולאריזציה של היהדות, נטילה של משמעות של דת מן היהדות'. ראו:
לייבוביץ', ישעיהו, **יהדות, עם יהודי, ומדינת ישראל**, תל אביב: הוצאת שוקן, 1979. עמ' 315.
פרשנויות אחרות קיימות וניתן לראות בדוגמה מעניינת אחת את האפשרות לאהבה ביהדות המקבלת את ה'אחר', המשתקפת במאמרו של:
יהודה ברנדס, 'על אחר ואחרות – החריג ומעמדו בבית המדרש', באסופה, **האחר: בין אדם לעצמו ולזולתו**, חיים דויטש ומנחם בן-ששון, עורכים, תל אביב: למשכל הוצאה לאור והפצה בע"מ, 2001. עמ' 402-443.
זאת למרות שאהבה זו המתקיימת בצורתה 'היהודית' היא בעצם הוויה אוניברסלית.

117 זהו התנאי לצדק (ליברלי) ראוי, כך לפחות טוען דוורקין. ראו הדיאלוג עם רונאלד דוורקין בתוך:
Magree, Bryan, *Talking Philosophy*, Oxford: Oxford University Press, 1978. pp. 209-228.

118 ראו: אטינגר, ש., **תולדות עם ישראל: בעת החדשה**, תל אביב: דביר, הוצאה לאור בע"מ, 2000. עמ' 177-180.

119 ראו: אוחנה, דוד, **התשוקה הפרומתאית: השורשים האינטלקטואליים של המאה העשרים מרוסו עד פוקו**, ירושלים: מוסד ביאליק, 2000.

120 במובן זה אולי ניתן לראות את קבלת הנגישות כהתממשותה של התפיסה ההגמונית של לקלאו ומוף: 'כוח חברתי מסוים מקבל על עצמו את ייצוגה של שלמות (totality) שאין לו שום גורם משותף אתה'.

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, חיימוביץ'

לקלאו ארנסטו ושנטל מוף, **הגמוניה ואסטרטגיה סוציאליסטית: לקראת פוליטיקה דמוקרטית רדיקלית**, תל אביב: הוצאת רסלינג, 2004. עמ' 31.

121 קימרלינג, ברוך, **מהגרים, מתיישבים, ילידים: המדינה והחברה בישראל - בין ריבוי תרבויות למלחמות תרבות**, תל אביב: עם עובד בע"מ, 2004. פרק שלישי במיוחד.

122 בר, מיכל, ארגוני נכים או ארגונים נכים? פעילותן של קבוצות אינטרס בתחום הרווחה בתהליך קביעת תקנות 'ילד נכה', **עבודת גמר לקראת תואר 'מוסמך'**, תכנית מוסמך בניהול ארגונים קהילתיים ומלכ"רים, האוניברסיטה העברית בירושלים, אוגוסט 1999.

123 פלד, רינה, **ה'אדם החדש' של המהפכה הציונית: השומר הצעיר ושורשיו האירופיים**, תל אביב: עם עובד בע"מ, 2002. עמ' 19-30.

124 אוחנה, דוד, **הישראלים האחרונים**, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1998. עמ' 42-44.

125 'סובלנות אינה ענין משפטי אלא מעמד נפשי והכרעה ערכית של האדם', ליבוביץ, ישעיהו, **אמונה, היסטוריה וערכים: מאמרים והרצאות**, ירושלים: אקדמון בע"מ, 2002. עמ' 183.

126 יאנג ציינה ערכים אלו. ראו הדיון בתוך:

Robb, C. S., *Equal Value: an Ethical Approach to Economics and Sex*, Boston: Beacon Press, 1995. pp. 2-7.

127 אידיאולוגיות אחרות נוטות ליצור אבחנה בין קבוצות ולכן חובה ליישם מבחן הדדיות. את מבחן ההדדיות מעלים למשל בשאלה האם נותנת היחס האידיאולוגי הייתה מקבלת על עצמה יחס זה ולא רק משכנעת את עצמה כי יחס זה רלוונטי לגבי מקבל היחס (במצב מטפיזי נתון). ראו התיאור של המתת החסד הנאצית לדוגמה לאידיאולוגיה שהצליחה רבות אך נכשלת במבחן ההדדיות: Lifton, R., J., *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide*, New York: BasicBooks, 1986. Chapter 2.

Charon, J. 'with segregated interaction there are several separate societies'. 128 M., *Ten Questions: A Sociological Perspective*, 3rd ed., New York: Wadsworth Publishing Company, 1998. p. 64.

129 בעוד שאת 'הנכים' מקובל לראות כמורחקים מהמרחב האסתטי, אפשר להשוותם ליהודים שהורחקו מהמרחב העירוני, הפוליטי, והמחיה הגרמניים. ראו הדיון במרחב אורבני בספרו של:

נוימן, בועז, **ראיית העולם הנאצית: מרחב, גוף, שפה**, חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה וספרית מעריב, 2002. עמ' 145 במיוחד.

130 הרואים בנגישות (כדברים אחרים) כהפרעה מקדשים את השוביניזם הקבוצתי, ודוחים כל שינוי בהרכב או בתכונת הקבוצה. ניתן היה לראות זאת למשל במאבק על הכתוביות לכבדי-השמיעה בטלוויזיה בארץ. ראו ההתייחסות לנשים כ'מפריעות' בתוך:

Tannen, Deborah, *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation*, New York: Ballantine Books, 1990. Chapter 7.

אך יתרה מכך, התפיסה השוביניסטית (ולא גברית דווקא, אך בעיקר זו) מעריכה את שליטתה כבעלת ערך (הגמוני) ולכן רואה באלטרנטיבות שאינן עונות על (ה)צרכים (ה)שוביניסטיים איום (במקרה הרע) או הפרעה (במקרה הטוב).

131 כהן-אלמגור, רפאל, **גבולות הסובלנות והחירות: תיאוריה ליברלית והמאבק בכהנאות**, ירושלים: אקדמון בע"מ, 1994. חלק א'.

132 דהן, מומי, עליית אי-השוויון הכלכלי, עמ' 625. מתוך הספר, **ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק: המשק הישראלי 1985-1998**, אבי בן בסט (עורך), תל אביב: עם עובד, 2001.

133 Mayer, K. B., *Class and Society*, New York: Random House, 1955 ראו במיוחד הדיון בעצמה, עמ' 26.

134 כפי שהמחברים מציינים את האחריות לשינוי אי-השוויון הפוליטי בייצוג הנשים. ראו: דורון גדעון ודניאלה שנקר-שרק, **מח"כות לייצוג: נשים בפוליטיקה**, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1998. עמ' 209.

135 ראו את מקרה יצירת הכתוביות הסגורות (closed captions) אשר ניתן לצפות בהן רק לאחר בקשה. בביוגרפיה הקצרה של אבי הכתוביות הסגורות דר' מלקולם נורווד.

Moore M. S. and R. F. Panara, *Great Deaf Americans*, 2nd ed., New York: Deaf Life Press, 1996. pp. 221-225.

136 חוק הנגישות האמריקני למשל יצר מצב שבו ההזדמנות קיימת, אך כוח האדם אינו ברמה מספקת בשל מערכת חינוכית לא מותאמת (לדרישות החדשות). ראו הדיון הקצר במצב התעסוקתי של החירשים בארה"ב:

Lane, H., R. Hoffmeister, and B. Bahan, *A Journey into the Deaf-World*, California: Dawn Sign Press, 1996. pp. 340-342.

137 כפי שהקריאה למחקר דומה נעשתה בתחום ניהול המגזר הציבורי. ראו: ויגודה, ערן ופני יובל, ביצועי המגזר הציבורי בישראל: ניתוח עמדות אזרחים והערכת מצב לאומית, **נייר עבודה מספר 1**, אוקטובר 2001, ישראל: NAPPA-IL: National Assessment Project of Public Administration – Israel.

138 ביקורת חריפה אחת שכזו כותב צוקרמן: 'משום שמפעלו של תת אלוף (מיל.) רן פקר (סימפטומי למצב הישראלי בכללו) הנו אנכרוניסטי מעיקרו: הוא מבקש לפעול נגד תוצר הסוציאליזציה החברתית-מסחרית-ישירה באמצעות התיווך של דמות-האב, המדינה הלאומית וכיוצא בזה גורמי סמכות, והוא מצליח בכך לא למרות שמפעלו מפגר ביחס לדפוסי הקפיטליזם-המאוחר, אלא (על רקע המצב הישראלי) דווקא בגלל שמפעלו זה מפגר.'

צוקרמן, משה, **חרושת הישראליות: מיתוסים ואידיאולוגיה בחברה מסוכסכת**, ישראל: הוצאת רסלינג, 2001. עמ' 6-175.

139 הציטטה נמצאת בדיון הקשור לנושא הלאומיות, אך היא רלוונטית לענייננו. יעקובסון אלכסנדר ואמנון רובינשטיין, **ישראל ומשפחת העמים: מדינת לאום יהודית וזכויות אדם**, ישראל: הוצאת שוקן, 2003. עמ' 242.

המהפכה החקיקתית בתחום הנגישות

דן אורן, נטע דגן*

מבוא

הבה נדמיין חברה נגישה לאנשים עם מוגבלויות: אנשים בכיסאות גלגלים ניגשים לכל מקום ציבורי באמצעות רמפות. הם עולים לכל הקומות בבנין ציבורי באמצעות מעליות. המעליות מצוידות בכתב ברייל ובמערכות כריזה עבור אנשים עיוורים. בתיאטראות מותקנות מערכות הגברה לאנשים לקויי שמיעה. בנקים מוסרים מידע כתוב באופן שמתאם לאנשים עם מוגבלות בראייה. משרדי הממשלה נותנים מידע באופן המותאם לשפתם של אנשים עם מוגבלות קוגניטיבית. שידורי טלוויזיה מלווים, כמעט כולם, בכתוביות, וחלקם בשפת סימנים. נותני שירות לציבור עוברים הכשרה בדרכי התקשורת עם אנשים עם אוטיזם או עם מוגבלות נפשית. עדים עם מוגבלות שכלית מעידים בבית המשפט תוך שימוש באמצעים של תקשורת חלופית, כגון תמונות ובובות.

זהו החזון של שלושה דברי חקיקה מהפכניים שהתקבלו בשנת 2005: תיקון מס' 2 לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות,¹ המכונה 'פרק הנגישות' או 'חוק הנגישות';² חוק שידורי טלוויזיה (כתוביות ושפת סימנים)³ וחוק הליכי חקירה והעדה (התאמה לאנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית).⁴ חקיקת הנגישות החדשה מפורטת ביותר. לכאורה ניתן היה להסתפק בקביעה שבתחילתו של חוק הנגישות, לפיה 'אדם עם מוגבלות זכאי לנגישות למקום ציבורי ולשירות ציבורי'.⁵ מדוע היה צורך בחקיקה המשתרעת על כ-50 עמודים בספר החוקים, והמצווה אחריה שורה של תקנות מפורטות? כיצד הגיע המחוקק הראשי למסקנה, שטוב יעשה אם ירחיב ויפרט לוחות זמנים להנגשה הדרגתית של שידורי הטלוויזיה במדינת ישראל? ובכלל, למה התעורר הצורך בחקיקת הנגישות החדשה, ולא ניתן היה להסתפק בחוקי הנגישות הקיימים במדינה? ומדוע הליכי חקיקתה ארכו זמן כה רב? על שאלות אלה ואחרות, העולות מתוך חקיקת הנגישות החדשה, ננסה לענות במאמר זה, תוך תיאור הרקע

* הכותבים היו בין המובילים במלאכת החקיקה נושא מאמר זה.

לחקיקה, וסקירת הנורמות, האיזונים, ומנגנוני היישום והאכיפה הכלולים בה.
רשימת הנושאים:

הרקע לחוק הנגישות: המהפכה החברתית-משפטית בישראל ובעולם; פריצת הדרך בפסיקה - פס"ד בוצר; המהפכה החקיקתית - חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות; מצב הנגישות בישראל עובר לחקיקתו של חוק הנגישות - בחקיקה ובפועל; מצב הנגישות בעולם; הליכי החקיקה של חוק הנגישות.

חוק הנגישות: מבנהו של חוק הנגישות; המעגל הראשון - הוראות נורמטיביות מרכזיות; המעגל השני - הסדרי נגישות פרטניים; המעגל השלישי - מנגנוני יישום ואכיפה.

הרקע לחוק הנגישות⁶

המהפכה החברתית-משפטית בישראל ובעולם

בשנים האחרונות מתחולל בכל העולם שינוי יסודי (paradigm shift) ביחסה של החברה לאנשים עם מוגבלות: מגישה של חסד ופטרונויות - לגישה המבוססת על זכויות אדם וזכויות אזרח; ממודל רפואי, השם את הדגש על מוגבלותו של האדם - למודל חברתי, השם את הדגש על מוגבלותה של החברה: על אי נגישותה לאנשים עם צרכים מיוחדים, ועל הדרתם של אלה מתוכה. במדינות רבות, חקיקה המעגנת את הזכות לשוויון של אנשים עם מוגבלות שימשה מנוף למהפכה, כמו גם ראייה להתרחשותה.⁷ לאחרונה הגיעה המהפכה החברתית והמשפטית גם לזירה הבינלאומית, עם החלטתה של עצרת האו"ם בדצמבר 2006 לאמץ אמנה בינלאומית הוליסטית בדבר זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות.⁸ גם בישראל מתחוללת מהפכה דומה, אותה מובילים אנשים עם מוגבלות וארגונים הפועלים לקידום זכויותיהם. במרכז המהפכה עומד שינוי נרחב ומעמיק במצב המשפטי, השולח את זרועותיו הן לפסיקה של בתי המשפט והן לחקיקה.

פריצת הדרך בפסיקה - פס"ד בוצר

פורץ הדרך ביחסו של המשפט הישראלי לאנשים עם מוגבלות היה פסק הדין שניתן בבג"צ שחר בוצר ואח' נ' מועצה מקומית "מכבים רעות" ואח'.⁹ בית המשפט נדרש לסוגיית זכותו של ילד, המתנייד בכסא גלגלים,

לנגישות לבית הספר בו הוא לומד. נשיא בית המשפט העליון דאז, אהרון ברק, לא הסתפק במתן פתרונות קונקרטיים למקרה הנדון. במילים, שהפכו לסמלה של המהפכה המשפטית-חברתית בישראל, הוא קבע: 'הנכה הוא אדם שווה זכויות. אין הוא מצוי מחוץ לחברה או בשוליה. הוא חבר רגיל בחברה בה הוא חי. מטרת ההסדרים, אינה להיטיב עימו בבדידותו, אלא לשלבו - תוך שימוש לעתים בהעדפה מתקנת - במרקם הרגיל של חיי החברה'.¹⁰ בד בבד עם השקתו של עידן הזכויות החדש, קבע הנשיא ברק את נוסחת האיזון בין ערך השוויון לבין שיקולים כלכליים: 'הבטחת שוויון ההזדמנויות לנכה עולה כסף. חברה האמונה על ברכי כבוד האדם, החירות והשוויון מוכנה לשלם את המחיר הנדרש. עם זאת, היא מודעת ליכולתה. נדרש איזון בין הצרכים והאפשרויות'.¹¹

המהפכה החקיקתית - חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות

במקביל למתן פסק הדין בענין **בוצר**, החלה המהפכה החקיקתית לצבור תאוצה. באופן סמלי ביותר, באותו יום בו ניתן פסק הדין,¹² עברה הצעת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ו-1996¹³ בקריאה ראשונה בכנסת. מטרתה של הצעת החוק הייתה לקבוע, לראשונה בישראל, כי אנשים עם מוגבלות הם אנשים שווי זכויות; כי אין הם ראויים לחסד ולרחמים, אלא לזכויות אדם; כי הם חלק בלתי נפרד מן החברה הישראלית. הצעת החוק ביקשה לחולל את המהפכה הן באמצעות קביעתם של עקרונות יסוד, והן באמצעות פרקים פרטניים ואופרטיביים, המסדירים את הזכות לשוויון ולמענה הולם בתחומי חיים מרכזיים - תעסוקה, מקומות ושירותים ציבוריים, דיוור, חינוך, תרבות ופנאי, צרכים מיוחדים, ועוד.

הנוסח הראשון של חקיקת השוויון הוצע על יד ארגון בזכות, ופותח על ידי ועדה ציבורית בראשותו של ד"ר ישראל כץ.¹⁴ הוועדה התמנתה על ידי שר המשפטים ושר העבודה והרווחה, כתנאי להמשך תמיכתה של הממשלה בהליכי החקיקה. ביולי 1997, בתום עבודה אינטנסיבית בת שמונה חודשים, הגישה הוועדה דוח מפורט לשרים, שבמרכזו מסקנה נחרצת: רק חקיקת זכויות אדם, המקיפה את כלל תחומי החיים, דוגמת החוקים שנחקקו במדינות דמוקרטיות רבות (ארה"ב, בריטניה, אוסטרליה ועוד), תוכל להביא לצמצומו של הפער הקיים בין מציאות

חייהם של אנשים עם מוגבלות לבין עקרונות השוויון וכבוד האדם, שהם עקרונות יסוד של החברה הישראלית.

הכוחות שהובילו את הליכי החקיקה היו אנשים עם מוגבלות עצמם, ארגונים הפועלים לקידום זכויותיהם, ויו"ר ועדת חוקה, חוק ומשפט דאז חה"כ שאול יהלום. כל אלה ניהלו במשותף מאבק עיקש לחקיקתו של החוק. בזכותם, בפברואר 1998, התקבל בכנסת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות. זמן קצר לפני מועד זה, החליטה ועדת החוקה לפצל את הצעת החוק:¹⁵ רק אותם פרקים, שנדונו בוועדה עד אותו המועד, נחקקו. יתר הפרקים הוצאו, באופן זמני, מהצעת החוק. החוק שהתקבל כלל שני פרקים כלליים בדבר עקרונות יסוד ועקרונות כלליים,¹⁶ וכן שלושה פרקים אופרטיביים: איסור הפליה וחובת ביצוע התאמות סבירות בתחום התעסוקה,¹⁷ נגישות התחבורה הציבורית¹⁸ והקמת נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות.¹⁹ מחוץ לחוק נותרו פרקים חיוניים, כמו הפרק העוסק בנגישותם של מקומות ושירותים ציבוריים, הפרק המעגן את הזכות לגור בקהילה ועוד.

למרות חלקיותו של חוק השוויון, חקיקתו חוללה מהפכה בחברה הישראלית. לראשונה, בחוק ה'דובר אלינו בלשון נאצלה כמוהו כחוקי-יסוד',²⁰ העמיד המחוקק הישראלי את עניינם של אנשים עם מוגבלות כסוגיה מרכזית של זכויות אדם, תוך העתקת השיח המשפטי מעולם ההטבות והחסדים לשפה של חירות, שוויון וכבוד האדם. השפעתו של החוק לא הייתה סמלית גרידא. לאחר לא מעט קשיים ומאבקים, יישומם של פרקי החוק השונים יצא לדרך: נציבות השוויון לאנשים עם מוגבלות הוקמה בשנת 2000, הותקנו תקנות, בעניין נגישות התחבורה הציבורית,²¹ בעניין הקצאת חניה לעובדים עם מוגבלות,²² ובעניין השתתפות המדינה במימון התאמות במקומות עבודה.²³ בתי הדין לעבודה נדרשים לעסוק בשילובם של אנשים עם מוגבלות במקומות עבודה, ודנים בסוגיות המתעוררות: איסור הפליה מחמת מוגבלות, חובה לבצע התאמות שיאפשרו העסקה של אנשים עם מוגבלות, וחובה לפעול לקידום הייצוג ההולם של אוכלוסיה זו במקומות העבודה.²⁴

השפעתו של החוק אינה מוגבלת לתחומים המעשיים בהם עסק, דהיינו - תחבורה ועבודה. לחוק השפעות דרמטיות הרבה מעבר לתחומים אלה: כלי התקשורת, כמו גם גורמים שלטוניים רבים, החלו להתייחס לאנשים עם מוגבלות בשפת הזכויות;²⁵ חקיקה חדשה ומתקדמת, העוסקת בזכויות אדם של אנשים עם מוגבלויות, נחקקת בקצב מהיר;²⁶

ואפילו בתי המשפט עשו שימוש בחוק השוויון כדי להשית חובות, אשר לא הוזכרו בו במפורש: כך, פרק עקרונות היסוד שבחוק שימש בסיס לעתירה, אשר בזכותה נמצא פתרון, ולו זמני, לחוסר נגישותן של קלפיות בישראל.²⁷

למרות רוחב היריעה של החוק, נושא הנגישות הוסדר בו באופן חלקי בלבד: כאמור, החוק הסדיר את נגישותם של התחבורה הציבורית ושל מקומות עבודה בהם עובדים אנשים עם מוגבלות. הא ותו לא. חסר זה בלט לא רק בספר החוקים, אלא גם במציאות חיהם של אנשים עם מוגבלות.

מצב הנגישות בישראל עובר לחקיקתו של חוק הנגישות - בחקיקה ובפועל

המצב בפועל

ערב חקיקתו של חוק הנגישות, מצב הנגישות היה מוזנח באופן בולט. רוב המקומות והשירותים המיועדים לציבור לא היו נגישים. דוח ועדת כץ כלל ממצאים קשים, בין השאר, בכל הקשור לנגישותם של בתי ספר, מקלטים, תחבורה ציבורית, מדרכות, משרדי ממשלה, תחנות משטרה, סניפים של המוסד לביטוח לאומי, לשכות רווחה, שירותי תרבות ופנאי ועוד.²⁸ כך בשנת 1997. ממצאים לא פחות חמורים עלו מהדוח המקיף שהגיש מבקר המדינה באפריל 2002 באשר לשילובם של אנשים עם מוגבלות בחברה ובעבודה. בסיכום לדוח קבע המבקר:

'תנאי ראשון להשתלבותם של בעלי מוגבלות בחברה הוא לאפשר להם להגיע למקומות עבודה ולממש את זכותם ליהנות מהשירותים הניתנים לכלל הציבור [...] ואולם אחת התופעות הבולטות שהועלו בביקורת היא, העדר סידורי נגישות לאנשים בעלי מוגבלות בבניינים ציבוריים רבים...'²⁹

החקיקה הקודמת בתחום הנגישות

מצב הנגישות בישראל בשטח לא היה מנותק מן המצב המשפטי שקדם לחקיקתו של חוק הנגישות: אמנם היו הסדרים בחקיקה שנגעו לתחום הנגישות, אלא שמאלה נעדרה כל תפיסה של זכויות אדם. פועל יוצא של השתתף הסדרים על גישה של חסד ו'עשיית טובה' היה האופי החלקי והבלתי-קוהרנטי, בבחינת 'טלאי על טלאי', של ההסדרים עצמם.

האב-טיפוס של החקיקה הישנה בתחום הנגישות הוא ההסדר לפי חוק התכנון והבנייה, התשכ"ה-1965.³⁰ פרק ה'1 לחוק,³¹ והתקנות לצידו,³² קובעים כי לא יינתן היתר לבנין ציבורי מבלי שהוסדרו בו שידורים מיוחדים לאנשים נכים כמפורט בתקנות. אלא שהסדר זה דומה לרשת, אשר מרובים בה החורים: ראשית, ההסדר חל רק על בניינים: לא על שירות שניתן לציבור, ולא על מקומות שאינם מבנים, כגון פארקים, חופי רחצה, שמורות טבע, בתי עלמין ועוד. שנית, ההסדר חל רק על מבנים שנבנו לאחר שנת 1972,³³ ופוטרו מחובת הנגישות כל בניין שנבנה לפני שנה זו, מבלי להתחשב בחיוניות השירות שניתן בו או אף בקלות בה ניתן להנגיש את המקום.³⁴ שלישית, ההסדר נותן מענה כמעט אך ורק לאנשים המתניידים בכיסאות גלגלים, תוך התעלמות כמעט מוחלטת מצורכיהם של אנשים עם מוגבלויות אחרות.³⁵ ולבסוף, אף אותו סטנדרט נמוך של נגישות הוחל, לגבי שורה ארוכה של מבנים, רק על קומה אחת בהם. כך למשל בתי ספר, משרדי ממשלה, בתי משפט ועוד - כל אלה ואחרים חייבים בנגישות לקומה אחת בלבד. ברי, כי תלמידה, אשר יכולה אמנם להיכנס לכיתה, אך מנועה מהשתתפות בשיעור המחשבים, אינה יכולה להיכנס לחדר המורים, אינה יכולה להשתתף במשחק בחצר - אינה זוכה לשוויון, וסיכוייה להשתלב באופן אמיתי בלימודים ובחיי החברה - קלושים.

דוגמה בולטת נוספת ליחסה הבלתי-הולם של החקיקה הישנה בתחום הנגישות היא חוק הקלות לחירש, התשנ"ב-1992.³⁶ עצם השימוש במלה 'הקלות' בכותרת החוק משקף תפיסה, המנציחה את היחס המסורתי של חסד כלפי אנשים עם מוגבלות. ואכן, ההסדרים שנקבעו בחוק הקלות לחירש, שעניינו נגישותם של שידורי הטלוויזיה לאנשים עם מוגבלות בשמיעה, הם דלים ביותר: מבין כל שידורי הטלוויזיה, הוטלה חובה להוסיף כתוביות רק ב-25% מתוך השידורים בשפה העברית או הערבית שאינם בשידור חי. לגבי מהדורות חדשות, נקבע כי רק מהדורת חדשות אחת בשבוע תתורגם לשפת סימנים. במדינה בה מהדורות החדשות של יום האתמול הינן בגדר 'חדשות ישנות', בחברה הצמודה למהדורות החדשות ברדיו ובטלוויזיה מדי שעה - קבוצה שלמה אנוסה להסתפק, מכוח חוק, במהדורת חדשות אחת בשבוע. ברי, כי חוק זה אינו משקף תפיסה של שוויון ושל שיתוף בחיי הקהילה, אלא של 'זריקת עצם לחירשים'.

ההיקף המינימליסטי של החקיקה הישנה לא היה בו כדי לתת מענה של אמת לצורך בנגישות: נהפוך הוא, היה בו משום מתן לגיטימציה להפליה והנצחתה. לא זו בלבד שההסדרים המשפטיים היו חלקיים – במקרים רבים הם לא יושמו ולא נאכפו על ידי הרשויות.³⁷ הצורך בחקיקה מקיפה, המבוססת על תפיסה אמיתית של שוויון ועל שאיפה לשיתופם של אנשים עם מוגבלות בחיי הקהילה, היה דחוף וחיוני מאי פעם.

מצב הנגישות בעולם³⁸

כבר בתחילת שנות ה-90, מצב הנגישות במדינות רבות בעולם, בהשוואה לישראל, העיד כאלף עדים, כי 'אפשר גם אחרת'. ההתקדמות הניכרת בתחום זה ברחבי העולם, ובמיוחד בארה"ב, באה בעקבות קבלתם של חוקי שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות. כתוצאה מהחקיקה החדשה, סביבתו היומיומית של האדם – מדרכות, אוטובוסים, חנויות, מסעדות, משרדי ממשלה ורשויות מקומיות, ועוד – הפכה לנגישה. המהפכה החקיקתית בעולם שימשה מקור השראה עבור המחוקק הישראלי: היא הוכיחה את כוחה של החקיקה לחולל שינוי חברתי, ובכך המריצה את קידומה של חקיקת הנגישות.³⁹

הליכי החקיקה של חוק הנגישות

כאמור, הפרק המסדיר את נגישותם של מקומות ושירותים המיועדים לציבור היה מבין שבעת הפרקים שפוצלו מהצעת חוק השוויון המקורית, לקראת קבלתו של החוק בפברואר 1998.⁴⁰ מאז, במהלך תקופה ארוכה בת חמש שנים, כמעט ולא הייתה התקדמות בכנסת בהשלמת חקיקתם של יתר הפרקים בחוק השוויון: בשנת 1999 הונחה הצעת חוק השוויון מחדש על שולחן הכנסת,⁴¹ בסוף שנת 2000 עברה הצעת החוק בקריאה ראשונה,⁴² והתקיימו דיונים ספוראדיים בוועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת.⁴³

רק עם כינונה של הכנסת ה-16 בשנת 2003, החלו הליכי החקיקה לצבור שוב תאוצה. הכנסת החילה דין רציפות על הצעת חוק השוויון. חה"כ שאול יהלום נכנס לתפקיד יו"ר ועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת, והתחיל לקיים דיונים אינטנסיביים בחוק הנגישות. ככל שהתקדמו הדיונים לקראת אישור החקיקה, העמיקו הפערים בין עמדות

הממשלה מחד גיסא, לבין הארגונים המייצגים אנשים עם מוגבלות, מאידך גיסא. המתח בין הבטחת שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות לבין שיקולים כלכליים ותקציביים, ליווה את חקיקת השוויון מראשיתה,⁴⁴ והתחדד בהליכי החקיקה של חוק הנגישות, לאור עלויותו הגבוהות. עם פתיחת הישורת האחרונה של הדיונים בוועדת העבודה, הרווחה והבריאות, בתחילתה של שנת 2005, הגיע מתח זה לשיא חדש: נציגי משרד האוצר ביקשו לשמור על זכותה של הממשלה, על פי חוק-יסוד: משק המדינה, להתייחס להצעת חוק השוויון כאל 'הצעת חוק תקציבית', הדורשת רוב של 50 חברי כנסת או יותר כדי להתקבל בקריאות שנייה ושלישית.⁴⁵ חה"כ יהלום העריך, שיוכל לגייס 50 חברי כנסת לתמיכה בהצעת החוק, אך הצהיר, כי הוא מעדיף להגיע להסכמות עם הממשלה, כדי שזו תהיה מחויבת לחקיקה החדשה, ולא תפעל לצמצומה או לביטולה. ואכן, מיד לאחר שחה"כ יהלום הגיע להסכמות עם אגף התקציבים במשרד האוצר במספר סוגיות מרכזיות, ובהן תחולת חוק הנגישות על בתי ספר,⁴⁶ וכן הסדרי החלה הדרגתית וסייגים לחובת הנגישות לגבי המגזר הציבורי, התכנסה ועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת לדיונים מרתוניים בני יומיים,⁴⁷ בהם אושר תיקון מס' 2 לחוק השוויון - הוא חוק הנגישות - לקריאות שנייה ושלישית. למחרת, ביום היסטורי לא פחות מיום חקיקתו של חוק השוויון המקורי, הוא יום י"א באדר ב' התשס"ה, 22 במרס 2005, התקבל התיקון במליאת הכנסת.⁴⁸

חוק הנגישות

מבנהו של חוק הנגישות

חוק הנגישות הוא חלק בלתי נפרד מחוק השוויון, הן מבחינה טכנית-משפטית והן מבחינה ערכית-מהותית. כחלק בלתי נפרד מעקרונות השוויון ואיסור ההפליה,⁴⁹ המעוגנים בחוק השוויון, קובע חוק הנגישות נורמה אחת מרכזית, והיא הנגישות של המרחב והשירות הציבוריים. החוק מקיף את הנורמה הזו משלושה כיוונים: ראשית, מעגן את הזכות: 'אדם עם מוגבלות זכאי לנגישות למקום ציבורי ולשירות ציבורי'.⁵⁰ שנית, מטיל את החובה: מי שאחראי למקום ציבורי או להספקת שירות ציבורי יבצע התאמות נגישות במקום או בשירות.⁵¹ שלישית, קובע מהי התוצאה שאליה חותר המחוקק: מקום ציבורי ושירות ציבורי יהיו נגישים לאנשים עם מוגבלות.⁵²

סביב הגרעין של הנורמה המרכזית, בבחינת 'אידך זיל גמור', סובבים שלושה מעגלים של הוראות חוק:

- א. **המעגל הראשון** הוא של **הוראות המפרטות את הנורמה המרכזית** בדבר נגישותם של המרחב והשירות הציבוריים. הוראות אלה, המצויות בסימנים א', ג' ד' ו-ה' לפרק ה'1 לחוק השוויון, מתמודדות עם השאלות: נגישות מהי? מהם המקומות והשירותים החייבים בנגישות, ומי אחראי להנגשתם? נגישות - למי? כיצד מנגישים? מהם הסייגים לחובת הנגישות? מה לוחות הזמנים להחלתה?
- ב. **המעגל השני** הוא של **הסדרים פרטניים, המסדירים נגישות בתחומים שונים** - בריאות, חינוך והשכלה גבוהה, דרכים, שירותי שעת חירום ובנייה חדשה. חלק מהסדרים אלה נקבע בחוק השוויון עצמו, בפרק ה'1⁵³, וחלק נקבע בתיקונים עקיפים לחוקים אחרים, כמו חוק התכנון והבניה, התשכ"ה-1965 וחוק ההתגוננות האזרחית, התשי"א-1951.
- ג. **המעגל השלישי** הוא של **הוראות הקובעות מנגנוני יישום ואכיפה**. מנגנונים אלה נחלקים לשני סוגים - מנגנונים 'מניעתיים' ומנגנונים 'מגיבים'. הוראות אלה נקבעו בסימנים י"א עד י"ד לפרק ה'1.

המעגל הראשון - הוראות נורמטיביות מרכזיות

'נגישות' מהי?

לראשונה בישראל, מגדיר המחוקק את המונח 'נגישות', בזו הלשון:

'נגישות - אפשרות הגעה למקום, תנועה והתמצאות בו, שימוש והנאה משירות, קבלת מידע הניתן או המופק במסגרת מקום או שירות או בקשר אליהם, שימוש במתקניהם והשתתפות בתוכניות ובפעילויות המתקיימות בהם, והכול באופן שוויוני, מכובד, עצמאי ובטיחותי.⁵⁴

ניתוח מרכיביה של ההגדרה מעיד על חשיבה הוליסטית, המקיפה את הקשת הרחבה של המוגבלויות ושל צרכי הנגישות השונים:

'הגעה למקום ותנועה בו' - הכוונה, בין היתר, לכל ההיבטים הכרוכים בנגישות הפיזית: התוויית חניה לנכים, הנגשתו של שביל הכניסה, מעלית או מסדרון שרוחבם מאפשר תמרון של כסא גלגלים ועוד.

'התמצאות במקום' – לשם כך נדרש, למשל, שילוט, אשר יאפשר לאנשים עם כל סוגי המוגבלויות להתמצא במקום: על השילוט להיות כתוב בשפה פשוטה, עם סימול ברור ושקוף – לטובת אנשים עם מוגבלות קוגניטיבית; עליו לעשות שימוש באותיות גדולות, תוך יצירת הנגדה בין צבע האות לצבע השלט – על מנת לאפשר לאנשים עם מוגבלות בראייה לקרוא את הכתוב בו, ועוד.

'שימוש והנאה משירות' – לראשונה בארץ, דורש החוק להנגיש גם שירות לאנשים עם מוגבלות. לשם כך, חיוני, למשל, להכשיר את נותני השירות לעבוד עם אנשים עם כל סוגי המוגבלויות: כיצד לפנות לאנשים עם מוגבלות שכלית? כיצד לדבר עם אישה כבדת שמיעה, ה'קוראת שפתיים'? כיצד לתת שירות לאדם עם אוטיזם? כל אלה ועוד יובהרו לנותני השירות במסגרת הכשרות מיוחדות שיוטל עליהם לעבור. דוגמה נוספת להנגשתו של השירות היא הגמשת הכללים לנתינתו: גם אם נדרשת המתנה בתור, אדם עם לקות נפשית, אשר אינו מסוגל להמתין בתור בשל מוגבלותו – יקבל ממנה פטור; אף אם על פי רוב, נלקחות בדיקות דם טרם תחילתו של הניתוח – הן יבוצעו לאחר ההרדמה, כאשר מדובר באדם עם אוטיזם, החושש מבדיקות אלו.

'קבלת מידע הניתן או המופק במסגרת מקום או שירות או בקשר אליהם' – כל מידע חייב להיות נגיש לשימושם של אנשים עם כל סוגי המוגבלויות. דרישה זו כוללת, למשל, הנגשת אתרי אינטרנט: כתיבת התכנים בשפה פשוטה, שימוש בפונט ברור ונוח לקריאה, עיצוב המאפשר לתוכנה הנמצאת ברשות אנשים עיוורים לקרוא את הכתוב על המסך, ועוד.

'שימוש במתקנים והשתתפות בתוכניות ובפעילויות' – משפט זה מבהיר, כי לא רק המבנה עצמו והשירות הניתן בו חייבים בנגישות, אלא כל פעילות נוספת הנערכת במקום או בקשר אליו. למשל: טיולים הנערכים במסגרת בית הספר, סיורים במוזיאון וכד'.

'...והכול באופן שוויוני, מכובד, עצמאי ובטיחותי' – סיומת זו של הגדרת הנגישות, המכפיפה את כל מרכיביה לעקרונות של שוויון וכבוד,⁵⁵ היא דוגמה מובהקת לחיבור ההדוק שעושה חוק הנגישות בין פרטיה הטכניים של הזכות לנגישות לבין העקרונות החוקתיים העומדים בבסיסה. לצד

הקביעה, שאין נגישות ללא ירידה לפרטים, בא המחוקק להזכיר לכל מי שחייב בהנגשה, כי הסידורים הטכניים נועדו למטרה אחת, והיא לממש את הזכות החוקתית של אנשים עם מוגבלות לשוויון ולכבוד. התאמה שהיא טכנית בלבד, ואינה שומרת על כבוד האדם - כמו כניסה בדלת האחורית, או באמצעות מעלון שאינו ניתן להפעלה עצמאית - היא בבחינת 'חצי עבודה', במקרה הטוב, וברוב המקרים - אינה עומדת בדרישות החוק.

חובת הנגישות - על מה ועל מי ?

א. על מה חלה חובת הנגישות ?

חוק הנגישות איננו חל על כל מקום ועל כל שירות. מראשית הליכי החקיקה, היה מוסכם על כל המעורבים כי יש להתמקד במקומות ובשירותים הפתוחים לציבור,⁵⁶ בדומה לחקיקה המקבילה בעולם. עוד שר קונצנזוס, כי בבואו לקבוע על מה חל החוק, אין המחוקק יכול להסתפק בהגדרה הלקונית - 'מקום או שירות המיועד לכלל הציבור או לחלק בלתי מסוים ממנו'. הדעות נחלקו בשאלת הדרך הנכונה לפרוט את ההגדרה הבסיסית ולהבהירה: ארגונים של אנשים עם מוגבלות דרשו, כי החוק יכול רשימה פתוחה של דוגמאות למקומות ולשירותים, החייבים בנגישות. לטעמם, כל ניסיון לגבש רשימה סגורה של מקומות החייבים בנגישות נועד מראש לכישלון, וישאיר מקומות חיוניים מחוץ לרשימה: בין אם מתוך חוסר תשומת לב או שכחה, ובין אם מחמת חידושים, טכנולוגיים ואחרים, אשר לא ניתן לחזותם בעת חקיקת החוק. זאת ועוד, אנשים עם מוגבלות חששו מניסיונות לעקוף את הרשימה: הרשימה כוללת בתי מלון? נקרא למקום 'בית הארחה' או 'פונדק', וכך נחמוק מחובת הנגישות.⁵⁷ מול גישה זו של הארגונים, משרדי הממשלה עמדו על הצורך ביצירת רשימה סגורה ומוגדרת, שתתן לבעלים או למפעיל מידע מוצק וודאי בשאלת חבותו בביצוע התאמות הנגישות.

ההגדרה של מקום ציבורי ושירות ציבורי שנקבעה בחוק משקפת פשרה יצירתית: המחוקק יצר רשימה סגורה, ארוכה ומפורטת, של מקומות ושירותים החייבים בנגישות, הכפופה לסייג של שימוש הציבור או חלק בלתי מסוים ממנו. פריטים רבים ברשימה מונים מספר דוגמאות, ומסתיימים בהגדרה גנרית, המשאירה מרחב גדול להכללת מקומות או שירותים נוספים, שלא פורטו באופן ספציפי. כך למשל, הפריט הפותח במלים 'אולם הרצאות, מרכז כנסים, אולם שמחות, גן אירועים, מרכז קהילתי, מועדון...!', מסתיים במלים: '**או כל מקום, המשמש**

להתכנסות⁵⁸; והפריט הפותח במלים 'שירות בנקאות, אשראי, ביטוח, פנסיה', מסתיים במלים: "או כל שירות פיננסי".^{59 60}

המחוקק השתמש בטכניקה נוספת כדי להגמיש את תחולתו של החוק: רשימת המקומות והשירותים החייבים בהגשה אינה מופיעה בחוק, אלא בשתי תוספות לו.⁶¹ שר המשפטים מוסמך להוסיף פריטים לתוספות בצו, ללא צורך בהליכי חקיקה מורכבים.⁶²

הרשימה עצמה רחבה מאד, וכוללת מקומות ושירותים מכל סוג שהוא: גם מקומות ושירותים הנמצאים בבעלות ציבורית, וגם כאלה הנמצאים בבעלות פרטית; הן בניינים והן מקומות פתוחים (פארקים, גני משחקים, חופי רחצה, אתרים ארכיאולוגיים ושמורות טבע, בתי עלמין ועוד). רוחב היריעה משקף את תפיסתו של המחוקק: כל מקום, אליו יכול אדם ללא מוגבלות להיכנס, וכל שירות, ממנו יכולה ליהנות אישה ללא מוגבלות - גם אנשים עם מוגבלות זכאים להיכנס אליהם וליהנות מהם.

ב. על מי חלה חובת הנגישות?

נאמן לגישתו המעשית, חוק הנגישות אינו מסתפק בהגדרת המקום או השירות החייבים בנגישות. לאור הנחת העבודה הידועה, לפיה המעוניין בהצלחתו של מפעל כלשהו יטיל אחריות על אנשים ספציפיים, קובע חוק הנגישות גם על מי חלה חובת הנגישות. לגבי שירות ציבורי, נקבע כי מי שאחראי להספקת השירות הוא זה שיבצע את התאמות הנגישות.⁶³ לגבי מקום ציבורי, נדרש הסדר יותר מפורט. הכלל הבסיסי הוא, שהחובה חלה על הבעלים. במצב השכיח, בו המקום מוחזק או מופעל בידי מי שאינו הבעלים, החוק מחלק את האחריות בדרך ההולמת את האפשרויות העומדות בפני הבעלים מצד אחד, והמחזיק או המפעיל מצד שני: האחריות לביצוע התאמות מבניות, שהן התאמות הדורשות היתר בנייה, חלה על הבעלים, ואילו האחריות לביצוע התאמות אחרות (כגון התאמות בריהוט, בשילוט וכד') מוטלת על המחזיק או המפעיל.⁶⁴ חלוקת האחריות מצמיחה שאלה פרקטית נוספת, שגם עליה ביקש המחוקק לתת מענה: מה עושה מחזיק או מפעיל, כאשר הבעלים אינו מבצע את ההתאמות המבניות שהוא חייב בהן? בצד האיסור על הפעלת מקום שאינו נגיש, נתן המחוקק בידי המחזיק פתרון מעשי: לא ביצע הבעלים את התאמות הנגישות שהוא חייב בהן, רשאי השוכר, באופן חריג, לבטל את חוזה השכירות מבלי להיחשב כמפר החוזה, ומבלי שיחוייב בפיצוי בשל הביטול.⁶⁵

נגישות למי ?

האסוציאציה הראשונה למונח 'נגישות' היא נגישות פיזית, לאנשים בכיסאות גלגלים. גם בנקודה זו, משנה חוק השוויון דפוסי חשיבה קונבנציונאליים. בעצם ההגדרה הרחבה של 'אדם עם מוגבלות',⁶⁶ עיגן המחוקק את אחת מהנחות היסוד של המהפכה העולמית בתחום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות, והיא שהמאחד בין כל בעלי המוגבלויות מכל הסוגים - לרבות מבחינת החוויה וההיסטוריה של ההפליה, הקיפוח וההדרה - רב על השוני ביניהם.⁶⁷ חוק השוויון, ובכללו הזכות המרכזית לנגישות, הוא נחלתם של אנשים עם כל סוגי המוגבלויות. הקביעה כי אדם עם מוגבלות זכאי לנגישות יוצרת, מיניה וביה, חובת נגישות לא רק כלפי אנשים בכיסאות גלגלים, אלא גם כלפי אנשים עם מוגבלות בשמיעה או בראייה, אנשים עם אוטיזם ואנשים עם מוגבלות נפשית, אנשים עם מוגבלות שכלית או עם לקות למידה, ועוד.

אנשים עם מוגבלויות שונות הם אוכלוסיית היעד הרשמית של חוק הנגישות. אלא שבפועל, לא רק הם ייהנו מהוראותיו. סביר להניח, כי ההנגשה תועיל לשכבות רחבות יותר באוכלוסייה, שהחוק כלל לא כיוון אליהן: כך, למשל, ילדים ייהנו מן ההתאמות שנועדו לאנשים נמוכי קומה (הנמכתם של ברזיות ושל מכשירי טלפון ציבוריים); הורים הדוחפים עגלות ילדים ייצאו נשכרים מן השיפועים שמחייב החוק ליצור לטובת אנשים בכיסאות גלגלים; אנשים קשישים יוכלו לנצל חלק גדול מן ההתאמות המיועדות לאנשים כבדי שמיעה (מערכת הגברה, כתוביות); עולים חדשים ייהנו מן השימוש בשפה פשוטה ומובנת לא פחות מאנשים עם מוגבלות קוגניטיבית, ועוד. המחשה יפה היא חוברת מידע לנפגעי עבירה, שפורסמה על-ידי משרד המשפטים: הכוונה הייתה לפרסם מהדורה מיוחדת לאנשים עם מוגבלות שכלית, אך לאחר שהחברת הונגשה לצורכיהם של אלה - הוחלט כי תשמש את הציבור כולו, מתוך הנחה, שהשפה הפשוטה, ומילון המונחים שבסוף אותו עלון, יועילו לכל אדם.⁶⁸

נגישות - כיצד ?

למרות אורכו, חוק הנגישות אינו אלא שלד. יישומו הלכה למעשה מציב שאלות קשות ומורכבות, אשר החברה הישראלית, ומדינות אחרות בעולם, טרם התמודדו איתן במלואן: כיצד יונגש גן שעשועים לילדה עם

אוטיזם? כיצד יונגשו שירותי הרפואה לאדם עם מוגבלות שכלית? איזה מידע יש לתרגם לכתב ברייל, וכיצד ייקבע אלו הרצאות ילוו בתמלול? את המענה לשאלות אלו ואחרות הפקידה הכנסת בידי מחוקק המשנה, כלומר שרים, החייבים מכוח החוק להתקין תקנות מפורטות.

אין באצילת סמכות זו משום מתן 'צ'ק פתוח' לשרים. אלה כפופים למקבץ של הנחיות מטעם המחוקק הראשי (הכנסת), האמורות להבטיח את הגשמת תכליתה של החקיקה, לצד התחשבות באינטרסים אחרים.⁶⁹ הנחיות המחוקק הראשי פועלות בשני מישורים: האחד לעניין התכנים של התקנות, והשני לעניין הגורמים אותם יש לשתף במלאכת התקנת התקנות.

לעניין התכנים של התקנות: ההגדרות הרחבות והמקיפות של מונחי המפתח 'נגישות' ו'אדם עם מוגבלות' מצוות על מתקין התקנות, בבואו לקבוע את הפרטים הטכניים היוצרים נגישות, לשקף את הראייה ההוליסטית והערכית העומדת בבסיס חוק השוויון. לא זו אף זו: סעיפי ההסמכה השונים מחייבים את מחוקק המשנה, מפורשות, לפעול בהתאם לעקרונות היסוד ולמטרות שבבסיסו של חוק השוויון ולהתחשב בהוראות התקן הישראלי.⁷⁰ עוד הם מכפיפים את התקנות למבחן הסבירות.⁷¹

לעניין הגורמים שיש לשתף במלאכת התקנת התקנות, נקבע איזון בין זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות לבין אינטרסים אחרים: מחוקק המשנה מחויב, בבואו להתקין את התקנות, להתייעץ עם נציבות השוויון ועם ארגונים העוסקים בקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות; והתקנות טעונות את אישורה של אותה ועדה ששקדה על החקיקה הראשית – ועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת. לצד החובה לשתף גורמים האמורים לדאוג למימוש הזכות לנגישות, נקבע כי התקנות יותקנו בהסכמתו של שר האוצר. כדי למנוע מחלוקת בין הגורמים המעורבים, המגיעה לכדי מבוי סתום, נקבע, כי אם שר האוצר לא נתן את הסכמתו, יועבר העניין להכרעת הממשלה.⁷²

לצד ההנחיות הכלליות שקבע המחוקק הראשי למשנהו, הוא הוסיף והורה הוראות ספציפיות ומפורשות לגבי דרכי ההגשה של מקום ציבורי ושל שירות ציבורי:

לעניין מקום ציבורי, קובע החוק כי התקנות יתייחסו הן להנגשת צמתים, מדרכות, גשרים, מנהרות ומעברים אחרים בשטח המקום הציבורי, הן להקצאת מקומות חניה לאנשים עם מוגבלות מכלל מקומות החניה הקיימים או המתוכננים, לפי הענין, בשטח המקום ציבורי.⁷³

לעניין שירות ציבורי, קובע החוק, לאור חשיבותן של מערכות מידע בחיים המודרניים, כי התקנות יתייחסו לנגישות מידע המופק במסגרת שירות ציבורי.⁷⁴ זאת ועוד, לאור חדשנותו של תחום הנגישות לשירות, קובע החוק כי התקנות יכללו הוראות בדבר 'התקנת אמצעי עזר ושירותי עזר',⁷⁵ ומצייד את מחוקק המשנה ברשימה של דוגמאות, בזו הלשון:

' "אמצעי עזר ושירותי עזר" - לרבות,

- (1) מתורגמנים לשפת סימנים או אמצעים המותאמים לאנשים עם לקויות שמיעה לרבות כיתוב, שילוט, תמלול או שימוש באמצעי הגברה;
- (2) קריינים, טקסטים מוקלטים או אמצעים המותאמים לאנשים עם לקויות ראייה או לקויות למידה ולרבות כיתוב בבריל, בתבליט או בהגדלה;
- (3) לוחות תקשורת, או אמצעי תקשורת חלופיים אחרים;
- (4) התאמת נהלים, מתן הדרכה, הכוונה ומידע בשפה המובנת לאדם עם מוגבלות שכלית או נפשית או לאדם עם אוטיזם, באמצעות כוח האדם הקיים;
- (5) כל אמצעי ושירות נוסף אשר קבע שר המשפטים בצו;⁷⁶

הפריטים שבסעיפים (1) ו-(2), הנוגעים לנגישות חושית לאנשים עם מוגבלויות בשמיעה ובראייה, שולבו בחוק בהשראת החקיקה האמריקאית⁷⁷ והבריטית⁷⁸ שהתקבלה בשנות ה-90 של המאה שעברה. עם השנים, חלה התקדמות במעמד החברתי והמשפטי של אנשים עם מוגבלות. אין זה מפתיע, אפוא, כי בשנת 2005 ראה המחוקק הישראלי לנכון להוסיף את הפריטים שבפסקאות (3) ו-(4), הנוגעים לאותן קבוצות של אנשים עם מוגבלויות - אנשים עם מוגבלויות בתקשורת או עם אוטיזם, אנשים עם מוגבלות נפשית או שכלית - שהם בפריפריה של המודעות החברתית, בתחום הנגישות ובכלל.

התקנתן של תקנות הנגישות השונות - הן אלה ששר המשפטים אחראי להן⁷⁹ הן אלה ששרים אחרים הופקדו עליהן בתחומים ספציפיים⁸⁰ - היא היא ה'הדק', אשר מפעיל את חוק הנגישות. הן מבחינה מעשית והן מבחינה משפטית, החוק איננו נכנס לתוקף מבלי שיותקנו התקנות: החוק עצמו קובע, שתחילתו ביום תחילתן של התקנות.⁸¹ בהמשך לגישתו המעשית של חוק השוויון המקורי,⁸² קובע חוק הנגישות מועדים, הן להגשת התקנות לוועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת, והן

לאישורן בידי הוועדה.⁸³ מועדים אלה חלפו ועברו, ונכון למועד כתיבת שורות אלה, טרם הוגשו התקנות השונות לוועדה.

סייגים והחלה הדרגתית

כפי שעולה מן הדברים עד כה, הזכות לנגישות פורשת שלוחותיה לכל מקום ולכל שירות הפתוחים לציבור. רוחבה ועלותה מחייבים עריכת איזון בינה לבין זכויות, צרכים ואינטרסים נוגדים. החוק כולל אפוא מערך של פטורים, הבנוי משני רבדים: רובד אחד הוא אותם סייגים ופטורים שייקבעו בתקנות, לגבי סוגים מסוימים של מקומות ושירותים; הרובד השני הוא סייגים ופטורים פרטניים, המתקיימים במקום או בשירות מסוים החייב בנגישות.

א. פטורים שייקבעו בתקנות – לסוגי מקומות ושירותים: במסגרת תקנות הנגישות של מקום או שירות ציבורי, מוסמך שר המשפטים לקבוע פטור מהתאמות נגישות, לגבי סוגי מקומות או שירותים, וזאת בשני מקרים:

(1) הפטור מתחייב כדי למנוע 'פגיעה מהותית באופיו המיוחד' של השירות או של המקום. לגבי מקום ציבורי נקבע, בעקבות דוגמאות שהועלו במהלך הדיונים, כי הפטור כולל ייחוד בשל ערכי ארכיאולוגיה, אדריכלות או טבע.⁸⁴

(2) ביצוע ההתאמה מטיל 'נטל כבד מדי' על מי שחייב בנגישות המקום או השירות.⁸⁵ פטור זה, הלקוח מהחקיקה האמריקאית,⁸⁶ נועד לאזן בין זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות לבין יכולותיו הכלכליות של מי שחייב בנגישות המקום או השירות. למונח 'נטל כבד' אין הגדרה חד משמעית בחוק. במקומה, המחוקק בחר להפנות לרשימה של שיקולים, בהם יש להתחשב בקביעת הפטור, למשל: סוג השירות או המקום, היקף הפעילות בו, עלות ביצועה של ההתאמה, היקף מחזור ההכנסות או שיעור הרווח של מי שחייב בנגישות המקום או השירות וכיו"ב.⁸⁷ ככל שמקום גדול יותר, פונה לפלח אוכלוסייה רחב יותר, ככל שהשירות בו חיוני יותר, וככל שעלות ההתאמה נמוכה – כך יקשה על מי שחייב בנגישות המקום או השירות לטעון לקיומו של פטור.

ב. פטורים פרטניים:

סמכותו של שר המשפטים לקבוע פטורים לסוגי מקומות או שירותים היא סמכות רשות, ואין הוא חייב להפעילה. זאת ועוד: גם אם יפעיל

סמכות זו, ויקבע פטורים בתקנות, הוא יתקשה לצפות מראש כל מקרה בו מוצדק יהיה לקבל פטור. לפיכך נקבעו בחוק מספר עילות לפטורים פרטניים.⁸⁸

שתיים מבין העילות לפטורים פרטניים מקבילות לאלו שבגינן יש סמכות להעניק פטור בתקנות, קרי - פטור מחמת פגיעה מהותית באופיו המיוחד של המקום בשל ערכי ארכיאולוגיה, אדריכלות או טבע,⁸⁹ ופטור מחמת נטל כבד מדי.⁹⁰ נראה, כי חשיבותם של הפטורים האלה ברמה הפרטנית, עשויה לבוא לידי ביטוי במקרי ביניים, אשר אינם נופלים לגדר התקנות, ובכל זאת - בשל התקיימות נתונים מסוימים ראוי שיהיו פטורים. כך, למשל, התקנות עשויות לקבוע, כי מקום ששטחו מתחת ל-X מ"ר פטור מהתקנת שירותים מיוחדים לנכים. יתכן, כי מסעדה מסוימת אינה נכנסת לגדר הפטור, שכן שטחה גדול במעט מזה המצוין בתקנות, אולם מכיוון שמדובר בעסק קטן, בעל מתח רווחים זעום, ובשירות שאינו חיוני, ייתכן שמוצדק ליתן לה פטור נקודתי מהחובה להתקין שירותים נגישים.

עילות נוספות לפטור קמות, כאשר מתקיים אחד מאלה:

- (1) על פי אישור מורשה לנגישות מבנים, תשתיות וסביבה,⁹¹ התאמת הנגישות אינה ניתנת לביצוע מסיבות הנדסיות;⁹²
- (2) ההתאמה מחייבת שינוי יסודי במהותו של המקום או השירות;⁹³
- (3) ביצוע ההתאמה עלול להביא להתמוטטות כלכלית של מי שחייב בביצועה.⁹⁴

כדי לקבל תשובה מוסמכת, אם במקרה מסוים חל פטור פרטני, הבעלים או המפעיל רשאים לפנות לנציבות השוויון, וזו מוסמכת לקבוע פטור מלא או חלקי.⁹⁵ פטורים מסוימים - כמו הפטור בדבר 'התמוטטות כלכלית' - חלים אך ורק על פי החלטה מינהלית של נציב/ת השוויון או של גורם מינהלי אחר שקבע המחוקק.⁹⁶

ג. תחולת הפטורים על המגזר הציבורי:

במהלך הליכי החקיקה, ארגונים של אנשים עם מוגבלות עמדו על כך, כי ישנם גופים, אשר מחמת אופיים הציבורי, לא ראוי שתישמע מפייהם הטענה, כאילו פתיחת שעריהם בפני אנשים עם מוגבלות מטילה עליהם נטל כלכלי, שהם אינם יכולים לעמוד בו. הגופים שהארגונים ביקשו להוציא מתחולת הפטורים הכלכליים, היו אלה המוגדרים בחוק כ'רשות ציבורית',⁹⁷ הגדרה הכוללת גם את הגרעין הקשה של המגזר

הציבורי - משרדי הממשלה, הכנסת, צה"ל, משטרת ישראל, מקומות בהם ניתן שירות בריאות ממלכתי,⁹⁸ מוסדות חינוך 'רשמיים', תאגידים סטטוטוריים מסוימים כמו בנק ישראל, המוסד לביטוח לאומי, שירות התעסוקה, ועוד - וגם גופים אחרים, כמו רשויות מקומיות, תאגידים סטטוטוריים, ומוסדות ציבור שהשתתפות המדינה בתקציבם עולה על 30%.

חה"כ שאול יהלום הצטרף לעמדתם של הארגונים, וסירב, באופן עקבי, לאפשר למגזר הציבורי לחסות בצלם של הפטורים הכלכליים בדבר 'נטל כבד מדי' ו-'התמוטטות כלכלית'. החוק קובע, אם כן, כי רשות ציבורית לא תקבל פטור כאמור, לא בתקנות ולא באופן פרטני.⁹⁹ באופן חריג, וכחלק מההסכמות שהושגו בין חה"כ יהלום לבין אגף התקציבים במשרד האוצר ערב קבלתו של חוק הנגישות,¹⁰⁰ נקבע כי רשות ציבורית תוכל לטעון לתחולתו של פטור פרטני מחמת 'חוסר סבירות תקציבית כלכלית'. גם פטור זה, המצומצם בהרבה מהפטור מחמת 'נטל כבד מדי', והפועל אך ורק במישור הפרטני, איננו חל לגבי 'הגרעין הקשה' של הרשויות הציבוריות. במילים אחרות, משרד ממשלתי, הכנסת או המוסד לביטוח לאומי אינם יכולים לטעון כי הם פטורים מביצוע התאמת נגישות כלשהי בשל סיבה תקציבית.¹⁰¹

ד. 'פטור בלי כלום אי אפשר' - חובה לבצע התאמות חלופיות: מערך הפטורים השונים פותח פתח רחב, אולי רחב מדי, לסיכול תכליתו של החוק. מעבר לאותן הוראות, המצמצמות את האפשרות של רשויות ציבוריות לזכות בפטור תקציבי, המחוקק הוסיף בלם נוסף: נקבע, כי גם אם מתקיים אחד הפטורים, מוטלת על הבעלים או על המפעיל חובה לבצע התאמות נגישות חלופיות. גם במקרה זה, הדרישה שעלתה מצד ארגונים של אנשים עם מוגבלות תואמת את החקיקה המקבילה במדינות שונות¹⁰² - בבחינת 'סדנה דארעא חד הוא'. אם למשל, אין אפשרות הנדסית להתקין מעלית בבנין, החובה החלופית תהא להעתיק את המשרד מהקומה החמישית לקומת הקרקע, או לבנות אחר שהוא נגיש. התאמות הנגישות החלופיות תיקבענה בתקנות או על-ידי הנציבות.¹⁰³

ה. החלה הדרגתית, סייגים - ומה שביניהם: כלי מרכזי להתמודדות עם עלותן הכלכלית של הזכויות החברתיות הוא קביעת הסדרים של החלה הדרגתית.¹⁰⁴ לפי הסדרים אלה, במקום ליתן פטור מביצוע חובה מסוימת - פורש המחוקק את ביצועה על פני מספר

שנים. האטרקטיביות של כלי זה נעוצה בכך, שהוא מקל על המעמסה הכלכלית מחד, ומאידך, אינו כרוך בויתורים עקרוניים. מראשיתם של הליכי החקיקה, ארגונים של אנשים עם מוגבלות הצהירו על נכונותם להסכים להחלה הדרגתית של החוק תמורת צמצום של הפטורים למינימום ההכרחי. ואכן, בחוק הנגישות ישנו יחס הפוך בין פרישת החובה לאורך זמן לבין מתן הקלה במהות. כך, רשויות ציבוריות, אשר כאמור אינן זוכות כמעט לפטורים כלכליים, רשאיות לפרוש את ביצוע חובותיהן על פני תקופה של 12 שנים; המגזר הפרטי, לעומת זאת, עשוי לזכות בפטורים כלכליים - אך בהחלה הדרגתית של שש שנים בלבד.¹⁰⁵ סיבה נוספת לקביעתה של תקופת פרישה כה ארוכה למגזר הציבורי קשורה למספר העצום של המבנים והשירותים שהוא חייב בהנגשתם: בניגוד לבעליה של חנות מכולת, החייב בהנגשת מבנה אחד בלבד, קופות החולים, למשל, חייבות בהנגשתם של מאות מבנים. תקופת הפרישה הארוכה עוררה כעס והתמרמרות בקרב אנשים רבים עם מוגבלות, אשר טענו כי לא יזכו ליהנות מפירותיו של חוק הנגישות. אכן, נדמה כי זהו המחיר הכבד ביותר שנדרשו לשלם על מנת להעביר את חוק הנגישות בהסכמת הממשלה.

המעגל השני - הסדרי נגישות פרטניים

לצד הסדר הנגישות העיקרי, מצא המחוקק לנכון לקבוע הסדרים מיוחדים לגבי תחומים שונים, אם משום חשיבותם הרבה, ואם משום שאופיים המיוחד דורש התייחסות שונה לנושא ההנגשה. ואלה התחומים:

שירותי בריאות ומקומות בהם ניתנים שירותי בריאות¹⁰⁶

אין צורך להכביר מילים אודות חשיבותם של שירותי הבריאות בכלל, ולאנשים עם מוגבלויות מסוימות בפרט. ניתן היה להניח, כי שירותי הבריאות, הניתנים מטיבם לאנשים קשישים, לאנשים המתקשים בחלקם בהליכה, בשמיעה ועוד - יהיו נגישים, אף ללא חוק. אלא שהמציאות טופחת על פנינו: רבים משירותי הבריאות, ורבים מהמקומות בהם ניתנים שירותי בריאות - אינם נגישים.¹⁰⁷ לאור מציאות עגומה זו, וחשיבותו של התחום, קבע סימן הבריאות בחוק הנגישות, כי כל השירותים הניתנים לפי חוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשנ"ד-1994, וכן כל המקומות בהם ניתנים שירותים אלה - חייבים בנגישות מלאה.¹⁰⁸ המחוקק לא הסתפק בקביעת חובה מופשטת, אלא תרגם אותה לתוכנית פעולה, האמורה

להתבצע בשני שלבים. השלב הראשון הוא תקופת הביניים, עד מחצית שנת 2018, שהוא המועד לסיום ההחלה ההדרגתית של חובות הנגישות. בתקופה זו, על כל קופת חולים להיערך למתן שירות נגיש לאנשים עם מוגבלות, בין היתר על-ידי הפניית מבוטח/ת עם מוגבלות לשירות נגיש הניתן על ידי קופת חולים אחרת.¹⁰⁹ בשלב השני, אחרי שחובות הנגישות יחולו במלואן, אין הנחות: קופת חולים לא תוכל ליתן שירותי בריאות, לא בעצמה ולא באמצעות נותן שירותים אחר (לרבות הפניה לרופא פרטי), אלא אם השירות נגיש.¹¹⁰

מוסדות להשכלה גבוהה¹¹¹

גם בתחום ההשכלה הגבוהה, נקבעה תקופה להחלה הדרגתית של חובת הנגישות, כאשר בסיום תקופת הביניים, בשנת 2014, חלה החובה במלואה על כל מוסד על תיכוני. עד למועד זה, אם התקבלה סטודנטית עם מוגבלות ללימודים גבוהים, המוסד העל תיכוני יותאם לצרכיה.

מערכת החינוך¹¹²

לכל אורך המסע הממושך לקראת חקיקתו של חוק הנגישות, הוויכוח הקשה ביותר שניטש בין אנשים עם מוגבלות לבין משרד האוצר היה בנושא הנגשתם של בתי הספר וגני הילדים.¹¹³ היה זה ויכוח קלאסי בין אנשי כלכלה לבין אנשי זכויות: אנשי משרד האוצר טענו, כי אין הצדקה לממן את הנגשתם של כל בתי הספר וגני הילדים בעלות של מיליארד וחצי שקלים, כאשר לא בכל אחד מהם לומד/ת ילד/ה עם מוגבלות. אנשים עם מוגבלות דחו טיעונים אלה של עלות-תועלת כשיקולים המונעים מתפיסה של חסד, ודרשו במקומם ליתן ביטוי, הלכה למעשה, לגישת הזכויות. לטענתם, אם נגישות היא זכות, יש לדחות את השיטה הנהוגה היום של 'נגישות אד-הוק', לפיה מנגישים את בית הספר רק כאשר מגיע/ה תלמיד/ה עם מוגבלות. לא יתכן, שילד עם מוגבלות יעמוד כעני בפתח, ויאלץ לבקש הנגשה.

מעבר לטיעון האידיאולוגי, אנשים עם מוגבלות העידו, מניסיונם, כי השיטה של 'נגישות אד-הוק' נכשלה. הליך ההנגשה הוא ארוך, וכולל פרסום מכרז לביצוע עבודת ההנגשה, הגשת בקשה להיתר בנייה וביצוע העבודה עצמה. גם אם התלמיד נרשם במועד לבית הספר, והודיע על צרכיו המיוחדים, ההערכות נמשכת זמן רב לאחר תחילת לימודיו

במסגרת החינוכית. קושי מיוחד מתעורר, כאשר המוגבלות נוצרת במהלך שנת הלימודים.

אנשים עם מוגבלות הוסיפו ועמדו על כך שבית ספר שאינו נגיש פוגע לא רק בתלמיד/ה עם מוגבלות: הורה עם מוגבלות לתלמיד/ה מנוע מהשתתפות באירועים שונים הנערכים בבית הספר בו לומד ילדו; ובכלל, אנשים עם מוגבלות מודרים ממגוון של פעילויות המתקיימות בבתי ספר – בחירות, תפילות, חוגים ועוד. גם מסיבות אלו עמדו אנשים עם מוגבלות על הצורך בהנגשה מקיפה של כל מוסדות החינוך.

על אף הניסיונות לשכנע את משרד האוצר לפרוש את ביצוע החובה על פני שנים ארוכות, או להכיר בחריגים מסוימים לחובה להנגיש, הוא דבק בהתנגדותו להנגשה כוללת של מערכת החינוך. הפשרה עמו הייתה כואבת, והניבה הסדר מינימליסטי, החורג מן הנוף הכללי של חוק הנגישות: החוק קובע, כי בכל בית ספר יותקנו פיר מעלית בבניין מרכזי אחד, ושירותי נכים. הא ותו לא.

להמתקת הגלולה המרה, נעשה כל ניסיון לשכלל את השיטה הקיימת של הנגשה אד-הוק: הזכות ל'נגישות פרטנית' עוגנה בחוק, לא רק לגבי תלמיד/ה עם מוגבלות, אלא גם לגבי הורה עם מוגבלות, שבנו לומד באותו מוסד.¹¹⁴ עוד נקבעה שורה של הוראות, האמורות לנטרל את ה'סחבת' הביורוקרטית הכרוכה בהנגשה, ולהבטיח כי התאמות הנגישות יבוצעו עד למועד תחילת הלימודים או בסמוך לאחריו.¹¹⁵

ימים יגידו, אם הסדר הפשרה מספק, ואם התאמות הנגישות יותקנו באופן ראוי הלכה למעשה. אף אם השאלה תיענה בחיוב, ארגונים של אנשים עם מוגבלות התקוממו נגד ההסדר שנקבע, המעביר מסר קשה וחמור, לפיו דווקא מערכת החינוך, אשר חרטה על דגלה חינוך לערכים ולקבלת 'השונה' – אינה פותחת את שעריה בפני אנשים עם מוגבלות.

דרכים¹¹⁶

חוק שקדם לחוק הנגישות¹¹⁷ הטיל חובה להנמיך מדרכות, באופן שאנשים המתניידים בכיסאות גלגלים יוכלו לחצות צמתים באופן עצמאי. לפי החוק, רשויות מקומיות חייבות היו בהשלמת משימתן זו עד לשנת 1993. אלא שהחוק לא נאכף,¹¹⁸ וממילא – רף הנגישות שקבע היה מינימליסטי ובלתי מעודכן. כך למשל אין בחוק התייחסות להנגשת גשרים ומעברים אחרים להולכי רגל; אין חובה להנגיש רמזורים לכבדי ראייה, ועוד. הסימן בחוק הנגישות, העוסק בהנגשת הדרכים, מתקן

עיוות זה, וקובע את החובה להנגיש צמתים, מדרכות, גשרים, מנהרות, רמזורים וכדומה לצורכיהם של אנשים עם כל סוגי המוגבלויות, בסייגים בודדים ויוצאי דופן.¹¹⁹

שירותי שעת חירום¹²⁰

המלחמות האחרונות הוכיחו, כי ההגנה הניתנת לכל אדם בשעת חירום אינה מתאימה לאנשים עם מוגבלות. מסיכות ההגנה מפני אב"כ לא שירתו אנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית, שסירבו בחלקם להרכיב; האזעקות לא נשמעו על-ידי אנשים כבדי שמיעה; רוב המקלטים נמצאו בלתי נגישים לאנשים בכיסאות גלגלים. הסימן העוסק בשירותי שעת חירום בא לתת מענה מקיף לצורכיהם של אנשים עם כל סוגי המוגבלויות, בכל עיתות החירום, לרבות מלחמה, פגעי טבע, פעילות חבלנית עוינת וכדומה.

בניה חדשה

המחוקק הפריד בין הנגשתם של מקומות קיימים, המוסדרת בחוק השוויון עצמו,¹²¹ לבין חובות הנגישות החלות לגבי בנייה חדשה, המוסדרות בתיקון עקיף לחוק התכנון והבנייה.¹²² מלכתחילה נעשה הדבר מסיבות טכניות-משפטיות.¹²³ אולם לפיצול זה גם סיבה מהותית: כאשר הבניין עומד, ייתכנו קשיים בהנגשתו. עם בנייתו של מקום חדש, קל וזול יותר לקחת במניין השיקולים את צורכיהם של אנשים עם מוגבלות.¹²⁴ לכן הסייגים החלים לגבי בנייה חדשה הם מצומצמים יותר, לעומת אלה החלים לגבי בנייה קיימת.¹²⁵ זאת ועוד: משעסקין בבנייה חדשה, ניתן לדרוש נגישות גם במקומות אותם המחוקק לא דרש להנגיש אם כבר נבנו, ובפרט בניינים שאינם פתוחים לציבור הרחב. כך למשל, המחוקק דרש לבנות בנייני מגורים באופן שיאפשר נגישות לשטחים המשותפים – כמו דרך הגישה לבנין, המעלית, פתחי הגישה לדירות וכדומה¹²⁶ – בעוד שאין כל דרישה להנגיש בנייני מגורים קיימים.¹²⁷

שידורי טלוויזיה

נגישותם של שידורי טלוויזיה לאנשים עם מוגבלות בשמיעה מוסדרת בחוק נפרד, שהתקבל מספר חודשים אחרי קבלתו של חוק הנגישות, הוא חוק שידורי טלוויזיה (כתוביות ושפת סימנים), התשס"ה-2005.¹²⁸

חוק שידורי טלוויזיה מפנה עורף לגישת החסד שבאה לידי ביטוי בחוק הקלות לחירש שקדם לו,¹²⁹ ובדומה לחוק הנגישות, קובע הסדר נגישות מקיף, אם כי הדרגתי: **באשר לליווי בכתוביות**, בערוצי הטלוויזיה המרכזיים (1, 2 ו-10) ובשמונה מערוצי הכבלים והלוויין¹³⁰ אמור היקף השידורים המלווים בכתוביות לעלות בהדרגה ולהגיע ל-100% עד שנת 2015. הסדר זה חל על כל סוגי השידורים השונים - תוכניות מוקלטות, שידורים חיים ומהדורות חדשות.¹³¹ גם בערוצים שהמחוקק הגדירם כפחות מרכזיים, כמו ערוצי דרמה, תעודה, ספורט וילדים, אמורים השידורים להיות מלווים בכתוביות, אך בשיעורים מופחתים.¹³² **באשר לליווי בשפת סימנים**, לגבי שידורים שאינם מהדורות חדשות, אמור שיעור הליווי כאמור להגיע, בכל הערוצים, ל-5% עד ינואר 2007; ולגבי מהדורות חדשות, החל מינואר 2006 אמורה מהדורת חדשות אחת לפחות, המשודרת בשעות השיא באחד מהערוצים המשדרים חדשות, להיות מלווה בשפת סימנים.¹³³

חוק שידורי הטלוויזיה קובע הסדר מיוחד לגבי הודעות חירום עקב אירוע אסון המוני, מלחמה, פיגוע וכד': במקרים אלה, חלה חובה על רשות השידור ללוות את הודעת החירום הן בכתוביות והן בשפת סימנים.¹³⁴

גם בעניין סייגים לחובת הנגישות, הולך חוק שידורי הטלוויזיה בעקבותיו של חוק הנגישות: גוף מפקח¹³⁵ רשאי לקבוע פטור, כאשר חובת הנגישות מטילה נטל כבד מדי, וזאת בין לסוגי מקרים, בחקיקת משנה, ובין במקרה מסוים.¹³⁶

המעגל השלישי - מנגנוני יישום ואכיפה

מבוא

עצם קיומן של נורמות, יפות וערכיות ככל שתהיינה, אין בו כדי לערוב ליישומן. נוכח ההזנחה הקשה בתחום הנגישות, לצד הקושי באכיפתם של חוקי הנגישות שקדמו לחוק הנגישות, אנשים עם מוגבלות חברו לחה"כ יהלום בדרישה לעגן בפרק החדש מגוון רחב של מנגנוני יישום ואכיפה. תפקיד המנגנונים כפול: הרתעה מפני הפרתו של חוק הנגישות - לצד עידוד לתכנון מושכל, המביא בחשבון את הוראותיו של הפרק. בהתאם לכך, החוק קובע שני סוגים של מנגנוני יישום ואכיפה, שהם בבחינת כלים שלובים - מנגנונים מניעתיים ומנגנונים מגיבים.

מנגנונים מניעתיים

א. תוכניות ודיווח:¹³⁷

בשלושה תחומים מרכזיים – נגישות לשירותי בריאות, למערכת החינוך וההשכלה הגבוהה, לצמתים ולדרכים – יוצר החוק שרשרת של תכנון ודיווח, האמורה להבטיח היערכות לביצוע ההנגשה, ולאפשר פיקוח ציבורי על ההתקדמות בביצועה: על בתי חולים, קופות חולים, מוסדות חינוך וגורמים מרכזיים נוספים שמוטלת עליהם חובת הנגשה, להגיש לשר הממונה עליהם תוכניות המפרטות את דרכי ההנגשה של המקומות והשירותים שבתחום אחריותם. בנוסף, אותם גורמים חייבים בדיווח שנתי לשר על ההתקדמות בביצוע ההנגשה. השר מצידו חייב בדיווח שנתי לוועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת על התקדמות ההנגשה בתחום שהוא אחראי לו.¹³⁸

ב. מורשי נגישות:

תולדתו של ההסדר בדבר מורשי הנגישות היא בכישלון יישומו של הסדר הנגישות הישן לפי חוק התכנון והבנייה. במהלך הליכי החקיקה הצטיירה תמונה עגומה: במקרים רבים, גם כאשר חלה חובת נגישות, היא לא קויימה כלל, או קויימה שלא כהלכה. מערכות התכנון הקיימות לא מילאו חובתן החוקית לעצור, בעודה באיבה, את הבנייה הבלתי נגישה.¹³⁹ ועדת כץ הציעה להתנות את ההתקדמות בהליכי התכנון והבנייה באישור נציבות השוויון בדבר קיום הוראות הנגישות.¹⁴⁰ המחוקק קבע, בהתאם למגמת הפרטה, כי לא המדינה, באמצעות הנציבות, היא זו שתיתן את האישורים הנדרשים, אלא שאנשי מקצוע חדש – 'מורשי נגישות' – יעשו זאת, בפיקוחה של המדינה. כך, בתיקון העקיף לחוק התכנון והבנייה נקבע, כי לא יינתן היתר, אישור או תעודת גמר למקום ציבורי חדש, למוסד חינוך רשמי חדש או לבנין מגורים חדש אלא אם כן התקבלה חוות דעתו של מורשה לנגישות מבנים, תשתיות וסביבה (מתו"ס), לאחר התייעצות עם מורשה לנגישות השירות, ¹⁴¹ כי מתקיימות הוראות הנגישות הרלוונטיות.¹⁴²

בשלושה צמתים נוספים פורש החוק את הפיקוח של מורשי נגישות:

(1) **מתן רשיון עסק וחיזושו:** על פי התיקון העקיף לחוק רישוי עסקים, התשכ"ח-1968, נקבע כי חוות דעת של מורשה לנגישות השירות, וחוות דעת של מורשה לנגישות מתו"ס לגבי קיום הוראות הנגישות

הרלוונטיות – הן תנאי למתן רשיון לעסק שהוא מקום ציבורי או שירות ציבורי.¹⁴³

(2) **תוכניות ההנגשה המתחייבות על פי חוק:** תוכניות ההנגשה בתחומים של בריאות, השכלה על-תיכונית וחינוך, טעונות התייעצות עם מורשה לנגישות מתו"ס ומורשה לנגישות השירות וקבלת אישור.¹⁴⁴ תוכניות הנגשה בתחום הדרכים טעונות התייעצות עם מורשה לנגישות מתו"ס ואישור;¹⁴⁵ תוכניות הנגשה לשירותי שעת חירום טעונות התייעצות עם מורשה לנגישות השירות ואישור.¹⁴⁶

(3) **קביעת פטורים פרטניים:** אם העילה לפטור היא שהתאמת הנגישות איננה ניתנת לביצוע מסיבות הנדסיות, קיום הפטור מותנה באישורו של מורשה לנגישות מתו"ס;¹⁴⁷ בתחום הבנייה החדשה, יש לצרף לכל בקשה, לכל פטור פרטני שהוא, אישור של מורשה לנגישות מתו"ס.¹⁴⁸

מי הוא מורשה נגישות? סימן י"א לפרק ה'1 לחוק השוויון מסדיר מקצוע חדש זה, תוך הבחנה בין שני סוגים של מורשים: מורשה לנגישות מבנים, תשתיות וסביבה (מתו"ס) ומורשה לנגישות השירות. הסמכתם כמורשי נגישות מותנית בהתקיימותם של שני תנאים בסיסיים: הראשון נוגע למקצוע או להשכלה של המועמד;¹⁴⁹ והשני עניינו בהכשרה שעל המועמד לעבור, לרבות הכשרה מעשית, השתלמות ובחינות, כדי לרכוש מומחיות בתחום הנגישות.¹⁵⁰ באשר לתנאי הראשון, רק מהנדס, הנדסאי או אדריכל יכול להיות מורשה לנגישות מתו"ס.¹⁵¹ לעומת זאת, המקצוע של מורשה לנגישות השירות פתוח גם בפני בעלי מקצוע אחרים, כמו רופאים, אחים/ות, מרפאים בעיסוק, פיזיותרפסיטים, פסיכולוגים, עובדים סוציאליים וקלינאי תקשורת. עוד נקבעו הוראות מעבר, המאפשרות להסמיך כמורשי נגישות אנשים שרכשו ניסיון ומומחיות בתחום הנגישות, גם אם לא מילאו אחר כל התנאים האמורים.¹⁵²

על מנת להבטיח פיקוח אפקטיבי, חוק הנגישות מאפשר להטיל סנקציות, כמו מחיקה והתליה מרישום בפנקס, במקרים של רשלנות, ניגוד עניינים והתנהגות אחרת שאינה הולמת.¹⁵³

ג. רכזי נגישות¹⁵⁴

במקביל לביקורת החיצונית של מורשי הנגישות, דורש החוק למנות רכזי נגישות בכל גוף הנותן שירות לציבור, ובלבד שהוא מעסיק 25 עובדים לפחות. תפקידו של הרכז לשמש כתובת חיזונית ופנימית כאחד, בכל הקשור לנגישותו של הארגון: כך, על הרכז למסור מידע לציבור אודות

נגישותו של השירות הציבורי הניתן בידי הארגון, וכן לתת ייעוץ והדרכה בתוך הארגון לגבי חובותיו על פי חוק הנגישות. לתפקיד יתמנה עובד של הארגון, הבקיא בתחום הנגישות, וככל האפשר הוא אמור להיות בעצמו אדם עם מוגבלות.¹⁵⁵

מנגנונים מגיבים

למודי ניסיון מר מחקיקה שאינה נאכפת, ארגוניהם של אנשים עם מוגבלות עמדו על הצורך החיוני באכיפה אפקטיבית. מטרתם של מנגנוני האכיפה ה'מגיבים' היא כפולה - גם להרתיע בפני הפרתה של חובת הנגישות, וגם לעודד ולתמרץ אנשים עם מוגבלות לעמוד על זכותם לנגישות. את מנגנוני האכיפה המגיבים ניתן לחלק לשני סוגים: הסוג הראשון מעוגן במשפט המנהלי והפלילי; הסוג השני מעוגן במשפט האזרחי.

א. אכיפה מנהלית-פלילית:

חשיבותה של אכיפה פלילית אינה רק בהרתעה שהיא יוצרת, אלא גם באמירה הגלומה בה: בעוד שתביעה אזרחית מנוהלת כולה בין התובע הפרטי (אדם עם מוגבלות) לבין הנתבע (מקום או שירות שאינו נגיש), אכיפה פלילית נקבעת במקום בו המדינה רואה פגיעה בערך החשוב לחברה, ומשום כך היא מנהלת את ההליך. מחמת חומרתה של האכיפה הפלילית, מושכלות ראשוניים הם הגדרה ברורה של מרכיבי העבירה, על מנת שאדם יידע אם ביצע אותה אם לאו. משרד המשפטים גרס, כי הפרתה של חובת נגישות אינה עומדת בתנאי זה, לאור הפטורים העשויים לחול על המקום או השירות. אם אדם האמין בתום לב, שאחד הפטורים חל עליו - לא ראוי כי ייחשף לסנקציה הפלילית, על הסטיגמה הכרוכה בה. לפיכך קבע המחוקק, כי אין אחריות פלילית על אי ביצוע חובת נגישות, אלא אם הנציבות הוציאה 'צו נגישות' לאותו מקום או שירות, ובו פירוט ההתאמות שיש לבצע ולוח הזמנים לביצוען. הופר הצו - תוטל סנקציה פלילית, הכוללת קנס מתמשך לכל יום בו נמשכת ההפרה.¹⁵⁶ יש להניח, כי עצם הסמכות להוציא צו נגישות ישמש כשוט, המאפשר לנציבות להגיע להסדר לעניין הנגשת המקום או השירות, אף מבלי שתידרש להוצאת הצו.

ב. אכיפה אזרחית:

חשיבותה של האכיפה האזרחית היא בהפקדתה, בראש ובראשונה, בידי אנשים עם מוגבלות. אין כמו אנשים עם מוגבלות נמצאים בשטח, יודעים

מה נגיש ומה אינו נגיש, ומעל לכול – בעלי אינטרס בהנגשת המקומות והשירותים החשובים להם. לפיכך נקבע כי הפרת חובת הנגישות מהווה עוולה אזרחית.¹⁵⁷ אך לא די באפשרות להגיש תביעה אזרחית, כשלעצמה. במשך שנים רבות, מעטו אנשים עם מוגבלות להגיש תביעות נגד מקומות שאינם נגישים, למרות שהחקיקה, שקדמה לחוק הנגישות, לכאורה אפשרה זאת. יתכן, שמיעוט התביעות נבע מהיעדר תמריץ לתבוע: באותם מקרים בודדים, בהם טרחו אנשים והגישו תביעות, ואף זכו בהן – בתי המשפט לכל היותר הוציאו צו, שחייב להנגיש את המקום. התובע עצמו לא ראה גמול לעמלו, וספק אם זכה אפילו להוצאות שהוציא בגין המשפט.¹⁵⁸ בנוסף, אנשים עם מוגבלות שקועים ממילא במאבקים רבים על מיצוי זכויותיהם, כמעט מול כל רשויות השלטון – רובם לא יושוו להיות מעורבים בהתדיינות ארוכות נוספות.

על רקע זה, מנסה החוק החדש לתמרץ תובעים פוטנציאליים, וקובע כי בית המשפט יהיה רשאי לפסוק לתובע פיצוי בסכום שלא יעלה על 50,000 ש"ח, ללא צורך להוכיח נזק, רק מחמת אי נגישותו של מקום או שירות ציבורי.¹⁵⁹ הסנקציה של פיצוי ללא הוכחת נזק נועדה גם להרתיע מפני הפרתה של חובת הנגישות: עד כה, המפר היה צפוי לכל היותר לצו נגדו, המחייב אותו לבצע את שהיה חייב בו ממילא. לפיכך לא היה לו מה להפסיד. מעתה הוא לוקח סיכון, שיחויב בהוצאה כספית. תמריץ נוסף לתובע הוא האפשרות להגיש תובענה ייצוגית, שבצדה, על פי רוב, פיצוי גבוה.¹⁶⁰

לצד תמרוץ התובעים, הקל המחוקק על הפרוצדורה שבהגשת התביעה: לא רק אדם עם מוגבלות יוכל להגישה, אלא גם נציבות השוויון או ארגון העוסק בקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות.¹⁶¹

סוף דבר

במאמר זה סקרנו את הדרך הארוכה שהלך המחוקק כדי להבהיר את המובן מאליו: חברה מתוקנת צריכה להיות נגישה לכל בניה ובנותיה. ניסיון שנצבר במרוצת השנים הוכיח, כי הנגישות מובנת ומבוצעת, במקרה הטוב, באופן חלקי ביותר. לא נותרה ברירה בידי אנשי זכויות האדם, אלא לדרוש חוק מפורט ומפורש, העומד על הזכות לנגישות – ועל החובות שהיא מטילה. אורכו של החוק נעוץ אפוא בצורך ליצור תרבות חדשה, בכורח לאזן בין הזכות לשוויון של אנשים עם מוגבלויות לבין

אינטרסים אחרים, וכן ברצון להתחשב בתנאים שהעמידה הממשלה כתנאי להסכמתה.

האם אחרי הכל, המחוקק הצליח? עדיין מוקדם להשיב: חוק הנגישות הוא חוק בהתליה, שייכנס לתוקף רק עם קבלת התקנות השונות מכוחו. נראה, כי ב'קוקטייל' שעושה החוק בין נורמות חוקתיות נועזות, ירידה לפרטים, וקשת רחבה של מנגנוני יישום ואכיפה, גלום פוטנציאל עצום לחולל מהפכה חברתית של ממש. שנים יחלפו עד להגשמת חזונו של המחוקק; אך אין ספק, שהחוק הביא את החברה הישראלית לנקודת אל-חזור בתחום הנגישות. כפי שנאמר על חוק השוויון המקורי,¹⁶² ההוכחה הניצחת להצלחתו של חוק הנגישות תתקבל ביום בו הוא יימצא מיותר.

רשימת המקורות*

אופיר, א' ואורנשטיין, ד' (תשס"ב 2001). חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998: אמנציפציה בסוף המאה העשרים, בתוך א' ברק ואח' (עורכים), **ספר מנחם גולדברג** (עמ' 87-42) תל אביב: סדן.
ברק, א' (1994). **פרשנות במשפט**, כרך שלישי - פרשנות חוקתית, תשנ"ד: 246.

דו"ח הוועדה הציבורית לבדיקת חקיקה מקיפה בנושא: **זכויות אנשים עם מוגבלות**. בראשות ד"ר ישראל כץ, (1997).

דו"ח מבקר המדינה (2002). שילוב אנשים בעלי מוגבלות בחברה ובעבודה. בתוך **זוח שנתי 52 של מבקר המדינה לשנת 2001 ולחשבונות שנת הכספים 2000** (עמ' 326-135). ירושלים: מבקר המדינה.

Degener T. (2005). Disability Discrimination Law: A Global Comparative Approach, in: A. Lawson, C. Gooding (eds.) *Disability Rights in Europe: From Theory to Practice*, (pp.87-106), Oxford and Portland: Hart.

* הפניות לחוקים, לתקנות, לפסקי דין, לפרוטוקולים של הכנסת ולהחלטות ממשלה ראו בתוך הפניות מהטקסט להערות שוליים.

הערות

- 1 חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (תיקון מס' 2), התשס"ה-2005, ס"ח התשס"ה, עמ' 288, התקבל בכנסת ביום י"א באדר ב' התשס"ה, 22 במרס 2005.
- 2 תיקון מס' 2 לחוק השוויון תיקן את חוק השוויון עצמו, והוסיף לו פרק ה'1: מקום ציבורי ושירות ציבורי, שרוב הוראותיו עוסקות בנגישות של מקומות ושירותים ציבוריים (להלן-תיקון מס' 2, תיקון מס' 2 לחוק השוויון). תיקון מס' 2 גם תיקן שורה של חוקים אחרים. על מנת להתייחס למכלול הוראות הנגישות שבתיקון מס' 2, נשתמש במאמר זה במונח 'חוק הנגישות'.
- 3 חוק שידורי טלוויזיה (כתוביות ושפת סימנים), התשס"ה-2005, ס"ח התשס"ה, עמ' 956, התקבל בכנסת ביום י"ט בתמוז התשס"ה, 26 ביולי 2005. במאמר זה נשתמש במונח 'חקיקת הנגישות' כדי לכנות את מכלול הוראות הנגישות שבתיקון מס' 2 לחוק השוויון ובחוק שידורי טלוויזיה (כתוביות ושפת סימנים).
- 4 חוק הליכי חקירה והעדה (התאמה לאנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית), התשס"ו-2005, ס"ח התשס"ו, עמ' 42, התקבל בכנסת ביום כ"ז בחשוון, התשס"ו, 29 בנובמבר 2005. מפאת ייחודו של ההליך הפלילי, ומורכבותו של התחום, לא נתייחס לחוק זה במאמרנו.
- 5 סעיף 19ב לחוק השוויון.
- 6 ראו גם: אופיר, א' ואורנשטיין, ד' (תשס"ב 2001). חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998: אמנציפציה בסוף המאה העשרים, מתוך אהרון ברק ואח' (עורכים), **ספר מנחם גולדברג**, (עמ' 42-87), תל אביב: אופיר ואורנשטיין.
- 7 בראש החוקים המובילים בעולם עומד החוק האמריקאי המרכזי The American with Disabilities Act, 1990 (ADA); חוקים מובילים אחרים הם: The Disability Discrimination Act, 1995 (DDA) (בריטניה); The Disability Discrimination Act, 1992; The Assistance Benefit Act, 1993 (אוסטרליה); Act concerning Support and Services for Persons with Certain Functional Impairments, 1993 (שוודיה).
לפירוט החוקים בלמעלה מ-40 מדינות ראו:
Degener, T. (2005). Disability Discrimination Law: A Global Comparative Approach, in: A. Lawson, C. Gooding, (eds.), *Disability Rights in Europe: From Theory to Practice*, (pp.87-106). Oxford and Portland: Hart.
- 8 האמנה אומצה על ידי העצרת ביום 13.12.06, לאחר שנים של עבודה בהכנת הטקסט של האמנה בוועדה אד-הוק של האו"ם. האמנה נפתחה לחתימה בידי המדינות ביום 30.3.07, ובאותו היום נחתמה על ידי מדינת ישראל. לטקסט של האמנה ראו: www.un.org/esa/socdev/enable/rights/ahcfinalrepe.htm
- 9 בג"צ 7081/93, פ"ד נ' (1) 19.
- 10 שם, בעמ' 26.
- 11 שם בעמ' 27.
- 12 כ"א באדר התשנ"ו, 12.3.06.
- 13 ה"ח 2525.

- 14 הוועדה הציבורית לבדיקת חקיקה מקיפה בנושא: זכויות אנשים עם מוגבלות (להלן - ועדת כץ). שר המשפטים ושר העבודה והרווחה מינו את הוועדה ביום ב' בכסלו תשנ"ז, 13.11.06, בעקבות החלת דין רציפות על הצעת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ו-1996.
- 15 זאת על רקע סיום כהונתו של ח"כ שאול יהלום כיו"ר ועדת החוקה, חוק ומשפט של הכנסת.
- 16 פרקים א' ו'ג'.
- 17 פרק ד'.
- 18 פרק ה'.
- 19 פרק ו'.
- 20 דברי השופט חשין, בג"צ 6790/98 **אברץ ואח' נ' פקיד הבחירות לעיריית ירושלים ואח'**, פ"ד נ"ב (5) 323, 335.
- 21 תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (הסדרת נגישות לשירותי תחבורה ציבורית), התשס"ג-2003, ק"ת 6244 (24.6.03), עמ' 757. טיוטת התקנות הונחה על שולחן הכנסת בעקבות עתירה שהוגשה לבית המשפט העליון על יד קבוצה של ארגונים של אנשים עם מוגבלות, בשיתוף חה"כ אילן גילאון: בג"צ 3989/00 **בזכות ואח' נ' שר התחבורה ואח'** (פדאור, לא פורסם, 01 (6) 380).
- 22 תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (עדיפות במקומות חניה במקום העבודה), התשס"ב-2001, ק"ת 6129 (25.10.01), עמ' 52.
- 23 תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (השתתפות המדינה במימון התאמות), התשס"ו-2006, ק"ת 6480 (1.5.06), עמ' 754.
- 24 ראו למשל: בש"א (בד"ע י"ם) 2968/01 **בלילתי נ' ג'רוסלם פוסט פבליקיישנס בע"מ** (2.12.01) - החובה לפעול לקידום הייצוג ההולם לאנשים עם מוגבלות חלה גם בעת פיטורי צמצומים; ע"ב (בד"ע ת"א) 3706/03, בש"א 5712/03 **שטיינברג נ' חברת החשמל לישראל בע"מ** (3/12/03) - החובה לבצע התאמות כוללת, בין היתר, חובה לנסות למצוא תפקיד הולם באותו מקום עבודה לעובד עם מוגבלות; ע"ב (נצרת) 1732/04, **דה קסטרו דקל נ' מ.ב.א הזורע** (10.7.05) - חולה סרטן, שיכולת עבודתו נפגעה, הוא אדם עם מוגבלות לפי חוק השוויון; בין ההתאמות שמעביד חייב בהן: תשלום שכר גבוה יחסית, למרות תפוקה נמוכה.
- 25 ראו, למשל, דו"ח מבקר המדינה (אפריל 2002). שילוב אנשים בעלי מוגבלות בחברה ובעבודה, בתוך **דוח שנתי 2001 של מבקר המדינה לשנת 2001 ולחשבונות שנת הכספים 2000** (עמ' 135-326) ירושלים: מבקר המדינה. (להלן - דוח מבקר המדינה 2001): אמנם הדו"ח מותח ביקורת נוקבת על מצבם של אנשים עם מוגבלות בישראל, אולם הבדיקה שהוא עורך, לראשונה, סוקרת באופן מקיף את מצב זכויותיהם ואת שילובם בחברה.
- 26 ראו, למשל: חוק שיקום נכי נפש בקהילה, התש"ס - 2000, הקובע את זכותו של אדם נכה נפש לתוכנית שיקום בקהילה, בהתאם לסל שירותי שיקום, בתחומים שונים - תעסוקה, דיור, השכלה ועוד; חוק מעונות יום שיקומיים, התש"ס-2000, הקובע את זכותו של פעוט עם מוגבלות קשה לטיפול ולחינוך לפי סל שירותים במעון יום שיקומי; חוק המקרקעין (תיקון מס' 23), התשס"ב-2001, ס"ח התשס"ב

- עמ' 33, המאפשר ביצוע התאמות עבור אנשים עם מוגבלות ברכוש המשותף של בית משותף אף ללא הסכמת השכנים - ראו ה"ש 127 להלן; חוק חינוך מיוחד (תיקון מס' 7) התשס"ג-2002, ס"ח התשס"ג, עמ' 90, אשר תיקן את החוק המקורי משנת 1988 והוסיף לו פרק ד'1: שילוב ילד בעל צרכים מיוחדים בחינוך הרגיל (המכונה 'חוק השילוב').
- 27 בעקבות הגשת עתירה 1759/99 **שטרם ואח' נ' שר הפנים ואח'**, ערב הבחירות לכנסת ה-15 ולראשות הממשלה, הנחה בית המשפט העליון את המשיבים לקבוע נוהל שיאפשר לאנשים עם מוגבלות בניידותם להצביע בבחירות ככל אדם אחר. מכיוון שחלק ניכר מהקלפיות אינן נגישות לאדם עם מוגבלות בניידות, ומשום שהמדינה הצהירה, כי בזמן הקצר שנוותר עד לעריכת הבחירות לא תוכל להנגיש את כל הקלפיות, היה צורך למצוא פתרון שמצד אחד יאפשר לאדם עם מוגבלות בניידות להצביע בכל קלפי הנגישה לו ברחבי הארץ, ומצד שני יתגבר על הבעיה הלוגיסטית המתעוררת כאשר אותו אדם איננו מצביע בקלפי שבה הוא רשום. הפתרון שנמצא היה הצבעה בשיטת 'המעטפות הכפולות', הסדר שעוגן בסעיף 68א לחוק הבחירות לכנסת [נוסח משולב], התשכ"ט-1969. נקבע גם סעיף מטרה, בסעיף 68א(ט), המלמד כי הסדר 'המעטפות הכפולות' הוא הסדר זמני 'עד למתן אפשרות גישה עצמאית ובטוחה, בכל מקומות הקלפי בארץ'.
- 28 דוח ועדת כץ, בעמ' 42, 43, 53.
- 29 דוח מבקר המדינה מס' 352, בעמ' 325.
- 30 לצד ההסדר הישן המתואר כאן, קובע תיקון מס' 2 לחוק השוויון הוראות חדשות ונרחבות בחוק התכנון והבנייה, לגבי בנייה חדשה. הוראות אלה הן חלק ממסטר השוויון החדש בתחום הנגישות - ראו בניה חדשה, להלן, על יד ה"ש 122.
- 31 פרק ה'1: סידורים מיוחדים לנכים בבניינים ציבוריים.
- 32 תקנות התכנון והבנייה (בקשה להיתר, תנאים ואגרות), התש"ל-1970, תוספת שניה, חלק ח': התקנת סידורים מיוחדים לנכים בבנין ציבורי. במקביל לשלבים האחרונים בהליכי חקיקתו של חוק הנגישות, תוקן חלק ח' - ראו תקנות התכנון והבנייה (בקשה להיתר, תנאים ואגרות) (תיקון), התשס"ה-2004, ק"ת 6341, (23.9.04), עמ' 30. תיקון זה נעשה בהשראת החקיקה החדשה שעמדה על הפרק, ובעוד שיש בו שיפור, בהשוואה להוראות הקודמות, אין בו כדי לרפא את הפגמים המהותיים שבהסדר הישן לפי חוק התכנון והבנייה, כפי שמתואר כאן בהמשך.
- 33 סעיף 158ג(ב) קובע את התחולה של ההסדר אך ורק לגבי בנין ציבורי שנבנה לפי היתר בניה שהוצא מיום י"ז בניסן התשל"ב, 1.4.72.
- 34 סעיף 158ג(א) לחוק התכנון והבנייה מקנה לשר הפנים סמכות להורות על הנגשתו של בניין שנבנה לפני שנת 1972 - אלא שלמיטב ידיעתנו, מעולם לא נעשה שימוש בסמכות זו.
- 35 בתקנות ישנה ההתייחסות חלקית ביותר לאנשים עם מוגבלויות אחרות: התאמות מסוימות במעליות לצורכיהם של אנשים בעלי לקות ראייה; התאמתם של טלפון ציבורי, מערכות התראה ואזעקה ומיתקנים להתרעה לצורכיהם של אנשים בעלי לקות שמיעה - ראו פרטים 8.11(ב), 8.26(ג), ו-8.27 לתוספת השנייה לתקנות התכנון והבנייה (בקשה להיתר, תנאים ואגרות), התש"ל-1970.

- 36 לגבי חוק שידורי טלוויזיה (כתוביות ושפת סימנים), התשס"ה-2005, המחליף את חוק הקלות לחירש בהסדר חדש ומקיף, העולה בקנה אחד עם עקרונות חוק השוויון - ראו תחת 'שידורי טלוויזיה' על יד ה"ש 128.
- 37 ראו ממצאי דוח מבקר המדינה מס' 352 וממצאי ועדת כץ, לגבי:
- (1) רשויות מקומיות שלא אכפו את ההסדר הישן לפי חוק התכנון והבנייה: ועדות מקומיות לתכנון ובניה שלא בדקו קודם למתן היתרי בנייה שהתכנון כוללות סידורי נגישות כמתחייב על פי החוק; רשויות מקומיות שלא הנחו את פקחי הבנייה לבדוק את סידורי הנגישות של בנייני ציבור לאחר אכלוסם; רשויות מקומיות שלא פנו מיוזמתן לבעלים ולמחזיקים של בנייני ציבור שאינם עומדים בדרישות החוק לגבי נגישות, כדי לאכוף עליהם את החובה להתקין סידורי נגישות. (דוח מבקר המדינה האמור בעמ' 144 ודוח ועדת כץ בעמ' 45).
- (2) מדרכות רבות שלא הונמכו כנדרש על פי חוק הרשויות המקומיות (סידורים לנכים), התשמ"ח-1988 (דוח מבקר המדינה האמור בעמ' 314, ודוח ועדת כץ בעמ' 53).
- 38 ראו דוח ועדת כץ בעמ' 14, 42-44.
- 39 הזכות לנגישות מוסדרת גם באמנה הבינלאומית החדשה, בסעיף המיוחד לנושא, הוא סעיף 9. למרבה הצער, הנורמה שנקבעה באשר לתחולת חובת הנגישות על המגזר הפרטי היא מינימליסטית, ומצומצמת בהשוואה לחוקים מקומיים, לרבות חוק הנגישות הישראלי. לגבי גופים פרטיים הנותנים שירות לציבור, מצוות המדינות להבטיח רק שגופים אלה 'יביאו בחשבון' את כל ההיבטים הקשורים לנגישות - אין חובה על המדינות לחייב גופים פרטיים בהנגשה.
- 40 ראו לעיל על יד ה"ש 15.
- 41 הצעת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (תיקון - נגישות, בריאות, דיור בקהילה וסיוע אישי, תרבות פנאי וספורט, חינוך והשכלה, המערכת המשפטית, צרכים מיוחדים), התשנ"ט-1999, מס' פ/775 של חה"כ אילן גילאון ואח'; הצעת החוק הונחה על שולחן הכנסת ביום ט"ז בחשון התש"ס, 25.10.99.
- 42 הצעות חוק 2951, עברה בקריאה ראשונה ביום כ"ב בכסלו, התשס"א, 19.12.00.
- 43 למשל, ביולי 2001, קיימה הוועדה דיון בנוסח ממשלתי לחוק הנגישות שגיבש משרד המשפטים. הנוסח נתקל בהתנגדות נמרצת מטעם אנשים עם מוגבלות וארגוניהם, בעיקר בשל הצעות הממשלה לצמצם את תחולתו של חוק הנגישות, ושלא להחילו על בתי ספר ובניינים שנבנו לפני 1972 (שזהו, כאמור, מועד כניסתו לתוקף של ההסדר הישן לפי חוק התכנון והבנייה לעניין נגישותם של בניינים ציבוריים). יו"ר הוועדה, חה"כ דוד טל, ביקש מנציגי הארגונים ונציגי הממשלה לגבש קונצנזוס ביניהם. (ראו פרוטוקול מס' 349 משיבת ועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת ביום כ"ח בתמוז התשס"א, 19.7.01). בעקבות בקשת יו"ר הוועדה, התקיימו דיונים בריכוזה של נציבות השוויון בין נציגי הארגונים ונציגי הממשלה, וגובש נוסח חדש לחוק הנגישות, שהוגש לוועדת העבודה על ידי ארגון בזכות בשנת 2002. נציגי משרד האוצר לא ראו את הממשלה כמחויבת לנוסח זה, וכך הגיעו הליכי החקיקה, שוב, למבוי סתום.
- 44 להרחבה לגבי הליכי החקיקה של חוק השוויון לקראת קבלתו בשנת 1998, ראו **אופיר ואורנשטיין** בעמ' 53-54.

- 45 ראו סעיף 3ג לחוק היסוד: הרוב האמור דרוש גם בקריאה הראשונה, אלא שהצעת חוק השוויון עברה בקריאה ראשונה בשנת 2000, לפני קבלתו של סעיף 3ג האמור בשנת 2003, ולפני קבלתו של חוק היסוד: משק המדינה (הצעות חוק והסתייגויות שבביצוען כרוכה עלות תקציבית) (הוראת שעה), התשס"ב-2002, שקדם לסעיף 3ג האמור. על פי סעיף 3ג(ד) לחוק היסוד 'הצעת חוק תקציבית' היא הצעת חוק שמתקיימים בה שלושה תנאים: היא הצעת חוק פרטית; בביצועה כרוכה עלות תקציבית של 5 מיליון ש"ח או יותר, בשנת תקציב כלשהי; והממשלה לא נתנה את הסכמתה לעלות התקציבית האמורה.
- 46 ראו להלן תחת מערכת החינוך, על יד ה"ש 112.
- 47 ראו פרוטוקולים מס' 388, 391, ו-392 משיבות ועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת ביום א', ט' באדר ב' תשס"ה (20.3.05), וכן פרוטוקול מס' 394 של ישיבת הוועדה ביום ב', י' אדר ב' תשס"ה (21.3.05).
- 48 מלאכת החקיקה לא תמה: ששה פרקים, שהיו בהצעת חוק השוויון המקורית, טרם נחקקו, ובהם פרק מרכזי המעגן את זכותו של אדם לגור בקהילה.
- 49 בעיגון הזכות לנגישות כחלק מעקרונות השוויון ואיסור הפליה, הולך חוק השוויון הישראלי בעקבות החקיקה המקבילה בעולם (למשל ה-ADA וה-DDA), ועולה בקנה אחד עם הוראות האמנה הבינלאומית החדשה (ראו הגדרה של הפליה על בסיס מוגבלות - discrimination on the basis of disability, בסעיף 2 לאמנה, הכוללת כל צורות ההפליה לרבות שלילת התאמות סבירות - denial of reasonable accommodation). פרק ה'1 לחוק השוויון, שעניינו מקום ציבורי ושירות ציבורי, כולל גם הוראות לעניין נגישות, שהן נושא מאמר זה, וגם הוראות לעניין איסור הפליה 'קלאסית' מחמת מוגבלות, שאיננו כרוך בחובה לבצע התאמות נגישות (ראו סימן ב' לפרק ה'1, סעיפים 19 ו-19 לחוק השוויון, וכן סימן ח': חוזה ביטוח לאותו פרק, סעיפים 19 לה עד 19 לח לחוק השוויון). על מנת למנוע כפילות בספר החוקים, תיקון מס' 2 לחוק השוויון ביטל את איסור ההפליה מחמת מוגבלות שבחוק איסור הפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות בידור ולמקומות ציבוריים, התשס"א-2000, תוך הכנסת הפנייה בחוק האמור לפרק ה'1 לחוק השוויון (ראו סעיפים 2 ו-3(ה) לחוק האמור וכן סעיף 12 לתיקון מס' 2, שם בעמ' 332).
- 50 סעיף 19 לחוק השוויון.
- 51 סעיף 19(ב), לגבי מקום ציבורי, וסעיף 19(א) לגבי שירות ציבורי.
- 52 ראו סעיף 19(א) לגבי מקום ציבורי וסעיף 19(א) לגבי שירות ציבורי. הוראות המקבילות לסעיפים 19(א) ו-19(א), פזורות בתוך ההסדרים הפרטניים באשר לתחומים של בריאות, חינוך והכשלה גבוהה, דרכים, בנייה חדשה - ראו סעיפים 19טז, 19כח, 19לג, 19לט(ב) ו-19(ג) לחוק השוויון וכן סעיף 158(ג) לחוק התכנון והבניה, התשכ"ה-1965, וסעיף 14(ב) לחוק ההתגוננות האזרחית, התשי"א-1951.
- 53 סימנים ו', ז', ט', י'.
- 54 סעיף 19 לחוק.

- 55 הזכות לנגישות עצמאית, המופיעה גם בסיומת, היא חלק מהזכות לכבוד, שהרי הזכות לאוטונומיה אישית היא ממרכיבי היסוד של הערך בדבר כבוד האדם המעוגן בחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו - ראו א' ברק, פרשנות במשפט, כרך שלישי - פרשנות חוקתית, עמ' 246.
- 56 ראו סעיף 19 (הגדרה של מקום ציבורי) וסעיף 19 (הגדרה של שירות ציבורי). באופן חריג, ההסדר בחוק התכנון והבניה שנקבע בתיקון מס' 2 כולל, בין השאר, הוראות לעניין נגישות של מקום חדש המיועד להיות מקום עבודה, למעט השטחים האישיים שבו (סעיף 19(ח) לחוק התכנון והבניה) ולעניין נגישות שטח משותף בבנין מגורים חדש (סעיף 21(158) לחוק האמור). גם הוראות אלה כוללות מרכיבים המצמצמים את הפגיעה בזכות הקניין - מדובר בשטחים מעין-ציבוריים ובבנייה חדשה בלבד.
- 57 גישה זו של הארגונים באה לידי ביטוי במספר נוסחים - ראו הצעת חוק השוויון המקורית (ה"ח 2525, עמ' 628, בעמ' 632), הצעת חוק השוויון משנת 2000 (הצעות חוק 2951, עמ' 326, בעמ' 327) וגם דוח ועדת כץ, בעמ' 47.
- 58 פסקה (2) לתוספת הראשונה לחוק; כל ההדגשות אינן במקור.
- 59 פסקה (14) לתוספת השניה לחוק.
- 60 נוסחה זו, גם היא, נקבעה בהשראת החקיקה האמריקאית: ראו הגדרת 'Public accommodation' - בסעיף 301(7) ל-ADA, בו כל פריט פותח בדוגמאות ספציפיות, ומסיים בהגדרה גנרית. ראו לדוגמה פריט (B): 'a restaurant, bar, or other establishment serving food or drink;'
- 61 התוספת הראשונה לענין מקום ציבורי והתוספת השניה לענין שירות ציבורי.
- 62 סעיפים 19(ז), 19(ב) לחוק.
- 63 סעיף 19(א)(ב).
- 64 ראו סעיף 19(ג) לחוק; הוראה זו אף כוללת הסדר מיוחד לגבי מצב שבו המקום הציבורי מושכר בשכירות שחל עליה חוק הגנת הדייר [נוסח משולב], התשל"ב-1972.
- 65 סעיף 19(ה) לחוק.
- 66 'אדם עם לקות פיזית, נפשית או שכלית לרבות קוגניטיבית, קבועה או זמנית, אשר בשלה מוגבל תפקודו באופן מהותי בתחום אחד או יותר מתחומי החיים העיקריים' (סעיף 5 לחוק).
- 67 על הליך ההתחברות בין אנשים עם מוגבלויות שונות כתוצאה מהמאבק לקבלת חוקי שוויון זכויות, ראו **אופיר ואורנשטיין** בעמ' 60, ה"ש 63.
- 68 לעיון בחוברת מידע לנפגעי עבירה, ראו באתר האינטרנט של משרד המשפטים: www.justice.gov.il/MOJHeb/YeutzVehakika/NosimMishpatim/MishpatPili/NifgeiAvera/Avera.htm
- 69 סעיפי ההסמכה השונים דומים מאד זה לזה. ראו: בחוק השוויון - סעיפים 19(ט(א)), 19(ו) ו-19(ח) (מקום ציבורי קיים); 19(א), 19(ז) ו-19(ח) (שירות ציבורי); 19(א) ו-19(כא(א)) (שירותי בריאות); 19(כט), 19(לא(א)), 19(לג), 19(לג(א)) ו-19(לד(ב)) (מערכת החינוך ומוסדות על-תיכוניים); 19(ט(ד)) (דרכים); 19(מ(ג)) (שירותי שעת חירום); בחוק התכנון והבניה - סעיפים 19(ד) (מקום ציבורי חדש) ו-19(ג) (שטח

- 70 משותף בבנין מגורים חדש); בחוק התגוננות האזרחית, התשי"א-1951, בסעיף 14ד(ג) ר"ד (מקלטים).
- 70 משך השנים גיבש מכון התקנים, בשיתוף נציבות השוויון, תקני נגישות ישראלים: ת"י 1918 (נגישות בסביבה הבנויה); ת"י 2252 (מעלונים אנכיים לבנין ומעלונים משופעים לבנין); ת"י 2481, חלק 70 (מעליות).
- 71 רק בתחום הדרכים ישנה סטייה מהמתכונת שתוארה לעיל: מצד אחד נעדרת החובה להתאים את התקנות לעקרונות היסוד והמטרות של חוק השוויון, ומצד שני התקנות אינן כפופות במפורש למבחן הסבירות.
- 72 הוראות אלה, לגבי מעורבותו של שר האוצר, חלות על כל התקנות שיותקנו מכוח חוק הנגישות - ראו סעיף 19סז לחוק השוויון, סעיפים 1158ו(ט) ו-1158ו(ו) לחוק התכנון והבנייה, וסעיף 14ד(2) לחוק ההתגוננות האזרחית.
- 73 ראו סעיף 19ט(א) (1) ו- (2) לחוק השוויון לענין מקום ציבורי קיים, ומקום ציבורי חדש שאיננו בנין כהגדרתו בחוק התכנון והבנייה, וכן סעיף 1158ו(ד)(1) (א) ו- (ב) לחוק התכנון והבנייה לענין מקום ציבורי חדש שהוא בנין כאמור.
- 74 סעיף 19יב(א) לחוק.
- 75 שם.
- 76 סעיף 19א לחוק.
- 77 ראו: s.3(1), ADA
- 78 ראו: s.21(4), DDA
- 79 לענין מקום ציבורי קיים ומקום ציבורי חדש שאיננו בנין, לפי סעיף 19ט(א) לחוק השוויון; ולענין שירות ציבורי, לפי סעיף 19יב(א).
- 80 ראו להלן תחת הסדרי נגישות פרטניים - על יד ה"ש 106.
- 81 סעיף 19 (ב) ר"ד (ב) לתיקון מס' 2.
- 82 ראו **אופיר ואורנשטיין**, בעמ' 77.
- 83 ראו בחוק השוויון, סעיפים 19ט(א) (מקום ציבורי קיים), 19יב(א) (שירות ציבורי), 19כא(ב) (תחום הבריאות), 19לא(ב) ו-19לג(ב) (מערכת החינוך ומוסדות על-תיכוניים), 19לט(ד) (דרכים), 19מ(ה) (שירותי שעת חירום); בחוק התכנון והבניה, סעיפים 1158ו(י) (מקום ציבורי חדש) ו-1158ו(ז) (שטח משותף בבנין מקורים חדש); בחוק ההתגוננות האזרחית, התשי"א-1951, בסעיף 14ד(ד) (מקלטים).
- 84 סעיפים 19ט(ב)(1), 19יב(ב)(1) לחוק.
- 85 סעיפים 19ט(ב)(2), 19יב(ב)(2) לחוק.
- 86 ss.301(9), 302(b)(2)(A)(v), ADA
- 87 סעיף 19יג(א)(2) לחוק.
- 88 סעיף 19יג לחוק השוויון (ולענין בניה חדשה ראו: סעיפים 1158ו(ה)(1), 1158ו(ה)(1) לחוק התכנון והבנייה וסעיף 14ד(ה) לחוק ההתגוננות האזרחית).
- 89 סעיף 19יג(א)(3) לחוק.
- 90 סעיף 19יג(א)(2) לחוק.
- 91 לענין מורשי נגישות ראו להלן, על יד ה"ש 139.
- 92 סעיף 19יג(א)(1) לחוק.
- 93 סעיף 19יג(א)(4) לחוק.

- 94 סעיף 19(ג) לחוק.
- 95 סעיף 19(ד) לחוק.
- 96 ראו סעיף 19(ג) לחוק לגבי פטור מחמת התמוטטות כלכלית. הוא הדין גם לגבי קיום הפטור מחמת חוסר סבירות תקציבית כלכלית, לגבי רשות ציבורית, על פי סעיף 19(ב) (ראו בהמשך להלן, על יד ה"ש 100). כמו כן הפטורים הפרטניים המוסדרים בהסדרים הספציפיים חלים רק על פי החלטה מינהלית - ראו סעיף 19(ג) לחוק (סמכות נציב שוויון לקבוע פטור מביצוע התאמת נגישות לגבי מוסד על-תיכוני); סעיף 19(ז) (סמכות של מהנדס רשות מקומית או מתכנן מחוז לקבוע פטורים פרטניים בתחום נגישות דרכים); סעיפים 19(ה) ו-158(ה) לחוק התכנון והבנייה (סמכות של מהנדס הוועדה המקומית לתכנון ובנייה, בהסכמת נציב השוויון, לקבוע פטורים פרטניים לגבי מקום ציבורי חדש שהוא בנין ולגבי שטח משותף בבנין מגורים חדש); סעיף 14(ה) לחוק ההתגוננות האזרחית (סמכות של רשות מוסמכת לקבוע פטורים פרטניים לגבי מקלט חדש).
- 97 ראו הגדרה של 'רשות ציבורית' בסעיף 19(א) לחוק.
- 98 'שירות בריאות ממלכתי' מוגדר כשירות בריאות הניתן לפי חוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשנ"ד-1994 - ראו פסקה (2) להגדרת 'רשות ציבורית', שם, יחד עם ההגדרה של 'שירות בריאות ממלכתי' בסעיף 19(טו) לחוק.
- 99 לגבי פטורים שייקבעו בתקנות, ראו סעיפים 19(ט) ו-19(יב) לחוק; לגבי פטורים פרטניים, ראו סעיף 19(א), (1) ו-(2) לחוק; הוראות דומות קיימות בהסדרים הפרטניים.
- 100 ראו לעיל, על יד ה"ש 46.
- 101 סעיף 19(ב) לחוק.
- 102 ראו, בחקיקה האמריקאית והבריטית: ADA; s.21(2)(d), DDA; s.302(b)(2)(A)(v).
- 103 על פי סעיפים 19 ו-19(ד) לחוק.
- 104 ראו, למשל: האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות, סעיף 2(1) לאמנה, כ"א 1037, כרך 31, 205, בעמ' 207; החוקה הדרום אפריקאית משנת 1996, המחייבת מימוש הדרגתי של הזכויות החברתיות - ראו סעיפים 26 (דיוור) ו-27 (מזון, מים ובטחון סוציאלי): www.info.gov.za/documents/constitution/1996/96cons2.htm
- לגבי חקיקת נגישות נקבע תקדים להחלה הדרגתית בבריטניה: החוק התקבל בשנת 1995, אך הוראות הנוגעות לנגישות השירות נכנסו לתוקף רק ב-1999, והוראות הנוגעות לנגישות מבנית נכנסו לתוקף רק ב-2004. ראו באתר של נציבות הבריטית לזכויות של אנשים עם מוגבלות:
- www.drc-gb.org/your_rights/services_and_transport/2004-what_it_means_for_disabl.aspx
- לעניין ההתפתחות של הסדרים להחלה הדרגתית במהלך הליכי החקיקה של חוק הנגישות, ראו: דוח ועדת כץ, פתח דבר של יו"ר הוועדה, בעמ' 3 לדוח; הצעת חוק השוויון המקורית (ס' 19(ג)), ס' 21(ה), ס' 22(ב), ס' 23(ב) המסמיכים שרים שונים לקבוע מועדים לביצוע הוראות נגישות; הצעת חוק השוויון מיום 18.12.00 (ה"ח 2951), בעמ' 332 (סעיף 18(א) המוצע לחוק השוויון, המאפשר החלה הדרגתית

- של תקנות נגישות); תקנה 30 לתקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (הסדרת נגישות לשירותי תחבורה ציבורית), התשס"ג-2003 (הסדר להחלה הדרגתית בתחום נגישות שירותי תחבורה ציבורית שנקבע מכוח סעיף 19(ג) לחוק השוויון).
- 105 ראו סעיף 19ט(ג) לחוק לגבי מקום ציבורי קיים וסעיף 19יב(ג) לחוק לגבי שירות ציבורי. הוראות מקבילות נקבעו בהסדרים הפרטניים לגבי תחומי הבריאות, השכלה על-תיכונית, דרכים ושירותי שעת חירום. מאחר שהמגזר הציבורי משחק תפקיד מרכזי בתחומים אלה, נקבעו תקופות פרישה ארוכות לצד פטורים מצומצמים בתחומים אלה – ראו, למשל, לעניין תחום הבריאות על יד ה"ש 106, ולעניין מוסדות על-תיכוניים, על יד ה"ש 111.
- 106 סימן ו' לפרק ה'1 לחוק (סעיפים 19טו עד 19כו).
- 107 מציאות זו מתועדת בדוח מבקר המדינה מס' 52:
- לגבי **נגישות מבנית**, אף לא אחת מהמרפאות שנבדקו על ידי מבקר המדינה הייתה מותאמת לאנשים עם מוגבלות, והיו בהן מפגעים שאינם מאפשרים נגישות, כגון מפתן גבוה מדי בדלת הכניסה, כבש משופע מדי בכניסה, דלת כניסה הנפתחת כלפי פנים, דלתות ומעברים צרים שאינם מאפשרים מעבר של כיסא גלגלים, ועוד (עמ' 150 לדוח מבקר המדינה).
- לגבי **נגישות השירות**, ממצאיו של מבקר המדינה הם לא פחות קשים: '...ברבים ממוסדות הבריאות אין שלטים המתאימים לכבדי ראייה, ואין התאמה של המעליות לשימושם של עיוורים; נותני השירותים לקהל לא קיבלו הדרכה כיצד לתקשר עם בעלי ליקויי שמיעה; במרפאות ובמחלקות למתן שירותים בתחום בריאות האישה אין כיסאות גניקולוגיים, מכשירי ממוגרפיה ומכשירי אולטרה-סאונד המתאימים גם לבדיקת נשים בעלות מוגבלות פיזית; במרפאות ובמחלקות אין, בדרך כלל, מיטות מתכווננות המתאימות גם לבעלי מוגבלות פיזית; ודלפקי שירות רבים במודיעין, במרפאות, בבתי המרקחת ובמחלקות גבוהים מדי למי שיושב בכיסא גלגלים...' (עמ' 153 לדוח מבקר המדינה).
- 108 אין אפשרות לקבוע פטור של 'נטל כבד מדי' בתקנות, ואין אפשרות לקבל פטור פרטני לענין זה, עת מדובר בשירות בריאות הניתן לפי חוק ביטוח בריאות ממלכת או מקום שבו ניתן שירות כאמור – ראו סעיף 19יז(ב) ו-19יח לחוק.
- 109 סעיף 19כ(ב) לחוק.
- 110 סעיף 19כ(ה) לחוק.
- 111 סימן ז', חלק א' לפרק ה'1 לחוק (סעיפים 19כז עד 19לא3).
- 112 סימן ז', חלק ב' לפרק ה'1 לחוק (סעיפים 19לב עד 19לד3).
- 113 חה"כ שאול יהלום הציג את הטענות לכאן ולכאן בדיוני ועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת לקראת אישור חוק הנגישות לקריאות שנייה ושלישית – ראו פרוטוקול מס' 391 מישיבת הוועדה ביום ט' באדר ב' התשס"ה, 20.3.05.
- 114 ראו סעיף 19לד לחוק. הנגשה בהתאם לצרכיו של מורה (או עובד/ת אחר) עם מוגבלות מחויבת לפי פרק התעסוקה שבחוק השוויון (סעיף 8 לחוק).
- 115 סעיף 19לד(ד) לחוק מחייב את בית הספר או גן הילדים לבצע את התאמות הנגישות מיד לאחר רישום התלמיד, וכדי שזו תהיה חובה בת-ביצוע, נקבעו גם הוראות האמורות להתגבר על מכשולים שמקורם בחובת המרכז ודיני התכנון

- והבניה: במקום שבכל מקרה שמגיע אדם עם מוגבלות לבית ספר כלשהו, כתלמיד או כהורה לתלמיד, יהיה צורך לבחור קבלן לביצוע ההנגשה במכרז ולהגיש בקשה להיתר בנייה, נקבע כי:
- (1) על הרשויות המקומיות, בין בעצמן ובין באמצעות מוסד ציבורי או גוף ארצי הקשור אליהן, לפרסם, מבעוד מועד, 'מכרז מסגרת', שבו ייבחר קבלן שיהיה מוכן ומזומן לביצוע ההנגשה הנדרשת במוסדות שונים (סעיף 19לד1 לחוק);
- (2) על הבעלים של כל מוסד חינוך וגן ילדים להגיש, תוך שנה מיום התקנת תקנות הנגישות הרלוונטיות, בקשה להיתר בנייה, לביצוע התאמות הנגישות שנקבעו בתקנות (סעיף 19לד2 לחוק);
- (3) ככלל, ההיתר שיינתן בעקבות הגשת בקשה כאמור יהיה בתוקף לתקופה של 10 שנים (סעיף 41158 לחוק התכנון והבנייה).
- 116 סימן ט' לפרק ה'1 לחוק (סעיף 19לט).
- 117 חוק הרשויות המקומיות (סידורים לנכים), התשמ"ח-1988.
- 118 עובדה זו ברורה לעין כל, וגם תועדה - ראו ה"ש 37 לעיל.
- 119 כאשר בהתאמת הנגישות מתקיים אחד מאלה:
- (1) היא פוגעת באופן מהותי בערכי ארכיאולוגיה, היסטוריה או טבע;
- (2) היא אינה ניתנת לביצוע מטעמים הנדסיים;
- (3) היא מחייבת שינוי יסודי ורחב היקף באזור ביצועה.
- (סעיף 19לטז) לחוק). אין פטור מטעמים של 'נטל כבד מדי'.
- 120 סימן י' לפרק ה'1 לחוק (סעיף 19מ).
- 121 ראו לעיל תחת המעגל הראשון - הוראות נורמטיביות מרכזיות - על יד ה"ש 54.
- 122 ראו סעיף 7 לתיקון מס' 2, המתקן סעיפים שונים בחוק התכנון והבנייה, התשכ"ה-1965, ומוסיף לו פרק ה'1א: נגישות לאנשים עם מוגבלות (סעיפים 1158 עד 41158 לחוק). יש עוד קטגוריה של 'מקום ציבורי חדש' שאיננו 'בניין' כהגדרתו בחוק התכנון והבנייה, ואשר הוראות הנגישות לגביו נקבעו גם בחוק השוויון עצמו - ראו סעיף 19טא) ר"ד) לחוק. החוק גם קובע מהו קו הזמן המפריד בין 'מקום ציבורי חדש' לבין 'מקום ציבורי קיים' - ראו הגדרת 'מקום ציבורי קיים' בסעיף 19ז לחוק השוויון והגדרת 'מקום ציבורי חדש' בסעיף 11158 א) לחוק התכנון והבנייה. בנוסף לתיקון הנרחב הנ"ל לחוק התכנון והבנייה, בכל הקשור לנגישותם של מקלטים ומרחבים מוגנים במסגרת בנייה חדשה, נעשה גם תיקון לחוק ההתגוננות האזרחית, התשי"א-1951: ראו סעיף 18 לתיקון מס' 2, המוסיף את סעיף 14 לחוק ההתגוננות האזרחית.
- 123 העמדה של משרד הפנים ומומחים אחרים בתחום התכנון והבנייה הייתה כי הוראות הנגישות לגבי בניינים חדשים צריכות להופיע בכפיפה אחת עם כלל ההנחיות לגבי בנייה חדשה.
- 124 גם לשיקולים אלה התייחס מבקר המדינה - ראו דוח מבקר המדינה מס' 52ב, בעמ' 142.
- 125 האפשרויות לקבוע פטור כלכלי מטעמים של 'נטל כבד מדי' (בין באופן כללי, בתקנות, ובין באופן פרטני) מצומצמות יותר מאלה הקיימות לגבי מקום ציבורי קיים: לא לגבי כל התאמת נגישות ניתן לקבוע פטור כלכלי כאמור, אלא רק לגבי

- מעלית או התאמה אחרת שעלותה גבוהה שקבע שר הפנים בתקנות. זאת ועוד, אין אפשרות כלל וכלל לקבוע פטור כלכלי, מכל סוג שהוא, לגבי מקום ציבורי חדש שעתיד להיות מופעל בידי 'רשות ציבורית', מקום כאמור שעתיד להינתן בו שירות בריאות לפי חוק ביטוח בריאות ממלכתי או מקום המיועד להיות מוסד חינוך רשמי. ראו סעיף 1158(ד2), (ה) ר(ו) לחוק התכנון והבנייה.
- 126 סעיף 2158 לחוק התכנון והבנייה. דוגמה נוספת לתחולה הרחבה יותר של הוראות נגישות הנוגעות לבנייה חדשה היא הוראת סעיף 1158(ח) לחוק התכנון והבנייה. בהוראה זו נקבע, בהשראת החקיקה האמריקאית, כי הוראות חוק התכנון והבנייה לענין נגישותו של מקום ציבורי חדש יחולו גם לענין **מקום המיועד להיות מקום עבודה** (למעט שטחי עבודה אישיים ושטחים שאינם מיועדים לשהיית אדם) וכן כל מקום אחר שיקבע שר הפנים בצו. הוראה זו משלימה את הוראות פרק התעסוקה לחוק השוויון, המחייבות ביצוע התאמות רק במקום בו יש עובד או מועמד לעבודה שהוא אדם עם מוגבלות.
- 127 לגבי רכוש משותף בבנייני מגורים **קיימים**, נקבע הסדר בסעיף 59 לחוק המקרקעין, התשכ"ט-1969, בעקבות תיקון מס' 23 לחוק משנת תשס"ב. מטבעו של הסדר המתיחס לזכויות קניין במקום קיים **שאיננו** מיועד לציבור, שאין כל חובה על מאן דהו להנגיש את הרכוש המשותף. סעיף 59 לחוק המקרקעין מקדם את הזכויות של אנשים עם מוגבלות בכך שהוא מאפשר ביצוע התאמות נגישות ברכוש המשותף של בית משותף בידי בעל דירה כאשר הוא, השוכר ממנו או בן משפחה שלו המתגורר עמו, הוא אדם עם מוגבלות: החידוש בהסדר זה הוא, שהתאמות מסוימות (כמו התאמת פתח לחצר או לבית או התקנת מאחז יד) אינן טעונות הסכמתם של בעלי הדירות האחרים לביצוע ההתאמות.
- 128 ראו ה"ש 3 לעיל.
- 129 ראו על יד ה"ש 36 לעיל.
- 130 על פי סעיף 6(א)ר(ב) לחוק, מדובר בערוצי טלוויזיה שעליהם תורה המועצה לשידורי כבלים ולשידורי לוויין, לאחר בחינת מרכזיותם, וזאת בהתחשב, בין השאר, בשיעורי הצפייה בהם, ולאחר התייעצות עם נציבות השוויון ועם ארגונים העוסקים בקידום זכויותיהם של אנשים בעלי לקות שמיעה.
- 131 ראו סעיפים 3, 4 ו-5 לחוק.
- 132 ראו סעיף 6(ג) לחוק.
- 133 סעיף 7 לחוק; על פי סעיף 7(ד) אין חובה ללוות בכתוביות תוכנית שלוחות בתרגום לשפת סימנים.
- 134 סעיף 9 לחוק.
- 135 על פי ההגדרה של 'גוף מפקח' שבסעיף 1 לחוק, מדובר בגופים כמו ועד המנהל של רשות השידור, מועצת הרשות השנייה לטלוויזיה ורדיו, המועצה לשידורי כבלים ולשידורי לוויין, לפי העניין.
- 136 סעיף 10 (א) עד (ו); בנוסף, בסעיף 10(ז) נקבעו שני פטורים למשדר פרטי: (א) פטור מלא מחובות החוק במשך שלוש השנים הראשונות לפעילותו של המשדר; (ב) פטור בכל הקשור לערוץ טלוויזיה חדש של אותו משדר, למשך שלוש השנים הראשונות לפעילותו של אותו ערוץ.

- 137 ראו סעיפים 19יט, 19כב ו-19כג לחוק (לגבי שירותי בריאות ומקומות בהם ניתנים שירותי בריאות), סעיפים 19ל, 19לא2 ו-19לא3 לחוק (לגבי מוסדות על-תיכונים), סעיפים 19לג2, 19לג5 ו-19לג6 לחוק (לגבי מוסדות חינוך), סעיף 19לט(ה), (ט) ו-י) (לגבי דרכים).
- 138 גם בתחום שירותי שעת חירום מטיל סעיף 19מ (ו) לחוק חובה על גוף שאחראי לשירות להגיש תוכנית המפרטת את דרכי הנגשתם של שירותי שעת החירום שבאחריותו, אך שלא כמו בתחומים האחרים, החוק איננו מטיל חובה על גוף האחראי לשירות שעת חירום להגיש דווח שנתי לשר הביטחון, ואיננו מטיל חובת דווח על שר הביטחון. בדומה, על פי ס'11(ב) לחוק שידורי טלוויזיה (כתוביות ושפת סימנים), חלה חובה על גוף מפקח למסור, מדי שנה, לנציבות השויון דוח המפרט את הפעולות שנקט לשם ביצוע הוראת החוק בידי המשדרים הכפופים לו.
- 139 ראו ה"ש 37 לעיל.
- 140 שם, בעמ' 48.
- 141 על שני סוגים אלה של מורשה ראו בהמשך, על יד ה"ש 149.
- 142 סעיף 158 ו-3 לחוק התכנון והבנייה.
- 143 ראו סעיף 8 לתיקון מס' 2 וסעיף 8 לחוק רישוי עסקים.
- 144 סעיף 19יט לחוק (לגבי תחום הבריאות); סעיף 19ל (לגבי מוסדות על-תיכונים); סעיף 19לג2 לחוק (לגבי מוסדות חינוך).
- 145 19לט(ה) לחוק.
- 146 סעיף 19מ(ו) לחוק.
- 147 סעיף 19יג(א)(1) לחוק, לגבי מקום ציבורי קיים; סעיף 158 ו-1(ה)(א) לחוק התכנון והבנייה לגבי מקום ציבורי חדש שהוא בנין.
- 148 סעיף 158 ו-3(ה)(3) לחוק התכנון והבנייה לגבי מקום ציבורי חדש שהוא בנין; סעיף 158 ו-3(ה)(3) לחוק התכנון והבנייה לגבי שטח משותף בבנין מגורים חדש. בתיקון העקיף שנעשה לחוק ההתגוננות האזרחית לגבי בנייה חדשה של מקלטים ומרחבים מוגנים, אין דרישה לצרף לבקשה לפטור **אישור** של מורשה לנגישות מתו"ס, אך בבוא 'הרשות המוסמכת' לשקול בקשה לפטור, נקבע שזו חייבת **להתייעץ** עם מורשה לנגישות מתו"ס. (על פי סעיף 11 לחוק ההתגוננות האזרחית, 'רשות מוסמכת' היא ראש הג"א, מפקד הג"א מחוזי או כל אדם שהוסמך על ידי ראש הג"א).
- 149 סעיף 19מא(ב)(1) לחוק, לגבי מורשה לנגישות מתו"ס; סעיף 19מא1(ג)(1) לגבי מורשה לנגישות השירות.
- 150 סעיף 19מא(ב)(2) לחוק, לגבי מורשה לנגישות מתו"ס; סעיף 19מא1(ג)(2) לגבי מורשה לנגישות השירות.
- 151 כיום, על פי חוק המהנדסים והאדריכלים, התשי"ח-1958, מוסמך הנדסאי לתכנן רק לסוגים מסוימים של מבנה - מגבלה זו חלה גם לגבי מורשה לנגישות מתו"ס שהוא הנדסאי - ראו סעיף 19מא(ג) לחוק.
- 152 סעיף 21 לתיקון מס' 2.
- 153 סעיף 19מא2 לחוק.
- 154 סעיף 19מב לחוק.

- 155 בשירות המדינה קיים הסדר שקדם לחוק הנגישות: על פי החלטת ממשלה מס. 1073 מיום 30.11.03 מונו ממוני שוויון במשרדי הממשלה, שתפקידם לפעול לתפקוד המשרד כמסגרת נגישה ומשלבת לעובדים עם מוגבלות ולאנשים עם מוגבלות הנדרשים לשירותי המשרד. ראו הודעה מס' סד/29 מטעם נציב שירות המדינה, וכן פרק 35.2 לתקשי"ר.
- 156 לגבי הסמכויות של הנציבות להוציא צו נגישות, ראו סעיף 19 לחוק; לגבי העונש שנקבע לגבי מי שמפר צו נגישות ראו סעיף 19מח(ג) ו-(ד).
- 157 סעיף 19נא(א) לחוק; קביעה זו היא בבחינת הוראה המבהירה את הדין, כי גם בלעדיה מהווה הפרת חובה חקוקה עוולה אזרחית על פי סעיף 63 לפקודת הניזקין [נוסח חדש].
- 158 ראו למשל: ת"ק (ת"א) 13381/99 חיימוביץ' נ' גלובוס גרופ בתי קולנוע (1983) בע"מ ואח' (11.4.00) - תביעה על חוסר נגישותו של אולם קולנוע - התובע זכה בפיצוי בגין עוגמת נפש בסך 1,500 ש"ח, ובהוצאות משפט בסך 350 ש"ח; ת"ק (חיפה) שילה נ' ארקיע קווי תעופה ישראליים בע"מ (15.5.01) - אדם עם מוגבלות פיזית נדרש לחתום על הצהרה, המשחררת את הנתבעת מכל אחריות, כתנאי לעלייתו למטוס - ופוצה בסכום של 3,000 ש"ח, בנוסף ל-500 ש"ח הוצאות משפט.
- 159 סעיף 19נא לחוק. האפשרות לקבל פיצוי ללא הוכחת נזק היא עדיין חריג לכלל הדורש להוכיח נזק, מאחר שהתפקיד של המשפט האזרחי הוא לפצות על נזק ולא להעניש. חריג זה נקבע במספר דברי חקיקה שהתקבלו בשנים האחרונות - ראו למשל: סעיף 7א לחוק איסור לשון הרע, התשכ"ה-1965, סעיף 6(ב) לחוק למניעת הטרדה מינית, התשנ"ח-1998; סעיף 3א לפקודת זכות יוצרים; סעיף 5(ב) לחוק איסור הפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות בידור ולמקומות ציבוריים, התשס"א-2000.
- בסעיף 19נא(ג) נקבעו הוראות המגנות על נתבע, לבל יידרש לשלם פיצויים ללא הוכחת נזק יותר מפעם אחת בגין אותו מעשה או מחדל.
- 160 סעיפים 19נא עד 19סד לחוק השוויון. הוראות אלה בוטלו על ידי חוק התובענות ייצוגיות, התשס"ו-2006, המאפשר הגשת תובענה ייצוגית לפי שורה של הוראות חוק, לרבות הוראות הנגישות לפי חוק השוויון, חוק התכנון והבנייה וחוק שידורי טלוויזיה (כתוביות ושפת סימנים): ראו סעיפים 3(א) ו-39 לחוק התובענות הייצוגיות, וכן פרט 9 לתוספת השנייה לחוק. על פי סעיף 20(ה) לחוק, בית המשפט לא יפסוק בתובענה ייצוגית פיצויים בלא הוכחת נזק - כלל שהחריגים היחידים לו הם תביעה לפי הוראות הנגישות האמורות או תביעה לפי פרק התעסוקה (פרק ד') לחוק השוויון.
- 161 19נג(א) לחוק. סעיף 19נג(ב) גם מעגן את הזכות של הנציבות או ארגון כאמור להשמיע דברם בהליך אזרחי או מינהלי שענינו הפרת חובת הנגישות, ברשות בית המשפט.
- 162 ראו **אופיר ואורנשטיין**, שם, בעמ' 87.

הזכות לנגישות בחקיקה הישראלית ובחקיקה בעולם

צביה אדמון

הקדמה

תחום הנגישות, ובמיוחד הנגישות לשירות, הוא תחום חדש יחסית ובלתי-מפותח במשפט הישראלי בהשוואה למשפט השוויון לאנשים עם מוגבלות במדינות מערביות. פרק הנגישות בחוק שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות אשר עיגן לראשונה את זכותם של אנשים עם מוגבלות לנגישות נחקק רק לפני שנתיים, והתקנות לפי פרק זה טרם הותקנו. המאמר סוקר את התפתחות תחום הנגישות - בעולם ובישראל - את הוראות פרק הנגישות בחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות עם דגש על נגישות השירות, ואת ההסדרים המוצעים בתקנות הנגישות לשירות כפי שנוסחו על ידי משרד המשפטים.

למאמר ארבעה חלקים: בחלק הראשון אעמוד על הרקע התיאורטי לדרישה למתן נגישות לאנשים עם מוגבלות במדינות המערב. בחלק השני אסקור את הסדרי הנגישות למקום ציבורי ולשירות ציבורי, הסדרי הקיימים בחקיקת שוויון הזכויות בארצות הברית ובבריטניה ובאמנה הבינלאומית לזכויות אנשים עם מוגבלות. בחלק השלישי אסקור את התפתחות חקיקת הנגישות בישראל עד לעשור הנוכחי. בחלק הרביעי אנתח את הוראות פרק הנגישות בחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות לעניין נגישות השירות, ואת הוראות טיוטת תקנות הנגישות לשירות אשר נוסחו בהתאם לפרק זה.

הרקע לחקיקת הנגישות בעולם

הדרישה למתן שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות הועלתה לראשונה עוד בסוף שנות השישים של המאה הקודמת, אך הדרישה לספק נגישות לאנשים עם מוגבלות למקומות ציבוריים ולשירותים ציבוריים היא חדשה, יחסית, והופיעה לראשונה בחקיקה במדינות המערב רק בסוף שנות השבעים. הדרישה למתן נגישות הועלתה לאור התפתחויות בתחום

שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות, ולאור ההכרה כי בלעדי מתן נגישות לא יושג שוויון אמיתי ומלא לאנשים עם מוגבלות.

עד סוף שנות השישים של המאה העשרים סבלו אנשים עם מוגבלות במדינות המערב מהגבלות נרחבות על זכויות האדם והאזרח שלהם, תחת הסדרים פטרנליסטיים אשר הפכו אותם ל'אזרחים סוג ב', כהגדרתו של אייזנברג.¹ על פי הסדרים פטרנליסטיים אלו, אנשים עם מוגבלות היו זכאים לטיפולים רפואיים ולשירותי רווחה מסוימים לאור ההתייחסות אליכם כאל חסרי אונים ותלותיים במהותם, והם היו נתונים להשגחתם ולטיפולם של אנשי מקצוע, בדרך כלל אנשי מקצועות הרפואה. מעבר להכרה בזכאויות אלו לטיפול לא הייתה הכרה אפקטיבית בזכויותיהם, לרבות זכותם לשוויון. כתוצאה מכך, לא הייתה נוכחות והשתתפות אקטיבית של אנשים עם מוגבלויות במרבית תחומי החיים, ורובם חיו בשולי החברה ובנפרד ממנה.²

הסדרים משפטיים מפלים שהרחיקו אנשים עם מוגבלות ממסגרות טיפוסיות של תעסוקה, השכלה ומגורים, הביאו להרחקתם ממרבית תחומי החיים וחיזקו והנציחו, בעקיפין, את הסטיגמה והסטראוטיפים השליליים אשר היו קיימים לגביהם,³ ולפיהם אנשים עם מוגבלויות אינם יכולים לחיות במסגרות חיים טיפוסיות מעצם היותם מוגבלים. כך נוצר מעגל שוטה שבו הדעות הקדומות נותנות לגיטימציה להפליה ולהגבלת זכויות, והפליה זו נותנת בתורה לגיטימציה לדעות הקדומות.⁴

בסוף שנות השישים, התפתחה תנועת המוגבלות (Disability Rights Movement), תחילה בארצות הברית. התנועה התגבשה על רקע הישגיה של התנועה לזכויות האזרח ועליית התנועה הפמיניסטית.⁵ בדומה לתנועות אלו, קראה תנועת המוגבלות להכרה בזכויותיהם של אנשים עם מוגבלויות, כבני אדם וכאזרחים, ולשיתופם המלא בכל הרבדים של חיי החברה. התנועה שמה לעצמה למטרה להיאבק בסטריאוטיפים השליליים המיוחסים לאנשים עם מוגבלויות, ולהביא לשינוי ההסדרים החברתיים והמשפטיים הפטרנליסטיים אשר מנעו מהם השתתפות מלאה בחיי החברה.⁶ הם הדגישו את זכותם של אנשים עם מוגבלות לאוטונומיה והגדרה עצמית, מול התפישה הרווחת שראתה באנשים עם מוגבלות אנשים תלותיים וכפופים למרות אחרים, למרותם של אנשים ללא מוגבלות.

הבניית המוגבלות במשפט נעשתה, עד אז, על ידי אנשים ללא מוגבלות: הם אלו שקבעו מיהו אדם עם מוגבלות, מהו הסטטוס החברתי

והמשפטי שלו, ומהן מסגרות החיים שבהן יחיה - ובאיזו מידת חירות. האנשים עצמם עם המוגבלויות לא השתתפו בקביעת ההסדרים - המשפטיים והחברתיים - שבמסגרתם חיו. היחסים ההיררכיים ששררו בחברה בין אנשים ללא מוגבלות לאנשים עם מוגבלות, באו לידי ביטוי ואף שוכפלו בהסדרים המשפטיים אשר נקבעו על ידי בעלי השררה. תנועת המוגבלות שאפה להביא לשינוי חברתי על ידי שיתופם מתוך שוויון של אנשים עם מוגבלות בעיצוב ההסדרים הנוגעים להם, תוך מתן אפשרות שישימיעו את קולם כך שההסדרים ישקפו את נקודת מבטם ויבטיחו הגנה על זכויותיהם.

מהלך זה של תנועת המוגבלות הביא למעבר מפסיביות לאקטיביות בקרב ציבור האנשים עם המוגבלות ובמקביל, ולפיתוח שיח ציבורי על זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות במקום דיון על צרכיהם בלבד, כפי שהיה קודם לכן.⁷ המוטו של תנועת המוגבלות בראשיתה היה *You gave us your dimes, now give us our rights!*⁸ היינו, לא עוד צדקה, רווחה ושיקום רפואי, כי אם שוויון זכויות, אוטונומיה ועצמאות.

תנועת המוגבלות אימצה את אסטרטגיית הפעולה של התנועה לזכויות האזרח ופעלה לקידום זכותם של אנשים עם מוגבלות לשוויון, בין היתר באמצעים משפטיים. מאבקים משפטיים אלו הביאו - בראשית שנות השבעים - להטבה בתנאי המחיה של אנשים עם מוגבלות שחיו במוסדות, להכרה בזכותם של אנשים עם מוגבלות לחיים ולמגורים בסביבה טיפוסית ובהמשך, להכרה באינטגרציה של אנשים עם מוגבלות בתחומי חיים נוספים.

במהלך שני העשורים הבאים נחקרו ברבות מן המדינות המערביות חוקים רבים שמטרתם לעגן את זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות. בארצות הברית לבדה נחקרו בתקופה זו כ-29 חוקים פדרליים אשר אסרו על הפליית אנשים עם מוגבלויות, כאשר העיקרון המנחה בחקיקה זו היה זכותם של אנשים עם מוגבלויות לאינטגרציה, לשילוב בסביבה הטיפוסית ולהשתתפות, במקום ההרחקה וההפליה ששלטו עד לאותה עת.⁹ סעיף 15 לחוקת קנדה אסר על רשויות השלטון להפלות בגין מוגבלות,¹⁰ וחוק זכויות האדם הקנדי משנת 1976 אסר על הפליה בתעסוקה, דיור ונגישות לטובין ושירותים, כאשר איסור זה חל הן על הרשויות והן על גופים ומקומות עסק פרטיים שפעילותם נתונה לפיקוח ממשלתי על פי חוק.¹¹ גרמניה אסרה אף היא בחוקתה על הפליה של

אנשים עם מוגבלויות.¹² בשנות התשעים חוקקו גם בריטניה,¹³ אוסטרליה¹⁴ וניו זילנד חוקים דומים.¹⁵ הכרה ראשונה בזכויות אנשים עם מוגבלויות במישור הבינלאומי נעשתה על ידי ארגון האו"ם בשנות השבעים, באימוץ ההכרזה בדבר זכויות אנשים עם פיגור שכלי משנת 1971 וההכרזה משנת 1975 בדבר זכויות 'אנשים מוגבלים',¹⁶ ובשנת 2006 אימץ האו"ם את האמנה הבינלאומית לזכויות לאנשים עם מוגבלות, ובה מתחייבות המדינות החברות באמנה לקדם בתחומים רבים את שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות.¹⁷ במקביל התרחבה תנועת המוגבלות, ואלפי ארגונים של אנשים עם מוגבלויות קמו ברחבי העולם ופעלו למען הכרה בזכויותיהם ובדרישה לשוויון.¹⁸

ניתן להבחין בכמה שלבים בהתפתחות החקיקה המכירה בשוויון הזכויות המגיע לאנשים עם מוגבלות. בשלב הראשון, עסקה החקיקה בהבטחת שוויון פורמלי לאנשים עם מוגבלויות: איסור על מתן יחס שונה לאנשים עם מוגבלות מזה הניתן לאנשים ללא מוגבלות. נוסחת השוויון הקלאסית (הנוסחה ה'אריסטוטלית' של השוויון) מניחה כי שוויון פירושו מתן יחס דומה, לאנשים דומים, ואילו יחס שונה יינתן רק למי שהם 'שונים'. הפלייתם של אנשים עם מוגבלות נסמכה על ההנחה כי הם 'שונים' במהותם מאנשים ללא מוגבלות, ולכן אינם זכאים ליחס דומה. הפעילים למען זכויות לאנשים עם מוגבלות טענו כנגד הנחה זו, כי אנשים עם מוגבלות אינם שונים במהותם; הם 'דומים' לכל אדם אחר, ומוגבלותם אינה משתנה שהוא רלבנטי ליחס שהם זכאים לקבל. לפיכך, בדומה למהלך שנעשה בחוקי זכויות אדם אחרים האוסרים על הפליה מטעמי גזע, מין או דת, יש להבטיח מתן יחס דומה - שוויוני - לאנשים עם מוגבלות, ולאסור על הפלייתם רק על שום מוגבלותם. איסור הפליה זה מצוי, לדוגמה, בבסיסו של סעיף 504 ל-Rehabilitation Act האמריקאי, משנת 1973,¹⁹ סעיף שאסר על הפליית אנשים עם מוגבלות במסגרות המופעלות או המסובסדות על ידי הממשל הפדרלי.

בשלב השני, הגיעו פעילי זכויות האנשים עם מוגבלות להכרה כי אין די במתן שוויון פורמלי לשם השגת השתתפות מלאה של אנשים עם מוגבלות בכל תחומי החיים, וכי יש צורך במתן נגישות לאנשים עם מוגבלות - לכל המקומות והפעילויות - על מנת להשיג שוויון מהותי והשתתפות מלאה. בדומה להסדרים החברתיים והמשפטיים אשר עוצבו בעבר על ידי אנשים ללא מוגבלות בלבד, גם הסביבה עוצבה בהתאם לנקודת מבטם של אנשים ללא מוגבלות ולמענם. היעדר השתתפות של

אנשים עם מוגבלות בעיצוב הסביבה הביא להתעלמות מנקודת מבטם, ולמניעת נגישות עבורם למקומות ופעילויות רבים. השוויון הפורמלי אשר הושג על ידי חקיקת השוויון שאסרה על יחס 'שונה' כלפי אנשים עם מוגבלות, לא היה די בו כדי לספק נגישות זו. לכן נמשכה בפועל הפלייתם של אנשים עם מוגבלות, והרחקתם מסביבות החיים הטיפוסיות. כך, לדוגמא, החקיקה אסרה אמנם על הפליית אנשים עם מוגבלות בקבלה לעבודה, אך בהיעדר נגישות במקום העבודה לא יכלו עובדים עם מוגבלות להשתלב במקומות עבודה רבים, ורבים מהם נשארו מחוץ למעגל התעסוקה.

בעקבות תובנה זו אימצו פעילי זכויות אנשים עם מוגבלות פרדיגמת שוויון חדשה, ולפיה שוויון כולל לא רק יחס 'דומה' אלא גם הסרת מכשולים - מכשולים פיזיים, מנהלתיים, מכשולי תקשורת ועמדות שליליות - המנציחים את הסרגציה של בעלי המוגבלויות ואת הסטיגמות כלפיהם, ומונעים את שילובם. על פי פרדיגמה זו, אי מתן נגישות לאנשים עם מוגבלות למקומות ציבוריים ולשירותים הניתנים לכלל הציבור, מהווה הפליה אסורה. נותני שירות לציבור ומפעילי מקומות הפתוחים לציבור המשאירים במודע וללא צידוק מכשולים אלו בפני ציבור האנשים עם מוגבלות, גורמים בפועל להפלייתם.

בהתאם לפרדיגמה זו שילבה החקיקה במדינות המערב בחוקי השוויון את החובה לבצע התאמות נגישות, כחלק בלתי נפרד מאיסור הפלייתם של אנשים עם מוגבלות וכאחד הכלים המרכזיים להשגת שוויון זכויות מלא. החובה לספק נגישות עוגנה, לראשונה, בתקנות שהותקנו מכוח סעיף 504 ב־Rehabilitation Act האמריקאי, בסוף שנות השבעים. התקנות דרשו ביצוע 'התאמות סבירות' (Reasonable Accommodations) של תכניות ושירותים שמעניק הממשל הפדרלי או גופים המסובסדים על ידו, עבור אנשים עם מוגבלויות. מבחן ה'התאמות הסבירות' הפך מרגע זה ואילך לאבן-יסוד בחקיקת זכויות לאנשים עם מוגבלות,²⁰ והוא מעוגן כיום גם באמנה הבינלאומית לזכויות לאנשים עם מוגבלות.²¹

המטרה העומדת לנגד עיני המחוקקים המודרניים היא יצירת סביבה מכילה (inclusive),המותאמת לכל בני האדם, אם הם אנשים עם מוגבלות ואם הם אנשים ללא מוגבלות, כך שתינתן אפשרות לכול ליהנות מכלל תחומי החיים ולהשתתף בהם. פרדיגמת השוויון החדשה היא כאמור הגישה הדומיננטית כיום בחקיקת שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות, ובמדינות המערב, הרוב המכריע של ההסדרים לעניין זכויות

אנשים עם מוגבלויות עוסק כיום במתן נגישות לתחומי חיים שונים. להלן, נבחן כיצד הסדירה החקיקה במדינות המערב – ובעיקר בארצות הברית ובבריטניה – את נושא הנגישות לאנשים עם מוגבלות, עם דגש על ההסדרים העוסקים בנגישות לשירות.

הסדרי נגישות בחקיקת שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות בחוץ לארץ

מהי נגישות?

לפני שנפנה לבחון את ההסדרים הקיימים בחקיקה לעניין נגישות, עלינו לברר מהי אותה 'נגישות' שאנו עוסקים בה? חקיקת שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות במדינות כמו ארצות הברית, בריטניה, אוסטרליה, מחוז אונטריו בקנדה²² וכן אמנת האו"ם לזכויות אנשים עם מוגבלות,²³ מגדירה את הנגישות בצורה כוללת כ'הסרת מכשולים' (removal of barriers) בפני השתתפותם השוויונית של אנשים עם מוגבלויות בפעילות ציבורית, בפני קבלת שירות ציבורי, או בפני רכישת טובין.

לעומת זאת, חוק שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות, תשנ"ח-1998, מגדיר נגישות בצורה מצומצמת יותר כ'אפשרות הגעה למקום, תנועה והתמצאות בו, שימוש והנאה משירות, קבלת מידע הניתן או המופק במסגרת מקום או שירות או בקשר אליהם, שימוש במתקניהם והשתתפות בתכניות ופעילויות המתקיימות בהם, והכול באופן שוויוני, מכובד, עצמאי ובטיחותי'.²⁴

נגישות יכולה להינתן לכל מקום או פעילות, אך חקיקת השוויון עוסקת, ברוב המקרים, במתן נגישות למקומות ציבוריים ולפעילויות ציבוריות מתוך ההבחנה המסורתית בין הספרה הציבורית לספרה הפרטית, והעיקרון שלפיו אין החקיקה מתערבת ברשות הפרט.²⁵ ההבחנה הבסיסית הקיימת בחקיקה הזרה, היא בין הסרת מכשולים פיזיים (נגישות פיזית) לבין הסרת מכשולים מנהלתיים ותקשורתיים, ומכשולים הנובעים מעמדות שליליות וסטריאוטיפים כלפי אנשים עם מוגבלות (נגישות לשירות).

הסרת המכשולים נעשית על ידי ביצוע 'התאמות'²⁶ נגישות להסדרים הקיימים: שינויים או תוספות במבנים ובמתקנים; שינויי נהלים, נוהגים והליכים; הספקת אמצעי עזר ושירותי עזר, והגברת המודעות בקרב נותני

השירות. חקיקת השוויון מחייבת לכן את מפעילי המקומות הציבוריים וספקי השירותים לציבור, לבצע התאמות נגישות אלו למקומות והתאמות בשירותים שהם מספקים. חובה זו נכללת, בחקיקת השוויון הזרה, במסגרת איסור ההפליה הכללי.

בארצות הברית, דבר החקיקה המרכזי המסדיר כיום את זכותם של אנשים עם מוגבלות לשוויון הוא ה־Americans with Disabilities Act (ה-ADA) משנת 1990.²⁷ חובת מתן נגישות לאנשים עם מוגבלות למקום ציבורי ולמרבית השירותים הציבוריים כלולה בפרקים השני והשלישי לחוק, ובתקנות אשר הותקנו על פיהם.²⁸ הפרק השני לחוק (Title II) אוסר על רשויות ציבוריות²⁹ להפלות אנשים עם מוגבלויות,³⁰ והפרק השלישי (Title III) מטיל איסור מקביל על גופים פרטיים המפעילים מקומות ציבוריים ומספקים שירות לציבור. הפרק מטיל איסור הפליה על רשימה ארוכה של מקומות נותני שירותים לציבור המחויבים בהתאמות נגישות, כגון בתי הארחה, מסעדות, בתי קולנוע, מאפיות, מכבסות ומוזיאונים, אך מתכולתו הוצאו במפורש מועדונים פרטיים, ואף שירותים דתיים וחברתיים המוענקים על ידי מוסדות דת, וזאת בשל ההפרדה בין דת למדינה הנהוגה בארצות הברית.³¹

בחקיקת שוויון הזכויות הבריטית מוסדר נושא הנגישות ב־Disability Discrimination Act (ה-DDA) משנת 1995,³² כפי שתוקן בשנת 2005.³³ מספר מועט של תקנות הותקנו עד היום בהתאם לחוק, והן אינן עוסקות בנגישות השירות. ה־DDA אוסר על 'נותני שירות' - לרבות רשויות ציבוריות (כגון משרדי ממשלה, רשויות מקומיות), גופים פרטיים הנותנים שירות לציבור, עמותות ללא כוונת רווח, מועדונים פרטיים ומחזיקים במקרקעין - להפלות אנשים עם מוגבלויות במסגרת מתן השירות. החוק מספק דוגמאות לשירותים ציבוריים שעליהם חל הכלל, ביניהן העמדה לשימוש הציבור של מתקני ספורט, שירותי ייעוץ, פארקים לאומיים, בנקים למשכנתאות, מספרות, שירותים הניתנים על ידי מוסדות דת, בתי חולים, בתי משפט, ולמעשה כל שירות ציבורי ומקום העומד לרשות הציבור שניתן בו שירות כלשהו.³⁴ הימנעות ממתן נגישות לשירות ולמקום שבו ניתן השירות, מהווה "הפליה" על פי הגדרתה בחוק.³⁵ אף באמנת האו"ם לזכויות אנשים עם מוגבלות נקבע בסעיף 2 לאמנה ולפיו הימנעות מהספקת נגישות מהווה הפליה:

'Discrimination on the basis of disability' means any distinction, exclusion or restriction on the basis of disability, which has the purpose or effect of impairing or nullifying the recognition, enjoyment or exercise, on an equal basis with others, of all human rights and fundamental freedoms in the political, economic, social, cultural, civil or any other field. It includes all forms of discrimination, *including denial of reasonable accommodation*;

[הדגש שלי - צ.א.]

לפיכך אין ספק כי הזכות לנגישות מוכרת כיום כאחת מאבני היסוד של איסור ההפליה של אנשים עם מוגבלות בחקיקת שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות, והיא חלה כמעט על כל שירות ציבורי ומקום שניתן בו שירות לציבור בחברה מערבית מודרנית. נבחן עתה בקצרה את התאמות הנגישות הנדרשות על פי חקיקה זו במקום ציבורי, ולאחר מכן את התאמות הנגישות הנדרשות בשירות ציבורי.

התאמות נגישות למקום ציבורי

נגישות למקום ציבורי מוגדרת בחקיקה הזרה כהסרת מכשולים מבניים, ארכיטקטוניים, העומדים בפני אנשים עם מוגבלות בגישה למקום הציבורי ושימוש במתקניו, או בגישה לשירות הניתן בו.

מכשולים מבניים או ארכיטקטוניים הם אותם אלמנטים פיזיים של המקום או המתקנים, המונעים מאנשים עם מוגבלות גישה או שימוש בשירות. ה-Code of Practice הבריטי, שנערך והופץ על ידי נציבות שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות הבריטית, מגדיר כך אלמנטים אלו: 'כל מאפיין הנובע מעיצוב או מבניית מבנה במקום הציבורי; כל מאפיין של יציאה או כניסה למבנה כזה; הריהוט, המתקנים הקבועים, האביזרים, הציוד או החומרים שנמצאים במקום הציבורי או מובאים אליו על ידי נותן השירות במטרה לעשות בהם שימוש במתן השירות'. אלמנטים מבניים אלו יכולים להיות קבועים או זמניים.³⁶ מאפיינים אלו כוללים בין היתר מתקנים מוכרים, כגון מדרגות, אבני שפה, דלתות או מעברים, אוורור ותאורה, אך גם מתקנים כגון טלפונים ציבוריים, דלפקים וכפתורים במעליות.

בדומה לכך, ה-ADA האמריקאי ותקנותיו מחייבים נותני שירות, בין אם הם רשויות ציבוריות ובין אם הם גופים פרטיים המספקים שירות

לציבור, לבצע התאמות נגישות למבנים ומתקנים שבהם מסופק השירות. רשויות ציבוריות אינן מחויבות בביצוע התאמות נגישות למבנים קיימים, אך הן מנועות מלהפלות אדם עם מוגבלות בעת מתן השירות, גם אם מבניהן אינם נגישים.³⁷ במקרים שבהם המקום שניתן בו השירות אינו נגיש, חובה על הרשות לספק את השירות בכל דרך אפקטיבית אחרת – כל עוד השירות יהיה זמין מיידית לאדם עם מוגבלות – בסביבה המכילה ביותר. כך תהיה הרשות חייבת לספק את השירות במקום נגיש אחר, או באמצעות משלוח, או אף בביתו של האדם עם המוגבלות.³⁸

לעומת הרשויות הציבוריות, גופים פרטיים המספקים שירות לציבור מחויבים בביצוע התאמות מבניות במקום ציבורי קיים שניתן בו השירות, דהיינו מקום ציבורי אשר נבנה לפני כניסת ה-ADA לתוקף. הפרק השלישי ל-ADA קובע כי נותני שירות הנמנעים מהסרת מכשולים ארכיטקטוניים ומכשולים מבניים אחרים, במבנים קיימים, מפלים לרעה אנשים עם מוגבלות.³⁹ תקנות ה-ADA לפי הפרק השלישי בחוק מפרטות חובות אלו ומספקות דוגמאות להסרת מכשולים מבניים: התקנת רמפות על מנת להתגבר על הפרשי גובה, התקנת טלפונים ציבוריים בגובה נגיש לאנשים המתניידים בכיסאות גלגלים, התקנת נורית אזהרה מהבהבת למען אנשים עם מוגבלות שמיעה, הימנעות מהצבת מכשולים בדרך הגישה – כגון פריטי ריהוט – ועוד.⁴⁰ גם כאן, אם נותן השירות מנוע מלבצע התאמות נגישות הנדרשות מסיבות המנויות בחוק, הוא חייב לספק את השירות בדרך אחרת ואינו יכול להשיב ריקם את פני מקבל השירות, שהוא אדם עם מוגבלות, אך ורק בשל היעדר התאמות נגישות.⁴¹ נותני שירות, בין אם הם רשויות ציבוריות ובין אם הם גופים פרטיים המספקים שירות לציבור, מחויבים בביצוע התאמות נגישות למבנים חדשים שנבנו לאחר כניסת החוק לתוקף ולמבנים שבהם נערכים שינויים ושיפוצים לאחר כניסת החוק לתוקף.⁴² התאמות נגישות אלו המתייחסות לכניסה למבנה, להתניידות בו ולשימוש במתקניו, מפורטות בתקני נגישות המצורפים כנספח לתקנות.⁴³

בדומה לחקיקה האמריקנית, גם ה-DDA הבריטי מחייב נותני שירות בביצוע התאמות נגישות למקום שניתן בו השירות כאשר 'מאפיין פיזי (לדוגמא, מאפיין הנובע מהעיצוב או הבנייה של מבנה או של דרך הגישה למקום) מונע מאדם עם מוגבלות – או מקשה עליו באופן בלתי סביר – להשתמש בשירות הניתן במקום'.⁴⁴ במקרה כזה על נותן השירות להסיר את המאפיין, לשנותו כך שלא יגרום לתוצאה זו, לספק אמצעי סביר

להתגבר על הבעיה או לספק את השירות בדרך סבירה אחרת. חובות דומות חלות גם על רשויות ציבוריות.⁴⁵ אי ביצוע התאמות נגישות אלו – אם על ידי נותן שירות פרטי ואם על ידי רשות ציבורית – מהווה הפליה אסורה, אלא אם כן קיים צידוק לכך על פי חוק.⁴⁶

חוק השוויון הבריטי אינו מפרט כיצד יבוצעו התאמות אלו, וטרם נחקקו תקנות בנושא. נציבות שוויון הזכויות הבריטית מפרשת חובות אלו כדרישה שההתאמות תפתורנה את הבעיה באופן קבוע, תאפשרנה הספקת השירות בסביבה ותנאים זהים ככל האפשר לאלו שבהם מסופק השירות לכלל הציבור, ותהיינה 'סבירות' בהתחשב במטרות החוק ורוחו, ובנסיבות המקרה.⁴⁷ נציבות השוויון ממליצה לנותני שירות לערוך בדיקת נגישות למקום שניתן בו השירות, על מנת לקבוע האם קיימים מכשולים מבניים שיש להתגבר עליהם.

חובות אלו לביצוע התאמות נגישות למקום ציבורי אינן אבסולוטיות, ויש להן סייגים אשר יפורטו בהמשך.

התאמות נגישות לשירות ציבורי

התאמות לנהלים, הליכים ונוהגים בשירות הציבורי

המרכיב העיקרי של הנגישות לשירות בחקיקת השוויון הזרה הוא החובה לבצע התאמות לנהלים, נוהגים והליכים בשירות (policies, practices and procedures), כאשר התאמות אלו נחוצות לשם מניעת הפליה על בסיס נכות. חובה זו קיימת הן בחקיקה האמריקאית⁴⁸ והן בחקיקה הבריטית.⁴⁹

המונחים 'נהלים', 'הליכים' ו'נוהגים' הם מונחים חופפים, וחקיקת השוויון הזרה נמנעת מלהבחין ביניהם לעניין החלת חובת ביצוע ההתאמות. מונחים אלו מתארים את הדרכים הקבועות שבהן נותן השירות מפעיל את עסקו או נותן את השירות בפועל. כלומר, מה עושה בפועל נותן השירות על מנת לתת את השירות, מהן הפרקטיקות הנהוגות בשירות (הנוהגים), מה הוא מתעתד לעשות על מנת לתת את השירות (נהלים) וכיצד בכוונתו להשיג יעד זה (הליכים). אלמנטים אלו יכולים להיות פורמליים ומעוגנים במסמכים כתובים, או לא פורמליים.

מתי יידרשו התאמות בנהלים, הליכים ונוהגים? כאשר קיימים נהלים, הליכים או נוהגים אשר גורמים במישרין או בעקיפין להפלייתם של אנשים עם מוגבלות המתבטאים במניעה או ביצירת קושי בלתי סביר מבחינתם לקבל את השירות. או כאשר חסרים בשירות הליכים, נוהגים

ונהלים המבטיחים מתן שירות מלא ושוויוני לאנשים עם מוגבלות. לדוגמא: במלון קיימים מספר חדרים הנגישים לאנשים עם מוגבלות. הפרקטיקה הנהוגה במלון היא להשכיר חדרים אלו גם לאורחים ללא מוגבלות. כתוצאה מפרקטיקה זו, לעיתים אין חדר נגיש פנוי בעבור אדם עם מוגבלות, גם אם הזמין את החדר מראש. מתן נגישות לשירות תחייב במקרה זה את שינוי הנוהל, ודאגה שהחדר הנגיש יהיה פנוי ויעמוד לרשות האדם עם המוגבלות אשר הזמינו מראש. דוגמה נוספת, מקום ציבורי האוסר על הכנסת חיות למתחם. בעלי המקום יידרשו לשנות את נוהליהם כך שיתאפשר לאנשים עם מוגבלות - הנעזרים בחיות שירות, כגון כלבי נחיה - להשתמש בשירות הציבורי יחד עם חיות השירות הנלוות אליהם.

נותני השירות נדרשים, לכן, לבצע התאמות נגישות לנהלים, ההליכים או הנוהגים על ידי ביטול הסדרים מפלים או שינויים של הסדרים אלו או הוספת נהלים שוויוניים - והכול לפי הנסיבות - על מנת לאפשר לאנשים עם מוגבלות לקבל את השירות בתנאים זהים לאלו הניתנים לשאר הציבור. כפי שנדרשים נותני השירות להסיר מכשולים פיזיים המקשים או מנועים השתתפות בפעילות או הנאה מהשירות באמצעות ביצוע התאמות נגישות למבנה, כך הם גם נדרשים להסיר גם את המכשולים המנהלתיים המונעים מאנשים עם מוגבלויות השתתפות והנאה מלאה ושוויונית בשירות הציבורי.

הספקת אמצעי עזר ושירותי עזר

במסגרת הנגישות לשירות, חקיקת השוויון הזרה מחייבת את נותני השירות גם לספק אמצעי עזר ושירותי עזר לאנשים עם מוגבלות כאשר אלו נחוצים על מנת להתגבר על מכשולים בקבלת השירות, בדרך כלל מכשולי תקשורת. אמצעי עזר ושירותי עזר הם מכשירים, מתקנים, או שירותים הנלווים לשירות הרגיל ואינם חלק ממנו, והניתנים אך ורק למקבלי שירות שהם אנשים עם מוגבלות.

חקיקת השוויון הזרה מספקת דוגמאות בלבד - רשימה לא ממצה - של אמצעי העזר ושירותי העזר שבהם עשויים נותני השירות להיות מחויבים. כך, לדוגמא, בתקנות שהותקנו לפי הפרק השלישי ל-ADA מוגדרים אמצעי ושירותי עזר כלליים:

1. מתורגמנים מוסמכים [לשפת סימנים], רשמים, שירותי תמלול, חומרים כתובים, מגברים לטלפון, אמצעי עזר לשמיעה, מערכות עזר לשמיעה, כתוביות... בעבור אנשים עם מוגבלות שמיעה.
2. מקריאים מוסמכים, טקסטים מוקלטים, הקלטות שמע, חומרים בבריל, חומרים בדפוס מוגדל... בעבור אנשים עם מוגבלות ראייה.
3. רכישה או התאמה של ציוד או מכשירים.
4. שירותים ופעולות דומות.⁵⁰

בדומה לכך, גם החקיקה הבריטית אינה מספקת רשימה ממצה של אמצעי העזר ושירותי העזר שאותם מחויבים נותני השירות לספק, אלא מסתפקת בדוגמאות אחדות בלבד: החובה לספק מידע מוקלט לאנשים עם מוגבלות ראייה, והחובה לספק תרגום לשפת סימנים לאנשים עם מוגבלות שמיעה.⁵¹ בבסיס הגישה שלפיה נמנעו המחוקקים הזרים בחקיקה, לרבות בתקנות, מלהזכיר את כל אמצעי העזר ושירותי העזר עומדות מספר סיבות. ראשית, מגוון אמצעי העזר ושירותי העזר שניתן להסתייע בהם הוא עצום, וניסיון למנות את כולם ייצור סרבול בחקיקה. בנוסף, בשל הקצב המהיר של התפתחות הטכנולוגיה, התחלופה באמצעי העזר היא מהירה. אמצעי עזר שהוא רלבנטי היום לא יהיה אולי רלבנטי בעוד שנה, אף שהאמצעים החדשים שנוצרו בימינו אנו נועדו לתת מענה לאותם מכשולים. לכן החליטו המחוקקים שלא להגביל את אמצעי העזר שאותם מחויבים נותני השירות לספק לאמצעים הקיימים ברגע נתון. בנוסף, נמנעו המחוקקים במכוון מלקבוע באילו אמצעי עזר ושירותי עזר יש להשתמש בשירותים ציבוריים ספציפיים – מלבד במקרים מיוחדים – מתוך רצון להשאיר את שיקול הדעת בידי נותני השירות, כדי שיוכלו לבחור באמצעי העזר ושירותי העזר המתאימים לשירות שהם מספקים, ולמקבל השירות עם המוגבלות שלו הם באים לסייע. גישה זו גם מאפשרת גמישות גדולה יותר בבחירת אמצעי העזר ושירותי העזר, כל עוד אמצעים ושירותים אלו מספקים נגישות אפקטיבית לשירות. גישת המחוקקים בארצות הברית ובבריטניה גורסת כי כל עוד עומדים נותני השירות בחובתם לספק אמצעי עזר או שירותים המאפשרים שימוש והנאה אפקטיביים מהשירות, לרבות תקשורת אפקטיבית עם אנשים עם מוגבלות, הם עומדים בדרישות החוק לעניין נגישות השירות. טיב האמצעים שבהם הם בוחרים לעשות שימוש, הוא נושא משני. לדוגמא, חנות ספרים אינה חייבת להעסיק מתורגמן לשפת סימנים על מנת

לתקשר עם אנשים עם מוגבלות שמיעה, ודי בשימוש בכתיבה בעט ונייר לשם קיום תקשורת אפקטיבית עמם.

בהתאם לגישה שלפיה מתן שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות משמעו שיתופם בקביעת ההסדרים בענייניהם - יהיו אלה הסדרים משפטיים, מנהליים או אחרים - המחוקקים בארצות הברית ובריטניה נוקטים בעמדה שלפיה הבחירה באמצעי עזר או בשירות עזר מסוים תיעשה על ידי נותן השירות, בשיתוף עם מקבל השירות שהוא אדם עם מוגבלות. הנחת המחוקקים היא כי אדם עם מוגבלות הוא בעל ידע טוב ומקיף יותר מאנשי המקצוע, המנהלנים או נותני השירות, באשר לאמצעי הנגישות המתאימים לו. כך, לדוגמא, ממליץ ה-Code of Practice הבריטי לנותני שירות להיוועץ עם אנשים עם מוגבלות בתהליך קבלת ההחלטות באשר להתאמות הנדרשות במקום ובשירות.⁵² בדומה לכך, המחוקק האמריקאי מחייב את הרשויות הציבוריות לתת עדיפות להעדפותיהם של אנשים עם מוגבלות בבחירת אמצעי העזר או שירות העזר שיסופק להם.⁵³ גישת המחוקק הישראלי ונציבות שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות שונה בחלקה מגישת המחוקקים בחוץ לארץ, ועל כך אפרט בהמשך.

קיים שוני בין החקיקה האמריקאית לחקיקה האנגלית בנוגע למטרת החיוב באמצעי העזר או שירותי העזר. לפי גישת המחוקק האמריקאי, אמצעי עזר ושירותי עזר נועדו להבטיח תקשורת אפקטיבית בין נותן השירות למקבל השירות שהוא אדם עם מוגבלות, לשם מניעת הפלייתו בקבלת השירות.⁵⁴ המחוקק האנגלי, לעומת זאת, לא הגביל את אמצעי העזר ושירותי העזר לתחום התקשורת בלבד, וקבע כי אמצעי עזר ושירותי עזר 'נועדו לאפשר את מתן השירות לאנשים עם מוגבלויות, או להקל עליהם בקבלת השירות'.⁵⁵ בנוסף, בעוד ה-ADA מתייחס למתן שירותי עזר ואמצעי עזר אך ורק לאנשים עם מוגבלויות ראייה, שמיעה או דיבור, החוק הבריטי מתייחס לכלל בעלי המוגבלות, לרבות אנשים עם מוגבלות קוגניטיבית, שכלית ונפשית. כך, לדוגמא, יכול נותן שירות המפעיל סופרמרקט להיות חייב בסיוע לאנשים עם מוגבלות שכלית במציאת הפריטים שברצונם לרכוש, סיוע שיינתן באמצעות אחד העובדים במקום. גישה דומה ננקטה על ידי המחוקק הישראלי.

החובה לספק אמצעי עזר ושירותי עזר נועדה למנוע הפלייתם של אנשים עם מוגבלות. לפיכך, אי הספקת אמצעי עזר או שירות עזר הנדרש לשם מתן נגישות לשירות, יכול להוות הפליה. לדוגמא, אדם עם מוגבלות

שמיעה המשתתף בישיבות מועצת העיר יחד עם אנשים ללא מוגבלות שמיעה, לא יוכל לממש את זכותו להשתתף בישיבות באופן שוויוני אם לא יספקו לו אמצעי עזר לשמיעה או תמלול של הנאמר.⁵⁶ ללא הספקת נגישות לשירות באמצעות אמצעי עזר או שירותי עזר, לא יכולים לעיתים אנשים עם מוגבלות לממש את זכותם לקבל את השירות באופן עצמאי ושוויוני.

הסייגים לחובת ביצוע התאמות הנגישות לשירות

החובה לבצע התאמות נגישות למקום ציבורי ולשירות ציבורי אינה בלתי מסויגת. שלושה סייגים עיקריים חלים בחקיקה הזרה על החובות לביצוע התאמות נגישות במקום ציבורי ובשירות ציבורי: מבחן סבירות ההתאמות, מבחן הנטל הכבד מדי, ומבחן השינוי המהותי באופיו של השירות.⁵⁷ להלן נעמוד על כל אחד מסייגים אלו.

א. מבחן סבירות ההתאמות

התאמות הנגישות הנדרשות על פי ה-ADA וה-DDA חייבות, ברוב המקרים, לעמוד במבחן הסבירות. כך, ה-ADA מסייג את החובה המוטלת על נותני שירות פרטיים לבצע התאמות נגישות למקום ציבורי ולנהלים, הליכים ונוהגים ואת החובה לספק אמצעי עזר ושירותי עזר, בהיות התאמות אלו 'סבירות' (reasonable accommodations).⁵⁸ חובתן של רשויות ציבוריות לבצע התאמות בנהלים, הליכים ונוהגים מסויגת אף היא בתקנות לפי הפרק השני בחוק, בהיותן התאמות 'סבירות' (reasonable modifications).⁵⁹

ה-DDA הבריטי מחיל את מבחן הסבירות על כלל סוגי התאמות הנגישות - התאמות למאפיינים פיזיים של המקום שבו ניתן השירות; התאמות בנהלים, נוהגים והליכים; הספקת אמצעי ושירותי עזר - שמחויבים בהם נותני שירות פרטיים ורשויות ציבוריות.⁶⁰

הקריטריונים ל'סבירות' אינם מוגדרים בדברי חקיקה אלו. בדברי ההסבר לתקנות ה-ADA נאמר כי מדובר בצעדים שסביר לנקוט בהם, לאור נסיבותיו של כל מקרה ובכפוף להיגיון הפשוט. ב-Code of Practice הבריטי נאמר שסבירות הצעדים תיבחן לאור הנסיבות, לרבות סוג השירות הניתן, אופיו של נותן השירות והיקף השירות שהוא מספק, מספר העובדים במקום, והשלכותיה של המוגבלות הדורשת לספק התאמות בנושאי קבלת השירות, וכן בהיקף המשאבים שבידי נותן

השירות, המשאבים שהוציא נותן השירות על ביצוע התאמות בעבר, עלות ההתאמות הנדרשות, וקיום מימון חיצוני לכיסוי עלויותיהן.⁶¹ מאחר שסבירותה של ההתאמה נבחנת על פי נסיבות המקרה, הרי שהתאמה מסוימת עשויה להיות סבירה במקרה של נותן שירות אחד, אך לא במקרה של נותן שירות אחר. לדוגמה, מתן השירות בבית הלקוח עשוי להיות צעד סביר בחנות מכולת שכונתית, אך לא במספרה השכונתית. לכן מחייב יישום המבחן שיקול דעת וגמישות מצד נותן השירות.⁶²

ב. מבחן הנטל הכבד מדי

מבחן ה'נטל כבד מדי'⁶³ מופיע כסייג לחובת ביצוע כל התאמות הנגישות - הן למקום ציבורי והן לשירות ציבורי - בחקיקה הבריטית, וכסייג לביצוע חלק מהתאמות הנגישות בחקיקה האמריקאית.

מבחן 'הנטל הכבד מדי' מופיע ב-ADA ותקנותיו כסייג לחובת ביצוע התאמות נגישות למקום ציבורי קיים וחובת הספקת אמצעי עזר ושירותי עזר, חובות המוטלות הן על רשות ציבורית⁶⁴ והן על גוף פרטי המספק שירות לציבור.⁶⁵ מבחן ה'נטל הכבד מדי' אינו משמש כסייג לחובת ביצוע התאמות בנהלים, הליכים ונוהגים.

החקיקה האמריקאית הבחינה בין ה'נטל כבד מדי' החל על רשויות ציבוריות החייבות בביצוע התאמות, לבין הנטל המוטל על גופים פרטיים. אף עצם הגדרת המונח שונה ביחס לסוגי הגופים החייבים בביצוע ההתאמות: ביחס לגופים פרטיים, פרשנות המונח ניתנה כ'קושי משמעותי או הוצאה כספית משמעותית';⁶⁶ ואילו ביחס לגופים ציבוריים, המבחן התפרש כ'קושי אדמיניסטרטיבי או כלכלי משמעותי'.⁶⁷ הקריטריונים לקיומו של נטל כבד מדי שונים במעט בהתייחס לרשויות ציבוריות, לעומת גופים פרטיים. בתקנות לפי הפרק השני ל-ADA נקבע כי כאשר בוחנים אם קיים נטל פיננסי או מנהלי כבד מדי על הגוף הציבורי, יש לשקול את כל המשאבים העומדים לרשותו לצורך מימון פעילות השירות הציבורי הניתן על ידו. נטל ההוכחה לקיומו של 'נטל כבד מדי' - כמו גם נטל ההוכחה לקימה של פגיעה מהותית באופי השירות - מוטל על הגוף הציבורי.⁶⁸

ביחס לגופים פרטיים החייבים בביצוע התאמות נגישות לפי הפרק השלישי ל-ADA, התקנות קובעות לפי פרק זה רשימת שיקולים שיש לשקול כאשר באים לבחון קיומו של 'נטל כבד מדי': מהות ועלות ההתאמה הנדרשת; כלל המשאבים שבידי נותן השירות, לרבות מספר

העובדים; השלכות ביצוע ההתאמות על המשאבים; השלכות ביצוע ההתאמות על האדמיניסטרציה של המקום שניתן בו השירות; היותו של השירות החייב במתן נגישות תאגידי-בת של תאגיד או ארגון גדול יותר; הריחוק הגיאוגרפי בין השירות הציבורי לבין תאגידי-האם, ואופיו של תאגידי-אם זה.⁶⁹ השוואה בין מבחן זה למבחן הסבירות המוטל על פי ה- DDA הבריטי מראה חפיפה משמעותית ביניהם, עד כי ניתן לומר שה- DDA מחיל אף הוא, למעשה, את מבחן 'הנטל הכבד מדי'.

ג. מבחן השינוי המהותי באופיו של השירות

סייג נוסף המופיע לגבי חלק מחובות ביצוע התאמות הנגישות הוא, כאשר ביצוע ההתאמה יגרום לשינוי מהותי באופיו או בטיבו של השירות הציבורי או המקום הציבורי. כך, לדוגמא, התאמת נגישות אפשרית לאנשים עיוורים המעוניינים לחוות תערוכת אמנות במוזיאון, פירושה לאפשר להם לגעת במוצגים ולמששם. אך אם המגע עלול לגרום לפגיעה במוצגים עצמם, הדבר יהווה שינוי מהותי בשירות ולכן אין המוזיאון מחויב במתן התאמה זו. דוגמא נוספת היא מסעדה המציעה לאורחיה ארוחות ערב רומנטית לאור נרות. אנשים עם מוגבלות ראייה, לדוגמא, זקוקים לתאורה חזקה יותר על מנת ליהנות מהשירות המוצע במסעדה, אך המסעדה עשויה להיות פטורה מביצוע התאמה זו אם תתקבל טענתה כי הדבר יביא לשינוי מהותי באופי השירות.

ה- ADA האמריקאי פוטר גופים פרטיים הנותנים שירות ציבורי מביצוע התאמות נגישות להליכים, נהלים ונוהגים, ומהספקת אמצעי עזר ושירותי עזר, אם ביצוע התאמות אלו יביא לשינוי מהותי באופי השירות.⁷⁰ התקנות לפי הפרק השלישי לחוק חוזרות על עקרון זה.⁷¹ פטור דומה ניתן גם לרשויות ציבוריות; פטור מביצוע התאמות נגישות למקומות ציבוריים קיימים ולשירותים הניתנים בהם, וכן מהתאמות נגישות לנהלים, הליכים ונוהגים בשירותים הניתנים על ידי הרשויות.⁷² חוק השוויון הבריטי מחיל את מבחן השינוי המהותי על כלל התאמות הנגישות שמחויב בהן נותן שירות, לרבות הספקת אמצעי עזר ושירותי עזר.⁷³

בכל מקרה שנמצא כי מתקיים אחד משני הסייגים - נטל כבד מדי או שינוי מהותי באופי השירות - מוטלת חובה על נותן השירות, על אף הפטור מביצוע ההתאמות, לספק את השירות בדרך אחרת שאינה עולה ממבחנים אלו. על חובת הספקת התאמות נגישות חלופיות אפרט בהמשך.

תחום הנגישות בחקיקה הישראלית

עד אמצע שנות התשעים לא הכיר המשפט הישראלי בזכותם לשוויון של אנשים עם מוגבלויות, ולכן לא הכיר אפילו בזכותם לנגישות לסביבה הטיפוסית. ההסדרים המשפטיים אשר חייבו ביצוע התאמות נגישות למען אנשים עם מוגבלויות היו מועטים מאוד, ספורדיים, ומוגבלים בהיקפם.⁷⁴ אך במרבית המקרים לא יושמו הסדרים אלו בפועל.⁷⁵ כתוצאה מכך, היו מרבית השירותים הציבוריים והפעילויות החברתיות בלתי נגישים בעבור אנשים עם מוגבלויות, והם לא השתתפו בפעילויות אלו.⁷⁶

את ההיסטוריה של חקיקת הנגישות בישראל עד חקיקת פרק הנגישות בחוק השוויון ניתן לחלק באופן גס לשלוש תקופות: תקופה ראשונה - משנות השבעים עד סוף שנות השמונים - שבה היו הוראות חוק מעטות בלבד בנושא הנגישות; תקופה שנייה - מסוף שנות השמונים ועד אמצע שנות התשעים - שבה החלה הכרה הדרגתית בזכותם של אנשים עם מוגבלות לשוויון, לרבות זכותם לנגישות; ותקופה שלישית - מאמצע שנות התשעים ועד אמצע העשור הנוכחי - עם ההכרה בזכות העקרונית לשוויון, וחקיקת חוק שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות.

תקופה ראשונה: משנות השבעים עד סוף שנות השמונים

עד אמצע שנות השמונים היו ההסדרים המשפטיים היחידים לעניין נגישות מצויים בחוק התכנון והבנייה ותקנותיו. לא הייתה כל התייחסות אחרת לנושא זה בחקיקה או בפסיקה. חוק התכנון והבנייה, אשר נחקק בשנת 1965, לא כלל בראשיתו כל התייחסות להתאמות מבנים לאנשים עם מוגבלויות. בשנת 1981 תוקן החוק, והוסף לו פרק ה' אשר כותרתו היא 'סידורים מיוחדים לנכים בבניינים ציבוריים'.⁷⁷ התיקון חייב הנגשתם של מבנים אשר הוגדרו כ'בניינים ציבוריים' בעבור אנשים עם מוגבלות בניידות.⁷⁸ מכוח החוק תוקנו באותה עת תקנות התכנון והבנייה (בקשה להיתר, תנאים ואגרות) תש"ל-1970, ונקבעו בהן התנאים המינימליים הנדרשים לשם התאמת בניינים ציבוריים לאנשים עם מוגבלות.⁷⁹

הסדר זה היה חלקי בלבד ורחוק מלתת מענה הולם לזכותם לנגישות של אנשים עם מוגבלות.

ההסדר התייחס לנגישות למבני ציבור בלבד, ולא לנגישות לשירות ציבורי. יתרה מזאת, ההסדרים בחוק התכנון והבנייה ותקנותיו התייחסו לנגישות בעבור אנשים עם מוגבלות בניידות בלבד, המסתייעים בכיסא גלגלים, והתעלמו מצורכי הנגישות המבנית של אנשים עם מוגבלויות אחרות, כגון מוגבלות בראייה, בשמיעה, מוגבלות שכלית או נפשית. ההסדר חל רק על בניינים חדשים אשר הוקמו לאחר שנת 1972, ודרישות הנגישות מבניינים שניתנים בהם שירותים חשובים לציבור - כגון משרדי ממשלה, רשויות מקומיות ובתי ספר - היו בלתי מספקות. מעבר לזה, התקנות לא חלו על חלק מהמקומות הציבוריים שאינם מוגדרים 'בניין', ביניהם מקלטים, גנים ציבוריים, בתי עלמין, אתרי תיירות ועוד.⁸⁰ אף לאחר תיקון החוק והתקנות לא יושמו הוראות הנגישות במלואן, והיתרי בנייה ניתנו אף כאשר תכנית הבנייה לא כללה את ההתאמות הנדרשות בתקנות.⁸¹ כתוצאה מכך, מרבית הבניינים בישראל - ביניהם מרבית הבניינים הציבוריים, והמקומות שניתן בהם שירות לציבור - לא היו נגישים לאנשים עם מוגבלויות.

היעדר ההתייחסות לנגישות לשירות הותירה את מרבית השירותים הניתנים לציבור לא נגישים לאנשים עם מוגבלות. כך, התחבורה הציבורית, שירותי בנקאות, ביטוח, שירותי שעת חירום (כגון אמצעי מיגון, הודעה על עצם קיום שעת חירום),⁸² שירותי ספורט ופנאי וכן מידע הניתן על-ידי הרשויות לציבור, לא נדרשו לקיים או להבטיח נגישות. תכניות הלימודים במערכת החינוך - הן במערכת החינוך הממלכתית והן במוסדות ההשכלה הגבוהה - לא הותאמו אף הן לתלמידים עם מוגבלויות שונות.⁸³ עם השנים התרחבה הביקורת הציבורית על היעדר נגישות הולמת לאנשים עם מוגבלות בהסדרים אלו. בשנות התשעים קבעה הוועדה הציבורית לבדיקת חקיקה מקיפה בנושא זכויות אנשים עם מוגבלויות (ועדת כץ), כי הליקויים והחוסרים בהסדר נותנים למעשה לגיטימציה הן להרחקתם של בעלי המוגבלויות מהסביבה הטבעית והן להנצחת הפלייתם.⁸⁴

תקופה שנייה: מסוף שנות השמונים עד אמצע שנות התשעים

בסוף שנות השמונים ותחילת שנות התשעים הועברו מספר חוקי נגישות, חוקים אשר חייבו את הרשויות בביצוע התאמות נגישות למען אנשים עם מוגבלויות מסוימות במספר תחומים. חקיקה זו לא הייתה שיטתית או

מקיפה, אך היוותה את תחילתה של ההכרה העקרונית בזכותם של אנשים עם מוגבלות לשוויון, כולל זכותם לנגישות. בין חוקים אלו נמצא חוק הרשויות המקומיות (סידורים לנכים) תשמ"ח-1988, אשר חייב את הרשויות המקומיות להנמיך את שפת המדרכה ליד מעברי חצייה על מנת שאנשים עם מוגבלות המתניידים בעזרת כיסא גלגלים יוכלו לחצות את הכביש בבטיחות ובאופן עצמאי. החוק אסר, בנוסף, על הצבת מתקנים על המדרכות העלולים להוות מכשול בפניהם.⁸⁵ החוק לתיקון דיני הבחירות (מקום קלפי) התש"ן-1990⁸⁶ הטיל חובה על הרשויות להתאים את הליכי ההצבעה לאנשים עם מוגבלות בניידות, וחייב אותן להציב קלפי נגישה לאנשים עם מוגבלות בניידות. חוק ההקלות לחירשים, תשנ"ב-1992⁸⁷ חייב את ערוצי השידור בטלוויזיה ללוות בכתוביות חלק מהשידורים, ולספק תרגום לשפת סימנים לחלק ממשדרי החדשות. חוק החניה לנכים, תשנ"ד-1993,⁸⁸ התיר לאנשים עם מוגבלות בניידות ועיוורים שלהם ניתן 'תג נכה', לחנות עם רכבם בחניית נכים המאפשרת להם נגישות גדולה יותר למקומות ציבוריים.

תקופה שלישית: מאמצע שנות התשעים ועד אמצע העשור הנוכחי

באמצע שנות התשעים נדונה בבית הדין הגבוה לצדק עתירתו של נער מהיישוב רעות המתנייד בכיסא גלגלים, עתירה כנגד המועצה המקומית ומשרד החינוך. בעתירה נטען כי מרבית המקומות הציבוריים ביישוב שבו מתגורר הנער - כגון מרכז הספורט ביישוב, המקלטים, המרכז המסחרי שבו נמצאה מרפאת קופ"ח, משרדי הביטוח הלאומי ומשרדי הרשות המקומית, וכן בית הספר שבו הוא לומד - אינם נגישים, לעיתים בניגוד להוראות החקיקה המחייבת התאמת מבנים אלו. בהיעדר נגישות לא היה יכול הנער להשתתף בפעילויות השונות הנערכות במקומות אלו באופן עצמאי ומכובד, כולל בחלק מהשיעורים בבית הספר ובפעילות חברתית עם חבריו. בקבלו את העתירה דן בית המשפט לראשונה בזכותם של אנשים עם מוגבלות לנגישות לסביבה. הנשיא ברק (כתוארו דאז) קבע כי תכלית חקיקת הנגישות היא לממש את זכותם לשוויון של אנשים עם מוגבלות על ידי שילובם במסגרות הטיפוסיות של הקהילה, ומכאן שאי ביצוע ההתאמות הנדרשות בחקיקה זו מהווה הפליה לרעה של אנשים

עם מוגבלות.⁸⁹ פסיקה זו היוותה את ההכרה העקרונית הראשונה בזכותם של אנשים עם מוגבלות לשוויון זכויות, ובזכותם לנגישות, כחלק מזה. בשנת 1998 נחקק חוק שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות. החוק בא לעגן לראשונה בדבר חקיקה את ההכרה בזכותם לשוויון של אנשים עם מוגבלות. הצעת החוק, אשר נוסחה הושפע מחקיקת שוויון במדינות זרות ובעיקר מה-ADA האמריקאי,⁹⁰ כללה הוראות המחייבות ביצוע התאמות נגישות בתחומי חיים רבים על בסיס התפילה, כי רק עיצוב הסביבה מתוך נקודת המבט של אנשים עם מוגבלות יבטיח שוויון מלא עבורם.⁹¹ אך רק חלק מפרקי הצעת החוק התקבלו כחוק בתחילה: הפרקים העוסקים בעקרונות הכלליים, בשוויון בתעסוקה, בנגישות בתחבורה ציבורית ובנציבות שוויון הזכויות, אשר החוק הקים. פרק הנגישות לא נכלל בחוק, בשלב זה, אך החוק הכיר בזכות לנגישות בתחום התעסוקה ובתחבורה הציבורית והתייחס לנושא הנגישות במשתמע גם כאשר עיגן את מדיניות ההכלה (Inclusion) בסעיף 6(א)(2) לחוק. לפי סעיף זה 'מימוש זכויות ומתן שירותים לאנשים עם מוגבלויות ייעשו [...] במסגרת השירותים הניתנים והמיועדים לכלל הציבור, תוך ביצוע ההתאמות הנדרשות בנסיבות העניין, כאמור בחוק זה.'⁹² מדיניות זו דורשת, במשתמע, כי הסביבה תעוצב בעבור כלל האוכלוסייה, לרבות אנשים עם מוגבלות.

פרק הנגישות בחוק שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות, ותקנותיו

בשנת 2005 תוקן חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, והוסף לו פרק מקיף המקיים זכות לנגישות ומחייב, בהתאם, מתן נגישות לאנשים עם מוגבלות במקומות ציבוריים ובשירותים ציבוריים רבים.⁹³ כעקרונות יסוד, פרק הנגישות קובע כי 'אדם עם מוגבלות זכאי לנגישות למקום ציבורי ולשירות ציבורי'⁹⁴ וכי 'אין מפלים אדם ואין פוגעים בזכותו לנגישות, והכול לפי פרק זה.'⁹⁵ סעיף 19 לחוק קובע איסור הפלייה של אנשים עם מוגבלות במקום ציבורי ובשירות ציבורי, ולפיו לנותן שירות אסור למנוע מאדם עם מוגבלות להיכנס למקום ציבורי, לקבל שירות ציבורי, להשתמש בשירות ציבורי או ליהנות ממנו, או לרכוש מוצר. כן אוסר הסעיף על קביעת תנאים שלא ממין העניין לקבלת השירות, תנאים הגורמים בעקיפין למניעה מאדם עם מוגבלות

להיכנס למקום ציבורי או ליהנות משירות ציבורי, ועל מתן שירות לאדם עם מוגבלות בתנאים הנופלים מאלו בהם ניתן השירות לאנשים ללא מוגבלות.⁹⁶ מרכיבים אלו באיסור הפלייה של אנשים עם מוגבלות קיימים בחקיקת השוויון הזרה. יחד עם זאת, בניגוד לחקיקת השוויון הזרה, פרק הנגישות קובע כי ניתן לסטות מאיסורים אלו לאור 'אופיו או מהותו' של השירות, ללא שסייג זה מפורט בחוק.⁹⁷

יתרה מזאת, ס"ק 19(ד) קובע כי 'אין בסעיף זה כדי לחייב ביצוע התאמות נגישות'. מכאן עולה כי אי ביצוע התאמות נגישות, בהתאם לחובות המנויות בפרק, אינו מהווה הפליה של אנשים עם מוגבלות. הוראה זו נועדה למנוע הטלת עונש בפלילים על נותן שירות שאינו מקיים את חובות ביצוע התאמות הנגישות לפי הפרק,⁹⁸ אך היא סותרת את הגישה המקובלת בחקיקת שוויון הזכויות הזרה ואת הוראות אמנת האו"ם לזכויות אנשים עם מוגבלות.

חובות ביצוע התאמות נגישות למקום ציבורי ולשירות ציבורי מוקמות בסימנים ג' ו-ד' לפרק, בהתאמה, ואילו סימנים ו' עד ח' עוסקים בנגישות לשירותים ציבוריים מסוימים הדורשים הסדרים מיוחדים: שירותי בריאות, חינוך וביטוח. סימן ט' מקים חובת הנגשת דרכים ציבוריות, וסימן י' עוסק בהנגשת שירותי שעת חירום על ידי שירותי הביטחון. להלן אדון בקצרה בהסדרים לגבי חובות ביצוע התאמות הנגישות למקום ציבורי, ואדון בהרחבה על התאמות הנגישות הנדרשות על פי סימן ג' לחוק, לשירות ציבורי, ותוכן התקנות המוצעות על ידי משרד המשפטים, לפי סמכותו בסימן זה.

התאמות נגישות למקום ציבורי בפרק הנגישות

סעיף 19 ח לחוק מקים חובת הנגשה בכל מקום ציבורי.⁹⁹ 'מקום ציבורי' החייב בהתאמות כולל לא רק בניינים, אלא גם אתרים (כגון אתרים ארכיאולוגיים, שמורות טבע) ושטחים פתוחים המשמשים את הציבור. לעניין סוגי ההתאמות הנדרשות במקומות ציבוריים, החוק מבחין בין 'מקום ציבורי קיים' - שטחים פתוחים ובניינים שהיתר הבנייה לגביהם ניתן לפני כניסתן לתוקף של תקנות התכנון והבנייה, המתייחסות לנגישות מקומות ציבוריים - לבין מקומות ציבוריים חדשים שעליהם יחולו הוראות תקנות התכנון והבנייה.

החוק מסמך את שר המשפטים לקבוע בתקנות הוראות מפורטות בדבר הנגשת מקומות ציבוריים קיימים, אתרים ומקומות שאינם בניינים.

בהתאם, טיטות התקנות אשר נוסחו על ידי נציבות שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות במשרד המשפטים מציעות ביצוע התאמות נגישות למקומות ציבוריים אלו, כגון התאמות נגישות להפרשי גובה (כגון התקנת מעליות, רמפות או מעלונים); התאמות כניסה לבניינים, דלתות ומעברים, דרכים נגישות; התאמות נגישות בעבור עיוורים במעליות ועוד.¹⁰⁰ בטיטות תקנות הנגישות לשירות נכללים, בפרק ד' לטיטה,¹⁰¹ מספר הסדרים המתייחסים להיבטים מבניים של הנגישות למקום ציבורי שניתן בו שירות. נושאים אלו לא נכללו בתקנות הנגישות למקום ציבורי קיים או בתקנות התכנון והבנייה לעניין מקום ציבורי חדש, שכן הם עוסקים באלמנטים מבניים שאינם דורשים היתר בנייה ולכן נוספים למבנה לאחר גמר הבנייה, ללא שיהיה עליהם פיקוח מורשה נגישות מבניים, תשתיות וסביבה. מצד אחד, הכללתם של אלמנטים אלו בתקנות הנגישות לשירות באה להקל על הפיקוח באשר לביצוע התאמות הנגישות אליהם. מצד שני, הכללתם בתקנות הנגישות לשירות מטשטשת את ההבחנה בין נגישות למקום ציבורי לנגישות לשירות ציבורי. כך נכללות בתקנות הנגישות לשירות, בין היתר, הוראות בדבר הרחבת מעברים במקום ציבורי בעבור אנשים המתניידים בכיסא גלגלים, ואיסור הצבת פריטים במעברים נגשים אלו העלולים להוות מכשול בפני אנשים עם מוגבלות; הוראות בדבר התקנת שילוט נגיש בעבור אנשים עם מוגבלות ראייה או מוגבלות שכלית; והוראות בדבר התאמות נגישות בעמדות שירות, לרבות עמדות מודיעין, בעבור אנשים עם מוגבלות בניידות ואנשים עם מוגבלות שמיעה. במקום שבו קיימת עמדת מודיעין, תשמש העמדה גם כמקום למתן מידע נגיש על השירות הניתן במקום.¹⁰²

התאמות נגישות לשירות ציבורי בפרק הנגישות

'שירות ציבורי' המחויב בחוק השוויון בביצוע התאמות נגישות מוגדר בסעיף 19 לחוק כשירות הניתן לציבור בלתי מסוים על ידי גוף ציבורי.¹⁰³ או במקום ציבורי,¹⁰⁴ וכן שירותים ציבוריים המפורטים בתוספת השנייה לתקנות. ברשימה זו כלולים 14 סוגי שירותים: בריאות, בידור, חינוך, השכלה ופנאי, רווחה, ספורט, תיירות, תחבורה ציבורית, תרבות, הארחה, מסחר, דת, אנרגיה, שירותי ביקור ושירותי פיננסים, לרבות שירותים בנקאיים. הרשימה אינה ממצה: היא אינה כוללת, לדוגמה, שירות משפטי ושירותי ייעוץ שונים (אדריכלות, פסיכולוגיה, וכו') כשירותים ציבוריים החייבים בהתאמות נגישות, אם כי סביר להניח כי כוונת המחוקק הייתה

להשית את חובת ביצוע ההתאמות על כלל השירותים הניתנים לציבור, אף אם לא צוינו במפורש.

בדומה לחקיקה הזרה, החוק קובע כי שירות ציבורי מחויב בביצוע התאמות נגישות, אם הוא ניתן בתשלום ואם ללא תשלום.¹⁰⁵ החוק קובע גם כי האחראי על ביצוע התאמות הנגישות לשירות יהיה 'מי שאחראי להספקת שירות ציבורי'.¹⁰⁶ בטיוטת תקנות הנגישות מפורש ביטוי זה כמתייחס לגוף ציבורי המספק שירות ציבורי, ולבעלים של שירות ציבורי שאינו גוף ציבורי. במידה והשירות ניתן על ידי מי שאינו בעלי השירות, האחראיות על ביצוע התאמות הנגישות תהיה על המפעיל והמחזיק של השירות, ביחד ולחוד.¹⁰⁷

שר המשפטים הוסמך, בסעיף 19יב לחוק השוויון, להתקין תקנות נגישות לשירותים אלו, מלבד שירותים מסוימים שסמכויות התקנות לעניינם ניתנו לשר אחר: שירותי בזק (שר התקשורת), השכרת רכב (שר התחבורה), שירותי חינוך (שר החינוך), שירותי בריאות (שר הבריאות) ושירותי שעת חירום (השר לביטחון פנים). להלן אדון בהוראות העיקריות המוצעות בתקנות לנגישות לשירות, הוראות שנוסחו על ידי נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות בהתאם לסמכות שהוקנתה לשר המשפטים בסעיף זה.

טיוטת תקנות הנגישות לשירות

עקרונות יסוד בתקנות הנגישות לשירות

שני עקרונות יסוד חשובים בביצוע התאמות הנגישות לשירות מפורטים בפרק ב' לטיוטת התקנות: החובה לשמור על כבוד האדם בעת מתן נגישות, ואיסור גביית תשלום בעבור שירות מאדם עם מוגבלות על מתן שירות מותאם. נותני שירות מחויבים לתת שירות לאנשים עם מוגבלות תוך שמירה על כבודם ופרטיותם, וביחס אדיב ומכובד. בהתאם למדיניות ההכלה, נותני השירות חייבים לספק את השירות לאנשים עם מוגבלות כחלק בלתי נפרד מהשירותים הניתנים לכלל הציבור, ככל האפשר. בכל מקרה, לאדם עם מוגבלות נשמרת הזכות שלא להיעזר בהתאמות הנגישות המסופקות על ידי נותן השירות ולקבל את השירות ללא התאמות, בדומה לאנשים ללא מוגבלות. טיוטת התקנות קובעת כי אין לגלגל את עלות התאמות הנגישות המבוצעות על ידי נותן השירות על מקבל השירות, שהוא אדם עם מוגבלות, על ידי דרישת תשלום נוסף בעבור התאמות אלו מעבר לתשלום בעבור השירות עצמו. דרישה כזו

מהווה תנאים 'הנופלים מאלה שבהם [השירות] ניתן בדרך כלל', ולכן זו הפליה אסורה, בהתאם לסעיף 19 ו(א)3.¹⁰⁸ שני הסדרים אלו לקוחים מהחקיקה הזרה.¹⁰⁹

התאמת נהלים, הליכים ונוהגים

בדומה לחקיקה הזרה, טיוטת תקנות הנגישות לשירות מציעה בפרק ב' לתקנות לחייב נותני שירות בהתאמת הנהלים, ההליכים והנוהגים הנהוגים בשירות לאנשים עם מוגבלות. אך בניגוד לחקיקה הזרה, אין טיוטת התקנות מציעה במפורש לחייב התאמת הנהלים, ההליכים והנוהגים כך שיאסרו או ימנעו הפליית אנשים עם מוגבלות, שכן סמכות התקנת תקנות לעניין נגישות לשירות אינה חלה על סימן ב' לחוק, שבו מצוי איסור ההפליה. ההסדר בטיוטת תקנות הנגישות לשירות מתייחס, אם כך, רק לעניין החובה להתאים נהלים, הליכים ונוהגים כך שיאפשרו מתן שירות לאנשים עם מוגבלות; לעניין קביעת תנאים למתן שירות לאנשים עם מוגבלות, כך שיעלו בקנה אחד עם הוראות החוק ורוחו; ולעניין הנגשת הליכי קבלת השירות על ידי הפשטתם. הסדר זה הוא חלש יחסית להסדרים המקבילים בחקיקה הזרה, הסדרים המחייבים במפורש את נותני השירות לבטל או לשנות נהלים, הליכים ונוהגים הגורמים במישרין או בעקיפין להפלייתם של אנשים עם מוגבלות.

לחובה הכללית להתאים את הנהלים, ההליכים והנוהגים בשירות, נוספות בטיוטת תקנות הנגישות לשירות חובות מספר להתאמת נהלים ספציפיים. לתקנות נוספה הוראה המחייבת נותני שירות לאפשר לאנשים עם מוגבלות להיכנס למקום ציבורי ולהשתמש בו בליווי חיית שירות. הוראה זו באה להרחיב על הוראות חוק איסור הפליית עיוורים המלווים בכלב נחייה, תשנ"ג-1993,¹¹⁰ ולהחיל את איסור ההפליה גם לגבי חיות שירות אחרות, כגון כלבים שאומנו לסמן על השמעת צלילים בעבור אנשים עם מוגבלות שמיעה, וחיות שאומנו לספק הגנה אישית מינימלית לאנשים עם מוגבלות, לבצע פעולות חילוץ, למשוך כיסא גלגלים של אדם בעל מוגבלות פיזית או להביא חפצים שנשמטו. הוראה נוספת עוסקת בחובה להתאים נהלי פינוי בשעת חירום ממקום ציבורי לאנשים עם מוגבלות, כך שיובטח שפינויים של אנשים עם מוגבלות בעת שריפה או אירוע דומה ייעשה במהירות, בנוחות ובבטיחות.¹¹¹

הספקת אמצעי עזר ושירותי עזר

פרק ה' לטיוטת התקנות עוסק בחובה לספק אמצעי עזר ושירותי עזר בעבור אנשים עם מוגבלות. הפרק מתייחס הן לחובות כלליות החלות על כלל נותני השירות, והן לחובות ספציפיות של נותני שירות בתחומים מסוימים. בדומה לחקיקת השוויון הזרה, הגדרת 'אמצעי עזר ושירותי עזר' בחוק השוויון כוללת רשימת דוגמאות בלתי ממצה לאמצעים ושירותים, ביניהם מתורגמנים לשפת סימנים, הקלטת טקסטים והתאמת מידע והכוונה בעבור אנשים עם מוגבלות שכלית ואוטיזם.¹¹² אך בניגוד לגישת חקיקת השוויון בארצות הברית ובבריטניה, תקנות הנגישות לשוויון נוקטות בגישה ולפיה יש לספק בתקנות רשימה מפורטת של אמצעי העזר ושירותי העזר השונים שמחויבים בהם נותני השירות בהתייחס לאנשים עם מוגבלויות שונות ורמות שונות של מוגבלות, בסוגים שונים של שירותים ציבוריים, וזאת על מנת לחסוך מנותני השירות את הצורך להפעיל שיקול דעת בבחירת אמצעי העזר ושירותי העזר הרלבנטיים לשירות הספציפי שהם נותנים.

יחד עם זאת, נותני השירות מחויבים בחלק מהוראות התקנות לספק אמצעי עזר ושירותי עזר סבירים נוספים, מעבר לרשימה המצויה בתקנות, לבקשת אדם עם מוגבלות, כאשר סבירות הבקשה תיבחן לאור הנסיבות. במקביל, ובדומה להוראות המצויות בחקיקה הזרה, התקנות משאירות בידי נותני השירות אפשרות להוסיף אמצעי עזר ושירותי עזר נוספים, מיוזמתם. ההחלטה באשר לאמצעי העזר או שירות העזר אשר יינתנו לאדם עם מוגבלות במקרה נתון היא בידי נותן השירות, אך עליו להגיע להחלטה יחד עם האדם עם המוגבלות על מנת להבטיח כי האמצעי או השירות שנבחר הוא אפקטיבי בהשגת נגישות למידע, לאור מוגבלותו הספציפית של האדם, והוא עונה על דרישות החוק והתקנות.

אמצעי העזר ושירותי העזר, וכן התאמות הנגישות שבוצעו במקום הציבורי שבו ניתן השירות, חייבים להיות זמינים ושמישים לאנשים עם מוגבלות בכל השעות שבהן ניתן שירות, למעט כאשר מתרחשות תקלות טבעיות או כאשר מבוצעות פעולות תחזוקה שוטפות. נותני השירות חייבים גם בעריכת בדיקה תקופתית - אחת לכמה שנים, לכל היותר - של אמצעי העזר שבהם נעשה שימוש בשירות ושל הנהלים, ההליכים והנהגים במקום על מנת לוודא שהם עומדים בדרישות התקנות, ועל

מנת לבחון את הצורך והיכולת לעדכנם לאור השינויים הטכנולוגיים והחברתיים והמשאבים המצויים בידם.

ההסדר המרכזי בטיוטת התקנות העוסק בחובת הספקת אמצעי עזר ושירותי עזר, הוא ההסדר בדבר התאמות נגישות למידע.¹¹³ ההסדר מציע כי מידע הנמסר לכלל הציבור, וכן מידע הנמסר לאדם באופן פרטני כחלק משירותי ציבורי, יינתן גם באמצעים מותאמים, לבקשת אדם עם מוגבלות. מידע כזה יכול להיות מידע כתוב, כגון חוברות מידע המופצות על ידי משרדי ממשלה, קטלוגים, חשבונות, וכן מידע הנמסר בעל פה, במהלך שיחה או משא ומתן בין נותן השירות למקבל השירות שהוא אדם עם מוגבלות, כגון מידע הניתן ללקוחות בנקים על ידי עובדי הבנק.

כאמור, ההסדר מונה את אמצעי העזר ושירותי העזר שיש להשתמש בהם על מנת לספק נגישות למידע בעבור אנשים עם מוגבלויות שונות. כך, לאדם עם מוגבלות ראייה או עם ליקוי למידה, יימסר המידע בדפוס נגיש - דפוס מוגדל, העונה על דרישות מסוימות של גודל וסוג גופן, צבעו וצבע רקע הדף - או בהקלטה, במדיה דיגיטלית, או בכתב ברייל לעיוורים הנעזרים בכתב זה. בעבור אדם עם מוגבלות שמיעה, טיוטת תקנות הנגישות קובעת התאמות למידע הכוללות מתן מידע שמיעתי בדפוס או בכתב יד, או באמצעות מערכת עזר לשמיעה אם לאדם עדיין כושר שמיעה. לאנשים חירשים יינתן מידע במקרים מסוימים באמצעות תרגום לשפת הסימנים, על ידי מתורגמן מוסמך. בדומה להסדר המומלץ ב־Code of Practice הבריטי,¹¹⁴ תקנות הנגישות לשירות מציעות כי תרגום לשפת הסימנים יינתן, לבקשת אדם חירש, כאשר המידע מורכב ובעל חשיבות גבוהה לענייניו של האדם, כגון בשירותי הבריאות, החינוך או הבנקאות.

אדם עם מוגבלות שכלית או נפשית או מוגבלות מהתחום האוטיסטי זכאי לקבל מידע במספר אמצעי עזר ושירותי עזר, שהדגש בהם הוא על שימוש בלשון ואופן פנייה המותאמים למוגבלותו: שפה איטית וברורה, שימוש במונחים פשוטים וחזרה על המידע מספר פעמים - כל זאת לפי הצורך של האדם מקבל השירות. טיוטת התקנות מפרטת גם את אמצעי העזר ושירותי העזר הייחודיים שיש לספק לאנשים חירשים-עיוורים - כגון שימוש בשפת סימנים במגע - ואמצעי העזר הרלבנטיים לאדם עם מוגבלות בדיבור קריאה או כתיבה, ואת חובת מתן השירות לאנשים אלו תוך שימוש באמצעי התקשורת התומכת והחליפית שהותאמו לאדם אישית ובהם הוא עושה שימוש דרך קבע. בנוסף על החובה הכללית

להסתייע באמצעי תקשורת תומכת וחליפית אישיים, טיוטת התקנות מציעה לחייב שירותים ציבוריים מסוימים - המשטרה, בתי המשפט ושירותי הרווחה - להפיק ערכות לתקשורת תומכת וחליפית הכוללות אוגדן לוחות וכרטיסיות לתקשורת עם אוצר מילים המתאים לכל אחד משירותים אלו. ערכות אלו יסייעו בגביית עדותם של אנשים עם מוגבלות בתקשורת שהיו קרבנות או עדים במקרי אלימות, ובשיקוםם.

בנוסף על מתן המידע בפורמטים המותאמים לאנשים עם מוגבלות, טיוטת תקנות הנגישות לשירות מציעה לחייב את נותני השירות לספק שירות ומידע על-אודותיו - לרבות מתן אפשרות לפנות לנותן השירות - באמצעות הדואר, הטלפון, הדואר האלקטרוני, פקסימיליה, או SMS, בהתאם לבקשת אדם עם מוגבלות - כל עוד אמצעים אלו מצויים בשימוש של נותן השירות. כך למשל, שירות הניתן בדרך כלל באמצעות הטלפון יינתן לאנשים עם מוגבלות בשמיעה באמצעות הדואר האלקטרוני או ה-SMS.

נותן שירות יהיה חייב - על פי טיוטת תקנות הנגישות לשירות - לפרסם ברבים את התאמות הנגישות אשר ביצע בשירות שהוא מפעיל, על מנת להביא לידיעת אנשים עם מוגבלות את הדרכים המותאמות שבאמצעותן ניתן לקבל ממנו שירות. הפרסום ייעשה בדרכי הפרסום שבהם נוקט נותן השירות בדרך כלל, כאשר הוא מפרסם את שירותיו, באמצעי התקשורת שבהם הוא עושה שימוש (כגון הטלפון, הדואר, באתר האינטרנט שלו, אם קיים), ותוך שימוש בהתאמות הנגישות למידע שעליהן עמדנו מקודם.¹¹⁵

כאמור, תקנות הנגישות לשירות מציעות הסדרים להתאמות נגישות בשירותים ספציפיים - בנוסף על חובות ביצוע התאמות הנגישות הכלליות - לאלמנטים המבניים במקום שניתן בו השירות, ולמידע הניתן במהלך השירות. כך, קיימת בטיטת התקנות התייחסות לאמצעי עזר ושירותי עזר שאותם יש לספק בעבור אנשים עם מוגבלויות שונות בשירותי מסחר, בהליכי בחירות, באירועים בפני קהל - הצגות, מופעים, כנסים וימי עיון, סרטי קולנוע - בספורט מודרכים, בשירותי הארחה, בספריות, בשירותי הדרכה והכשרה, בשירותי רווחה, דת, הסעדה, בספורט ופנאי, במגורים ולינה. התקנות מציעות הסדרי נגישות מפורטים לתערוכות הנערכות במוזיאונים וגלריות, וכן לתערוכות אחרות, כגון תערוכות עסקיות.

בנוסף, התקנות מתייחסות להתאמת הליכי חקירה על פי דין. חוק הליכי חקירה והעדה (התאמה לאנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית), התשס"ו-2005,¹¹⁶ הסדיר התאמות נגישות לאנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית בהליכי חקירה. תקנות הנגישות לשירות מציעות להוסיף על הסדר זה קביעת התאמות נגישות לאנשים עם מוגבלות ראייה, שמיעה, תקשורת וניידות, בחקירות הנערכות על פי כל דין. במקביל, התקנות מציעות הסדרי נגישות בעבור אנשים עם מוגבלויות שונות, שהם בעלי דין או עדים, בהליכים שיפוטיים בפני ערכאות שיפוטיות (כגון בתי משפט או בתי דין) ובערכאות מעין-שיפוטיות (כגון וועדות השמה או וועדות שילוב לפי חוק החינוך המיוחד, התשמ"ח-1988).

אחד מתחומי הנגישות שבהם חלו התפתחויות רבות בעשור האחרון הוא תחום נגישות האינטרנט. רשת האינטרנט היא כיום אחד ממקורות המידע והתקשורת העיקריים בעולם, ומניעת נגישות לאנשים עם מוגבלות למידע ברשת הייתה פוגעת בהם פגיעה קשה. מדינות רבות קבעו הסדרים משפטיים או קווי מדיניות, ולפיהם קיימת חובה על רשויות ציבוריות להתאים את אתריהם לאנשים עם מוגבלות. בדומה, תקנות הנגישות לשירות מציעות - בסימן ב' לפרק ה' - לחייב נותני שירות המספקים מידע על-אודות השירות או אף אפשרות לקבל שירות באמצעות האינטרנט להתאים את אתריהם לאנשים עם מוגבלויות שונות, לרבות אנשים עם מוגבלות שכלית. התאמות אלו ייעשו בהתאם לתקן הבינלאומי WAI של גוף התקינה הבינלאומי בתחום, ה-Wide World Consortium (W3C) ובהתאם לתקן הישראלי לנגישות באינטרנט, שיותקן על פי הוראותיו.

הסייגים לחובת ביצוע התאמות נגישות

א. מבחן סבירות ההתאמות

לגישתי, חוק השוויון הישראלי לא אימץ את מבחן הסבירות, נושא שהוא מאבני היסוד לחובת מתן הנגישות בחקיקה הזרה לעניין ביצוע התאמות נגישות. אמנם, מטרת התקנת תקנות נגישות לשירות, על פי חוק השוויון, היא 'לאפשר לאדם עם מוגבלות נגישות באופן סביר',¹¹⁷ אך הסבירות מתייחסת כאן לנגישות עצמה, ולא להתאמות שיש לבצע על מנת להעניקה. מקריאת לשון ההוראה עולה כי על התקנות לספק נגישות סבירה' לאנשים עם מוגבלות - לאו דווקא נגישות מלאה או נגישות הולמת - אך על סבירותן של התאמות הנגישות הנדרשות, החוק אינו

אומר דבר. למרות זאת, תקנות הנגישות לשירות מציעות להחיל את מבחן הסבירות ביחס לבקשתו של אדם עם מוגבלות לקבל אמצעי עזר או שירות עזר, נושאים אשר אינם מנויים בין אמצעי העזר או שירותי העזר שאותם מחויב נותן השירות לספק, לפי התקנות.

ב. מבחן ה'שינוי המהותי לאופי השירות'

על פי הוראות חוק השוויון, נותני שירות עשויים להיות פטורים פטור גורף מביצוע התאמות נגישות לשירות אם פטור זה מתחייב 'כדי למנוע פגיעה מהותית באופיו המיוחד של השירות הציבורי',¹¹⁸ או לקבל פטור חלקי מחובת ביצוע התאמה מסוימת אם התאמה זו 'מחייבת שינוי יסודי במהותו של מקום ציבורי קיים או של שירות ציבורי'.¹¹⁹ החוק אינו מפרט מהי פגיעה מהותית או שינוי יסודי זה במהות השירות. פטור דומה קיים, כאמור, גם בחקיקה הזרה.

ג. מבחן ה'נטל הכבד מדי'

בדומה לחקיקה הזרה, גם חוק השוויון הישראלי מחיל את מבחן הנטל הכבד מדי על חובות ביצוע התאמות נגישות למקום ציבורי ולשירות ציבורי, כאשר האחראי לביצוע ההתאמה הוא נותן שירות פרטי. כך, פטור מלא מביצוע התאמות נגישות לשירות יכול להינתן לנותן שירות ציבורי אם 'ביצוע התאמות נגישות בשירות יהווה נטל כבד מדי'.¹²⁰ מבחן הנטל הכבד עומד גם בבסיס האפשרות לתת פטור מביצוע התאמת נגישות מסוימת למקום או לשירות, והסעיף מונה שישה קריטריונים ל'נטל כבד מדי': סוג השירות או המקום לגביו קיימת חובת ביצוע התאמות נגישות; היקף הפעילות במקום, לרבות היקף האוכלוסייה הנדרשת לשירות או למקום; טיב התאמת הנגישות ועלות התאמת הנגישות; קיומם של מקורות מימון חיצוניים וממלכתיים לביצוע התאמות הנגישות; קיומן של חלופות לאותו שירות או מקום, הניתנות בידי אותו גורם, בקרבת מקום, חלופות שהן נגישות על פי פרק הנגישות בחוק השוויון והיקף מחזור ההכנסות או שיעור הרווח של מי שאחראי לביצוע התאמות הנגישות על פי הוראות פרק הנגישות.¹²¹ נושא הנטל הכבד מדי יוסדר בתקנות שיותקנו בנפרד מתקנות הנגישות לשירות והנגישות למקום ציבורי.

כאמור, מבחן ה'נטל הכבד מדי' חל, על פי פרק הנגישות בחוק השוויון, רק על גופים פרטיים המספקים שירות ציבורי וכן על חברות ממשלתיות או עירוניות וגופים אחרים הנתונים לביקורת המדינה. למרות

זאת, החוק מאפשר לפטור מביצוע התאמת נגישות חלק מהגופים הציבוריים שעליהם לא חל מבחן הנטל הכבד, בעילות אחרות. כך, מסמיך החוק את הנציב לתת פטור לגוף ציבורי מביצוע התאמת נגישות מסוימת, אם ביצועה 'עלול להביא להתמוטטות כלכלית' של החייב בביצוע,¹²² ואילו סעיף 19(ג4) לחוק מסמיך את הנציב לפטור רשות ציבורית מביצוע התאמת נגישות למקום או לשירות 'מחמת חוסר סבירות כלכלית-תקציבית'. בשני המקרים אין החוק מספק הגדרות או קריטריונים לבחינת קיומם של סייגים אלו. לא ברור גם מה היחס בין פטור בעילת 'חוסר סבירות כלכלית-תקציבית' לבין הפטור בגין 'נטל כבד מדי', שכן קיימת לכאורה חפיפה חלקית ביניהם. מבחן הנטל הכבד מדי מקובל אמנם בחקיקת השוויון הזרה כסייג לחובת ביצוע התאמות הנגישות, אך שני המבחנים האחרונים לא קיימים בחקיקה זו.

נגישות חלופית

כאמור, עקרון יסוד בחקיקת הנגישות הזרה הוא שאם נותן השירות מנוע מלבצע התאמות נגישות למקום ציבורי או לספק אמצעי עזר מסוים, לאחר פטור עקב אחת העילות המנויות בחוק, עליו לספק את השירות לאדם עם מוגבלות בדרך אחרת, אשר אינה עולה כדי אחד מהסייגים - דהיינו היא סבירה, ואינה מהווה נטל כבד מדי או שינוי מהותי באופיו של השירות.¹²³

לדוגמא: על חנות מכולת מוטל על פי החוק לבצע התאמות פיזיות למקום כך שאנשים הנעזרים בכיסאות גלגלים יוכלו להתנייע בה בקלות. אך החנות קטנה, ולא ניתן להרחיב את המעברים בה. על החנווני לספק את השירות - מכירת המוצרים - בדרך אלטרנטיבית, כגון על ידי מסירת המצרכים לאדם עם המוגבלות בפתח החנות, או על ידי משלוח המצרכים לביתו של האדם.

בהתאם לעקרון זה, קובע סעיף 19(ג) לחוק השוויון כי אם קיים נטל כבד מדי בגין התאמה או התאמות הנדרשות בשירות, או אם תהיה פגיעה מהותית באופיו של השירות הציבורי עקב הדרישה לבצע התאמת נגישות, או אם ניתן למקום הציבורי או לשירות הציבורי פטור מביצוע התאמות הנגישות מטעמי חשש ל'התמוטטות כלכלית', במקרים אלה על נותן השירות לתת את השירות באמצעי נגישות חלופיים.¹²⁴ פרק ו' לטיוטת תקנות הנגישות לשירות קובע, בהתאם, כי אם ניתן לנותן שירות פטור מביצוע התאמות נגישות למקום ציבורי או לשירות ציבורי בגין מי

מהעילות המנויות בחוק, עליו לספק את השירות באמצעות התאמות נגישות למקום או לשירות אשר אינן מהוות נטל כבד מדי או שינוי מהותי באופיו של השירות, והמבטיחות שהשירות יינתן לאדם עם מוגבלות בצורה נוחה, בטוחה ומכובדת.

חובת מתן הדרכה והכשרה לצוות נותני השירות

את החובות המוטלות על נותני שירות - לבצע התאמות נגישות לשירות - יש לגבות בפיתוח מודעות בקרב הציבור, לרבות בקרב נותני השירות, ובקרב ציבור מקבלי השירות שהם אנשים עם מוגבלות, באשר לזכויותיהם של אנשים עם מוגבלות לשוויון וזכותם לנגישות כחלק מהזכות לשוויון. בניית מודעות זו היא תנאי מקדמי להסרת המכשולים החברתיים, קרי מכשולי הגישה, בפני שילובם של אנשים עם מוגבלות בכל תחומי החיים.

טיטת תקנות הנגישות לשירות מציעה, לכן, כי פיתוח המודעות ייעשה באמצעות הדרכה והכשרה שיתנו נותני שירות לצוות העובדים הבא במגע עם הציבור במהלך מתן השירות. הדרכה והכשרה אלו יכללו יידוע צוות העובדים בדבר הוראות החוק ואיסור ההפליה של אנשים עם מוגבלות במתן השירות, בדבר מדיניות ההכלה המחייבת מתן שירות שוויוני בסביבה הטיפוסית, בדבר התאמות הנגישות אשר בוצעו במקום שבו ניתן השירות וכן בדבר השירות עצמו, בהתאם לחובות המוטלות על השירות על פי החוק. הכשרת העובדים תכלול גם הסברה על סוגי המוגבלות השונים, וכיצד הם עשויים לבוא לידי ביטוי בעת קבלת השירות; כללי ההתנהגות הנאותים בעת מתן שירות לאנשים עם מוגבלות - לרבות צורת הפניה אליהם - והפעולות שעל העובדים לנקוט כדי לספק אמצעי עזר ושירותי עזר, במקרים המתאימים. חובת הדרכת העובדים והכשרתם תחול גם לגבי עובדי קבלן או חברת כוח אדם, העובדים אצל נותן השירות, או מתנדבים המספקים שירות במסגרת השירות הציבורי.¹²⁵

יש לקוות שיישום מוקדם ומושכל של הדרכת העובדים והכשרתם יביא לשינוי עמדות בקרב נותני השירות, ולמניעת יחס מפלה כלפי אנשים עם מוגבלות בעת מתן השירות. רצוי להיעזר באנשים עם מוגבלות בעת מתן ההדרכה, שכן עצם חשיפת העובדים לאנשים עם מוגבלות, במסגרת זו, תחזק ותאיץ את שינוי העמדות כלפיהם.

פיקוח על ביצוע התאמות הנגישות לשירות

בחקיקת השוויון הזרה לא הוקמו מנגנוני פיקוח על ביצוע הוראות החוקים והתקנות לעניין ביצוע התאמות הנגישות במקום ציבורי ובשירות ציבורי, מלבד הזכות השמורה למי שהופלו, לכאורה, להסתייע במנגנוני הפיקוח השיפוטי. הנחת היסוד של המחוקקים, לפחות במדינות שבהן נהוגה שיטת המשפט המקובל, היא כי סכסוכים הנובעים מאי קיום הוראות החוק יידונו בפני טריבונל שיפוטי אובייקטיבי, והוא שיכריע בעניין.¹²⁶ יחד עם זאת, הרשויות במדינות אלה פועלות לצמצום אי הציות הפוטנציאלי של נותני השירות, וזה נעשה על ידי הפקה והפצה של הנחיות כתובות לסקטורים ציבוריים ושירותים ציבוריים שונים ובהן מפורטות, בשפה שווה לכל נפש, החובות המוטלות על נותני השירות בסקטורים אלו.¹²⁷ יש להניח כי הנחיות אלו מצמצמות בשיעור ניכר את אי-הציות להוראות החקיקה ואת ההפליה הנובעת מאי-ציות זה. ארגוני אנשים עם מוגבלות, ארגונים שהם חזקים במדינות המערב, פעילים אף הם ליישום הוראות חקיקת הנגישות ולקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות בכלל. זה נעשה על ידי הפצת מידע בדבר הזכויות לחבריהם, ופעילות במישור הציבורי והמשפטי כנגד נותני שירות המפלים אנשים עם מוגבלות בניגוד להוראות החקיקה. נראה גם שמודעות נותני השירות במדינות אלו, לחובותיהם, גבוהה יחסית. במקומות רבים ממנים נותני השירות מיוזמתם 'רכזי שירות', המייעצים לנותני השירות בדבר התאמות הנגישות שהם חייבים לבצע או התאמות נגישות שרצוי לבצע בשירות, ומטפלים בתלונות ציבור על היעדר נגישות והפליה בכלל.

בישראל מודעות הציבור לזכויותיהם של אנשים עם מוגבלות נמוכה יחסית למדינות המערב, והחשש מאי-ציות להוראות החוק ולתקנותיו הוא ממש. לכן נקבעו בחוק השוויון מספר מנגנוני פיקוח בנוסף למסלול השיפוטי. סעיף 19 מג לחוק מסמיך את הנציב להוציא 'צו נגישות' המורה לחייב בביצוע התאמות נגישות מסוימות, וסעיף 19מה לחוק מסמיך את הנציבות לבצע חקירה בעקבות תלונה או חשד להפליית אדם עם מוגבלות; כאמור, חוק השוויון קובע כי הפליית אדם עם מוגבלות - למעט אי-ביצוע התאמות נגישות לפי החוק - מהווה עבירה פלילית.¹²⁸ לנציבות גם סמכות להפיץ פרסומים על-אודות הזכויות המוקמות לאנשים עם מוגבלות לפי החוק, בדומה להנחיות ולמדריכים המוצאים

על ידי משרד המשפטים האמריקאי ועל ידי נציבות השוויון הבריטית, בתחום הנגישות.¹²⁹

בנוסף לסמכויות המוקנות לנציבות בחוק, החוק מקים, בסימן י"א, שני מנגנוני פיקוח נוספים: מורשי נגישות ורכזי נגישות. ההסדר בדבר מורשי נגישות הוא הסדר ייחודי לחקיקה הישראלית, ואינו קיים במדינות אחרות. לפי הסדר זה, חלק מהפיקוח על ביצוע התאמות הנגישות הנדרשות על פי החוק ייעשה על ידי בעלי תפקידים מיוחדים, שלהם יינתן תואר של 'מורשה לנגישות מבנים, תשתיות וסביבה', או של 'מורשה לנגישות שירות', בהתאמה. הרשאה להיות מורשי נגישות לשירות יינתן רק למי שהם אנשי מקצוע בתחום האדריכלות, מקצועות טכניים, מקצועות הבריאות (רופאים, אחיות, מרפאים בעיסוק, פיזיותרפיסטים, פסיכולוגים, קלינאי תקשורת), או לעובדים סוציאליים או לאנשים שיש להם תואר אקדמי בתחום הנגישות לאנשים עם מוגבלות, ושעברו הכשרה מתאימה לעסוק בתפקיד.

חוק השוויון מקנה סמכויות פיקוח מסוימות למורשי הנגישות לשירות על תכניות התאמה והנגשה אשר יוגשו על ידי נותני שירותי בריאות, חינוך ושירותי שעת חירום מסוימים.¹³⁰ בתקנות הנגישות לשירות מוצע, כי ביצוע התאמות הנגישות לשירות ייעשה במידת הצורך תוך היוועצות עם מורשה לנגישות השירות, וכי בדיקה תקופתית בדבר ביצוע התאמות הנגישות בשירות תיעשה בפיקוח מורשה נגישות. ההסדר המחייב פיקוח על ביצוע התאמות הנגישות באמצעות מורשי נגישות אמור לענות על החשש כי נותני השירות הישראליים לא יבצעו את חובותיהם על פי החוק, מרצונם החופשי. מאידך, ההסדר מקנה לאנשים ללא מוגבלות, ובמיוחד לאנשי מקצועות הבריאות, סמכויות מחודשות לחלוש על הסדרים הנוגעים לענייניהם של אנשים עם מוגבלות, בניגוד למטרת חקיקת השוויון האמורה להביא לאוטונומיה מוגברת בקרב אנשים עם מוגבלות.

הסדר פיקוח נוסף שנקבע בחוק הוא רכזי נגישות. סעיף 19 מב לחוק השוויון קובע כי כל נותן שירות ציבורי המעסיק יותר מ-25 עובדים ימנה מקרב העובדים רכז נגישות, רכז שמתפקידו יהיה למסור מידע לציבור על-אודות נגישות המקום שבו ניתן השירות ועל נגישות השירות - לרבות אמצעי העזר ושירותי העזר הניתנים בו - ולייעץ לנותן השירות בדבר חובותיו על פי חוק השוויון ותקנותיו. החוק אינו מקנה לרכז הנגישות סמכות לברר תלונות ציבור על הפרת חובות נותן השירות על פי החוק.

בתקנות הנגישות לשירות מוצע להסמיך את רכז הנגישות לקבל - בנוסף על סמכויות אלו - משוב מהציבור על התאמות הנגישות אשר בוצעו בשירות, ולקיים מעקב ורישום אחר הכשרת העובדים למתן שירות לאנשים עם מוגבלות.¹³¹

יש לקוות כי בדומה למצב הקיים במדינות שבהם נושא השוויון לאנשים עם מוגבלות ותחום הנגישות מפותחים, גם בישראל יהיו אנשים עם מוגבלות וארגוניהם מעורבים באופן ישיר ופעיל יותר בפיקוח על יישום הוראות החוק ותקנותיו. מעורבות זו יכולה להיעשות על ידי הפצת מידע בתחום הנגישות, הן לחברי הארגונים והן לציבור הרחב, על ידי סיוע לנותני שירות במציאת פתרונות נגישות הולמים העולים בקנה אחד עם דרישות החוק או, במקרה הצורך, בהגשת תביעות כנגד נותני שירות המפרים את הוראות החוק ומפלים אנשים עם מוגבלות באופן עקבי, לרבות על ידי סירוב לספק נגישות לשירות שאותו הם נותנים.

סיכום

פרק הנגישות בחוק שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות, חוק אשר נחקק לפני שנתיים, אמור להביא לשינוי מרחיק לכת ביחסה של החברה בישראל לאנשים עם מוגבלות. יישומו של הפרק והתקנות שיותקנו על פיו עשויים להביא לשילוב מוגבר של אנשים עם מוגבלות במסגרות חיים ופעילות טיפוסיות, ובמקביל לירידה בסטיגמה ובעמדות השליליות כלפיהם.

אך הסדרים אלו, בפרק הנגישות ובתקנותיו, אינם סוף הפסוק בנושא הנגישות. האמנה הבינ"ל לזכויות אנשים עם מוגבלות אשר אומצה זה לא כבר - לאחר שמוסדות האו"ם שקדו על עריכתה במשך שנים - מעגנת את זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות בתחומים רבים, לרבות בתחום הנגישות. האמנה תחייב את המדינות שיחתמו עליה - ביניהן קרוב לוודאי גם מדינת ישראל - להתאים את חוקיהן להוראות האמנה, הוראות האוסרות על הפליית אנשים עם מוגבלות ומחייבות את המדינות החתומות לנקוט ביוזמות לשם קידום של אנשים עם מוגבלות בתחומן. אחד מנושאי הנגישות המוסדרים באמנה ושעליהם אין עוד מענה בחקיקה של מדינות רבות, לרבות ישראל, הוא נושא נגישות מוצרים ומכשירים. מרבית המוצרים, המכשירים והמתקנים שבהם אנו משתמשים, לרבות מוצרים יומיומיים, מעוצבים בשביל אנשים ללא מוגבלות, בלי

להתחשב בכך שגם אנשים עם מוגבלות מעוניינים לעשות בהם שימוש. מוצרים, מכשירים ומתקנים המעוצבים ללא התחשבות בנקודת מבטם של אנשים עם מוגבלות מונעים מהם שימוש במוצרים אלו, או מקשים עליהם את השימוש במידה בלתי סבירה. עיצוב אוניברסלי של מכשירים ומתקנים, כך שכל אדם – גם אדם עם מוגבלות – יוכל להשתמש בהם בקלות ובנוחות – מהווה את הפתרון האופטימלי לבעיה זו. חיוב יצרנים ומעצבים לעצב ולהפיק מוצרים המיועדים לכול הוא, אם כן, 'הדור הבא' של הסדרי הנגישות.

אמנת האו"ם לזכויות אנשים עם מוגבלות מגדירה עיצוב אוניברסלי כ'עיצוב מוצרים, סביבות, תכניות ושירותים כך שכל האפשר כל בני האדם יוכלו להשתמש בהם, ללא צורך בהתאמה או עיצוב מיוחד....'¹³² האמנה מחייבת את המדינות החתומות עליה לערוך מחקרים ולקדם מחקר ופיתוח של טובין, שירותים, ציוד ומתקנים המעוצבים לכול, על מנת שיענו על צורכיהם של אנשים עם מוגבלות המעוניינים להשתמש בהם, וכדי לקדם פיתוח תקנים והנחיות לעיצוב אוניברסלי כזה.¹³³

פרק הנגישות בחוק השוויון הישראלי אינו מתייחס, בנוסחו העכשווי, לנושא העיצוב האוניברסלי של מוצרים, מתקנים ושירותים, ותקנות הנגישות לשירות מתייחסות לחובת נותני שירות לבצע התאמות נגישות למכונות אוטומטיות (כגון כספומטים בבנקים, מכונות למכירת כרטיסים, או מכונות למכירת משקאות), ולמתקני מים במקומות ציבוריים. אלא שמשמעותה המעשית של חובה זו היא, שעל נותני השירות לרכוש מתקנים ומכשירים שעוצבו מראש תוך התחשבות בנקודת מבטם של אנשים עם מוגבלות. יחד עם זאת, הוראות רבות בתקנות הנגישות למקום ציבורי קיים¹³⁴ וחלק מההוראות המתייחסות להתאמות מבניות בתקנות הנגישות לשירות, מיישמות הלכה למעשה את עקרון העיצוב האוניברסלי על ידי הפניה לתקן הישראלי המחייב את עיצוב הסביבה כך שיתאים לאנשים עם מוגבלות.

כך, לדוגמה, החובה המוצעת בטיוטת תקנות הנגישות לשירות להתקין שילוט במקומות ציבוריים שהכיתוב והסמלול בו מעוצבים כך שיענו על צורכיהם של כלל בני האדם, לרבות אנשים עם מוגבלות ראייה או אנשים עם מוגבלות שכלית, מהווה למעשה דרישה לעיצוב אוניברסלי של השילוט.¹³⁵ כאשר תצטרף לאמנה הבינלאומית, תיאלץ מדינת ישראל לתת מענה הולם בחקיקה גם לנושא העיצוב האוניברסלי, מענה אשר ללא

ספק יקדם את ציבור האנשים עם המוגבלות צעד נוסף לקראת שילובם המלא בחברה.

מאז קום המדינה עבר המשפט הישראלי כבר דרך ביחסו אל אנשים עם מוגבלות; מיחס פטרנליסטי והתעלמות מחלק מצורכיהם וזכויותיהם, עד לעיגון השוויון בחקיקה וקביעת הסדרי נגישות מודרניים, בימינו. הצלחתן של יוזמות חקיקה חדשניות אלו - להביא לשוויון זכויות מלא לאנשים עם מוגבלות - תלוי במוכנותה של החברה האזרחית הרחבה, כולל אנשים עם מוגבלות, לקבל שינויים אלו וליישם הלכה למעשה.

מקורות והערות

- 1 M.G. Eisenberg, C. Griggins & R.J. Duvall (eds.), *Disabled People as* R.L. Burgdorf, "The Second-Class Citizens", (NY, 1982) ; ר' גם: Americans with Disabilities Act: Analysis and Implications of a Second-Generation Civil Rights Statute in 26 *Harvard Civil Rights - Civil Liberties Law Review* (1991)
- 2 A. Meyerson, "1970s and Onward: The Civil Rights Perspective", in *The Second National Conference on Legal Rights of Citizens with Mental Retardation* (Maryland, 1988) ; ר' גם: Halpern, C. "Halfway to the Millennium: An Historical Perspective" שם.
- 3 M.G. Eisenberg, "Disability and Stigma" in *Disabled People as Second-Class Citizens* (New York, Eisenberg et al. (Eds.), 1982)
- 4 S. J. Taylor, D. Bilken, & J. Knoll (eds.), ; ר' לעיל הערה 2; A.Meyerson *Community Integration for People with Severe Disabilities* (NY, 1987); M. Minow, *Making All the Difference* (Ithaca, 1990)
- 5 M.G. Eisenberg, ר' לעיל הערה 1; A.Meyerson, ר' לעיל הערה 2; D. Dreiger, *The Last Civil Rights Movement* (St. Martin's Press, 1989); M.Minow, ר' לעיל הערה 4; R.L. Burgdorf, ר' לעיל הערה 1.
- 6 D.Dreiger, ר' לעיל הערה 5; R.L. Burgdorf, ר' לעיל הערה 1.
- 7 C.Halpern, ר' לעיל הערה 2; M.Minow, ר' לעיל הערה 4; R.L. Burgdorf, ר' לעיל הערה 1.
- 8 A.Meyerson, ר' לעיל הערה 2, בעמ' 106.
- 9 R.L. Burgdorf, ר' לעיל הערה 1, בעמ' 428-429.

- Canadian Charter of Rights and Freedoms, sec. 15 10
- Canadian Human Rights Act, 1976. ר' גם חוות דעתו של פרופ' ד. לפובסקי אשר הוגשה לוועדה הציבורית לבחינת חקיקה מקיפה בנושא: זכויות לאנשים עם מוגבלויות (וועדת כץ), דו"ח הוועדה, נספח ג', בעמ' 4. במחוז אונטריו קיימת חקיקה מקיפה בדבר זכויות אנשים עם מוגבלות, לרבות הזכות לנגישות, ור' בחלק ב' למאמר זה.
- 12 ס' 3(3) ל-Basic Law of the Federal Republic of Germany (Grundgesetz).
- 13 .Disability Discrimination Act, 1995
- 14 .Disability Discrimination Act, 1992
- 15 K. Davis, "Disability and Legislation: Rights and Equality", in *Beyond Disability*, (London, G. Hales ed., 1996)
- 16 U.N. Declaration on the Rights of Mentally Retarded Persons (1971)
U.N. Declaration on the Rights of Disabled Persons (1975)
התנייחות לזכויותיהם של ילדים עם מוגבלות קיימת גם באמנת האו"ם לזכויות הילד (U.N. Convention on The Rights of the Child, 1989), בסעיף 23.
- 17 UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, (2006)
- 18 D.Dreiger, ר' לעיל הערה 5.
- 19 Rehabilitation Act, 1973, 29 U.S.C 794
- 20 R.L. Burgdorf, "The Americans with Disabilities Act: Analysis and Implications of a Second-Generation Civil Rights Statute in 26 *Harvard Civil Rights - Civil Liberties Law Review* (1991), P. 460
- ר' גם: N. Ziv, "Disability Law in Israel and the United States – A Comparative Perspective", 28 *Israel Yearbook of HR* 171, p. 189-190
- 21 ר' לעיל הערה 17, Article 3.
- 22 Ontarians with Disabilities Act, 2001; Accessibility for Ontarians with Disabilities Act, 2005
- 23 ר' לעיל הערה 17 בסעיף (1)9 לאמנה.

- 24 חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, תשנ"ח-1998, ס"ח 252, בסעיף 19א. ההגדרה אינה מתייחסת להסרת מכשולים, ונעדרת ממנה התייחסות לשינוי עמדות וסטראוטיפים כלפי אנשים עם מוגבלות. הדרישות למתן נגישות למידע ולאפשרות שימוש במתקנים הן, לטעמי, חלק אינהרנטי מהזכות להשתתף בפעילויות ולקבל שירות. בנוסף הדרישה לעצמאות, בהגדרת הנגישות, מבוססת על הגישה המסורתית המזהה עצמאות עם יכולת התניידות ללא סיוע. כיום יש המפרשים את המונח "עצמאות" כמתייחס גם לכושר קבלת החלטות עצמאי, גם כאשר האדם אינו מתנייד באופן עצמאי, אלא נעזר במלווים, לדוגמא.
- 25 קיימים חריגים לכלל זה, כמובן. כך, לדוגמא, חקיקת השוויון הבריטית עוסקת בין היתר במתן נגישות בדיוור פרטי. ר' Disability Discrimination Act, 1995 (UK), S. 22.
- 26 החקיקה האמריקאית נוקטת בלשון accommodations או modifications בעוד ה-Disability Discrimination Act הבריטי נוקט בלשון adjustments, אך משמעות הביטויים היא זהה.
- 27 Pub. L. 101-336.
- 28 הוראות לעניין נגישות מצויות גם פרק הראשון לחוק, עוסק בהתאמות נגישות בתעסוקה. נגישות לתחבורה ציבורית ולשירותי הטלפניה והתקשורת מוסדרים בפרקים אחרים בחוק.
- 29 הרשויות (public services בלשון החוק) עליהן חל הפרק השני לחוק הן הממשל בכל אחת מ-50 מדינות ארצות הברית, אגפיו וסוכנויותיו, וכן רשויות מקומיות בכל אחת מהמדינות.
- 30 איסור ההפליה חל על חלק מרשויות אלו גם מכוח ה-Rehabilitation Act, 1973.
- 31 איסור ההפליה החל על הממשל הפדרלי מצוי ב-Rehabilitation Act, 1973, לעיל הערה 19, ועל הרשות המחוקקת הפדרלית נאסר להפלות לפי הפרק החמישי (Title V) של ה-ADA.
- 32 ר' לעיל הערה 13.
- 33 Disability Discrimination Act, 2005.
- 34 לעיל הערה 13, בסעיף 19(3).
- 35 שם, בסעיף 20(2).
- 36 Code of Practice, Rights of Access: services to the public, public authority functions, private clubs and premises, S. 7.43 (Disability Rights Commission, 2006)

- הקוד הוא המסמך המרכזי המפרש, עבור הציבור הרחב, את הוראות חוק השוויון הבריטי, ומספק דוגמאות רבות ליישום עקרונותיו והוראותיו של החוק.
- 37 ר' התקנות לפי הפרק השני ב-ADA, 28 CFR part 35, בתקנה §35.149.
- 38 שם, §35.150, ור' דיון בהמשך על התאמות נגישות חלופיות.
- 39 לעיל הערה 27, בסעיף §302(b)(2)(A)(iv).
- 40 28 CFR part 36, בתקנה §36.304.
- 41 שם, בתקנה §36.305.
- 42 מבנים חדשים הם מבנים שבנייתם החלה לאחר כניסת החוק לתוקף, בתחילת שנות התשעים. ר' §35.151, 28 CFR part 35, לעניין רשויות ציבוריות; הערה 21 לעיל בסעיף 303 והערה 41 לעיל בתקנות §36.401-6, לעניין נותני שירות פרטיים. רשויות ציבוריות מחוייבות גם בביצוע התאמות נגישות למדרכות, דרכים וכבישים חדשים. ר' לעיל בהערה 37, בתקנה §35.151(e).
- 43 קיימות שתי מערכות תקנים לנגישות המחייבות רשויות ציבוריות: ה-Uniform Federal Accessibility Standards (UFAS) (Appendix A to 41 CFR Part 101-19.6) וה-Americans with Disabilities Act Accessibility Guidelines for Buildings and Facilities (ADAAG) (לעיל הערה 37, בנספח A). נותני שירות פרטיים מחוייבים בסטנדרטים המפורטים ב-ADAAG בלבד.
- 44 Disability Discrimination Act, 1995, s.21(2).
- 45 שם, §21E(3),(4).
- 46 שם, §19(1)(b),(2),(3) להגדרת "הפליה" על ידי נותן שירות פרטי, ו-§21B, 21D(2).
- 47 Code of Practice, Rights of Access: services to the public, public authority functions, private clubs and premises, S. 7.35-7.40, (Disability Rights Commission, 2006)
- 48 ר' לעיל הערה 37, בתקנה §35.130(b)(ii), בהתייחס לחובת רשויות ציבוריות; ולעיל הערה 27, בסעיף 302 והערה 41, בתקנה §36.203, לעניין נותני שירות פרטיים.
- 49 Disability Discrimination Act, 1995, S. 21(1), 21E(1), 21E(2).
- 50 28 CFR part 36, §36.104.

- 51 Disability Discrimination Act, 1995, s. 21(4) ה-Code of Practice מספק פירוט רב יותר של אמצעי העזר ושירותי העזר בהם ניתן להסתייע, תוך מתן הדגמות לאמצעי עזר ושירותי עזר הולמים במגוון סוגי שירותים ציבוריים, ותוך התייחסות לסוגי מוגבלויות שונים: מוגבלות שמיעה, ראייה, מוגבלות שכלית, נפשית או ריבוי-מוגבלויות. ר' לעיל הערה 36, בפרק 7.
- 52 Code of Practice, לעיל הערה 36 בסעיף 7.20.
- 53 ר' לעיל הערה 37, בתקנה §35.160(b)(2).
- 54 ר' לעיל הערה 37, בתקנה 35.160, ושם, בדברי ההסבר, וכן בהערה 41 לעיל, בדברי ההסבר.
- 55 Disability Discrimination Act, 1995, s. 21(4), ss. 21E(6)-(7).
- 56 ר' לעיל בהערה 37, בדברי ההסבר לתקנות.
- 57 סייגים נוספים שעשויים לחול על התאמות נגישות הם מגבלות הנדסיות המונעות ביצוע התאמות נגישות למקום, היותו של מקום אתר בעל ערך היסטורי או ערך טבעי, אשר אין לבצע בו שינויים, ולעיתים שיקולי בטיחות.
- 58 ר' הערה 27 לעיל, בסעיף §302(b)(2)(A)(ii)-(iv).
- 59 ר' הערה 37 לעיל, בתקנה §35.130(b)(7).
- 60 Disability Discrimination Act, 1995, ss.21(1),(2),(4), s. 21E(2),(4),(7).
- 61 Code of Practice, לעיל הערה 36, בסעיף 6.24.
- 62 ה-Disability Discrimination Act הקנה סמכות להתקין תקנות בהן ייקבעו גבולות הסבירות בכל אחד מראשי הנגישות, אך תקנות כאלו לא הותקנו, עד היום.
- 63 תרגום של המונח Undue Burden או Undue hardship [איך זה בבריטניה?]
- 64 ר' לעיל הערה 37 בתקנות §35.150(a)(3) ו-§35.164.
- 65 לעניין הסייג לחובת הספקת אמצעי עזר על ידי גוף פרטי, ר' לעיל הערה 27 בסעיף §302(b)(2)(A)(iii) ולעיל בהערה 41 בתקנה §36.303(a). לעניין הסייג לחובת ביצוע התאמות למקום ציבורי קיים, ר' לעיל הערה 27 בסעיף §302(b)(2)(A)(iv) ולעיל בהערה 41 בתקנה §36.304. המבחן לביצוע התאמות מבניות והתאמות חלופיות להן, הוא מבחן ה-Readily Achievable, לפיו ביצוע ההתאמות ייעשה רק במידה והדבר לא יגרור קושי אדמיניסטרטיבי או הוצאה גדולה מדי. הקריטריונים

למבחן זה זהים למבחן ה"נטל הכבד מדי", אך רף המבחן נמוך יותר ממבחן ה"נטל הכבד מדי". ר' שם, בדברי ההסבר לתקנות.

- 66 ר' לעיל הערה 41 בתקנה §36.104.
- 67 ר' לעיל הערה 37 בתקנה §35.130(a)(3).
- 68 ר' שם, בתקנה §35.150(3).
- 69 ר' לעיל הערה 41 בתקנה §36.104.
- 70 ר' לעיל הערה 27 בס"ק §§302(b)(A)(ii)-(iii)
- 71 ר' לעיל הערה 41 בתקנות 36.302(a) ו-36.303(a).
- 72 ר' לעיל הערה 37 בתקנות §35.150(3) ו-35.130(b)(7) בהתאמה.
- 73 לעיל הערה 13, § 21(6) .s.
- 74 דו"ח הוועדה הציבורית לבדיקת חקיקה מקיפה בנושא: זכויות אנשים עם מוגבלויות (ועדת כץ), יולי 1997, בעמ' 42-43.
- 75 ר' דברי הסבר להצעת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (תיקון) (נגישות), דיור בקהילה וסיוע אישי, תרבות פנאי וספורט, חינוך והשכלה, המערכת המשפטית, צרכים מיוחדים ומידע) התשס"א-2000, ה"ח 326, בעמ' 329.
- 76 ר' דו"ח ועדת כץ, לעיל הערה 11, בעמ' 14, 42-43, וכן דברי הסבר להצעת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (תיקון) (נגישות), דיור בקהילה וסיוע אישית, תרבות פנאי וספורט, חינוך והשכלה, המערכת המשפטית, צרכים מיוחדים ומידע), לעיל הערה 75, בעמ' 328.
- 77 חוק התכנון והבניה (תיקון מס' 15) התשמ"א-1981, ס"ח 109.
- 78 על-פי סעיף 158 לחוק התכנון והבניה, לא יינתן היתר בניה לבניין ציבורי, אם תכנית הבניה אינה כוללת את ההתאמות הנדרשות על-פי התקנות. ר' חוק התכנון והבניה, תשכ"ה-1965, ס"ח 307.
- 79 ר' ק"ת תש"ל 1841 ור' גם תקנות התכנון והבניה (בניין ציבורי), תשמ"א-1981, ק"ת 1065.
- 80 ר' דו"ח ועדת כץ, לעיל הערה 11, בעמ' 14.

- 81 שם, בעמ' 45. ר' גם דברי השופט חשין בבג"צ 6790/98 **אברץ ואח' נ' פקיז הבחירות לעיריית ירושלים ואח'**, פ"ד נב(5) 323, בעמ' 335; "בזכות", דו"ח פעילות לשנים 1997-1998, בעמ' 50; דברי אדריכל ש. חיימוביץ, הממונה על נגישות בנציבות זכויות אנשים עם מוגבלויות, במסגרת יום העיון "נגישות הסביבה הבנוייה", שפיים, 5.6.01.
- 82 ר' דו"ח ועדת כץ, לעיל הערה 11, בעמ' 57.
- 83 מאחר ולא היו הסדרים משפטיים בנושא, התאמת חומר הלימוד והבחינות במוסדות להשכלה גבוהה עבור תלמידים עם מוגבלות חושית (כגון עיוורון, חרשות וליקויי למידה), הייתה תלויה ברצונו הטוב של כל מוסד. גם באותם מוסדות בהם היו התאמות ("סיוע") לתלמידים עם מוגבלויות, היה סיוע זה מוגבל בהיקפו, ולא ענה על כל הצרכים. ר' לדוגמה ביקורת מבקר המדינה על העדר הסדרים הולמים באוניברסיטה העברית, דו"ח שנתי 51א (לשנת 2000).
- 84 דו"ח ועדת כץ, לעיל הערה 11, בעמ' 44-45. ר' גם דברי הסבר להצעת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (תיקון) (נגישות, דיור בקהילה וסיוע אישי, תרבות פנאי וספורט, חינוך והשכלה, המערכת המשפטית, צרכים מיוחדים ומידע) התשס"א-2000, לעיל הערה 75, בעמ' 329.
- 85 חוק הרשויות המקומיות (סידורים לנכים), תשמ"ח-1988, ס"ח 104.
- 86 ס"ח תש"ן 162.
- 87 חוק הקלות לחירש, תשנ"ב-1992, ס"ח 116; ר' גם חוק הקלות לחירש (תיקון) תשנ"ה-1995, ס"ח 361.
- 88 חוק חניה לנכים, התשנ"ד-1993, ס"ח 28.
- 89 בג"צ **בוצר נ' המועצה המקומית רעות-מכבים ואח'**, פ"ד נ(1) 19, בעמ' 25-26.
- 90 דו"ח ועדת כץ, לעיל הערה 11 בעמ' 44-45, ור' גם N. Ziv, "Disability Law in Israel and the United States – A Comparative Perspective", 28 Israel Yearbook of HR 171, p. 189-190
- 91 הצעת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות, תשנ"ו-1996, ה"ח 628,
- 92 חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות, לעיל הערה 22, בסעיף 6(א)(2).
- 93 חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (תיקון מס' 2), התשס"ה-2005, ס"ח התשס"ה, 288.

- 94 חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, לעיל הערה 22, בסעיף 19ב.
- 95 שם, בסעיף 19ג.
- 96 שם, בסעיף 19(א)-(ב).
- 97 שם, בסעיף 19(ג).
- 98 סימן י"ג לפרק קובע כי הפליית אדם עם מוגבלות בניגוד להוראות סעיף 19'ו לחוק גוררת עונש בפלילים. לעומת זאת, אי ביצוע התאמות נגישות מהווה עוולה אזרחית בלבד, לפי סימן י"ד.
- 99 "מקום ציבורי" מוגדר בסעיף 19 כ"1) מקום או חלק ממקום... העומד לשימוש של כלל הציבור או חלק בלתי מסויים ממנו, או 2) מקום שבו ניתן שירות ציבורי כהגדרתו בסעיף 19י". מאחר וסעיף 19 מגדיר שירות ציבורי בין היתר כשירות הניתן במקום ציבורי, הרי שהגדרות "מקום ציבורי" ו"שירות ציבורי" תלויות זו בזו, ולא ניתן להבחין ביניהן בבירור. כמו כן, המונח "ציבור בלתי מסויים" אינו מוגדר בחוק.
- 100 ר' טיוטת תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התאמות נגישות למקומות ציבוריים קיימים), התשס"ז-2007, נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות; טיוטת תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התאמות נגישות לאתר), התשס"ז-2007, שם; טיוטת תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (מקום ציבורי שאינו בניין), התשס"ז-2007, שם.
- 101 טיוטת תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התאמות נגישות לשירות), התשס"ז-2007, נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות.
- 102 שם, בפרק ד' לטיוטת התקנות.
- 103 "גוף ציבורי" מוגדר בסעיף 5 לחוק, וכולל משרדי ממשלה ויחידותיהם, רשויות מקומיות, הכנסת, צה"ל, המשטרה, חברות ממשלתיות וגופים נוספים.
- 104 ר' לעיל הערה 99 לענין ההגדרה המעגלית של "מקום ציבורי" ו"שירות ציבורי", ועממות המונח "ציבור בלתי מסויים".
- 105 חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, לעיל הערה 22, בסעיף 19ד.
- 106 שם, בסעיף 19יא(ב).
- 107 לעיל הערה 101 בפרק ב' לטיוטה.

108 הנחת היסוד של המחוקק היא כי עלות ביצוע ההתאמות תחול על נותן השירות. מטעם זה, נקבעו בחוק סייגים לחובת ביצוע ההתאמות, כגון פטור מטעמי "נטל כבד מדי", המתייחס בין היתר לעלות ביצוע ההתאמות, ביחס למשאבים שבידי נותן השירות.

109 ר' תקנות לפי הפרק השני ב-ADA, לעיל הערה 37 בתקנה §35.130(f) ובתקנות לפי הפרק השלישי ב-ADA, לעיל הערה 41, בתקנה §36.301(c) לעניין איסור גביית התשלום עבור ההתאמות. הוראה דומה מצויה בחוק השוויון הבריטי. ר' Disability Discrimination Act, 1995 s.20(5) ופרשנותו ב-Code of Practice, לעיל הערה 36 בסעיף 6.31; לעניין הוראות בדבר שמירה על כבוד האדם, ר' תקנות לפי הפרק השלישי ב-ADA, לעיל הערה 41, בתקנה §36.203 (Integrated Settings) והוראות תקנות §35.130(d)-(e) לתקנות לפי הפרק השני ב-ADA, לעיל הערה 37.

110 ס"ח התשנ"ג, 48.

111 טיוטת תקנות הנגישות לשירות, לעיל הערה 101, בפרק ב'.

112 חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, לעיל הערה 22, סעיף 19א.

113 סימן א' לפרק ה' לטיוטת תקנות הנגישות לשירות.

114 ר' לעיל הערה 36, בסעיפים 7.22-7.26.

115 לעיל הערה 101, בסימן א' לפרק ה' בתקנות.

116 ס"ח התשס"ו, עמ' 42.

117 חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, לעיל הערה 22 בסעיף 19א(ב).

118 שם, בסעיף 19א(ב)(1). ר' מבחן דומה לעניין ביצוע התאמות נגישות למקום ציבורי, שם, בסעיף 19ט(ב)(1).

119 שם, בסעיף 19א(ג)(3).

120 שם, בסעיף 19א(ב)(2). ור' הוראה מקבילה לעניין פטור מלא או חלקי ביצוע התאמות נגישות למקום ציבורי קיים בסעיף 19ט(ב)(2).

121 שם, בסעיף 19א(ג)(2).

122 שם, בסעיף 19א(ג).

123 ר' התקנות לפי הפרק השלישי ל-ADA, לעיל הערה 41, לענין מתן אמצעי עזר ושירותי עזר חלופיים, בתקנה §36.303(f) ולגבי התאמות חלופיות להסרת מכשולים מבניים, בתקנה §36.305, שם. בדומה, בתקנות לפי הפרק השני ל-ADA, לעיל הערה 37, המתייחסות לחובות הרשויות הציבוריות, בתקנה §35.150(3) לגבי התאמת מקומות ציבוריים קיימים, ובתקנה 35.164 לגבי החובה לספק אמצעי עזר.

124 ר' גם הסמכות המוקנית בחוק לנציב לחייב נותן שירות, לו ניתן פטור מביצוע התאמות נגישות על ידו, בביצוע התאמות חלופיות. לעיל הערה 22 בסעיף 19ד1.

125 ר' לעיל הערה 101, בסימן יב לפרק ה'.

126 חוק השוויון הבריטי הסמיך את נציבות שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות הבריטית להפנות סכסוכים בדבר הפלייה במתן שירות ובעניינים אחרים, לפישור. ר' Disability Discrimination Act, 1995, s. 28. במידה והסכסוך אינו נפתר בהליך הפישור, רשאים הצדדים לפנות לבית המשפט. ר' שם, ב-25.S.

127 ר' למשל ה-Code of Practice המופק ומופץ על ידי נציבות שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות הבריטית, לעיל הערה 36. הקוד מעודכן, במקביל לעדכון החוק והתקנות המותקנות על פיו.

128 חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, לעיל הערה 22 בסעיף 19מח.

129 שם, בסעיף 19מו.

130 שם, בסעיפים 19יט, 19ל, 19מ(ו) בהתאמה.

131 לעיל הערה 101, בפרק ז' לתקנות.

UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities and Optional Protocol, 2006, Art. 2 132

UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities and Optional Protocol, 2006, Art. 4 133

134 ר' לעיל הערה 100.

135 ר' לעיל הערה 101, בפרק ד'.

זְקֵנָה, זְכוּיּוֹת וּמוֹגְבָלוֹת: הִיבְטִים חֻקִּים שֶׁל נְגִישׁוֹתָם שֶׁל אֲנָשִׁים זְקֵנִים לְצֶדֶק

ישראל (איסי) דורון

הקדמה

אפתח בעניין אמיתי וחוקי: עד לשנת 2004, אדם שהפך להיות נכה לאחר גיל 65, זכאותו לקבל 'תג נכה' מכוח חוק חניה לנכים, תשנ"ד-1993 הייתה שונה לגמרי מזכאותם של נכים שנכותם נגרמה לפני הגיעם לגיל 65. על פי החוק, כל נכה (כהגדרתו בחוק), היה זכאי ל'תג נכה' לכל רכב שהוכח לגביו כי הנכה 'עומד לשימוש האישי דרך קבע'. לעומת זאת, סעיף 1ב' לחוק קבע כי מי שנעשה נכה לראשונה לאחר שמלאו לו 65 שנים - יינתן לו 'תג נכה' רק אם הרכב הוא 'בבעלותו, והשימוש בו יוגבל לנהיגה ברכב בידי הנכה בלבד'. כלומר, בעוד שאדם בן 50 שהפך להיות נכה, היה זכאי לקבל 'תג חניה' גם לרכב שנהג בו המטפל שלו, בגין אותה נכות ואותו רכב, אותו אדם לא היה זכאי לקבל תג חניה אילו הפך להיות נכה אחרי גיל 65. מצב אבסורדי זה ואפליית הנכים הזקנים תוקנו כאמור רק בשנת 2004 בעקבות הצעת חוק פרטית של חברי הכנסת שאול יהלום ואריה אלדד, שבעקבותיה פשוט נמחק סעיף 1ב' מלשון החוק.

בעניין פשוט ונקודתי זה טמונה מורכבות סוגיית הניתוח המשפטי של זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות בזְקֵנָה. האם ראוי להכיר בזקנים שהופכים להיות נכים גם כ'נכים' נוסף על היותם זקנים? האם אין במכלול החוקים והשירותים המוקנים לאוכלוסייה הזקנה מענה ותשובה גם לאנשים זקנים עם מוגבלות - ולפיכך אין מקום לדיון 'נפרד' בנושא של זקנים עם מוגבלות? או אולי ראוי להכיר בכך שאנשים שסבלו ממוגבלות אחרת עוד שנים רבות בטרם הפכו להיות זקנים הם בבחינת 'תת קבוצה ייחודית' בתוך קבוצת הזקנים הראויה ליחס משפטי מיוחד? ואולי ההבניה החברתית והמשפטית של ה'זְקֵנָה' בישראל היא כזו שכאשר אדם הופך להיות 'זקן' מבחינה משפטית, הוא גם הופך להיות 'מוגבל' מבחינה חברתית?

שאלות אלו כבדות משקל ואין בכוונתי לענות עליהן בפרק קצר זה. מטרת הפרק לטעון כי במסגרת הדיון הרחב על זכויותיהם של אנשים עם

מוגבלות, ראוי לא לשכוח את זכויותיהם של זקנים הסובלים אף הם ממוגבלות, נוסף על היותם זקנים. לא אעשה זאת באמצעות סקירה מקיפה של הנושא אלא באמצעות הצגת ארבע סוגיות משפטיות בחוק הישראלי המבטאות את הקשיים שמהן סובלת האוכלוסייה המבוגרת והזקנה בישראל בכל הנוגע לזכותה להמשיך וליהנות מנגישות לזכויות ולשירותים חברתיים בגיל המבוגר במצבי מוגבלות. בפרק זה אטען כי למשפט בכלליות ולחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, תשנ"ח-1998, תפקיד חשוב בשבירת חסמים ומכשולים בפני הדרתם בפועל של הזקנים המוגבלים בישראל ממעגלי הפעילות החברתיים.

מבוא דמוגרפי לזקנה ומוגבלות

טרם הדיון בסוגיות המשפטיות, ראוי להביא ולו על קצה המזלג, נתונים דמוגרפיים על אודות מהפיכת ההזדקנות של החברה הישראלית, והשלכותיה על תחום המוגבלות. בדומה לעולם כולו, החברה הישראלית נמצאת בתהליך הזדקנות. ישראל החלה את דרכה כמדינה צעירה יחסית: כ-85,000 תושבים מעל גיל 65 חיו בה בשנת 1955, פחות מ-5 אחוזים מהאוכלוסייה. לעומת זאת, בסוף שנת 2004 חיו בישראל כ-680,000 תושבים מעל גיל 65, שהיו כ-9.9 אחוזים מהאוכלוסייה (ברודסקי, שנור ובאר, 2005). במילים אחרות, ככל שהדבר נוגע לקצב גידול האוכלוסייה במדינה, זו הכללית גדלה משנת 1955 פי 3.7 בקירוב ואילו אוכלוסיית הזקנים גדלה פי 7.7, דהיינו קצב הגידול של הזקנים היה כפול מזה של האוכלוסייה הכללית. ממד נוסף של הזדקנות החברה הישראלית קשור לקצב הגידול של אוכלוסיית ה'זקנים זקנים' Old Old, קבוצת הגיל של בני ה-75 ומעלה. בין השנים 1970-1990 גדלה אוכלוסיית בני ה-65+ פי שניים, אוכלוסיית בני ה-75+ גדלה פי שלושה ואילו זו של בני ה-80+ גדלה בקצב המהיר ביותר. מגמות אלה קשורות בין היתר לעלייה המשמעותית בתוחלת החיים בישראל: בשנת 1965 תוחלת החיים של גברים הייתה 70.5 שנים ושל נשים 73.2 שנים ואילו נכון לסוף שנת 2003, תוחלת החיים בלידה בשנים 1999-2003 עלתה בכמעט 10 אחוזים והגיעה ל-76.9 ו-81.1 שנים בהתאמה. ניתן אם כן לומר בהכללה כי 'העתיד שייך לזקנים'.

קיים קשר ישיר בין הזדקנות החברה הישראלית ובין שיעורי מוגבלות (ברודסקי, שנור ובאר, 2005). לדוגמה, שיעור בני ה-65+ הסובלים

ממוגבלות בביצוע הפעולות היומיומיות, עולה בבירור עם הגיל: בני 65-74 - 6.5%; בני 69-75 - 12.9%; ובני 80+ - 40.3%. בדומה לכך, שיעור הזקנים הסובלים מדמנציה עולה אף הוא עם הגיל: 65-69 - 9.7%; 70-74 - 12.6%; 75-79 - 19.2%; 80-84 - 17.4%; ובני 85+ - 46.6%. ודוגמה אחרונה, שיעור הזקנים שדיווחו על בעיות ראייה, קשור אף הוא לעלייה בגיל: בני 65-74 - 29.6%; בני 75-79 - 35.5%; ובני 80+ - 47.4%. אין בכונת נתונים אלה לתייג או להציג את כל הזקנים כמוגבלים, חולים או נכים. עם זאת, אין כל טעם להסתיר או לייפות את המציאות: יש קשר בין ההזדקנות האנושית הטבעית ובין ירידה ביכולות פיזיות וקוגניטיביות מסוימות, כמו שיש קשר בין ההזדקנות ובין העלייה בשיעור המוגבלויות שמהן סובלים הזקנים. חשוב בהקשר זה לחזור ולציין: הגיל הכרונוולוגי כשלעצמו - אינו מעיד הרבה על האדם: אישה בת 92 יכולה להיות אלופת אירופה בריצת חצי מרתון בקבוצת הגיל של בני ה-65+; אך יכולה גם להיות חולת אלצהיימר בשלב המתקדם והסופני. לכן, חשוב מחד גיסא להכיר בקשר הסטטיסטי בין הזדקנות למוגבלות, ומאידך גיסא להכיר בכך שגיל כרונוולוגי אינו מעיד רבות על אדם.

אנו חיים בעידן של מהפכת הזדקנות וברור כי קיים קשר בין מהפכה זו ובין הגידול בשיעורי המוגבלות והנכות בגילאים המתקדמים. כיצד מגיב החוק בישראלי לתופעה זו? תשובה לכך מובאת להלן בארבע דוגמאות של סיפורי מקרה:

1. המאבק החוקי על הזכות להזדקן בקהילה למרות מוגבלות

אחד המאבקים המרכזיים של קבוצות מיעוט בכלל, ושל אנשים עם מוגבלות בפרט, הוא המאבק להמשיך ולחיות במסגרת הקהילה גם במצב של מוגבלות או תלות בעזרת הזולת. מבחינה היסטורית, אחד הדפוסים המאפיינים של הפלייתם והדרתם של אנשים עם מוגבלות הייתה השמתם במוסדות, אשר תייגו אותם כ'לא נורמליים' והפרידו בינם ובין ה'נורמליים'. גם הזקנים העצמאיים והמוגבלים בישראל נאלצו להאבק על זכותם להזדקן בקהילה. כפי שיתואר להלן, התנהל המאבק על רקע עמדתו השמרנית של בית המשפט העליון והצורך ליצור שינוי משפטי באמצעות שינוי חקיקתי (דורון ודויד, 2004).

החל מראשית שנות ה-80 של המאה הקודמת, הייתה מדינת ישראל עדה לפריחה ביצירת מסגרות דיור מוגן המספקות מכלול של מערכי תמיכה לזקנים שעקב החלשות או מחלה זקוקים לעזרת הזולת בתפקוד

היום יומי (כגון ארוחות, כביסה, ניקיון, חוגים ופעילויות חברתיות). פריחה זו הביאה לעתים לחילוקי דעות על מיקומן של מסגרות הדיור ואלה גררו מעורבות בתי המשפט. הסיבה המרכזית להיווצרותם של חילוקי הדעות נובעת מתופעה מוכרת בתחום התכנון והבנייה, הידועה בשם הלועזי Not in My Back Yard - NIMBY. זוהי תופעה חברתית המאופיינת בהתנגדות ובמלחמות חורמה בפתרונות דיור המיועדים לקבוצות חברתיות מסוימות הממוקמות סמוך לבית הפרטי, אף שהציבור בכללותו מכיר בחשיבות ובצורך בהם (Platt, 1996).

תופעת ה'לא בחצר האחורית שלי' גרמה לכך שהיזמות להקמת מעונות לזקנים בשכונות מגורים הגיעו בסופו של דבר לבתי המשפט. פסק הדין התקדימי הראשון בתחום זה ניתן על ידי בית המשפט העליון בפרשת ע"פ 326/86, רונן. רונן היה יזם פרטי אשר ביקש להפוך בניין מגורים לבית אבות, באזור אשר יועד בתכנית המתאר המקומית למגורים א' (דהיינו אזור בתי מגורים פרטיים דו-קומתיים). בעקבות תלונות דיירים שכנים, אסרה הוועדה המקומית לתכנון ולבנייה על רונן להפעיל את בית האבות, בטענה שהמהלך אינו חוקי. הערכאות הנמוכות קבעו כי השימוש הנדון במבנה הוא 'שימוש חורג', כהגדרתו בסעיף 1 לחוק התכנון והבנייה. בבית המשפט העליון טענו המערערים כי יש לראות במגורי הקשישים במבנה מגורים לכל דבר ועניין, ולכן אין בכך משום שימוש חורג. בית המשפט העליון דחה את טענות המערערים וקבע כי השימוש שמתכוונים לעשות המערערים במבנה הוא שימוש חורג מהיותו מסחרי:

אם נרים את המסך על מנת לוודא את טיב הפעולה ומשמעותה שהמערערים מתכוונים לבצע במבנה, מן ההכרח שנגלה כי מאחורי השימוש המוצע מסתתרת הכוונה להשתמש במבנה, בשימוש מסחרי. שימוש אשר כזה הוא שימוש חורג לכל הדעות.

בית המשפט קבע גם כי תכנית המתאר אוסרת לעשות שימוש ציבורי או כל שימוש אחר מלבד מגורים באזור הנדון. עם זאת ביקש בית המשפט להראות כי הוא מכיר בצרכים החברתיים החדשים של הזקנים ולפיכך, באמרת אגב, קרא לעורכי תכניות בניין עיר להתייחס לבעיה הכאובה של טיפול בקשישים ולמצוא פתרון שימנע מצבים כגון אלו.

פסק הדין העקרוני השני בעניין ניתן בפרשת ע"פ 410/87, פרשת רן שהייתה המשך ישיר לפסק הדין בעניין רונן. גם במקרה זה היו

המערערים מפעיליו של בית אבות המוצב על חלקות המסווגות כאזור מגורים א' (בתים חד-משפחתיים או דו-משפחתיים). הערעור נסב על צו שיפוטי שהורה למערערים להפסיק את השימוש בבניינים ששכרו כבית אבות. גם כאן, בדומה לפרשת רונן, בית המשפט העליון דחה את טענות המערערים בקובעו כי:

מי שענינו לרווח אינו נוטה תמיד לשקול במידה מספקת את האינטרס האישי של הקשיש המאוכלס במקום מזה ושל הסביבה מזה. מכל מקום האופי המסחרי אינו תואם מעצם טיבו מטרת מגורים.

בעקבות שני פסקי דין אלה לא יכלו עוד יזמים פרטיים להקים בתי אבות לקשישים עצמאיים ללא קבלת אישור לשימוש חורג או ללא הכנת תכנית נקודתית אשר תשנה את ייעוד הקרקע ממגורים לייעוד של בית אבות. בפועל נשללה במקרים רבים היכולת להקים פתרונות דיור חדשים לזקנים בשכונות מגורים. כאמור, הבסיס לקביעתו של בית המשפט היה כפול: ראשית, תפיסה שלפיה בית אבות לזקנים הוא מעין 'מוסד ציבורי', ושנית, תפיסה שלפיה בית אבות המופעל על ידי גוף פרטי הוא 'מסגרת מסחרית'. שני ההיבטים הללו, על פי בית המשפט העליון, אינם מתיישבים עם משמעות המונח 'מגורים' ואף אינם מתיישבים עם האופי של שכונת מגורים. במציאות שבה תכניות המתאר לא כללו הקצאה מספקת של שטחים לייעוד לבתי אבות לזקנים, גרמה פסיקת בית המשפט העליון לקושי אמיתי ביצירת פתרונות דיור חדשים לזקנים. על רקע המציאות הקשה שנוצרה בעקבות פסקי הדין של בית המשפט העליון, התארגנה בראשית שנות התשעים קבוצה של גופים חוץ-ממשלתיים, במטרה לשנות את המצב החוקי הקיים. ארגוני הזכויות החוץ-ממשלתיים החליטו לפיכך להיעזר במחוקק הראשי כדי לשנות את פסיקת בית המשפט העליון. לשם כך פנו לחברי כנסת בעלי אוריינטציה חברתית, אשר הגישו מטעמם הצעה לתיקון חוק התכנון והבנייה. הבסיס לשינוי החוק בישראל העלה את הצורך להציג תפיסת עולם מגובשת בכל הנוגע ל'הזדקנות במקום' או Aging in Place. כך לדוגמה, עמותת 'בזכות' גיבשה מדיניות המפרטת את הנימוק של רעיון ה'דיור בקהילה'. הצידוק לתיקון החוק התבסס על האידיאולוגיה הבאה:

הבסיס לרעיון של דיור בקהילה מושתת על שני עקרונות: עקרון השוויון והכרה מקצועית כי מגורים בקהילה הם החלופה הנכונה ביותר עבור אנשים עם מוגבלות...

על פי עקרון השוויון, קביעת מקום מגוריו של אדם היא הביטוי האולטימטיבי של הזכות לשוויון ולכבוד. מקום מגוריו של אדם מבטא את שייכותו לקהילה על פי הנורמות התרבותיות שכל חברה קובעת לעצמה... על אנשים עם מוגבלות לקבל את מלוא התנאים ומלוא התמיכה שיאפשרו להם לחיות בקהילה, מבלי להתנות אותה ביכולתם לתרום לקהילה וליהנות משירותיה.

באשר להכרה המקצועית בנכונותה של החלופה של דיור בקהילה, כבר משנות ה-60 קבעו אנשי מקצוע בעולם המערבי, כי איכות חיייהם של אנשים עם מוגבלות טובה בהרבה כאשר הם מתגוררים בבתיים או בדירות רגילות בתוך קהילת האם שלהם, במקום בו נולדו וגדלו... (אתר 'בזכות')

הצעת החוק שגיבשו הארגונים החוץ-ממשלתיים קבעה כי בכל מקום שנקבעו בתכנית מתאר או בתכנית מפורטת שטחים שנועדו למטרות מגורים, יראו ייעוד זה ככולל גם היתר למגורי מטופלים, שנקבעו על ידי משרד העבודה והרווחה מתאימים למגורים במעון פתוח, ובלבד שמספרם בבניין מגורים אחד לא יעלה על 25. את ההצעה לתיקון חוק התכנון והבנייה והוספתו של סעיף 63א הגיש חבר הכנסת יצחק לוי מהמפד"ל, במסגרת תפקידו כחבר ועדת הפנים ואיכות הסביבה של הכנסת.

התגובות של חברי הכנסת להצעת החוק היו מעורבות. מרבית חברי הכנסת שהשתתפו בדיון תמכו בהצעת החוק. לעומת התומכים בתיקון לחוק, אשר העלו חששות מסוייגים, המתנגדים לחוק הביעו עמדתם בצורה חד-משמעית. חבר הכנסת יעקב שפי מסיעת העבודה הטיל ספק ביכולתה של הצעת החוק לסייע לאוכלוסיות החלשות להשתלב בקהילה. לדעתו הניסיון לכפות על שכנים להקים הוסטל או בית מגורים סמוך לביתם יגרום נזק הן לחוסים הן לדיירים, וכדבריו: 'מריבות ביניהם יהיו מנת חלקם יום יום, והנזק שייגרם יהיה בלתי הפיך'. חבר הכנסת מיכאל איתן מסיעת הליכוד טען, כי פתיחת מעון מכל סוג שהוא, בתוך מבנה מגורים, מבלי להתייחס לסוג האוכלוסייה שתימצא בו, תקים התנגדות מצד השכנים. לפיכך יש להשאיר את הסמכות להחליט בעניינים אלה

בידי השלטון המקומי. הותרת הסמכות החוקית בידי הרשויות המקומיות תאפשר לראש רשות מקומית המזהה צורך להקים מעון כזה, לשנות את תכנית בניין העיר ולתת היתר לבנייתו, תוך שקילת הנימוקים בעד ונגד.

בסופו של דבר ולמרות החששות שהועלו במהלך הדיון, התקבל התיקון לחוק שכך קבע בשעתו:

63א. מעונות לחוסים

(א) יועדה בתכנית מיתאר או בתכנית מפורטת קרקע למטרת מגורים, יראו יעוד כאמור כאילו הוא כולל גם היתר למגורי חוסים שמשד העבודה והרווחה אישר להם לגור במעון, ובלבד שבבנין מגורים מאוכלס לא יגורו יותר מששה חוסים; הגבלה זו לא תחול לגבי בנין מגורים שאינו מאוכלס. אין בהוראות סעיף זה בכדי לגרוע מסמכותה של ועדה מקומית לכלול בתכנית מתאר או בתכנית מפורטת, קרקע שיועדה בתכניות כאמור, למטרות מוסדות, מעונות או טיפול בנזקקים בכל מספר שהיא.

(ב) בסעיף זה - 'מעון': כהגדרתו בחוק הפיקוח על המעונות התשכ"ה-1965; 'חוסים': כמשמעותו בהגדרת מעון.

שינוי החוק הביא לשינוי מהותי גם במציאות: לראשונה, מכוח החוק, ניתן היה להקים מסגרות דיור לחוסים זקנים, כולל מסגרות פרטיות או מסחריות, בכל מקום שהיעוד הקרקעי שלו הוא למגורים. יתרה מזו, ייתכן שההצלחה הגדולה של התיקון החקיקתי היא דווקא בהשפעתו על המדיניות הפסיקתית. ניתוח פסיקת בתי המשפט לאחר תיקון החוק מגלה כי בתי המשפט הפנימו והבינו את חשיבות מגורי הזקנים בקהילה, ראו בהם ערך חברתי מרכזי, וכן הכירו בחוסר ההצדקה של התנגדות שכנים ואזרחים למיקום פתרונות דיור לזקנים בתוך הקהילה. הדבר ניכר בחוסר הנכונות של בתי המשפט להיעתר ולהיענות לטענות NIMBY בלתי מבוססות ובלתי מעוגנות של שכנים ומתנגדים. יתרה מזו ואולי חשוב אף יותר, בתי המשפט אימצו את האידיאולוגיה של הזדקנות בקהילה בהקשרים חוקיים נוספים מחוץ לחוק התכנון והבנייה כגון תחום המסים (ארנונה) או תחום ביטוח הסיעוד (Doron & Davidi, 2006). לסיכום, ההצלחה בתיקון חוק התכנון

והבנייה הביאה לשינוי בגישת בתי המשפט והתקווה היא שזו תביא לשינוי חברתי אשר יאפשר 'נורמליזציה' של הזקנה והקמת מסגרות דיור לזקנים בתוככי שכונות המגורים, כאזרחים שווים זכויות.

2. זכותם של זקנים חולים למות בבית ולא במוסד

זכותם של זקנים 'להזדקן בקהילה' איננה מסתכמת רק בזכות לחיות בביתם ובסביבתם הטבעית. היא כוללת גם את זכותם לבחור ולמות בביתם ולא במסגרת מוסדית, אנונימית וקרה. בכל זאת, מי שיחפש במאגרי החיפוש המשפטיים את צירוף המלים 'הזכות למות בבית בישראל' יעלה חרס בידו. גם בשיח הזכויות המתפתח והולך בחברה הישראלית, הזכות למות בבית (שלא כמו למשל 'הזכות למות בכבוד') כמעט אינה מוכרת (דורון, 2005).

יש לזכור כי לפני כמאה שנים 'הזכות למות בבית' הייתה עדיין הנורמה החברתית בארץ ישראל ובמרבית מדינות העולם. התיאור יישמע אולי אידיאלי או רומנטי מדי, אולם אנשים מתו במיטתם, בביתם, מוקפים בני משפחה אוהבים, ולעתים היו לצדם גם רב, כומר או כוהן דת אחר שתמכו בהם בשעתם האחרונה. בה בעת מתו בביתם אנשים בודדים, עירייים, ללא כל תמיכה או טיפול שיקלו עליהם במקצת את רגע המוות. בין כך ובין כך, המוות היה עדיין חלק מחיי היום-יום, והשליטה בו או היעדר השליטה בו היו בידי האדם, בידי היחיד או בידי שמים; לא בידי מכוונות, לא בידי מומחים ולא בידי זרים.

במהלך המאה העשרים, עקב תמורות טכנולוגיות, מדעיות וחברתיות שהחלו מאות שנים קודם לכן, התהפכה תמונה חברתית זו (בעיקר בחברות המערביות המפותחות) לחלוטין, ממצאות שבה רוב הזקנים סיימו את חייהם במיטתם ובביתם, למציאות שבה הם מסיימים את חייהם במוסדות ובבתי חולים. תחום המוות יצא משליטת היחיד ועבר לשליטת מדע הרפואה ולפיקוח המדינה והממסד. מוות בבית הפך להיות במידה מסוימת ביטוי לכישלון או למחדל. בשל התפתחות היכולת המדעית והטכנולוגית, מוות ללא 'מאבק' כגון הליכי החייאה ממושכים, נקיסת פרוצדורות פולשניות 'הרואיות' או טיפולים תרופתיים חדשניים, כמעט שלא התקבל על הדעת עוד. המוות 'הופקע' מרשות היחיד לטובת המדע, הטכנולוגיה והמדינה (Illich et al., 1977).

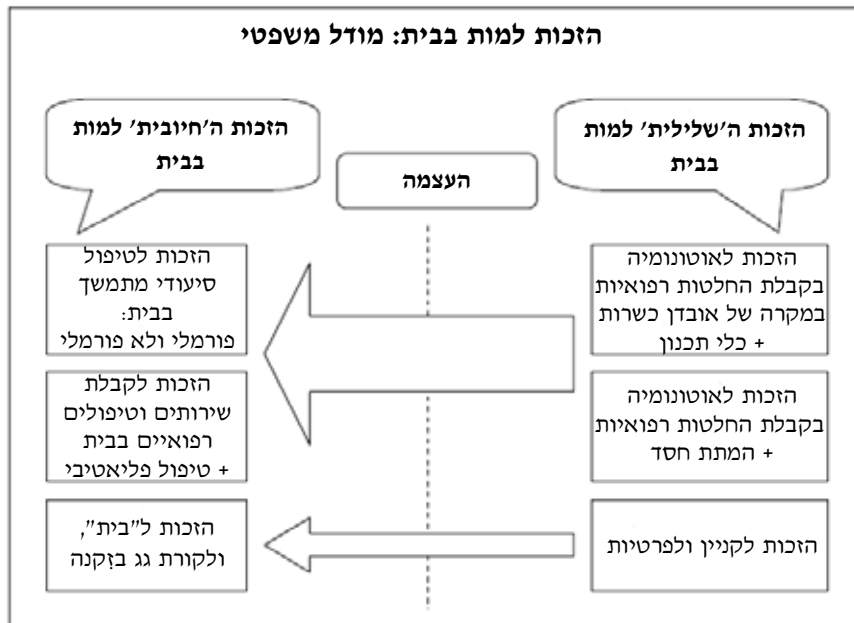
בעשורים האחרונים יש עדויות ממדינות המערב כגון ארה"ב, לעצירת המגמה של 'מיסוד' המוות ולהחזרת הגלגל לאחור, כלומר ניכרת עלייה

בשיעור הזקנים הבוחרים (ואף מממשים את בחירתם) למות בביתם ולא במסגרת מוסדית (Germino, 2003). בשנת 1989 כ-64.1% מכלל האנשים שמתו בארה"ב עקב מחלה כרונית נפטרו בבתי חולים, ואילו בשנת 1997 ירד שיעורם ל-51.8% בלבד (Facts on Dying, 2004). להתהפכות הגלגל היו מגוון סיבות, חלקן כלכליות, חלקן מערכתיות וחלקן ללא ספק תוצר של מאבק חברתי אידיאולוגי, של התנועה למען זכויות האדם והאזרח, שמטרתו להחזיר ליחידים בכלל ולזקנים בפרט את השליטה על חייהם ואת השליטה על מותם.

בישראל, בראשית המאה ה-21, רוב האנשים הזקנים עדיין מתים במסגרת המוסדית ולא בביתם. בשנת 2000 רק מיעוט מהזקנים בישראל מתו בביתם, ואילו 68.5% מכלל בני 65 ומעלה נפטרו בבתי חולים (ברודסקי, שנוור ובאר, 2005). יתרה מזו, המודעות הכללית, השיח הציבורי והחשיבות שסוגיה זו זוכה לה, כל אלה עדיין בחיתוליהם. עיקר הדיון הציבורי בישראל התמקד עד היום בשני נושאים: הזכות למות בכבוד וסוגיית ההוספיס והטיפול התומך (הפליאטיבי). הדיון על הזכות למות בכבוד נסב לאו דווקא על הזכות למות בבית, אלא בכלליות על הזכות שלא לקבל טיפול מאריך חיים ללא הסכמת המטופל. גם בסוגיית ההוספיס והטיפול התומך נסב הדיון לאו דווקא על הזכות למות בבית, אלא על הזכות לקבל טיפול תומך ודואג, מתוך תפיסת עולם הוליסטית, גם כשהרפואה הקונבנציונלית 'הרימה ידיים' בכל הנוגע ליכולת להציל חיים או למנוע את המשך ההידרדרות של מחלה סופנית. הדיונים בשני נושאים אלה, מבלי לפגוע בחשיבותם, לא התיימרו מעולם להתמקד בסוגיית זכותם של הזקנים לבחור ולהחליט למות בביתם ולא במסגרת מוסדית, על אף מחלתם ו/או מוגבלותם.

חשוב לזכור כי הזכות למות בבית איננה יציר מוחם הקודח של 'חובבי זכויות' ליברלים או אינדוידואליסטים. מחקרים אמפיריים גילו כי תופעת המוות במוסדות מנוגדת לרצונם של מרבית הזקנים. הזקנים, מתוך תחושה טבעית ומובנת, מעדיפים למות בביתם, במיטתם, בחברת יקיריהם והקרובים להם. לרוב האנשים בית הוא לא רק מקור של חום, אהבה ונוחות אלא מקור של יציבות, שליטה, תחושת שייכות ומשמעות. בית קשור במישרין למושגים של כבוד עצמי, אוטונומיה וחירות האדם. ביתו של אדם משקף את תמצית זכותו ויכולתו להגדיר את עצמו ולעצב את הווייתו היומיומית על פי אמונתו ותפיסת עולמו האישית. מוסד - בית חולים, בית אבות או כל מסגרת מוסדית אחרת - הוא ניגוד מוחלט לכל ההיבטים האנושיים שתוארו לעיל. גם במסגרת מוסדית משובחת, מקצועית

ועשירה, אין כדי לשלול את הפגיעה העמוקה בכבוד האדם הכרוכה בעצם הוצאתו מביתו ובאובדן שליטתו בהחלטות היום-יום של חייו. ואולם למקום המוות יש היבטים תרבותיים וחברתיים מעבר להיבט האישי. מציאות שבה מרבית הזקנים מתים בביתם מבטאת גם גישה בסיסית שלפיה זקנה ומוות הם תופעות נורמליות, חלק ממעגל החיים הטבעי והאנושי. במיסוד המוות, לעומת זאת, כמו במיסוד הזקנה, טבועה עמדה חברתית שלפיה זקנה ומוות הם תופעות א-נורמליות המחייבות להוציא את הזקן מסביבתו הטבעית, להרחיקו מסביבת החברה הנורמלית ולשימו במסגרת מיוחדת, חיצונית למעגלי החברה הרגילים. כבימי הביניים, אז הוצאו אל מחוץ לחומות מצורעים, מפגרים ומשוגעים, ההבניה החברתית של המוות בחברה המודרנית חיונית להבנת השינוי במקומו של המוות במאה העשרים. את חוסר הנכונות לקבל את המוות ולהשלים עמו ואת המאבק בו אפשר אפוא להבין רק כחלק ממכלול התפיסה התרבותית המתייגת מוות וזקנה כעניינים לא טבעיים, לא נורמליים - כאלה שצריך לחשוש מפניהם ולהסתירם. כמו זכויות בסיסיות אחרות, הגשמתה של הזכות למות בבית מורכבת מהיבטים רבים ומגוונים. ניתן להציג את הזכות למות בבית בישראל בצורת מודל משפטי כדלקמן:

כפי שעולה מהמודל המתואר לעיל, את הזכות למות בבית ניתן להציג בחלוקה לשני היבטים שונים מהותית זה מזה: הזכות ה'שלילית' והזכות ה'חיובית' למות בבית. ההבחנה בין שני היבטי הזכויות מתבססת על הבחנה שעשה בשעתו הפילוסוף האנגלי ישעיהו ברלין (Berlin, 1969). ההיבט ה'שלילי' של הזכות הוא 'חופש', חירות, לבחור למות בבית תוך הטלת חובה על המדינה והחברה להימנע מלהתערב ולהפריע ליחיד להגשים רצון זה. להיבט זה שלושה מרכיבים חיוניים: הזכות לקניין ולפרטיות בביתו של היחיד; הזכות לחירות ואוטונומיה בקבלת ההחלטות הרפואיות על גופו של היחיד; והזכות להמשך כיבודה של אוטונומיה זו כאשר היחיד מאבד את כשירותו וצלילותו. ההיבט השני איננו רק החופש למות בבית, אלא הזכות ה'חיובית' וחובת המדינה לתמוך ולאפשר הלכה למעשה הגשמת חופש זה. גם כאן, לזכות חיובית זו שלושה מרכיבים: הזכות לסיוע בדיור וקורת גג בזקנה, המאפשרת לאדם לחיות (ולמות) בדירה משלו; הזכות לקבל מהמדינה טיפול ושירות רפואי בבית; והזכות לקבל בבית טיפול סיעודי ממושך, המאפשר לאדם ולמשפחתו להימנע מהמעבר למסגרת מוסדית בסוף חייו. שני היבטים אלה, הזכות ה'שלילית' והזכות ה'חיובית' למות בבית חוברים יחדיו בכל הנוגע בצורך בהעצמה, כלומר בהענקת מידע, חינוך והכשרה שיאפשרו לאנשים לממש את זכותם למות בבית.

כאשר פורטים את המודל לרמה המעשית, התמונה העולה במשפט הישראלי מורכבת: בכל הנוגע לזכות השלילית למות בבית, מקנה המשפט הישראלי לכל אדם זקן את הזכות לבחור למות בביתו, כלומר ניתן לו חופש לעשות כן מבלי שהמדינה או רשויותיה יתערבו וימנעו זאת ממנו. עם זאת אין עדיין במשפט הישראלי מענה של ממש בכל הנוגע לזכות חיובית של האדם הזקן למות בביתו, כלומר יצירת מכלול שירותים חברתיים ובריאותיים ומערך תמיכה במימון ציבורי, המאפשר למות בבית ונותן מענה לצרכים הרפואיים, החברתיים והנפשיים הנדרשים להוצאה לפועל של החלטה כה הרת גורל. כך לשם דוגמה, חוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשמ"ד-1994, אינו כולל בסל שירותי הבריאות הבסיסי מערך זכאות מוגדר וברור של טיפולי בית לאנשים הנוטים למות. הפתרון שלו 'זכאים' הזקנים בישראל הוא עדיין בעיקרו הפתרון המוסדי החוץ-ביתי בלבד (בנטור, 2005).

ברור כי ה'חופש' למות בבית חסר משמעות בהיעדר מערך תמיכה, סיוע, חיזוק, וטיפול, אשר בפועל יאפשרו לאדם לעבור את השלבים

הכרוכים בחודשים, בשבועות בימים ובשעות האחרונות שלפני המוות. לא רבים האנשים המסוגלים לעבור את התקופה האחרונה של החיים לבדם, במיטתם, ללא כל עזרה ותמיכה. העזרה, הטיפול והתמיכה הנדרשים רבים, מורכבים ולעתים אף יקרים. הם כוללים טיפולים תרופתיים, מגוון טיפולים רפואיים, אביזרים רפואיים, תזונה ותמיכה, עזרה פיזית, נפשית, פסיכולוגית ועוד. על כל אלה לא נותן הממד החוקי השלילי של הזכות למות בבית מענה כלל, או נותן מענה חלקי ולא מספק. מצד שני, ושלא כמו בנוגע לזכות להקים בתי אבות בקהילה, החוק בישראל עדיין לא השכיל ליצור ולהקנות לזקנים את הממד החוקי החיובי, המעטפת החוקית המחייבת את המדינה לספק, לכלכל ולהעניק בפועל את מכלול מערך הטיפול שתואר לעיל. האתגר המשפטי הישראלי הוא להפוך את הזכות השלילית - החופש לבחור למות בבית, לזכות חיובית - הזכות לקבל מהמדינה תמיכה רפואית, כלכלית וסיעודית למות בבית. רק כך תוגשם בפועל זכותם של זקנים, הסובלים מחולי ומוגבלות, לבחור ולסיים את חייהם במיטתם ובביתם, ולא במסגרת מוסדית קרה ומנוכרת.

3. על הזכות לנהוג גם בזקנה

הזדקנות האוכלוסייה והעלייה הניכרת בשימוש בכלי רכב פרטיים הובילו לכך שיש יותר נהגים זקנים, גם במספרם וגם יחסית למשקלם בקרב כלל הנהגים בחברה. בכל העולם המערבי יש עדות לגידול בכמות הזקנים שהם בעלי מכוניות, בעלי רישיון נהיגה ונוהגים בפועל. בדומה לאוכלוסייה בכללותה, קבוצת הנהגים שגדלה בקצב המרבי היא זו של הנהגים בני ה-80 ומעלה (Tuokko & Hunter, 2002). במדינת ישראל, בשנת 1994, רק למעט יותר מ-20% מאוכלוסיית בני ה-65+ היה רישיון נהיגה ואילו בשנת 2004, לכ-29% מאוכלוסייה זו היה רישיון נהיגה וברשות כ-36% או ברשות בני משפחתם הייתה מכונית פרטית או מסחרית עד 4 טון (ברודסקי, שנור ובאר, 2005).

בישראל בשנת 2005, היו 152,992 מורשי נהיגה בגילאים 65-74, ו-51,957 בגילאים 75 ומעלה. בסך הכול, מכלל מורשי הנהיגה (3,116,437), כ-6.7% היו הזקנים. יחסית לשיעור המעורבות של נהגים בתאונות דרכים קטלניות וקשות (מספר מעורבים בתאונות ל-10,000 נהגים), שיעור המעורבות של בני ה-65+ הוא הגבוה (13.3) למעט הקבוצה של צעירים עד גיל 24 (הרשות הלאומית לבטיחות בדרכים, 2006).

עם זאת, נהגים בני 65+ היו מעורבים בשנת 2004 רק ב-1601 תאונות עם הרוגים או פצועים קשה (מתוך סה"כ 34,037 תאונות כאלה), כך שמשקלם היחסי, 4.7%, עדיין נמוך בהשוואה למשקלם היחסי בקרב כלל מורשי הנהיגה. לפיכך השאלה כיצד מודדים את רמת הסיכון שנהגים זקנים נמצאים בה ויוצרים אותה, מעוררת שאלות מתודולוגיות כבדות משקל. בספרות המדעית יש חילוקי דעות עמוקים בשאלה אם אכן נהגים זקנים מסוכנים יותר או פחות מנהגים צעירים. יש הטוענים כי אם מביאים בחשבון את מספר הקילומטרים, מסתבר כי נהגים זקנים אינם 'מסוכנים' יותר מנהגים צעירים הנוהגים מספר דומה של קילומטרים (Hakamies-Blomqvist, Raitanen, & O'Neill, 2002).

העלייה במספרם של הנהגים הזקנים גררה בעקבותיה עלייה במעורבותם בתאונות דרכים. תאונות דרכים שבהן היו מעורבים נהגים זקנים, זכו לעתים לפרסום ציבורי נרחב והעלו על סדר היום את שאלת הבטיחות הקשורה להמשך נהיגתם של זקנים. כך לדוגמה, בשנת 2002 אירעה תאונת דרכים בקליפורניה אשר בה נהג בן 80 הרג 9 אנשים בשוק כפרי. ודוגמה אחרת: בשנת 2005 פרסם עיתון 'הארץ' בכותרת כי 'נהגת בת 93 לקתה בלבה והתנגשה ב-3 מכוניות' (אזולאי, 2005). בתגובות הקוראים באינטרנט ניתן היה למצוא דברים בסגנון 'איך בת 93 נוהגת?! צריך להגביל את הגיל, שלא יקרו דברים כאלה'; או 'רעיון טוב . . . 1. לא לתת לנהגים זקנים לנהוג! 2. אם כבר נותנים להם לנהוג לחייב אותם לשים שלט "נהג זקן". אפשר להשתגע מלנסוע אחרי מישהו ובסוף לגלות שהוא חטיאר בן 80'.

ואכן, אחת הסוגיות החשובות בתחום הנהיגה בזקנה היא מידת הסיכון הכרוכה בנהיגתם של נהגים זקנים, ומידת הקשר בין הגיל ובין המעורבות בתאונות דרכים. מצד אחד, נהגים זקנים הם נהגים בטוחים: יחסית לשיעורם בכלל הנהגים, שיעור המעורבות שלהם בתאונות דרכים נמוך. לדוגמה, בפרובינציית בריטיש קולומביה, שיעור הנהגים הזקנים הוא 13.6%, אבל הם מעורבים רק ב-9.2% מהתאונות עם הרוגים (ICBC, 1998). מצד שני, מדידת שיעור ההתרסקויות למייל (crashes per mile), מגלה כי בארה"ב הוא עולה אחרי גיל 70, ועולה בשיעור גדול אחרי גיל 80.

האפשרות לנהוג במכונית בכלל ובזקנה בפרט, חשובה מאוד ואפילו קריטית בהקנותה לא רק עצמאות אישית ומניעת תלות, אלא גם בהבטיחה כבוד עצמי ותדמית אישית. הדברים חשובים במיוחד לגבי

זקנים המתגוררים בפריפריה, באזורים חקלאיים ומרוחקים, או במקומות שבהם אין תחבורה ציבורית נגישה ויעילה. הנהיגה מאפשרת לזקנים לשמור על קשר עם חברים ומשפחה, להמשיך ולחיות חיים פעילים, לשלוט על חייהם ולא להיות תלויים באחרים. אובדן היכולת או הזכות לנהוג במכונית ומעבר למצב של תלות באחרים, גוררת בעקבותיה פגיעה חמורה באיכות החיים וכרוכה לעתים קרובות בפגיעה פסיכולוגית, נפשית ואף פיזית. אובדן רישיון הנהיגה והיכולת לנהוג מביא לבדידות והדרה חברתית ומחייב לעתים אף לעזוב את הבית והקהילה ולעבור למסגרת דיור מוסדית (Brinig et al., 2005; Molnar, Eby, & Dobbs, 2005).

אחת התופעות המעניינות בתחום הנהיגה בִּזְקָנָה היא שזקנים רבים מתאימים בעצמם את דפוסי הנהיגה שלהם לירידה ביכולותיהם במודעות וללא כפייה או דרישה חיצונית. נהגים זקנים מפחיתים את כמות הנסיעות שלהם, מפסיקים לנהוג בלילה או בדרכים בין עירוניות, בוחרים רחובות פחות עמוסים או דרכים צדדיות ושקטות, מאמצים דפוסי נהיגה שמרניים (מהירות נמוכה, נהיגה בשעות שקטות), או פשוט מאפשרים לבני משפחה אחרים לנהוג במקומם במכוניתם (Miller, 1999). לפיכך בשיעור שנתי בממוצע, הזקנים אינם בסיכון גבוה יותר מקבוצות גיל נמוכות. עם זאת, בשל היחלשותם הפיזית ובשל התדרדרות טבעית ביכולתם הגופנית, חומרת הפגיעות שלהם בתאונות שבהן הם מעורבים גדולה וקטלנית בהשוואה לצעירים (Molnar, Eby & Dobbs, 2005).

אף שהגיל עצמו לא פוגם ביכולת הנהיגה, ירידה ביכולות פיזיות או מחלות הקשורות בִּזְקָנָה, בהחלט משפיעות על כושר הנהיגה. כך לדוגמה מצביעים מחקרים על קשר אמפירי בין הבחנה בדמנציה, שהיקף התחלואה בה עולה עם הגיל, ובין כמות התאונות. מחקר בקרב חולי אלצהיימר מצא כי שיעור התרסקויות (crashes) בשנה עלה מ-0.068 בשנה הראשונה לזיהוי המחלה ל-0.159 בשנה הרביעית (Drachman & Swearer, 1993). דוגמה אחרת מתחום הראייה, אחד החושים החשובים לכושר הנהיגה: אחת מהתופעות הקשורות בהזדקנות האנושית כרוכה בירידה ביכולת הראייה, לא רק ביכולת זיהוי הפרטים אלא גם בממד הפריפריאלי של תחום הראייה. לפיכך יש קשר ישיר בין מחלות הקשורות לראייה בגיל זְקָנָה כגון גלוקומה, קטרקט או דגנרציה מקולרית, ובין מעורבות בתאונות דרכים (Voelker, 1999).

אחת הדרכים לנסות ולהתמודד עם סוגיית הנהיגה בגיל זְקָנָה היא באמצעות חוקים והסדרה נורמטיבית של הזכות להחזיק רישיון נהיגה.

בחינה של כמה הסדרים בתחום זה מעלה כי למגוון מדינות יש מגוון הסדרים חוקיים לנהיגתם של זקנים. יש מדינות שמקצרות את משך הזמן עד לחידוש הרישיון של נהגים זקנים; יש המחייבות התייצבות אישית של הנהג הזקן לעומת הסתפקות בחידוש בדואר לנהגים צעירים, יש הדורשות מבחן ראייה, מבחן כתוב או אפילו מבחן מעשי. מדינות מאמצות לעתים דפוסי רגולציה מקוריים: לדוגמה, הטלת חובת דיווח על רופאים או אנשי מקצוע אחרים לגבי זקנים שהם סבורים שאינם כשירים לנהוג; או תמרוץ חברות ביטוח לבצע 'סינון' עצמי של נהגים זקנים באמצעות מגוון תעריפי ביטוח המבוססים על מבחני יכולת או כשירות פיזית למבוססים זקנים (Tuokko & Hunter, 2002; Brinig et al., 2005).

במדינת ישראל, ההסדר החוקי בכל הנוגע לרישיון נהיגה בגיל זקנה, אימץ את התפיסה הבאה: א. תקופת החידוש: עד גיל 65, רישיון הנהיגה מתחדש לתקופה של 10 שנים; החל מגיל 65 יש לחדש את רישיון הנהיגה כל שנתיים; ב. כל הליך חידוש רישיון מחייב בדיקה רפואית על ידי רופא שמכיר את עברו הרפואי של הנבדק וכן בדיקת ראייה. החל משנת 2000 הבדיקות כוללות קשת רחבה של שאלות רפואיות המקיפות נושאים רחבים; ג. ללא קשר לגיל דווקא, מוטלת על רופאים המטפלים באדם שגילו מעל 16 חובת דיווח לרשות הרפואית מטעם רשות הרישוי על אבחון מחלה שבעקבותיה עלול האדם לסכן בנהיגתו את עצמו או את זולתו (ס' 12 לפקודת התעבורה).

במילים אחרות, מחוקק המשנה בישראל אימץ אמת מידה כרונולוגית קיצונית למדיי: עד גיל 65, יכול אדם במשך עשר שנים לנהוג בלי לעבור שום בדיקה רפואית, ועם הגיעו לגיל 65, הוא חייב לעבור כל שנתיים בדיקות רפואיות. הסדר זה נראה בעייתי מאוד מכמה סיבות. לשם השוואה, בשום מדינה בארה"ב אין הוראה כל כך קיצונית. במדינות רבות אין כל שינוי בתקופת חידוש הרישיון מעל גיל 65, ובמדינות שיש שינוי בתקופת החידוש, הוא נעשה רק מגיל מבוגר יותר (החל מגיל 70 או יותר) או שקיצור תקופת החידוש הוא לזמן ארוך יותר (לדוגמה, ל-5 שנים במקום 10; Molnar & Eby, 2005). גם מנקודת מבט אירופית ניצבת מדינת ישראל בקצה המחמיר של הסולם (עם איטליה), בשעה שמרבית המדינות קובעות רף כרונולוגי התחלתי גבוה יותר (למשל גיל 70) או קובעות בדיקות תקופתיות בתדירות נמוכה יותר (3 או 5 שנים לחידוש נוסף של הרישיון; White & O'Neill, 2000).

מה אפשר לעשות? האם ראוי ונכון לבסס חוקים המסדירים את רישוי הנהיגה על בסיס גיל? תשובתי היא לא.

א. הגיל הכרונולוגי עצמו הוא אינדיקטור גרוע בנוגע ליכולת נהיגה או למעורבות בתאונות דרכים. חוקרים ומחקרים חוזרים ומציינים נקודה זו שוב ושוב (Brinig et al., 2005). אין שום היגיון או סיבה ל'ענישה' אוטומטית של נהגים רק בגלל גילם הכרונולוגי.

ב. 'ענישה' אוטומטית של זקנים בכל הנוגע לזכותם לנהוג גוררת פגיעה קשה מאוד לא רק בכבוד האדם, בעצמאות ובאוטונומיה; יש לה גם מחיר אישי כבד: פגיעה נפשית הגוררת בעקבותיה אף פגיעה פיזית תפקודית. בסופו של דבר, ייתכן כי המחיר החברתי-כלכלי גבוה מה'חסכון' הבטיחותי.

ג. עיצוב חקיקתי המעוגן בגיל כרונולוגי מנציח ומעצים תפיסות עולם סטריאוטיפיות שליליות על זקנה, זקנים והזדקנות. זוהי גילנות ageism ללא הצדקה, המנציחה תפיסות עולם שלפיהן זקנים שונים מאחרים, נהגים פחות טובים, יותר מסוכנים וכשירותם או יכולתם פחותות.

במילים אחרות לא הגיל הכרונולוגי יוצר את הקשר למעורבות בתאונות דרכים אלא כשלים או מוגבלויות אחרות שגם אם יש להם זיקה מסוימת לגיל הכרונולוגי, אין הם בהכרח קשורים אליו. כך לדוגמה ירידה בראייה: אכן יש קשר בין ירידה ביכולות ראייה ובין המעורבות בתאונות דרכים. הפתרון לכך צריך להיות לכל הגילאים - דרישה לבדיקת ראייה כתנאי לחידוש הרישיון.

אם באמת אכפת מנהגים זקנים, יש קודם כל לזכור, על פי עקרון החובה לאמץ אמצעי הפוגע במידה הפחותה בזכויות היחיד, שההחלטה פעמים רבות איננה בינרית: כן רישיון לא רישיון. ניתן להעלות על הדעת להמשיך ולהשאיר את רישיון הנהיגה בידי הנהג הזקן, אך להגביל את השימוש בו לתנאים ההולמים את יכולותיו. כך לדוגמה ניתן להגביל את רישיון הנהיגה לנהיגה בשעות היום בלבד, לנהיגה בדרכים עירוניות בלבד, וכיו"ב. יש לפיכך, לשנות לחלוטין את ההסדר החוקי בישראל על פי הקווים המנחים הבאים:

א. לחייב בדיקה רפואית, בכל הגילאים, כל חמש שנים. זוהי מסגרת ניטרלית מבחינה גילאית, היא איננה מפלה את אוכלוסיית הזקנים, והיא מאפשרת בסבירות ובאובייקטיביות למנוע מנהגים שמצבם

הבריאותי/פיזי אינו מאפשר את המשך נהיגתם, להמשיך ולסכן את עצמם ו/או את סביבתם. כך מנוטרל הממד הגילאי של ההסדר החוקי הקיים כיום בישראל, אך בד בבד מתאפשרת הבדיקה התקופתית של כישורי הנהיגה של נהגים בגילאים מתקדמים. הדבר עולה בקנה אחד עם הסדרים חוקיים הקיימים במדינות רבות בארה"ב (Molnar & Eby, 2005).

ב. לפעול ביצירת מסגרות חינוך והכשרה לנהגים זקנים בזיהוי מגבלות נהיגה. כפי שתואר לעיל, זקנים המודעים למגבלותיהם משנים בעצמם את דפוסי הנהיגה שלהם ומצמצמים את הסיכון לעצמם ולסביבה אף ללא התערבות רשמית חיצונית. חיזוק ומיסוד מערכות החינוך וההכשרה של הבחינה העצמית יכולים לסייע רבות לנהגים הזקנים לצמצם את סיכון המעורבות שלהם בתאונות (Eby & Molnar, 2005).

ג. לפעול ביצירת מסגרות חינוך והכשרה לרופאי משפחה ולאנשי מקצוע בתחום מקצועות הבריאות (דוגמת מרפאים בעיסוק, פיזיותרפיסטים, פסיכולוגים ועוד) בזיהוי מגבלות נהיגה בעקבות מגוון מחלות. הגברת המודעות והשימוש בכלי חובת הדיווח של אנשי מקצועות הרפואה הוא ניטרלי מבחינת הגיל, ומאפשר להתמודד באובייקטיביות עם סוגיית הירידה בכישורי הנהיגה לכל אורך החיים וללא קשר דווקא לגיל כרונולוגי (שטייר, 2002; Molnar, Eby, & Dobbs, 2005).

4. על הזכות לעצמאות ועל שלילת האפוטרופסות בזקנה

אחד הכלים החוקיים החשובים שבהם משתמשים עובדים סוציאליים או פקידי סעד במסגרת פעילותם להגן על זקנים במצבי מוגבלות או אובדן כושר, הוא מינוי אפוטרופוס מכוח חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, תשכ"ב-1962. המשפט הישראלי יוצא מהנחה שכל אדם כשיר לזכויות ולחובות. חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות תשכ"ב-1962 מעגן את תפיסת העולם החוקתית והערכית, שלפיה לא ניתן להגביל את כשירותו של אדם מבלי שהדבר נעשה במפורש בחקיקה או בהחלטה שיפוטית. לפי סעיף 1 לחוק 'כל אדם כשר לזכויות ולחובות מגמר לידתו ועד מותו' ולפי סעיף 2 'כל אדם כשר לפעולות משפטיות, זולת אם נשללה או הוגבלה כשרות זו בחוק או בפסק דין של בית

משפט'. מכאן ברור כי מינוי אפוטרופוס על אדם בגיר וכשיר הוא הליך משפטי שתוצאותיו מרחיקות לכת וגורמות לפגיעה קשה בחירותו ובפרטיותו (אנגלרד, 1995; דורון, 2001).

המשמעות המשפטית המעשית של מינוי אפוטרופוס על אדם מבוגר היא הפיכתו לתינוק או לילד בכך שהוא חדל להיות יישות משפטית אוטונומית: האדם חדל להיות מוסמך להחליט החלטות משפטיות בכוחות עצמו, הוא מחויב לציית לאפוטרופוס והאפוטרופוס הוא זה שמוסמך לקבל החלטות משפטיות הנוגעות לכל תחומי החיים של הזקן החסוי. זוהי פגיעה מהותית בעצמאות הזקן ובזכויות הפרט והתערבות רחבה מאוד של החברה בניהול העניינים של הפרט (דורון, 2001).

כל זה נכון במיוחד בהתחשב בעקרונות היסוד החוקתיים הנשקפים מחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו. כדברי פרופ' אנגלרד: 'הכשרות המשפטית היא ללא ספק זכות יסודית ביותר של אדם הקשורה לכבודו. נמצא כי שלילת כשרותו של אדם או הגבלתה צריכה להתפרש כפגיעה בכבודו, ובמובן מסוים - אף בחירותו. התוצאה היא, כי מעשה חקיקה הבא להגביל את הכשרות המשפטית חייב לעמוד במבחנים של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, כמוגדר בסעיף 8 לחוק זה'. (אנגלרד, 1995).

ניסיון של חברות אחרות מלמד כי בפועל, הליך האפוטרופוסות המשפטית מופעל בעיקרו על האוכלוסייה הזקנה בחברה וכי במקרים רבים ננקט ההליך ממניעים פטרנליסטיים ועל בסיס תפיסות עולם סטריאוטיפיות ביחס לזקנה, ולא דווקא מכוונה אמיתית להגן על האינטרסים של אלה אשר עליהם הוא ננקט (Andrews, 1997). המודעות לקשר בין אפוטרופוסות ובין פגיעה בזכויות האוכלוסייה המבוגרת עלתה על סדר היום הציבורי בארה"ב בסוף שנות ה-80 בעקבות מחקר רחב היקף שנעשה על ידי ה-Associated Press. קבוצה של 67 כתבים של רשת האסוסייטד-פרס, בכל 50 המדינות ברחבי ארה"ב ראינו מאות שופטים, עורכי דין, חוסים והאפוטרופוסים שלהם, ובחנו לא פחות מ-2000 תיקי אפוטרופוסות בבתי משפט. הממצאים פורסמו בסדרה של כתבות בקשת רחבה של כלי תקשורת במשך שישה ימים רצופים בכל רחבי ארה"ב (Associated Press Report, 1987). ועדת משנה של הקונגרס האמריקני שדנה בממצאים אלה ובמציאות המשפטית הקשורה לאפוטרופוסות כפי שנחשפה ברבים הכתירה את המצב בשעתו כלא פחות מ-National Disgrace (חרפה לאומית - Abuses in Guardianship, 1988). בעקבות המחקר העיתונאי והתגובות הפוליטיות, החלו מלומדים מתחום

המשפט בארה"ב לחקור את הנושא ולכתוב עליו. הצטרפו אליהם מחוקקים אשר החלו לנקוט יזמות לתיקון החוקים המסדירים את תופעת האפוטרופסות על זקנים. ואכן בעשור האחרון הייתה הפעילות החקיקתית בארה"ב מאופיינת בתופעה נרחבת של רפורמות משפטיות בתחום זה (Frolik, 1998; Andrews, 1997).

בעקבות ארה"ב החלו קנדה וכמה מדינות באירופה לבדוק את סוגיית האפוטרופסות לזקנים ונקטו יזמות לשינוי החוקים ולביצוע רפורמות מרחיקות לכת בתחום (Blankman, 1997; Eekelaar & Pearl, 1989; Doron, 1998). במחוז אונטריו שבקנדה לדוגמה, דנו במהלך שנות ה-80 לא פחות משלוש ועדות ציבוריות בסוגיות הקשורות לנושא, הגישו את מסקנותיהן והמלצותיהן לבית המחוקקים המחוזי והביאו ליצירת מכלול חקיקתי חדש לחלוטין שקיבל תוקף בשנת 1992 (Verdun-Jones & Gordon, 1992). מאמרים ומחקרים על החקיקה החדשה אכן המחישו כיצד זו שינתה לפחות במידה מסוימת את היחס המשפטי לאוכלוסיית הזקנים בכל הנוגע להליכי אפוטרופסות (Hoffman, 1997; Doron, 2004).

גם בישראל ניכרת בשנים האחרונות התעוררות במודעות לחשיבות ולרלוונטיות של תחום האפוטרופסות המשפטית על חייהם של הזקנים ועל זכויות האזרח של מבוגרים. עיקר הספרות שהתפתחה בתחום זה עד היום התבססה על ניתוחים אקדמיים ותאורטיים (מלמד ואח', 1999; הייניק והס, 1992; אליאס, 1998; אנגלרד, 1995; דורון, 2001). ברם, מעבר להתייחסות האקדמית-תאורטית, ככל שהדבר נוגע לחקר הממד האמפירי של התופעה, נערכו בישראל עד היום מחקרים אמפיריים אחדים בלבד (הייניק וסולומיש, 2001; Doron, 2004). במחקר הראשון שנגע בהיבט מצומצם וחלקי - התעודות הרפואיות הנכתבות לצורך בקשות למינוי אפוטרופוס - נמצא שתעודות אלה אינן מספיק מעמיקות ואינן משקפות מחויבות מספקת להגנה על זכויות האזרח של הזקנים. המחקר השני בחן את דרך פעולתם של בתי המשפט לענייני משפחה בצפון הארץ בכל הנוגע למינוי אפוטרופוסים על זקנים וגם כאן נמצא כי ההליכים המשפטיים למינוי אפוטרופוס על זקנים אינם מעניקים הגנה מספקת לזכויות היסוד של הזקנים מפני האפשרות של פגיעה. לבסוף, גם מבקר המדינה נתן דעתו בעניין, ובדוח מבקר המדינה תשס"ד חשף תמונה עגומה של פגיעה בזכויותיהם של מי שנתונים להליכי אפוטרופסות על פי הדין.

אחת הבעיות המשפטיות המרכזיות בתחום זה היא סוגיית ההערכה הרפואית על כשירותם השיפוטית של זקנים עם מוגבלות. ממצאי מחקרים מצביעים על חשיבות ההערכה (assessment) המפורטת בתעודות הרפואיות ובתסקירים הסוציאליים בכל הנוגע לאופי ההליך השיפוטי במינוי אפוטרופוסים על זקנים. מסתבר כי בתי המשפט נסמכים כמעט לחלוטין על חוות דעת רפואיות וסוציאליות אלה, ומוצאים בהם אף את הצידוק להתפשרות על ההגנות הפרוצדורליות (הכרוכות בהליך משפטי). ההסתמכות על תיעוד וחוות דעת רפואיות וסוציאליות בכל הנוגע להליך האפוטרופסות על מבוגרים נטועה בעליית כוחה של הרפואה המודרנית לצד נכונותה של מערכת המשפט לראות ב'מומחים הרפואיים' או ב'מומחים הסוציאליים' מקורות בלעדיים לפתרון הראוי לשאלה המשפטית הקשה מתי ראוי להכריז על אדם בגיר כמי שאינו כשיר לזכויות ולחובות (ישי, 1994; Doron, 1998).

ברם, זה מכבר יש מודעות לבעייתיות הכרוכה בהסתמכות אוטומטית על חוות דעת 'מקצועיות' בתחום האפוטרופסות המשפטית על זקנים ולצורך במומחיות מיוחדת בכל הנוגע להערכת כשירות משפטית של זקנים וכי לא די להיות 'עובד סוציאלי' או 'רופא' כדי להכריע בשאלה קשה זו. מחקרים רבים בעולם חשפו את מורכבות תהליך גיבוש ההערכה של כשירותו וצלילות דעתו של אדם זקן, ואת ההיבטים הרבים והמורכבים של הערכה זו, שאינם רק פיזיים אלא גם נפשיים, פסיכולוגיים וחברתיים (Baker, 1998; Kapp & Mossman, 1996). גם בישראל נשמעו בשנים האחרונות קולות הקוראים להגדלת המודעות וההבנה כי הערכת הכשירות המשפטית של אנשים זקנים כרוכה במומחיות מיוחדת שאינה מצויה בידיו של רופא מן השורה.

כך למשל, מזווית המבט המשפטית, הצביעו כמה חוקרים בישראל (אליאס, 1998; מלמד ואח', 1999) על מגוון מחקרים ומאפיינים המחייבים התייחסות מיוחדת להערכת יכולתו של חולה זקן לתת הסכמה מדעת לטיפול רפואי ולהתאמה של הליך מינוי אפוטרופוס שייתן מענה להערכה זו. כך למשל, מצביעים במחקרם הפסיכוגריאטריים הייניק והס (הייניק והס, 1992) על פערים בין המבחנים הרפואיים והקליניים הקשורים להערכת 'יכולת שיפוט' ובין המונחים המשפטיים הקשורים למושג זה, ועל קושי ממשי לגשר על פערים מהותיים אלה.

הרוחות החדשות הנושבות ברחבי העולם המפותח בכל הנוגע לצורך במומחיות ייחודית בהערכת כשירות משפטית אינן ניכרות בהסדר החוקי

הקיים כיום בישראל. תחום זה נותר בישראל כמעט ללא שינוי מבחינה חוקית רשמית במשך עשרות שנים. תקנות האפוטרופסות המשפטית אינן דורשות כשירות מיוחדת לצורך מתן התעודה הרפואית או התסקיר הסוציאלי הנלווים לבקשה למינוי אפוטרופוס; הן אינן מפרטות את המבחנים ו/או הבדיקות הנדרשים לצורך מתן חוות דעת, או את אמות המידה המדעיות הנדרשות לצורך ביצוע ההערכה. ואכן בבדיקת תוכן של תעודות אלה בפועל, שערכו הייניק וסולומיש, עלה כי בתעודות הרופא שמולאו לצורך בקשות למינוי אפוטרופוס לא נעשה שימוש בכלים מדעיים חיוניים (הייניק וסולומיש, 2001). נראה לפיכך כי ראוי למשפט הישראלי להתחדש ולהתעדכן כך שיעניק יותר הגנה לזכויותיהם של זקנים עם מוגבלות בהליכי מינוי אפוטרופוס מתוקף חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות. הגנות אלה צריכות לא רק מנגנונים פרוצדורליים, דוגמת חובת ייצוג למי שמבקשים למנות לו אפוטרופוס, או חובת שמיעה אשר תחייב את השופטים לראות ולשמוע את האדם מכלי ראשון ולהתרשם באופן בלתי אמצעי מרצונותיו. הגנות אלה צריכות גם לכלול תכנים מהותיים, אשר יצמצמו את הסמכות למנות אפוטרופוס אך ורק לתחומים ספציפיים שבהם אכן קיים צורך הכרחי למנות מקבל החלטות חילופי, וגם זאת רק כאשר אין חלופה משפטית הפוגעת פחות בחירותו ובכבודו של האדם הזקן, דוגמת מינוי עצמי של מיופה כוח, או ביצוע מסמך הנחיות רפואיות מקדימות.

סיכום

המכנה המשותף של כל הסיפורים והדוגמאות שתוארו בפרק זה מראה כיצד החוק - בהקשרים מגוונים שלו - יכול לשמש כלי ה'משחרר' אנשים זקנים עם מוגבלות (כמו בסיפור התרת הקמתם של מעונות לזקנים בשכונות מגורים) או כלי מגביל ואף מדכא (כמו במקרים של הזכות למות בבית, הזכות לנהוג בִּזְקָנָה, או הזכות שלא להיות כפוף לאפוטרופסות). מעניין כי על כל המקרים שתוארו לעיל, ניתן להחיל היטב את עקרונות היסוד המפורטים בחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, תשנ"ח-1998. כך לדוגמה, ס' 4 לחוק הקובע כי 'אדם עם מוגבלות זכאי לקבל החלטות הנוגעות לחייו, על פי רצונו והעדפותיו, והכל בהתאם להוראות כל דין', משליך במישרין על כל הדוגמאות שתוארו: הוא מחזק את הצורך לאפשר לזקנים להחליט להמשיך לגור בדירתם ואף למות

בקהילתם גם במקרי מוגבלות וחולי קשים; הוא תומך בזכותם של הזקנים להחליט ולהמשיך לנהוג למרות מוגבלות; הוא מקנה לזקנים את הכוח להמשיך ולקבל החלטות, גם טפשיות או לא הגיוניות, מבלי להיות חשופים לסיכון שהמדינה תמנה להם לפיכך אפוטרופוס מכוח חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות.

באותה מידה, גם העקרונות הכלליים המפורטים בס' 6 לחוק רלוונטיים לכל הדוגמאות שתוארו לעיל. הוראות ס' 6 קובעות כי מימוש זכויות ומתן שירותים לאדם עם מוגבלות ייעשו תוך 'הקפדה על כבוד האדם וחירותו והגנה על פרטיותו', בשירותים הניתנים ומיועדים לכלל הציבור 'תוך ביצוע ההתאמות הנדרשות בנסיבות העניין כאמור בחוק זה'. ולבסוף, בכל הנוגע לזכויות ושירותים הניתנים על ידי גוף ציבורי (כמו בכל ארבע הדוגמאות לעיל) 'באיכות נאותה, בתוך זמן סביר ובמרחק סביר ממקום מגוריו של האדם, והכול במסגרת מקורות המימון העומדים לרשות הגוף הציבורי'.

נדמה שישום עקרונות היסוד המפורטים בחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, והרחבת השיח על הזכויות בתחום המוגבלות לשיח על הזכויות בתחום הזקנה, יכול להעשיר את שני התחומים, ולהביא את שתי האוכלוסיות לשבירת החסמים החברתיים המונעים מהם ליהנות מחיים של כבוד, שוויון ואזרחות מהותית.

רשימת המקורות

אזולאי, י' (2005). נהגת בת 93 לקתה בליבה והתנגשה ב-3 מכוניות. **הארץ**, 19.6.2005.

אליאס, א' (1998). הסכמה מדעת של החולה הקשיש, **רפואה ומשפט**, 18, 8-15.

אנגלרד, י' (1995). **חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות תשכ"ב-1962** (מהדורה שניה). ירושלים: המכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי ע"ש סאקר.

בנטור, נ' (2005). מערכת השירותים לטיפול בחולים הנוטים למות בבית. מתוך י' דורון (עורך) **בבית ולא במוסד: על הזכות למות בבית**. ירושלים: אש"ל.

ברודסקי, ג', שנור, י' ובאר, ש' (2005). **קשישים בישראל - שנתון סטטיסטי 2005**. ירושלים: אשל.

דורון, י' (2001). **הדיבר החמישי: סוגיות בזיקנה ומשפט**. ת"א: דורות.

דורון, י' (2005). **בבית ולא במוסד: על הזכות למות בבית בישראל**. ירושלים: אש"ל.

דורון, י' ודויד, א' (2004). חוקיות הקמת מסגרות דיור לזקנים בשכונות מגורים: השלכות הוספת סעיף 63א' לחוק התכנון והבניה, תשכ"ה-1965. **מקרקעין**, ג(6), 20-39.

הייניק, י' והס, י"צ (1992). הערכת השיפוט בחולה השיטיוני. **הרפואה**, 123(א-ב), 25-29.

הייניק, י' וסולומיש, א' (2001). כיצד רופאים כותבים תעודות לעניין אפוטרופוס בחולה קשיש. **הרפואה**, 140(ט), 827-830.

הרשות הלאומית לבטיחות בדרכים. (2006). **מגמות במספר תאונות הדרכים והנפגעים בהן**. אינטרנט: <http://pasimlev.mot.gov.il/RoadSafety/Statistics/2004/Before/Introduction/Statistic1b.htm>

ישי, י' (1994). עוצמת הרופאים במדינת הרווחה - מסגרת ניתוחית וחקר-מקרה ישראלי. **בטחון סוציאלי**, 41, 20-47.

מלמד, י', שניט, ד', קימחי, ר' ואליצור, א' (1999). מינוי אפוטרופוס: בדיקת התהליך וחשיבה מחודשת. **הרפואה**, 137(י'), 503-506.

ע"א 5942/92, **פלוני נ. אלמוני**, פ"ד מח (3) 837, 842.

ע"פ 326/86 **צבי רונן נ' הועדה המקומית לתכנון ולבניה**, פ"ד מא(4) 589.

ע"פ 410/87 **דבורה רן נ' הועדה המקומית לתכנון ולבניה רמת גן**, פ"ד מא(4) 72.

פקיד הסעד נ' פלוני פ"מ, תשנ"ה, חלק רביעי, 24.

שטייר, ש' (2002). תפקיד הרופא בהערכת כשירות רפואית של הנהג הקשיש. **הרפואה**, 141(ז), 617-621.

- Abuses in Guardianship of the Elderly and Infirm: A National Disgrace*. Washington D.C.: Subcommittee on Health and Long Term Care, One Hundredth Congress, first session, 1988.
- Andrews, M. (1997). The Elderly in Guardianship: A Crisis of Constitutional Proportions. *Elder Law Journal*, 5, 75.
- Associated Press Report*. (1987).
- Baker, F.M. (1998). Assessing Competency in the Elderly. in Zimny, G.H. & Grossberg, G.T. *Guardianship of the Elderly: Psychiatric and Judicial Aspects*. New York: Springer.
- Berlin, I. (1969). *Four Essays on Liberty*. London: Oxford University Press.
- Blankman, K. (1997). Guardianship Models in the Netherlands and Western Europe. *International Journal of Law and Psychiatry*, 20, 47.
- Bowers, V.J. (1996). Advance Directives: Peace of Mind or False Security? *Stetson Law Review*, 26, 677.
- Brinig, M. F., Wilkinson, M. E., Daly, J. M., Jogerst, G. J. and Stone, E. M. (2005). *Standards for Licensing and Driving*. The University of Iowa College of Law: University of Iowa Legal Studies Research Paper, No. 05-27.
- Doron, I. (1998). From Lunacy to Incapacity and Beyond. *Health Law Journal in Canada*, 19(4), 97-114.
- Doron, I. (2004). Ageing in the Shadow of Law: Elder Guardianship in Israel. *Journal of Aging and Social Policy*, 16(4), 59-77.
- Doron, I. and Davidi, A. (2006). Homes for the Aged and Residential Zoning: Can legislation make a difference? *Journal of Housing and Ageing*, 20(1/2), 97-115.

- Drachman, D. A., and Swearer, J. M. (1993). Driving and Alzheimer's disease: the risk of crashes. *Neurology*, 43(12), 2448-56.
- Eby, D. W. and Molnar, L. J. (2005). Self-screening by older drivers. *Public Policy and Aging Report*, 15(2), 18-20.
- Eekelaar, J. & Pearl, D. (eds.), (1989). *An Aging World: Dilemmas and Challenges for Law and Social Policy*. Oxford: Clarendon Press.
- Facts on Dying*. (2004). Online:
<http://www.chcr.brown.edu/dying/usastatistics.htm>
- Frolik, L. (1998). Guardianship Reform: When the Best is the Enemy of the Good? *Stanford Law and Policy Review*, 9, 347.
- Germino, B.B. (2003). Dying at Home. In Corless, I.B., Germino, B.B. and Pittman, M.A. *A Challenge for Living: Dying, Death and Bereavement*. (pp. 69-76). Boston: Jones & Bartlett. Haley, W.E. et al. (1987). Psychological, Social and Health Consequences of Caring for a Relative with Senile Dementia. *Journal of the American Geriatrics Society*, 35, 405.
- Hakamies-Blomqvist, L., Raitanen, T. and O'Neill, D. (2002). Driver ageing does not cause higher accident rates per km. *Transportation Research*, F5, 271-274.
- Hoffman, B. (1997) *The Law of Consent to Treatment in Ontario*. 2nd ed. Toronto: Butterworths.
- ICBC – Insurance Corporation of British Columbia. (1998). Traffic Collision Statistics: Police-attended injury and fatal collisions. British Columbia: Motor Vehicle Branch.
- Illich, I., Zola, I.K., McKnight, J., Caplan, J. and Shaiken, H. (1977). *Disabling Professions*. London: Marion Boyars.

- Kapp, M. & Mossman, D. (1996). Measuring Decisional Capacity: Cautions on the Construction of a "Capacimeter". *Psychology, Public Policy and Law*, 2(1), 73-95.
- Molnar, L. J. and Eby, D. W. (2005). A brief look at driver license renewal policies in the United States. *Public Policy and Aging Report*, 15(2), 1-13.
- Molnar, L. J., Eby, D. W. and Dobbs, B. M. (2005). Recommendations to the 2005 White House Conference on Aging. *Public Policy and Aging Report*, 15(2), 24-27.
- Platt, R.H. (1996). *Land Use and Society: Geography, Law and Public Policy*. California: Island Press.
- Tuokko, H., and Hunter, F. (2002). *Using "age" as a fitness-to-drive criterion for older adults*. Ottawa: Law Commission of Canada.
- Verdun-Jones, S. & Gordon, R. (1992). *Adult Guardianship in Canada*. Toronto: Carswell.
- Voelker, R. (1999). Crash risk among older drivers studies. *JAMA*, 282, 1610.

מעמד נציבות השוויון ביישום ואכיפה של 'פרק הנגישות' בחוק השוויון

בלהה ברג

מבוא

חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות התשנ"ח-1998 הטיל על נציבות השוויון לאנשים עם מוגבלות אחריות לקידום עקרונות היסוד של החוק, לקידום השוויון, למניעת אפליה של אנשים עם מוגבלות בכל תחומי החיים ולעידוד השתלבות והשתתפות פעילה של אנשים עם מוגבלות בחברה. בחוק שהתקבל הוסדרו חלק מהתחומים שהוצעו בהצעת החוק המקורית. החוק שייסד את הנציבות קבע הוראות מיוחדות לגבי נגישות התחבורה הציבורית ואיסור אפליה בתעסוקה, והטיל על הנציבות תפקידי ייעוץ בהתקנת תקנות בתחומים אלה ובהכנת תוכניות ארציות להנגשת התחבורה הציבורית.

הנציבות שקמה בשנת 2000 מכוח החוק פעלה ופועלת בדרכים ובאמצעים מגוונים למימוש חובותיה על פי החוק, והם כוללים פעילות ציבורית, משפטית, הנדסית, מחקרית וחינוכית וכן פעילות בינלאומית. בהפעלת סמכויותיה פועלת הנציבות בשיתוף עם ארגונים וחברי כנסת, היא עובדת עם הרשויות המקומיות, היא מקדמת נושאים משותפים עם משרדי ממשלה שונים ומקדמת חקיקה. הנציבות מטפלת בהיקף רחב של פניות ציבור ומייצגת בערכאות משפטיות אנשים המופלים לרעה בשל מוגבלותם, והיא פועלת כרגולטור במטרה לקדם מדיניות חברתית לקידום זכויותיהם והשתלבותם של אנשים עם מוגבלות בחברה. הנציבות מקדמת התמקצעות בתחום הנגישות; מפרסמת ומפיקה חומרי הסברה; מקיימת ימי עיון, כנסים והשתלמויות; שותפה בקביעת הנחיות תכנון; מעורבת בקביעת התקן הישראלי בכל הנוגע לנגישות. חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (תיקון מס' 2) התשס"ה-2005, הוסיף פרק מרכזי להוראות החוק המחייב ביצוע התאמות נגישות לכל סוגי המוגבלות בכל המקומות הציבוריים ולכל השירותים הציבוריים, וכן לבנייני מגורים חדשים ומקומות עבודה חדשים.¹

המחוקק לא הסתפק בהצהרות המקובלות בחקיקת זכויות אדם, אלא הסדיר מערכת אכיפה מפורטת שמטרתה להביא ליישום החוק הלכה למעשה הוא גם הוסיף לתפקידי הנציבות מערכת של 'שיניים' שתאפשר אכיפה ומימוש של הוראות הנגישות המפורטות בחוק.

התשובה לשאלה 'אם הוראות החוק לא יהפכו לעוד שורות של מילים בספר החוקים' תלויה במידה רבה במערכת היישום והאכיפה של החוק, ובהיקף תיקצוב הנציבות שכן היא אמורה למלא תפקיד מרכזי באכיפת החוק.

מטרת מאמר זה היא להבהיר את תפקידי הנציבות בקידום יישום הוראות הנגישות ובתכנון מערכת האכיפה בתחום.

פעולות נציבות השוויון למען יישום הוראות פרק הנגישות

ליישום הוראות פרק הנגישות בהתאם לתיקון לחוק, הנציבות פועלת בשלושה מישורים:

1. ניסוח תקנות וקביעת סטנדרטים לנגישות
2. קידום ידע ומודעות
3. הקמת מערך אכיפה בתחום הנגישות

ניסוח תקנות וקביעת סטנדרטים לנגישות

החוק מחייב שרים אחדים להתקין תקנות להבטחת נגישות בתחום אחריות משרד, בהתייעצות עם הנציבות. בשל ריכוז גוף הידע בנציבות בתחום זה ובשל תפקידה המרכזי בקידום חוק השוויון, במסגרת ההבנות בין משרד המשפטים לנציבות נקבע כי הנציבות תנסח את מכלול התקנות שבאחריות שר המשפטים.² בנוסף, הנציבות ממלאת תפקיד פעיל בקביעת הנהלים והסטנדרטים, בייעוץ בתהליך התקנת התקנות שבתחום האחריות של השרים האחרים וכן בגיבוש תכניות לימודים למקצועות החדשים שנוצרו בתיקון לחוק.

קידום ידע ומודעות

מורכבות הוראות פרק הנגישות בחוק ומורכבות התקנות מכוחו מחייבת בניית מערך הסברה, וכן מתן הדרכה הן לציבור החייבים בביצוע התאמות נגישות על פי החוק והן לקהל הרחב.

קידום הידע והמודעות בתחום הנגישות ייעשה באמצעות פעולות הסברה, מעורבות בהכשרת מורשי נגישות, פרסום הנחיות, הכשרת רכזי נגישות, שיווק החוק באמצעי התקשורת, וכן במענה לפניית הציבור בסוגיות הכרוכות בחובות וזכויות על פי החוק.

שיווק החוק: החוק מטיל על הנציבות לפרסם מידע לציבור על החובות של החייבים בנגישות והזכויות של אנשים עם מוגבלות, לפי פרק הנגישות.³ פרסום המידע לציבור יכלול פרסום מידע באמצעי התקשורת, הפקה ופרסום של חוברות מידע לקהל הרחב, חומרי הדרכה לחייבים בנגישות ולבעלי תפקידים שנקבעו בחוק, עריכת ימי עיון וכנסים ועוד. בנוסף יכלול מערך ההסברה הדרכות לעובדי רשויות התכנון במועצות המקומיות ובעיריות - עובדים העוסקים באכיפת חוק התכנון והבנייה - במטרה לקדם את אכיפת הוראות הנגישות שתוקנו בחוק התכנון והבנייה תשכ"ה-1965.

בצד פירוט החובות על פי החוק והתקנות, מערך ההדרכה יכלול גם התייחסות לזכותם של אנשים עם מוגבלות לשוויון ולהשתתפות פעילה בכל תחומי החיים. מטרת ההדרכות לספק מידע ולהביא לשיתוף פעולה עם החייבים בביצוע התאמות נגישות, ולקרב את הציבור לרעיון הכרוך בבסיס התיקון לחוק.

חלק מההדרכות ייעשו באופן בלתי פורמלי, במסגרת העבודה השוטפת בנציבות. כך, לדוגמה, הנציבות פועלת כבר היום - עם עובדי השלטון המקומי, עם ראשי רשויות ועם נושאי משרות בעיריות - לקידום מעורבות הרשויות המקומיות בהנגשת הסביבה העירונית. חלק מההדרכות ייעשו במסגרת השתלמויות ישירות של הנציבות או מי מטעמה, וחלק יבוצעו על ידי החייבים בנגישות בהתאם להנחיות שתפרסם הנציבות. כך, לדוגמה, בטיטת הצעת תקנות שוויון לאנשים עם מוגבלות (נגישות השירות) תשס"ז-2007, מוצע להטיל חובה על החייב בביצוע התאמות נגישות - אם הוא מעסיק עובדים הבאים במגע עם הציבור - להכשיר את עובדיו למתן שירות נגיש בעזרת הנחיות הנציבות.

הנציבות מכינה, ביחד עם משרד התמ"ת, מערכי הדרכה גם לרכזי נגישות שימונו בהתאם לחוק בכל מקום ציבורי המעסיק יותר מ-25 עובדים. מערכים אלה יאפשרו לקדם מתן שירות נגיש, ואת העברת המידע לקהל היעד.

הכשרות למורשי נגישות:⁴ החוק יוצר תפקיד חדש של 'מורשה נגישות', איש מקצוע שיהיה מעורב באופן ישיר בביצוע הוראות הנגישות

וייקח חלק במערך הביצוע של החוק. בהתאם לחוק יהיו שני סוגים של מורשי נגישות – מורשה נגישות מבנים תשתיות וסביבה, ומורשה נגישות שירות. לפי הוראות חוק התכנון והבנייה⁵ וחוק רישוי העסקים,⁶ הענקה של אישורי בנייה ורשיון לעסק תהיה מותנית בקבלת אישור של מורשי נגישות.⁷ תנאי זה יביא לכך שלמורשי הנגישות יהיה תפקיד מרכזי באכיפה 'הרכה' של החוק מול רשויות התכנון.

נציבות השוויון מכינה, ביחד עם משרד התמ"ת, את תוכנית ההכשרות ומבחני המקצוע של מורשי הנגישות, מורשים שיישמו את הוראות החוק בלי להיזקק לסנקציות הקבועות בו.

מענה לפניות הציבור – מענה על 'שאלות': חלק מהחובות

ומהפטורים בביצוע סידורי נגישות מותנה בעמדת הנציבות. החוק מאפשר לציבור לפנות לנציב בנושאים מוגדרים כדי לבחון את החובה או הפטור בביצוע התאמות.⁸ פנייה זו מוגדרת על ידי החוק כ'שאלתה לנציב'. השאלתה יכולה להיות לגבי עצם תחולת החוק, תחולת הסייגים והפטורים בהתאם לחוק השוויון וחוק התכנון והבנייה, הסדרי נגישות חלופיים, קיומו של צו נגישות לגבי מקום ציבורי או שירות ציבורי ובנושאים אחרים שייקבעו.

הפנייה לנציבות בשאלתה פתוחה אפשרית הן בפני נותני השירות הציבורי והן בפני הזכאים לקבלו, והתשובה מחייבת את הפונה. לצורך מענה על השאלות תעסיק הנציבות מומחים, והם יתנו מענה לפי הצורך על שאלות הכרוכות בפרשנות החוק או בבחינת בעיה ייחודית המחייבת מתן מענה תכנוני.

הנציבות רשאית, במקרים המתאימים, להורות על ביצוע התאמות חלופיות לאלו הקבועות בתקנות.

הימנעות הנציבות ממענה על שאלתה של חייב בנגישות בפרק הזמן שנקבע בחוק (60 יום), מקנה לפונה הגנה מפני תביעה לפיצוי **ללא הוכחת נזק**. הגנה זו מבוססת על נקודת המוצא לפיה עצם פנייתו של החייב בנגישות לנציבות בבקשה להבהרת החובה המוטלת עליו על פי החוק, מצביעה על תום לב ושוללת הטלת סנקציה שנקבעה בחוק כאמצעי הרתעה. יחד עם זאת, המחוקק נמנע מהגנה מוחלטת על החייב, והוא מאפשר להגיש כתבי אישום ותביעות אזרחיות גם במקרים שבהם התעכבה הנציבות במתן תשובה ל'שאלתה'. אפשרות זאת נחוצה כדי למנוע שימוש בשאלות כחסם להפעלת מערכת האכיפה.

בניית מערך בקרה לדיווח על היקף הפעילות של הנציבות באכיפת החוק:⁹ החוק מטיל על הנציבות לדווח לוועדת העבודה והרווחה בכנסת על פעילותה לקידום פרק הנגישות. הטלת חובה זו מהווה כלי בקרה של הכנסת על מערכת האכיפה בנציבות.

הקמת מערך אכיפה

הנציבות מוסמכת להוציא צווי נגישות ולהגיש כתבי אישום, וכן להגיש תובענות אזרחיות ועתירות מנהליות בכל הליך אזרחי או מנהלי העוסק באחד מאלה:¹⁰

- א. הפרת הוראות בדבר נגישות שירותי תחבורה ציבורית בפרק ה' בחוק השוויון.
- ב. הפרת הוראות בדבר נגישות למקומות ציבוריים ולשירותי ציבורי בפרק ה1 לחוק השוויון.
- ג. הפרת הוראות הנגישות בחוק התכנון והבנייה.¹¹
- ד. אפליה בקבלת שירותים ובכניסה למקומות ציבוריים על בסיס מוגבלות.

בכל אחד מנושאים אלה רשאית הנציבות לפנות לבית המשפט גם באופן עצמאי בבקשה להציג את עמדתה, וכן רשאית היא להגיש תובענות ייצוגיות.¹²

כדי להבטיח את תקצוב מערך האכיפה קבע המחוקק כי הפיקוח והתביעה יבוצעו על ידי **עובדי הנציבות**.

מערך הפיקוח המתוכנן בנציבות ייעשה בפריסה ארצית על ידי מומחים. מומחים אלה יקבלו הכשרות ייעודיות הן בתחום נגישות מבנים תשתיות וסביבה והן לעניין נגישות השירותים במקומות ובשירותים קיימים וחדשים.

מערך התביעה המתוכנן ייעשה בפריסה ארצית במקביל למערך הפיקוח לצורך בירור תלונות, הגשת כתבי אישום, ייצוג משפטי אזרחי, התערבות בתובענות והגשת תובענות ייצוגיות.

יש לציין כי מערכת האכיפה שנקבעה בתיקון לחוק השוויון נועדה להוסיף על מערכות הפיקוח הקיימות בתחומים שונים, ונקודת המוצא של תכנון האכיפה היא כי חלק מתחומי הנגישות ייאכפו על ידי עובדי הנציבות, וחלק ממערך האכיפה יבוצע על ידי עובדים במערכות קיימות שיוכשרו לכך על ידי הנציבות.

סמכויות האכיפה של הנציבות:

הוצאת צו נגישות:¹³ הנציב או עובד ציבור שהוסמך על ידי הנציבות¹⁴ יגישו צו למי שחייב בביצוע התאמות נגישות לפי הוראות חוק השוויון או לפי הוראות הנגישות שלפי חוק התכנון והבנייה. צו זה יורה לו לנקוט בפעולות שיפורטו בו לשם ביצוע התאמות נגישות בלו"ז מוגדר.

הצו יוצא רק לאחר שניתנה אפשרות לאחראי על המקום הציבורי או השירות להציג את עמדתו. בפועל, הביצוע של תחום זה ייעשה על ידי מערך הפקחים שהוזכר לעיל מיד לאחר סיום תקופת ההיערכות לביצוע החוק והתקנות. המחוקק הקנה למפקחים גם סמכויות חקירה בהתאם לפקודת הפרוצדורה הפלילית (עדות).

ניתן לראות את צווי הנגישות כחלק מהאכיפה 'הרכה', דווקא, שכן בניגוד לסמכויות המפקח על חוק התכנון והבנייה אשר תוצאות הצווים המוצאים על ידו מובילות לכתבי אישום, מהתיקון לחוק עולה כי ביצוע הוראות צו הנגישות על ידי החייב ימנע הגשת כתב אישום. יחד עם זאת, בעצם הוצאת הצו יש משום התערבות של הגוף המפקח המקנה סמכות להפעלת הסנקציה הפלילית.

בביצוע הוראות הנגישות שלפי חוק התכנון והבנייה: קיימת סמכות מקבילה להוצאת צווי נגישות - הסמכות נתונה הן לנציבות השוויון והן לרשויות התכנון. במטרה למנוע כפל צווים, החוק מחייב את הנציב להודיע לוועדה המקומית לתכנון ולבנייה הנוגעת בדבר על כוונתו להוציא צו. רק לאחר 21 יום - אם הוועדה לא הודיעה על התנגדותה - רשאי הנציב להוציא את הצו. מחלוקת בדבר הוצאת צו בין שתי הרשויות תוכרע על ידי היועץ המשפטי לממשלה.¹⁵

הוצאת צווי נגישות בתחומים הקבועים בחוק: הוראות החוק מחייבות שרים אחדים להוציא צווים לביצוע התאמות נגישות. בהתאם להוראות החוק להחלה הדרגתית של תוכניות הנגישות בשירותי הבריאות, במוסדות חינוך, במדרכות וכבישים ובשירותי שעת חירום.¹⁶ החוק מסמיך את הנציב להוציא צו בעצמו אם לא הוצא הצו על ידי השר האחראי.

הגשת כתבי אישום ותובענות אזרחיות: סמכותה של הנציבות להגיש כתב אישום מותנית בהפרת צו נגישות, אולם אין כל תנאי מוקדם לסמכות להגשת תביעות אזרחיות. המשמעות של הוראה זו היא כי אם

מוצא צו נגישות, לחייב ניתנת אורכה לביצוע ההתאמות ובתקופה שנקבעה בצו לא יוגש כתב אישום. אולם אין בהוצאת הצו כדי למנוע הגשת תביעה בגין עוולה אזרחית נגד האחראי על המקום או השירות בשל המחדל בביצוע הנגישות. במקרה שמוגשת תובענה אזרחית והוצא צו נגישות, לא ייפסק פיצוי ללא הוכחת נזק.

בתובענה אזרחית ניתן לקבל פיצוי ללא הוכחת נזק בסכום שנקבע בחוק השוויון, במקרים שלא הוצא צו נגישות וכן כאשר הופר הצו.

בבנייה חדשה המבוצעת בהתאם לחוק התכנון והבנייה, הסמכות של הנציבות להוציא צווי נגישות ולהגיש כתבי אישום לגבי היעדר נגישות במבנים תשתיות וסביבה מקבילה לסמכות עובדי רשויות התכנון (שהוסמכו לכך על ידי הנציב). ביתר התחומים הקבועים בחוק – לגבי בנייה קיימת, מקום שאינו בניין, שטחים פתוחים, נגישות שירות וכיו"ב, לנציבות יש סמכות ייחודית בתחום הפלילי.

לגבי עולות אזרחיות, במקביל לסמכות הנציבות, החוק מקנה סמכות להגשת התובענות גם לאנשים פרטיים וגם לארגונים לקידום זכויות של אנשים עם מוגבלות.

נגישות שידורי טלוויזיה: לנציבות הוקנו סמכויות אכיפה זהות במישור הפלילי ובמישור האזרחי לאכיפת הוראות הנגישות שנקבעו בחוק שידורי טלוויזיה (כתוביות ושפת סימנים), התשס"ה-2005.¹⁷

על מי חלה האחריות לביצוע הוראות הנגישות

הנציבות רשאית לאכוף את החוק במקרים שבהם נעדרים אמצעי נגישות במקומות ציבוריים; בשירותים ציבוריים החייבים בנגישות; בבנייני מגורים חדשים; במקומות תעסוקה חדשים.

הוראות החוק קובעות, כאמור, כי החובה לביצוע התאמות נגישות הדורשות היתר בנייה תחול על הבעלים, ובמקרה של שכירות על פי חוק הגנת הדייר – תתחלק העלות בין הדייר לבין הבעלים. לגבי התאמות נגישות שאינן דורשות היתר בנייה תחול החובה על הבעלים, אולם אם המקום הציבורי מוחזק או מופעל על ידי מי שאיננו הבעלים – חובת הנגישות תחול על המחזיק או המפעיל של המקום הציבורי או נושא משרה בכיר האחראי באופן ישיר ועקיף לביצוע ההתאמות.¹⁸

החלת הסנקציות גם כנגד נושא המשרה הבכיר מטילה אחריות אישית גם על הדרג הניהולי. החלת הסנקציות מהווה אמצעי לחץ על

נושאי המשרות בגוף או ברשות ציבורית בתחום של תקצוב, תפעול, בינוי ואמרכלות וכיו"ב – לבצע את הוראות החוק. במהלך העבודה על התקנת תקנות נגישות השירות עלתה הסוגייה של הגדרת 'המחזיק' או 'המפעיל'. כאשר מדובר בעסק יחיד, הסוגייה ברורה. אולם מי הוא החייב במקרה של רשת? מי הוא החייב כאשר המפעיל הוא בעל זכיון הפועל לשיווק מוצר של רשת? הצורך בחידוד ההגדרה עולה נוכח הקביעה בהצעת התקנות כי הדרישות לביצוע התאמות נגישות השירות בעסקים קטנים יהיו מופחתות, על בסיס ההנחה המובנית בגוף התקנות בדבר נטל כבד מדי. כאשר העסק מהווה חלק מרשת אין מקום לדרישות המופחתות. לפיכך, הצעת תקנות נגישות השירות קובעת כי עסק הנמצא בבעלות רשת – ובמקרה של שירותי הסעדה – מהווה חלק מרשת ולא ייהנה מהוראת התקנות בדבר הדרישות המופחתות. לגבי בעל זכיון יהיה צורך בקביעת הוראות מיוחדות.

יישום האכיפה כנגד המדינה

סמכותה של הנציבות מתפרסת מכוח חוק זה גם על הפעלת מערכת הפיקוח והגשת תביעות אזרחיות וכתבי אישום נגד המדינה. אף שנציבות השוויון איננה אישיות משפטית נפרדת והיא 'אורגן'¹⁹ של המדינה, היא מוסמכת לפקח על ביצוע החוק ולאכוף אותו גם על המדינה, וזאת מכח סעיף 26 לחוק השוויון הקובע כי דין המדינה לענין החוק כדין כל אדם. מעמד דומה להגשת תובענות כנגד המדינה יש ללשכה לסיוע משפטי, לשכה המהווה חלק ממשרד המשפטים ומוסמכת מכח ב'חוק הסיוע המשפטי תשל"ב-1972' ו'תקנות הסיוע המשפטי תשל"ג-1973' למנות עו"ד לייצוג צד בהליכים משפטיים. עורכי הדין הממונים מוסמכים לייצג תובעים או נתבעים גם כשההליך מתנהל כנגד המדינה, ובלבד שההליך הוא באחד מהתחומים שנמנו בתקנות הסיוע המשפטי. בדומה לכך, גם הסנגוריה הציבורית מוסמכת לייצג נאשמים כנגד המדינה בהתאם ל'חוק הסניגוריה הציבורית, התשנ"ו-1995'²⁰, ובמידת הצורך אף להגיש עתירות. לנציבות מעמד עצמאי בהפעלת שיקול דעתה בכל הנוגע ליישום חוק השוויון. בהתאם לנהלי העבודה שהתגבשו בכל הנוגע להליכי חקיקה,

הנציבות מוסמכת להגיש את עמדתה באופן עצמאי בתחום של זכויות אנשים עם מוגבלות גם בלי לתאם עמדות עם הממשלה. המחוקק ייחס חשיבות רבה לעצמאות הנציבות, והוא הגדיר מראש את תפקידיה וסמכויותיה. רק הסמכת עובדי הנציבות להגשת כתבי אישום תיעשה על ידי היוע"מ לממשלה. הסמכה זו היא להגשת כתבי אישום הן נגד נאשם מהציבור הרחב והן נגד נאשם מעובדי המדינה,²¹ ללא כל התנייה להפעלת שיקול הדעת על ידי הנציבות. קביעת העצמאות בשיקול דעת הנציבות היא בעלת חשיבות רבה; המחוקק יצא מנקודת הנחה שלמרות היות הנציבות חלק מהמערך הממשלתי, הנציבות תפעיל מתוקף תפקידה שיקול דעת מקצועי בהפעלת מערכת האכיפה, והיא לא תכפיף אותו לשקולי תקציב או לשקולים זרים אחרים שהחוק אינו מאפשר לשקול. כשם שלא יעלה על הדעת כי סגור שמונה מכח חוק הסנגוריה הציבורית יהיה כפוף להוראות היועץ המשפטי לממשלה בקביעת דרכי ההגנה על נאשם, אין זה סביר לקבוע סייגים להפעלת סמכותה של הנציבות כלפי המדינה בהפעלת מערכת האכיפה. במהלך הליכי החקיקה הסתייג משרד המשפטים מהסמכות המוקנית לנציבות, סמכות המאפשרת לו להגיש כתבי אישום נגד נושאי משרה בכירים ברשות ציבורית בגין הפרת הוראות החוק. אך בסופו של דבר הסיר המשרד את הסתייגויותו והחוק מאפשר הגשת תובענה בגין עוולה אזרחית והגשת כתב אישום נגד מנהל פעיל ברשות הציבורית, נגד אדם האחראי מטעם הרשות הציבורית על התחום שבו נעברה העבירה, ונגד הממונים עליו לרבות הממונים על הממונים עליו.²² בנושא זה יש לציין גם את מעמדה המיוחד של הנציבות מול משרדי ממשלה המפרים את חובתם בהוצאת צווים לביצוע הדרגתי של תוכניות הנגישות. החוק מסמיך את הנציבות להיכנס לנעלי השרים המוסמכים ולהוציא במקומם צווים לביצוע תוכניות הנגישות.²³

סיכום

התיקון לחוק השוויון מבטא תפיסת עולם חדשה לגבי שילובם של אנשים עם מוגבלות בחברה. לא עוד הצהרות בדבר עקרונות של שוויון, אלא קביעה אופרטיבית לגבי החובות הכרוכות ביישום השוויון על ידי הנגשת הסביבה הציבורית.

- בבנייה חדשה או בהליכי בנייה אחרים שבהם נדרש היתר בנייה. בכל מקרה הפיקוח של רשויות התכנון יהיה על המבנה בלבד ולא על השירות.
- 15 הנציבות היא זרוע של משרד המשפטים שקיבלה סמכויות אכיפה ולצורך זה ניתן להגדירה כרשות נפרדת.
- 16 וראו סעי' 19 מג ב.
- 17 וראו סעי' 12 לחוק שידורי טלוויזיה (כתוביות ושפת סימנים), התשס"ה-2005.
- 18 וראו בנושא זה - סעי' 19 ח וכן 19 מח. (ה) ר(ו).
- 19 'אורגן' של המדינה - איבר מאיבריו של המנגנון הממשלתי.
- 20 המדינה עצמה מתייחסת לסניגוריה הציבורית כאל אישיות עצמאית למרות היותה אורגן של המדינה וכך לדוגמה בבג"צ 5916.01 שהוגש נגד שופט בית המשפט השלום ואח' צירפה המדינה גם את הסניגוריה הציבורית כבעלת דין. (תק-על 2001 379,3).
- 21 סעיף 19 מט (א) לחוק.
- 22 וראו סעיף 19 מח (ו) לחוק.
- 23 ראו סעי' 19 מג ב וראו לעיל בהתייחסות לנושא צוי הנגישות.

ביזור סמכויות מול אחידות: היערכות משרדי הממשלה ליישום פרק הנגישות

ערן טמיר

מבוא

מתכנן שמוטל עליו לעמוד בהוראות הנגישות בקניון גדול עלול למצוא עצמו במבוך ביורוקרטי לא פשוט; עליו לדאוג שהמקלטים בקניון והמרחבים המוגנים, וכן המרחבים המיועדים לחלוקת ערכות מגן במצבי חירום, יהיו נגישים לפי תקנות שייקבעו על ידי שר הביטחון; סניפי קופות החולים והשירותים הרפואיים הניתנים במקום חייבים להיות נגישים על פי תקנות הנגישות שיקבע שר הבריאות, והם יהיו בפיקוח משרד הבריאות; אם האוניברסיטה הפתוחה מפעילה קורסים בכיתות לימוד בקניון, הרי שהמקום ושירותי ההוראה הניתנים בו יהיו נגישים לפי תקנות שיתקין שר החינוך והם יהיו באחריות המועצה להשכלה גבוהה; לעומת זאת, אם באותן כיתות לומדים במסגרת פרטית לקראת מבחנים פסיכומטריים או לימודי תכנות והכרת המחשב, הרי שאלו חייבים להיות נגישים לפי תקנות נגישות מקום קיים ותקנות נגישות השירות של משרד המשפטים; התחנה המרכזית המצויה בתחום הקניון תהיה נגישה לפי תקנות משרד התחבורה; אם ירצו לבנות אגף חדש לקניון, עליו להיות נגיש לפי תקנות הנגישות שיקבע שר הפנים מכוח חוק התכנון והבניה התשכ"ה-1965 (להלן - חוק התכנון והבניה); החלקים הקיימים במבנה יהיו נגישים לפי התקנות שיקבע שר המשפטים; המתכנן ייאלץ, מכוח החוק, להיוועץ במורשי נגישות למבנים תשתיות וסביבה (להלן - "מתו"ס) ובמורשי נגישות שירות שיוורשו לעסוק במקצוע זה לפי תקנות שר התעשייה, המסחר והתעסוקה (להלן - התמ"ת). כיצד מצא לנכון המחוקק להפקיד את תחום הנגישות, כפי שחוקק בתיקון מס' 2 לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות התשנ"ח-1998 (להלן - 'חוק השוויון'), בידי תשעה שרים שונים!¹ יתרה מזאת, כיצד ניתן ליצור מערך קוהרנטי של נורמות, של יישום ושל פיקוח כאשר האחריות מסורה בידיהם של תשעה משרדי ממשלה לפחות, ועוד כך וכך גופים ציבוריים נוספים!?

במאמר זה אני מבקש להציג בפני הקורא את המארג המתפתח של תחומי הסמכויות הפורמליים בנושא הנגישות, ואת המערכת המורכבת יחסית המופקדת על קידום הנגישות לפי חוק השוויון. במסגרת זו אנסה אף להתייחס לשאלות הבאות: מדוע ביישום ובניטור פרק הנגישות מעורבים מספר רב של מיניסטריונים, וכיצד ניתן יהיה להבטיח כי אכן יעדי הנגישות יתמלאו באיכות ובקצב הרצויים.² כמו כן, מטרת מאמר זה היא לשרטט בקווים כלליים מפת התמצאות למי שמבקש להבין את חובות הנגישות לפי חוק השוויון.

בחלק הראשון של המאמר אני עוסק בסוגיית חלוקת הסמכויות בין המשרדים השונים האחראים לקידום הנגישות לפי חוק השוויון, ובשאלה מהם המנגנונים שהחוק ייעד להבטחת האחידות בין תחומי הנגישות השונים. בחלק השני של המאמר אתאר את תחומי הנגישות השונים לפי חוק השוויון. ובחלק השלישי אסקור בקצרה את הדרכים לבירור ולהבנה של חובות וזכויות הנגישות.

חלק א'

מדוע לחלק סמכויות בנושא הנגישות בחוק השוויון?

על פי רוב, המחוקק מעדיף לרכז סמכויות הנוגעות לתחום משפטי מסוים בידי גורם מיניסטרילי מרכזי אחד שלו נתונה המומחיות בהסדרת אותו התחום, שלו מוקנית הבלעדיות בקביעת הנורמות החלות באותו נושא על ידי חקיקת משנה, תוך התוויית הרגולציה של הנושא וביישום החוק. על פי רוב - מטעמים מובנים של אחידות נורמטיבית, של יעילות ומניעת כפילויות, מניעת מאבקי כוח וחפיפה בין בעלי תפקידים - יעדיף המחוקק שלא לבזר סמכויות ותפקידים בין משרדי ממשלה שונים, מעבר למינימום הכרחי. מחד, מדוע הוחלט להפריד בין התקנות השונות באופן שמעניק מרחב תמרון ושיקול דעת לכל שר? מאידך, מדוע הוראות הנגישות רוכזו בעיקר בחוק השוויון ולא בחוקים ייעודיים? על מנת לענות על כך עליי להתייחס בקצרה לטבעה של הנגישות ולתכלית חוק השוויון.

הנגישות היא ביטוי של עקרון השוויון, היא המפתח לשילוב אמיתי ולשוויון הזדמנויות (הוועדה הציבורית לבדיקת חקיקה מקפת בנושא: זכויות לאנשים עם מוגבלות, 1997, עמ' 42-56). היא הכרחית לצורך שילוב של אוכלוסיית האנשים עם מוגבלות בכל תחומי החיים, כולל תעסוקה, פנאי, חברה ותרבות (הוועדה הציבורית לבדיקת צורכי הנכים

ולקידום שילובם בקהילה, 2005: 90-91). ככזו, מבחינה מושגית ומעשית, היא חלק בלתי נפרד מהשירות ומהסביבה ויש להטמיע אותה בכל תחום עשייה ציבורי, בכל שירות ובכל מקום הפתוח לציבור. לכן מן הראוי, לדוגמה, שברגולציה שעליה מופקד משרד הבריאות על שירותי הבריאות, לא יפקד מקומה של הנגישות. בחלוקת האחריות בין הרשויות יש מסר לכל המעורבים בנושא הבטחת הנגישות, מסר שלפיו הנגישות היא בלתי נפרדת מהשירותים שעליהם הם אמונים. בכך מתגלמת גם אמירה חינוכית ביחס לכל המערכות הרלבנטיות.

אך מדוע לרכז, אם כן, את נושא הנגישות דווקא בחוק השוויון ולא בחוקים נפרדים? חוק השוויון, עניינו זכויות אדם ולו מעמד מיוחד הדומה במהותו לחוקי היסוד.³ חוק השוויון הוא 'חבר של כבוד בין דברי החקיקה הישראלים והבינלאומיים המעגנים זכויות אדם' (אופיר ואורנשטיין, 54). תפקידו להבטיח שוויון לאנשים עם מוגבלות, קבוצת מיעוט הסובלת מאפליה עקיפה וישירה. היעדר נגישות הוא מהמכשולים הקשים ביותר להבטחת שוויון לציבור האנשים עם מוגבלות, ובחוק שתכליתו הבטחת זכויותיהם הבסיסיות של אנשים עם מוגבלות לא ניתן להתעלם מהחובה לקיים נגישות. לפיכך, חלוקת האחריות בין שרים שונים בתחום הנגישות אכן מובנת וראויה, ובו בזמן נכון לקבוע את האכסניה המעגנת משפטית את הזכות לנגישות בחוק השוויון דווקא. אסטרטגיה דומה של חקיקה וחלוקת אחריות ניתן למצוא כמובן גם בחקיקה הזרה בנושא.⁴

המחוקק בחר לקבוע את חלק הארי של ההוראות הנוגעות לנגישות בחוק השוויון עצמו, ובתקנות שיותקנו לפיו. יחד עם זאת, חלק מההוראות העוסקות בנגישות תוקנו בתיקון עקיף בחוקים ייעודיים (לדוגמה חוק התכנון והבניה לעניין בנייה חדשה, חוק ההתגוננות האזרחית התשי"א-1951, (להלן - חוק ההתגוננות האזרחית לעניין בניית מקלטים). העיקרון שלפיו חלק מההוראות נקבעות בחוק העיקרי העוסק בזכויות אנשים עם מוגבלות וחלק אחר מותקן בחוקים אחרים, הוא עיקרון מנחה גם בחקיקה האמריקנית שהיוותה השראה לחוק השוויון.⁵

הצעת עיקרון מנחה לשמירת הקוהרנטיות: זרף הכלל והיוצאים מהכלל

הוראות הנגישות שנקבעו בתיקון מס' 2 לחוק השוויון (להלן - תיקון מס' 2) הן הוראות ברמה של חקיקה ראשית. על מנת ליישם אותן ולצקת

תוכן בהוראות החוק, יש צורך לקבוע הוראות משלימות ומפורטות בתקנות ובתקנים. נכון למועד כתיבת מאמר זה, רוב התקנות הקובעות הוראות מהותיות לעניין הנגישות אומנם לא הותקנו עדיין, אך לרובן הוכנו טיוטות מתקדמות. את הטיוטות האלו ניתן לחלק לשתי קבוצות של תקנות. הקבוצה הראשונה היא של תקנות הקובעות הוראות נגישות מרכזיות וכלליות החלות על כלל המקומות הציבוריים והשירותים הציבוריים כהגדרתם בחוק, והקבוצה השנייה היא של תקנות ייחודיות המסדירות את הנגישות בתחום מסוים כדוגמת תחום החינוך או הבריאות. על מנת לשמור על קוהרנטיות בין התקנות שייקבעו על ידי שרים שונים, ברוב המקרים קיבלו מנסחי טיוטות התקנות את העיקרון שלפיו הוראות התקנות הייחודיות ייצמדו להוראות התקנות הכלליות, למעט במקומות שבהם - בשל הייחודיות של אותו ענף - יהיה צורך לקבוע הוראות מיוחדות. כלומר, ההוראות הכלליות יהוו מעין אמת מידה - שההוראות הפרטיקולאריות יתייחסו אליהן, אך יסטו מהן במקרים שבהם קיימים נימוקים מיוחדים.

מהן התקנות הכלליות לצורך עניין זה? לתחום המתו"ס מדובר בטיוטות של תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התאמות נגישות לאתר) העוסקות בנגישות אתרי עתיקות, גנים לאומיים וכיוצא באלה; בתקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התאמות נגישות למקום ציבורי שאינו בניין) העוסקות בנגישות מקומות שאינם בניינים, כגון חופי רחצה, פארקים, מתחמים של מתקני שעשועים וכדומה; בתקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התאמות נגישות למקומות ציבוריים קיימים) העוסקות בנגישות בניינים קיימים; בתקנות התכנון והבניה (בקשה להיתר תנאים ואגרות) חלק ח'1 העוסקות בנגישות בניינים חדשים שהיתר לבנייתם או השימוש בהם יינתן לאחר כניסתן לתוקף של תקנות אלו, ובכלל זה גם חלקים חדשים למקומות ציבוריים קיימים. התקנות הכלליות בנושא נגישות השירות קבועות בתקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התאמות לנגישות השירות). התקנות הייחודיות כוללות בין היתר את תקנות נגישות מוסדות חינוך ושירותי חינוך, את תקנות נגישות שירותי בריאות ומקום שבו ניתנים שירותי בריאות, את תקנות נגישות שירותי בזק ומתקני בזק, את תקנות נגישות התחבורה הציבורית, את תקנות נגישות שירותי שעת חירום, את תקנות נגישות מקלטים ואת תקנות נגישות דרכים.⁶

כלים בחוק ליצירת תאום

חלוקה זו עלולה להעיב על ההתקדמות ולעכב את הגשמת החזון שהתווה החוק בנושא הנגישות. על כן החוק מוסיף וקובע כלים שמטרתם, בין היתר, יצירת מערכת לתיאום בין הגורמים השונים האחראים למימוש חזון הנגישות, גורמים שיביאו ליישום מלא של מטרות החוק בתוך סד הזמנים הקבוע בו. הכלים המרכזיים לעניין זה הם חובת ההתייעצות, חובת קבלת הסכמה על ידי שרים אחרים וחובת אישור התקנות בוועדת הרווחה.

חובת ההתייעצות

בבואו להתקין תקנות חלה על שר חובת ההתייעצות הכללית מכוח הנורמות הכלליות של המשפט המנהלי, וכן חובות ההתייעצות המפורשות הקבועות בחוק. ממילא חובת ההתייעצות הכללית יכולה רק להוסיף על חובת ההתייעצות בחוק (זמיר, 1992). על הרשות המנהלית החייבת בהתייעצות לערוך אותה 'בנפש חפצה', כלומר בפתיחות וברצינות ולא כמצוות אנשים מלומדה. חובה זו נכונה ביתר שאת במקום שבו ההתייעצות מתחייבת עם גורמים האמורים להיות מושפעים ישירות מהחלטה המנהלית, ובמקרה זה מהתקנת התקנות (שם).

אשר על כן, בכל מקום שבו נתן המחוקק סמכות לשר כלשהו להתקין תקנות באשר להוראות נגישות מהותיות, הוא אף קבע חובת התייעצות עם נציב/ת שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (להלן - הנציב/ה) העומד/ת בראש נציבות שוויון זכויות (להלן - הנציבות), ועם ארגונים העוסקים בקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות (להלן - הארגונים). הנציבות היא הגורם הממשלתי האמון על פי חוק בקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות ושל זכותם לשוויון. בנציבות קיימת גם המומחיות הגדולה ביותר כיום בנושא הנגישות, על כל גווניה. בנוסף, לפי חוק השוויון הנציבות ממלאת את התפקיד המרכזי ביישום הוראות הנגישות ובקידום תחום זה, הן באכיפה, הן בפיתוח והן בהסברה והפצת מידע. אי לכך, חובת ההתייעצות עם הנציב/ה היא אכן חיונית להתקנת תקנות ראויות ולשמירה על קוהרנטיות בין הוראות הנגישות השונות.

מטעמים דומים במקצת ישנה חשיבות עליונה בהתייעצות עם הארגונים. הם כמובן מייצגים את הציבור שלמענו יותקנו התקנות, ולהם ידע בלתי אמצעי עם צורכי הנגישות על כל פרטיהם. גם לארגונים יש

תפקיד בקידום נושא הנגישות ובאכיפת הוראות הנגישות (לדוגמה מעמדם בתובענות מכוח חוק השוויון, ראו סעיף 19 נג לחוק). בנוגע לתקנות רבות, על השר המתקין את התקנות מוטלת החובה להתייעץ עם גורמים המייצגים את הגופים שעליהם תוטל החובה לקיים את חובות הנגישות, למשל התייעצות עם בעלי רשיון (חברות הטלפוניה) לגבי התקנת תקנות העוסקות בנגישות שירותי בזק (טלפוניה); החובה להתייעץ עם ספקי שירותים גדולים בתחום הבריאות לגבי תקנות נגישות שירותי בריאות; החובה להתייעץ עם המרכז לשלטון מקומי לעניין הוראות הנגישות של מוסדות חינוך ועם המועצה להשכלה גבוהה לעניין הוראות הנגישות של מוסדות על תיכונים ועוד. במקומות אחרים החוק מחייב התייעצות עם גופים המומחים לאותו תחום, למשל בתקנות התכנון והבניה, החוק מחייב התייעצות עם המועצה הארצית לתכנון ובניה. בתקנות אחרות חלה חובה מכוח החוק על מתקין התקנות להתייעץ עם שרים אחרים שהוראות הנגישות ישפיעו גם בתחום אחריותם. לדוגמה בתקנות לעניין נגישות דרכים, צמתים ומדרכות, חלה על שר הפנים חובת התייעצות עם שר התחבורה, ובנוגע לתקנות השירות חלה חובה על שר המשפטים להתייעץ עם השרים הרלבנטיים ביחס לתחומי אחריותם. עם זה, באופן מעשי, מנסחי התקנות על פי רוב ערכו ועורכים התייעצויות מקיפות גם עם גורמים רבים שאינם מוזכרים בחוק מתוך כוונה ליצור תקנות אחידות ומוסכמות ככל האפשר. חובת ההתייעצות עם הארגונים ועם הנציבות חלה, לעיתים, גם במקום שבו הוטלה החובה על השר הממונה בנגישות אותו תחום לקבוע צו שבו ייקבע אופן וקצב יישום הוראות הנגישות באותו תחום. דוגמה לכך מצויה בחובה שחלה על שר החינוך להוציא צו בנוגע ליישום הוראות הנגישות במוסדות חינוך, שם טרם קביעת הצו עליו להתייעץ עם הנציב/ה, עם הארגונים ועם מרכז השלטון המקומי.

הסכמת שר אחר

כלי נוסף ו'רדיקלי' יותר ליצירת תיאום הוא הצורך בקבלת הסכמת שר אחר על התקנות. כל תקנות הנגישות המהותיות, למעט התקנות הנוגעות לנגישות שירותי בזק ומתקני בזק וכן התקנות הנוגעות להשכרת רכבים, חייבות לקבל את הסכמת שר האוצר על מנת להיכנס לתוקף. חשיבות שר האוצר ליישום הוראות הנגישות חיונית היות שחלק ניכר ומשמעותי של הוראות הנגישות נוגעות לשירותים ציבוריים שאותם

גופים ציבוריים מעניקים, והן נוגעות למקומות ציבוריים המוחזקים על ידי גופים ציבוריים, בכלל זה משרדי ממשלה, מוסדות חינוך והשכלה גבוהה, רשויות מקומיות ועוד. התקצוב ליישום הוראות אלה מונח על כתפי המדינה, ולכן תפקידו של משרד האוצר ביישום הוראות הוא קריטי. יחד עם זאת, ועל מנת שלא להביא לעיכוב עד כדי תקיעה מוחלטת של יישום הוראות הנגישות, אם ישנה מחלוקת בין השר הממונה על התקנת התקנות ובין שר האוצר, תובא המחלוקת להכרעת הממשלה כולה. גם בכך יש כמובן כדי להביא לקוהרנטיות ולתיאום בין המשרדים השונים. דוגמה אחרת לחובת קבלת הסכמה של שר אחר על נוסח התקנות, היא לגבי נגישות מקומות קיימים שבהם חלה חובה על שר המשפטים המתקין את התקנות לקבל את הסכמת שר הפנים לגבי הוראות שיחולו על רשויות מקומיות.

אישור ועדת הרווחה

לבסוף, כל התקנות שיקבעו הוראות בנושא הנגישות חייבות לקבל אישור של ועדת הרווחה של הכנסת. ועדת הרווחה, המייצגת את המחוקק ולמעשה את האינטרס הכללי של החברה בישראל, אמורה להיות כלי מרכזי בשמירה כי הנורמות שייקבעו לעניין נגישות יהיו ראויות, תואמות ויבטיחו נגישות לאנשים עם מוגבלות בתוך מסגרת הזמנים הקבועה בחוק.

הנחיית החוק

החוק מנחה את השרים להתקין הוראות בנושא נגישות תוך התחשבות במכנה משותף כללי. הנחייה זו, הגם שהיא אינה נוקטת בלשון חד משמעית ומותירה מקום נרחב לשיקול הדעת של השרים, היא מרכיב נוסף ביצירת קוהרנטיות בין התקנות השונות במטרה שלא לסטות מתכלית חוק השוויון והוראות הנגישות. הנחייה זו, המופיעה כמעט בכל הסעיפים המסמיכים את השרים להתקין תקנות, מתייחסת ברוב המקרים לצורך של ההוראות שייקבעו להתחשב בהוראות התקן הישראלי ובעקרונות היסוד ומטרותיו של חוק זה (לדוגמה סעיף 19מג) העוסק בנגישות שירותי שעת חירום, סעיף 158ו(ד)1(1) לחוק התכנון והבניה, סעיף 14ד(ב) לעניין נגישות מקלטים). בנוסף, במקרים מסוימים (כגון סעיף 19לג העוסק בנגישות מוסדות חינוך, סעיף 19טז העוסק בנגישות בריאות) קבע המחוקק כי אותו תחום של נגישות יהיה נגיש

'בהתאם להוראות סעיפים 19 ח ו-19יא ובכפוף להוראות לפי חלק זה'. סעיפים 19 ח ו-19יא הם הסעיפים הקובעים באופן כללי את חובת הנגישות של מקום ציבורי ושירות ציבורי (בהתאמה). כלומר, ניתן לראות בסעיפים אלו הוראה להתחשב כמה שאפשר בהוראות הנגישות הכלליות, גם כשבאים לקבוע את הוראות הנגישות לתחומים מסוימים, כגון תחום החינוך או תחום הבריאות.

קושי ביישום

למרות הניסיון של המחוקק לקבוע כלים ליצירת תיאום וסטנדרדים ראויים ברמה שווה בכל תחומי הנגישות, ולמרות הרצון הטוב של כל הגורמים המעורבים בהסדרת נושא הנגישות, עדיין שיקול הדעת המוקנה לשרים הוא רחב ולא ניתן להבטיח תיאום מלא.

בנוסף, בכל הכלים שצוינו לעיל ליצירת אחידות קיים פוטנציאל מעורר חשש לעיכוב בהתקנת התקנות וביישום הוראות הנגישות. כבר עכשיו, למעשה, כל שרי הממשלה שלהם סמכות להתקין תקנות נגישות אינם עומדים במועדים שהחוק קבע. על פי רוב, התקנות היו צריכות להיות מוגשות לוועדת הרווחה עד לתאריך 1/5/2006 ולקבל את אישור ועדת הכנסת עד 1/11/2006. כלומר, נכון לכתיבת מאמר זה באפריל 2007, התקנת התקנות מצויה בפיגור של כחצי שנה לפחות בלוח הזמנים שנקבע. בנוסף, הניסיון בתקנות מורכבות כגון אלה אינו מעודד. חוק השוויון עבר בפברואר 1998 ונקבעו בו הוראות לעניין נגישות של חלק משירותי התחבורה הציבורית בישראל. בחוק נקבע כי התקנות לעניין נגישות התחבורה הציבורית יותקנו בתוך שנה מיום פרסום החוק. לבסוף, תקנות נגישות התחבורה הציבורית התקבלו רק במרס 2003. יתרה מכך, תקנות השתתפות המדינה בהתאמות במקומות עבודה התקבלו במאי 2006 בשעה שהחוק קבע כי עליהן להתקבל בתוך שנה מיום פרסום החוק, כלומר שבע שנות עיכוב. על פי תיקון מס' 2 מדובר בתקנות שחלקן מורכבות ותובעניות יותר מהתקנות הקודמות, ומעורבים בהן גורמים רבים יותר. יש לקוות כי כל המעורבים יפנימו את הלקחים מהניסיון בתקנות הקודמות. איחור בקבלת התקנות וקביעת הנורמות לנגישות יובילו בהכרח לעיכוב משמעותי בהשגת יעדי החוק, עד כדי הפיכת החוק לאות מתה.

כלי אחר המצוי בחוק לגבי חלק מתחומי הנגישות והמיועד לסייע במעקב אחרי יישום החוק בפועל, הוא החובה על הגורמים החייבים

בהתאמות נגישות להכין תוכנית ליישום הוראות הנגישות ולדווח עליה לשר הממונה. במקרים אלה, החוק קובע בנוסף חובה על השר הממונה להעביר דיווח על יישום הוראות החוק לוועדת הרווחה. גם בעניין קביעת תוכניות על ידי גורמים אחראים על הביצוע, הניסיון לא בהכרח מבשר טובות. על פי תקנות הנגישות בתחבורה הציבורית הקיימות עוד לפני תיקון מס' 2, על הגופים המבצעים לערוך תוכנית ולהגישה לשר התחבורה וזה בתורו חייב בדיווח לוועדת הרווחה. עד כמה שידעתי מגעת, ולמרות שעברו כארבע שנים מאז חלה החובה להכנת תוכנית, עדיין אין תוכניות על ידי הגורם המבצע וגם דיווח לוועדת הרווחה אין ועוד לא היה. מקרה אחר הוא סעיף 16 לחוק השוויון שעוסק בתוכניות לעידוד וקידום תוכניות העוסקות בתעסוקת נכים. לפי סעיף 16 מוטלת על שר התמ"ת (בחוק המקורי נקבע שר העבודה והרווחה, אולם לאחר פיצול התיקים האחריות לעניין זה נופלת על שר התמ"ת) להכין תוכניות לקידום תעסוקה של אנשים עם מוגבלות, ולהגיש אחת לשנה דיווח לוועדת הרווחה. גם בעניין זה לא הוכנו התוכניות ולא הוגשו לכנסת.

חלק שני

פירוט תחומי הנגישות לפי חקיקת המשנה (תקנות הנגישות)

להלן אתאר בקצרה את תחומי הנגישות השונים כפי שיוסדרו בתקנות מכוח חוק השוויון. תחילה אעסוק בתקנות הכלליות, ולאחר מכן אעבור לתיאור התקנות הייחודיות.

תקנות כלליות

בנייה חדשה

תיקון מס' 2 תיקן את חוק התכנון והבניה ובין היתר הוסיף לחוק פרק ה'א: נגישות לאנשים עם מוגבלות. בנייה חדשה תהא חייבת לעמוד בדרישות הנגישות של התקנות שיותקנו לפי פרק זה. אי לכך, בימים אלה מעובדת טיוטת חלק ח'1 לתקנות התכנון והבניה (בקשה להיתר, תנאים ואגרות), התש"ל-1970. בנייה חדשה היא בנייה שההיתר לבנייתה או לשימוש בה יינתן לאחר כניסתן לתוקף של התקנות החדשות הנ"ל. תקנות אלה יחולו על מקומות ציבוריים. זה כולל את כל המקומות המפורטים בתוספת הראשונה לחוק השוויון המיועדים לשימוש כלל

הציבור או חלק בלתי מסוים ממנו, וכן כל מקום נוסף שיקבע שר הפנים בצו. הן תקפות, בכלל זה, גם לעניין מוסדות חינוך או גני ילדים שהם מוסד חינוך רשמי,⁷ ומוסדות בריאות חדשים. בנוסף, תקנות אלה יחולו אף לעניין מקומות עבודה חדשים (למעט שטחי העבודה האישיים ושטחים שאינם מיועדים לשהיית אדם). כמו כן, סעיף 2158 לחוק התכנון והבנייה אף קובע כי שטחים משותפים בבנייני מגורים – שטחים המיועדים לשמש את כלל דיירי בניין המגורים – יהיו נגישים לפי הוראות החוק כולל דרכי הגישה לבניין, פתחי הגישה לדירות המגורים, הדרך מהחניות לבניין ועוד. התקנות יקבעו את הכללים הנוגעים לפטורים של מקומות מסוימים מדרישות הנגישות, ואת ההתאמות החלופיות הנדרשות במקרי מתן פטורים, כאמור.

יחד עם זאת יש לזכור כי על מקלטים חדשים יחולו ההוראות שיקבע שר הביטחון מכוח חוק ההתגוננות האזרחית. כן לא תהיה תחולה של חלק ה'1' החדש בתקנות התכנון והבנייה על מקומות ציבוריים שאינם בניינים, כלומר שטחים פתוחים כדוגמת חוף ים, פארקים, שמורות טבע ועוד. עליהם יחולו הוראות נגישות שיקבע שר המשפטים.

השאלה מהו מבנה לפי חוק התכנון והבנייה היא שאלה מורכבת והתשובה לעיתים לוטה בערפל. התשובה שתינתן לה תיקבע אם מקומות ציבוריים יעמדו בדרישות הנגישות מכוח תקנות אלה, או אם מכוח התקנות שיתקין שר המשפטים בעניין אתרים או בעניין מקומות ציבוריים שאינם בניינים.

טיוטת תקנות הנגישות המתגבשת בנושא הנגישות לפי חוק התכנון והבנייה נשענת באופן מובהק על התקן הישראלי הרלבנטי,⁸ והיא מאמצת ככל האפשר את הסדרי הנגישות הקבועים בו.

תקנות הנגישות של חוק התכנון והבנייה חייבות להיות מותקנות בהתייעצות עם המועצה הארצית לתכנון ובנייה, עם הנציב/ה ועם ארגונים הפועלים לקידום זכויות של אנשים עם מוגבלות (להלן – הארגונים), ובאישור ועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת (להלן – ועדת הרווחה). כמו כן דרושה לאישור התקנות הסכמת שר האוצר, אך אם לא תהיה הסכמה בין שר הפנים לשר האוצר תועבר ההכרעה בעניין לממשלה (סעיף 1158(ט) לחוק התכנון והבנייה). מנגנון זה של קבלת הסכמת שר האוצר לתקנות תקף בנוגע לכל התקנות העוסקות בהוראות המהותיות של תחום הנגישות, הן התקנות הכלליות והן התקנות הייחודיות.

נגישות למבנה קיים

קביעת התקנות לעניין מבנים קיימים היא בסמכות שר המשפטים לפי סעיף 19ט לחוק השוויון. ההתאמה של מקומות קיימים לדרישות הנגישות החדשות מורכבת יותר מתכנון מקום חדש כמקום נגיש. לפיכך, טיוטת התקנות לנגישות מבנים קיימים קובעת הוראות המתחשבות, בין היתר, בהתאמות נגישות קיימות במקומות הציבוריים הקיימים, אם ישנן.

הוראות תקנות אלה חלות על כל המבנים הציבוריים, כאשר מבנה ציבורי מוגדר בסעיף 19ז לחוק השוויון (למעט, כמובן, מקומות שעליהם חלים הוראות התקנות הייחודיות). הגדרה זו מפנה לתוספת הראשונה לחוק השוויון, ובה מפורטים סוגי המקומות הציבוריים. על רשימה זו יכול שר המשפטים להוסיף עוד סוגים של מקומות. כמו כן, בכל מקום שבו ניתן שירות ציבורי (המוגדר בסעיף 19י לחוק) חייבות להתקיים הוראות הנגישות לפי תקנות אלה. במקומות ציבוריים נכללים מקומות מסוגים שונים, כגון קניונים, בתי חולים לבעלי חיים, מכולות, מסעדות וכיוצא באלה. בתקנות אלה יהיו אף הוראות מיוחדות לסוגים שונים של מקומות ציבוריים, כגון למקומות המעניקים שירותי הארחה. תקנות אלה חייבות בהתייעצות עם הנציב/ה ועם הארגונים. תקנות שיחולו על רשויות מקומיות דורשות את הסכמת שר הפנים. על התקנות להיות מאושרות על ידי ועדת הרווחה, ולזכות בהסכמת שר האוצר. לשר המשפטים נתונה הסמכות לקבוע פטורים מפורטים למקומות קיימים, וזה ייעשה על פי קריטריונים הקבועים בחוק.

תקנות העוסקות בהתאמות נגישות אתר ותקנות העוסקות בנגישות מקום שאינו בניין

תקנות אלו עוסקות בהוראות הנגישות למקום שאינו בניין, כדוגמת פארקים, בתי עלמין, חופי ים, שמורות טבע ואתרים ארכיאולוגיים. כל מקום שמחד אינו דורש היתר בנייה לפי חוק התכנון והבניה, אך מאידך הוא מקום ציבורי הנמנה על רשימת המקומות בתוספת הראשונה לחוק השוויון או שניתן בו שירות ציבורי, הוא מקום קיים שאינו בניין. על מקום זה, אם הוא חדש ואם הוא ישן, יחולו הוראות התקנות הללו בכל הקשור לנגישות הפיזית (סעיף 19ט(א)).

תקנות אלה, כמו התקנות של בניין שהוא מקום ישן, חייבות בהתייעצות עם הנציב/ה ועם הארגונים, באישור שר הפנים בנוגע לרשויות

המקומיות, באישור ועדת הרווחה ובהסכמת שר האוצר, או לחלופין בהכרעת הממשלה. גם כאן יש סמכות לשר המשפטים לקבוע פטורים על פי הקריטריונים הקבועים בחוק.

נגישות השירות

התקנת תקנות נגישות השירות היא בסמכותו של שר המשפטים (סעיף 19 לחוק השוויון). מדובר בנגישות של כל סוגי השירות הציבורי, כאשר שירות ציבורי מוגדר כ'שירות הניתן לציבור או לחלק בלתי מסוים ממנו בידי גוף ציבורי או במקום ציבורי', או שירות מהשירותים המפורטים בתוספת השנייה לחוק השוויון (סעיף 19א). גוף ציבורי מוגדר בסעיף 5 לחוק השוויון על ידי רשימת גופים, כגון משרדים ממשלתיים, תאגידים שהוקמו בחוק (כמו המוסד לביטוח לאומי), הסוכנות היהודית ועוד. גם כאן, כמו בתקנות מקום קיים, מדובר בתקנות שבבסיסן הן כלליות והן חלות על כל סוגי השירות באופן שווה. עם זאת, ישנן הוראות בתקנות אלה שהן מיוחדות לשירותים מסוג מסוים, כגון הוראות הנוגעות לנגישות בהקרנת סרטי קולנוע, לנגישות לתערוכות, לשירותי דת, לשירותי רווחה וכיוצא באלה.

תקנות נגישות השירות כוללות הוראות גם לעניין אמצעי עזר, שירותי עזר ונגישות מידע. הוראות אלה כוללות אף התייחסות לנגישות של מקומות ישיבה, של עמדות שירות ושל מודיעין לאנשים עם מוגבלות פיזית ועוד.

תקנות אלה דורשות התייעצות עם הנציבות ועם הארגונים, וכן קבלת אישור ועדת הרווחה והסכמת שר האוצר. אם שירות מסוים מצוי באחריותו של שר אחר אך החוק לא קבע לגביו הסדרים ייחודיים, אזי יש חובה על שר המשפטים להתייעץ עמו בנושא (לדוגמה, שירותים הקשורים לנושא התיירות - עם שר התיירות; שירותים הקשורים לתיאטרות - עם שר התרבות).

יש לשים לב כי בחלק מהנושאים - כגון בנושאי שילוט, עמדות שירות ועוד - עשויה להיות חפיפה מסוימת בין תקנות נגישות מקום ציבורי לתקנות נגישות השירות.

בתקנות הכלליות, ככל שמדובר בהתאמות נגישות למקומות או לשירותים **קיימים** בזמן תחילת התקנות, יקבעו בתקנות הללו גם פרקי זמן לביצוע הוראות תקנות הנגישות. קביעת פרקי הזמן נועדה להבטיח

כי בתום התקופה תהיה הנגישות ברמה הרצויה, וכי קצב יישום ההוראות יהיה הולם. חלק מהוראות הנגישות הפשוטות יותר ליישום יהיו חייבות להתקיים בשלב מוקדם מאוד לאחר כניסת התקנות לתוקף, ואילו לגבי התאמות מורכבות יותר הכרוכות בעלויות גבוהות, ייקבע פרק זמן ארוך יותר עד למימוש ההוראות במלואן. כמובן שפריסה כזו של יישום ההתאמות על פני הזמן אינה רלבנטית למקומות חדשים ולשירותים חדשים, מקרים שבהם ההחלה היא מיידית, אלא אם כן הם יהיו זכאים ליהנות מהפטורים שייקבעו בתקנות אלה על פי הקריטריונים הקבועים בחוק.

הסדרים ייחודיים

התקנות הייחודיות המסדירות תחומים ענפיים כדוגמת תקנות מוסדות חינוך עשויים להתייחס גם לנגישות פיזית וגם לנגישות השירות, הכול בהתאם להסמכת המחוקק ולטבעו של אותו תחום ייחודי שהתקנות באות להסדיר.

נגישות שירותי בזק

שר התקשורת אחראי על קביעת תקנות הנוגעות לנגישות שירותי בזק ומתקני בזק, וכן לעניין פטורים ודרישות מופחתות שיינתנו למתקנים ולשירותים אלה (סעיף 19(ב)ד).

מדוע שירותי הבזק נדרשים לחקיקה מיוחדת? התשובה היא שזהו תחום שהנגשתו דורשת התמחות טכנולוגית והתייחסות טכנית נפרדת. כמו כן, מדובר בשירות בסיסי וחיוני, ובדומה לשירותים חיוניים אחרים הוא דורש התייחסות מותאמת. כך מקובל גם בחקיקה הזרה, וראו לדוגמה את הפרק הרביעי ב-ADA העוסק בנגישות של טלקומוניקציה.⁹ אולם ההתייחסות הנפרדת לשירותי בזק מעלה את השאלה מהם שירותי בזק ומתקני בזק? היכן עובר קו הגבול בינם ובין שירותים אחרים? החוק הרלבנטי לקבלת מענה לשאלות אלו הוא חוק התקשורת (בזק ושידורים), התשמ"ב-1984 (להלן - חוק התקשורת). בסעיף 1 לחוק התקשורת מוגדרים מתקני בזק כ-'מתקן או התקן שנועד מעיקרו למטרות בזק, ולעניין פרקים ז' ו-ח' - מתקן או התקן המשמש או המיועד לשמש לצורכי בזק והכול לרבות ציוד קצה'. שירותי בזק מוגדרים כ-'ביצוע פעילות בזק למען הזולת'. אם כן, נותרה השאלה מהו 'בזק'. ובכן, בזק מוגדר בחוק כ-'שידור, העברה או קליטה של סימנים, אותות,

כתב, צורות חזותיות, קולות או מידע, באמצעות תיל, אלחוט, מערכת אופטית או מערכות אלקטרומגנטיות אחרות'. ובעברית, ולענייננו בהקשר של הנגישות, היכולת של אנשים עם מוגבלות להשתתף בשיחות טלפון, סלולארי, פקסים וכיוצא באלה. טיטת תקנות הנגישות לשירותי בזק ולמתקני בזק כוללת, בין היתר, הוראות לעניין נגישות בציוד קצה שמציעים בעלי הרישיונות. למשל, מכשירי טלפון עם מקשים המותאמים לאנשים עם לקויות ראייה; שירותי טכנולוגיה הממירה אותות כתב לאותות שמע; מוקד שירות שבו מתבצעת המרה של אותות כתב לאותות שמע ולהפך.

המונח בזק מתייחס אומנם לפן טכנולוגי, אך שירותי בזק מוגדר באופן מעורפל מעט, מה גם שלא ניתן להפריד בין חלק מהשירותים התומכים בטכנולוגיה או הקשורים אליה לבין הטכנולוגיה עצמה. לפיכך, תחום שירותי הבזק כולל כיום שלושה סוגי שירותים שונים ועל כולם מפקח משרד התקשורת. הסוג הראשון הוא שירותים בסיסיים הכוללים שירותים כדוגמת הטלפון הבסיסי, שירותי הווידאו באמצעות טלפון נייד או נייד, תקשורת נתונים וכו'. הסוג השני הוא שירותים נלווים, כלומר שירות הניתן על יסוד שירות הטלפון הבסיסי, ומטבעו הוא יכול להינתן רק על ידי ספק הטלפון הבסיסי; לדוגמה שירותי שיחה ממתונה, שיחה מזוהה, תא קולי וכו'. הסוג השלישי מכונה שירותי ערך מוסף, כלומר שירותים שיכולים להינתן גם על ידי גורמים אחרים אך הם ניתנים גם על ידי בעלי הרישיונות. דוגמאות: שירותי יקיצה, מודיעין לבירור מספרי טלפון, שיחות ועידה בווידיאו ועוד. כיום שירותים אלה מוסדרים ומפוקחים על ידי משרד התקשורת, בין היתר באמצעות רישיונות בזק הניתנים לאותם ספקי שירותים.¹⁰ ניתן לתהות אם המחוקק ביקש לקבוע כי לאנשים עם מוגבלות השירותים הנלווים ושירותי הערך המוסף, הנגישות נמצאת אף היא בסמכות שר התקשורת. כמו כן אפשר לשאול אם גם באספקטים המסחריים השגרתיים של פעילות בעלי הרישיון - כגון הפעלת מוקדי שירות, שירות תמיכה והחזקה, הוצאת דפי חשבון ומידע - הוראות הנגישות שייקבעו הם באחריות שר התקשורת, או שבנושאים אלו בעלי הרישיון כפופים לתקנות הכלליות של הנגישות.

לכאורה, כיום כל השירותים הניתנים על ידי בעלי הרישיון מוסדרים ברישיונות שמוציא משרד התקשורת לפי חוק התקשורת - כולל השירותים הנלווים ושירותי הערך המוסף וכולל האספקטים המסחריים הרגילים - ולפיכך הם חלק משירותי הבזק, ועל כן הם צריכים להיות

תחת תקנות הנגישות של שר התקשורת. מצב זה עלול ליצור סתירה בין הוראות הנגישות הכלליות להוראות הנגישות שיחולו על בעלי הרישיונות, ובין מדיניות הפיקוח שיחיל משרד התקשורת למדיניות ולתקנות הכלליות. לגבי חלק משירותים אלה אין נימוק שיצדיק קביעת הוראות נגישות אחרות, ולכן יש להבטיח כי תקנות הנגישות של שירותי בזק יפנו לתקנות הכלליות לכל הפחות בנושאים אלה. לעומת זאת, לחלק מהשירותים האלו יש מקום לקבוע הסדרים מיוחדים דווקא בהקשר של שירותי הבזק ולנוכח חשיבותם של שירותים אלה. לדוגמה, חלק מהשירותים הנלווים לשירותיה של חברת 'בזק', על פי תנאי הרישיון שחברה זו קיבלה, מתייחס לפרסום מדריך מנויי טלפון ועדכוננו.¹¹ לדעתי, לטובת אנשים עם לקויות ראייה יש לקבוע אם שירות זה צריך להיות מתורגם לבריל, אם הוא מוגש כטקסט, או אולי יש להבטיח כי לאנשים עם לקויות ראייה תהיה אפשרות לפנות למודיעין קולי (144) ללא תשלום כחלופה לשירות זה. לגבי התאמות לאנשים עם לקויות שמיעה, יש לקבוע אם ניתן לקבל מידע ולפנות למודיעין 144 על ידי פקס באותו המחיר כמו בפנייה טלפונית רגילה.

תקנות אלה טעונות התייעצות עם הנציבה ועם הארגונים, ואת אישור ועדת הרווחה. כמו כן, החוק דורש באופן מפורש להתייעץ בנוגע לתקנות אלה עם בעלי הרישיון (סעיף 19יב(ח)).

נגישות שירותי בריאות ומקום ציבורי שבו ניתן שירות בריאות

סימן ו' לפרק הנגישות עוסק בשירותי בריאות ומקומות המעניקים שירותי בריאות, והוא מצוי בסמכותו של שר הבריאות. הוראות אלו עוסקות בשני אספקטים של נגישות; הן נגישות מתו"ס והן נגישות השירות. תחום הבריאות הוא תחום חיוני ביותר לכלל האוכלוסייה, ובפרט לאנשים עם מוגבלות. אנשים עם מוגבלות הם לקוחות מרכזיים של מערכת הבריאות, והם נזקקים לה על פי רוב יותר משאר האוכלוסייה. שתי סיבות אלה מצדיקות התייחסות ייחודית ומפורטת לעניין חובות הנגישות של תחום הבריאות. תקנות נגישות הבריאות עוסקות באופן שבו שירותי הבריאות יהיו נגישים מעתה והלאה, וכן בנגישות של מקומות שבהם ניתנים שירותי בריאות קיימים (סעיף 19יז). יש להדגיש כי קביעת הוראות הנגישות לעניין **מקומות** חדשים שיינתנו בהם שירותי בריאות לא כלולה בסמכות זו של שר הבריאות, והיא תחת סמכותו של שר הפנים על פי חוק התכנון והבנייה. לשם המחשה, בתי

חולים חדשים ואגפים חדשים בבתי חולים קיימים יהיו נגישים מבחינת המבנה הפיזי לפי התקנות של חוק התכנון והבנייה, ולא לפי תקנות שר הבריאות.

שר הבריאות רשאי לקבוע פטור בשל נטל כבד מדי לגבי שירותי בריאות או מקום שניתן בו שירות בריאות שאינו שירות בריאות ממלכתי, כאשר שירות בריאות ממלכתי הוא שירות הניתן לפי חוק ביטוח בריאות. הכוונה היא לשירותים שניתנים, למשל, שלא על ידי קופות החולים שלגביהם ניתן לקבל פטור מתאמות נגישות. הפטור מנטל כבד יכול להינתן רק לרפואה פרטית, כדוגמת קליניקות פרטיות של רופאים ורפואת שיניים. ספקי שירות בריאות ממלכתי, כגון קופות החולים ובתי החולים הממשלתיים, לא יכולים ליהנות ממנגנון הפטור הפרטני בשל נטל כלכלי כבד שקבוע בסעיף 19(א)(2), אך הם יכולים ליהנות מפטורים בשל סיבות הנדסיות, פגיעה באופיו המיוחד של המקום או בשל הצורך להימנע משינוי יסודי במהותו של המקום או השירות.¹²

ספקי שירותי בריאות גדולים (כגון בתי חולים וקופות חולים) נדרשים להגיש לשר הבריאות תוכנית לנגישות כלל המקומות והשירותים שישה חודשים לאחר פרסום התקנות (סעיף 19(ט)). שר הבריאות, מצדו, חייב להוציא צו שיקבע החלה הדרגתית של דרישות הנגישות על פני תקופה של 11 שנים, תקופה שאמורה הייתה להתחיל במאי 2007 ועתידה להסתיים ב-1 במאי 2018. לשר הבריאות יש סמכות להאריך בשנתיים את התקופה הזו. הצו אמור להתחשב בתוכניות של ספקי שירותי הבריאות (סעיף 19(כ)) שהוזכרו לעיל. ספקי השירותים מחויבים להגיש לשר מדי שנה דיווח על התקדמות התוכניות, והוא בתורו מחויב להעביר דיווח לוועדת הרווחה (סעיפים 19(כב) ו-19(כג)).

שירותי בריאות הם תחום ייחודי הזקוק לתשומת לב נפרדת. עדיין יש לזכור כי חלק גדול מההתאמות הנדרשות לצורך הנגישות הן התאמות זהות למקומות כלליים. לכן, חשוב שבעיצוב התקנות וביישומן תהיה התאמה להוראות הנגישות הכלליות. כמו כן, על העוסקים בנגישות של מוסדות ושירותי בריאות להיות זהירים ולהכיר במורכבות של המוסד, היות שבחלק מהשירותים ובחלק מהפעילות הנעשית בתוך המסגרת הזו הוראות הנגישות שיחולו הן עדיין הוראות הנגישות הכלליות. לדוגמה, בתוך המתחמים של בתי חולים ניתן למצוא כיום קניונים קטנים, חנויות ומסעדות; בכל מוסד רפואי גדול יש ספרייה ובחלק מהמקרים היא פתוחה לציבור; בתוך הקמפוסים הרפואיים ישנן מדרכות, כבישים ואף

גשרים ועוד ועוד. כל אלה חייבים להיות נגישים לפי תקנות הנגישות הכלליות, ולא לפי תקנות הבריאות. בנוסף, המקלטים ושירותי שעת החירום שיינתנו בבתי החולים חייבים להיות נגישים לפי תקנות שירותי שעת חירום ותקנות ההתגוננות האזרחית המצויים באחריות שר הביטחון.

האם כל סניפי קופת חולים חייבים להיות נגישים באותה מידה? החוק קובע כי על שר הבריאות לקבוע הוראות על מנת להבטיח נגישות 'באופן סביר', ועלתה השאלה אם נגישות של חלק מהסניפים תהווה נגישות באופן סביר כל עוד ישנן חלופות וסניפים אחרים נגישים בקרבת מקום. הבעיה מתחדדת עוד יותר, היות שחלק גדול מהשירותים הרפואיים במסגרת שירותי הבריאות הממלכתית ניתנים במרפאות פרטיות וקטנות, פעמים רבות בביתו של הרופא או נותן הטיפול. האם כל אלה חייבים להיות נגישים באופן מלא? מדובר לכאורה בנטל כבד על אותה מרפאה קטנה או קליניקה ביתית, אך מאידך מדובר בשירות בריאות ממלכתי ויש לכבד את הזכות השווה של אדם עם מוגבלות לבחור את מקום קבלת השירות ואת נותן השירות. צר המקום מלהתייחס לשאלה זו כעת במלוא מורכבותה. אציין רק כי מבחינה עקרונית, לעניות דעתי, אין נפקא מינא אם שירותי הבריאות ניתנים במרפאה כללית או בקליניקה פרטית. המקום והשירות חייבים להיות נגישים על מנת לשמור על זכותו לשוויון של האדם עם מוגבלות. המונח 'סביר' במקרה זה צריך להתייחס לסבירות של ההתאמות באופן כללי, ולא של מינון ההתאמות ופיזורן.

בהתקנת תקנות אלה, שר הבריאות מחייב להתייעץ עם ספקי שירותים גדולים, עם הארגונים, עם הנציבה ועם ארגונים המייצגים בעלי מקצועות הרפואה, ועל שר הבריאות לקבל את הסכמת שר האוצר ואישור ועדת הרווחה.

נגישות החינוך, מוסדות החינוך ושירותי החינוך

נגישות מוסדות על תיכונים

ההוראות בנושא נגישות מוסדות על תיכונים עוסקות בנגישות מתו"ס במוסדות על תיכונים קיימים בלבד, ובנגישות שירותי ההשכלה הניתנים במוסדות אלו. על נגישות מוסדות על תיכונים ממונים שני שרים, שר החינוך ושר התמ"ת, וכל אחד מהם ממונה על המוסדות שעליהם הוא אחראי באופן כללי (סעיף 19סח(4)).

מוסדות על תיכונים מתחלקים לשני סוגי מוסדות: מוסדות להשכלה גבוהה מוכרים או מורשים לפי חוק המועצה להשכלה גבוהה התשי"ח-1958, כולל מכללות ושלוחות מוכרות של אוניברסיטאות זרות; ומוסדות על תיכונים להשכלה מקצועית, טכנית, תורנית או דתית (סעיף 19כז).

מדוע זכו המוסדות העל תיכונים ליחס מיוחד? מדוע נדרשות הוראות נגישות מיוחדות למוסדות אלו? ובכן, נדמה כי לכל הפחות באופן חלקי מדובר בסוג מיוחד של שירות, ובשל כך יש צורך לקבוע הוראות מיוחדות. לדוגמה, התאמה של מעבדות לימודים ושל סדנאות ללימוד מקצועות טכניים ועוד כיוצא באלה מקומות, מצריכה התייחסות מיוחדת.

קביעת תקנות הנגישות למוסדות העל תיכונים מצויה, כאמור, באחריות שר החינוך ושר התמ"ת. החוק קובע כי האחריות תחולק ביניהם "לפי העניין" (סעיף 19כט). נראה כי ישנו חשש ממשי שמוסדות מסוימים ייפלו בין הכיסאות ותיווצר אי וודאות לגביהם. למשל, האם ישיבות וכוללים נכללים במוסדות הכפופים לתקנות האלו? חוק השוויון מגדיר מוסד על תיכוני, בין היתר, כ'מוסד על תיכוני להשכלה...תורנית או דתית'. אין חולק כי ישיבה או כולל עוסקים בהשכלה תורנית או דתית, אך האם ניתן להגדיר את כל הישיבות כמוסדות על תיכונים? אם כן, האם הישיבות הללו יהיו כפופות להוראות התקנות הכלליות או להוראות תקנות הנגישות של ההשכלה העל תיכונית?

חוק השוויון מחייב ניסוח של שני קבצי תקנות; האחד למוסדות שבאחריות שר החינוך והמועצה להשכלה גבוהה והשני באחריות שר התמ"ת. אם מוסד על תיכוני מבקש לקבל פטור ספציפי, הוא חייב לפנות לנציבות לקבלת אישור מיוחד (סעיף 19כט1, סעיף 19לאג).

בעלים של מוסדות על תיכונים מחויבים להגיש לשרים תוכניות לנגישות המוסד (סעיף 19ל). השרים מחויבים לקבוע צו של החלה הדרגתית במשך תקופה של שש שנים, כך שבאוקטובר 2014 יהיו כל המוסדות נגישים. ההחלה ההדרגתית מונחת על ידי החוק, כך שפריסת הדרישות תהיה שווה ככל הניתן ותתחשב במשתנים שונים כגון היקף הפעילות, מיקום, וקיומן של חלופות נגישות באזור. יחד עם זאת, אם בתקופת הביניים יש במוסד על תיכוני תלמיד שהוא אדם עם מוגבלות הלומד במוסד או האמור ללמוד בו, המוסד מחויב לפעול באופן מיידי על מנת להבטיח לאותו תלמיד נגישות למוסד ולשירותי ההשכלה (סעיף 19לאב).

תקנות אלה אינן מכסות מוסדות או גופים רבים המעניקים שירותי השכלה וחינוך אחרים. למעשה כל מערכות ההשכלה הפרטיות אינן כלולות כאן, ולפיכך עליהן להיות נגישות לפי תקנות הנגישות הכלליות. לעניין זה ניתן לכלול את בתי הספר הפרטיים העוסקים בהשלמת בגרויות, בהכנה לפסיכומטרי, בלימודי תכנות מחשבים ושירותי תמיכה וכיוצא באלה.

התקנת תקנות אלו מחייבת את השרים להתייעץ עם הנציב/ה, עם הארגונים ועם המועצה להשכלה גבוהה.¹³ התקנות דורשות את הסכמת שר האוצר ואישור של ועדת הרווחה. על המוסדות לדווח מדי שנה לשר הממונה עליהם על התקדמות תוכנית הנגישות, והשרים מחויבים להעביר דיווח על התקדמות לוועדת הרווחה.

בתי ספר וגני ילדים

מוסדות חינוך קיימים ושירותי חינוך יהיו חייבים בנגישות על פי הוראות שיקבע שר החינוך. במוסדות חינוך מתכוון המחוקק לכלול את החינוך היסודי והעל יסודי הניתן במוסדות של חינוך רשמי, מוכר, פטור ומיוחד (סעיף 19לב). הנגישות לפי הוראות אלה עוסקת הן בהיבט של הנגישות הפיזית (מתו"ס) והן בהיבט של נגישות השירות. נגישות המתו"ס של מבני מוסדות חינוך לפי הוראות אלה היא רק לעניין מבני חינוך קיימים, ואילו נגישות המתו"ס של מבני חינוך חדשים - כולל אגפים חדשים במוסדות קיימים - תהא לפי הוראות חוק התכנון והבניה שבסמכות שר הפנים.

הממשלה ביקשה להקל על מוסדות החינוך ולא לחייב נגישות מלאה בכל בתי הספר (ראו בספר זה את מאמרם של אורן ודגן). לכן על פי הוראות חוק השוויון יקבעו שני קבצים של תקנות: תקנות לנגישות כללית של מוסדות חינוך ושירותי חינוך המחייבות את כל מוסדות החינוך באשר הם, ותקנות לנגישות פרטנית המחייבות מוסדות חינוך שבהם לומד ילד עם מוגבלות או שכן של הורה עם מוגבלות לומד באותו מוסד. ההוראות הכלליות מצומצמות יחסית (בניית פיר מעלית בבניין מרכזי במוסד החינוך ושני תאי שירותים בלבד, אחד לנשים ואחד לגברים, בקומת הכניסה לבניין המרכזי) (סעיף 19לג2). לעומת זאת, הוראות הנגישות הפרטנית מחייבות כי התלמיד או ההורה ייהנו מנגישות באופן סביר. הוראות אלה יכללו התייחסות לאלמנטים הבאים: (1) התקנת מעלית נגישה בבניין מרכזי; (2) בניית תא שירותים נגיש בקומת

הכניסה לבניין מרכזי; 3) הנגשת הכניסה ודרכי הגישה במוסד החינוך; 4) אמצעי נגישות לאנשים עם מוגבלות בראייה ובשמיעה;

התאמות נוספות הנדרשות כדי לאפשר נגישות באופן סביר (סעיף 19לד)

על שר החינוך לקבוע בצו הוראת להחלה הדרגתית של הוראות הנגישות הכלליות עד מאי 2019 (סעיף 19לג3), ועל הבעלים של מוסדות החינוך להכין תוכנית לביצוע הנגישות (סעיף 19לג2). בעלי מוסדות החינוך נדרשים להגיש דיווח לשר החינוך על התקדמות ויישום הוראות הנגישות (סעיף 19לג5), והוא חייב לדווח לוועדת הרווחה (סעיף 19לג6).

על מנת למנוע עיכובים ביישום הוראות הנגישות נקבעו הוראות מיוחדות שנועדו לקצר את הליכי התכנון, את הליכי אישור הבנייה של ההתאמות ואת ביצוע ההתאמות (ראו אורן ודגן). לפי סעיף 19לד2, כל מוסדות החינוך מחויבים להכין תוכנית מפורטת המקיפה את ההוראות לפי התקנות לנגישות פרטנית ולפי התקנות לנגישות כללית, ואף להגיש בקשה לקבלת היתר בנייה לביצוע הנגישות - בתוך שנה מיום התקנת התקנות. בנוסף, לרשויות מקומיות ניתנה רשות לפרסם מכרז לבחירת גורמים לצורך ביצוע התאמות הנגישות, כך שלא יהיה צורך לעכב את יישום הנגישות בהליכי התכנון ובחירת הגורם המבצע. מוסדות החינוך מחויבים להיות ערוכים לבצע את כל ההתאמות באופן מלא, כולל את הדרישות לנגישות פרטנית להורה או לתלמיד עם מוגבלות, באופן מידי.

כאמור, חוק השוויון מגביל חלק מדרישות הנגישות ל'בניין מרכזי אחד' בלבד באותו מוסד חינוך. דא עקא, שעצם ההחלטה מהו בניין מרכזי היא מורכבת ולוטה בערפל. בנוסף, עולה השאלה אם הכנת נגישות במבנה אחד במוסד חינוך עשויה להספיק ועומדת בעקרונות חוק השוויון. ראוי היה לקבוע כי על הנגישות להתקיים בכל מרכזי המוסד, היות שפעמים רבות הנגישות חיונית באולם ההתעמלות, בחדרי המחשבים, במעבדות ובכיתות הלימוד. לדוגמה, פעמים רבות בתי ספר בנויים כך שבכל בניין מרוכזת שכבה שלמה על כל כיתות האם והמגמות. מה יעשו כאשר יהיו שני ילדים עם מוגבלות בשתי שכבות שונות? האם יפרידו את הכיתות שלהם מכל שאר השכבה? לא רק שמדובר בפגיעה בעקרון השוויון, הרי זה אף בלתי אפשרי בגלל אילוצים כגון הצורך של שימוש במעבדות, השתתפות בכינוסים כלל שכבתיים, הגעה לחדרי המורים וההנהלה וכו'.

כפי שצוין לעיל, ניסוח הוראות הנגישות לעניין מוסדות חינוך חדשים כולל אנפים חדשים במוסדות קיימים היא בסמכות שר הפנים ולפי חוק התכנון והבניה. סעיף 1158(ז) לחוק התכנון והבניה עוסק במוסדות חינוך ונגישותם. לפי סעיף זה, על שר הפנים לקבוע הוראות לעניין התקנת פיר מעלית בבניין המרכזי, התקנת תאי שירותים בקומה הראשונה של אותו בניין, הסדרת נגישות הכניסה והדרכים וכן כל התאמה נוספת שיקבע שר הפנים. אם כן, לשר הפנים נתונה הסמכות לקבוע עוד הוראות ולהרחיב את דרישות הנגישות במוסדות חינוך חדשים.

לעיתים קרובות מוסדות חינוך מהווים מרכזים קהילתיים, מרכזים שבהם מתבצעת פעילות חברתית ואזרחית שאינה קשורה לשירותי חינוך כגון הצבת קלפיות בחירות, קיום חוגים, כנסים וכיוצא באלה. על כל מי שמפעיל פעילויות אלה במוסדות חינוך לדעת כי הוראות הנגישות שיחולו על פעילות זו הן **הוראות הנגישות הכלליות או המיוחדות לאותה הפעילות**, ולא הוראות הנגישות של מוסדות חינוך. לדוגמה, חוגים לנוער שתפעיל החברה למתנ"סים במקום יהיו חייבים בנגישות מלאה לפי הוראות הנגישות הכלליות, הן מבחינת הוראות נגישות המתו"ס והן הוראות תקנות נגישות השירות.

על שר החינוך להתייעץ עם הנציב/ה, עם הארגונים ועם המרכז לשלטון מקומי לפני ניסוח תקנות נגישות מוסדות חינוך. התקנות חייבות לקבל את אישור ועדת הרווחה (סעיף 19לג4). כמו כן, התקנות צריכות לקבל את הסכמת שר האוצר.

נגישות התחבורה הציבורית

נגישות שירותי התחבורה הציבורית מוסדרת לפי פרק ה' לחוק השוויון שחוקק בשנת 1998, כלומר לפני תיקון מס' 2. עד לתיקון מס' 2 נקבע כי שירותי תחבורה ציבורית חייבים להיות נגישים באוטובוסים בקווים עירוניים, ברכבות, בתובלה אווירית ובאווניות. חובה זו כוללת אף נגישות לתחנות ולנמלים. כלומר, הוראות אלה עסקו הן באספקטים של נגישות השירות והן באספקטים של נגישות מתו"ס. שירותי התחבורה הבין עירונית הושארו באותו שלב מחוץ לדרישות הנגישות של חוק השוויון, וכך גם תחבורה ציבורית של מוניות (סעיף 19 ס"ק (א)-(ג)). הסמכות להתקין את התקנות לפי פרק ה' הוענקה לשר התחבורה בצוותא עם שר האוצר ובהתייעצות עם הנציבות, עם הארגונים ועם נציגויות של מפעילי

תחבורה ציבורית. בשנת 2003, לאחר תהליך מורכב ומרובה מחלוקות, הותקנו התקנות לנגישות שירותי תחבורה ציבורית.¹⁴ תקנות אלה קובעות הוראות בנוגע לנגישות של אמצעי התחבורה עצמם (האוטובוסים, כלי השיט, המטוסים וכיוצ"ב), חלק מהשירותים שמעניקים מפעילי התחבורה הציבורית (לדוגמה, סיוע לאנשים עם מוגבלות בשירותי תחבורה אווירית או ברכבות), והן נוגעות לנגישות תחנות אוטובוס, ונגישותם של מתקנים מרכזיים כדוגמת תחנות מרכזיות של אוטובוסים, נמלי ים המשמשים את הציבור, בתי נתיבות וכדומה.

בתיקון מס' 2 הוספו באופן חלקי ומסויג הוראות בפרק ה' בנוגע לשני תחומים נוספים של תחבורה ציבורית. בסעיף קטן (ג) (1) בפסקה (2) נקבעה חובת נגישות של אוטובוסים בין עירוניים לאנשים עם מוגבלות חושית בלבד. בפסקה (1) נקבעה הנחיית המחוקק לשר התחבורה לקבוע הוראות למתן תמריץ לנהגי מוניות על ידי קביעת שיעורי הנחה למוניות נגישות. בטיטת תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (שיעורי הנחה מאגרת רשיון להפעלת מונית, נגישות אוטובוסים ורכב השכרה) המנוסחת בעצם ימים אלה על ידי משרד התחבורה נקבע, בין השאר, שיעור ההנחה למוניות נגישות, מהן ההתאמות הנדרשות במונית נגישה, ולעניין נגישות אוטובוסים בינעירוניים נקבעו בין השאר הוראות בעניין אוטובוסים חדשים שיירשמו לאחר שנת 2008 וההתאמות שבהן יחויבו וכן התאמות ודרישות מאוטובוסים שנרשמו לפני שנת 2008.

נגישות התחבורה הציבורית מצריכה התאמות מורכבות וייחודיות. בנוסף לכך יש לזכור כי היכולת להשתמש בתחבורה הציבורית, במיוחד בעבור ציבור האנשים עם מוגבלות, חיונית לשיתוף מלא ושווה בחיי היום יום, כגון בתעסוקה, בפעילויות פנאי וחברה ועוד. חלק גדול מציבור האנשים עם מוגבלות אינו יכול להשתמש בחלופות כגון רכב פרטי, בשל מגבלותיו. בנוסף, למרבה הצער חלק גדול מציבור האנשים עם מוגבלות הוא ציבור מוחלש מבחינה כלכלית ואינו יכול להרשות לעצמו תחליפים לתחבורה הציבורית. אי לכך היה צורך לקבוע הוראות נפרדות לנגישות התחבורה הציבורית. כך גם נהוג בחוקי נגישות אחרים ברחבי העולם.¹⁵

בתיקון מס' 2 בסעיף 19 סעיף קטן (ג), כאמור, נקבעה החובה לביצוע 'התאמות נגישות לאנשים עם מוגבלות חושית באוטובוסים בין עירוניים'. האם הוראה זו כוללת גם את הנגישות של תחנות האוטובוס של קווים בינעירוניים לאנשים עם מוגבלות חושית? בהוראות סעיף 19(א), שקדם לתיקון מס' 2, נקבע במפורש כי הנגישות תכלול גם

'אפשרות גישה לתחנות ולנמלים שבמסגרתם פועלים שירותי התחבורה הציבורית'. הוראה כזו אינה מופיעה בסעיף קטן (ג) שנוסף בתיקון מס' 2. האם להבדל בניסוח יש נפקות משפטית? האם יש להבין כי לגבי תחנות אוטובוס בקווים בינעירוניים אין צורך לקבוע הוראות לנגישותם? תשובה חיובית לשאלה זו עלולה להביא למצב אבסורדי שבו האוטובוסים יהיו נגישים אך התחנות, שהן חלק בלתי נפרד משירות התחבורה הציבורית, לא יהיו נגישות. דבר זה עלול ליצור קושי רב בשימוש של אנשים עם מוגבלות חושית בתחבורה בקווי אוטובוס בינעירוניים. המענה לשאלה זו יינתן בסופו של דבר על ידי מחוקק המשנה ובמידת הצורך, ואם סוגיה זו תגיע לבית המשפט, יהיה עליו להכריע אם תחנות של קווים בינעירוניים אינן חייבות להיות נגישות.

בתקנות התעבורה התשכ"א-1961 שנקבעו לפי פקודת התעבורה (נוסח חדש) תשכ"א-1961 (להלן - פקודת התעבורה), בפרקים העוסקים בהסדרת התחבורה הציבורית, מצויות מספר הוראות שעניינן נגישות או הקשורות לחובות הנגישות (לדוגמה תקנה 432 פינוי מקומות לנכה באוטובוס, תקנה 462 לעניין כלבי נחייה). הוראות אלה, שחלקן מהותיות להבטחת הנגישות (כגון פינוי מקום לנכים באוטובוס, הכרזה קולית על תחנות ועוד), אינן מותאמות להוראות הנגישות לפי חוק השוויון ואינן חלק מהמנגנון המלא של יישום ופיקוח הוראות הנגישות לפי חוק השוויון.

החוק לא מחייב את שר התחבורה לקבוע בצו את קצב מילוי ההתאמות, והוא לא מחייב בחוק את הספקים להכין תוכנית נגישות ולפרוס את דרישות הנגישות. עם זאת לשר התחבורה, מתוקף סמכותו הכללית להתקין תקנות, ניתנה שיקול הדעת להחליט על תוכנית פריסה ועל חובת הכנת תוכנית והחלתן על מפעילי התחבורה הציבורית. כך אכן נהג שר התחבורה לעניין תקנות התחבורה הציבורית שהותקנו בשנת 2003, והוא קבע חובה להכין תוכנית ולדווח על ביצועה. עד כמה שידיעתי מגעת, תוכניות אלו לא הוכנו ולא נעשה דיווח מסודר בהתאם להוראות באותן התקנות. בטיטת תקנות נגישות התחבורה הציבורית שיותקנו מכוח תיקון מס' 2 לא נדרשת חובת הכנת תוכנית על ידי נותני השירות.

התקנות החדשות לעניין נגישות חושית באוטובוסים בינעירוניים ולעניין הנחה עבור מוניות נגישות חייבות בהתייעצות עם הנציבות ועם הארגונים, הסכמת שר האוצר ואישור ועדת הרווחה.

שרותי השכרת רכב ואוטובוס

נושא השכרת הרכב הוסדר בתיקון מס' 2 תחת פרק ה'1 בסעיף 19(ה). לפי סעיף זה, מי שעיסוקו השכרת רכב ובבעלותו או בהחזקתו 100 כלי רכב לפחות, מחויב להחזיק לפחות שני כלי רכב המותאמים לאנשים עם מוגבלות כנהגים, ולפחות עוד שני רכבים המותאמים להסעת אנשים עם מוגבלות. כמו כן, גם גורמים המספקים שירותי הסעה או אוטובוסים לתיוור מחויבים להחזיק רכבים נגישים. שר התחבורה מוסמך לקבוע תקנות ליישום הוראות החוק. אף תקנות אלו חייבות להתקבל לאחר התייעצות עם הנציב והארגונים, ולאחר אישור ועדת הרווחה. בטיוטת התקנות שנוסחה בנושא זה נקבעו הוראות לעניין כמות כלי הרכב הנגישים ביחס למספר הכולל של כלי הרכב אצל הגורם המספק את כלי הרכב, ולעניין סוגי הרכבים שחברות אלו חייבים להחזיק וההתאמות שיש לספק באותם רכבים.

שירותי שעת חירום והתגוננות אזרחית

סעיף 19מ לחוק השוויון קובע הוראות הנוגעות לנגישות של שירותי שעת חירום. במצבי חירום - כגון במצבי התגוננות אזרחית (מצבי לוחמה) לפי חוק ההתגוננות האזרחית, באירועים ביטחוניים בקנה מידה רחב כגון פיגועי טרור המוניים, בפגעי טבע או באירוע חומרים מסוכנים שבמסגרתו הציבור עלול להיחשף לחומר מסוכן - על השירותים הניתנים לציבור בקשר לאותו אירוע להיות נגישים באופן סביר. נגישות שירותי החירום תכלול בין היתר את הנגישות של אמצעי המחסה והפינוי, את המידע על מצב החירום ואת אמצעי ההגנה (כמו ערכות ההתגוננות הכוללות מסכות אב"כ, תרופות ועוד) כולל אמצעי הגנה מיוחדים המותאמים לאנשים עם מוגבלות. למעשה מדובר בהתייחסות רחבה מאוד למכלול גדול של שירותים הניתנים לציבור במצבים אלה. החוק הטיל על שר הביטחון לקבוע תקנות ליישום הנגישות של שירותי שעת חירום. במלחמת לבנון השנייה הוכח שאוכלוסייה זו של אנשים עם מוגבלות חשופה בשעת חירום יותר משאר הציבור. דרושות, על כן, התאמות מיוחדות לצורכי ציבור זה.

האחריות על נושא הנגישות של שירותי שעת חירום מוטלת על פי החוק על שר הביטחון. אך יחד עם זה מדובר בשירותים הניתנים על ידי גורמים רבים, וחלקם נמצא מחוץ לתחום סמכותו הרגיל של שר הביטחון, לדוגמה שירותים הניתנים בשעת החירום על ידי גורמים כמו המשטרה, כיבוי אש, בתי חולים, קופות חולים, מערכי הרווחה ברשויות המקומיות

וכיוצא באלה. לפיכך הוראות הנגישות של שירותי החירום שינוסחו במסגרת התקנות, יחד עם כל מהלך היישום של הוראות אלה, מחייב שיתוף פעולה בין כל הגורמים המעורבים בשירותי שעת חירום כאשר ריכוז והובלת הנגישות של אותם שירותים מוטלת על שר הביטחון, על משרד הביטחון ועל פיקוד העורף.

שר הביטחון מחויב להתקין את התקנות לאחר התייעצות בנציבות ובארגונים, וקבלת הסכמת שר האוצר ואישור ועדת הרווחה. גם בעניין שירותי שעת חירום קבע החוק פריסת יישום ההוראות על פני ציר זמן שסופו במאי 2018. שר הביטחון חייב לקבוע בצו את אופן הפריסה של תחילת חובות הנגישות. כמו כן, גופים החייבים בהתאמת שירותי שעת חירום נדרשים להגיש לשר הביטחון תוכנית נגישות. להבדיל מתחום הבריאות ומתחום החינוך, לפי חוק השוויון אין חובה על הרשויות הרלבנטיות להגיש דיווח על יישום התוכנית לשר הביטחון, והשר לא חייב בדיווח לוועדת הרווחה.

נגישות מקלטים

ההוראות הכלליות לעניין בניית מקלטים מצויות בחוק ההתגוננות האזרחית. תיקון מס' 2 ביצע תיקון עקיף לחוק ההתגוננות האזרחית, והוא קבע את חובת הנגישות במקלטים חדשים שההיתר לגביהם ניתן לאחר 1 באפריל 2007 (סעיף 14ד לחוק ההתגוננות האזרחית). הוראות אלה כוללות את הנגישות אל המקלט ובמקלט עצמו. מדובר בכל סוגי המקלטים, ציבוריים ופרטיים כאחד. כיום, לפי חוק ההתגוננות האזרחית, גם מרחבים מוגנים – כולל חדר מרחב מוגן דירתי (ממ"ד) – הם מקלטים. על כן, על שר הביטחון החובה לקבוע הוראות שיבטיחו גם את נגישות הממ"ד¹⁶ בבתים פרטיים. בכך ישנה חדירה מוגבלת אל תוך תחומי הנכס הפרטי, בקביעת ההוראות הנוגעות לבניית הרכוש הפרטי. לשר הביטחון נתונה הסמכות לפי החוק לקבוע פטורים או הקלות, ובלבד שבאותו בניין ישנו מענה חלופי הולם ונגיש לאנשים עם מוגבלות. התקנת התקנות חייבת בהתייעצות עם שר הפנים, עם הנציבות ועם הארגונים, ובאישור ועדת הרווחה והסכמת שר האוצר.

נגישות דרכים, צמתים ומדרכות

סעיף 19לט לחוק השוויון עוסק בנגישות דרכים. ההוראות הללו כוללות את הנגישות של צמתים, כבישים, מדרכות, גשרים מנהרות ומעברים

אחרים המיועדים להולכי רגל. שר התחבורה ושר הפנים ממונים על ביצוע חובות הנגישות לפי סעיף זה, אולם הסמכות לקבוע תקנות של התאמות נגישות הנדרשות היא בידי שר הפנים בלבד בהתייעצות עם שר התחבורה (וכן בהתייעצות עם הנציב/ה, עם ארגוני אנשים עם מוגבלות, ולאחר הסכמת שר האוצר ואישור ועדת הרווחה) (19לט(ד)). בעניינים אחרים הנוגעים לביצוע הסמכות לקבוע תקנות היא בידי שר התחבורה ושר הפנים (19לט(ב)). האחריות על ביצוע הנגישות עצמה חלה על 'גופים מבצעים', קרי רשויות מקומיות או גורם אחר העוסק בתכנון, בנייה או החזקה של תשתיות דרכים, גופים שיקבע שר התחבורה או שר אחר הממונה על התחום שבו פועל הגוף המבצע (דוגמה אחת לגוף מבצע היא כמובן מע"צ) (19לט(א)).

על גוף מבצע להכין תוכניות להתאמת דרכים קיימות. גם כאן יש סמכות לשר האחראי, כלומר השר הממונה על התחום שבו פועל הגורם המבצע, לקבוע בצו את אופן הפריסה של נגישות הדרכים על פני תקופה של 11 שנה מהתקנת התקנות עד ל-1 במאי 2018. החוק לא קובע סמכות לעניין מתן פטור כללי בתקנות, אלא לפטורים מיוחדים לדרכים קיימות על ידי מהנדס רשות מקומית או מתכנן מחוז. גוף מבצע מחויב להגיש מדי שנה דיווח לשר האחראי, והשרים האחראים מחויבים להגיש דיווח לוועדת הרווחה. כאשר הגוף המבצע הוא רשות מקומית, אזי עליה להגיש את התוכנית והדיווחים לשר הפנים.

הוראות הנגישות לפי סעיף זה באות להוסיף על הוראות חוק הרשויות המקומיות (סידורים לנכים) התשמ"ח-1988. חוק זה קובע הוראות הנוגעות לירידה ועליה של עגלות נכים בין כביש ומדרכה בכל צומת שבו הולכי רגל רשאים לחצות את הכביש, והוא קובע גם כי אסור להציב או להקים על מדרכה מתקן אלא אם הושאר מרווח נוח למעבר עגלת נכים. יש לזכור כי הוראות אלה הן הוראות שניתן להרחיב עליהן ולדרוש התאמות מפורטות ומרחיבות יותר, אך לא לקבוע הסדר בחוק השוויון המפחית מהוראות אלה.

הוראות הנגישות לעניין דרכים יכללו התייחסות לדרישות נגישות, כגון רוחב האזור הנגיש במדרכות, שיפוע המדרכות והמעברים, דרישות לעניין סימון והכוונה על פני הדרכים לאנשים עם לקויות ראייה, דרישות לעניין הנמכת המדרכה, אופן העלייה והירידה בגשרים ובמעברים תת קרקעיים וכיוצא באלה.

יש להבחין בין דרכים שהן ברשות הרבים לבין מדרכות וכבישים שהם חלק ממקום ציבורי, כפי שהוא מוגדר בחוק השוויון. דרכים במקומות ציבוריים חייבות להיות נגישות לפי התקנות הרלבנטיות העוסקות באותו סוג של מקום ציבורי. לדוגמה, מדרכות וצמתים בגן חיות שהוא מקום ציבורי לפי הגדרות חוק השוויון, חייבים להיות נגישים לפי הוראות שר המשפטים אם מדובר במקום קיים, או לפי הוראות חוק התכנון והבניה אם מדובר במקום ציבורי חדש.

נגישות מקומות עבודה

על הנגישות של מקומות עבודה חלים יחדיו הוראות סעיף 1158(ח) לחוק התכנון והבניה והוראות פרק ד' לחוק השוויון העוסק בתעסוקת אנשים עם מוגבלות. לפי חוק התכנון והבניה, בניין חדש המיועד להיות מקום עבודה יהיה נגיש לפי תקנות התכנון והבניה בדומה למקום ציבורי חדש, כולל נגישות המסדרונות במקום העבודה, הכניסה לחדרי עבודה והגישה לשטחים אישיים. חובה זו אינה חלה על שטחי עבודה אישיים ושטחים שאינם מיועדים לשהיית אדם. זוהי הוראה כללית בנושא נגישות מתו"ס הנוגעת לכל מקום עבודה, אם עובד באותו מקום אדם עם מוגבלות ואם לאו.

סעיף 8 לחוק השוויון קובע איסור על אפליה בתעסוקה לפיו 'לא יפלה מעביד בין עובדיו או בין דורשי עבודה מחמת מוגבלותם, ובלבד שהם כשירים לתפקיד או למשרה הנדונים'. לפי סעיף זה 'אי ביצוע התאמות הנדרשות מחמת צרכיו המיוחדים של אדם עם מוגבלות' היא אפליה אסורה, אלא אם כן מדובר בנטל כבד מדי על המעביד, כלומר 'נטל בלתי סביר בנסיבות העניין...!'. התאמות לעניין זה כוללות בין היתר את התאמת מקום העבודה, הציוד שבו, דרישות התפקיד, שעות העבודה ועוד. לפיכך קיימת חובה על מעבידים לערוך התאמות במקום העבודה לעובדים שהם אנשים עם מוגבלות, וחובה זו חלה כמובן גם במקרים שבהם החובה לנגישות לפי חוק התכנון והבניה אינה חלה. במלים אחרות, על מעביד חלה החובה להבטיח נגישות במקום העבודה לעובד עם מוגבלות או למועמד למשרה כלשהי שהוא עובד עם מוגבלות, והיא חלה גם על מקומות קיימים וגם על שטחי עבודה אישיים. חובה זו חלה במקביל לחובות הנגישות החלות על מבקש היתר בנייה לפי חוק התכנון והבניה.

האחריות על ביצוע ההתאמות מוטלת על המעביד, אולם על המדינה להשתתף במימון ביצוע התאמות לפי סעיף 17(ב) לחוק השוויון.¹⁷ בשנת 2006 התקבלו תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (השתתפות המדינה במימון התאמות) התשס"ו-2006. בתקנות אלה נקבע כי המדינה תשתתף בסכומים הקבועים בתקנות, בעלות התאמות לפי סעיף 8 בחוק השוויון כולל התאמות פיזיות, מכשירים, עזרים, מכשירים וכדומה, וכן תשתתף במימון שירותי תרגום ותמלול למען אנשים עם לקויות שמיעה אך רק לצורך הקליטה הראשונית במקום העבודה, וכן הדרכה של עובד עם מוגבלות שכלית, קוגניטיבית או נפשית בשישה החודשים הראשונים לעבודתו של אותו אדם. כל בקשה להשתתפות המדינה בהתאמות צריכה לקבל את אישורו של עובד ציבור ששר התמ"ת הסמיך לצורך העניין, ולאחר התקנת ההתאמה יש לקבל אישור מורשה נגישות על בטיחות ההתאמה והתאמתה לעובד.

חלק ג'

כלים מסייעים לחיבים בנגישות

כפי שניתן להתרשם, הוראות הנגישות מורכבות ומפוזרות על פני הרבה מאוד תקנות ותקנים. דבר זה עשוי לגרום למבוכה לחבים בחובות הנגישות ולמעוניינים לדעת מהם חובות הנגישות. גם אוכלוסיית היעד, אנשים עם מוגבלות המעוניינים לדעת אילו זכויות מגיעות להם על פי חוק, זכאים לקבל מידע על התאמות הנגישות. לעניין זה, חוק השוויון מקצה כלים נוספים המבהירים את התמונה, וחלקם אף קשורים למערכת האכיפה המסועפת שעוצבה בתיקון מס' 2. להלן אתאר בקצרה חלק מכלים אלה.

פרסום מידע לציבור

סעיף 19 מזו לחוק השוויון קובע כי 'הנציבות תפרסם מידע לציבור על החובות והזכויות לפי פרק זה'. תפקיד זה של הנציבות מקיף את החובות והזכויות הנוגעות לכל תחומי הנגישות, הן ההוראות הכלליות והן הייחודיות. למעשה, זהו כלי חשוב ביותר הבא לפשט את הוראות הנגישות, לערוך בהן סדר ולהראות את ההיגיון הרב הטמון בהן. מידע מסוג זה, מן הראוי שייכתב בשפה פשוטה וברורה ומובנת עד כמה שאפשר גם למי שאין לו השכלה טכנית, בהסבר המלווה בשרטוטים,

בתרשימים ובתמונות. תפקיד זה דומה במהותו לתפקיד שממלאים הגופים המקבילים לנציבות במדינות אחרות, כדוגמת ארה"ב ואנגליה. מידע מסוג זה כדאי שיכלול הנחיות והסברים, וכמו כן עדכונים ושינויים בהתאמות הנגישות. אמצעי נוסף בהפצת המידע קשור בפרסום תשובות הנציבות לשאלות ובקשות הציבור.

שאלות

סעיף 19מד לחוק השוויון קובע מנגנון של שאלות שיופנו לנציבות בבקשה לקבלת מידע על-אודות הנושאים המפורטים בסעיף: תחולת הגדרות של 'מקום ציבורי', שירות ציבורי ורשות ציבורית; מידע בנוגע לתחולת הסייגים הנוגעים לפטורים מחובת ההתאמות והסדרי הנגישות החלופיים; אם הוצא צו נגישות לגבי מקום ציבורי או שירות ציבורי; כל נושא אחר שקבע שר המשפטים, אם קבע (עד עתה טרם עשה כן). הנציב ישיב לשאלתה בתוך 60 יום. כפי הנראה, על שאלתה כזו תחול חובת תשלום אגרה בעבור הגשת השאלתה והטיפול בה.

רכזי נגישות

סעיף 19מב לחוק השוויון קובע כי מי שאחראי להספקת שירות ציבורי ומעסיק לפחות 25 עובדים ימנה מקרב עובדיו רכז נגישות - אדם הבקי ככל הניתן בתחום הנגישות. יש להשתדל שרכז זה בעצמו יהיה אדם עם מוגבלות. תפקידו של רכז הנגישות הוא למסור מידע לציבור, ומתן ייעוץ והדרכה בדבר חובות השירות הציבורי.

מורשי נגישות שירות ומורשי נגישות מבנים תשתיות וסביבה (מתו"ס)

סעיף 19מא לחוק השוויון עוסק במורשי נגישות מתו"ס, וסעיף 19מא עוסק במורשי נגישות השירות. בפברואר 2007 נקבעו תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (נגישות מורשים לנגישות השירות) התשס"ז-2007, ותקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (נגישות מורשים לנגישות מבנים, תשתיות וסביבה) התשס"ז-2007. תקנות אלה מסדירות את הכשרתם ורישומם של מורשי הנגישות. למורשי הנגישות תפקיד מרכזי באכיפת הוראות הנגישות. על פי החוק, חוות דעתם המקצועית תצורף לבקשות להיתרים ולאישורים לפי חוק התכנון והבניה, לבקשות לרישוי עסקים לפי חוק רישוי עסקים ועוד. המורשים הם מומחים לעניין נגישות, ואפשר יהיה להתייעץ בהם בנוגע ליישום הוראות הנגישות.

סיכום

תחום הנגישות לפי תיקון מס' 2 לחוק השוויון הוא מעט מורכב ומפוצל. תחושה קלה של בלבול ואי ודאות תתקבל כטבעית בנסיבות העניין. ישנן גם אי אילו סיבות לחשוש מפני עיכוב מהותי בקביעת הנורמות העוסקות בנגישות, אי יישום הוראות הנגישות והמשך הדרתם של אנשים עם מוגבלות מהמרחב הציבורי. על אף כל זאת, אני מאמין כי ישנם מספיק כלים, ידע, מומחיות ורצון מצד הנוגעים בדבר, והם יכולים להביא למימוש חזון הנגישות של חוק השוויון. הכלים המוקנים בחוק לצורך אכיפתו יחד עם פיתוח המודעות ההולכת ומתגבשת לתחום, יתרמו לקידום השינוי המיוחל. בשעה שאני כותב שורות סיכום אלה התפרסמה תביעה ייצוגית שהוגשה נגד חברות האוטובוסים בשל אי קיום הוראות הנגישות למען אנשים עם לקויות ראייה. תגובת חברת האוטובוסים הייתה כי הם ינקטו בכל מה שדרוש על מנת להתאים את שירותיהם לאנשים עם מוגבלות. אין לדעת מה יהיה בסוף התהליך, אך יש מקום לשמור על אופטימיות זהירה. בסופו של דבר, הדברים תלויים בנו.

רשימת המקורות

אופיר, א' ואורנשטיין, ד' (תשס"ב 2001). חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998: אמנציפציה בסוף המאה העשרים, בתוך א' ברק ואח' (עורכים), **ספר מנחם גולדברג** (עמ' 42-87) תל אביב: סדן

דו"ח הוועדה הציבורית לבדיקת חקיקה מקפת בנושא: **זכויות אנשים עם מוגבלות**. בראשות ד"ר ישראל כץ, (1997)

דו"ח הוועדה הציבורית לבדיקת ענייני הנכים ולקידום שילובם בקהילה. בראשות השופט אפרים לרון, (2005)

זמיר, י' (תשנ"ו). **הסמכות המנהלית**, ירושלים: נבו הוצאה לאור

הערות

- 1 השרים שעל פי החוק נתונה בידיהם סמכות כלשהי: (1) שר המשפטים (2) שר הפנים (3) שר החינוך (4) שר הבריאות (5) שר התמ"ת (6) שר התחבורה (7) שר התקשורת (8) שר השיכון (9) שר הביטחון. כמו כן רבות מהתקנות דורשות את אישור שר האוצר.
- 2 מאמר זה נכתב בשלב שבו רובן ככולן של תקנות הנגישות עדיין לא הותקנו, גם אם ברוב המקרים ישנן טיוטות מתקדמות לתקנות אלה. במאמר זה אתיחס מפעם בפעם לטיוטות אלה, אך כל התייחסות היא בכפוף לתקנות כפי שייקבעו.
- 3 דברים אלה בנוגע למעמד חוק השוויון נדונו בפסק דין אברץ, בג"צ 6790/98 **אברץ ואח' נ' פקיד הבחירות לעיריית ירושלים ואח'**, פ"ד נ"ב (5) 323.
- 4 רק לדוגמה: The Americans with Disabilities Act 1990 (ADA) Disability Discrimination Act, 1995 (DDA). כמובן הכול בכפוף להבדלים הקיימים בשיטות המשפט והמנהל.
- 5 לדוגמה הפרק שעוסק בנגישות התקשורת, Title 4 ב-ADA שעורך תיקון עקיף בחוק התקשורת האמריקני.
- 6 חובה להעיר כי המיון בין תקנות כלליות וייחודיות היא חלוקה תיאורטית עקרונית. בפועל, למשל, ישנם גם הוראות פרטיקולאריות בתקנות הכלליות כמו למשל הנחיות מיוחדות לעניין בתי כלא בתקנות נגישות מבנים קיימים ובתקנות נגישות השירות.
- 7 בנוגע לאלו שאינם רשמיים – עליהם יוסיפו לחול הוראות הנגישות מכוח פרק ה' לחוק התכנון והבניה, הוראות הנגישות בחוק התכנון והבניה שנתקבלו לפני תיקון מס' 2.
- 8 בעיקר תקן ישראל, ת"י 1918 על חלקיו השונים.
- 9 אולם במקרה זה מדובר בתיקון לחוק התקשורת האמריקני, כך שמדובר למעשה בחקיקה ייחודית שהוטמעה בחקיקה הכללית בתחום הטלקומוניקציה והיא מופיעה גם בחקיקת השוויון לאנשים עם מוגבלות.
- 10 לפי חוק התקשורת, סמכותו של שר התקשורת היא להעניק רישיון בזק לביצוע פעולות בזק ולמתן שירותי בזק (סעיף 4 לחוק התקשורת). משרד התקשורת פירש סמכות זו כרחבה יותר מהאספקטים הטכנולוגיים, וככללת גם שירותים נלווים ושירותי ערך מוסף. לעניין זה, ראו את רישיונות הבזק שהוצאו על ידי משרד התקשורת באתר משרד התקשורת www.moc.gov.il/new/hebrew/index.htm
- 11 ראו סעיף 30 בנספח א' לרישיון הכללי של חברת 'בזק', החברה הישראלית לתקשורת בע"מ באתר משרד התקשורת www.moc.gov.il/new/hebrew/index.htm
- 12 במידה מסוימת בדומה לשירותים ומקומות אחרים שהחוק קבע לגביהם כי הם אינם רשאים להשתמש בפטורים שעניינם גובה העלות של ההתאמות, ראה סעיף 19 לחוק השוויון וכן בספר זה במאמר של אורן ודגן.
- 13 לא ברור מדוע דרישה זו מחויבת במוסדות שבאחריות משרד התמ"ת.
- 14 תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (הסדרת נגישות לשירותי תחבורה ציבורית), התשס"ג-2003
- 15 לעניין זה ראו לדוגמה Subtitle B-Actions Applicable to Public Transportation Provided by Public Entities Considered Discriminatory PUBLIC II SERVICES ב-ADA.
- 16 ממ"ד - מרחב מוגן דירתי (לשעת חירום).

17 כמו כן לשר התמ"ת, הממונה על ביצוע פרק ד' לחוק השוויון, יש סמכות לקבוע תקנות בדבר אופי ההתאמות המתחייבות לפי הוראות פרק זה. זוהי סמכות שברשות ושר התמ"ת עדיין לא מימש רשות זו ואין תקנות המסדירות בחקיקת משנה את נושא חובות ההתאמות במקומות העבודה החלות על מעביד. לפיכך כיום היקף החובה ומשמעותה נתון בידי הפרשנות שיעניקו בתי המשפט לאיסור על ההפליה ראו לדוגמה פסק דין עב 1732/02 דה קסטרו דקל יצחק נגד מ.כ.א הזורע; בע"ב 03/003706 פנחס שטיינברג נגד חברת החשמל לישראל בע"מ; בש"א 2968/01 יוסף בליתי נגד ג'רוסלם פוסט פבליקיישנס בע"מ.

שער שני:
**קידום הזכות לנגישות
והחברה הישראלית**

מאפיינים ומגמות התפתחות של ארגוני המגזר השלישי בתחום אנשים עם מוגבלות תמונת מקרו

יעל אלון, בני גדרון

מבוא

המגזר השלישי הוא שם כולל לארגונים רבים שהמכנה המשותף שלהם הוא פעילות שלא למטרות רווח. הארגונים שונים זה מזה בתחומי פעולתם, באופן פעולתם, בקהל היעד ועוד; הם שואפים לקדם מגוון מטרות ציבוריות ומשתמשים לשם כך בהתנדבות ובתרומות. ארגוני המגזר השלישי צריכים להיות בעלי מנגנון ניהול עצמאי המפריד אותם ממוסדות הממשל.

תחומי הפעולה העיקריים של הארגונים הם דת, תרבות ופנאי, חינוך, רווחה ופילנתרופיה. פעילות נוספת כוללת בין היתר ארגוני אזרחים לשינוי חברתי, איכות סביבה ואיגודים מקצועיים.

ניתן לסווג את הארגונים על פי אופן הפעילות שלהם:

1. ארגונים המספקים שירות - ארגונים הנותנים שירות שהממשל אינו מספק כגון תרבות פנאי ובתי כנסת וכן ארגונים המספקים ומוציאים לפועל שירותים שהממשל אמור לתת, כמו מוסדות לאנשים עם מוגבלות שכלית, בתי ספר חרדיים ועוד.
2. ארגונים לשינוי חברתי - ארגונים חוץ ממסדיים בהגדרה, בשונה מחלק ניכר מארגוני השירות. נמנים עליהם ארגונים המבקשים שוויון למגוון קבוצות אוכלוסייה כגון נשים, בני מיעוטים, אנשים עם מוגבלות וכן ארגונים המבקשים לקדם נושאים כגון איכות סביבה או שינוי שיטת ממשל.
3. ארגוני חברים - ארגונים שפעילותם מופנית פנימה, והיא מיועדת רק לחברי הארגון המאוגדים במועדוני חברים כגון שחקני שחמט, קבוצות ספורט וארגונים לעזרה עצמית כמו העמותה לתמיכה נפשית לחברות חללי צה"ל.
4. ארגונים פילנתרופיים - ארגונים המעניקים מימון לקידום מטרות חברתיות באמצעות תמיכה בארגוני המגזר השלישי או תמיכה ביחידים כגון מלגות לסטודנטים, מימון תרופות לנזקקים ועוד.

רקע היסטורי

ארגונים התנדבותיים קיימים מאות שנים. זוהי תופעה ותיקה ומוכרת בעולם כולו. התפתחות המגזר השלישי בישראל מושפעת מהתפתחויות בחברה המערבית בכלל ומתופעות ייחודיות לעולם היהודי ולחיים בארץ ישראל שלפני הקמת המדינה.

הקהילה היהודית בגולה: החיים בגולה הביאו את הקהילות היהודיות להקים מעין מערך שלטון פנימי הכולל מוסדות חינוך, רווחה וממשל אוטונומיים (גדרון, בר וכץ, 2003). חלקם פעלו על בסיס התנדבות ותחושת אחריות הדדית של בני הקהילה זה לזה ושל הקהילה ליהודים בכלל. בקהילות התפתחה מסורת בת מאות שנים של התגייסות למען הכלל, והיא נמשכת בחברה הישראלית עד עצם היום הזה.

הארגונים בתקופת טרום המדינה בארץ ישראל (1882-1948): התקופה אופיינה בעיקר במערך הארגוני שפיתחה התנועה הציונית ואשר בהעדר ריבונות מדינית היה להלכה וולונטרי כולו. ניתן להבחין בשתי צורות התארגנות: המערך שמילא את תפקידי 'המדינה שבדרך', שניתן למעשה לראות בו מערכת מוסדית ומערכת שירותים שכללה שירותי חינוך, בריאות ורווחה שניתן לראות בה חלק מהמגזר השלישי. נוסף על מערך זה פעלו בארץ ארגוני מגזר שלישי נוספים שלא היו חלק ממוסדות התנועה הציונית: ארגונים פילנתרופיים יהודיים בין-לאומיים דוגמת 'אליאנס' ו'הדסה', והתארגנויות מקומיות כמו הטכניון, ארגוני נשים ואגודות מקצועיות. המעורבות הרבה של התנועה הציונית באספקת שירותי רווחה השפיעה על טיב היחסים של המגזר השלישי והמדינה בתקופה שלאחר הקמת המדינה.

המגזר השלישי במדינת ישראל

התקופה הממלכתית : 1948 עד סוף שנות ה-70

הקמת מדינת ישראל הביאה למעבר למערך ממלכתי וניסיון לכפוף את כל הקבוצות האתניות, האידיאולוגיות והסקטוראליות למסגרת המבנית של המדינה החדשה. האקלים שנוצר לא עודד יזמות וולונטריות אלא להפך, הוא נטה להצר את צעדיהן. הקמת ארגונים בשנות ה-50 נעשתה ביזמת הממסד. ארגונים אחרים שהקימו אזרחים לענות על צרכים שהתעוררו נאלצו לפעול בקשר הדוק עם הרשויות. ארגון 'אילנשי"ל פוליו' לדוגמה

הוקם על ידי רופאים בעקבות התפרצות מגפת שיתוק ילדים בשנת 1952. הממשלה הציבה מכשולים בירוקרטיים בדרכו של הארגון להתרחב, אך נאלצה להשתמש בשירותיו כדי לקבל כתרומה מארה"ב חיסון נגד שיתוק ילדים (אתר ארגון איל"ן). בסוף שנות ה-60 ובשנות ה-70 החלו להסתמן בקיעים בתפיסה הממלכתית הנוקשה. השינוי ניכר בגיוון תכניות הרווחה באמצעות ארגוני מגזר שלישי שהיה להם סדר יום משלהם וזכו לחסות ממשלתית, ובהקמת ארגונים שפעלו במנותק מהממסד ועסקו בנושאים חברתיים, כגון האגודה לזכויות האזרח וגשר - לגישור בין דתיים וחילוניים.

התקופה הפלורליסטית: סוף שנות ה-70 עד ימינו

מראשית שנות ה-80 וביתר שאת בראשית שנות ה-90 החלה צמיחה מואצת של המגזר השלישי במדינות המערב. תופעה זו לא פסחה על מדינת ישראל. הצמיחה בארץ הושפעה מהשינויים הפוליטיים וכן מהתפתחויות כלכליות וחברתיות בעולם המערבי כולו. הגידול ניכר בהיקף ובאופי הפעילות של ארגונים קיימים ובהקמת ארגונים חדשים רבים. שני גורמים חברו יחד והביאו לגידול הרב:

התנהגות הממשל בחברה המערבית: השלטון נקט ונוקט במדיניות כלכלית של ביזור סמכויות ושל הפרטת שירותים חברתיים, מתוך הנחה שלא ניתן לתת תשובה למגוון הצרכים באמצעות שלטון מרכזי, וכי גורמים חוץ ממשלתיים יכולים לספק שירותים חברתיים ביעילות כלכלית רבה יותר.

שינויים חברתיים: השינוי החברתי ניכר במתן דגש ל'חשיבות היחיד', לפלורליזם ולזכות הפרט לקבל מענה לצרכיו הייחודיים בתחום התרבות, החינוך, הרווחה וכו'. השינוי הביא להקמת תנועות חברתיות כגון תנועות נשים, איכות סביבה וזכויות מיעוטים וארגונים ששאפו להעלות מגוון נושאים על סדר היום הציבורי, למשל 'חוקה למדינת ישראל'. שינויים אלה הביאו לירידת אמון הציבור ביכולת הממשל לתת תשובה הולמת למגוון הצרכים של כל קבוצות האוכלוסייה ומכאן הובילה הדרך להקמת ארגונים נותני שירותים העונים על הצרכים הייחודיים של מגוון קבוצות. תהליכים אלה הביאו לגידול במספר ובהיקף הפעילות הכספית של הארגונים העומדים בקשרים עם הממסד. בד בבד חל גידול ניכר במספר הארגונים הפועלים ללא קשר עם הממסד ובארגונים הפועלים מול הממסד, בניסיון להביא לשינוי בסדרי עדיפות תקציביים ובחקיקה.

ארגונים אלה פועלים בזירה הציבורית במטרה להביא לשינוי בדעת הקהל שתשפיע על מקבלי ההחלטות.

מאז הקמת המדינה ועד היום לא נוצרו דפוסים ברורים לאופן העבודה של הממסד עם ארגוני המגזר. בתקופה הממלכתית המדיניות נקבעה באופן בלעדי על ידי המדינה, והארגונים סיפקו חלק מהשירותים במימון ובפיקוח ממשלתי הדוק. התקופה הפלורליסטית והעמקת המגמה של הפרטת שירותים מצריכה בניית מערכת יחסים שיתופית שתאפשר ליהנות מהניסיון הנצבר אצל נותני השירותים מחד גיסא ומהראייה המערכתית של הממשל מאידך גיסא. עד היום לא התגבשה הדרך לעבודה המשותפת. היחסים בין הממשל לארגונים הם בעלי אופי אישי, מושפעים מאילוצים פוליטיים ומיחסי כוחות בין הארגונים לבין הרשויות. הדפוסים שנוצרו כוללים שיתוף פעולה והתייעצות, יחס של עמדת כוח על מימון ופיקוח ולא פעם נתק בין הממשל לארגונים. המצב הקיים נוח במידה מסוימת הן לממשל השואף לשמור על עמדת הכוח שלו ועל האפשרות לעשות שימוש פוליטי במשאבים המועברים לארגוני המגזר, הן לארגונים עצמם המעוניינים לשמור על עצמאותם ולהימנע משיתוף ארגונים אחרים בידע ובמשאבים (גדרון, בר וכץ, 2003). חוסר שיתוף הפעולה והנטייה הברורה של כל ארגון לקדם את סדר היום החשוב לו בעזרת יחסי ציבור וקשרים פוליטיים מתאימים עלול לבוא על חשבון תכנון על שיקבע סדרי עדיפות ויבטיח קבלת שירותים בזמינות ובאיכות שווה לכל נדרש ובכל אזורי הארץ.

ארגוני רווחה

ארגוני הרווחה מילאו תפקיד נכבד באספקת שירותים כבר בימיה הראשונים של המדינה, בעיקר הודות לתרומות שגויסו מחו"ל. בשנת 1957/8 היה תקציב משרד הסעד רק כרבע מהתקציב הכולל של 162 ארגונים ומוסדות סוציאליים (יפת, 1957). מאוחר יותר, כשהממשלה נטלה על עצמה את האחריות למתן השירותים ולמימנם, המשיך חלק מהשירותים להינתן על ידי הארגונים.

בשנים האחרונות גובר התהליך של העברת האחריות לאספקת שירותים לגורמים פרטיים. התהליך נובע ממדיניות ההפרטה הנוהגת בארץ, בדומה למדיניות מערביות אחרות. ביסוד מדיניות זאת עומדת ההנחה שהממשלה אינה ערוכה למתן שירותים וכי גורמים חוץ

ממשלתיים - חברות עסקיות וארגונים ללא כוונות רווח יוכלו לתת את השירות ביתר יעילות. ארגונים אלה כפופים לפיקוח הממשל, מקבלים ממנו כספים לאספקת שירותים ויחסייהם עם הממשל הדוקים בדרך כלל. יתרון ארגוני המגזר השלישי על פני הסקטור העסקי הוא סיבת קיומם - רצון לפעול לטובת הציבור - הארגון קם לטובת מקבלי השירות ולא לעשיית רווח. חשוב להדגיש זאת במיוחד בנוגע לאוכלוסיות חלשות. יתרון נוסף של הארגונים ללא כוונות רווח הוא ביכולת לגייס משאבים נוספים לטובת פעילותם - מתנדבים ותרומות.

מסד הנתונים של המרכז לחקר המגזר השלישי

מסד הנתונים של המרכז לחקר המגזר השלישי מכיל נתונים על כ-40,000 ארגונים ללא כוונת רווח שרשמו במדינת ישראל. כ-22,300 הם ארגונים קיימים והאחרים חדלו מלהתקיים. הנתונים לגבי הארגונים מתקבלים מרשם העמותות ומרשם ההקדשות והם כוללים את מטרת הארגון, המשמשת מקור המידע על פעילות הארגון. יותר מ-90% מהארגונים הם עמותות, ופעולתם מוסדרת מכוח חוק העמותות - 1981. הארגונים הוותיקים עברו ברובם לפעול כעמותות בראשית שנות ה-80 ואין מידע על פעילותם קודם לכן. נתונים על תשלומי ממשלה לעמותות ותשלומי שכר מתקבלים ממשד האוצר. הניתוח שלהלן מבוסס על מסד הנתונים.

ארגוני המגזר השלישי ואנשים עם מוגבלויות

ארגונים התנדבותיים מטפלים באנשים עם מוגבלויות מזה מאות שנים. אחד הארגונים הוותיקים בארגוני המגזר השלישי בישראל, אולי הוותיק שבהם, הוא בית חינוך עיוורים שהוקם בשנת 1902, לפני יותר ממאה שנים בעיר העתיקה בירושלים. אופי הפעילות של ארגונים אלה השתנה עם השנים, בהתאמה לתפיסות הצרכים שאותם הם מספקים. בעבר דאגו ארגונים אלה לקיום של אנשים עם מוגבלויות במובן הבסיסי של המילה. עם השנים התחילו לדאוג לצרכים נוספים: פיתוח היכולות של אנשים, פעילות חברה ופנאי, הכשרה מקצועית שתאפשר להם קיום עצמאי, מוסדות חינוך שיותאמו לצרכיהם ועוד. בשנים האחרונות עוסקים הארגונים יותר ויותר בקידום זכויות שיאפשרו שוויון והשתלבות

בקרב כלל האוכלוסייה. הן להלכה - במסגרת החוק, הן למעשה - באמצעות מגוון פעילויות הננקטות למימוש הזכויות. את ההתפתחות בפעילות הארגונים ניתן לזקוף גם לזכות מקימי הארגון. בעבר הוקמו ארגונים אלה מתוך גישה של 'חסד'; ארגונים אחרים הוקמו ביזמת הממסד. היום מוקמים יותר ויותר ארגונים על ידי האנשים עם מוגבלות עצמם דוגמת ארגון בקול - ארגון כבדי שמיעה ומתחרשים, בני משפחות דוגמת ארגון אלו"ט המטפל באוטיסטים ואנשי מקצוע כמו אלה שהקימו את ארגון מלבב לחולי אלצהיימר. המשותף לכל אלה הוא הכרה מקרוב של מציאות החיים של אנשים עם מוגבלות ובני משפחותיהם וזיהוי צרכים רבים במגוון תחומים שטרם נמצא פתרון לסיפוקם. הקמת הארגונים על ידי אנשים עם מוגבלות ובני משפחותיהם מעצימה את כוחם ומחזקת את הדרישה לשילובם בקהילה.

במאמר זה ננסה לאפיין את הארגונים העוסקים באנשים עם מוגבלות: באלה מוגבלויות הם מטפלים, מהן פעילויותיהם, פיזורם הגיאוגרפי ועוד. לצורך העבודה ניסינו לאתר במסד הנתונים את כל הארגונים הקשורים לאנשים עם מוגבלות באמצעות שם הארגון או הגדרת המטרה שלו. איתרנו 515 ארגונים פעילים שפעילותם נוגעת לאנשים עם מוגבלות. העיון ברשימת הארגונים מגלה שהם ברובם ארגוני בריאות ורווחה, אך יש בהם גם ארגונים הפעילים בתחומים נוספים, בעיקר תרבות, ספורט ופנאי וחינוך. הם עוסקים במגוון רחב של פעילויות ומנסים לענות לצרכים של מגוון מוגבלויות. אצל חלק מהם הפעילות בתחום של אנשים עם מוגבלות אינה הפעילות העיקרית, אך הם מונים אותה במפורש בין מטרות הארגון, כמו מוסדות חינוך הרואים באחת ממטרותיהם שילוב ילדים עם צרכים מיוחדים בתוך בית הספר, או קרן לפיתוח אזורי שבין יתר פעולותיה מעוניינת להקים מועדונים לאנשים עם צרכים מיוחדים וליזום פרויקטים לשיפור נגישות לנכים. חלק ניכר מהארגונים הם ארגוני שירות הממומנים במידה רבה על ידי הממשלה ועובדים בתיאום עם הממסד כמו אק"ם או המרכז להכשרה ושיקום מקצועי ליד בית החולים לוינסטיין. ארגונים אחרים קמו ללא סיוע ממשלתי, כדי לתת מענה לבעיות שלא נמצא להן פתרון ראוי, כמו ארגון מלבב הפועל למען חולי אלצהיימר בירושלים. פעמים רבות הארגונים קטנים, מבוססים על עבודת מתנדבים וחלקם מתקשה לשרוד לאורך זמן.

מכל אלה מתקבלת תמונה של השירותים העומדים לרשות אנשים עם מוגבלויות ושל הנושאים המעסיקים אותם, את בני משפחותיהם ואת הגורמים המטפלים בהם.

בקבוצת הארגונים לא נכללו הארגונים הבאים:

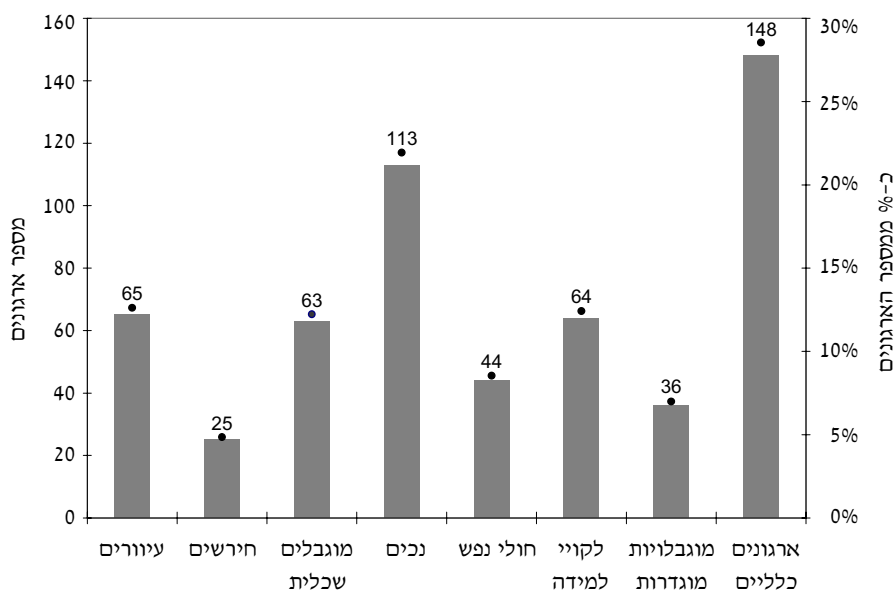
- ארגוני פילנתרופיה (ראו להלן עמוד 306).
- בתי חולים לחולי נפש ולנכים ומוסדות לקשישים שיש בהם מחלקות לתשושי נפש.
- ארגונים העוסקים במצבי משבר נפשי.
- ארגונים שאחת הפעילויות שלהם מיועדת לאנשים עם מוגבלות, אך הם אינם מונים זאת בהגדרת המטרה, כמו החברה למתנ"סים המפעילה תכניות לאנשים עם מוגבלות במספר רב של מתנ"סים.

סוגי מוגבלויות

יותר מ-70% מהארגונים מגדירים את קהל היעד שלהם אנשים עם לקות מסוימת כגון עיוורים, חירשים, לקויי למידה. חלקם מציינים יותר מלקות אחת, או מוסיפים הגדרה כללית: עיוורים ונכים, נכים ומוגבלים (נכים הם האנשים עם לקויות פיזיות - לרוב בגפיים). 124 ארגונים מגדירים את קהל היעד רק בכלליות: אנשים עם מוגבלות, בעלי צרכים מיוחדים או חריגים. חלקם של הארגונים הוותיקים בקבוצה ה'כללית' נמוך מאוד, יותר מ-60% מהארגונים בה הוקמו בשש השנים האחרונות ויש בכך אולי עדות לגישה חדשה - צורך לטפל בצרכים משותפים של הקבוצה ולא במגבלה זו או אחרת.

בתרשים 1 ניתן לראות כי הקבוצה הגדולה בארגונים שלהם קהל יעד ספציפי היא זו של **ארגוני נכים** (22%). גם בקבוצה זאת מרבית הארגונים הוקמו בשש השנים האחרונות. מספר ארגוני העיוורים, אנשים עם לקות שכלית ואנשים עם לקויות למידה הוא בסדר גודל דומה (63-65 ארגונים). ארגוני העיוורים הם ארגונים ותיקים בדרך כלל. כשני שלישי מהם הוקמו עד לשנת 1987 ורק ארגונים ספורים הוקמו בשנים האחרונות. 44 ארגונים מיועדים לטיפול **בנפגעי נפש**, וקרוב למחצית מהם הוקמו בשנים האחרונות, ככל הנראה בעקבות 'חוק שיקום נכי נפש בקהילה תש"ס-2000'. רק 25 ארגונים מטפלים **בחירשים**. בדומה לארגוני העיוורים, מרבית הארגונים הם ארגונים ותיקים, ובשנים האחרונות קמו רק מעט ארגונים חדשים. בקבוצה של **מוגבלות מוגדרת** נכללים ארגונים המטפלים בחולי פרקינסון, מחלות ניוון שרירים וכיו"ב.

תרשים 1: התפלגות הארגונים לפי סוג מוגבלות

הערות:

1. הבחינה לפי מספר ארגונים מסלפת במקצת את התמונה, כי לארגונים דוגמת אילן יש עשרות סניפים ברחבי הארץ המנוהלים כולם במסגרת ארגון אחד. בניצן, חלק מהסניפים רשומים כארגונים נפרדים.
2. חלק מהארגונים מיועדים לטיפול בכמה מוגבלויות ולכן הסה"כ הוא יותר מ-100%.

פעילויות הארגונים

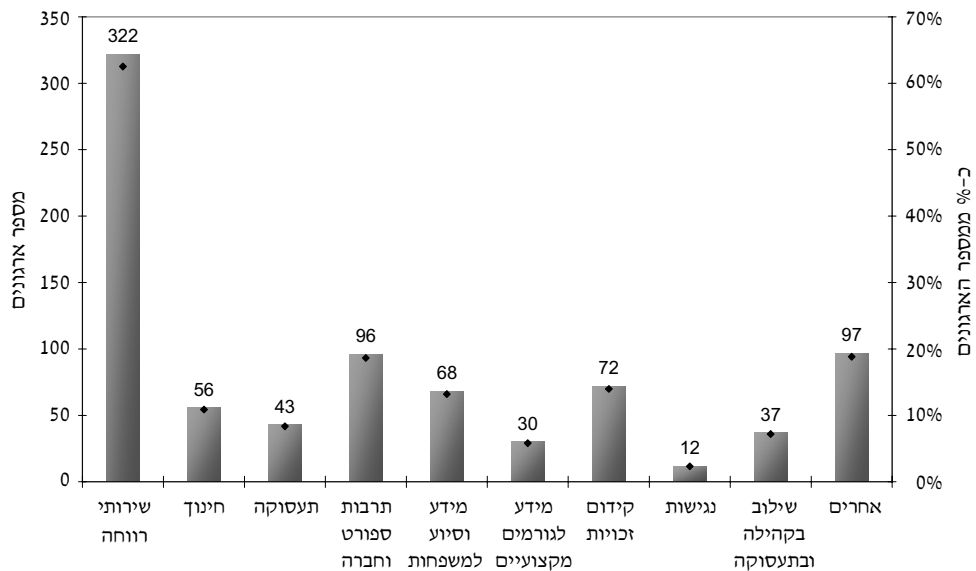
כמעט כל הארגונים עוסקים **במתן שירותים** לאנשים עם מוגבלות. לצד פעילות טיפוסית זו ניתן למצוא יותר ויותר ארגונים שעם השנים הרחיבו את פעילותם לתחומים נלווים כגון סיוע למשפחות, הכשרה לעובדים מקצועיים, מתן מידע, סיוע במימוש זכויות. ההתרחבות נעשתה ממודעות גוברת לכך שכדי לתת מענה הולם לצרכים של קהל היעד יש לעסוק במכלול הנושאים הנוגעים לציבור זה. לצד ארגוני השירות קמו בעיקר בעשור האחרון ארגוני סנגור שכל עיסוקם הוא ביצירת שינוי ביחס החברה לאנשים עם מוגבלות ובפעילות למימוש זכותם ליהנות משוויון זכויות ואפשרויות.

להלן ננסה לתאר את הפעילויות הבולטות, כפי שהן עולות ממטרות הארגונים. הואיל ומתן שירותים הוא התחום הגדול והוא כולל מגוון רחב של שירותים בחרנו לפרט פעילויות מסוימות בגלל היקפן או חשיבותן. יש לציין שמרבית הארגונים עוסקים ביותר מפעילות אחת.

שירותי בריאות ורווחה

בקבוצה זאת נכללים מרבית שירותי הרווחה המיועדים לאנשים עם מוגבלות. 322 ארגונים, שהם 63% מכלל הארגונים, מעניקים שירותים הכוללים בין היתר מעונות ומעונות פנימייה, נופשונים, שירותים בקהילה, מגוון סוגי טיפולים, רכיבה טיפולית, שירותי אבחון, התאמת אביזרי עזר, ספריות.

תרשים 2: התפלגות הארגונים לפי אופי הפעילות

הערה:

1. לארגונים רבים יותר מפעילות אחת ולכן הסה"כ הוא יותר מ-100%.

חינוך

56 ארגוני החינוך מיועדים ברובם רק לאנשים עם מוגבלות כגון שי"ח סוד - האגודה לקידום החינוך החרדי המיוחד ובית ספר 'ראשית'. כ-40%

מהארגונים הם ארגוני חינוך כלליים המצהירים שמטרתם היא בין היתר לשלב בקהילה אנשים עם צרכים מיוחדים, או להוציא לפועל תכניות לילדים לקויי למידה. מרבית ארגוני החינוך וכמעט כל ארגוני החינוך הכלליים הם ארגונים דתיים או ערביים. אין בידינו אפשרות לבדוק אם תכניות אלה אכן מתבצעות, או שהן נשארות כהצהרת מטרה בלבד, אך דומה שגם לעצם הצהרת הכוונה על הרצון בשילוב יש חשיבות בהכרה הציבורית של הנושא, בעיקר בחברות שמרניות כמו החברה הערבית או החרדית. ישנם ארגוני חינוך נוספים המשלבים ילדים עם צרכים מיוחדים אך אינם כלולים בנתונים, כיוון שאין זה מופיע בהגדרת המטרה שלהם.

תעסוקה

בתחום התעסוקה פעילים 43 ארגונים הכוללים הכשרה מקצועית, תעסוקה מוגנת וסיוע להשתלבות במקומות תעסוקה רגילים. הם בולטים בעיקר בקרב ארגוני נכים, עיוורים ונפגעי נפש, וכן עבור אנשים עם לקות קוגניטיבית.

תרבות ספורט ופנאי

19% מהארגונים פעילים בתחומי תרבות, ספורט ופנאי וקרוב למחציתם הם ארגוני נכים. 96 הארגונים בתחום מעידים על יזמה של האנשים שלא להסתפק בצרכים הבסיסיים ולהעשיר את חייהם בתחומים נוספים. התחום הבולט הוא ה**ספורט** שכולל ספורט תחרותי, אתגרי וטיפולי. פעילים בו ארגוני ספורט כגון אתגרים, העוסקת בספורט אתגרי לנכים, העמותה הישראלית לכדורת דשא לעיוורים וארגון הספורט של החירשים. לעומת זאת רוב פעילות הפנאי היא אחת מהפעילויות שמספקים ארגונים רבים כגון האגודה למען העיוור ולמניעת עיוורון חיפה ואקי"ם המספקת חוגי אמנות, הרצאות ופעילות חברתית. בכמה ארגוני אמנות האמנים הם בעלי מוגבלויות וקהל היעד שלהם הוא הציבור כולו; למשל 'נא לגעת' - קבוצת תיאטרון של חירשים עיוורים.

מידע וסיוע למשפחות

13% מהארגונים נותנים שירותים תומכים בשני אפיקים עיקריים: **מתן מידע וייעוץ** - המידע מתייחס למגבלה, לאפשרויות הטיפול, לזכויות המגיעות וניתן גם סיוע במימוש. **מתן תמיכה למשפחות** - קבוצות תמיכה. במרבית הארגונים הסיוע למשפחות הוא שירות משלים ולא השירות היחיד או העיקרי של הארגון.

19% מהארגונים עוסקים במגוון של פעילויות אחרות לרבות סיוע כלכלי, והשאלה ופיתוח של אביזרי עזר.

קידום זכויות, שילוב ונגישות

בשנים האחרונות גברה ההכרה בצורך בקידום זכויות של אנשים עם מוגבלות. הדבר ניכר במטרת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות, התשנ"ח-1998: 'להגן על כבודו וחירותו של אדם עם מוגבלות, ולעגן את זכותו להשתתפות שוויונית ופעילה בחברה בכל תחומי החיים וכן לתת מענה הולם לצרכיו המיוחדים באופן שיאפשר לו לחיות את חייו בעצמאות מרבית, בפרטיות ובכבוד, תוך מיצוי מלוא יכולתו'.

קידום זכויות

ארגוני המגזר השלישי רואים עצמם שותפים לקידום זכויות של אנשים עם מוגבלות. 72 ארגונים מתייחסים לכך בהגדרת המטרה שלהם. בדרך כלל זאת אינה המטרה הראשית של הארגון ואכן לא תמיד הארגון עוסק בכך באופן פעיל. למרות זאת יש לייחס חשיבות לכך שארגון בחר להצהיר על כך כעל אחת ממטרותיו, כיוון שהדבר מעיד על מודעות לחשיבות העניין.

לקידום הזכויות פנים רבות: שיפור הסיוע הכלכלי, קידום חקיקה, אכיפת החקיקה באמצעות מגעים עם השלטונות או בדרך של פנייה לבג"צ, סיוע במימוש הזכויות, פעולות הסברה במטרה לשפר את מעמדם של אנשים עם מוגבלות בציבור, הסברה לגבי מהות המוגבלות, הסברה לגבי מניעה, עידוד קבוצות סגור עצמי, דרישה לשיפור אפשרויות השיקום. שותפים לכך ארגונים גדולים ותיקים הרואים חובה להתייחס לנושאים אלה כמו ארגון שק"ל שהקים מחלקה לסגור עצמי, אקי"ם המעניק סיוע משפטי, ארגון בקול וכן ארגונים שהוקמו במיוחד לשם כך: ארגון בזכות, צח"י - צרכני חינוך ייחודים שהוקם כדי לממש את זכויות הילד עם צרכים מיוחדים במערכת החינוך. אופק לילדינו שמטרתו לקדם את המודעות ללקויי ראייה כדי לאפשר להם להיות מקובלים בחברה, מטה המאבק בנכים בישראל ואחרים.

שילוב

37 ארגונים מצהירים שמטרתם היא להביא לשילוב של אנשים עם מוגבלות בחברה. הפעילויות השכיחות שנועדו להגשמת המטרה הן:

שילוב ילדים עם צרכים מיוחדים במסגרות חינוך רגילות, דיור בקהילה לחולי נפש, דיור בקהילה לאנשים עם מוגבלות קוגניטיבית והשתלבות במקומות עבודה.

נגישות

תנאי הכרחי למימוש זכותם של אנשים עם מוגבלות להשתתפות פעילה ושוויונית בחיי החברה הכללית הוא הפיכתם של מקומות ציבוריים ושירותים נגישים לציבור זה. יש צורך בנגישות פיזית של מקומות ציבוריים, תחבורה ציבורית ובשירותים שיענו על צרכים של נכים, חירשים, כבדי שמיעה, עיוורים וכבדי ראייה. האחריות על הפיכת מקומות ציבוריים לנגישים נתונה בידי המגזר הציבורי, אך גם כאן, למודעות לנושא ולהכרת הציבור בחשיבותו יש השלכה על מידת יישומו. למרות חשיבות הנושא ורמת הנגישות הנמוכה במרבית מבני הציבור ואמצעי התחבורה בארץ, רק מעט ארגונים מציבים לעצמם מטרה לעסוק בנגישות, וכיוון שהמודעות לנושא הולכת וגוברת, הגדרת מטרה זו נמצאת בעיקר בארגונים שקמו בשנים האחרונות. במסד הנתונים איתרנו 12 ארגונים העוסקים בנגישות; בולטים בהם אלה שזאת מטרתם הראשית, למשל **נגישות ישראל** שמטרתה 'קביעה והטמעה של סטנדרטים לנגישות לפי קריטריונים של מקום וצרכים. הפצת המידע שבמאגרי מידע בנושא נגישות לנכים ולקשישים בישראל. הפצת המידע שבמאגרי המידע לכל דורש באמצעים שונים' ועמותת **נגיש לכל** - **העמותה לקידום הנגישות** שמטרתה 'פיתוח נגישות למידע המיועד לאוכלוסיות מיוחדות והפצתו. עידוד מודעות לצרכים ייחודיים של אוכלוסיות מיוחדות. קידום ועידוד התאמת שירותים לאוכלוסיות מיוחדות'. ארגונים נוספים רואים בכך אחת ממטרותיהם, כמו ארגון **בזכות** ועמותת **שק"ל** שהקימה מרכז לנגישות בשנת 1998. ארגונים אחרים הם ארגונים מקומיים כמו עמותת **קהילה נגישה רמת ישי**, **עמותת מ.ל.א. המרכז ללימודי אמנות ע"י אניטה ארבע** מנתניה שהוקמה ממודעות לנושא ומטרתה בין היתר 'לאפשר לנכים ומוגבלים חובבי אמנות לפתח את תחביבם במקום שיש בו גישה לנכים'.

פילנתרופיה

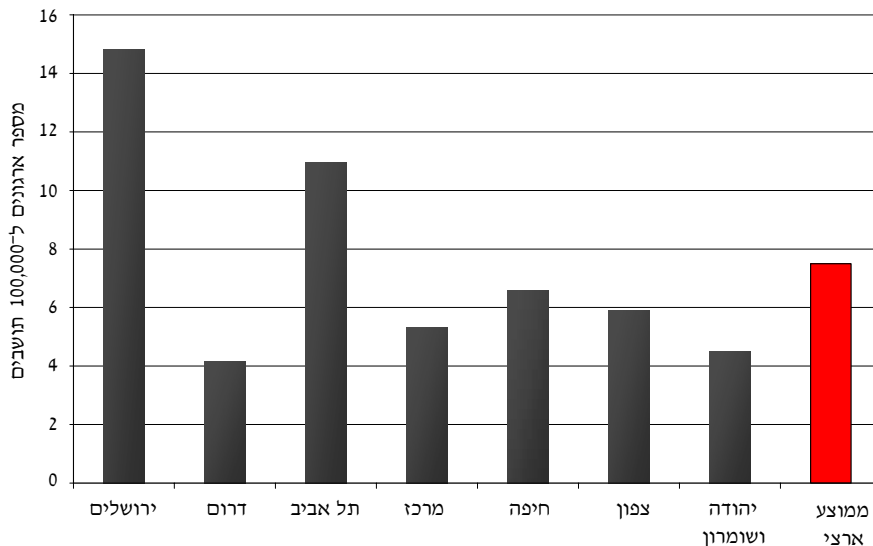
ארגוני הפילנתרופיה עוסקים במימון, ולא בפעילות עצמה, ולכן לא כללנו אותם בקבוצת ההתייחסות. לקבלת תמונה מלאה על ארגוני המגזר השלישי ואנשים עם מוגבלות יש לציין כי כמה עשרות ארגוני פילנתרופיה

פעילים בתחום. רובם, כ-50 קרנות, מסייעים לפרטים עם מוגבלות בפעילויות כגון רכישת אביזרים, מימון טיפולים, סיוע כספי למשפחות, מלגות לימודים לנכים. 30 ארגונים הם ארגוני לווין - ארגוני ידידים של ארגונים ומוסדות ממשלתיים בתחום, שהוקמו לגיוס כספים עבור הארגונים. נוסף על כך ישנן קרנות התומכות בפעילויות של ארגונים העובדים עם אנשים עם מוגבלות, קרנות ממסדיות כמו 'קרן שלם לפתוח שירותים למפגר ברשויות המקומיות' וקרנות פרטיות כגון קרן סאקט"א רש"י, קרן באדר.

הפיזור הגיאוגרפי של הארגונים

ארגוני המגזר השלישי נוטים להתרכז במרכז הארץ; 53% מהם נמצאים במחוזות ירושלים ותל אביב. מיעוטם ארגונים ארציים עם סניפים ברחבי הארץ כמו האגודה למלחמה בסרטן או ויצו שמרכזם נמצא כמובן במרכז. רובם ארגונים מקומיים הפועלים ביישוב, שכונה עיר או אזור. תופעה זו, האופיינית לכל תחומי הפעולה של ארגוני המגזר, בעייתית במיוחד בתחומים שבהם חשוב לתגבר דווקא את אזורי הפריפריה, כמו למשל בחינוך.

תרשים 3: מספר ארגונים ל-100,000 תושבים, לפי מחוז

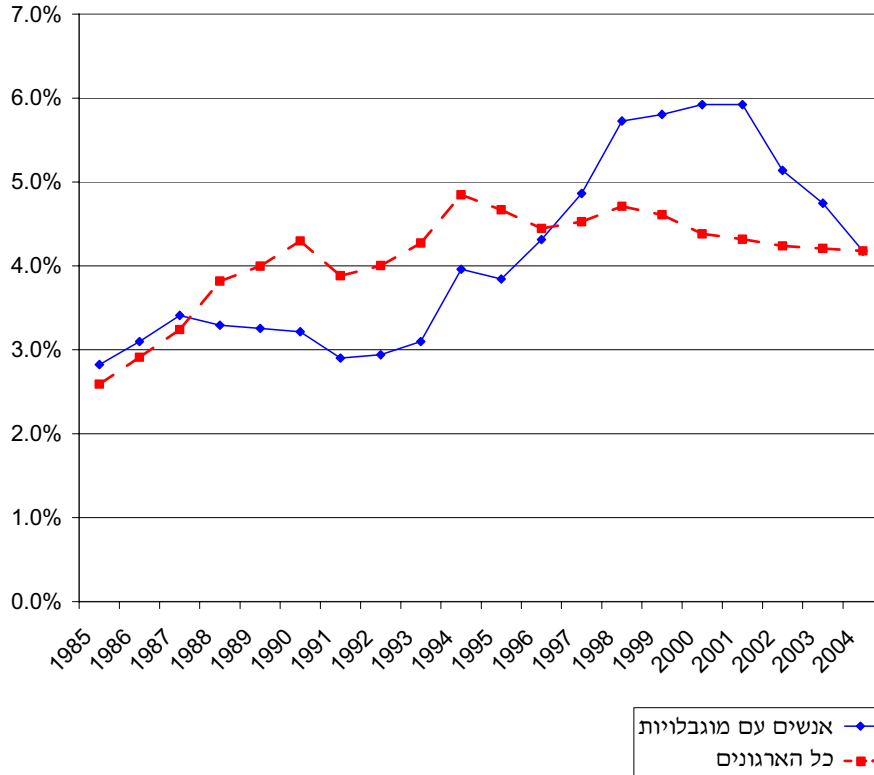
בארגונים לאנשים עם מוגבלות התמונה דומה, אם כי הריכוזיות קטנה במקצת מבכלל המגזר. 49% מהארגונים נמצאים במחוזות תל אביב וירושלים. גם כאן לחלק מהארגונים יש סניפים בכל הארץ שאינם רשומים כארגונים עצמאיים ופעילותם אינה ניכרת בנתונים: לאילן ולאק"ים יש עשרות סניפים ברחבי הארץ. ארגונים אחרים הם מוסדות פנימייה המשרתים אוכלוסייה מכל הארץ. עם זאת קרוב לרבע מהארגונים (כ-120) מגדירים במפורש את פעילותם מקומית, ובפועל מרבית הארגונים משרתים את סביבתם הקרובה בלבד.

השוואה של מספר הארגונים ל-100,000 תושבים (תרשים 3), מלמדת שבכל המחוזות, למעט מחוז ירושלים ותל אביב, מספר הארגונים נמוך מהממוצע הארצי. תשומת לב מיוחדת יש להפנות למחוז הדרום. בשטח - זהו המחוז הגדול במדינה; לעומת זאת מספר הארגונים יחסית למספר התושבים נמוך במיוחד. צירוף זה גורם לנגישות נמוכה במיוחד לשירותים. יש לתת את הדעת לבעיית חוסר השוויון ומיעוט השירותים בפריפריה במיוחד כאשר המדינה מפריטה את שירותיה ומסתמכת על ארגוני המגזר השלישי והסקטור הפרטי למתן השירותים, כיוון שלא לה יש נטייה להתרכז במרכז. יש לתת לכך דגש מיוחד לגבי אנשים עם מוגבלות שהנגישות שלהם לארגונים שאינם במקום מגוריהם קשה יותר מזו של כלל האוכלוסייה.

רישום ארגונים חדשים

בעשר השנים האחרונות נרשמו מדי שנה 1,500-2,000 ארגונים חדשים של המגזר השלישי בכל התחומים. הארגונים קמים כדי לענות על צרכים שאינם מקבלים פתרון מהממסד או מהסקטור העסקי. כך למשל במחצית הראשונה של שנות ה-90, בעקבות העלייה הגדולה קמו ארגוני עולים רבים. בשנים האחרונות קמו ארגוני מזון חדשים בשל המצב הכלכלי שפגע בשכבות חלשות. גורם אחר להקמת ארגונים הוא התעוררות של מודעות ציבורית לנושא ורצון להביא לשינוי, כפי שניכר בהקמת ארגונים הפעילים למען איכות הסביבה. רישום ארגונים חדשים בתחום מסוים משקף אפוא את נוכחות הנושא בסדר היום הציבורי. חלק מהארגונים הרשומים לא יגיעו לכלל פעולה של ממש אף פעם. עם השנים כמחצית מהם יחדלו מלפעול, אך עצם הרישום מלמד על פני הדברים בתקופת הרישום, ולכן בפרק זה ההתייחסות היא לארגונים רשומים, שלא כמו ההתייחסות לארגונים פעילים בשאר הפרקים.

תרשים 4: רישום ארגונים לאנשים עם מוגבלות בהשוואה לרישום כל ארגוני המגזר השלישי (באחוזים מתוך סך הארגונים הרשומים, בממוצע תלת שנתי נע)

השוואת רישום ארגונים הפועלים בתחום של אנשים עם מוגבלויות לרישום כל ארגוני המגזר לאורך ציר הזמן מעלה שבדומה לכלל הארגונים, 17.5% מהארגונים בתחום הם ארגונים ותיקים שהוקמו עד שנת 1985. לגבי 20 השנים האחרונות (ראו תרשים 4) - עד לראשית שנות ה-90 חלה ירידה ברישום ארגונים לאנשים עם מוגבלות יחסית לכלל הארגונים. בשנת 1996 החל מפנה, ומאז ועד לשנת 2001 ניכר גידול רב ברישום ארגונים חדשים, במיוחד בהשוואה לרישום כלל הארגונים. ניתן לקשור תופעה זו לעליית המודעות הציבורית בעקבות הפעילות לחקיקת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות, התשנ"ח-1998, לאירועים שהובילו לשביתת הנכים ולשביתת הנכים בשלהי שנת 1999 שהביאה למודעות ציבורית רחבה לנושא. יותר משליש מהארגונים שהוקמו מאז

שנת 1997 מגדירים את קהל היעד בהרחבה 'אנשים עם מוגבלויות' או 'אנשים עם צרכים מיוחדים'. קבוצה גדולה נוספת היא של ארגוני נכים ואחריה טיפול בלקויי למידה ובנפגעי נפש. לעומת זאת, בקרב ארגוני העיוורים, החירשים ואנשים עם מוגבלות שכלית מרבית הארגונים הם ארגונים ותיקים.

מרבית הארגונים הצעירים ממשיכים להיות ארגונים נותני שירות, אך לסדר היום נוספו נושאים חדשים: מתוך 270 ארגונים שקמו משנת 1997 ואילך, 44 עוסקים בקידום זכויות הנכים (16%), 13 בנגישות אף שאצל חלקם הנושא אינו בעדיפות ראשונה. 18 מצהירים על פעילות לשילוב אנשים עם מוגבלות בקהילה. יש לסייג ולומר שלא תמיד המטרה אכן מגיעה למימוש, אך היא מעידה על מודעות לנושא ורצון לחולל שינוי.

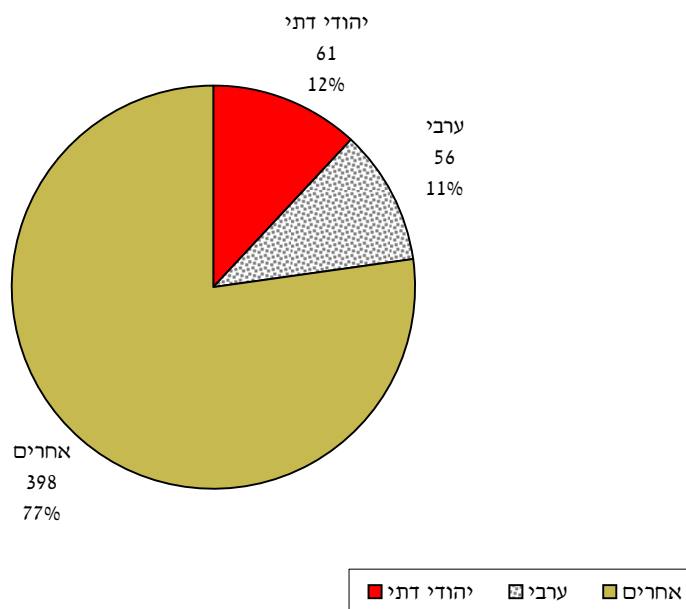
החל משנת 2002 ניכרת ירידה ברישום ארגונים חדשים, בדומה למה שקורה בכלל המגזר. האם פירוש הדבר שהארגונים שקמו ענו על הצרכים, או שמא התופעה מעידה על כך שהחברה פנתה לעסוק בתחומים אחרים בעקבות התכנית הכלכלית החדשה והמודעות הציבורית מופנית למצוקות חדשות כגון הרעב?

ארגונים דתיים וארגונים ערביים

חלק הארי של הארגונים (77%) מטפל בכל האוכלוסייה. לצדם ארגונים המייעדים עצמם לפלחי אוכלוסייה מוגדרת: יהודית דתית או ערבית. הצורך בכך נובע מרצון לספק מסגרת המתאימה לאורח החיים של המשפחה ולתרבותה ומאפשרת תחושת שייכות ונחיות. מסגרת כזו מאפשרת חדירה לחברות שמרניות כמו החברה הערבית והחרדית והיא יכולה לסייע ביתר הצלחה להטמעת ערכים כמו קידום המוגבל ושילובו בחברה הרגילה.

תרשים 5: התפלגות הארגונים לפי אוכלוסיית יעד

(מספר ארגונים ואחוז מסה"כ ארגונים)

12% מכלל הארגונים לאנשים עם מוגבלות הם הארגונים הדתיים לעומת 8% ארגונים דתיים מכלל הארגונים המעניקים שירותי רווחה. כמחציתם הם ארגוני חינוך ייעודיים לאנשים עם מוגבלויות או ארגונים המצהירים על רצונם לשלב ילדים עם צרכים מיוחדים במוסדות חינוך רגילים. הם מעידים על מודעות לנושא ורצון להעניק לילדים טיפול במסגרות של הקהילה.

הארגונים הערביים הם 11% מכלל הארגונים ופועלים ביישובים ערביים, בדואיים ודרוזיים. מעניין לציין שהארגונים הערביים הם רק 5% מכלל הארגונים הפעילים במגזר השלישי, ו-9% מכלל הארגונים המעניקים שירותי רווחה, ובכל זאת הם 11% מכלל הארגונים המטפלים באנשים עם מוגבלות.

מאפיינים כלכליים של הארגונים

הנתונים שבידינו על פעילות ארגוני המגזר חלקיים בלבד, אך די בהם כדי לזהות כמה מאפיינים בפעילות הארגונים.

הנתונים הכלכליים שבידינו על ארגוני המגזר השלישי הם עד לשנת 2002 והם כוללים:

תשלומי שכר של הארגונים. תשלומי השכר מתייחסים גם לארגונים הפועלים בתחומים נוספים, ולפיכך הנתונים על תשלומי השכר מוטים כלפי מעלה ומספקים הערכה בלבד ולא תמונה מדויקת.

תשלומי ממשלה לארגונים. תשלומי הממשלה אינם מלאים והם מוטים מטה כיוון שהם מתייחסים רק לעמותות ואינם כוללים את תשלומי משרד הביטחון והמוסד לביטוח לאומי לארגונים. קרנות המוסד לביטוח לאומי והקרן לפיתוח שירותים לנכים במיוחד העבירו בשנת 2002 כמה עשרות מיליוני ש"ח לארגונים אלה למטרות בנייה, שיפוץ ורכישת ציוד (אך לא לפעילות שוטפת).

הנתונים שלהלן מתייחסים רק לארגונים שהוקמו עד סוף שנת 2001 ושילמו שכר או קיבלו הקצאות ממשלתיות בשנת 2002. הקבוצה כוללת 244 ארגונים שהם 61% מכלל הארגונים שהוקמו עד סוף שנת 2001.

גידול בפעילות

היקף תשלומי השכר בארגונים עלה משנת 2000 לשנת 2002 ב-27% והגיע לכ-570 מיליון ש"ח. היקף התשלומים הממשלתיים עלה בתקופה זו ב-37%. ההיקף הכספי של התשלומים הממשלתיים היה בסדר גודל דומה להיקף התשלומים לשכר עבודה. שני הנתונים מצביעים על עלייה ניכרת בפעילות הארגונים.

גיוס משאבים נוספים

על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה תשלומי השכר בשנת 2002 בתחום הרווחה היו 40% מכלל הוצאות הארגונים ללא כוונות רווח. ניתן להעריך אפוא שההיקף הכספי של פעילות הארגונים היה כ-1.4 מיליארד ש"ח. התשלומים הממשלתיים (לרבות אלה שאינם נכללים בדיווחים שלנו) היו כ-700 מיליון ש"ח ועל הארגונים היה לממן כ-700 מיליון ש"ח ממקורות נוספים: רשויות מקומיות, תשלום בעד שירותים ותרומות.

ארגונים רבים נעזרים בגיוס תרומות מפרטים, עסקים או קרנות. אחרים רוצים לעשות זאת, אך לא תמיד מצליחים. עדות לכך היא המספר הגבוה של ארגונים שיש להם מעמד של מוסד ציבורי לצורך תרומות לפי סעיף 46 לפקודת מס הכנסה: ל-63% מהארגונים יש מעמד כזה, לעומת 16% בלבד מהארגונים הפעילים בכלל המגזר השלישי, כלומר פי 4 (!) מהממוצע במגזר.

הפעילות בתחום זה מצריכה העסקת כוח אדם בשכר יותר מבתחומים אחרים. מהארגונים שהוקמו עד לסוף שנת 2001, 56% שילמו שכר בשנת 2002. בכלל המגזר רק 30% מהארגונים העסיקו עובדים בשכר בשנת 2002 (גדרון, אלון ובן-נון, 2004), כלומר שיעור הארגונים לאנשים עם מוגבלות המעסיקים בשכר כפול כמעט מהשיעור בכלל המגזר.

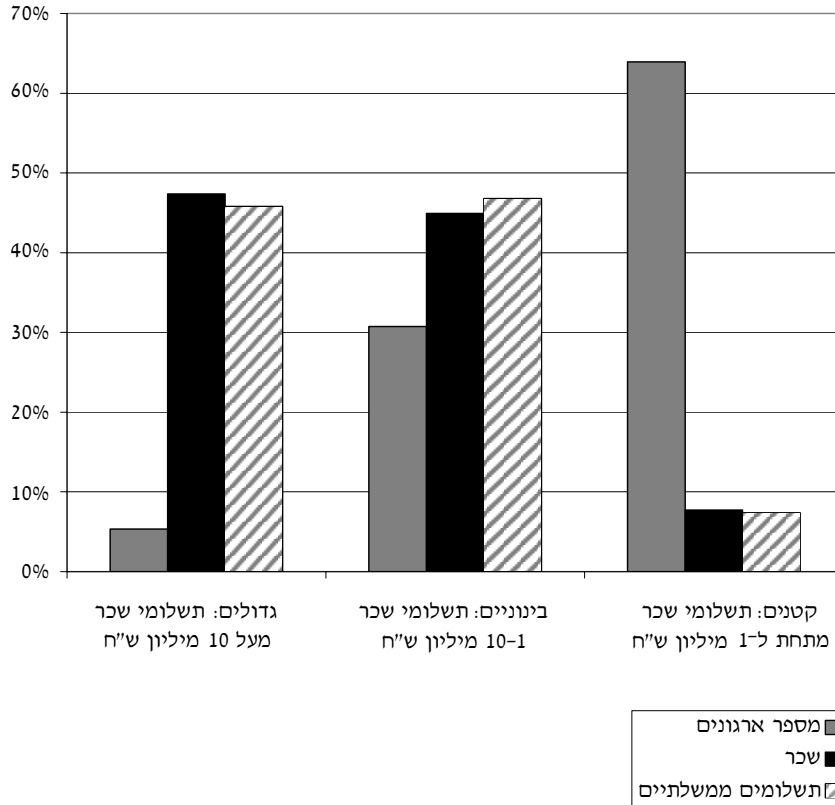
המשאבים שהארגון מגייס מאפשרים לו לשפר את רמת השירות ולהרחיב את סל השירותים הניתנים על ידו. הדבר נכון הן לארגונים המוכרים שירותים למשרד הרווחה הן לארגונים הפועלים עצמאית.

אפיון הארגונים לפי גודל

תרשים 6 מאפיין את התפלגות הארגונים שיש עליהם נתונים לפי גודל הארגון, בהסתמך על היקף תשלומי השכר.

ארגונים גדולים: 5% מהארגונים הם ארגונים גדולים, בעיקר ארגוני גג המפעילים מוסדות בכמה מקומות בארץ. כ-47% מהפעילות הכספית בתחום מתבצעת דרכם, כפי שעולה מהיקף התשלומים הממשלתיים ותשלומי השכר.

תרשים 6: התפלגות ארגונים משלמי שכר לפי מספר ארגונים, סה"כ תשלומי שכר וסה"כ תשלומים ממשלתיים

ארגונים בינוניים: 31% מהארגונים הם ארגונים בינוניים, מרביתם מוסדות פנימייה. היקף הפעילות הכספית שלהם דומה לזה של הארגונים הגדולים - כ-45%.

ארגונים קטנים: 64% מהארגונים הם ארגונים נותני שירות כגון אגודות למען העיוור, סניפי ניצן, ארגוני ספורט וארגונים העוסקים בקידום זכויות. רק 8% מהיקף הפעילות הכלכלית מתבצעת באמצעותם. חשוב לציין שארגונים אלה היו כאמור לעיל, רק 61% מהארגונים הפעילים שהוקמו עד סוף שנת 2001. 39% מכלל הארגונים אינם משלמים שכר או שאינם מקבלים הקצאות ממשלתיות, ואין להעריך את פעילותם; סביר להניח שהם ארגונים קטנים ברובם המכריע.

הפרטת שירותים

המדינה רואה עצמה חייבת לתת שירותים לאוכלוסייה של אנשים עם מוגבלות. עם השנים היא נוטה להעביר את ביצוע השירותים לידי גורמים חיצוניים - ארגונים ללא כוונות רווח וארגונים עסקיים. בתחום של אנשים עם פיגור שכלי למשל, מרבית המוסדות היו בעבר בבעלות ממשלתית וכעת יש כוונה להפריט את כולם. כיום 9 מ-58 מוסדות נשארו בבעלות הממשלה, 12 בבעלות מוסדות ללא כוונת רווח, ו-37 בבעלות פרטית (אתר משרד הרווחה).

היקף התשלומים הממשלתיים לעמותות המספקות שירותים לאנשים עם מוגבלויות עלה משנת 2000 לשנת 2002 ב-37%. העלייה בשיעור כה גבוה מעידה על **המשך ביצוע מדיניות ההפרטה** של שירותי הרווחה. ניתן לראות שסך כל ההוצאות של ארגונים אלה עולה בשיעור ניכר על היקף התשלומים הממשלתיים. במציאות זאת, מבחינת המשתמש, יש לארגונים ללא כוונות רווח יתרונות הן על פני הממשלה הן על פני המגזר העסקי, כיוון שהשקפת העולם שלהם מעדיפה את טובת ציבור האנשים עם מוגבלויות ובני משפחותיהם על פני עשיית רווח. כמו כן הם יכולים להרחיב את המשאבים העומדים לרשותם באמצעות גיוס מתנדבים ותרומות נוסף על גביית תשלום מהמשתמשים. כל אלה מאפשרים להם להרחיב ולשפר את סל השירותים שהם נותנים לטובת קהל המשתמשים לעומת שירות ממשלתי או עסקי דומה.

סיכום

מרבית הארגונים לאנשים עם מוגבלויות עוסקים במתן שירותים. שירותים אלה התרחבו עם השנים במטרה להעשיר את איכות החיים של האנשים, לפתח מיומנויות, לאפשר להם תעסוקה, דיור מוגן בקהילה ובילוי. השירותים כוללים גם את הסובבים את האנשים עם מוגבלות: בני המשפחה הנזקקים להדרכה ולתמיכה ואנשי מקצוע.

בשנים 1997-2001 ניתן היה להבחין בהתעוררות בפעילות למען אנשים עם מוגבלות; זכותם של האנשים עם מוגבלות לשוויון זכויות והזדמנויות והשתלבות מלאה בחיי הכלל החלו לחלחל יותר ויותר לסדר היום של ארגוני המגזר השלישי. כמו ארגונים שכל מהותם היא קידום הזכויות של אנשים עם מוגבלות בכלל וזכותם לנגישות ושילוב בפרט. ניתן לראות בארגונים שקמו ראשיתה של גישה או תנועה חדשה, אך

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, חיימוביץ'

עדיין לא חל שינוי של ממש בגישה הציבורית לנושא כפי שהיא ניכרת באמצעות ארגוני המגזר השלישי.

רשימת המקורות

גדרון, ב., בר, מ., וכך, ח., (2003). **המגזר השלישי בישראל**. תל אביב: הוצאת הקבוץ המאוחד.

גדרון, ב., אלון, י., ובן-נון, ר., (2004). **דו"ח מסד הנתונים של המגזר השלישי בישראל 2004**. באר שבע המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי.

יפת, ח., (1957). **שירותי הסעד במדינת ישראל**. ירושלים: מנהל השירותים הסוציאליים.

'לי זה לא יקרה' **על מאבקי הנכים להכרה ולהשגת זכויות** **מראשית שנות השמונים עד היום (רשמים אישיים)**

אתי אברהמי

'לי זה לא יקרה'. כך, במחשבה עמוקה הטבועה בו, מגן על עצמו הישראלי מפני מחלות, תאונות אישיות, תאונות דרכים, פיגועים ושאר מרעין בישין. אך לפעמים, ללא כל הודעה מוקדמת, מפתיע הבלתי צפוי, העולם מתהפך והאדם מוצא את עצמו במציאות חדשה: מחלה, תאונת עבודה או תאונת דרכים, פעולת איבה או לידת ילד עם מגבלה שאף לא הייתה ידועה עד אז. לעתים זהו תהליך טבעי של הזדקנות אחד ההורים. נוצר כאוס גדול! ואני יודעת, כי חוויתי זאת על בשרי.

אני ילידת תל אביב, קצינה בצה"ל, אחות מוסמכת בחדר ניתוח, בוגרת קורסים רבים בתחום הרפואה והמנהל והשתלמויות בארץ ובניו יורק; מילאתי שורה של תפקידים בכירים כמו אחראית על חדר מיון. ב-1979 נפגעת בתאונת עבודה ששינתה את חיי מן הקצה אל הקצה. הפגיעה הייתה בלתי הפיכה, ונותרתי מרותקת לכיסא גלגלים לשארית חיי. במשך 18 שנה ניהלתי את המכון לאונקולוגיה לילדים בהדסה, התנהלתי עם מכשירים ארוכים וקביים. במלחמת המפרץ הראשונה הייתי הגנת של ילדי העובדים בבית החולים 'הדסה' בתל אביב. טיפלתי בילדים מגיל חודשיים עד 17 במקום קטן; כל צפירה הפעילה מכונה משומנת היטב של פתיחת 'שמרטפים' ומסכות ודאגה שהזאטוטים לא ייחנקו ולא יריבו בינם לבין עצמם. ברקע נחתו סקאדים. על פי בקשתו של פיקוד העורף, סייעתי לו בכל הקשור להגנה על אנשים עם מוגבלות, עם מחלה ואחרים, בעיקר בהתאמת מסכות. בשנת 1993 מוניתי לאחות האחראית במרפאת העצבים במרכז הרפואי תל אביב, ובינואר 2006 פרשתי לגמלאות.

מאחר שלא קיבלתי את זכויותי כנפגעת עבודה ובשל העובדה כי ניסו לפטר אותי מעבודתי עקב המגבלה שלי, התחלתי להתנדב ב'ארגון הגג של ארגוני נכים ונכים בלתי מאוגדים'. עיריית תל אביב ביקשה ממני לסייע לה בכל הנוגע לנגישות למבני ציבור, להנמכת מדרכות וכיוצא באלה. שימשתי כמרכזת ה'ועדה לדרכי גישה', שמטרתה הייתה להנגיש את כל

מבני הציבור והתחבורה הציבורית בארץ ולדאוג לזכויות האזרח שנפגעו מתוך הכרה כי 'חייבים לשנות את המציאות העגומה!'

האינטרנט ככלי חברתי

דואר אלקטרוני שקיבלתי לימד אותי את כוחו של האינטרנט נטול הגבולות. החלטתי לעשות מעשה. ביוני 1999 הקמתי את 'פורום זכויות לאנשים עם מוגבלויות' בתפוז, ומ-2001 אני מנהלת אותו. מטרת הפורום היא ליצור קשר בין מגוון הקהילות של אנשים עם מוגבלות ובין גורמים ממשלתיים, לתת מידע חשוב על זכויות, להעניק תמיכה ועידוד ולקדם זכויות, לרבות הזכות לנגישות למגוון הנפגעים, כולל ילדים ובני גיל הזהב. בשנת 2000, בשיתוף פעולה עם העיתונאי אבי בליזובסקי, הקמתי גם את אתר 'ארגון הגג של ארגוני הנכים בישראל'. כמו כן סייעתי למחשב את הארגון בהתנדבות עם פרויקט 'פר"ח' של אוניברסיטת בר אילן. לבקשת נציבות השוויון לאנשים עם מוגבלויות, הסכמתי להיות שותפה למהלכים ממלכתיים בהתנדבות.

השנה ימלאו 28 שנים לעשייתי למען החברה בהתנדבות וללא מעורבות פוליטית מטעם הארגונים. אני רואה את עצמי כלוחמת זכויות אדם הפועלת להחלת חוק השוויון על כל סעיפיו בחברה הישראלית, כדי שכולנו נוכל לחיות בכבוד, בזכות ולא בחסד, כמו כל אזרח אחר במדינה.

היכן מתחילים ולמי פונים?

כאמור, ב-1979 נפגעתי בתאונת עבודה ונותרתי מרותקת לכיסא גלגלים לשארית חיי. היכן מתחילים? למי פונים? הכול שחור, השמש לא נראית באופק, הרצון להיעלם גובר ומאיים על המציאות. דברים פשוטים מאוד כמו לקום מהמיטה ולהגיע לכל מקום נעשים בלתי אפשריים ללא עזרה. כאן התחילה המלחמה האמיתית שלי. במאמצים אדירים ובייסורים גדולים שבתי הביתה, שם המתינה בקוצר רוח הכלבה שאילצה אותי לגייס כוחות, לקום מהמיטה וללוות אותה למטה. בהדרגה שבתי לעבודה. בזמן הבנתי כי חלק מהזכויות המגיעות לי כנפגעת עבודה לא ידועות לי. **היה עלי לחקור לעומק כדי להתחקות אחר הזכויות.**

איש אינו טורח לדווח, ובוודאי לא לנדב ידע, על זכויות הקבועות בחוק, בעיקר לא המוסד לביטוח לאומי וקופות החולים; לא בכתובים

ולא בנסתרים. את המידע הנכון והאמיתי על זכויותיי קיבלתי מחברים נפגעי עבודה ונכים כלליים שעברו חוויות דומות. חשתי כמי שמגלה מטמון גנוז: **זכויות אזרח, קבורות אי שם במגירות המוסד לביטוח לאומי ובמקומות אחרים.** הסתבר לי שהמידע על הזכויות עובר מפה לאוזן ולא בכל דרך אחרת. **הייתי בדילמה קשה – היכן להתחיל ?**

אולם, בעקבות גילוי 'מטמון' הזכויות שיניתי כיוון. למדתי מחבריי לנהל יומן על כל יום ועל ההתרחשויות שבו. הבנתי כי חובה לצלם כל מסמך רפואי ולעולם לא לתת את המקור, לרשום כל התפתחות או כל שינוי במצב הפיזי, לעשות פיזיותרפיה לפחות שעה בכל יום, כדי לשמור על תפקוד טוב יחסית, וללכת לעבודה. בד בבד עם העבודה, התחלתי לעבוד בהתנדבות.

ההתנדבות

לאחר תהיות רבות הגעתי אל 'ארגון הגג של ארגוני הנכים ונכים בלתי מאוגדים'. הארגון שהוקם בסוף שנת 1979 הוא אֶפּוֹלִיטִי וראינו עצמנו כמייצגים יותר מחצי מיליון אנשים עם נכויות ומוגבלויות, שהם 10% מאוכלוסיית המדינה. מרבית הנכים מאוגדים ב־35 ארגונים, וארגון הגג נועד לשמש להם מעין 'מטרייה'. הארגון נוסד בשנת 1980 בחסות רעיית ראש הממשלה דאז, עליזה בגין ז"ל, ובתמיכת האגודה הישראלית לשיקום. המטרה העיקרית של ארגון הגג היא לשלב את האדם הנכה והחריג בחברה. לשם כך הציב לעצמו הארגון יעדים רבים, ואלה הם:

ייצוג ציבור הנכים לפני הממשלה, הכנסת ומגוון רשויות לרבות רשויות מקומיות; קידום חקיקה וניהול מאבקים ציבוריים בנושאים הקשורים לנכים; הגברת המודעות בחברה לציבור הנכים והמוגבלים בעזרת סקרים ומסעות הסברה; קידום ופיתוח סידורים לנכים במבנים ובאתרים ציבוריים; קידום תעסוקה ושיקום לנכים באמצעות פנייה למעסיקים ולרשויות; מתן מידע וייעוץ וארגון ירידי תעסוקה; מתן ייעוץ משפטי לאדם הנכה ולבני משפחתו; פעילות למען שילוב מלא של האדם הנכה במערכת החינוך הרגילה; ריכוז משימות התנדבותיות לסיוע לאנשים נכים; הקמת מרכזי מידע; עידוד והכוונת נכים; חילופי מידע עם ארגוני נכים בעולם.

'הוועדה לדרכי גישה'

פעמיים בשבוע, ולעתים אף יותר, ישבתי במשרדי הארגון בתל אביב כדי לספק מידע לאנשים. בנוסף, ריכזתי את 'הוועדה לדרכי גישה' בראשות עו"ד עודד פסנון, שמטרתה הייתה להנגיש את מבני הציבור בארץ ולממש את זכויות הנכים. הוועדה פעלה גם ליד ארגון נכי צה"ל, וחלק ניכר מאנשיו היו חברים בה. השתתפו בוועדה פעילים רבים מכל רחבי הארץ: עו"ד אהרון פרקש, שלימים נעשה יועץ לעיריית ירושלים והיום משמש שופט מחוזי בירושלים; גב' בלה צור, עובדת סוציאלית, היום חברת מועצת העיר רעננה; אדריכל שמואל חיימוביץ', יועץ נגישות בעיריית תל אביב, לימים ממונה נגישות ארצי בנציבות השוויון לאנשים עם מוגבלות; שושנה גולדברג מאיר, מרפאה בעיסוק, מראשוני מילב"ת (המרכז הישראלי לאביזרי עזר, בינוי ותחבורה לנכה) והמנהלת המקצועית שלו משנת 1986 בבית החולים תל השומר; פמלה מוזר, פעילה באזור רחובות; ד"ר יורם סבירסקי, היום חבר הוועד המנהל של 'עמותת נגישות ישראל'; בני גינוסר, פעיל באזור אשקלון והסביבה; אביעזר אדמוני, פעיל במרחב באר שבע והסביבה; סורין הרשקו, ממשיך דרכו הנפלאה של שמחה הולצברג ז"ל; אריק ומוש, יועץ טיולים לאנשים עם מוגבלות סלווה חוסיסי, פעילה באזור דלית אל כרמל ובמגזר הדרוזי והערבי; אריה מרקוש, פעיל באזור פתח תקווה; מישקה זילברשטיין, פעיל באזור חיפה והצפון; צביקה סמוליאנסקי, פעיל באזור חיפה והצפון; רונית דרור, פעילה באזור כפר סבא והסביבה; עומר יעקובסון, בעבר פעיל באזור הצפון וכיום פעיל במרחב השרון; צבי גור, פעיל בתחום נגישות ברכב, כיום יועץ בתחום נגישות אתרי תיירות. עוד פעילים בעשייה: סימה הולצשטיין בגבעתיים, ד"ר חיים גולן באזור באר שבע, דבי נאון ברחובות, תומר שינפלד, יגאל תם, חיים ארז, דוד אורן, עמית דרור ועוד.

משימתם של המשתתפים הייתה ליצור קשר עם הרשות המקומית באזור מגוריהם ולפעול למען הנגשה של מבני ציבור, גנים ופארקים, חניות וצמתים, תיאטראות, מסעדות, מרכולים וכל המקומות הקשורים בתרבות הפנאי. חבר הוועדה, אדריכל חיימוביץ', חיבר שאלונים לבדיקת המצב בשטח, שעל פיהם ניתן להצביע על השינויים שיש לבצע. בד בבד נערך סקר מקיף של בתי מלון, בתי קולנוע ומקומות פנאי באילת, בתל אביב, בירושלים ובצפון הארץ. המטרה הייתה להנגיש את כל מבני הציבור לכל המוגבלויות. המשאבים היו דלים, המפגשים נערכו במילב"ת, וממנה פנינו

אל כל הגופים הביורוקרטים, כגון משרד התיירות, הקרן הקיימת, רשות שמורות הטבע והגנים, עיריות ורשויות מקומיות, בדרישה לאפשר לאנשים עם מוגבלות לממש את זכותם לטייל וליהנות מתרבות הפנאי ומשירותים אחרים, כמו כל אזרח במדינה.

פעילות בערים

פעלנו מול ראשי הערים והרשויות המקומיות ודרשנו לסמן 'חניות נכים' בתחום שיפוטם. פנייתנו לראש עיריית תל אביב דאז, שלמה להט, הביאה לשינוי גדול במנהל ההנדסה: העירייה מינתה יועץ נגישות לעיריית תל אביב. גם עיריות ירושלים וחיפה אימצו מהלך כזה. כך הלכה והתפשטה המודעות לנגישות הפיזית ברשויות.

בשנת 1984 הגיש ארגון הגג תביעה משפטית נגד עיריית תל אביב על כי לא נעשו סידורים מיוחדים לנכים בקולנוע 'חן' בכיכר דיזינגוף, אשר באותה עת עבר שיפוצים נרחבים. בעקבות המהלך המשפטי מינתה עיריית תל אביב את אדריכל שמואל חיימוביץ' ליועץ הנגישות של העירייה. המטרה הראשונית של ארגון הגג הייתה לאכוף את חוק התכנון והבנייה ואת תקנותיו בכל הנוגע לסידורים מיוחדים לנכים. תושבים שלא צייתו לתמרוקים נקנסו. כאשר גברה מצוקת התושבים עם מוגבלות בערים, עיריות תל אביב וירושלים החליטו לסנדל מכוניות סוררות. כשגם במהלך זה לא היה די, קבוצה גדולה של אנשים עם מוגבלות בתל אביב יזמה שינוי בסיועה של גברת יעל דיין. על כל מכונית שחנתה ברחובות תל אביב ונשאה תג נכה הונח מנשר ובו בקשה לחתום על עצומה להפעלת שירותי גר, שיפנו כלי רכב שתופסים חניות של נכים. על העצומה חתמו יותר ממאה תושבים, והיא נשלחה לראש העיר. אם לא די בכך, בכל פעם שחניית נכים הייתה נתפסת, נשלח לביתו של ראש העיר פקס שהובהרה בו אוזלת ידה של העירייה אל מול עבריינים אשר אינם מתחשבים באיש. תגובתה של עיריית תל אביב לא איחרה לבוא: היא רכשה מכוניות גר, תגברה את שעות פעילותן בסופי שבוע ואפשרה לצעירים עם מוגבלות לבלות בבתי קפה ובבארים גם אחרי שעות ההצגה בקולנוע. היום מפעילה עיריית תל אביב מוקד 106 מיוחד, הפועל למתן פתרון מידי למצוקתם של אנשים עם מוגבלות 24 שעות ביממה, 365 ימים בשנה, למעט יום כיפור. בנוסף, העירייה אוכפת ביזמתה את החוק, בעיקר באזורים של פעילות פנאי, חופים, קניונים ועוד.

שינוי נוסף שיזמתי היה שינוי הסמל שהופיע על תמרור החנייה האישי לנכה. בעבר הוטבע על התמרור סמל לא מובן בצורת משולש ירוק ובתוכו שלוש נקודות שחורות שתאם את 'תג החנייה המשולש' שעיריית תל אביב נתנה לנכים שאינם מרותקים לכסא גלגלים. נהגים לא קשרו בין צורת הסמל להוראת התמרור: 'מקום חניה שמור לנכה בעל תג חניה משולש', ולא פעם קרה שהם תפסו גם בשוגג את מקום החניה השמור לבעלי הנכה. פניתי לעיריית תל אביב בבקשה לשנות את התג גם לנכה שאין ברשותו כיסא גלגלים לתמרור מלבני שעליו כתובות המלים הבאות: 'שמור לרכב נכה שמספרו...!'. בצד הימני של התמרור ביקשתי להוסיף בהקטנה את הסמל הבינלאומי לכיסא גלגלים, למען מי שאינם קוראים את השפה או מבינים אותה. לשמחתי, קיבלה עיריית תל אביב את הצעתי, ושלט שלוש הנקודות הוצא מכלל שימוש. לאחרונה גם הוסיפה העירייה בשולי התמרור סמל של מכונית גרר שלצדו הכיתוב 'רכב זר ייגרר'.

בג"צ ראשון בתחום הנגישות

ציון דרך חשוב נוסף בעבורנו היה בג"צ בוצר: **בג"צ 7081/93 - שחר בוצר נ' מועצה מקומית 'מכבים-רעות'**. תק-על (196), 818 שהוגש בשנת 1993 והביא לשינוי דרמטי בתפיסת אנשים עם מוגבלות בחברה הישראלית. הבג"צ הוגש בשם 1. שחר בוצר, 2. 'בזכות' מיסודה של האגודה לזכויות האזרח בישראל ו-3. ארגון הגג של ארגוני נכים ונכים בלתי מאוגדים; נגד 1. מועצה מקומית 'מכבים-רעות', 2. הוועדה המקומית לתכנון ולבנייה 'מכבים-רעות', 3. שר החינוך והתרבות, 4. שר הפנים, משיב פורמלי.

שחר בוצר, ילד הלוקה בניוון שרירים ומתנייד בכסא גלגלים, הגיע לישוב **רעות** שאך זה הוקם ומצא שמרבית בנייני הציבור ביישוב אינם נגישים, לרבות חלקים נרחבים מבית הספר שבו למד. כך גם המדרכות והצמתים שהיו ללא הנמכות, או היו לקויים ולא ניתנים לשימוש. בית הדין הגבוה לצדק התבקש לתת צו על תנאי המורה על השלמת החסר ותיקון הליקויים כמתבקש בחוקים תקפים. בג"צ, בראשותו של השופט אהרון ברק, קבע כי החקיקה בתחום זה 'באה להגן על הנכה וחירותו על ידי הבטחת שוויון והשתתפות בחברה בכל תחומי החיים [...] לאפשר

לילד הנכה להשתלב בבית-הספר ככל ילד אחר, להבטיח את כבודו ולאפשר לו שוויון הזדמנויות בחינוך.

בעקבות הבג"צ קיבלה על עצמה הרשות המקומית מכביס-רעות להנגיש מוסדות ציבור. טענותיה על נגישות מספקת בבית הספר לא התקבלו, ובג"צ אילץ אותה להנגיש את בית הספר, גם אם הדבר כרוך בהתקנת מעלית שתאפשר לתלמיד להגיע לכל מקום שכיתתו לומדת בו. בג"צ דרש להנגיש גם את הדרך לחצר בית הספר. פסק דין זה היווה תקדים לכל העיריות והרשויות המקומיות בארץ, והן הבינו כי לאנשים עם צרכים מיוחדים ישנן זכויות.

פסק דין זה היה ניצחון גדול לאנשים עם מוגבלות. הבטחת זכויות ושירותים נאותים לאנשים עם מוגבלות בכלל ולילדים עם מוגבלות בפרט היא מבחן חשוב לתקינותה של החברה. מחקרים מלמדים כי קבוצות מיעוט נתקלות לעתים מזומנות בגילויים של אפליה המתבטאים בהפנייתם למסגרות החינוך המיוחד. לכן בכמה ארצות אף ננקטו אמצעים חקיקתיים ואחרים כדי למנוע הפניות מיותרות של בני קבוצות המיעוט למסגרות אלה. זהו מבחן מכריע למימוש עיקרון השוויון, ליחס החברה אל בני קבוצות המיעוט החיים בתוכה ולמידה שבה ישראל היא חברה מתוקנת. על ממשלת ישראל מוטלת החובה לקיים שוויון זכויות לילדים עם צרכים מיוחדים בחינוך העברי ובחינוך הערבי. יתר על כן, עקרון ההעדפה המתקנת צריך לחול על הנגשה ועל שילוב ילדים עם צרכים מיוחדים בחינוך הערבי, כדי לפצותם על האפליה המוסדית הכפולה שהייתה מנת חלקם במשך שנים רבות. עקרון ההעדפה המתקנת הוכר במשפט הבינלאומי ובמשפט הישראלי, ומן הראוי ליישמו גם בתחום החינוך לילדים עם מוגבלות.

עכשיו יש חוק

בג"צ בוצר פתח אשנבים רבים שהגדול שבהם עד כה היה חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998. בשנת 1995 ניסח ארגון 'בזכות', בשיתוף עם עו"ד אריאלה אופיר, עו"ד דן אורן ממשרד המשפטים וגורמים נוספים, את הצעת חוק שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות. מטרת ההצעה הייתה להבטיח את שילובם ואת שיתופם של אנשים עם מוגבלות בכל תחומי החיים בחברה. את הצעת החוק הניח על שולחן הכנסת חבר הכנסת דדי צוקר, והיא עברה בקריאה ראשונה

במרס 1996. בעקבות זאת כינסו שר המשפטים ושר העבודה והרווחה ועדה ציבורית בראשות ד"ר ישראל כץ ובהשתתפות משרדי ממשלה, אנשי אקדמיה ונציגה של ארגון 'בזכות'. מטרתה של הוועדה הייתה להמליץ על אופי החוק, והיא ישבה על המדוכה במשך שמונה חודשים. בסופו של דבר קבעה הוועדה כי רק חקיקה מקיפה תבטיח את שילובם של אנשים עם מוגבלות בכל תחומי החיים בחברה. בפברואר 1998 עברו ארבעה פרקים ראשוניים מהצעת החוק, והם התשתית לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998. ח"כ אילן גילאון הניח מחדש על שולחן הכנסת את שאר פרקי החוק. במרס 2005 תוקן חוק השוויון ונוסף לו פרק מרכזי המחייב הנגשה של כל מקום שפתוח לציבור וכל שירות שניתן לציבור לאנשים עם כל סוגי המוגבלות. החוק אמור להיות מיושם בהדרגה בפריסה על פני 12-6 שנים מיום חתימת התקנות.

פועלים בשטח

קיימים ארגונים הפועלים כבר עתה להנגשת מקומות ציבוריים: משרד התיירות שפועל ביוזמת הוועדה להנגשת השמורות בצפון הארץ, בעיקר של מקומות קדושים כמו הירדנית, שמורת הדן ושמורת החולה, הנגשת בתי מלון לצליינים באזור הכנרת וכן צימרים ומסעדות. המלחמה להשגת הנגישות אינה קלה, אבל אנו יכולים לרשום לזכותנו הישגים. כך לדוגמה, נגישותם של מקומות רבים בצפון הארץ היא תוצאה של שיתוף פעולה בין 'הוועדה לדרכי גישה' ובין גופים רבים.

בחיפה קיבל תחום הנגישות תאוצה ב-1994, עם היבחרו של עמרם מצנע לראשות העיר. המוסדות האקדמיים בחיפה, כמו הטכניון ואוניברסיטת חיפה, פיתחו עוד קודם לכן תוכניות נגישות, לאחר שסטודנטים עם מוגבלות לא ויתרו על הנגישות ללימודים אקדמיים. במוסדות בחיפה אין עדיין נגישות מלאה, אבל יש שיפור רב. באזור מרכז הארץ - רעננה, רמת השרון, הרצליה, כפר סבא, ראשון לציון ועוד - פועלים חברי הארגון להנגשת עירם. בתל אביב חלה מהפכה לאחר שמועצת העיר החליטה ב-2002, אחרי שאונסק"ו הכריז על ה'עיר הלבנה' כעל אתר מורשת עולמית, שתל אביב תהיה העיר הנגישה ביותר בארץ ובעולם. בכל פרויקט החלפת התשתיות בעיר ה'קשישה' הובא בחשבון מרכיב הנגישות. כך הונגשו רחובות רבים במעברי חצייה, באריחים מיוחדים המתריעים בפני ציבור העיוורים וכבדי הראייה על

מעבר ממדרכה לכביש במקום שיש בו הנמכה של המדרכה. בכמה רמזורים הותקנו מערכות שמע לעיוורים ולכבדי ראייה לשם חצייה בטוחה של הכביש.

ראוי להזכיר גם יוזמה חשובה של עו"ד עודד פסנזון ואדריכל שמואל חיימוביץ' בתל אביב. השניים ניסחו הצעה לתקנות משלימות להסדרת סידורים מיוחדים לנכים בבניין ציבורי במקומות המשמשים ללינה בתמורה'. היוזמה הביאה למהפך בתחום ואפשרה נגישות לאנשים עם מגבלות, במיוחד למלונות החדשים שהוקמו משנות התשעים ואילך. העשייה בתחום הנגישות נמשכת: רבים מחברי הוועדה לדרכי גישה פוקדים בעצמם מבני ציבור, בעיקר מבני ציבור חדשים או בבנייה, בתי ספר ובתי חולים. המטרה היא להפגין נוכחות בשטח ולהביא לידיעת הציבור כי יש מי שעומד על כך שהחוק אכן ייושם.

לא תמיד הייתה הבנה לנחיצות בנגישות. לעתים היה צורך לנקוט באמצעים חריפים כדי לאכוף אותה ולעמוד על המשמר. עו"ד עודד פסנזון העלה את נושא הנגישות ללא הרף בכל צורה אפשרית. נחישותו של עו"ד עודד פסנזון, שהובעה בדרכי נועם, נשאה פרי והביאה לתחילתו של שינוי בתפיסת הצרכים של אנשים עם מוגבלות גם במרכז השלטון המקומי. עו"ד פסנזון לא בחל בכל אמצעי חוקי כדי לנגח את כל מי שסרב לשנות את הקיים. חוק התכנון והבנייה המיושן אפשר לבנות בניינים שהייתה בהם נגישות רק לקומה אחת, ולא ניתן היה לדרוש להנגיש מבני ציבור שהוקמו לפני אפריל 1972. למרבה השמחה, חוק זה משתנה בעקבות יישום תיקון מס' 2 לחוק השוויון שנכנס לתוקפו במרס 2005.

פעילות חברי הוועדה לדרכי גישה

חברי ועדת הנגישות נשלחו לבדוק מבנים הנמצאים בשלבי בנייה כדי לוודא שהבנייה מתבצעת לפי חוק הנגישות, ולהפסיקה, אם מתברר שהפיקוח של הרשות המקומית אינו אוכף את החוק. בפועל קשה היה לחברי הוועדה לפקח ולעקוב אחר יישום החוק. בהעדר שירותים מיוחדים לנכים, נתקלנו בקושי לנסוע בדרכים. חברת 'פז' הייתה הראשונה שנחלצה לעזרתנו, ובמרבית תחנות הדלק שלה ובנתה שירותי נכים. זו הייתה מהפכה של ממש שזיכתה את 'פז' בציון לשבח על

פועלה. בינתיים עבר ארגון הגג למקום מרווח יותר, המאפשר לוועדה

לקיים פגישות עם משתתפים רבים. כחלק מהפעילות הוציאה רשות הדואר את הבול הישראלי הראשון לאנשים עם מוגבלויות. עלותו היא 5 ש"ח. בטקס שהתקיים בארגון הגג נכחו מנכ"ל רשות הדואר, ח"כ לימור לבנת ואורחים נכבדים נוספים. כן הפיק השירות הבולאי את מעטפת היום הראשון לבול, וכל הכנסותיה נתרמו לטובת ציבור האנשים עם המגבלות.

הנגשת אתרי תיירות לאנשים עם מוגבלות

הנגשת אתר מצדה

גורמים רבים השתתפו בדיונים בנושא הנגשת האתר במדבר יהודה. בפרויקט שאפתני הוציאה הממשלה מכרז להחלפת הרכבל הנוכחי, וחברה שוויצרית זכתה בו. אולם חברה זו עשתה טעות קריטית במיקום התחנה העליונה של הרכבל. מאמצים גדולים הושקעו במציאת פתרון לסיבוך זה, ובעזרת האדריכל חיימוביץ' תוכנן בבמת ההר גשר נוסף המנגיש את הכניסה אל האתר עד לתחנת הרכבל. כיום נגיש חלק גדול מאתר מצדה לאנשים עם מוגבלות פיזית ולאנשים עם מוגבלות ראייה.

גם מנהרת הכותל והקרדו בירושלים הונגשו לציבור האנשים עם מוגבלות. מנהרת הכותל נחנכה בטקס מרשים שנכחו בו נציגי הרבנות הראשית וחברי כנסת רבים וכן אורחים מחו"ל, כמו הכנר יצחק פרלמן ונשיא אגודת הידידים של ארגון הגג בארה"ב שעזר בגיוס כספים לפרויקט. לאחר הנגשתה נעשתה מנהרת הכותל מוקד עלייה לרגל לרבים, אולם מאחר שנבחרו לפרויקט מעליות שאינן עומדות בלחות, הוא נקטע באיבו מחוסר תקציב. עד היום סגור חלקו העיקרי של האזור, והוא יישאר סגור עד שיוחלפו בו המעלונים שכבר העלו חלודה.

אתרי תיירות נוספים שהונגשו הם: שמורת הדן, הירדנית, חמת גדר, שמורת החולה ואתרים רבים נוספים בצפון. בנאות קדומים הוכשרו דרכים נגישות והופעלו קלנוענים לשימושם של אנשים עם מוגבלות.

במקום יש גם מתקנים רבים המותאמים לנכים - ברזיות נמוכות, שולחנות מיוחדים לכל המשפחה, חניות נכים, שירותי נכים ועוד.

הנגשת חופים כאמצעי לפיתוח ספורט אתגרי

בשנת 2003, נבנו בשלושה חופים בתל אביב - הילטון, צ'רלס קלור ותל ברוך - שבילים מיוחדים המובילים עד לחול הרטוב, ממש ליד קו המים; כף אמיתי המאפשר למשפחות להגיע יחדיו לחוף הים. בחוף צ'רלס קלור יש חניות, מקלחות וסידורים אחרים מותאמים לנכים. בחוף הילטון הנגישות מלאה, ועמותת 'אתגרים' נפגשת בו לפעילות ימית מגוונת. העמותה שהקימו בשנת 1993 יואל שרון וחברים נוספים פועלת בקרב כלל ציבור האנשים עם מוגבלות בישראל. אלה כוללים: נכי צה"ל ונפגעי פעולות איבה, נכי תאונות עבודה, נכים כלליים. בכללם: ילדים, נוער ובוגרים עם מוגבלות בניידות, לקויות חושיות, אוטיזם, לוקים בפיגור, נפגעי נפש, אנשים עם לקויות למידה והפרעות קשב, נוער מנותק, נוער בסיכון ואחרים. מטרת העמותה היא לאפשר לאנשים עם מוגבלויות גופניות ונפשיות לחזק את ביטחונם העצמי ולממש את הפוטנציאל האישי הגלום בהם בכל תחומי החיים; להשתלב בחברה באמצעות פעילויות של ספורט אתגרי, ספורט הישגי, נופש פעיל ותכניות שיקומיות וחינוכיות בטבע. 'אתגרים' פתוחה לכלל ציבור הנכים בישראל ומאפשרת לכל אדם עם מוגבלות גופנית או נפשית להשתלב בפעילות.

שביתת הנכים הגדולה

במאי 1996 נבחר בנימין נתניהו לראש הממשלה. בטרם נבחר לתפקידו קיים איתו ארגון הגג פגישה בנוגע לפגיעה בקצבאות הנכות ולהשקעת משאבים להנגשת מבנים ציבוריים לאנשים עם מוגבלות. הבטחותיו של מר נתניהו נשכחו לאחר היבחרו לראשות הממשלה. בשנת 1999, לאחר הגזירות הקשות שנחתו שוב על ציבור האנשים עם מוגבלות, ולקראת הבחירות, הסכים אהוד ברק, להיפגש עם נציגי ארגוני הנכים.¹ הפגישה התקיימה בקריית הממשלה ונכחו בה ראשי ארגונים רבים. ברק הבטיח שאם ייבחר יעשה לשינוי מצבם של האנשים עם מוגבלות ויבחן את נושא הקצבאות והנגישות. שוב נבחר ראש ממשלה חדש, הפעם אהוד ברק, ושוב נשכחו הבטחותיו לאחר היבחרו. קצבאות הקיום שהשתלמו אז היו נמוכות מאוד והציבור ביקש להעלותם ועל כן הוחלט לנקוט צעדים כדי

לשנות את רוע הגזרה. מטה מאבק הנכים ארגן שביתת נכים גדולה. הצלחת השביתה הייתה חלקית בלבד; הושגו הישגים בשיפור הסכם הניידות שהיה בעל השלכה משמעותית על אנשים עם מוגבלות קשה בלבד, ובוטלה הדרישה לבחירה בין זכויות ניידות וקצבת שר"מ. הישג נוסף היה בקבלת התחייבות משרד האוצר לממן את פעילות 'קהילה נגישה' בחברה למתנסים. אבל החלק הארי של הציבור עם המוגבלות לא זכה לקבל דבר. בנוסף, לא נוספו משאבים כספיים לשיפור הנגישות במגזר הציבורי. אנו מקווים כי משאבים אלה יוקצו עם התחלת יישום פרק הנגישות לאחר אישור התקנות בכנסת.

פורום זכויות ומוגבלות באינטרנט

ביוני 1999 עלה לאוויר פורום זכויות ומוגבלות (נכים) באכסניה הראשונה שלו. הפורום נועד לסייע לציבור האנשים עם מוגבלות להתמצא בזכויותיהם, שעד כה היו נסתרות מהם וטמונות עמוק במגירות הממסד. גולשים רבים מצאו בפורום מקור לקבלת מידע, ועד מהרה הוא התפתח והיה לפורום תוסס. מתוך הפורום צמח גרעין של גולשים שהתחילו לפעול למען הנגשת מבני ציבור במקום מגוריהם. רבות דובר על נגישות לבתי ספר ולבריכות שחייה. מערכה גדולה ומוצלחת התנהלה נגד הלונה פארק שמנע מילדים עם מוגבלות להשתמש במתקנים. כן מתנהלים בפורום דיונים בנושאים שונים, כגון תג לרכב נכה, תפיסת חניות, זיוף תגים וניסיונות למצוא דרך טובה יותר שתאפשר חנייה לציבור הנכים. גורמי ציבור רבים החלו לגלוש בפורום ולמדו מתוכנו על צרכיהם של נכים, על נגישות ועל נושאים העומדים על סדר היום שלהם. מכאן צמח קשר עם גורמים ממשלתיים במטרה לאפשר נגישות לכלל המוגבלויות. כמה חודשים לאחר השקת הפורום פרצה שביתת הנכים הגדולה. הפורום שימש במה להבעת דעות גם על השביתה, והביא לידיעת האנשים שנבצר מהם להשתתף בשביתה מסיבות רפואיות עדכונים בנוגע אליה.

באופן אישי, נמאס לי להיקרא 'נכה'. לכן החלטתי לשנות את שם הפורום ל'**פורום לאנשים עם מוגבלויות**'. המילה (נכים) הושארה בסוגריים כדי שניתן יהיה למצוא את הפורום בקלות במנוע חיפוש. חלק מהגולשים התנגדו לשם החדש, אבל אני התעקשתי עליו, כי אינני חושבת שאנחנו נכים. יש לנו מגבלה בדיוק כמו לרבים אחרים. לשמחתי קיבלה האקדמיה ללשון העברית את השם החדש לציבור שלנו. משום כך נקרא

חוק השוויון 'חוק השוויון לאנשים עם מוגבלות'. באקדמיה ללשון הוחלט כי שני המושגים – מגבלה או מוגבלות – שווים וניתן להשתמש בשניהם. התקפות הגולשים בעניין שם הפרורם הסבו לי נזק אישי, ובנובמבר 2001 אילצו אותי לעבור לאתר חברת 'תפוז', שבו האפשרויות לטיפול במציפים ובגורמים זדוניים אחרים טובות יותר. מאז שעבר הפרורם לפורטל 'תפוז' הוא צמח והתמלא תוכן. יש בו גולשים קבועים רבים הפועלים רבות ונוקטים יוזמות לקידום הנגישות.

בשעת חירום

לקראת מלחמת המפרץ, באוגוסט 1990, חולקו מסכות מיגון לאוכלוסייה האזרחית. לבקשת פיקוד העורף, שדאג לחלק מגוון של דגמי מסכות, נרתמתי לסייע בהמלצות על דגמי מסכות למגוון משתמשים: בעלי יד אחת, בעלי זקן, מונשמים ואחרים. כשפרצה אינתיפאדת אל-אקצה, בשנת 2000 הבנתי כי ציבור החירשים המתגורר באזור ירושלים שרוי במצוקה. בהעדר זימוניות מיוחדות ומידע כתוב בטלוויזיה, לא הייתה לציבור זה דרך לדעת שצופרי האזעקה הופעלו. אנחנו בפרורם דאגנו שישודר תקציר חדשות בכל שעה, בכל שעתיים או ככל הנדרש. נוסף על כך, כמה ארגונים גייסו תרומות לרכישת זימוניות ושלחו בקשה לערוצי הטלוויזיה לשדר מעת לעת חדשות בשפת הסימנים ולהקרין כתוביות על הצג. המאבק היה קשה. רק לאחר מאמצים רבים חולקו באזור ירושלים זימוניות מיוחדות לציבור החירשים. בעקבות זאת, ובעזרתם הרבה של הארגונים 'בקול', 'שמע' ו'אח"א', עבר בכנסת חוק כתוביות ושפת סימנים לטובת ציבור החירשים וכבדי השמיעה. את הלקחים שהופקו ברשות המקומית ריכזו עיריית תל אביב ופיקוד העורף בשני ספרים העוסקים בטיפול באנשים עם מוגבלויות בשעת דחק.

ההפגנה הגדולה

בשנת 2001 שוב התחלפה הממשלה בישראל. הארגונים המייצגים אנשים עם מוגבלות דרשו להיפגש עם ראש הממשלה החדש, מר אריאל שרון, בשל ההבנה כי הבטחות שנתן ראש הממשלה ערב היבחרו בפברואר 2001 נגוזו. מצב הנכים הלך והחמיר. מטה מאבק הנכים ארגן הפגנה שנמשכה 77 יום, למרות השלג הכבד שירד בחלק מתקופה זו בירושלים. ההפגנה

המתמשת זיכתה אותנו בהכרה מצד הציבור ובאה לידי ביטוי בולט בדעת קהל אוהדת. ההפגנה הסתיימה ב-2002 בהסכם בין הממסד לבין מארגניה, ובהסכם נקבע, בין השאר, שתוקם ועדה בראשות השופט (בדימוס) אפרים לרון ז"ל אשר תבחן את מצב הנכים ותמצא דרכים להיטיב את מצבם. בהסכם נקבע גם כי כחברים בוועדה ישולבו אנשים שהיו ממארגני ההפגנה הגדולה. ואמנם נציג ארגון 'מטה מאבק הנכים בישראל' היה חבר בוועדה ועמו שני משקיפים. מעבר לזאת הישגי ההפגנה היו - הוספת קצבה חדשה לקצבאות הנכים - קצבת קח"ן, העלאת קצבת השר"מ באופן משמעותי וכן נקבע כי נכים שהגיעו לגיל זקנה אחרי התאריך הקובע 1.1.2002 ימשיכו לקבל קצבת נכות מלאה.

ועדת לרון

כאשר פורסמו ב-2005 המלצות ועדת לרון, נזעקו מקרב הנכים רבים אשר מצאו בהמלצותיה פגיעות משמעותיות בהם. בין השאר הם ביטאו את דעתם בפורום 'זכויות ומגבלות (נכים)' שאני מנהלת בפורטל 'תפוז'. מבין הגולשים הוקם ועד חדש, 'ועד הפעולה', שהחליט לצאת במאבק לגניזת דוח ועדת לרון. הוועד החדש הדגיש כי אין מדובר במחלוקת בין ארגוני נכים, אלא במאבק לגיטימי של ציבור הנכים הכלליים למען עתידם. כאשר ב-2005 הובאו לראשונה בפני הציבור הקביעות של ועדת לרון יצא הפורום בזעקה לאור התחושה שפגיעתו של הדו"ח בנגישות לחיים ולחיים בכבוד תהיה קשה מנשוא, ועלה חשש מפגיעתו האפשרית בזכויות הנכים.

שורה של אנשי מקצוע בכירים שנפגשו במהלך השביתה הגדולה של שנת 2001/2 עם השובתים הודו, כי דוח ועדת לרון והמיזם כמות שהם, פוגעים בציבור הנכים ושוללים את זכותם לחיות בזכות ולא בחסד. אנו, נציגי ארגון הגג של הנכים, ראינו בכך ניצחון, במיוחד בשל העובדה שלדעתנו, נציגי הנכים שהשתתפו בוועדה לא קיבלו מנדט מכלל ארגוני הנכים ומהנכים עצמם לייצג את הנכים הכלליים, שכן מעולם לא נבחרו בהליך דמוקרטי כלשהו. לדעתנו היה על הנציגים לעזוב את ישיבות הוועדה לאלתר לנוכח דרישות האוצר. חלק מציבור הנכים הכלליים ומארגוני הנכים החליטו לצאת למאבק לגניזת דוח ועדת לרון. את התפקיד נטל על עצמו ועד שהוקם מקרב ציבור הגולשים בפורום ב'תפוז'. מתוך הפורום גם הוקמה עמותה אד הוק שמטרתה היא לגייס כספים למימון

הוצאות ועד הפעולה. סוכם מראש שכאשר תוקם רשות, או תימצא דרך אחרת שתיטיב את מצב התעסוקה של אנשים עם מוגבלות, תפורק העמותה.

בנוסף יצא הפורום חוצץ נגד הפעלת התכנית הממשלתית המכונה 'תוכנית ויסקונסין' אשר בה, לדעתנו, שולחים נכים לעבודה בכפייה, לרבות עבודה בכפייה לאנשים עם מוגבלות שכלית ומוגבלויות נוספות, כתנאי לקבלת קצבת הנכות כולה. מסתבר שהזכאות לקצבה אמורה להיבחן מחדש באמצעות ועדות רפואיות/שיקומיות חוזרות לכלל ציבור הנכים. גם בנושא זה הוכח שארגון הגג של הנכים צדק. שר התמ"ת אכן שוקל לבטל את התכנית או לשנותה מן היסוד, כך שכל הקבוצות שאינן מתאימות לה יוצאו ממנה או יקבלו מענה תעסוקתי הולם יותר.

מנשר ועד הפעולה²

מנשר ועד הפעולה

אנחנו, ועד הפעולה של הנכים הכלליים ואחרים, לאור מצבם הקשה של הנכים במדינה, לא מוכן להשלים עם מסקנות דוח ועדת לרון שאמורות היו לתת פתרון למצב הנכים ולהשלים בקהילה.

אנו נלחמים ביישום וקוראים לסדרה של שינויים.

הדוח מתעלם משחיקה נוראית של קצבאות הנכות הכללית בגלל הקפאתם והצמצמתם למדד שלישי, עד כדי הבאת ציבור הנכים הכלליים לקשיי קיום.

הדוח אין התייחסות לאי יכולת התנועה של הנכים, זאת עקב השחיקה הנוראית בקצבת הננידות בגלל הקפאתה וצליית מחירי הדלקים במאות אחוזים.

הדוח לא נידונה אי יכולת צמיחה של נכים קשים בתשלומים ובתנאי העסקה של מטפלים (צופדים זרים). לאור החוקים החדשים שנחקקו בנושא הצופדים הזרים והשפיטה הנלווית, קצבת השירותים המיוחדים לא מסוללת לאפשר העסקת מטפלי.

אין הדוח הפרדה בין הקצבאות להשתכרות.

בדוח שורה של גזרות שאנו לא מוכנים לקבל. זיבור הנכים דורש!!! לאנוז את המלצות דוח ועדת לרון! אנו דורשים לפתוח מחדש בדיונים, בסקיפות מלאה ובשיתוף מלא של כולם לקראת הסכם הוואן לכלל זיבור הנכים.

אנו קוראים לארגוני נכים, לאנשים עם מוגבלות עצדיין בחרו לשבת על הגדר לקבל החלטה ולהצטרף לשביתת השבת, למאבק ולמחאה.

ד"ר יאאל בן שלום, מנכ"ל המוסד לביטוח לאומי, הוציא מכתב לנשיא ובו הוא מאשר את הטענות שהשמעו על ידי ודי ועד הפעולה בדבר הפגיעה הקיימת בדוח:

ועד הפעולה של הנכים הכלייט, שמח מכוח הנסיבות, לא מוכן להשלים עם מסקנות דוח לרון ויצא למאבק זיבורי א-פוליטי. זיבור הנכים דורש היום לאנוז את המלצות הדוח ולפתוח בדיונים בסקיפות מלאה לקראת הסכם הוואן לכלל זיבור הנכים והנכים הכלייט הפרט.

מטרות השביתה היו:

לאנוז את דוח לרון מידי! דרישה חד-משמעית עקב ריבוי הצוולות המודגשות בדוח ובמקומו:

- ביטול הקשר ומחיקת הצוול ההיסטורי של יצירת קשר בין קבלת קצבת הנכות הכללית להשתכרות.
- ביטול מעבדת הגיל לכלל הקצבאות ולשיקוט.
- ביטול הקפאת קצבאות הנכות הכללית וביטול הצמדות למדד; החזרת הצמדות לשכר הממוצע במשק.
- דיון אמיתי באובה הקצבה תוך מתן תשובה לשאלה מהי קצבה המאפשרת קיום בכבוד.
- דרישה חד-משמעית להוצאתן המחלטת של הוועדות הרפואיות מידי המוסד לביטוח לאומי והפיכתן לאוף עצמאי ובמתי תלוי.
- הפרדה בין הקצבאות להשתכרות.

- השארת אובה הפטור במס הכנסה ללא שינוי ומתן תמריץ בדמות פטור חלקי לנכים קלים יותר על פי אובה אחוזי הנכות.
- חובת העסקת נכים ויצירת מנאנן אכיפה. חיוב אורץ על הסקטור הציבורי במכסות העסקה.
- מאבק ציקס ליישום חוק התכנון והבנייה והאצה על חוק הנגישות.
- קביעת שיטה לזהה לחישוב קצבה חלקית בדומה לשאר סקטורי הנכים. אובה הקצבה החלקית כאובה אחוזי הנכות ותיקון בדומה לתקנה 15 נת"ע (נפאצי תאונות צבודה).
- הקמת רשות לצניוני נכים, רשות עצמאית בלתי תלויה בדומה לרשות למלחמה בסמים, תוק קביעת תקצוב ברור בספר התקציב.
- דיוור, הענקת משכנתאות המכילות מרכיב הנגה הפטור נכה מתשלום אט הוא מאבד את מלוא כושרו לצבוד.
- אספקת ציוד ומכשור רפואי מתקדם על בסיס שוויוני ללא אפליה בין סקטורי הנכים. מימון על פי הצרכים.
- התאמת מאורט כמצנך לנכה חדש.
- שיקום שווה ושוויוני לכל נכה ללא קשר למקור נכותו ולילו.
- חקיקת 'חוק הנכים הכללי' שיטן על זכויות אלו בחוק
- העדלת קצבת הניידות עקה העלייה הטובה המחירי הדלקים. מאל הקפאת הקצבה, עלה מחיר הסולר ב-300% והדלק עלה ביותר מ-60%. כמו כן הצמדה ממית על הקצבה לכל עלייה בכל מרכיביה.
- צדכון תקופתי על רשימת הנכויות ברשימת הזכאות.
- צדכון קצבת השירותים המיוחדים - בעלי המבלה דורשים העדלת אמלת השירותים המיוחדים לפחות באובה ההוצאות באין צבוד אחד לפחות.

הסיבות לדרישה זו נובעות מהחקיקה האחרונה
ומסקי הדין שקבעו כי צופדים זריט זכאים להאנה
ולתנאים המקובלים במסק. הצמדת קצבת השירותים
המיוחדים לדולר.
אל החתום, ועד הפעולה של הנכים הכלליים.

חברי 'ועד הפעולה' מבקשים להדגיש שאין מדובר
במחלוקת בין ארצנו הנכים אלא במאבק לטיטמי של
זיבור הנכים הכלליים למען צתיקט!

הצלחות נוספות לשילוב אנשים עם מוגבלות

במרוצת השנים קמו עמותות וארגונים רבים שמטרתם לשנות את מצבם של אנשים עם מוגבלות, כל אחד בנושא שהציב לעצמו. בין אלה אפשר למצוא את 'ג'וינט ישראל', החברה למתנס"ים ובתוכה 'קהילה נגישה', 'שק"ל', 'בקול' ו'נגישות ישראל'. שאליה חבר איגוד האינטרנט הישראלי שמקדם קביעת סטנדרטים להנגשת אתרי אינטרנט. הודות לפעולות משותפות של מתנדבים רבים, החלה התקשורת לשדר מגוון תשדירים על אנשים עם לקויות שונות: מתחרים רתוקים לכסאות גלגלים הוכתרו כמלכת המדבר וכמלך מרוץ המכוניות פריז-דקאר. שחיינים וספורטאים בענפים נוספים שהשתתפו במשלחת האולימפית הישראלית לאולימפיאדת הנכים שזכו למדליות זהב זכו לדקות תקשורת יקרות. הדוגמאות לכך רבות, והעשייה בתחום זה אינה מסתיימת.

גם צה"ל החל לגייס חיילים עם מוגבלות. הגדילה לעשות אוראל גולה, המתניידת בכיסא גלגלים, שסיימה קורס קצינים. עמותת 'אתגרים' הרחיבה את פעילותה וצירפה אנשים רבים עם מוגבלות, ובהן חמורות, לעסוק בספורט אתגרי. במהלך השנים נעשו גם כמה ניסיונות להריץ לכנסת אנשים עם מוגבלות כחלק ממפלגה במטרה להשפיע גם בזירה הפוליטית. הניסיון האחרון היה להצטרף אל הגמלאים למפלגה אחת. לצערנו, עד כה לא עלו הניסיונות האלה יפה.

המודעות לנגישות צוברת תאוצה

נושא הנגישות צבר תאוצה עם הקמת עמותות 'נגישות ישראל', 'נגיש לכול' ו'המרכז הישראלי לנגישות' הפועל במסגרת שק"ל. עמותות אלה מתמחות בתחום הנגישות ועושות רבות כדי להביא את הנגישות לתודעת הציבור. פעילותם האינטנסיבית הביאה לכך שאין עוד צורך בוועדה לדרכי גישה שפעלה במסגרת ארגון הגג בשיתוף ארגון נכי צה"ל. גם נציבות שוויון לאנשים עם מוגבלות שהוקמה במשרד המשפטים עוסקת מטבע הדברים בתחומים רבים שבהם עסק בעבר ארגון הגג, במיוחד בתחום של קידום החקיקה וההנגשה של הסביבה. עם זאת, תרומת העמותות והפעילים לקידום המודעות בתחום הנגישות יכולה עדיין להיות רבה וחשובה. על כן חשובות ההשתלמויות וההכשרות המתבצעות מדי פעם בפעם בנושא זה. כל עשייה היא מבורכת, ואם נגיע לנגישות מרבית לכלל המוגבלויות, כולנו נצא נשכרים.

בימים אלה נכתבות התקנות לפרק הנגישות בחוק השוויון. אתרי האינטרנט שאני מנהלת משמשים כערוצים להפצת טיוטות התקנות כדי שציבור האנשים עם המוגבלות יעיר את הערותיו. אנו צופים כי בעתיד החברה הישראלית תקיים את דרישות החוק, וכי עשייה זו תביא להגשמת השאיפה ולמיצוי הפעולות של ציבור האנשים עם המוגבלות למען חיים בכבוד, **בזכות** ולא **בחסד**. כולי תקווה כי לכולנו בחברה הישראלית, מצפה עתיד טוב יותר.

הקורא מוזמן לבקר באתר האינטרנט:

www.disabled.org.il

www.tapuz.co.il/tapuzforum/main/forumpage.asp?id=286

הערות

- 1 בישראל פועלות כמה מאות עמותות רשומות הטוענות כי הן מייצגות את ציבור הנכים.
- 2 מנשר 'ועד הפעולה' פורסם ב'פורום זכויות ומוגבלות (נכים)' שבאתר 'תפוז' ביום 7/10/05, ואוחזר ביום 1 במאי 2007.
www.tapuz.co.il/tapuzforum/main/Viewmsg.asp?forum=286&msgid=63031242

'בקול' – ארגון כבדי-שמיעה ומתחרשים' פותח ערוצי תקשורת חדשניים

אחיה קמארה

הקדמה

חברי 'בקול', הנהלת הארגון, וקהל היעד כולם אנשים כבדי שמיעה. אני מבקש לפתוח מאמר זה בכמה ציוני דרך אישיים. בגיל שנה לערך נעשיתי כבד-שמיעה, ומאז אני נעזר במכשירי שמיעה ובאביזרי עזר שונים לצורך תקשורת יום-יומית. בהשכלתי אני בוגר תואר ראשון בפסיכולוגיה באוניברסיטה העברית ובוגר תואר שני בחינוך ילדים לקויי שמיעה באוניברסיטת תל אביב. הייתי בין מקימי ארגון 'בקול' – ארגון כבדי-שמיעה ומתחרשים, ומאז שנת 2000 אני משמש כמנכ"ל של הארגון. בשנת 2006 נבחרתי לסגן נשיא הארגון העולמי של כבדי-שמיעה (IFHOH). בתפקיד זה אני אחראי לקשר בין 'הארגון העולמי של כבדי-שמיעה' (IFHOH) ובין 'ארגון הבריאות העולמי' (WHO) ופועל לפיתוח תוכנית לאספקת מכשירי שמיעה זולים ולמתן שירותי שיקום שמיעה למדינות מתפתחות.

מבוא

פרק זה מספר על ארגון 'בקול': כיצד הוקם, מיהם חבריו, מהן מטרותיו, וכיצד הוא משיג אותן.

מחקרים רבים שנעשו במערב מראים כי אצל 10% מהאנשים חלה ירידה בשמיעה הקשורה לגיל. ככל שהגיל עולה כך עולה אחוז האנשים שהשמיעה שלהם נחלשת, ולפי הנתונים, מעל גיל 65 אחד מכל שלושה אנשים הוא כבד-שמיעה, כלומר מוגבל ביכולתו לקלוט מידע מהסביבה בערוץ השמע. ככל שתנאי השמיעה קשים יותר, למשל בגלל רעשי רקע בארוחה משפחתית, בגלל הדהוד או מרחק מהדובר בהרצאה, כך גובר הקושי של האדם כבד-השמיעה לתקשר עם הסביבה.

לקות השמיעה נקבעת לפי פגיעה בכמה משתנים תפקודיים:

- ירידה כללית בסף השמיעה
- פגיעה בולטת בשמיעה בתדירויות הגבוהות

- רגישות יתר לעוצמת קול חזקה
- קושי בהבנת דיבור
- קושי בזיהוי מקור הקול

אנשים עם ירידה בשמיעה נוטים להכחיש את לקות השמיעה שלהם, ובני משפחותיהם הם אלה שמזהים את הבעיה. גם כאשר כבדי השמיעה מודים כי יש להם ירידה בשמיעה, הם ממשיכים להתבייש בה ואינם מתמודדים אתה. בני המשפחה עומדים חסרי אונים הן בשל ההכחשה והן מפני שאינם מכירים את הפתרונות האפשריים. ארגון 'בקול' - ארגון כבדי שמיעה ומתחרשים' - מנסה לתת מענה לצרכים רבים אלה.

מי אנחנו?

'בקול' הוא הארגון היחיד בישראל של אנשים כבדי שמיעה שפועלים למען כבדי שמיעה, כלומר, הן למען אנשים שגדלו ככבדי שמיעה והן למען אלה שהירידה בשמיעה אצלם היא תוצאה של הגיל. לפני תשע שנים הקימה את הארגון קבוצה של כבדי שמיעה, ברשותו של פרופ' ג'רי רייכשטיין, שהוא אודיולוג במקצועו וכבד-שמיעה מילדות. 'בקול' מייצג את אוכלוסיית כבדי השמיעה בארץ ופועל לקידום זכויותיהם.

מקימי "בקול": מימין - אחיה קמארה, בקי שוקן-טופז, פרופ' ג'רי רייכשטיין, אבי בלאו (2005)

מטרות הארגון

1. השגת שוויון הזדמנויות לאנשים כבדי שמיעה בחינוך, בתעסוקה, בבריאות, ברווחה ובתרבות. הפיכת ישראל לנגישה לכבדי שמיעה למשל בעזרת כתוביות בטלוויזיה, מערכת הגברה במוסדות ציבור ובמקומות תעסוקה ועוד.
2. הגברת המודעות הציבורית לצרכיהם של אנשים כבדי שמיעה ולפתרונות הקיימים.
3. העצמת אוכלוסיית כבדי השמיעה כדי לעודד את האנשים לפעול למען מימוש זכויותיהם, לשבור את מחסום הבושה ולהשתלב בחברה.

אנו גאים להיות גורם מוביל בחקיקת שני חוקים מרכזיים בתחום הנגישות ומאמינים, כי חוקים אלה יתרמו לשינוי מצב כבדי השמיעה בארץ. האחד הוא **חוק הכתוביות ותרגום לשפת סימנים בטלוויזיה** התשס"ה-2005, הקובע כי בתוך מספר שנים ילוו כל שידורי הטלוויזיה בערוצים המרכזיים בכתוביות (גם בשידורים חיים).

פרק הנגישות בחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות התשנ"ח-1998, הקובע כי בתוך כמה שנים יהיו כל המוסדות והשירותים הציבוריים בארץ נגישים לאנשים עם מוגבלות, לרבות אנשים כבדי שמיעה, כמובן. כלומר, בכל מקום המספק שירותים לציבור הרחב תהיה נגישות לכבדי השמיעה, למשל באמצעות שילוט אלקטרוני לקביעת תורים, מערכת הגברת קול, ועוד.

ארגון 'בקול' מעניק שירותים המסייעים בשיקום מבוגרים לקויי שמיעה: אביזרי עזר לשמיעה ומרכזי תצוגה להדרכה, למידע ולייעוץ לאנשים עם לקות שמיעה.

פרופ' מרק רוס, אודיולוג מן השורה הראשונה בשיקום השמיעה בארה"ב ובעולם, מרבה להזכיר לנו, כבדי השמיעה, כי 'מכשירי שמיעה אינם מספיקים!' וטוען כי במצבי קשב רבים לא די במכשירי שמיעה. רעשי רקע, מרחק ממקור הקול ואקוסטיקה לקויה מקשים מאד על הבנת הנאמר. במקרים כאלה מומלץ להשתמש באביזרי עזר לשמיעה, לעתים נוסף על מכשיר השמיעה ולעיתים בלעדיו. בין אביזרי העזר נמנים מגברי שמיעה אישיים, מגברים לטלפון, מערכות FM המסייעות לשמיעת שיחות בחברה, מערכת אינפרא-אדום בתיאטרון ושעון מעורר רוטט שמניחים מתחת לכרית.

אלה רק מעט מן האביזרים העשויים לשפר את איכות חיינו. לדאבוננו, רוב כבדי השמיעה אינם יודעים על העזרים הטכנולוגיים האלו כלל או בוחרים לא להשתמש בהם. בשל כך הקים ארגון "בקול" את מרכז "בקול לנגישות ללקויי שמיעה" ע"ש ד"ר וולף צגלה, ובחסות של מועדון רוטרי תל-אביב יפו. המרכז הראשון מסוגו בארץ נפתח בשנת 2004 בתל אביב. בעקבותיו נפתחו גם מרכזים נוספים בחיפה ובירושלים. בחיפה מפעילה את המרכז עמותת שק"ל, והמרכז בירושלים פועל בבית זוסמן, מרכז רב שירותים ללקויי שמיעה שמפעילה עיריית ירושלים בתמיכת 'הקרן לירושלים'. במרכזים אלה ניתן לקבל הדרכה על כל אביזרי העזר לשמיעה הקיימים בארץ, להתנסות בהם וכן ללמוד באופן מקיף על נושא הנגישות לאנשים כבדי-שמיעה. המדריכים במרכזים אלה הם אנשי מקצוע ובעצמם כבדי שמיעה, בשיתוף עם קלינאי תקשורת. ממרכזים אלה ניתן גם להזמין הדרכות בליווי מצגת שמדגימה מבחר אביזרי עזר לשמיעה.

במרכזי הפעילות שהקים ארגון 'בקול' בחיפה ובירושלים פועלת תוכנית 'שומעים הקול' המשותפת לעמותות 'בקול', שק"ל, 'אשל' ו'מטב' ובשיתוף עם המוסד לביטוח הלאומי.

התוכנית "שומעים הקול" פועלת לקידום המודעות למאפיינים ולהשלכות של ירידה בשמיעה בקרב אנשים כבדי שמיעה ובני משפחותיהם, וכן בקרב רופאים, אחיות, אנשי שיקום, מטפלים והציבור הרחב.

התוכנית מעניקה לכבדי השמיעה כלים להתמודדות נכונה עם הקשיים האובייקטיביים הנגרמים מלקות שמיעה ופועלת לקידום המודעות שלהם לפתרונות הקיימים כדי לאפשר להם לשמור על אורח חיים תקשורתי ועצמאי.

התוכנית **'שומעים הקול'** פועלת בכל רחבי הארץ ושירותי ההדרכה, המידע והייעוץ שלה כוללים:

- הרצאות על ירידה בשמיעה והדרכים להתמודדות עימה, לרבות ייעוץ והדגמה של אביזרי עזר לשמיעה. ההרצאות וההדרכות ניתנות על ידי צוות מקצועי המורכב מקלינאי תקשורת, מדריכים ומתנדבים כבדי שמיעה המתמודדים עם לקות השמיעה שלהם בהצלחה ולכן משמשים מודל של הצלחה למבקרים.
- ייעוץ אישי פרטני שנותנים קלינאי תקשורת בחינם בנושא השימוש באביזרי עזר לשמיעה.

בתמונה: צוות 'בקול' עם השר רפי איתן, כבד שמיעה בעצמו, במרכז התצוגה של 'בקול' בת"א

מאגר מידע

'שומעים ברשת' - אתר אינטרנט www.hearing.org.il המציע מאגר מידע לשיפור השמיעה ומאפשר לאנשים עם לקויות שמיעה ולבני משפחותיהם להתעדכן בנושאים שונים בתחום ובהם: זכויות וחקיקה; שירותים שונים - הדרכה, ייעוץ, קורסים; אביזרי שמע ומכשירים חדשים לשיפור השמיעה.

קורס שיקום שמיעה - 'אני והשמיעה שלי'

קורס זה מיועד בעיקר לאנשים ששמיעתם מידרדרת עם הגיל, ואנו רואים בו קורס חובה. ואכן בוגרי הקורסים מדווחים כי בעקבותיו התחולל מהפך ביכולת התפקוד וההתמודדות שלהם עם השלכות הירידה בשמיעה על חייהם.

הקורס מאפשר לכבדי השמיעה ולקרובים להם ללמוד על המגבלה וסיבותיה ועל הפתרונות הרפואיים והטכנולוגיים המוצעים, לרכוש אסטרטגיות תקשורת חלופיות, להשלים עם המגבלה ולדעת "שהם לא לבד", להחזיר לעצמם את השליטה בחייהם ולהימנע מההתנתקות האופיינית לאנשים ששמיעתם מידרדרת.

כיוון שכל משתתפי הקורס הם אנשים ששמיעתם נפגעה נוצרת בו מעין קבוצת תמיכה. המשתתפים, שבדרך כלל חשים בודדים עם החוויה של אבדן השמיעה, חווים השתייכות לקבוצה גדולה. הם חולקים זה עם זה תחושות ומצבים קשים, כמו היותם עול על סביבתם בבקשות חוזרות ונשנות לחזור על משפטים שלא שמעו, בתלותם בבני משפחתם, בשינוי ביכולת התקשורת שלהם בהשוואה לעבר ועוד. הקבוצה מעצימה אותם ומחזקת את יכולתם לתבוע מהסובבים אותם לתקשר איתם כהלכה. הקורס הוא בן עשרה מפגשים ומעבירים אותו קלינאי תקשורת ועובדים סוציאליים מומחים בתחום. בימים אלה אנו מפעילים קורסים כאלה בירושלים, תל אביב וחיפה. הקורס נגיש גם לכבדי־שמיעה בעזרת מערכת תמלול ומערכת F.M קבוצתית.

קורס קריאת דיבור

הקורס לקריאת דיבור מתקיים לרוב בקבוצות קטנות. הוא מועבר על ידי קלינאית תקשורת ומיועד בעיקר לאנשים עם ליקוי שמיעה נרכש. בני המשפחה שותפים גם הם בתהליך לימוד קריאת הדיבור. במפגשים רוכשים לקויי השמיעה כלים חשובים המאפשרים להם לשפר את התקשורת עם בני משפחותיהם, לדוגמה, להקפיד לחשוף או להאיר את פניו של הדובר.

קבוצות לעזרה עצמית ופעילויות שונות אחרות

פעילים מהארגון מפעילים קבוצות לעזרה עצמית. הפעילות בקבוצה כוללת מפגשים, הרצאות וטיולים. קבוצות אלה פועלות בירושלים, תל אביב, השרון, רחובות וחיפה. נוסף לכך אנו מקיימים ברחבי הארץ קורסים להקניית מיומנות מחשב ואינטרנט כתקשורת שוויונית לכבדי־שמיעה, וכן ימי עיון הדנים בתעסוקה ובנגישות. כל הפעילויות הללו נגישות לנו כמובן.

אירוע "שירת האדם"

יום עיון באוניברסיטת תל-אביב
לכבוד פרופ' ג'רי רייכשטיין,
יו"ר 'בקול', מרס 2005

אירועים להגברת מודעות

אנו פועלים לשינוי הדימוי הציבורי של אנשים כבדי-שמיעה. לא עוד חסרי דעת או מסכנים אלא אנשים שיש להם מגבלה אך הם מתפקדים, עצמאיים ותורמים. שני אירועים מרכזיים ב'קול מרכז' משמשים אותנו להעברת המסר הזה: אירוע 'שירת האדם', ביוזמתו של העיתונאי אפי לנדאו, שמתקיים זו השנה השביעית ומכנס יחד כבדי-שמיעה ושומעים לשירה בציבור משותפת (שם המשחק הוא נגישות!). מי שלא השתתף עדיין באירוע המיוחד והמרגש הזה הפסיד. הזדמנות נוספת: ינואר 2008. האירוע הנוסף שאנו מרכזים הוא 'יום השמיעה הארצי'. לפני ארבע שנים יזם 'מכון הדיס' את היום המיוחד הזה, ושותפים לו כל הגופים בארץ הקשורים לנושא השמיעה, לרבות אגודת קלינאי התקשורת. מטרת 'יום השמיעה הארצי' היא להגביר את המודעות הציבורית לכך ש'שמיעה טובה שווה איכות חיים' (שהיא סיסמת 'יום השמיעה'). תכני 'יום השמיעה' הארצי עוסקים בשלושה היבטים: מניעת חשיפה לרעש, איתור מוקדם של בעיית השמיעה ושיקום. ב-29 במאי 2007 יתקיים 'יום השמיעה' הארצי הרביעי.

Call בקול – קו מידע ותמיכה

אנו מפעילים קו מידע ותמיכה לאנשים כבדי-שמיעה ולבני משפחותיהם. ניתן לפנות בטלפון: 03-5257001, בפקס: 03-5257004 או במייל: info@bekol.org

בשנת 2006 קיבל הקו כ-4,000 פניות מאנשים שביקשו מידע ותמיכה. בזמן העימות בצפון היסבנו (בחסות ג'וינט-ישראל וה-UJC) את קו המידע לקו לשעת חירום שפעל 24 שעות ביממה וסייע בערך ל-800 איש בהתמודדות עם קשיי תקשורת - קושי לשמוע חדשות ואת האזעקה בזמן נפילת קטיושות. הפיתרון: כתוביות בטלוויזיה וביפר רוטט בעת המלחמה.

פתיחת מרכז השאלת מערכות FM ב'בקול'

בחודש מרס 2007 נחנך במרכז 'בקול' לנגישות ללקויי שמיעה 'ע"ש ד"ר וולף צגלה (בתל אביב) מרכז השאלה למערכות הגברה אישיות לאנשים כבדי-שמיעה. מרכז השאלה נפתח בשיתוף פעולה עם המוסד לביטוח לאומי, והוא מספק אבזרים חיוניים אלה לסטודנטים, למחפשי עבודה ולכל אדם כבד-שמיעה הזקוק להתנסות במערכות יקרות אלה. המערכות האלה משפרות את איכות השמע בתנאים של רעש רקע, מרחק מהדובר ואקוסטיקה לקויה, כמו בהרצאות.

תחנות מידע לאנשים כבדי-שמיעה

במהלך שנת 2007 יפתח ארגון 'בקול' בשיתוף עם משרד הרווחה וג'וינט-ישראל כמה תחנות מידע. אנשים כבדי-שמיעה שיוכשרו לתת מידע ותמיכה יפעילו את התחנות הללו ליד מכוני השמיעה בבתי החולים. הם יציגו את אביזרי העזר הקיימים ויפרשו בפני אנשים שיצאו מבדיקת שמיעה ולמדו שיש להם ירידה בשמיעה את אפשרויות השיקום שלהם ואת זכויותיהם. אנו מקווים כי המפגש עם אדם כבד-שמיעה המתמודד עם המגבלה באופן יומיומי ומתן המידע הראשוני יקלו על ההתמודדות ויקצר את משך הזמן שבין גילוי הבעיה לתחילת השיקום.

'בקול' הוא ארגון הפועל שלא למטרות רווח, והנהלתו היא הנהלה נבחרת של מתנדבים כבדי-שמיעה. הארגון פועל באמצעות צוות הכולל 12 אנשי מקצוע (ב-7 משרות) ולצדם כ-180 מתנדבים. בזכותם ובזכות שיתוף פעולה עם גופים רבים אנחנו מצליחים בפעילויותינו הרבות. מי שמעוניין לסייע או להתנדב ימצא אצלנו כר נרחב לפעילות למען הקהילה וסיפוק רב.

אנו בארגון 'בקול' מאמינים כי העלאת המודעות בקרב ציבור לקויי השמיעה והשומעים והתאמת חיי היומיום בארץ לצרכים המיוחדים של

אוכלוסייה זו הם צעדים חשובים, שיסייעו לאדם לקוי השמיעה לקבל את השיקום המתאים. אדם הסובל ממוגבלה כלשהי צריך לדעת עליה, להיות שותף לתהליך השיקום שלו, להכיר את מגוון הפתרונות הקיימים, ולקבל החלטות עצמאיות הנוגעות לחייו.

ארגון 'בקול' מנסה לתת מענה רחב ומקיף ככל הניתן למגוון הצרכים של אוכלוסיית לקויי השמיעה, הן ברמה הציבורית והן ברמה האישית של כל אדם ושל סביבתו הקרובה. אנו מאמינים, כי כל אדם כבד-שמיעה המתוודע לארגון 'בקול' ונחשף לאפשרויות השיקום השונות שמציע הארגון משפר את יכולת ההתמודדות שלו עם מגבלת השמיעה.

פרסום חוצות בעיר ת"א להגברת המודעות לנושא

אתם מוזמנים לפנות בכל נושא מקצועי ולהפנות אלינו אנשים כבדי-שמיעה

בקול - ארגון כבדי שמיעה ומתחרשים (ע"ר)

רח' טשרניחובסקי 17, תל אביב 63291

טל: 03-5257001 פקס: 03-5257004

דוא"ל: info@bekol.org

אתר בקול: www.bekol.org

עמותת 'נגישות ישראל' כמודל

יובל וגנר, גבריאלה עילם, יעקב עילם, איילת צורי

מבוא

'נגישות ישראל' היא עמותה ישראלית שהוקמה בשנת 1999 ושמה לה למטרה לסייע לאנשים עם מוגבלות להשתלב בחברה מכוח היותם אנשים שווי זכויות בחברה ובתוקף זכות המוקנית להם בחוק, בכבוד ובעצמאות מרבית. כמו ארגונים אחרים במגזר השלישי, גם 'נגישות ישראל' נולדה כ'שיגעון לדבר' של אדם אחד, יובל וגנר, מייסד העמותה והיו"ר הפעיל שלה, על רקע סיפורו האישי. כבר מיומה הראשון פעלה העמותה כארגון עסקי לכל דבר בעל אסטרטגיה ברורה ותוכנית פעולה לקידום מטרותיו ויעדיו. המאמר הנוכחי עוסק בתיאור ההיבטים השונים של העמותה: נסיבות הקמתה, החזון שעליו היא מושתתת, המטרות והיעדים שהיא מציבה לעצמה, המבנה הארגוני שלה, דגם הפעולה שלה כארגון לומד, המודל העסקי שלפיה היא פועלת, דרכי הפעולה והתפיסה הכוללת המייחדת את העמותה בהשוואה לארגונים דומים בארץ ובעולם.

עמותת 'נגישות ישראל' מיישמת מודל עסקי מודרני ששם דגש על מקצועיות ועל מתן שירות לכלל האנשים עם המוגבלות בישראל בכל סוגי הלקויות - פיזיות, חושיות, קוגניטיביות ונפשיות - ולכל קבוצות השייך של אנשים עם מוגבלות - נכי צה"ל ונפגעי פעולות איבה, נפגעי תאונות דרכים ותאונות עבודה וכן נכים עקב גיל, מחלה או מלידה. לאחרונה זכה יו"ר העמותה, יובל וגנר, בפרס 'מוביל החדשנות החברתית' שמעניקים העיתון 'גלובס' ו'קרן שוואב' על יזמות חברתית הפועלת לפי מודל עסקי, מודל המקובל כיום בעולם אך טרם קנה לו אחיזה בישראל. עמותת 'נגישות ישראל' יוזמת ומיישמת פרויקטים מקוריים ומניבי תוצאות הפועלים לקידום החזון שלה. המושג נגישות עומד בלב ראיית העולם שלה, והוא העיקרון המנחה את פעולותיה לקידום הנגישות בתחומים שונים, אם לאירועים ולמופעים, לפרסום ולמוקדים טלפוניים, ואם למערכת ELearning, כפי שמלמד אתר האינטרנט של העמותה. כמו כן היא עוסקת בפיתוח מודל שמטרתו הטמעת הנגישות בארגונים גדולים. ובמילים של יובל וגנר: 'כדי להגשים את חזון העמותה, בנינו מודל פעולה אסטרטגי חדש, שהמוקד שלו הוא

שינוי המודעות של הציבור הרחב ושל מקבלי ההחלטות לנושא הנגישות. אנו פועלים להגברת המודעות בשיטת המעטפת: המעטפת היא מודעות, התוך הוא הפעילות המקצועית של צוות העמותה, הפרויקטים. והליבה – השכנוע והביצוע.

נסיבות ההקמה

יובל וגנר מייסד העמותה: 'הקמתי את העמותה בשנת 1999, מפני שכאב לשלושה ילדים קטנים חוויתי מחדש את בעיית הנגישות שחוויתי בעצמי כבן לאב שהיה נכה צה"ל ומרותק לכיסא גלגלים. בילדותי מנעה בעיית הנגישות לנכים בארץ מאבי להשתלב בפעילויות בית-ספריות רגילות כמו טיולים, אסיפות הורים וכיוצא באלה. לימים, בעת שירותי הצבאי כטייס בחיל האוויר נפצעתי בתאונת מסוק קרב שאירעה כתוצאה מתקלה טכנית, וכתוצאה ממנה גם אני מרותק לכיסא גלגלים. נישאתי, הולדתי ילדים, ואז נתקלתי מדי פעם במצבים שבהם חוסר הנגישות לכיסא הגלגלים שלי מנע ממני לתפקד תפקוד מלא כאב. וכך נולד רעיון עמותת "נגישות ישראל". פניתי במכתב בנושא הנגישות לנשיא לשעבר עזר ויצמן, קיבלתי ממנו פקודה כריזמטית להקים את העמותה במקביל לשירותי בצה"ל, וכך עשיתי.

התלבטות – מה יהיה סוג הארגון – ארגון עסקי או עמותה?

יובל וגנר: 'עם קבלת האישור להקמת העמותה התייעצתי עם קבוצת המייסדים שאספתי, והתחלנו לתכנן את המבנה הארגוני. בתחילה התלבטנו מה מתאים לנו יותר: הקמת עמותה או הקמת עסק? הימים היו ימי ההיי-טק העליזים, וקיבלנו הצעות רבות להקים סטארט-אפ, חברה שתצא לעולם הגדול. המטרה הראשונית שלנו הייתה הקמת אתר אינטרנט שיספק מידע מפורט על מקומות נגישים לאנשים עם מוגבלות, כדי שכל אדם עם כל סוג מוגבלות יוכל לבדוק אם הסדרי הנגישות במקום מסוים עונים על צרכיו. בסופו של דבר, כשליבנו היטב את מטרתו של הארגון שאנו רוצים להקים, החלטנו להקים עמותה ולא חברה עסקית מסיבה פשוטה: חברה עסקית נמדדת לפי רווח והפסד, ואילו

המטרה שלנו הייתה לחולל שינוי במצב הנגישות בישראל לטובת כלל אוכלוסיית האנשים עם המוגבלות בישראל. ידענו שכדי לחולל שינוי כזה הארגון צריך להיות טהור, ערכי ונטול אינטרס עסקי.

עמותה, אבל על פי מודל עסקי

יובל: 'שבעת המייסדים של העמותה באו מתחומי עיסוק מגוונים: ניהול כספים, שיווק, אינטרנט; שניים הם אנשים עם מוגבלות, כולם אנשי עסקים מצליחים מאוד בתחומם. העדפנו להתחיל את הפעילות עם אנשי עסקים כי מלכתחילה היה ברור לנו, שגם אם מטרת העמותה אינה רווח, אנחנו רוצים לבנות ולהפעיל אותה באופן מקצועי, תכליתי ומתקדם. הדרך הייתה ברורה: יישום מודל עסקי וכלי ניהול עסקיים על פעילותה של העמותה כדי להשיג רווח חברתי.

עמותה המושתתת על מודל עסקי נהנית מהיתרונות הגלומים בעולם העסקים ובעולם העמותות גם יחד: ניהול עסקי אך התנהלות על פי אינטרסים נקיים משיקולי רווח והפסד כספי במטרה להשיג אוזן קשבת אצל מקבלי החלטות לצורך יצירת השינוי.

העמותה מגדירה חזון, אסטרטגיה, מטרות ויעדים, תוכנית פעולה, תוכנית שנתית, מדדים ודיווח שקוף לציבור של התוצאות. כל אלה מנחים בעבודתם את חברי הוועד המנהל, חברי הצוות, היועצים המקצועיים, המתנדבים, התורמים והשותפים. (עמיהוד, זוננשיין וצורי, 1995)

יתרונות הגישה האסטרטגית בארגון שלא למטרות רווח

מדוע חשובה גישה אסטרטגית?

- א. נושא מרכזי מאחד את כל פעילויותיה של העמותה ומסביר בתמציתיות את פעולתה. הנושא המרכזי הזה מגדיר בפני גופים ואנשים הקשורים עם העמותה את מהות פעולתה של העמותה.
- ב. הגישה האסטרטגית קובעת את תוכנית הפעולה של העמותה: אילו פעולות מקדמות את העמותה לקראת השגת החזון? אילו החלטות תומכות בצורה הטובה ביותר בפעולה מסוימת? במה עדיף אופן פעולה אחד על פני אחר? הבחירה בהגדרה אסטרטגית ברורה מסייעת לתהליכי קבלת החלטות ולהאחדת דגמי הפעולה של אנשי

- העמותה (ההנהלה, הצוות והמתנדבים), והיא מבהירה ומחזקת את תדמית העמותה אצל תומכים מבחוץ.
- ג. ארגונים שלא למטרות רווח יוצרים מסלולים שונים של שיתוף פעולה בין גורמים ציבוריים ובין גורמים פרטיים. קבלת עזרה מגורמים שונים היא חיונית להצלחתו של ארגון שלא למטרות רווח. ללא חזון מוגדר, ללא אסטרטגיה ומטרה ברורות, הארגון יתקשה להציג את עצמו כלפי גורמים אלה. ובאופן נחרץ יותר, אם הארגון לא יגדיר היטב את הנישה שלו, שותפיו הפרוטנציאליים לא יאמינו בו ולא יסייעו בגיוס תמיכה ותרומות.
- ד. עמותה נבחרת על בסיס הגישה האסטרטגית שפיתחה: האם היא ממלאת את המשימה שקיבלה על עצמה? האם היו"ר יכול לרשום לזכותו הישגים? האם רכיביה פועלים ביעילות ומגיעים להישגים? ארגונים שלא למטרות רווח מעצם הגדרתם אינם חותרים להכנסה, שלפיה יוכלו לאמוד את הצלחתם של העומדים בראשם. הם גם אינם עומדים להצבעה, כמו ארגונים בסקטור הציבורי. ההצלחה המוכחת היא המדד להצלחה. בלי נקודת הייחוס האסטרטגית לא יוכלו חברי מועצת המנהלים, אנשי הצוות ותומכים מבחוץ לערוך השוואה. מאחר שחברי עמותה נשענים במקרים רבים על הרצון הטוב של תומכיהם, הצהרה מבוססת על מידת ההשפעה שהשיגה העמותה היא גורם קריטי עבור עמותות שיש להן עניין להתפתח.

החזון, המטרות ותחומי הפעילות של עמותות 'נגישות ישראל'

חזון העמותה

במהלך שבע שנות פעילותה הקפידה העמותה לעדכן את החזון שלה. בתחילת הדרך התמקד החזון בהקמת אתר אינטרנט ייחודי מסוגו בעולם, אתר שיציע מידע שימושי וכך יתרום לאיכות חייהם של אנשים עם מוגבלות. לאחר כשנתיים שונה החזון לקידום הנגישות לכול ובכל מקום: נגישות לאנשים עם כל סוגי הלקויות, ושיפור איכות החיים שלהם ושל בני משפחותיהם.

לפני כארבע שנים, החזון השתנה פעם נוספת; כיום החזון הוא **'שילוב מלא ונורמלי של אנשים עם מוגבלות בחברה בישראל'**.

תהליך ההתפתחות של חזון העמותה משקף את התפתחותה כארגון. בתחילת הדרך עסק החזון במוצר, במתן שירות לאוכלוסיית המטרה. בהמשך התמקד החזון בפתרון הבעיה המקשה על חיי היום יום של אנשים עם מוגבלות, וכיום פונה החזון אל העתיד, אל ההזדמנויות שייפתחו לפני אנשים עם מוגבלות, ובאורח החיים המשופר שיתאפשר להם.

מטרות העמותה:

- הנגשת מקומות ציבוריים רבים ככל האפשר.
- קידום השוויון וההשתתפות של אנשים עם מוגבלות בחברה.
- הגברת המודעות של המחוקק, רשויות השלטון, הקהילה העסקית, המתכננים והבונים והרשויות המקומיות לנושא הנגישות.
- קידום הנגישות הטכנולוגית והנגישות למידע.
- קידום המודעות בנושא העסקתם של אנשים עם מוגבלות.
- שיפור הידע המקצועי של אדריכלים, מהנדסים ומעצבים בנושא הנגישות.
- קידום נגישותם של שירותים שונים, והתאמתם לצורכיהם של אנשים עם מוגבלות.

תחומי פעילות

בעזרת צוות מתנדבים מקצועי מצומצם ובראשו יו"ר הוועד המנהל ובסיוע רב של מתנדבים מבצעת העמותה מיזמים רבים, חלקם מספקים שירות מייד לקהל המטרה, חלקם מכוונים לטווח הארוך וחלקם משנים את המציאות בטווח הקצר.

א. מרכז מידע באינטרנט לאנשים עם מוגבלות - www.aisrael.org

מיזם ייחודי, שככל הידוע לצוות העמותה, היה בעת הקמתו הראשון מסוגו בעולם. האתר מספק לאנשים עם מוגבלות ללא תשלום 'מידע משנה חיים' - מידע חיוני ושימושי בנושאים שונים המאפשר לאנשים עם מוגבלות להרחיב את טווח הפעילויות היומיומיות שלהם. הפרויקט פועל בהצלחה רבה זו השנה הרביעית ומשרת ציבור המונה למעלה מ-300,000 איש בשנה.

ב. ייעוץ וליווי בנושאי נגישות והענקת 'אות נגישות ישראל'

פרויקט הענקת 'אות נגישות ישראל', המערב את החברות המובילות ואת הרשויות הגדולות בארץ, תורם מדי שנה להנגשת עשרות מקומות חדשים ביניהם קניונים, תחנות דלק, רשתות שיווק, סניפי בנק, קלפיות, מבני ציבור, מבני רשויות מקומיות.

ג. תעסוקת אנשים עם מוגבלות

עמותת 'נגישות ישראל' פועלת להסדרת העסקתם של אנשים עם מוגבלות במגזר העסקי בתנאים שוויוניים, לפי מודל חדשני המכשיר את הארגון לקליטה בטוחה של מועסקים חדשים עם מוגבלות. הפרויקט יתחיל ב-2007.

ד. נגישות טכנולוגית (לאתרי אינטרנט, לטלפונים סלולריים ולטלוויזיה)

עמותת 'נגישות ישראל' בשיתוף עם ארגונים נוספים מקדמת את הנגישות הטכנולוגית בישראל באמצעות מתן ייעוץ והדרכה לחברות ולארגונים. כפי שקיימת בעיית נגישות בסביבה, כך קיימת בעיית נגישות אל העולם הטכנולוגי: אל האינטרנט, אל עולם הסלולר, לתוכנות ועוד. היעדר נגישות טכנולוגית מונע מאנשים עם מוגבלות להשתמש באמצעים האלה, בעוד השימוש בהם בקרב כלל האוכלוסייה הולך וגדל. נגישות לטכנולוגיה והמיומנות בשימוש בה ישפרו לאין ערוך את איכות חייהם של אנשים עם מוגבלות.

ה. שירות נגיש

העמותה פיתחה את תחום הנגישות לשירות ומספקת לארגונים, לרשויות ולעסקים שירותי ייעוץ להתאמתם ולשיפורם של השירות הפרונטאלי, השירות הטלפוני ושירותי האינטרנט; כמו כן מציעים נציגיה לנותני שירותים הדרכה כיצד לספק שירות מקצועי ואדיב המותאם לצורכיהם של אנשים עם מוגבלויות מסוגים שונים.

ו. ספריית נגישות ומרכז הכשרה מקצועי לנגישות

העמותה הקימה ספרייה טכנית ומדעית שמאפשרת לגורמים מקצועיים, ליזמים, לאדריכלים ולמתכננים ללמוד את נושא הנגישות לסביבה הבנויה ואת נושא השירות הנגיש, וכן להתעדכן, להעמיק ולהתמקצע בנושאים אלה. כמו כן מקיימת העמותה ימי עיון וכנסים מקצועיים.

ז. לימודי נגישות באמצעות האינטרנט

העמותה מפתחת מערכת למידה לנושאי נגישות שונים באמצעות אתר האינטרנט. מערכת זו תסייע לשיפור המודעות והמקצוענות הן בנושא הנגישות לסביבה הבנויה והן בנושא השירות הנגיש, ותעלה בפועל את רמת הנגישות במקומות ציבוריים בישראל.

ח. חקיקה, תקינה ופעילות בכנסת

העמותה יזמה, יוזמת ומקדמת חוקים. העמותה מלווה את תהליך חקיקת חוק שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות, ומעורבת בכתיבת התקנות והתקנים לנגישות.

ט. קידום אינטרסים במשרדי הממשלה

העמותה פועלת באמצעות שדולה של מתנדבים לקידום מטרותיה מול משרדי הממשלה, חברות, גופים וגורמים רלוונטיים. פעילות זו מניבה פרות הן מהבחינה המעשית והן מבחינת המודעות.

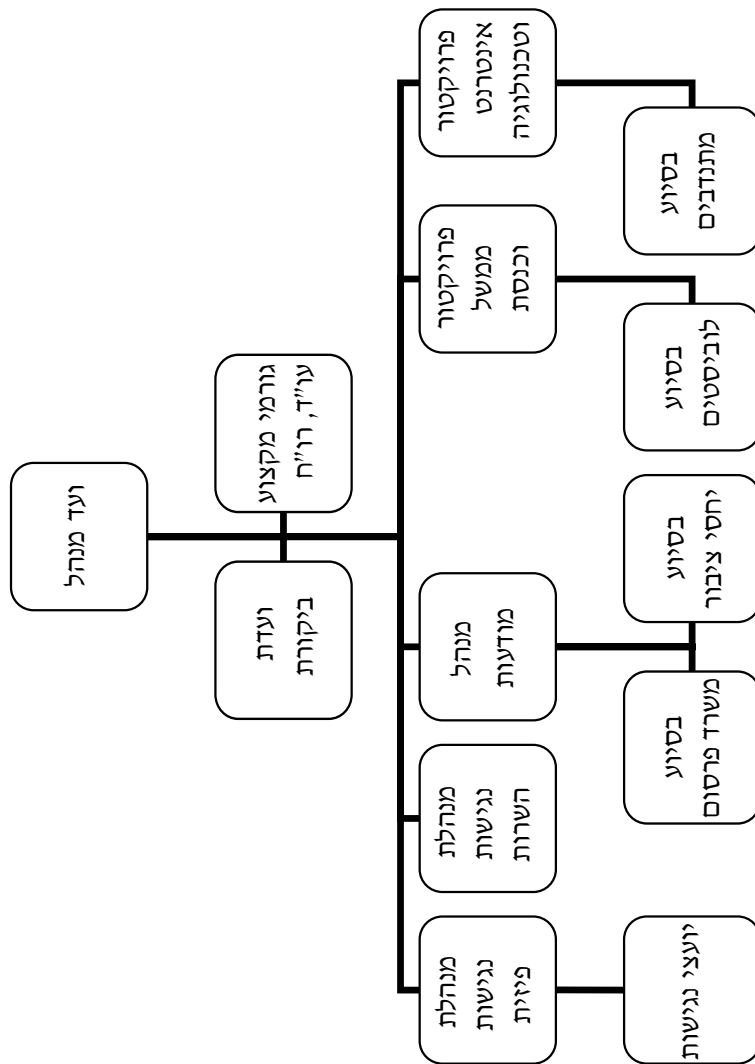
י. הגברת המודעות

העמותה פועלת להגברת המודעות לצורך בנגישות ובהסברה על השפעתה של הנגישות בקרב הציבור הרחב ומקבלי ההחלטות באמצעות מערכות פרסום, יחסי ציבור והרצאות.

יא. טיפול בתלונות

העמותה מסייעת לאנשים עם מוגבלות בטיפול בתלונות אישיות בנושאי נגישות מול רשויות ועסקים ורושמת לזכותה שינויים שחלו בתחום הזה

המבנה הארגוני של עמותת 'נגישות ישראל'

'נגישות ישראל' פועלת כיום במסגרת מבנה מקובל של עמותה (Berman & Wether, 2001): יש לעמותה ועד מנהל הפועל בהתנדבות ומונה 5 אנשים, שכל אחד מהם אחראי לתחום השייך למקצועו. מבנה העמותה הוא מטריציוני, ובראשה עומד יו"ר ולא מנכ"ל. כן כוללת העמותה 10 עובדים, כולל יועצים.

מעל המבנה הארגוני הרגיל קיימת מעטפת מקצועית הכוללת שדולה, משרד פרסום, עורכי דין, רואי חשבון ומשרד יחסי ציבור; כל אלה עובדים בהתנדבות ומקדישים לנושא שעות וימים. אומר יובל וגנר: 'אין פני מילים לבטא את גודל השפעתה של המעטפת על העשייה של העמותה, על התוצאות שהשיגה ועל הרמה המקצועית שהיא מפגינה. בדומה לאופן פעולתה של כל עמותה, גם אתנו פועלים הרבה מאוד אנשים פרטיים, אנשי עסקים שמגייסים לעזרתנו את קשריהם בכל עת. צריך רק להרים טלפון ולבקש. מעגל נוסף הוא של חברות עסקיות השותפות לעשייה. חברות אלה זכו לקבל את אות 'נגישות ישראל', על תרומתן לקידום הנגישות. השותפות עם החברות הללו מתחילה בדרג הבכיר ביותר בחברה, והיא מסתיימת באחרון העובדים שעיימו צריך לעבוד'.

ארגון מודרני לכל דבר

עמותת 'נגישות ישראל' מיישמת מספר ערכים המאפיינים את הארגון המודרני (שם):

- ארגון לומד
- ליווי מקצועי בדרך של שותפות
- קידום המודעות
- הובלה ומקצוענות
- תפיסה עסקית כמקור לשכנוע

א. 'נגישות ישראל' כארגון לומד

'ארגון לומד' הוא ארגון שנמצא בתהליך למידה מתמיד, שמתמקד בארגון פנימה ולא בלקוחותיו כדי לשפר את הצלחתו העסקית (סינג, 1998). ארגון לומד מאופיין בשלושה עקרונות מרכזיים:

- חשיבה מערכתית (System thinking) – המאפשרת את הבנת השלם ולא רק את חלקיו. הבנת הארגון ככלל מונעת חילוקי דעות מיותרים ואת התחושה שאנו קורבנות של כוחות שאינם נתונים לשליטתנו.
- בקיאות אישית (Personal mastery) – היא יכולתו של הפרט ללמוד ללא הפסקה באופן עצמאי. זוהי אחת מאבני הבניין של הארגון הלומד.

ב'נגישות ישראל' מיישמים את העיקרון הזה כל הזמן ובכל התחומים. כך לדוגמה נכנסה ד"ר גבריאלה עילם לעולם הנגישות לשירות. 'ההתמחות שרכשתי בתחום השירות הנגיש נובעת הן מהתנסות אישית והן בעקבות העיסוק שלי בקשר בין גוף ונפש ובאסכולה החברתית-תרבותית של ויגוצקי' (עילם, 2003, 1994), אומרת ד"ר עילם. 'העיסוק בתרבות הדיבור נועד לקדם ולהוביל את השינוי החברתי-תרבותי מתפיסת אנשים עם מוגבלות על-פי המודל הרפואי לתפיסה על-פי מודל חברתי. השפה משמשת לא רק לביטוי המחשבות אלא גם מעצבת את המחשבות והתפיסה. רגישות לאופן הדיבור על אנשים עם מוגבלות ואליהם קשורה קשר הדוק בשינוי המודעות (עילם, 2006 ב). במהלך המחקר ופיתוח הנושאים של תרבות הדיבור ושל הנגישות לשירות נוכחתי בצורך לספק ייעוץ לארגונים ולהדריך עובדים נותני שירות כיצד יש לתת שירות לאנשים עם מוגבלות (עילם, 2006 א). בנוסף הרחיבה העמותה את יכולת הלמידה ל'מודל התמנון', כפי שקורא לו יובל וגנר. 'מודל התמנון הוא דימוי ויזואלי לאסטרטגיה של ביצוע פרויקטים מסוגים שונים הפונים לכיוונים שונים. הוועד המנהל וצוות העמותה ערים מאוד לכל הנעשה בתחום הנגישות והם לא יפסחו על אף הזדמנות. כל יוזמה וכל רעיון לפרויקט חדש נלמדים; אם הם נמצאים אפקטיביים – הם יבוצעו.'

אומר יובל: 'בהתאם לגישה הזו אנו מקבלים על עצמנו עוד ועוד פרויקטים, כי אנחנו יודעים שנבצע אותם בצורה הטובה ביותר, וכל פרויקט טוב שנבצע, קטן כגדול, ארוך-טווח או קצר-טווח, לקהל מטרה כזה או אחר, בכל תחום שהוא, ישפר את הנגישות ויקדם את איכות חיי האנשים עם המוגבלות בישראל.'

- חזון משותף - (Shared vision) - חזון ארגוני משותף של ההנהלה יוצר את המנוע העיקרי ללמידה. עצם היצירה המשותפת של החזון היא תהליך למידה ארגוני.

'בתחילת דרכה של העמותה, אומר יובל וגנר, 'לא ראינו את התמונה כולה. הפרויקט העיקרי של העמותה שקבענו אותו לעצמנו כיעד היה כאמור אתר אינטרנט. אבל, מהר מאוד הבנו שזה לא מספיק. אם רוצים לייצר שינוי מהותי, יש לעדכן את החזון ואת מטרות העמותה ולהרחיב את תחומי הפעולה. שינינו את החזון מ'קידום הנגישות בישראל לאנשים עם מוגבלות ומשפחותיהם' לחזון חדש, רחב בהרבה - 'שילוב של אנשים עם מוגבלות בחיים נורמליים, המציעים שוויון תעסוקתי, זכויות המעוגנות בחוק, חיים של כבוד במקסימום של עצמאות.' עם שינוי החזון, מוסיף יובל, 'שינינו את מוקד הפעילות שלנו וכיום אני רואים את קידום הנגישות לא כחזון עצמו אלא כדרך.'

ב. ליווי מקצועי בדרך של שותפות

ניהול עמותה בשיטה עסקית מחייב מעטפת של גורמים עסקיים ברמה גבוהה שסייעו לעמותה בפעילותה השוטפת והיו מחויבים למטרתה. בתורות הניהול המודרניות (Berman, Werther, 2001) נהוג להתייחס לספקים ולנותני השירות של הארגון כשותפים, כשווי ערך, לשתף אותם בחזון, במטרות ובהחלטות ולהתייעץ אתם במידת האפשר כדי ללמוד מניסיונם. השותפות והאמונה המשותפת במטרה חשובות במיוחד לעמותה, מפני שגופים עסקיים מסייעים בהתנדבות לפעילותה. מוסיף יובל: 'ספקים מהשורה הראשונה בישראל מלווים את עמותת 'נגישות ישראל' בהתנדבות. ספקים אלה נחלקים לספקים התומכים בפעילות השוטפת ולספקים התומכים בפרויקטים. עו"ד צבי יפה ושות' ורו"ח כדורי, למשל, מלווים את העמותה באופן שוטף ביעוץ, בחיזוק התדמית הציבורית, בהקפדה על השקיפות ועל חוקיותה של הפעילות, בקביעת נוהלי פעולה ועוד.

משרד הפרסום 'גלר נסיס', השדולנים (לוביסטים) אורית לרנר, אורלי בן שמאי וניר קלינר ומשרדי יחסי ציבור שונים מסייעים לעמותה בקידום הפרויקטים שלה. משרדי הפרסום ויחסי הציבור מסייעים לעמותה בהגברת המודעות ובשיווק הפרויקטים, והלוביסטים - בייזום חקיקה, בשינוי תקנות ובשינוי נהלים במשרדים ממשלתיים.'

ג. קידום המודעות

- שינוי בתודעה הישראלית

כבר בראשית דרכה הבינה עמותת 'נגישות ישראל' שהמפתח ליצירת השינוי המבוקש הוא יצירת מהפך במודעות של הישראלים לנושא הנגישות.

'היה ברור לנו', אומר יובל, 'שאם המודעות לבעיית הנגישות בציבור הרחב לא תשתנה, יהיה קשה, שלא לומר בלתי אפשרי, לשנות את המציאות. מדובר, מוסיף יובל, 'במודעות גם ברמת מקבלי ההחלטות כמו ראש הממשלה, השרים, חברי הכנסת, ראשי ערים והקהילה העסקית'. 'כשאנו מדברים על מודעות, מסביר יובל, 'אנו מתכוונים למודעות לסוגי המוגבלויות השונות, להיקף קהל המטרה, להבנה נגישות מהי ולהבנת הקשיים העומדים בפני אדם עם מוגבלות. מוסיף יובל: 'לתפיסתנו, מספר תהליכים שחברו יחדיו תרמו קודם כול ליצירת מודעות לנושא המוגבלות, ואחר כך להתפתחות המודעות לנושא הנגישות. הראשון הוא חקיקת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998; השני - שביתות הנכים והשלישי - פעילות עמותת נגישות ישראל להגברת המודעות.

'בתחום זה', אומר יובל, 'על אף השיפור, המלאכה עדיין רבה. עלינו להמשיך ולהגביר את המודעות לנושאים נוספים כגון תעסוקת אנשים עם מוגבלות, לנושאים התנהגותיים כגון היחס לאנשים עם מוגבלות, להכרה בפוטנציאל האנושי ועוד. אני מאמין גדול במודעות, בשינוי ההסברתי, אומר יובל. 'לכן, כל הקמפיינים של העמותה היו מכוונים לשינוי מודעות ולא לגיוס תרומות, כנהוג ברוב העמותות בישראל.

- 'הטרנד'

'אחד הדברים החזקים שנוצרו בארץ בזכות הפעילות להגברת המודעות הוא "טרנד" הנגישות, אומר יובל. 'כיום שוררת בארץ הסכמה על חשיבותה של הנגישות כתנאי לשילוב חברתי. 'הטרנד' הזה מתבטא בתקשורת, בעולם העסקי, בתחום המוניציפאלי ובכנסת. ניצול 'הטרנד' הוא אמצעי טוב מאין כמוהו לקידום הנגישות: הדברים נעשים מרצון והתדמית נשמרת.

'הטרנד' של הכרה בחשיבות הנגישות נוצר בעיקר בעזרת שלושה גורמים: הראשון - בעזרת הכנסת ובעזרת חלק ממשרדי הממשלה שהחלו לקדם את נושא הנגישות, כל אחד בתחום סמכותו.

השני - בעזרת המגזר העסקי, שיחד עם עמותת 'נגישות ישראל' ובמסגרת הענקת 'אות נגישות ישראל' החל ליישם נגישות ברמה גבוהה ולקבוע רף ומודל לחיקוי.

השלישי - בעזרת התקשורת שהעניקה את הבמה וכיסוי תקשורתי חיובי לגורמים שקידמו את הנגישות.

'נכון להיום', טוען יובל 'ה'טרנד' והיישום בפועל של הנגישות מקדימים את תהליך החקיקה והתקינה. מעניין לראות מה יקרה לאחר סיום תהליכי החקיקה והתקינה. האם החקיקה תהיה מאוזנת? האם תאפשר את המשך קיום 'הטרנד' ושיפור הנגישות, או האם תגרום החקיקה לסיבוך ולהקפאת 'הטרנד'. והעשייה? אין ספק שמדובר בתהליך מורכב. כדי שהתהליך הזה יימשך צריך לנהוג בעדינות, בזהירות וברגישות. יש למצוא את האיזון בין האינטרסים של כל המעורבים ולהבין את האילוצים. אם לא נהיה זהירים ורגישים, נאבד את שיתוף הפעולה ואת 'הטרנד', ונמצא את עצמנו בקיפאון.'

- שינוי גישה

אומר יובל: 'כשעמותת "נגישות ישראל" ניגשה לשכנע מנהלי עסקים וראשי ארגונים לשפר את הנגישות היא הביאה אתה גישה חדשה. ארגונים, שלא טרחו בעבר לקדם את נושא הנגישות, נענו לפנייתה של העמותה. מדוע? התשובה היא פשוטה. ראשית, השינוי החל לחלחל לתודעת הציבור. שנית, בגלל הגישה שנקטה העמותה. אנשי העמותה ניגשים אל בעלי העסקים בנועם, מציעים הסברים, מדגישים את החיוב שבהנגשה ואת התועלת הציבורית, העסקית והתדמיתית שניתן להפיק ממנה, ואז נוצרת אווירת שותפות בין העסק לעמותה וגם מגיעים לתוצאות הרצויות. במשך שנים רבות, 'אומר יובל, 'פניותיהם של ארגוני נכים לבעלי עסקים עלו בתוהו. כאשר פונים לעסק באיומים ובהפחדה, 'אומר יובל, 'יוצרים אנטגוניזם וחוסר חשק לסייע. בדרכי שכנוע בנועם, 'אומר יובל, 'עמותת "נגישות ישראל" הצליחה להפוך לנגישים מאות עסקים ומקומות בישראל.'

ד. הובלה ומקצוענות

נושא הנגישות הופיע בסדר היום הציבורי במדינות מסוימות בעולם כבר לפני עשרים שנה. 'בארץ', טוען יובל, 'הנושא החל להתגלגל מאוחר יותר. הפער בידע המקצועי בין הנעשה לישראל ובין הנעשה בעולם הוא גדול. ייאמר לזכותנו, אומר יובל, 'שהפער הולך ומצטמצם בזכות חוקי הנגישות והתקנות הנגזרות מהם. עמותת "נגישות ישראל" עושה רבות כדי להיות המובילה בתחומים המקצועיים של הנגישות. היא זו שהעלתה על המפה נושאים כגון נגישות טכנולוגית, נגישות לשירות, נגישות למידע ופרסום. כמו כן היא מקפידה לאמץ את המידע העשיר שנאסף מחו"ל ולהתאימו לארץ ולאינציה'.

לדוגמה העמותה נקטה פעולה נמרצת כדי לשכנע את הבנקים בארץ להתקין כספומטים נגישים. לכאורה זו סוגיה פשוטה, שכן כבר שנים קיימים בגרמניה, בארה"ב ובארצות אחרות כספומטים נגישים, הנשענים על ההגדרות של החוק האמריקאי (ADAAG (2002).

'כשיובא לארץ הכספומט הנגיש שנמצא בשימוש בכל העולם, אומר יובל, 'מצאנו לנכון לשפר אותו כדי שיהיה נגיש לא רק לעיוורים אלא גם לאוכלוסיות נוספות, כגון אנשים נמוכי קומה, אנשים המרותקים לכיסאות גלגלים, אנשים עם בעיות יציבה וקשישים, קטועי יד, לקויי ראייה ועוד. בסיום התהליך הגדרנו מהו כספומט נגיש - הגדרה שהיא לדעתי טובה מהמקובל בעולם'.

מוסיף יעקב עילם: 'הגרעין המקצועי לא היה מקצועי לולא הגרעין האנושי. צריך להאמין מאוד בחשיבות של הנגישות ולהבין את השלכותיה כדי לבצע אותה במקצועיות ובד בבד ללמוד תחומים חדשים. אני הגעתי מתחום ההנדסה וכיום מוביל בעמותה את תחום הנגישות ומתפתח תוך כדי עיסוק בו. עם השנים הסתבר לי עד כמה התחום רחב ומפורט. כמו כן אני מוביל בעמותה דור חדש של יועצי נגישות'.

'אחד הדברים שהגדרנו הוא **קונספט הנגישות**, הגדרה שעברה פיתוח, אומר יובל. 'בעקבות הפעילות שלנו במשך שבע שנים, חלה אצלנו התפתחות גם בהבנת מהותה של הנגישות. בתחילת הדרך, אומר יובל, 'החשיבה שלנו הייתה אינטואיטיבית: נגישות פירושה סידורי גישה נוחים לאנשים על כיסאות גלגלים. באותה תקופה המודעת הציבורית הייתה מוגבלת וכמוה גם ההבנה המקצועית של אוכלוסיות עם מוגבלויות שונות, בין אם גופניות ובין אם נפשיות. עם השנים, עם הלמידה

וההתמקצעות, פיתחנו בעמותת "נגישות ישראל" **קונספט נגישות** מלא, הכולל מרכיבים אחדים. רק כאשר מיושמים כל המרכיבים, מושגת התוצאה הרצויה מבחינת האדם עם המוגבלות, והיא "נגישות": נגישות שוויונית, מכובדת ועצמאית.

מרכיבי קונספט הנגישות:

נגישות פיזית - המרכיב הבסיסי ביותר, הכולל: התאמת הגישה מן החנייה, עלייה למדרכה, גישה לבניין, שטחים פתוחים, גישה בתוך הבניין, מעבר בין הקומות, מעלית, שירותי נכים ועוד.

נגישות השירות - מרכיב הקשור למרכיב הנגישות הפיזית וכולל בתוכו את תתי-הנושאים הבאים (עילם, 2006, א, ב, ג, ד):

- **נגישות השירות הפרונטאלי** - התאמת השירות שניתן פנים אל פנים ללקוחות עם סוגי מוגבלות שונים. לדוגמה, דיבור איטי במצב המאפשר קריאת שפתיים בשיחה עם אדם עם לקות שמיעה.
 - **נגישות סביבת השירות** - מבחינת עיצוב פנים, ריהוט, טכנולוגיה. למשל מערכת להסדרת תור בעזרת שילוב של כריזה לטובת לקויי ראייה עם שילוט אלקטרוני לטובת לקויי שמיעה; דלפק מונמד שמותאם לאדם בכיסא גלגלים וגם לאנשים נמוכי קומה.
 - **נגישות המוקדים הטלפוניים** - התאמתם לאנשים עם מוגבלות שמיעה או דיבור כדי שיוכלו גם הם לקבל שירות בטלפון.
 - **נגישות אתרי אינטרנט** - נגישות המאפשרת לאנשים עם מוגבלות ראייה, מוגבלות בידיים, לקויות קשב ולקויות אחרות ליהנות מהשירותים והמידע הניתנים באמצעות רשת האינטרנט.
 - **נגישות טכנולוגית** - זמינות של אמצעי עזר כגון כספומטים, מכשירי תשלום על חניה, מכשירי ממכר ניידים המותאמת לשימושה של האוכלוסייה הנזקקת.
- נגישות המידע** - פרסום הסדרי הנגישות השונים ומידע חיוני לאזרח עם מוגבלות.
- נגישות הפרסום** - חשיפת מערכת פרסומית גם לקהל מטרה שאינו חשוף אליו כיום. לדוגמה, שימוש בצבעים המותאמים לעיוורי צבעים, כתוביות לחירשים וכיוצא באלה.

'בסופו של דבר, רק כאשר מבוצעים כל מרכיבי ההנגשה בכל ההיבטים', טוען יובל, 'יתגשם החזון ונראה אזרח עם מוגבלות שיקבל את השירות שהוא ראוי לו בכל תחום ותחום.'

ה. המהפכה הדבורה

ד"ר עילם, במאמרה 'איך לדבר ולכתוב על אנשים עם מוגבלות' (עילם, 2006 ב) מדברת על שינוי בתפיסה: מעבר ממודל רפואי המתייג אנשים עם מוגבלות לפי האבחנה הרפואית אל מודל חברתי המתייחס למוגבלות של האדם כאל תוצר חברתי. לפי תפיסת המודל החברתי, הנכות של האדם נוצרת לא עקב האבחנה הרפואית אלא עקב ההתמודדות עם החברה, שלא דאגה לארגן את הסביבה ולבנות אותה באופן שאנשים עם לקויות גופניות או אינטלקטואליות ירגישו שהם חלק ממנה. לכן כאשר מדברים על אותם 10% מהאוכלוסייה שיכולותיהם הפיזיות, החושיות, הקוגניטיביות או הנפשיות שונות מאלה הנחשבות נורמטיביות, יש לדבר על "אנשים עם מוגבלות", ולא על "נכים".

ד"ר גבריאלה עילם היא זו המובילה את מהפכת השירות הנגיש של העמותה.

מספרת ד"ר עילם: 'הגעתי לעמותה כדי לפתור את בעיות הנגישות האישיות שלי. בילדותי חליתי בפוליו, וכל חיי התמודדתי עם הקושי של סביבה לא נגישה ולא מתאימה. אולם בשלב מסוים נזקקתי לרולטור (הליכון עם גלגלים) וחיפשתי מידע על מקומות נגישים. וכך הגענו, יעקב ואני, לפעילותנו בעמותת 'נגישות ישראל'. עקב חיינו המשותפים יעקב מכיר היטב את המוגבלות שגורמת סביבה לא נגישה.'

אנחנו מצויים בעיצומה של המהפכה החברתית-תרבותית, לפי ד"ר עילם, והיא מתרחשת בישראל בשני מסלולים: האחד מלמעלה למטה - באמצעות חקיקה ושינויים מבניים. אחד ההישגים הוא חוק שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות שנחקק בשנת 1998. המסלול הנוסף נע מלמטה למעלה והוא החל בשנות ה-90, כשנכים וארגוני נכים התחילו להיאבק על זכויותיהם.

'וכאשר מדובר בשינוי תרבותי', אומרת עילם, 'על החברה לשנות את אורחותיה: בשפה, בדיבור ובשירות. יש להתחיל את השינוי קודם כול מן השפה, שהיא נשא של התרבות והמרכיב הדומיננטי ביותר שלה. יש להימנע מסטריאוטיפים ומדעות קדומות', אומרת עילם, 'יש להימנע מהדגשת הלקות אלא אם היא נחוצה מבחינה עניינית, ולהשתמש

במונחים לא מעליבים ולא מתייגים. יש להימנע מתיאור האדם כאוסף הלקוויות שלו. בקיצור, אומרת ד"ר עילם, 'יש להתבטא בשפה חיובית ואנושית המגלה כבוד כלפי האדם עם המוגבלות ולהתייחס לאדם בנימוס וברגישות, בדיוק כפי שהיינו רוצים שיתייחסו אלינו.'

ו. הטמעת השינוי התרבותי בשירות

'שירות', אומרת ד"ר עילם, 'כולל את האלמנטים של האנושיות - ההתייחסות לאדם בהקשבה ובכבוד - והוא כולל כמובן את אלמנט הנגישות הפיזית שבלעדיה הרבה אנשים עם מוגבלות כלל אינם יכולים להגיע כדי לקבל את השירות. שני המרכיבים, הפיזי והאנושי, קרובים לליבי משום שאני מתמודדת אתם כל חיי. גדלתי בתרבות הצברית, התרבות שלפי הנורמות שלה זו בושה להיות נכה, וכל חיי ניסיתי לחיות לפיה ולהיות "גיבורה", להסתיר את הקושי, להתמודד בתנאי סביבה לא נגישים בשבילי, לא לבקש עזרה בשום מחיר. היום, בעקבות תהליכים שעברתי בעצמי, אני מבינה שנכון וצריך לשנות את הסביבה כדי שתהיה נגישה, ושמותר ואפשר להיעזר באחר. אבל צריך ללמוד וללמד כיצד לבקש, כיצד להציע עזרה וגם כיצד לדחות הצעת עזרה. זהו שינוי תרבותי בתפיסת מהות השוויון, ואני שמחה להוביל את השינוי בתרבות הנגישות הישראלית. מוגבלות רבות אינן נראות לעין, מוגבלות נפשית, למשל, אומרת עילם, 'אך גם כאשר המוגבלות היא גלויה לעין, אי אפשר לדעת מה גבול היכולת של האדם עם המוגבלות. לפעמים אנשים אומרים שאינם יכולים, לפעמים אינם אומרים. לכן אין לצאת מנקודת הנחה שאתה יודע למה זקוק האדם שממולך. זהו עניין מהותי בתחום השירות. ובכל מקרה, על נותן השירות לשאול את האדם עם המוגבלות לאיזו עזרה הוא או היא זקוקים. יש לאפשר לאדם עם המוגבלות לבחור את העזרה המתאימה לו ולכבד את בחירתו ואת בקשתו. הכבוד והנימוס הללו, מסיימת ד"ר עילם, 'נכונים לכל אדם באשר הוא, בכל מצב שיש בו עוזר ונעזר.'

והיא אומרת, 'אנו מטמיעים את מהפיכת השירות הנגיש בחברות עסקיות ובארגונים. בדומה לנגישות פיזית, גם נושא הנגישות לשירות מתחיל בהגברת המודעות ובשכנוע ההנהלות הבכירות בחשיבותו. כחלק ממאמצי השכנוע אנו מדגישים את היתרונות, את חשיבות השירות הנגיש למערך השירות בכלל ולאנשים עם מוגבלות בפרט. בפועל, מבוצעות ההתאמות וההדרכות להנגשת השירות בכל ארגון באופן שונה ובהדרגה.'

תפיסה עסקית כמקור לשכנוע; יישום תפיסה עסקית ככלי שיווקי

חברי העמותה מיישמים את תפיסתם העסקית לא רק מבית אלא גם במגעים עם החוץ, עם העולם העסקי. הם משתמשים בה ככלי שיווקי לקידום הנגישות. אומר יובל וגנר: 'כשאני בא לעסק ואומר לו שכדאי לו להשקיע בנגישות, אני לא מדבר איתו על תרומה לחברה, כי זה לא יעבוד. אני משכנע אותו שאם ינגיש את העסק או את אתר האינטרנט שלו, יבואו אליו יותר אנשים, ההכנסות שלו יגדלו, העובדים שלו יהיו מרוצים, וממילא הארגון שלו יהיה רווחי יותר. כשאני בא ומספר לו על הגידול המשוער, אני מקפיד על שקיפות מלאה. אני לא אומר לו שאם ישקיע בתפריטים לעיוורים בכתב ברייל יבואו אליו עוד 100,000 איש, כי זה לא נכון. מחר הוא לא יאמין לי. אני רוצה שהוא יבחר להשקיע את הסכום הנראה לו בידיעה ברורה שקהל המטרה שלו כולל 8000 איש בלבד. הוא כבר יעשה בעצמו את החישוב העסקי שנראה לו, אבל אני מדבר בשפה שלו, שפת רווח והפסד, וגם שומר על אמינות. ואכן אנחנו רואים תוצאות בשטח. בנק הפועלים הנגיש את אתר האינטרנט שלו, וכבר נרשמה עלייה של 6% בכניסות אליו. אפילו פרסום רחב-ממדים אינו מביא לשיעור גידול כזה. המספרים שבידי עמותת "נגישות ישראל" מלמדים כי חל גידול של 460% בכמות העסקים והמבנים המשפרים נגישות. כלומר, הולכת ומתרחבת ההבנה ששיפור הנגישות כדאי לבית העסק או החברה מבחינה עסקית, חברתית ותדמיתית.'

'זכינו בפרס מוביל החדשנות החברתית של גלובס וקרן שוואב על יזמות חברתית שפועלות בהתאם למודל עסקי', מוסיף יובל. 'בארץ עדיין לא מעודדים עמותות לאמץ מודל עסקי, לעומת זאת בעולם מעודדים עמותות למצוא מודל עסקי כדי ליצור מצב של Win Win. כלומר, הן לקדם את מטרות העמותה וליצור מעורבות של עסקים, והן להעלות את מרכיב ההכנסות של בתי העסק. מוחמד יונס למשל, זכה בפרס נובל בזכות המהפכה החברתית שחולל: הוא לקח הלוואות מ'דויטשה בנק' ואפשר לעסקים קטנים בבנגלדש לקבל הלוואות קטנות. זוהי תוצאה חברתית דרמטית שמדברת במונחים עסקיים.'

ייחודה של העמותה בהשוואה לעמותות אחרות

מספר היבטים מבדילים את עמותת 'נגישות ישראל' מארגונים אחרים:

- קידום האינטרסים ומתן שירות לכלל האנשים עם מוגבלות בישראל ולכל סוגי המוגבלות - פיזיות, חושיות, קוגניטיביות ונפשיות - ובלי קשר למקורה.
- פעילות על פי מודל וסטנדרטים עסקיים
- שימוש בטכנולוגיה מודרנית ואינטרנט
- פעילות רחבה להגברת המודעות כבסיס למהפכה חברתית
- מודל פעילות מקורי לעמותה - מודל "התמנון"
- שימוש בשיטה של הצגת מצב Win Win כאמצעי לשכנוע המגזר העסקי
- חדשנות מקצועית בנושאי נגישות

סיכום

'נגישות ישראל' היא עמותה עם קו התנהלות ממוקד מטרה - השתתפות גדלה והולכת של אנשים עם מוגבלות בכל תחומי החיים. כדי להשיג מטרה זו מציבה לעצמה העמותה יעדים שמתעדכנים מעת לעת, בהתאם להישגיה ובהתחשב בתהליכים שעוברים על החברה הישראלית.

המודעות של ציבור האנשים עם המוגבלות לזכויותיהם, והמודעות של החברה על כל מגזריה: נבחרי הציבור, מערכות השלטון, המגזר הציבורי, המגזר העסקי והחברה האזרחית לאותן הזכויות הולכת וגדלה. הנכונות שיש למגזרים אלה לשמוע את מה שיש לעמותה להגיד, ולסייע לה לשנות את עמדות הציבור הרחב ביחס למקומם של אנשים עם מוגבלות בחברה על כל רבדיה מעידה שהדרך שהיא הולכת בה מיום שקמה, מוכיחה את עצמה.

רשימת המקורות

סינג', פ., מ' (1998), **הארגון הלומד**, הוצאת מטר, תל אביב, עמ' 45-46.

עילם, ג' (1994), הפילוסופיה והפסיכולוגיה של ויגוצקי, מתוך: **הדואליזם כתשובה למטריאליזם: פתרונות פילוסופיים לבעיית המוח והתודעה והתכנית המדעית לחקר המוח האנושי**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב.

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, חיימוביץ'

עילם, ג' (2003), הפילוסופיה והפסיכולוגיה של ויגוצקי: מכלים תרבותיים לכלים פסיכולוגיים, בתוך: לב ויגוצקי, **מחשבה ותרבות**, עורכים: אלכס קוזולין וגבריאלה עילם, הוצאת מכון ברנקו וייס.

עילם, ג' (2006 א), **שירותים יזדוטיים - המלצות ליישום** (אוחזר 16 פברואר 2007) מ: www.aisrael.org/_Uploads/4900WCfriendly.pdf

עילם, ג' (2006 ב), **איך לדבר ולכתוב על אנשים עם מוגבלות?** (אוחזר 15 פברואר 2007) מ: www.aisrael.org/_Uploads/1297howtotalk.pdf

עילם, ג' (2006 ג), **נגישות לאנשים עם מוגבלות בהליכה** (אוחזר 16 פברואר 2007) מ:

www.aisrael.org/Index.asp?ArticleID=4791&CategoryID=558&Page=1

עילם, ג' (2006 ד), **דרישות למקום ישיבה עבור אנשים עם מוגבלות בניידות**, (אוחזר 16 פברואר 2007) מ:

www.aisrael.org/Index.asp?ArticleID=4665&CategoryID=558

עמיהוד, ה', זונשיין, א', צורי א' (1995), **שפת האיכות - לקסיקון למונחי איכות**, רפ"ל ומשרד ראש הממשלה, עמ' 83, 192.

Berman, E.M., Werther, Jr W.B., (2001), *Third Sector Management – the art of managing Non-Profit Organizations*, Georgetown University Press

חוקים

חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998.

חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (תיקון מס' 2), התשס"ה-2005 (נוסח משולב).

ADA - Americans with Disabilities Act, 1990.

ADA-ABA - Americans with Disabilities Act and Architectural Barriers Act Accessibility Guidelines, United States Access Board, July 23, 2004.

ADAAG - Accessibility Guidelines for Buildings and Facilities, 2002.

עמית לעמית: אנשי מקצוע עם מוגבלות העובדים ומתנדבים בקרב קהילתם

אביטל סנדלר-לף

שינוי מגמה

אנשים עם נכויות תופסים את המושג 'חיים עצמאיים' בקהילה כזכות: יכולתו של אדם עם מוגבלות לבצע בעצמו את מטלות היומיום בבית ומחוצה לו ושיתופו בקבלת החלטות ובפיתוח והפעלה של השירותים הנחוצים לו. (גזית וקינג, 2006). התפיסה היא אם כן – **שום דבר על אודותינו לא יוחלט בלעדיו**. כלומר, כדי להבטיח חיים עצמאיים ולאפשר לאנשים עם מוגבלות נגישות לקבלת החלטות הנוגעות לחייהם, יש להבטיח את מקומם כיוזמים, כמפתחים וכמובילים של שירותים היוצרים שינוי באופן שהחברה תופסת את האדם עם המוגבלות והאנשים עם מוגבלות תופסים את עצמם.

בעשור האחרון הולכים ומתרחשים שינויים מהותיים בעולמם של אנשים עם מוגבלות בישראל. לצד חתירה לשיפור זכויותיהם המתבטאת בחקיקה, בהפגנות ובשימוש עקבי בתקשורת, מתפתחת מגמה של פיתוח והפעלה של שירותים לאנשים עם מוגבלות בידי אנשי מקצוע עם מוגבלות שתופסים עמדה של מנהיגות מקצועית בקהילתם. **הם יוצרים דור חדש של שירותים המותאמים ומונגשים לצרכים של אנשים עם מוגבלות כפי שבחרים צרכני השירותים עצמם**.

בישראל חיים כ-400,000 אנשים מבוגרים עם מוגבלות ובערך 180,000 איש מקבלים קצבאות מהמוסד לביטוח לאומי. 85% ממקבלי הקצבאות (כ-153,000 איש) אינם מועסקים אף כי רבים מהם מעוניינים לעבוד (סנדלר-שטרוסברג, ונאון, 2003). כמו כן, רבים מהם כמעט שאינם משתתפים בפעולות חברתיות ואזרחיות וחשים בדידות וניכור (רימרמן, ארטן-ברגמן וגריפל, 2007).

לעומת זאת סקרים שבדקו את מצב התעסוקה של בוגרי אוניברסיטאות שהם עיוורים וכבדי ראייה (ברמן ונאון, 2004), חירשים וכבדי שמיעה (שלג"ם, 2007), מצביעים על כך שלמעלה מ-70% מהם עובדים, ורובם שבעי רצון ממשלח ידם. חלק מבוגרי האוניברסיטאות

שעובדים ומצליחים בעבודתם חוזרים לקהילה של אנשים עם מוגבלות ומעוניינים לתרום לה.

על רקע נתונים אלה מפתחת היחידה לנכויות בג'וינט ישראל, בשיתוף עם ארגוני שטח (grass roots), המוסד לביטוח לאומי ומשרדים ממשלתיים, שירותים לקידום חיים עצמאיים בקרב אנשים עם מוגבלות החיים בקהילה. השירותים מתבססים על העיקרון של 'עמית לעמית' - אנשי מקצוע עם מוגבלות העובדים בקרב קהילתם. בתוכניות הפועלות ב-40 יישובים ברחבי הארץ משולבים כ-500 אנשי מקצוע עם מוגבלות שעובדים בשכר או מתנדבים בקרב קהילתם. מהתוכניות נהנים כ-5,000 איש.

בין התוכניות נציין לדוגמה את התוכניות הבאות: 'המרכזים לחיים עצמאיים' (Ceners for Independent Living - Cil's) - בירושלים ובבאר שבע; 'תכנית אלעד' - מנהיגות מקצועית לפיתוח שירותים של אנשים עם מוגבלות למען קהילתם; נשים עם מוגבלות שהקימו פורום הפועל למען נשים עם מוגבלות; 'קהילה נגישה', המקיימת שולחן עגול המורכב מנציגים שהם אנשים עם מוגבלות, נציגי שירותי הרווחה ונציגי המתנ"סים ברמה היישובית, שמפתחים תוכניות למען ציבור התושבים עם מוגבלות המתגוררים ביישוב; סטודנטים חירשים נותנים שיעורי העשרה בנושא זהות ובנושאים אחרים לתלמידים חירשים ומשתלבים כמורים במשרד החינוך; אנשים עם מוגבלות שהוכשרו בקורסים לגישור ומתמחים בפתרון סכסוכים הקשורים למוגבלות; וסטודנטים עיוורים וכבדי ראייה המפעילים 20 תחנות מידע לאנשים עם קשיי ראייה.

מה מאפשר עיקרון 'עמית לעמית'?

- התאמה והנגשה של השירותים לצרכים של אנשים עם מוגבלות: אחת הטענות המושמעות כלפי השירותים שמפתחים אנשי מקצוע שאין להם מוגבלות היא שהם אינם נותנים מענה אמיתי לצרכים של אנשים עם מוגבלות, ושהם מתייחסים בהתנשאות אל הלקוחות (Shapiro, 1993). העובדה שנותן השירות הוא בעצמו אדם עם מוגבלות מגבירה את האמון בו מצד הלקוחות עם המוגבלות.
- יצירת גוף ידע ייחודי של נותני השירות הנובע מהכשרה מקצועית ומניסיון חיים גם יחד. ציבור הלקוחות עם מוגבלות מוצא ערך מוסף בעובדה שנותן השירות הוא בעצמו אדם עם מוגבלות. מחקר הערכה, שבדק תחנות מידע לאנשים עם לקויות ראייה שמופעלות על ידי

עובדים סוציאליים עיוורים וכבדי ראייה, מצא שלמעלה מ-86% ממקבלי השירות שבעי רצון ממנו, ולמעלה ממחציתם חושבים שעדיף שמפעילי התחנות יהיו ליקויי ראייה (ברמן, שטרוסברג ונאון, 2006).

היו הרבה פונים שנכנסו עם בעיה כל כך גדולה של ירידה בתפקוד אבל במקרה הזה (הפגישה עם היועץ העיוור) הם הבינו שהבעיה מתגמדת ואפשר לחיות איתה... הם חשו שהם לא צריכים להכביר במילים כדי שיבינו אותם. המפגש הראשון עם אנשים כמוני הוא נקודת השינוי בחיי'. 'עצם היותנו אנשים חירשים בוגרים המשתמשים בשפת סימנים יכולה לשמש לילדים עם לקות דומה דמות שתראה להם את 'דרך המלך' (אליהו, מזור ורוקניאן, 2003).

- פיתוח נישות ייחודיות והזדמנויות חדשות לתעסוקה. לדוגמה, סטודנטים חירשים, שמדריכים תלמידים חירשים בנושא זהות ובנושאים נוספים, נקלטו כמורים מן המניין במערכת החינוך כתוצאה מהיחשפותם למערכת במסגרת הפרויקט.
- שינוי העמדות של אנשים עם מוגבלות כלפי עצמם ושל החברה כלפיהם: החברה רגילה להתייחס אל האדם עם המוגבלות כאל קורבן או כאל 'נכה על' (קמה, 2003). היחשפות לאדם עם מוגבלות כאל איש מקצוע המפתח שירות ומתמודד עם קהילת צרכנים עם מוגבלות ועם הקהילה הרחבה מחזקת את דימויו כאדם עם כוחות ויכולות מקצועיות ובין-אישיות.
- הנגשת כלי העבודה כך שיתאימו לצרכים של אנשי מקצוע עם מוגבלות, למשל: טפסים שכתובים באותיות גדולות יותר מהמקובל וכדומה.

התהליכים שהביאו לפיתוח העיקרון של "עמית לעמית"

כמה תהליכים מרכזיים המתרחשים בעולם ומתייחסים לעולמם של האנשים עם צרכים מיוחדים הביאו לפיתוח המודל 'עמית לעמית':

- השתלבות והכללה: בשנים האחרונות קיימת מגמה של השתלבות אנשים עם מוגבלות בכל תחומי החיים. למגמה זו כמה היבטים:
 - חקיקה: חוק ה-ADA בארה"ב (1990), חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998, תיקון לחוק החינוך

- המיוחד, התשס"ה-2002 שקובע את זכותו של תלמיד עם מוגבלות לקבל מענה לצרכיו בכל מסגרת שבה הוא לומד, ועוד.
- יצירת שירותים ותוכניות בהתאם למגמה החדשה: מערכי דיור מוגן בקהילה, השתלבות אנשים עם מוגבלות בשוק העבודה החופשי, השתלבות אנשים עם מוגבלות באקדמיה, בשירותי פנאי בקהילה ועוד.
- הנגשת מקומות ציבוריים ושירותי מידע לאוכלוסייה בעלת צרכים מיוחדים.

בד בבד עם מגמת ההשתלבות וההכלה אנו עדים לתהליכים נוספים המחזקים במישרין או בעקיפין את קהילת האנשים עם המוגבלות כקהילה נפרדת:

- גיבוש פילוסופיית החיים העצמאיים: שלוש אבני היסוד של פילוסופיית החיים העצמאיים הן: הלקוחות הם אלה שינהלו את השירות; האדם מסתמך על עצמו; לאדם יש זכויות פוליטיות וכלכליות. הפילוסופיה הזאת אינה רואה באנשי מקצוע מקבלי החלטות ופוסקים אחרונים בתחום המוגבלות. היא רואה את המוגבלות כאינטראקציה בין האדם לסביבה, ולא רק כמחלה או כנכות פיזית או נפשית. בין המרכיבים החיוניים של השירותים הניתנים על-פי גישה זו נמנים: שליטה של הלקוח, שילוב בין מוגבלויות שונות (שירות אחד הניתן לאנשים עם סוגים שונים של מוגבלות), מודל מוצלח של 'עמית לעמית', קשר ישיר עם הקהילה הרחבה, היצע של מגוון רחב של שירותים, אוריינטציה של סינגור קהילתי ונגישות מתמדת לשירותים.

ב-1979 הוקמו ברחבי ארה"ב 10 מרכזים לחיים עצמאיים. כיום ישנם יותר מ-500 מרכזים המספקים מגוון רחב של שירותים (www.ncd.gov).

- אימוץ דעה הדוגלת במתן זכויות שוות לאנשים עם מוגבלות: אנשים עם מוגבלות נחשבים בדרך כלל כמיעוט, והיחס אליהם מאופיין באפליה ובטיפול לא הוגן; רואים בהם אנשים חסרי מזל שראויים לרחמים ולטיפול מיוחד וזקוקים לאיש מקצוע מומחה שיספק להם שירותים שישפרו את תפקודם היומיומי. התשובה לאפליה המתמשכת היא העצמה של קהילת האנשים עם מוגבלות והגנה על

זכויותיהם, וכן פעולות לשינוי עמדות ולחינוך שייערכו בקרב קהילת האנשים עם המוגבלות וגם בקרב אנשי המקצוע והקהילה הרחבה ויאפשרו שיתופו של האדם עם המוגבלות בקבלת החלטות הנוגעות לחייו.

- מוגבלות ותרבות: בהתאם למגמה הרווחת בשנים האחרונות אנשים עם מוגבלויות החלו להגדיר את עצמם כמיעוט בעל תרבות משלו. התרבות החדשה כוללת מופעי תיאטרון, סמלים גרפיים ייחודיים, הומור, סלנג אופייני, תחושה של שותפות בחוויות, בהיסטוריה ובהשקפת עולם וכדומה. יצירת התרבות מבטאת חגיגה של השתייכות לאחר תקופה ממושכת של חווית ניכור.

חיזוק קהילת האנשים עם המוגבלות מול מגמת ההשתלבות

כיצד מתיישבת מגמת חיזוק קהילת האנשים עם המוגבלות מצד זה עם מגמת ההשתלבות מצד זה? המגמות הנוגדות לכאורה מתמזגות למעשה ויוצרות זהות חדשה של אדם, שמחד גיסא הוא משולב בחיים הרגילים בקהילה, ומאידך גיסא הוא חבר, מסייע ומסתייע בקהילה של אנשים עם מוגבלות. בעידן ההשתלבות, כאשר לאדם עם המוגבלות יש אפשרות להשתלב בקהילה הרחבה, השתייכותו לקהילה של אנשים עם מוגבלויות היא עניין של בחירה וזיהוי צורך עצמי, ואינה נובעת מחוסר ברירה.

התחזקותן של קהילת האנשים עם המוגבלות הובילה לפיתוח תחום מרכזי של עזרה לעמיתים, שניתן לסווגו לשלוש תת־קטגוריות: חונכות, טיפול, ופיתוח נישות ייחודיות:

- חונכות (Mentoring): יש צורך בפיתוח מנגנונים לעזרה עצמית לאנשים עם מוגבלויות גופניות קשות החיים חיים עצמאיים בקהילה ולבני משפחתם. למשל: הורים מסייעים להורים ערב יציאת בן בוגר מן הבית לחיים עצמאיים; בוגר עצמאי מסייע לבוגר עצמאי; משפחות חונכות משפחות עם היציאה מבית החולים בשלבי הסתגלות לפגיעה נרכשת; התייעצות עם בעלי ניסיון בשאלות הקשורות לכניסה להיריון (גלעד, 2007). המושגים המקצועיים הרווחים בהקשר הזה הם אמפטיה, למידה מניסיון, יכולת הקשבה, יצירת מודל ועוד. הספרות המקצועית מדגישה את העזרה לקהילה ואת התרומה האישית הגדולה לחונך עצמו.

- טיפול: תחומי הטיפול הנפוצים בקרב אנשי מקצוע עם מוגבלויות הם עבודה סוציאלית, פסיכולוגיה וכדומה. ההנחה היא, שאנשים אלה רגישים יותר לצרכים של אנשים עם מוגבלות, חיים בעצמם את הקשיים ואינם נוקטים גישה מתנשאת המערערת על זכותו של הפונה לקבוע מה טוב לו ועל זכותו להשתתף בתהליכי קבלת החלטות באשר לחייו ואף להוביל אותם.
- פיתוח נישות ייחודיות שבהן אנשי מקצוע עם מוגבלות יפעלו למען קהילתם, למשל: מספרי סיפורים לחירשים ולכבדי שמיעה הדוברים את שפת הסימנים; מגשרים עם מוגבלות המתמחים ביישוב סכסוכים שבהם מעורבים אנשים עם מוגבלות.

פיתוח השירותים על-פי העיקרון של 'עמית לעמית' מציב כמה אתגרים, ביניהם:

- חינוך אנשי מקצוע עם מוגבלות כדי שיתפסו את עצמם כבעלי יכולת שווה לעמיתיהם שאינם מוגבלים. לדוגמה, אנשי מקצוע עיוורים וכבדי ראייה, המפעילים את תחנות המידע והאיתור הממוקמות בבת-חולים, נמצאים במגע יומיומי ושוטף עם רופאי עיניים שאמורים להפנות אליהם את המטופלים. הם חייבים ללמוד להפריד בין תפיסת הרופא מנקודת המבט של מטופל ובין תפיסתו כאיש מקצוע וכחבר לעבודה.
- שינוי עמדות בקרב הקהילה עצמה, שאינה רגילה לראות בחבריה נותני שירותים: בפרויקט מסוים אחת המדריכות החירשות מונתה לתפקיד מנהלת, אך המדריכים האחרים התקשו לקבל את העובדה שהממונה עליהם היא אישה חירשת.
- מציאת דרכים לשיתוף פעולה עם חברים לעבודה שאין להם מוגבלות: כניסת אנשים עם מוגבלות לתפקידים טיפוליים עשויה לערער את הזהות המקצועית של אנשי מקצוע שאין להם מוגבלות, שכן לאנשי מקצוע עם מוגבלות יש 'ידע כפול'. מצב זה מחייב את אנשי המקצוע שאין להם מוגבלות ליצור נישות ייחודיות של ידע ויכולת לפתח דיאלוג ושיתוף פעולה שיאפשרו להם ללמוד מחבריהם עם המוגבלות.
- היעדר ניסיון ניהולי בהפעלת שירותים: הדבר מצריך הכשרה ולמידה של מיומנויות חדשות.

סיכום

כל הנושאים שמניתי במאמר זה מציבים אתגר חדש בפני פעילים מקרב האנשים עם מוגבלות, בפני אנשי המקצוע עם מוגבלות ובפני אנשי המקצוע ללא מוגבלות. האתגר הוא לעבוד בשיתוף כדי לפתח שירותים נגישים וטובים יותר לאנשים עם מוגבלות בישראל.

רשימת המקורות

- אליהו, מ', מזור, ל', ורוקניאן, ג' (2003), **הדרך שלנו - זהות ומעברים בחיי אדם חירש וכבד שמיעה**, ג'וינט ישראל.
- ברמן, א', ונאון, ד' (2004), **סקר מעקב אחר בוגרי אוניברסיטאות עיוורים וכבדי ראייה**, מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.
- ברמן, א', שטרוסברג, נ', ונאון, ד' (2006), **מחקר הערכה על תחנות מידע ויעוץ לעיוורים וכבדי ראייה**, המוסד לביטוח לאומי מס' 104.
- גזית, נ', וקינג, י' (2006), **מעצ"ם - מערך תומך חיים עצמאיים של נכים פיזיים בקהילה**, מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.
- גלעד, ד' (2007), **חיים עצמאיים של אנשים עם נכויות בקהילה: מקומה של המשפחה**, ג'וינט ישראל ואוניברסיטת חיפה.
- סנדלר-לף, א', שטרוסברג, נ', נאון, ד' (2003), **אנשים עם נכויות בישראל: עובדות ומספרים**, הוצאת ג'וינט ישראל היחידה לנכויות ושיקום וג'וינט-מכון ברוקדייל.
- קמה, ע' (2003), הקורבן האומלל ונכה העל, **פנים**, 26, 73-84.
- רימרמן, א', ארטן-ברגמן, ט', וגריפל (עומד להתפרסם), **פערי השתתפות בין נכים ללא נכים בישראל**, המוסד לביטוח לאומי ואוניברסיטת חיפה.
- שלגם יועצים בע"מ (2003), **סקר למיפוי התעסוקתי של אנשים חירשים וכבדי שמיעה, בוגרי מוסדות להשכלה גבוהה והשכלה מקצועית על תיכונית**, המכון לקידום החירש, ג'וינט ישראל. (מסמך פנימי).
- Shapiro, J. P. (1993). *No pity: people with disabilities forging a new civil rights movement*. Three rivers press. USA.

מהתמודדות אישית לאחריות חברתית: הכשרת מנהיגות לשינוי חברתי לאנשים המתמודדים עם מוגבלות

ישראל סייקס, איילה ולודבסקי*

המאמר מוקדש לזכרו של בוגר הקורס **בועז צור** ז"ל, שנהרג בטרם עת בתאונת דרכים בינואר 2007. בועז, שנולד וחי כל חייו עם לקות שמיעה, היה פעיל בארגון 'בקול' ועובד סוציאלי בעיריית חיפה - שם בלט בפעילותו הנמרצת, בין השאר בימי מלחמת לבנון השנייה. בועז, חבר משפיע בקבוצה, בלט ברגישותו וביכולתו לעמוד לצד חבריו בקבוצה. יהי זכרו ברוך.

הקדמה

בחודשים מאי-יולי 2006 התקיים במרכז 'פסגות' בחולון קורס ניסויי בשם: 'מהתמודדות אישית לאחריות חברתית' - קורס להכשרת מנהיגות לאנשים עם מוגבלות. הקורס 'נולד' בעקבות חזונו של שחר יהלום - פעיל מרכזי בתחום קידום השוויון של אנשים עם מוגבלות נפשית. שחר יהלום הגה ופיתח מתכונת ראשונית של קורס אשר יהיה ייחודי במספר היבטים - התבססות אידיאולוגית על מודל זכויות האדם, תפיסה של אנשים עם מוגבלות כמיעוט חברתי ומסגרת שתפגיש אנשים בעלי מוגבלויות מסוגים שונים. חזון זה הנחה את ד"ר דינה פלדמן, נציבת השוויון לאנשים עם מוגבלות, כאשר החליטה לזוּם את הקמת הקורס, לממנו וללוות את כל שלבי פיתוחו וביצועו בפועל. הקורס פותח ובוצע על ידי שתי"ל - ארגון מיסודה של הקרן החדשה לישראל אשר מעניק תמיכה וייעוץ לארגונים לשינוי חברתי שמטרתם קידום שוויון וצדק חברתי לקבוצות שונות בחברה הישראלית. בתהליך הפיתוח והביצוע של הקורס בוצעה חשיבה משותפת והתייעצות מתמדת עם מספר גופים נוספים - היחידה לאנשים עם מוגבלות בחברה למתנ"סים וארגוני אנשים עם מוגבלות: 'בחברה טובה - רואים מעבר' (ע"ר) - בחסות בית אקשטיין; 'בקול - ארגון כבדי שמיעה ומתחרשים'; 'לשם - לקידום השכלה גבוהה

* מפתחי הקורס ומנחיו מטעם שתי"ל

לסטודנטים עם לקויי למידה; 'לשמה - עמותה לשילוב מתמודדים והעצמה בבריאות הנפש'; 'מטה מאבק הנכים בישראל'; 'מל"מ - מתמודדים למען מתמודדים'; 'עלה עמותה לקידום סטודנטים עיוורים'; 'שק"ל - תכנית 'בנפשנו'.

בכל שלבי הקורס, החל בתכנון, עבור דרך הביצוע וכלה בהערכה, ליוותה אותו ועדת היגוי שכללה נציגים מהארגונים השותפים וכן נציגה מטעם היחידה לנכויות ושיקום של ג'וינט-ישראל. חברי ועדת ההיגוי ראו בקורס אסטרטגיה משותפת לקידום העשייה האפקטיבית של כלל הארגונים לשינוי חברתי של אנשים המתמודדים עם מוגבלויות.

הרציונל לקיום הקורס

שינוי פרדיגמה - מעבר מתפיסת המוגבלות כבעיה של היחיד לתפיסת האנשים עם מוגבלות כמיעוט חברתי

בעשרים השנה האחרונות חל בעולם שינוי מהותי בהבנה של 'מוגבלות' (disability): מעבר מתפיסת ה'מוגבלות' כבעיה טרגית של אנשים פרטיים, בבחינת 'חסרי מזל' שהמענה היחיד שהחברה מציעה להם הוא טיפול רפואי, לתפיסה הרואה בה מצב של אפליה קולקטיבית-מוסדית ודיכוי חברתי (Barton, 1996, 2001).

בעקבות שינוי תפיסתי זה גברה ההכרה בצורך בפעולה חברתית ובפעילות בקרב מקבלי ההחלטות בזירה הפוליטית, שם מתבצעת הקצאת המשאבים והכוח בחברה (Russell, 1998; Scotch, 1989). המסורות האידיאולוגיות השונות עיצבו, וממשיכות לעצב, הן את תפיסת הזהות העצמית של אנשים עם מוגבלות, הן את התפיסה הרווחת בציבור הרחב ביחס לאנשים עם מוגבלות והן את המדיניות הציבורית ביחס לקבוצה זו (Morris, 1991).

המדיניות בעולם בנוגע לאנשים עם מוגבלות השתנתה אף היא בחמישים השנה האחרונות. תחילה התעלמו קובעי המדיניות מאנשים עם מוגבלות, או ניסו להדירם מלב החברה על ידי יצירת שירותים נפרדים בשבילם. ככלל, על אף השינוי התפיסתי המתהווה בשנים האחרונות, ניתן לומר כי בסוף המאה העשרים נטו עדיין המדיניות החברתית, החקיקה והשירותים בעולם כולו להדיר, להחליש ולדכא אנשים עם מוגבלות ולא להכיל ולהעצים אותם. מצב זה נבע בעיקרו מתוך תפיסה מוטעית של טבען האמיתי של המוגבלויות. כיוון שנמנע מאנשים עם מוגבלות למלא

תפקיד משמעותי בתהליכים של קביעת מדיניות ומתן שירותים, לא ניתן היה גם לשמוע את דעתם (Campbell and Oliver, 1996).

פרדיגמת המיעוט החברתי מציעה להמשיג את האנשים עם המוגבלויות כקבוצה של מיעוט חברתי, בדומה למיעוטים אחרים הנקבעים לפי מוצא אתני. פרדיגמה זו מדגישה את היות חברי הקבוצה אזרחים שווים, אשר להם זכויות משפטיות וזכויות מוסריות. המחויבות לזכויות אזרח פירושה מאבק למימוש הזכויות המוענקות כבר על ידי המערכת המשפטית, ומאבק לשיפורו של ההסדר המשפטי, כדי ליצור הלימה טובה יותר בין הזכויות המשפטיות ובין הזכויות המוסריות. פרדיגמת המיעוט החברתי מכירה בעובדה כי כדי לשפר את מצבם של אנשים עם מוגבלות בחברה צריך לחולל שינויים מרחיקי לכת בגישות המפלגות ובתפיסות הסטיגמטיות של החברה. שינוי כזה יוכל להתרחש אם אנשים עם מוגבלות יעשו שימוש בהמשגה של זכויות האדם והאזרח ויתארגנו בהתאם לפעולה קולקטיבית (Barnartt and Scotch, 2001).

הצורך והקושי במעבר מתחרות בין ארגונים וקבוצות לראיית אינטרסים משותפים ועשייה משותפת

לקראת הקורס התקיים תהליך של ראיונות ומיפוי צרכים בארגונים של אנשים עם מוגבלות. הראיונות העלו כי בשנים האחרונות אכן חלו התפתחויות משמעותיות בתחום קידום הזכויות של אנשים עם מוגבלות. אנשים עם מוגבלות הפעילים בארגוני החברה האזרחית היוו גורם מרכזי ומשמעותי בקידום מאבקים אלו. עם זאת נמצא כי מובילי המאבקים הם קבוצה מצומצמת למדי של אנשים הנושאים את המאבק על גבם ומשוועים לצמיחת אנשים עם מוגבלויות נוספים שיגלו יוזמה ויקבלו על עצמם אחריות להובלת תהליכים חדשים לקידום שינוי חברתי.

פרט לקושי לגייס מנהיגים בתוך הארגונים לאנשים עם מוגבלות, התגלה כי בתחום המוגבלויות בארץ קיימת נטייה היסטורית של כל קהילה להתמודד ולהיאבק לבדה על שיפור מצבה. המשאבים המוגבלים שמזרימה המדינה למען אנשים עם מוגבלות מביאים לתחרות בין קבוצות, כאשר כל קבוצה רואה לנגד עיניה את האינטרסים של קבוצת המוגבלות שהיא מייצגת. במציאות תחרותית זו, לא זו בלבד שארגונים המייצגים אוכלוסיות שונות, או אפילו את אותה אוכלוסייה, לא תומכים

זה בזה, אלא שלעתים הם אפילו מקדמים את עצמם על חשבון הקבוצות האחרות.

בשנים האחרונות, בעקבות פעילויות שונות של ארגונים לקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות, מתחיל להיווצר שיח בין קבוצות של אנשים עם מוגבלות מסוגים שונים לשם קידום האינטרסים המשותפים שלהם (Rimmerman and Herr, 2004; Rimon-Greenspan, 2006). התפתחות זו מבוססת על ההבנה כי כדי שהתנועה לאנשים עם מוגבלות תהיה כוח אפקטיבי יותר לשינוי, עליה לעודד מספר רב יותר של אנשים בעלי טווח רחב יותר של מוגבלויות לאמץ זהות קבוצתית חיובית. תפיסה זו של פוליטיקה של זהויות מצריכה יצירת מודעות קולקטיבית המסתכלת מעבר לנסיבות הייחודיות של מוגבלות זו או אחרת.

למרות ההיגיון הטמון בצורך בעבודה משותפת והכדאיות שבה, תהליך בניית השותפות בפועל הוא מורכב וטעון. בין הקהילות השונות של אנשים עם מוגבלות יש פערים היסטוריים – בנגישות למשאבים, במקובלות בחברה ובעוצמת הסטיגמה המופעלת כלפיהם (Harper, 1999; Stevenage and McKay, 1999; Thomas, 2000). לקבוצות שהצליחו יותר לקדם את האינטרסים שלהן ולהתקבל בחברה יש עניין להפריד בינן ובין קבוצות חלשות יותר אשר באופן יחסי נשאר מאחור. לכן חסר בתנועה לאנשים עם מוגבלות בארץ ובעולם ייצוג הולם לאנשים המתמודדים עם מוגבלות נפשית ולאנשים עם מגבלה קוגניטיבית. בתהליך זה של יצירת שותפות מוצאות את עצמן קבוצות אלו מודרות בשנית – לא רק מהחברה הנורמטיבית אלא גם מקבוצת האנשים עם מוגבלות, שלכאורה הייתה אמורה להיות בת בריתן. אלא שאנשים עם מוגבלויות שאינן נפשיות או קוגניטיביות, בין אם בארגונים או בפרטים, נוטים להרחיק את עצמם מקבוצות אלו, הסובלות מסטיגמה קשה גם יחסית אליהם.

תיאור התהליך והשיקולים בעיצוב מסגרת הקורס

הקורס 'מהתמודדות אישית לאחריות חברתית' פותח באופן ייחודי כדי לענות על צרכי ההתפתחות של ארגוני המאבק לשינוי חברתי של אנשים עם מוגבלות. לא היה זה עוד יישום של קורס גנרי בפיתוח מנהיגות, והפעם עם אוכלוסייה חדשה, אלא ניסיון משותף של היוזמים, השותפים והמנחים לעצב תהליך ייחודי המתאים לצרכים. לפיכך דרשה הכנת

הקורס השקעה מיוחדת בהבנת הצרכים ובפיתוח משותף של המענה להם. בסעיפים הבאים יתוארו תהליכי ההכנה המרכזיים ותוצריהם, לרבות קביעת הרכב הקבוצה, קביעת המטרות והיעדים, גיוס המשתתפים והעקרונות המנחים להנחיית הקורס.

קביעת הרכב הקבוצה

בשל ההדרה הכפולה שסובלים ממנה אנשים המתמודדים עם מוגבלות נפשית וקוגניטיבית, והרצון לקדם עשייה משותפת המשלבת ארגונים ופעילים המתמודדים עם מגוון רחב וכולל של מוגבלויות, הרכב המשתתפים בקורס היה הדילמה המרכזית שעמדה על הפרק בשלב התכנון. מלכתחילה קיבלו על עצמם יוזמי הקורס את האתגר לשלב אנשים המתמודדים עם מוגבלות נפשית וראו בשילוב אנשים עם מוגבלות קוגניטיבית מטרה חשובה, אשר לפי שעה נשארה מחוץ לקורס הנוכחי, מתוך כוונה לטפל בה בשלב מאוחר יותר.

מתוך חשיבה על קידום שילובם של אנשים עם מוגבלות נפשית בתוך העשייה הרב-מוגבלותית ביקשה נציבת השוויון, שהזמינה את הקורס, שהקבוצה תורכב מאנשים עם מוגבלות מסוגים שונים, ובהם אנשים המתמודדים עם מוגבלות נפשית. שילובם של מתמודדים עם מוגבלות נפשית בקבוצה נתפס כצעד חיוני למניעת ההדרה הכפולה ולקידום הכללתם בהישגים החברתיים של אנשים עם מוגבלות. נציבת השוויון ביקשה כי במפגש בין פעילים עם מוגבלויות שונות יעסקו המשתתפים בסוגיית היחסים שבין הקבוצות השונות ויתייחסו לשאלת הכללת תחום בריאות הנפש בתהליכי השינוי.

לעומת הרציונל שבבסיס שילובם של מתמודדים עם מוגבלויות מסוגים אחרים, בפגישות שנערכו לקראת הקורס עם אנשים בתחום בריאות הנפש - אנשי ממסד ונציגים של ארגוני מתמודדים - היו שאמרו כי מוקדם עדיין להפגיש במסגרת של קורס משותף בין אנשים המתמודדים עם פגיעה נפשית ובין אנשים עם מוגבלויות אחרות. לפי עמדה זו, השלב של בניית קהילה וגיבוש זהות קבוצתית חיובית הוא הכרחי, קריטי וקודם לכל מפגש עם אנשים עם מוגבלויות אחרות. המרואיינים מתחום בריאות הנפש הדגישו כי על פי ניסיון העבר שילוב כזה של מתמודדים מוביל תמיד להשתקתם, ובסופו של דבר לכך שקולם לא נשמע. טיעון נוסף בעד יצירת קבוצה נפרדת למתמודדים עם פגיעות נפשיות היה כי על פי רוב המתמודדים אינם מודעים כלל לקשר שבין

מדיניות בריאות הנפש לבין חייהם האישיים. לכן יש צורך במסגרת שתעסוק בבעיות הספציפיות של מדיניות בריאות הנפש ובקשר שלה לחיי המתמודדים. סיכומי הטיעונים האלה עוררו חשש שהפעילים בתחום בריאות הנפש אינם בשלים עדיין למפגש רב-מוגבלותי ומחשבה שתחילה יש לחזק את קבוצת המתמודדים על ידי עיסוק בסוגיות הספציפיות להם - הן ברמת המדיניות והן, ואולי בעיקר, בהתמודדות עם סוגיות אישיות כמו חשיפה, זהות, סטיגמה ועוד.

לאחר הצגת הדילמה לפני וועדת ההיגוי, הוחלט על מודל ביניים שינסה להתמודד עם כלל השיקולים והפרספקטיבות שהוצגו. הוחלט כי השאיפה תהיה ליצור קבוצה משולבת של אנשים עם מוגבלויות מסוגים שונים, שתהיה בה העדפה מתקנת על ידי ייצוג יתר - כמחצית מהמשתתפים - לאנשים המתמודדים עם מוגבלות נפשית. מודל זה ייצור מחד גיסא קבוצה משולבת ויאפשר מפגש והיכרות בין אנשים עם מוגבלויות מסוגים שונים, ומאידך גיסא ייצור קבוצה משמעותית של אנשים עם מוגבלות נפשית. באופן זה ניתן יהיה לטפח את תחושת הקהילה של קבוצה ייחודית זו וליצור תנאים ותחושת ביטחון שיאפשרו ביטוי הולם לנציגי הקבוצה. הוחלט כי הקבוצה תמנה כ-25 משתתפים.

לצורך בדיקה אחרונה נאספה קבוצת מיקוד של 10 אנשים הפעילים בארגוני מתמודדים עם מוגבלות נפשית, והוצגו לפנייה שלושת המודלים להרכב משתתפי הקורס (נפרד, משולב וביניים). בקבוצה זו, בניגוד לחשש מפני השילוב שהתגלה אצל ראשי הארגונים ואנשי המקצוע במסד בריאות הנפש, הייתה הסכמה של כל המשתתפים כי ניתן וכדאי לקיים קורס עם הרכב המשלב בין מתמודדים ובין אנשים עם מוגבלויות אחרות. הסתבר כי אפשרות זו עוררה דווקא עניין ולא חשש.

קביעת מטרות ויעדים למהלך הקורס

מטרות הקורס שנקבעו לקראת פתיחתו היו כדלקמן:

1. העצמת נרטיב אישי וקבוצתי המבוסס על מסוגלות, תוך הכרה בתרומה המשמעותית הפוטנציאלית של כל חברי הקבוצה וביכולתם לפעול כקבוצה לשיפור מצבם החברתי.
2. הגברת מודעות למשותף שבין מצבם הקבוצתי של אנשים המתמודדים עם מוגבלות נפשית לבין אנשים המתמודדים עם מוגבלויות אחרות

3. הגברת מודעות למשותף שבין מצבם של אנשים המתמודדים עם מוגבלויות ולבין מצבם של קבוצות מיעוט אחרות בחברה.
4. פיתוח הבנה ביקורתית של סוגיות מערכתיות בתחום המוגבלויות בישראל.
5. בניית מחויבות ומסוגלות לפעולה במישור החברתי-פוליטי תוך פיתוח היכולת לנסח מטרות ריאליות ולפעול להשגתן.
6. יצירת רשת תומכת של ארגונים ועמיתים להמשך פעילות. מטרות הקורס התוו את קביעת היעדים. אלה הם יעדי הקורס:
 1. פיתוח תחושת זהות קולקטיבית חיובית וחיזוק תחושת המסוגלות העצמית של המשתתפים, תוך הבנת תפקידם, השתייכותם לחברה האזרחית, זהותם ואחריותם החברתית בהקשר הארגוני, הקהילתי, חברתי והמדיני.
 2. העלאת המודעות לקשר שבין התפיסה של מיעוט חברתי לבין התפיסה של זכויות אדם - ובהן זכויות חברתיות וזכויות קולקטיביות - כבסיס למאבק ולשינוי. העלאת המודעות לקשר שבין זכויות האדם והאזרח ומימושן ובין תהליכי קבלת החלטות והמדיניות החברתית-כלכלית של הממשלה.
 3. בחינת מקומם הנוכחי והעתיד של אנשים המתמודדים עם מוגבלות נפשית כחלק מהתנועה לאנשים עם מוגבלות, תוך הבנת המורכבות והאתגרים הצפויים בעת פעילות משותפת. יצירת מודעות בסיסית לצורך בעבודה משותפת תוך פיתוח היכולת לקדם את האינטרסים הייחודיים להם, ניהול משא ומתן ויצירת שיתוף פעולה.
 4. הקניית מיומנויות וכלים בסיסיים לקידום מאבקים ומהלכים של השפעה על מדיניות, תוך הבנת הקשיים והתמודדות עמם, כמו: לימוד סוגיה, בניית תכנית פעולה, אסטרטגיות לשינוי, עקרונות לניהול משא ומתן, שיתוף פעולה ועוד.
 5. מתן תמיכה וייעוץ להתארגנויות, יוזמות או רעיונות בתהליך התפתחותם, על פי צרכי המשתתפים. מתן אפשרות ליצירת שיתוף פעולה בין הארגונים, ההתארגנויות או הפעילים במהלך הקורס ובהטמעתו לאחר סיומו.
 6. יצירת מסד לשיתוף פעולה בין ארגונים, התארגנויות וקבוצות סביב נושאים משותפים ברמת תכנון פרויקטים וביצועם, שיתוף בידע, כולל למידת עמיתים והיכרות עם עולם הארגונים בכלל.

גיוס עמיתים לקורס

בהתאם לציפייה שמשותפת הקורס יהיו לא רק 'תלמידים' שיספגו מידע, אלא פעילים ומנהיגים עתידיים שיתרמו לעיצוב הקורס ובהמשך יהפכו למובילים בקהילה, הוחלט להשתמש במונח 'עמיתים', כינוי המבטא כבוד וציפייה כאחד. קהל היעד המתוכנן של הקורס הוגדר כ'אנשים בעלי מוטיבציה ברורה לפעול בעולם השינוי החברתי ובעלי כישורים לעשייה וניסיון בפעילות קודמת'. כמו כן נדרשה מן המשתתפים נכונות בסיסית לחשיפה מתאימה ותלוית-הקשר כחלק מפעילותם בהווה ובעתיד. הוחלט כי תינתן עדיפות לאנשים הממלאים בפועל תפקידים בארגוני החברה האזרחית (בשכר או בהתנדבות). עם זאת נקבע כי יתקבלו לקורס גם אנשים ללא ניסיון קודם בפעילות חברתית שיביעו עניין רב ומוטיבציה לפעולה, בבחינת 'אין העבר מעיד על העתיד'.

תהליך גיוס המשתתפים ארך כחודשיים. שלחנו דוא"לים לרוב ארגוני האנשים עם מוגבלות בארץ ונתנו הסבר קצר על הקורס; לדוא"לים צירפנו טופס הגשת מועמדות לקורס. לאחר מכן ניהלנו שיחות מעקב טלפוניות עם נציגי הארגונים. מאמץ שיווקי מיוחד עשינו כדי להגיע לאוכלוסיית המתמודדים עם מוגבלות נפשית: פרט לפנייה לארגונים של אנשים עם מוגבלות נפשית, פנינו גם אל ארגוני הורים, אל אנשי מקצוע, לרבות רכזי השיקום בכל הארץ, וכן למנחים אחרים שהובילו בעבר קורסים אחרים בעבור מתמודדים. בד בבד עם פניות אלו פרסמנו מידע על הקורס באתרי האינטרנט של ארגוני אנשים עם מוגבלות ובפורומים רלוונטיים ברשת. בנוסף, פרסמנו את הקורס במודעה במוסף '7 ימים' של ידיעות אחרונות והתראיינו לתוכנית העוסקת בנושאים חברתיים ברשת ב' והצגנו בה את הקורס ואת אופן הגשת המועמדות אליו.

בעקבות פעילות שיווקית נמרצת זו, הגישו כ-80 איש את מועמדותם לקורס. על פי טופס הגשת המועמדות, בחרנו כ-50 מועמדים שהפרופיל שלהם תאם במידה הרבה ביותר את פרופיל המשתתפים המבוקש, והזמנו אותם לריאיון אישי. כל מועמד רואיין במשך כחצי שעה על ידי שני מראיינים, כדי לבדוק אם הוא מתאים לתוכנית ואם התוכנית מתאימה לו, וכדי ללמוד על מחויבותו של המועמד לעמוד בדרישות הקורס - נוכחות במפגשים, שמירה על לוחות הזמנים וביצוע מטלות במהלך הקורס. בנוסף, הבהרנו בריאיון כי אנו מצפים שבוגרי הקורס יעסקו בהתארגנות, בפעולה או בפרויקט המקדמים בקהילה נושאים

הקשורים בזכויות ובצדק חברתי - אם כחלק מארגון קיים ואם באמצעות התארגנות חדשה.

עם השלמת שלב הראיונות, החלטנו לקבל לקורס 24 משתתפים: מחציתם מתמודדים עם מוגבלות נפשית והשאר אנשים עם מוגבלויות אחרות - לקויות שמיעה, לקויות ראייה, נכויות פיזיות מסוגים שונים ולקות למידה. כשני שלישים מן המשתתפים היו פעילים בארגונים של אנשים עם מוגבלות - 'מל"מ (מתמודדים למען מתמודדים)', 'לשמה - להעצמה בבריאות הנפש', 'בקול - ארגון לכבדי שמיעה ומתחרשים', פורום נשים עם מוגבלויות של ארגון 'בזכות', 'קהילה נגישה' של החברה למתנ"סים, 'עמותת אלמנארה לקידום העיוורים באוכלוסיה הערבית' ו'ארגון אידל - לעולים עם מוגבלויות'. כמו כן בחרנו נציגים משתי עמותות נוספות הפועלות כחלק מארגונים חברתיים אחרים: 'עזר מציון' ו'קל"ף - קהילה לסבית פמיניסטית'. בין המשתתפים היו אנשים בעלי רקע עשיר בפעילות למען שינוי חברתי אך גם פעילים בראשית דרכם. הקבוצה כללה נשים וגברים, יהודים וערבים, דתיים וחילוניים, עולים חדשים וותיקים, הטרוסקסואלים והומוסקסואלים ונציגים מהמרכז ומהפריפריה.

הכנת המקראה לקורס

בשלב הכנת הקורס חיפשנו טקסטים העוסקים באנשים עם מוגבלות כאחד האפיקים להכרת עולם השינוי החברתי. התברר לנו כי בעשור האחרון החלה להתפרסם בארה"ב ובאירופה ספרות אקדמית ענפה המציגה את התפתחות השיח הביקורתי בתחום של אנשים עם מוגבלות, והיא מתעדת את סיפור התנועה לזכויות אנשים עם מוגבלות מראשיתה ועד לימים אלה. ספרות אקדמית זו מתפתחת בד בבד עם תחום לימודים אקדמי - disability studies - שבו עוסקים באופן ביקורתי, לרוב אנשים עם מוגבלות בעצמם, בניתוח המצב החברתי של אנשים עם מוגבלות ויוצרים שיח המכוון לשנותו. כשחיפשנו חומרים דומים בעברית, גילינו כי כמעט שלא קיימים פרסומים ברוח השיח הסוציולוגי-ביקורתי או פרסומים המתעדים את התפתחות התנועה של אנשים עם מוגבלות בארץ. לעומת זאת קיימים חומרים ביקורתיים בעברית המתייחסים להיבטים משפטיים-חקיקתיים של אנשים עם מוגבלות בעולם ובארץ.

לימוד הטקסטים השונים באנגלית ובעברית בשלב הכנת הקורס יצר תהליך למידה משמעותי בנושא. בעקבותיו החלטנו להפיק מקראה

שתחולק לעמיתים ותהווה חומר רקע למפגשים השונים בקורס. בקביעת החומרים שייכנסו למקראה עמדו לנגד עינינו מספר שיקולים, ואלה הם:

- קורס המנהיגות אינו אקדמי במהותו אלא מכוון לעשייה אקטיביסטית.
- חשוב שהחומרים במקראה יהיו נגישים לכולם ולא יחייבו רקע אקדמי קודם או יכולות התמודדות עם טקסטים ברמה אקדמית.

מסיבות אלו החלטנו לשלב במקראה מאמרים אקדמיים, פרסומים ביקורתיים בשפה נגישה ויומיומית יותר וחומרים העוסקים באופן ישיר באסטרטגיות ובטקטיקות פעולה מתחום המנהיגות והשינוי החברתי. בשל מיעוט החומרים בעברית, מסרנו לתרגום כמה מאמרים ופרסומים כדי לכלול אותם במקראה. המקראה מאורגנת על פי שערים. השערים הראשונים עוסקים בהצגת התשתית הערכית-אידיאולוגית של השינוי החברתי בתחום של אנשים עם מוגבלות; השערים האמצעיים מביאים מידע הקשור בקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות בארץ ובעולם, בעיקר מההיבט החקיקתי; השערים האחרונים מוקדשים לחומרים מעולם השינוי החברתי והמנהיגות, שנעשה בהם שימוש בהשתלמויות אחרות של שתי"ל.

עקרונות מנחים להנחיית הקורס

תהליך ההיכרות עם הארגונים ועם צרכיהם, בשילוב עם הניסיון והידע המצטבר של שתי"ל ושל המנחים בפיתוח ובהנחיה של קורסים לפעילים חברתיים, הוביל לניסוח מספר עקרונות מנחים להנחיית הקורס:

- א. הנגשת הקורס באופן אופטימלי ובכל עת לכל אחד מהעמיתים.
- ב. תפיסת העמיתים כשותפים אמיתיים ומשמעותיים ביצירת הדרך המשותפת.
- ג. איזון בין למידת תכנים ומיומנויות ובין התנסות ולמידה מתוך התבוננות על ההתנסות (שילוב בין תוכן לתהליך).
- ד. הקפדה על לוח הזמנים ועל המשימות המתוכננות תוך גמישות ופתיחות ליוזמות ולשינויים.
- ה. תפיסה כי ניסיון החיים של כל אחד מהעמיתים מהווה מקור חשוב ללמידה.
- ו. פיתוח שיח בפורום אינטרנטי ככלי להכלה ולבניית קהילה.
- ז. שמירה על חיבור בין מסגרת הקורס ובין המציאות החיצונית.

תכנית הקורס

הקורס כלל 12 מפגשים שבועיים, מתוכם 10 מפגשים של 4 שעות, יומיים מרוכזים עם לינה (ריטריט) וסיור יומי אחד (סה"כ 60 שעות). התכנים שנלמדו במסגרת הקורס היו כדלקמן:

1. שינוי פרדיגמה: היכרות עם התנועה לזכויות אנשים עם מוגבלות ועם מודלים שונים לתפיסת מוגבלות - המודל הרפואי, המודל החברתי, ומודל זכויות האדם.
2. המעבר מההתמודדות האישית לפעילות בחברה האזרחית
3. אסטרטגיות לשינוי חברתי.
4. התפתחויות בחקיקה הנוגעת לאנשים עם מוגבלות בארץ ובעולם.
5. שילוב כלים לקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות, תוך שימת דגש על השימוש בכלים משפטיים.
6. מיפוי קונפליקטים ועבודה עם קונפליקטים.
7. מיומנות בעבודה בינאישית - ניהול 'שיחות קשות'.
8. עבודה עם כלי התקשורת כאסטרטגיה לשינוי חברתי.
9. לובי - השפעה על מעצבי מדיניות כאסטרטגיה לשינוי חברתי.
10. שינוי חברתי הקשור בקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות - מבט השוואתי על הנעשה בעולם.

הערכת הקורס

במהלך הקורס התקיים תהליך מתמיד ומתמשך של למידה, הערכה וביצוע שינויים בהתאם לצרכים. בסיום הקורס ביצענו הערכה מסכמת תוך סקירת הקורס כמכלול. לשם כך, השתמשנו במספר מקורות מידע:

- התפתחויות נצפות - פעילות של העמיתים ותוצרים נצפים של הקורס.
- משובים - באמצע ובסיום הקורס.
- במות לביטוי אישי של העמיתים - יומנים רפלקטיביים וכתובה בפורום באינטרנט.
- ניתוח התהליך ואופן יישום עקרונות ההנחיה בקורס על ידי המנחים.

בסעיפים הבאים נציג את ממצאי ההערכה כמתייחסים לגורמים תהליכיים ולגורמים תוצאתיים. תחילה נתאר את יישום העקרונות המנחים להנחיית הקורס. לאחר מכן נביא נתונים על מידת שביעות הרצון של המשתתפים באופן כללי ומהמרכיבים השונים של הקורס. בסוף הסקירה נציג את הערכתנו אשר למידה שבה הושגו מטרות הקורס לקידום שינוי ברמת הפרט, הארגונים והמאבק הציבורי בתחום של אנשים עם מוגבלות בארץ.

יישום העקרונות המנחים בהנחיית הקורס

התייחסות רטרופקטיבית של המנחים לאופני היישום בפועל של העקרונות המנחים שנקבעו בשלב תכנון הקורס:

הנגשת הקורס באופן אופטימלי ובכל עת לכל עמית בקורס

המונח הנגשה נתפס במובן רחב ומכיל, ועם זאת נעשה מאמץ לזהות את הצרכים המגוונים הייחודיים של עמיתי הקורס בתחום הנגישות, ולתת להם מענה. במקרים רבים התברר כי הנגשה לאנשים עם מוגבלות מסוג אחד מועילה ותורמת גם לאנשים עם מוגבלות אחרת.

- **מענה למוגבלות נפשית:** לאנשים עם מוגבלות נפשית ניתנו מענים כגון, תיאור הפעילות הצפויה במפגש והקטנת אי הוודאות, גמישות כלפי היעדרויות על רקע של משברים נפשיים וכן שיחות אישיות וליווי אישי במהלך הקורס.
- **מענה למוגבלות פיזית:** לאנשים עם מוגבלות פיזית נבחר, לאחר חיפוש רב, מקום לקורס - מרכז פסגה של החברה למתנ"סים בחולון - מבנה חד קומתי, נגיש יחסית לתחבורה ולחנייה ובעל שירותים נגישים. בדיעבד התברר כי השירותים אינם מרווחים דים לכניסת כסא גלגלים, והחדר צפוף מעט בשביל נידות בכסא גלגלים.
- **מענה למוגבלות חושית:** למען אנשים עם מוגבלות חושית נעשה שימוש באביזרים שונים: מערכת הגברה לכבדי שמיעה, מתרגמת לשפת סימנים לאנשים עם חירשות וחלוקת כל החומרים הכתובים בגרסת מחשב המתאימה להדפסה בכתב ברייל לאנשים עם לקות ראייה.

תפיסת העמיתים כשותפים אמיתיים ומשמעותיים ביצירת הדרך המשותפת

עיקרון זה בא לידי ביטוי קודם כל בהבניה שנעשתה בשלב התכנון, שאז הוחלט להימנע מתכנון שני מפגשים מרכזיים - הרטריט ויום הסיור - כדי להזמין את עמיתי הקורס להשתתף בהבנייתם. ואמנם, במהלך הקורס התגבשו בקרב העמיתים צוותים לתכנון הרטריט ולתכנון הסיור בירושלים. צוותים אלה בחרו את הנושאים המרכזיים לרטריט ועיצבו עם המנחים את יום הסיור.

במהלך הקורס כולו הייתה שקיפות מצד המנחים בכל הקשור לחשיבה ולשיקולים שהנחו אותם בתהליך קבלת ההחלטות, החל בתהליך התכנון וכלה בקורס עצמו. המנחים הזמינו את המשתתפים לקיים עם דיאלוג והיו מוכנים לקבל ביקורת ולשנות את התכנון בעקבות הדיאלוג הזה.

איזון בין למידת תכנים ומיומנויות ובין התנסות ולמידה מתוך התבוננות על ההתנסות (שילוב בין תוכן ותהליך)

ההתבוננות על הלמידה וההתנסות במהלך המפגשים שימשו כלי לעיבוד החוויות האישיות וליצירת מרחב של חוויה משותפת. בדרך זו של 'למידה על הלמידה' היה אפשר לבחון ללא הרף את התהליכים המתרחשים בקורס ולהעריךם תוך כדי הפעילות. כך, למשל, כל מפגש נפתח בחצי שעה של פתיחה וחיבור אל המפגש הקודם - אילו מחשבות ורגשות ליוו את המשתתפים מאז המפגש הקודם, אילו רגשות חשים המשתתפים בבואם למפגש הנוכחי? גם בסיום כל מפגש הקדשנו חצי שעה של רפלקסיה על המפגש - אילו תובנות, מחשבות ורגשות התעוררו בעקבותיו ועם מה המשתתפים יוצאים ממנו.

הקפדה על לוח הזמנים ועל המשימות המתוכננות תוך גמישות ופתיחות ליוזמות ולשינויים

מסגרת המפגשים תוכננה מראש בהתאם למטרות הקורס. עם זאת, המסגרת שימשה רק מתווה כללי והייתה פתוחה לשינויים בהתאם לצרכי העמיתים. כך, למשל, התכנים הספציפיים של כל מפגש ומפגש תואמו עם המרצים סמוך למועד המפגש. ברבים מהמפגשים יזמו העמיתים דיון קבוצתי הנוגע להתמודדות או לדילמה הקשורות לפעילותם החברתית.

כמו כן, כאשר עלו סוגיות משמעותיות בתהליך הקבוצתי, הוקדש זמן מתאים לליבון בשיחה קבוצתית.

ניסיון החיים של כל אחד מהעמיתים מהווה מקור חשוב ללמידה

אחת מהנחות היסוד בתכנון ובהנחיה של הקורס הייתה שבקבוצה טמון ידע רב ומשמעותי ביותר המהווה את אחד המשאבים המרכזיים ללמידה. תפיסת ניסיון החיים כמשאב באה לידי ביטוי בקורס בשני אופנים עיקריים: האחד - שיתוף בדילמות ובהתמודדויות בתחום השינוי החברתי; והשני - חשיפת חוויות של התמודדות עם המוגבלות כמשאב להתמודדות אישית וללמידה קבוצתית.

- **שיתוף בדילמות והתמודדויות בתחום השינוי החברתי:** הקדשנו זמן ללמידת עמיתים - התייעצות סביב התנסויות ודילמות הקשורות לפעילות חברתית. אחדים מהעמיתים בחרו לשתף ולהתייעץ בסוגיות שונות, למשל: מאבק להנגשת בית הספר שבנה של אחת העמיתות למד בו, סוגיות העולות מתוך התמודדותן של נשים לסביות עם מוגבלות, התייעצות בדילמה על הקמת עמותה ועוד. תהליך למידת העמיתים בקבוצה סיפק מרחב לחשיבה ולהתייעצות משותפת. העמית המתיעץ קיבל במה להצגת הדילמות שלו ושמע מעמיתים אחרים נקודות מבט חדשות ורעיונות לפעולה מתוך עמדה תומכת ואמפתית. העמיתים עצמם קיבלו השראה מפעילות העמית המתיעץ ונוכחו לדעת שקיימים קווי דמיון בין ההתמודדויות השונות ובין הלבטים והקשיים המתעוררים במהלך המאבק לשינוי חברתי.
- **חשיפת חוויות של התמודדות עם המוגבלות כמשאב להתמודדות אישית וללמידה קבוצתית:** אדם מכיר לעומק את ההתמודדות עם המוגבלות הפרטית שלו ואולי יכול לתאר לעצמו התמודדות עם מוגבלות הדומה לשלו. קשה מאוד להבין מה המשמעות של התמודדות עם מגבלה אחרת: מה זה אומר בחיי היום יום? מהי ההתמודדות הגופנית, החושית או הנפשית ומהן ההשלכות של ההתמודדות הזו על שאר תחומי החוויה והחיים? אילו מגבלות מציבה החברה בפני האדם? מהי ההנגשה הנדרשת כדי שהאדם יוכל לתפקד בצורה אופטימלית בחברה? המפגש שזימן הקורס בין אנשים המתמודדים עם מוגבלויות מסוגים שונים יצר רצון אמיתי של העמיתים ללמוד על ההתמודדויות של חבריהם. למידה זו התרחשה הן באופן מתוכנן (למשל, במפגש השלישי שעסק בהכרת

ההתמודדויות של העמיתים) והן מתוך יוזמה ספונטנית של העמיתים (למשל, כשביקשו לספר על מוגבלותם ועל ההתמודדות הנובעת ממנה או כאשרו ביקשו לשמוע על כך מעמיתים אחרים).

פיתוח שיח בפורום אינטרנטי ככלי להכלה ולפיתוח קהילה

סמוך לפתיחת הקורס, לאחר שהוברר עם העמיתים אם יש להם נגישות לאינטרנט, נפתח באתר האינטרנט של שתי"ל פורום המיועד לעמיתי הקורס בלבד. במהלך הקורס התקיימה התכתבות פעילה של העמיתים בינם לבין עצמם ובין העמיתים למנחים. בפורום השתתפו באופן פעיל כמחצית מהעמיתים בקורס. הפורום חיזק את תחושת הקהילה של העמיתים והקל על המשך הקשר בין העמיתים בין המפגשים. הוא אפשר לעמיתים לעבד חוויות שעברו בקורס ולהתייעץ זה עם זה בנושאים הקשורים לעשייה בתוך הקורס ומחוצה לו.

שמירה על חיבור בין מסגרת הקורס ובין המציאות החיצונית

הקורס היה מסגרת מובנית ומוגדרת של למידה. בד בבד עם הרצון ליצור מסגרת בטוחה ומגינה, היה חשוב לנו לפעול מתוך חיבור מתמיד למציאות החיצונית. החיבור המתמיד היה חשוב כדי שהקורס יהיה רלוונטי לעמיתים וכדי שבמהלכו, ולאחריו, הם יוכלו ליישם בחייהם את הנלמד בו. עיקרון זה קיבל ביטוי בכמה אופנים בקורס:

- התייחסות לאירועים אקטואליים כמו הפסקת ועדות סל שיקום - מהי הסוגיה, מהי הבעייתיות שהיא מעוררת ומהם הניסיונות של הגופים השונים להוביל לשינוי חברתי?
- פעילות עם 'הפנים החוצה'. במהלך הקורס נוצרו כמה הזדמנויות להיפגש עם דמויות מובילות הפועלות בתחום השינוי החברתי לאנשים עם מוגבלות בארץ ובעולם. מפגשים אלו אפשרו שיחה על נושאים אקטואליים וחשיבה משותפת על פעילות משותפת אשר יכולים לצמוח מהם. אלא כללו:
 - מפגש עם עו"ד דיוויד לפופסקי, מוביל במאבק לזכויות אנשים עם מוגבלות בקנדה, שהוזמנו והצטרפו אליו נציגים מארגוני אנשים עם מוגבלות;
 - פאנל של מנהיגים בארגוני אנשים עם מוגבלות במסגרת הרטריט;
 - פאנל של נציגי ארגונים לשינוי חברתי במסגרת יום הסיוע;

- מפגש עם חבר הכנסת רן כהן, יוזם השדולה לקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות בכנסת, במסגרת יום הסיוע;
- מפגש עם פרופ' סומי קוליגן וגב' ליאת בן משה, חוקרים בתחום לימודי מוגבלות בארה"ב.
- הזמנה של העמיתים ליטול חלק בפעילויות ציבוריות שהתקיימו בעת קיומו של הקורס, אך מחוצה לו, לרבות השתתפות והצגה בכנסים.

שינויים ברמת העמית וקבוצת העמיתים

מטרות הקורס בשביל העמית הבודד ובשביל קבוצת העמיתים בקורס היו העצמה אישית, פיתוח תודעה פוליטית כקבוצת מיעוט, פיתוח זהות קולקטיבית של אנשים עם מוגבלות המשלב את המתמודדים עם מוגבלות נפשית ופיתוח מסוגלות לפעילות אפקטיבית. עקב משכו הקצר של הקורס (60 שעות, על פני חודשיים וחצי), לא נדרשו העמיתים לפתח פרויקט משל עצמם. הציפייה הייתה שכתוצאה מהקורס יגבירו העמיתים את עשייתם הקודמת, ישתלבו בתוך עשייה של ארגונים קיימים ואף ייזמו מהלכים חדשים.

ניתן להבחין בין תוצרים שהם בבחינת פיתוח עצמי של העמית כסובייקט המסוגל לפעול ובין עשייה והשפעה בפועל כתוצאה מהקורס. בסעיפים הבאים נביא ציטוטים שהוצאנו מתוך המשובים של סוף הקורס והמתייחסות למרכיבים אלה של שינוי ברמת העמית. לאחר מכן נדון במידה שהשפיע הקורס על רמת המעשה ועל המעגלים הרחבים יותר מחוצה לו.

העצמה אישית

העמיתים התייחסו בהרחבה להיבט ההעצמה האישית וציינו את התפתחותם בתחומים הבאים: חיזוק הביטחון עצמי, אומץ להתקומם נגד עוולות, יכולת ביטוי עצמי, חיזוק תחושת האחריות כלפי קהילת האנשים עם מוגבלות, פיתוח תודעה קולקטיבית של אנשים עם מוגבלות וחיזוק הקשר לקבוצה זו. להלן כמה דוגמאות מתוך מה שכתבו העמיתים:

'חוויתי בקורס צדדים בעצמי שלא הכרתי. הקורס עזר לי לחוש ביטחון ולקום נגד דברים שאיני מסכימה איתם.'

'הקורס נתן לי תקווה, הזדמנות להתנסות, הזדמנות להופיע במצבי חולשה, ולקבל סיוע ולשתף בדעות ובחוויות.'

'בקורס הזה העזתי להביע את עצמי במילים ובפעילות באופן חופשי, כמו שלא עשיתי קודם.'

'ניתן לומר שחזרה העטרה ליושנה. משהו מן הכריזמה שלי ומתפקודי כמנהיגה חברתית בימים רחוקים, ימי בית הספר, ימי טרום מחלות ומוגבלות, ימים של עשייה "רגילה" שב ועלה.'

פיתוח תודעה קולקטיבית כקבוצת מיעוט

בעניין התודעה הקולקטיבית, העמיתים התייחסו לשתי נקודות מרכזיות: האחת, גיבוש התפיסה שזכויות האנשים עם מוגבלות הן זכויות אדם, והשנייה, פיתוח תודעה קולקטיבית - הכרה בחשיבותה של תנועה משותפת של אנשים עם מוגבלויות מסוגים שונים. למשל:

'נושאים שבעבר לא היו לי דעות מגובשות לגביהם השתנו, וכיום יש לי אידיאולוגיה די מגובשת עם עצמי לגבי זכויות אדם בכלל וזכויות אנשים עם מוגבלות בפרט.'

'החומרים הכתובים שאבו אותי אליהם. הרגשתי שמרגע לרגע סטיגמות ודרכי חשיבה שהיו חלק ממני בכל מהלך חיי מתפוררות וקורסות, מפנות את מקומן להלך רוח שונה, למחשבות חדשות.'

פיתוח זהות קולקטיבית של אנשים עם מוגבלות המשלב את המתמודדים עם מוגבלות נפשית

כל העמיתים התייחסו למפגש עם אנשים עם מוגבלויות אחרות משלהם כאל אחת התרומות המשמעותיות ביותר של הקורס. הייתה התייחסות מיוחדת למפגש בין אנשים המתמודדים עם מוגבלות נפשית לאנשים עם מוגבלויות אחרות; המפגש תרם רבות לשני הצדדים. מתמודדים העידו כי המפגש אפשר להם להבין לראשונה את הצרכים של אנשים עם מוגבלויות אחרות ולראות את המשותף בין הצרכים של כל הקבוצות. המפגש יצר סולידריות ורצון לפעול יחד והבנה שלסנגור הדדי יש כוח עצום. למשל:

'תמיד הייתי אדם סבלני לזולת, אבל הקורס אפשר לי להכיר יותר לעומק את עולמם של אנשים המתמודדים עם קשיים שונים. למדתי לראות שישנם מאבקים ודרכים של אנשים בחברה שדומים למאבקים ולדרכים שאני עברתי.'

'היה מאוד מעודד לראות את ההתעניינות, האכפתיות והקבלה של בעלי מוגבלויות אחרות לנפגעי הנפש. ראיתי שיש הרבה דברים משותפים.'

'המפגש בקורס מאוד קירב אותי לנכי נפש, אני מבינה יותר את הצרכים שלהם ומבינה היכן צריך להיות שינוי אמיתי (לא רק עבור נכים פיזית וחושית).'

'אני מרגיש שיצאתי מהגטו של קהילת המתמודדים וזכיתי להכיר את עולמם של אנשים עם נכויות שונות.'

'(הבנתי) שכולנו באותה סירה, כולנו בעלי המוגבלויות שהחברה מגדירה אותנו כשונים אחד מן השני בגלל ההגדרה של המוגבלות. למעשה לכולנו יש המון המון במשותף, דבר שלא ידעתי וחשבתי לפני הקורס.'

פיתוח מסוגלות לפעילות אפקטיבית

אשר לפיתוח מסוגלות, העמיתים התייחסו להבנת האסטרטגיות לשינוי חברתי ובכלל זה ליצירת סדר וארגון באסטרטגיות, להבנת ההשפעות של כל אסטרטגיה, להפעלת שיקולי הדעת בבחירת אסטרטגיות שונות וללימוד מיומנויות פעולה פרקטיות. למשל:

'היה לי חשוב במיוחד הרכישה של כלים ומיומנויות כמו אסטרטגיות לשינוי חברתי, או מיומנויות כמו ניהול שיחות קשות ומיפוי קונפליקטים. כל אלו מציינים בידע לניהול יותר מושכל ומנוסה בחיי היום יום במישורים שונים בחיים.'

'בקורס קיבלתי ידע על "שינוי חברתי", לובי, תקשורת, שיחות קשות ואסטרטגיות שונות. למדתי שיש לחבר מוחות לכוחות וכך לצאת לשינוי.'

'למדתי על סוגי מאבקים שונים, דבר שעזר לי לנהל שיחה רצינית עם עצמי בקשר למהי הדרך שיכולה להתאים לי.'

שינויים ברמת העשייה החברתית בעקבות הקורס

כאמור, העמיתים לא נדרשו לפתח פרויקט אישי במסגרת הקורס. עם זאת הייתה למנחים ציפייה כי בעקבותיו יגבירו העמיתים את מעורבותם ואת פעילותם, אם כחלק מארגונים קיימים ואם ביוזמות חדשות. אם

אפשר להצביע על הצלחה ביצירת שינוי תודעתי אצל כל בוגרי הקורס, הרי בקשר לעשייה החברתית ההצלחה הייתה חלקית יותר. יחד עם זאת, במהלך הקורס ובעקבותיו ניתן היה בהחלט לראות עמיתים שהעזו להגביר באופן משמעותי את פעילותם למען קידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות. להלן כמה דוגמאות להתפתחויות משמעותיות בעולם המעשה:

- השתתפות עמיתות עם מוגבלות מסוגים שונים כדוברות בכנס מטעם נציבות השוויון בנושא 'אחריות חברתית של אנשים עם מוגבלות'.
- מינוי עמיתה לתפקיד רכזת השדולה לאנשים עם מוגבלות בכנסת.
- פניות בכתב לחבר הכנסת רן כהן, יו"ר השדולה לאנשים עם מוגבלות בכנסת, בסוגיות שונות, כמו, למשל, הקמת תחנת ממסר לחירשים, השתלבות בתעסוקה, הקצאת תקציבים, מימון המדינה לשתלים קוכליארים (שבמקרים מסוימים מקנים שמיעה לאנשים חירשים), הצגת מודל החלמה בבריאות הנפש ועוד.
- תחילת עבודה על מיזמים שונים, כולל הגשת שתי הצעות לקרן לעידוד יזמות חברתית. לדוגמה, קואופרטיב למתמודדים, שירותי השמה לתעסוקה לאנשים עם מוגבלות ותוכנית חינוכית לשינוי עמדות כלפי אנשים עם מוגבלות.
- קידום מגוון מאבקים מקומיים, למשל: הנגשת בי"ס להורים עם מוגבלות, הנגשת תיאטראות, התאמת שירותים לאנשים חירשים במהלך מלחמת לבנון השנייה ועוד.

ביקורת העמיתים על מרכיבים שונים של הקורס:

העמיתים התבקשו להציע הצעות לשינוי לקראת המחזור הבא של הקורס. בתשובותיהם התייחסו העמיתים לכמה נקודות מרכזיות:

א. נוצרה תחושה של עומס שהקשתה להפנים ולעבד את הנושאים שעלו בקורס. העומס נבע מ:

- גורמים מבניים - תדירות שבועית של המפגשים, הפסקות קצרות מדי במהלך המפגש.
- גורמים תוכניים - מעבר מהיר מנושא לנושא: כל שבוע הוקדש לתחום תוכן או לאסטרטגיה אחרת, ולא היה די זמן לעבד כל מפגש.
- גורמים רגשיים - הפגישות הובילו לעומס רגשי שהיה משמעותי וחשוב, אך גם הקשה על העמיתים.

- ב. לא נוצר מעבר מספק לשלב היישומי - הייתה הרגשה שהכלים והמיומנויות נלמדו בצורה מרוכזת מאוד, שאינה מאפשרת עדיין מעבר ליישום בשטח.
- ג. רצון ללמוד מיומנויות וכלים מעשיים רבים יותר - לעבות את המפגשים בסימולציות ובהתנסויות מעשיות רבות יותר ולקבל עוד כלים של עבודה עם צוות והובלת פרויקט. מתוך המשובים עלה שהעמיתים היו מרוצים מאוד מסדנאות כמו 'מיפוי קונפליקטים' ו'ניהול שיחות קשות', כיוון שחשו שבסדנאות אלו רכשו **מיומנויות** מעשיות מאוד שהם יוכלו להשתמש בהן מרגע שיצאו מהמפגש. לעומת זאת, סדנאות שהם למדו בהן **אסטרטגיות** כמו 'לובי ותקשורת' אמנם נתפסו כחשובות מאוד אך בעלות ערך מעשי נמוך יותר. מפגשים אלו מצריכים היכרות מוקדמת עם עולם התוכן של עבודת לובי ותקשורת, שרוב העמיתים לא מכירים מקרוב וגם לא עשו בו עדיין שימוש נרחב.
- ד. רצון להעמיק עוד יותר בלמידה של הפעילות שמבצעים חברי הקבוצה.

דיון

הדיון ירחיב את ההתייחסות אל הקורס, כדי לראותו בהקשר הרחב יותר - מעורבותם של אנשים עם מוגבלות בארץ במאבק לקידום זכויותיהם. הסוגיות שיידונו הן כדלהלן: ההבדלים בין העמיתים ביישום בשטח של מה שלמדו בקורס; למידה מניסיון שילובם של אנשים עם מוגבלות נפשית; סוגיית ההמשכיות לבוגרי הקורס; וקיום קורסים נוספים.

השוני בין העמיתים ביישום בשטח של מה שלמדו בקורס

קיימים בין העמיתים הבדלים במעבר מהשינוי התודעתי שחל בהם בקורס לשינוי בעשייה בשטח. אפשר להצביע על מספר משתנים היכולים להסביר הבדלים אלה. לכאורה, השוני שהיה קיים מלכתחילה באקטיביזם של העמיתים - בין אלה שכבר לפני הקורס היו פעילים בארגונים של אנשים עם מוגבלות לבין אלה שהקורס חשף אותם לראשונה לתחום האקטיביזם - היה יכול להסביר את ההבדלים בתוצאה. בפועל, האקטיביזם הקודם היווה אמנם יתרון לעמית שהיה לו

שדה לפעילות בעקבות הקורס, אך היו גם עמיתים שהיו פעילים קודם אך לא הגבירו את פעילותם בעקבות הקורס ואחרים שלא היו פעילים כלל, והחלו לפעול באינטנסיביות בעקבות הקורס.

כזכור, החלטנו שבשל משכו הקצר של הקורס, לא יהיה זה נכון לדרוש מהעמיתים לפתח פרויקט כחלק ממחויבותם לקורס. החלטה זו לוותה בציפייה ובתקווה שהשתתפות הפעילה בקורס תצמיח עשייה משמעותית בצורה אורגנית. אכן, אצל חלק מהמשתתפים היא ארעה באופן משמעותי ביותר. ייתכן שאצל אחרים התרחש שינוי בעשייה אבל במישורים שאינם גלויים לעין, במעגלים הקרובים של החיים. כמו כן ייתכן שאצל אלה שלא מצאו אפיקים לעשייה בעקבות הקורס, ההשקעה תישא פרי בעתיד.

אצל העמיתים שתרגמו פחות מחבריהם את הלמידה בקורס לעשייה חברתית ניתן להצביע על מספר גורמים מעכבים: עומס בתחומים אחרים בחיים, משברים נפשיים במשך הקורס ואחריו, העדר כיוון ומסגרת לפעולה קונקרטית וקשיים בקישור לארגונים.

למידה מניסיון השתלבותם של אנשים עם מוגבלות נפשית

במהלך הקורס התבררה חשיבותו הרבה של השיתוף - הבנת האחר וההיכרות עמו התגלו כתנאי חיוני ליצירת סולידריות אמיתית. כדי שאנשים עם מוגבלויות מסוגים שונים יוכלו ליצור קהילה משותפת ולהיאבק יחדיו לקידום מטרות משותפות, עליהם להכיר את החוויות של אנשים המתמודדים עם מוגבלות שונה משלהם, את המשותף ואת השונה ביניהם. מתוך היכרות מעמיקה ואינטימית שכזאת ניתן להסיר מחיצות, להכניע סטריאוטיפים ולהגביר את הנכונות ואת הרצון לפעול יחד.

השתלבותם של המתמודדים עם מוגבלות נפשית בתוך הקבוצה חשף את הקושי של המתמודדים, גם של אלה שכבר עברו דרך התפתחותית משמעותית, להסביר מהי משמעותה של פגיעה נפשית. הקושי נבע מכמה סיבות: ראשית, קיים קושי בעצם הנכונות לשתף בחוויית ההתמודדות, כי שיתוף בחוויות ובקשיים נעשה בדרך כלל למטרות טיפוליות ומציב את המתמודד בעמדה של תלות והיזקקות לעזרה מול מטפל בריא. לעומת זאת, מטרת השיתוף בקורס הייתה שונה: לחזק את ההיכרות ההדדית, למצוא את הדמיון ואת השוני בהתמודדות כדי להכיר באינטרסים ובצרכים משותפים ולהגביר את היכולת לפעול יחדיו מתוך סולידריות. שנית, קשה מאוד לבטא במילים ולהסביר מה המשמעות של התמודדות

עם פגיעה נפשית. הדבר מצריך יכולת אינטרוספקטיבית ויכולת ביטוי גבוהה.

קושי זה של אנשים עם מוגבלות נפשית לשתף ברמת החוויה יצר תסכול אצל עמיתים עם מוגבלויות אחרות שרצו להכיר אותם ואת חוויותיהם מקרוב, והוא מצא את ביטויו בפורום האינטרנטי ובשיחות עם המנחים. רק באפיקים אלה התאפשר להם לבטא את התסכול ולשוחח גלויות על הקושי. בסופו של דבר, הביא השיתוף בקושי להתקרבות בין העמיתים עם מוגבלות נפשית ובין העמיתים האחרים.

גורם נוסף שהקשה על ההשתלבות ושנוצר בידי המתמודדים עצמם היה התעקשותם בתחילת הקורס להבליט את 'מסכנותם' ביחס לאנשים עם המוגבלויות האחרות. עמדה זו הרחיקה מהם את האחרים, מנעה מחלק מהמתמודדים, לפחות בשלב הזה, לגלות רגישות כלפי התמודדותם של האחרים ומנעה מהם לראות את החוויות הרבות שחולקים אנשים עם מוגבלות כחלק מהתמודדותם עם החיים בחברה. רק לאחר שיקוף תהליכים אלה לפני המתמודדים, בקבוצה ובשיחות אישיות, ויתרו למעשה המתמודדים על התבדלותם, החלו להתעניין יותר גם באחרים ונפתחו לקשר מתוך שוויון.

סוגיית המשכיות לבוגרי הקורס

בדיון המסכם של ועדת ההיגוי עלתה סוגיה מרכזית המהווה עקב אכילס ברוב רובם של הקורסים לפיתוח מנהיגות: 'הבעיה בקורסים עד כה הייתה שאין המשכיות של עשייה לאחר הקורס. ברגע שלא ממשיכים נוצר תסכול ונוצר אפילו אנטי'. במילים אחרות, כדי שאנשים ייעשו למנהיגים, לא די להעביר להם קורס. הצלחת המהלך תלויה בהמשך התמיכה בהתפתחותם של בוגרי הקורס, כיחידים וכקבוצה, וביכולתם להשתלב בתוך העשייה הקיימת לקידום שינוי חברתי בתחום המוגבלויות.

חשוב לציין כי אף שעיקר הקורס היה קצר ואינטנסיבי ולא הותיר זמן לפרויקט, מסגרתו הורחבה כדי לספק לעמיתים את התמיכה הנדרשת במעבר מלמידה לעשייה בפועל. הוספנו שישה מפגשים קבוצתיים חודשיים המאפשרים להמשיך את הקשר ואת העשייה. אלה באים לידי ביטוי בהתכתבויות ובהתייעצויות בדוא"ל ובטלפון וכן ביוזמות חדשות שצומחות מחלק מחברי הקבוצה. בנוסף, במשך הקורס ואחריו, מעניק

ארגון שתי"ל מפגשי ייעוץ עם עמיתים המעוניינים בכך במגוון נושאים הקשורים לפעילותם.

סוגיה נוספת הנוגעת להמשכיות היא השותפות עם מנהלי הארגונים שהיו חברים בוועדת ההיגוי של הקורס. בשלב תכנון הקורס התמקד עיקר הקשר עם מנהלי הארגונים בניסיון ללבן את הדילמה הנוגעת להרכב הקבוצה. היום, כאשר מאחורינו כבר ניסיון מוצלח והדילמה הזאת אינה עומדת עוד על הפרק, כדאי למקד את הקשר עם מנהלי הארגונים בשאלת השתלבותם של העמיתים בקורס בפעילות הארגונים. ראשית, אפשר לחשוב על מסלולי התפתחות שונים של בוגרי הקורס בתוך ארגונים שהם כבר היו חברים בהם או שהם יצטרפו אליהם. שנית, כדאי מאוד לנסות ולפתח מסלולי התפתחות שיעסקו במפגש הרב-מוגבלותי, אם בארגונים רב-מוגבלותיים כמו 'מטה המאבק לנכים', או 'נגישות ישראל', ואם בתוך הארגונים עצמם. למשל, ליצור בארגון פונקציה שתבדוק כיצד פעילויות שונות של הארגון יכולות להיות רלוונטיות גם לארגונים אחרים וכדומה.

המלצות לקורסים עתידיים

אין ספק כי הצלחת הקורס הראשוני הזה מלמדת שיש מקום לקיים קורסים נוספים במתכונת דומה, כדי לאפשר את צמיחתם של אנשים נוספים עם מוגבלויות שיש להם פוטנציאל למנהיגות, ולהביא לכך שהם יתרמו לקידום השינוי החברתי. על בסיס הלמידה מהקורס הנוכחי, ניתן להעלות כמה המלצות לקראת קורסים נוספים בהמשך.

חשוב לזכור שלא לכל קבוצות האנשים עם מוגבלות היו נציגים בין עמיתי הקורס ויש מקום לדאוג להכללתם בקורסים נוספים. למשל קבוצה נוספת, שבדומה לאנשים עם מוגבלות נפשית, סובלת מהדרה ומסטיגמה גם בתוך קהילת האנשים עם מוגבלות היא קבוצת האנשים עם מוגבלות קוגניטיבית, וחשוב מאוד לעשות מאמץ מיוחד לשלבם. זאת ועוד, בהמשך יש לדאוג שיהיה בקורסים ייצוג גם לאנשים שנפגעו במהלך שירותם הצבאי או במהלך עבודתם. היעדרותם מחזקת את המגמה הקיימת של בידול בינם לבין האוכלוסייה הכוללת של אנשים עם מוגבלות, וכדאי להשתמש בקורסים כדי לתרום למודעות ולעשייה משותפת.

מומלץ גם כי בהמשך ישלבו העמיתים כבר בקורס בין הלמידה לעשייה בשטח בעזרת עבודה על פרויקטים - יחידניים או קבוצתיים -

בהתאם להעדפות המשתתפים. כדי לאפשר עשייה ממשית עם חוויית הצלחה, על הפרויקטים להיות קצרי טווח וממוקדים. כיוון שהקורס עוסק בנושאים של שינוי מדיניות ומקנה אסטרטגיות לשינוי חברתי, יש לכוון את העשייה לכיוונים אלו של השפעה על מדיניות. למשל, ניסוח נייר עמדה בסוגיה מסוימת והעברתו אל מקבלי ההחלטות, או קיום אירוע תקשורתי שיעלה את המודעות לסוגיה בתחום המוגבלויות. כדי שהמשתתפים אכן יוכלו לבצע את הפרויקטים, יש להקדיש חלק מזמן הקורס לעבודה ממשית על הפרויקטים. כמו כן, יש לשקול מתן מלגה כלשהי לעמיתים על מימוש פרויקט בפועל. בנוסף, כדאי להעמיד לרשות העמיתים ייעוץ של שתי"ל כבר בשלב הכנת הפרויקטים. מלבד הסיוע הממוקד בביצוע הפרויקטים, יוכל הקשר עם יועצי שתי"ל גם להוות תשתית לקשר עתידי.

ולבסוף, הקורס התמקד בבחינת המפגש הרב-מוגבלותי ובעיקר בהשתלבותם של אנשים עם מוגבלות נפשית בקבוצה של אנשים עם מוגבלויות אחרות. ההשתלבות הייתה מוצלחת ברמה של שינוי תודעה ויצירת חזון משותף בקרב חברי הקבוצה. עם זאת, בגלל ההיקף הקטן של הקורס לא נבחנו לעומק סוגיות ספציפיות בתחום המדיניות הנוגעת לאנשים עם מוגבלות. ניתן להניח כי עיסוק כזה היה מעלה על פני השטח מחלוקות וקונפליקטים בין נציגי הקבוצות השונות, מאחר שמדובר בחלוקת משאבים ובניסיון להגדיר מטרות ואינטרסים החיוניים לכל קבוצה וקבוצה. הצפת המחלוקות האלה והניסיון ללמוד כיצד ניתן להתמודד איתן הם תהליך חשוב ביותר. בקורסים עתידיים כדאי לפנות מקום וזמן לעיסוק בשאלות קונקרטיות של מדיניות, תוך בירור הצרכים והעמדות של קבוצות שונות של אנשים עם מוגבלות. בירור כזה יספק לעמיתים תמונת מציאות נכונה יותר על המכשולים המקשים על שיתוף פעולה בין ארגוני מוגבלויות שונים, ויוציא אותם אל השטח עם ראייה מפוכחת והבנה של המורכבויות.

סיכום

הרעיון לקורס 'מהתמודדות אישית לאחריות חברתית' נולד בנציבות לשוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות כאסטרטגיה להצמחת דור שני של מנהיגות בארגונים לשינוי חברתי של אנשים עם מוגבלות. מנהיגות כזו תהיה בעלת מודעות גבוהה לאינטרסים המשותפים לאנשים עם

מוגבלויות מסוגים שונים ולהשתלבותם של מתמודדים עם מוגבלות נפשית בתוך כלל האנשים עם מוגבלות. עקב כך יתעורר במנהיגות זו הרצון להגביר את העשייה המשותפת לקידום שינוי. שתי"ל פיתח את הרעיון במחזור ראשון של קורס חדשני וחלוצי ויישם אותו תוך התאמת משאבי ההכשרה של הארגון לדרישות הייחודיות של הקורס. קורס זה היה צעד ראשון וחשוב בכיוון מבורך, אך לא די בצעד אחד בלבד. יש להסתמך על תשתיות הידע והשותפויות שנבנו לצורך הקורס. המשך העשייה המשותפת יאפשר לפתוח עוד יותר את שורות המנהיגות הרב-מוגבלותית ולהרחיב ולהעמיק את שיתוף הפעולה של ארגוני הסגור בתחום המוגבלות עם ארגונים אחרים בחברה ולקדם חברה צודקת ומכלילה.

רשימת המקורות

- Barnartt, S. & Scotch, R. (2001). *Disability Protests: Contentious Politics, 1970-1999*, Washington, DC: Gallaudet University Press.
- Barton, L. (Ed.), (2001). *Disability, politics & the struggle for change*. London: David Falton.
- Barton, L. (Ed.), (1996). *Disability & society: emerging issues and insights*. London: Longman.
- Campbell, J. & Oliver, M. (1996). *Disability Politics: understanding our past*. London: Routledge.
- Harper, D. C. (1999). Social psychology of difference: stigma, Spread, and stereotypes in childhood, *Rehabilitation Psychology*, 44, 131-144.
- Oliver, M & Barnes, C. (1998). *Disabled people and social policy- from exclusion to inclusion*. London: Longman.
- Morris, J. (1991). *Pride against prejudice- transforming attitudes to disability*. London: Women's Press.

- Rimmerman, A. & Herr, S. (2004). The power of the powerless: A study on the Israeli disability protest of 1999. *Journal of Disability Policy Studies* 15(1):12-18.
- Rimon-Greenspan, H. (2006). Disability politics in Israel: The role of civil society actors in advancing policy change. Masters thesis, Graduate Program in Critical Disability Studies, York University, Toronto, Ontario.
- Russell, M. (1998). *Beyond Ramps: disability at the end of the social contract*. Monro, Maine: Common Courage Press.
- Scotch, R. K. (1989). 'Politics and Policy in the History of the Disability Rights Movement' in *The Millbank Quarterly*, 67, 2 (2) 380-401.
- Stevenage, S.V. and McKay, Y. (1999). Model applicants: the effect of facial appearance on recruitment decisions, *British Journal of Psychology*, 90, 221-234.
- Thomas, A. (2000). Stability of Tringo's hierarchy of preference toward disability groups: 30 years later, *Psychological Reports*, 86, 1155-1156.

שער שלישי:
**נגישות מבנים, תשתיות, סביבה
ושירות**

תקינה בתחום הנגישות

נורית הולצינגר

מבוא

מכון התקנים הישראלי - הגוף הלאומי המופקד על האיכות של מוצרים במדינת ישראל.

המכון הוא תאגיד ממלכתי הפועל על פי הסמכויות שמעניק לו חוק התקנים משנת 1953. מטרת המכון, אשר נקבעו בחוק זה, הן הכנת תקנים והבטחת איכותם של מוצרים. במרוצת השנים, על פי התפתחות צורכי המשק והחברה הישראלית, התרחבה נגיעתו של המכון לכל תחומי החיים והוא שמר על מעמדו כגורם מוביל בקידום האיכות במשק ובהבטחת שלומו של הפרט, רווחתו ואיכות חייו.

גופים דומים למכון התקנים הישראלי פועלים בכל המדינות המפותחות והשפעתם על התרבות העסקית והמשקית הולכת וגדלה. הגופים האחראיים לקביעת מדיניותו של המכון נושאים אופי ציבורי. הגוף העליון הוא המועצה הכללית, שבה כ-70 חברים ואלה בוחרים את הוועד הפועל (הדירקטוריון) של המכון ואת ראש המכון. במוסדות המכון מיוצגים כלל מגזרי המשק והחברה: מגוון ענפי התעשייה, המגזר העסקי, המגזר הצרכני, רשויות המדינה, גופי מדע ומחקר ועוד.

לשם ביצוע המשימות המוטלות עליו, פועל המכון בשלושה תחומים עיקריים: תקינה, בדיקות והבטחת איכות. שילוב תחומים אלו תחת קורת גג אחת יוצר מערכת סינרגטית שיש בה היזון חוזר, והיא מאפשרת ריכוז כוחות מקצועיים, יעילות תפעולית וחיסכון במשאבים.

התקינה - בסיס לאיכות

עיקר פעילותו של מכון התקנים היא התקינה - הכנת תקנים ישראליים. מטרתיה העיקריות של התקינה הן: הגנה על הצרכן מפני מוצרים פגומים והבטחת בטיחותו ובריאותו, שיפור התקשורת בין אנשים, הוזלת הייצור והקלה על הסחר הבין-לאומי, שמירה על איכות הסביבה, אספקת מידע ואחידות.

התקן - מדד לאיכות

תקן הוא המסמך המפרט את הדרישות הטכניות החלות על מוצר, על שירות או על תהליך כדי שיתאים לייעודו. התקן דן בתכונות המוצר, השירות או התהליך. את הכנת התקנים מרכז אגף התקינה, המפעיל לשם כך מאות ועדות טכניות, שבהן חברים אלפי נציגים מכל מגזרי המשק והחברה. לפעילי התקינה תפקיד מפתח בארגוניהם והם נמנים עם מקבלי ההחלטות בתחומי עיסוקם. את פעילותם הם עושים בהתנדבות מתחושה של שליחות ציבורית.

לתקנים יש מעמד וולונטרי, אך חלקם הופכים למחייבים, אם בהכרזתם תקנים רשמיים על ידי שר התעשייה והמסחר אם בפרסום צו או תקנה מטעם השר המופקד על הנושא.

הצורך בתקנים וחשיבות הסטנדרטיזציה

התקינה היא למעשה הבסיס לאיכות החיים במובנה הרחב של המילה. התקנים משמשים כלי עזר חשוב לייצור מוצרים וחומרים; הם יוצרים אחידות במידות, במשקולות ובסמלים; הם משמשים הנחיות בביצוע מגוון מלאכות והם חשובים מאוד לבטיחות הציבור ולבריאותו. נעזרים בהם כל הגורמים הפועלים במשק, לרבות המגזר היצרני, ענף הבנייה, ציבור הצרכנים, משרדי הממשלה ומגוון ארגוני מסחר.

מכון התקנים הישראלי - בודק

מכון התקנים הישראלי מפעיל מערך בדיקות המסוגל לספק שירותי בדיקה לכל מוצר, תהליך ייצור או שירות. המערך מציע ריכוז טכנולוגיות יחיד מסוגו בארץ המקיף את כל ענפי התעשייה - מ־low tech ותעשיות מסורתיות (בנייה, טקסטיל, כימיה, מתכת) ועד לענפי ההיי־טק המתקדמים ביותר (אלקטרוניקה, תקשוב, חומרה ותוכנה). תשתית המעבדות מקבילה הן בגודלה הן ברמתה המקצועית למכוני הבדיקה הגדולים והיוקרתיים במדינות המערב. במעבדות מתבצעים כל סוגי הבדיקות לחומרים, מוצרים ומערכות, הן לצורכי בדיקות איכות הן לצורכי הסמכה ומתן תעודות לתקנים ולאישורי איכות. בצד שירותי הבדיקה מציעות המעבדות סיוע בבניית מפרטים למוצרים ולמערכות,

לאורך שלבי האפיון, התוכן, הייצור ובדיקות האיכות, תוך זיהוי וניתוח כשלים, ייעוץ והצעת פתרונות לשיפור ולייעול.

מכון התקנים הישראלי – מסמיך ומאשר

למכון התקנים הישראלי הסמכויות הנרחבות במדינת ישראל לצורך הסמכת מוצרים ותהליכים לתווי תקן, תווי איכות, תעודות בדיקה ואישורים אחרים – ישראלים ובין-לאומיים. פעילות ההסמכה והאישור מרוכזת באגף איכות והסמכה של המכון. תווי התקן ומגוון אישורי האיכות מעניקים למחזיקים בהם יתרון שיווקי שאין לו תחליף, והם תנאי הכרחי להצלחה עסקית.

אכיפת התקנים

תקן ישראלי שנקבע על ידי מכון התקנים הישראלי הוא תקן וולונטרי. למכון התקנים אין סמכות לחייב תקנים. יש כמה דרכים להפוך תקן למחייב:

תקן רשמי – שר התעשייה, המסחר והתעסוקה רשאי לאחר התייעצות עם נציגי היצרנים והצרכנים, להכריז בהכרזה שפורסמה ברשומות על תקן מסוים, כולו או חלקו, ישראלי רשמי. מוצר שהתקן החל עליו הוכרז רשמי, אין לייצרו, למוכרו, לייבאו או להשתמש בו בעבודה כלשהי, ואין לבצע עבודה שהכללים הטכניים של התהליך שלה נקבעו כתקן רשמי, אלא אם כן התאימו המוצר או תהליך העבודה לדרישות התקן הרשמי.

האחראי על מילוי הוראות תקן רשמי הוא הממונה על התקינה במשרד התמ"ת. הממונה רשאי בכל עת מתקבלת על הדעת לערוך ביקורת ולבדוק אם ממלאים אחר הוראות חוק התקנים.

אזכור בחיקוק – החיקוקים נעשים על ידי משרדי הממשלה. תכנון או ביצוע שלא לפי התקנים המחייבים על פי חיקוק הם עברה על החוק.

אזכור בהתקשרות חוזית – תקן המוזכר דרישה בהתקשרות חוזית, למשל בין יזם לבין מתכנן מחייב לצורך אותו חוזה.

מכון התקנים הישראלי – חלק מקהילת האיכות הבין-לאומית

מכון התקנים הישראלי חבר בארגוני התקינה וההסמכה המובילים בעולם, בהם ISO ו-IEC. המכון, ובאמצעותו נציגים מהתעשייה ומכלל המשק, הם גורם מוביל ומשפיע בפעילות התקינה הבין-לאומית. המכון

מקיים קשרים ענפים עם מוסדות דומים לו בחו"ל והוא קשור עם עמיתיו בהסכמי הכרה הדדית, כך שאישוריו זוכים להכרה בין-לאומית מקיפה ועונים על כל דרישה אפשרית של לקוחות ברחבי העולם. קשרים אלו סוללים בפני חברות ישראליות את הדרך לשווקים בחו"ל. המכון חבר פעיל בוועדות רבות של ארגון התקינה הבין-לאומי ISO, בהן הוועדה המכינה תקן בין-לאומי לנגישות. המכון תורם מניסיונו בתקינה בתחום הנגישות ומהידע של המומחים בארץ, ובד בבד נעזר רבות בקשרים עם מומחים בחו"ל ובידע הרב שנצבר במדינות אחרות.

התקנים הישראליים לנגישות

סדרת ת"י 1918 – נגישות הסביבה הבנויה

מכון התקנים הישראלי החל בהכנת התקן לנגישות בעקבות יזמה של משרד הפנים, שמטרתה המוצהרת הייתה לקבוע דרישות מקצועיות ורחבות טווח יותר מהדרישות הנקובות בתקנות התכנון והבנייה בכל הנוגע לנגישות לנכים.

היזמה קיבלה משנה תוקף עם חקיקתו של חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998, ותיקון מס' 2, התשס"ה-2005. מטרת ת"י 1918 על חלקיו לקבוע דרישות מינימליות לתכנונם של בניינים ושטחים ציבוריים פתוחים, כך שישרתו גם אנשים עם מגוון סוגי מוגבלות ויבטיחו בהם גישה חופשית ממכשולים ושימוש עצמאי, מכובד ובטוח.

התקנים מצביים **דרישות מינימום** המאפשרות לכל סביבה, בתוך בניינים ומחוץ להם, להיות נגישה לגמרי לאנשים עם מגוון מוגבלות, פיזיות, חושיות ושכליות, ללא הפרדה מכלל הציבור, ובדרך עצמאית ומכובדת. דרישות סדרת ת"י 1918 חלות על סביבה המיועדת לשרת את הציבור הרחב. כאשר מטפלים בשטחים ובבניינים ייעודיים, המיועדים במיוחד לאנשים בעלי מוגבלות, יש כמובן להביא בחשבון את הצרכים המיוחדים של אוכלוסיית היעד, נוסף על דרישות התקנים ולהתייעץ עם מומחים בתחום. במהלך הכנת תקני הנגישות נתקלו חברי הוועדות לא אחת במצבי עימות שנבעו מניגוד אינטרסים בין צרכים של מגוון אוכלוסיות משתמשות. לדוגמה: תבליטים על גבי ריצוף מישושי המיועד להכוונת לקויי ראייה ולאזהרתם מפני מכשולים, עלולים להיות בעצמם מכשול לאנשים המתניידים בכיסאות גלגלים או משתמשים בעזרי הליכה. דרישות

התקנים הן תוצר של מאמצי המומחים בוועדות התקינה והיועצים המייצגים מגוון אוכלוסיות, למצוא פתרונות אופטימליים למצבי עימות. בסדרת ת"י 1918 חמישה חלקים ואלה עיקריהם:

• **ת"י 1918 חלק 1 - נגישות הסביבה הבנויה: עקרונות ודרישות כלליות - 1998**

החלק הראשון קובע עקרונות תכנון ודרישות כלליות המשמשות בסיס לדרישות המפורטות שמופיעות בחלקים האחרים של סדרת התקנים. בחלק זה נקבעו הגדרות התקפות גם בחלקים האחרים של סדרת התקנים. התקן קובע דרישות לגבי חללים ורכיבי בניין נגישים כגון: הכניסה הקובעת לבניין, רוחב דרך נגישה, שטחים נדרשים לתפקוד בכיסא גלגלים, דרישות לגבי פני השטח מבחינת מרקם, חומרים והפרשי גבהים בדרך. כמו כן מציב התקן דרישות לגבי הצבת מתקנים לאורך דרך נגישה, שלא יהוו מכשול.

נוסף על כך התקן קובע דרישות לגבי העיצוב, אופן ההפעלה וגובה ההתקנה של מגוון אמצעי הפעלה (שקעים, מפסקים, מתגים, ידיות, כפתורי הפעלה וכו').

המידות שנקבעו דרישות מבוססות על 'מידות אנוש' וטווחי הגעה (אנתרופומטריה) משותפים לאנשים הולכים ולאנשים בכיסאות גלגלים, על מידות של אביזרים טכניים המשמשים אנשים עם מגבלות ועל הצרכים והדרישות התפקודיות של אנשים עם מגוון מגבלות.

• **ת"י 1918 חלק 2 - הסביבה מחוץ לבניין - 2001**

החלק השני עוסק בנגישות הסביבה מחוץ לבניין. התקן קובע דרישות מינימליות לתכנון ולביצוע של שטחים פתוחים ושל רכיבי בניין בסביבה שמחוץ לבניין. התקן מפרט דרישות הנוגעות לדרכים נגישות, כבשים, מדרגות, מדרכות, חניות נגישות, תחנות תחבורה ציבורית, ריהוט חוץ ואמצעי גישה לתוך מים (בריכות וחופי ים).

• **ת"י 1918 חלק 3 - פנים הבניין (חלק 3.1 - 2006; חלק 3.2 בהכנה)**

החלק השלישי דן בסביבה בפנים הבניין. התקן חולק לשני חלקי משנה המפרטים דרישות מינימום לבניינים ורכיבי בניין נגישים: דלת הכניסה לבניין, מסדרונות, דלתות פנים, מעליות, מעלונים, מדרגות וכבשים, חדרי שירותים נגישים, מקלחות ומלתחות, ריהוט ומתקנים בבניין, מקומות ישיבה באולמות תיאטרון, קולנוע, הרצאות וכדומה.

• ת"י 1918 חלק 4 - תקשורת - 2001

החלק הרביעי הוכן בידי ועדת משנה רחבה שהקימה ועדת מומחים מתחומי מגוון המגבלות ומומחה לשילוט. התקן קובע דרישות לגבי אמצעי התקשורת החזותיים, השמיעתיים והמישושיים הנדרשים כדי לאפשר לאנשים, לרבות אנשים עם מגוון סוגי מגבלות, לקבל מידע, להתמצא ולהשתמש בבניינים, בשטחים ציבוריים ובשירותים הניתנים בהם לציבור. לשם כך מפרט התקן דרישות לגבי הצבת שלטים בבניין - מיקום השילוט, עיצובו, מידותיו, הצורך בניגודי צבעים ותאורה מתאימה. עוד קובע התקן דרישות לגבי שילוט מישושי המיועד ללקויי ראייה ומשטחי אזהרה לפני מכשולים. התקן דן גם במגוון מתקנים כגון טלפונים ציבוריים ומערכות אינטרקום המותאמים לחירשים ולאנשים בכיסאות גלגלים, מערכות אזעקה קוליות וויזואליות, מכונות למתן שירות אוטומטי, מערכות עזר לשמיעה ודרישות לגבי תאורה.

לתאורה חשיבות רבה לתפקוד האדם בסביבתו. יש חשיבות לסוג התאורה, לעוצמת ההארה ולרמת הסנוור. מעבר לדרישות הכלליות המפורטות בתקן זה, קיימים תקנים ישראליים אחרים המטפלים במיוחד בתאורה במגוון סוגי בניינים.

• ת"י 1918 חלק 5 - יחידות דיור ויחידות אכסון (בהכנה)

החלק החמישי יעסוק בדרישות התכנון לדירות מגורים מותאמות לאנשים עם מגבלות אשר אינן מיועדות למשתמש מסוים ולחדרי לינה מותאמים לאנשים עם מגבלות בבתי מלון ובבתי הארחה. התקן יפרט מידות מינימום של החדרים, חדרי האמבטיה והשירותים, סידור הרהיטים, וכדומה.

תהליך ההכנה של ת"י 1918

את התקנים הישראליים לנגישות מאשרת ועדה טכנית שהטילה את הכנת חלקי הסדרה על ועדות מומחים. הרכב הוועדות משתנה על פי המומחיות הנדרשת בכל אחד מהתקנים לנושאים המטופלים בו.

ועדות המומחים כוללות אדריכלים, מרפאים בעיסוק, אנשים עם מגבלות, מומחים בתחום הנגישות ומומחים ספציפיים המוזמנים לפי הצורך. ועדות המומחים נעזרו בהכנת התקנים גם בתקנים זרים ובתקנות האמריקניות.

ככל תקן ישראלי, גם תקני הנגישות מתפרסמים במהלך הכנתם לעיון ולקבלת הערות מהציבור.

הקשר בין ת"י 1918 לחוק ולתקנות

נגישות האדם בסביבתו היא תנאי הכרחי לתפקודו, למניעת הפלייתם של אנשים עם מגבלות ולשיתופם בכל תחומי החיים. הוראות בדבר התאמות הנגישות הנדרשות נקבעות בחוקים ובתקנות.

חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998, הוא החוק המרכזי המסדיר את זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות.

ב-22.3.05 נחקק בכנסת תיקון לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (תיקון מס' 2, התשס"ה-2005), העוסק באיסור הפליה והבטחת נגישות. התיקון לחוק מחייב הנגשת מבנים, תשתית וסביבה, קיימים וחדשים.

לצורך יישום הוראותיו מטיל החוק על משרדי הממשלה חובת התקנת תקנות, בהן גם תקנות על התאמות הנגישות הנדרשות, בהתחשב בתקן הישראלי.

חוק התכנון והבנייה, התשכ"ה-1965 דורש סידורים מיוחדים לנכים בבניינים ציבוריים. על פי התיקון לחוק שאושר במרס 2005 הוטל על שר הפנים לתקן תקנות חדשות שיקבעו, על פי עקרונות היסוד של חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, את התאמות הנגישות הנדרשות במקום ציבורי חדש, כדי לאפשר לאדם עם מוגבלות נגישות סבירה, בהתחשב בתקן הישראלי.

תקנות התכנון והבנייה (בקשה להיתר, תנאים ואגרות), התש"ל-1970, לרבות עדכוניהן, קובעות את התאמות הנגישות שעל כל בניין ציבורי ושטחי החוץ שלו לעמוד בהן כדי להיות זכאי לקבלת היתר בנייה. התקנות מפנות לת"י 1918, שם מפורטות הדרישות המפורשות שיבטיחו התאמות נגישות אלה.

תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (הסדרת נגישות לשירותי תחבורה ציבורית), התשס"ג-2003, הן תקנות הבאות להבטיח נגישות של אנשים עם מגבלות לאמצעי תחבורה ציבורית יבשתיים, אוויריים וימיים. גם תקנות אלה מפנות בעניין הדרישות המסוימות אל התקן הישראלי ת"י 1918.

מקומם של תקני הנגישות בתהליך התכנון

כל עוד תהליך התקנת התקנות הבאות להסדיר את סידורי הנגישות המתבקשים לפי החוק (חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, תיקון מס' 2, התשס"ה-2005) נמצא בעיצומו, ועדיין לא כל חלקי סדרת התקנים ת"י 1918 פורסמו, החובה לתכנן ולבצע התאמות נגישות על פי התקן הישראלי ת"י 1918, אינה גורפת אלא כפופה למפורט בתקנות הקיימות.

עם השלמת התקנות החדשות והתיקונים לתקנות קיימות, יקבלו עוד ועוד דרישות בת"י 1918 תוקף מחייב. כבר היום משמש ת"י 1918, וישמש גם בעתיד, כלי מנחה בידי המתכננים המחויבים לתכנן על פי דרישות תקנות התכנון והבנייה ועל פי דרישות מזמין העבודה.

מה, היכן, מתי, כמה ואיך?

החוקים ובדרך כלל גם התקנות קובעים דרישות עקרוניות ודרישות תפקודיות, ואילו התקנים קובעים על פי רוב, דרישות מוחלטות. החוקים והתקנות קובעים היכן חלות דרישות הנגישות, מתי הן חלות וכשיש הגבלת כמות - מהי הכמות שמחויבת לעמוד בדרישות אלה, ואילו התקנים קובעים איך תובטח העמידה בדרישות הנגישות, איך יש לתכנן מקום כך שיהיה נגיש וכו'.

לדוגמה, חניון הוא מקום ציבורי לפי תיקון מס' 2 לחוק השוויון. נבחן כיצד מטופלת הדרישה להתאמת חניות לאנשים עם מוגבלות בהיררכיות השונות:

א. מתוך חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (תיקון מס' 2), התשס"ה-2005:

מקום ציבורי יהיה נגיש לאנשים עם מוגבלות, בהתאם להוראות לפי סימן זה או להוראות הנגישות לפי חוק התכנון והבנייה, לפי העניין.¹ זוהי דרישה כללית עקרונית הקובעת על מה והיכן יש להחיל את חובת הנגישות.

ב. מתוך תקנות התכנון והבנייה (בקשה להיתר, תנאים ואגרות), (תיקון), התשס"ה-2005:

(א) בחניה של בניין ציבורי ובחניון ציבורי יוקצו מקומות חניה נגשים שמידותיהם ומאפייניהם יתאימו לתנאים המפורטים בסעיף הדין בחניות נגישות בת"י 1918 חלק 2.²

(ד) מספר מקומות החניה הנגישים יהיה כמפורט להלן: (טבלה מפרטת את המספר המינימלי של מקומות החניה הנגישים הנדרשים).²

זוהי דרישה העונה לשאלות היכן במקום ציבורי נדרשת נגישות וכמה מקומות חניה מחויבים להתאים לדרישת הנגישות.

ג. בתקן הישראלי ת"י 1918 חלק 2 מפורטות המידות הנדרשות לחניות נגישות ודרישות נוספות המבטיחות שמקום החניה יתאים לשימוש של אדם עם מגבלה ויבטיח לו נגישות אל מקום החניה וממנו. דרישות התקן הן דרישות מוחלטות העונות לשאלה איך מבטיחים נגישות מקומות חניה.

השימוש בתקני הנגישות להבטחת זכויות השוויון

כפי שנאמר לעיל סדרת ת"י 1918 מאוזכרת ועוד תאוזכר בהרחבה במגוון תקנות.

כאמור, תכנון או ביצוע שלא על פי התקנים המחייבים על פי חיקוק הם עברה על החוק. לפיכך, לגופים המתכננים, לגופים האוכפים ולציבור המשתמשים יש כלי משפטי וגיבוי חוקי, מעבר להצדקה הערכית, המבטיח שזכויותיהם של אנשים עם מגבלות אכן תתממשנה כפי שנקבעו בחוק.

מאחר שהתקנים מכילים הנחיות מפורטות שהן מעין מפרט טכני וניתנות לכימות ולמדידה, אין מניעה להקים מערך ביקורת ובדיקה שיבטיח עמידה בדרישותיהם.

מערכת תו־נגישות

מערכת תו־נגישות הקיימת במסגרת מערכת תו־תקן של האגף לאיכות והסמכה במכון התקנים הישראלי מקנה אישור לסימון מקומות (מבנים ושטחים פתוחים) שנבדקים ונמצאים מתאימים לדרישות ת"י 1918 על חלקיו, בסמל תו־הנגישות.

תהליך האישור כולל סקר של המצב הקיים בשטח, הפקת דוח בדיקה ודוח שיפורים לפי הצורך, אישור סימון בתו־נגישות ופיקוח שוטף המעוגן בהסכם.

היבטי נגישות בתקינה הישראלית

מלבד סדרת התקנים ת"י 1918 - נגישות הסביבה הבנויה, קיימים גם תקנים ישראליים אחרים הקשורים לנגישות, ישירים או עקיפים.

חלקם תקנים למוצרים המשמשים את ציבור האנשים עם המגבלות, כגון ת"י 1279 ות"י 1799 על חלקיהם הדנים בכיסאות גלגלים, ת"י 2252 על חלקיו הדין במעלוניס אנכיים ובמעלוניס משופעים, ת"י 2481 חלק 70 הדין במעליות נגישות לאנשים עם מגבלות.

תקנים אחרים החלים על מוצרים או מערכות שאינם מיועדים במיוחד לאנשים עם מגבלות, מביאים בחשבון את הצורך בנגישות ומתייחסים אליו.

לדוגמה: ת"י 5350 החל על מערכות רכבת קלה דורש שהמערכת תהיה נגישה לכל הנוסעים, ובכללם לנוסעים עם מגבלות, על פי חוק שוויון זכויות ות"י 1918; ת"י 1142 החל על מעקים ומסעדים ות"י 2142 החל על בטיחות בשטחים פתוחים מפנים אל דרישות ת"י 1918 בנוגע לבתי אחיזה ומסעדים של מעקים המיועדים לשימוש אנשים עם מגבלות. תקנים נוספים הבאים לענות על צורכיהם של אנשים בעלי מגוון מגבלות נמצאים בהכנה או שיוכנו בעתיד, לדוגמה ת"י 5568 - נגישות אתרי אינטרנט לאנשים עם מוגבלויות, תקן למשטחי ריצוף מישושיים, תקן לנגישות השירות ועוד.

חזון הנגישות בתקינה הישראלית

הנגישות של אנשים, לרבות אנשים בעלי מגבלות, למקומות עבודה ולסביבה ויכולתם להשתמש במוצרים ובשירותים, היא מטרה חשובה לחברה כולה.

במשך שנים רבות בעבר ניכרו היבטי הנגישות בתקנים ישראליים וכן בתקנים לאומיים ובין-לאומיים, רק בתקנים המטפלים ישירות במוצרים ייעודיים לשימושם של אנשים עם מגבלות או בנגישות בתחום תכנון מבנים וסביבה בנויה. לצורכיהם של אנשים עם מגבלות, לרבות קשישים, אין מענה הולם בתקנים למוצרים ושירותים רגילים.

מוצרים, שירותים וסביבה המותאמים לשימושם של אנשים עם מגבלות מועילים, נוסף על היתרון החברתי וההומניטרי, גם בתחום הכלכלי. בראש וראשונה הם מרחיבים את השוק הפוטנציאלי. מוצרים, שירותים וסביבה המתאימים לשימושם של אנשים עם מגבלות, נוחים יותר לשימוש כלל האוכלוסייה במיוחד במצב של מגבלות זמנית עקב איבוד משקפיים, שבירת רגל, נשיאת משא כבד וכדומה.

מתן מענה לצרכים אלה בשלב מוקדם של התכנון והייצור, יאפשר למתכננים וליצרנים לעצב סביבה ולייצר מוצרים שימשו ציבור גדול יותר של אנשים, ללא כל תוספת עלות או בתוספת עלות מזערית. תקנים משפיעים רבות על תהליכי תכנון וייצור ולפיכך הם גורם מרכזי בעיצוב סביבת האדם, המוצרים והשירותים העומדים לשימוש. תפקיד הגורמים המחוקקים והמתקנים תקנות ותקנים לדאוג לכך שהתאמת המוצרים, השירותים והסביבה לצרכים של כלל האוכלוסייה, לרבות אנשים עם מגבלות, תהיה חלק בלתי נפרד מתהליך התכנון והייצור, בדומה לשיקולי בטיחות. בהיותי חברה בצוות העובדים של אגף התקינה במכון התקנים, ובעיסוקי שנים רבות בתקינה בתחום הבניין, אני מאמינה שלמודעות הגוברת לצורכיהם של אנשים עם מגבלות בקרב הציבור הרחב, יהיה ביטוי בעתיד בכלל התקנים שמפרסם מכון התקנים הישראלי. בשנת 2001 פרסם ארגון התקינה הבין-לאומי מדריך ISO/IEC GUIDE 71:2001 שיוכל לשמש, אם יאומץ על ידי מכון התקנים הישראלי, חלק מההנחיות לכתיבת תקנים בעת הכנת תקנים ישראליים חדשים או תיקונים של תקנים קיימים. אם מכון התקנים הישראלי אכן יאמץ את מדיניות ISO כפי שפורסמה ב-ISO/IEC Policy Statement 2000, ויפעל על פי עקרונותיה, מובטח שצורכיהם של קשישים ואנשים עם מגבלות יוטמעו בתהליך הכנת התקנים הישראליים, ותהיה בכך תרומה להגדלת נפח השוק למוצרים ולשירותים רבים.

מה נעשה בעולם

בשני העשורים האחרונים ובקצב מואץ יותר בעשור האחרון, התגבשה במדינות רבות חקיקה ותקינה בכל הקשור להבטחת זכויותיהם של אנשים עם מגבלות, במיוחד בנוגע לנגישות לסביבתו של האדם. תקנים העוסקים בתחום הנגישות שתוקנו עוד בסוף שנות השמונים ותחילת שנות התשעים, כגון התקן האוסטרלי והתקן הניו זילנדי, עודכנו והורחבו.

האיחוד האירופי פרסם בשנת 1990 את המדריך האירופי לסביבה בנויה נגישה (European Manual for an accessible built environment). בארה"ב נעשתה חקיקה מקיפה בשנת 1990 ונחקק החוק הידוע בשמו ה-ADA (Americans with Disabilities Act). בעקבותיו פרסמה הנציבות

הפדרלית לנגישות הסביבה לאנשים עם מוגבלות קובץ נרחב של הנחיות תכנון ודרישות טכניות לבניינים נגישים וסביבתם. בעקבות קובץ הנחיות זה המכונה ה-ADAAG (Accessibility Guidelines for Buildings and Facilities) נערך ב-1998 תיקון לתקן האמריקני לנגישות CC/ANSI A117.1 (Accessible and Usable Building and Facilities).

גם ארגון התקינה הבריטי BSI פרסם בשנת 2001 תקן בריטי חדש Design of buildings and their approaches to meet the needs: BS 8300 of Code of practice – disabled people. דרישות התקן הבריטי מבוססות על מחקרים שעשתה המחלקה לסביבה, תחבורה ואזורים של ממשלת אנגליה.

במישור הבין-לאומי נעשית כיום עבודה מאומצת להשלמת תקן בין-לאומי לנגישות, בשיתוף מדינות רבות ובכללן ישראל. תקנים אלה, חוקים, תקנות, ופרסומים אחרים ממין העניין שיצאו לאור במדינות המערב נלמדו על ידי המומחים שעסקו בהכנת ת"י 1918 ושימשו בסיס להכנתו.

הדרך אל התקן

את התקנים הישראליים ניתן לרכוש באמצעות אתר האינטרנט של מכון התקנים הישראלי שכתובתו: www.sii.org.il. ניתן לעיין בתקנים ולרכושם גם בספריית מכון התקנים הישראלי ברמת אביב. תקנים זרים, בין-לאומיים, אירופאיים ולאומיים, ניתן לרכוש בספריית מכון התקנים או הישר בחנויות הווירטואליות של ארגוני התקינה.

הערות

- 1 חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (תיקון מס' 2), התשס"ה-2005, סימן ג': מקום ציבורי - נגישות, נגישות מקום ציבורי סעיף 19ח.
- 2 ציטוט חלקי מתוך תקנות התכנון והבנייה (בקשה להיתר, תנאים ואגרות), (תיקון), התשס"ה-2005, סימן ג': סידורים מיוחדים לנכים בשטחי חוץ של בניין ציבורי, פרט 8.03.01.

נגישות לאנשים עם מוגבלות: על הפרקטיקה של הבקרה

שמואל חיימוביץ'

'אם עשיתי אי פעם משהו מועיל בקריירה שלי כרופא, זה היה השילוב של ספורט בתהליך השיקום של אנשים עם מוגבלות'.
סיר לודוויג גוטמן, 1967.¹

מבוא

בהיותי בן שש שנים נפגעתי בתאונת דרכים ומאז אני מתנייד בכיסא גלגלים. מגיל שתים-עשרה אני עוסק בספורט, מגיל שבע-עשרה מתאמן בהרמת משקולות, ובגיל תשע-עשרה (בשנת 1972) השתתפתי לראשונה כנציג נבחרת ישראל באולימפיאדת הנכים, כמרים משקולות. מאז ועד שנת 1992 השתתפתי במשלחות ישראל לכל המשחקים הפראלימפיים.² היה מעניין לראות את תהליך ההתפתחות של התאמת הכפרים והמתקנים האולימפיים לצרכים של המתחרים עם מוגבלות. בשנת 1972 נערכו התחרויות ודאגו למגורי הספורטאים במסגרת סידורים זמניים, נפרדים, ב'מתקנים ייעודיים לנכים'. במהלך השנים אפשר היה להבחין בתהליך לקידום הנגישות עד שבשנת 1992 מגורי הספורטאים עם המוגבלות כבר היו בכפר האולימפי הכללי, בחדרים נגישים לאנשים עם מוגבלות, והתחרויות התקיימו במתקנים הכלליים, גם הם נגישים לספורטאים עם מוגבלות.

התהליך שחוויתי מאולימפיאדה לאולימפיאדה השפיע על תפיסת עולמי ועל המטרות והיעדים שהנחו אותי בעבודתי המקצועית. אין ספק שחשיפתי לתהליך השפיע על תפיסת עולמי; אני רואה בהסרת מחסומים בסביבה הבנויה וחסמים בשירות אמצעי מרכזי במתן שוויון הזדמנויות להשתתפות אנשים עם מוגבלות בחיים הנורמטיביים בקהילה.

בשנת 1978 (למיטב זכרוני)³ הזמינני ידידי אברי גונן ז"ל להצטרף אליו לכנס בינלאומי שנערך בשפיים, ושנושאו היה תכנון סביבה נגישה לנכים. אז איש עוד לא דיבר על אנשים עם מוגבלות, אלא דיברו על 'נכים'. אברי גונן היה סטודנט ופעיל ציבור, חבר הנהלת ארגון הנכים הכללי. אברי היה נכה שהתנייד בכיסא גלגלים והוא היה מוגבל גם בתפקוד ידיו.

לימים פעל אברי גונן כנציג ארגון הנכים הכללי בארגון הגג שהוקם בשנת 1980 ביוזמת עו"ד ציפורה ברון יחד עם עו"ד ישראל גלובוס ואחרים. בהמשך אראה איך התפתח תהליך הבקרה וחל על בניית סביבה נגישה כחוק לאנשים עם מוגבלות, ואיך החשיפה של אנשים עם מוגבלות מישראל לאפשרויות בשטח זה בעולם סייעה לתהליך של יצירת 'ארגון הכלים' המקדם נגישות מבנים, תשתיות, סביבה ושירות לאנשים עם מוגבלות בישראל.

נגישות הכפרים האולימפיים לספורטאים עם מוגבלות – מבידול להכלה

כאמור, בשנת 1972, בהיותי בן תשע-עשרה שנים, השתתפתי לראשונה כנציג נבחרת ישראל באולימפיאדת הנכים שנערכה בהיידלברג שבגרמניה, כמרים משקולות. שם נחשפתי לראשונה לסביבה מותאמת ונגישה לנכים. חשוב לציין שהמשחקים נערכו ברובם במתחם שפעל כמרכז שיקום. אינני יודע להגיד מה הייתה רמת הנגישות הכללית של העיר היידלברג באותו זמן; התרשמותי הייתה שההתאמות היו מוגבלות לאזורים ממוקדים מאוד, ייעודיים לנכים.

בשנת 1976 השתתפתי שוב באולימפיאדת הנכים, בטורונטו שבקנדה. שם מצאתי רמת נגישות גבוהה יותר. הרושם שלי היה שההתאמות בוצעו במיוחד לכבודנו, וכנראה שחלק מהן פורקו עם סיום המשחקים. טיב ההתאמות הסתמך לא פעם על נידות בעזרת מלווה. החל משנה זו צורפו למשחקים ספורטאים עם מוגבלויות נוספות, והם לא הוגבלו לפגיעות עמוד שדרה ושיתוק בגפיים.

בשנת 1980, באולימפיאדת הנכים שהתקיימה בארנהיים שבהולנד, עדיין הסתמכו על סידורים זמניים. בכל זאת התאפשרה לנו מידה רבה יותר של עצמאות בהשוואה לאולימפיאדת טורונטו. הכפר האולימפי היה ממוקם בתוך מחנה צבאי. סידורי הנגישות, כמו בתי שימוש ומקלחות מותאמים, היו בתוך מבנים יבילים שצורפו למבנים קיימים.

המשחקים הפראלימפיים בשנת 1984 התקיימו באנגליה, בסטוק־מנדוויל (Stoke Mandeville, England). באותו המקום פעל מוסד שיקומי בניהולו של סיר לודוויג גוטמן (Sir Ludwig Guttmann). הוא היה רופא שיקומי והראשון שהתחיל לשקם נכים נפגעי חוט שדרה באמצעות עיסוק בספורט.⁴ בצמוד למוסד קם מרכז לספורט נכים שעוד משנת 1948

החל לקיים תחרויות שנתיות בינלאומיות, שנה אחר שנה, למעט בשנים שבהן התקיימה האולימפיאדה. הנוהג הוא שאולימפיאדת הנכים מתקיימת באותה מדינה שבה מתקיימת האולימפיאדה הכללית, כחודש אחריה.⁵ מטבע הדברים, הכפר האולימפי והמתקנים בסטוק-מנדוויל היו נגישים לנכים ברמה גבוהה מזו שהורגלנו לה.

פריצת הדרך הייתה באולימפיאדה הבאה שהתקיימה בשנת 1988 בסיאול, קוריאה הדרומית. שם דאגו לבנות כל המתקנים כך שיהיו ערוכים לארח את המשחקים הפראלימפיים מיד בתום האולימפיאדה הרגילה, ומבלי שיהיה צורך בתקופת הכשרה של השטח ובבניית התאמות זמניות. למעשה אפשר לומר שהמקום כולו עוצב מראש לפי כללי 'עיצוב לכול' - Universal design. ועדיין חשוב לציין ששיפועי הכבשים (רמפות) נגזרו כנראה ממידתם ויכולתם יוצאת הדופן של ספורטאים עם מוגבלות ועלו עד כדי 12%.⁶ הכפר האולימפי היה למעשה שכונת מגורים חדשה לגמרי שיועדה למגורי אנשים עם מוגבלות בלבד, והוא אוכלס לראשונה על ידי הספורטאים. אחר כך, בתום האולימפיאדה, השתמשה ממשלת דרום-קוריאה במתקנים לצורך מיזם אכלוס ייעודי לאנשים עם מוגבלות בני המקום.

האולימפיאדה האחרונה שהשתתפתי בה כחבר המשלחת הישראלית, בשנת 1992, התקיימה בברצלונה. שם היה לראשונה שילוב מלא של הספורטאים עם מוגבלויות בכפר האולימפי הכללי, והתחרויות של ספורט הנכים התקיימו במתקנים הכלליים מיד אחרי גמר המשחקים האולימפיים הכלליים. ברצלונה הייתה כבר אז עיר נגישה. לדוגמה, עמדו לרשותנו אוטובוסים נמוכי רצפה עם כבשים נפתחים, בכל צומת היו הנמכות מדרכה, המדרכות היו נקיות מחסמים מיותרים והיה שביל גישה לחוף הים עד לקו המים. שם ראיתי לראשונה שאפשר לממש את חזון העיר הנגישה: ברחוב, בפארק, בתחבורה הציבורית וכמובן, גם בבניינים עצמם.

כל ההקדמה הזו נועדה להראות שני דברים:

האחד הוא, שהעולם נמצא בתהליך שטרם הושלם לקראת הכלה מלאה של אנשים עם מוגבלות בחברה.

השני, חשוב לא פחות, שהספורטאים הנכים היו חיל חלוץ בהצפת הצורך בבניית סביבה מתאימה לצרכים שלהם, וזאת בזכות הופעתם כבעלי יכולות למרות מוגבלותם. נכוונתם לנסוע בעולם ולשהות פרקי זמן ממושכים מחוץ לביתם, תרמה להסברה בנושא זה. דווקא יכולתם

הגופנית יוצאת הדופן בהתחשב במוגבלות היא שהציפה את העובדה שיש חסמים ומחסומים 'קטנים לכאורה'. למשל הפרשי גובה בין כביש לבין מדרכה סמוכה, הפרשים שהם בלתי עבירים למי שאינם מסוגלים למשל להלך על רגליהם אלא מתניידים בכיסא גלגלים. ההישגים של הספורטאים הם בקנה מידה פנומנלי. מרים משקולות המרים בשכיבה על ספה מיוחדת משקל שהוא פי שלושה ממשקל גופו וקובע שיא עולם, מסוגל ויכול לעשות הרבה יותר מאשר להיות ראוי למבט רחמני. (בשנת 1980 לחצתי 163 ק"ג כששקלתי כ-50 ק"ג).⁷

אגב, בשנת 1968 נערכו המשחקים **בישראל!** חזיתי במו עיניי בחלק מהמשחקים, כנער. יש לתמוה על הפער שנפתח בין מדינת ישראל למדינות אחרות שהשכילו מאז ליישם עקרונות להנגשת סביבה בכל מקום שבו התקיימו המשחקים. למעשה 4 שנים לאחר המשחקים בארץ קיבלו תוקף תקנות התכנון והבנייה (בקשה להיתר, תנאיו ואגרות) התש"ל-1971: ובתוכן תקנה 17, חלק ח' - סידורים מיוחדים לנכים בבניין ציבורי. אין ספק שהפער שנוצר הוא קודם כל כשל ביישום. על כשל זה אנו מבקשים להתגבר באמצעות תקנות הנגישות שתהליך חקיקתן מתבצע על רקע דרישות פרק הנגישות בחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות תשנ"ח-1998, ואליו נוספים התיקונים הנדרשים בחוקים.

אני עצמי שאבתי מהנסיעה הראשונה שלי את הביטחון להירשם לטכניון, לצאת מבית הוריי ולעבור לגור במעונות הסטודנטים בעיר זרה, וללמוד את מקצוע האדריכלות, מקצוע לא שיגרתי בזמנו למי שמתנייד בכיסא גלגלים.

בקרת נגישות הסביבה הבנויה - טרם חוק השוויון

כאמור, בשנת 1970 (תש"ל) נכנסו לתוקף 'תקנות התכנון והבנייה (בקשה להיתר, תנאיו ואגרות) תש"ל-1970. בתוספת השנייה, חלק ח', (תקנה 17) הוכנסו דרישות מפורטות לגבי סידורים מיוחדים לנכים בבניין ציבורי. התקנות היו מבוססות על חומרים שאותרו בחו"ל, בעיקר בבריטניה. מקורה של היוזמה לחקיקה זו היה בארגון נכי צה"ל. בשנת 1982 נוסף 'פרק ה'1 לחוק התכנון והבנייה תשכ"ה-1965: סידורים מיוחדים לנכים בבניין ציבורי', וזאת כמענה למיעוט היישום של התקנות בהליך התכנון והבנייה.

בשנת 1981 הוקם ארגון הגג של ארגוני נכים ונכים בלתי מאוגדים (בהמשך, 'ארגון הגג'). הארגון הציב לעצמו מטרה לפעול כגוף המאחד ארגוני נכים שונים למען קידום זכויותיהם. אחד הנושאים הראשונים שביקש לקדם היה אכיפת חוק התכנון והבנייה והתקנות שלו הנוגעות להתקנת סידורים מיוחדים לנכים בבניין ציבורי.

באותה תקופה בוצעו עבודות בנייה נרחבות בבניין קולנוע 'רב חן' בכיכר דיזנגוף, ת"א. במקום אולם אחד גדול, נבנו חמישה אולמות קטנים. התכנון לא התייחס כלל לצורך להתקין במקום סידורים מיוחדים לנכים שיבטיחו כי גם אנשים המתניידים בכיסאות גלגלים יוכלו לצפות בהקרנת הסרטים. 'ארגון הגג' הגיש תביעה נגד בעלי הבניין על בנייה בניגוד לחוק, ונגד עיריית תל אביב-יפו על אישור תכניות בנייה שלא כללו סידורים מיוחדים לנכים, כנדרש בחוק. במהלך הדיונים הושגה פשרה שהביאה להתקנת מעלית שאפשרה נגישות לאנשים המתניידים בכיסאות גלגלים אל מרבית אולמות ההקרנה.

עיריית ת"א יפו הפיקה את הלקח המתבקש, ונענתה לתביעת 'ארגון הגג' לעמוד על אכיפת דרישות החוק בעניין התקנת סידורים מיוחדים לנכים בבניין ציבורי. היחידה לאיכות הבנייה במינהל ההנדסה מופקדת על בדיקת נושאים שונים בבניינים שנבנו על פי היתרי בנייה, בטרם יונפק להם אישור חיבור לתשתיות וגם בטרם אכלוס. אך טבעי היה שהיחידה הזו התבקשה לבדוק האם מבוצעים בבניינים חדשים הסידורים המיוחדים לנכים, כחוק, על מנת להימנע מחזרה על תקדים 'קולנוע רב חן'. העירייה פנתה בעניין זה ל'ארגון הגג' וביקשה כי נציג הארגון יבדוק את הבניינים החדשים בטרם הנפקת אישור לאכלוס. המקום הראשון שנבדק היה קולנוע 'לב' ב'דיזנגוף סנטר'. נמצא שלמרות הגישה האפשרית לאולמות ההקרנה, לא הותקנו במקום שירותי נכים. הדבר גרר עיכוב בפתירת בתי הקולנוע, ובליית ברירה בוצעה עבודה נרחבת באגף השירותים שתוצאתה - שירותי נכים בקולנוע 'לב'.

ואמנם, החל משנת 1983 ועד שנת 1995 שכרה עיריית תל אביב-יפו את שירותי כדי שאסייע לה ליישם נוהל של בדיקת התאמת תוכניות רישוי ובנייה. בדיקת התאמה ועמידה בדרישות החוק והתקנות בנוגע ל'סידורים מיוחדים לנכים בבניין ציבורי' משלב הבקשה להיתר ועד שלב גמר הבנייה הרשמי.

למיטב ידיעתי לא הייתה באותם ימים עירייה נוספת שהיה לה עניין מעשי באכיפת החוק והתקנות הנוגעים לסידורים מיוחדים לנכים בבניין

ציבורי, פרט להליך מסוים שבוצע בשלב מסוים בעיריית ירושלים בשיתוף עו"ד אהרון פרקש, נכה צה"ל המתנייד בכיסא גלגלים המכהן כיום כשופט מחוזי בירושלים.

בתחילה רצתה העירייה שאבדוק את הבניין רק לקראת אכלוס, בסיוור בשטח. במשך הזמן מצאתי שיש הגיון רב להתחיל את הבדיקות כבר בשלב ההיתר. חשבתי לנכון להודיע מראש לזימים ולמתכננים - עוד בשעה שהם מקבלים מידע מוקדם לקראת תכנון - שעיריית תל אביב־יפו תעמוד על ביצוע בפועל של לשון החוק.

בשנת 1991 התחלתי לנסות להשפיע על אנשי מקצוע שפעלו בתחומי העיר תל אביב־יפו בפרט, ובמקומות אחרים בארץ בכלל, דרך ניסיון להופיע על הבמות שלהם עם הנושאים החשובים לאנשים עם מוגבלות. המאמר הראשון שפרסמתי עסק בתכנון סביבה עירונית המתחשבת במוגבלות נכים - המאמר פורסם בכתב העת של איגוד מהנדסי תנועה ותשתיות בישראל - 'תנועה ותחבורה' (חיימוביץ', 1991).

בשנת 1993 פנו אליי כדי שאכתוב חוות דעת מקצועית על בעיות הנגישות שהתגלו ביישוב החדש רעות־מכבים שאכלוסו התחיל בשנת 1991. יישוב שהיה אמור, לכאורה, להיות נגיש לפחות ברמה שנדרשה באותם הימים בחוקים ובתקנות שהיו כבר בתוקף. חוות הדעת שלי היוותה את התשתית הראייתית מטעם התובעים בבג"ץ בוצר.⁸ כידוע, אחת התוצאות המבורכות של זכיית התובעים הייתה חקיקת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, תשנ"ח-1998 (אופיר ואורנשטיין, 2001). בשנת 1995 כתב אדריכל יהושע ציפרוט (חיימוביץ' וציפרוט, 1995) - שלימים החליף אותי בתפקידי כיועץ הנגישות העירוני לעיריית תל אביב־יפו - תדריך עירוני לרישוי בניינים. באותו מסמך כללנו פרק מיוחד שהציב דרישות סבירות נוספות מעבר לדרישות שנכללו באותה עת בתקנות התכנון והבנייה, פרק בנושא התאמות וסידורים מיוחדים לנכים בבנייני ציבור.

משנת 1997 ועד שמוניתי בשנת 2001 לתפקיד 'ממונה נגישות ארצי' בנציבות השוויון לאנשים עם מוגבלות, שימשתי שוב כיועץ נגישות והפעם בהיבט העירוני, במסגרת היחידה לתכנון אסטרטגי של מינהל ההנדסה בעיריית תל אביב־יפו. פעלתי מול כל יחידות העירייה הרלוונטיות לבקרת תכנון ולבקרת ביצוע של הסביבה הבנוייה. התפקיד הקודם שלי שהתמצה בבדיקת בקשות להיתר בנייה ובקשות לרישוי עסקים, ובבקרה

על מידת ההתאמה של הביצוע לדרישות החוק, עבר ממני לידי בוחן רישוי מן המניין.⁹ בשנת 1988 נחקק חוק שמטרתו הייתה ביצוע הנמכות מדרכה בכל צומת ובכל מקום המשמש לחציית כביש ע"י הולכי רגל.¹⁰ החוק קבע שעל רשויות החוק לבצע את ההנמכות בתוך פרק זמן של חמש שנים. כידוע לכול, החוק לא יושם במלואו אם כי בערים מסוימות אכן התחיל הנוהג של בניית מדרכות חדשות עם הנמכה במקום המיועד לחצייה. בכל אותן השנים, ובמקביל לתפקיד שמילאתי בעיריית תל אביב-יפו, נתן משרד האדריכלים שהיה בבעלותי שירותי ייעוץ תכנון ועיצוב אדריכלי ליזמים, לרשויות מקומיות, לגופים ציבוריים ולאנשים פרטיים, גם בתחום של התאמת סידורים מיוחדים לנכים. אני מציין זאת כי כך רכשתי את המידע על הנעשה בישראל בתחום נגישות הסביבה הבנויה לאנשים עם מוגבלות, מידע שמשמש אותי עד היום. המשרד נסגר כאשר הצטרפתי ב-2001 לצוות עובדי נציבות השוויון.

בקרת נגישות הסביבה הבנויה – תחת חוק השוויון

באמצע שנות התשעים של המאה הקודמת הזמין משרד הפנים במכון התקנים ניסוח של תקן ישראלי לנגישות הסביבה הבנויה. התקן שמספרו ת"י 1918 מושתת על עקרונות העיצוב לכול - Universal design. כבר מראשית התהליך צורפתי כחבר מן המניין לוועדת המומחים שגיבשה את התקן. לתקן חמישה חלקים. החלק הראשון פורסם בשנת 1998, החלק השני והחלק הרביעי פורסמו בשנת 2001, וראשיתו של החלק השלישי בשנת 2006. המשכו של החלק השלישי והחלק החמישי עדיין בהכנה.¹¹ העבודה על התקן הישראלי הובילה למעורבות של מכון התקנים הישראלי באמצעות האדריכלית נורית הולצינגר ובאמצעותי בקבוצת העבודה המגבשת את תקן הנגישות הבינלאומי של ISO.

במקביל להכנת התקן קודמה בכנסת היוזמה לחקיקת חוק השוויון.¹² בתהליך זה השתתפתי כמגיב לטיוטות על רקע מומחיותי בתכנון סביבה בנויה נגישה לאנשים עם מוגבלות. כאמור, בשנת 1998 החוק עבר בכנסת בקריאה שלישית וקיבל תוקף, עדיין ללא פרק הנגישות אבל עם פרק בנוגע לנגישות תחבורה ציבורית לאנשים עם מוגבלות. פרק הנגישות עצמו נוסף לחוק רק בשנת 2005.¹³ חשוב לציין כי בפרק הנגישות מופיע מושג חדש לגמרי: נגישות השירות.¹⁴

בשלב הראשון של החקיקה, החוק הכיל הוראה להקמת נציבות שוויון לאנשים עם מוגבלות במשרד המשפטים. ואכן, משזו הוקמה הצטרפתי לצוות הראשון כממונה נגישות ארצי. אחד הדברים הראשונים שעשיתי היה קידום המהלך של כתיבת 'תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (הסדרת נגישות לשירותי תחבורה ציבורית), תשס"ג-2003'. (בהמשך: תקנות נגישות תחבורה ציבורית).

סדרת תקנות הנגישות לצד חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות¹⁵

מיום שנחקק פרק הנגישות - פרק שליוויתי בתהליך החקיקה, בגיבוש תורת הנגישות ובגיבוש עקרונותיו - פועלת נציבות השוויון לקידום תהליך ניסוח התקנות שלצדו, ותיקון מסכת החוקים והתקנות שבתוקף בהתאם לצורך, לרבות תיקון חוק השוויון עצמו. הנציבות מנסחת טיוטות לתקנות שהן בסמכות שר המשפטים, והיא מייעצת למשרדים הנוגעים בדבר בכל הנוגע לתקנות הנגישות שבתחום אחריותם:

תקנות נגישות באחריות שר/ת המשפטים

תקנות בנוגע לנגישות בניין ציבורי קיים; תקנות בנוגע לנגישות מקום שאינו בניין (גן ציבורי, חוף רחצה); תקנות בנוגע לנגישות אתר (שמורות טבע, גן לאומי, יערות קק"ל); תקנות בנוגע לנגישות השירות; תקנות שוויון - בנוגע לפטור עקב נטל כבד מדי (בנוגע לבניין קיים ולשירות קיים).

באחריות משרדים אחרים, ובליוי משרד המשפטים¹⁶

תקנות נגישות באחריות שר/ת החינוך

תקנות התאמות נגישות למוסדות על-תכונניים [חובה]; תקנות נגישות למוסדות חינוך קיימים [חובה]; תקנות נגישות פרטנית של מוסד חינוך ובו יש ילד או הורה עם מוגבלות [חובה].

תקנות שר/ת הפנים:

התאמות נגישות לצמתים, למדרכות, לגשרים, למנהרות ולמעברים להולכי רגל [חובה]; תקנות ביצוע כלליות לעניין נגישות דרכים [שק"ד]; פטור ממעלית [שק"ד]; התאמות נגישות למקום ציבורי חדש, כולל מקומות עבודה [חובה] ופטור [שק"ד]; נגישות מוסדות חינוך חדשים

[חובה]; נגישות לשטח מגורים משותף בבניין מגורים חדש [חובה] פטור [שק"ד].

תקנות שר/ת התחבורה

הנחה באגרת מונית למפעילי מוניות נגישות [חובה]; תקנות נגישות חושית לאוטובוסים בינעירוניים [חובה]; תקנות הסדרת הנגישות לרכב ואוטובוסים להשכרה [חובה]; קביעת גורם אחר שהינו גורם מבצע [שק"ד]; תקנות ביצוע כלליות לעניין נגישות דרכים [שק"ד].

תקנות שר/ת הביטחון

הוראות למימוש נגישות שירותי שעת חירום [חובה]; נגישות למקלטים חדשים [חובה].

תקנות שר/ת הבריאות

נגישות לשירותי בריאות ולמקומות קיימים שבהם ניתנים שירותי בריאות [חובה]; פטור [שק"ד] בשל נטל כבד מדי למעט לגבי שירות בריאות ממלכתי; קביעת ספקי שירותים גדולים שעליהם חלות חובות כגון הכנת תוכנית הנגשה ודיווח [חובה].

תקנות שר/ת התקשורת

תקנות התאמות למתקנים ולשירותי בזק [חובה] ופטור [שק"ד].

תקנות שר/ת התעשייה, המסחר והתעסוקה

תקנות התאמות נגישות למקומות ציבוריים שהם מוסדות על תיכונניים [חובה]; תקנות דרישות להכשרת מורשי נגישות למבנים [חובה]; הכרה בתואר אקדמי כהכשרה ראויה למורשה נגישות השירות [שק"ד]; תקנות דרישות להכשרת מורשי נגישות שירות [חובה]; תקנות הגדרת תחומי עיסוק למורשים [שק"ד].

בקרת נגישות מהלכה למעשה

הלקחים שהופקו מהתהליכים שקרו בישראל החל משנת 1971, כאשר הופיעו לראשונה בחקיקה תקנות בדבר סידורים מיוחדים לנכים בבניין ציבורי, נלקחו בחשבון והוטמעו ב'פרק הנגישות'. ואלו הם:

1. הטלת חובה על משרדי ממשלה שונים לכתוב תקנות בנושאים שבתחומי אחריותם.
2. המחוקק מצא לנכון לדרוש ליווי מקצועי ופיקוח מקצועי על תהליך יישום החוק ותקנותיו, בשלבי התכנון ובשלבי הביצוע.
3. החוק מגדיר את הגורם המקצועי המלווה כמורשה נגישות, וקובע את תהליכי הכשרתו, את רישומו בפנקס מורשי הנגישות, ואת אופן פעולתו – סמכויות וחובות.¹⁷
4. הענקת מעמד סטטוטורי לאנשי המקצוע הפועלים מכוח החוק תיעשה באמצעות משרד התמ"ת.
5. החוק מעניק סמכויות תביעה לכמה גורמים: לנציבות השוויון; לארגונים המייצגים אנשים עם מוגבלות; לאנשים שייפגעו באופן אישי מהיעדר נגישות (ללא הוכחת נזק).
6. תהליך הבקרה על הביצוע בפועל של מרבית הוראות החוק הנוגעות לנגישות הסביבה הבנויה ולנגישות השירות מופקד בידיהם של אנשי המקצוע, כפי שהוגדרו סמכויותיהם בחקיקה.

נהלי בקרה

חוד החניית של מערכת הבקרה הם אנשי המקצוע בתחום הנגישות. כדי לאפשר בקרה ראויה לשמה, ניתנו לאנשי המקצוע סמכויות והוטלו עליהם תפקידים מוגדרים בחוק ובתקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות.¹⁸

אלה נוהלי הבקרה שנציבות השוויון מבקשת להנהיג:

במיזם חדש

הבקרה תיעשה באמצעות מורשה נגישות מבנים, תשתיות וסביבה (בהמשך מתו"ס)

1. שיוך הסיווג, ייעוד הקרקע והשימוש העיקרי של המיזם לקטגוריות הקבועות בחוק (בהקשר של חבות בנגישות לאנשים עם מוגבלות).
2. הטמעת דרישות החוקים והתקנות בתחום הנגישות לאנשים עם מוגבלות, ככל שאלה נוגעים לאופי המיזם, רצוי כבר במסמכי הנחיות התכנון למיזם תוך מתן תשומת לב מיוחדת לנגישות השירות.

3. גיבוש המלצות נוספות לנגישות המקום והשירות הניתן בו, וזאת בנוסף להוראות כל דין, כאשר מדובר במקום או שירות ייעודי לאנשים עם מוגבלות.
4. בדיקה ולייווי תכנון ראשוני באמצעות חוות דעת של מורשה הנגישות בכתב ובשרטוט.
5. ליווי הפקת תוכנית הגשה המכילה סידורי נגישות, לרבות פרטים והערות הבהרה.
6. אישור 'מורשה הנגישות' שמלווה את תהליך הבקשה להיתר בנייה, על ידי חתימה בגוף המסמכים המוגשים לוועדת התכנון והבנייה. חתימת 'מורשה הנגישות' תאשר את התאמת התשריט להוראות חוק התכנון והבניה ולדרישות הגורם המקצועי בנושא נגישות לאנשים עם מוגבלות.
7. על מנת לייצר תהליך שלם ומקצועי, מורשה הנגישות יהיה מעורב גם בשלב העיצוב המפורט ויאשר את מסמכי המכרז לביצוע כתואמים את הוראות כל דין.
8. כמקובל לגבי עורכי בקשה שיש להם סמכות להיות מורשי חתימה על היתרי בנייה ומסמכים בעלי תוקף משפטי הנלווים להליך רשמי של תכנון ובנייה, גם מורשה הנגישות יחזיק ברשותו את העתקי המסמכים המלאים שאותם אישר בחתימתו.
9. טרם חיבור בניין חדש לתשתיות וטרם הנפקת תעודה המעידה על גמר הבניה וטרם הנפקת אישור העירייה לאכלוס הבניין החדש, מורשה הנגישות חייב על פי חוק התכנון והבנייה לאשר בחתימתו את התאמת הביצוע להוראות כל דין.
10. מיזמים שהם עסקים טעוני רישוי נדרשים ברישוי עסק. בשלב זה יש לצרף אישור מורשה נגישות מתו"ס ומורשה נגישות שירות כי המיזם עומד בדרישות החוק בתחום הנגישות.

במיזם קיים¹⁹

הבקרה תלויה במורשה נגישות, ככל שנדרש בחוק או בתקנות

1. סיווג ייעוד הקרקע והשימוש של המיזם ובהתאם לכל דין.
2. סיווג המקום וסיווג השירות הניתן בו ייבחנו כנגד הקטגוריות של החבות בנגישות: בעלים של מבנה חייב בכל פעולות ההנגשה לרבות אלו הכרוכות בקבלת היתר בנייה; אם המקום הציבורי הקיים מוחזק או מופעל על-ידי מי שאינו הבעלים, החובה לביצוע התאמות

- נגישות שאינן כרוכות בהיתר בניה תחול על המחזיק או המפעיל של המקום; מפעיל השירות חייב בכל היתר, לרבות רישוי עסקים.²⁰
3. החוק והתקנות מתירות לחייב בנגישות לבדוק בכוחות עצמו (ובעזרת מומחה לדבר, ככל שימצא לנכון) את 'מצב הנגישות' של המקום והשירות הניתן בו. החוק גם מאפשר לו, לחייב בנגישות, לתקן את הליקויים שנמצאו עד להתאמת המקום והשירות להוראות כל דין.
 4. חייב בנגישות של מקום קיים רשאי לטעון לפטור בסייגים מסוימים או להפחתה מנגישות, אם מצא שהנגשת המקום כרוכה בנטל כבד מדי, או יש בה חוסר היתכנות הנדסית או באופיו המיוחד של המקום הציבורי לרבות ייחודו בשל ערכי תרבות ונוף.
 5. בדיקה אם ממצאי הסקר שנערך במקום החייב בנגישות עונים לקריטריונים של פטור אוטומטי מסעיפים מסוימים. אם אכן כך הוא, התקנות מתירות הפקה עצמית של מסמך פטור מנומק, והצגתו כנגד דרישה. אם הסיבה לבקשת הפטור מנגישות נעוצה ב'העדר היתכנות הנדסית', יש להגיש אותה באמצעות חוות דעת של מורשה נגישות כשהיא מנומקת וחתומה על ידו.
 6. על החייב בנגישות מוטלת האחריות להכין רשימת מצאי של סידורי נגישות תקינים, נושאים שמצדיקים פטור מנגישות או דרישות נגישות מופחתות. כמו כן יכין החייב בנגישות רשימה של ליקויי נגישות קיימים במקום ובשירות הניתן בו, נושאים שיש לתקנם בכפוף לתקנות הנגישות. המסמך יוצג לגורמי בקרה ואכיפה מוסמכים, לפי דרישתם.
 7. רצוי שמומחה לנגישות מתו"ס ושירות ילווה את יצירת הפתרונות לנגישות כבר מראשית התהליך בבניין קיים, ורק בו. כאשר אין צורך בהיתר בנייה, מומחה הנגישות לא חייב להיות מורשה נגישות על פי הגדרתו בחוק.
 8. אם פתרונות הנגישות כוללים בתוכם נושאים שחייבים בהיתר בנייה, הטיפול בהם ייעשה כמו בבניין חדש. במקרה שלא ניתן מסיבות הנדסיות למלא אחרי כל הוראות חוק התכנון והבנייה הנוגעות לנגישות בניינים חדשים, ייתן מורשה הנגישות שמלווה את התהליך חוות דעת לגורם המוסמך, ויבקש פטור חלקי מנגישות ואף יציע חלופות שוות ערך.
 9. אם ביצוע סידורי הנגישות היו בפיקוח מורשה נגישות יבדוק הלה את תכניות העבודה ויוודא שהן מכילות את כל סידורי הנגישות

הנדרשים בחוק. על החייב בנגישות לשמור ברשותו עותק עד לסיום התהליך, ועד שבע שנים מסיום הפעילות של המקום הציבורי. 10. מיזמים מסוימים נדרשים ברישוי עסק. בשלב זה יש לצרף לבקשה אישור מורשה נגישות מתו"ס ומורשה נגישות שירות ולפיו המיזם עומד בדרישות חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות.

סיכום

פרק זה נכתב בפתחה של תקופה חדשה. תקופה שבה רשויות מקומיות רבות מצטרפות לתהליך של הסדרת הבקרה על מילוי הוראות כל דין בדבר נגישות הסביבה הבנויה והשירות לאנשים עם מוגבלות. בזכות החקיקה החדשה אפשר לתת בידי הרשויות המקומיות כלי עבודה מתאימים לבקרת נגישות.

פרק זה מסכם למעלה מעשרים שנים של הפעלת מערכת עירונית לבקרת תכנון וביצוע נגישות לאנשים עם מוגבלות במרחב הציבורי. רשויות בודדות בלבד הפעילו מערכת כזו לאורך שנים, ובאופן עקבי. תל אביב היא הראשונה שבהן.

חוק השוויון מאפשר ליישם הסדרים דומים בכל הרשויות המקומיות בישראל. אני סמוך ובטוח שבקרה עקבית ומסודרת תאפשר להגיע למימוש החזון הנכסף של ארץ נגישה לכל תושביה ומבקריה.

רשימת המקורות

אופיר, א' ואורנשטיין, ד' (תשס"ב 2001). חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998: אמנציפציה בסוף המאה העשרים, בתוך א' ברק ואח' (עורכים), **ספר מנחם גולדברג** (עמ' 42-87) תל אביב: סדן.

חיימוביץ, ש' (1991). תכנון סביבה עירונית המתחשבת במגבלות נכים. **תנועה ותחבורה**, 28: עמ' 27-35.

חיימוביץ, ש' וציפרוט, י' (1995). פרק 16 - סידורים מיוחדים לנכים, בתוך: **קובץ הנחיות ותנאים כלליים לתכנון ולביצוע מבנים חדשים בתל אביב-יפו**. תל אביב: עיריית תל אביב-יפו, מינהל ההנדסה והוועדה המקומית לתכנון ולבנייה.

הערות

- 1 אוחר ב-17 באפריל 2007 מהאתר:
www.wheelpower.org.uk/dyncat.cfm?catid=10454
- 2 משחקים פראלימפיים. - המקבילה של ספורט הנכים למשחקים האולימפיים
- 3 בכנס שהתקיים בשנת 1978 בשפיים השתתף גם פרופ' אבי עורי, מומחה לרפואה פיזיקאלית ושיקום. פרופ' עורי היה מלווה קבוע של משלחות הספורטאים הנכים לתחרויות בסטוק־מנדוויל שבאנגליה. כשיואל שרון הקים את עמותת אתגרים, פרופ' עורי היה חבר בקבוצת המייסדים הראשונה. בשנת 2005 בחר בו ארגון הרופאים העולמי לאחד מבין 65 הרופאים האכפתיים בעולם. וראו עוד על תרומתו של פרופ' אבי עורי לספורטאים הנכים בישראל, ולשילובם של אנשים עם מוגבלות בספורט אתגרי באתר 'עמותת נגישות ישראל'. אוחר ב-17 באפריל 2007 מהאתר:
www.aisrael.org/Index.asp?ArticleID=1010&CategoryID=175&Page=1
ובאתר עמותת אתגרים: www.etgarim.org/hetchalno.asp
- 4 אולימפיאדת הנכים הראשונה התקיימה בשנת 1960 ברומא, והשתתפו בה 400 נכים משותקים בכיסאות גלגלים. הפעם היחידה שישראל אירחה את המשחקים האולימפיים לנכים הייתה בשנת 1968. השתתפו בה 750 נכים משותקים בכיסאות גלגלים מ-29 מדינות. בשנת 1976 צורפו למשחקים גם ספורטאים עם מוגבלויות אחרות. עוד על ספורט נכים ראו באתרים הבאים: (אוחר ב-17 באפריל 2007)
www.matnachim.co.il/Sport_ShowDoc.asp?ContentID=71
על משחקי סטוק־מנדוויל ראו:
http://en.wikipedia.org/wiki/Stoke_Mandeville_Games
אולימפיאדת הנכים הבאה תתקיים בקנדה, בשנת 2010. למתעניינים:
www.vancouver2010.com/en
- 5 ב-19 ביוני 2001 נחתם הסכם בין הוועד האולימפי העולמי IOC לבין ועד אולימפיאדת הנכים העולמי IPC בזו הלשון: החל בשנת 2012 יתקיימו שתי האולימפיאדות בו זמנית, באותו הכפר האולימפי. רק עיר שתוכל לעמוד בכך תוכל לארח את המשחקים האולימפיים. מכוח הסכם זה, לונדון היא שזכתה באירוח המשחקים האולימפיים לשנת 2012. למידע נוסף בקרו באתר של ועד אולימפיאדת הנכים - אוחר ב-17 באפריל 2007, מהאתר:
www.paralympic.org/release/Main_Sections_Menu/Paralympic_Games
- 6 מקובל בכל העולם תקן של 8% לכל היותר, עם הפסקות מנוחה אחרי כל 75 ס"מ של הפרשי גובה. השיפוע בכפר האולימפי היה אם כן פי 1.5 יותר מהתקן.
- 7 שמואל חיימוביץ' מחזיק בשלוש מדליות זהב ובשתי מדליות ארד אולימפיות בענף הספורט - הרמת משקולות.
- 8 בג"צ 7081/93, פ"ד נ' (1) 19.
- 9 בעיריית תל אביב-יפו מעסיקים עד היום יועץ נגישות עירוני העובד בשיתוף פעולה עם היחידה לתכנון אסטרטגי, ובאגף רישוי בנייה ובמחלקה לרישוי עסקים בודקים כל בקשה להיתר ואת מידת התאמתה לדרישות כל דין בדבר 'סידורים מיוחדים לנכים בבניין ציבורי'.
- 10 חוק הרשויות המקומיות (סידורים לנכים) תשמ"ח-1988

- 11 עוד על תקני הנגישות בישראל, ראו בפרק של האדריכלית נורית הולצינגר בספר זה.
- 12 עוד על היבטים שונים של חוק השוויון, ראו בפרקים שכתבו לספר זה: צביה אדמון, דן אורן ונטע דגן, בילה ברג, ערן טמיר, דינה פלדמן.
- 13 שם.
- 14 הרחבה בנושא זה, ראו במיוחד בפרק של צביה אדמון בספר זה.
- 15 עוד על מעורבות הממשלה ואחריותה להקמת מערכת בקרת נגישות בפרק של ערן טמיר בספר זה.
- 16 [חובה] - תקנות שהחוק מחייב את השר הממונה להתקינן.
- [שק"ד] - תקנות שהחוק משאיר לשר הממונה שיקול דעת אם להתקינן.
- 17 ועוד ראו בנושא ההתמקצעות בפרק של דינה פלדמן ואח' בספר זה.
- 18 הצעת חוק - חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (תיקון מס' 4) (מורשי נגישות), תשס"ז-2007, סעיף 19 מא.
- תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (מורשים לנגישות מבנים, תשתיות וסביבה), תשס"ז-2007
- תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (מורשים לנגישות השירות), תשס"ז-2007
- 19 תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (נגישות בניין ציבורי קיים) נמצאות בהכנה, ובזמן כתיבת שורות אלה טרם קיבלו תוקף מלא. לכשיהיו בתוקף, עבודת הבקרה תיעשה בראש ובראשונה לאורן.
- 20 למשל: הבעלים של המבנה חייב בבניית מעלית, שינוי בחזיתות, פתחים בקירות, קונסטרוקציה, עבודות תשתית ומבנה החצר, וסימון מקומות חניה. המפעיל חייב בפעולות שנוגעות לעיצוב פנים (ריהוט, תאורה, שילוט, צבע) ובאופן מתן השירות.

התמקצעות בתחום הנגישות לאנשים עם מוגבלות בישראל

דינה פלדמן, יעל דניאלי להב, אמיל מלול, דפנה סילוביסקי

מבוא

תחום הנגישות לאנשים עם מוגבלות קיבל לראשונה מעמד פורמלי בישראל בשנת 1971, כאשר שר הפנים הממונה על ביצוע חוק התכנון והבנייה, התשכ"ה-1965, הוסיף לתקנות התכנון והבנייה הדנות בבקשה להיתר סעיף המחייב התקנת סידורים מיוחדים לנכים בבניינים ציבוריים. מאז התבצעה חקיקה מסועפת אשר עסקה במגוון תחומים, כגון: נגישות לעסקים ולשירותים בהיבט כללי¹ או ספציפי², נגישות לקלפיות³, נגישות לדיור בקהילה⁴, נגישות מבנים וסביבה⁵, נגישות בתעבורה ובתחבורה⁶, נגישות לחינוך, השכלה ופנאי⁷, נגישות למידע ותקשורת⁸ ועוד. אולם עד שנות האלפיים הובילה החקיקה, למעשה, לשינויים ממוקדים בלבד ולא ליישום תפיסת עולם ממלכתית, מקצועית והוליסטית הפועלת להנגשת המקומות והמרחבים הציבוריים כאמצעי לקידום שוויון וכביטוי לזכויות האדם. כך נשארו ברובם המרחבים הציבוריים ורוב השירותים בישראל בלתי נגישים לאנשים עם כל סוגי המוגבלויות (דוח מבקר המדינה, 2002; היס-יונס, פרידמן והרקוביץ, 2003).⁹

הביקורת על המצב העגום הופנתה ברובה לעבר הרשויות הציבוריות אשר לא השכילו לאכוף את החוקים, אולם נראה כי התמונה מורכבת יותר וחלק מחוסר הנגישות הקיים בפועל קשור לעובדה כי המחוקק התבסס לאורך כל השנים על הנחת יסוד שגויה שגרסה שמעצבי המדיניות, ספקי השירותים, הציבור, וכן צוותי מורים, חוקרים ואנשי מקצועות העיצוב והסעד בישראל המחויבים לנושא הנגישות לאנשים עם מוגבלות, מבינים אותו ויודעים מה טיבו. למעשה, במהלך שלושת העשורים האלה העיסוק בתחום הנגישות היה בעיקרו עניינם של אנשים הסובלים ממוגבלות אשר ביקשו לממש את זכותם הבסיסית לנגישות במרחב הפרטי ובמרחב הציבורי, לצורך פעילות אישית, כגון במקום העבודה. כך שרק אנשי מקצוע מעטים פעלו בתחום, והם עסקו בעיקר בקבוצה מסוימת של אנשים עם מוגבלות¹⁰ או במשימות ממוקדות.¹¹ הנגישות הוגדרה ונתפסה כחלק מריפוי ומשיקום הממוקד במגבלות

הפרט, ולא כחלק מעיצוב חברתי סביבתי כולל (universal design) ומכליל (inclusive design) (פלדמן, 2007א) ובוודאי לא כאמצעי להגשמת עקרונות הצדק החברתי (social justice) והצדק הסביבתי (environmental justice) (פלדמן, 2007ב).¹² נקודת המפנה בתפיסת העולם הישראלית חלה בתחילת שנות ה-90 בעיקר בזירה המשפטית,¹³ הציבורית¹⁴ והחקיקתית,¹⁵ אך עדיין לא בזירה המקצועית - התכנונית, העיצובית והטכנולוגית - ולא בהיבט החברתי הכולל.¹⁶

חקיקת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998 מהווה את השיא בתפנית זו בהגדירה חזון חברתי המעגן 'את זכותו [של אדם עם מוגבלות] להשתתפות שוויונית ופעילה בחברה בכל תחומי החיים, לקבל החלטות הנוגעות לחייו על פי רצונו והעדפותיו, וכן **למתן מענה הולם לצרכיו המיוחדים** באופן שיאפשר לו לחיות את חייו **בעצמאות מרבית, בפרטיות ובכבוד, תוך מיצוי מלוא יכולתו**.'¹⁷ האמצעים שהחוק נוקט בהם: איסור הפליה על רקע מוגבלות; הפעלת מנגנון של העדפה מתקנת; וקידום אקטיבי של שוויון והשתלבות בעיקר באמצעות שיפור הזמינות והנגישות של החברה בדרך של ביצוע התאמות ומתן מענה לצרכים מיוחדים (פלדמן, 2007א). בתוך כך קובע החוק כי מתן שירותים לאנשים עם מוגבלות צריך להתבצע תוך 'הקפדה על כבוד האדם וחירותו והגנה על פרטיותו; **במסגרת השירותים הניתנים והמיועדים לכלל הציבור, תוך ביצוע ההתאמות הנדרשות בנסיבות העניין** [...] כאשר בדיקה או ברור שמטרתם לקבוע זכאותו של אדם לזכויות או לשירותים מחמת מוגבלותו ייערכו תוך התחשבות מרבית במהלך חייו התקין; לגבי זכויות ושירותים הניתנים על ידי גוף ציבורי,¹⁸ עליהם להינתן באיכות נאותה, בתוך זמן סביר ובמרחק סביר ממקום מגוריו של האדם.' בשלב הראשון של חקיקת החוק, ב-1998, הייתה גם התייחסות ספציפית יותר לנגישות ולהתאמות בתחום התעסוקה (פרק שני בחוק ותקנותיו)¹⁹ והתחבורה הציבורית (פרק שלישי בחוק ותקנותיו)²⁰,²¹ אולם זאת מבלי לעצב עדיין תמונת עולם כוללת, אמצעי אכיפה בשטח²² ואת הצורך בהתמקצעות.²³

רק שבע שנים מאוחר יותר אושר בכנסת תיקון מספר 2 לחוק שוויון לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998, המכונה 'פרק הנגישות'.²⁴ הפרק מגדיר את תחום הנגישות באופן הכוללני ביותר, לרבות היבטים מפורטים של הסדרי היערכות, ביצוע, אכיפה בשטח, לוחות זמנים וחובת ההתמקצעות. 'נגישות' לאנשים עם מוגבלות מוגדרת בחוק כ'**אפשרות**

הגעה למקום, תנועה והתמצאות בו, שימוש והנאה משירות, קבלת מידע הניתן או המופק במסגרת מקום או שירות או בקשר אליהם, שימוש במתקניהם והשתתפות בתכניות ובפעילויות המתקיימות בהם, והכל באופן שוויוני, מכובד, עצמאי ובטיחותי כדי לאפשר השתלבות, ביטוי אישי ותרומה לכלל.

לצורך השגת המטרה, הפרק החדש מחייב הנגשת מבנים, תשתיות, סביבה ושירות חדשים וקיימים שנועדו לציבור במגזר הממשלתי, הציבורי והפרטי,²⁵ לכל סוגי המוגבלויות. הגבול בין סוגי הנגישות לא תמיד מוגדר ומובהק, בעיקר בכל הנוגע לאמצעי עזר. על כן הוצע²⁶ כי אמצעי עזר אשר יהיו מחוברים חיבור של קבע לבניין קיים או למקרקעין, כגון: בית שימוש מיוחד, מעלונים, כבשים משופעים וכדומה – ייחשבו כנכללים בתחום של נגישות מבנים, תשתיות וסביבה,²⁷ ואילו כל אמצעי העזר, אמצעי ההכוונה והשילוט וכן כל המרכיבים הניידים, האנושיים או המנהליים המנותקים מהמבנה ומהתשתיות, ייכללו בתחום של נגישות השירות.

התמקצעות – מהי?!

'פרק הנגישות' קובע כי ליישום תפיסת עולם של צדק חברתי וסביבתי המתבטא בהבטחת סביבה נגישה לכול יש לקדם, בין היתר: מודעות רחבה ורב-ממדית; הפצת מידע;²⁸ פיתוח וגיבוש ידע מדעי, טכנולוגי ויישומי;²⁹ מנגנוני הסדרה ורישוי; וכן כלים, מיומנויות, ידע ונכונות של הציבור הרחב ושל מעצבי מדיניות. אך אין די בכך. נדרשת גם התמקצעות של העוסקים במלאכה, אם לצורך מילוי תפקיד מנהלי של קידום ואכיפה, כגון רכזי נגישות³⁰ ומפקחים, ואם לצורך מילוי תפקיד מקצועי סטטוטורי בתחום הנגישות כמורשי נגישות או במסגרת מילוי תפקיד כספק שירות לציבור.³¹ בחקיקה הבינלאומית יש תקדימים מועטים להתבוננות כה רחבה בהיבט זה, ובוודאי בכל הקשור לדרכי אכיפה ולרישוי העוסקים בתחום הנגישות.³² בישראל, כמו בבריטניה ובאוסטרליה, ההחלטה על רישוי נפלה למרות הדילמה הנוגעת לשאלת חופש העיסוק ולמרות החשש מסכנת שיחזור ה'פטרנליזם', לאור הניסיון הבלתי מוצלח ליישם ולאכוף את חוקי התכנון והבנייה בתחום הנגישות. התברר שאם לא יוקם 'חיל חלוץ' של אנשי מקצוע ובעלי עניין מיומנים, מחויבים ובעלי סמכות פורמלית לקדם תחום זה בצורה המיטבית, אין כל סיכוי להתמודד עם גודל המשימה.³³

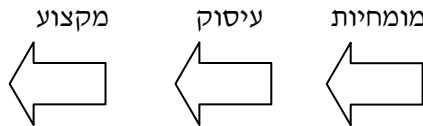
יחד עם זאת, המחוקק הישראלי כמו מחוקקים בארצות רבות אחרות, הדגיש בחוק השוויון על פרקיו השונים את חשיבות שימור עקרון ההשתתפות הפעילה (active participation) והשתתפות (partnership) בין מקבלי ההחלטות ובין הלקוחות התורמים את הפרספקטיבה שלהם לגיבוש גוף הידע ויישומו, הן בהתדיינות האישית והן בהתדיינות הציבורית. בכך הוכרה זכותם של אנשים עם מוגבלות, בפרט, והחברה האזרחית, בכלל, לתרום מהידע האישי שלהם לידע המקצועי הפורמלי, הן ברמת הפרט והקבוצה והן ברמת המדיניות הכוללת.³⁴ יש הרואים בהכרה זו ערך הצהרתי המדגיש את עקרון מעורבות הציבור כמרכיב דומיננטי בקידום וביישום צדק סביבתי (פלדמן, 2007). יש הרואים בכך הכרה במציאות הפוסט מודרנית שבה ניתן לגבש ולהעביר מידע וידע, ולשלוט בהם, באמצעות קהילות לא פורמליות, כגון: קהילות באינטרנט המצמצמות באופן ניכר את ההגמוניה של אנשי מקצוע, ומעודדות 'שומרי סף חדשים' (The new gatekeepers) השולטים בהפצת המידע והידע לציבור הרחב הרבה יותר מאנשי מקצוע הכבולים במקרים רבים למוסכמות, לנהלים ולבירוקרטיה. לכן לא פעם השפעתם של הגורמים הלא פורמליים רבה יותר, גם כאשר המידע שבידיהם איננו מלא. יש הרואים בשילוב גורמים בלתי מקצועיים פתרון נוסף למציאות שבה צרכים חברתיים ומקצועיים אינם יכולים לקבל מענה באמצעות מספר מצומצם של אנשי מקצוע, ועל כן נדרשת גם פעילות לא פורמלית כדי להגביר את הנוכחות בשטח, להעצים את המסרים והכלים לשינוי חברתי. נראה כי כל אחד מגורמים אלה, מקורו במתרחש בישראל בתחום ההתמקצעות בנגישות.

כך, עקב המעורבות הרבה בקידום הציבורי³⁵ של נושא הנגישות, חלק מהארגונים והפעילים מקרב האנשים עם מוגבלות מבקשים לעצמם טריטוריה וסמכויות בתחום זה, מעבר למוענק להם בחוק, אם מהטעם העקרוני של מימוש הזכות למעורבות בתהליכי קבלת החלטות, ואם בהקשר הספציפי של הזכות להגשת תביעה אישית וייצוגית וחובת ההיוועצות. הפעילים סבורים כי הניסיון האישי לצד הידע הנרכש בהכשרות לתפקיד 'נאמן נגישות', הכשרות הנערכות לפעילים מהחברה האזרחית,³⁶ יש בהם כדי למקצע את האנשים ברמה המצדיקה הענקת סמכויות אכיפה של מתן דוחות וקנסות. נכון להיום, עמדה זו לא התקבלה לא על ידי הרשות המחוקקת ולא על ידי הרשות המבצעת.

בד בבד הסתבר כי העניין ההולך וגובר בנגישות לאנשים עם מוגבלות, התקציבים המוקצים ושיוקצו לנושא, הסמכויות והעיסוקים החדשים שקבע המחוקק – זוכים אנשי מקצוע בעיקר מתחומי התכנון, הטיפול והשיקום בעידוד להגדיר את עצמם כבני סמכא בתחום הנגישות מתוקף מקצועם הבסיסי. על כן נדרשת גם בהקשר זה הגדרה מפורשת של הסטנדרטים להתמקצעות בתחום הנגישות בהיבטי הידע הנדרש (התיאורטי והמעשי), הנורמות המקצועיות, תנאי העיסוק, גזרות וגבולות העיסוק, אתיקה מקצועית ועוד, וזאת על מנת למנוע פעילות בלתי מקצועית ובלתי מבוקרת של גורמים שלא הוכשרו לכך באופן מספק (ארהרד ודשבסקי, 1999).

מהי, אם כן, התמקצעות?

מקובל להגדיר 'התמקצעות' (professionalization) כתהליך ההופך עיסוק/משלח-יד (occupation) בתחום מסוים למקצוע (profession), באמצעות הכשרה והתנסות. ארהרד ודשבסקי (1999) מוסיפים 'לעיסוק' ול'מקצוע' גם את קטגוריית ה'מומחיות' (expertise) (Schneider, 2000) המוסדרת על פי חוק.³⁷ מדובר אפוא ברצף של:

ניתן להגדיר את הרצף ע"פ מספר קריטריונים:

ניתוח צרכים / יעדים ומרכיבי תפקיד

- א. קריטריוני כניסה ללימוד ולעיסוק בתחום מבחינת כישורי בסיס, מחויבות מקצועית ואתית וכדומה (Spiro, Sherer, Korin, Langer, Weiss, 1998).
- ב. קיום (או אי קיום) הכשרה מקצועית פורמלית הבאה להקנות ידע עיוני ויישומי מובהק, והמזוהה דיצסיפלינארית ומבחינת מסגרתה ואופייה (פיאלקוף, 2000).
- ג. הרמה והאופן של השליטה בידע ובמיומנויות בהגדרת בעיות בשטח ובפתרון, נושאים שיש להוכיח באמצעות המלצות, ניסיון מעשי או עמידה בבחינות³⁸ (Goldschmidt, 2007).

- ד. מעמד וסמכות מקצועית בחברה ובקרב בעלי המקצוע עצמם (רייטר, 2002).
- ה. קיום או אי קיום חוק מסמיך ו/או קוד אתי, וקיומה של לשכה מקצועית שיש להירשם בה ו/או ערכאה שנדונות בה תלונות נגד חברים שפעלו באופן שאינו עולה בקנה אחד עם כללי האתיקה (Lunt, 1999; אלוני, 1997; אכמון ושפיר, 2003).
- ו. קיום או אי קיום של קבוצה מקצועית ייחודית הנבדלת מקבוצות מקצועיות אחרות (Turner, 1999; Tajfel and Turner, 2001).
- נתאר את העיסוקים השונים בתחום הנגישות המתוכננים לפיתוח ולהסדרה בישראל.

עיסוקים בתחום הנגישות

מורשי נגישות

במרס 2005 הכיר המחוקק, ביוזמת משרד המשפטים,³⁹ בחשיבותה של ההתמקצעות בתחום הנגישות כחלק אינטגרלי מההיערכות ליישום ולאכיפה של 'פרק הנגישות'. החוק קובע כי רק למורשים לכך תהיה סמכות לתת אישורים ופטורים בתחום הנגישות לאנשים עם מוגבלות.⁴⁰ מדובר בשני תחומי פעולה: בהקשר למבנים, תשתיות וסביבה ציבוריים (נגישות מתו"ס), הנושא יטופל ע"י אדריכלים, מהנדסים והנדסאים שיוכשרו במסגרות המאושרות לכך⁴¹ ויוכרו ע"י הרשמים⁴² במשרד התמ"ת⁴³ כמורשי נגישות מתו"ס;⁴⁴ בתחום נגישות השירות לציבור, הנושא יטופל ע"י מומחים לטכנולוגיות בנושאי התאמות של פנים המבנה, נהלים, הליכים ונוהגים של השירות, אמצעי עזר ושירותי עזר הדרושים לשם קבלת השירות, וכן התאמות חלופיות לאנשים עם מוגבלות,⁴⁵ ומומחים אלה יוכשרו במסגרות המאושרות לכך ויוכרו ע"י הרשם במשרד התמ"ת כמורשי נגישות השירות.⁴⁶ כשנה לאחר מכן הוענקה למורשים גם הסמכות לאשר את הצורך והאופי של ההתאמות למועסקים עם מוגבלות העובדים בשוק הפתוח. הסדר זה כלול בתקנות שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות (השתתפות המדינה במימון התאמות), התשס"ו-2006.⁴⁷

מפקחים, חוקרים ותובעים

החוק גם מכתוב הקמת מערך ארגוני של אכיפה בנציבות שוויון לאנשים עם מוגבלות, מערך שיוקם במשרד המשפטים לשם הוצאת צווי נגישות

והגשת תביעות. מתוך כך משתמע שלווה תפקידים נוספים: מפקחים, חוקרים ותובעים⁴⁸ אשר יפעלו לאכיפת הנגישות מטעם נציבות השוויון ברמת המטה והמחוזות. פקחי נגישות יפעלו גם במשרדים אחרים, כמו: הפנים, החינוך, הבריאות, התחבורה, הביטחון, ברשויות מקומיות ועוד, במשימות שיוטלו עליהם על פי חוק זה. על מנת לחזק את ערך ההתמקצעות נקבע כי בתנאי הסף לאיוש משרות המפקחים בנציבות השוויון יידרש שיהיו מורשי נגישות.⁴⁹ כמו כן תחול עליהם החובה לעבור הכשרה נוספת, כמפקחים⁵⁰ וכחוקרים.⁵¹ התובעים בתחום הנגישות יהיו עורכי דין אשר יעסקו בהיבטים משפטיים של נגישות,⁵² כגון: מענה לשאלות⁵³ והגשת תובענות אזרחיות ופליליות.⁵⁴ למילוי התפקידים המשפטיים לא נדרשים תנאי סף ייעודיים בתחום הנגישות, אולם גם עובדים אלה יעברו הכשרה בתחומי הנגישות, הפיקוח והחקירה.⁵⁵

רכזי נגישות

פרק הנגישות מגדיר את התפקיד הניהולי של 'רכזי נגישות'.⁵⁶ מדובר בבעל תפקיד אשר ימונה, על פי חוק, מקרב עובדי מקום המספק שירות לציבור והמעסיק לפחות 25 עובדים. החוק מדבר על מינוי אדם הבקיא, ככל הניתן, בתחום הנגישות לאנשים עם מוגבלות, ותהיה העדפה לאדם עם מוגבלות. תפקידו של רכז הנגישות הוא למסור מידע לציבור על אודות נגישותו של השירות לציבור, או נגישות המקום שבו הוא ניתן, ולתת ייעוץ והדרכה בדבר חובותיו של השירות על פי פרק הנגישות. יש המעוניינים לראות את הרכז כממלא תפקיד ניהולי רחב יותר אשר יקדם ויתאם את יחידת הנגישות בארגונים, במוסדות, בעיריות, במקומות עבודה, במערכות ממלכתיות ועוד - במקומות המספקים שירות לציבור - שהרכז יעסוק בהגדרת צרכים ומענים; בריכוז סקרי נגישות; בניסוח תכניות אב ויישומן; בהפצת חומרים; בהפעלה ותיאום פעילות עם הלקוחות, עם מורשי נגישות, יועצי נגישות, מפקחי נגישות, נאמני נגישות וספקי שירות, כנדרש. יש לציין כי ביחידות שלטוניות רבות הוחלט לשלב בין תפקיד זה ובין תפקיד ממונה שוויון לאנשים עם מוגבלות, תפקיד אשר נקבע ע"פ החלטת ממשלה מספר 1073 מיום ה-30 בנובמבר 2003 הנוגעת לקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות. סעיף 2 בהחלטה מורה על מינוי ממוני שוויון לאנשים עם מוגבלות בכל משרד ממשלתי ובכל יחידת סמך, והם ידאגו שהמשרד או יחידת הסמך, לפי העניין, יתפקד כמסגרת נגישה ומשלבת לעובדים עם מוגבלות ולאנשים עם מוגבלות הנדרשים לשירותי

המשרד. מאז מונו ממוני שוויון לאנשים עם מוגבלות, והם פועלים בכל משרדי הממשלה ויחידות הסמך בהנחיית נציבות השוויון לאנשים עם מוגבלות ודואגים ליישום ההחלטה.⁵⁷

ספקי שירות לציבור

אבן הבוחן לשינוי המציאות היום יומית נמצאת בידי האנשים המספקים שירות לקהל. מדובר במגוון רחב ביותר של ספקי שירות בכל תחומי החיים: בריאות, בידור, חינוך, השכלה או פנאי, רווחה, ספורט, תיירות, אוטובוסים, רכבות, תובלה אווירית, אניות, מוניות והשכרת רכב או כל שירות כמו תחבורה, תרבות, הארחה, מסחר, דת, אנרגיה, תקשורת, בנקאות, אשראי, ביטוח, פנסיה או כל שירות פיננסי. סביר להניח כי מרבית האנשים העוסקים במלאכה זו אינם מודעים לנושא הנגישות וכיצד הוא רלוונטי לתחום עיסוקם. על כן נקבעה בתקנות העוסקות בהסדרת תחום הנגישות לשירות⁵⁸ החובה **ליידע את צוות העובדים** לגבי החובות המוטלות עליהם על פי חוק בדבר: (1) איסור הפלייתם של אנשים עם מוגבלות במתן השירות. (2) חובת מתן שירות שוויוני בסביבה מכילה, ועיגונה בנוהלי השירות, בהתאם. (3) החובות הקיימות בחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות ותקנותיו - ולפי כל דין אחר - להבטחת נגישות לאנשים עם מוגבלות, לרבות החובה לבצע התאמות נגישות למקום ציבורי ולשירות ציבורי ובשירות הניתן על ידי החייב.

התקנות קובעות גם את החובה **להכשיר ולהנחות** את העובדים לגבי: (1) חובת הספקת הנגישות על פי החוק. (2) סוגי המוגבלות השונים וכיצד הספקת השירות אמורה לענות על צרכי הנגישות שלהם. (3) כללי התנהגות נאותים כלפי אנשים עם מוגבלות בעת מתן השירות, לרבות דרך ולשון הפנייה אליהם. (4) הפעולות שיש לנקוט בהן על מנת לבצע את התאמות הנגישות כוללות תפעול אמצעי העזר ותחזוקתם, מתן שירותי עזר או הזמנתם, תחזוקת ההתאמות אשר בוצעו במקום בהתאם לתקנות הנגישות. בנוסף, מחויב נותן שירות המעסיק לא פחות מ-50 עובדים - לרבות קבלן או חברת כוח אדם שנותנים שירותים לנותן שירות - להנחות ולהכשיר את העובדים לפי פרק זה באמצעות מתן מידע בכתב או מתן מידע מוקלט (כגון: קבצי mp3, DVD, קלטות אודיו), או באמצעות סדנאות הכשרה שיתקיימו לפחות אחת לשנה.⁵⁹ בהכשרה יש להיעזר במומחים בתחום המוגבלויות השונות או במורשי נגישות השירות. מי

שהוראות אלה אינן ישימות לגביהם, ינחו ויכשירו את העובדים לפי התקנות באמצעות מתן מידע בכתב או בעל פה.

'נאמני נגישות'

במקביל לעבודת החקיקה של פרק הנגישות בחוק השוויון, הגיש ח"כ רוני בר-און 'הצעת חוק מפקחים ונאמני נגישות לאנשים עם מוגבלות - התשס"ד-2004' - שנועדה להעניק מעמד וסמכויות קניסה לפעילים בשדה בתחום הנגישות. הוצע שפעילותם תמומן מקרן שתוקם מכספי הקנסות. הנחת היסוד של הצעה זו הייתה כי יש צורך רב בגיוס בעלי עניין פוטנציאליים אשר יעסקו בקידום הנושא ברמת המודעות, הייזום, הדיווח ובסיוע למורשים באכיפה. מדובר בפעילות של אזרחים ונושאי תפקידים אשר הנושא 'בוער בעצמותיהם', המוכנים להשקיע בלימוד בסיסי ולפעול בהסברה ובהדרכה ראשונית ולהיהפך לספקים ולצרכנים נבונים. רעיון זה מנסה להתקדם צעד אחד נוסף אל מעבר לפעילות ההתנדבותית הקיימת, בעיקר במסגרת פרויקט 'קהילה נגישה' של החברה למתנ"סים.⁶⁰ אולם משרד המשפטים התנגד להצעת חוק זו המעניקה סמכויות למתן דו"חות לפעילים, ומשרד האוצר התנגד להקמת קרן קנסות. בינתיים נחקק פרק הנגישות שלא הכיר בנאמנים כחלק ממערך הפיקוח, והצעת החוק נגזזה. יחד עם זאת, היוזמה להכשיר פעילים ברחבי הארץ כ'נאמני נגישות' להגברת המודעות שרירה וקיימת, ונציבות השוויון מתכננת לפתוח קורסים בנושא בכל רחבי הארץ. בנוסף לכך מועלית בימים אלה הצעה חדשה של נציבות השוויון להכשיר את מתנדבי המשמר האזרחי - מתנדבים שממילא הסמכות בידם לאכוף חוקים בתחום החניות - כ'נאמני נגישות'.⁶¹ בכך הם יכולים לשמש זרוע אכיפה נוספת בתחום חניית הנכים. על פי זאת, מתנדב המשמר האזרחי יוכל לדווח למשטרה על ביצוע עבירה במועד הסמוך לביצוע העבירה גם מבלי שמבצעה הזדהה בפניו. המתנדב יוכל גם להטיל קנסות על עבירות לפי חוק חניה לנכים התשנ"ד-1993 סעיף 72(א)(16), ולפי תקנות התעבורה התשכ"א-1961. אולם עתידו של רעיון זה עדיין אינו ברור. טבלה מספר 1 עוסקת בסיווג העיסוקים ע"פ הקריטריונים המגדירים רצף התמקצעות:

תובעים	מפקחים	מורשים	רכזים	נאמנים	ספקי שירות	
חקיקה ראשית - עקיף	חקיקה ראשית - עקיף	חקיקה ראשית - ישיר	חקיקה ראשית - ישיר	-	תקנות	מעמד בחוק
הגשת תובענות אזרחיות ופליליות	- הוצאת צווי נגישות - מענה לשאלות	אישור נגישות וזכאות לפטור	- מסירת מידע לציבור על נגישות השירות והמקום - מתן ייעוץ והדרכה בדבר החובות המוטלות ע"פ חוק	קידום מודעות לנגישות	הספקת שירות נגיש	סמכות
- עו"ד - רקע בתביעה - הכשרה בחקירה - הכשרה בנגישות	- מורשה נגישות - כשרי ניהול - הכשרה בפיקוח וחקירה	- רקע אקדמי רלוונטי	- עובד ממונה במקום המספק שירות לציבור המעסיק 25 עובדים לפחות - בקיאות בתחום הנגישות - העדפה לאדם עם מוגבלות	- הוכחת פעילות - התחייבות לפעילות	קבלה לעבודה	קריטריונים לכניסה

הכשרה ייעודית	ע"י המעסיק	ע"י זוכים במכרז	ע"י זוכים במכרז	לימודי תעודה במוסד אקדמי ⁶²	ע"י נציבות השוויון ⁶³	ע"י נציבות השוויון ⁶⁴
מבחן	רשות- ע"י מפעיל הקורס	רשות- ע"י מפעיל הקורס	רשות- ע"י מפעיל הקורס	חובה - ארצי ייעודי - מטעם הרשם	חובה - מעבר מכרז	חובה - מעבר מכרז
מינוי	-	-	ע"י הממונה	רשם ייעודי בתמ"ת	נציבות שירות המדינה	נציבות שירות המדינה
קוד אתי	כללי - ע"פ מקום העבודה	-	כללי- ע"פ מקום העבודה	בתחום הנגישות למורשי מתו"ס	כללי- עובדי מדינה	כללי- עובדי מדינה
סוג	עיסוק	עיסוק	עיסוק	מומחיות	מומחיות	עיסוק

הטבלה מראה כי הפריסה המתוכננת של עיסוקים אינה כוללת בעלי מקצוע בתחום הנגישות.⁶⁵ עיבוי זה יהיה אפשרי כאשר יאושרו לימודים לתואר אקדמי בתחום הנגישות בישראל.⁶⁶

הכשרות

אחד המרכיבים הדומיננטיים בהתמקצעות הוא ההכשרה וההשמה המקצועית. ההכשרה נחשבת כערש הידע לרכישת המיומנויות המאפשרות גיבוש מומחיות וקבלת הכרה פורמלית ביכולת (ידע, כישורים, מיומנויות). יעדי ההכשרה, פרופיל המשתתפים, מסגרת הביצוע ותכני ההכשרה מגדירים, לא פעם, את הנורמה המקובלת בתחום (Schneide, 2000) האינטואיציה והניסיון מהווים מרכיב משלים לכך. החיבור בין שלושת המרכיבים האלה נחשב כתנאי לקיומה של מומחיות יוצאת דופן, מומחיות שהיא בדרך כלל נחלתם של מעטים בלבד (Stevens, 1998).⁶⁷ יחד עם זאת, כאשר הפרופורציה הפוכה, דהיינו, כאשר האינטואיציה והידע שמקורם בניסיון אישי⁶⁸ מהווים את המרכיב הדומיננטי בהכשרה ואילו ההיכרות עם עקרונות מדעיים ומשפטיים והנחיות ותרגול מיומנויות פורמליות הינם משניים, אזי

מדובר בהכשרה לעיסוק ולא למקצוע או למומחיות. ההבדל בין סוגי ההכשרות נקבע גם על פי יעדי הקורס והנושאים המודגשים בו, על פי תכניו, מסגרת הלימודים והיקף השעות, רמת המורים, דרישות הידע ותנאי הקבלה שקובעים את המיקום על פני הרצף שבין עיסוק למומחיות.

מכל מקום, מיסוד ההכשרה הפורמלית כחלק מהסדרה והכנה לכשירות (competence) למלא תפקיד ולקבל סמכויות מבטיחה שירות נורמטיבי ואובייקטיבי לציבור, לא מתוך אמפטיה בלבד לקהל היעד, אלא מתוך מחויבות להעניק שירות מקצועי שרמתו ואיכותו הוגדרו מראש.

אפיון נוסף של הכשרות הוא מידת הרב-גוניות של התלמידים והמורים; אם מדובר בלימוד המכוון לדיסציפלינה אחת ואם ללימודים אינטר-דיסציפלינאריים. תחום הנגישות מחייב עבודה אינטר-דיסציפלינארית המפגישה מומחים מתחומי תכנון של מבנים, תשתיות וסביבה והיוזמת פגישות בינם לבין עצמם, בינם לבין מומחים מתחום הטכנולוגיה, התאמות מנהליות ואנושיות, ובינם לבין אנשים עם מוגבלות. מפגש מעין זה אינו מתחולל מעצמו ומתאפשר בעיקר סביב משימות בעבודת היום יום, כשמתעורר הצורך, או בימי עיון, כנסים והכשרות המציעים חומר רב גוני הרלוונטי לבעלי מקצוע מתחומים שונים. בהתאם לזאת הוחלט כי ההכשרות תהיינה מולטי דיסציפלינאריות, כאשר בהכשרה העוסקת בנגישות מבנים, תשתיות וסביבה ילמדו יחדיו ארכיטקטים, מהנדסים והנדסאים,⁶⁹ ובהכשרה העוסקת בנגישות השירות יוכלו ללמוד אנשים מאותו תחום וכן אנשי מקצועות טכנולוגיים, עיצוב סביבה וכן העוסקים באנשים עם מוגבלות ממקצועות הרפואה, הפארה רפואה והחינוך המיוחד. השילוב בהכשרה ובהשתלמויות, המוגדר ע"י בר (Barr, 2000), אדמס ועמיתיו (Adams, Heans, Sturgis & Clark, 2006) כ'חינוך בין מקצועי' (Inter professional Education- IPE), מאפשר לאנשי המקצוע השונים ללמוד על נגישות מזוויות שונות ומשלימות, להכיר את תרומתם הפוטנציאלית ואת מגבלותיהם של משתלמים אחרים, ולהגביר את התקשורת ושיתוף הפעולה המתחייב מתפיסת העולם של תחום התכנון והנגישות ומהנדרש בחוק, וזאת על מנת להציע שירות כוללני וטוב יותר ללקוחות.⁷⁰

אולם מפגש מעין זה אינו פשוט כלל ועיקר ומחייב נכונות, גמישות ורצון לשתף וללמוד (Humphris & Hean, 2004; Heans & Dickinson, 2005; Barr, 2000). אנשי המקצועות השונים לא תמיד ששים למפגש שבו עומדת למבחן הזהות המקצועית ולעיתים יוקרתם,

נושאים שטופחו והוגדרו בהכשרה נבדלת וייעודית במסגרות אקדמאיות וארגונים מקצועיים נבדלים (Adams, Heans, Sturgis & Clark, 2006; Hall & Weaver, 2001). מבחינת הוראת הנגישות, כמו בתחומים אינטר דיסציפלינאריים רבים, נראה כי דווקא רב גונית של ההרכב הלימודי, הרכב התלמידים והמורים הופכת זירה זו לזירה אידיאלית לסוציאליזציה כוללנית שזהותה נסמכת על המומחיות בנגישות ועל הסך הכולל של הידע המוצע והקיים בתחום.

קביעת התכנים הבסיסיים בקורסים השונים נקבעת באגף להכשרה מקצועית במשרד התמ"ת - מהיותו זרוע ממלכתית להכשרה ולהסמכה מקצועית - תוך היועצות עם עובדי נציבות השוויון האמונים על ניסוח, תאום ויישום פרק הנגישות, עם אנשי מקצוע ועם ארגונים העוסקים בקידום נגישות לאנשים עם מוגבלות. במקרה הזה, הגורם המכשיר והגורם המסמך (רישוי) שוכנים תחת אותה מטרייה מיניסטרילית. המודל הישראלי דומה מאוד למודל האוסטרלי, בהבדל מהותי אחד. בשעה שבישראל הממשל הוא הקובע ומעצב את התכניות, הוא הקובע ומנהל את הרישוי, הרי שבאוסטרליה⁷¹ - כמו בארצות דוברות אנגלית אחרות - תהליכים אלה אמנם ממומנים ע"י הממשל אך מופעלים ע"י ארגונים בלתי ממשלתיים. כך, בדומה לרשות ההכשרה האוסטרלית (Australian National Training Authority - ANTA) המציעה סטנדרטים להכשרת יועצי נגישות, פועל בישראל האגף להכשרה מקצועית בתמ"ת. המלצות הרשות האוסטרלית מועברות למועצה לאומית להכשרה (The National Training Quality Council - NTQC). מבחינות רבות ניתן לראות בוועדות המקצועיות, שליד הרשמים במשרד התמ"ת, גופים ציבוריים מקבילים.⁷² באוסטרליה, התכנית עוברת לאחר האישור לארגונים ייעודיים העוסקים בהכשרה (Registered Training Organizations) RTOs, ובישראל יש לקיים את ההכשרות במוסדות אקדמיים שהוכרו על ידי התמ"ת לצורך זה.⁷³ המערך המוצע יהיה בוודאי מערך דינאמי ומתפתח. עם הפעלת ההכשרות הראשונות ניתן יהיה להצביע על השינויים והשיפורים הראויים, ולהציע לאחר מכן מסגרת מקצועית טובה יותר.

על מנת להכיר יותר מקרוב את גוף הידע הדיפרנציאלי, נתאר להלן לפרטיהן את ההכשרות המוצעות להכשרת מורשי מתו"ס, מורשי נגישות השירות, רכזים ונאמני נגישות.

הכשרת מורשים לנגישות מבנים, תשתיות וסביבה (מתו"ס)

מטרה

- הכשרת מורשי נגישות מתו"ס מיומנים ומקצועיים ע"י הענקת הכלים, השיטות והאמצעים הנחוצים לביצוע משימותיהם, כפי שהן מוגדרות בחוק.
- הטמעת הנושא בקרב המשתתפים וחשיפה שלהם לציבור האנשים עם מוגבלות כדי שיוכלו לשמש כסוכני שינוי, בנוסף לתפקידם הסטטוטורי.

מסגרת

לאור דרישות החוק, בחינת צורכי האנשים עם המוגבלות והגדרת תפקידו של מורשה לנגישות מתו"ס, נראה כי תוכנית ההכשרה מחייבת הרחבה והעמקה בתחומים מספר:

1. היכרות עם מושגי יסוד בתחומים של זכויות האדם, שוויון ושילוב, והרלוונטיות שלהם לנגישות; התאמות; עיצוב אוניברסלי ועיצוב מכליל ועוד.
2. הכרת החוקים, התקנות, התקנים והנהלים המחייבים בארץ.
3. הכרת חוקים, תקנות, תקנים ודרכי הפעולה בעולם.
4. הכרה ואפיון של צורכי האנשים עם מוגבלויות שונות, ההתאמות הנדרשות מנקודת מבט סביבתית-עיצובית.
5. היכרות מעמיקה עם החסמים והמחסומים המונעים השתתפות שוויונית, והפתרונות להסרתם.
6. הקשר בין עיצוב הסביבה הפיזית לעקרונות החוק.
7. הגדרת התפקיד של מורשה לנגישות מתו"ס, היקפו ויעדיו.
8. הכרת הכלים המאפשרים יישום מתו"ס נגיש.
9. הכרת המערכות הציבוריות, גורמים ציבוריים, החברה האזרחית ואחרים המעורבים בקידום התחום.
10. תרגול מעשי למתן ייעוץ וחוות דעת לנגישות ולפטורים.
11. אתיקה מקצועית.

היקף התכנית

- מומלץ היקף של לפחות 200-220 שעות.
- בנוסף, תידרש מהמשתתפים עבודה עצמית משמעותית: קריאה, תרגול, סיורים, הגשת פרויקט גמר ועמידה בבחינות עיוניות.

תנאי קבלה

- כמצוין בחוק.
- וכן ניסיון מקצועי מוכח של 3 שנים לפחות, עדיפות לבעלי ניסיון בתכנון הנגשת מתו"ס.

מבנה ותכנים:

פרק 1 - לימודים בסיסיים

מתודולוגיה	נושאי לימוד
הרצאה	אנשים עם מוגבלויות - עובדות ומספרים
הרצאה סרטים	אפיון אוכלוסיות יעד: הלקות והמגבלות התפקודיות הנובעות ממנה הנזקקות להנגשה. מוגבלות פיזית מוגבלות חושית מוגבלות נפשית מוגבלות קוגניטיבית מוגבלות שכלית מוגבלות התפתחותית מוגבלות בתקשורת
הדגמה	הכרת אמצעי העזר ומגוון הטכנולוגיות המסייעות לאנשים עם מוגבלות, והשפעתם על נגישות למתו"ס ולשירות
מפגש	משמעות הנגישות בעבור אנשים עם מוגבלות בחיי היום יום
הרצאה	חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות וחוקי נגישות/שוויון אחרים
הרצאה	פרק הנגישות בחוק שוויון לאנשים עם מוגבלות - החקיקה הראשית והתקנות - מבוא
הרצאה	סקירה עולמית על הנעשה בתחום - חוקי יסוד, הגדרות, אמנות, חוקים, תקנות ונהלים העוסקים בשוויון ו/או מניעת אפליה, נגישות מתו"ס ושירות (ארה"ב, אנגליה, אוסטרליה, דנמרק, שבדיה, גרמניה)

הרצאה	חוקים, תקנות, תקנים בתחום נגישות מתו"ס, כגון: חוק התכנון והבנייה; חוק רישוי עסקים; תקנות למבנים ציבוריים חדשים; תקנות למבנים ציבוריים קיימים; תקנות למבנה ציבורי שאינו בניין; תקנות נגישות לשטחים פתוחים; תקנות נגישות למדרכות וצמתים; ת"י 1918 - נגישות הסביבה הבנויה; תקנות ותקנים רלוונטיים נוספים
הרצאה	חוקים, תקנות, תקנים בתחום נגישות השירות - מושגים, דגשים ותחומי פעולה
הרצאה	עקרונות ופסיקה במשפט הפלילי והאזרחי, הסדרה ואכיפה בתחום הנגישות
הרצאה	תיאור התפקיד, הסמכויות והאחריות של מורשה הנגישות מתו"ס
הרצאה	תיאור התפקיד, הסמכויות והאחריות של מורשה נגישות השירות
סימולציה	חובת ההתייעצות עם מורשי נגישות השירות, כחלק מעבודת מורשה נגישות מתו"ס
תרגול	מידענות נגישות ככלי עבודה

פרק 2 - מרכיבים בתכנון ובקרת נגישות מתו"ס

מתודולוגיה	נושאי לימוד
הרצאה תרגול	עקרונות העיצוב האוניברסלי והמכליל, והקשרו לנגישות מתו"ס
הרצאה	מרכיבים תכנוניים בהנגשת מתו"ס: מרכיבים תכנוניים בהנגשת מבנים מרכיבים תכנוניים בהנגשת תשתיות (מדרכות, צמתים, מגרשי חניה וכו') מרכיבים תכנוניים בהנגשת הסביבה (פארקים, אתרי תיירות ונופש, חוף הים וכו')
הרצאה	מרכיבים בתכנון עירוני, שכונתי ומקומי-ספציפי בעבור אנשים עם מוגבלות

הרצאה תרגול	עקרונות אסטרטגיים לבחינת מתו"ס ורצף הנגישות (מידות וגבהים המתאימים לאנשים עם מוגבלות, שילוט, ריהוט, עזרים וכו')
הרצאה תרגול	עקרונות מיפוי הצרכים וסדרי העדיפויות בתחום הנגישות; ומקום שיתוף ציבור האנשים עם מוגבלות בתהליך הבדיקה וקבלת ההחלטות
הרצאה תרגול	דרכים לבדיקת שביעות רצון אוכלוסיות יעד ככלי לשיפור ולבקרת נגישות מתו"ס
הרצאה דיון	עקרונות לשילוב נגישות השירות ברצף הנגישות
סיורים מפגשים	יישום בשטח באתרי מצוינות

פרק 3 - סוגי מתו"ס - הדומה והשונה

מתודולוגיה	נושאי לימוד
הרצאה תרגול למידה התנסותית	מתו"ס בשירותי חינוך והשכלה - מוסדות חינוך, מוסדות על תיכונים,
הרצאה תרגול למידה התנסותית	מתו"ס בתעסוקה ⁷⁴
הרצאה תרגול למידה התנסותית	מתו"ס בשירותי הבריאות
הרצאה תרגול למידה התנסותית	מתו"ס בשירותי תחבורה ותשתיות
הרצאה תרגול למידה התנסותית	מתו"ס בעת חירום
הרצאה תרגול למידה התנסותית	מתו"ס באתרי תיירות ונופש פתוחים (חופים, גנים, פארקים ושמורות, מתקני משחקים וכד')
הרצאה תרגול למידה התנסותית	מתו"ס במסחר (קניונים, מרכזי קניות וכדומה)

הרצאה תרגול למידה התנסותית	מתו"ס במבני תיירות, תרבות וספורט (מלונות, ספריות, קולנוע, תיאטרון, אצטדיון)
הרצאה תרגול למידה התנסותית	מתו"ס במרחב העירוני
הרצאה תרגול למידה התנסותית	מתו"ס בשירותים ייעודים (בתי אבות, מרכזי יום, לשכות, מרכזי תמיכה וכדומה)

פרק 4 - דרכי עבודת המורשה לנגישות מתו"ס וסמכויותיו

מתודולוגיה	תת-נושאים	נושאי לימוד
הרצאה ותרגול	כתיבת הוראות תכנון וביצוע מחייבות	שיטות וכלים לעבודה
תרגול- שימוש בטופס התקנות	כללים לעריכה וביצוע סקר נגישות עפ"י סוג וייעוד המבנה/ האתר : 1. הכנת טפסים לסקר 2. ביצוע הסקר	
תרגול	1. כללים לעריכת דו"ח, ומתן ייעוץ בעקבות סקר נגישות: 2. כתיבת דו"ח 3. הכנת תוכניות להתאמות 4. קביעת סדרי עדיפויות 5. לוח לביצוע 6. קביעת אומדני עלויות 7. ליווי הפרויקט 8. אישור סופי	
תרגול סימולציה	גיבוש תוכנית הנגשת מתו"ס: 1. דו"ח נתונים והתאמות נדרשות 2. קביעת סדרי עדיפויות ולוח לביצוע 3. תכנון ראשוני (אדריכלי, הנדסי וכו') 4. קביעת אומדני עלויות 5. ליווי הפרויקט 6. אישור סופי	כללים לגיבוש תכנית אב (לאחר ביצוע הסקר) לגופים שלהם מעל 20 בניינים

תרגול סימולציה	אופן מתן ייעוץ, הדרכה ומשוב למתכננים ולמפעילי המקום: בכתב, בע"פ ובמו"מ	מתן ייעוץ וחוות דעת: טופס 4, רשיון עסק
תרגול		הגשת שאילתות לנציבות
הרצאה, ניתוח מצבים למתן פטור חלקי או מלא מביצוע הוראות החוק	סיבות הנדסיות; קיום חלופות; פגיעה באופן מהותי באופיו של המקום; שינוי בסיסי במהותו של המקום.	פטור מחמת נטל כבד מדי
תרגול	אופן הפנייה לנציבות לקבלת פטור	
מצבים דיון/ניתוח	עקרונות ודילמות	אתיקה מקצועית

פרק 5 - היבטים כלכליים

מתודולוגיה	פירוט נושאי הלמידה	נושאי לימוד
הרצאה	עלות - ליזם, ומשמעותה הלכה למעשה; תועלת - משמעות ההנגשה במושגים של הגדלת קהל הלקוחות הפוטנציאלי	היבטים כלכליים של הנגשה
		קרנות וגופים שניתן להיעזר בהם בתהליך הנגשת מתו"ס

פרק 6 - פרויקט גמר וסיכומים

מתודולוגיה	נושאי לימוד
מליאה	פאנל מסכם
	בחירת נושא לפרויקט גמר - מבוא
שעות ייעוץ אישי/קבוצתי	בחירת נושא אישי לפרויקט גמר
מליאה	הצגת הנושא ודיון
מליאה	הצגת הפרויקט
	מבחן גמר
	סיכום הקורס וחלוקת תעודות

הכשרת מורשי נגישות השירות

מטרה

- הכשרת מורשי נגישות השירות מיומנים ומקצועיים לשם הענקת הכלים, השיטות והאמצעים הנחוצים לביצוע משימותיהם, כפי שהן מוגדרות בחוק.
- הטמעת הנושא בקרב המשתתפים, וחשיפת המשתתפים לציבור בעלי המוגבלויות כדי שיוכלו לשמש כסוכני שינוי, בנוסף לתפקידם הסטטוטורי.

מסגרת

לאור דרישות החוק ולאור בחינת צורכי האנשים עם המוגבלות והגדרת תפקידו של מורשה לנגישות מתו"ס, נראה כי תוכנית ההכשרה מחייבת הרחבה והעמקה בתחומים מספר:

1. היכרות עם מושגי יסוד בתחומים של זכויות האדם, שוויון ושילוב, והרלוונטיות שלהם לנגישות; התאמות; תכנון אוניברסלי, תכנון מכליל ועוד.
2. הכרת החוקים, התקנות, התקנים והנהלים המחייבים בארץ.
3. הכרת חוקים, תקנות תקנים ודרכי הפעולה בעולם.
4. הכרה ואפיון של צורכי האנשים עם מוגבלויות שונות, וההתאמות הנדרשות מנקודת המבט של השירות.
5. היכרות מעמיקה עם החסמים והמחסומים המונעים השתתפות שוויונית, והפתרונות להסרתם.
6. הקשר בין תכנון והספקת שירות לבין עקרונות החוק.
7. הגדרת התפקיד של מורשה נגישות השירות, סמכויותיו ויעדיו.
8. הכרת הכלים ודרכי הפעולה המאפשרים עיצוב שירות נגיש.
9. הכרת מערכות ציבוריות, גורמים ציבוריים, החברה האזרחית ועוד, המעורבים בקידום התחום.
10. תרגול מעשי למתן ייעוץ וחוות דעת לנגישות ולפטורים.
11. אתיקה מקצועית.

היקף התכנית

- מומלץ היקף של לפחות 200-220 שעות.
- בנוסף, תידרש מהמשתתפים עבודה עצמית משמעותית: קריאה, תרגול, סיורים, הגשת פרויקט גמר ועמידה בבחינות עיוניות

תנאי קבלה

- כמצוין בחוק.
- ניסיון מקצועי מוכח של 3 שנים לפחות, עדיפות לבעלי ניסיון בתכנון הנגשת שירות.

תכנים

פרק 1 - לימודים בסיסיים

כמו במתו"ס. יישקל לימוד משותף.

פרק 2 - עקרונות באיכות השירות

מתודולוגיה	נושאי לימוד
הרצאה	מושגי יסוד במתן שירות איכותי: זמינות, נגישות ועוד
הרצאה תרגול	נגישות כהיבט של איכות השירות
הרצאה תרגול	ניסוח תכנית פעולה - עקרונות
הרצאה תרגול	מיפוי צרכים וסדרי עדיפויות בתחום הנגישות
הרצאה תרגול	שיתוף ספקי שירות ולקוחות בתכנון ובבקרה
הרצאה תרגול	החברה האזרחית בקידום נגישות השירות - מודל מעגלי צדק וקהילה נגישה
הרצאה דיון	נגישות השירות כאלטרנטיבה לנגישות מתו"ס

פרק 3 - נגישות השירות בתחומי חיים

מתודולוגיה	נושאי לימוד
הרצאה תרגול	שירותי חינוך והשכלה - מוסדות חינוך, מוסדות על תיכוניים
הרצאה תרגול	תעסוקה ⁷⁵
הרצאה תרגול	בריאות
הרצאה תרגול	תחבורה

הרצאה תרגול	חירום
הרצאה תרגול	תקשורת
הרצאה תרגול	אינטרנט
הרצאה תרגול	אתרי תיירות ונופש פתוחים (חופים, גנים, פארקים ושמורות, מתקני משחקים וכד')
הרצאה תרגול	מסחר (קניונים, מרכזי קניות וכדומה)
הרצאה תרגול	תיירות, תרבות וספורט (מלונות, ספריות, קולנוע, תיאטרון, אצטדיון)
הרצאה תרגול	מרחב עירוני
הרצאה תרגול	שירותים ייעודים (בתי אבות, מרכזי יום, לשכות, מרכזי תמיכה וכדומה)

פרק 4 - עקרונות בבחירת התאמות

מתודולוגיה	נושאי לימוד
הרצאה	מבוא לשירות: מהו שירות בכלל? מהו שירות הניתן לציבור? א. ערוצים למתן שירות: 1. פרונטלי (שיר או עקיף) 2. טלפוני 3. אינטרנט ב. שירותי מידע ופרסום. ג. מתן שירות במקומות ייחודיים (קולנוע, תיאטרון, מלונות ועוד)
הרצאה	התאמת הסביבה הבנויה באזור מתן השירות, התאמת השילוט, התאמת הריהוט, התאמת תאורה, התאמת אקוסטיקה, אמצעי עזר לפי סוג המוגבלות

	התאמת נהלים (לרבות טפסים, מסמכים ומידע בכתב, פורמטים אלטרנטיביים)
	סיוע אנושי ובאמצעות בע"ח (בהתאם לאופי/סוג השירות)
הרצאה	שירותי טלפוני: התאמת מערכת ניתוב השיחות, התאמת נהלים (לרבות טפסים, מסמכים ומידע בכתב, פורמטים אלטרנטיביים), התאמת אופן מתן המענה והשירות על פי סוג המוגבלות
הרצאה	שירותי אינטרנט: התאמה טכנולוגית של אתר האינטרנט, התאמת המידע, הפרסום והשימוש באתר
הרצאה	שירותי מידע ופרסום: התאמה לכל סוג של מוגבלות
	אירועים (תמלול, שפת סימנים)
סיור מודרך	סיורים ומפגשים במקומות המצטיינים או הלקיים בתחום נגישות השירות

פרק 5 - דרכי עבודה וסמכויות

מתודולוגיה	פירוט הנושאים	נושאי לימוד
תרגול	כללים לעריכת וביצוע סקר נגישות: 1. הכנת טפסים לסקר 2. ביצוע הסקר (בדיקת הנהלים, העיצוב, הריהוט ואמצעי העזר וכו')	שיטות וכלים לעבודה
תרגול	כללים לעריכת דו"ח ומתן ייעוץ בעקבות סקר נגישות: 1. כתיבת דו"ח 2. הכנת תוכניות להתאמות 3. קביעת סדרי עדיפויות 4. לוח לביצוע (התאמת נהלים, טפסים, עיצוב וריהוט, אמצעי עזר, שילוט, התאמת שירות טלפוני, התאמת שירותי אינטרנט, התאמות מע' המידע והפרסום 5. ליווי הפרויקט 6. אישור סופי	

מתן ייעוץ וחוות דעת	אופן מתן ייעוץ, הדרכה ומשוב לספקי שירות: בכתב בע"פ מו"מ	תרגול סימולציה
פטורים	הנחיות החוק למתן פטורים מחמת נטל כבד מדי; שינוי מהותי באופי השירות; מבחן הסבירות	הרצאה תרגול וניתוח מצבים למתן פטור
שאלות לנציבות		
סימולציות למצבים שונים במפגש בין אדם עם מוגבלות לבין השירות	תרגול צפייה בסרטים ניתוח של תיאורי מקרה משחקי תפקידים	
אתיקה מקצועית	שמירה על כללי אתיקה מקצועית	דיון

פרק 6 - היבטים כלכליים

מתודולוגיה	פירוט נושאי הלימוד	נושאי לימוד
הרצאה	עלות - לזים ומשמעותה הלכה למעשה; תועלת - משמעות ההנגשה במושגים של הגדלת קהל הקוחות הפוטנציאלי	היבטים כלכליים של הנגשה
		קרנות וגופים שניתן להיעזר בהם בתהליך הנגשת השירות

פרק 7 - פרויקט גמר וסיכומים

שעות	מתודולוגיה	נושאי לימוד
	מליאה	פאנל מסכם
		בחירת נושא לפרויקט גמר - מבוא

	שעות ייעוץ אישי/קבוצתי	בחירת נושא אישי לפרויקט גמר
	מליאה	הצגת הנושא ודיון
	מליאה	הצגת הפרויקט
		בחינה
		סיכום הקורס וחלוקת תעודות

הכשרת רכזי נגישות

מטרה

1. הכשרת רכזי נגישות מחויבים ומיומנים לשם הענקת כלים, שיטות ואמצעים הנחוצים לביצוע משימותיהם בחוק.
2. הטמעת הנושא בקרב המשתתפים כדי שיוכלו לשמש כסוכני שינוי בתחום הנגישות, בנוסף לתפקידם הסטטוטורי.

מסגרת

1. הכרה בחוק השוויון לאנשים עם מוגבלות, בתקנות, בתקנים ובחוקים רלוונטיים אחרים.
2. הגדרת תפקידו של רכז הנגישות וכלי עבודתו, לרבות בתחום המידע, אתר האינטרנט, וכדומה.
3. הכרה ואפיון הלקוחות עם הלקויות השונות, המוגבלויות התפקודיות הנובעות מהן, והזיקה בין לקויות אלה לנגישות מתו"ס ושירות.
4. הכרת הגורמים השונים העוסקים בהנגשת מתו"ס ושירות (בשירות המדינה, בשירות הציבורי, בעמותות, ומורשי נגישות - מתו"ס ושירות וכו').
5. מרכזים ואתרי מידע בתחום הנגישות.
6. מתודולוגיות של עריכת סקר נגישות, ניסוח תכנית אב משרדית, מתן מענים לפניית ציבור, ייעוץ, הפנייה לגורמים מקצועיים, חו"ד.
7. תרגול מעשי לפתרון בעיות, מתן מידע, ייעוץ והדרכה בתוך הארגון.

היקף

- מומלץ היקף של לפחות 80-100 שעות.

תכנים

פרק 1 - לימודים בסיסיים

מתודולוגיה	נושאי לימוד
הרצאה	אנשים עם מוגבלות בישראל - עובדות ונתונים
הרצאה	חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות וחוקי שוויון רלוונטיים לנגישות
הרצאה	נגישות מתו"ס, תקנותיו ותקניו
הרצאה	נגישות השירות, תקנותיו ותקניו
הרצאה	נהלי הדיור הממשלתי
הרצאה	נהלי ממשל זמין לאתרים
הרצאה	תקשי"ר נציבות שירות המדינה
הרצאה	תיאור תפקיד וסמכויות רכז הנגישות
הרצאה	תיאור תפקיד וסמכויות מורשה נגישות השירות ומורשה נגישות מתו"ס

פרק 2 - אפיון התאמות

מתודולוגיה	נושאי לימוד
הרצאה	אפיון התאמות לאוכלוסיות יעד לקות פיזית לקות חושית (ראייה ושמיעה) לקות קוגניטיבית לקות נפשית לקות שכלית
מפגשים סרטים תיאורי מקרה	מפגש עם נציגים מאוכלוסיות היעד
	התנסות באמצעי העזר המשמשים אנשים עם מוגבלות

פרק 3 - עבודתו של הרכז
דרכי עבודתו של רכז הנגישות

מתודולוגיה	פירוט הנושאים	נושאי לימוד
תרגול	כללים לעריכה וביצוע של סקר נגישות ראשוני	שיטות וכלים לעבודה
הרצאה	מיומנויות נדרשות למילוי טופסי בדיקת נגישות	
תרגול	כללים לעריכה ויישום של דו"ח בעקבות סקר נגישות	
הדגמה	מרכזי מידע ואתרים ייעודיים	
	דע מה להשיב - שאלות ותשובות אופייניות לרכזים	
תרגול	הספקת מידע לציבור	
הרצאה	מורשים, ממוני שוויון, ספקי שירות וכדומה	שת"פ

פרק 4 - שונות

מתודולוגיה	פירוט נושאי הלימוד	נושאי לימוד
		סיורי נגישות
		מבחן מסכם
	מליאה	פאנל מסכם
		חלוקת תעודות

הכשרת נאמני נגישות

מטרה

קורס המכשיר את הנאמנים לשמש כמקדמי נגישות ברשויות המקומיות ולהכיר את הצרכים המגוונים של אנשים עם מוגבלויות שונות בתחום זה, את מנגנוני הפעולה של מוסדות, רשויות, אנשי מקצוע וארגונים העוסקים בתכנון ובעיצוב סביבה מתאימה ונגישה, וכן את הזכויות והחובות המוקנות מכוח החוק ואת הכלים העומדים לרשותם לצורך קידום המודעות וההסברה.

מסגרת

בנוסף לידע הבסיסי בתחום הנגישות ייחשפו נאמני הנגישות למיומנויות בניהול מערכת הסברה והדרכה בלתי פורמלית המקדמת נגישות, ולמיומנויות של זיהוי מפגעי נגישות. כל אלה ישמשו אותם בבואם לשמש כפעילים ברשויות מקומיות ובמוסדות ציבור, וכנציגי ציבור המעורבים בקידום נושא זה.

היקף

מוצעת מסגרת של 80 שעות הכוללות: הרצאות ותרגול מעשי בכיתה, ובנוסף שלושה סיורים.⁷⁶

מתכונת הקורס:

מפגש חד שבועי של חמש שעות אקדמיות והתאמת ההפסקות לצרכי הלומדים, במהלך 16 מפגשים בין השעות 14.00-19.00, ביום קבוע. בנוסף יתקיימו שלושה סיורים, יוגש ויוצג פרויקט ויוקדש יום להערכה, סיכומים וטקס סיום, כולל חלוקת תעודות.⁷⁷

מיקום וניהול הקורס:

מיקום הקורס יהיה באתר זמין ונגיש לכל סוגי המוגבלויות, הן בגישה אליו ברכב פרטי (מספיק מקומות חניה לנכים), בתחבורה ציבורית ורגלית, והן בתוכו. הקורס יופעל ע"י איש מקצוע בעל ידע בתחום הנגישות וניסיון הוראה מוכח, ואת הקורס תלווה ועדה מקצועית שתכלול לפחות את הזכייין, נציג הלומדים ונציג הנציבות.

תנאי הרשמה:

1. בוגר 12 שנות לימוד לפחות.⁷⁸
2. התאמה לקורס/ פעילות על בסיס שתי המלצות לפחות.
3. נכונות לעסוק בפעילות בתחום לפחות במשך שנה מתום הקורס.
4. נכונות לשאת בהשתתפות עצמית סמלית.
5. מוגבלות או קשר לאדם עם מוגבלות - יתרון.

מסגרת כוללת:

1. שיעורים פרונטליים.
2. פאנלים וימי עיון ייעודיים.

3. שלושה סיורים: סקירת מבנה, סקירת סביבת רחוב, סקירת שטחים פתוחים.⁷⁹
4. תרגול בניסוח וכתובת דו"חות וסקרי נגישות.
5. הדרכה בהכנת פרויקט והצגתו.⁸⁰
6. הערכה ומשוב.
7. הספקת שתייה חמה וקרה במהלך היום, וכן כיבוד קל בהפסקה המרכזית.

תעודת גמר קורס:

עם סיום הקורס יקבלו המשתלמים תעודת סיום קורס 'נאמני נגישות' אשר תהיה חתומה ע"י המממנים, מארגני הקורס והשותפים הנוספים הרלוונטיים.

תכנית:

מס' מפגש	נושא ראשי	פרק	תיאור
1	בסיס	מושגי יסוד	זכויות אדם
	תחומי פעילות	בינלאומי	האמנה לזכויות אנשים עם מוגבלות
	ארגז כלים	ניטור	כלי הערכה, בקרה וניטור
2	בסיס	מושגי יסוד	עיצוב אוניברסלי, נגישות דיפרנציאלית, טכנולוגיה מסייעת ועוד
	תחומי פעילות	חוקים	חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות התשנ"ח - 1998, חוקי נגישות
	ארגז כלים	הסברה	כלים לקידום מודעות - מבוא
			שאלות, תביעות וכדומה
3	בסיס	הלקות התפקודית ונגישות	הגדרת אנשי המקצוע: לקות, נכות, מוגבלות. לפי ארגון הבריאות העולמי - טבלת ICF והשלכות על נגישות
	תחומי פעילות		סקירת תקנות הנוגעות לנגישות
	ארגז כלים		איך בודקים נגישות

4	בסיס	הלקות התפקודית ונגישות	נקודת המבט של האנשים עצמם: פאנל
	תחומי פעילות		מושג השותפות והאחריות החברתית
	ארגז כלים		אסטרטגיות לשיתוף פעולה
5	בסיס	נגישות פיזית	מבנים, תשתיות, סביבה
	תחומי פעילות		חדש, קיים
	ארגז כלים		עריכת סקר מתו"ס
6	בסיס	לקויות ראייה	חוקים ותקנים
	תחומי פעילות		תקנות מתו"ס ונגישות השירות
	ארגז כלים		אסטרטגיות של שינוי והסברה
7	בסיס	לקויות שמיעה ותקשורת	חוקים ותקנים
	תחומי פעילות		תקנות מתו"ס ונגישות השירות
	ארגז כלים		כתיבת דו"ח ביניים
8	בסיס	לקות קוגניטיבית	חקיקה
	תחומי פעילות		נגישות השירות
	ארגז כלים	תקשורת	קידום מודעות - סדנא
9	בסיס	לקות שכלית והתפתחותית	חקיקה
	תחומי פעילות		נגישות השירות
	ארגז כלים		ניהול יומן עבודה
10	בסיס	לקות נפשית	חקיקה
	תחומי פעילות		נגישות השירות
	ארגז כלים		ניהול פרויקטים
11	בסיס	רישוי	פעילות וועדות תכנון מחוזיות ומקומיות, ורישוי עסקים
	תחומי פעילות	שת"פ	סדנא במשא ומתן
	ארגז כלים		ניהול מרכז מידע

	תחומי נגישות	12
תחבורה ציבורית		
מערכות הבריאות, הפנים וכוונה		
מערכות החינוך, התרבות, הספורט, התיירות והפנאי		
שעת חירום		
המרחב העירוני		
מקומות מגורים		
ממשל מרכזי	גורמי עניין	13
נציבות שוויון, פנים, תמ"ת, תירות, שיכון, חינוך ועוד		
השלטון המקומי		
פונקציות בקידום נגישות ברשויות המקומיות		
המגזר העסקי		
הסברה וצרכנות נבונה		
החברה האזרחית		
עמותות וארגונים הפועלים לקידום נגישות		
	הצגת עבודות	14
	הערכת הקורס	15
	חלוקת תעודות	

סה"כ כ-70 שעות לימוד פרונטליות, בנוסף לשלושה סיורים.

כפי שניתן לראות, ההבדל בין ההכשרות מתבטא לא רק בהיקף השעות אלא ובעיקר בדגשים. בה בשעה שהמורשים נדרשים להכיר את החקיקה על בוריה ואת דרכי היישום המקצועיות המפורטות, רכזי הנגישות לומדים בעיקר ניהול נגישות, ונאמני נגישות לומדים שיטות הסברה. בשנת 2007 אמורות לצאת ההכשרות ראשונות בכל אחד מהעיסוקים האלה, כך שעם אישור התקנות השונות על ידי הכנסת ניתן יהיה ליישם את החוק, הלכה למעשה. נציג להלן, בטבלה מסכמת, את תכניות הלימוד שתוארו לעיל:

מורשה לנגישות השירות	מורשה לנגישות מתו"ס	רכז נגישות	נאמן נגישות
תחום פעילות פועל כגורם מאשר בתחום הנגישות במסגרת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות וחוק רישוי עסקים. כמו כן, נותן חוות דעת ומציע פתרונות בדבר נגישות השירות הניתן במקום ציבורי או במקום העובדה, לשם התאמתו לדרישות החוק, לתקנות ולתקנים.	פועל כגורם מאשר בתחום הנגישות במסגרת חוק שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות, חוק התכנון והבנייה וחוק רישוי עסקים. נותן חוות דעת ומציע פתרונות בדבר נגישות מקום ציבורי או מקום העבודה בכל הקשור למבנה, תשתיות וסביבה, לשם התאמתם לדרישות החוק, לתקנות ולתקנים.	מוסר מידע לציבור על התאמות הנגישות שבוצעו בשירות ובמקום שהוא ניתן בו, על אמצעי עזר ושירותי עזר שניתן לקבל בשירות לפי בקשה וכן מידע על ביצוע התאמות נגישות חלופיות; מקבל משוב מהציבור לגבי התאמות הנגישות אשר בוצעו בשירות ובמקום שהוא ניתן בו; נותן ייעוץ והדרכה לחייב בביצוע התאמות נגישות בדבר חובותיו לפי החוק	פועל בהתנדבות להגברת המודעות הציבורית לצרכים ולפתרונות בתחום הנגישות למען אנשים עם מוגבלות.

פעיל בקהילה ומחוב לקידום נגישות.	נבחר ע"י ממונה היחידה, רצוי בעל נסיון מעשי בתחום הנגישות לאנשים עם מוגבלות: במידת האפשר, הוא אדם עם מוגבלות.	א. הוא אחד מאלה: 1. אדריכל או מהנדס מורשים או רשומים בפנקס המהנדסים והאדריכלים במדור הקשור למבנים, תשתיות וסביבה.⁸¹ 2. הנדסאי הרשום בפנקס ההנדסאים והטכנאים במדור הקשור למבנים, תשתיות וסביבה. ב. הוא מקיים דרישות שקבע שר התמ"ת לעניין הכשרה, לרבות הכשרה מעשית, השתלמות, ובחינות הסמכה.	א. הוא אחד מאלה: 1. אדריכל, מהנדס, רשומים או מורשים, הנדסאי 2. בעל מקצוע אקדמי או טכנולוגי אשר שר התמ"ת הכיר במקצועו כמתאים לצורך הכרה בו כמורשה לנגישות השירות, לרבות אח, מרפא בעיסוק, פיזיותרפיסט, פסיכולוג, עו"ס, קלינאי תקשורת. 3. בעל תואר אקדמי בנגישות ממוסד להשכלה גבוהה, ושר התמ"ת הכיר בתואר כהכשרה מתאימה. 4. בעל תואר אקדמי בנגישות ממוסד להשכלה גבוהה בחו"ל, ושר התמ"ת הכיר במוסד ובתואר כהכשרה מתאימה.	קריטריונים לקבלת תעודה

			ב. הוא מקיים דרישות שקבע שר התמ"ת לעניין הכשרה, לרבות הכשרה מעשית, השתלמות, ובחינות הסמכה.	
כ-50 שעות	כ-80 שעות	כ-200 שעות	כ-200 שעות	היקף ההכשרה

סיכום

שלושים שנות חקיקה שעניינה נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות לא הובילו לתוצאות המקוות, והסביבה הישראלית עדיין אינה נגישה כלל ועיקר לאנשים עם מוגבלות. חקיקת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998, מהווה מפנה עקרוני בתחום זה שכן היא מגדירה את מחויבות החברה לטפל בנושא כאמצעי מרכזי לקידום של שוויון הזדמנויות, השתלבות והשתתפות של אנשים עם מוגבלות בחברה, אך רק תיקון מספר 2 לחוק הקרוי "פרק הנגישות" מ-2005 הגדיר את הדרישות במלוא היקפן. מעבר לדרישה המחייבת הנגשת החדש והקיים בתחום המבנים, התשתיות, הסביבה והשירות לציבור, קובע הפרק החדש גם את הצורך בהתמקצעות בתחום הנגישות, בביסוס מערך ארגוני של קידום הנושא ואכיפתו וכן בעידוד מעורבותם של ארגונים מקדמי זכויות אנשים עם מוגבלות בתהליך זה. הפרק הנוכחי התמקד בתהליך ההתמקצעות, והוא תיאר וסיווג את העיסוקים השונים, את הקריטריונים לקבלה ואת ההכשרות השונות לשם קבלת הכרה כמורשה המומחה לנגישות מבנים, תשתיות וסביבה, וכמורשה המומחה לנגישות השירות מטעם הרשמים במשרד התמ"ת. הפרק עסק גם ב'רכזי נגישות' המתמנים במקומות נותני שירות לציבור שבהם למעלה מעשרים וחמישה עובדים, וכן ב'נאמני נגישות' העוסקים בהגברת מודעות ובפעילויות הסברה. בנוסף לאלה יפעלו גם מפקחים ותובעים בתחום הנגישות, במסגרת נציבות שוויון לאנשים עם מוגבלות. יהיו גם פקחים במשרדי הממשלה השונים וברשויות המקומיות, וכן ספקי שירות לציבור. כל אלה אמורים ליישם, הלכה למעשה, את עיקרי ופרטי החוק כך

שאנשים עם מוגבלות יוכלו לנוע בחופשיות, בבטחה ובעצמאות מרבית לכל מקום ובכל מקום, וליהנות מהזכות להיות חלק אינטגרלי בחברה הישראלית.

רשימת המקורות

אכמון, י' ושפיר, ג' (2003). דרכי ההדרכה ולימוד של אתיקה מקצועית. בתוך: ג'. שפיר, י' אגמון וג' וייל (עורכים). **סוגיות אתיות במקצועות הטיפול והייעוץ הנפשי**, (עמ' 647-655) ירושלים: הוצאת מגנס.

אלוני, נ' (1997). אתיקה מקצועית למורים ותפקודם כאליטה משרתת. בתוך: א' פלדי (עורך), **החינוך במבחן הזמן**, (עמ' 383-391) תל אביב: הוצאת רמות.

ארהרד ודשבסקי (1999). הייעוץ החינוכי בישראל - במסע מייגע מקוטב לקוטב. **עיונים בחינוך**, 4, 1, עמ' 9-31.

בג"צ 7081/93 **בוצר נגד מועצה מקומית 'מכבים-רעות'** (1996).

ביטון, י' וניר, א' (2004). מתפקיד למקצוע - תהליך בניית קוד אתי ופרופסיה לעובדי קידום נוער בישראל. **מניתוק לשילוב**, 12, עמ' 91-114.

דו"ח גדות (1999) **האם הגישור הנו עיסוק או מקצוע? הוועדה המייעצת לענייני גישור בבתי המשפט**.

דו"ח הוועדה הציבורית לבדיקת חקיקה מקיפה בנושא: זכויות אנשים עם מוגבלות. בראשות ד"ר ישראל כץ, (1997).

דו"ח מבקר המדינה (2002). שילוב אנשים בעלי מוגבלות בחברה ובעבודה. **דו"ח שנתי 52 לשנת 2001 ולחשבונות שנת הכספים 2000**. משרד מבקר המדינה, ירושלים.

האמנה בדבר זכויות אנשים עם מוגבלויות (2006). עצרת האומות המאוחדות.

החלטת ממשלה מספר 1073 מיום ה-30 בנובמבר 2003 הנוגעת לקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות.

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, חיימוביץ'

הים-יונס, א', פרידמן, י' והרקוביץ, ע' (2003). **מחקר נגישות ארצי לאנשים עם מוגבלות**, ירושלים: מכון סאלד.

פיאלקוף, מ' (2000). קידום מקצוע הנחיית מבוגרים באמצעות פיתוח הכשרה והגברת אוטונומיה, **גדיש: שנתון לחינוך מבוגרים**, ו, עמ' 180-174.

פלדמן, ד' (2007א). חוק שוויון לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998 כמקדם נגישות השירות לאנשים עם מוגבלות. **עניין של גישה**. גליון 5, עמ' 5-14.

פלדמן, ד' (2007ב). תרומתו של חוק שוויון לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998 לקידום צדק סביבתי לאנשים עם מוגבלות בישראל. בתוך: ד' פלדמן, י"ד להב, וש' חיימוביץ', (עורכים), **נגישות לאנשים עם מוגבלות בישראל בפתח המאה ה-21**. ירושלים: משרד המשפטים.

פלדמן, ד' ובן משה, א' (2006). **אנשים עם מוגבלות בישראל - 2006**, ירושלים: הוצאת משרד המשפטים.

רייטר, ש' (2002). העצמת מומחיותם ומעמדם המקצועי של המורים בחינוך המיוחד. **סחי"ש: סוגיות בחינוך מיוחד ובשיקום**. 17, 1, עמ' 89-96.

Adams, K. Hean, S. Strugis, P. Clark, J.M. (2006). Investigating the factor influencing professional identity of first year health and social care students. *Learning in Health and Social Care*, 5, 55-68.

Barr, H. (2000). Interprofessional education 1997 – 2000, a review, *CAIPE*, London.

Glaser, R.(1996). Changing the agency for learning: acquiring expert performance, in K. A. Ericsson (ed.) *The road to excellence: the acquisition of expert performance in the Arts and Science, Sports and Games*, Mahweh, NJ, Erlbaum, pp. 303-311.

Goldschmidt, G. (2007). *Expert knowledge or creative spark? predicaments in design education*, <http://research.it.uts.edu.au>

- Hall, P. and Weaver, L. (2001). Interdisciplinary education and team work: a long and windy road. *Medical Education*, 35, 867-875.
- Heans, S. and Dickinson, C. (2005). Contact hypothesis an exploration of its further potential in inter professional education. *Journal of Inter Professional Care*, 19, 480-497.
- Humphris, D. and Hean, S. (2004). Educating the future workforce, building the evidence about inter professional learning. *Journal of Health Service, Research and Policy*, 9, 24-27.
- Lunt, I. (1999). The Professionalization of Psychology in Europe. *European Psychologist*, 4 (4), 240-247.
- Schneider, P. (2000). Perfect masters of their art: re-Imagining expertise, *JAE*, 53 (3), 141-145.
- Spiro, S.E., Sherer, M., Korin-Langer, N. & Weiss, I. (1998). The professionalization of Israeli social work. In: F.M. Loewenberg (Ed.) *Meeting the Challenges of a changing society: fifty years of social work in Israel*. (pp 29-50). Jerusalem: Magnes Press.
- Stevens, G. (1998). *The favored Cycle: the Social Foundations of Architectural Distinction*, Cambridge, MA: The MIT Press.
- Tajfel, H. & Turner, J.C. (2001). An integrative theory of intergroup conflict. In: M.A. Hogg & D. Abrams (eds.). *Intergroup relations: Essential readings*, (Pp. 94-109) Philadelphia, USA: Psychology Press.
- Turner, J.C. (1999). Some current issues in research on social identity and self categorization theories. In: N. Ellemers; R. Spears and B. Doosje (eds.). *Social identity, context, commitment, content*, Oxford: Blackwell Publishers.

חוקים, הצעות חוק, תקנות והסכמים

הצעת חוק מפקחים ונאמני נגישות, התשס"ד-2004

חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998 לרבות תיקון מספר 2 - פרק הנגישות

- תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (השתתפות המדינה במימון התאמות), התשס"ו-2006
- תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התאמות נגישות למקומות ציבוריים קיימים) התשס"ו-2006 (טיוטה)
- תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התאמות נגישות לשירות) התשס"ו-2006 (טיוטה)
- חוק איסור הפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות ציבוריים, התשס"א-2000
- חוק איסור הפליית עיוורים המלווים בכלבי נחייה, התשנ"ג-1993.
- חוק הבחירות לכנסת ולראש הממשלה [נוסח משולב], התשכ"ט-1969
- חוק הרשויות המקומיות (בחירות), התשכ"ה-1965
- חוק החברות הממשלתיות, התשל"ה-1975
- חוק הליכי חקירה והעדה (התאמה לאנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית), התשס"ה-2005.
- חוק המהנדסים והאדריכלים, התשי"ח-1958
- חוק המקרקעין, התשס"ב-2002 (תיקון מספר 23: התאמות לאדם עם מוגבלות).
- חוק הסעה בטיחותית לילדים ולפעוטות עם מוגבלות, התשנ"ד-1994.
- חוק הסעה בטיחותית לילדים נכים (מפרטי רכב בטיחותי), התשנ"ד-1994
- חוק הקלות לחירש, התשנ"ב-1992
- חוק הרשויות המקומיות (בחירות), התשכ"ה-1965.
- חוק הרשויות המקומיות (סידורים לנכים), התשמ"ח-1988
- חוק התכנון והבנייה, התשכ"ה-1965
- חוק זכויות הדייר בדיוור הציבורי, התשנ"ח-1998.
- חוק חינוך מיוחד, התשמ"ח-1988 פרק 1ד שילוב ילד בעל צרכים מיוחדים בחינוך הרגיל (מספר 4), 2005.
- חוק חנייה לנכים, התשנ"ד-1993.
- חוק מבקר המדינה התשי"ח-1958 (נוסח משולב)
- חוק שידורי טלוויזיה (כתוביות ושפת סימנים), התשס"ה-2005
- תקנות התכנון והבנייה (בקשה להיתר, תנאים, ואגרות), התש"ל-1970
- תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (הסדרת נגישות לשירותי תחבורה ציבורית) התשס"ג-2003
- תקנות התעבורה, התשכ"א-1961

הערות

- 1 לדוגמא: חוק איסור הפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות ציבוריים, התשס"א-2000.
- 2 לדוגמא: חוק איסור הפליית עיוורים המלווים בכלבי נחייה, התשנ"ג-1993.
- 3 חוק הבחירות לכנסת ולראש הממשלה [נוסח משולב], התשכ"ט-1969 וחוק הרשויות המקומיות (בחירות), התשכ"ה-1965.
- 4 לדוגמא: חוק זכויות הדייר בדירת הציבורי, התשנ"ח-1998.
- 5 לדוגמא: חוק התכנון והבנייה, התשכ"ה-1965, תקנות התכנון והבנייה (בקשה להיתר, תנאיו ואגרות), התש"ל-1970, חוק הרשויות המקומיות (סידורים לנכים), התשמ"ח-1988, חוק חנייה לנכים, התשנ"ד-1993.
- 6 לדוגמא: הסכם גמלת נידות, 1977 בין המוסד לביטוח לאומי - משרד האוצר, חוק הסעה בטיחותית לילדים ולפעוטות עם מוגבלות, התשנ"ד-1994, חוק הסעה בטיחותית לילדים נכים (מפרטי רכב בטיחותי), התשנ"ד-1994, חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998: פרק התחבורה.
- 7 חוק חינוך מיוחד, התשמ"ח-1988.
- 8 לדוגמא: חוק הקלות לחירש, התשנ"ב-1992.
- 9 לאחר הוצאת הדו"ח נמשכה החקיקה בתחום הנגישות, כגון: חוק המקרקעין, התשס"ב-2002 (תיקון מספר 23: התאמות לאדם עם מוגבלות), לדוגמא: חוק הליכי חקירה והעדה (התאמה לאנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית), התשס"ה-2005, תיקון לחוק חינוך מיוחד, התשמ"ח-1988 (פרק 1ד): שילוב ילד בעל צרכים מיוחדים בחינוך הרגיל (מספר 4), התשנ"ה-2005, חוק שידורי טלוויזיה (כתוביות ושפת סימנים), התשס"ה-2005 ופרק הנגישות בחוק שוויון לאנשים עם מוגבלות.
- 10 למשל, במערכת החינוך המיוחד וגף ליקויי למידה במשרד החינוך בנוגע לשילוב תלמידים עם מוגבלות במערכת החינוך, באגף השיקום במשרד הרווחה בעיקר בנוגע לאנשים עם מוגבלות פיזית במוסדות ולשילוב אנשים עם מוגבלות חושית בתעסוקה, בקרן לפיתוח שירותי נכים במוסד לביטוח לאומי - במימון הנגשה של מקומות ציבוריים לאנשים עם מוגבלות פיזית וחושית, אגף השיקום במוסד לביטוח לאומי במימון טכנולוגיות לעובדים עם מוגבלות, במשרד הבריאות הספקת אביזרים ומכשירים לאנשים עם מוגבלות פיזית ובמשרד השיכון והבריאות לגבי התאמות לאנשים עם מוגבלות פיזית בדירת פרטי.
- 11 כמו: רופאים תעסוקתיים לגבי חזרת אנשים לעבודה לאחר מחלה או תאונה או מרפאות בעיסוק לגבי התאמות בדירת.
- 12 לעניין זה ראוי להזכיר שניים מסעיפי המבוא של אמנת האו"ם בדבר זכויות אנשים עם מוגבלות שאומצה באו"ם ב-13 בדצמבר 2006 הקובעים: (ה) המדינות מכירות בכך שמוגבלות הוא מושג מתפתח ומוגבלות נובעת מאינטראקציה בין לקות ובין מחסומים שנובעים מאופני התייחסות ומהסביבה, המעכבים את השתתפותם המלאה והתורמת בחברה על בסיס שוויון עם אנשים אחרים. (כב) המדינות מכירות בחשיבות הטמונה בנגישות לסביבה הפיזית, החברתית, הכלכלית והתרבותית לבריאות, לחינוך, למידע ולתקשורת, לשם מתן אפשרות לאנשים עם מוגבלות ליהנות מכל זכויות האדם וחירות היסוד באופן מלא.

- 13 מדובר בפריצת הדרך שיצרה העתירה לבג"צ של שחר בוצר, תלמיד המתנייע על כסא גלגלים, נגד מועצה מקומית 'מכבים-רעות' במרס 1993.
- 14 דו"ח הוועדה ציבורית לבדיקת חקיקה מקיפה בנושא זכויות אנשים עם מוגבלות, בראשות ד"ר ישראל כץ (1997). בדו"ח זה יש התייחסות לקשר בין שוויון לבין נגישות אך לא לחשיבות ההתמקצעות בתחום הנגישות. שני המסמכים שמים בעיקר את הדגש על חשיבות ההשתתפות של ארגונים לקידום זכויות אנשים עם מוגבלות בתהליכי קבלת החלטות ומתעלמים לחלוטין ממקומם של אנשי המקצוע.
- 15 חקיקת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998 ובתוכו פרק המתייחס לנושא נגישות התחבורה הציבורית. גם כאן מונצח העיקרון של הקשר בין נגישות לזכויות אדם ולשוויון הזדמנויות תוך הדגשת חשיבות תפקיד הארגונים בתהליכי קבלת החלטות וההתעלמות מוחלטת מאנשי המקצוע.
- 16 יש לציין את קיומם של קורסים חלוצים בתחום, כגון: הלימודים ל"עיצוב תעשייתי מכליל" במכללת הדסה. הקורסים והסטודיו על נגישות ועל צדק חברתי בפקולטה לארכיטקטורה, קורס למדריכי ספורט במכון וינגייט, הקורסים בבית ברל ובר אילן על נגישות למידע ולתרבות לאוכלוסיות מיוחדות, תכנית הסמכה למורים ללקויי ראייה ועיוורים, במכללת לוינסקי, עבודות גמר וקורסים על נגישות במכללה האקדמית יהודה ושומרון קורסים באוניברסיטה העברית על לקויות למידה, תכניות ההכשרה למתורגמנים לשפת-סימנים ישראלית במכללת בית-ברל, ועוד.
- 17 אמצעי נוסף הוא איסור הפליה וכן הפעלת מנגנון העדפה מתקנת אשר נועד לתקן הפליה קודמת או קיימת של אנשים עם מוגבלות או שנועדה לקדם את השוויון של אנשים עם מוגבלות.
- 18 'גוף ציבורי' משמעו אחד מאלה: משרד ממשלתי, לרבות יחידותיו ויחידות הסמך שלו; רשות מקומית; תאגיד שלפחות מחצית מכוח ההצבעה בו או הזכות למנות לפחות מחצית ממספר הדירקטורים שלו הם בידי רשות מקומית; תאגיד שהוקם בחוק; חברה ממשלתית כהגדרתה בחוק החברות הממשלתיות, התשל"ה-1975 שקבע שר המשפטים, בהסכמת השרים כהגדרתם בחוק האמור; גוף אחר, שהוא גוף מבוקר כמשמעותו בסעיף 9 לחוק מבקר המדינה התשי"ח-1958 (נוסח משולב), שקבע שר המשפטים, באישור ועדת החוקה חוק ומשפט של הכנסת.
- 19 תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (השתתפות המדינה במימון התאמות), התשס"ו-2006
- 20 תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (הסדרת נגישות לשירותי תחבורה ציבורית, התשס"ג-2003
- 21 בחקיקה של 1998 נכללו גם פרק העקרונות ופרק העוסק בהקמת נציבות שוויון ולידה וועדה מייעצת.
- 22 בפרק התעסוקה קיימת זכות התביעה בבית המשפט.
- 23 לעניין זה יש לציין כי אמנת האו"ם בדבר זכויות אנשים עם מוגבלויות מתייחסת לנושא הכשרת אנשי מקצוע בהיבט כללי יותר שאינו קיים בחוק השוויון, כדלקמן:
1. המדינות שהן צדדים לאמנה [...] מתחייבות (ט) לקדם את הכשרת אנשי המקצוע וסגל העובדים עם אנשים עם מוגבלות לגבי הזכויות שמקבלות הכרה

- באמנה הנוכחית, במטרה להטיב להעניק את הסייע והשירותים שזכויות אלה מבטיחות. אולם ההיבט של הכשרת ספקי שירות מופיע בתקנות
- 24 יש לייחס את הצלחת שני השלבים לפעולתו של ח"כ שאול יהלום בתפקידו כיו"ר וועדת העבודה, הרווחה והבריאות.
- 25 גם כאן הלך המחוקק הישראלי מעבר לדרישות האמנה בדבר זכויות אנשים עם מוגבלות וחייב הנגשת הקיים וכן אתרים ושירותים בהם ניתן שירות ציבורי ע"י המינור העיסוקי. שני תחומים אלו נכללו באמנה כהמלצה לקדם את הנושא אך לא כחובה.
- 26 מתוך דברי ההסבר לתקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התאמות נגישות למקומות ציבוריים קיימים), התשס"ו-2006.
- 27 כאשר המבחן הפורמלי הוא אלמנטים שניתן 'להראות' בתשריט המלווה בקשה להיתר בניה.
- 28 כפי שמופיע בחוק בסעיף 19מו. הנוגע לפרסום מידע לציבור: הנציבות תפרסם מידע לציבור על החובות והזכויות לפי פרק זה.
- 29 כפי שמופיע בחוק בסעיף 19מו. הנוגע לפרסום מידע לציבור: הנציבות תפרסם מידע לציבור על החובות והזכויות לפי פרק זה.
- 30 בבריטניה, באירלנד, בסקוטלנד באוסטרליה קיימת פונקציה המכונה בשמות שונים: 'access manager' או 'access officers' או 'Council's Access Officer' או 'Disabled Access Officer' והמתמנה, ע"פ חוק, ברשויות מקומיות, אוניברסיטאות, פארקים, מקומות תרבות, וכדומה. תפקידם של ממלאי תפקיד זה לוודא שכל התכניות המתבצעות עולות בקנה אחד עם החוק, ליוזם שיפורים בתחום הנגישות, לקדם מודעות לצרכיהם של אנשים עם מוגבלות, לייצג לארגוני הנכים ולבעלי עסקים בתחום הנגישות, לתווך בין ארגוני נכים לבין בעלי עסקים מקומיים על מנת לקדם נגישות בשירות, להפיץ מידע על החקיקה בתחום, לענות לפניות ציבור, ולסייע בהכשרה לשוויון ונגישות. כהדגמה מובא בזאת קישור: www.basildon.gov.uk/80256B980036C7D2/vWeb/wpEFEN5LPHS2
- מבחינות רבות ניתן לראות בכך מקבילה לתפקיד 'רכז הנגישות' בחוק השוויון.
- 31 הראשונים מופיעים בחקיקה ראשית והאחרון בתקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התאמות נגישות לשירות) התשס"ו-2006.
- 32 בחו"ל קיימים גם כן יועצי נגישות המקבלים הכרה (accreditation) ורישוי (licensing) אך לא ע"י המדינה אלא ע"י ארגונים מקצועיים שהוסמכו לכך. בבריטניה, למשל, החל מ-אוגוסט 2006 החלו לחייב אישור פורמלי של מומחים רשומים על נגישות תכניות ומבנים בטרם קבלת אישור כללי. לצורך כך הוקם ע"י הממשל המרכזי מאגר מומחים לתחום הנגישות (National Register of Access Consultants) הכולל שני סוגי עיסוקים: 'מבקר נגישות' (NRAC Auditors) ו'יועץ נגישות' (NRAC Consultant). המאגר הוא עצמאי אך נתמך כספית ע"י השלטונות מינהל השלטון המקומי והמחלקה לעבודה ולפנסיה. למבקר, שהוא בעל רקע בבנייה, יש מומחיות בסיסית בזיהוי בעיות בנגישות ובמתן המלצות לפתרון. הוא מספק שירותים מקצועיים לשירות הציבורי והפרטי בעיקר ברמה האסטרטגית בהתבסס על דרישות החוק, נהלים, מדריכים וצרכי הלקוחות. ליועץ ידע מעמיק יותר בתחום הבנייה והוא יכול לספק פתרונות אסטרטגיים וטכניים גם יחד.

- הארגון מספק הכשרות והשתלמויות. להרחבה: www.nrac.org.uk/index.html. יש התמחויות נוספות, כגון: 'מאמן שוויון' (disability equality trainer). להרחבה: www.cam.ac.uk/cambuniv/disability/university/trainingdb/record0161.html
- באוסטרליה החקיקה בנושא היא מ-2005. האגודה של יועצי נגישות (Association of Consultants in Access, Australia Inc) היא המעניקה רישוי לעוסקים בתחום: היא מכירה בשלושה סוגי שירות: 1. ייעוץ (Advisory Services) הכולל: הספקת מידע, מחקר, הכשרה, ניסוח מדיניות וביצוע סקירות. 2. פיקוח (Auditing Services) הכולל פעולות הערכה של נגישות ותוכניות, בניינים, שטחים פתוחים וטכנולוגיות. 3. תכנון - של מבנים ושטחים לכל סוגי המוגבלויות ולרבות אמצעים טכנולוגיים. להרחבה: www.access.asn.au.
- בארה"ב יש דגש רב על מומחיות של משפטנים בתחום הנגישות בעיקר בהקשר להתדיינות בבתי המשפט והחלק התכנוני מקצועי מטופל באקדמיה מבלי רישוי.
- מעבר לזאת יש מקום לפתח את תורת נגישות ואמנם בעת כתיבת שורות אלה נמצאות בשלבי כתיבה מתקדמים תקנות שונות שישלימו את החקיקה הראשית בתחום זה. זאת יחד עם התקנים שכבר נוסחו ואחרים שינוסחו, ע"י מכון התקנים הישראלי, וכן לימוד הידע קיים בעולם ופיתוח ידע הרלוונטי לישראל.
- מעניין לציין כי פתיחת המעורבות לידע לא פורמלי בתהליכי קבלת החלטות, מוגדרת בספרות המקצועית כ'הפחתת התמקצעות' (de-professionalization) ולא כ'שיפור התמקצעות'. מה שמצביע על הקושי הרב הקיים עדיין לקחת ברצינות ובכבוד הראוי את עמדתם של האנשים עצמם לגבי החלטות הנוגעות לעניינם.
- ההתדיינות האישית בתחום זה על בסיס חקיקה, טרום פרק הנגישות, בבתי המשפט היא קטנה יחסית אך קיימת ומתנהלת גם ובעיקר במישור הבלתי פורמלי. אנו מניחים כי תמונה זו תשתנה באופן משמעותי עם התחלת יישום פרק הנגישות של חוק השוויון.
- קוימו עד היום שלושה קורסים ע"י המרכז הישראלי לנגישות של עמותת שק"ל: 1. בירושלים - במימון הג'וינט והמוסד לביטוח לאומי. בוועדת ההיגוי של הקורס השתתפו נציגים של: הג'וינט, עמותת 'נכים עכשיו', הקרן לפיתוח שירותים של המוסד לביטוח לאומי, נציבות השוויון והמבצעים. 2. ברמת גן - במימון העיריה. בוועדת ההיגוי השתתפו העיריה והמבצעים. 3. ברמת גן, במימון נציבות השוויון. בוועדת ההיגוי השתתפו: נציבות השוויון, החברה למתנסים והמבצעים. בסה"כ יש היום כ-70 בוגרים, מרביתם פעילים עם מוגבלות.
- בהקשר זה מעניינת הערתו של סטיבנס (Stevens, 1998), הנוגעת למקצוע האדריכלות, העושה הבחנה בין מומחיות המבוססת על ביצוע עקרונות והנחיות שהיא נחלתם של כל אלה שעברו הכשרה לבין מומחיות מיוחדת שבה מעבר לידע הפורמאלי קיימת גם אינטואיציה. שילוב מעין זה הוא נחלתם של מעטים בלבד. מכאן שהבחנה בין עיסוק ומומחיות היא פעמים רבות שאלה של מינון בין הקריטריונים השונים.
- בהקשר ספציפי זה מדובר במומחיות בתחום התכנון.
- התמקצעות מתרחשת כאשר ישנו גורם המכיר בצורך ונלחם על מנת שהדבר יתרחש. לעיתים עולה הצורך מן השטח כדרישה המופנית לממשל, אם ע"י צרכנים או ע"י אנשי מקצוע שאינם מרוצים מהמצב, מה שביטון וניר (2004) מכנים מסלול

- ה"bottom-up", ולעיתים היוזמה באה מהממשל במסלול המכונה "top-down", כפי שקרה בישראל בנוגע לנגישות.
- 40 וכלשון החוק: "לא יינתן היתר, אישור או תעודת גמר, לפי הענין, לבנין שהוא מקום ציבורי חדש, למוסד חינוך חדש כמשמעותו בסעיף 158(ז) או לבנין מגורים חדש כהגדרתו בסעיף 158 ז, או לחלק ממנו, אלא אם כן התקבלה חוות דעתו של מורשה לנגישות מבנים, תשתיות וסביבה, לאחר התייעצות עם מורשה לנגישות השירות. השר רשאי לקבוע פטור מחובת התייעצות עם מומחה לנגישות השירות לסוגי בנייני מגורים שיקבע".
- החוק איננו מגדיר באיזה מסגרת יפעלו מורשי נגישות והוא מאפשר קיום הליך של רישוי עצמי, העולה בקנה אחד עם המגמה הכללית לאפשר לאדריכלים להיות מורשים להיתר, בתנאים שקבע המחוקק (חוק המהנדסים והאדריכלים, התשי"ח-1958 תיקון מ-2005). מערכת התכנון בישראל מנסה להאציל יותר ויותר סמכויות סטטוטוריות על מי שיש בידם רישיון לעסוק בתכנון, בקרת תכנון, ובקרת ביצוע בתחום האדריכלות.
- 41 יש לציין כי יש כ-200 בוגרי קורסים של יועצים לתכנון רובם המכריע עם רקע באדריכלות והנדסה אזרחית: 4 קורסים בוצעו ע"י הטכניון ו-3 ע"י המכללה האקדמית יהודה ושומרון, בשיתוף עם השלטון המקומי, המוסד לביטוח לאומי ונציבות השוויון. בוגרי קורסים אלה אשר לא יוכרו כמורשי מתו"ס בקטגוריה של "דור מדבר", העומדים בקריטריונים הבסיסיים של רישום, יתבקשו לעבור השלמות בהתאם למבנה הכשרה שייקבע ע"י משרד התמ"ת. כך גם לגבי חלק מאלה שיעמדו בקריטריונים של "דור מדבר" שלא עברו את הקורס אך עבודתם בשטח מוכיחה התמצאות בסיסית הדורשת השלמות בלבד. כל יתר הפונים להכרה כמורשי נגישות מתו"ס ונגישות השירות, העונים על הקריטריונים הבסיסיים, יצטרכו לעבור הכשרה מלאה.
- 42 רשם המהנדסים והאדריכלים ורשם ההנדסאים.
- 43 "הרשם" - כהגדרתו בסעיף 19מא ומא1: הרשם ינהל פנקס שבו ירשמו מי שהוכיח לרשם כי מתקיימים בו הוראות סעיף זה, ובו מדורים נפרדים לכל אחד מענפי הנגישות לפי הענין (להלן - פנקס מיוחד).
- 44 ב"דור המדבר" ניתנת אפשרות לפצל התמחויות ואמנם בקרב המורשים הראשונים אשר נבחנו ע"י וועדה מקצועית הוסמכו מורשים למתו"ס כללי (אדריכלים שהוכיחו נסיון וידע בנושא), לתשתיות בלבד (מהנדסים שהוכיחו ידע ונסיון בנושא) ולסביבה בלבד (אדריכלי נוף שהוכיחו ידע ונסיון בנושא). נשקלת הצעה להמשיך מגמה זו גם בדרך קבע. פיצול נוסף קיים בתחום המבנים בין הרשאה למבני ציבור מורכבים (לאדריכל רשוי) לבין הרשאה למבנים פשוטים (לאדריכל רשום ולהנדסאי)
- 45 מתוך טיוטת תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התאמות נגישות לשירות) התשס"ו-2006
- 46 ליד כל אחד מהרשמים פועלת וועדה מקצועית הכוללת: נציג הרשם, נציג אקדמיה, נציג נציבות השוויון לאנשים עם מוגבלות, ונציג ארגונים מקדמי זכויות אנשים עם מוגבלות. ליד רשם מורשי מתו"ס פועלת גם וועדת אתיקה.
- 47 דוגמה המקנה סמכות בנגישות ללא הכשרה פורמלית יעודית אשר תחייב בזמן הקרוב עדכון החוק הקיים ברוח חוק השוויון כלולה בתיקונים שבוצעו בסעיף 59. בשנת תשמ"ח, תשס"ב, תשס"ה בחוק המקרקעין, תשכ"ט-1969 (סעיף 59). אלה

- עוסקים בהתאמות דיור לאדם עם מוגבלות פיזית או חושית ברכוש המשותף ומחייבים אישור מהנדס, רופא, פיזיותרפיסט או מרפא בעיסוק על כך שביצוע ההתאמה דרוש לאדם עם המוגבלות, בשל מוגבלותו, לשם נגישותו הבטוחה והעצמאית לדירה או לרכוש המשותף המשמש אותה;
- 48 משפטן נוסף ישמש כ'רכו שאילתות' בתחום הנגישות ואחר כמידען משפטי בתחום הנגישות.
- 49 בנוסף לקריטריונים ניהוליים.
- 50 הכשרה בשיתוף האגף להכשרה מקצועית בתמ"ת.
- 51 רשאי הנציב או עובד ציבור שהוא הסמיך לכך, לחקור אדם שלדעתו קשור לביצוע עבירה כאמור, או שיש לו או עשוי להיות לו מידע עליה.
- (ב) לא יסמיך הנציב עובד ציבור כאמור בסעיף קטן (א), אלא אם כן התקיימו שנים אלה: (1) משטרת ישראל לא הודיעה בתוך חודש מפניית הנציבות אליה, כי היא מתנגדת להסמכה כאמור; (2) העובד קיבל הכשרה מתאימה כפי שנקבעה בין הנציב ובין משטרת ישראל. (סימן י"ב, סעיף 19 מה).
- 52 בארה"ב עיסוק בתחום זה פופולרי.
- 53 סימן י"ב, סעיף 19 מד
- 54 סימן י"ב, סעיפים מח, מט
- 55 שאלה דומה העסיקה את השופטת גדות (1999) לגבי 'גשר' (bridging). האם מדובר במקצוע העומד בפני עצמו או שמדובר בהתמחות משנה של מקצועות אחרים-כמו משפטים, פסיכולוגיה, עבודה סוציאלית, וכו'? לשאלה הייתה חשיבות ביחס לסיכויי התבססות המגשרים כאלטרנטיבה להתדיינות בבתי המשפט. המציאות הראתה כי על אף שמדובר בעיסוק יישומי בעל השפעה על פרטים וקבוצות הדורש רקע אקדמי, תהליך ארוך של רכישת ידע ומיומנויות ופיתוח מודעות אישית, במסגרת מכונים שהתמחו בכך, ועל אף שבמשרד המשפטים הוקם המרכז הארצי לגישור, הוקמה עמותת מגשרי ישראל ונחתמה אמנה הגישור נשאר בסופו של דבר עיסוק ולא הצליח להתבסס כמקצוע או כמומחיות, כפי שקיוו בעולם המשפט. מייחסים זאת להעדר חקיקה ייעודית בנושא.
- דיון דומה מתפתח לאחרונה סביב העיסוק ב'אימון' (Coaching) אותו רוכשים במסגרי לימודי תעודה בטכניון כאשר בוגרי התוכנית מתקבלים כחברים באיק"א (האיגוד של המאמנים המקצועיים בישראל) ומוכרים כמאמנים מומחים - mci.
- 56 סעיף 19מב
- 57 במשרדי הבריאות והחינוך לא הסתפקו בכך והקימו מינהלת נגישות להתארגנות ליישום פרק הנגישות.
- 58 תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התאמות נגישות לשירות) התשס"ו-2006, סעיפים 59-61.
- 59 יש מספר חלוצים בתחום זה, כגון: עמותת 'נגישות ישראל' המתמקדת בהכשרת ספקי שירות במיגור העיסוקי.להרחבה: www.aisrael.org.il, מדריך עירית תל אביב לשיפור השירות לאנשים עם מוגבלות. להרחבה: www.tel-aviv.gov.il/human, וכן הלומדה למתן שירות מצויין ללקוחות עם מגבלות שפותחה ע"י רשת פישמן.להרחבה: vered-r@fishman.co.il

- 60 יש לציין כי בקרב החברה האזרחית עצמה הייתה התלבטות ביחס להצעה: היו שראו בה ברכה בעיקר כמקור פרנסה נוסף לפעילים העוסקים במלאכה בהתנדבות והיו שהתנגדו להצעה בהפכה פעילים העוסקים בהסברה ובדברון הציבור והרשויות המקומיות, מתוך שליחות, לאוכפי חוק, במקום הרשויות.
- 61 מדובר בכעשרת אלפים מתנדבים.
- 62 כאשר יהיו לימודים לתואר אקדמי ייעודי ניתן יהיה להתייחס לעיסוק כמקצוע.
- 63 לגבי חקירה - בתאום עם משטרת ישראל, לגבי פיקוח - בתאום עם משרד התמ"ת.
- 64 לגבי חקירה - בתאום עם משטרת ישראל.
- 65 אופציה המוכרת בחוק כתנאי בסיס להתקבל להכשרת מורשי מתו"ס על בסיס לימודים בחו"ל.
- 66 לימודים ייעודיים מעין אלה יש היום במספר ארצות בעולם, כגון: באנגליה וצ'כיה שלכל אחת מהן יש כיום נציג אחד בישראל. אנו מניחים ומקווים כי בעקבות הדרישה הצפויה בשוק, התרחבות ההכשרה וההתעניינות בתחום תוקם תשתית של אנשי מקצוע, בעלי רקע מספיק ותארים הולמים, אשר תאפשר, בטווח הנראה לעין, גיבוש תכנית אקדמית אשר תוכר לתואר ע"י המועצה להשכלה גבוהה בישראל.
- 67 בלימודי הארכיטקטורה, למשל, הסטודיו נחשב כסביבת הלימוד המשמעותית ביותר משום שהוא מנסה להקנות את שני האלמנטים בד בבד תוך התנסות בפרויקט ממוקד (Schon, 1985; Glaser, 1996).
- 68 להבדיל מנסיון מקצועי.
- 69 אף כי לא בתכנית חופפת באופן מלא עקב פערי הידע בתחומי התכנון השונים וההבדל בהיקף הסמכויות ברישום. ההנדסאים למשל, יהיו בעלי סמכות לאשר רק מבנה פשוט, מהנדסים שאינם מהנדסי בניין, כנראה רק תשתיות, אדריכלי נוף רק תשתיות וסביבה, וכדומה. נושא זה עדיין בתהליכי בדיקה וגיבוש.
- 70 אנו מעוניינים כי בפרק הבסיס המשותף לכל ההכשרות ישתתפו גם המשתלמים להיות 'נאמני נגישות', שרובם הינם פעילים עם מוגבלות וזאת על מנת לאפשר מפגש בלתי אמצעי בינם ובין אנשי המקצוע אשר יפריח את הצדדים ויפתח הזדמנויות לשיתוף פעולה.
- 71 להרחבה: www.hreoc.gov.au/disability_rights/buildings/competency.htm
- 72 על יד רשם מתו"ס פועלת על פי חוק גם וועדת אתיקה.
- 73 וזאת על מנת להבטיח רמה אקדמית נאותה ולהחדיר לאקדמיה נושא בלתי מטופל זה.
- 74 לרבות ע"פ פרק התעסוקה בחוק השוויון ותקנותיו.
- 75 לרבות ע"פ פרק התעסוקה בחוק השוויון ותקנותיו.
- 76 קריאה והכנת עבודות ע"ח זמנם של המשתתפים
- 77 בקורס האחרון קויים ביום האחרון כנס בינלאומי בנושא הסטיגמה.
- 78 במקרים מסויימים יתקבלו גם אנשים עם פחות מכך, אם הוכיחו על פי העבר את מחויבותם לנושא.
- 79 הזכין יוודא הסדרת הגעה, תנועה וחזרה של כל המשתתפים מ" ואל נקודת איסוף בטיחותית וילווה את הסיור ע"פ כללי הבטיחות והנגישות.

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, חיימוביץ'

- 80 הפרוייקטים ירוכזו בחוברת ויחולקו למשתתפי הקורס. לגורם המממן זכות יוצרים על החוברת.
- 81 אדריכל או מהנדס וכן הנדסאי יהיו בעלי סמכות התואמת את רשיונם הבסיסי, דהיינו עיסוק בבניינים פשוטים.

לא על האידיאולוגיה לבדה

אבי רמות

מבוא*

הסביבה הבנויה תהיה נגישה לאנשים עם מוגבלות, אם היא תעוצב ככזו. כדי שסביבה תעוצב כנגישה, על מעצבי הסביבה - כלומר האדריכלים, מעצבי הפנים, אדריכלי הנוף ומעצבי המוצר - להביע נכונות לעצב את הנגיש ולדעת לעצב את הנגיש.

אין ספק שנושא הנגישות הוא לא עניין למעצבים בלבד. בתפיסה הרחבה של הנגישות הכוללת את 'נגישות השירות', לא נפקד מקומם של המרפאים בעיסוק, העובדים הסוציאליים, הפסיכולוגים, המרפאים בדיבור ורבים אחרים.

יחד עם זאת, אי אפשר שלא להדגיש ולהבליט את תפקידם המרכזי של המעצבים למיניהם ביצירת סביבה נגישה. בסופו של דבר תרומתם של המעצבים לאופי, למהות ולאיכות של הסביבה שאנו חיים בה, היא תרומה מרכזית וללא ספק ראשונה במעלה.

האדריכלים, כיתר המעצבים, טוענים בלהט שמקצועם הוא מקצוע הומאני, כלומר מכוון לבני אדם. כל אדריכל המכבד את עצמו ידקלם בשמחה בפני כל מי שמוכן לשמוע, שהוא - כמו חבריו למקצוע - מתכננים ומעצבים למען בני אדם.

מבלי להקל ראש בטענה זו, מותר לנו לשאול: למען אלו בני אדם הם מתכננים? למען כולם? גם למען ילדים וקשישים? גם למען גבוהים במיוחד או נמוכים במיוחד? גם למען אנשים שאינם רואים או אינם שומעים? גם למען אנשים המתניידים בכיסא גלגלים, המתקשים בהבנה, למען פגועי נפש או לסובלים מליקויים קוגניטיביים אלו ואחרים?

בקיצור, האם הם מעצבים למען האדם ה'נורמטיבי' או גם למען מי שבמשך אלפי שנות היסטוריה הוגדרו כ'חריגים'?

כדי שמעצב יוכל לעצב למען כולם, הוא צריך להיות בעל אידיאולוגיה המאמינה שכולם, כולל החריגים, הם אנשים שווי זכויות לא רק חוקית אלא גם מוסרית, ובעל ידע שיאפשר לו לתרגם אידיאולוגיה זו לשפת המעשה.

* מושאל קונספטואלית מ־Love is not enough, של ברונו בטלהיים

המעצבים, כמו כל האחרים, הם במידה רבה תוצר של תקופתם; הם חיים בתוך חברות עם אמונות ותפיסות עולם, ומשתלבים בחיי היום יום של משטרים שונים.

על מקומם של אנשים עם מוגבלות בחברה

במשך מאות רבות של שנים הוגדרו אנשים עם מוגבלויות כחריגים, יוצאי דופן, מוזרים ואפילו מסוכנים. פרופ' מרדכי רוטנברג מהאוניברסיטה העברית הרבה לחקור את התייחסות החברה האירופאית לאדם החריג, השונה. על פי ממצאיו התגלו עדויות כתובות מהמאות ה-10 וה-11 לספירה שבהן הוגדר החריג כ'קורבן השטן'. כלומר אדם עם מוגבלות, נתפס כאדם שהשטן הכה בו ופגע בו. היחס של החברה לאנשים אלו היה בדרך כלל סלחני ורחמני, אם כי לא נטול חשד (למה דווקא בו פגע השטן?). במקרים מסוימים, בהתאם למוגבלותם, שימשו החריגים כ'ליצני החצר' בחצרות מלכים ורוזנים (רוטנברג, 1976).

על פי העדויות, במאה ה-13 לספירה כבר הוגדרו החריגים כ'מתחברים עם השטן'. הם הוגדרו כאנשים מסוכנים לחברה, נשפטו בבתי המשפט של הממסד הנוצרי, נמצאו אשמים ונידונו, בדרך כלל, למות בשריפה על מוקד.

במאה ה-15, בשיא השלטון הדתי של האינקוויזיציה, הוגדרו החריגים כ'התגלמות השטן'. כלומר, בכל אחד מהם יש אלמנט שטני של ממש. כבר לא היה צורך במשפט, הם היו אשמים מעצם מוגבלותם ולכן הועלו על המוקד קבל עם ועדה.

הרנסנס האירופאי הביא לשינוי של ממש באקלים החברתי, ובין השאר העלה את קרנה של הרפואה. חידושים והמצאות בתחום המדע, כמו המיקרוסקופ, נתנו דחיפה עצומה להתפתחות הרפואה והעמדתה בראש הנושאים הראויים להשקעה ולימוד. גם מקצוע הרוקחות שהחל להתפתח במהירות באותה תקופה (בשנת 1646 כבר היו באירופה רוקחים במשרה מלאה), רק הוסיף והעלה את קרנה של הרפואה (Tailor, L. 1968).

דבר זה הביא לקיומו של 'המודל הרפואי' שהגדיר את האנשים החריגים כ'חולים'. היחס אליהם היה סביר (קשה היה לעקור את האמונות הדתיות של המאות הקודמות), והטיפול התיימר לרפא אנשים

אלו ממוגבלותם. זו הייתה התקופה שבה בוצעו 'ניתוחי הגולגולת' הנועזים והמרשימים, במטרה לתקן במוח את סיבת המוגבלות. מודל זה החזיק מעמד כ-100 שנים, עד שהבינה הרפואה שגם ניתוחי הגולגולת וגם התרופות החדשות, לא ירפאו בעיות קוגניטיביות, לא יגרמו לאדם לראות ולא יקימו על רגליו אדם משותק. המודל החליפי שפותח במאה ה-19 היה 'המודל החינוכי החברתי'. עפ"י מודל זה, הפתרון למוגבלות נמצא בחינוך וביחס החברתי (רוטנברג, 1976).

נפתחו מוסדות חינוך מיוחדים לאנשים חריגים עפ"י העיקרון של 'ההגנה הכפולה'. עיקרון זה אמר שיש להגן על המוגבל מפני החברה כי הוא חלש ולא יכול להתמודד עמה, ויש להגן על החברה מפני המוגבל כי הוא עלול להשפיע עליה באופן שלילי. עיקרון זה נתן ביטוי ממשי לאתיקה הפרוטסטנטית ששלטה באותה התקופה, והוא הביא להקמת מוסדות-פנימייה גדולים (נמצאו מוסדות של 12,000 איש) שהיו סגורים ומרוחקים ממרכזים עירוניים. המוגבלים הוצאו בעצם מהחברה, כביכול לטובתם.

שינוי מהותי בתחום זה התרחש במחצית השנייה של המאה העשרים. נירייה (Nirje), בשנת 1959, ובעיקר וולפנסברגר (Wolfensberger), בשנת 1961, הגדירו תפיסה חדשה ומודרנית לגבי אנשים עם מוגבלויות, את 'הגישה הקהילתית'. גישה זו דגלה בטיפול באנשים עם מוגבלות בתוך הקהילה, תחת מושג ה'שילוב' (Integration) הדוגל בטיפול באנשים עם מוגבלות בתוך הקהילה הנורמטיבית, לצד השירותים הניתנים לכלל האוכלוסייה.

בעשור הבא, בשנות ה-70 של המאה הקודמת, הופיע מושג חדש שנקרא 'הזרם המרכזי' (Mainstreaming). לפני מושג זה יש לטפל במוגבלים במסגרת השירותים הנורמטיביים, ולא בנפרד. כתוצאה מגישה זו הוקמו 'כיתות מקדמות' בבתי ספר רגילים ומועדוני נכים בתוך מרכזים קהילתיים ('הדלת הירוקה היא של המפגרים').

כ-20 שנים מאוחר יותר, בתחילת שנות ה-90 של המאה הקודמת, הופיע המונח שאנו משתמשים בו עד היום: 'הכלה' (Inclusion).

לפי גישה זו, יש לשלב את האנשים עם מוגבלויות בכל הפעילויות הנורמטיביות של כלל החברה. כתוצאה מגישה זו, היום ילדים עם מוגבלויות משתלבים בכיתות רגילות, אנשים עם מוגבלות עובדים במקומות עבודה רגילים וכדו'.

למי ולמה עמלים האדריכלים

מה היה מקומו של האדריכל-המעצב בהתפתחות היסטורית-סוציולוגית זו?

אין ספק שהוא היה שותף, ככל האחרים, בשינויים ובהתפתחויות החברתיות במהלך הדורות. האדריכל עיצב מקדשים ובתי תפילה, אך הוא עיצב גם את הגיליוטינה; הוא עיצב ארמונות וערים, אך הוא עיצב גם מוסדות סגורים למפגרים שנראו יותר כבתי סוהר מאשר בתי מגורים. בכל אשר עיצב, ניתן היה לראות, שבמשך דורות רבים חונך האדריכל-המעצב לתכנן למען 'האדם הוויטרוביאני', אותו אדם מושלם שתיאר ויטרוביוס וצייר בכישרון רב לאונרדו דה-וינצ'י בשנת 1492. בציור זה מתואר גבר עירום, פרוש זרועות ופסוק רגליים, המשורטט כעומד חסום בתוך מעגל וריבוע. ציור זה של דה-וינצ'י נותן ביטוי גרפי לתורת הפרופורציות הנכונות של גוף האדם, כמתואר ע"י ויטרוביוס:

לגוף האדם נתן הטבע צורה שבה הפנים, מן הסנטר עד קצה המצח ושורשי השיער, שווים לעשירית מגובהו, כך גם כף היד, מן המרפק ועד לקצה האצבע האמצעית. הראש, מן הסנטר ועד שיא הקודקוד - שווה לשמינית; ויחד עם הצוואר והכתף, מראש החזה ועד לשורשי השיער - שישית [...] אורך כף הרגל שווה לשישית גובה הגוף. האמה - רבע (ויטרוביוס, 59 לפנה"ס: ספר שלישי, א').

עם הופעת 'הגישה הקהילתית' באמצע המאה שעברה, החלו המעצבים לעצב, בעיקר מוצרים, לאנשים עם מוגבלויות קשות (כיסאות גלגלים, למשל), אך אין עדויות מתקופה זו על השפעת האידיאולוגיה הקהילתית לגבי אנשים עם מוגבלות על עיצוב הסביבה, כולל מבנים. האתגר הגדול של האדריכלים-מעצבים החל כאשר מדעי החברה בעולם קיבלו על עצמם את אידיאולוגיית ה'הכלה' כאידיאולוגיה המובילה. ההכלה (Inclusion) קיבלה לגיטימציה בפרופסיות שונות, בעיקר אלו המוגדרות כהומאניסטיות. האדריכלות, כמקצוע הטוען שהוא הומאני ביסודו, לא יכולה הייתה להתחמק או להימנע מתהליך זה העובר על העולם. את הביטוי המובהק ביותר למצב זה נתן מעצב אמריקאי ששמו רונאלד מייס; הוא היה הראשון להשתמש במונח 'עיצוב אוניברסלי'. עיצוב זה, הקרוי במקומות שונים גם 'עיצוב לכול' או 'עיצוב מכיל', הוא תרגום אידיאולוגיית ההכלה למונחים אדריכליים-עיצוביים.

תרגום זה מניח שאפשר לעצב סביבה או מוצר כך שיתאימו לטווח רחב של משתמשים, כולל ילדים, קשישים, אנשים עם מימדים לא שגרתיים, אנשים עם מוגבלות, אנשים פצועים או חולים (Preiser & White, 1991). קונספט העיצוב האוניברסלי קיבל חיזוק רב מהחקיקה האמריקאית (ADA, 1990) ומאוחר יותר מחקיקות דומות באוסטרליה, בקנדה, בבריטניה ואפילו בישראל (חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998).

לא כל האדריכלים והמעצבים קיבלו את הקונספט החדש בזרועות פתוחות. רבים מהם עדיין לא עיכלו את מושג ה'נגישות', ש'הסתובב' בעולם כבר בשנות ה-70 של המאה העשרים. קונספט כל כך חדש וכל כך טוטאלי, הוא היה ונותר עדיין קשה לאימוץ.

אולם דווקא המעצבים שכן קיבלו על עצמם את הקונספט, אלו שהדבר תאם ביותר את תפיסות העולם שלהם לגבי בני אדם, שוויון, זכויות, וכדו', הם אלו שהבינו ראשונים שלא על האידיאולוגיה לבדה יעצב המעצב. הם הראשונים להבין שכדי לתכנן לכול, יש צורך גם ידע.

איזה ידע צריך המעצב כדי לתכנן לכול?

לאמיתו של דבר, מגוון די גדול של ידע. ראשית, צריך המתכנן להכיר את התכונות (עוצמות וחולשות) של האנשים שלמענם הוא מתכנן. כלומר הוא צריך לדעת על מוגבלויות פיזיות, להבין את משמעות העיוורון והחירשות, לדעת מהן מוגבלות הקשישים והילדים, להבין מה מתקשה להבין אדם עם חולשה קוגניטיבית.

שנית, צריך המתכנן להכיר לעומק תכונות של חומרים ושל צמחים. ידע זה יאפשר לו לבחור לשם עיצוב הסביבה את החומרים והצמחים המתאימים ביותר לעיצוב האוניברסלי, הן מהבחינה שלא יהוו מכשול לאנשים עם מוגבלות ובוודאי מהבחינה של אלמנטים העשויים לעזור לאנשים עם מוגבלות להשתמש בסביבה.

שלישית, צריך המתכנן ללמוד שורה ארוכה של נושאים הרלוונטיים לתכנון אדריכלי בכלל, ולחשיבותם לאוכלוסיות עם מוגבלויות בפרט: אקלים, זרמי מים, סוגי קרקע, אור טבעי ואור מלאכותי, רעש ואקוסטיקה ועוד.

רביעית, וזה אולי הדבר החשוב מכול, אחרי שהאדריכלים-המתכננים-המעצבים למדו את כל אלה, חלילה להם להפוך לטכנוקרטים. עליהם להשתמש בידע החדש שרכשו ליתר יצירתיות בעבודות התכנון, תוך מתן

ביטוי מתמיד בתוכניות שלהם להתאמה המרבית בין האידיאולוגיה החברתית שלהם למצב הידע בתחומים השונים, במטרה להפיק תמיד את התוכנית הטובה ביותר לכולם.

מצד אחד, אין זה סביר שכל מוצר או כל סביבה יהיו תמיד בני שימוש על ידי כל אחד בכל המצבים (לכן יש להתייחס לעיצוב האוניברסלי כאל תהליך וקונספציה), אך מצד שני יש לזכור שכ-20% מאוכלוסיית כדור הארץ (למעלה ממיליארד בני אדם) חווים מוגבלות קבועה או זמנית במהלך חייהם.

קשה להאמין, אך כבר לפני למעלה מ-2000 שנה התייחס ויטרוביוס להכשרתו האידיאלית של האדריכל:

על האדריכל להיות בעל ידיעות מענפי מדע רבים ושונים שמקורם באומנויות שונות. פעולתו בנויה על מיומנויות ועל תורה טכנולוגית. מיומנות היא פעולה מתמשכת ושגרתית של עבודת ידיים על גבי חומר [...] תורה, לעומת זאת, היא הכושר להסביר את תוצאותיה של מיומנות [...] לפיכך, על האדם העושה את האדריכלות מקצועו להיות מנוסה בשני הדברים. עליו להיות בעת ובעונה אחת בעל כישרון טבעי ובעל נכונות ללמוד, משום שכישרון ללא לימוד, או לימוד ללא כשרון, לא יעשוהו אמן מושלם. עליו להיות משכיל, שרטט מיומן, בקי בהנדסה, בעל ידיעות בהיסטוריה, עוקב בעניין אחר לימודי הפילוסופיה, מבין במוסיקה, בעל ידיעות בתורת הרפואה, מודע לדעות המשפטנים [...] פילוסופיה עוסקת בחקר טבע־הדברים [...] נושא שיש צורך ללמודו ביסודיות רבה ביותר [...] למשל בתחום הולכת מים. עליו להיות בעל ידיעות בתורת הרפואה [...], באוויר, בבריאותם ואי־בריאותם של אתרים [...] באמצעות האסטרונומיה אנו קובעים את המזרח, המערב, הדרום והצפון, כמו גם את תורת השמיים, ימי השוויון [...] ומסלולי הכוכבים [...] מאחר שכישרונות גאוניים כאלה אינם מוענקים מן הטבע לאומות שלמות אלא רק לאנשים בודדים; ומאחר שגם תפקידו של האדריכל מצריך הכשרה בכל תחומי המדעים ... (ויטרוביוס, 59 לפנה"ס: ספר ראשון, א').

טיפוח תנועת נגישות בדגש על לקוחות ואנשי מקצוע

כאשר הוקם המרכז הישראלי לנגישות של עמותת שק"ל, באוגוסט 1998, ראו מקימיו - יוצאי ג'ויינט-ישראל - את תפקידו המרכזי בתרומה

איכותית ליצירת 'תנועת נגישות' במדינת ישראל. מודעים לכוחו ומשאביו המוגבלים של המרכז החדש, הבינו המייסדים שאין בכוחם וברצונם להקים תנועה חברתית על כל המשתמע והנדרש לצורך כך. ההנחה הייתה שתנועת הנגישות תיווצר מחיבור בין כוחות שונים הקיימים בשטח (לדוגמא: ארגון בזכות) ובין כוחות שיקומו במהלך הזמן (לדוגמא: עמותות נגישות ישראל ונגיש לכול). לכן בחרו אנשי המרכז הישראלי לנגישות לשים דגש על שתי אוכלוסיות ונושא מרכזי אחד: על אוכלוסיות הלקוחות ואוכלוסיות המתכננים ועל נושא הידע.

לפי התפיסה שהתגבשה אז במרכז, תנועה רצינית של לקוחות שהם בעלי ידע רלוונטי ותנועה של אנשי מקצוע שירכשו ידע איכותי יביאו, בסופו של תהליך, לשינוי משמעותי בנושא הנגישות במדינת ישראל. קונספט זה נבנה על שתי הנחות יסוד נוספות:

- א. תהליך החקיקה יתמוך בתהליך החברתי-מקצועי.
- ב. אדריכל-מתכנן רוצה לתכנן סביבה נגישה, אך הוא חסר את הידע הרלוונטי (בניגוד לארגוני נכים שונים שטענו שהאדריכלים לא רוצים לתכנן נגיש כי הם מתעלמים מאנשים עם מוגבלות).

לכן קבע המרכז במסמכי היסוד שלו את נושא הידע כאלמנט הראשון מבין השלושה שבהם יעסוק: 'יצירת, איסוף והפצת ידע מקצועי'. כדי ליישם את חזון הידע בתהליך של היווצרות 'תנועת נגישות' הגה המרכז הישראלי לנגישות שתי תוכניות. שתיהן עוצבו על סמך רעיונות שעלו במרכז במהלך עבודתו: הכשרת יועצי נגישות והכשרת נאמני נגישות. ההחלטה להכשיר יועצי נגישות הייתה כמו שתילת עץ בשדה בור שכן לא הייתה כל הכשרה בשטח; המקצוע לא היה מוכר ולא היה מי שהוסמך לתת תעודת גמר.

החיבור בין המרכז הישראלי לנגישות לטכניון, בשנת 2000, הוליד את הקורס הראשון שאחריו התקיימו קורסים נוספים (של הטכניון, של המכללה האקדמית יהודה ושומרון ושל מכון התקנים). התלמידים, רובם אדריכלים ומהנדסים, נחשפו לידע חדש להם שכלל סוגיות משפטיות, נגישות בתכנון, מאפיינים של אנשים עם מוגבלויות שונות ועוד.

שנתיים מאוחר יותר התקיים הקורס הראשון של 'נאמני נגישות' בירושלים. בקורס השתתפו 22 אנשים, רובם אנשים עם מוגבלות (שלושה משתתפים היו הורים לילדים נכים). ג'ויינט-ישראל והמוסד לביטוח לאומי תמכו בתוכנית שאפשרה לאנשים עם מוגבלות שבכוונתם להיות

פעילים בתחום הנגישות, לרכוש ידע בסיסי בנושא המשפטי הרלוונטי, במאפיינים של מוגבלויות שונות ובפעילויות של גופים ציבוריים ברמה הלאומית והמקומית.

כעבור כשנה התקיים קורס שני ברמת-גן, קורס שהשתתפו בו יחד משתמשים ומתכננים.

קורס נוסף התקיים אחרי כשנתיים בעבור פעילים באזור מרכז הארץ, ובקרוב יצאו לדרך 4 קורסים נוספים, בצפון הארץ ובדרומה.

מתן ידע מקצועי לנאמני הנגישות, נאמנים שהם מייצגי הלקוחות, הוא דבר בלתי שגרתי ביחסי הגומלין בין לקוחות לממסד מקצועי. הנאמנים לומדים לקדם את האינטרסים שלהם ע"י דו־שיח עם אנשי מקצוע, בטרמינולוגיה המקצועית, כלומר הידע שהם רוכשים הוא נכס חשוב מבחינתם במאבקם בממסדים, מעבר למה שיש לכל קבוצה המייצגת לקוחות (מוטיבציה, התלהבות, מעורבות).

רובד נוסף בתחום הידע הציע המרכז הישראלי לנגישות ע"י פרסום סדרה של פרסומים מקצועיים בנושאים שונים, ובשנת 2004 יצא לאור הגיליון הראשון של 'עניין של גישה', כתב עת מקצועי לנושא הנגישות.

כתב העת הציע בכל גיליון (פעמיים בשנה) דיון מקצועי באחד מהתחומים (סביבת רחוב, תחבורה ציבורית), או באחד מהנושאים (עיצוב אוניברסלי, נגישות השירות).

כתב העת מתווסף לסדרה של פרסומים מקצועיים המציגים, בנוסף לידע שנאסף בעולם, גם שורה ארוכה של סוגיות מקצועיות המהוות ערך מוסף לתהליכי התכנון של סביבות נגישות. בכך גם נוצר בסיס ותשתית למחקר ולפיתוח חומרי הדרכה, כמו תדריכים, קריטריונים לקבלת החלטות תכנון וכדומה.

בסיס תיאורטי זה, ההולך ונבנה, משמש גם כחומר גלם לתוכניות הלימודים של מורשי הנגישות.

בשנת 1964 פרסם סוציולוג אמריקאי ששמו הרולד וילנסקי (Wilensky) מאמר בכתב־עת אמריקאי תחת הכותרת 'The professionalization of everyone', ובו ניתח את התפתחות הפרופסיות המוכרות בארה"ב. הוא בנה מודל בן שבעה שלבים להתפתחות פרופסיה, כאשר השלב השני הוא 'הכשרה מקצועית' והשלב השלישי הוא 'הכשרה מקצועית אוניברסיטאית'.

כלומר גם וילנסקי, כסוציולוג של התפתחות מקצועות, ראה בנושא רכישת הידע אלמנט מרכזי בהתפתחות של פרופסיה.

אולם, אסור בהחלט להניח שהיווצרותו של מקצוע מורשה הנגישות בא במקום הידע שחייב לרכוש האדריכל־המעצב. מורשה הנגישות יוכל לפעול

בצורה מקצועית יעילה רק אם המעצבים ידעו לעצב עפ"י עקרונות העיצוב האוניברסלי, ויתנו למורשי הנגישות להיות היועצים שלהם במטרה להגיע למוצר טוב יותר, איכותי יותר, שוויוני יותר וכמובן, נגיש לכולם. התפקיד המרכזי ביצירת סביבות חיים נגישות חייב להישאר של האדריכל-המעצב, וכך גם האחריות שלו כלפי החברה. החלפת 'האדם הוויטרוביאני' במושג חדש, 'משתמש קריטריון'¹, תעזור למעצבי הסביבות והמוצרים, ותאפשר להסתכל אחרת על הסביבה ועל המשתמשים בה. הם יגלו עד מהרה שמדרכה המתאימה לשימוש ע"י כיסא גלגלים מתאימה גם לקשיש, להורה הדוחף עגלת ילדים ולנהג המשאית שמוביל סחורה מכלי הרכב לחנות שברחוב. ראייה חדשה זו שתלווה בידע רלוונטי ובהבנת יחסי הגומלין בין האדם עם מוגבלות ובין הסביבה, עשויה להביא לתוצאות שהאידיאולוגים ההומניסטיים מייחלים להן כל כך.

רשימת המקורות

- ויטרוביוס (59 לפנה"ס). **על אודות האדריכלות**, ר' רייך, (תרגום ועריכה) (1997), ספר ראשון, פרק א' (עמ' 23-44). תל אביב: דביר.
- רוטנברג, מ' (1976). **סדנא בנושא סטיגמה חברתית**, ביה"ס לעבודה סוציאלית, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- Preiser W.V. and E.T. White (Eds.) (1991). *Design Intervention: Toward a more Human Architecture*, New York: Van Nostrand Reinhold.
- Taylor, L. (1968). *Occupational Sociology*, New York: Oxford University Press.
- Wilensky H.L. (1964). The Professionalization of Everyone? *The American Journal of Sociology*, LXX: 2.

הערות

- 1 המונח 'משתמש קריטריון' הומצא ע"י ד"ר דוד זיידל במסגרת עבודת הצוות שכתב את 'הנחיות לתכנון תפעולי וגיאומטרי של מרכזי תחבורה משולבים', דצמבר 2005.

המענה הטכנולוגי לנגישות בישראל: הישגים, אתגרים והזדמנויות

לורנס נורמי

מבוא

החברה המודרנית נטועה עמוק בסביבה טכנולוגית, מקיימת אתה אינטראקציה ותלויה בה כמעט בכל היבט של החיים.¹ במובן הנרחב ביותר כוללת הסביבה הטכנולוגית את התשתיות והחפצים מעשי ידי אדם המשמשים אפילו במשימות הפשוטות והשגרתיות ביותר ובתפקודי יום-יום (ADL), כגון אכילה, תקשורת וניידות. המימד המורחב של תפקודי היום-יום בא לביטוי בפעולות שמסתמכות על אמצעי עזר ומכשירים (IADL) כגון טלפונים, תנורי מיקרוגל ומחשבים אישיים.² פרק זה בודק באיזו מידה מתאימה הסביבה הטכנולוגית בישראל לצרכים וליכולת התפקוד של אנשים עם רמות שונות של לקות פיזית, חושית או קוגניטיבית ודן בפיתוחים וחידושים שנועדו לשפר את הנגישות לסביבה הטכנולוגית בישראל. הפרק מסתיים בהערכה של הפערים בין 'שמישות' (functionality) לבין 'נגישות' (accessibility), מציע מה ניתן לעשות כדי להמשיך להקטיןם וממליץ על דרכים להשגת היעדים האלה בצורה כלכלית.

ההקשר החברתי

אחת הבעיות היסודיות של הטכנולוגיה המסייעת - (AT) (כלומר, טכנולוגיה שנועדה לפצות על מגבלה בתפקודי היום-יום) היא מספרם המועט יחסית של אנשים מאלה שהטכנולוגיה המסייעת עשויה להיטיב עימם, הזוכים בפועל לגישה אליה. כמה גורמים עשויים להסביר את התופעה של השימוש המועט בטכנולוגיה מסייעת בחברות שפע מודרניות כדוגמת החברה בישראל.^{3,4}

הגורם הראשון הוא מבנה השוק המפוצל שמתמחה במכשירים מסייעים.⁵ יישומים שנועדו לשמש מענה למוגבלויות (disabilities) מסוימות מוצאים לעיתים תכופות שפוטנציאל המכירות מוגבל בהיקפו

והחזר ההשקעה נמוך. גורם זה יחסי לחומרת המוגבלות, להיקפה באוכלוסייה הכללית ובמיוחד לשכיחותה על-פי קבוצות הגיל. יתר על כן, ככל שהשוק מתמחה ומוגבל יותר, כך הפתרונות הטכנולוגיים יקרים יותר. כך מורם מחסום כספי בפני משתמש הקצה, הסוכנות המסבסדת או שניהם.

גורם נוסף שעומד בדרכה של הטכנולוגיה המסייעת אל השוק שלה הוא נטייתם של משתמשים מסוימים לקשר סוגים רבים של מכשירים מסייעים עם סטיגמה דמיונית או אמיתית. מכשירי שמיעה הם דוגמה טובה לכך. סקרים מראים שארבעה מתוך חמישה מהאנשים הזקוקים למכשירי שמיעה אינם משתמשים בהם,⁶ ועל-פי ההערכה, בערך ב-25 אחוז מהציוד הנרכש לא נעשה שימוש כלל ובערך ב-86 אחוז נעשה שימוש לעיתים רחוקות בלבד.⁷

וגורם שלישי, ואולי המתועד ביותר, לשימוש מועט בטכנולוגיה מסייעת, הוא היעדר מודעות בקרב משתמשים פוטנציאליים. לעתים הם אינם מודעים לקיום האפשרות לשפר את יכולת התפקוד שלהם באמצעים טכנולוגיים, ולעתים אינם יודעים כיצד לאתר מידע והיכן לרכוש את המוצר. מאגרי מידע מקוונים המציגים עזרים מסייעים שהוקמו בכמה מדינות (ובניהן ישראל)⁸ יתרמו ללא ספק להגברת מודעות הציבור.

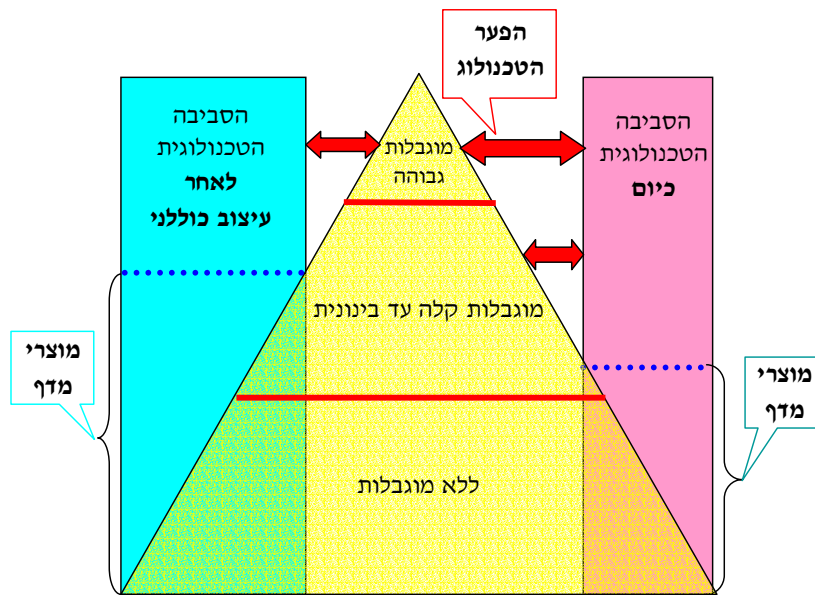
ראיונות עם משתמשים בטכנולוגיה מסייעת ועם אנשי מקצוע בתחום הבריאות בישראל מגלים שלעיתים קרובות מתעלמים מהם כשניגשים לפיתוח מוצר חדש. כתוצאה מכך עזרים טכנולוגיים רבים אינם מספקים תשובה מלאה, ולפעמים אינם מספקים תשובה כלל, לצרכים של משתמשים רבים. יתר על כן, תג המחיר הגבוה המוצמד לטכנולוגיה, ששוק היעד שלה מורכב בעיקר מאנשים שאינם חלק מכוח העבודה ואף תלויים בקצבות סעד, מונע מאחוז גבוה מהם גישה לפתרונות טכנולוגיים יעילים.

פער הצרכים הטכנולוגיים

במהלך העשורים האחרונים קודמו גישות שונות לסוגיית נגישות הסביבה הבנויה והטכנולוגית: 'עיצוב לכולם'-(Design-for-all), 'עיצוב מכליל' - (Inclusive-design), 'עיצוב נגיש'-(Accessible Design), 'עיצוב לכול' - (Universal Design), 'עיצוב ללא חסמים'-(Barrier-free Design),

ר-עיצוב שאינו תלוי-גיל' - (Age-neutral Design). בין הגישות הללו, הגישה של 'עיצוב לכולם' והגישה של 'עיצוב מכליל' מדגישות יותר מהאחרות שהלקויות עצמן אינן מובילות למוגבלות; החברה שאינה מתאימה עצמה ללקות היא זו שמובילה למוגבלות (ראה איור 1).

איור מספר 1: פירמידת העיצוב

בשנים 2003-2004 ביצע 'גרונטק', המרכז הישראלי לטכנולוגיה מסייעת וזקנה', סקר לאומי דרשלי על צרכים שאינם מקבלים מענה באמצעות עזרים טכנולוגיים.⁹ השלב הראשון זיהה תחומים שבהם ישפרו פתרונות טכנולוגיים את איכות החיים של אנשים עם מוגבלות ושל מבוגרים החיים בישראל, אך הפתרונות טרם נמצאו או לא פותחו בצורה נאותה. המחקר כלל סקר של צרכי המשתמשים בעיקר מנקודת המבט של המטפלים וסקר את כל סוגי המוגבלות וקבוצות הגיל. השלב השני התמקד בצרכים של המשתמשים המבוגרים בטכנולוגיה מסייעת כפי שהם בעצמם מגדירים אותם.

היעד העיקרי של המחקר הראשון היה יצירת בסיס מידע שירכו רעיונות לפיתוח מכשירים מסייעים חדשים, באמצעות הערכה שיטתית של שוק העזרים הטכניים הקיימים והמוכרים לצרכנים בישראל ושל הפערים הטכנולוגיים הקיימים בו, מתוך התייחסות להיצע העזרים הטכנולוגיים הקיימים והמוכרים לצרכנים בישראל. הסקר הקיף את כל סוגי המוגבלויות בכל קבוצות הגיל, וסיפק תמונה נרחבת על חסרים במעורבות של שוק הטכנולוגיה המסייעת בישראל. הבעיות העיקריות שצינו המשיבים לסקר היו קשורות לתפקודי היום-יום בבית, ניידות בכיסאות גלגלים ותקשורת עם העולם החיצוני, והיגינה אישית. סוגי הבעיות שצינו לפי שכיחותם:

- טכנולוגיה של בית חכם
- טלפונים
- כסאות גלגלים (מכל הסוגים)
- שימוש במחשבים
- ניידות
- נגישות
- קריאה, כתיבה, הפיכת דפים
- אכילה, שתייה
- מדרגות, שיפועים
- מיטות

שירותי טכנולוגית מידע ותקשורת (ICT)

טכנולוגיות מידע ותקשורת מעניקות לאנשים שנמצאים בסיכון של התרחקות 'מחברת המידע' הזדמנות משמעותית להשתלב בה ולהשתתף בה השתתפות מלאה. טכנולוגיות מידע ותקשורת גם מספקות מענה לאתגרים הקשורים להיערכות לקראת הזדקנות האוכלוסייה, העלייה בשיעור האנשים עם מוגבלות חמורה, ההפחתה במספר המטפלים בתוך המשפחה, והצמצום של כוח העבודה היצרני.

עבור הקבוצה ההולכת וגדלה של אנשים שעברו את גיל 60, מורכבות עודפת והיעדר זמינות שמישות ונגישות של טכנולוגיות מידע ותקשורת הם חסם משמעותי להשתתפות בחברה. כדי לצמצם את התופעה יש לשפר שיפור ניכר את הזמינות והשמישות של פתרונות חדשים של טכנולוגיות מידע ותקשורת, ויש להירתם לפעולות הסברה בדבר התועלת שיש בשימוש בהם לציבור. כמו כן יש להיערך לפעולות שיסייעו לאנשים עם מוגבלות, עם יכולות מופחתות ולכאלה שמתקשים להתמודד עם הטכנולוגיה הדיגיטאלית לאמץ טכנולוגיות מידע ותקשורת. להסתגלות כזו עשויה להיות השפעה גם על החברה בכללותה. האפשרויות החדשות שמציעים פיתוחים חדשים של טכנולוגיות מידע ותקשורת מסייעים לצמצם את השפעתה של הזדקנות האוכלוסייה ובכך להאריך במידה ניכרת את תקופת החיים העצמאיים, לשפר את איכות החיים ולהרחיב את ההשתתפות הפעילה בחברה ובכלכלה.

בישראל חלה התקדמות מתונה בפריסה של טכנולוגיות מידע ותקשורת נגישות. להלן מספר דוגמאות: פרויקט 'ממשל זמין' נעשה זמין באמצעות פורטל (של הממשלה) שמציע קשת רחבה של שירותי מידע מבוססי-אינטרנט שמתאימים למגוון רחב של משתמשים עם מוגבלות ומשפחותיהם; בשנת 2006 התקין 'בנק לאומי' בשיתוף עם עמותת 'נגישות ישראל' כספומט נגיש לאנשים שמתניידים בכיסאות גלגלים, שפותח ויוצר בגרמניה, באולם היוצאים של נמל התעופה בן גוריון. יש לקוות שההתקנה הניסיונית הזו, אם תימצא מיטיבה עם המשתמשים, תורחב לפריסה ארצית של כספומטים נגישים. אך על ישראל לעבור עוד דרך ארוכה עד שתושג פריסה ארצית של שירותי טכנולוגיות מידע ותקשורת זמינים ונגישים לאנשים עם מוגבלות מעל גיל 60, ובמיוחד לאלה מביניהם עם המוגבלויות החושיות או הקוגניטיביות. ההערכה היא כי היישום יהיה שיטתי כשתיכנס לתוקף החקיקה החדשה העוסקת בנושא הנגישות, במיוחד זו העוסקת בנגישות השירות.

ההקשר העסקי

המחקר המקיף החדש ביותר בתחום העסקי הוא משנת 1992; לפיכך הממצאים משקפים רק בצורה מוגבלת את המציאות הנוכחית. המחקר הסתמך על שאלון דיווח עצמי שהופץ בקרב קבוצה נבחרת של 71 ארגונים שהוזמנו לדווח על פעילותם בנושאים שונים. הם נשאלו בין

היתר על הפצת מידע, על אוכלוסיות היעד שלהם, על קבלת משובים מצרכני השירות אותו הם מספקים, ועל האפשרויות שיש להם להרחיב את הפעילויות שלהם לבני הגיל השלישי. הארגונים שהשתתפו במחקר כללו יצרנים ומפיצים של מוצרי מדף מבוקשים, יצרנים של ציוד ומכשירים לשיקום, ספקים של שירותי בריאות, מרכזים של טכנולוגיות מידע, מוסדות להשכלה גבוהה, ארכיטקטים, מתכנני ערים ומעצבים תעשייתיים. ממצאי הסקר הראו שבשנת 1992 ארגונים רבים היו פעילים בתחום הטכנולוגיה והזקנה, ואחרים הביעו התעניינות בכניסה לתחום.

מחקר ופיתוח בנושא טכנולוגיה מסייעת בישראל

ישראל מובילה בתחום פיתוח אמצעי טלקומוניקציה מתקדמת (ICT) לצורך מתן שירותים ומידע בנושאי בריאות, ומספקת טיפול אמבולטורי הן לחולים במחלות כרוניות בסיכון גבוה (ריאות ולב) והן למשתמשים רגילים במוצרי בריאות ובשירותי בריאות, המבקשים לקחת תפקיד פעיל יותר בניהול בריאותם האישית.

בתחום הגרונטכנולוגיה קיימות תכניות מחקר רבות ומגוונות במגזר הציבורי והפרטי כאחד. במרכזים רפואיים ובמוסדות שיקום גריאטריים דוגמת 'בית לוינשטיין', ובתי החולים - 'חיים שיבא', 'בית רבקה', 'שמואל הרופא' ו'שרה הרצוג' מתבצעים מחקרים יישומיים שהובילו לפיתוחן של טכנולוגיות חדשות המשפרות את איכות חייהם (QoL) של אנשים מבוגרים. ביניהם ראויים לציון אמצעי שיקום משבץ, טיפולים רפואיים בפרקינסון ובאלצהיימר וטיפול יעיל בפצע לחרץ (decubitus).

במגזר הפרטי מפתחות חברות הזנק (start-up) טכנולוגיות חדשניות בתחומים מגוונים: ניידות על גלגלים, מכשירים אורתופדיים ופרוטזות, טיפול אמבולטורי באי־שליטה, מערכות לאבחון מוקדם ולתיקון של ניוון כתמי (macular degeneration), הדרכה קוגניטיבית לסובלים משיטיון, מכשירים לגרייה עצבית בחשמל בשביל אנשים עם שיתוק, מעקב אחרי תרגול משקם, שימוש ידידותי באינטרנט ועוד. רבות מיוזמות המחקר והפיתוח האלה נהנות מתמריצים ממשלתיים נדיבים. לעומת זאת אין מענקים המכוונים ישירות למחקר ופיתוח בנושא טכנולוגיות מידע ותקשורת.

מניעים לחדשנות והזדמנויות

טכנולוגיות מאפשרות

הגידול המהיר ביישומים מסחריים של טכנולוגיה חדשנית וגנרית מציב אתגרים מלהיבים לתחום הגרונטכנולוגיה. ישראל מצטיינת ביוזמות הזנק רבות המפתחות טכנולוגיות חדשניות וגנריות עם פוטנציאל ליישומים בקשת רחבה של 'אפיוני-משתמש-קצה' (end-user-needs), הן של אנשים עם מוגבלות והן של אנשים עם ליקויי תפקוד תלויי-גיל. הבעיה העיקרית במימוש הפוטנציאל של יישומים כגון אלה היא העובדה שעדיין רוב ההתפתחויות ה'חלוציות' מוכוונות רק לצרכן מן השורה וליישומים תואמי קו-ייצור תעשייתי, מבלי שמוגבלות או זקנה נלקחים בהן בחשבון.

היוזמות בתוכניות המסגרת של הנציבות האירופאית

תוכנית המסגרת השביעית (FP7) של נציבות האיחוד האירופי (2007-2013) מסתמכת על יוזמות מוצלחות קודמות במימון מאמצי מחקר ופיתוח חוצי מדינות, וכחלק מפעולותיה הרבות היא תעניק תמיכה כספית למחקר ולפיתוח בתחום של טכנולוגיות מידע, תקשורת וזקנה, שיתבצעו בשיתוף פעולה בין ישראל למדינות אירופה. המחקר צפוי לספק פתרונות מבוססי-טכנולוגיות מידע ותקשורת שירחיבו את עצמאותה של האוכלוסייה המזדקנת ויאריכו את השתתפותה הפעילה בחברה. מן השיפורים הטכנולוגיים יצאו נשכרים כלל האנשים עם מוגבלות.

המערכות והשירותים החדשניים יאפשרו מעקב אחר מצבם הבריאותי של אנשים בסיכון ושל אנשים הסובלים ממחלות כרוניות, כולל כאלה הקשורות להזדקנות. אלה יהיו מערכות מידע ותקשורת נישאות או ניידות שיאפשרו לתושבים לקחת חלק פעיל יותר בשיפור בריאותם ויקלו על מעקב מרחוק ועל זמינות של טיפול בסביבה תומכת מועדפת - בבית ובקהילה.

נוסף לכך תתמוך תוכנית המסגרת השביעית בפיתוח ארכיטקטורה של מערכות פתוחות קצה (open systems reference architectures), תקנים ופלטפורמות שתומכים בהקמת מערכות ושירותים של חיים עצמאיים בקהילה, מקומות עבודה חכמים וניידות. אלה ידרשו מוקדי תמיכה בשילוב הפעלה מסוג חברי-הפעל של חיישנים, מערכות משנה ושירותי טיפול משולבים במערכות בעלות יחס עלות-תועלת מיטבי, ניתנות לתחזוקה עצמית, מהימנות, מכבדות-פרטיות ואמינות.

השתתפותה של ישראל בתוכנית המסגרת השביעית מספקת הזדמנות ייחודית ותמריץ כספי להקמת תעשייה מקומית של טכנולוגיה מסייעת. בתוכניות מסגרת קודמות מעורבותם של השותפים הישראליים בפרויקטים של טכנולוגיה מסייעת הייתה מוגבלת; רובם היו מלכ"רים, אוניברסיטאות, או חברות הזנק.

מסקנות והמלצות

הערכה של מידת השימוש בטכנולוגיה מסייעת והזמינות שלה בישראל מראה מצב דומה לזה הקיים ברוב מדינות אירופה, בארצות הברית ובמדינות דרום מזרח אסיה. ארצות אלה עושות צעדים משמעותיים כדי להבטיח סביבה נגישה יותר באמצעות חקיקה ובאמצעות פעילותן של שדולות חברתית.

אך במונחים של יוזמות מחקר ופיתוח בנושא טכנולוגיה מסייעת (AT), ישראל עדיין נשרת מאחור. עד כה אין כל מדיניות או הנחיה ממשלתית למחקר ופיתוח (מו"פ) מכוון בתחום הטכנולוגיה המסייעת. מאמצי המחקר והפיתוח הקיימים ממומנים במסגרת הכוללת של חוק המו"פ שאינו מייעד מעמד מיוחד ליישום הטכנולוגי המתבקש למען קידום שוויון ההזדמנויות לאנשים עם מוגבלות.

מדיניות הממשלה בנוגע למתן הזדמנות שווה ליזמות בסיוע ממרכז ההשקעות (עכשיו במשרד התמ"ת) מחבלת למעשה בסיכוייהם של מיזמים לפיתוח טכנולוגיה מסייעת (לתפקודי יום-יום) לקבל מעמד של 'מפעל מאושר' במסלול זה, כיוון שההצעות לפיתוח מוצרים בתחום הטכנולוגיה המסייעת אינן עומדות במבחני הסינון של מרכז ההשקעות, שקובעים תנאי סף שפונים לצרכן מן השורה ולמוצרים מתועשים. בארצות הברית ובמדינות רבות של האיחוד האירופאי קיימים תקציבי מדינה שמיועדים לפיתוח של טכנולוגיה מסייעת. בישראל אין הדבר כך.

בדומה לכך, כמעט בכל מדינות ארצות הברית ואירופה מוכרת הטכנולוגיה המסייעת כתחום אקדמי. הדבר אינו משתקף כלל במדיניות של מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל. עם זאת אנו עדים לפריצות-דרך למשל בבתי ספר לעיצוב תעשייתי, ביניהם 'בצלאל' - אקדמיה לאמנות ועיצוב, 'המכון הטכנולוגי חולון' ו'המכללה האקדמית הדסה', אשר הקצו בשנים האחרונות מענקים לסטודנטים שבחרו לבצע פרויקטים בתחום הטכנולוגיה המסייעת. בדומה לכך פתח 'הטכניון' מכון טכנולוגי לישראל'

תוכניות ללימודי המשך לארכיטקטים, והן כוללות קורסים המתמקדים ב'עיצוב לנגישות'¹⁰. גם רוב התוכניות האקדמיות בפיזיותרפיה ובריפוי בעיסוק כוללות קורסים בנוגע לטכנולוגיה מסייעת העוסקים באופני השימוש ובמתן 'מרשמים למטופלים' (אך אינן עוסקות בפיתוח מוצרים חדשים).

בכל זאת חסרה עדיין בקרב המוסדות להשכלה גבוהה בישראל מחויבות אמיתית לקידום תחום הטכנולוגיה המסייעת. היעדרם של קורסים בתחום זה בלימודים לתואר הראשון ולתארים גבוהים יותר בפקולטות לעיצוב, ארכיטקטורה והנדסה הוא בולט. לעומת הנעשה בארץ, 'קינג'ס קולג' באוניברסיטת לונדון (London University's Kings College) מציע תוכנית לתואר שני בטכנולוגיה מסייעת, והאוניברסיטה הטכנית באיינדהובן שבהולנד (Technical University of Eindhoven) מקיימת מאז שנת 2002 כיתת-אומן שנתית בגרונטכנולוגיה לתלמידי דוקטורט. ואלה שתי דוגמאות בלבד במגמה הולכת ומתרחבת של פקולטות להנדסה ולרפואה באוניברסיטאות לצרף את תחום הטכנולוגיה המסייעת כתחום-משנה מקובל.

מגמה זו ניכרת ביותר בארצות הברית, שבה תוכניות בנושא טכנולוגיה מסייעת קיימות באוניברסיטאות וביניהן: בופאלו, המרכז לטכנולוגיה מסייעת, Buffalo, CfAT; קולורדו, המרכז למשאבי טכנולוגיה מסייעת, Colorado ATRC; פיטסבורג, המרכז לטכנולוגיה מסייעת, Pittsburgh CfAT; דלאוור, Delaware ודרום קליפורניה; וב-MIT-AgeLab. ראוי לציין שרבות מהתוכניות האקדמיות בנושא טכנולוגיה מסייעת זוכות לתמיכה כספית לא רק ממענקים ממשלתיים אלא גם מגורמים מעוניינים בתעשייה, כ'אינטל', 'יב"מ', 'האניוול', 'מוטורולה', 'היולט פקארד' וחברות אחרות.

חזון

להלן הצעות לקידום תעשייה יעילה ובת-קיימא לפיתוח טכנולוגיה מסייעת בישראל:

- הקמת משרד מרכזי של ארגונים חוץ ממשלתיים (NGO) שיאחד תחת גג אחד את כל הפעילויות התעשייתיות הקשורות בכוח ובפועל בפיתוח של טכנולוגיה מסייעת.

- מתן תמריצים ממשלתיים לחברות ולארגונים שחותרים יחדיו ושעוסקים במחקר ופיתוח בנושא טכנולוגיה מסייעת.
- הקמה של חממה טכנולוגית אחת לפחות במימון ממשלתי, שתוקדש אך ורק לטכנולוגיה מסייעת ולעיצוב סביבתי. רצוי שהחממה תהיה יוזמה משותפת של האקדמיה וגורמים בעלי עניין מהתעשייה.
- בנייה של קורסים אקדמיים ותוכניות הדרכה במקצוע זה במוסדות להשכלה גבוהה, כולל קביעת אפשרות להסמכה (תואר שני, לדוגמה) בנושא טכנולוגיה מסייעת.
- אימוץ של תקן לאומי לעיצוב מכליל של מוצרים על בסיס תקנים בינלאומיים ולאומיים קיימים.^{11, 12}

ישראל מדורגת במקום מכובד בקרב מדינות המערב שקיבלו על עצמן את האחריות לדאוג לאזרחים עם ליקויי תפקוד, לפחות בכל הנוגע לחקיקה העוסקת בשיפור הנגישות הסביבתית והטכנולוגית; וזו תעמוד למבחן בשנים הקרובות. מתוך רחשי כבוד לנכונות התעשיינים, ולהשקעות ההון הפרטיות, נציין בזאת שהאחריות שקיבלה על עצמה המדינה עדיין אינה כוללת מחויבות לקידום מחקר ופיתוח בנושא טכנולוגיה מסייעת. עניין זה ראוי לו להשתנות.

מקורות והערות

- 1 José Juan Cañas, Technology for Special Needs. 2(1), *J. Human Technology*, April 2006, pp 4–7
- 2 The hierarchical relationship Fulton JP, Murphy JB, Katz S, Spector WD *J* between activities of daily living and instrumental activities of daily living. 1987;40(6):481-9 *Chronic Dis.*
- 3 Cornman JC. Measurement of assistive device use: implications for estimates of device use and disability in late life; *Gerontologist*. 2005 Jun; 45(3):347-58
- 4 Hartke, R.J.; Prohaska, T.R. & Furner, S.E. (1998), 'Older Adults and Assistive Devices: Use, Multiple-Device Use, and Need', *J Aging Health* 10(1), 99–116
- 5 Normie L. & Gavrish A., 2001, Market diffusion processes for assistive technology products; Assistive technology – Added Value to the Quality of Life, Marincek C, et al (Eds.), *Assistive Technology Research Series*, IOS Press; pp 701-9

- Brooks D.N, Some factors influencing choice of type of hearing aid 6
in the UK: behind-the-ear or in-the-ear. *Br J Audiol.* 1994 Apr;28(2):91-8.
- Tomita, M.R.; Mann, W.C.; Fraas, L.F. & Stanton, K.M. (2004), 7
'Predictors of the Use of Assistive Devices that Address Physical Impairments
Among Community-Based Frail Elders', *Journal of Applied Gerontology*
23(2), 141–155
- עזרים - מאגר המידע הישראלי לטכנולוגיה מסייעת ועזרים טכנולוגיים - 8
www.azarim.org.il
- Shalom C, Field Study on Unmet Needs in Assistive Technology; 9
Unpublished report, *GeronTech*, Sept 2004
- בינתיים התוכניות בהקפאה, עד שיתבררו תקנות 'מורשה נגישות'. 10
- Guide 6 – Guidelines for standards developers to address the needs of older 11
persons and persons with disabilities ; *CEN/CENELEC* , Jan 2002
- BS 7000-6:2005: Design management systems – Part 6: Guide to 12
Managing inclusive design, *BSI*, 2005

עקרונות בהנגשה עבור אנשים עם לקות שמיעה

ארנה ערן

מבוא

'חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות', התשנ"ח-1998, מכיר בזכותו של אדם עם מוגבלות להשתתפות שוויונית ופעילה בחברה בכל תחומי החיים. החוק מעגן זכות זו של אנשים עם מוגבלות פיזית, חושית, שכלית, נפשית, וקוגניטיבית באמצעות מתן מענה הולם לצורכיהם המיוחדים. החוק מכיר בעובדה כי התאמות מיוחדות לאדם עם מוגבלות הן תנאי הכרחי למימוש זכותו לשוויון הזדמנויות אמתיות ולשילובו המוצלח בחברה.

למרות דברי המחוקק ועל אף הפעילות הענפה המתרחשת בשנים האחרונות בארץ ובעולם, שינוי חברתי כזה הוא תוצאת תהליך ממושך ומאתגר, הקורא תיגר על עמדות ודעות קדומות בקראו לקבלת 'השונה' כשווה. כדי ליצור שינוי ולהטמיעו בחברה יש צורך ברכישת ידע ובהפרכת תפיסות מוטעות. אחת מהן היא תפיסת ה'מוגבלות' כלקות רק כאשר היא נראית לעין – ישיבה בכיסא גלגלים, הישענות על קביים, הסתייעות בכלב נחייה וכיוצא באלה. גם המושג 'נגישות' נתפס לרוב כאילו הוא חל רק על אנשים שיש להם מגבלה פיזית גלויה, ולא לאלה שלקותם סמויה, כמו למשל, אנשים עם לקות שמיעה.

לקות שמיעה היא לקות חושית שביטויה הפיזי נסתר מהעין. אדם לקוי שמיעה מתפקד בדרך כלל בעצמאות, לכאורה הוא 'נורמטיבי' ולקותו אינה ניכרת. מכאן התהייה והטעות הרווחת בציבור לגבי הצורך בהנגשה של מקומות ציבוריים ושירותי ציבור עבור אנשים עם לקות שמיעה.

פרק זה מתמקד בהתאמות הנחוצות להנגשת המרחב והשירות הציבורי לאוכלוסיית לקויי השמיעה הבוגרת בישראל. ניתנת סקירה אודות שכיחות הלקות, הגדרת מאפייניה ותיאור צורכיהם המיוחדים של לקויי השמיעה. דגש מושם על ההתאמות והטכנולוגיות הנדרשות בתקנות על פי עקרונות היסוד של חוק 'שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות'.

לקות שמיעה

לקות שמיעה היא לקות חושית שביטויה הוא בפגיעה במנגנון השמיעה. לקות שמיעה יכולה להופיע במגוון דרגות חומרה, החל בירידה מזערית בשמיעה וכלה בחירשות עמוקה. ככל שרמת הליקוי חמורה כך המגבלה גדולה.

לקות שמיעה יכולה להיות מסוגים שונים - תחושתית-עצבית, הולכתית או מעורבת.

הלקות יכולה להופיע במגוון גילים, להיגרם מסיבות מולדות (על רקע גנטי, מחלות בזמן הריון ועוד) או נרכשות (חשיפה לרעש, תהליך הזדקנות, תרופות מסוימות ועוד).

המונח לקוי שמיעה כולל את אוכלוסיית כבדי השמיעה ואוכלוסיית החירשים. ההבחנה בין שתי האוכלוסיות אינה חד-משמעית, ותלויה בהגדרות אודיולוגיות קליניות (דרגת הירידה בשמיעה), תפקודיות או חברתיות/תרבותיות.

רוב לקויי השמיעה הם כבדי שמיעה בעלי שרידי שמיעה תפקודיים, היכולים בדרך כלל לשמוע את צלילי הדיבור (עם או בלי מכשירי שמיעה), דוברים שפה מדוברת ונעזרים בקריאת דיבור (התבוננות בפניו ובשפתיו של הדובר) כדי להשלים את המידע השמיעתי. מיעוטם של לקויי השמיעה, כ-0.1% מכלל האוכלוסייה, הם חירשים שאינם משתמשים בערוץ השמיעתי, מתקשרים בשפת סימנים ונעזרים בדרכים חלופיות, כגון שפה כתובה ושימוש תכוף בקריאת דיבור לצורכי תקשורת.

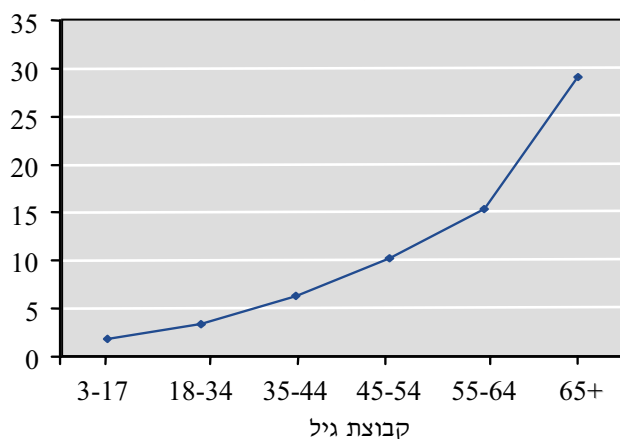
לוח 1: סיווג לקות שמיעה לפי דרגות הירידה בשמיעה

דרגות	dB HL (ממוצע תדירויות של 500, 1000 & 2000 Hz)
שמיעה תקינה	-10 – 20
ליקוי קל בשמיעה	21 – 40
ליקוי בינוני בשמיעה	41 – 70
ליקוי חמור בשמיעה	71 – 90
ליקוי עמוק בשמיעה	> 90

כמה עובדות על לקות שמיעה בגיל המבוגר

- לאחד מכל עשרה ישראלים (מעל 600,000) יש דרגה מסוימת של ליקוי בשמיעה.
- מרבית אוכלוסיית לקויי השמיעה היא אוכלוסייה בוגרת, המאבדת את שמיעתה בהדרגה עם תהליך ההזדקנות (Brown 1990; Davies et al., 1999).
- קיים קשר בין הגיל לירידה בשמיעה, ושכיחותה עולה עם הגיל. בגיל 65 אחד מכל שלושה אנשים הוא לקוי שמיעה (National Health Interview Survey, 1994).
- מרבית לקויות השמיעה מתפתחות בהדרגה על פני 25-30 שנים (Holt et al., 1994).
- לקות שמיעה נחשבת לאחד ממצבי הבריאות הכרוניים השכיחים אצל אנשים מבוגרים מכל חלקי האוכלוסייה ומכל הרמות הסוציו-אקונומיות (יחד עם דלקת פרקים ולחץ דם גבוה) (ASHA, 1997; Weinstein, 2000).
- כ-95% מהסובלים מלקות שמיעה יכולים להפיק תועלת ממכשירי שמיעה, אולם רק כ-22% מהם אכן משתמש בהם (Popelka et al., 1998).

תרשים 1: הערכה של שכיחות לקות השמיעה ע"פ קבוצות גיל (באחוזים)

Data from the 1990-91 Annual Survey, Series 10, No 188. National Center for Health Statistics (1994).

שכיחות לקות שמיעה ושינויים בתהליכי העיבוד השמיעתי בקרב אנשים מעל גיל 65 מתועדים היטב בספרות המקצועית (ASHA,1997). כאמור כ-30%-40% מהאנשים מעל גיל 65 לוקים בשמיעתם והשכיחות עולה עם הגיל ומגיעה לכדי 70%-80% בקרב בני 80 ומעלה (National Health Interview Survey, 1994; Center for Assessment and Demographic Studies, 1993; Gates, Cooper, Kannel, & Miller, 1991). בסקר שנערך בקרב אוכלוסיית הזקנים במרכזי יום ובבתי אבות נמצא כי שכיחותם של לקויי שמיעה עומדת על יותר מ-80% (Schow & Nerbonne, 1980).

לקות שמיעה משפיעה במידה ניכרת על תפקוד האדם בחיי היום-יום, איכות חייו, בטיחותו האישית, תרומתו לחברה ויכולתו לתקשר ביעילות עם הסובבים ולתפקד בעצמאות (Bess et. al.,1989; Weinstein, 2000). ליקוי שמיעה תחושת-עצבי מאופיין על ידי כמה משתנים תפקודיים עיקריים:

- ירידה כללית בסף השמיעה.
- פגיעה חמורה יותר בתדירויות הגבוהות.
- רגישות יתר לעצמה חזקה.
- קושי בהבנת דיבור.
- קושי באבחנת כיוון מקור הקול (לוקליזציה).

לקות שמיעה מגבילה את יכולתו של האדם לקלוט מידע מן הסביבה באמצעות הערוץ השמיעתי ומקשה עליו בהבנת דיבור וביצירת תקשורת יעילה עם הסובבים אותו. אדם לקוי שמיעה יתקשה לשמוע את הפקיד בדלפק המודיעין, את נהג האוטובוס המכריז את שם התחנה, את השחקן הנמצא על הבמה וכו'.

לא אחת נשאלת השאלה - מדוע אין די במכשירי שמיעה אישיים, ומדוע יש צורך בשימוש של מערכות הגברה וביצירת התאמות מיוחדות ללקויי שמיעה?

יש לכך שני הסברים עיקריים:

ההסבר הראשון נעוץ בעובדה שמכשיר שמיעה אינו מתקן את השמיעה. המכשיר מגביר את המידע האקוסטי, מדגיש היבטים בצליל ומשדר אותו למנגנון השמיעה הפגוע במטרה לנצל שרידי שמיעה קיימים. אולם בשל מאפייני הלקות והפגיעה במנגנון התחושת-עצבי של השמיעה

רק חלק מצלילי השפה עשויים להיקלט, ואף הם עלולים להיות מפוענחים בעיוות ובחוסר בהירות.

למרות האמור לעיל, יש להדגיש שמכשיר שמיעה הוא האמצעי היעיל ביותר לתקשורת בין אישית, ובשנים האחרונות חלה התפתחות ניכרת בטכנולוגיית מכשירי השמיעה.

אף על פי כן, מרבית לקויי השמיעה (כ-80%) אינם משתמשים בהם ממגוון סיבות כגון סטיגמה, נראות, מודעות נמוכה, עלות גבוהה ועוד (Popelka et al., 1998).

ההסבר השני קשור לקושי של אדם לקוי שמיעה לשמוע ולתקשר ביעילות כאשר התנאים האקוסטיים ירודים עקב רעש רקע והדהוד ומרחק מהדובר.

לעתים רחוקות אנו נדרשים לשמוע בסביבה שקטה לחלוטין ונטולת הדהוד. במרבית מצבי השמיעה קיימת דרגה מסוימת של רעש רקע והדהוד. שתי ההפרעות הללו משנות במידה ניכרת את סיגנל הדיבור ופוגעות ביכולתו של המאזין לשמוע ולהבין בבהירות את הנאמר (Boothroyd, 2004; Helfer & Wilbert, 1990). נוסף על כך, ככל שהמרחק הפיזי בין הדובר למאזין גדל (לדוגמה בזמן הרצאה) עצמת הקול המגיעה אליו הולכת ופוחתת.

תנאים אקוסטיים ירודים הם גורם מפריע גם לאנשים עם שמיעה תקינה, אולם הם בעלי השפעה מזיקה במיוחד עבור אנשים עם ליקוי שמיעה תחושתי-עצבי בגין הפתולוגיה במנגנון השמיעה (Nelson, 2003; Crandell & Smaldino, 1994).

לסיכום, לקות שמיעה (חירשות וכבדות שמיעה) היא נכות חושית המגבילה את יכולת הקבלה או הקליטה של מידע מן הסביבה באמצעות הערוץ השמיעתי. לאנשים לקויי שמיעה עשוי להיות קושי בהבנת דיבור וביצירת תקשורת יעילה עם הסובבים אותם. הקושי בהבנת שפה מדוברת יגבר בתנאים אקוסטיים ירודים (רעש רקע והדהוד) ומרחק מהדובר.

רוב לקויי השמיעה הם כבדי שמיעה בעלי שרידי שמיעה תפקודיים, הדוברים שפה מדוברת, ומיעוטם הם חירשים המתקשרים בשפת הסימנים. לקויי שמיעה נשענים על מידע חזותי כהשלמה או כתחליף למידע שמיעתי.

חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, תיקון מספר 2, התשס"ה-2005, מגדיר את המושג 'נגישות', בין השאר כ'**מידע הניתן או המופק במסגרת מקום או שירות או בקשר אליהם, שימוש במתקניהם**

והשתתפות בתכניות ובפעילויות המתקיימות בהם, והכל באופן שוויוני, מכובד, עצמאי ובטיחותי!

לפיכך, משמעותו ויישומו של חוק הנגישות בהקשר של אוכלוסיית לקויי השמיעה הם בהנגשת מידע שמיעתי והתאמתו לצורכיהם המיוחדים של לקויי השמיעה, כדי שאנשים עם לקות שמיעה יוכלו להשתלב בכל תחומי החיים, להיות שותפים פעילים ושווי זכויות בחברה, לחיות בעצמאות מרבית בכבוד ובשוויון ולממש את הפוטנציאל שלהם.

עקרונות מנחים בהנגשה עבור אנשים עם לקות שמיעה

יש שני עקרונות מרכזיים בהנגשת המרחב והשירות עבור אוכלוסיית לקויי השמיעה: האחד, יצירת תנאים אקוסטיים משופרים לתקשורת והשני, שימוש במגוון טכנולוגיות עזר שישמשו תחליף ו/או תמיכה לשמיעת המידע הקולי.

ניתן להעביר את המידע הקולי באמצעות **קול מוגבר, אור, כתב או רטט** (ויברציות).

תרגום לשפת הסימנים הוא אמצעי נוסף להנגשה אבל רק עבור חירשים המתקשרים בשפה זו. להרחבה בנושא ראו בספר זה את הפרק של א' זולברג 'הנגשת השכלה גבוהה עבור סטודנטים חירשים וכבדי שמיעה'. נקודת מפתח בהנגשה עבור לקויי שמיעה היא ההבנה שלקויות שמיעה אינה תופעה של 'הכול או לא כלום', וכי למרבית לקויי השמיעה יש שרידי שמיעה שמישים. מדובר באוכלוסייה הטרוגנית הנבדלת בדרגת הירידה בשמיעה ובביטויה התפקודית-קשורתית ולכן אין פתרון אחד המתאים לכולם.

לדוגמה, שני אנשים מגיעים להרצאה במתנ"ס הקהילתי. שניהם בני 67, הראשון כבד שמיעה מפאת גילו, דובר שפה מדוברת ומרכיב מכשירי שמיעה זה כמה שנים. השני נולד חירש, אינו משתמש במכשירי שמיעה ומתקשר בשפת הסימנים. צורכי הנגישות של שניהם למידע המועבר בהרצאה שונים בתכלית. הראשון, כבד השמיעה, יהנה מהגברה באמצעות מערכת עזר לשמיעה שתותקן באולם. ואילו השני, החירש, יזדקק לתרגום סימולטני לשפת הסימנים. שניהם יכולים להפיק תועלת נוספת גם מתמלול של ההרצאה.

ההנחיות מתי יש לספק התאמות ובאילו טכנולוגיות להשתמש כדי להנגיש מבנה ציבור או שירות ציבורי, מפורטות ככל הניתן בתקנות לחוק שוויון זכויות. עם זאת, טוב יעשה המתכנן, או נותן השירות, אם ייוועץ קודם ביועץ נגישות מקצועי, שלקות שמיעה היא תחום מומחיותו ויקבל המלצות ספציפיות להנגשת המרחב או השירות המיועד. היועץ יוכל לסייע בהחלטות לבחירת המערכות המתאימות בהתחשב בדרישת התקנות. תכנון מוקדם ונכון עשוי לחסוך משאבים רבים ולספק שירות הולם לצורכי האוכלוסייה הזאת.

שלושה עקרונות מנחים בהתאמות הנדרשות עבור אדם עם לקות שמיעה:

1. משתנים של תאורה.
2. התאמות אקוסטיות.
3. שימוש באביזרי עזר.

1. תאורה

אדם עם לקות שמיעה נעזר רבות בערוץ החזותי לקריאת דיבור, כהשלמה או כתחליף לערוץ השמיעתי. לפיכך הוא זקוק לתאורה חזקה. עצמת התאורה הנדרשת במגוון החללים תלויה בסוג הפעילות המתבצעת בחלל. יש להבדיל בין תאורה כללית לבין תאורה הממוקדת באזורים חיוניים (להרחבה בנושא ראו בספר זה את הפרק של נ' נוי 'עקרונות בהנגשה ללקויי ראייה').

לדוגמה, לצורכי תקשורת של 'אחד על אחד' בעמדת שירות פתוחה, מומלצת עצמת תאורה שתאיר את פני הדובר מזווית עליונה ואנכית, כך שלא תטיל צל על פניו. כמו כן, האור הטבעי או המלאכותי צריך להיות כזה שלא יסנוור ולא ייצור בוהק כדי לאפשר קריאת דיבור.

בעמדת שירות סגורה, עם חציצת זכוכית בין נותן השירות למקבל השירות יש להימנע מהיווצרות השתקפויות ויצירת אשליה חזותית הנגרמות מהצל והצללים ומפריעות לראות את פני נותן השירות בבהירות.

תנאי תאורה טובים לתקשורת
בין אישית

השתקפות המקשה
לראות את פני הקופאי

2. אקוסטיקה

ההמלצות לשיפור האקלים האקוסטי מבוססות על מגבלותיו של אדם עם לקות שמיעה להבין דיבור בתנאים אקוסטיים ירודים עקב רעשי רקע וזמן הדהוד גבוה.

את הערכים התכנוניים לרמות רעש וזמן הדהוד יש לקבוע על פי החלל המיועד וסוג הפעילות האמורה להתבצע בו. כך לדוגמה, ההמלצות למפלסי רעש רקע וזמן הדהוד המרבי לכיתה לימוד לילדים לקויי שמיעה יהיו שונות מההמלצות שיינתנו לאולם הספורט, לאודיטוריום ולחללים אחרים באותו מבנה.

בכיתה לימוד או באולם הרצאות, רעש רקע יכול להגיע ממקור חיצוני או פנימי: רעש שמקורו מחוץ למבנה - רעשי מכוניות בכביש סמוך או רעש ממגרש משחקים; רעש שמקורו בתוך המבנה, מחוץ לכותלי הכיתה - רעש הפעילות במסדרונות, טריקת דלתות, או קולות מהכיתה הסמוכה; ורעש שמקורו מתוך הכיתה - רעש המזגן, מקרן או מחשב, הזזת כיסאות ושולחנות, נקישת סוליות נעליים על רצפה חשופה או דיבור ב-זמני של הנוכחים. כל אלו ועוד מחוללים רעש המקשה על מובנות הדיבור ועל הקשבה יעילה עבור לקויי השמיעה.

מקורות מחוללי רעש בכיתה לימוד

הגורם החשוב בשיפור האקוסטיקה הוא **יחס אות לרעש** (Signal to Noise Ratio – SNR) המגיע לאוזניו של לקוי השמיעה (Ross, 1978; Killion, 1997). 'יחס אות לרעש' הוא היחס, בדציבלים (dB), בין ממוצע עצמת האות (קול הדובר) לממוצע עצמת רעש הרקע. ככלל, יחס אות לרעש חיובי מניב מובנות דיבור טובה יותר. אם יחס אות לרעש הוא שלילי, מובנות הדיבור יורדת. לדוגמה, כאשר עצמת הקול היא בסביבות 60dB ועצמת רעש הרקע היא 70dB, יחס אות לרעש יהיה -10dB (מינוס). כלומר, רעש הרקע חזק יותר בעשרה דציבלים מקולו של הדובר.

מחקרים מראים כי לקויי שמיעה זקוקים ליחס אות לרעש של לפחות +15dB כדי לשמוע את קול הדובר ולהבין את דבריו (ASHA, 1995; Helfer & Wilbert 1990).

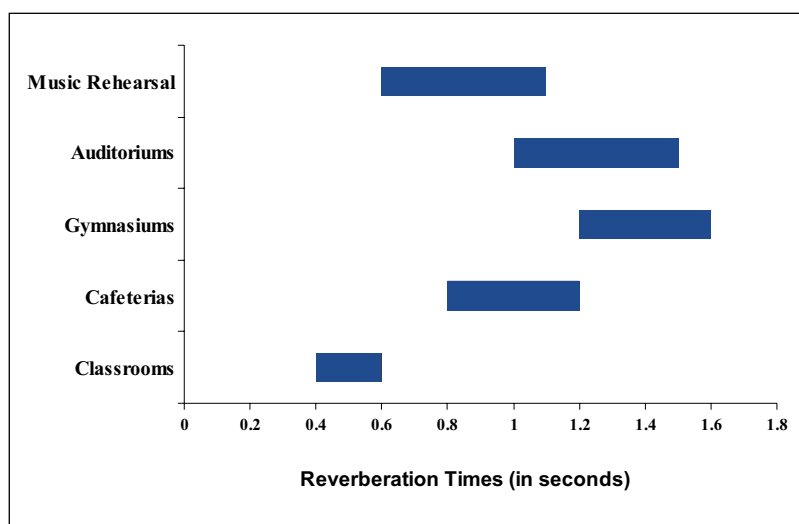
מכון התקנים האמריקני (ANSI, S12.60-2002) קבע שרעש רקע לא יעלה על 35dBA, כלומר יחס אות לרעש של כ-15 dB+ בעצמת דיבור נוחה של כ-50dB.

כדי להנחית רעש יש לזהות ראשית את מקורו ואת מאפייניו האקוסטיים. פתרונות אפשריים כוללים התקנה של חלונות ודלתות בעלי ערכי בידוד אקוסטי גבוהים, התקנת מזגנים שקטים, הרחקת מדחסים מאזור הפעילות, חיפוי רצפה בחומר רך דוגמת לינולאום או שטיח כדי להפחית רעש ממקור פנימי, כמו נקישת סוליות נעליים על רצפה חשופה.

הגורם השני העשוי לפגוע במובנות הדיבור הוא **זמן הדהוד** (Reverberation Time- RT). הדהוד נוצר מהחזר גלי קול ממשטחים קשים וחשופים כמו קירות, תקרה ורצפה. גלי הקול החוזרים והישירים מגיעים לאוזני המאזין בזמנים שונים, מְמַסכים צלילים חלשים בעלי מופע זמן קצר

(כמו עיצורים), מוסיפים לרעש הרקע ופוגעים בכך בבהירות ובמובנות הדיבור. בין הגורמים המשפיעים על זמן ההדהוד במרחב הבנוי - נפחו הפיזי (גודל וצורה) והחומרים המחזירים והסופגים שבו. תקנות ANSI שפורסמו בשנת 2002 (S12.60-2002) קבעו שזמן הדהוד מומלץ בכיתת לימוד ריקה ללקויי שמיעה יהיה בטווח של 0.4-0.6 שניות (עבור תדירויות 500, 1000, ו-2000 Hz).

זמני הדהוד מומלצים בכיתות לימוד ובחללים שונים בבתי ספר
Acoustical Society of America (ASA), 2003

ישנן שתי דרכים להנחתת זמן הדהוד: האחת, באמצעות הקטנת נפח החלל והשנייה באמצעות הגדלת מקדם ספיגת הצליל. בין הפתרונות האפשריים: הנמכת תקרה גבוהה והתקנת תקרה אקוסטית, חיפוי קירות ברכיבים בולעי רעש דוגמת פנלים אקוסטיים או שטיחי קיר, חיפוי רצפה בחומר רך, תליית וילונות על החלונות וכדומה. בסעיף הדין בעמדות שירות נגישות, בתקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התאמות נגישות לשירות), נאמר בין השאר:

ישמור אקלים אקוסטי שבו רמות הרעש הסביבתי ורמות ההדהוד נמוכים ככל האפשר, על מנת לאפשר תקשורת נוחה ויעילה לאדם עם מוגבלות שמיעה.

ניתן ליצור סביבה עם אקלים אקוסטי נוח בהשקעה מועטה יחסית במיקום העמדה הנגישה הרחק ממקורות מייצרי רעש ושימוש בחומרי גימור סופגים בסביבתה, כמתואר לעיל.

עמדת שירות נגישה

לסיכום, מפלסי רעש וזמן הדהוד נמוכים משפרים במידה ניכרת את מובנות הדיבור ותורמים ליצירת תקשורת יעילה לאנשים לקויי שמיעה. יש לקבוע ערכים תכנוניים לרמות רעש וזמן הדהוד על פי החלל וסוג הפעילות המיועדת להתבצע בו. מומלץ להיוועץ לפי הצורך ביועץ אקוסטיקה וביועץ נגישות ללקויי שמיעה.

3. טכנולוגיית אביזרי העזר

את טכנולוגיות אביזרי העזר נהוג לחלק לשלוש קטגוריות מרכזיות:

- א. מערכות עזר לשמיעה.
- ב. אביזרי עזר לתקשורת (מילולית וכתובה).
- ג. מערכות איתות והתרעה.

התקנת מערכות עזר לשמיעה

מערכות עזר לשמיעה מגבירות את קול הדובר או מקור קול אחר ומשדרות אותו ישירות לאוזני האדם לקוי השמיעה. לכל מערכת שלושה

רכיבים עיקריים: **מיקרופון-משדר** עבור הדובר, **טכנולוגיית שידור הקול** (FM, IR, IL) ו**מקלט אישי** (רסיבר) לשומע, לקליטת הקול והבאתו לאוזני המאזין עם או בלי מכשירי שמיעה אישיים.

המערכות יעילות ללקוי שמיעה אשר מתקשים בשמיעה כאשר הדובר מרוחק או כאשר יש רעשי רקע וסביבה מהדהדת. מערכות עזר לשמיעה משפרות את היחס אות לרעש המגיע לאוזני המאזין. השימוש במערכות העזר לשמיעה מאפשר לשמור על עצמת שמע גבוהה, רציפה ועקבית מבלי להפריע לאחרים.

מערכות עזר לשמיעה מתאימות לשימוש במגוון מצבי שמיעה, לדוגמה - בתקשורת של אחד-מול-אחד בעמדת מודיעין, בפעילות קבוצתית בסיור מודרך במוזאון, בישיבה מרוחקת בהצגה בתאטרון וכדומה.

מערכות עזר לשמיעה מסווגות בדרך כלל לפי הטכנולוגיה שעליה הן מבוססות - מערכת אור תת-אדום (IR, Infra-Red), מערכת FM (Frequency Modulation) ומערכת לולאת השראה (IL, Induction Loop). לכל אחת מהמערכות יש יתרונות וחסרונות ולכל אחת מהן מגוון יישומים מתאימים. בחירת סוג המערכת תלויה במאפייני המקום שאליו היא מיועדת, סוג הפעילות וקהל היעד. מומלץ להיוועץ במומחים לבחירת מערכת ההגברה המתאימה כאשר אין הנחיה קונקרטית בתקנות.

מערכות FM מבוססות על שידור באמצעות גלי רדיו. הן קלות לנשיאה ולשימוש ומאפשרות ניידות לדובר ולשומע. מערכות FM מתאימות לשימוש במקומות סגורים ופתוחים, להדרכה, להרצאות בכיתות לימוד וכדומה.

יש להבחין בין מערכת FM אישית המשדרת את קול הדובר ישירות לאוזני השומע, לבין מערכת FM לשמיעה סביבתית (Sound Field). האחרונה, משדרת את קול הדובר אל רמקולים הממוקמים בצדי החדר ומבוססת על עקרון פיזור הומוגני של המידע הקולי בחלל.

מומלץ להשתמש במערכות המאפשרות כיוון ונעילת תדרים כדי למנוע הפרעות שידור בין מערכות סמוכות.

מערכת FM בהרצאה

מערכת FM בזמן הדרכה קבוצתית

מערכות אור תת-אדום או אינפרא אדום מבוססות על שידור באמצעות גלי אור תת-אדום. המערכת כוללת מקרני IR ומקלטים אישיים. המערכות מתאימות לשימוש בתאטרות, בתי קולנוע, אולמות כנסים ובחדרים שבהם חשובה אבטחת המידע (כמו אולמות בתי משפט), שכן גלי האור אינם עבירים דרך קירות.

אולמות נגישים בארץ

בסיוע הקרן לפיתוח שירותים לנכים של המוסד לביטוח לאומי, הותקנו בארץ בעשרות תאטרות ואולמות תרבות מערכות עזר לשמיעה על בסיס שידור תת-אדום.

כל מערכת מורכבת ממקרנים לכיסוי כל שטח המושבים באולם, ומקלטים אישיים הניתנים להשאלה על פי דרישה לאנשים עם לקות שמיעה. מספר מקרני ה-IR הנדרשים ומיקומם תלויים בגודל האולם ובמבנה הפנימי שלו.

על המקלטים האישיים להיות משני סוגים: אוזניות ולולאת השראה (לולאה צווארית). השימוש במקלט מסוג לולאה צווארית מתאים לאנשים המרכיבים מכשירי שמיעה אישיים בעלי מצב 'T' - 'טלקויל' (ראו הסבר להלן). אנשים שאינם מרכיבים מכשירי שמיעה או שלמכשיר השמיעה שלהם חסרה אפשרות ה'טלקויל' ייהנו מההגברה באמצעות מקלטי האוזניות.

את המקלטים ניתן לקבל ללא תשלום (בדרך כלל תמורת תעודה מזהה) וליהנות מהגברה ואיכות שמע מכל מקום באולם.

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, חיימוביץ'

באולם שבו מותקנת מערכת עזר לשמיעה יימצא שלט עם הסמל הבין-לאומי לשירות נגיש לבעלי לקות שמיעה

המוסד לביטוח לאומי סייע במימון מקלטים אישיים בסך של חמישה אחוז ממספר המושבים באולם, שליש מהם מסוג לולאה צווארית. המלצה זו אומצה גם בתקנות חוק שוויון (ראו בהמשך). מספר המקלטים לשימוש במערכת ה-IR אינו מוגבל וניתן להוסיף מקלטים נוספים לפי הצורך וללא צורך לכוונם. חשוב לקבוע בכניסה לכל אולם מקום קבוע, נגיש ושקט יחסית לחלוקת המקלטים ומתן הסבר לשימוש והפעלה. תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התאמות נגישות לשירות) מפרטות:

'התאמות נגישות באירוע במקום ציבורי סגור'

א. חייב בביצוע התאמות נגישות באירוע הנערך במקום סגור בפני קהל בלתי מסוים, יבצע התאמות נגישות האלה:

- (1) באירוע הנערך במקום שבו נעשה דרך קבע שימוש באמצעי הגברת קול, יספק מערכת עזר קבועה לשמיעה כאמור בתקנה 44:
- (1) (א) מערכת עזר קבועה לשמיעה לפי הפרטים האלה:
- i. אזור ההגברה יכסה את אזור הישיבה;
 - ii. מספר המקלטים שיסופקו יהיה חמישה אחוז לפחות ממספר המושבים;
 - iii. שליש מהמקלטים יהיו מסוג לולאת השראה;

נספח 1 כולל פירוט של רשימת מוסדות ציבור ואתרים נגישים ללקויי שמיעה.

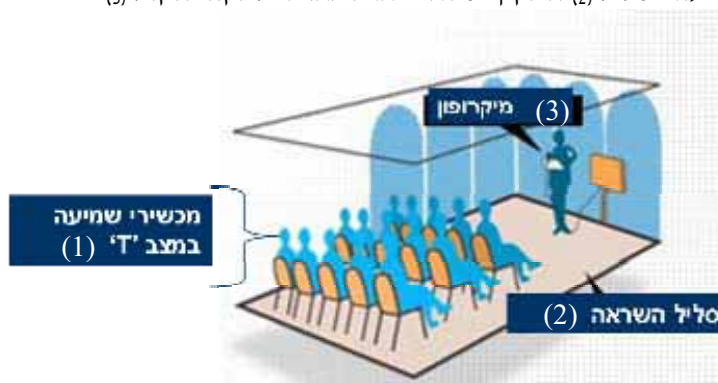
אזור חלוקת מקלטים
בכניסה לאולם

פרופ' ג'רי ריכשטיין (מימין) מדגים
שימוש במקלט IR עם חיבור
ללולאה צווארית

מערכות לולאת השראה מבוססות על שידור של אנרגיה מגנטית, ישירות לטלקויל (Telecoil - הנקרא גם 'מצב T') שבמכשיר השמיעה (1) באמצעות סליל (2) המקיף שטח נבחר ומחובר למקור הקול (3)

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, חיימוביץ'

יתרונה של מערכת לולאת ההשראה היא בנוחות השימוש לאנשים המשתמשים במכשירי שמיעה עם מצב T. השידור הישיר למכשיר השמיעה האישי מבטל לחלוטין את רעש הרקע ומאפשר הגברה המותאמת לדרגת הירידה בשמיעה. גם אנשים ללא מכשירי שמיעה יכולים להשתמש במערכת הזו אולם עליהם להשתמש במקלטים מתאימים.

לטכנולוגיית לולאת ההשראה שימושים רבים: בעמדות שירות כמו דלפקי מודיעין וקופות מכירה, בתחבורה הציבורית, בנקודות מפגש בשדה התעופה לשמיעת מערכת הכריזה וכדומה.

'נקודת מפגש' בשדה התעופה בלונדון

קופה בכניסה למוזאון

עמדת שירות בסניף דואר

תקנות נגישות לשירות בחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות
מפרטות:

- בעמדת שירות פתוחה אחת לפחות, מתוך כלל עמדות השירות
הנותנות שירות זה, תימצא מערכת עזר לשמיעה מסוג לולאת
השראה; הוראה זו תחול על עמדת שירות בכל אחד מאלה:
- (א) שירות הניתן על ידי גוף ציבורי,
 - (ב) שירותי בנקאות, הניתנים על ידי תאגיד בנקאי,
 - (ג) שירות דואר הניתן בבית דואר,
 - (ד) שירות מסחר הניתן במקום אשר שטחו 350 מטרים רבועים
לפחות;
 - (ה) בשירות אירועים לציבור הרחב, הניתן במקום ציבורי ששטחו
250 מטרים רבועים לפחות, לרבות שירות הקרנות סרטים
בבתי קולנוע;
 - (ו) בשירות הסעדה הניתן במקום ציבורי ששטחו 50 מטרים
רבועים לפחות, ושב מקבל השירות מזמין את השירות
בעמדת שירות (כגון במסעדה למזון מהיר);
 - (ז) בשירות ציבורי אחר, בו ניתן שירות זה באמצעות שלוש
עמדות שירות לפחות.

בעמדת שירות אשר בה מותקנת מערכת העזר
לשמיעה יימצא סמל המציין כי העמדה נגישה
באמצעות לולאת השראה ויוצגו הנחיות לשימוש
המערכת

שימוש נוסף של טכנולוגיית לולאת השראה מיושמת גם בתחבורה
הציבורית. לדוגמה, במונית נגישה שקיימת בה מחיצה המפרידה בין
הנוסעים לנהג יש להתקין מערכת אינטרקום ומערכת של לולאת השראה.
המערכות מאפשרות לנוסע לקוי השמיעה לתקשר ביתר נוחות עם הנהג,
למרות סביבת הרחוב הרועשת ואי יכולת לראות את פני הנהג לצורך
קריאת דיבור.

פירוט לכך ניתן למצוא בתקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות -
שיעורי הנחה מאגרת רישיון להפעלת מונית, נגישות אוטובוסים ורכב
השכרה, התשס"ז-2007.

מונית נגישה

(16) הותקנה במונית מחיצה מפרידה בין הנוסעים והנהג, יותקנו בה מערכת אינטרקום עם לולאת השראה למוגבלי שמיעה המשתמשים במכשיר עזר מסוג Telecoil (להלן בתקנות אלה - לולאת השראה), פתח במחיצה לקשר דיבור ולהעברת דמי הנסיעה בין הנוסעים והנהג וסמל נגישות המציין מערכת הגברה.

פרסום למונית לונדונית המצוידת בלולאת השראה

אביזרי עזר לתקשורת ומערכות איתות והתרעה

בקבוצת מכשור של **אביזרי עזר לתקשורת** נכללים בין השאר אביזרים כמו, מגברים לטלפון, וטלפונים לכבדי שמיעה המתקשים לשמוע את קול הדובר ואת צלצול הטלפון.

קבוצת מכשור של **מערכות איתות והתרעה** כוללת אביזרים אשר על פי רוב, נוסף על הגברת האות, גם ממירים אותו לאות חזותי ו/או לרטט. לדוגמה, גלאי עשן עם צופר והבזקי אור חזקים במיוחד, שעון מעורר עם כרית רטט, מערכת התרעה המתחברת למקורות קול, כמו פעמון הדלת ואזעקת חירום, ומשדרת את המידע המתקבל באמצעות הבזקי אור או רטט.

מגבר נייד לטלפון גלאי עשן עם יחידת שעון מעורר עם כרית רטט
הבזק אור

בתקנות נגישות לשירות, בסעיף המפרט את ההתאמות הנדרשות לשירותי הארחה, נאמר בין השאר כי שירותי הארחה הניתנים בבית מלון, כהגדרתו בחוק שירותי תיירות, לרבות אכסניה, בית הארחה וכדומה חייבים לספק לבקשת אורח עם מוגבלות שמיעה, ערכת עזר לשמיעה (התשס"ז-2007).

ערכת עזר לשמיעה כמשמעותה בתקן ישראלי (ת"י) 1918 חלק 4 ובתקנות מכילה את אביזרי העזר האלה:

- א. מגבר לטלפון או טלפון ללקויי שמיעה;
- ב. מערכת עזר לשמיעת טלוויזיה ורדיו;
- ג. מערכת התרעה מודולרית המתחברת למקורות אודיו ומפעילה אותות חזותיים, רוטטים או אחרים לצלצול הטלפון, צלצול שעון מעורר, אזעקת חירום וכדומה;

כך לדוגמה יוכל האורח לקוי השמיעה להיעזר בשעון הרטט המעורר להשכמה, לדעת מתי הטלפון מצלצל, ליהנות מתוכניות הטלוויזיה ולישון בבטחה בידיעה שגלאי העשן מחובר למערכת ההתרעה המותאמת לצרכיו. אביזרי העזר בערכה צריכים להיות נוחים לניוד ולהתקנה בכל חדר, ללא צורך בהכנת תשתיות מוקדמות.

אמצעי נוסף להנגשה ללקויי שמיעה הוא המרה של מידע קולי לכתב. לדוגמה, מתן שירותי תמלול בהרצאות, באירועים או בהצגות - היינו, הקלדת דברי הדובר ומידע שמיעתי אחר (כגון קולות רקע) והצגתם בזמן אמת על גבי מסך או צג. יש להבחין בין תמלול הניתן בשפת הדובר לבין תרגום משפת הדובר לשפת הקהל. התמלול מיועד הן עבור חירשים

שאינם מפיקים תועלת מאמצעי הגברה הן עבור כבדי שמיעה כהשלמה למידע השמיעתי.

בכמה תאטראות בארץ - גשר והבימה בתל אביב והחאן בירושלים, מונגשות חלק מההצגות באמצעות תמלול, נוסף על מערכות העזר לשמיעה המותקנות באולמות.

ניתן להנגיש מידע קולי בכתב גם באמצעות לוחות מידע אלקטרוניים כגיבוי למערכות כריזה לשימוש באשנבי שירות, תחנות רכבת, אוטובוסים ושדות תעופה.

שירותי תמלול בזמן הרצאה

לוח מידע אלקטרוני בתחנת רכבת

סיכום

600,000 ישראלים הלוקים בשמיעתם מאותגרים יום-יום ביכולתם לשמוע, לתקשר ביעילות עם הסובבים אותם ולתפקד בעצמאות, בשוויון ובכבוד. מרבית לקויי השמיעה היא אוכלוסייה בוגרת, מעל גיל 65 המאבדת את שמיעתה בהדרגה כחלק מתהליך ההזדקנות. דו"ח של האו"ם קבע לאחרונה כי מספר בני האדם מעל גיל 60 בעולם צפוי לשלש את עצמו עד שנת 2050, ולהגיע לשני מיליארד בני אדם. משמעות הדבר שמספר ליקויי השמיעה באוכלוסייה הכללית יגדל באופן ניכר. ברוב המקרים, לא ניתן לרפא לקות שמיעה באמצעים רפואיים או כירורגיים. כתוצאה מכך קיימת תפיסה מוטעית המניחה שלקות השמיעה אינה ניתנת לטיפול וכי זו מציאות שיש לקבלה ולהסתגל אליה. כיום עם התפתחותה של טכנולוגית אביזרי עזר המציאות שונה לחלוטין. טכנולוגית אביזרי עזר נועדה לעזור לתפקוד השמיעתי היום יומי גם אם לקות השמיעה עצמה אינה ברת ריפוי או ניתנת 'לתיקון'.

חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות מעגן את זכותם של אנשים לקויי שמיעה להשתתפות שוויונית ופעילה בכל תחומי החיים. החוק נותן מענה לצרכיהם הייחודים של ליקויי השמיעה באופן שיאפשר להם לחיות את חייהם בעצמאות מרבית, בכבוד ובשוויון. משמעותו ויישומו של חוק הנגישות בהקשר של אוכלוסיית לקויי השמיעה הם בהנגשה של מידע שמיעתי והתאמתו לצרכיהם המיוחדים של אנשים לקויי שמיעה. על המתכנן ונותן השירותים לתת את דעתו לשני עקרונות מרכזיים בהנגשת המרחב והשירות עבור אוכלוסיית לקויי השמיעה: האחד, יצירת תנאים אקוסטיים משופרים לתקשורת והשני, שימוש במגוון טכנולוגיות עזר שישמשו תחליף ו/או תמיכה לשמיעת המידע הקולי. טכנולוגיות העזר כוללות בין היתר מערכות עזר לשמיעה מסוג תת-אדום, FM ולולאת השראה, מגברים לטלפונים, מערכות התראה ויזואליות, תימלול ועוד. בנוסף, הכרחי לתת הכשרה מתאימה לנותני השירותים בהכרת מאפייניהם וצרכיהם של אנשים עם לקות שמיעה, בהפעלה והחזקה שוטפת של מערכות העזר והקניית אסטרטגיות לתקשורת יעילה עם אנשים ליקויי שמיעה.

נספח 1

רשימת מוסדות ואתרים נגישים ללקויי שמיעה

המידע רוכז בסיוע ארגון בקול - ארגון כבדי שמיעה ומתחרשים (ע"ר) מעודכן לתאריך 30/12/06

א. תאטראות והיכלי תרבות:

בתאטראות להלן מותקנות מערכות הגברה מסוג IR לכבדי שמיעה (אזניות אישיות או לולאות לבעלי מכשירי שמיעה עם מצב 'T') ומערכות שמע בקופות:

1.	תאטרון גשר, תל אביב	בתאטרון מותקנת גם מערכת תמלול לכבדי שמיעה
2.	תאטרון הבימה, תל אביב	בתאטרון מותקנת גם מערכת תמלול לכבדי שמיעה
3.	תאטרון הקאמרי, תל אביב)	

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, חיימוביץ'

	תאטרון בית לסיין, תל אביב	.4
	מרכז דוהל, תל אביב	.5
	תאטרון ירושלים	.6
בתאטרון מותקנת גם מערכת תמלול לכבדי שמיעה	תאטרון החאן, ירושלים	.7
	האופרה הישראלית, תל אביב	.8
	תאטרון עירוני, חיפה	.9
	תאטרון גבעתיים	.10
	המרכז לאמנויות הבמה (בית חיל האוויר), הרצליה	.11
	היכל התרבות, ראשון לציון	.12
	בית יד לבנים, רעננה	.13
	תאטרון היהלום, רמת גן	.14
	תאטרון רמת גן	.15
	היכל התרבות, נתניה	.16
	היכל התרבות, טבריה	.17
	היכל התרבות, עפולה	.18
	היכל התרבות, אשקלון	.19
	היכל התרבות, כרמיאל	.20
	היכל התרבות, פתח תקווה	.21
	תאטרון הצפון	.22
	תאטרון יד לבנים, חולון	.23

ב. מוזאונים

במוזאונים להלן מערכות הגברה ממגוון סוגים לכבדי שמיעה:

מוזאון ארץ ישראל, תל אביב	.1
מוזאון חיפה	.2
מתנ"ס הרובע היהודי, ירושלים	.3
מוזאון ההתיישבות, קיבוץ יפעת	.4
מוזאון המדע, ירושלים	.5
מוזאון יגאל אלון, קיבוץ גינוסר	.6
מוזאון בית אושיסקין, קיבוץ דן	.7

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, חיימוביץ'

ג. מוסדות להשכלה גבוהה

מערכת הגברה כיתתית בשלוש כיתות ומערכות FM אישיות	האוניברסיטה העממית, תל אביב)	1.
מערכות הגברה כיתתיות ב-20 כיתות, מערכת IR ב-3 אולמות ומערכות FM אישיות	הטכניון, חיפה	2.

ד. מוסדות ציבור, מוסדות פרטיים ועמותות

מערכות הגברה	מקום	
באולם המליאה ובחדרי הוועדות	כנסת ישראל	1.
דלפקי המודיעין, הארנונה והחנייה, מערכות אישיות בלשכות הרווחה, בחמישה מועדוני קשישים ברחבי העיר כל המרכז נגיש	עיריית תל אביב מרכז יום לקשיש (מתחם אנטוקולסקי)	2.
דלפק המודיעין ואולם הישיבות בעירייה, מערכות אישיות באגף הרווחה-ייעוץ לקשיש, במתנ"ס יד התשעה	עיריית הרצליה	3.
חדר הישיבות	נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, ירושלים	4.
כל המרכז נגיש	מרכז בקול לנגישות ללקויי שמיעה ע"ש ד"ר וולף צגלה	5.
סניף ראשון לציון	ביטוח לאומי	6.
דלפקי שירות ומודיעין	נתב"ג טרמינל 3	7.
17 תחנות (מערכות שמע בקופות ובדלפקי המודיעין)	רכבת ישראל	8.
8 סניפים (מערכות הגברה בדלפקי השירות)	בנק לאומי	9.

רשימת המקורות

חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998; תיקון מס' 2, התשס"ה-2005.

חוק שידורי טלוויזיה (כתוביות ושפת סימנים), התשס"ה-2005.

תקן ישראלי ת"י 1918 חלק 4. נגישות הסביבה הבנויה: תקשורת. 2001.

תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התאמות נגישות לשירות) התשס"ז-2007, נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, משרד המשפטים (טיוטה).

תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (שיעורי הנחה מאגרת רישיון להפעלת מונית, נגישות אוטובוסים ורכב השכרה), התשס"ז-2007, משרד התחבורה (טיוטה).

תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התאמות נגישות למקומות ציבוריים קיימים), התשס"ו-2006 (טיוטה).

תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התאמות נגישות למקומות ציבוריים חדשים), התשס"ו-2006 (טיוטה).

Acoustical Society of America (ASA). (2003). Classroom Acoustics I. A resource for creating learning environments with desirable listening conditions.

American Speech-Language-Hearing Association. (1995). Position statement and guidelines for acoustics in educational settings. *ASHA*, 37 (Suppl. 14), pp. 15-19.

American Speech-Language-Hearing Association (ASHA). (1997). Guidelines on audiology service delivery in nursing homes. *Asha*, 39 (Suppl. 17), 15-29.

ANSI S12.60-2002 Acoustical Performance Criteria, Design Requirements and Guidelines for Schools.

- Bess, F., Logan, S. & Lichtenstein, M. (1989). Functional impact of hearing loss on the elderly. In: Cherow, E., (Ed.) Proceedings of the Research Symposium on Communication Science and Disorders and Aging (pp. 144-149). ASHA Reports, No. 19. Rockville, MD: American Speech-Language-Hearing Association.
- Boothroyd, A. (2004). Room acoustics and speech perception. *Seminars in Hearing*, 25, 155-166.
- Brown, S.C. (1990). The prevalence of communicative disorders in the aging population. (American Speech-Language-Hearing Association Report 19). Rockville, MD: ASHA.
- Center for Assessment and Demographic Studies. (1993). Data from the 1992-93 Annual Survey of Hearing Impaired Children and Youth. Washington, DC: Gallaudet University.
- Crandell, C. & Smaldino, J. The importance of room acoustics. 1994. In: Assistive Devices for Persons with Hearing Impairment. Allyn & Bacon, Needham Heights, MA.
- Davies, W.J., Cox, T.J., Kearon, A.T., Longhurst, B.J. & Webb, C.L. (1999). Hearing Loss in the Built Environment: The Experience of the Elderly. EQUAL Meeting.
- Gates, G., Cooper, J., Kannel, W. & Miller, N. (1991). Hearing in the elderly: The Framingham cohort, 1983-1985. Part 1. Basic audiometric test results. *Ear and Hearing*, 4, 247-256.
- Helfer, K.S. & Wilbert, L.A. (1990). Hearing loss, aging, and speech perception in reverberation and noise. *J Speech Hear Res*, 33, 149-155.
- Holt, J., Hotto, S. & Cole, K. (1994). Demographic Aspects of Hearing Impairment: Questions and Answers. Center for Assessment and Demographic Studies Gallaudet University, 3rd Edition.

- Killion, M., (1997). SNR Loss: "I can hear what people but I can't understand them". *The Hearing Review*, 4, 8-14.
- National Health Interview Survey. (1994). Prevalence and Characteristics of Persons with Hearing Trouble: United States, 1990-91. *Vital and Health Statistics, Series 10, No 188*. Rockville, MD: National Center for Health Statistics.
- Nelson, P. (2003). Sound in the classroom: why children need quiet. *Journal of the American Society of Heating, Refrigerating, and Air-Conditioning Engineers*, 22-25.
- Popelka, M.M., Cruickshanks, K.J., Wiley, T.L., Tweed, T.S., Klein, B. & Klein, R. (1998). Low prevalence of hearing aid use among older adults with hearing loss: the epidemiology of hearing loss study. *Journal of the American Geriatrics Society*, 46, 1075-1078.
- Ross, M., (1978). Classroom acoustics and speech intelligibility. In Katz, J. (Ed.) *Handbook of clinical audiology*. Baltimore, MD: Williams and Wilkins.
- Schow, R. L. & Nerbonne, M. A. (1980). Hearing levels among elderly nursing home residents. *Journal of Speech and Hearing Disorders*, 45, 124-132.
- U.S. Congress, Office of Technology Assessment. (1986). *Hearing Impairment and Elderly People*. OTA BP BA 30 (Washington, DC: U.S. Gov. Printing Office).
- Weinstein, B.E., *Geriatric Audiology* (2000) Thieme New York.

עקרונות בהנגשה עבור אנשים עם לקות ראייה

נורית נוישטט

לפני עיוור לא תשים מכשול (ויקרא, יט, יד)

מבוא

תפקיד קובעי המדיניות, נבחרי הציבור והמחוקק, לאמץ ולאץ תנאים סביבתיים שיאפשרו לפרט ולמגוון קבוצות בחברה, ובהם **אנשים לקויי ראייה ועיוורים** ליישם את זכותם לחופש ושיוויון. בהתאמה, על הרשויות הציבוריות וארגונים פרטיים, ליישם במלואן את תקנות החוק ולהסיר מכשולים המונעים מאנשים עיוורים את זכותם לנוע בחופשיות ובבטחה או מפריעים לקיימה (Andrade, 2005). יישום חוק הנגישות יאפשר את שילובם החברתי של אנשים לקויי ראייה בהליך הפוליטי, הכלכלי והתרבותי בישראל. תקנות הנגישות של מדינת ישראל נכתבו ברוח שתחזק חוקית את אלה שהיו נבדלים, ותכלול אותם בקהילה, בסביבה בנויה, במרחבים פתוחים ובמידע. בפרק זה יוצגו אחדים מהעקרונות שישנו את איכות חייהם של אנשים לקויי ראייה ועיוורים.

הגדרות ומספרים

ההגדרה הרפואית של עיוורון היא 'היעדר שימוש בחוש הראייה'. אולם במדינות רווחה ההגדרה החוקית של עיוורון רחבה יותר מזו הרפואית - מצב של חדות ראייה פחותה מ-3/60 מ' בעין הטובה עם התיקון (כלומר על האדם להתקרב למרחק 3 מטרים כדי לראות בחדות מה שאדם עם ראייה תקינה רואה ממרחק 60 מטרים), ו/או שדה ראייה מצומצם מ-20 מעלות. בישראל רשומים יותר מעשרים אלף איש ואישה כעיוורים על פי החוק והם זכאים לתעודת עיוור (אבישר ואחרים, 2003). למרות הגדרה זו, הרושם של הציבור הרחב לגבי אנשים המכונים עיוורים הוא שהם בחושך מוחלט או רואים מטושטש. המציאות היא שבמדינות המערב, פחות מ-10% מכלל האנשים הרשומים כעיוורים אינם רואים בכלל ורובם עיוורים מלידתם. לרוב העיוורים על פי חוק יש שרידי ראייה במידה זו או אחרת, המאפשרים להם תפקוד חזותי בתנאים סביבתיים מתאימים

(AFB 2006). אחדים אולי יכולים להבחין בין אור לחושך, לראות צבע המנוגד לצבע אחר, להבחין בצורה וכדומה. לפי הערכות סטטיסטיות באנגליה, המתאימות לעולם המערבי ובכלל זה ישראל, על כל אדם לקוי ראייה ידוע, קיימים עוד ארבעה אנשים לקויי ראייה שאינם מוכרים ככאלה (Barry & Murray, 2005). אנשים אלו אינם מוכרים משום שאינם רוצים להיחשף ולהזדהות כלקויי ראייה, אינם מסוגלים להתמודד עם הצד המנהלי המורכב הכרוך ברישום, אינם מופנים באמצעות הגורמים המטפלים בהם לרישום, אינם מודעים להטבות ולשירותים המיוחדים הניתנים לאנשים במצבם או שיש להם לקויות ובעיות בריאות אחרות גדולות בעצמתן מליקויי הראייה. בסקר שנערך באנגליה ב-1991 (שם) נמצא כי למיליון אנשים כמעט יש בעיות ראייה מסוימות המשפיעות על הראייה המרכזית או ההיקפית שלהם. מדובר באנשים שמצב ראייתם יכול לזכותם בתעודת עיוור ולהכלילם בקבוצת האנשים לקויי הראייה. עוד מצוין בסקר כי על פי הערכות, נוסף על מיליון האנשים שהוזכרו יש עוד 800,000 אנשים עם ירידה משמעותית בראייה אך לא במידה כזו שהם זכאים לתעודת עיוור. אנשים אלו למשל, אינם יכולים לקרוא עיתון למרות השימוש במשקפיים קונבנציונליות. ואכן, הרוב הגדול של האנשים לקויי הראייה אינם ניכרים משום שאינם משתמשים במכשור בולט ו'מסגיר' כמו מקל ארוך או כלב נחייה. מבין תושבי ישראל המוגדרים כעיוורים על פי החוק כ-10% הם ילדים, 25% בוגרים והרוב, יותר מ-65% הם אזרחים ותיקים בגיל השלישי (קורסיה, 2003). נובע מכך שלעיקר האוכלוסייה לקוית הראייה יש לקויות נוספות הקשורות לגיל ולרבים ממנה יש לקות חושית כפולה. לכ-10% מהאוכלוסייה הכללית יש קושי בראיית צבע, עד עיוורון צבעים מוחלט (Alcomo, 1998).

אפשר להגדיר כמה אפיונים מרכזיים של איבוד הראייה:

ראייה תקינה

טשטוש כללי, פרטי התמונה אינם ברורים

פגיעה במרכז הראייה - מרכז האובייקט שמביטים בו מטושטש או לא ניכר

איבוד הניגודיות

פגיעה בשדה הראייה

החדות והשדה גם יחד פגועים ויש חורים באובייקט או בתמונה

האובייקט נראה מעוקם

מקור: www.low-vision.org/images/cfl.jpg

הסביבה ויכולת התפקוד

העקרונות המנחים את ההתאמה הסביבתית לנוחותם של לקויי ראייה ועיוורים במגוון מרחבים הם ערך בפני עצמו ליצירת הזדמנות שוויונית בנגישות לסביבה ולמידע. עם החלת חוק שוויון ההזדמנויות לאנשים עם מוגבלות יש חשיבות ערכית רבה להעצמה ואפליה מתקנת לטובת לקויי ראייה ועיוורים, באמצעות התאמות, כאלה העשויות בפשטות ועמידות לאורך זמן, כאלה העשויות באמצעות טכנולוגיות קיימות וזמינות וכאלה הניתנות להבנה ולאימוץ על ידי הכול, ניתנות לאכיפה ולמדידה ותחזוקתם פשוטה. יש לוודא שההתאמות ניתנות להעתקה וליישום בכל מקום בשיטתיות, שהן מביאות בחשבון את האפשרות לעדכונים בעקבות התפתחות טכנולוגית, שהן מתאימות לתקנות התקן הישראלי ותקנות נגישות בכלל ואינן נוגדות את הצרכים של אנשים עם נכויות אחרות.

קיים קשר הדוק ביחס שבין הסביבה הבנויה ליכולת תפקודם העצמאי של אנשים לקויי ראייה ועיוורים. כדי לאפשר לאדם לקויי ראייה לנוע ביתר קלות במרחב, הסביבה צריכה להיות מובנית ומוגדרת היטב ועשירה ברמזים חזותיים. סביבה כזו תומכת ומאפשרת לאנשים לקויי ראייה ועיוורים למצות את שרידי הראייה, או אם הם עיוורים לחלוטין, להישען ביתר נוחות על חושיהם הנותרים. הסביבה צריכה להיות מתוכננת כך שתחדד את תפקודי המוח והזיכרון של אדם עם לקות ראייה. רוב ההתאמות עבור אנשים לקויי ראייה ועיוורים יסייעו גם לנותני שירותים לבצע את תפקידם טוב יותר (Joffe, 1999) בכך שיוכלו להפנות את הלקוחות באופן ברור למידע או לפריטים מסחריים שהם מבקשים לאתר.

אנשים לקויי ראייה קולטים את הסביבה הבנויה, מגיבים אליה ותלויים בה יותר מאנשים רואים כדי לנוע בה. עד להחלת חוק הנגישות היה תכנון הסביבה מופקד בידי אדריכלים בלבד, ללא התערבותם של מומחים למגוון המוגבלויות (Bright, 2003). אדריכלים המתכננים מבנים ציבוריים נעזרים בקביעות ביועצים, אנשי מקצוע מתחום החשמל, הבטיחות וכדומה, אך אינם מודעים לצורך להיוועץ במומחים בתחום הלקויות, אף על פי שידוע כי 10% לפחות מכלל ציבור המשתמשים במבנים הם אנשים עם לקויות (אבישר ואחרים, 2003). יתר על כן, בתכניות הלימודים במסלולים להכשרת אדריכלים לא נכללו כלל קורסים בתחום צורכיהם של אנשים עם מוגבלויות. בדרך כלל כוללים חוקי

הבנייה הנחיות ברורות לגבי מידות או פרטי בנייה מיוחדים המתייחסים לצורכי אנשים עם נכות מוטורית. לא כך לגבי אנשים עם נכויות חושיות או קוגניטיביות. קשה לראות נכויות חושיות ולכן קשה גם לאפיין את צורכיהם של אנשים עם לקויות אלו לגבי חוקי הבנייה, בעיקר בפרטים כגון יעילות הראייה הלקויה בתנאי אור ובוהק, שימוש בצבעים נוגדים, תאורה כללית ותאורה ממוקדת, איתור סימנים, סמלים ושילוט באמצעות מישוש, אקוסטיקה ואמצעים חלופיים להעברת מידע להתמצאות ולביצוע משימות במרחבים בנויים באמצעות חושי הריח, המישוש והשמיעה. אכן, קשה לכמת פרטים אלו ברצף הנחיות ומידות, בהגדרות ובתקנות חוקי הבנייה, אך אין זו סיבה שלא להתייחס לנושאים אלו. התעלמות מנושאים אלו יצרה רושם כי במקרים רבים מניחים חוקי התכנון שכל המשתמשים במרחבי חוץ ופנים נהנים מהתכנון המיועד ל'סטנדרד הממוצע' של ראייה ושמיעה. כאשר שוקלים הוספת דלת ואביזרים, למשל, ההמלצות בדרך כלל מתייחסות לגובה הפעמון או הידית, ולשאלה אם האדם עומד או יושב. אולם מעט מאוד מתייחסים לשאלה אם אדם לקוי ראייה בכל אחת מהנסיבות המוזכרות יוכל לאתר את הידית או הפעמון וכיצד יוכל להבחין לאיזה כיוון הדלת נפתחת. לעומתם אנשים עם לקות שמיעה יכולים אמנם לאסוף מידע זה ביתר קלות, אך לעתים קרובות הם נתקלים בבעיה שאינה זוכה להתייחסות – כיצד להבחין אם פעמון הכניסה אכן צלצל או אם מישו מדבר אליהם בעמדת האינטרקום בכניסה לבניין.

להנגשת המרחב לצורכיהם של אנשים לקויי ראייה, כמו עבור אנשים עם לקויות אחרות נדרשות מיומנויות רבות (מולטידיסציפלינריות). בין אנשי המקצוע השותפים נמצאים מומחים העוסקים בתכנון ובנייה, כגון אדריכלים, מהנדסי בנייה ומהנדסי חשמל ואלקטרוניקה, לצד מומחים העוסקים בשיקום הניידות של אנשים עם לקויות ראייה, מרפאים בעיסוק ופיזיותרפיסטים וכמובן ציבור האנשים לקויי הראייה והעיוורים.

להלן הגורמים המרכזיים המבדילים בין מיצוי לביטול השימוש

בשרידי הראייה:

- מרחב – צורה וגודל.
- תאורה – טבעית, כללית וממוקדת.
- צבע – בחירת הצבע, הגוון, עצמת הגוון והברק והימנעות מיצירת בוהק.
- ניגוד – בין דמות לרקע.

- גודל - יחס המרחק שממנו צפוי שפרט ייראה.
- גיוון במרקם - אמצעי הפונה לחוש המישוש.
- צליל - המרת מידע לקול.
- חוש הריח - רמזים.
- זמן - מתמשך.
- אקוסטיקה - הדהוד.

שימוש בחושים אחרים

אנשים עם חסך חזותי יוכלו במקרים רבים להשלים משימות בהתמצאות וניידות, תקשורת וחיי היום-יום שלהם אם יובלט מידע המופנה לחושים אחרים. העצמה ושימוש מרבי בחושים אחרים יכולים לעזור אף הם לכל המשתמשים במבנה ולא רק לאנשים לקויי ראייה. הבנה של תפקודי החושים האחרים תסייע למתכננים ליצור מרחב נגיש יותר לכול.

המרחב וצורתו

אנשים לקויי ראייה ועיוורים מתקשים להתמצא במרחבים רחבי ידיים שצורתם הגאומטרית חסרת זוויות. חוסר אחידות בין הקומות בתכנון בניין בן כמה קומות יוצר בעיית התמצאות. זו ניתנת לפתרון חלקי באמצעות שוני בצבעים, בחומרים ובמרקם, ותוספות צליל ייחודי בכל מרחב. למשל ההד המוחזר במרחב עם אקוסטיקה גבוהה שונה מאוד מהחזר קול ויכולת תקשורת במרחב שלא קיבל טיפול כזה.

משטחי רצפה המכוסים בשטיח יפיקו הדהוד שונה מאוד מרצפות מחומר קשיח או מעץ וישפיעו על אפשרותו של העיוור לאסוף מידע להתמצאות ולעשות בו שימוש לשם זיהוי אזורים במבנה. תוספות של פריטים מאפיינים לכל מרחב יוסיפו מידע להתמצאות. חלוקת מרחבים רחבי ידיים באמצעות מחיצות מסוגים מגוונים שיפרידו בין האזורים במרחב, יאפשרו לעיוור לפתח מפה מנטלית ולנוע בה מנקודת מיון אחת אל השנייה. לחלופין, אפיון בצליל של כניסה למרחב גדול יאפשר לעיוור להתכונן אליו ולשמור על יכולתו לנוע במרחב הגדול בבקרה ובביטחון.

אור

לרמת האור השפעה רבה על יכולתו של אדם לקוי ראייה לתפקד במגוון מרחבים.

שלושת מקורות האור: אור טבעי, אור מלאכותי ואור כולל (שילוב של השניים) משפיעים במידה ניכרת על אפשרויות ניצול שרידי הראייה ביעילות. על פי הצרכים והפעילות יש לעתים לסנן את האור הטבעי, אור יום הנובע משמש, או להוסיף לו אור מלאכותי הנובע ממגוון אמצעי הארה, כגון נורות תיל, נורות הלוגן, נורות ניאון, סודיום וכספית ועוד. יש דעה כללית שרמת הארה גבוהה מקדמת את יעילות ניצול הראייה של אנשים לקויי ראייה. אולם לא כך הוא אצל כולם ובדרך כלל אנשים לקויי ראייה זקוקים לעצמת האור המתאימה להם אישית ולפעילות שבה הם עוסקים. יש להבדיל בין רמת האור הכללית לרמת האור הממוקדת להארה ישירה על פריטים, כגון שילוט ועצמים שיש להדגיש במרחב. אמצעי נוח לוויסות רמת האור הטבעי הוא הצללה, ולעומתו הדימר שיסייע בוויסות רמת האור המלאכותי. כמו כן הצבת מקור האור ומניעת הבוהק משפיעים על ניצול הראייה וחשוב להימנע מאפשרות שקרן אור תיכנס ישירות לשדה הראייה. הצבת מקורות אור כלפי התקרה נוחה מאוד לאנשים לקויי ראייה; כך נמנע בוהק ומתקבל פיזור אחיד של האור במרחב הנתון. למעבר ממקום מואר למקום חשוך ולהיפך יש השלכות קשות על אנשים לקויי ראייה ולכן, מעבר מדורג מאור לחושך מסייע על שמירת יעילות שרידי הראייה. כמו כן בוהק ישיר ובלתי ישיר משבש ראייה, ולא לה שראייתם ממילא משובשת הוא יפחית את יכולת ניצולה.

צבע וניגודיות הצבע

כדי להסביר את השלכת איבוד הראייה המרכזית או ההיקפית על ההתמצאות והניידות במרחב הבניין אפשר לדמיין אדם שיש לו רק ראייה היקפית והוא מנסה למצוא דלת סגורה בחדר. כיוון שיש לו מעט מאוד, אם בכלל, ראיית צבע, אין הוא יכול להבחין בפרטים. הדרך היחידה עבורו להבחין בדלת תהיה שינוי ניכר בתאורה שבין משטח פני הדלת וסביבתו. אם יש בסביבה מקור בוהק מתאורה המוצבת במקום הלא נכון או תאורת זרקור שקרניה פוגעות במשטח הדלת, בעיקר אם הדלת צבועה בצבע מבריק המחזיר אור, תהיה השיטה לאתר את הדלת על דרך השלילה.

לעומת זאת אנשים עם שרידי ראייה מרכזית בלבד, כיוון ששדה הראייה שלהם צר מאוד, יצטרכו לסרוק במבטם את קירות החדר כדי לאתר את הדלת. כך גם ממרחק קטן מהדלת. אולם אדם בעל שדה

ראייה צר יוכל להתרכז בפרטים קטנים בולטים כגון ידית הדלת או המנועול. במידה שיש לו ראיית צבע, יסייע לו גם שינוי ניכר בניגודי הצבע. באזורים רבים במרחב הבנוי, רמת התאורה, סימוני צבע וניגודיו יגרמו למעבר ממצב של חרדה ותלות לניידות עצמאית.

ארבעה מרכיבים מרכזיים הקשורים לאובייקט הנצפה ישפיעו על הנראות שלו על ידי אדם לקוי ראייה: גודלו, הארתו (luminance), ניגודיות הצבע ומשך הזמן שניתן לצפות בו. בתהליך הראייה **לגודל** האובייקט חשיבות רבה. בצפייה באובייקט מקרוב, גדלה מידתו על הרשתית ומגרה שטח גדול יותר של תאים. במילים אחרות, בהגדלת האובייקט (דפוס או תמונה) מתקצר מרחק המיקוד. השפעה דומה על הראייה תהיה אם יוגדל המוצג - השטח המגורה על הרשתית יגדל. **ההארה** מושפעת גם מעצמת האור ומידת האור המוחזר לעבר העין מהמשטח שבו הוא פוגע. לכן כדי שעצם או חפץ כהה ייראה, יש צורך ביותר אור מכדי שעצם בהיר ייראה. גם **לניגודיות** הצבע יש השפעה ניכרת על האפשרות לראות אובייקט. ההבדל בעצמת ההארה בין הדמות לרקע ישפיע על נראותו. לגוון הצבע, עצמתו ובהירותו יש השפעה ניכרת על הניגודיות.

דוגמה נוספת למקום המעורר לעתים קרובות קושי בזיהוי היא חדרי השירותים. במקומות רבים חוסר בניגודיות הצבע בין כלי הסניטציה, בוחק הנגרם מהחזר האור מהכלים וממשטחי הקיר, המראה והרצפה, יכול להיות מסוכן לאנשים לקויי ראייה. צביעת המקום בצבעים נוגדים ומניעת הבוהק, ישפרו במידה רבה את יכולתו של לקוי הראייה לתפקד בעצמאות ובלי חרדה וסיכון במקום שכבוד האדם מחייב פרטיות ואינטימיות. תקנות הבנייה אינן מתייחסות לנושא זה כלל.

קריאת שילוט

ברור כי תפיסת תוכני השילוט ומידע כללי זמין במרחב הפתוח והבנוי חשובים מאוד. שילוט המוצב באופן לא מתאים או הכולל מידע עם סימונים מבלבלים יכול להיות גורם מכשיל לכל המחפשים מידע, הכוונה ותוכן, ובמיוחד לאלה עם קשיי ראייה, קריאה ובעיות הבנה. ההערכות הן כי 10%-15% מכלל האוכלוסייה לוקים בדיסלקציה (גדות, 2003) ומתקשים בקריאה. אף שדיסלקציה אינה נחשבת לנכות אלא לסגנון אישי אחר של תפיסה, היא גורמת להאטה בתפיסת המידע הכתוב ומעבר לשימוש במידע המובע בשיטות אחרות. בדומה להם, אנשים לקויי ראייה ועיוורים זקוקים להדגשה גרפית של המידע כדי שיוכלו לראותו, ואנשים

עיוורים זקוקים להמרת המידע לברייל ו/או לקול. (תקשורת וטכנולוגיה לעיוורים בפרק של משה עובד, בספר זה).

עבור אנשים לקויי ראייה חשוב שהצבת השלט תאפשר גישה חופשית עד אליו. גם אנשים עיוורים הקוראים ברייל צריכים להיות קרובים לשלט במרחק שיאפשר להם לקרוא את המסר המוטבע בו בכתב ברייל, שיש להוסיפו בשיטתיות בשילוט.

קוד של צבעים נוגדים כמו שחור וצהוב, לבן וכחול, ירוק עם לבן, אדום עם לבן הם הנוחים יותר לראייה בעיקר אם הרקע כהה והדפוס בהיר (Arditi et al., 2000). יש להימנע משימוש בצבעים אדום ירוק וכחול הגובלים זה בזה בשל קושי של כ-10% באוכלוסייה הכללית ובאוכלוסיית לקויי הראייה להבחין בצבעים אלו. סמיכותם זה לזה גורמת למתבונן לקוי ראיית צבעים לראותם כמקשה אחת בצבע אחיד כהה. השלט עצמו צריך להיות בצבע נוגד לצבע הקיר שעליו הוא מוצב וקל יותר יהיה לראותו אם יהיו לו שוליים בצבע נוגד למרחב. האותיות שבו תהיינה בגופן פשוט ומעובות (דוגמת ARIAL). שילוט עם סמלים וגם שילוט קולי יכולים מאוד לסייע לאנשים לקויי ראייה ואלה הלוקים בדיסקליזיה. בפועל הרבה מאוד שלטים כוללים מידע רב וצפוף, במיקום ללא גישה, באותיות לא נגישות ובלי ניגודי צבע. עבור אנשים הזקוקים ליותר זמן לקריאה ולהבנת המידע, חשוב שהשילוט יוצב במקום בולט ונגיש ושניתן יהיה להשתהות על ידו בבטיחות כדי להתרכז במבט ובמישור במידע הנמסר בו.

צליל

רישומו של צליל על המוח קטן יותר מרישומו של מידע הנקלט במוח באמצעות הראייה. החוש הבולט המפצה אנשים לקויי ראייה הוא חוש השמע. זיהוי צלילים מוכרים מסייע לעיוורים בזיהוי רמזים ברורים להתמצאות (Barker et al., 1995). בחיי היומיום השימוש בקולו של האדם המדבר חיוני ביותר ומשמש רמז ראשוני לעיוורים לצורכי התמצאות ואיתור מיקום. אף ששמיעה אינה יכולה לבוא במקום ראייה, כל צליל שיכול לתת מידע על הסביבה מסייע לעיוורים וללקויי הראייה. במעליות, השימוש בצלילים אלקטרוניים או בקול אדם לציון עצירה בקומה וכיוון נסיעת המעלית הפך זה זמן לזמין. מכשירי בנקומט משמיעים בקול את המידע שעל הצג, צליל פכפוך המים ממזרקה שהוצבה בשל המראה האסטטי שלה, יכול לסייע לצורכיהם של עיוורים לזהות את המקום הייחודי בבניין או במרחב החיצוני שבו הוצבה.

תעסוקתם של אנשים לקויי ראייה ועיוורים היא עקב אכילס של השיקום בשל אי-אמון המעסיקים כי עיוורים אכן יכולים לעמוד במשימות מקצועיות ותעסוקתיות ככל האדם בשוק העבודה. אם במקומות תעסוקה יושם דגש על הנגשה פיזית והנגשת מידע, יוכלו עיוורים להתמודד ולעמוד במשימות מבלי שיהפכו למטרד לעמיתיהם הרואים. למשל, הצבת פריטים יוצרי צליל במקומות ייחודיים, שיתנו רמז להתמצאות, צליל בכניסה לכל קומה, או שימוש בהחזר הקול ממגוון חומרים במרחבים למיניהם שבהם משתמשים.

מגע ומישוש - ברגל

חוש המישוש מסייע לזיהוי פריטים רבים ומגוונים. הזיהוי הברור ביותר הוא הבדלי טמפרטורה ולחות, מרקמי משטחים וצורות. למשל אנשים יכולים לזהות הבדלי טמפרטורה בטווח של 10 מעלות, או 'לקרוא' אותיות ברייל. כאשר מתכננים מבנים עם חשיבה על שימוש יעיל בחוש המישוש, יש חשיבות לשאלה היכן ואיך מאפשרים ליצור מגע של מישוש במגוון אזורים בבניין, או היכן יש לעודד שימוש בחוש המישוש בבניין (Guidance, 1998). לרוב האנשים הקשר המישושי נעשה בידיים או בכפות הרגליים; באמצעותם הם יכולים 'להבין' את הסביבה. בעת ההליכה אנשים מרגישים תמיד את איכות המשטח שעליו הם דורכים. עיוורים רבים נהנים משינויים המוחשים באמצעות חוש המישוש, שהם קולטים בקלות רבה יותר מאנשים רואים.

פסים מוליכים מחוץ למבנה

פס מוליך בתוך מבנה

פס מוליך בתוך מבנה

דוגמא לפס מוליך ושוליים בצבע נוגד

להבנת תחושת המרקם של משטח ההליכה יכולה להיות חשיבות רבה בניווט בסביבת הבניין ובתוכו. בעניין זה חשוב לציין כי אנשים לקויי ראייה מעדיפים משטחי רצפה שאינם חלקים המאפשרים מאחז נוח (Bentzen, 1997). לעומת זאת משטחים שיש בהם שינוי בולט באפיון או שהם חלקים במיוחד מקשים על לקויי הראייה. על משטחים כאלה ילכו העיוורים בהסנות ואי-נוחות, יסבלו מחוסר ביטחון בסביבה וירידה בהנאה מההימצאות במרחב הייחודי. אין להתייחס למגע לבד בדיוק כפי שאין להתייחס לצבע ולניגודי צבע לבד. לכן בחירה הולמת של משטחי הרצפה עם שימת לב לתחושה המישושית, לצבע ולניגודים יכולה לספק מידע חיוני לאנשים לקויי ראייה (Ibukiyama et al., 1985). שינויים במרקמי הרצפה יכולים לשמש לקידוד אזורים כגון עמדת קבלה, מסדרונות, אזורי המעליות, פתחים וכן אזהרה על שינויים מידיים בפני השטח.

דוגמאות של פסי התרעה

פס התרעה לפני מדרגות נעות

פס התרעה לפני מדרגות

פס התרעה במעבר בין שני חדרים

לאחרונה ניכרת התייחסות לצורכי לקויי הראייה בסביבה החיצונית של בניינים, ובמקומות רבים הוספו משטחים מישושיים במעברי הולכי רגל, בעיקר בצמתים ובמעברי חצייה. משטחים מישושיים אלו הם בעלי מגוון

אפיונים למגוון צרכים, כגון שינוי בפני השטח במדרגות ובשפת מדרכה, בדרגנועים, במקומות שיש בהם סכנה זמנית וכדומה (Gallon, 1992). בדומה לשימוש באמצעים אלו מחוץ למבנה ניתן להשתמש בהם גם בתוך מבנה, שבו לא תמיד הכרחי לספק לעיוור שינויים מישושיים בעלי קוד מסוים. הדבר החשוב הוא עצם השינוי המישושי. שינוי מישושי וצלילי כמו מעבר ממשטח עץ למשטח קרמיקה או שטיח יספק מידע מספיק על השינוי במרחב לאבחון האזורים בבניין או במרחב החדר. המידע המוקרן ממשטחי רצפה במגוון צבעים ומרקמים, מאפשר ללקוי ראייה להעריך בקלות רבה יותר את המרחב ולנווט בפשטות ובתחושת ביטחון.

מגע ביד

אמצעי אחר לקשר עם המרחב הוא מגע היד (Kurtus, 2003). שלא כמו הרגליים, הידיים אינן במגע רציף עם גורמים (אלמנטים) בבניין ולכן כל מגע מסוג זה יהיה יזום. מאחזי יד לאורך הקירות יכולים לסייע אולם מגע קבוע עמם אינו אפשרי משום שהצבתם לאורך כל המסדרונות והקירות עלולה להפריע למשתמשים האחרים בבניין.

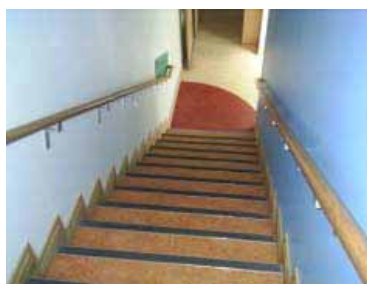
יש צורך בהכוונה רבה יותר לשימוש בחוש המישוש לצורכי תקשורת. הידיים רגישות לשימוש הרבה יותר מהרגליים, במיוחד מאחר שכפות הרגליים נתונות בדרך כלל בנעליים. בירור נקודות ציון במבנה באמצעות מישוש יכול להיות מכשול בהבנת המרחב אם אלה לא יותאמו לשימושם של העיוורים. אפשר לתכנן את ידיות הדלתות, מתגי תאורה וכפתורי המעליות כך שישמשו בתפקיד רחב יותר מזה שלו הם יועדו. אותיות מובלטות, סימנים וברייל, המוספים כדי לספק מידע לגבי מבנה הבניין, השירות בתוכו, כיוון פתחי המילוט וכדומה הם דרך טובה לתקשורת משלימה למי שראייתו אינה מספיקה כדי לבחון חזותית את המידע.

באשר לשימוש בכתב ברייל, יש הגבלות בשימוש בו כאמצעי יחיד להעברת מידע והדרכה ללקויי הראייה בבניין. בסקר שנערך ב-1991 באנגליה נמצא כי פחות מ-13% מהאנשים שנסקרו יכלו לקרוא ברייל (RNIB Survey, 1991). נוסף על כך, אמצעי תקשורת זה מורכב וקשה לשימוש הרבה יותר כשהוא במצב אנכי, שבו בדרך כלל מוצבים שלטים. לכן במסר בכתב ברייל לגבי מידע בבניין המכוון לעיוורים, יש בעייתיות שיש לשים לב אליה. רצוי להציב שילוט שמוטבע בו כתב ברייל במאוזן, כדי שיהיה לאנשים עיוורים נוח יותר לקרוא בו. ניתן גם 'להחביא' מסרים ברייל על מאחזי יד ובמקומות אחרים שאנשים מחליקים עליהם

בידיהם בשעת שימוש במקום, וכך 'יגלו' את המסר בידיהם כפי שאנשים עם ראייה תקינה 'מגלים' את השילוט במבט. בדומה לשפת הסימנים אצל חירשים, כך שפת נקודות הברייל היא אמצעי לתקשורת של עיוורים.

דוגמה למסר באמצעות תווית ברייל על מאחז היד

מאחז יד נוגד בצבעו שולי מדרגת מודגשים בניגוד צבע

לרוב האנשים לקויי הראייה אותיות רגילות גדולות, או סמלים המוטבעים על שילוט, מעקות ומעליות, מוכרים ויעילים לשם קבלת מידע. למשל, ניתן לסמן במעקות חדרי המדרגות בתבליטים את מספר הקומה. או לסמן בחץ מובלט את כיוון היציאה. אף שבמעליות רבות כבר יש כפתורי קומה מסומנים ונגישים, הדבר עדיין אינו נפוץ כלל.

שיפור יכולתם של לקויי ראייה לניווט עצמאי ובבטיחות מצריך לעתים שינויים מועטים אולם בעלי חשיבות גדולה בתכנון. למשל, בבניינים בגובה בינוני, הוספת חץ המופנה כלפי מעלה, מובלט על כפתור הקומה הגבוהה והפוך על כפתור הקומה התחתונה יהיה שינוי קל אולם לעזר רב. כמו כן, תקן אחיד בתכנון הפנל הפנימי של מעליות בגורדי שחקים ותקן של פנל הקריאה למעלית ומיקומו יכול לסייע מאוד ולחסוך לאנשים לקויי ראייה תסכולים רבים ולאפשר להם להתמודד בביטחון וללא עזרת הציבור.

משטחי רצפה בבניינים ציבוריים ובמרחבים פתוחים יכולים לשמש בסיס ואמצעי להעברת מידע להתמצאות ועל צורת המרחב, הפניה לכניסות, ליציאות ולדרכי מילוט, באמצעות שימוש במגוון חומרים ובאמצעים שהוכרו תקינים להתרעה ולהולכה; הוספת מפות דו- או תלת-ממדיות, מותאמות בגודלן ובצבעיהן, מלוות במקראה המסבירה את המרקמים שבהן ומוצבות במקום נוח לגישה חזותית ומישושית. תיאור מתחמי הקומה במפה שאינה גדולה מפריסת שתי הידיים בצירוף מקראה

מישושית ובדפוס מוגדל בגופנים תקינים, בצבעים נוגדים ובכתב ברייל, יאפשר להבין צורות ודרכים במבנה וכן במרחבים פתוחים (Chen, 1990).

תכנון מבנה המתייחס לחוש הריח

נוסף על ניתוב המידע לחושים אחרים כגון שמיעה ומישוש, ניתן להשתמש בהרחבה בחוש הריח. אוויר טרי, בישול, פיח מכונית וכדומה, 'מפגיזים' את מערכת חוש הריח כל היום ואנשים מסוגלים להבחין בריחות רבים ולשייכם למגוון מקומות. במחקר שנערך נמצא כי אנשים יכולים להבדיל ולהבחין בין 4000 ריחות (Cromie, 1999).

בניסיון לשפר את איכות העבודה החלה חברה יפנית להפיץ ארומה של פרחים במשרדה כדי להגביר את יכולת הריכוז של העובדים. החדרת ריח לימון באמצעות מערכת האוורור העלתה את רמת התפוקה של מתכנתי המחשבים והפחיתה ב-30% את רמת השגיאות (People's Daily, 2006). השימוש במערכת האוורור והקיורור להפצת ריחות במבנים אינה יעילה לצורכי ניווט והתמצאת במבנה משום שהיא מרכזית ואינה יכולה לשמש אגף זה או אחר לזיהוי על פי ריח או ארומה. לשימוש ישיר בארומה יש כמה דוגמאות לצורכי אזהרה, כמו למשל החדרת ריח לגו הבישול, שהוא מטבעו חסר ריח, כדי לאפשר לאתר במהירות דליפות. אנשים עיוורים מתענגים בגינות שבהן יש מגוון ריחות מפרחים ותבלינים שנשתלו באזורים מוגדרים על פי תכנון כדי לאפשר את זיהוי המקום. ככלל השימוש בחוש הריח יעיל מאוד ולא מובא בחשבון בתכנון מבנים. במבנים ניתן להשתמש בארומה של צמחים על ידי מכשיר הפולט רסס ריח מדי פעם, או במגוון חומרים שבהם משתמשים בתכנון הפנימי, כגון סוגים מסוימים של עץ לקישוט הקירות או התקרות. הבאה בחשבון של כוחו של חוש הריח לשימוש בהתמצאות במבנים תקל על אנשים לקויי ראייה לנוע בהם ביתר נוחות. בינתיים אין עדיין תקן או שיטה להגדרת ארומה ומה מייצגים מגוון ריחות במבנה. יש לאחרונה כמה מחקרים העוסקים בנושא.

הזמן

משך הזמן העומד לרשותו של לקוי ראייה להתבונן באובייקט ישפיע על יכולתו לראותו בחדות ו/או בשלמות על פי בעיית הראייה שלו ותהליך העברת התמונה למוח ופירושה (Liu & Arditi, 2001). ככל שלרשות המתבונן זמן רב יותר לצפות בחפץ, יקל עליו לזהות את פרטיו, בעיקר

אם ההתבוננות נעשית בתנאים של תאורה נמוכה. רמת תאורה גבוהה נדרשת לצפייה מהירה בעיקר בפריטים קטנים.

אקוסטיקה

אדם לקוי ראייה מפיק תועלת רבה מהחזר סימני צליל וקול אקוסטיים המגיעים אל אוזניו. שוני במאפייני הולכת צלילים ועצמתם מסייע למקם את מקור הצליל. מיקומו של פריט במרחב ושמירה על בטיחות הכרחיים בעת התנועה של אדם עיוור ולכן, למיומנות מיקום הצליל והקול חשיבות גדולה הרבה מעבר לתרומתה לאדם עם ראייה תקינה לצורכי תקשורת, התמצאות ובטיחות (Wiener & Lawson, 1997). השימוש של האדם העיוור במערכת השמע הוא רב-ערוצי. הוא יוכל לקיים שיחה עם בן שיח ובה בעת לקלוט רמזים, גלי קול וצליל המגיעים אליו מהסביבה הדינמית. מרחב שבו התכנון האקוסטי אינו הולם, אינו מאפשר איסוף מידע מרחבי ומעוות את המציאות (Raichel, 2006). המסקנות המבוססות על פרשנות מוטעית בשל מקור צליל ממוסך, מעוות או מודגש מסכנות את בטיחותו של העיוור ומקטינות את יכולתו לנוע ללא עזרה. אקוסטיקה מרחבית נוחה מאפשרת לעיוור לנצל את חוש השמיעה ברמה המרבית (עוד על שמיעה ואקוסטיקה בפרק של אורנה ערן, בספר זה).

ניידות, רמזורים ותחבורה ציבורית

רמזים על פי מיקומו (Accessible rights-of-way, 1999), מיומנויות הנרכשות בהדרכה ויכולת אישית משמשים את העיוור בעת חציית כביש. השיטה הנפוצה לחציית כביש היא להשתמש ברעש התנועה הנעה במסלול מקביל לזה שהעיוור מעוניין ללכת בו. לעתים מספיק להאזין לרעש כלי רכב כדי להחליט על תחילת מרווח הזמן לחצייה באור ירוק ולהבין את כיוון מעבר החצייה. יש מעברי חצייה שצורתם הגאומטרית, התנאים האקוסטיים בסביבה ומערכת ויסות התנועה, מקשים על איסוף מידע ורמזים סביבתיים ופענוחם שיאפשרו לעיוור לחצות כביש בעצמאות ובבטיחות. בתנאים כאלו טכנולוגיות של רמזורי שמע יכולה לסייע להולכי רגל עיוורים ולקויי ראייה. רמזורי שמע מספקים מידע קולי ו/או רטט במקום מידע חזותי שמקבלים הולכי רגל רואים. הם מאפשרים להולכי רגל עיוורים לדעת במדויק מתי מתחיל מרווח זמן 'עבור' באמצעות צליל ייחודי, ובכך מספקים מידע חיוני לניתוח המצב בצומת ובהכנות לחצייה. כדי לאתר את כפתור הפעלת הרמזור יש צורך בצליל מיוחד לכפתור

ההפעלה שניתן יהיה להתכוון אליו. צליל ה'עבור' וה'עמוד' יהיו בקצב אחר כדי שניתן יהיה להבחין בפקודת הרמזור. צליל רמזור השמע יכול לפעול במגוון מקצבים, במנגינה מיועדת לו, בציוץ אופייני של ציפורים, או במידע מילולי (Barlow, 2004). העיוור ישתמש במידע בשילוב טכניקות ניידות נוספות. על הולכי רגל עיוורים לזהות במהירות את מרווח זמן החצייה כדי שיהיו מוכנים להתחיל בחצייה לפני כניסת מכוניות לצומת ויסיימו את החצייה ללא עיכובים. רמזורי שמע מספקים מידע גם להתמצאות כיוונית, החיוני במיוחד במעברי חצייה שאינם אנכיים ובמעברים רחבים ורבי-חציות. מידע החוזר ונשנה המתקבל מרמזורי השמע מעלה את שימת הלב של כל הולכי הרגל למצב התנועה ותורם להפחתת תאונות במעברי חצייה אלה. במדינות אירופאיות שבהן יש שימוש רב-שנים ברמזורי שמע במעברי חצייה, נמצא כי עצם הפעלת הקול, מזרזת את קצב ההליכה של הולכי הרגל ובכך מקצרת את זמן שהייתם במעבר (Van Houten et al., 1997). רמזורי שמע יעילים גם לאוכלוסייה המתמודדת עם אתגרים תפיסתיים. אף שמעברי חצייה שמותקנים בהם אמצעי שמע קיימים כבר יותר מ-25 שנים, בקרב מתכנני תנועה בארצות הברית יש התנגדות להפעלתם ממגוון סיבות ובהן: זיהום רעש שהרמזורים גורמים, התנגדות הקהילה המתגוררת בסביבת הרמזורים ואי הסכמה בין קבוצות העיוורים לגבי הצורך ברמזורי שמע ולגבי יעילותם במקומות ובאופן שהוצבו. למרות זאת, משרד המשפטים האמריקני הכיר בכך שרמזורי שמע חיוניים במקומות מסוימים להולכי רגל עיוורים. גם במרכזי ערים רבות באירופה הוספו רמזורי שמע, כמו גם בהונג קונג, שם הוצבו למעלה מעשרת אלפים רמזורי שמע מתקתקים להנגשת מעברי חצייה, ובעריה הגדולות של יפן הוצבו רמזורי שמע בקולות ציפורים כפי שמקובל בכמה ערים בארצות הברית.

הנגשת התחבורה הציבורית - רכבות ואוטובוסים - תופסת תאוצה בעולם המערבי ובישראל. חברות ההסעה מוסיפות בהדרגה דגמים של כלי הסעה המונית המתאימים לדרישת החוק ומאפשרים גם לאנשים עיוורים להשתמש בהם בעצמאות.

התאמות להנגשת מבני תחנות ההסעה הציבורית - תחנות אוטובוס, רכבת ומוניות - דורשות שימת לב גדולה שכן במקומות אלו הולך הרגל נדרש לקבל החלטות במהירות. גם אנשים המוגדרים בעלי ראייה תקינה חווים במקומות אלו מצבים של סכנה בשל חוסר רמזים או רמזים מבלבלים (Cook et al., 2003). יכולת מיקום ואיתור תחנת האוטובוס

ואפשרות זיהוי הקו הרצוי - באופן חזותי, למי שיש שרידי ראייה, או במידע קולי עבור עיוורים - בעת שהאוטובוס מתקרב לתחנה ובעיקר בתחנות רב־קוויות, מאפשר מעבר מתלות לעצמאות בנסיעה. טכנולוגיות חדשניות כמו מסירת מידע באמצעות משדר אל מקלט בתחנה, שילוט מדבר או שלט אישי המספק את המידע בתקשורת עם כלי הרכב נמצאות כבר על המדף. עם הזמן הן יאומצו כאמצעים שגתיים עבור עיוורים ולקויי ראייה בישראל.

פארקים ומקומות פתוחים

שימוש בפארקים בצורות גאומטריות פשוטות ובניגודי צבע, יאפשר לאנשים לקויי ראייה לנוע בהם בחופשיות. שבילים צריכים להיות מוגדרים בברור עם שוליים מוגבהים או עשויים ממרקם חומרי אחר. אזורים של סכנה צריכים להיות מגודרים למניעת כניסה של הולכי הרגל. הכניסות לאזורים המופרדים מאזורי מנוחה ומשחק צריכות להיות ברורות; רהיטים מופרדים מקובעים במפריצים, סמוך לשבילים ופחי אשפה על בסיס שאינו מכשיל הולכי רגל המשתמשים במקל ארוך; שילוט מותאם בגודלו ובצבעיו וכן מידע קולי יאפשר לאנשים לקויי ראייה להשתלב. רמזים צליליים כגון מזרקות ומפלים, גינון עם ריחות ייחודיים ובולטים ומפות מישושיות תלת־ממדיות וקוליות, יאפשרו גם הם לנופשים לקויי ראייה ועיוורים ליהנות ולהתרווח. מידע חיוני באמצעות מפות מישושיות או קוליות יאפשר להם להתמצא טוב יותר במרחבים הפתוחים.

המחיר

מחשבה נוספת ביחס לצרכים הממשיים של המשתמשים בבניינים והתאמה לצורכיהם המלווה לעתים קרובות בהוצאות כספיות תיראה לעתים למתכננים דרישה מוגזמת עבור קבוצת 'מיעוט'. במציאות, תכנון זהיר מלכתחילה יכול למנוע צורך בהתאמה ובהוצאה מיותרת מאוחר יותר בעת הפעלת הבניין. בחירת חומרים וצבעים, והצבת מקורות התאורה כך שלא ייצרו בוהק אינם גורמים להוצאות נוספות בעת הבנייה. הצבת שילוט מתאים אינה עולה יותר מהצבת שילוט שאינו מתאים. הצבת מאחזי יד בגובה ובזווית מתאימים אינם עולים יותר. בחירה מתאימה של משטחי הרצפה וחומרים לכיסוי הקירות אינם עולים

בהכרח יותר מציפויים בכלל. ובאשר לחידוש מבנים - הדבר דומה לבנייה חדשה. בעת בחירת החומרים, לא יהיה הבדל ניכר בין חומר מתאים לחומר שאינו מתאים.

בהתארגנות לבנייה או להכנסת שינויים להנגשת מבנה יש להבדיל בין התאמה ללא טכנולוגיה כלל להתאמה באמצעות טכנולוגיה גבוהה. האמצעים הלא-טכנולוגיים הם: מעקות, סרטי סימון, הגברת התאורה ומיקומה, הצללה, שילוט, צבע, ניגודיות צבעים חומרים ומרקם. אמצעים של טכנולוגיה מפותחת הם: שליטה במרחב באמצעות כפתורים אלקטרוניים, דלתות הנפתחות אוטומטית, דרגנועים ומעלונים, חיישנים להפעלת תאורה ורמזורים, משדרים ומקלטים, מפתחות אלקטרוניים וזיהוי ביולוגי.

סיכום

בתכנון עריה הגדולות והמחוזיות של ישראל, הן אלה שנבנו באילוצי הגירה גדולה ובמשאבים מוגבלים הן אלה שתוכננו מראש, לא הובאו בחשבון משתנים חברתיים שהיום הם בעלי ערך חיוני בתכנון מרחבים בנויים לרווחתם ולבטיחותם של כל המשתמשים בהם. מרבית הרחובות והפארקים, המבנים העירוניים והציבוריים והתחבורה הציבורית, לא הותאמו לאוכלוסיות עם לקויות ראייה ולקויות אחרות. לכן רשויות רבות נדרשות כיום ליזום עדכונים ולהתאימם לדרישות החוק ו'ליישר קו' באמצעות הועדה תקציבית קבועה ולאורך זמן למטרה זו. יישום התקנות לנגישות מכלילה ימנע הוצאות על כופר וקנסות מצד אחד וישאיר את הציבור הזקוק להתאמות ללא פתרון מצד שני.

ניידות במרחבים שתוכננו להולכי רגל, יכולה להיות קשה ומסוכנת ולעתים בלתי אפשרית לאנשים לקויי ראייה ועיוורים. התאמתם תקל על ניידותן של אוכלוסיות נוספות, כמו ילדים ואזרחים ותיקים, אנשים עם לקויות קוגניטיביות וקשיים נפשיים, קשישים ונשים בהריון, כאלה המניעים עגלת ילדים ו/או עגלת קניות וכן אנשים המחלימים מפציעות. לאחד מכל עשרה אנשים בוגרים יש מוגבלות פיזית ולאחד מכל ארבעה בתי אב יש לפחות בן משפחה אחד עם נכות. יהיה זה רק הגיוני להסיק שמצב זה יהיה נפוץ יותר עם הזדקנות האוכלוסייה. אם בשנת 1993 16% מהאוכלוסייה הייתה מעל גיל 65, ישנן הערכות כי בשנת 2050 תגדל אוכלוסיית בני ה-65 ליותר מ-24% (Bright, 2003). לקות ראייה נפוצה יותר בגיל השלישי, מכאן שאנשים רבים יותר ייכללו בקבוצה זו ובוודאי רבים יהיו בקבוצת לקויי הראייה.

נגישות היא זכות אזרחית ברורה על כל המשתמע מכך. יש ליישמה ולהטמיעה באמצעות הדרכה מתאימה ובגישה מקצועית מצדם של אדריכלים, מהנדסים, ומקצועות אחרים הנוגעים בדבר. יש להגביר את מודעות הקהילה לראות ביישום המתאים של עקרונות ההנגשה עבור לקויי ראייה פעולה חיונית ליישום זכותם האזרחית.

בניינים מתוכננים כדי לשמש אנשים למגורים, לעבודה, לביילוי ולמקלט. בניין או מרחב המתוכננים להיות נגישים ומכלילים, מאפשרים לקיים את הפעולות שלשמן נבנו לא רק עבור אנשים ללא מוגבלויות (Bright & Di Giulio, 2002). תכנון מכליל מאפשר עצמאות ושוויון הזדמנויות לכל מי שחפץ להיכנס ולנוע בבניין. אין בתכנון מכליל ניגוד וסתירה לערכים אסתטיים וליצירתיות של מתכנניהם. לעתים קרובות יש נטייה לחשוב שההשקעה הכלכלית בהנגשת מבנים כרוכה במשאבים גדולים (Sawyer & Bright, 2006). אולם, שיקולים זהירים בעת התכנון ותחזוקתו המתאימה של הבניין יהיו הוצאה שולית אם בכלל בהנגשתו עבור אנשים לקויי ראייה ועיוורים.

רשימת המקורות

אבישר, ר', בכר, א' ווינברגר, ד' (2003). עיוורים במדינת ישראל בשנת 2000. **הרפואה**, 142: (ב'), פברואר, 94-96: ההסתדרות הרפואית בישראל, רמת גן.

גדות, נ' (2003). **דברים שנשא בכנס הכנס השנתי ה-12 של עמותת אורטון-דיסלקסיה בישראל**. אוחר 25 בפברואר 2007, מ: www.limudim-info.co.il/one_news.asp?IDNews=203

גרינברג, צ', כהן, ש' ורוטקוף-הרמתי, ש'. **על אנשים עם מוגבלויות - נתונים וחקיקה בישראל**. אוחר 10 בפברואר 2007, מ: <http://noar.education.gov.il/main/upload/alsederyom/handicape.doc>

מיהו עיוור על פי חוק? אוחר 10 בפברואר, 2007. מ: www.satil.com/art_audiodescription.htm

קורסיה, י'. **זוח מסכם - 2003 - זכאות לתעודת עיוור/לקוי ראייה**. אוחר 10 בפברואר 2007. מ: www.molsa.gov.il/.../269EFC25-3EA0-4F9E-B2A8-D3CE98AC442A/2111/

תיאור מצבי ראיה. אוחזר 10 בפברואר 2007. מ:

www.low-vision.org/images/cfl.jpg

Accessible rights-of-way: A design guide (1999). Washington, DC: U.S. Architectural and Transportation Barriers Compliance Board.

AFB Statistics and Sources for Professionals, How many legally blind people are there in the United States. Retrieved February, 27, 2007, from:
www.afb.org/Section.asp?SectionID=15&DocumentID=1367

Alcomo, E. (1998). *Biology Coloring Workbook*, Chapter 3, New York: Princeton Review Publishers.

Andrade, P. (2005). (Ed.), *Accessibility for Blind and Visually Impaired People*, Madrid: ONCE publication

Arditi, A. & Brabyn, J. (2000). Signage, way finding and universal design. In: B. Silverstone, M.A. Lang, B. Rosenthal & E. Faye (Eds.) *The Lighthouse Handbook on Vision Impairment and Vision Rehabilitation*. New York: Oxford University Press.

Barker, P., Barrick, J. & Wilson, R. (1995). *Building Sight*, London: Royal National Institute for the Blind.

Barlow, J. (2004). Traffic control device? *Accessible Design for the Blind*, USA Atlanta: Accessible Design for the Blind.

Barry, R. & Murray, P. (2005). Unregistered Visual Impairment: Is Registration a Failing System? *British Journal of Ophthalmology*, 89:995 – 998

Bentzen, B.L. (1997). Environmental accessibility. In: B. Blasch, W. Weiner, R. Welsh (Eds.). *Foundations of orientation and mobility*. New York: AFB Press.

- Bright, K. (2003). *Housing for Older People with Sensory Impairments*, Proceedings of the 10th Annual Conference of the Housing, Care and Support Journal, January, UMIST, England
- Bright, K. & Di Giulio, R. (2002). *Inclusive Buildings: Designing and Managing an Accessible Environment*. London: Blackwell Science.
- Chen, S. (1990). Some solutions to problems encountered by blind and visually impaired travelers in Tokyo. In: M. Uslan, A. Peck, R. Wiener & A. Tem, (eds.) *Access to Mass Transit for Blind and Visually Impaired Travelers*, New York: AFB Press.
- Cook, K., Dalke, H., Bright, K., Yohannes, I. & Camgoz, N. (2003). *Inclusive Transport Environments for People who are Visually Impaired*. Proceedings of the 11th International Mobility Conference, Stellenbosch, South Africa, 31st March - 4th April.
- Cromie, W. (1999). Researchers Sniff Out Secrets of Smell, *Harvard Gazette Archives*, April.
- Design Considerations. Retrieved February, 5, 2007, from: www.un.org/esa/socdev/enable/designm/intro.htm
- Gallon, C. (1992). Tactile surfaces in the pedestrian environment: *Experiments in Wolver Hampton*: Contractor report 317. Crow Thorne, England
- Guidance on the use of tactile paving surfaces (1998). London: Department of the Environment, Transport and the Regions.
- Ibukiyama, S., Fujita, D., Yoshioka, A. & Kinoshita, S. (1985). *Standards for textured guide strips for the visually impaired*. Chiyoda-ku, Tokyo, Japan: The Japan Highway Association, Inc.
- Joffe, E. (1999). *A Practical Guide to the ADA and Visual Impairment*, New York: AFB Press, American Foundation for the blind.

- Kurtus, R. (2003). *Navigating in a Room when Blind*. Retrieved February, 20, 2007 from: www.school-for-champions.com/senses/navigate_blind.htm
- Liu, L. & Arditi, A. (2001). How crowding affects letter confusion. *Optometry and Vision Science*, 78 (1): 50-55.
- People's Daily Online (2006). Nice smells a boon to the office job, May 10, China Daily. *Proceedings of the 11th International Mobility Conference*, Stellenbosch, South Africa, 31 March - 4 April. Retrieved February, 8, 2007. from: http://english.people.com.cn/200605/10/eng20060510_264329.html
- Raichel, D. (2006). *The Science and Application of Acoustics: Modern acoustics and signal processing*, New York: Springer.
- RNIB survey (1991). *Blind and partially sighted adults in Britain*. HMSO, London,
- Sawyer, A. & Bright, K. (2006). *The Access Manual, auditing and managing accessible built environments*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Van Houten, R., Malenfant, L., Van Houten, J. & Retting, A. (1997). Using auditory pedestrian signals to reduce pedestrian and vehicle conflicts. *Transportation Research Record* 1578:20-22. Washington, DC: Transportation Research Board.
- Wiener, W. & Lawson, G. (1997). In: B. Blasch, W. Wiener & E. Welsh, (Eds.) *Foundation of Orientation and Mobility*, New York: American Foundation for the Blind Press.

לקות חושית כפולה: שמיעה וראייה

ארנה ערן, נורית נוישטט

'העיוורון מרחיק אותי מחפצים ואילו החירשות מבני האדם'
(הלן קלר)

מבוא

בשני פרקים נבדלים הוצגו עקרונות ההנגשה לאנשים עם לקות שמיעה ולאנשים עם לקות ראייה. בפרק זה יוצגו מאפייני וצורכי ההנגשה בעבור אנשים חירשים-עיוורים. המושג חירש-עיוור מתייחס לאנשים עם לקות חושית כפולה - שמיעה וראייה.

חלק מהאנשים בעלי הלקות הכפולה מאופיינים בחירשות עמוקה ובעיוורון מוחלט. לאחרים דרגות שונות של ירידה בשמיעה ובראייה, והם מתפקדים בהתאם לחומרת הירידה בכל אחד מהחושים. למטרת הפרק הנוכחי, המושג חירש-עיוור יתייחס לאדם עם לקות שמיעה וראייה בדרגה כזו אשר מונעת ממנו את השימוש בהתאמות המיועדות בעבור אלו עם כל אחת מהלקויות בנפרד. המענה לצורכי הנגישות בעבור ליקויי שמיעה ובעבור ליקויי ראייה, ניתן כאמור, בפרקים הדנים בכל אחת מהלקויות בנפרד.

אין דיווח מדויק לגבי מספרם של אנשים חירשים-עיוורים באוכלוסייה בשל השוני בהגדרת דרגות הלקות הנכללות בקבוצה זו. במדינות המערב מקובלת הערכה מספרית של שכיחות הלקות באוכלוסייה הכללית, והיא נעה בין 1.8:100,000 ל-3.5:100,000 (Merin, 2005). בארץ מדווח על כ-600 איש עם הלקות הכפולה, כאשר שני שלישים מהם לוקים בתסמונת אשר. תסמונת אשר (Usher Syndrome) היא השם שניתן לקבוצה של מחלות גנטיות, קבוצה הכוללת לקות שמיעה ומחלת עיניים מתקדמת וניונית (Retinitis Pigmentosa). לעיתים מתלווה לתסמונת גם בעיות בשיווי משקל (Rosen, & Souerburger, 1993).

אל הקבוצה הזו מתווספים אנשים רבים אשר אינם נכללים בסטטיסטיקה, ואצלם הלקות הכפולה קשורה לגיל ולזקנה. לאנשים אלה בדרך כלל נוספות מגבלות פיזיות ואחרות (Bate, 1992).

אנשים חירשים-עיוורים הם בעלי מכלול צרכים ייחודי בנגישות למרחב ולתקשורת בין אישית, צרכים הנובעים מהשילוב של ליקוי השמיעה והראייה (Rodbero & Souriau, 1999).

מרבית הטכנולוגיות שפותחו עד היום משמשות את אוכלוסיית החירשים או את אוכלוסיית העיוורים, ואינן מיועדות לאוכלוסיית החירשים-עיוורים. כך, לדוגמא, מערכות הנעזרות בפלט קולי מיועדות לעיוורים ואינן מתאימות לאלה שגם חוש השמיעה שלהם פגוע. לחילופין, מערכות להגברת השמע וטכנולוגיות הממירות מידע קולי לכתב עונות על צרכי הנגישות של אוכלוסיית החירשים אבל אינה מתאימה לחירשים-עיוורים. זאת בשל מספרם הכולל הקטן באוכלוסייה, והשונות הגבוהה בתוך הקבוצה ביכולות החושיות שלהם. מכאן שהעלות של פיתוח מוצרים למענם היא גבוהה ולא רווחית.

כדי לאפשר לאדם חירש-עיוור לקבל מידע על סביבתו יש להישען על החושים הנותרים: ריח ומישוש. חוש הריח יכול לעיתים להוות אמצעי לזיהוי נקודות ציון במרחב על ידי שימוש בריח אופייני וקבוע שיאפשר קבלת רמזים על הסביבה (Rodriguez-Gil, 2005). יחד עם זאת, ריחות חזקים המשתלטים על הסביבה מהווים מכשול לאנשים עם הלכות הכפולה, היות שהם עלולים למסך בעוצמתם ריחות המסייעים במידע על הסביבה ועל מה שיש בה. כך, לדוגמא, ריחות אפייה טרייה בסופרמרקט מסייעים בהתמצאות החירש-עיוור במיקום המאפייה שבמקום.

ניידות

תכנון מרחבי שיותאם לאנשים בעלי לקות חושית כפולה יכול לסייע להם רבות לתפקד בדרגה מסוימת של עצמאות. התאמות כגון המחשת הסביבה באמצעות מפות דו ותלת מימד, הדגשת אלמנטים במרחב והמרת קול וצליל המופנים לשימוש בחוש המישוש (Michaud, 1990).

אדם עם לקות חושית כפולה יתקשה לנוע באופן עצמאי, גם אם הוא משתמש במקל ארוך או בכלב נחייה, מבלי שילמד באופן מוחשי את הסביבה שבה הוא נע. אמצעי מקובל להתמצאות במרחב הוא כאמור שימוש במפות דו ותלת מימד, המבליטות פרטים משמעותיים ומאפשרות להכיר את מסלולי ההליכה באמצעות חוש המישוש. טכנולוגיות עכשוויות עושות שימוש במפות בלט ממחושבות המפיקות מידע נחוץ לחירש-עיוור גם בברייל (כפי שניתן לראות בתמונה).

מפה בלט מישונית משולבת עם היזון חוזר בברייל
www.touchgraphics.com/tmap.htm

שימוש בטכנולוגיה זו משלימה את ההתנסות המעשית במרחב בסיוע מדריך ניידות, בעיקר לצורך פתרון בעיות לא צפויות בדרך. אדם עם לקות חושית כפולה יתקשה לחצות רחובות מרומזרים אם לא יזהה את סבב הרמזור. הפתרון הוא בלחצן רטט המחובר לעמוד הרמזור הנגיש, המאפשר לנוגע בו לזהות באמצעות הרטט את זמן החצייה. בנוסף יקבל הירש-עיוור רמז מישושי באמצעות חץ ליד לחצן הרטט לגבי הכיוון שבו עליו לנוע.

רמזורים עם כפתורי רטט המאפשרים לאנשים חירשים-עיוורים לאמוד את הזמן המיועד לחצייה. המעטפת הלבנה (בתמונה האמצעית) מסמלת לאדם חירש-עיוור כי יש בעמוד כפתור רטט וסימן מישושי לכיוון החצייה.

www.access-board.gov/.../pedestrian.htm
www.abledata.com/abledata.cfm?pageid=19327

לחילופין, יש להנחות אדם חירש-עיוור להשתמש בכרטיסי עזרה שהוכנו מבעוד מועד ובהם רשומה בקשה לעזרה, כגון: 'אני חירש-עיוור

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, חיימוביץ'

ומבקש עזרה בחציית הכביש'. האדם החירש-עיוור יעמוד ליד מעבר החצייה כשהכרטיס מונף בידו, עד אשר יאות מי מהעוברים ושבים להציע לו עזרה בחציית הכביש (Lolli & Sauerburger, 1997).

אישה אווזת בכרטיס ובו נאמר 'אני חירשת-עיוורת, נא לעזור לי לחצות את הכביש'

המקל הארוך משמש גם חירשים-עיוורים כאמצעי עזר לניידותם. להבדיל מהמקל הלבן המשמש אנשים עיוורים, יהיה מקל ניידות של חירשים-עיוורים מסומן בפסים באדום ולבן. כיום נכנסו לשימוש גם מקל אולטרא-סוניק (Ultracane) ומכשיר מיני-גייד (MiniGuide), והם מספקים מידע ברטט לגבי מכשולים במרחב התנועה של המשתמש בו (Damaschini et al., 2005).

מיני-גייד מכשיר רטט אולטרא-סוניק המתריע על מרחק ממכשולים

www.gdp-research.com.au

מקל אולטרא-סוניק המתריע ברטט על מכשולים בדרך
www.soundforesight.co.uk

בדומה, חירשים-עיוורים יכולים להסתייע לניידותם גם בכלב נחייה בתנאי שהכלב אולף לשרת אדם חירש-עיוור, ובתנאי שאדם זה יכול להנחות את הכלב בפקודות פשוטות ליעד שאליו הוא מעוניין להגיע. במהלך השנים פותחו טכנולוגיות מתקדמות נוספות, אולם רק מעטות נמצאות בשימוש בשל העלות הגבוהה הכרוכה בהתאמתן למרחב הציבורי. אחת מהמערכות הללו עושה שימוש במשדרי אינפרה-אדום המותקנים בצמתים מרומזרים. החירש-עיוור מחזיק בידו מקלט הנותן מידע ברטט על-אודות מצב הרמזור בצומת. מערכות נוספות הנמצאות בפיתוח עושות שימוש בטכנולוגיות של טלפונים ניידים וניווט לווייני (GPS), טכנולוגיות הממירות את המידע המתקבל לתאי ברייל על פני משטח המיועד לכך בטלפון הנייד.

סימני הברייל משמשים את החירש-עיוור להתמצאות במבני ציבור. כך, לדוגמא, הוא יוכל לבחור במעלית את הקומה שאליה הוא רוצה להגיע באמצעות מספור ברייל על פאנל מספרי הקומות בתוך המעלית. אותו אדם יוכל לוודא אם אכן הגיע לקומה הנכונה אם גם על גבי משקוף בכל קומה תצוין ספרת הקומה בכתב ברייל.

טכנולוגיה הממירה מידע קולי למידע של רטט (ויברציות) לטובת חירשים-עיוורים משמשת גם במכשירים ביתיים. מכשור כגון שעון מעורר עם כרית רטט שספרותיו מובלטות על לוח השעון, פעמון דלת המשדר את הצלצול ליחידת רטט הנישאת על הגוף ועוד.

תקשורת עם אדם חירש-עיוור

הקושי הגדול ביותר של אנשים עם לקות חושית כפולה הוא בתקשורת בין אישית - בקבלה ובהעברה של מידע. כפי שהעידה הלן קלר, האדם המפורסם ביותר עם הלקות הכפולה - 'העיוורון מרחיק אותי מחפצים ואילו החירשות מבני האדם'.

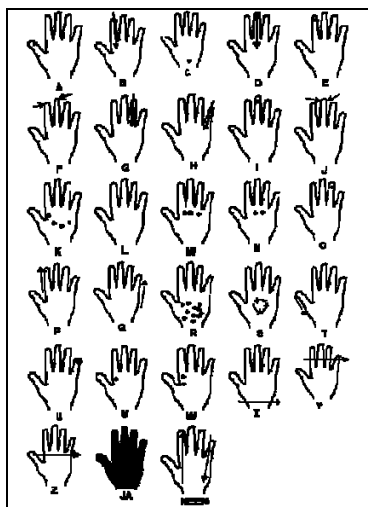
התקשורת האופיינית לאנשים חירשים-עיוורים מאופיינת לרוב בתקשורת של אחד על אחד באמצעות מתורגמן המשמש כמתווך בינם ובין בני שיחם (Sauerburger, 1993). המתורגמן מתרגם באופן דו-כיווני את השפה, ומשתמש בשפות תקשורת מסומנות שונות בהתאם לידע ולהעדפותיו של החירש-עיוור (Erin & Spungin 2004).

איות ידני (מנואלי) דומה לאיות הידני שבו משמשים חירשים מסמנים. ההבדל הוא שלחירש-עיוור יוצרים את תנועת האות המסומנת בכף ידו כפי שניתן לראות באיור.

אם החירש-עיוור או בן שיחו אינו מכיר את סימני האיות הידני, כתיבה תמה של האותיות עצמן באמצעות האצבע בכף היד היא אפשרות נוספת, והיא ידועה בשם Spartan. זהו אמצעי הדורש יכולת קריאה וכתיבה, והיא נמצאת בשימוש שגרתי בין חירשים-עיוורים המכירים את השפה הכתובה. שתי השיטות מצריכות ניסיון ומיומנות, והן איטיות מאד בהשוואה לתקשורת מדוברת.

אמצעי אחר הוא שימוש בכפפה שעליה מסומנות האותיות. החירש-עיוור לובש את הכפפה, ובן שיחו נוגע באותיות ברצף המילים שאותן הוא רוצה להעביר לבן שיחו. כל נקודת מגע או תנועה על גב היד ידועה לחירש-עיוור כאות שונה.

דרך נוספת היא שימוש בשפת הסימנים תוך כדי אחיזה בשתי ידיו של האדם החירש-עיוור ויצירת התנועות עם ידיו. טאדומה (Tadoma) היא שיטה שבה המסרים על-אודות השפה הדבורה מועברים על ידי מגע האצבעות במספר נקודות בפניו של הדובר. הפקת השפה המדוברת מפוענחת על פי תנועות איברי הדיבור, תחושת הרטט בצוואר, והוצאת אוויר דרך חלל הפה והאף.

תקשורת Tadoma בין שני חירשים-עיוורים

טכנולוגיות לתקשורת

השימוש הנפוץ באינטרנט וזמינות ממשקי ההנגשה פתחו ערוץ ישיר ובלתי אמצעי גם למען אוכלוסיית החירשים-עיוורים. אמצעים המנגישים מחשבים לחירשים-עיוורים אינם שונים מאלה המיועדים לעיוורים בלבד,

והם מבוססים על פלט ברייל ושימוש במקלדת רגילה או במקלדת ברייל. אלה מבין החירשים-עיוורים שלהם שרידי ראייה ושמיעה, יכולים להשתמש בתוכנות ובחומרה להגדלה או להקראת התכנים על הצג. כמו כן, ניתן להשתמש במדפסת ברייל כתחליף למדפסת הרגילה. לטלפון טלברייל (Tele-Braille) יש מקלדת ברייל וצג ברייל המאפשרים תקשורת טלפונית בין שני מכשירי טלברייל. בדומה לכך, קיים מכשיר הטלפון טלכתב (TTY - TELETYPEWRITER) הנמצא בשימושם של חירשים. ל-TTY מקלדת להדפסה וצג לקריאת דברי הדובר. שתי הטכנולוגיות עושות שימוש גם במרכז תיווך טלפוני ליצירת תקשורת עם אלה שלא נמצא ברשותם אותו מכשור.

תקשורת באמצעות Tele-Braille ו-TTY

www.vrcbvi.org/Programs.htm

סיכום

הנגשת המרחב לאנשים חירשים-עיוורים דורשת הדגשה של רמזים מישושיים והמרה של מידע קולי לרטט. יצירת תקשורת עימם דורשת זמן וסבלנות, והיא תיעשה לרוב באמצעות מתורגמן המיומן באופנויות תקשורתיות מתאימות.

טכנולוגיות מתקדמות יכולות לאפשר לחירשים-עיוורים נגישות ושילוב מלא יותר בחברה, אולם בפועל אין כמעט השקעה בפיתוח של מכשירים חדשים בשל השכיחות הנמוכה של הלקות החושית הכפולה באוכלוסייה הכללית.

רשימת המקורות

- Bate, H. (1992) Hearing Impairment among Older Persons: A Factor in Communication. In Orr, A. (Ed.) *Vision and Aging Crossroads for Service Delivery*. NY: American Foundation for the Blind (AFB) Press.
- Damaschini, R., Lagras, R., Leroux R., & Facrcy, R. (2005) Electronic Travel Aid for Blind People, In Pruski, A. & Knops, H. (Eds.) *Assistive Technology: From Virtuality to Reality*. Amsterdam: IOS Press.
- Kimberling, W. *Information about Usher Syndrome, The National Center for The Study & Treatment of Usher Syndrome*. Retrieved April 14th 2007 from:
www.boystownhospital.org/Usher/information.asp
- Erin, J. & Spungin. S. (2004) *When You Have a Visually Impaired Student with Multiple Disabilities in Your Classroom: A Guide*. NY: American Foundation for the Blind (AFB) Press.
- Lolli, D. & Sauerburger, D. (1997). In Blasch B et al. (Eds.) *Foundations of Orientation and Mobility*. NY: American foundation for the Blind (AFB) Press.
- Merin, S. (2005) *Inherited Eye Diseases, Diagnosis and Management (2nd Edition)*. Boca Raton: Taylor & Francis.
- Michaud, M. (1990). In Uslan, M. et al. (Eds.), *Access to Mass Transit for Blind and Visually Impaired Travelers*. NY: American Foundation for the Blind (AFB) Press.
- Rodbero, I. & Souriau, J. (1999). In McInnes, J. (Ed.) *A Guide to Planning and Support for Individuals Who are DeafBlind*. Toronto Buffalo, London: University of Toronto Press.
- Rodriguez-Gil, G. (2005) Understanding Coactive and Tactile Signing. *reSources*, 11:5, Spring.

Rosen, S. & Sauerburger, D. (1993) Balance. In Sauerburger, D. *Independence without Sight or Sound*. NY: American Foundation for the Blind (AFB) Press.

Sauerburger, D. (1993) *Independence without Sight or Sound*. NY: American Foundation for the Blind (AFB) Press.

התחשבות הלכתית באנשים עם מוגבלות: פעילות מכון 'צומת' להפעלת מכשור בשבת לאנשים עם מוגבלות

הרב ישראל רוזן

פתיחה

בעולם המודרני יש מגמה גוברת והולכת של התחשבות בקשישים ובאנשים עם מוגבלות. יתר על כן, בעידן הטכנולוגי מושקעים מאמצים ואמצעים רבים בפיתוח מגוון עזרים לטובת אוכלוסייה זו. העולם המערבי המפותח משקיע השקעות ענק בפיתוח מדעי וטכנולוגי במכלול נושאי הרפואה על ענפיה ותת-ענפיה, בצד השקעות גדולות בביטחון, בתקשורת ובכיבוש החלל.

חלק מן המאמץ הטכנולוגי בתחום הרפואי, הוא הפניית משאבים לפיתוח ולשיווק אביזרי נוחות וציוד להקלת חייהם של אנשים עם מוגבלות, קשישים ונזקקים למיניהם. לרוב מצוי ציוד כזה במוסדות המיועדים לאוכלוסייה זו – בתי חולים, בתי אבות, מוסדות חסות ושיקום, דיור מוגן וכיוצא בהם. יתר על כן, קיימת נטייה גוברת והולכת להמיר את האשפוז בבית החולים או במוסד הסיעודי בביתו של הנזקק, בסביבה ידידותית. במקום שהנזקק יבוא אל הציוד – מביאים את הציוד אל הנזקק. מגמה זו מתפתחת בין השאר מטעמים כלכליים – עלות נמוכה של אחזקה בבית מול תלות מוסדית, אך במרכזה שיקול חברתי. הפסיכולוגיה המודרנית ותורת הסיעוד דבקות בהכרה כי טובתו של כל אדם היא סביבתו הטבעית, המשפחתית, האוהדת.

לסיכום, כשם שהחיים כיום קלים ונוחים לכולם יותר מבדורות עברו, קל יותר גם לאנשים עם מוגבלות ולנזקקים למיניהם. החברה המתקדמת אינה זונחת אותם, היא דואגת להם, לפחות ברמה הפוטנציאלית – מקלה עליהם את אורח חייהם הייחודי באמצעות אביזרי עזר.

מצוקה דתית

המצב שתואר לעיל הגביר באורח פרדוקסלי את המצוקה בקרב שומרי תורה ומצוות. הכוונה בראש וראשונה (וכמעט אך ורק) לשאלת השבת.

כידוע, נועדה השבת למנוחה ולעצירת שטף החיים היומיומי. השבת מפנה את תשומת הלב לחיי חברה ותרבות, וכמובן גם לעיסוקים שברוח – לתפילה, לשיעורי תורה ולמפגשים רוחניים. כידוע לכול, השבת – הלכותיה מרובות, ונוסף על מצוות הקידוש, הסעודות והתפילה בציבור, יש שורה ארוכה של איסורים והגבלות. ל"ט אבות מלאכות ותולדותיהן, איסורי תורה ודרבן – כל אלו נועדו למטרה אחת: האטת זרם החיים השוצפים והפנייתם לאפיקים אחרים. כל המאמינים בתורת משה ודבקים בשמירת השבת ההלכתית, מדווחים על יום של סיפוק ועל תחושת 'התעלות', למרות ריבוי המגבלות והאיסורים, ואולי דווקא בגללם.

אחד מאיסורי השבת הגורפים ביותר, ואולי המוכר מכולם, הוא הימנעות מהפעלת כל מכשור חשמלי או אלקטרוני בידי אדם. למרות הנוחות שבהפעלת נורת חשמל לפי הצורך – ה'רווח' באי-הפעלה רב יותר – הינזרות מטלוויזיה או ממכשיר טלפון, ובריחה ליום אחד מן התקשורת המציפה אותנו ללא מנוח. אילו מותר היה להפעיל מאוורר כאשר 'בא לי', ההיתר לא היה נעצר פה. לאחר המאוורר והמזגן מחכים בתור המחשב המְמַכְר, והרכב כבר ממתין למטה... 'משתלם' אפוא חברתית והלכתית כמובן, לדבוק בהלכות שבת ולהתענג על אי-העשייה. מה שנחוץ פועל אוטומטית באמצעות שעות שבת המכוון מבעוד יום (מזגן, תאורה, פלטת חימום אוכל וכד'), והשבת לשומריה היא 'מעין עולם הבא', כלשון חז"ל.

וכאן בא ה'אָבֶל' הגדול! מה יעשה מי שנוקק למכשור חשמלי, אלקטרוני וכד' המשרת אותו כל ימות השבוע? בעבר, אוכלוסייה נזקקת זו נידונה לחיי מצוקה כל ימות השבוע. הנכה חסר היכולת לנוע עצמאית, המתקשה בשמיעה וכבד הראייה – כל אלו סבלו והשלימו עם מצבם הנחות והעגום. בדורותינו, הנזקקים זוכים לתשומת לב טכנולוגית ולעזרים רבים להקלת חיי היום-יום, לדידם היום החגיגי המקודש הופך להיות יום עגום דווקא, יום 'שחור', יום שבו נגזר עליהם לחזור דור-דורותיים אחורה (דוגמאות להלן).

כל מי שמכיר את עולם התורה יודע כי בהלכה וריאציות רבות של פסיקה, לפי נתונים משתנים, והיא איננה מערכת משפטית חדה החותכת 'מותר' או 'אסור' בלבד. בהלכות רפואה בשבת, שהן הקרובות לעניין מאמר זה, מדורגים החולים ובעלי המיחושים למיניהם. ההבחנה ההלכתית לקולא היא לפי סדר זה: (1) חולה שיש בו סכנה, (2) חולה שאין בו סכנה, (3) סכנת אבר, (4) נפל למשכב, (5) מצטער כל גופו, (6) בעל מיחוש. כמו כן, המושג 'עונג שבת' הוא מרכיב הלכתי

מרכזי העשוי להטות את הכף לכיוון ההיתר. נוסף על כל קיים בהלכה המושג 'כבוד הבריות', ובתנאים מסוימים מותר לעבור על איסורים (דרבנן) כדי שלא לפגוע בכבוד הבריות. במכון 'צומת' מקובלת הגישה כי 'כבוד הבריות' רלוונטי בהחלט כאשר מדובר במצוקה תפקודית של אדם עם מוגבלות.

אופייני לכל הרשימה הזו שמדובר בדרך כלל בתופעה חולפת, בחולי או במיחוש זמני, ולפיכך התרת איסורי שבת למענם אינה עוקרת את הלכות השבת בקביעות. אולם אדם עם מוגבלות, גורלו מלווה אותו כל ימי חייו, בדרך כלל, או לפחות לתקופה ממושכת. ובכן, מהי הגדרתו ההלכתית? היכן הוא משובץ ב'סקלת ההתחשבות'? האם ההלכה 'מתחשבת' במוגבלים? האם היא מביאה בחשבון את ההתפתחות הטכנולוגית? היש בה התייחסות לסוגיה זו? התשובה היא: כן!

התחשבות הלכתית בסבל אישי

התורה מצווה בכמה מצוות להתחשב ב'גר, ביתום ובאלמנה'. אחת-עשרה פעם מופיע צירוף דומה בתורה. נצטט כאן מעשה נאה המסופר על מחולל 'תנועת המוסר' רבי ישראל מסלנט. הסיפור מבטא רוח זו של התחשבות בשולי החברה (מתוך הספר 'תנועת המוסר' מאת הרב דב כץ, חלק א' עמ' 328):

'בעוד שבתו בסלנט קרה פעם שלא יכול להיות נוכח בעת אפיית המצה השמורה שלו, שהיה, כאמור, מדקדק בה מאד בהידורים מיוחדים. תלמידיו, שקיבלו עליהם את ההשגחה במקומו, ביקשוהו לתת להם הוראות - באילו הידורים להיזהר ביותר. רבי ישראל ציווה אותם להיזהר, בעיקר, שלא לצער את האישה העוסקת בלישת הבצק ולא להאיץ בה - תוך זהירות וזריזות המצוה - למהר בעבודתה. היא אלמנה עלובה ויש בזה משום לאו 'לא תענון'. אין כשרות המצות שלמה, הוסיף רבי ישראל, בהידוריהן שבהלכות פסח לבד, כי אם דקדוקיהן גם בדיני חושן משפט [=כלומר 'בין אדם לחברו']'.

אחד מחשובי הפוסקים בדורנו, הרב יהודה אליעזר וולדינברג מירושלים, חיבר עשרות ספרי שאלות ותשובות בשם 'ציץ אליעזר'. בחלק ו' סימן ו' הוא נשאל בקשר לטלטול בשבת של מכשיר שמיעה לכבדי שמיעה (הוצאה מחוץ לתחום העירוב). וכך הוא עונה:

'אין לך כבוד הבריות גדול מזה כמניעת בושה ובזיון מהחירש מאי שמעו לקול המדברים אליו. דאין לתאר גודל החרפה ובושת הפנים ואי

הנעימות הנגרמת לו מדי בואו בין אנשים ובבית הכנסת והוא בודד לו, אינו מקשיב להנעשה, ולא יכול להשיב למה ששואלים אותו, באופן שיש בזה משום כבוד הבריות יותר מהנידונים האמורים [...] לכן יש להתיר טלטול מוקצה משום כבוד הבריות גדול כזה ולהתיר לחירש לשאת בשבת מכונת החירשים'.

פוסק חשוב נוסף בן דורנו, הרב משה פיינשטיין זצ"ל מארה"ב, דן בספרו 'אגרות משה' (אורח חיים חלק ד' סימן צ') בקשר לנכה הרתוק לכיסא גלגלים, האם מותר לו לטלטל ולצאת מחוץ לתחום העירוב עם הכיסא המתגלגל? בתשובתו הוא מתיר גם אם היציאה איננה לבית כנסת או לדברים שבקדושה. הוא מייחס לנכה מעמד של 'חולה', וכך פסק: 'כיון שהוא חולה שיש לו צער גדול מזה שלא ילך לשמחה של קרובו יש מקום להתיר'. קיימת אם כן דעה עקרונית בקרב אחדים מפוסקי זמננו להכיל את הנכים והנזקקים בקטגוריה רפואית למחצה, המאפשרת פסיקה מקלה לגביהם. מכון 'צומת' מתרגם גישה עקרונית זו לפסים מעשיים ולמכשור.

פתרונות הלכ-טכניים של מכון 'צומת'

מכון 'צומת' - צוותי מדע ותורה באלון שבות שבגוש עציון - הוא עמותה ציבורית (מלכ"ר - ללא כוונת רווח) העוסקת במחקר, בפיתוח, בייעוץ וביישום של פתרונות בכל הקשור בנקודת ההשקה של היהדות והחיים המודרניים. חלק נכבד מעיסוקו הוא השילוב ההלכ-טכני, דהיינו פיתוח עזרים טכנו-הלכתיים למטרות אלו, ולמגזרים ציבוריים וממלכתיים נוספים.

סוגיות בחיים יהודיים בעידן הטכנולוגי הן חדשות יחסית. קבוצת רבנים, חוקרים, מהנדסים וטכנאים במכון 'צומת' מנסים לגשר בין העולמות הלכה למעשה. במישור ההלכתי, למרות חילוקי דעות אופייניים לכל נושא חדיש, נוהר הצוות עם הזרם המרכזי של פוסקי ההלכה בישראל ובתפוצות, ונהנה מברכתם ומאמונם.

בסוגיה שלפנינו מקובלת ההגדרה ההלכתית, שהיא אם כל הפתרונות המעשיים: יש להכליל עקרונית את האדם עם המוגבלות בקטגוריה של 'מצטער כל גופו', שזו נורמה הלכתית מוכרת ב'סקלת ההתחשבות' שפורטה לעיל, באשר לאיסורי שבת.

יש להדגיש כי הגדרה זו חדשנית למדי, משום שלעתים רבות אין מדובר בצער פיזיולוגי דווקא, כמו פציעה או מחלת 'נפל למשכב'. ה'מצטער' מוגדר

בהיבט הנפשי. המצוקה החברתית והשוני לרעה שנגזר על אדם עם מוגבלות ביום השבת, לעומת חופש יחסי ויכולת פעילות עצמאית בימות השבוע, כל אלו חוברים לבסיס ההגדרה: 'מצטער כל גופו'.

זאת ועוד, ההלכה איננה מבחינה בין ה'חולה' עצמו לבין סועדיו ומטפלו. מה שמותר לו אישית - מותר להם למענו. למשל, אם מותר לו לתפעל בדרך כלשהי עגלת נכים חשמלית (להלן), מותר זאת גם לסובביו המופקדים על רווחתו.

אולם, מכיוון שלכל הדעות אין מדובר באנשים המוגדרים 'חולים' שיש בהם סכנה, אין דרך להתיר להם שימוש במכשור ובציוד כדרך שימוש הרגיל בימות החול. יש לתור אפוא אחר פתרונות ביניים שיאפשרו תפעול שבתי הדומה במידה מרובה לזה הנהוג בימות החול, אך בדרך כשרה.

עקרון 'הפעלת עקיפין' ('גרמא')

אחד העקרונות ההלכתיים אשר מכון 'צומת' עושה בו שימוש נרחב הוא פעילות 'עקיפה' - 'גרמא', בשפת ההלכה, דהיינו לגרום ולא לעשות במישרין. למי שאיננו מורגל לשפת ההלכה, שהיא לעתים רבות משפטית פורמלית, ולעקרונותיה (אך ורק 'בין אדם למקום', כלומר לאלקיו. 'בין אדם לחברו' לא עולה כלל על הדעת להתיר 'גרימת' נזק 'בעקיפין', למשל), ה'פתרון' נראה מלאכותי, ואף 'הערמה'. לא כאן המקום לפרוש את היריעה כולה ולהיווכח עד כמה 'דרכים עוקפות' הן לגיטימיות ומובנות בהלכה מדורי דורות.

המקור להלכה זו איננו עוסק כמובן בחשמל. מדובר ב'טכניקה עוקפת' לכיבוי אש בשבת, בשל הנזק הכספי (כשיש ספק סכנה מותר לכבות במישרין, בלא פקפוק ובלא היסוס!). במסכת שבת (דף קכ עמוד ב) נאמר: 'ר' שמעון בן ננס אומר: פורסין עור של גדי על גבי שידה תיבה ומגדל שאחזו בהן האור [...] ועושין מחיצה בכל הכלים, בין מלאים בין ריקנים, בשביל שלא תעבור הדליקה. רבי יוסי אוסר בכלי חרס חדשים מלאים מים, לפי שאין יכולין לקבל את האור והן נבקעין ומכבין את הדליקה, וחכמים מתירים גם בחדשים'.

הלכה זו נפסקה בשולחן ערוך (הל' שבת סימן שלד סעיף כב), בתוספת המגבלה המובנת מאליה: ההיתר לכבות את האש 'בעקיפין' אמור רק 'במקום הפסד', כלומר לצורך גדול ובשעת הדחק. פוסקי דורנו נוטים לשייך את המוגבל והסובל לקטגוריה שוות ערך ל'מקום הפסד'.

במכון 'צומת' מתרגמים את רעיון הפעלת עקיפין למכשור חשמלי ואלקטרוני. כאשר אדם זקוק להפעיל ציוד חיוני בשבת מוסיפים לו מנגנון מתוחכם הפועל כך: מעגל אלקטרוני פנימי בודק מדי כ-10 שניות, באמצעות פולס קצרצר (פחות מאלפית השנייה), את מצב המתגים והלחצנים שבמכשיר. כאשר האדם עם המוגבלות זקוק להפעיל מכשיר כלשהו, הוא לוחץ על לחיץ או מסיט מתג. לפעולות אלה אין כל משמעות באותו הזמן, גם לא בתוך קופסת האלקטרוניקה. רק כאשר יגיע פולס הבדיקה המחזורי, לאחר 10 שניות לכל המאוחר, הוא 'יגלה' כי המתג הוסט והמכשיר יפעל בשיטת 'הפעלת עקיפין' ('גרמא'). קיימת הבטחה אלקטרונית פנימית שההפעלה לא תתרחש לעולם בעת ובעונה אחת עם פעולת האדם על המתג או הלחצן.

כאמור, שיטה זו מיושמת במכלול ציוד עזר לאנשים עם מוגבלות, כפי שמודגם להלן.

עקרון 'שינוי זרם בלבד'

חוקרי מכון 'צומת' הגיעו למסקנה הלכ-טכנית מחודשת כי אין איסור לשנות בשבת עצמת זרם חשמלי בלבד, כמו שינוי ווליום של מכשיר קשר וכד'. איסור האלקטרוניקה והחשמל בשבת, במכשור שאיננו מוגדר 'אש', מוגדר כיצירת מעגל חשמלי. אם המכשיר פועל והמעגל כבר קיים, ואם האדם רק משנה את עצמתו באמצעות ויסות המתח, הזרם או התדר - ניתן להתיר.

עקרון זה מיושם בשורה של פיתוחים הלכ-טכניים של מכון 'צומת', למגוון מטרות חיוניות בתחומי הרפואה, הביטחון ומגורים ציבוריים נוספים.

יישומים הלכ-טכניים לטובת נזקקים ואנשים עם מוגבלות

נושא מרכזי אשר מי שנזקק לו 'משדר אותות מצוקה' אם יהיה מנוע בשבת, הוא השינוע. עצמאות התנועה היא מרכיב ראשון במעלה בתחושת העצמאות של האדם. ריתוק לבית או לסביבתו בלבד, או תלות ב'מוליכים' ומשנעים למיניהם, מכבידים ופוגמים מאוד באיכות החיים של הקשיש או האדם עם המוגבלות המוגדר 'מצטער כל גופו' עקב איסורי השבת.

1. 'קלנועית' וכיסא ממונע או בעל מנוע עזר

עגלת הנכים החשמלית היא דוגמה בולטת מאוד למצוקה ולפתרונה באמצעות מכון 'צומת'. קיימים סוגים רבים של מתקני שינוע חשמלי לאנשים עם מוגבלות ולכבדי תנועה, החל מ'קלנועית' בעלת שלושה גלגלים, מנוע אחורי אחד ו'כידון' להיגוי, דרך כיסא ממונע (ארבעה גלגלים, שני מנועים) המופעל במוט (ג'ויסטיק), וכלה בעגלות מורכבות הנשלטות באמצעות תנועת סנטר או קצה אבר אחר. לחלקן תפקודים רבים כמו הגבהה או הנמכה, מגוון איתותים וכו'.

מנגנון השבת שפותח במכון 'צומת' נותן מענה לכל הפעולות החשמליות והאלקטרוניות. לפני שבת יש להעביר מתג למצב 'שבת', ומאז מתחיל לפעול מנגנון ה'גרמא' (הפעלה בעקיפין שתוארה לעיל). מנגנון זה נותן מענה להפעלת המתג הראשי (או המפתח החשמלי), למתג קדימה/אחורה (בקלנועית) או להפעלת תאורה במידת ההכרח (התאורה איננה נורת ליבון רגילה המוגדרת 'אש' אלא 'אור לבן' המכונה LED שאיננו 'אש' מבחינה הלכתית).

הנסיעה עצמה מתבצעת באמצעות עיקרון הלכטכני נוסף: שינוי זרם בלבד. בשבת, הכיסא נמצא בעצמת מתח נמוכה כל הזמן (לאחר הפעלת המתג הראשי או המפתח). באמצעות ידית ההגברה או הג'ויסטיק, משתנית עוצמת הזרם והמנוע משנה את מהירותו. כאמור לעיל, פעולה זו מותרת בשבת, והאדם עם המוגבלות זוכה אפוא למנת 'עונג שבת' בזכות ה'התחשבות' ההלכתית והפיתוח היישומי.

2. מעלון

קיימים כיום מעלונים ממגוון סוגים המאפשרים לאדם עם המוגבלות לנוע מקומה לקומה וממפלס למפלס. יש מעלוני חוץ ויש מעלוני פנים הבית, יש פתוחים ויש סגורים. בכולם נדרש האדם להפעלה ידנית, בלחיצה מתמשכת, מטעמי בטיחות. יתר על כן, קיימים מעגלי אבטחה חשמליים למניעת תנועת המעלון כאשר הדלת או המעקה אינם נעולים כראוי. המעלונים מצוידים בלחצני קריאה/שליחה והפעלת מעלה/מטה. רבים מהם מצוידים בנורות חיווי המסמנות את המצב הנוכחי של ה'תא' ומקומו.

מכון 'צומת' התאים מנגנוני שבת המאפשרים הפעלת המעלון בשיטת ה'גרמא'. גם בטכניקה השבתית נשמרים כל מעגלי האבטחה והתפקוד די דומה למצבו בימות החול. הביטוי החיצוני לכך שמדובר בתפעול 'שבת' ולא 'חול' היא שהאדם ממתין מספר שניות אקראי (כ־10 שניות) מעת לחיצתו עד ביצוע הפעולה (ה'הפלגה').

נורות לא הכרחיות מבוטלות במצב 'שבת', וכן מעגלים הניתנים לביטול או לעקיפה.

3. 'מדרגון' 'זחליל' / מעקה

ציוד עזר נוסף הפועל בשיטה זו הוא ה'מדרגון', המצויד בשרשרת מטפסת או בגלגל שמותאם למרווחי מדרגות. ציוד זה מאפשר תנועה אטית במעלה ובמורד מדרגות בסיוע אדם נוסף. כמו כן קיימת 'מגלשת מעקה' הרתומה לשרשרת המסתובבת באמצעות מנוע חשמלי במקביל למעקה המדרגות, ובה קבוע מושב מיוחד לנכה. לציוד זה מעגלי אבטחה רבים, מסיבות מובנות.

מכון 'צומת' התמודד עם הנושא לכל פרטיו, ומצא דרכים להתאמת השיטה שתוארה לעיל, הפעלת עקיפין חשמלית ('גרמא'), לכל המעגלים החשמליים וללחצני ההפעלה. מה שהאדם צריך לעשות הוא ללחוץ על הלחצן ה'שבתי' ולהמתין. ההמשך יבוא אמנם בפיגור של כמה שניות - אבל בוא יבוא!

4. מכשירי שמיעה

מכשירי שמיעה הם כיום מצרך נפוץ. הציוד המוצע השתכלל ורבים נעזרים בו. למותר לציין מה רב סבלו של כבד שמיעה המרגיש 'דחוי' ו'מחוץ למעגל' בסביבתו החברתית הקרובה והרחוקה.

כל מכשירי השמיעה ניזונים ממתח חשמלי מסוללות. כיום, עם התפתחות טכנולוגיית המזעור, הסוללה קטנה מאוד ובעלת קיבול חשמלי רב. תשומת לב מיוחדת ניתנת להקטנת הצריכה החשמלית השוטפת, כדי להאריך את חיי הסוללה.

בכל מקרה, שומר שבת לא יחליף סוללה בשבת וגם לא ינתק את פעולתה במשך כל היום. ואכן, כיום אין כל קושי להשתמש בסוללה אחת מעל 24 שעות. החלפתה לפני שבת מבטיחה שימוש רציף כל השבת כולה.

הבעיה נעוצה בתפעול שמעבר להחלפת סוללה. חכמי דורנו נמנו וגמרו כי אין איסור לשנות את עצמת הזרם ('ווליום') כדי להתאימו לצורכי השומע, כפי שהוסבר לעיל. יתר על כן, מכשור דיגיטלי עדכני מווסת את עצמו ו'מחליף תכנית' פנימית לפי רעשי הסביבה. במכון 'צומת' נקבע, נוכח מחקרים הלכ־טכניים, כי אין בכך כל בעיה, וכי מותר לשומר השבת לנוע מסביבה רועשת לשקטה ולהפך, למרות ההשפעה העקיפה על התכנית הדיגיטלית הפנימית.

גם ברעשי תהודה המוכרים למשתמשים רבים אין בעיה הלכתית. מותר להוציא את המכשיר מן האוזן, ולשוב והחזירו, למרות השפעה על צפצופים וזמזומים.

תשומת לב הלכ־טכנית ניתנת גם לשאלת סוג המיקרופון הפנימי שבמכשיר. יש הבדל בין מיקרופון דינמי שבו האדם יוצר תנודות ובעקבותיהן 'נוצר חשמל', לבין מיקרופון קיבולי שבו יש זרם כל הזמן, והאדם רק משנה את עצמתו.

חברות שביקשו אישורי שבת זכו לבדיקה ספציפית של הציוד שברשותן ולהתאמתו להלכות שבת הקשורות בחשמל ובאלקטרוניקה מעודכנת.

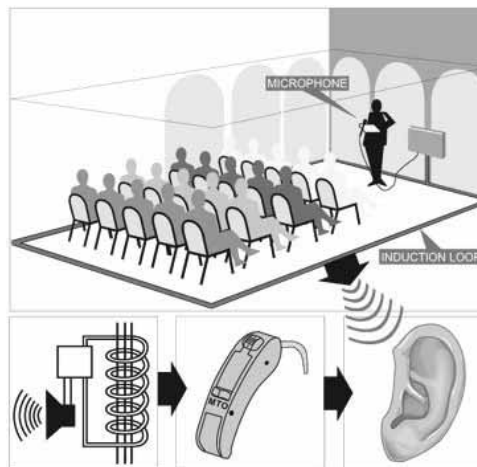

5. שמיעה סביבתית (hearing loop)

נושא חדיש המתפתח לאחרונה היא מערכת שמע בתדר מיוחד המאפשר לכבדי שמיעה להאזין להצגות, לנאומים ואף לתפילות. מערכות ה־hearing loop מותקנות בעולם באולמות ציבוריים, בבתי אבות וכד' דרך קבע, לטובת כבדי השמיעה.

הנואם או השחקן מדבר למיקרופון (סמוי, בדרך כלל) ומערכת הגברה משגרת את האותות לאנטנה המקיפה כטבעת את כל האולם או האזור. מכשירי שמיעה רגילים או מיוחדים (אוזניות תאטרון) מסוגלים לקלוט תדרים אלו, המותאמים לצורכי הנוזקים.

במכון 'צומת' קיים הידע כיצד לאפשר הפעלת ציוד זה בשבת. ההפעלה הראשית תיעשה כמובן באמצעות שעון שבת, או שהמערכת תפעל כל היום כולו. כל יתר חלקי המערכת פועלים ללא מיתוגים ובזרם הקיים תמיד. הדיבור והשמיעה נעשים באמצעות שינויי זרם בלבד, כולל בתוך מערכות ההגברה, והללו מותרים בשבת, כמוסבר לעיל.

6. מקלדת דיבור ממוחשבת

קיים ציוד מורכב למדי שנועד לסייע לבעלי ליקויי תקשורת קשים. הללו אינם יכולים לדבר אך הם מסוגלים להקליד מילים פשוטות במקלדת מיוחדת. לאחר הקלדת המילים ('מים', 'אוכל', 'שירותים', 'אני רוצה לטייל', 'מתי הולכים לבית הכנסת?! וכד') האדם לוחץ על לחצן מיוחד ה'קורא' את המילים בקול אנושי צלול.

לא צריך להאריך בתיאור הסבל הרב הנגרם לנוקק המנוע מלהשתמש בציוד זה בשבת. כל ימות השבוע הוא מתקשר. האם בשבת נגזרת עליו אילמות?

ברור שאין התייחסות הלכתית ישירה למכשור זה. מכון 'צומת' מצא במחקריו ההלכ־טכניים כי ניתן בהחלט לשייך גם אדם זה לקטגוריית 'מצטער כל גופו' ועל פי קביעה זו הצליח להתאים את המקלדת המורכבת לשיטה 'הפעלת עקיפין' שתוארה לעיל, המאושרת לשימוש בשבת בנסיבות אלו.

הקושי בפיתוח זה לא היה עקרוני אלא יישומי. למקלדת כ־60 לחיצים, ועל כולם להיות מוחלפים ב'לחצנים שבתיים' בשיטת OFF-ON הנסרקים מדי שלוש עד ארבע שניות ומגיבים בהתאמה.

הפיתוח אכן יקר למדי ויש לשער כי אין לו שוק רחב. אף על פי כן, במכון 'צומת', עמותה ציבורית ללא כוונת רווח, גאים בעצם האתגר ובמימושו.

7. עזרי שירותים ומקלחת

יישומים סטנדרטיים יותר בשירות האדם עם המוגבלות הם פתרונות לכל מיני אביזרי עזר חשמליים ואלקטרוניים המצויים במקלחת, בשירותים וכד'. למשל, לחצן חשמלי להורדת המים בשירותים או לשטיפת הגוף.

לכל אלו הותאמו סידורי שבת בשיטות שהוזכרו לעיל, 'הפעלת עקיפין' ('גרמא') או שינוי זרם בלבד. עקרונית, ניתן לומר כי כמעט כל לחצן, מתג או פעולה חשמלית אחת ניתנת להמרה בלחצן שבת.

8. מיטה מתכווננת ומנוף הרמה סיעודי

דוגמאות נפוצות מן השטח קשורות לעזרים סיעודיים המתרבים בעיקר במוסדות. זה מכבר צויד מוסד סיעודי חרדי במיטות מתכווננות ובמנופי הרמה לצרכים סיעודיים. אולם ציוד זה נחשב מותרות ולא כל המוסדות יכולים להרשות לעצמם ליהנות ממנו עדיין. מכל מקום, ברגע שציוד כזה נכנס ונקלט - אין דרך חזרה; לא יוותרו בשבת על יתרונותיו של הציוד ולא יחזרו לנורמות של מוסד הנעדר שכלולים אלה. מוסד חרדי זה, לאחר שנועץ בפוסקים המקובלים עליו, החליט לצרף פיקודי שבת ללחצני כוונון המיטה (בעיקר פונקציות מעלה/מטה) וללחצני ההפעלה של מנופי ההרמה לחולים הזקוקים לכוח עזר פיזי. מדובר במנופים משוכללים הנעים לא רק במאונך אלא גם במאוזן. הם נעים על גבי מסילות תקרה המאפשרות שינוע ממקום למקום. אביזרים אלה זכו לפתרונות שבתיים בשיטות שתוארו לעיל.

9. קריאה מוגדלת במחשב

כבדי ראייה מרבים להשתמש במכשור מגדיל המאפשר להם קריאה מצג. השיטה שהייתה נפוצה בעבר התבססה על מראה המקרינה את דף הספר ישירות על גבי צג. ציוד זה (המיוצר בקיבוץ געש) נבדק על ידי מהנדסי מכון 'צומת', ומסתבר כי ניתן להתירו, אם ההפעלה והוויסות הנדרש ייעשו לפני שבת וישמרו במשך כל היום כולו. הדרישה היחידה הייתה לכסות את כפתורי ההפעלה והוויסות, כדי שלא להפעילם בשגגה, מתוך הרגל.

כיום מוצע לנזקקים אלה ציוד אלקטרוני משוכלל - מחשב המצויד בעכבר מיוחד שהוא בעצם מצלמה אופטית. האדם מעביר את העכבר על פני דפי הספר או העיתון, והשורה המצולמת משתקפת על גבי הצג בהגדלה רבה (הניתנת לכיוון).

נושא המצלמות הדיגיטליות בשבת נחקר במכון 'צומת' בשורת מחקרים הקשורים בעיקר בתחום הביטחון. המחקרים העלו את המסקנה ההלכטכנית כי אם מדובר בצילום רציף, גם אם הוא כרוך בתכנת עיבוד כלשהי - הוא מותר בשבת.

כלומר, ציוד העזר לקריאה מותר לשימוש בשבת, לאחר בדיקה ואישור שאכן לא נגרמות שום פעולות נוספות בעטיו (האדם הגורר את המצלמה מעבר להקרנה על הצג). כאמור, כפתורי הכוונון וההפעלה הראשית ייעשו מבעוד יום, וכבד הראייה יזכה ב'עונג שבת' למהדרין.

10. נושאים באופק: e-leg ומקל נחייה לעיוורים

שני נושאים יעסיקו אותנו בשנה הקרובה.

א. פרוטזה אלקטרונית

הפרוטזה האלקטרונית (e-leg) מופעלת על ידי חיישנים רגישים באמצעות תנועות הגפיים. אין עדיין עמדה ברורה בנושא, אם כי הנטייה היא להתיר את השימוש בשבת בשל המצוקה האישית הגדולה הנגרמת למי שמנוע מלהשתמש ברגל בשבת, בעוד שכל ימות השבוע הוא מהלך כבריאה לכל דבר.

ב. מקל נחייה לעיוורים

מקל נחייה אלקטרוני לעיוורים, הכרוך ככל הידוע בשידור מכ"ם מסוים.

ועוד חזון למועד.

סיכום

במאמר עלתה המציאות החדשה יחסית המשתקפת בזרם המרכזי של פוסקי ההלכה בדורנו, הרגישים למצוקות האדם עם המוגבלות, מייחסים למצוקה זו סטטוס הלכתי הלקוח מעולם הרפואה ורואים בה פרמטר להקלה מהיותה שוות ערך לדרגת 'מצטער כל גופו'.

מכון 'צומת' אימץ סטטוס זה, ובעקבות זאת תכנן ופיתח שיטות הלכ-טכניות המאפשרות תפעול חשמלי ואלקטרוני בשבת, המותאמות לנסיבות המגוונות.

במאמר הוצגו שתי שיטות עקרוניות: 'הפעלת עקיפין' ('גרמא') ו'שינוי זרם בלבד'.

הוצגה בפירוט שורה ארוכה של ציוד ואביזרים לאנשים עם מוגבלות המציעים פתרונות באמצעות יישומים של מכון 'צומת'.

אתגרים נוספים עדיין לפנינו, וניסיון העבר מוכיח כי דבקות במטרה, בתוספת מימון מחקרי סביר לפיתוח, מניבים תוצאות בשטח. יש קבלות!

מוגבלות גלויה – נגישות סמויה: סיפורם של אנשים עם מוגבלות שכלית

שירה ילון-חיימוביץ

מבוא

'נגישות', זה למשהו אורטופדי, לא?!' כך החלו מרבית הראיונות שערכתי עם אנשים עם מוגבלות שכלית, עם בני משפחותיהם ועם מטפלים ואנשי מקצוע שעובדים איתם. תגובה אופיינית זו מבטאת מחד גיסא תפיסה מיושנת, אך רווחת, אשר לטיבה של נגישות ומאידך גיסא תפיסה טיפולית, רפואית, כלפי אנשים עם מוגבלות שכלית.

בחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (תיקון מספר 2) (נגישות), התשס"ה-2005 מוגדרת נגישות (accessibility) כ'אפשרות הגעה למקום, תנועה והתמצאות בו, שימוש והנאה משירות, קבלת מידע הניתן או המופק במסגרת מקום או שירות או בקשר אליהם, שימוש במתקניהם והשתתפות בתוכניות ובפעילויות המתקיימות בהם, והכול באופן שוויוני, מכובד, עצמאי, בטיחותי וסביר'. אולם מה הם צרכי הנגישות של אנשים עם מוגבלות שכלית? מה הן ההתאמות שיש לעשות כדי שאכן גם הם יוכלו ליהנות 'באופן שוויוני, מכובד, עצמאי, בטיחותי וסביר' משירותים שונים?

אנשים עם מוגבלות שכלית נתפסים על פי רוב כאנשים עם לקות נראית, אולם מגבלת הנגישות הנובעת מאותה הלקות היא במקרים רבים סמויה מן העין. לדוגמה, ההתאמות הנחוצות כדי לאפשר נגישות לתחבורה הציבורית לאנשים המתניידים באמצעות כסא גלגלים או לאנשים עם מוגבלות ראייה הן כמעט מובנות מאליהן. לעומת זאת, כמעט שאין מודעות לצורך בהתאמות כלשהן, כגון מערכת כריזה פנימית וחיצונית או האטת קצב סגירת הדלתות, אשר יאפשרו נגישות דומה לאנשים עם מוגבלות שכלית שלא נלווית אליה מגבלה פיזית או חושית. ובכל זאת, אנשים עם מוגבלות שכלית מדרגים את הקושי בנגישות לתחבורה הציבורית כאחד המכשולים המרכזיים להשתתפותם המלאה בקהילה.

מוגבלות שכלית (אינטלקטואלית) או פיגור שכלי?

המונח 'מוגבלות שכלית' מחליף בהדרגה את המונח 'פיגור שכלי'. 'פיגור שכלי' מתייחס למוגבלות משמעותיות הן בתפקוד האינטלקטואלי והן בהתנהגות המסתגלת כפי שהיא באה לידי ביטוי בכשרי הסתגלות מושגיים, חברתיים ומעשיים. הפיגור השכלי מתגלה לפני גיל 18 (Luckasson et al., 2002). ההגדרה לפיגור שכלי מתבססת על כמה הנחות יסוד שבלא להבין אותן אי אפשר לפעול על פיה. ההנחות העיקריות הן שיש לבחון את המוגבלות בתפקודו העכשווי של האדם ביחס לסביבות הקהילתיות האופייניות לקבוצת השווים לו ולתרבותו, ושיש לשאול אם התאמה אישית, ולאורך זמן, של מערכות התמיכה תשפר את תפקודי החיים של אדם עם פיגור שכלי. כלומר, מדובר בלקות נרחבת, אך דינמית, שהמוגבלות העשויה לנבוע ממנה מושפעת במידה רבה מיחסי הגומלין שבין האדם לסביבתו וממידת ההתאמה והיעילות של מערכות התמיכה העומדות לרשותו. בחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998 נעשה שימוש במונח 'אנשים עם מוגבלות שכלית' במקום במונח 'אנשים עם פיגור שכלי' (פלדמן, 2006). שינוי זה במינוח מייצג את המעבר למודל של זכויות ותואם את אמנת מונטריאול על מוגבלות שכלית (אינטלקטואלית) שהתקבלה בשנת 2004 בשיתוף עם ארגון הבריאות העולמי (WHO), וכן את השינוי שערכה לאחרונה העמותה האמריקאית לפיגור שכלי (לשעבר AAMR) כאשר, לאחר דיונים של מספר שנים, החליפה את שמה ל"עמותה האמריקאית למוגבלות אינטלקטואלית והתפתחותית" (American Association on Intellectual and Developmental Disabilities - AAIDD). באנגליה, לעומת זאת, טוענים ארגוני סנגור עצמי של אנשים עם מוגבלות שכלית שגם כותרת זו אינה מתאימה והובילו מהלך להחדרת השימוש במונח חלופי - אנשים עם קשיי למידה (Peoplefirst, 2007).

נתונים דמוגרפיים

לפי נתוני ארגון הבריאות העולמי אנשים עם מוגבלות שכלית כלשהי מהווים כ-3% מכלל האוכלוסייה (WHO, 2001). ממחקרים שנערכו במדינות שונות עולה כי אנשים עם מוגבלות שכלית מהווים כ-1% עד 3% מן האוכלוסייה

(Ouellette, et al., 2005; Krahn, Hammond, & Turner, 2006; Larson, et al., 2001). המנעד הרחב נובע מההבדלים בין מקורות המידע - ההגדרה שהתבסס עליה המחקר, המתודולוגיה המחקרית ואופן המדידה. בישראל מספק האגף לטיפול באדם עם פיגור שכלי במשרד העבודה והרווחה שירותים לכ-24,000 איש ואישה (לוי, 2004), וההערכה היא כי עוד כ-15,000 אנשים עם מוגבלות שכלית אינם מאובחנים (מושכל, 2007). בעשור האחרון אימץ האגף לטיפול באדם עם פיגור שכלי את עקרונות הנורמליזציה והשילוב כבסיס למדיניות המכירה בזכותו של כל אדם לחיות, לגדול ולהתפתח בקהילתו הטבעית (חובב ועמינדב, 2006). חרף זאת, כ-6,700 אנשים עם מוגבלות שכלית דרים עדיין במעונות פנימייה, ושיעור השוהים במעונות פנימייה בישראל הוא מהגבוהים ביותר במדינות המערב (רימרמן וכץ, 2005).

מסקר שערכה הנציבות לשוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות עולה כי אנשים עם מוגבלות שכלית מהווים כ-11% מכלל אוכלוסיית האנשים עם מוגבלות (פלדמן ובן משה, 2006). נוסף על כך, אנשים עם מוגבלות שכלית מתמודדים לעתים קרובות גם עם מוגבלויות נלוות. בסקר שבדק את שיעור האנשים המתמודדים עם לקויות משולבות באנגליה, סקוטלנד וארה"ב נמצא כי רבים מבין האנשים עם מוגבלות שכלית מתמודדים גם עם מוגבלויות נוספות בדרגות חומרה שונות כגון: לקויות פיזיות (כ-30%), לקויות חושיות - בעיקר ראייה (20%) ושמיעה (10%) - ולקויות בתחום בריאות הנפש (כ-30%) (Ouellette, et al., 2005). מכאן שאנשים עם מוגבלות שכלית נבדלים זה מזה בצרכיהם, בסוג התמיכה ובדרגת התמיכה שהם זקוקים לה. קבוצה זו מייצגת טווח רחב מאוד של יכולות ושל רמות תפקוד; החל באנשים המתפקדים באופן עצמאי או כמעט עצמאי, חיים ועובדים בקהילה, וכלה באנשים הזקוקים לתמיכה של 24 שעות ביממה בכל תפקודי החיים. מאליו מובן, אם כן, שגם צרכי הנגישות של אנשים עם מוגבלות שכלית מגוונים ביותר. מפאת קוצר היריעה אתמקד במאמר הזה בצרכי הנגישות של אותם האנשים עם מוגבלות שכלית אשר משתלבים במידה רבה בקהילה הרחבה שהם חיים בה. ברצוני להדגיש שאין בכך משום התעלמות מצרכי הנגישות המהותיים שיש לאנשים הזקוקים לתמיכה נרחבת ולבני משפחותיהם.

חקיקה ושינוי חברתי

חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998 מייצג את המעבר מחקיקה סוציאלית המדגישה הענקת שירותים המבטיחים אך ורק את ביטחוננו ואת שלומו של האדם, ומעצם מהותה היא מתייגת ומבדלת, אל חקיקת זכויות המייצגת גישה מכילה החותרת להשתלבותם המלאה של אנשים עם מוגבלות כשוים בחברה (רימרמן וכץ, 2005). תרומתו של החוק לקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות בחברה בישראל אינה מוטלת בספק וגם לא של פרק הנגישות בחוק (תיקון מספר 2) (נגישות), התשס"ה-2005, אשר מעביר את חובת ההשתנות מן האדם אל החברה ומוביל בהדרגה לשינוי תפיסת העולם המנחה. עם זאת, ובעיקר כשמדובר באנשים עם מוגבלות שכלית, חשוב להבחין בין פעולות כמו התאמות נגישות שונות הנעשות מתוקף חוק שוויון ובין פעולות שיקומיות/טיפוליות הנעשות על ידי גורמי השיקום והרווחה (פלדמן, 2006).

אנשים עם מוגבלות שכלית נתפסו במהלך השנים כ"מטופלים" או כזקוקים להגנה. בעבר באה התפיסה הזאת לידי ביטוי בהדרה כמעט מוחלטת של אנשים עם מוגבלות שכלית מן החברה ובריכוזם במוסדות סגורים (חובב ורמות, 1998; רונן, 2005). קבלת עקרון הנורמליזציה ותחילת ההכרה בזכותם של אנשים עם מוגבלות שכלית לקיים חיים הקרובים במידת האפשר למה שמקובל בקהילתם הובילו בהדרגה להוצאתם מן המוסדות ולהחזרתם אל הקהילה. מאז שנות השבעים של המאה העשרים התמקד עיקר העשייה השיקומית/טיפולית בהקניית כשרי הסתגלות, תוך הדגשת יכולתו של האדם להשתנות באופן שיאפשר את השתלבותו המיטבית בקהילה. המשך העשייה הזאת חיוני, אך בה בעת מתבקשת מתוקף חוק השוויון העברה של חובת ההשתנות גם אל החברה המחויבת לראות באנשים עם מוגבלות, ובכלל זה אנשים עם מוגבלות שכלית, אזרחים שוי זכויות ולהיעשות זמינה ונגישה להם (פלדמן, 2006).

הזכות לנגישות

נראה כאילו המעבר משפה של מגבלות לשפה של זכויות ותרגום שפת הזכויות לנגישות בפועל פסח במידת מה על אנשים עם מוגבלות שכלית ועל מערכות התמיכה שלהם (בני משפחה ואנשי מקצוע כאחד), או טרם

הופנם אצלם לחלוטין. לעומת קבוצות אוכלוסייה אחרות, לדוגמה אנשים המתניידים בכיסאות גלגלים, שעיקר ההתמודדות שלהן היום הוא הגדרת אמצעי הנגישות ההולמים ביותר, מציאת המשאבים למימוןם וקבלת הסכמתם של מקבלי ההחלטות לביצועם (כל אחת מאלו משימה נרחבת ומאתגרת), בשביל אנשים עם מוגבלות שכלית הזכות לנגישות כשלעצמה מוטלת בספק לעתים קרובות ואינה מובנת מאליה. במידה רבה נתפסים האנשים האלו גם היום כ"מטופלים", וההנחה הרווחת היא כי ממילא מלווה אותם אדם כלשהו (בן משפחה, מטפל או איש מקצוע), ולכן הצורך לבצע התאמות נגישות בעבורם מצומצם יותר. לדוגמה, כמעט כל האנשים עם המוגבלות השכלית שראיינתי ציינו שכאשר הם נזקקים לשירותי קופת חולים הם נעזרים בבן משפחה או במטפל, הן להזמנת התור והן בעת הביקור אצל הרופא. האנשים עצמם, בני משפחותיהם ואנשי המקצוע כאחד ראו בזה דבר מובן מאליה. אך האם אכן כך הוא? האם אישה בת 35, עובדת, משתתפת בפעילויות בקהילה ומתפקדת באופן עצמאי כמעט בכל תחומי החיים, צריכה לבקר אצל רופא מלווה באמה או במטפלת? דוגמה זו מבטאת את מעגל הקסמים, שבהעדר התאמות נגישות הולמות, אנשים עם מוגבלות שכלית נתונים בו. בשל העדר אמצעי נגישות הם נזקקים לליווי בתחומי חיים שונים; נוכחות המלווים פותרת לכאורה את ה'שיות מהחובה להבין ולבצע את התאמות הנגישות הנחוצות אשר יאפשרו להם לתפקד באופן 'עצמאי, מכובד, בטיחותי וסביר', אם יבחרו לעשות כן. אמירה זו אין בה כדי להמעט בחשיבותו של מערך תמיכה ייעודי בעבור אנשים עם מוגבלות שכלית, כמו למשל, מסגרות תעסוקה מוגנות או מרכזי אבחון והשמה. היא נועדה להמחיש כיצד בשל העיכוב במעבר לשפה של זכויות ויישומה לנגישות בשביל אנשים עם מוגבלות שכלית, עלולים שלא להביאם בחשבון די הצורך בתהליך הגדרת תקנות הנגישות השונות ויישומן המתקיים עתה, ובכך לפגוע בזכויותיהם.

זאת ועוד, בניגוד לקבוצות אחרות של אנשים עם מוגבלות בישראל שיש להן ארגוני סנגור עצמי פעילים מאוד, לאנשים עם מוגבלות שכלית כמעט שאין ייצוג ישיר בקרב מקבלי ההחלטות. אמנם בוועדה המייעצת של נציבות השוויון לאנשים עם מוגבלות חבר נציג האנשים עם מוגבלות שכלית, אך מעבר לכך, קולם של האנשים עצמם כמעט שאינו נשמע בהליכי החקיקה והתקינה. וזאת בניגוד לארצות אחרות דוגמת ארה"ב, קנדה, אוסטרליה, אנגליה וסקנדינביה שבהן ארגוני הסנגור העצמי של

אנשים עם מוגבלות שכלית פעילים מאוד ושותפים להנעת תהליכי שינוי בחקיקה וביישום כאחד (Dybwad, 2000).

נגישות ואנשים עם מוגבלות שכלית

כאמור, נגישות פירושה: 'אפשרות הגעה למקום, תנועה והתמצאות בו, שימוש והנאה משירות, קבלת מידע הניתן או המופק במסגרת מקום או שירות או בקשר אליהם, שימוש במתקניהם והשתתפות בתוכניות ובפעילויות המתקיימות בהם, והכול באופן שוויוני, מכובד, עצמאי, בטיחותי וסביר' (סעיף 19 (א) בתיקון מספר 2 לחוק השוויון התשס"ה-2005). אם נניח שזכותם של אנשים עם מוגבלות שכלית להשתלב בכל מקום ולהשתמש בכל שירות במרחב הפרטי והציבורי היא מובנת מאליה (על פי סעיף 19(ב), שם), עלינו לשאול את עצמנו, מהי משמעותה של נגישות בעבור אנשים עם מוגבלות שכלית? מהם המקומות, השירותים ותחומי החיים שאנשים עם מוגבלות שכלית זקוקים בהם להתאמות נגישות? ומהן התאמות הנגישות הנחוצות כדי לאפשר להם להשתלב באופן 'שוויוני, מכובד, עצמאי, בטיחותי וסביר'?

כדי לענות על השאלות האלה יש צורך לבחון את הנגישות לא רק בהיבט של ההתאמות הפיזיות הנחוצות, לדוגמה שיפועים ומערכות כריזה, אלא גם בהיבט האנושי, למשל התאמת נהלים ודרכי פנייה אל מקבלי השירות. בחוק באים ההיבטים השונים לידי ביטוי באמצעות הבחנה בין נגישות למבנים, תשתיות וסביבה (מתו"ס) ובין נגישות לשירות. כפי שנראה בהמשך, לאנשים עם מוגבלות שכלית יש צרכים הן בתחום הנגישות למתו"ס והן בתחום הנגישות לשירות. כאמור, על פי רוב הלקות של אנשים עם מוגבלות שכלית נראית, אך מגבלת הנגישות הנובעת מהלקות היא לעתים סמויה מן העין, ולכאורה התאמות הנגישות הנחוצות קשות לפענוח. ואולם, בהתבסס על סקירה נרחבת של הספרות המקצועית והמחקרית בתחום ושל תקנים, תקנות וחוקים בארץ ובעולם ועל סדרת ראיונות עם מבוגרים עם מוגבלות שכלית, בני משפחותיהם ואנשי מקצוע העובדים איתם, ניתן להגדיר כמה עקרונות מנחים ברורים ליצירת התאמות הנגישות הנחוצות לאוכלוסייה זו. הבטחת נגישות לאנשים עם מוגבלות שכלית נובעת בעיקר מן ההכרה בזכותם לניהול עצמי. בחינתן, איתורן והגדרתן של התאמות הנגישות הנחוצות בעבורם מתבססות על עקרונות של:

1. התאמת קצב הביצוע/הפעולה
2. התאמת רמת המורכבות
3. שימוש באמצעי עזר כתחליף לקריאה
4. הכשרת נותני השירות

הזכות לניהול עצמי

אנשים עם מוגבלות שכלית מייצגים טווח רחב ביותר של יכולות מחד גיסא ושל צרכים מאידך גיסא. קבוצת האנשים עם מוגבלות שכלית אשר מסוגלת לתפקד באורח עצמאי בקהילה הולכת וגדלה בהדרגה והיא מציבה בפני החברה אתגר - למצוא את התאמות הנגישות הראויות כדי לאפשר את השתלבותה המיטבית. ניהול עצמי, או יכולת החלטה עצמית (self determination), מוגדרים כיכולתו של אדם לדעת מה הוא מבקש להשיג בחייו ולהוציא אל הפועל באופן עצמאי החלטות ובחירות הנוגעות לחייו האישיים (Wehmeyer, 1996). כלומר, האדם בעל היכולת לניהול עצמי נתפס כמי ששולט בחייו וכמי שמכוון את פעולותיו לקראת מטרה רצויה כדי להגיע לתוצאה (נסים, 2006). במחקרים נמצא כי קיים מתאם משמעותי בין יכולת הניהול העצמי ובין איכות החיים של אנשים עם מוגבלות שכלית החיים בקהילה (Bonham, et al., 2004). עוד נמצא כי העלייה ביכולת הניהול העצמי קשורה לשיפור המעבר לחיים עצמאיים (Ellison, 2005; Wehmeyer, Garner, Yeager, Lawrence, & Davis, 2006) ולהרחבת האפשרויות והנגישות לשירותי הבריאות (Shogren, Wehmeyer, Reese, & O'Hara 2006) והחינוך (Palmer, Wehmeyer, Gipson, & Agran, 2004).

אנשים עם מוגבלות שכלית זכאים לקבל שירותי בריאות, חינוך, תעסוקה, תחבורה ושעות פנאי בקהילה. הם זכאים לגישה למרפאות, לבתי חולים, לקניונים, לבנקים, לחנויות, למסעדות, למשרדים, לבתי משפט, למתקני ספורט, לאתרי טבע ונופש, למוזיאונים, לספריות ולכל מבנה או שירות ציבורי או פרטי כמפורט בפרק הנגישות בחוק השוויון (תיקון מספר 2 לחוק השוויון התשס"ה-2005). ככל אדם אחר זכאים אנשים עם מוגבלות שכלית להשתמש בשירותים אלה באופן 'שוויוני, מכובד, עצמאי, בטיחותי וסביר' (סעיף 19 (א), שם). כלומר, הבטחת נגישות לאנשים עם מוגבלות שכלית נובעת בראש ובראשונה מן ההכרה בזכותם לניהול עצמי, קרי, שימוש עצמאי ומתוך בחירה בכל טווח

השירותים והמבנים האפשריים בקהילתם. במהלך יצירת התקנות השונות כגון, תקנות נגישות השירות, תקנות הנגישות למבנה קיים וחדש ותקנות הנגישות לשירותי בריאות, עלתה מדי פעם בפעם תהייה בדבר הצורך לבצע התאמות נגישות מסוימות בשביל אנשים עם מוגבלות שכלית. התלבטות מהותית בדבר הצורך העלתה שאלות כגון: עד כמה באמת משתמשים בשירות ו/או במבנה? אם אין משתמשים בו, מה הסיכוי שישתמשו בו אם יותאם? האם הם לא מגיעים בלאו הכי עם מלווה אישי שיכול לסייע להם? כמו אצל אנשים עם מוגבלות פיזית או חושית כך גם אצל אנשים עם מוגבלות שכלית - ככל שהסביבה או השירות יהיו נגישים להם יותר, הם ירבו להשתמש בו. לדוגמה, מאליו מובן שאם מכשיר כספומט מופעל באמצעות מסך מגע בלבד, אדם עם לקות ראייה קשה לא יוכל להשתמש בו - לא מפני שהוא אינו זקוק לו אלא מפני שאין באפשרותו לעשות כן בהעדר אמצעי נגישות. לעומת זאת, כלל וכלל לא מובן מאליו שבשביל אדם עם מוגבלות שכלית החסם לנגישות למכשיר הכספומט הוא שהפעילות קצובה בזמן ובכל שלב מחייבת תגובה בתוך כ-20 שניות, ושאל התנאי הזה יבוטל ייתכן מאוד שגם הוא יוכל ליהנות מהשימוש במכשיר. אכן, נראה כי נגישות אינה רק נושא פיזי, טכנולוגי או חושי אלא גם נושא חברתי שעניינו הסרת הסטיגמה המודבקת לאנשים עם מוגבלות (פלדמן, 2006).

התאמות הנגישות

כאמור, התאמות הנגישות לאנשים עם מוגבלות שכלית מבוססות על כמה עקרונות מנחים. בהמשך יובא בקצרה כל עקרון ועקרון ואחר כך יודגם בדיון על הנגשת שירותי הבריאות לאנשים עם מוגבלות שכלית.

1. התאמת קצב הביצוע/הפעולה

הדרישה לפעולה מהירה וקצובה בזמן (ראה דוגמת השימוש בכספומט שהובאה לעיל) היא אחד המאפיינים של החיים במאה ה-21. רובנו איננו ערים לכך עד אשר אנחנו נתקלים בבעיה כלשהי. לדוגמה, מי מאיתנו לא 'פספס' את האוטובוס או את המעלית, לא הספיק לחוץ על המספר הנכון במענה הקולי ולא מצא את עצמו בטרמינל כלשהו, חסר אוניס לשמע הודעה מהירה במערכת הכריזה שלא קלט את תוכנה? אולם בעוד שאצל אנשים ללא מוגבלות החוויות אלו הן בדרך כלל מקריות וספורדיות, אצל אנשים עם מוגבלות שכלית הן עשויות להיות כמעט

יומיומיות, לחזור על עצמן במצבים רבים ולהוות חסם מרכזי להשתתפות בתחומי החיים השונים. הסיבה היא שחלק מן המאפיינים של אנשים עם מוגבלות שכלית עשוי להיות זמן תגובה איטי, איטיות או סרבול מוטוריים וטווח קשב וטווח ריכוז קצרים. יצירת עיצוב מכליל בעבור אנשים עם מוגבלות שכלית מחייבת מודעות לקצב של התנהלות הסביבה וניסיון לבטל במידת האפשר את התניות הקצב המוטבעות בה. למשל, הוספה של שניות מספר לקצב הפתיחה והסגירה של דלתות המעלית, ביטול התניות הקצב במכשירים שונים והאטת קצב הדיבור במערכות הכריזה במבני ציבור הן התאמות נגישות אשר יאפשרו את השתתפותם של אנשים עם מוגבלות שכלית בתחומי חיים רבים שהם נמנעים מהם כיום. גם נותני שירותים שונים יבטיחו נגישות טובה יותר לשירות אם יהיו מודעים להאטת הקצב הנדרשת - למשל, בפנייה אל האדם עם המוגבלות השכלית בקצב התואם את קצב דיבורו, בהארכת זמן התגובה המצופה בעת מתן השירות או בסבלנות לקצב איטי יותר בעת עלייה לאוטובוס.

2. התאמת רמת המורכבות

בדומה לקצב הפעולה, גם רמת המורכבות של המידע המועבר עשויה להיות במקרים רבים חסם לנגישות בעבור אנשים עם מוגבלות שכלית. בפרק הנגישות בחוק השוויון מוזכרים 'התאמת נהלים, מתן הדרכה, הכוונה ומידע בשפה המובנת לאדם עם מוגבלות שכלית או נפשית או לאדם עם אוטיזם, באמצעות כוח האדם הקיים' כחלק מאמצעי העזר ושירותי העזר לנגישות (סעיף 19 (א) בתיקון מספר 2 לחוק השוויון התשס"ה-2005). אך כיצד מתרגמים זאת לשפת המעשה? לעתים קרובות קורה שכאשר נותן שירות מתבקש לדבר אל אדם בשפה פשוטה הוא נוטה להרים את קולו ולדבר אליו כמו אל ילד, אך לא לכך הכוונה, כמובן. מבוגרים עם מוגבלות שכלית זקוקים אמנם לפשוט הסביבה והמידע, אך הם אינם ילדים. באִמְנוֹת ובפרסומים שונים שכתבו קבוצות סגור עצמי של אנשים עם מוגבלות שכלית חוזרת שוב ושוב הבקשה שלא להתייחס אליהם כאל ילדים (Disabilityisnatural, 2007; Peoplefirst, 2007). עם זאת, במקרים רבים אכן חיוני לפשט את המידע. למשל, להשתמש במילים פשוטות ובמשפטים קצרים, לחלק את המידע ולמסור בכל פעם פריט מידע אחד בלבד, להשתמש במושגים קונקרטיים ולא מופשטים ולהימנע ממעבר

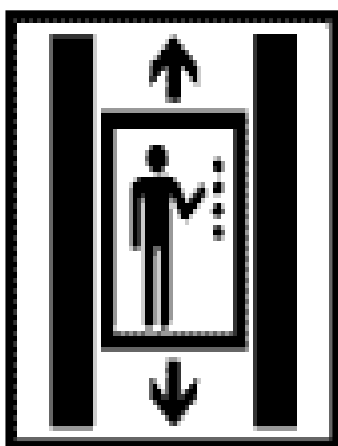
מהיר מנושא לנושא. כמו כן ניתן להיעזר בהמחשה באמצעות תמונה או ייצוג גרפי.

דוגמה להתאמת נגישות לשירות המשלבת התייחסות לשני העקרונות שתוארו לעיל (קצב ורמת מורכבות) היא ההתאמה במענה הטלפוני הממוחשב. כיום כמעט בכל מענה טלפוני נתקל הפונה ברשימה אינסופית של הפניות אשר בדרך כלל מכילות מידע מורכב ומוקראות בקצב מהיר למדי. בתקנות הנגישות לשירות שכתבתן עתידה להסתיים בקרוב הוכנסה תקנה אשר על פיה, כאשר ניתן לציבור שירות באמצעות מידע מוקלט במערכת ניתוב שיחות יש ליצור התאמת נגישות לאדם עם מוגבלות שכלית באמצעות הקלטה בקצב איטי ובשפה פשוטה שתינתן עם תחילת מסירת המידע המוקלט ו/או באמצעות מוקדן שאליו תינתן הפניה עם תחילת מסירת המידע המוקלט (טיוטת תקנות נגישות השירות, התשס"ז-2007). אמנם תקנה זו הוכנסה כהתאמת נגישות בעבור אנשים עם מוגבלות שכלית, אך סביר להניח כי אנשים רבים נוספים יהנו מהכנסת אמצעי זה שיעשה את השירות נגיש יותר.

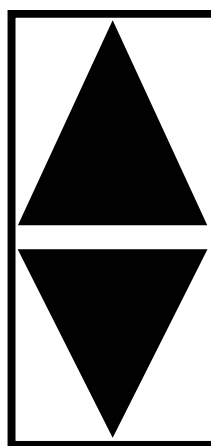
3. שימוש באמצעי עזר כתחליף לקריאה

המונח "סמלול" (פיקטוגרמה) מתייחס להצגת מידע באמצעות סמלים גרפיים, שהם סמלים בינלאומיים מוסכמים, אם קיימים, או ייצוג גרפי פשוט הניתן להבנה אינטואיטיבית במידת האפשר. אנחנו חיים היום במציאות אוריינית והשפה הכתובה מצויה בכל תחום ותחום בחיינו. בקרב אנשים עם מוגבלות שכלית קיימת שונות ניכרת בכל הקשור לרכישת קריאה, והטווח נע מאנשים המסוגלים לקרוא ברמה סבירה עד אנשים שכלל אינם קוראים או כותבים. רמת הקריאה מגוונת אף היא, ולעתים קרובות מדובר בקריאה פונקציונלית בלבד (למשל, מספרים או מילות אזהרה). נוסף על ההתאמות המופיעות בחוק ובתקנות, למשל שירותי הקראת מסמכים או סיוע במילוי טפסים, חשוב להיות ערים למרכזיותו של השימוש בסמלים כתחליף לקריאה. בחלק העוסק בתקשורת בתקן הישראלי לנגישות הסביבה הבנויה (ת"י 1918-חלק 4) (התשס"ב-2001), מצוין כי מטרת השימוש בסמלים היא בדרך כלל לשדר מסר ללא צורך בשפה מדוברת. לפיכך מכיר התקן בחשיבות השימוש בשפה חזותית אחידה ובעיצוב סמלים פשוטים, כאשר, למעט החיוב להשתמש בסמל הנגישות הבינלאומי בהתאם לצורך, שאר הסמלים המופיעים בתקן הם בגדר המלצה בלבד. התקן אינו מכיר בחשיבות

ההבנה האינטואיטיבית של הסמלים, והדבר בא לידי ביטוי, למשל, בסמל המומלץ לשימוש כסימון למעלית (ראה איור 1). לעומת זאת, בטיוטת תקנות שוויון זכויות - נגישות למבנה קיים (התשס"ז-2007) מופיע סמל למעלית אשר עומד בתנאי של זיהוי אינטואיטיבי במידת האפשר (ראה איור 2). סמל זה נבחר על פי תוצאות של מחקר השוואתי בינלאומי (Brugger, 2000) שבוצע בהסתמך על התקן האירופי לבחירת סמלים - ISO 9186 (1989) - המספק הנחיות מדויקות לאופן בחירת הסמלים ולתהליך המתאים להשוואה ביניהם כדי לאתר את הסמל הפשוט שזיהויו הוא האינטואיטיבי ביותר.

איור 2. סמל למעלית
טיוטת תקנות מבנה קיים

איור 1. סמל למעלית
ת"י 1918 חלק 4

אמצעי עזר נוסף להנגשת המידע הכתוב הוא השימוש במערכות כריזה. אמנם מערכות הכריזה הוכנסו לתקנות בעיקר כהתאמת נגישות לאנשים עם מוגבלות בראייה, אולם בשימוש נכון הן יכולות להוות התאמת נגישות יעילה גם לאנשים עם מוגבלות שכלית. עם זאת חשוב להדגיש כי אם המידע מועבר במערכת הכריזה בקצב מהיר מדי או ברמת מורכבות גבוהה מדי, הרי זה כאילו אינה קיימת בעבור אנשים עם מוגבלות שכלית. כלומר, לא די בכך שאנו משתמשים במערכת כריזה. אם ברצוננו להבטיח שהיא אכן תמלא את ייעודה כהתאמת נגישות בשביל אנשים עם מוגבלות שכלית עלינו לוודא שהמידע המועבר באמצעותה הוא פשוט יחסית ונמסר בקצב איטי. בנוסף למערכות כריזה ניתן לתרגם

מידע כתוב למידע קולי באמצעים נוספים כגון הקלטה, CD, DVD, mp3 או כל אמצעי פלט קולי אחר ובלבד שיישמר העיקרון של קצב איטי ושפה פשוטה.

העדר יכולת קריאה עשוי, בין היתר, להוות חסם לנגישות של אנשים עם מוגבלות שכלית לחלק ניכר מתחומי האמנות והתרבות. כתיבת או 'תרגום' ספרות מבוגרים לשפה פשוטה, או הכנת מידע מוקלט בשפה פשוטה ובקצב איטי כלווי לתערוכת אמנות במוזיאון עשויים לתרום ליצירת סביבה מכילה במלוא מובן המילה.

4. הכשרת נותני השירות

בעבור אנשים עם מוגבלות שכלית מהווים האנשים נותני השירות חוליה מרכזית ביצירת הנגישות לשירות. ללא שינוי משמעותי ברמת המודעות וברמת ההתנהגות בקרב נותני השירות, לא יחול שינוי אמיתי ברמת הנגישות של השירות לאנשים עם מוגבלות שכלית. ואכן, גם חוק השוויון וגם התקנות ליישום מכירים בחשיבות הכשרתם של נותני השירות ובהסדרת תהליכי ההדרכה, הפיקוח והבקרה הנחוצים לשם כך. אמנם הכשרת נותני השירות אמורה לחולל שינוי משמעותי למען כלל האנשים עם מוגבלות, אך בשביל אנשים עם מוגבלות שכלית, כמו גם בשביל אנשים עם מוגבלות נפשית או מוגבלות מהספקטרום האוטיסטי, היא עשויה להוות במקרים מסוימים את עיקר ההתאמה הנחוצה.

נגישות של שירותי הבריאות לאנשים עם מוגבלות שכלית

התאמות הנגישות הנחוצות לאנשים עם מוגבלות שכלית באות לידי ביטוי בתחומים רבים. בחרתי להתמקד בסקירת ההתאמות בתחום שירותי הבריאות כדי להדגים את העקרונות שהובאו לעיל. בסקירת ספרות נרחבת נמצא כי מרבית המחקרים שנעשו בשנים האחרונות על נגישות בקרב אנשים עם מוגבלות שכלית עוסקים בבחינת נגישותם של שירותי הבריאות בעבורם. סקרים שונים שנערכו במדינות רבות מציגים ממצאים מדאיגים אשר חוזרים על עצמם בעקביות. ממרבית המחקרים עולה כי הצרכים בתחום הבריאות בקרב אנשים עם מוגבלות שכלית גבוהים במובהק מן הצרכים הרפואיים של כלל האוכלוסייה (Krahn, et al., 2006; Quettelle, et al., 2005). לעומת

זאת הנגישות שלהם לשירותי הבריאות נמוכה יחסית לכלל האוכלוסייה (Corbin, Malina, & Shepeherd, 2005; Dovey, & Webb, 2000; Jenkins, & Davis, 2006; Melville, et al., 2006; United States Public Health Services, 2002). לדוגמה, ממאמר שסקר מחקרים שנעשו בקרב אנשים עם מוגבלות שכלית עלה כי אף שכ-92% מכלל המשתתפים דיווחו על צרכים רפואיים המחייבים טיפול של רופא מומחה, כמו לדוגמה טיפולי שיניים, רק כ-30%-40% קיבלו את הטיפול הרפואי הנחוץ. אשר לטיפול פסיכיאטרי, כ-75% מהזקוקים לו בקרב הנבדקים עם המוגבלות השכלית לא קיבלו את הטיפול הנחוץ (Cooper, 1997). גם אימהות לילדים עם מוגבלות שכלית דיווחו על קושי בקבלת הפניה לרופאים מומחים (Krauss, Gulley, Sciegaj, & Wells, 2003). הקושי הוסבר בכך שרופאי המשפחה, לעתים כתוצאה מחוסר ידע, נטו להניח שהממצא קשור ללקות הבסיסית. גם לאחר קבלת ההפניה התקשו האימהות למצוא רופא מומחה בעל הכשרה מתאימה לטיפול בילד (Kraus, et al., 2003). אחד החוקרים אף קרא לבחון את השאלה באיזה שלב של לימוד הממצאים נעשה חוסר ההיערכות מחדש של כל מערכת הבריאות להזנחה פושעת (Jenkins, & Davis, 2006). ואילו במחקר שבדק את מידת שביעות הרצון של בני משפחה ומטפלים מאיכות השירות הרפואי שמקבלים אנשים עם מוגבלות שכלית נמצא כי משתני הנגישות (כולל סיוע בקבלת השירות הנחוץ) היו מנבא טוב יותר של מידת שביעות הרצון מהשירות מאשר משתני השירות עצמם (Malaison, Black, Sachs., & Smull, 1995).

מערכות הבריאות מסתמכות כיום במידה רבה על יכולתו של האדם לזהות את הצורך שלו בטיפול, לחפש טיפול כאשר הוא זקוק לו ולתאם את מתן הטיפול. כלומר, הן מסתמכות על מודל של ניהול עצמי אשר כדי שיאפשר לאנשים עם מוגבלות שכלית גישה מספקת לשירותי הבריאות מחייב יצירת התאמות והסרת חסמים. מספר מחקרים ניסו לבחון כיצד ניתן, מחד גיסא, לעודד אנשים עם מוגבלות שכלית לניהול עצמי, ומאידך גיסא להבטיח את זכותם לקבל שירותי בריאות ורפואה איכותיים (Askheim, 2003) אנשים עם מוגבלות שכלית מתקשים לעתים לזהות שהם זקוקים לטיפול רפואי או להבין את חומרת מצבם (Lin, Wu, & Lee, 2004). יתכן שהרחבת השתתפותם בתכניות מניעה וקידום בריאות תוכל להוביל לשיפור בתחום זה (Krahn, et al., 2006). לדוגמה, נשים עם מוגבלות שכלית כמעט שאינן מבצעות בדיקות

ממוגרפיה לגילוי מוקדם של סרטן השד. במחקר שנעזר בקבוצות מיקוד כדי לנסות ולהבין את התופעה הזאת נמצא שהסיבות העיקריות הן: 1. צורך בהפניה רפואית; 2. חרדה הנובעת מחוסר הבנה של תהליך הבדיקה ושל חשיבותה; ו-3. מגבלות פיזיות נלוות והעדר מכשור נגיש. המלצות החוקרים היו שיש לפתח תכניות שִׁחור (outreach) כדי להגיע אל הנשים האלה, ליזום זימון שיעשה ע"י המכון עצמו, ויחד עם זאת להדריך אותן בשימוש באמצעים חלופיים, כגון בדיקה ידנית (Sullivan, Slack, & Hussain, 2004). נשאלת השאלה האם כדי ששירות יוגדר כנגיש די בכך שכל אדם המגיע אל השירות יוכל להשתמש בו ולהנות ממנו. או שמא נגישות של השירות כוללת גם פעילות יזומה שמטרתה להביא לכך שאנשים אכן ישתמשו באותו השירות. לדוגמה, האם אישה עם מוגבלות שכלית שאינה מגיעה לבדיקת ממוגרמה כיוון שהמידע בנושא אינו נגיש עבורה מחייבת את מערכת הבריאות לפעולה יזומה בדומה לפעולה הנדרשת ממנה על מנת להתאים מכשיר בדיקה שיאפשר לאישה המתניידת באמצעות כיסא גלגלים נגישות לאותה בדיקה?

המעבר למערכת של רפואת מומחים אמור לאפשר טיפול מקצועי וטוב יותר, אך לעתים מורכבותה של המערכת הזאת מקשה על אנשים עם מוגבלות שכלית לתמרן בתוכה ביעילות. אחת ההמלצות שממליצים המחקרים היא לשוב ולהרחיב את תפקידו של רופא המשפחה כדי שהוא יוכל לשמש גורם מרכזי, מסייע ומתווך בשביל אנשים עם מוגבלות שכלית (American Association of Child and Adolescent Psychiatry, 1999; Allison, Hennequin, & Faulks, 2000). ואולם כדי להגיע לכך יש להתגבר קודם על מה שאותר כחסם המשמעותי ביותר לנגישות של שירותי הבריאות לאנשים עם מוגבלות שכלית - הכשרה מתאימה וקידום הידע בקרב נותני השירות (Edgerton, Gaston, Kelly, & Ward, 1994; Hayden, Kim, & DePaepe, 2005; Iacono, & Davis, 2003; Krahn, et al., 2006; Melville, et al., 2005; Melville, et al., 2006; Special Olympics, 2005; Krauss, et al., 2003).

בבואנו לדון בנגישות של שירותי הבריאות קשה במיוחד להבחין בין התאמות נגישות הנעשות מתוקף חוק שוויון ובין פעולות טיפוליות הנעשות על ידי גורמי השיקום והרפואה כחלק מעבודתם המקצועית. אנשי מקצוע בתחום הרפואה והבריאות אמורים להיות בעלי ידע נרחב בכל הנוגע לצרכיהם של אנשים עם מוגבלות שכלית, אך ממחקרים

עולה שאין זה כך. במחקר שבחן את רמת הידע בקרב אחיות וצוות סיעודי נמצא חוסר ידע ניכר על-אודות צרכיהם הבריאותיים של אנשים עם מוגבלות שכלית. רק 8% מביניהם דיווחו כי הוכשרו לתקשר עם אנשים עם מוגבלות שכלית ואילו יותר מ-80% דיווחו על קושי כלשהו שנתקלו בו במהלך מתן טיפול לאנשים אלו (Melville, et al., 2006). במחקר אחר אמרו יותר מ-60% מקרב הרופאים שנבדקו שהם חשים כי אין להם ההכשרה המתאימה לטפל באנשים עם מוגבלות שכלית (Dovey, & Webb, 2000). ממצאים דומים עולים ממחקרים רבים נוספים (Iacono, & Davis, 2003; Special Olympics, 2005). חלק מהאפליה שסובלים ממנה אנשים עם מוגבלות שכלית בכל הקשור בקבלת טיפול רפואי איכותי נובע מהקושי למצוא רופא מומחה בעל הכשרה מתאימה (Allison, et al. 2000; Krauss, et al., 2003). העדר ידע עלול להוביל להימנעות ממתן טיפול לאנשים עם מוגבלות שכלית ולניסיון להפנותם חזרה למסגרות נבדלות (Dovey, & Webb, 2000). מרבית המחקרים מדגישים שיש לבנות תכניות הדרכה מיוחדות אשר יכשירו אנשים ממקצועות הבריאות והרפואה לתת שירות הולם גם לאנשים עם מוגבלות שכלית. במחקר שבחן את יעילותן של שיטות שונות להדרכת צוותים ממקצועות הרפואה והבריאות נמצא כי סדנה בהשתתפות אנשי מקצוע ואנשים עם מוגבלות אשר במהלכה חולקה ערכת הדרכה הובילה לשינוי המשמעותי ביותר הן ברמת הידע והן ביישום בפועל (Mellville, et al., 2006).

כדי להביא לשינוי משמעותי במידת הנגישות של שירותי הבריאות לאנשים עם מוגבלות שכלית אין די בשיפור הכשרתם של הרופאים ושל שאר אנשי המקצוע. לדוגמה, בפרויקט ניסיוני של ארגון 'בזכות' שהוביל פרום 'נשים עם מוגבלות למען נשים עם מוגבלות' נעשה מאמץ נרחב לעשות מרפאת נשים בבאר-שבע נגישה לנשים עם כל סוגי המוגבלות ('בזכות', 2005). נוסף על ההתאמות הפיזיות כלל התהליך הזה גם סדנת הדרכה בהשתתפות כל צוות המרפאה, החל במוקדנית וכלה במנהל המרפאה. ההתאמות הנחוצות לשיפור הנגישות לנשים עם מוגבלות שכלית באו לידי ביטוי בעיקר בהכשרת הצוות ל: פנייה סבלנית והולמת; התייחסות ישירה אל האשה עצמה, גם כאשר היא מגיעה עם מלווה; מודעות לצורך לחזור על הסברים ולוודא שהמידע אכן הובן והופנם; הבנה שיש להגיע עם מוכנות לשיתוף פעולה לפני תחילת הטיפול ולהימנע במידת האפשר משינויים בלתי צפויים במהלכו. כמו כן שונו הנהלים כך

שהובטחו קיצור זמן ההמתנה והארכת משך הביקור כדי לאפשר התמודדות עם חרדות וקשיים (ה' בן-שושן, תקשורת אישית, 2005) הכשרת נותני השירות מהווה, אם כן, נדבך מרכזי בשיפור הנגישות של שירותי הבריאות לאנשים עם מוגבלות שכלית. אך מה בדבר העקרונות הנוספים שצוינו לעיל – התאמת קצב הפעולה, התאמת רמת המורכבות והשימוש באמצעי עזר כתחליף לקריאה? כאמור, כמעט כל האנשים עם המוגבלות השכלית שראיינתי ציינו שכאשר הם נזקקים לשירותי קופת חולים או שירות רפואי אחר, הם נעזרים בבן משפחה או במטפל הן להזמנת התור והן בעת הביקור אצל הרופא. במרבית המוסדות המספקים שירותי בריאות מתבצעת כיום הזמנת התור בעזרת מערכת ממוחשבת לניתוב שיחות טלפון. האמצעים לעשותה נגישה תוארו לעיל. בנוסף, במסגרת התאמת הנהלים בתקנות נגישות השירות של משרד הבריאות ניתן יהיה להקצות לאנשים עם מוגבלות שכלית זמן רב יותר לביצוע פעולות שונות, כגון בדיקות ובירורים, ולהאריך מלכתחילה את משך התור שלהם.

אולם האתגר המרכזי הניצב בפני העוסקים בתחום הוא כיצד להתאים את המידע לרמת המורכבות הנדרשת, מבלי להסתמך על יכולת של קריאה וכתובה, כך שאנשים עם מוגבלות שכלית יוכלו לקבל טיפול רפואי איכותי. כמעט כל פעולה במערכת שירותי הבריאות כרוכה במידה זו או אחרת בהחלפת מידע כלשהו בין האדם לבין נותן השירות. אי לכך יש לבחון לדוגמה:

- כיצד להסביר מונחים רפואיים בשפה פשוטה?
- האם ומתי להשתמש באיורים ובסמלים?
- כיצד להסביר את ההליכים הנחוצים במהלך בדיקות וטיפולים שונים?
- איך מקבלים הסכמה מודעת אמינה?
- באילו אמצעים ניתן להיעזר כדי לסייע לאנשים עם מוגבלות שכלית להבין ולזכור את הוראות הטיפול?
- האם ניתן להסתפק בשירות הקראה כאמצעי סיוע למילוי טפסים או שאולי ניתן ליצור מערכת טפסים מותאמת הכתובה בשפה פשוטה ונגישה?

אלו הן כמובן רק חלק מן השאלות שיש להתמודד איתן, ואכן, גם שיפור נגישות המידע לאנשים עם מוגבלות שכלית נחשב למרכיב

מרכזי בהבטחת הנגישות לשירותי הבריאות בעבור אוכלוסייה זו (Scheepers, et al., 2005).

נראה כי נגישות מורגשת בעיקר כאשר היא חסרה. בחינת החסמים לנגישות לשירותי בריאות של אנשים עם מוגבלות שכלית מחייבת תהליך מתמשך של חשיבה, מחקר ולמידה. אחת הדילמות המרכזיות איתן צריך יהיה להמשיך ולהתמודד נוגעת למידת הקבלה של התיווך האנושי כאמצעי עזר לנגישות. בעבור חלק מהעוסקים בתחום הנגישות, שירות מכובד ועצמאי הוא שירות אשר במידת האפשר אינו כרוך בצורך להיעזר באדם אחר. אולם כשמדובר באנשים עם מוגבלות שכלית, העדר תווך או סיוע אנושי כחלק משירותי העזר לנגישות מחייב אותם לעיתים להיעזר במלווה אישי ומונע מהם את השימוש העצמאי בשירות. במאמר תחת הכותרת 'מדוע כנסים הם לפעמים על-אודותינו בלעדינו?' (Frawley, Bigly, & Forsyth, 2005) מציינים פעילים בארגוני סגור עצמי של אנשים עם מוגבלות שכלית באוסטרליה את הצורך בתווך אנושי כמרכיב מרכזי בדרכם לעצמאות ולהשתלבות. לדוגמה, אחד החסמים לנגישות שירותי הבריאות הוא הקושי בהתמצאות בבתי חולים. בתי החולים הם במקרים רבים מבנים גדולים ומורכבים שקל מאוד ללכת בהם לאיבוד. החשש מקשיי ההתמצאות במבנה מביא לכך שבמקרים רבים אנשים עם מוגבלות שכלית נאלצים להגיע עם מלווה אישי, והדבר פוגע בזכותם לפרטיות. אם עמדת המודיעין הנגישה, המחויבת על פי התקנות, תספק לאדם הזקוק לכך ליווי לצורך התמצאות במבנה הוא יוכל לבחור אם ברצונו להגיע עם מלווה אם לאו.

סיכום

אנשים עם מוגבלות שכלית, ככל אדם בחברה, זכאים לגישה למרפאות, לבתי חולים, למסעדות, לקניונים, לבנקים, לחנויות, למשרדים, לבתי משפט, למתקני ספורט, לאתרי טבע ונופש, למוזיאונים, לספריות ולכל מבנה או שירות ציבורי או פרטי אחר. תרגום זכות זו הלכה למעשה מחייב בראש וראשונה הכרה בזכותם של אנשים עם מוגבלות שכלית לניהול עצמי, קרי, שימוש עצמאי ומתוך בחירה בכל טווח השירותים והמבנים האפשרי בקהילתם. במאמר זה נעשה ניסיון להעביר את מוגבלות הנגישות של אנשים עם מוגבלות שכלית מן הסמוי אל הגלוי, ולהציע פתרונות מתאימים. התאמת קצב ביצוע הפעולה, התאמת רמת

המורכבות של המידע ושימוש באמצעי עזר כתחליף לקריאה הינם העקרונות המנחים ליצירת התאמות נגישות עבור אנשים עם מוגבלות שכלית. כמו כן, תהליך הכשרת האנשים נותני השירות עשוי להיות צעד חשוב בדרך לשינוי החברתי הנדרש כדי לאפשר השתלבות של אנשים עם מוגבלות שכלית באופן מלא בחברה ובקהילה. אבנר מוסקוביץ', שהוא הנציג הראשון של אנשים עם מוגבלות שכלית בועדה המייעצת לנציבות השוויון לאנשים עם מוגבלות, היטיב לנסח את עיקרי הדברים בעת זכייתו באות השוויון לשנת 2005 " ... אבל העיקר זה להיות יותר בריא ועצמאי שאפשר יהיה להסתובב לבד במקומות ולא להיות תלוי כל הזמן באחרים...".

רשימת המקורות

"בזכות", (2005). לראשונה בישראל - מרפאה גניקולוגית נגישה לנשים עם כל סוגי המגבלות, **ידיעון "בזכות"**, ספטמבר. אוחר, 7, מרס, 2007 מ:
www.bizchut.org.il/heb/upload/newsletters/newsletterhebsep2005.pdf

טיוטת תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (נגישות למבנה קיים), התשס"ז-2007. אוחר, 15, מרס, 2007 מ:
www.justice.gov.il/MOJHeb/NetzivutNEW

טיוטת תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (נגישות השירות), התשס"ז-2007. אוחר, 15, מרס, 2007 מ:
www.justice.gov.il/MOJHeb/NetzivutNEW

חובב, מ', ועמינדב, ח', (2006). מדיניות הטיפול של משרד העבודה והרווחה באדם המפגר בעשור האחרון, והפעילות למעשה. בתוך מ. חובב ופ. גיטלמן (עורכים), **מבידול לשילוב: התמודדות עם מוגבלויות בקהילה** (עמ' 102-65). רעננה: בית איזי שפירא.

חובב, מ', ורמות, א', (1998). התפתחות שירותי הרווחה בישראל בתחום הטיפול באדם המפגר. בתוך א. רימרמן, מ. חובב, א. דובדבני, וא. רמות (עורכים), **נכות התפתחותית ופיגור שכלי בישראל: צרכים ומענים** (עמ' 168-156). ירושלים: מאגנס.

לוי, ב', (2004). **מחסור במטפלים באנשים עם פיגור שכלי במעונות הממשלתיים**. ירושלים: הוצאת הכנסת - מרכז מחקר ומידע.

מושכל, ר', (מרס 2007). **תכנון לאנשים עם פיגור שכלי בקהילה**. הרצאה בכנס אדריכלות חברתית: תכנון מותאם לאנשים מיוחדים, חולון, ישראל.

פלדמן, ד', (2006). תרומתו של חוק שוויון לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998 לקידום זכויותיהם והשתלבותם של אנשים עם מוגבלות שכלית בחברה הישראלית. בתוך מ. חובב ופ. גיטלמן (עורכים), **מבידול לשילוב: התמודדות עם מוגבלויות בקהילה** (עמ' 64-21). רעננה: בית איזי שפירא.

פלדמן, ד', ובן משה, א', (2006). **אנשים עם מוגבלות בישראל 2006**. ירושלים: נציבות בשוויון לאנשים עם מוגבלות.

רונן, ח', (2005). **פיגור שכלי: עיון, דרכי עבודה והוראה**. קרית ביאליק: "אח".

רימרמן, א. וכץ, ש. (2005). המדיניות כלפי נכים בישראל: סוגיות מרכזיות, **הדעה הרווחת**, 65, 7-3.

תקן ישראלי - ת"י 1918 - חלק 4 (2001), תל-אביב: מכון התקנים הישראלי. אוחזר, 10, דצמבר, 2006 מ:
www.justice.gov.il/MOJHeb/NetzivutNEW/Negishut/HukimVetakanot/Tkanim

Allison, P. J., Hennequim, M., & Faulks, D. (2000). Dental care among individuals with Down syndrom in France. *Special Care Dentist*, 20, 28-34.

American Association of Child and Adolescent Psychiatry, (1999). Practice parameters for the assessment and treatment of children, adolescents and adults with mental retardation and comorbid mental disorder. *Journal of the American Child and Adolescent Psychiatry*, 38, 5s-31s.

- Askheim, O. P. (2003). Personal assistance for people with intellectual impairments: Experiences and dilemmas. *Disability and Society*, 18, 325-339.
- Bonham, G. S., Basehart, S., Schalock, R. L., Marchand, C. B., Kirchner, N. & Rumenap, J. M. (2004). Consumer-Based Quality of Life Assessment: The Maryland Ask Me! Project. *Mental-Retardation*, 42, 338-355.
- Brugger, C. (2000). *Report to the Austrian Standards Institute*, Vienna. Retrieved April, 5, 2006, from:
www.get2testing.com/T_Elevator_E.htm
- Cooper, S. A. (1997). Psychiatry of elderly compared to younger adults with intellectual disabilities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 10, 303-311.
- Corbin, S., Malina, K., & Shepeherd, S. (2005). *Special Olympics world summer games 2003 healthy athletes screening data*. Washington, D.C.: Special Olympics.
- Disability is Natural, (2007) *Progressive self advocacy*. Retrieved April, 9, from:
www.disabilityisnatural.com/peoplefirstlanguage.htm
- Dovey, S., & Webb, O. J. (2000). General practitioners' perception of their role in care for people with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 44, 553-561.
- Dybwad, G. (2000). Setting the stage historically. In G. Dybwad & Bersani, H. Jr. *New voices: Self-advocacy by people with disabilities*. Cambridge: Brookline books.
- Edgerton, R. B., Gaston, M. A., Kelly, H. & Ward, T. W. (1994). *Health care for aging people with mental retardation*. *Mental Retardation*, 32, 146-150.

- Ellison, C. (2005). Costs and Outcomes of Community Services for People with Intellectual Disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 30, 243.
- Frawley, P., Bigly, C., & Forsyth, H. (2005). Why are conferences "Sometimes about us without us?" *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, 31, 249-251.
- Hayden, M. E., Kim, S. H., & DePaepe, P. (2005). Health status, utilization patterns, and outcomes of persons with intellectual disabilities: Review of the literature. *Mental Retardation*, 43, 175-195.
- Iacono, T., & Davis, R. (2003). The experiences of people with developmental disability in emergency departments and hospital wards. *Research in Developmental Disabilities*, 24, 247-264.
- ISO 9186 (1989). Retrieved December, 15, 2006, from:
www.iso.org/iso/en/ISOOnline.frontpage
- Jenkins, R. & Davis, R. (2006). Neglect of people with intellectual disabilities: a failure to act? *Journal of Intellect Disabilities*, 10, 35-45.
- Krahn, G. L., Hammond, L., & Turner, A. (2006). A Cascade of Disparities: Health and Health Care Access for People with Intellectual Disabilities. *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews*, 12, 70-82.
- Kraus, M. W., Gulley, S., Sciegaj, M., & Wells, N. (2003). Access to specialty medical care for children with mental retardation, autism, and other special health care needs. *Mental Retardation*, 41, 329-339.
- Lachapelle, Y., Wehmeyer, M. L., Haelewyck, M. C., Courbois, Y., Keith, K. D., Schalock, R. L., et al. (2005). The relationship between quality of life and self-determination: An international study. *Journal of Intellectual Disability Research*, 49, 740-744.

- Larson, S. A., Lakin, K. C., Anderson, L., Kwak, N., Lee J. H., & Anderson, D. (2001). Prevalence of mental retardation and developmental disabilities: Estimates from the 1995/1995 National Health Interview Survey Disability Supplements. *American Journal on Mental Retardation*, 106, 231-252.
- Lin, J. D., Wu, J., & Lee, P. N. (2004). Utilization of inpatient care and its determinants among persons with intellectual disability in day care centers in Taiwan. *Journal of Intellectual Disabilities Research*, 48, 655-662.
- Luckasson, R., Borthwick-Duffy, S., Buntinx, W. H. E., Coulter, D.L., Craig, E.M., Reeve, A., et al. *Mental retardation: Definition, Classification, and systems of support*. (10th ed.). Washington, D.C.: American Association on Mental Retardation, 2002.
- Malaison, V. A., Black, M. M., Sachs, M. L., & Smull, M. W. (1995). Services for adult family members with mental retardation: Perceptions of accessibility and satisfaction. *Mental Retardation*, 33, 181-185.
- Melville, C. A., Finlayson, J., Cooper, S. A., Allan, L., Robinson, N., Burns, E., et al. (2005). Enhancing primary health care services for adults with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 49, 190-198.
- Melville, C. A., Cooper, S. A., Morrison, J., Finlayson, J., Allan, L., Robinson, L., et al. (2006). The outcomes of an intervention study to reduce the barriers experienced by people with intellectual disabilities accessing primary health care services. *Journal of Intellectual Disability Research*, 50, 11-17.
- Ouellette, K. H., Garcin, N. Lewis, M.E., Minnes, P., Martin, C., Holden, J.J. (2005). Addressing health disparities through promoting equity for individuals with intellectual disability. *Canadian Journal of Public Health*, 96, Suppl 2:S8-22.

- Palmer, S. B., Wehmeyer, M. L., Gipson, K., Agran, M. (2004). Promoting access to the general curriculum by teaching self-determination skills. *Exceptional Children*, 70, 427-439.
- People first (2007). People first of London, UK. Retrieved March, 15, 2007, from: www.peoplefirst.org.uk
- Scheepers, M., Kerr, M., O'Hara, D., Bainbridge, D., Cooper, S. A., Davis, R. F. G., et al. (2005). Reducing health disparity in people with intellectual disabilities: A Report from health issues special interest research group of the international association for the scientific study of intellectual disabilities. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 2, 249-255.
- Shogren, K. A., Wehmeyer, M. L., Reese, R.M., O'Hara, D. (2006). Promoting self-determination in health and medical care: A critical component of addressing health disparities in people with intellectual disabilities. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 3, 105-113.
- Special Olympics (2005). Family physicians and special Olympics announce partnership to improve access to health care and sports participation for people with intellectual disabilities. Retrieved September, 29, 2005, from: www.specialolympics.org/NR/rdonlyres/e51q5czkqv5vwulp51x5tmny4mcwhyj5vq6euizrooqcaekeuvmkg75fd6wnj62nhlsprlb7tg4gwqtu4xffauxzsge/healthstatus_needs.pdf
- Sullivan, S. G., Slack, L. M., & Hussain, R. (2004). Understanding the use of breast cancer screening services by women with intellectual disabilities. *Soz Praventivmed*, 49, 398-405.
- United States Public Health Services (2002). Closing the gap: A national blueprint to improve the health of persons with mental retardation. Washington, D.C.
- Wehmeyer, M. (1996). Self determination for youth with significant cognitive disabilities, in L. Powers, G. Singer, & J. Sowers

(Eds.). *On the Road to Autonomy* (pp. 115-151). Baltimore: Paul-Brooks.

Wehmeyer, M. L., Garner, N., Yeager D., Lawrence, M., Davis, A. K. (2006). Infusing self-determination into 18-21 services for students with intellectual or developmental disabilities: A multi-stage, multiple component model. *Education and Training in Developmental Disabilities*, 41, 3-13.

World Health Organization (2001). *International Classification of Functioning Disability, and Health*. Geneva, Switzerland: World Health Organization.

הגברת הנגישות הפיזית והחברתית והעצמתה בעזרת בעלי חיים

יוסף טרקל

מבוא

ההתקדמות שחלה במישור הטכנולוגי הביאה לפתרונות שנתנו מענה לרבים מצורכיהם של אנשים מוגבלים פיזית, במגוון תחומים: היגינה, הלבשה, קניות, הכנת מזון ועוד. אולם להיבטים אחרים בחייהם של אנשים עם מוגבלות פיזית, היבטים חשובים לא פחות, כמו צרכים חברתיים, לא מספקת הטכנולוגיה מענה.

בד בבד עם השיפורים הטכנולוגיים ועם המעבר לחיים עירוניים, שגרם לניתוק הקשר הישיר בין האדם לטבע, הוכנסו יותר ויותר חיות מחמד לחיק המשפחה, וזאת במטרה לפצות על ניתוק זה. כיום, מספר בעלי החיים השוהים במחיצת בני האדם גדל והולך, ובארצות מפותחות כמעט בכל בית שני חי בעל חיים כלשהו. המודעות לחשיבותם של בעלי החיים עולה אף היא, ובמקרים רבים תרומתם של בעלי החיים לאדם גדולה מתרומתו של האדם להם. בנוסף לקישור לטבע, חיית המחמד אף יכולה להגביר את הנגישות הפיזית והחברתית של בעליה ולצמצם את הפערים החברתיים שהטכנולוגיה לא השכילה לצמצם.

התפתחויות בתחום הרפואה העלו את תוחלת החיים, הן של האדם הבריא והן של אנשים עם מוגבלות. כתוצאה מכך, רבים יותר משתלבים בקהילה ובעלי החיים באים לעזרתם במגוון תפקידים חדשים. תרומתם של בעלי החיים לאנשים עם מוגבלות ניכרת בכמה תחומים:

1. בעלי חיים שהוכשרו לסייע במשימות מוגדרות, הנותנות מענה חלקי להתמודדות הישירה עם הנכות או הלקות. למשל, כלבי נחייה המסייעים לעיוורים בניידות; כלבי שמיעה המסייעים ללקויי השמיעה ומסמנים באמצעות התנהגות מסוימת על מידע קולי מהסביבה; כלבי שירות המבצעים מגוון מטלות בעבור אנשים המרותקים לכיסא גלגלים; כלבי התרעה בפני התקפים אפילפטיים; וכלבים לחולי אלצהיימר. סיוע מסוג זה מגביר את ביטחונם העצמי של האדם עם המוגבלות, את עצמאותו ואת נגישותו הפיזית.

2. לכלבים המסייעים תפקיד מיוחד, בנוסף לעזרה הפיזית שלה יועדו, והוא תמיכה נפשית באדם עם המוגבלות, שמאפשרת לו להתמודד טוב יותר עם מוגבלותו.
 3. מהיותן מושכות, משמשות חיות המחמד מתווך להתקרבות חברתית. לרוב, אנשים שאינם מוגבלים בעצמם חוסר נוחות ומבוכה במפגש עם אנשים עם מוגבלות, וחיית מחמד הנמצאת במחיצת האדם המוגבל משמשת גורם מושך ומקרב. עם 'שבירת הקרח' נוצרת התקשרות ראשונית עם אותו אדם, המאפשרת לו להיות מוערך על פי אופיו ותכונותיו ולא על פי הופעתו החיצונית. בדומה, בעת טיפול פסיכולוגי המטופל נוטה לתקשר טוב יותר עם המטפל כאשר נוכח בטיפול בעל חיים, המשמש מתווך ולרוב גם נושא לשיחה. לנגישות החברתית, שבה בעל החיים משמש זרז להתקרבות, זוכים כל בעלי חיות המחמד, בלי קשר להיותם אנשים עם מוגבלות.
 4. לחיות המחמד גם השפעה עקיפה על הנגישות החברתית, הנובעת מחשיבותן הרבה לבעליהן. החיות מספקות מקור לדאגה (care) יומיומית, ומכאן - מקור לתעסוקה ולפעילות פיזית התורמים לבריאות, מקור ליצירת קשר גופני ולהבעת חיבה ואמצעי להפגת בדידות ודיכאון. פעילויות אלה תורמות לשמחת החיים של האדם, מגבירות את ביטחונו העצמי, ובכך מאפשרות ומזרזות את התפתחותם של קשרי גומלין חברתיים (Serpell, 1991).
- בפרק זה נעמוד על תרומתם של בעלי חיים, ובמיוחד כלבים, להגברת נגישות החברה לאנשים עם מוגבלות.

כלבים במגוון תפקידים

מזה אלפי שנים כלבים מלווים את האדם ועוזרים לו במגוון משימות: גילוי והבאה של טרף, הגנה על עדרים, סיפוק חום וחברה ועוד. למרות השינויים בסביבת המחיה ובמבנה החברתי של האדם, ממשיכים הכלבים לשרתו בדרכים חדשות ולהיות הטובים בידידיו (Burch, Bustad, Duncan, Fredrickson & Tebay, 1995).

כלבי סיוע (Assistance Dogs) הם כלבים שעברו אימון מיוחד כדי לעזור לאנשים עם מוגבלות להתגבר על הקשיים הנגרמים עקב מוגבלותם. כלבים אלה מאולפים לבצע באמינות משימות המתאימות

לענות על צורכי בעליהם המוגבלים, ובכך הם יכולים להחליף, במידה מסוימת, את המסייעים האנושיים. למרות שהרעיון של כלבי סיוע אינו חדש, לא ידוע מתי בדיוק אומן כלב הסיוע הראשון. אולם ידוע כי בגרמניה, כבר במהלך מלחמת העולם הראשונה, נעשו מאמצים לספק כלבי נחייה לעיוורים. מאוחר יותר אולפו כלבים כמסייעים גם לאנשים עם מוגבלויות אחרות: כלבי שמיעה, כלב התרעה בפני התקפי עוויתות וכלבי שירות. בשנת 1990 הוטבע בארה"ב המונח כלבי סיוע (Assistance Dogs) לתיאור כל הכלבים שאולפו באופן מסוים למען ביצוע משימות לטובתו של האדם עם המוגבלות. השימוש במונח כללי זה נמצא יעיל משתי סיבות: ראשית - בצורה זו ניתן בקלות לזהות את הכלב המסייע, ושנית - הוא עוזר במניעת חשיפת הליקוי הבריאותי המסוים של הבעלים.

כלבי סיוע יכולים להיות מכל גזע, גודל, צבע או זווית. לעתים הם נושאים ציוד מזהה, כגון רתמה, תיק גב, קולר מיוחד או רצועה, ובמקרים אחרים אין הם נושאים ציוד כזה. את כולם מייחדת היכולת לבצע משימות רבות העונות על צורכי בעליהם מבלי להפריע או לגרום נזק כלשהו.

כלבי נחייה לעיוורים

הדוגמה המוכרת ביותר של בעלי חיים העוזרים להגברת הנגישות הפיזית היא כלבי נחייה לעיוורים. ללקויות ראייה השלכות פיזיות, פסיכולוגיות וחברתיות, שלרוב גורמות לחוסר ביטחון ולמצב חברתי ירוד. אחת המגבלות היא קושי בהתמצאות מרחבית, הגורר הגבלה של יכולת הניידות ומחייב טיולים קצרים בסביבה מוכרת עם יעדים ברורים. בנוסף, דימוי הגוף של העיוור אינו כשל אדם רואה, ומביא לאומדן לא מדויק כלפי המרחב והסביבה. מגבלה נוספת היא חוסר האפשרות לכתוב ולקרוא, ולפיכך קיים צורך מתמיד בתקשורת מילולית או אחרת. עדיין לא פותח ציוד מתאים שיכול להחליף את הראייה, הן לצורך ניידות והן לצורך תקשורת. המתקנים הקיימים, המיועדים לציבור העיוורים, מחייבים עזרה מאנשים רואים בתהליך למידת השימוש במתקן ולאחר מכן גם בחיי היום יום. העיוור תלוי באנשים שסביבו, ולעתים קרובות עליו להחליט האם לבקש עזרה, ממי ומתי (Zee, 1983).

תגובותיו של העיוור לעיוורון נעות בין אי־נוחות פיזית לתסכול וטרגדיה. כמו כן, לעיוורון השפעה על גיבוש זהותו והערכתו העצמית

של העיוור. מצבו מדומה לכלא: העיוור יכול לבחור למרוד בכלא או להסתגר בו. אם הסביבה מעודדת הסתגרות, העיוור עלול להפוך לסביל לחלוטין ולאבד מעצמאותו ואף מיכולתו לקבל החלטות. מבחינה חברתית צפויים לעיוור חסמים, הנובעים הן מצדו של העיוור והן מצד הסביבה. העיוורון עצמו לא מאפשר לעיוור לקלוט רמזים חברתיים או מידע חזותי מהאנשים שסביבו. לפיכך, לעתים חסרים לעיוור ביטחון עצמי או כישורים חברתיים, והוא מלווה בפחד מהאופן שבו ישפט אותו. מצד החברה, לאדם העיוור יש סטיגמה המייחסת לו תכונות מופרכות, כמו נחיתות, דיכאון, מלנכוליות, מופנמות, כושר נבואי וכישורים מוזיקליים, דבר העלול לגרום לחוסר כבוד כלפיו. התפיסה של הלא-מוגבלים את העיוור כלא-מושך, לא-עצמאי וחסר יכולת תפקוד מובילה להגברת הרתיעה וחוסר הנוחות במחיצת אנשים עיוורים (Siller, Vann, Ferguson, & Holland, 1967).

דווקא חקיקה חברתית לטובת העיוורים מוסיפה להיבדלותם מן החברה. תפיסה עצמית או זהות אישית הן הבסיס לחוויית האדם כיוצר חברתי אנושי. ילד רואה את עצמו כפי שאחרים רואים אותו, ובהתאמה - יחסי הגומלין בין העיוור לסביבתו מספקים את הבסיס להגדרת ערכו העצמי ותפקידו החברתי. לרוב מאמץ העיוור את התכונות שהחברה מייחסת לו והופך להיות מה שמצפים ממנו להיות.

התרומה החיובית של כלבי הנחייה אינה מסתכמת בכך שהכלב מאפשר לעיוור להתנייד בחופשיות, אלא מתבטאת גם בהיבטים חברתיים ונפשיים. במחקרים רבים נמצא שכלב הנחייה תורם לעיוור ולהתמודדות עם מוגבלותו. הכלב מסור, אמין, מסתגל למצבים, נלהב, נאמן לעבודתו והתנהגותו צפויה. הצרכים והיכולות, הן של הכלב והן של העיוור, תורמים לחיזוק הקשר ביניהם. עיוורים בעלי כלבים הדגישו את ההשפעות הפיזיות, הפסיכולוגיות והחברתיות שיש לכלב עליהם ואת יכולתם להתמודד טוב יותר עם בעיות.

תרומתו של הכלב לעיוור מתבטאת בהיבטים שונים:

- **צרכים פיזיים:** העיוור פעיל, רגוע ובטוח בתנועותיו.
- **בטיחות:** לעיוור תחושה כי הכלב לוקח על עצמו חלק מהאחריות בטיולים, וכך העיוור יכול להגיע למקומות רחוקים יותר ובזמן קצר יותר.

- **שייכות:** מסירותו של הכלב מפרה את בדידות בעליו. "נראה כי כלבי משמש חולייה מקשרת ביני לבין אנשים רגילים. כמה מחסומים נפלו, הם מתקרבים אליי בפחות פחד, אהבתנו ההדדית לבעלי חיים, ולעתים התלות בהם כבני לווייה, מחברים אותנו יחד" (Zee, 1983).
- **הערכה:** העיוור חש כי אנשים סביבו מכבדים ומעריכים אותו כשהוא מתהלך עם כלבו והוא חש גאווה. נדמה כי אנשים מרחמים פחות על עיוור המלווה בכלב נחייה כי 'יש מי שמטפל בו'.
- **הוויה עצמית:** תחושת הדימוי העצמי עולה והספונטניות והפתיחות לחוויות גוברות. העיוור חש כי הכלב סומך עליו ועל יכולתו לטפל במצבים בלתי צפויים.

עיוורים הודו כי בעקבות קבלת הכלב אזרו אומץ לעזוב את המשפחה ולגור לבד. אנשים רבים ניסו להסביר את הכוח הטמון ביחסי הגומלין כלב-אדם בהשפעה ההדדית המתרחשת ביניהם, כאשר הכלב מתאים עצמו לאדם והאדם מאמץ לעצמו התנהגויות של כלבו, כגון התגברות על מכשולים, אומץ, סובלנות, אמון ומשחק.

'כשניגשתי לריאיון עבודה ראשון, אנשים התלוננו על דפי (הכלבה), אך עמדתי לצדה והסברתי על האילוף שעברה ועל התנהגותה הטובה. לא ידעתי לפני כן שאוכל להיות כה משכנע בציבור. סוד ההצלחה הוא האמונה בעצמך והיכולת לנצח אחרים. אני ודפי צמד מנצח'. הכלב מחזיר לבעליו את העצמאות ואת האמון בעצמו, ועוזר לשמר את כוח הרצון ולא לוותר (Zee, 1983).

העיוור תלוי בעזרה מסביבתו ונאלץ לבקש אותה תכופות ולהביע את תודתו בהתאם, דבר המונע יחסי חברות ספונטניים ורגועים. בניגוד לתלות באדם אחר, כלב הנחייה זמין תמיד. העיוור לא נאלץ להמתין לעזרה או לבקש אותה, וכך לא מאבד מכבודו העצמי כפי שמתרחש בבקשת עזרה תכופה מסביבה מתנשאת או מרחמת. העיוור שמתגמל את כלבו בקביעות שומר על מסירותו. הכלב מקבל את בעליו ללא שיפוט, והתקשורת היעילה בין הכלב לבעליו תורמת ליציבות הקשר ומבטלת את הפחד מתלות יתר או מדחייה. התקשורת הלא-מילולית בין האדם לכלבו מתבססת על מחוות, הבעות, מקצב דיבור וכדומה, ובניגוד לתקשורת מילולית, אין בה מקום רב לערפול או לחוסר בהירות בכוונת הצדדים המתקשרים. עומק יחסי הגומלין בין האדם לכלבו נחקר בקפדנות, ונמצא כי כל שותף בצוות מתנהג כמצופה ממנו ובכך מספק

'רציונל' להתנהגות שותפו. כל עוד הצדדים מתנהגים באופן מובן ומקובל ומפתחים ציפיות מציאותיות, הקשר עצמו, שבו ההתנהגויות מותאמות זו לזו, יציב ומשלים (Watzlawick, Bavelas & Jackson, 1967).

כלבי שירות

כלבי שירות (Service Dogs), שמסייעים לאנשים שמוגבלים בתנועה או בניידות, מוכרים מליווי אנשים המרותקים לכיסאות גלגלים. כלבים אלה מאומנים לבצע מספר רב של משימות שהאדם המוגבל פיזית אינו יכול לבצען. הם מאומנים להרים חפצים שנפלו, לפתוח דלתות, לעזור במשיכת כיסא הגלגלים, לעזור בנשיאת משאות קלים ועוד. כלב השירות מאומן גם לסייע לבעליו בבית בהדלקה וכיבוי של אור, בפשיטת גרביים או בגדים אחרים, בהבאת חפצים ועוד.

עד היום אומנו אלפי כלבים לשירות אנשים עם מוגבלות ברחבי העולם, אך כלב השירות הרשמי הראשון שנודע ברבים היה ת'נדר (thunder, רעם). ת'נדר היה כלב רועים גרמני שחי במשפחה בניו-ג'רסי, שבה בטי נולדה ללא ידיים ובעלה לן נולד עם יד אחת. לן אילף לבדו את ת'נדר לבצע מגוון פעולות, אך טען כי ת'נדר כבר ידע לבדו מה מבקשים ממנו לעשות. ת'נדר הדליק וכיבה את האור, הרים את שפופרת הטלפון, נשא את שואב האבק על חלקיו ממקום למקום, פינה כלי אוכל מהשולחן לכיור, הצליח אפילו להעביר פחיות משקה במעלה המדרגות מבלי לשפוך את תכולתן, פתח דלתות ואף הפקיד המחאות בבנק. בשל יכולותיו הרבות נסעו תנדר' ובעליו ברחבי ארה"ב וקנדה להציג את כישורו, ואף נפגשו עם נשיא ארה"ב ריצ'רד ניקסון בבית הלבן. תנדר', שכונה 'כלב הפלא', הלך לעולמו ב-1981, אך שימש דוגמה ומופת ליכולתם של כלבים לסייע לאין שיעור לבני האדם (קיוזאק, 2000).

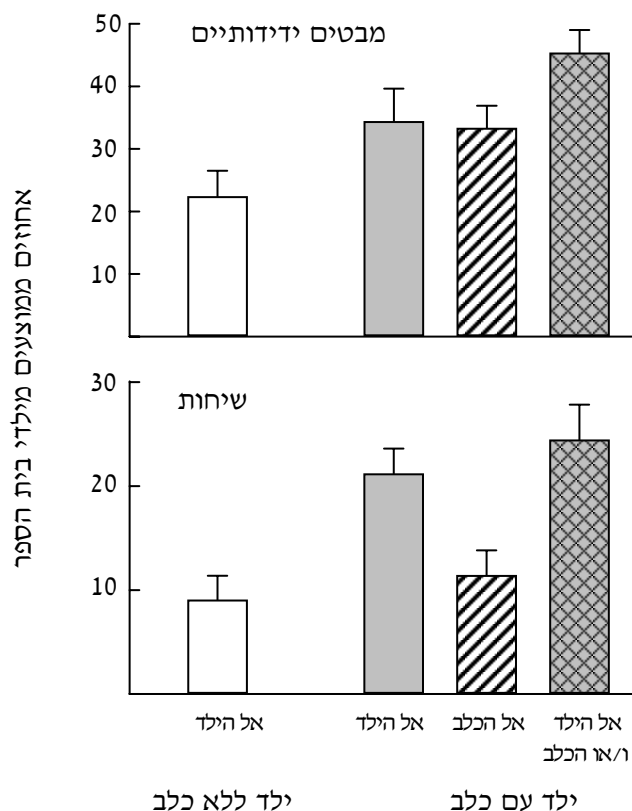
שני המקרים שלהלן יכולים להעיד על חשיבותם הרבה של כלבי השירות. ד', בת 38, נשואה ואם לשני ילדים סובלת מטרשת נפוצה (multiple sclerosis). התסמינים המתמשכים כוללים חולשה בשרירי צד שמאל, בעיות קואורדינציה, חוסר שליטה בשרירים, נטייה לאיבוד שיווי משקל, איברים רדומים ותשישות. לפני קבלת הכלב הגבילה ד' את פעילותה כדי להקטין את הסיכוי להיפצע: נמנעה מלהתקלח כאשר הייתה לבדה בבית, צמצמה את מעורבותה בבית הספר של ילדיה וכדומה. לאחר רכישת כלב השירות חלו שינויים חיוביים בחייה,

המתבטאים ביכולתה לחיות ביתר עצמאות. הכלב עוזר לד' לעלות ולרדת במדרגות, תוך מתן תמיכה ואיזון בשיווי משקל ותנופה ובעצם משמש כמעקה נייד; הכלב, שאומן להרים חפצים מהרצפה, מפחית את מספר הפעמים שבהם צריכה ד' להתכופף כדי להרים חפצים; כמו כן, כאשר ראייתה מתערפלת מוביל הכלב את ד' בבטחה אל תוך הבית או מספק תחושת הגנה כאשר היא זקוקה למנוחה במקום ציבורי. בנוסף על ביטחון עצמי גבוה, דיווחה ד' על הפחתה של 75% מהזמן שבו היא שוהה בכיסא הגלגלים הממונע שלה, בזכות עזרתו של הכלב בהליכה.

ב', בן 13, סובל משיתוק מוחין, מתקשה בתנועה, בשמירה על שיווי משקל, בקואורדינציה ובדיבור. כלב שירות נרכש בעבורו במטרה לסייע לו בהליכה, בנשיאת חפצים, בקימה מנפילה, בפתיחת דלתות ובהבאת חפצים. בעקבות רכישת הכלב דיווחה אימו של ב' על עלייה משמעותית ברמת החברות שלו, שנבעה מכמה גורמים: הכלב היווה גורם משיכה להתעניינות בב' מצד בני גילו, וכן חלה הפחתה במספר הפעמים שבהם הורה או מסייע ניגש לב' וכך עלה ביטחונו העצמי. לאחר שב' למד לתקשר מילולית עם הכלב חל גם שיפור בדיבורו. הירידה בעוויתיות (spasticity) והשיפור בכוח השרירים ובקואורדינציה תרמו לעלייה ביכולת הדאגה הפיזית לכלבו ובכושר הניידות שלו.

באחד מהמחקרים שבהם נבחנה התרומה החברתית של כלבי השירות, נמצא, שילדים מוגבלים שביקרו באזור קניות עמוס זכו ליותר תגובות ידידותיות מהעוברים והשבים כשהיו במחיצת כלבם לעומת אותם ילדים כשבאו בלי הכלב (תרשים 1) (Mader, Hart, & Bergin, 1989).

תרשים 1: אחוזים ממוצעים של ילדי בית הספר ומידת ההתייחסות שלהם אל הילד ו/או הכלב כאשר הילד הנעזר בכיסא גלגלים מלווה בכלב או נמצא לבדו

מחקר מאוחר יותר הראה שנוכחות כלב שירות משפרת את מצבו הפסיכולוגי של הבעלים, את ההערכה העצמית שלו ואת מעורבותו בקהילה. יותר מכך, בעליהם של כלבי שירות דיווחו על ירידה של כ-72% מהזמן שבו הם נזקקו לסיוע אנושי. בנוסף על תחושת העצמאות הגוברת וההפחתה בעזרה האנושית שלה נזקק החולה, יורדת גם עלות הטיפול האנושי, שהיא גבוהה יותר מעלות הטיפול בכלב ואילופו. במקרים מסוימים החיסכון בעלות יכול להגיע עד למאות דולרים בשבוע (Allen, 1994).

הטיפול בכלב כשלעצמו (הדאגה לצרכיו ולרווחתו) מפתח תחושת אחריות, העוזרת לאדם לקיים יותר קשרי גומלין חיוביים עם סביבתו. השפעת כלבי השירות על בעליהם או על המקורבים להם כוללת השפעות פיזיות, פסיכולוגיות וחברתיות. התועלת המתקבלת שונה מאדם לאדם על פי מצבו הפיזי והנפשי של הבעלים. בנוסף על העזרה הפיזית, גוברות תחושת הערך העצמי, הביטחון והאמון של הבעלים, ופוחתות תחושות הבדידות והתסכול. הכלבים מפחיתים את תלותו של האדם באנשים אחרים או בעזרים טכניים, ומסירים חלק מדאגתם של המקורבים למוגבל באשר לרווחתו המתמדת. יתרון נוסף הוא אפשרותו של הכלב להסיט אליו את תשומת הלב החברתית, ולספק מוקד עניין שאינו מכוון למוגבלתו של בעל הכלב.

כל אדם שמוגבלותו משפיעה במובהק על אחד או יותר מתפקודי החיים יכול להפיק תועלת מכלב שירות. אם איכות חייו של המוגבל יכולה להשתפר מהעברת משימות מסוימות לכלב, רצוי שיפנה למוסדות המתאימים לקבלת כלב שירות. אולם, ההחלטה לרכוש כלב טומנת בחובה התחייבות מהותית של התאמת אורח החיים וחייבת להיות מתוך בחירה של הבעלים. הכשרת כלב השירות מתבצעת באמצעות תוכניות אימון מיוחדות, וחשוב שהכלב שייבחר יהיה מאומן לספק את העזרה הרלוונטית לצורכי הבעלים.

בארצות הברית מתירים חוקים פדרליים וחוקי מדינה לכלבי סיוע להתלוות לבעליהם המוגבלים אל בתי מגורים ציבוריים. כלבי הסיוע מסוגלים להגיש עזרה לבעליהם בכל עת ובכל מקום, הן בבית והן מחוצה לו (במסעדות, חנויות, בתי חולים ומרפאות). נכון לשנת 1995, התוכניות להכשרת כלבי סיוע בארה"ב הן כנראה המגוונות והמתקדמות ביותר בעולם, אך גם בארצות אחרות מכירים בחשיבות פיתוח תוכניות איכותיות להכשרת כלבי סיוע. כיום, הדרישה לכלבי סיוע גדולה מן ההיצע, והתקווה היא שמצב זה ישתנה לטובה בשנים הבאות.

כלבי שמיעה (Hearing Dogs)

השימוש בכלבים לעזרת חירשים וכבדי שמיעה הוא בשנות ה-80 של המאה ה-20. עד לשנת 1991 אולפו כ-440 כלבי שמיעה מדי שנה; יותר מ-3,000 כלבים אולפו בעשרות תוכניות להכשרת כלבי שמיעה (Hart, Zasloff & Benfatto, 1996). בתוכניות לכלבי שמיעה מאלפים גם כלבים ממקלטים וגם כלבים ששייכים כבר לבעלים חירשים ויש צורך להכשירם לתפקידם החדש. כלבי השמיעה מאומנים בעיקר להתריע בפני

בעליהם על רעשים או קולות מסוימים: בכי תינוק, גלאי עשן, שעון מעורר, צלצול בדלת או בטלפון, מד הזמן בתנור ועוד.

מרבית בעלי הכלבים טענו כי הסיבה המרכזית לרכישת כלב שמיעה היא התרעה על קולות. סיבות נוספות שצוינו היו הגנה וחברה. לרוב, האדם החירש לא נראה מוגבל, אך מרגע יצירת הקשר עמו מתעוררת רתיעה, המקשה עליו עוד יותר לתקשר, מאחר שהוא מסתמך, לרוב, על קריאת שפתיים. למרות שליקוי השמיעה אינו נראה לעין, חלק מן החירשים מסתירים את מוגבלותם. דווקא ליווי של כלב שמיעה, הלוברש שכמיהה המציינת את כישוריו המיוחדים, מצביע על מוגבלותו של החירש ומביאה לכך שליקוי השמיעה שלו מועלה למודעות הסביבה. כתוצאה מכך, האדם המלווה בכלב שמיעה לא מתאמץ עוד להידמות למי ששייך לקהילת השומעים. ולנטיין ושותפיו (Valentine, Kiddoo & LaFleur, 1993) מצאו, כי לאחר קבלת כלבי שמיעה חל אצל בעלי הכלבים שיפור במגוון היבטים פסיכולוגיים, כגון תחושת ביטחון, עצמאות, ביטחון עצמי, רוגע ופעילות. ממחקר שבדק את הקשר בין החזקת כלב שמיעה לבין בדידות בעליו, מצוקתו והשינוי ביחסים החברתיים שלו עולה, כי כלב הממלא את תפקידו בהתרעה על קולות ורעשים מקנה לבעליו תחושת ביטחון ומביא להפחתה רבה במתח, במצוקה ובתחושת הבדידות בהשוואה לתקופה שלפני קבלת הכלב, וכן לעלייה מובהקת בקשרי הגומלין החברתיים (Guest, Collis & McNicholas, 2006). בעלי הכלבים מדווחים על ירידה בתלות באנשים שומעים ועל חירות חדשה, המאפשרת להם להתגורר לבד או לשחרר את בן הזוג השומע מדאגות, כאשר עליו לעזוב את בן הזוג לקוי השמיעה לבדו (קיוזאק, 2000). שיפור בולט ביכולת יצירת קשר נמצא במיוחד בקרב אלה שהתקשו ביצירת קשרי גומלין חברתיים טרם קבלת הכלב (Hart, Hart & Bergin, 1987). מבחינה חברתית לא ציפו המועמדים לקבלת כלב שמיעה לשינוי שחל ביחסי הגומלין ביניהם לבין החברה השומעת לאחר קבלת הכלב. נמצא כי 76% מבעלי כלבי שמיעה דיווחו על שיפור בקשרי הגומלין החברתיים עם חברים בקהילה בעקבות הכנסת הכלב לבית, בהשוואה ל-33% בקבוצת הביקורת. בניסיון להסביר את השינויים החברתיים שחלו בהשפעת כלב השמיעה, סברו הנבדקים כי "אנשים הבחינו במוגבלות והיו נחמדים יותר", או: "אנשים מכירים אותי עכשיו" (Hart, Zasloff & Benfatto, 1996).

במחקר השוואתי מקיף נבחנו ההשלכות הפסיכולוגיות-חברתיות על אנשים עם מוגבלות ניידות הנעזרים בכלב שירות לעומת אנשים עם מוגבלות שמיעה הנעזרים בכלב שמיעה (Valentine, Kiddoo & LaFleur, 1993). אנשים שקיבלו כלב שירות או כלב שמיעה התבקשו לציין האם וכיצד

ניסיונם ויכולתם השתנו בעקבות קבלת הכלב. לכל משתתף הוצגו 26 מצבים, המוצגים בלוח 1.

לוח 1: שינויים חיוביים בחוויות/פעילויות מאז הבעלות על כלב שירות או כלב שמיעה (% התגובות של המשתתפים)

ליקוי בתנועה (N=10)	ליקוי בשמיעה (N=14)	
80%	29%	יותר אסרטיבי
90%	29%	פחות בודד
70%	50%	פחות מדוכא
50%	57%	יותר בריא
90%	79%	יותר עצמאי
80%	79%	יותר מסופק
60%	43%	יותר אחראי
50%	21%	פחות מוטרד
70%	14%	פחות עצבני
30%	14%	פחות עייף
80%	50%	יותר ידידותיות מצד זרים
60%	21%	יותר שבע רצון עם חברים
60%	29%	יחסים טובים יותר עם המשפחה
30%	0%	מצב כלכלי טוב יותר
30%	14%	מצב מגורים טוב יותר
80%	29%	דימוי עצמי גבוה יותר
60%	36%	תחושת שייכות רבה יותר
60%	29%	יותר סבלנות לבלתי צפוי
30%	7%	יותר אמון באחרים
70%	64%	יותר פעיל
60%	64%	יותר רגוע
60%	21%	יותר אנרגיה
70%	64%	יותר ביטחון
90%	93%	מרגיש יותר בטוח
70%	43%	שליטה טובה יותר על חרדה
100%	43%	יותר חופש להיות מסוגל

התמונה המתקבלת מתוצאות הסקר היא שאנשים עם כלב שירות או כלב שמיעה תפסו את חייהם כטובים יותר לאחר שקיבלו את כלב הסיוע (ראו לוח 1). בניתוח הנתונים נמצא כי 50% ממוגבלי התנועה ציינו שיפור ב-22 מ-26 המצבים שנשאלו לגביהם, וכולם (100%) ציינו שכעת, כשהכלב עמם, הם מתנועעים בחופשיות רבה יותר ("more freedom to be capable"). 90% מהמשיבים ציינו שבעקבות קבלת הכלב הם פחות בודדים, מרגישים יותר ביטחון ופחות תלותיים. 80% דיווחו על עלייה באסרטיביות, עלייה בקשר עם זרים ועלייה בביטחון העצמי. אישה מוגבלת בתנועה, בת כ-30, שיבחה את כלב השירות שלה: "Many times he anticipates my needs with no verbal or physical cues. Having him has provided me with confidence to do things I had never done before."

לגבי בעלי כלבי השמיעה, 50% דיווחו על שיפור ב-9 קטגוריות. 93% מרגישים יותר בטוחים ו-79% ציינו עלייה בעצמאות ובשביעות הרצון (Valentine, Kiddoo & LaFleur, 1993).

פרט לכל היתרונות שהוזכרו, להחזקת כלבי שירות או כלבי שמיעה יש גם יתרון מבחינה כלכלית. נמצא, ששישה חודשים לאחר שהוכנס הכלב הצטמצמו הוצאות הבית, משום שחלק מהמשימות בוצעו בסיוע הכלב (Allen & Blascovich, 1996). כאשר אנשים בעלי מוגבלויות נשאלו לגבי תרומת הכלב לשביעות רצונם מחייהם נמצא, כי אלה שיזמו את רעיון ההיעזרות בכלב היו יותר שבעי רצון מתפקוד הכלב בהשוואה לאלה שהושפעו מאחרים להכניס את הכלב לביתם. עקב הירידה בתלות באנשים אחרים והעלייה בעצמאות, הקשר שנוצר בין רבים מהמוגבלים לכלביהם הוא כה חזק, שחדשות לבקרים מתבטאים בעלי כלבי סיוע במשפטים כמו:

We (me and my dog) have developed such a strong bond that he is more a part of the family than he is an 'assistance aid' (Valentine, Kiddoo & LaFleur, 1993, p.117).

I know I am the most fortunate person in the world in having my dog. He knows me better than I know myself. He is sensitive and he knows my moods" (Valentine, Kiddoo & LaFleur, 1993, p.119).

With my dog, I feel safe and capable, and I am no longer afraid of the future. Everyone needs someone to care for each other with dignity (Allen & Blascovich, 1996, p. 1006).

כלבים להתרעה מוקדמת על התקפי פרכוסים (seizure disorder)

כפי שצוין קודם, השימוש בכלבים לעזרה לאנשים עם מוגבלות התחיל עם שימוש בכלבי נחייה לעיוורים, ולאחר מכן הוחל באימון כלבי סיוע גם לאנשים הסובלים ממגוון מוגבלויות אחרות. בעשר השנים האחרונות כלב סיוע מוצע גם כעזרה לאנשים הסובלים מהתקפי פרכוסים (Dalziel, Uthman, McGorray & Reep, 2003), למשל, חולי אפילפסיה. התקף אפילפסיה נגרם כתוצאה מהפרעה נוירולוגית הגורמת לפרכוסים, שינויים תחושתיים, עוויתות ולעתים אף לאיבוד הכרה בלא סיבה נראית לעין. התקפים אלה חוזרים ונשנים על פי דפוס מסוים; בזמן ההתקף משתבשת הפעילות החשמלית הסדירה במוח כתוצאה מהתפרקויות חשמליות חריגות.

על אף שהתקפי האפילפסיה הלא-צפויים עלולים לגרום לפגיעה רצינית, זו לא בהכרח הבעיה החמורה של הסובלים מהמחלה (Sander & Thompson, 1989). הסטיגמה החברתית וחוסר היכולת לצפות התקפים גורמים לירידה במורל, תסכול וחרדה, לא רק לאדם האפילפטי אלא גם למשפחתו ולידידיו. חולה האפילפסיה צריך להתמודד לא רק עם התקפי המחלה אלא גם עם הבעיות היומיומיות בכל תחומי החיים, כולל ההשלכות החברתיות הנובעות מהיותו מתויג כאפילפטי. הנטייה לסבול מדיכאונות מוכרת יותר באפילפטים בהשוואה ללוקים במחלה עצבית אחרת (Robertson, Trimble & Townsend, 1994). עקב החשש שההתקף יכול להגיע בכל רגע ובכל מקום, נמנעים חולי האפילפסיה מלצאת מביתם לעבודה, למקומות ציבוריים או לחברים, ובכך מבודדים את עצמם מהסביבה הפיזית והחברתית (Arnston, Dredge, Nonon & Murray, 1986). תדירות ההתקפים, הפחד מהם ותפיסת עצמם כחולי אפילפסיה משפיעים על רווחתם של החולים (Collings, 1992). הערכה עצמית נמוכה ויכולת שליטה מועטה תורמות גם הן לירידה באיכות החיים.

למרות שהרפואה מציעה תרופות נגד אפילפסיה, עדיין ממשיכים להופיע אצל חולים רבים, על אף התרופות, התקפים בלתי צפויים. היכולת המולדת של כלבים לחוש בהתקף מתקרב נצפתה לראשונה

במקרה, כאשר כלב ביצע התנהגויות המושכות תשומת לב זמן מה לפני שהסימפטומים החיצוניים של בעליו הופיעו. את היכולת הטבעית הזו ואת ההתנהגויות הייחודיות שהכלב מבצע כתוצאה ממנה אפשר לתעל לצורך התרעה בפני החולה על התקף העומד להגיע (Pflaumer, 1992). יש כיום הוכחות כי ניתן לאמן כלבים באופן ייחודי לזיהוי שינויים המקדימים התקף ולהתריע על כך בפני הבעלים (Edney, 1993). בעבור החולה, המעבר ממצב של התמודדות עם התקפים בלתי צפויים לקבלת התרעה מבעוד מועד והתכוננות לקראת ההתקף משפר את איכות החיים ומפחית במידה ניכרת בעיות פסיכולוגיות כמו חרדה ודיכאון. בנוסף, בהשפעת הכלב חלה הפחתה בתדירות ההתקפים, ומכאן שניתן להציע שכלבי ההתרעה יכולים, במידה מסוימת, להיחשב לטיפול הולם או סוג של תרופה לחולים באפילפסיה.

ההתמודדות הטבעית של הכלבים עם ההתרחשות הממשית של ההתקף מעוררת מגוון תגובות אצל כלבים שונים, לפי הגירוי במרכז הרגשי שבמוח – האמיגדלה (Goleman, 1996). בדרך כלל, הכלב יעמוד על המשמר וינסה להתאים את מה שהוא רואה לניסיונו הקודם, ואם התופעה חדשה לו ומפחידה הוא ינקוט באסטרטגיית הישרדות: לברוח או לתקוף, לקפוא או להתפייס. מקרים חוזרים ונשנים כאלה עלולים להכניס את הכלב למצבי עקה וחרדה, שלאורך זמן עלולים להזיק לו מבחינה פסיכולוגית. לפיכך, חשוב מאוד ללמד היטב את הכלב כיצד לנהוג במצב של התקף (Strong, Brown & Walker, 1999). נמצא כי כלבים בעלי יכולת לחזות התקף אפילפטי היו פעילים לפני ההתקף ונראו חרדים, מסויגים וחסרי מנוחה. אותם כלבים, לאחר האילוף, פיתחו כל אחד אופי אזהרה ייחודי: נביחה, קפיצות לגובה, גירוד עם הכפות או שכבה על הארץ ללא תנועה. דווח גם על חתולים שיכולים להגיב להתקף בהצגת תגובת איום.

בנוסף להתרעה על בוא ההתקף, לכלב גם תפקיד בעת התרחשות ההתקף. בערים שבהן רמת הפשיעה גבוהה היו מקרים שבהם חולי האפילפסיה חוו התקף ברחוב ונשדדו על ידי עבריינים בעת שהיו חסרי שליטה. במקרים כאלה הכלב מאומן גם להגן פיזית על בעליו.

להלן שתי דוגמאות של חולים שנעזרו בכלב להתרעה מוקדמת:

מ', בת 28, סבלה כחמש שנים מאפילפסיה, קשיי למידה ומוגבלות פיזית. בשל קשייה הפיזיים היא פנתה לקבוצת תמיכה, כדי ללמד את כלבת הקולי המעורבת שלה, בת השנה וחצי, לבצע משימות של כלב סיוע.

לאחר תקופת ההכשרה הראשונית הוחלט לאמן את הכלבה גם להתריע בפני התקפים, שעד כה לא הראתה כל תגובה להתרחשותם. לאחר שלושה חודשי הכשרה נוספים של אימון מיוחד, הייתה הכלבה מסוגלת להתריע כ-20 דקות לפני הופעת ההתקף באמצעות סימן קולי (Strong, Brown & Walker, 1999).

אצל ל', רווקה בת 37, חולת התקפי פרכוסים, חולל כלב סיוע מפנה דרמטי באיכות החיים. לפני השימוש בכלב הסיוע חוותה ל' כמה תאונות, שנבעו מהתקפים לא נשלטים: מכונית פגעה בה כאשר קבלה התקף בעת חציית כביש והיא אף נפגעה מחלון זכוכית. כלב הסיוע שלה, שאומן לחזות התקפים ולהתריע מבעוד מועד, אפשר לה להתמקם בבטיחות לפני הופעת ההתקף. הכלב נשאר לצדה במהלך ההתקף וסיפק לה הגנה בזמן אובדן ההכרה. בעקבות רכישת הכלב מסוגלת ל' לשוטט בחופשיות, ללא חשש תמידי מפגיעה פיזית או מהשפלה ציבורית. רמת הנגישות שלה עלתה וכך גם איכות חייה (Burch, Bustad, Duncan, Fredrickson & Tebay, 1995).

לסיכום, יכולתו של הכלב להבחין ולצפות במדויק בואו של התקף מאפשרת לחולה להספיק לקחת את השליטה לידיה ולכך השפעה רבה על איכות חייו. ארגון הצדקה 'Support Dogs' המאמן כלבי שירות, הצליח לאמן כבר כמה כלבים לזיהוי התקפים, שהצליחו להתריע בפני בעליהם על התקף מתקרב 15-45 דקות לפני הופעתו. לכל כלב היה זמן צפי מדויק, ובכל מקרה פחתה תדירות הופעת ההתקפים. הפער בין זמן ההתרעה להתקף, העוזר לחולה להחזיר את השליטה על חייו, משפר לאין שיעור את איכות חייו. הרווחה הפסיכולוגית-מנטלית נוספת לירידה הברורה בכמות הפציעות, עקב יכולתו של החולה להתמקם במקום בטוח ולהיערך להתקף. לאלה מתלווה השיפור ביחסים עם המשפחה, הגברת אפשרויות התעסוקה והפחתת הדאגה למצב הבריאותי. בנוסף, הכלב משמש זרז חברתי להתייחסות ולהכרה מהציבור ומוקד תשומת הלב מוסט מן החולה אל הכלב (Mader, Hart & Bergin, 1989).

כלבי שירות לחולי סוכרת

בספרות יש דיווח על כלבים המתריעים בפני חולי סוכרת על התקף היפוגלקמי, בדומה לכלבים המתריעים לפני התקף אפילפסיה. ההתרעה המוקדמת של כלבי סוכרת, נבחיחות או בקריאה לשכן, מספקת לחולה די זמן לטפל בעצמו בהזרקת אינסולין ובכך למנוע את ההתקף. בנוסף, 52%

מחולי הסוכרת שהשתתפו במחקר דיווחו שהודות לכלב הם ביצעו יותר פעילות גופנית ו-20% הודו שהרגישו חייבים לדאוג לעצמם טוב יותר בגלל הכלב. אצל 46% מהחולים, שהכלב שלהם חלה או מת, חלה הרעה ברמות הגלוקוז בדמם (Lim, Wilcox, Fisher & Burns-Cox, 1992). על אף דיווחים ראשוניים אלה, הנושא עדיין לא נחקר דיו, ויש לחכות למחקרים נוספים כדי לאשש יכולת זו של כלבים.

כלבי שירות לחולי אלצהיימר

חולי אלצהיימר אינם מוגבלים בתנועה וניידות אך יכולת החשיבה הקוגניטיבית שלהם נפגעת. פגיעה דומה יכולה להיגרם מדמנציה או ממחלות ניווניות מוחיות אחרות. המחלה מתבטאת באובדן זיכרון, איבוד כושר השיפוט וחוסר התמצאות במרחב או בזמן. מסיבה זו כל יציאה מן הבית יכולה להסתיים באובדן הדרך, בשוטטות בכביש, באי-שמירה על כללי הזהירות ובאי-יכולת לחזור הביתה. לכן נמנעים החולים מלצאת מהבית ומפתחים תלות תמידית באחרים, דבר הגורם לתסכול, חוסר עצמאות ובדידות.

בישראל, במרכז לכלבי שירות ותרפיה, מצאו מענה לבעיית חוסר ההתמצאות של חולי אלצהיימר, באמצעות כלב Alzheimer's Aid Dog, המאולף לפי פקודה להשיב את החולה לביתו במקרה שהוא מתבלבל ואינו מסוגל לחזור הביתה בכוחות עצמו (גולן-שמש, בן יוסף ורבינוביץ', 2003). הכלב מצויד ברתמה הנושאת מכשיר אלקטרוני ייחודי, המכיל יחידת מקלט ויחידת GPS, המאפשרת לדעת את מיקומם המדויק של הכלב ובעליו בכל רגע נתון. בכל עת יכול החולה לפקוד על הכלב לחזור הביתה והוא יובילו בבטחה, כשהוא עוקף מכשולים כמו בורות או מכונניות ומקפיד על הליכה זהירה עד לבית. אם משפחתו של החולה מודעת לכך שבן המשפחה לא שב לאחר זמן ממושך, וקיים חשש כי איבד את הדרך, ניתן להעביר פקודה מן הבית אל המכשיר שהכלב נושא. הכלב מגיב לקבלת האיתות בהשבת החולה לביתו. גם כאשר החולה תועה או מתבלבל ומטייל אל מחוץ לתחום שהוגדר מראש, מאותתת היחידה האלקטרונית לכלב לשוב הביתה. הכלב רגיש מאוד גם לכל שינוי במצבו הפיזי של החולה, כגון קשיי נשימה, מעידה, נפילה או אובדן הכרה, ומאולף לתמוך בחולה או להתריע בפני הסובבים על מצוקתו.

בזכות Alzheimer's Aid Dog זוכה החולה מחדש בחירותו ובעצמאותו. הוא יכול לצאת מהבית בלי להיות תלוי באנשים אחרים

ומבלי לחשוש שמא לא יהיה מסוגל לחזור הביתה בשלום. מעבר ליכולתו של הכלב להבטיח כי החולה לא ילך לאיבוד, ומעבר לתרומה הבטיחותית בטיולים ולתחושת העצמאות הנלווית, הכלב גם תומך נפשית בחולה. אחריותו של החולה על הכלב מעודדת אותו לשמור על שגרת חיים נורמלית, הכוללת טיולים עם הכלב ודאגה לצרכיו הפיזיים ולמשחק, פעילות המסייעת בשמירה על הכושר הגופני. השפעה חשובה נוספת של הטיול עם הכלב היא המעורבות החברתית שלה זוכה החולה כאשר העוברים והשבים מתעניינים בכלבו, בין השאר בשל הרתמה המיוחדת שהוא נושא. השיפור בביטחון העצמי ובמצב רוחו מעודדים את החולה לתקשר עם הסביבה ומעצימים את תחושת העצמאות שלו. בנוסף, זוכה החולה לידיד שלא מש ממנו ומשמש מוקד לשיחה עם משפחתו וסביבתו.

להכשרת כלבי שירות לחולי אלצהיימר נהוג לבחור כלבי רועים מבתי גידול המבצעים הכלאות של כלבים בעלי מזג נוח, חברותיים, בעלי כושר התמצאות מרחבית ואינטליגנציה גבוהה. לגורים עורכים מבחני התאמה למדידת יצר ההבאה, יציבות האופי, הביטחון העצמי, עמידות בלחץ נפשי ומוטיבציה. בתחילת ההכשרה שוהה הכלב במשפחה אומנת, המלווה את השלבים הראשונים של האילוף. צוות ההכשרה כולל עובד סוציאלי, מאמן כלבים ומהנדס אלקטרוניקה, העובדים בד בבד עם הכלב והבעלים. במהלך ההכשרה לומד הכלב מגוון מסלולים באזור מגוריו של החולה, ומרחיב בכך את התחום הגיאוגרפי שבו יוכל לטייל בעתיד.

לסיום, ציטוט מדבריו של חולה הנעזר בכלבת אלצהיימר: 'אדם לא שווה, לא קיים, אם הוא לא בחברה. אדם ללא חברה הוא אדם ריקני. החשוב בפרוייקט זה (Alzheimer's Aid Dog) הוא לא רק לחזור הביתה, שזה הדבר הכי חשוב... אך חשוב מאוד גם להיות מעורה בחברה. ללכת איתה (עם הכלבה) לחברים, למכרים... עכשיו אין יותר חשש אם אחזור הביתה בשלום או לא. עם בלה (הכלבה) אין לחץ.'

נגישות חברתית לילדים עם מוגבלות תפקודית

ילדים עם מוגבלות, המתמודדים עם נכותם הפיזית, צריכים להתמודד גם עם קשיים חברתיים. יש להם פחות חברים (אם בכלל) מילדים ללא מוגבלות. איכות ההתנסויות החברתיות שלהם פחותה, הם פחות אהודים, חווים פחות מפגשים חברתיים ואף סובלים מדחייה חברתית. הסיבה לכך היא, כנראה, שמוגבלותם הפיזית בולטת לעין, דבר שמרתיע

ילדים אחרים מלהתקרב אליהם או מליצור עמם קשר. סיבה נוספת לדחייתם החברתית היא העמדה השלילית כלפיהם, הנובעת מהאמונה הרווחת באוכלוסייה כי קיים קשר בין ליקוי פיזי לליקויים אחרים, כמו ליקוי שכלי או חברתי (Schilder, 1958). כך, ערכו של האדם עם המוגבלות והיחס אליו נקבעים על פי מראהו החיצוני בלבד. כדי לשנות זאת יש ליצור מצב המאפשר היכרות עם האדם מעבר למראהו החיצוני ולרושם הראשוני. שלב ראשון ומכריע בתהליך היכרות בין ילדים הוא יצירת מגע, שיכול לשנות עמדות ולזרז יצירת קשרי גומלין. נמצא שמגע אישי מפחית את עצמת הקשר בין ההופעה החיצונית להתנהגות הסטריאוטיפית המלווה את העמדות הראשוניות כלפי הילד עם המוגבלות (McArthur, 1982). כדי שילדים נכים יחוו פחות דחייה ויוכלו ליצור קשרים חברתיים, עליהם לחוות יותר הזדמנויות למגע ולהתנסויות במחיצת ילדים אחרים. היכרויות בין ילדים עשויות להתחיל מהר יותר בנוכחות גירוי חושי, המגביר את אפשרויות המגע והמשחק (Hunt, Hart & Gomulkiewicz, 1992), ואין כמו בעל חיים כדי להחיש את התהליך ולהגביר את הסיכויים להיווצרות מגע ראשוני. מגע גופני, כמו ליטוף או חיבוק, הוא קשר טבעי ובלתי אמצעי במערכת היחסים עם בעל החיים, המבטא גם את השפה הרגשית הטבעית של ילדים (Levinson, 1978). מטבעו, בעל החיים מעורר חיבה ומהווה גורם משיכה חזק בעיקר בעבור ילדים; המשיכה יכולה לשמש אמצעי לתיווך בין ילדים עם מוגבלות לילדים שאין להם מוגבלות ולהביא ליצירת הקשר הראשוני ביניהם. במחקרים נמצא כי כלב שירות, המלווה אדם בכיסא גלגלים, משמש זרז חברתי ומאיץ יצירת מגע ודו־שיח בין הנכה לסביבתו (Eddy, Hart & Boltz, 1988). ההשערות המסבירות את השפעת בעל חיים על אינטראקציה חברתית גורסות כי נוכחות בעל החיים תורמת למיתון תחושת הדחייה הראשונית שעלולה להתעורר במפגש עם אדם שמוגבלותו בולטת לעין (Yude, Goodman & McConachie, 1998), להפחתת העוררות הגופנית במפגש (Straatman, Hanson, Endenburg & Mol, 1997) ולירידה בלחץ הדם ועלייה בתחושת הרוגע אצל הילד החווה חרדה מהבלתי מוכר בפוגשו ילד נכה (Baun, Bergstrom, Langston & Thoma, 1984). עירית כהן־שפירא ואורית חצרוני בדקו כיצד נוכחות ארנבון משפיעה על כמות קשרי הגומלין שנוצרים בין ילדים עם מוגבלות פיזית לילדים ללא מוגבלות ועל איכותם. החוקרות צפו בהתנהגותם של ילדים ללא

מוגבלות כלפי ילדים עם מוגבלות המחזיקים בחיקם ארנבון, בהשוואה להתנהגותם כלפי ילדים עם מוגבלות ללא ארנבון (כהן־שפירא וחצרוני, 2005). הבחירה בבעל חיים קטן כמו ארנבון נבעה מכמה סיבות: הארנבון נוח לגידול ובעל תדמית ידידותית ונעימה, הנובעת מהופעותיו הרבות בסיפורים, סרטים ושירים לילדים. הארנבון מהווה אטרקציה מעצם נוכחותו, אולם אינו יוזם התקשרות, רגוע ואינו מתנועע בזמן הליטוף. לפיכך, הילדים הם אלה שיוזמים את המגע או הליטוף, ומתקרבים אל הארנבון ואל הילד הנכה ללא מבוכה ניכרת, וכך נוצרת קרבה פיזית ראשונית בין הילדים. בהשוואה לכלב, הדורש תשומת לב רבה, הארנבון, בהיותו סביל יחסית, מאפשר להפנות חלק מתשומת הלב גם לילד עם המוגבלות. במחקר השתתפו שלושה ילדים עם מוגבלות פיזית, וכל אחד מהם נצפה בשלושה מקומות, עם ארנבון ובלעדיו. אף אחד מהילדים לא היה רגיל לצאת מביתו בשעות אחר הצהריים ולהיפגש עם ילדים אחרים, מכיוון שהחוויה של היציאה מהבית לא נעמה להם משום שהם חשו שמתבוננים בהם ובוחנים אותם ברתיעה. לעומת זאת, השתייה בחוץ עם ארנבון עודדה אותם, מכיוון שכך הם לא היו לבד, הארנבון אירח להם לחברה וסיפק להם תעסוקה מהנה. עוד לפני התקרבות ילדים אחרים הם הרבו לחייך ולדבר אל הארנבון וחשו גאוה וערך עצמי גבוה. ייתכן כי אווירה זו, לכשעצמה, המפגינה שמחה וביטחון, מפחיתה רתיעה ומעודדת התקרבות. כשהילד הנכה ישב עם הארנבון יותר ילדים ניגשו אליו, ליטפו את הארנבון, שוחחו עם הילד, לעתים הביעו קנאה (חוויה חדשה בעבור חלק מהילדים) ואף היו שותפים למשחק. תוצאות המחקר מראות כי מספר קשרי הגומלין בין הילדים עם המוגבלות לבין הילדים האחרים עלה במידה ניכרת בנוכחות הארנבון. כמו כן, נצפה שינוי באיכותם של קשרי הגומלין והם נמשכו יותר זמן. בחלק מהמקרים מספר קשרי הגומלין נשאר גבוה גם כאשר הארנבון כבר לא היה נוכח.

בעלי חיים כמסייעים לילדים עם הפרעות קשב וריכוז

הפרעות קשב, ריכוז והיפראקטיביות (ADHD/ADD) הן הפרעות התפתחותיות עם בסיס נוירולוגי, המתאפיינות באימפולסיביות (פזיזות, חוסר התייחסות לפרטים חשובים וקושי בעיבוד וביטוי מידע), חוסר ריכוז והיפראקטיביות (חוסר שקט או התרוצצות ממקום למקום).

שיעור ההפרעות בקרב ילדים עומד על 3-5%; 50-65% מהילדים יסבלו מהן גם כמתבגרים וכבוגרים (Barkley, 1990).

הליקוי העיקרי בהפרעות מסוג זה הוא בעיכוב ובריסון התגובות ביחס לאירועים וגירויים. כתוצאה מכך, הסובלים מההפרעה נתקלים בקשיים קוגניטיביים (בעיות למידה ויכולת השפה), קשיים רגשיים (דימוי עצמי נמוך, קושי בוויסות רגשות) וקשיים חברתיים (מיומנויות חברתיות דלות, קונפליקטים עם הסביבה) (Barkley, 1990).

בעלי חיים יכולים לשפר את התנהגותם של הסובלים מ-ADHD/ADD בכמה תחומים: נוכחות בעלי חיים לוכדת את תשומת לב הילדים ומשמרת אותה לאורך זמן, מכיוון שעל הילדים להיות ערים להתנהגותם הלא צפויה; תשומת הלב הממוקדת מפחיתה את ההתנהגות האימפולסיבית ואת התגובה לגירויים וכך יכולים הילדים להעריך טוב יותר את התנהגות הסובבים ולשפר את קשרי הגומלין החברתיים איתם; בנוסף, המגע והטיפול בבעל החיים, למידת מיומנויות הקשורות בטיפול בו ושיפור קשרי הגומלין החברתיים עם הסובבים, מביאים לשיפור בתחושת הביטחון העצמי (Katcher & Wilkins, 2000).

המחקר המבוקר הראשון על טיפול באמצעות חיות מחמד בילדים הסובלים מ-ADHD נערך על 50 ילדים בני 9-15, במרכז הטיפול ברנדויין שבפנסילבניה. במהלך המחקר נחשפו הילדים לחמש שעות שבועיות של ביקור במרכז בעלי חיים, שבמהלכן למדו על התכונות המיוחדות של בעלי החיים, תודרכו על הדרך הנכונה ליצירת קשר פיזי עם בעל החיים והתנסו בשיקוף רגשותיהם דרך חשיבה על רגשות בעל החיים. קבוצת הביקורת עסקה בפעילות צופית רגילה (שיט, טיפוס הרים, טיול). ההשפעה של שתי ההתערבויות נבדקה באמצעות מבחני התנהגות והערכה עצמית. הממצאים הראו כי בפעילות עם בעלי החיים הייתה נוכחות גבוהה יותר (93% לעומת 71%), השפעה חיובית על כ-80% מהתלמידים, ירידה ברמת התוקפנות, שיפור בשיתוף הפעולה עם הצוות ועלייה בשליטה העצמית, בנכונות ללמידה ובדימוי העצמי (Katcher & Wilkins, 1994).

עבודה נוספת, עם קבוצה של ילדים בני 11-14 הסובלים מ-ADHD, נערכה בבית ספר לחינוך מיוחד בתל אביב. מעבר לקשר ישיר עם בעלי החיים, כללו המפגשים גם סיפורים ומשלים על בעלי חיים, שימוש בבובות בעלי חיים, המחזה ולעתים סרט קצר. הילדים למדו לבטא את עולמם הרגשי ואת קשייהם הפנימיים באמצעות השלכה על בעלי החיים.

בחלק גדול מהמפגשים הפגינו הילדים התנהגות שקטה, עד כדי כך שקשה היה לנחש כי הם סובלים מ-ADHD. הישג מרשים של ההתערבות הטיפולית היה ההערות שהילדים העירו זה לזה כדי למנוע הפרעות ולרסן תגובות אימפולסיביות או אסורות. ההורים והמורים ציינו כי השפעת המפגש השבועי נמשכה גם בחיי היום יום בבית ובכיתה (שלי, בן מרדכי ולב; אצל שלי, 1996).

לסיכום, בעבור ילדים המתקשים ללמוד בסביבה בית ספרית רגילה, מגע עם בעלי חיים יכול לשפר באופן משמעותי את היענותם למשימות למידה ולהפחית את עצמת הסימפטומים המוצגים, וכן להשפיע על היבטים רגשיים וחברתיים (Katcher & Wilkins, 2000).

בעלי חיים כמגשרים בין מבוגרים מוגבלי תנועה

תפקידן של חיות מחמד בגישור חברתי נחקר רבות (Eddy, Hart & Boltz, 1988; Hunt, Hart & Gomulkiewicz, 1992; Rogers, Hart & Boltz, 1993), ובמיוחד בהקשר של אוכלוסיות מבוגרות, המתאפיינות גם הן בקשיי ניידות ותנועה, בדומה למוגבלים אחרים שבהם דנו בפרק זה. כבר ביצירת הקשר בין אדם לבעל חיים יש מסר חברותי. אדם שבמחיצתו בעל חיים הוא אדם שרוצים להתקרב אליו. הוא נתפס שמח, חברותי ורגוע, ופחות פגיע או מסוכן בהשוואה לאדם ללא בעל חיים. בעל החיים מהווה דרך בטוחה להיכרות: מלבד היותו נושא ברור מאליו לשיחה, האדם שבמחיצתו נראה נגיש יותר להתקרבות. אין צורך להסיט את המבט מן האדם הנכה כדי לא להיראות לוטש עיניים. ניתן להפנות את המבט ישירות לבעל החיים ואז אל האדם שאיתו. בעל החיים מאפשר לגשת אל האדם עם המוגבלות ממקום שווה וליצור קשרי גומלין שאינם נובעים ממוגבלותו של אותו אדם אלא מכך שהוא מהווה מוקד עניין (Hart, 1995). מחסור בקשרים חברתיים נפוץ גם באוכלוסייה הבוגרת בעקבות מוות של קרובים או חוסר תעסוקה. בנוסף, מגבלות בריאותיות וכלכליות מפחיתות במידה ניכרת את ההזדמנויות למפגשים. מבוגרים רבים מוצאים דרך למלא את החלל על ידי עזרה בטיפול בבן משפחה צעיר, השתתפות בארגונים קהילתיים או גידול חיית מחמד. עם זאת, למבוגרים וכן לאנשים עם מוגבלות בעלי חיות מחמד יש עדיין צורך בקשרים חברתיים אנושיים. כבר ב-1975 נערך מחקר שנחשב קלאסי, שבו נמצא שחל שיפור במצבם החברתי והפסיכולוגי של מבוגרים

בני 75-81 שהחזיקו ציפורים כחיות מחמד, לעומת קבוצת ביקורת של בני גיל דומה שלא החזיקו ציפורים. נמצא כי בעל החיים שימש 'חומר מסכך' או 'שובר קרח' בין אנשים זרים ובכך התאפשרה קרבה חברתית (Mugford & M'Comisky, 1975). במחקר מאוחר יותר, שנערך על בני 65-78, נמצא שבעלי הכלבים נטו לשוחח ביניהם יותר מאלה שאין בבעלותם כלבים והכלב היה מוקד השיחה. מאפיין מעניין נוסף היה, שנושאי השיחה של בעלי הכלבים נסבו סביב ההווה והעתיד לעומת מחוסרי הכלבים שנטו לדבר על העבר (Rogers, Hart & Boltz, 1993). לא רק כלבים יכולים לסייע בפתיחות חברתית; במחקר נוסף נמצא שאישה מבוגרת היושבת בפארק ומחזיקה אפילו חיה קטנה, כמו ארנבון או צב, מעוררת עוברי אורח לפתוח בשיחה עמה ולספר לה על חוויותיהם עם בעלי חיים (Hunt, Hart & Gomulkiewicz, 1992). מגוון מחקרים נערכו במוסדות, כמו בתי אבות, במטרה לבחון את השפעתם של בעלי חיים על ההתנהגות החברתית של דרי המוסד. למשל, במחקר אחד הציגו לקבוצת נשים מבוגרות תמונה של כלב, ולקבוצת נשים אחרות הביאו כלב אמיתי. נמצא כי בקבוצה שבה נכח הכלב התגברו היחסים החברתיים בין הנשים לבין עצמן וכן בין הנשים לבין צוות האחיות המטפלות בהן (Haughie, Milne & Elliott, 1992). מחקר אחר נערך בבית דירות, שם נמצא כי דיירים קשישים שהיו להם קשרי גומלין עם גורים ובעליהם הראו שיפור ביחסייהם החברתיים, ביכולתם החברתית, בתפקודם הפסיכולוגי והמנטלי וכן במידת שביעות רצונם מהחיים, בהשוואה לקבוצת הביקורת (Francis, Turner & Johnson, 1985). בקבוצת חולי אלצהיימר נמצא שיפור ברוגע וביחסים החברתיים וההתנהגות החברתית בין חברי הקבוצה לבין עצמם ובינם לבין הצוות הרפואי המטפל בהם, לאחר ששהו מדי שבוע במחיצת כלב מהגזע גולדן רטריוור (Beyersdorfer & Birkenhauer, 1990). מעניין לציין ששהייה ממושכת של כלבים במוסד שבו שוהים חולים לא הניבה תוצאות טובות יותר מביקורים קצרים בלבד (Kongable, Buckwalter & Stolley, 1989). בקבוצת נשים מבוגרות המטופלות לאורך זמן נבדקה השפעת מפגשים עם ארנבון במשך שעה בשבוע, לעומת מפגשים של פעילות פנאי באותה תדירות (Kalfon, 1991). במהלך ששת השבועות הראשונים התרחשו יותר תגובות חברתיות חיוביות אצל המטופלות שנפגשו עם הארנבון. רק לאחר שישה שבועות חל שיפור גם בקבוצת המטופלות שקיבלו

מפגשים של פעילות פנאי. כמו כן, נצפו יותר ביטויי צחוק בקבוצה המטופלת בעזרת ארנבון. לגיל הפרישה מתלווה, לרוב, תחושת חוסר יעילות (Gubrium & Lynott, 1983). בתקופת חיים זו מעניקות חיות המחמד מעצמן לבעליהן הגמלאים. גם לאחר שהאדם סיים את תפקידו בחברה, עדיין הוא ממלא תפקיד חשוב בחייה של חיית המחמד שלו, כך שאינו נשאר חסר תועלת. חיות המחמד משמשות גם גשר לקשר בין אנשים האוהבים סוג מסוים של בעלי חיים (למשל אוהבי כלבים או אוהבי חתולים). נמצא שביקורים של בעלי חיים בבתי אבות יצרו אווירה משפחתית ביתית (Savishinsky, 1986). הדיירים חלקו מיד מידע על אודות עברם, אמונותיהם, שותפם לחדר, הבית שהשאירו מאחור וכו'. ההשפעה החברתית הספונטנית והבלתי מכוונת שנוצרה אופיינה באינטימיות, העלאת זיכרונות והתקשרות עם המתנדבים שבאו עם חיות המחמד. ראוי לציין כי בעלי החיים שיפרו את יחסי הגומלין בין האנשים יותר משימשו מוקד לקשרי גומלין עם בעלי החיים עצמם. בעל החיים מספק לבעליו המבוגר מוטיבציה לנצל את הזמן ביעילות, מחייב אותו להמשיך בשגרה היומית ופותח בכך גם הזדמנויות לקשרי גומלין חברתיים, בעיקר כשמדובר בבעל חיים כמו כלב, שיש צורך לטייל איתו מחוץ לכותלי הבית (Siegel, 1990). משך שהייה ממוצעת בטיול עם כלב הוא כ-1.4 שעות ביום (Siegel, 1993).

חיות מחמד בעזרה בתהליכים טיפוליים

מושג המוגבלות אינו מתייחס רק לסובלים ממוגבלות פיזית אלא גם לסובלים ממוגבלות נפשית, שנתקלים גם הם בקשיי נגישות לא מבוטלים. פגיעה ביכולת המילולית, אוטיזם, סכיזופרניה, הסתגרות בתוך העצמי, הפרעות כפייתיות וכדומה מתאפיינים בהיעדר קשר עם המציאות; גם כאן יכולים בעלי החיים לבוא לעזרה. במרוצת השנים חלה בתחום זה התפתחות ענפה, שהניבה מגוון רחב של טיפולים.

לראשונה תועד טיפול בעזרת בעלי חיים בין כותלי מוסד בירוק שבבריטניה. ויליאם טינק, סוחר מקהילת הקווייקרים, הקים ב-1792 בית מחסה, שבו היוו בעלי החיים חלק מסביבת המגורים. צוות המטפלים עודד את החולים לטפל בבעלי החיים וכמו כן הודגשו בבית המחסה אמצעים חיוביים לשליטה בהתנהגות במקום אמצעי ענישה. נמצא כי

בעלי החיים סיפקו מקור הנאה לחולים ונטו לעורר בהם רגשות של חברותיות ורצון טוב (Levinson, 1969). ב-1867 הוקם בגרמניה המיזם Bethel, שמרגע היווסדו שילב בעלי חיים כחלק בלתי נפרד מסביבת העבודה. ציפורים, חתולים, כלבים וסוסים נכחו במעונות ובמקומות העבודה. המיזם החל כבית צנוע לחולי אפילפסיה וכיום הוא מרכז לטיפול במוגבלים ולריפויים. ב-1977 מנתה התוכנית 5,000 מטופלים ומספר דומה של אנשי צוות.

בעקבות מלחמת העולם הראשונה ניתנה לקורבנות שאיבדו את שפיות דעתם הזדמנות ליצור ידידות מופלאה עם כלב, ונפגעי הלם קרב התאזנו במידה מסוימת כתוצאה מקרבה לכלב שהעניק להם חיבה רבה. מזכיר הפנים ליון, שביקר בבית החולים אליזבת' שבווינגטון בשנת 1919, הציע למפקח בית החולים להציג בפני החולים כלבים שאיתם יוכלו לשחק ולהתחבר. מאז ועד היום הפכו ביקורים של בעלי חיים בבית החולים אליזבת' לדבר שבשגרה.

בשנת 1953 שם לב הפסיכיאטר בוריס לוינסון (Levinson), שלימים נחשב חלוץ הטיפול בעזרת בעלי חיים, כי ילד המסוגר בעצמו, שהגיע לטיפול ופגש במקרה את ג'ינגלס - כלבו של לוינסון, יצר קשר חיובי עם הכלב. לוינסון החל לטפל בילד בעזרת כלבו, ששימש מתווך ביניהם, אפשר לילד לפתח אמון בסביבה הטיפולית ובכך הגביר את הנגישות בין הילד המטופל לבין המטפל. חשוב לציין כי חשיבות הנגישות בין המטפל למטופל ניכרת בהשפעתה גם על הנגישות החברתית מחוץ לחדר הטיפולים. דוגמה זו תועדה במאמר *The dog as co-therapist* (Levinson, 1962), שעורר עם פרסומו תגובה כללית של צחוק. עדיין קיימת ספקנות בקהילה המדעית לגבי תפקידם של בעלי החיים, אך עם הצטברותן של ההוכחות המדעיות, ההולכות ונערמות, איש אינו צוחק עוד. מאמרו של לוינסון היה אבן הפינה להתפתחות התחום כולו של שילוב בעלי חיים בסביבה טיפולית. כיום יש עדויות רבות מאוד כי בעלי החיים גורמים לנו להיות מאושרים יותר, בריאים יותר וחברותיים יותר.

ב-1966 נוסד בנורווגיה מרכז Beitostolen לשיקום אנשים עם מוגבלות הנעזר בבעלי חיים. Erling Stordahl, שהיה עיוור, ואשתו Anna האמינו כי יש צורך בגישה חדשה לטיפול באנשים עם מוגבלות. הם תרמו ליצירת תוכנית, שבעקבות הצלחתה הרבה ממשיכה לפעול גם כיום ומשלבת ספורט ופיזיותרפיה עם כלבים וסוסים.

מחלקת הנוער בבית החולים של אוניברסיטת אוהיו שכנה בסמוך למלונות כלבים, שבהן נערך מחקר של בני הזוג קרסון (Corson) בשנות ה-70 של המאה ה-20. חלק מן המטופלים הצעירים שכפו על עצמם שתיקה, הפרו את שתיקתם בבקשה לשחק עם הכלבים. בני הזוג קרסון החלו לחקור את השפעת יחסי הגומלין עם הכלבים, וביקשו לשתף בעבודתם כ-50 מטופלים, מן המסוגרים ביותר ששהו בבית החולים. במצבם של 47 מטופלים חל שיפור ניכר, עד כדי כך שרבים מהם לא נזדקקו עוד לשהייה בבית החולים והיו מוכנים להתערבות בחברה שמחוץ למחלקה (Corson, Corson, Gwynne & Arnold, 1977). במחקר נוסף, שבו המשיכו בני הזוג קרסון לבדוק את יחסי הגומלין בין בעלי חיים למטופלים, חל שיפור ביחסים החברתיים בין המטופלים לבין עצמם ובין המטופלים לחברי הצוות המטפל (Corson & Corson, 1978; Corson,).

ל'סוד' הטמון בהצלחתם של הטיפולים בעזרת בעלי חיים פרשוניות רבות. קיימת טענה כי ילד מסוגר, המתקשה מאוד לדבר על רגשותיו, הקשורים לחלומותיו ולמערכות היחסים שלו, יצליח לספר את בעיותיו לכלב. המטפל יכול לאסוף רמזים בעלי ערך למטרות אבחון מתגובותיו של הילד לבעל החיים או מהמצאת סיפור על אודות הכלב (Kidd, 1983). מייקל מקולוך (Michael McCulloch), פסיכיאטר וסגן נשיא אגודת דלתא (ארגון רב-תחומי לחקר הברית בין בני אדם לבעלי חיים), מסביר כי 'בעלי החיים אינם מדגישים את חסרונותיך ואינם מאלצים אותך לראותם'. האנתרופולוג סבישינסקי טוען כי בעל החיים מציב בפני המטופל פחות אתגרים מאשר מציבים בני אדם, ובכך מאפשר לו לשפר את מיומנויות היחסים שלו בצורה לא מאיימת (Savishinsky, 1983). בריקל מעיד כי במטופלים מופנמים משמש בעל החיים מנוף לשיחה, שלאחר מכן משפיעה על תחומים נוספים בחייו של המטופל (Brickel, 1984). הוא מוסיף ומציג תיאוריה מורכבת יותר, המסבירה כיצד בעל החיים, בהיותו מקור להסחת דעת, יכול לשכך חרדות ולספק תמיכה רגשית. לדידו, על פי תיאורית התגובה המתחרה, כאשר גירוי המעורר פחד או רתיעה מופיע בשילוב עם גירוי אחר (שאינו מאיים), התגובה השלילית המקורית תפנה את מקומה לתגובה חדשה, כך שבהדרגה יהפוך הגירוי המקורי לפחות מאיים. בעל החיים מספק את הגירוי מסיח הדעת כשהוא פועל בתחומי המגע, השמיעה, הראייה, וכן

ברמה הקוגניטיבית והרגשית (Brickel, 1982). שיכוך החרדות משפר את מצבו הנפשי של החולה ומאפשר פתיחות ונגישות חברתית טובה יותר. אלן בק (Beck), מהמרכז לקשר אדם-חיה באוניברסיטת Purdue שבאינדיאנה, טוען כי מטפל המשלב בטיפול בעל חיים הופך לפחות מאיים ובכך מעודד את המטופל להיחשף יותר. יחס המטפל לבעל החיים מצביע על יחס אפשרי של המטפל לילד, מציג את המטפל באור חיובי וכך מפחית את החרדה שעלולה להיות למטופל מן המטפל. זאת ועוד, מטופל המקבל את בעל החיים של המטפל מקבל בעקיפין גם את המטפל. נוכחות בעל החיים מגבירה את המוטיבציה להגיע לטיפול ולשהות בו. ברובד עמוק יותר, הטיפול מתבצע ביתר קלות כאשר המחשבות והחוויית מושלכות על בעל החיים, ומכך נובע שהמטופל נגיש יותר לשוחח על בעיותיו האישיות. תוצאות הטיפול בעזרת בעלי חיים ניכרות בתכונות המגבירות את נגישותו של המטופל לסביבתו: הגברת המוטיבציה לשינוי, הגברת תחושת הערך והיכולת, שיפור במצב הרוח, קבלת גבולות ועידוד לקיחת אחריות (כהן, 2001).

אחת מההפרעות המטופלות כיום בעזרת בעלי חיים היא אוטיזם - הפרעה התפתחותית הניכרת במגוון ליקויים פסיכולוגיים וקוגניטיביים, כמו בעיות ביצירת קשר חברתי, בעיות בשפה וחוסר תגובתיות רגשית. אלה מגבילים את איכותם וכמותם של יחסי הגומלין החברתיים ויכולות התקשורת, ומביאים לצמצום הפעילויות ותחומי העניין. שיטות פסיכותרפיה מקובלות אינן משיגות, בדרך כלל, את התוצאות המצופות ונוצר צורך לפתח שיטות טיפול חדשות. אחת השיטות הנבחנות כיום היא שימוש בבעלי חיים כמתווכים בטיפול.

בניסוי שנערך בוואיומינג שבארה"ב נבדקו חמישה ילדים אוטיסטים בני 3-12 שנחשפו לשלושה מצבי טיפול: 1) יועץ עם צעצוע שאינו חברתי; 2) יועץ עם בובה בדמות כלב; 3) יועץ הנעזר בכלב. מהלכי הטיפול הוקלטו במשך 15 שבועות ונותחו לאחר מכן. נמצא כי הילדים דיברו לכלב בתדירות גבוהה יותר משדיברו לצעצועים, משך האינטראקציות עם הכלב היה ארוך יותר והילדים נטו להתבונן זמן רב יותר בכלב וזמן מועט יותר בסביבת החדר. בסיכום מחקר זה נמצא, כי טיפול פסיכותרפי הנעזר בכלב מגביר את האינטראקציות המילוליות יחסית לטיפול רגיל, מפחית את הסבירות לשיחה על נושאים שאינם קשורים לטיפול ועוזר למקד את תשומת הלב של הילד בטיפול (Martin, Farnum & Morse, 2001).

המקרה של מ' הוא דוגמה לטיפול בילד אוטיסט בעזרת בעלי חיים. מ', בן 13.5, הגיע לבית ספר לילדים עם פיגור בירושלים לאחר ששהה כשש שנים בבית ספר לאוטיסטים, שם לא השתפר מצבו. מ' לא השמיע הגה, אף לא צחוק או בכי. לרוב נראה מנותק מהנעשה סביבו, חסר התמצאות, יזמה וביטחון ולא הגיב לפנייה אליו. מ' נחשף לפעילות בפינת חי, שהחלה בפירור לחם בעבור התרנגולות. מאוחר יותר בא במגע עם חולדת ליטוף, שהועברה מפינת החי אל חדר הכיתה. בתחילה היה אדיש למגע בחולדה, אך העברת היד על זנבה בכיוון ההפוך (מגע לא נעים, מהיותו מנוגד לכיוון הקשקשים) עוררה בו תחושות שניכרו בפניו ואף בקולו. לאחר כמה מפגשים נוספים בפינת החי, גילה הנער יזמה, פתח בעצמו את בריח הכניסה וניגש בביטחון מלא לכיוון כלוב החולדה, הצביע על כלוב החולדה ואמר: 'חולדה, חולדה'. בפעם הראשונה התקיים קשר מילולי-אינטראקטיבי רצוף במשך כמה דקות, שבהמשכו ליטף את החולדה בעצמו. בנוסף, מ' החל להאכיל את התרנגולות באופן עצמאי וגילה יזמה והתמדה בהרגלי העבודה, תכונה שלא ניכרה בו קודם לכן. אט-אט חלה גם התייחסות לבני כיתתו ולנעשה בכיתה, וניכרו הבעות חיבה וחיוכים. המודעות לסביבתו והתגובות אליה גברו. מ' החל לפנות ביזמתו אל המבוגרים שבסביבתו, הבין מה שדיברו אליו וגילה יותר עצמאות. בתקרית מסוימת אף התפרץ, השתמש בשמות גוף והביע רגשות כלפי הזולת. כמו כן השתפרה יכולתו הקואורדינטיבית. בתוך פחות משנתיים חל שינוי משמעותי ברמה האישית והבין-אישית כאחת. יכולתו המילולית, שנעדרה כליל בתחילת העבודה, הגיעה לרמה המאפשרת תקשורת עם אנשים. מ' הפך לילד חברותי ועצמאי יחסית, היועד להשתלב בכיתתו ומסוגל להביע רגשות ואף דרישות (צור, 2003).

דוגמה נוספת היא מקרה של נער אוטיסט בן 18, שמגיל שש אובחן כחסר יכולת מילולית. הנער השתתף בתוכנית טיפול מאוניברסיטת פלורידה, שבה פותחה שיטת טיפול בעזרת דולפינים (Smith, 1983). בשלב הראשון של הטיפול חיקה הנער במדויק את קולות הנקישה של הדולפינים. בשלבים מאוחרים יותר, אף שפחד מתנועה וממעליות, היה מוכן לרדת במעלית כדי להגיע למשטח הצף על המים, לשחק עם הדולפינים ולהאכילם. במפגשים נוספים הוא ענה 'כן' במקום להניד בראש לשאלה האם ברצונו לרדת אל המשטח הצף. המשחק עם הדולפינים העניק לו ולמשפחתו שמחה רבה ורוגע וכן חוויות בלתי נשכחות, אך הדבר החשוב הוא כי את החיוכים והפגנות החיבה שהיו

שמורים לדולפינים, חלק עתה הנער גם עם משפחתו, מטפלו וכלבו (Smith, 1984).

מקרה ראוי לציון הוא זה של טמפל גרנדין, חוקרת בעלי חיים בעלת תואר שלישי במדעי החיים הסובלת מאוטיזם. גרנדין מרצה וחוקרת בתחום של טיפול בבעלי חיים, וכתבה מאות מאמרים וכמה ספרים על אוטיזם ועל בעלי חיים (ביניהם **השפה הסודית של בעלי החיים**, שתורגם לעברית ויצא לאור בשנת 2006 בהוצאת אריה ניר). לדידה, האוטיזם מהווה תחנת ביניים בין בעלי חיים לבני אדם, כך שלאוטיסטים יכולת טובה יותר להבין ולתרגם את השפה ואת רגשותיהם של בעלי חיים מלאנשים רגילים.

הקשר המיוחד של גרנדין עם בעלי חיים החל בשנות התבגרותה, כאשר התגוררה בפנימייה לילדים עם בעיות רגשיות, שם הייתה אורוות סוסים. מעבר לרכיבה, גרנדין מתארת כיצד נקשרה לסוסים ובילתה כל רגע פנוי בניקיון האורוות ובטיפול בסוסים. הקשר עם הסוסים העניק משמעות לחייה, תרם לרווחתה הנפשית והפיזית, ואף, כלשונה, הציל אותה. היכולת המיוחדת של גרנדין להבין בעלי חיים גם הובילה אותה לבנות מתקן מיוחד אשר מסייע לה בהפחתת חרדותיה. היא מספרת כי בעקבות התבוננות בפרות ששהו במתקן טיפולים, המפעיל עליהן לחץ חובק, היא שמה לב שהפרות חשו רגועות יותר כאשר שהו במתקן. תצפית זו הנחתה אותה בבניית מתקן לחץ דומה בעבורה, אשר עזר לה להרגיש רגועה יותר ומשמש אותה עד היום.

גרנדין חוללה מהפכה בתחום רווחת בעלי החיים ושיפור חייהם במשק החקלאי באמצעות האופן הייחודי שבו היא רואה את בעלי החיים ויכולתה לחוות את שהם חווים. ב-30 השנים האחרונות עוסקת גרנדין בתכנון מתקנים הומניים להחזקה והובלה לשחיטה, המכבדים את התנהגותם של בעלי החיים ובביסוס רפורמות לשיפור תנאיהם של בעלי החיים בתעשיית הבשר.

טיפול בעזרת סוסים

כבר בימי יוון העתיקה המליצו לחולים במחלות חשוכות מרפא לרכוב על סוסים, בטענה כי הרכיבה משפרת את מצב הרוח. אף ששיטת הטיפול בעזרת סוסים חדשה יחסית, היא נמצאה בעלת יתרונות ברורים (Mayberry, 1978). נקודת הציון לתחילתה של הרכיבה הטיפולית

באירופה היא זכייתה של ליו הארטל מדנמרק במדליית כסף באילוף סוסים באולימפיאדת הלסינקי ב-1952, למרות היותה מרותקת לכיסא גלגלים. מאוחר יותר החלה אלסבת בודטקר ללמד בנורווגיה רכיבה לחולי פוליו ושיתוק מוחין (DePauw, 1984). כיום קיימות ברחבי העולם תוכניות טיפול רבות, ובארה"ב בלבד היו בשנת 2000 כ-160 מוסדות מורשים לטיפול בילדים עם מוגבלות בעזרת סוסים. טיפול ברכיבה עם סוסים מאפשר את העצמת הנגישות הפיזית, הרגשית והחברתית של אוכלוסיות בעלות צרכים מיוחדים.

מבחינה פיזית מסייעים סוסים בהגברת נגישותם של בעלי צרכים פיזיים מיוחדים, הן בהיבט הישיר של נשיאה פיזית של הרוכב והן בהיבט הטיפולי-שיקומי של תרומת הרכיבה למיומנויות מוטוריות וליציבה. התנועה התלת-ממדית של הסוס (מעלה-מטה, קדימה-אחורה ולשני הצדדים) זהה לתנועה התלת-ממדית של אדם ללא מוגבלות בעת הליכה. סוס שאומן כראוי ותנועתו סימטרית מעביר לרוכב תנועות המפתחות אותו מבחינה גופנית ונפשית (Kuprian, 1989; Rosenzweig, 1992). כמו כן, המאמץ הפיזי הנדרש בעת רכיבה על סוס מספק מוטיבציה לאדם עם מוגבלות לתרגל ולהתאמן במכשירי כושר אחרים כמו משקולות (McCulloch, 1983).

מבחינה רגשית מסייעים סוסים בהגברת נגישותם של בעלי צרכים רגשיים מיוחדים על ידי העלאת הביטחון העצמי, הדימוי העצמי, האמון וגורמים נוספים המשפיעים על התפתחות נפשית ורגשית בריאה. בקרב ילדים הסובלים ממוגבלות פיזית, הישיבה על סוס מאפשרת להם להרגיש גבוהים, להתחרות מול ילדים ללא מוגבלות, ולשפר בכך את הדימוי העצמי ואת הביטחון העצמי. בקרב נוער בסיכון המרכיב המרכזי הוא יצירת קשר טיפולי, חם ותומך, שדרכו ניתן לבנות אמון ולתקן חוויות התקשורת (Attachment) ראשוניות (Bowlby, 1973). הקשר הטיפולי ברכיבה כולל אפשרות כפולה לחוויית ההתקשרות; הקשר הרגשי והלא-מילולי שנוצר בין המטופל לסוס הוא מקור לקשרי גומלין עם בעל חיים שרגיש מאוד ל'אחר' ומגיב מיידית לנוכחותו בשפת גוף ובהתנהגות. באמצעות הסוס יש למטופל הזדמנות לחוות קבלה ללא שיפוטיות. נוכחותו היציבה של הסוס מאפשרת 'לשאת' (כ-Holding) את הרוכב (המטופל), הן פיזית והן רגשית (בק, 2005).

מבחינה חברתית מסייעים סוסים בהגברת נגישותם של בעלי צרכים חברתיים מיוחדים על ידי פיתוח מיומנויות חברתיות, השתלבות

חברתית, הסתגלות והתמודדות עם מגוון מצבים חברתיים. שיפור מיומנויות חברתיות יכול להיעשות באמצעות צפייה בעדר סוסים והבחנה ביחסים החברתיים ביניהם, למשל: יחסי קרבה וחברות לעומת יחסי דחייה ותוקפנות. לעדר מבנה חברתי היררכי והתקשורת בין הסוסים נעשית באמצעות קול, סימנים התנהגותיים ושפת גוף. על האדם שרוצה ליצור קשר עם סוסים לפתח רגישות לשפת גוף ולמסרים שהסוס מעביר. בכך מפתח המטופל מיומנויות תקשורת מילוליות וגופניות, המסייעות לו גם בשיפור התקשורת והיחסים בינו לבין בני אדם אחרים.

מבחינה טיפולית תורמים סוסים להגברת נגישותן של אוכלוסיות בעלות צרכים מיוחדים לטיפול. הרכיבה מגבירה את המוטיבציה לשיתוף פעולה בטיפול. ההימצאות הקרובה, הבלתי אמצעית ו'בגובה העיניים' לצד הסוסים משרה תחושת רוגע, פתיחות וביטחון. הטיפול בסוס (סירוק, האכלה) כחלק מטיפול באנשים המאופיינים בקושי בתקשורת ישירה, מגדיל את הנכונות לדיאלוג בין המטופל למטפל. בתהליך זה הסוס עשוי להיות דמות מגנה ומקדמת אינטימיות, מאחר שגופו משמש מעין מרחב חוצץ בין המטופל למטפל. כך יכול המטופל לנוע מצדי הסוס ולדבר בחופשיות תוך כדי הברשתו, ללא ה'ישיבה' מול המטפל. כמו כן, בעת הטיפול בסוס עולים תכנים טיפוליים חשובים שהמטופל מתקשה להעלותם במרחב הטיפולי השגרתי, קרי בחדר הטיפול, כשהוא ניצב ישירות מול המטפל.

המחקר הראשון על ערכה של הרכיבה הטיפולית נערך כבר במאה ה-19 על ידי הנוירולוג הצרפתי שאסניאק, שמצא כי תנועות הסוס משפיעות על הרוכב ומשפרות את היציבה, שיווי המשקל, תנועות המפרקים והשליטה בשרירים. כמו כן, נמצא שיפור במצב הרוח של נפגעי גפיים ושל הסובלים ממחלות עצביות למיניהן (Bain, 1965). רוב המחקרים שנערכו על השפעת רכיבה טיפולית התייחסו להיבטים פיזיולוגיים של הרוכבים, כמו שיווי משקל, תכנון תנועה ואינטגרציה חושית, חוזק, קואורדינציה, יציבות והיבטים פיזיולוגיים נוספים (DePauw, 2000). נמצאה השפעה חיובית על יציבתם של ילדים עם שיתוק מוחין (Bertoti, 1988) ושל הסובלים מפיגור (Biery & Kauffman, 1989); שיפור בקואורדינציה יד-רגל (Brock, 1988), שיווי המשקל, ניידות ויציבה של בעלי מוגבלות פיזית (Copeland 1989) ושל בעלי עיכוב התפתחותי (Walsh, 1989); ושחרור שרירים ספסטיים של אנשים עם שיתוק מוחין (Glasow, 1986). בנוסף, נמצאה השפעה חיובית

של הרכיבה הטיפולית על התפתחות השפה (Dismuke-Blacky, 1990) וכן על היבטים פסיכו־סוציאליים (Good, 1986).

רכיבה טיפולית מערבת גם ניתור וביצוע תרגילי התעמלות על גב הסוס, שלהם ערך רב בפתרון בעיות התנהגות, הפחתת חרדות, הגברת אמון, הגברת יכולת ריכוז, שיפור הערכה עצמית, גירוי המערכת החושית והגברת יחסים חברתיים וקשרי ידידות.

קרוץ ודה־פרקל (Krawetz & DePrekel, 1993) בדקו את השפעת הרכיבה הטיפולית על בנות בעלות קשיים רגשיים והתנהגותיים, ומצאו שיפור מובהק בהיבטים של קבלה חברתית, יצירת מערכות יחסים חברתיות קרובות ותחושת ערך עצמי כללית. אמורי (Emory, 1992) מצא שאצל מתבגרים שאובחנו כאנטי־סוציאליים חל שיפור משמעותי בתפיסה העצמית ובהתנהגות החברתית לאחר טיפול ברכיבה. קולי, קולי ורטור (Cawley, Cawley & Retter, 1994) בדקו האם רכיבה טיפולית משפיעה על הדימוי העצמי של בני נוער בעלי צרכים לימודיים מיוחדים. אמנם לא נמצא שינוי מובהק בדימוי העצמי אך נמצא שינוי בהתנהגות, שהשתפרה במובהק. אצל ילדים עם רקע והתנהגות א־סוציאליים שטופלו בפסיכותרפיה קבוצתית עם סוסים (EFP) חל שיפור בתחושת האמון, הביטחון והקבלה החברתית (Vidrine, Owen-Smith & Faulkner, 2002). בדומה, אצל נערים בסיכון שהשתתפו במפגשי רכיבה טיפולית נמצא שיפור משמעותי בדימוי העצמי, ביכולות הלימודיות, במיקוד השליטה הפנימי, בקבלה החברתית ובמיומנויות החברתיות (MacDonald & Cappel, 2003). במחקר אקדמי ראשון בתחום שנערך בארץ, באוניברסיטת תל אביב, במסגרת עבודה לתואר שני של קרן בקי, נבדקה השפעת טיפול ברכיבה על נוער בסיכון הנמצא בפנימייה טיפולית. ממצאי המחקר הצביעו על מגמה ברורה של שיפור באמון, בשליטה העצמית, בדימוי העצמי ובשביעות הרצון הכוללת מהחיים בקרב אלה שהשתתפו בטיפול ברכיבה. שינויים חיוביים חלו גם בתחומים נוספים, כגון מיומנויות חברתיות, הסתגלות למסגרת הפנימייתית, שימוש בסמים ועבריינות (בקי, 2005).

פרוייקט מיוחד, שנערך בשנת 1997, שילב קבוצת 'מכורים-נקיים' בצוות שמטפל בילדים עם שיתוק מוחין בשיעורי רכיבה טיפולית. פעילות זו נמשכה במסגרת התנדבותית כשנה, והתבססה על אחריות אישית, עצמאות של ה'מכורים-הנקיים' והקשרים שנוצרו ביניהם לבין הילדים, הוריהם והצוות המטפל. בפרוייקט, מעבר לתרומה לקהילה והטיפול

בילדים, הופך המכור ממעמד של מקבל או פסיבי לנותן ואקטיבי. הסוסים היו גשר מקשר בין מגוון אוכלוסיות ואפשרו השתלבות וקבלה חברתית מחודשת, תוך התמודדות עם נושאים של סטיגמה חברתית ודעות קדומות מצד המעורבים בתהליך (בקי, 2000).

ולסיום, דוגמה המתארת כיצד אישה עם מוגבלות פיזית, שנשללה ממנה הגישה לגרנד קניון, הצליחה להגיע אליו בעזרת בעל חיים. סיכובסקי (Szychowski, 2001) מתארת חווית מסע, לאחר שבשנה קודמת נשללה ממנה האפשרות והזכות לטייל ברחבי הגרנד קניון בטענה שהיא נכה. רכישת הביטחון, האמון העצמי והמיומנות לשם מימוש חוויה זו התאפשרו באמצעות רכיבה טיפולית. המחברת מתארת שלמרות הקביים, סדי-הרגליים ונכות בידיה היא מסוגלת לעשות הכול: 'בעומדי על גשר צר ומתנדנד, חשתי את הרוח בשערי וכיצד היא מבודרת את רעמת סוסי. הסוס הנהדר והעולם העילאי של פנים הקניון גרמו לי לשכוח שזה עתה סיימתי רכיבה של שבע שעות בשבילים צרים ומתפתלים על גבי צוקים גבוהים. במקום זאת, הרגשתי שנישאתי אל תוך עולם שמימי לצד נהר הקולורדו אשר שצף וסער מתחתינו'.

לסיכום, בפרק זה נעשה ניסיון לפרוש את הידוע כיום על יכולתם של בעלי החיים להגביר את הנגישות הפיזית והחברתית של אנשים עם מוגבלות. ככל שנלמד להכיר טוב יותר את הפוטנציאל הטמון ביכולתם של בעלי החיים לתרום למוגבלים, ונביא ידע זה לידיעת הגורמים הקשורים לרווחת חיי אנשים עם מוגבלות, כך נוכל לשפר את איכות החיים של לפחות חלק מהם.

תודות

המחבר מבקש להודות לגליה גולדברג ולזהבה קאשי על העזרה באיסוף החומר הספרותי וסיכומו, ולדפנה לב על עריכת הלשון ועל ההערות על כתב היד.

רשימת המקורות

- בק, ק' (2005). **השפעת טיפול ברכיבה על ממזים של דימוי עצמי, שליטה עצמית ואמון בקרב בני נוער בפנימייה טיפולית**. חיבור לשם קבלת התואר מוסמך בעבודה סוציאלית, אוניברסיטת תל אביב.
- גולן-שמש, ד', בן יוסף, י' ורבינוביץ', א' (2003). **פיתוח ישראלי: כלבי סיוע לחולי אלצהיימר, חיות וחברה - כתב העת הישראלי לקשר בין אנשים לבעלי חיים**, אוניברסיטת תל אביב 23: 77-86.
- כהן, נ', (2001). **בעלי חיים ככלי טיפולי, חיות וחברה - כתב העת הישראלי לקשר בין אנשים לבעלי חיים**, אוניברסיטת תל אביב 17: 45-49.
- כהן שפירא, ע' וחצרוני, א' (2005). **הארנבון כמגביר הזדמנויות לקשר עם ילדים בעלי נכויות פיזיות. חיות וחברה - כתב העת הישראלי לקשר בין אנשים לבעלי חיים**, אוניברסיטת תל אביב 27: 5-22.
- צור, א' (2003). **עבודה בעזרת בעלי חיים עם ילד המאובחן כאוטיסט, חיות וחברה - כתב העת הישראלי לקשר בין אנשים לבעלי חיים**, אוניברסיטת תל אביב 21: 64-79.
- קיוזאק, א' (2000). **מפגשים טיפוליים עם חיות מחמד, קריית ביאליק: הוצאת אח בע"מ**.
- שליו, א' (1996). **המרפא הפרוותי: חיות מחמד כאמצעי תראפי, תיאוריה מחקר ומעשה**. צ'ריקובר מוציאים לאור בע"מ.

Allen, K. (1994). Physical disability and assistance dogs: quality of life issues. *Proceedings of the Delta Society 13th Annual Conference*, New York.

Allen, K. & Blascovich, J. (1996). The value of service dogs for people with severe ambulatory disabilities. A randomized controlled trial. *The journal of the American medical association* 275, 13: 1001-1006.

- Arnston, P., Dredge, D., Nonon, R. & Murray, E. (1986). The perceived psychosocial consequences of having epilepsy. In: *Psychopathology in Epilepsy*. (Eds S. Whitman and B. P. Hermanu). New York and Oxford: Oxford University Press.
- Bain, A. M. (1965). Pony riding for the disabled. *Physical Therapy*, 51: 263–265.
- Barkley, R. A. (1990). Attention deficit hyperactivity disorder. *A handbook for diagnosis and treatment*. New York: Guilford.
- Baun, M. M., Bergstrom, N., Langston, N. F. & Thoma, L. (1984). Physiological effects of petting dogs: Influences of attachment. In: R. K. Anderson, B. L. Hart & L. A. Hart (Eds.) *The pet connection*. University of Minnesota Press: 162–170.
- Bertoti, D. B. (1988). Effects of therapeutic riding on posture in children palsy. *Physical Therapy* 68, (10): 1505–1512.
- Beyersdorfer, P. S. & Birkenhauer, D. M. (1990). The therapeutic use of pets on an Alzheimer's unit. *American Journal of Alzheimer's Care and Related Disorders and Research*. S: 13–17.
- Biery M. J. & Kauffman, N. (1989). The effects of therapeutic horseback riding on balance. *Adapted Physical Activity Quarterly* 6: 221–229.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss*. London: Hogarth press.
- Brickel, C. M. (1982). Pet-facilitated psychotherapy: A theoretical explanation via attention shifts. *Psychological Reports*, 50: 71–74.
- Brickel, C. M. (1984). The clinical use of pets with the aged. *Clinical Gerontologist*, 2, 4: 72–75.
- Brock, B. (1988). *Effect of Therapeutic Horseback Riding on Physically Disabled Adults*. Doctoral dissertation: University of Indiana.

- Burch, M. R., Bustad, L. K., Duncan, S. L., Fredrickson, M. & Tebay, J. (1995). The role of pets in therapeutic programmes. In: I. Robinson (Ed.), *The Watham book of human-animal interaction: Benefits and responsibilities of pet ownership*. Leicestershire: Pergamon.
- Cawley, R., Cawley, D. & Retter, K. (1994). Therapeutic Horseback riding and self- concept in adolescents with special educational needs. *Anthrozoos*, 7(2): 129–134.
- Collings, J. (1992). Epilepsy and well being. *Social Science and Medicine* 34: 657–666.
- Copeland, J. C. (1989). Therapeutic riding as a treatment adjunct after selective posterior lumber rhizotomy surgery. Abstract presented at 5th international conference on relationship between humans and animals. Monaco.
- Corson, S. A. & Corson, E. O. (1978). Pets as mediators of therapy. *Current Psychiatric Theories*, 18: 195–205.
- Corson, S. A., Corson, E. O., Gwynne, P. H. & Arnold, E. L. (1977). Pet dogs as nonverbal communication links in hospital psychiatry. *Comprehensive Psychiatry*, 18, 1: 61–72.
- Corson, S. A., Corson, E. O., O'Leary, D., DeHass, G. R., Gwynn, P., Arnold, E. & Corson, C. (1976). *The socializing role of pet animals in nursing homes: An experiment in nonverbal communication therapy*. Columbus, Ohio: Ohio State University, Department of Psychiatry.
- Dalziel, D.J., Uthman, B. M., McGorray, S. P. & Reep, R. L. (2003). Seizure-alert dogs: a review and preliminary study. *Seizure* 12: 115–120.
- DePauw, K. P. (1984). Therapeutic horseback riding in Europe and North America. In: R. K. Anderson, B. L. Hart & L. A. Hart (Eds.), *The pet connection*. University of Minnesota Press: 142.

- DePauw, K. P. (2000). The Review of Research in Therapeutic Riding. In: Engel, B. T. (Ed.). *Therapeutic Riding 2, Strategies for Rehabilitation*. Durango: Barbara Engel Therapy Services.
- Dismuke-Blacky, R. P. M. (1990). Combined speech/language and occupational therapy through rehabilitative riding. Abstract of paper presented at *Delta Society 9th Annual Conference*.
- Edney, A. T. B. (1993). Dogs and human epilepsy. *Veterinary Record*, 132: 337–338.
- Eddy, J., Hart, L. A. & Boltz, R. P. (1988). The effects of service dogs on social acknowledgments of people in wheelchairs. *Journal of Psychology*, 122: 39–45.
- Emory, D. K. (1992). *Effects of therapeutic horsemanship on the self-concept and behavior of asocial adolescents*. Unpublished doctoral dissertation, University of Maine, Orono.
- Francis, G., Turner, J. T. & Johnson, S. B. (1985). Domestic animal visitation as therapy with adult home residents. *International Journal of Nursing Studies*, 22: 201–206.
- Fudin, C. E. & Harris, J. M. (1994). Caring for Service Dogs. *Perspectives*. July/August.
- Glasow, B. (1986). Hippotherapy: The horse as a therapeutic modality. *People-animals-environment*. 30–31.
- Goleman, D. (1996). *Emotional Intelligence*. Reading, Cox and Wyman Ltd.
- Good, C. L. (1986). Psychosocial aspects of riding for adult disabled equestrians. Abstract of paper presented at the *Delta Society International Conference*. Boston.
- Gubrium, J. F. & Lynott, R. J. (1983). Rethinking life satisfaction. *Human Organization*, 42: 30–38.

- Guest, C. M., Collis, G. M. & McNicholas, J. (2006). Hearing Dogs: A Longitudinal Study of Social and Psychological Effects on Deaf and Hard-of-Hearing Recipients. *The Journal of Deaf Studies and Deaf Education* 11(2): 252–261.
- Hart, L. A. (1995). The role of pets in enhancing human well-being: Effects for older people. In: I. Robinson (Ed.), *The Watham book of human-animal interaction: Benefits and responsibilities of pet ownership* (pp. 19-32). Leicestershire: Pergamon.
- Hart, L., Hart, B. & Bergin, B. (1987). Socializing Effects of Service Dogs for People with Disabilities. *Anthrozoos* 1: 41–44.
- Hart, L. A., Zasloff, R. L. & Benfatto, A. M. (1996). The socializing role of hearing dogs. *Applied Animal Behaviour Science*, 47: 7–15.
- Haughie, E., Milne, D. & Elliott, V. (1992). An evaluation of companion pets with elderly psychiatric patients. *Behavioural Psychotherapy*, 20: 367–372.
- Hunt, S. J., Hart, L. A. & Gomulkiewicz, R. (1992). Role of small animals in social interactions between strangers. *Journal of Social Psychology*, 132: 245–256.
- Kalfon, E. (1991). Pets make a difference in long term care. *Perspectives*, 15, 4: 3–6.
- Katcher, A. & Wilkins, G. G. (1994). Helping children with attention deficit hyperactive and conduct disorders through animal assisted therapy and education. *Interactions*, 12: 5–9.
- Katcher, A. L. & Wilkins, G. G. (2000). The centaur's lesson: Therapeutic education through care of animal and nature study, In: F. Aubrey, (Ed.) *Handbook on animal assisted therapy: theoretical foundation and guidelines for practice* (pp. 153–177). California: Academic press.

- Kidd, A. H. (1983). Infants' behaviors towards pets. Unpublished paper. Cited in A. H. Kidd & R. M. Kidd (1985). *Children's attitudes towards their pets. Psychological Reports*, 57: 15–31.
- Kongable, L. G., Buckwalter, K. C. & Stolley, J. M. (1989). The effects of pet therapy on the social behavior of institutionalized Alzheimer's clients. *Archives of Psychiatric Nursing*. 3: 191–198.
- Krawetz, N. & DePrekel, M. (1993). *Effects of therapeutic horseback riding on 5th 6th grade girls with emotional and behavioral problems*. Master's thesis, University of Minnesota, Minneapolis.
- Kuprian, W. (1989). Hippotherapy and Riding Therapy as Physiotherapeutic treatment Methods. In: W. Heipertz (Ed.). *Therapeutic Riding, Medicine, Education, Sports*. Ottawa: National Printers Inc.
- Levinson, B. M. (1962). The dog as co-therapist. *Mental Hygiene*, 46: 59–65.
- Levinson, B. M. (1969). *Pet-oriented child psychotherapy*. Springfield, IL: Charles C. Thomas.
- Levinson, B. M. (1978). *Pets and personality development*. Psychological Reports.
- Lim, K., Wilcox, A., Fisher, M. & Burns-Cox, C. J. (1992). Type 1 diabetics and their pets. *Diabetic Medicine* 9 (2): S3–S4.
- MacDonald, P. M. & Cappo, J. (2003). Equine Facilitated Mental health with at risk youth: Does it work?. *NARHA Strides magazine*, 9, no.3: 30–31.
- Mader, B., Hart, L. A. & Bergin, B. (1989). Social acknowledgements for children with disabilities: Effects of service dogs. *Child Development*, 60: 1529–1534.

- Martin, F., Farnum, J. & Morse, K. (2001). Effects of animal-assisted therapy on expression of pro-social behaviors in children with autism. *IAHAIO Conference 2001*.
- Mayberry, R. P. (1978). The mystique of the horse is strongmedicine: riding as therapeutic recreation. *Rehabilitation literature*, 39: 192–196.
- McArthur, L. Z. (1982). Judging a book by its cover: a cognitive analysis of the relationship between physical appearance and stereotyping. In: A. H. Hastorf & A. M. Isen, (Eds.) *Cognitive social psychology* (pp. 149–211). North Holland: Elsevier.
- McCulloch, M. (1983). Pet facilitated psychotherapy. In: A. H. Katcher & A. M. Beck (Eds.), *New perspectives on our lives with companion animals*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Mugford, R. A. & M'Comisky, J. G. (1975). Some recent work on the psychotherapeutic value of caged birds with old people. In: R. S. Anderson (Ed.) *Pet Animals and Society* (pp. 54–65). London: Baillere-Tindall
- Pflaumer, S. (1992). Seizure alert dogs. *Dog World* January, 42–44.
- Robertson, M. M., Trimble, M. R. & Townsend, H. R. A. (1994). Phenomenology of depression in epilepsy. *Epilepsia*, 28: 364–372.
- Rogers, J., Hart, L. A. & Boltz, R. P. (1993). The role of pet dogs in casual conversations of elderly adults. *The Journal of Social Psychology*, 133: 265–277.
- Rosenzweig, M. (1992). The Value of the Horse's Motion to the Rider. In: B. T. Engel (Ed.). *Therapeutic Riding Programs*. Durango: Barbara Engel Therapy Services.
- Sander, L. & Thompson, P. (1989). *Epilepsy: a practical guide to coping*. Marlborough, Crowded Health Guides.

- Savishinsky, J. S. (1983). Pet ideas: The domestication of animals, human behavior and human emotions. In: A. Katcher & A. Beck (Eds.), *New Perspectives on Our Lives with Companion Animals* (pp. 472–483). Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Savishinsky, J. S. (1986). The human impact of a pet therapy program in three geriatric facilities. *Central Issues in Anthropology*, 6, 2: 31–41.
- Schilder, P. (1958). *The image and appearance of the human body*. New York: International universities press.
- Serpell, J. A. (1991). Beneficial effects of pet ownership on some aspects of human health. *Journal of the royal society of medicine*, 84: 717–720.
- Siegel, J. M. (1990). Stressful life events and use of physician services among the elderly: The moderating role of pet ownership. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58: 1081–1086.
- Siegel, J. M. (1993). Companion animals: In sickness and in health. *Journal of Social Issues*, 49: 157–167.
- Siller, J., Vann, D. H., Ferguson, L. T. & Holland, B. (1967). Structure of attitudes toward the physically disabled: Disability factor scales – Amputation, blindness, cosmetic conditions. In: *Studies in reactions to disability*. New York: New York university school of education.
- Smith, B. (1983). Project inreach: A program to explore the ability of atlantic bottlenose dolphins to elicit communication responses from autistic children. In: A. H. Katcher & A. M. Beck (Eds.), *New perspectives on our lives with companion animals*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

- Smith, B. (1984). Using dolphins to elicit communication from an autistic child, In: R. K. Anderson, B. L. Hart & L. A. Hart (Eds.), *The pet connection*. University of Minnesota Press: 154–161.
- Straatman, I., Hanson, E. K., Endenburg, N. & Mol, J. A. (1997). The influence of a dog on male student during a stressor. *Anthrozoos*, 10: 191–197.
- Strong, V., Brown, S. W. & Walker, R. (1999). Seizure-alert dogs – fact or fiction? *Seizure*, 8: 62-65.
- Szychowski, E. (2001). Edging toward fulfillment. In: Engel, B. T. (Ed.). *Therapeutic Riding 1, Strategies For Instruction, Part 1*. Durango: Barbara Engel Therapy Services.
- Valentine D. P., Kiddoo, M. & LaFleur, B. (1993). Psychosocial implications of service dog ownership for people who have mobility or hearing impairments. *Social work in health care* 19, 1:25–109.
- Vidrine, M., Owen-Smith, P. & Faulkner, P. (2002). Equine Facilitated Group Psychotherapy: applications for therapeutic vaulting. *Issues in Mental Health Nursing*, 23: 587–603.
- Walsh, L. (1989). The therapeutic value of horseback riding and development milestones accomplished through horseback riding. Abstract of paper presented at 5th international conference on relationship between humans and animals. Monaco.
- Watzlawick, P. Bavelas J. B. & Jackson, D. (1967). Pragmatics of human communication. In: *A study of interactional patterns, pathologies, and paradoxes*. New York : W. W. Norton..
- Yude, C., Goodman, R & McConachie, H. (1998). Peer problems of children with hemiplegia in mainstream primary schools. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 19: 533–541.

Zee, A. (1983). Guide dogs and their owners: Assistance and friendship. In: A. Katcher & A. Beck (Eds.), *New Perspectives on Our Lives with Companion Animals* (pp. 472–483). Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

נגישות במבט אחר: נגישות שירותים חיוניים למיעוטים לשוניים

מיכל שוסטר, מרים שלזינגר

'כל אדם זכאי לזכויות ולחירויות שנקבעו בהכרזה זו ללא אפליה כלשהי מטעמי גזע, צבע, מין, לשון, דת, דעה פוליטית או דעה בבעיות אחרות, בגלל מוצא לאומי או חברתי, קניין, לידה או מעמד אחר.'
(הכרזה לכל באי עולם, האומות המאוחדות, 10 בדצמבר 1948)

מילות-מפתח: הנגשה לשונית, מיעוטים לשוניים, שפת-סימנים, שפת הרוב, שירותים חיוניים, שפה, תרגום קהילתי

מבוא – שפה משותפת כתנאי לנגישות

מאמר זה מבקש לבחון מחדש את המושגים 'גישה שווה', 'נגישות', ו-'הנגשה', במטרה להרחיבם, ולהחילם גם על מי שגישתו למידע ולטיפול נפגעת בשל היותו 'תלוי-תרגום'; קרי, אדם שאינו דובר את שפת הרוב. מושג הנגישות מתקשר בדרך כלל לחובה לאפשר גישה לאדם המוגבל פיזית, ובמיוחד למי שניידותו מוגבלת, ולהבטיח כי יוכל להגיע לאותם יעדים שאליהם מגיעים אלה הנעים בחופשיות. הגדרה זו מוכרת, ונדונה בהרחבה בכרך זה, ולא נתעכב עליה. תחת זאת, נתמקד, כאמור, במי שאינו דובר את השפה המשמשת ברירת המחדל (עברית, במקרה שלנו), בין אם מדובר בעולים, בבני מיעוטים, במהגרי עבודה או בתיירים; בקטגוריה זו ייכללו גם אוכלוסיות העיוורים (ככל שמדובר בצורך להמיר כתב 'שחור' לכתב ברייל או להקלטה) ואוכלוסיית החירשים, אשר העברית הדבורה חסומה בפניה, במידה זו או אחרת. לטענתנו, חלה על המדינה חובה מוסרית ומשפטית לצמצם, עד כמה שניתן, את פערי הנגישות הגלומים במצבים אלה, ולהנגיש את אותם השירותים הנחשבים בסיסיים – כגון שירותי בריאות, חינוך, מנהל וכו' – לכל תושב.

מיעוטים לשוניים ונגישות לשונית - דוגמאות מן העולם המערבי

כמו בישראל, כך גם במדינות רבות בעולם המערבי (ובמידה פחותה, בחלקי עולם אחרים) גדל בהתמדה שיעור המיעוטים הלשוניים באוכלוסייה, ודרכי הטיפול בצורכיהם - ובכלל זה סוגיית ההנגשה הלשונית - זוכה להתייחסות גוברת. בספטמבר 1953, נכנסה לתוקף האמנה להגנה על זכויות האדם וחירויות היסוד (Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms), אשר קבעה, בין היתר, כי אדם המואשם בעברה פלילית יהיה זכאי להסבר מיידי, מפורט, ובשפה המובנת לו, לגבי פרטי העבירה שבה הואשם. כמו כן, אם אינו מבין את השפה המדוברת בבית המשפט, יהיה זכאי לסיוע של מתורגמן. תקנה זו חלה על שפות מדוברות, כמו גם על שפת סימנים,¹ ורבות ממדינות אירופה הטמיעו את רוח הדברים בחקיקה הפנימית שלהן (לרבות אנגליה, אשר לא חתמה על האמנה, אך הנהיגה חקיקה משלה, ברוח דומה), תוך הקמת גופים לקידום זכויות מיעוטים, וכן שירותי מתורגמות ממשלתיים ופרטיים. אולם, כמו במקרים רבים של חקיקה בתחום זכויות האדם, צמצום הפער בין הרמה ההצהרתית לבין הרמה הביצועית מהווה אתגר מתמשך (וראה, לדוגמה, את יישומה - או אי-יישומה - של ה'הכרזה לכל באי עולם', המצוטטת לעיל). הנה מספר דוגמאות להתייחסותן של מדינות שונות לסוגייה זו. (למותר לציין, כי אין זה אלא תיאור קצר ומדגמי).

קנדה

ב-9 באוקטובר 1997, הוגשה תביעה נגד ממשלת מחוז בריטיש קולומביה, על-ידי שלושה אזרחים חירשים, אשר טענו כי נבצר מהם לקבל טיפול רפואי הולם, בשל חוסר יכולתם לתקשר באנגלית (דבורה). בית-המשפט פסק כי על הממשלה להנגיש את שירותי הבריאות לאוכלוסיית החירשים, וכי ההימנעות ממתן שירותי תרגום לשפת-סימנים, כאשר זו נדרשה להבטחת גישה שווה לשירותי הבריאות, היה בה משום הפרת זכויות יסוד. למשפט זה, שנודע בשם The Eldridge Case (משפט אלדריג'), היו השלכות מרחיקות לכת, אף מעבר להקשר הרפואי. נבע ממנו כי אין הממשלה יכולה להתחמק מאחריותה המשפטית-חוקתית

להבטיח נגישות שווה, וכי עליה לדאוג לתרגום לשפת-סימנים, ולהנגשתם של השירותים השונים לאוכלוסיית החירשים, המהווים מיעוט לשוני. בשלב זה, טרם דובר על מיעוטים לשוניים אחרים (להוציא במקרים של משפט פלילי, שם הובטחו לנאשם שירותי תרגום לשפתו, תהא אשר תהא).

ציוני דרך נוספים בתחום ההנגשה הלשונית בקנדה ארעו ב-2000, עם פרסומו של דו"ח מקיף על מחסומים בהנגשת שירותי הבריאות (Bowen 2000), וב-2005, בכנס היסטורי, *Primary Health Care for All: Overcoming the Linguistic Barrier*. נציב זכויות האדם במחוז אונטריו, ראג' אנאנד, טען בהרצאת הפתיחה של הכנס כי פסק דין אלדריג' קידם אמנם את ציבור החירשים, אולם לא נתן מענה למצוקתם של מיעוטים לשוניים אחרים, ובהם מהגרים ומיעוטים ילידיים שאינם שולטים באנגלית או בצרפתית. בהמשך, טען כי בלא מענה מערכתי לסוגיית ההנגשה הלשונית, תלך הבעייה ותחריף, וכי יש לראות את ההתייחסות למחסום הלשוני-תרבותי כחלק מאסטרטגיה כוללת להשגת יעדים ארגוניים, וזאת משום חובתם של מוסדות הציבור, בכלל, ומוסדות הבריאות, בפרט, בחברה רב-תרבותית, לספק שירות שוויוני ויעיל. מסקנת הדובר, ומסקנת הכנס כולו, הייתה כי יש לשלב את נושא ההנגשה הלשונית בסדר היום הציבורי, המתייחס לאיכות, לבטיחות ולניהול סיכונים. במילים אחרות, אין להסתפק עוד בדיבור על רגישות תרבותית של פרט זה או אחר או של קהילה זו או אחרת, אלא יש לשאוף לראיה כוללת של המערכת כמעניקה שירות שווה לכול (Abraham & Fiola 2006).

כדי לממש עקרונות אלה, הומלץ לנקוט ארבעה צעדים:

1. לקבוע סדר-יום ציבורי אשר יאומץ על-ידי מקבלי החלטות, ולפיו תיחשב הנגישות הלשונית לנושא הראוי להקצאת משאבים ציבוריים וארגוניים;
2. לנסח הצעות מעשיות לטיפול בבעיית הנגישות הלשונית ואסטרטגיות להתמודדות עימה;
3. לחפש דרכים להפוך את האסטרטגיות לפרקטיקה מעשית;
4. לשלב בהדרגה את מקצוע המתורגמנות במערך הביצועי של הארגון (Nielsen, 2005).

בריטניה

כבר בשנות השמונים המוקדמות של המאה ה-20, באה לידי ביטוי ההכרה בצורכיהם של מיעוטים לשוניים בבריטניה – בין היתר, בפרסומו של הספר הראשון להנחיית מתורגמנים קהילתיים (Shackman 1984), המתייחס לצורך לקבוע דפוסי פרקטיקה ואתיקה הולמים, אשר יבטיחו כי אדם שאינו דובר אנגלית יזכה לשירותי תרגום הולמים ונטולי פניות. החוק הבריטי נגד אפליית אנשים עם מוגבלות (Disability Discrimination Act, 1995), קבע אמנם כי מוטל על המעסיקים וגופים ציבוריים שונים לבצע **התאמות סבירות** למניעת אפליה, אלא שהקריטריונים לגבי אותן התאמות 'סבירות' היו עמומים. לפיכך, ניתן עדיין למצוא הנגשה לשונית פגומה, כגון העסקתם של מתורגמנים לא-מיומנים, או כאלה שלא עברו הכשרה ספציפית לאותו התחום, והדבר נכון הן לגבי מיעוטים לשוניים, והן לגבי חירשים וכבדי שמיעה (Harrington, 2001).

סוגיית ההנגשה הלשונית מעלה לא פעם דיון ציבורי-פוליטי-כלכלי, המתבטא בטענה כי הממשלה 'מבזבזת' משאבים יקרים על סיוע למיעוטים וכי מחובתם של אלה לממש את האינטגרציה התרבותית וללמוד את שפת הרוב. ב-12 בדצמבר 2006, דווח ה-BBC, כי ממשלת בריטניה מוציאה למעלה מ-55 מיליון לירות שטרלינג על שירותי תרגום ומתורגמנות, והתגובות לא אחרו לבוא. רופאה לונדונית, ד"ר קייט אדמו, כתבה (Adams, 2007): 'אני פוגשת יותר ויותר מטופלים ששליטתם באנגלית שואפת לאפס. חלקם נמצאים באנגליה כבר למעלה מעשרים שנה. בהיעדר שפה משותפת, ברור שלא יזכו בטיפול רפואי הולם אם לא ייעזר במתורגמן. יש לעודד אנשים אלה ללמוד אנגלית'. ואילו רופא לונדוני אחר, ד"ר דייוויד ג'ונס, השיב כנגדה (Jones, 2007) כי העלות הגבוהה, לכאורה, של מערך שירותי התרגום הוא הכרח בל יגונה, אשר מן הראוי אף להרחיבו. אין זה מציאותי, לדבריו, לצפות מאישה סומאלית בת 76, ללא כל השכלה פורמלית, ללמוד אנגלית. היא עשויה לחיות עוד 20 שנה, ויהיה צורך לספק לה שירותי תמיכה לשונית. אין מנוס מלראות את התמונה בכללותה, ובטווח הרחוק.

ארצות-הברית

בארצות-הברית, התפתח המושג ה'נגישות לשונית' (language access) על רקע חוקים למניעת הפליה, כגון ה-Civil Rights Act of 1964, השמים דגש על שוויון, גם למי שאינו דובר אנגלית רהוטה (LEP - limited English proficiency population); לפי מפקד האוכלוסין בשנת 2000, כ-21% מכלל האוכלוסייה (כ-21 מיליון) אינם דוברי אנגלית כשפה עיקרית, וכ-4.2% (קרוב ל-11 מיליון) אינם דוברי אנגלית כלל.² יישומו של החוק התגבש אט-אט, חלקו ברמה הפדראלית וחלקו ברמת המדינות השונות. בשנים האחרונות, פורסמו מחקרים רבים (Cambridge, 1996; Carr, 1996; Pöchhacker & Kadric, 1997; Meyer, 2001; Andrulis et al., 2002; Flores et al., 2003; Mohanty, 2006) המסיקים כי הסתפקות בפתרונות מאולתרים, לרבות מתורגמנים לעת מצוא - או תקשורת ללא שפה משותפת - מגבירה מאד את שיעור אי-ההבנות ואת רמת הסיכון. כדי להתגבר על מחסומי שפה ועל הסיכונים הכרוכים בהם, יש צורך בהרחבתה ובביסוסה של מערכת מתורגמנים-מגשרים, ובהכשרתם של אנשי הצוות עצמם לעבודה עם פונים ששפתם ותרבותם שונה.

ב-11 באוגוסט 2000, חתם הנשיא קלינטון על חוק פדראלי המחייב את שירותי הבריאות והרווחה לעשות כל מאמץ כדי להבטיח גישה שווה גם לאלה ששפתם איננה אנגלית. החוק אף כלל סנקציות נגד מי שאינו מקפיד על כך, וכן גם דרישה לשאוף להעסקתם של 'מתורגמנים מיומנים' (competent interpreters):

'[...] a person who is fluent in English and in the language of a non-English speaker, who is trained and proficient in the skill and ethics of interpreting and who is knowledgeable about the specialized terms and concepts that need to be interpreted for purposes of receiving emergency care or treatment'.

מרכיב נוסף בטיפוח המודעות של המוסדות בארצות-הברית לנושא ההנגשה הלשונית ולחובה לספק פתרונות למיעוטים לשוניים היה הקמתו של אתר, www.lep.gov/govt.html, אשר בו מרוכזים החוקים והתקנות, מכאן, והיצע המשאבים להתמודדות עם אתגר ההנגשה הלשונית, מכאן.

עם זאת, לפי הדו"ח של המועצה המשותפת (Joint Commission),³ מלכ"ר עצמאי המבצע מבדקי הערכה לכ-15,000 ארגונים ומוסדות בתחום הבריאות, רק כרבע מכלל בתי-החולים בארצות הברית דואגים להעסקתם של מתורגמנים; ברוב המקרים, האחיות הדו-לשוניות הן אלה המשמשות מתורגמניות לעת מצוא, הצוות אינו לומד כיצד יש לעבוד עם מתורגמנים ואין נותנים את הדעת להכשרה הדרושה כדי לעבוד באופן יעיל עם אוכלוסיות בעלות תרבות שונה ושפה אחרת. יתרה מזו, מחקר שערכה אותה מועצה משותפת בנושא ואירועים שליליים/מזיקים' (adverse events) בשירותי הבריאות, הראה כי בקרב דוברי האנגלית, גרמו קשיי התקשורת ל-36% מן האירועים השליליים/מזיקים, בעוד שבקרב קבוצת המיעוטים הלשוניים נגרמו כ-52% מכלל האירועים השליליים עקב קשיי תקשורת. תוצאות מחקר זה מציגות את הסיכונים הבטיחותיים שניתן לייחסם לפערי שפה בבתי חולים, ומדגישות את הצורך במתן שירותי תרגום מהימנים למטופלים שרמת האנגלית שלהם מוגבלת. (Dobson, 2007; וראו גם Fortier, 1997).

במילים אחרות, לדעת רבים, אין מנוס מלהכיר בכך שלא כל המטופלים ילמדו את שפת הרוב, ושאינן אפשרות להעניק טיפול רפואי יעיל בלא גישור בין-לשוני מיומן. למעשה, כל ניסיון להעריך את עלותם הממשית של שינויים רחבי-היקף במדיניות לשונית (כגון הנהגתם של שירותי תרגום ממוסדים לעומת הסתפקות בפתרונות לעת מצוא) חושף נטייה לתחזיות מוטות ו/או מופרזות. לטענת גרין (Grin, 2006), אחד מצירי הדיון בכדאיותו היחסית של שינוי גורף במדיניות לשונית - כגון הנגשה לשונית של שירותי הבריאות - נסב על מושג ה-counterfactualty, קרי, שאלת עלותה של החלופה הרלבנטית: איזה מחיר תיאלץ המערכת לשלם אם ברצונה לשבץ מתורגמנים או מגשרים במרפאות ובשירותים חיוניים אחרים אשר שיעור הפונים אליהם שאינם דוברי שפת הרוב גבוה. לדברי גרין, קיימת נטייה להגזים בהערכת העלויות הצפויות:

The costs of language policies are largely unknown, and are liable to be the stuff of wild fantasies – usually in the form of cataclysmic expectations of uncontrollable expenditure if diversity-preserving policy measures were adopted. Where figures exist, they yield a sobering picture. Although the lack of data often prevents precise calculations, cost ranges can be

estimated. For example, the supposedly prohibitive cost of translation and interpretation in European institutions numbering 15 member states and 11 official languages amounted to £ 1.82 per resident per year; translation and interpretation represented 0.8 percent of the European Union budget (p. 88).

שוודיה ואוסטרליה כמודלים לחיקוי

במדינות סקנדינביה, ובמיוחד בשוודיה, שהיא מן המובילות בתחום האכיפה של תקנות ההנגשה הלשונית, מעסיקות הרשויות המקומיות מתורגמנים, כבר משנות ה-70, והן האחראיות למתן שירותי תרגום בתחום הרפואה, המשפט, החינוך, המינהל הציבורי והדת. מחויבות דומה קיימת גם באוסטרליה, המגדירה עצמה כמדינה רב־תרבותית הדואגת להנגיש שירותי ציבור לתושביה. ההנגשה הלשונית והתרבותית מעוגנת בחוק ונאכפת באמצעות משרדים ממשלתיים, דוגמת המשרד לרב־תרבותיות ולהגירה, וכן באמצעות גופים מקבילים במחוזות השונים. במחוז ניו סאות' וויילס, לדוגמה, פועלת המועצה לקשרי קהילה בניו סאות' וויילס (Community Relations Commission for a Multicultural New South Wales) ומעניקה שירותי תרגום בלמעלה משמונים שפות ודיאלקטים. השירות ניתן לכל משרדי הממשלה, וכן לגופים מסחריים ופרטיים באמצעות הטלפון, בכל שעות היממה, וממלא תפקיד מהותי בקיום התחייבותה של ממשלת המחוז להנגשה מלאה ולשותפות עם הקהילה, תוך שבירת מחסומי השפה (www.crc.nsw.gov.au). באשר לאוכלוסיית החירשים, הטיפול בנושא זה מסתמך על החוק האוסטרלי למניעת אפליה של אנשים עם מוגבלויות (Disability Discrimination Act, 1992), המסתפק בהגדרה כללית של אפליה על רקע מוגבלות, וקובע מהם הגופים והכלים להגדרת אפליה ממין זה. סעיף 8 בחוק מציין כי גורם מפלה הוא כל גורם המתייחס בצורה טובה פחות לאדם בעל נכות המסתייע במתורגמן, בקורא, בסייע או במטפל. בדומה לחקיקה הבריטית, גם בחקיקה האוסטרלית מופיע המושג 'התאמות סבירות' (reasonable adjustments), שעל החברה, המעסיק או הארגון לבצע כדי למנוע אפליה. הוועדה לזכויות אדם ושוויון זכויות אף בודקת כל טענה בדבר הפרת זכויותיהם של בעלי מוגבלויות ואת האמצעים שנקטו לתיקון ההפרה.

מיעוטים לשוניים ונגישות לשונית בישראל

במאמר זה, איננו מתיימרות להביא סקירה כוללת של סוגיית ההנגשה הלשונית בישראל, אלא להציג מגמות המסתמנות כיום בשתי מערכות עיקריות – מערכת הבריאות ומערכת המשפט – העשויות להתוות את הדרך למערכות נוספות.

שירותי הבריאות

במדינה הטרוגנית כישראל, שיעור גבוה מבין הפונים לשירותי הבריאות, ובכלל זה לבתי-החולים, אינם דוברי עברית ברמה שתאפשר דו-שיח. הפתרונות הנקוטים כיום מתבססים, בדרך-כלל, על אלתורים שונים, ובראשם גיוס קרובי משפחה (לרבות ילדים), אנשי צוות-העזר (משק, מטבח וכו') או אנשי הצוות הרפואי; לחילופין, מתנהל המפגש על בסיס תקשורת לא-מילולית בלבד. פתרונות אלה מפחיתים מנגישות הטיפול, פוגעים בעקרון השוויוניות, ומעלים את ההוצאות על בדיקות מיותרות. ואף על פי כן, במשאל בקרב קבוצת רופאים וסטודנטים לרפואה (רובנובסקי, 2004), נמצא, כי הפתרון למצבים שבהם קיים, למעשה, חוסר תואם לשוני בין מטפל למטופל תואר על-ידי הנשאלים כמצב שבו: 'מסתדרים איכשהו'.

מספר מחקרי-שדה אפידמיולוגיים שבוצעו בישראל בשנים האחרונות הצביעו בבירור על השפעות ארוכות-הטווח של פערי שפה ותרבות על בריאותן של קהילות מיעוטים לשוניים (ראה אפשטיין ואחרים, 2006 וטולדנו ואחרים, 2004). אולם כמו בקנדה (ראה 'מקרה אלדריג', בפרק 2 לעיל), כך גם בישראל, היה זה בית-המשפט שהעלה לסדר היום הציבורי את סוגיית ההנגשה הלשונית וזכויותיהם של מיעוטים לשוניים. ב-8 בינואר 2007, הסתיים משפט תקדימי, אשר בו פסק השופט א. דראל (תיק א 002564/05) לטובת התובעים, על רקע היעדר הנגשה לשונית. הזוג מהא וסלים דלאשה טענו כי בית החולים 'פוריה' התרשל במתן הסברים לאישה, שהייתה הרה, ואשר איננה שולטת בשפה העברית, והפר בכך את חובת הזהירות כלפי התובעים. יתרה מזאת, לטענתם, התקיים קשר סיבתי בין אי-קבלת ההסבר (בדבר הצורך לבצע בדיקה של תנועות העובר מספר פעמים ביום, בכל אחד מן הימים עד למועד שבו היה עליה לשוב לבית החולים) בשפה המובנת לאישה או לבעלה, לבין הימנעות

התובעת מביצוע הבדיקות. כמו כן, התקיים קשר סיבתי בין אי-ביצוע הבדיקות לבין מות העובר.

בסעיף 12 לסיכומי הנתבעת, בית-החולים 'פוריה', נכתב כי: 'הנתבעת אינה כופרת בחובתו של הצוות הרפואי ליתן למטופל את ההסברים הנדרשים בעת שזה משתחרר לביתו מביה"ח, ובאופן שהדברים יובנו לו'. ואכן, חקירתה של הרופאה אשר בדקה את התובעת בעת ביקורה האחרון בבית-החולים מעיד על מודעתו לצורך לדאוג לכך שהמטופלת תבין את ההנחיות:

רופאה: [...] אני לא יכולה לדבר במשפטים [בערבית], אבל אני יודעת שהמילה תנועה היא 'חרכה'. אני יודעת גם את המילה 'חסי' שזה להרגיש, אני מציינת שאני עובדת בכפרים ערביים. אם אנחנו רואים שאישה לא מבינה אנו מבקשים עזרה.

בא-כוח התובעת: חוץ משתי המילים הללו, את יכולה לומר עוד מילה כדי שנבין איך לעשות את הטכניקה של עניין התנועות?
רופאה: [...] זה מאוד נדיר שאישה ערבית לא מבינה מילה בעברית. (עמ' 19).

בפסק הדין נכתב:

'הרופאים, כמעט ללא יוצא מן הכלל, דיברו באופן מהיר עד כדי כך שאת הדברים שאמרו אפילו יושבי בית המשפט, דוברי עברית רוטה, התקשו להבין. [...] הניסיון ללמוד מעדותו בבית המשפט על מה שאירע בבית החולים יכול להראות כי לכל היותר הוא [הבעל] הקשיב, הבין חלקית והעביר את המעט שהבין. [...] המסקנה אליה הגעתי לאחר שמיעת הראיות ונוכח התרשמותי מהתובעים ומהרופאים שהעידו בפני היא כי ההסברים ניתנו לסלים בשפה העברית, תוך שספק רב אם הצליח להבין אותם עד תום. הרופאים, ככל שניתן להקיש מעדותם, ולהניח מהעומס המוטל עליהם, דיברו באופן שסלים התקשה להבינו וממילא התקשה להעביר את המידע למהא. [...] לעניין זה התייחס כב' השופט ד' חשין בפסק הדין החלקי שנתן בת.א. (י"ם) 117/91 יהושע מזרחי נ' הסתדרות מדיצינית הדסה ואח', תק מח' 96 (2) 1980, 1986 (1996): 'כדי לצאת ידי חובת ההסבר, לצורך קבלת הסכמתו מדעת של החולה לטיפול הרפואי, אין הרופא יוצא ידי חובתו בעצם מתן ההסבר, בבחינת "מצוות רופאים מלומדה", אלא עליו גם להתרשם

שהחולה הבין את המידע שנמסר לו על ידו ושהחלטתו להסכים לטיפול ולסיכונים הכרוכים בו - אכן הייתה מתוך הסכמה מדעת, דהיינו על יסוד הבנתו את ההסברים שניתנו לו, ולא על סמך אמונות או תקוות שווא... [...] היה על הנתבעת לספק לתובעים את הוראות הטיפול בעת שחרורה של מהא מבית החולים באופן שיובן לה, ובמקרה זה לא היה די בכך שההסבר ניתן לסלים בעברית כדי שיתרגם אותו אלא בהתחשב בכך שמהא עצמה אינה שולטת בעברית ושליטתו של סלים בעברית חלקית, **היה על הנתבעת לדאוג למתן ההסבר על ידי איש צוות דובר השפה הערבית.** [...] בנסיבותיו של מקרה זה, מהלך הדברים שננקט לא היה ראוי ובית החולים לא עמד גם בחובה המינימאלית המוטלת עליו של מתן ההסבר באופן שבו יבין אותו המטופל, תוך שהוא מוודא את הבנת היולדת את הדברים המתורגמים לה.¹

בהקשר זה, ראוי להזכיר את חוק זכויות החולה, התשנ"ו-1996, פרק ד' (הסכמה מדעת לטיפול רפואי): 'המטפל ימסור למטופל את המידע הרפואי, בשלב מוקדם ככל האפשר, ובאופן שיאפשר למטופל מידה מרבית של הבנת המידע לשם קבלת החלטה בדרך של בחירה מרצון ואי תלות'. מלשון החוק משתמע, כי יש לשאוף לכך שאדם הפונה לקבלת טיפול רפואי או מינהלי, העשוי להשפיע על בריאותו או רווחתו, יבין את הנאמר לו, ויזכה באפשרות לברר את הטעון בירור. ומאחר שהאמצעי העיקרי להעברת מידע היא השפה, הרי שהגישה לשפה שבה נאמרים הדברים מהווה תנאי בסיסי למימוש הזכות האמורה. מטופל שאינו דובר עברית לא יבין על מה הוא מתבקש לחתום; ללא חתימתו, לא יתבצע הניתוח - או לחילופין, יחתום המטופל, מבלי שהבין את המסמך שעליו הוא חותם. לאחרונה פנתה יושבת ראש האגודה לזכויות החולה, עדינה מרקס, ליו"ר ועדת הבריאות של הכנסת וביקשה שיגיש תיקון לחוק זכויות החולה, המחייבת תרגום של הטפסים לרוסית ולערבית. לדבריה 'אם חוק זכויות החולה קובע צורך בהסכמה מדעת, יש לקיימו כלשונו, ולספק לציבור המטופלים הסבר ברור, ובשפה שהמטופל מבין, על המהות, סיכויי ההצלחה והסיכונים הטמונים בטיפול המוצע. לא יתכן מצב בו אוכלוסייה של מיליון דוברי ערבית ומיליון דוברי רוסית לא מבינה על מה הם חותמים לפני טיפול רפואי.'²

פתרונות ממוסדים מחייבים ראייה מערכתית ארוכת-טווח, כיבוד זכויותיו של המיעוט הלשוני, הבנת היתרונות (גם מבחינת הצוות עצמו) שבתקשורת פתוחה והכרה בכך שאין המדובר בבעיה חולפת. יתכן שמיעוט הפתרונות הממוסדים במדינת ישראל מהווה עדות נוספת לדבריה של סבר (2004), בהקשר של מערכת החינוך:

'מאפיין בולט של מדינת הגירה כמו ישראל הוא השונות התרבותית הנוצרת בתוכה ומתגברת עם כל גל עלייה חדש. התפיסה הרווחת היא שמדובר בשונות זמנית, שההתמודדות איתה היא משימה חולפת והצלחת ההתמודדות תתבטא בהחזרת המצב לקדמותו: העולים "ייספגו" בתוך המערכות הקיימות בלי להסב "נזקים" מתמשכים ובלי לשנות את אופיין של המערכות הללו; הדומיננטיות הקיימת וצביונה התרבותי של החברה יישמרו, כך שתוחזר מידה סבירה של לכידות חברתית ולא ניתן יהיה להבחין עוד בין עולים ל'מקומיים" (עמ' 1).

אולם, כפי שטוענת סבר בהמשך, בהקשר החינוכי, וכפי שמסבירות דיין וניראל (2004) המציגות את התכנית 'רפואה שלמה' להעסקת מגשרי בריאות מול קהילת יוצאי אתיופיה, אין המדובר בעשייה קצרת-טווח, בבחינת 'זבנג וגמרנו':

'[...] השתלבות המגשרים במרפאות הייתה למעשה עמוד התווך של התכנית. הדבר סייע בפיתוח יחסי אמון הדדיים. בצוות הרפואי ניכר שינוי שהתבטא בפתיחות לקבלת השונה, גמישות בהתייחסות למטופל וסובלנות. האוכלוסייה יוצאת אתיופיה מצאה אוזן קשבת ו"היה לה פה", במרפאה, וכן קיבלה כלים מעשיים להתנהגות בריאותית שתקדם אותה (שימוש נכון בתרופות, טיפול במחלות כרוניות, צריכת שירותים רפואיים וכדומה) [...] תכניות מסוג "רפואה שלמה" יש לקיים לטווח של שנים ואפילו עשרות שנים [...] בעיקר בנוגע לשתי קבוצות מקרב יוצאי אתיופיה: המבוגרים יותר ואלה החולים מחלות כרוניות'. (עמ' 358-359).

בדומה לפולמוסים ציבוריים בעולם, גם בישראל מושמעים קולות הקוראים למטופלים לדאוג בעצמם לפתרונות לפערי השפה. וכך כותב דר' טלב אברחמאד, אחראי רפואה ראשונית, מחוז דרום, שירותי בריאות כללית (אלמי, 2003). '... היינו מצפים שהלקוחות ייקחו גם אחריות על בריאותם ובאותם מקרים שהלקוח מתקשה בעברית **שידאג לקרוב**

משפחה שיתרגם בעבורו כפי שנעשה באוכלוסייה האתיופית ואוכלוסיית העולים דוברי הרוסית' (עמ' 79). עמדה זו סותרת את הדיווחים הרבים על הנזק העלול להיגרם כתוצאה מתרגום לא מקצועי, לרבות תרגום בידי ילדים או בידי עובדי-אורח מזדמנים, וכן במצבים שבהם אין תרגום כלל (המפרז ומקנאלטי, 2002): נבדקו תוצאות ביקוריהם של 4,146 ילדים בחדר מיון לילדים. ב-550 מקרים ההורים לא דיברו אנגלית, וב-141 מתוכם התקיים המפגש בלא רופא דו-לשוני ובלא מתורגמן. מן המחקר עלה כי עלות הטיפול בקבוצה זו הייתה הגבוהה ביותר, בשל הארכת משך הביקור ובשל שימוש מוגבר בבדיקות. מאידך, במחקר שנערך במרכז להתפתחות הילד שליד המרכז הרפואי "סורוקה", מצאו גליל ואחרים (2001), כי מידת שיתוף הפעולה וההיענות לטיפול בקרב משפחות המטופלים הבדואים הייתה נמוכה בהרבה מזו שבמשפחות היהודיות, אולם הנהגתו של שינוי בשיטת ההתערבות - קשר ישיר עם המשפחות הבדואיות בעזרת מתורגמן ותוספת הסברים בערבית - הניבה שיעור שיתוף פעולה (כגון, הגעה לביקורי מעקב וביצוע תרגילים בבית) דומה לזה של הנבדקים היהודים. המסקנה: *The Bedouin are receptive to therapeutic interventions when communicated in their own language* (עמ' 267).

מערכת המשפט

כל מדינה המבקשת להבטיח לאזרחיה, ולזרים החוסים בתחומה, את זכויות האדם המעוגנות בחוקיה ובאמנות הבינלאומיות שהיא חתומה עליהן, תשאף מן הסתם להבטיח, כי אדם המובא בפני רשויות השיפוט שלה יזכה בהליך משפטי הוגן. כדי למנוע מצב שלא ייעשה דין צדק עם מי שמובא בפני בית-משפט ישראלי ואינו שולט בעברית, קבע המחוקק (חוק סדר הדין הפלילי (נוסח משולב) התשמ"ב (1982), 140) כי 'הוברר לבית-המשפט שהנאשם אינו יודע עברית, ימנה לו מתרגם או יתרגם לו בעצמו [...] שכרו של המתרגם ישולם מאוצר המדינה.'

אותו חוק אמור לחול גם בחקירות משטרה, ואכן, התקדמות מסוימת חלה עם אישור 'חוק סדר הדין הפלילי (חקירת חשודים)' וכניסתו לתוקף ביולי 2003: 'חקירת החשוד אמורה להתבצע בשפה שהחשוד מבין ודובר אותה, לרבות שפת סימנים. תיעוד החקירה בכל מהלכה [ייעשה] בתיעוד חזותי או בתיעוד קולי, ותיעוד בכתב'. החוק מיועד לתקן את נוהל העבודה הקודם במשטרה, שלפיו ההודעות שנגבו

מנחקרים שאינם דוברי עברית נרשמו בעברית, והנחקרים נדרשו לחתום על ההודעות מבלי שהבינו אותן, גם כאשר ההודעות נגבו בשפתם (פינטו ואבריאל, 2001). יש לציין כי כבר בשנות ה-60 קבע היועץ המשפטי הנחיה לגביית הודעתו של חשוד:

1. אימרה לאחר אזהרה הנרשמת מפיו של החשוד או הנאשם יש לרשמה בשפה בה מוסר אותה החשוד או הנאשם;
2. [...] בית המשפט העליון קבע כי כל מי שמצוי בענייני לשון ותרגום יודע כי דיוק התרגום מותנה לא רק בבקיאיות המתרגם בלשון, אלא גם בכישרון מיוחד ולא מן המידה להזיק את בית המשפט לאחר מכן לנוסח המתורגם של המסמך שעל-פיו לא ניתן לקבוע מה היה הדיבור שננקט בידי מוסר ההודעה. (הנחייה מס' 50029, מתאריך 1 בדצמבר, 1969, אצל פינטו ואבריאל, 2001).

אך אליה וקוץ בה: המחוקק לא קבע כיצד ייושמו המלצות אלה. וכך, לא ברור מי ייחשב למתורגמן, מה פירושו של 'אינו יודע עברית', איזו הכשרה תידרש מן המתורגמנים ומי יפקח על רמתם המקצועית, וכיצד ישתקפו הדברים בפרוטוקול. מדי יום מתייצבים בפני הערכאות במדינה ישראל אנשים אשר אין ביכולתם לתקשר בשפה העברית, וגישתם להליך המשפטי התקין תלויה, במידה רבה, בנוכחותו של מתורגמן. הטיפול בצרכיהם של אנשים אלה, מבחינת יכולתם להבין את הנעשה ולהשמיע את גרסתם, מופקדת, בשיטת מיקור חוץ, בידי חברה קבלנית, על-סמך זכייתה במכרז. ה'מתורגמן' הנשלח על-ידי החברה אין הכרח שיהיה בעל הכשרה כלשהי, איש אינו בודק את ידיעותיו בשפות שבהן הוא אמור לתרגם, ואיש גם אינו בודק את היקף ידיעותיו בתחום המשפטי. יתרה מזו, לגבי שפות רבות, אין המערכת ערוכה כלל (אלבשן, 2004: 508) וסעיף בקרת האיכות שבמכרז כמעט שאינו מיושם בפועל.

לאחרונה, החליט שופט בית משפט השלום בבאר שבע ישראל אקסלרד, כי מוטל על החברה הקבלנית לשלם הוצאות משפט לנאשם וסכום נוסף לקופת המדינה, לאחר שהמתורגמן מטעמה לא הגיע לדיונים ארבע פעמים. וכך כתב השופט: '... אני חש בושה גדולה על כך שהמשיב מופיע לדיונים בבית המשפט, שומע שופט מדבר, עורכי דין מדברים, רואה שכותבים פרוטוקול וכל מה שנותר לו לעשות הוא לבהות בפחד באולם בית המשפט כאשר אין לו צל צילו של מושג מה מתרחש סביבו. יש לשים

קץ לסיטואציה קשה זו ואני תקווה שפסיקותי בעניין ההוצאות ילמדו את החברה שהגיעה העת לעבוד ולהפסיק לזלזל במערכת ובבתי הדין'. ("זמן הנגב", 23/02/2007)

וכך כותבת חפר (2005): '... אדם נרצח בידי שני אנשים. חברו נקלע לזירת הפשע. נפתח תיק פלילי. המדינה תובעת את הרוצחים, והחבר מובא לבית המשפט למסור את עדותו. העד הוא עולה חדש מאתיופיה והעברית שבפיו עילגת. השופטים מקבלים החלטה שיפוטית ומזמינים מתורגמן. [...] המתורגמנית המוזמנת גם היא עולה חדשה מאתיופיה, והעברית שבפיה טובה רק בקצת מזו שבפי העד. היא לא הוכשרה כמתורגמנית ולא למדה תרגום, לא למדה מושגים משפטיים ואיש לא הסביר לה במה כרוך תפקידה. על קוד האתיקה של המתורגמנות לא שמעה מעולם. כתוצאה מכך, התקשורת בין המשתתפים קלוקלת, דברי העד אינם עוברים לפרוטוקול כלשונם, קצרים בתקשורת גוררים קוצר רוח, והשופטים מתקשים להבין את נסיבות הרצח.' (עמ' 2, בהתייחס ל"פ"ח 1184/04, בית המשפט המחוזי, תל-אביב, 21 ביוני 2005).

יש, אם כן, מי שמוטרד מן הפגיעה בסיכוייו של תלוי-התרגום לזכות בגישה למערכת שאת שפתה אין הוא דובר, אולם המצב בפועל לא השתפר בהרבה מאז כתב השופט זיילר (1990) את הדברים הבאים, בעת שניהן כנשיא בית המשפט המחוזי בירושלים:

בעיית התרגום מציקה לי. לא רק כנשיא של בית משפט, גם כאזרח של מדינה שחוקיה הוחלו על 160 אלף איש דוברי ערבית בירושלים בלבד. אני חושב שהמדינה הייתה צריכה לתת שירות של תרגום לאותם אנשים המופיעים במוסדות שלטון ובמיוחד בבית משפט שבו כל האמנות היא אמנות הדיבור והבנת הנאמר. צריך שאותם אנשים יהיו מסוגלים גם להביע את עצמם וגם לשמוע מה שנאמר בזמן אמיתי ובקצב שבו דברים נאמרים. הדבר לצערי הגדול אינו כך. מאז שהתמנית, אני מנסה לפעול כדי לשפר את המצב. הובטח לי שישופר ואני בטוח שכך יהיה. אך עמדתי ברורה: זה יהיה לא מכובד לגרום למצב שבו אוכלוסיה כל כך גדולה באה לבית משפט ויש בעיה עם היכולת שלה להתמודד עם השפה. (עמ' 8)

בהסתמך על דבריהם של השופטים י. טירקל, י. זמיר ומ. חשין, קישר גם השופט אילן סופר את הזכות לנגישות לערכאות שיפוטיות לזכותו של

אדם למתורגמן בבית המשפט, בטענה כי אל לפער הלשוני להוות מחסום בפני מימושה של זכות זו (ע"ב 001314/02, בית הדין האזורי לעבודה, באר-שבע, בפני כבוד השופט אילן סופר): '[...] זכות הגישה לערכאות שיפוטיות, אינה מוגדרת בדין, אך מעמדה הוכר בפסיקה באופן שפורש על רקע חוקי היסוד הקיימים, כך שהוקנו לפרט זכויות מלאות ככל האפשר להתדיין עם יריבו על בסיס שוויון'. ואילו השופט י. זמיר, בפרשת לוי (ע"א 3833/93 דר' יוסי לוי, נ. אילנה לוי אח', פ"ד מ"ח (2) 862, 876), התבטא כך:

גישה חופשית ויעילה לבית המשפט היא זכות יסוד, אף אם עדיין אינה כתובה על חוק יסוד ובית המשפט אמור להגן עליה כמו על זכויות יסוד אחרות. בדרך זו הולך גם הפעם השופט מ. חשין, המסביר (ע"א 733/95 ארפל אלומיניום בע"מ נ. קיל תעשיות בע"מ, פ"ד נ"א (3) 577, 631, 632) כי: '[...] זכות הגישה לבית המשפט אין היא זכות יסוד במובנו הרגיל של זכות יסוד. שייכת היא למסדר נורמות אחר בשיטת המשפט. ניתן לומר, וכך אומר אני, כי נעלה היא על זכות יסוד. לא עוד, אלא שקיומה הוא תנאי הכרחי וחיוני לקיומן של שאר זכויות היסוד. זכות הגישה לבית המשפט היא צינור החיים של בית המשפט, התשתית לקיומם של הרשות השופטת ושל שלטון החוק.

התרגום הקהילתי המקצועי כפתרון ממוסד

אמנם יש להניח כי כל אדם המבקש לקבל שירות או טיפול יעדיף, עד כמה שאפשרי הדבר, למצוא מולו אדם הדובר את שפתו, אולם ברור כי לא תמיד ניתן – ולא תמיד רצוי – לתת קדימות לקריטריון ההתאמה הלשונית על-פני אמות-מידה אחרות. מכאן, שכאשר אין הדבר אפשרי, מתעורר צורך לבחור פתרון חלופי, ממוסד או מאולתר.

פתרונות אד הוק

- 'שיחה' המבוססת על תקשורת לא-מילולית או שפת הגוף, ונתמכת באוצר מילים משותף מצומצם ובסיסי ביותר;
- פנייה ל'מתורגמן' מזדמן, עובר-אורח וכו' (מישהו כאן יודע רוסית / ערבית / אמהרית?);
- פנייה ל'מתורגמן' מטעם המטופל עצמו – קרוב משפחה, שכן וכו';

- פנייה ל'מתורגמן' מבין עובדי המוסד הרפואי - עובד מינהל, עובד משק או איש צוות רפואי;
- שימוש בשפה שלישית, שאיננה שפתו של המטופל אך גם איננה השפה הנקוטה בדרך-כלל, ואשר שני הדוברים מסוגלים לתקשר בה, במידה זו או אחרת.

פתרונות ממוסדים

לתקשורת תקינה בין מטפל ומטופל שאינם דוברים אותה השפה קיימים גם פתרונות ממוסדים ומקצועיים, אולם אלה נדירים ביותר במקומותינו:

- שכירת שירותיו של מגשר או של מתורגמן קהילתי (community interpreting) מקצועי שהוכשר לכך. בישראל נוקטים פתרון זה, במקרים מסוימים, בקהילת החירשים, הזכאים על-פי חוק להקצבת שעות תרגום לשפת-סימנים ישראלית וממנה;⁴ בהעסקתם של מגשרים בשפה האמהרית (אך בדרך-כלל, ללא הכשרה ייעודית בתחום התרגום; או במקרים נדירים ביותר, מתורגמן המועסק על-ידי אותו מוסד ציבורי על בסיס קבוע (in-house).
- שימוש בשירותי תרגום באמצעות הטלפון, או בצורה אחרת של תרגום מרחוק (remote interpreting). שיטה זו נפוצה במדינות רבות בעולם המערבי (ראה, למשל, www.language.com וכן Pointon, 1996), ויעילה במיוחד במקרה של שפות 'נדירות', אשר מספר הדוברים אותן באותה מדינה אינו מצדיק (כלכלית) העסקת מתורגמן קבוע. שיטה זו אינה קיימת עדיין בישראל, אם כי החלו צעדים להנהגתו בקנה מידה מצומצם, במסגרת עמותת 'טנא בריאות', לקידום בריאות בקרב עולי אתיופיה בישראל.

המונח 'תרגום קהילתי' הוטבע באוסטרליה בתחילת שנות ה-70. הנושא כולו, והצורך להפכו לתחום מקצועי מובהק, על כל המשתמע מכך, זכה לתנופה עם קיומו של כנס 'החוליה החיונית' (Critical Link) הראשון בקנדה ב-1995. עיקר מטרתו של הכנס - ושל הכנסים הבאים, המתקיימים בקביעות מדי שלוש שנים (www.criticallink2007.com) - הייתה לקדם את מקצוע התרגום הקהילתי, ולשקף את המודעות הציבורית הגוברת ליתרונותיו של התרגום המקצועי, המיומן והבלתי-מוטה בשירותים הציבוריים, בכלל, ובשירותי הבריאות, בפרט. התרגום הקהילתי מכונה גם, בין היתר,

dialogue interpreting, community-based interpreting, ad hoc interpreting, cultural interpreting, public service interpreting, וכן גם, באופן יותר ספציפי, legal interpreting ו־medical interpreting. הוא זוכה בהדרגה להכרה כמקצוע אשר באמצעותו להבטיח כי אותו תיווך בין־לשוני הדרוש להנגשת השירותים השונים למיעוטים הלשוניים, יתבצע כדבעי; קרי, בצורה מקצועית, אתית ונטולת־פניות.

הפיכתה של המתורגמנות הקהילתית למקצוע, בתהליך איטי ומורכב של פרופסיונליזציה, היא אפוא חלק בלתי־נפרד מן ההכרה בזכויותיהם של מיעוטים לשוניים. בין תכונותיו הבולטות של מקצוע המתורגמנות הקהילתית:

- השתתפות פעילה של המתרגם בשיח המתהווה - בעוד שפעולת התרגום הסטריאוטיפית נתפסת כפעולה אשר בה אין המתורגמן מהווה אלא מעין 'צינור שקוף', המעביר מילים משפה לשפה, הרי שתיאורי התרגום הקהילתי עוסקים בתפקידו של המתורגמן, הן כמאזין והן כדובר, כמשתתף פעיל באינטראקציה (Leanza 2006). עליה/ו לנקוט מגוון אסטרטגיות לניהול השיח - חלוקת תורות, ווידוא הבנה, סימון לגבי מהירות הדיבור של בני־השיח וכו'. מכאן שהמתורגמן הינו, למעשה, משתתף שלישי באירוע התקשורתי, ובכוחו להשפיע על מהלכו של אירוע זה. מכאן הצורך לשמור על ניטרליות ולהקפיד על הקוד האתי (Angelelli 2004);
- רצון לסייע באופן פעיל - התרגום הקהילתי מוצג, מלכתחילה, כסוג של תיווך אשר מטרתו לעזור לצדדים המעורבים במפגש. יש הרואים בו מאפיינים רבים של עבודה סוציאלית, שכן המקצוע צמח על רקע צרכים חברתיים ומתוך רצון לצמצם פערים בין קבוצות שונות בחברה.
- סינגור - מלאכת הסנגור מרמזת על הצורך להגן, לייצג, להדריך, למסור מידע ולתמוך. בהקשר זה, נתפס המתורגמן כמי שיעצים את לקוחו המקופח;
- גישור בין־תרבותי - התיווך בין קבוצת המיעוט לבין הרוב כולל גם את הנכונות לסייע לכל אחד מן ה'צדדים' להבין את ציפיותיו והרגליו של הצד השני, ולהבהיר הבדלים תרבותיים שונים.

התרגום הקהילתי והרפואי בישראל

כנס ראשון מסוגו, "מה הגשר?" הנגשת שירותי הבריאות למיעוטים לשוניים, אשר נערך באוניברסיטת בר-אילן במאי 2006, הוקדש במלואו לנושאים המתוארים כאן, ושיקף את המודעות הגוברת, מצד העולם האקדמי-מחקרי, מצד משרד הבריאות ומצד ה'צרכנים', לסוגיהם. כל אלה היו מיוצגים בכנס, והשמיעו קולם בזכות הנהגתם של פתרונות ממשיים לגישור על-פני פערי תרבות ולשון. (ראו: www.a2hc.org).

ניסיון ראשון למסד את מקצוע התרגום הקהילתי בישראל התרחש בספטמבר 2006, עם קיומו של קורס להכשרת מתורגמנים בשפות עברית < > אמהרית, אשר יספקו שירותי תרגום רפואי באמצעות הטלפון, החל מאמצע שנת 2007. צעד נוסף היה פתיחתו של קורס 'תרגום קהילתי' באוניברסיטת בר-אילן. כחמישים סטודנטים, הלומדים מקצועות שונים ומשתתפים בקורס זה בתור קורס כללי, מתרגמים במשך ארבע שעות בשבוע במסגרות קהילתיות שונות (טיפת-חלב, בית-חולים, מרכז קליטה, בית-אבות, מוסד לביטוח לאומי, משרד הפנים, 'קו לעובד' ועוד). הקורס חסר עדיין את הסממן המובהק של התרגום הקהילתי - התמקצעות לטווח ארוך, לרבות תיגמול כספי - אולם יש בו סממן אחר, אשר נעדר עד כה במקומותינו: הכשרה סדירה, המתייחסת הן לצד המעשי (מינוח, שיטות עבודה ועוד) והן לצד האתי (דיון בהגדרת התפקיד, דילמות אתיות שונות ועוד).

סיכום

בהיעדר שפה משותפת לנותן השירות ולפונה, מתעורר צורך בדרכי תקשורת חלופיים, שעיקרם מפגש משולש (נותן שירות-מקבל שירות-מתורגמן), אשר יבטיח את יכולתם של ה'צדדים' לשוחח זה עם זה. בהיעדר שפה משותפת, נפגעת הנגישות הטיפול, ועימה גם עקרון השוויוניות הקבוע בחוק, וגם שביעות-רצונם של שני ה'צדדים' נפגמת, מן הסתם. הגישה למידע חיוני והאפשרות לקיים דו-שיח עם המופקדים על שירותים בסיסיים נתפסת אפוא כזכות יסוד, ולפיכך על המדינה ועל מוסדותיה - גם בישראל, כמובן - מוטלת חובה לנקוט צעדים סבירים להנגשת המידע והטיפול החיוני לסוגיו, לבני "מיעוטים לשוניים", חירשים ושומעים כאחד. במאמר זה ניסינו לתאר את המגמות המסתמנות בתחום זה, בארץ ובעולם, ואת השינויים שחלו בשנים האחרונות בדרך למיסודו

המלא של התרגום הקהילתי, כאמצעי חיוני לקיומה בפועל של גישה שווה לכל אדם, תהא שפתו אשר תהא, למידע החשוב לו. כמו כן, ניסינו להפנות את תשומת הלב למקומה של הנגישות הלשונית במערך ההנגשה בישראל, במובנה הרחב והמלא.

רשימת המקורות

- מה הגשר - הנגשת שירותי הבריאות למיעוטים לשוניים - www.a2hc.org
- מדינת ישראל. חוק סדר הדין הפלילי (נוסח משולב), התשמ"ב-1982.
- אלבשן, י'. (2004). **נגישות האוכלוסיות המוחלשות בישראל למשפט**, עלי משפט ג, תשס"ד, עמ' 497-527.
- אלמי, א'. (2003). **בשטח הפקר: בריאות בכפרים הבלתי-מוכרים בנגב, יולי 2003**. תל-אביב: רופאים לזכויות אדם.
- אפשטיין, ל', ר' גולדווג, ש' איסמעיל, מ' גרינשטיין וב' רוזן. (2006). **צמצום אי-השוויון ואי-הצדק בבריאות בישראל: לקראת מדיניות לאומית ותכנית פעולה**. ירושלים: מאיירס-ג'וינט-ברוקדייל.
- גור, ח'. (1998). תנו לחירשים לדבר בשפתם! **הד החינוך**, מרס-אפריל 1998: עמ' 14-17.
- דיין, נ' ונ' ניראל. (2004). 'רפואה שלמה': תכנית לקידום בריאות יוצאי אתיופיה ברפואה ראשונית. בתוך: א' לשם וד' רוארס-טריאר (עורכים). **שונות תרבותית כאתגר לשירותי אנוש**, (עמ' 345-362). ירושלים: מאגנס.
- זיילר, ו'. (1990). **כס המשפט. הלשכה - בטאון לשכת עורכי הדין, הועד המרכזי, ירושלים**. 9, מרס 1990: עמ' 8-9.
- חפר, ש'. (2005). **החוליה החלשה: מצב התרגום בעל-פה בבתי-המשפט בישראל. מקרה מבחן: בית-המשפט המחוזי, תל-אביב**. עבודה סמינריונית, מחלקה לתרגום וחקר התרגום, אוניברסיטת בר-אילן.
- טולדנו, י', יפה, ע', גבעון, ש', ספפה, א', גוטמן, נ', קהאן, א' (2004). **האם עולי אתיופיה חולי סוכרת מקבלים שירות השווה לזה של האחרים? ניצול שירותי בריאות ואיכות הטיפול בסוכרתיים עולי**

אתיופיה מול שאינם עולי אתיופיה. (אוחזר באוגוסט 2006) מתוך:
www.israelhpr.org.il/heb/code/kenes2005/%D7%98%D7%95%D7%9C%D7%93%D7%A0%D7%95.ppt

יסעור בית אור, מ' (19.02.2007). **עוברים ניתוח ולא דוברים עברית? אתם בבעיה.** אתר ynet, מדור בריאות:
www.ynet.co.il/articles/1,7340,L-3366731,00.html

סבר, ר'. (2004). מדיניות לשונית: משימה חולפת או מצב קיומי? אלטרנטיבה למדיניות הקליטה. **הז האולפן החדש** 87. אגף לחינוך מבוגרים, משרד החינוך, התרבות והספורט.
<http://cms.education.gov.il/NR/rdonlyres/6DDF6095-F5F7-4698-A439-7CBCCA0AD37D/26165/8703.doc>

פינטו, ד' עו"ד, אבריאלי, ג' (2001). 'חוליה חסרה' במלאכת החקירה: גביית הודעה מנחקרים, שאינם דוברי עברית, ללא רישום בשפת הנחקר. **הסניגור**, 53, אוגוסט 2001.

רובנובסקי, י' (2005). **דפוסית התקשורת בין רופאים למטופלים שאינם דוברי עברית בישראל: ציפיות, קשיים ופתרונות.** עבודה סמינריונית, מחלקה לתרגום וחקר התרגום, אוניברסיטת בר-אילן.
www.biu.ac.il/HU/stud-pub/tr/tr-pub/rubanowski-hospit.htm

שלזינגר, מ' (1993). מתורגמות עבור נאשם תלוי-תרגום כאתגר משפטי ולשוני. בתוך: ר' בן-שחר וג' טורי (עורכים). **העברית שפה חיה ב'** (עמ' 317-331). תל-אביב: המכון ע"ש פורטר והוצאת הקיבוץ המאוחד.

אתר המועצה לקשרי קהילה של מדינת ניו סאות וילס:
www.crc.nsw.gov.au

החוק למניעת אפליה של אנשים עם מוגבלות, אוסטרליה 1992
<http://scaleplus.law.gov.au/html/comact/8/4038/top.htm>

Abraham, D., and M. Fiola. (2006). Making the case for community interpreting in health care. In: E. Hertog and B. van der Veer (Eds.) *Linguistica Antverpiensia. New Series* 5/2006: 189-202.

- Adams, K. (2007). Should the NHS curb spending on translation services? *BMJ* 334: 398 (February 24 2007).
- Andrulis, D., Goodman, N., & Pryor, C. (2002). *What a Difference an Interpreter Can Make: Health Care Experiences of Uninsured with Limited English Proficiency. The Access Project.* (www.accessproject.org)
- Angelelli, C. V. (2004). *Revisiting the interpreter's role.* Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Baker, D.W., Parker, R.M., Williams, M.V, Coates, W.C., & Pitkin, K. (1996). Use and effectiveness of interpreters in an emergency department. *JAMA* 275(10): 783-788.
- Bowen, S. (2000). *Language Barriers in Access to Health Care.* Report prepared for the Health Systems Division, Health Policy and Communications Branch. Health Canada.
- Cambridge, J. (1999). Information Loss in Bilingual Medical Interviews through an Untrained Interpreter. *The Translator* 5 (2):201-219.
- Carr, S.E. (1997). A Three-Tiered Health Care Interpreter System. In: S. Carr, R. Roberts, A. Dufour, & D. Steyn (Eds.). *The Critical Link: Interpreters in the Community*, (pp. 271-6). Amsterdam / Philadelphia: Benjamins.
- Dobson, R. (2007). U.S hospital patients with poor English have more serious adverse events than proficient speakers. *BMJ* (pp. 334-335). (17 February 2007) electronic versio, www.bmj.com.ezp.miner.rochester.edu/cgi/content/full/334/7589/335-c?maxtoshow=& (retrived in March 2007) .
- Flores, G., M. Barton Laws, S. Mayho, B. Zuckerman, M. Abreu, L. Medina & E. Hardt. (2003). Errors in Medical interpretation and their potential clinical consequences in pediatric encounters. *Pediatrics* 111 (1). 6-13.
www.a2hc.org/articles/Flores-Pediatrics.pdf

- Fortier, J.P. (1997). Interpreting for Health in the United States: Government Partnership with Communities, Interpreters, and Providers. In: S. Carr, R. Roberts, A. Dufour, & D. Steyn (Eds.). *The Critical Link: Interpreters in the Community*, (pp. 165-78). Amsterdam / Philadelphia: Benjamins.
- Galil, A., Carmel, S., Lubetzky, H., Vered, S., & Heiman, N. (2001). Compliance with home rehabilitation therapy by parents of children with disabilities in Jews and Bedouin in Israel. *Developmental Medicine and Child Neurology* 43: 261-8.
- Grin, F. (2006). Economic considerations in language policy. In: T. Ricento (Ed.) *An Introduction to Language Policy: Theory and Method*, (pp. 77-94). Malden, MA: Blackwell.
- Hampers, L.C. and McNulty, J.E. (2002). Professional interpreters and bilingual physicians in a pediatric emergency department: effects on resource utilization. *Archives of Pediatric and Adolescent Medicine* 156: 1108-1113.
- Harrington, F. (2001). Interpreting in Social Services: setting the boundaries of good practice? In: Frank Harrington and Graham H. Turner. *Interpreting Interpreting*, (pp. 111-122) Gloucestershire: Douglas McLean.
- Jones, D. (2007). Should the NHS curb spending on translation services? *BMJ* 334: 399 (February 24 2007).
- Leanza, Y. (2005). Role of community interpreters in pediatrics: point of view of community interpreters, physicians and the researcher. *Interpreting*, 7(2): 167-192.
- May, S. (2006). Language Policy and Minority Rights. In: T. Ricento (Ed.) *An Introduction to Language Policy: Theory and Method*. (pp. 255-272). Malden, MA: Blackwell.
- Meyer, B. (2001). How untrained interpreters handle medical terms. In I. Mason (Ed.), *Triadic Exchanges*, (pp. 87-106). Manchester: St. Jerome Publishing.

- Mohanty, S.A.J. (2006). *Unequal access: Immigrants and U. S. Health Care. Immigrant Policy in Focus*.5 (5): 1-8.
- Nielsen, K. (2005). *Primary Healthcare for All: Overcoming Linguistic Barriers. A synthesis of presentations and emerging themes from the Healthcare Interpreter Services: Strengthening Access to Primary Healthcare (SAPHC) Project's National Symposium*. May 4-6, 2005, Orangeville, Ontario [unpublished monograph].
- Pöchhacker F. (1999). 'Getting organized': The evolution of community interpreting. *Interpreting* 4(1): 125-140.
- Pöchhacker, F., & Kadric, M. (1999). The Hospital Cleaner as Healthcare Interpreter: A Case Study. *The Translator* 5 (2): 161-178.
- Pointon, T. (1996). Telephone interpreting service is available. *British Medical Journal*, vol. 6, : 53.
- Shackman, J. (1984). *The Right To Be Understood: a handbook on working with, employing and training community interpreters*. Cambridge: National Extension College.

הערות

Everyone who is arrested shall be informed promptly, in a language which he 1
understands, of the reasons for his arrest and of any charge against him.
Everyone charged with a criminal offence has the following minimum rights:
to be informed promptly, in a language which he understands and in detail, of
the nature and cause of the accusation against him [...] to have the free
assistance of an interpreter if he cannot understand or speak the language used
in court [...] The enjoyment of the rights and freedoms set forth in this
Convention shall be secured without discrimination on any ground such as sex,
race, colour, language, religion, political or other opinion, national or social
origin, association with a national minority, property, birth or other status.

- 2 www.accessproject.org/adobe/language_services_action_kit.pdf (מקור מקיף, מעודכן ל-2004, למידע על תחיקה ואכיפה בנושא שירותים רפואיים למיעוטים לשוניים בארצות הברית).
- 3 Joint Commission Resources, Inc. (JCR) is a global, knowledge-based organization which disseminates information regarding accreditation, standards development and compliance, good practices, and health care quality improvement. Joint Commission Resources is dedicated to helping health care organizations world-wide to improve the quality of patient care and achieve peak performance. (www.jcrinc.com)
- 4 וראה בהקשר זה תיאור של 'מאבק קשה ועקשני במערכת החינוך [...] עתירה לבית המשפט הגבוה לצדק' למען זכותם של תלמידי תיכון חירשים לליווי של מתורגמנית בשיעורים הנלמדים בבית־הספר (גור, 1998).

שיטות ניתוח נתוני נגישות יישום במערכת מידע ממוחשבת על נגישות לאתרי פנאי ונופש

יהודית בנדל

רקע

אוכלוסיית האנשים עם מגבלות היא כ-10-21 אחוזים מכלל האוכלוסייה. הבדלים באחוז אוכלוסיית האנשים עם מגבלות מהאוכלוסייה הכללית בארצות העולם נובעים בעיקר מהגדרת המושג 'מוגבלות' (Bendel et al., 1989). בארה"ב נמנים 21 אחוזים מהאוכלוסייה שהם כ-54 מיליון תושבים, אנשים עם מגבלה (US Census Bureau), בארצות האיחוד האירופי כ-42 מיליון ובאוסטרליה 3.2 מיליון שהם כ-18% מהאוכלוסייה (Ray & Ryder, 2003). ההערכה המקובלת היא שבארץ חיים כ-600,000 אנשים עם מגוון מגבלות (לא כולל את אוכלוסיית הקשישים עם מגבלות), שהם כ-10 אחוזים מהאוכלוסייה (פלדמן ומיכלסון, 2004).

ממספרים אלה עולה שאנשים עם מגבלות הם פלח נכבד מהאוכלוסייה. כדי שיוכלו להשתלב בשלמות בחברה ולממש את זכויותיהם האזרחיות יש לענות על צורכיהם המיוחדים לפעילות בחיי היומיום. בעקבות סדרת חוקי שוויון שהתקבלו בעיקר במהלך העשור האחרון, חל מהפך חשוב במעמד. החוק האמריקני לשוויון זכויות, ה-ADA, שהתקבל ב-1990, היה הראשון מסדרת חוקים דומים שהתקבלו באוסטרליה, בריטניה וארצות אחרות. מדינת ישראל קיבלה את חוק שוויון הזכויות של אנשים עם מוגבלות ב-1998 ונתנה בכך דחיפה חשובה לזירוז שיפור התנאים שיאפשרו את מימוש החוק, ובד בבד להתייחסות לאוכלוסייה זו כאל פוטנציאל כלכלי לא מבוטל.

הפן החברתי של תיירות ונופש עבור אנשים עם מגבלות

תיירות נופש ופנאי הם חלק מתרבות הקהילה. הגדרת תיירות נופש ופנאי לאוכלוסיית האנשים עם מוגבלות, אינה שונה מזו של כלל האוכלוסייה. הכוונה היא שאנשים עם מוגבלות יטיילו, ינפשו ויבלו עם חבריהם ובני

משפחותיהם כאחד העם. בעבודתם של דרסי ודרוואלה (Darcy & Daruwalla, 1999) שנעשתה באוסטרליה נמצא כי לאנשים עם מוגבלות ציפיות ורצונות דומים לאלה של האוכלוסייה הכללית בקשר לנסיעות וטיולים. ההבדל העיקרי הוא שיש להם צרכים נוספים שבהם יש להתחשב בתכנון טיול ובבחירת מקום נופש או בילוי.

הפן הכלכלי של תיירות, נופש ופנאי ואנשים עם מוגבלות

אנשים עם מוגבלות הם פלח שוק לא מבוטל בתעשיית התיירות שטמון בו פוטנציאל ואף על פי כן נחקר מעט מאוד. נתוני מחקרים כלכליים לגבי תיירות של אנשים עם מוגבלות בארה"ב מצביעים על כך ש-71 אחוזים מהנכים הבוגרים יצאו לטיול לפחות פעם אחת במהלך שנתיים (2000-2002) ו-20 אחוזים מהנכים הבוגרים יצאו לטיול שש פעמים. מטרת רוב הטיולים הייתה הנאה בלבד וכל טיול נמשך חמישה ימים במוצע. נמצא שהוצאה ממוצעת לטיול הייתה \$430 (Open Doors, 2002). ממחקר המשך עולה שהייתה עלייה של 50 אחוזים בתיירות של אנשים עם מוגבלות בשנים 2002-2005 (Open Doors, 2005). בסך הכול הוציאו על תיירות ב-2002 כ-13.6 ביליון דולר בשנה, אך ההערכה היא כי לו הייתה היערכות טובה יותר הייתה אוכלוסייה זו מוציאה כ-27 ביליון דולר (Mervine, 2004). על אף הנתונים, אין בענפי התיירות לסוגיהם התייחסות רצינית לפלח שוק זה; מחקרי פילוח שוק מתעלמים מאוכלוסיית האנשים עם מוגבלות (Burnett & Baker, 2001).

נגישות כגורם בבחירת יעדי הביקור של אנשים עם מוגבלות

כמה מחקרים הצביעו על כך שהנגישות לאתרי תיירות היא גורם מכריע בתכנון בילוי של אנשים עם מוגבלות. תהליך קבלת ההחלטות לגבי בחירת יעדי הביקור נבדק על ידי ישראלי (Israeli, 2002). מטרת התייר היא ליהנות מאתר תיירותי. לשם כך הוא מעריך את האתרים האפשריים על פי מגוון מרכיבים (נוף, תחום התעניינות ועוד) ועל פי מידת החשיבות שהוא מייחס לכל מרכיב ובוחר את אלה המתאימים לו. מרכיב אחד עשוי לעתים לפצות על היעדר מרכיב אחר. לאנשים עם מוגבלות, מרכיב הנגישות הוא גורם מכריע בהחלטה, שאין לו חלופות הבאות בחשבון ועל

כן אתר שאינו נגיש אינו נכנס כלל למאגר האפשרויות שמהן עליו לבחור את יעדיו. גם דרסי ודרוואלה (Darcy & Daruwalla, 1999) הדגישו כי בהיעדר אתרים נגישים ובהשוואה לאוכלוסייה הכללית, לאנשים עם מוגבלות אין אפשרות למצוא בקלות חלופה ליעד טיול אם המקום שבו התכוונו לבקר לא נמצא לרוחם ולכן ייתכן מאוד שהם יוותרו לגמרי על תכניתם לבילוי.

במחקר של ברנט ובייקר (Burnett & Baker, 2001) שעסק בקשר בין דרגת המוגבלות לבחירת יעד הביקור נמצא שאנשים עם דרגת מוגבלות קשה, ייחסו חשיבות רבה יותר מאחרים למרכיבים סביבתיים, נגישות וסוג הפעילות באתר.

במחקר אחר נמצא שאצל תיירים רבים באוכלוסייה הכללית המרכיב הכלכלי הוא החשוב עד כדי היותו חסם. החסם הכלכלי ניצב גם בפני תייר עם מוגבלות אך נוסף על כך ניצב בפניו גם החסם הפיזי (Keroul, 2001). גם דרסי ודרוואלה (Darcy & Daruwalla, 1999) מצביעים על כך שאף שחסמים רבים מקורם בסיבות סוציאליות, החסמים העיקריים נובעים מהנגישות הפיזית. הם מציינים מרכיב חשוב נוסף – הניסיון הקודם שהיה לתייר עם המוגבלות בביקור באתר.

מידע מקיף על אתרי נופש ביעד הנבחר לביקור נחוץ לכל אדם המתכנן חופשה; כך גם לאדם עם מוגבלות היוצא לנופש עם משפחתו או חברים. אנשים עם מוגבלות משקיעים רבות בהכנה ותכנון הטיול או הנסיעה (Ray & Ryder, 2003). מידע מפורט, מדויק ואמין מאפשר לאדם לקבל החלטות על יעדי הביקור ולבחון חלופות המתאימות לצורכי הנגישות המסוימים שלו אולם ללא מידע על הנגישות, הוא לא יוכל לעמוד על מגוון האפשרויות האמיתיות העומד בפניו. היעדר מידע מדויק, המנטרל אופציות לביקור, משפיע גם על המשפחה, החברים וכל האנשים המתלווים לאדם עם המגבלה (Darcy, 1998; Darcy & Daruwalla, 1999) ועלול לגרום להרס החופשה שתוכננה. לעומת זאת, מידע מקדים אמין מאפשר תיאום ציפיות ומונע מפח נפש בהגיע המטייל לאתר; הוא מודע מראש לתנאי הנגישות באתרים שבחר ונכון להתגבר על חלק מהחסמים ולהשקיע את המאמץ הנדרש לשם כך. כך לא תיפגע חווית הביקור. מידע מפורט ייתן למטייל תחושת שליטה בקבלת ההחלטות. מידע שבהצגתו מסומנת נגישות האתר, יסייע רבות בשיקול הדעת; סביר להניח שהמטייל לא ייקח סיכון וכל אתר שיסומן כלא נגיש, ירד מרשימת החלופות האפשריות.

המורכבות בהצגת מידע על נגישות

הבנת הצרכים המיוחדים של אנשים עם מוגבלות הוא הצעד החשוב ביותר לצורך הצגת נתוני נגישות. הבנה זו תוכל להביא לשינוי ההתייחסות לאוכלוסייה זו. חלק ניכר מצורכי האנשים עם מוגבלות ניתן למלא באמצעים טכנולוגיים: בשיפור הנגישות הפיזית ובנגישות למידע ולמשאבים חברתיים. אולם לעתים קרובות לא נעשה שימוש מספיק ונכון באמצעים אלה בגלל חוסר מודעות והכרה בחשיבותם. הבנת הצרכים היא המפתח שיאפשר מימוש ויישום האמצעים הטכנולוגיים הקיימים להתאמת הסביבה ושיפור הנגישות בכל התחומים. בתחום התיירות במיוחד, יש צורך במידע מקדים על מצב הנגישות לאדם עם מוגבלות באתרי התיירות ובמבני הציבור וסביבתם. המידע צריך להיות מבוסס על דרישות הנגישות בחוק, צורכי האדם והבנת דרכי התנהלותו במבנה.

דרישות הנגישות מורכבות מפרטים רבים, בהם פרטים המתאימים לכל סוגי המוגבלויות ודרישות נגישות ייחודיות לאנשים עם מוגבלויות מסוימות. נוסף על כך, ישנן מגוון דרישות לגבי מגוון סוגי מבנים/אתרים על פי הפונקציות שהם ממלאים.

נגישות משקפת תפיסת עולם כוללת המבוססת על השילוב והקשרים בין מכלול הפרטים ולא על קיום כל פרט בפני עצמו. ייתכנו צורות רבות של שילובים כאלה ועל כן תיאור הממצאים לגבי כל פרט אינו נותן תמיד תמונת מצב מקיפה ומספקת. נוסף על כך פרטי הדרישות והנחיות הנגישות שונות מארץ לארץ. אנשים אינם תמיד מודעים להבדלים אלה, לכן במיוחד בתחום תיירות הנופש והפנאי קיים תנאי חשוב נוסף – שאנשים בכל העולם יבינו את המידע באופן שווה.

קושי נוסף נובע מכך שיישום החוק על פי דרישות התקנות ועל פי כללי התכנון האוניברסלי לוקה לעתים תכופות בחסר. במחקר שנערך בארה"ב נבדקה נגישות לאנשים המשתמשים בכיסאות גלגלים ב-12 מרכזי קניות בארה"ב ונמצא כי אף לא מרכז קניות אחד עמד בכל הדרישות (McClain, 2000). אי-עמידה או עמידה חלקית בדרישות הנגישות, אינה מאפשרת לתייר/נופש לדעת למה לצפות בהגיעו לאתר.

בארצות מסוימות יש שאלונים (check list) שעל פיהם ניתן לבדוק אילו מפרטי הנגישות מבנה או אתר עומדים בדרישות, אך קשה למצוא כלי מתאים לבדיקה וניתוח משמעותי של מצב הנגישות (Dijkers, 2003).

להבנת הממצאים לא מספיק תיאור מילולי בלבד אלא נדרשת אחדות ועקביות בצורת הצגת המידע. קביעת רמת הנגישות לאתרים בכלל ולאטרי נופש ופנאי בפרט היא אם כן משימה מורכבת. במאמר זה נתאר מערכת מידע ממוחשבת ייחודית המנתחת נתוני נגישות הנאספים בשטח, לצורך בדיקת מצב הנגישות כך שיתקבל מידע אמין, אחיד ואובייקטיבי, ותצוין רמת הנגישות לכל סוג מוגבלות ועל פי סוג המבנה.

איסוף מידע וניתוח ממצאי נגישות

סקירת ספרות שעשה דיקרס (Dijkers, 2003) הראתה שהשאלונים לבדיקת מצב הנגישות אינם נתמכים בכלים לניתוח הממצאים. הוא מצא מדדים להערכת בתים פרטיים (The Enabler) ומדדים להערכת מקדמי סיכון (HEAP ו-Safer Tool), אך לא מצא מדדים אובייקטיביים להערכת מצב הנגישות. דיקרס לא מצא בסקרים שנעשו באמצעות השאלונים הנפוצים ביותר (ADA checklist for Readily Achievable Barrier Removal) דיווח על בדיקות מהימנות כלשהן. שאלוני הבדיקה הנפוצים אינם כלי רשמי לבדיקת רמת התאמת המבנה לדרישות התקנים, אלא עוזרים לזהות בעיות (Adaptive Environments, 1995). מאחר שאין כלים לניתוח הנתונים, בחלק מן המקרים נעשה הניתוח בהשוואת סיכום מספר הפרטים העומדים בדרישות הנגישות לעומת אלה שאינם עומדים בדרישות אלה. מכיוון שחלק מהשאלות הן כמותיות ולחלקן תשובות של כן/לא, הערכת נגישות אתר עלולה לתת תוצאה לא נכונה. במקרים אחרים, הסיכום הכללי של מצב הנגישות נעשה על ידי הסוקר שביקר באתר. קביעת רמת הנגישות על פי התרשמות כללית של הסוקר היא סובייקטיבית ולא בהכרח נכונה.

דוגמאות לכך ניתן למצוא במרבית מדריכי הנגישות ואתרי אינטרנט העוסקים בתחום התיירות, נופש ופנאי (www.accessandiego.com), Enable Holidays, Britain (www.enableholidays.com), Roma Accessibile (Co.In.,1990).

ניתוח נתוני נגישות והצגתם צריך להיות חלק בלתי נפרד מן המושג תכנון אוניברסלי או תכנון לכול.

ניתוח ממוחשב של ממצאי נגישות

עמותת 'נגיש לכל', פיתחה שיטה ייחודית לאיסוף מידע וניתוח ממוחשב של נתוני נגישות לאנשים עם מוגבלות. הגדרת המושג 'אנשים עם מוגבלות' שהייתה בסיס לפיתוח המערכת היא: כל אדם שיש לו מוגבלות המקשה עליו ביצוע פעילות בחיי היומיום והמשפיעה על יכולתו להשתמש במבני ציבור. המוגבלות יכולה להיות פיזית, חושית או קוגניטיבית.

מתודולוגיה

בבניית המערכת נלקחו בחשבון ההיבטים הבאים:

1. דרישות הנגישות המפורטות בתקנות התכנון והבנייה, חלק ח', 'התקנת סידורים מיוחדים לנכים בבניין ציבורי' ותקן ישראל 1918.
2. יכולתו הפיזית והחושית של האדם המתנייד בכיסא גלגלים, מוגבל בניידות ומשתמש באביזרי עזר כמו הליכון, מקלות הליכה או קביים, וכן לקוי ראייה ולקוי שמיעה.
3. צורכי האדם עם מוגבלות בתחום התיירות והנופש.
4. דרכי השימוש במגוון סוגי האתרים.

בשלב הראשון נבנה כלי לאיסוף נתונים, המבוסס על דרישות הנגישות המפורטות בתקנות התכנון והבנייה, חלק ח', 'התקנת סידורים מיוחדים לנכים בבניין ציבורי' (1970) ותקן ישראלי (1918).

בשלב השני נבדק השאלון בביקור בשטח במבנים ממגוון סוגים על ידי צוות נגיש לכול יחד עם אנשים עם מוגבלות: מוגבלי ניידות, כבדי ראייה וכבדי שמיעה. נעשתה תצפית על התנהלות האנשים עם מוגבלות באתר. השאלון תוקן על פי התצפיות ועל פי הערות הבודקים והותאם בסופו של דבר לצורכי אנשים עם מוגבלות באתרי תיירות נופש ופנאי. בפרטי השאלון ניכרים שיקולי הבחירה לביקור באתר מסוים מתוך מגוון האתרים.

בשלב השלישי נלקחו הפרטים המופיעים בשאלון ותוצאות התצפיות על התנהלות האנשים בשטח ועובדו לנוסחאות מתימטיות המבוססות על התקנות והתקנים. בהגדרת הנוסחאות יש התייחסות למידע הרלוונטי המסוים לכל סוג מוגבלות בכל סוג מבנה. המשקל היחסי של כל מרכיב באתר מסתכם בהגדרת רמת הנגישות.

תיאור שיטת ניתוח נתונים ממוחשבת

מערכת 'נגיש לכל' פועלת באמצעות סדרה של נוסחאות ומנתחת כמותית את רמת הנגישות.

הנוסחאות הוגדרו כך שניתנו ציונים לכל מרכיב באתר ולכל סוג מוגבלות. לדוגמה: רמת נגישות נפרדת לחניה או לשירותים הציבוריים, עם ציון נפרד למשתמשים בכיסא גלגלים המוגבלים בניידות ולמשתמשים באביזרי עזר כגון הליכון, מקלות הליכה או קביים, וכן ללקויי ראייה וללקויי שמיעה.

הנוסחאות מגלמות שילובים אפשריים של מגוון פרטים. כך ייתכן שמרכיב ימצא נגיש כאשר פרט מסוים אינו על פי התקנות אולם פרט אחר מחפה על כך. למשל אם דלת שירותים ציבוריים נפתחת פנימה, אף שגודל התא עומד בדרישות, השירותים ימצאו לא נגישים. אולם אם גודל התא גדול בהרבה מהדרישות, ימצאו השירותים נגישים על אף כיוון פתיחת הדלת (כמובן בתנאי שתנאים נוספים הנדרשים בתא השירותים עומדים בתקנות).

נוסף על כך ישנה מערכת נוסחאות המשקללת את הנתונים של כל המרכיבים ונותנת לאתר ציון כולל כיחידה שלמה.

ניתוח הנתונים הוא על פי סוג המוגבלות ועל פי סוג האתר (מלון, מוזיאון, מבנה משרדים וכדומה). כך נלקחים בחשבון דרישות הנגישות המיוחדות לכל סוג של מוגבלות, ומגוון הדרישות לנגישות לפי הפונקציה שממלא האתר/מבנה. לדוגמה: ייתכן שאתר כמו בנק ימצא נגיש עבור הלקוח המשתמש, בעוד שמסעדה, עם נתוני גישה דומים תימצא נגישה רק חלקית, כשבשניהם לא נמצאים שירותים מותאמים למוגבלי ניידות. המערכת מאפשרת גמישות לשינויים בדרישות, ושילוב חידושים טכנולוגיים. כן ניתן להרחיבה לדרישות של מוגבלויות נוספות.

קביעת מערך נוסחאות וציונים המבוססים מתמטית מבטיחה עקביות, אובייקטיביות ומהימנות ללא התרשמות אישית של הסוקר. בשלב זה הציונים נקבעים ללא התחשבות בשיקולים שאינם קשורים בנגישות גרידא (כמו איכות שירות, ניקיון וכדומה).

מבנה המערכת מאפשר שימושים למגוון תוצרים והצגת נתונים במגוון צורות, החל בתיאור מפורט של נגישות, עבור בשילוב מידע על נגישות במגוון אמצעי תקשורת, במפות, בספרים בקלטות ועוד, וכלה במידע

למפעילי האתר ולמתכננים, לזיהוי פרטים הטעונים שדרוג לצורך התאמת האתר לשימוש אנשים עם מוגבלות.

השוואה לארצות אחרות

המערכת מאפשרת הצגת נתונים ברורה ופשוטה המתאימה הן לנופש הישראלי הן לתייר עם מגבלה המגיע מחו"ל המכיר מגוון תקנים מארץ מוצאו, וכך מתאימה לתפיסת 'הכפר הגלובלי'.

בארצות בעולם ישנם חוקים ותקנים המגדירים דרישות לתכנון ללא מכשולים, לתכנון לכל או לנגישות. אמנם יש דמיון רב בדרישות, אך ישנם גם הבדלים בין המדינות. לדוגמה: ישנם הבדלים בגודל הנדרש לתא שירותים או מאחזי היד ליד האסלה. באנגליה (ADD) הדרישה היא ל-2.0X1.5 מ' בעוד שבארה"ב (ADAAG) הדרישה היא ל-1.52X1.42 מ'. לכן תייר מאנגליה שיקבל מידע על שירותים בארה"ב העומדים שם בתקן, יצפה למצוא תא שירותים גדול יותר, כפי שהוא מכיר מבית, וייתכן שיתקשה להשתמש בשירותים בארה"ב.

כדי להתגבר על בעיה זו, מערכת הציונים הוגדרה כך שהציון הגבוה ביותר (4 שמשמעו - נגיש ועומד בתקנות) תקף למדינה מסוימת ולתקנים שלה ואילו שאר הציונים אינם תלויים בתקנים. כך למשל ציון 3 (נגיש, אם כי אינו עומד בתקנות) משמש ביטוי לקוד נגישות אוניברסלי. ומשמעו - אדם עם מוגבלות מסוימת יכול לבקר במקום באופן עצמאי, אף שהאתר אינו עומד בכל התקנות הנדרשות באותה ארץ, ועל כן אינו מוגדר בציון 4. בדומה - ציון 2 - נגיש בחלקו או נדרשת עזרה קלה, או ציון 1 - האתר אינו נגיש. כך אדם המעוניין לבקר בארץ אחרת ומוצא שאתר שבחר מוגדר למשל בציון 3 עבור המוגבלות שלו, יודע שיוכל לבקר במקום ביקור עצמאי.

יישום

שיטת ניתוח נתוני הנגישות שתוארה יושמה במאגר המידע הממוחשב של 'נגיש לכל' על אתרי נופש ופנאי. במאגר נאספו נתונים על כ-3,000 אתרי תיירות ושירותים נלווים בכל הארץ. תוצאות ניתוח הממצאים הוצגו ב'מדריך הישראלי לנגישות' שפורסם על ידי 'נגיש לכל' בעברית (נגיש לכל, 2002) ובאנגלית בשיתוף עם משרד התיירות (Bendel et al., 2004).

שיטה זו מאפשרת לחפש מידע על פי סוג המוגבלות של האדם ולקבל רק את סוגי האתרים המתאימים לסוג המוגבלות האישית שלו (אתר האינטרנט של 'נגיש לכל' www.access-unlimited.co.il). שיטת ניתוח הנתונים אפשרה להציג במדריכים אלו מידע מפורט על אתרים שהנגישות בהם מוגדרת בציון 2 (נגיש בחלקו או עם עזרה קלה) ומעלה, לפחות לסוג אחד של מוגבלות. כך הוצגו כ-1,000 אתרים מתוך מאגר המידע המקיף. מערכת הציונים מאפשרת הצגת המידע במקורות אלה בהבלטת רמת הנגישות הכללית לאתר לפי סוג המוגבלות. כך יכול המשתמש לערוך סינון ראשוני לצורך בחירה מושכלת של אתרים במסלול הטיול, לפי טעמו ולפי מידת הנגישות הנדרשת לצרכיו האישיים. לאחר הסינון הראשוני מובלטת רמת הנגישות של אלמנטים עיקריים באתר, והפירוט של מידע רלוונטי לגביהם. יישום זה נועד לשמש תיירים מקומיים ואורחים מארצות אחרות המעוניינים לבקר במגוון אתרי התיירות בארץ, מבלי להכיר את תקנות הנגישות בישראל לסוג מוגבלותם.

שיטת זו של ניתוח נתוני הנגישות, מאפשרת שיבוץ נתוני נגישות גם במתכונת אחרת, למשל במדריך תיירות לאוכלוסייה הכללית (כרטא, 2003), על גבי מפה עירונית כללית (מפ"י, 2004) או על גבי קלטת שניתן להשמיעה ברכב בזמן הטיול, בעברית או באנגלית (תור-מן, 2005). יישומים נוספים של המערכת הממוחשבת הם מנגנון לביצוע סקרי נגישות במבנים ובשטח פתוח ושימוש במערכת לסקירת כ-1500 מבני ציבור ממגוון סוגים (שירותי בריאות, משרדי קבלת קהל, מוזיאונים, אוניברסיטאות ועוד).

סיכום

שיטת ניתוח נתוני הנגישות שהוצגה כאן היא כלי ייחודי המאפשר ניתוח נתונים אוטומטי, המייצר ציוני נגישות במהלך הזנת הנתונים של אתרי תיירות, נופש ופנאי ומגוון מבני ציבור. השיטה מגלמת בתוכה את כללי התכנון האוניברסלי וכן את דרישות הנגישות על פי התקנות. המערכת שימושית למגוון רב של משתמשים וישימה גם בארצות אחרות.

יתרונות מערכת ניתוח הנתונים הממוחשבת:

- עיבוד פרטים רבים ושילובים ביניהם תוך התייחסות לתקנות ובד בבד לצורכי האדם עם המוגבלות.

- תוצאות עיבוד הנתונים אחידות ואינן נתונות לדעה מוקדמת.
- לא נדרשת הערכה על ידי אדם.
- מענה ליריעה רחבה של דרישות נגישות לכל סוג מגבלה.
- המערכת גמישה ומאפשרת שינויים בהתאמה לשינויים בדרישות ובחידושים טכנולוגיים.
- ניתן להתאים את מערכת הציונים לתקנים של כל ארץ.
- ניתן להציג את הנתונים המעובדים במגוון צורות.
- מערכת המידע הממוחשבת יכולה לשמש כלי בקרה למשתמשים רבים - קובעי מדיניות, מתכננים, בעלי אתרים, ארגונים וצרכנים.
- השימוש במערכת הממוחשבת חוסך זמן.

רשימת המקורות

- המרכז למיפוי ישראל, סדרת מפות ערים - נתניה, קנ"מ 1:12,500, 2004.
- מדריך כרטא - שמורות טבע וגנים לאומיים, כרטא, ירושלים 2003.
- נגיש לכל, עמותה לקידום הנגישות, המדריך הישראלי לנגישות לאתרי פנאי ונופש, גיא שירותים קהילתיים בע"מ, כפר סבא 2002.
- פלדמן ד. ומיכלסון פ., עורכות, אנשים עם מוגבלות בישראל - 2004, חלק 1: עובדות ונתונים, הפקת נציבות שוויון לאנשים עם מוגבלות, ירושלים 2004.
- תור-מן, תצפיות ירושלים - סיור קולי, תור-מן, ירושלים 2005.
- תקן ישראלי 1918, חלקים 1, 1998; 2, 2001; 4, 2001.
- תקנות התכנון והבניה (בקשה להיתר, תנאיו ואגרות), חלק ח': התקנת סידורים מיוחדים לנכים בבניין ציבורי, 1970, תיקון 23.09.04.
- ADA Americans with Disabilities Act, from <http://www.usdoj.gov/crt/ada/adahom1.htm>
- Adaptive Environments Center, Inc. ADA Compliance Materials, Checklist for Existing Facilities, version 2.1, 1995.
- Bendel J., Palti H., Winter S. & Ornoy A., Prevalence of Disabilities in a National Sample of 3 Years Old Israeli Children. *Israel Journal of Medical Sciences* 1989, 25, pp. 264-270.

- Bendel J., Gur Z. & Kalkuda A., Access Unlimited – Your Guide to Israel, Israel Ministry of Tourism and Access Unlimited, 2004.
- Burnett J. & Baker H. 2001, Assessing the travel-related behaviors of the mobility-disabled consumer, *Journal of travel research* vol. 40, Aug. 2001: 4-11.
- Co. In., Roma Accessible – Tourism and Structural Obstacles, Assessorato Turismo Regionale Lazio 1990.
- Darcy S., Anxiety to Access, Tourism Patterns and Experiences of New South Wales People with a Physical Disability, Tourism New South Wales, Sydney, NSW 1998.
- Darcy S. & Daruwalla P., 'The Trouble with Travel: Tourism and people with disabilities, *Social Alternatives* Vol. 18, No. 1 January 1999, pp. 41-48.
- Dijkers M., Instruments Available to Measure Environments as They Affect Functioning of Individuals with a Disability. Mount Sinai School of Medicine, NY USA, 2003, (Unpublished).
- Israeli A., Importance of accessibility factors in tourist sites. *The Journal of Travel Research*, Vol. 41, August 2002, pp.101-104.
- Keroul, A Growth Market – Behaviours of Tourists with Restricted physical abilities in Canada, Quebec, 2001.
- McClain L., Shopping center wheelchair accessibility: Ongoing advocacy to implement the ADA of 1990. *Public Health Nursing*, May-Jun 2000;17(3) pp.86-178.
- Mervine B., Disabled tourists: Rich Source of Revenue? *The Orlando Business Journal*, March 5, 2004.
- Open Doors Organization, 2002 Market Study, www.opendoorsnfp.org Chicago, 2002.
- Open Doors Organization, 2005 Market Study, www.opendoorsnfp.org Chicago, 2005.

Ray N. M. & Ryder M. E. "Eibilities" tourism: an exploratory discussion of the travel needs and motivations of the mobility-disabled. *Tourism Management* Volume 24, Issue 1 , February 2003, pp. 57-72.

U.S. Census Bureau. 2004 American Community Survey data. In *U.S.CensusBureau, American FactFinder (People/Disability/2004)*. Retrieved April 16, 2006 from: <http://factfinder.census.gov>

נגישות לספריות ולמידע לאור חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות

אירית גץ, ורדה שמש

מבוא

הספרייה היא מוסד חברתי המכיל את אוצרות התרבות והידע של החברה, וככזו היא גם מושפעת מהחברה שהיא נמצאת בה וגם משקפת את החברה ואת מטרותיה באמצעות האוספים המצויים בה והפעילות שהיא מקיימת (Feinberg et al., 1999; Hillenbrand, 2005). משום כך משתקפות התמורות שחלו בגישת החברה לאנשים עם מוגבלות בשירותי הספרייה שהתפתחו למענם.

עד המאה ה-19 לא הייתה התייחסות חברתית לאנשים שהיו שונים מן הכלל (Velleman, 1980). בתקופה זו אנשים עם מוגבלות חיו בשולי החברה והוצאו ממעגל הנהנים משירותיה החברתיים. מוגבלותם נתפסה כבעיה אישית שלהם או כעונש על מעשיהם ועל מעשי אבותיהם, ולכן החברה ריחמה עליהם וראתה את עצמה מחויבת לכל היותר לדאוג לרווחתם. (זקס 1992; רימרמן וארטן-ברגמן, 2005). כל עוד רווחה תפיסה חברתית זו של חסד, גם הספריות לא נתנו את דעתן על אנשים עם מוגבלות ולא עסקו בהתאמה ובפיתוח שירותים למענם.

בראשית המאה ה-19 ניתן להצביע על שינויים ביחס החברה כלפי אנשים עם מוגבלות, ואלה באו לידי ביטוי עם המצאת כתב הברייל ועם ראשית החינוך המיוחד. הצורך לאחסן את ספרי הברייל שהשתמשו בהם בבתי-הספר לעיוורים הביא לפתיחת השירות הראשון למען עיוורים בספרייה בבריטניה (Linley, 2000; Matthews, 1994). מפנה משמעותי ביחס לאנשים עם מוגבלות חל בעקבות מלחמת העולם השנייה. חזרתם של הלוחמים הפצועים וההשפעה שהייתה לכך שרווולט מילא את תפקידו כנשיא ארצות הברית, למרות מוגבלותו בגלל מחלת שיתוק הילדים שפגעה בו, הובילו לכך שאנשים עם מוגבלות החלו במאבק לשינוי חברתי. (Longmore, 2003; כפי שמצוטט אצל Baynton, 2004).

את תחילת השינוי ביחס הספריות לאנשים עם מוגבלות ניתן לראות בשנות ה-50 של המאה הקודמת. מנשר אונסק"ו בדבר הספריות הציבוריות שפורסם ב-1949 מפרט לראשונה את תפקידיה האוניברסליים

של הספרייה הציבורית, ומצהיר על עקרונותיה ועל ערכיה. הוא מדגיש את מקומה של הספרייה כמוסד חברתי ותרבותי, שבאמצעותו אוצרת החברה את אוצרות התרבות האנושית ומעמידה אותם לרשות הציבור ואת חשיבות הגישה הפתוחה לאוצרות אלה לכל אדם באשר הוא (שהם, 1995). אמנם אין במנשר זה התייחסות מיוחדת לאנשים עם מוגבלות, אך הוא מתייחס לכל אדם באשר הוא, ומכאן שגם לאנשים עם מוגבלות. שירותים שסיפקו הספריות למשתמשים עם מוגבלות התמקדו בתקופה זו בשלושה מישורים: נגישות פיזית לחומרים, ציוד הולם ואוספים מתאימים (Matthews, 1994).

בשנות ה-60 של המאה העשרים החלה מהפכה חברתית, שקידמה מאוד את שוויון הזכויות לכל בני האדם ותרמה לשינוי היחס כלפי קבוצות אוכלוסייה חלשות וחריגות, בהם קשישים ואנשים עם מוגבלות. בתקופה זו קמו ארגונים שנאבקו כדי להגדיר מחדש את מקומם של אנשים עם מוגבלות בחברה - לא כנוזקים אלא כבעלי זכויות שוות. בתקופה זו גם נחקקו החוקים הראשונים העוסקים בנגישות פיזית למבנים ציבוריים (Matthews, 1994).

בתחום החינוך התבטא שינוי זה בשימת דגש רב יותר על חינוך ועל הוראה לילדים עם צרכים מיוחדים. בשנות ה-70 הוחל בשילוב ילדי החינוך המיוחד בחינוך הרגיל, כדי לאפשר להם להתערות בחברה. השילוב נע על הרצף שבין הפרדה מלאה לשילוב מלא, בהתאם ליכולת הילדים, כדי לקרבם לנורמה החברתית על פי עקרונות ה'זרם המרכזי' (mainstreaming) (זקס, 1992; לייזר ואבישר, 2001).

התמורות החברתיות והחינוכיות האלו באו לידי ביטוי גם בספריות, שראו את עצמן יותר ויותר מחויבות לספק שירותים לאנשים עם מוגבלות (Matthews, 1994; Linley, 2000). המנשרים המאוחרים של אונסק"ו (1972, 1994) משקפים את התמורות הללו ומדגישים את עקרון הגישה השוויונית למידע. מנשר אונסק"ו השני (1972) כולל סעיף מיוחד המוקדש ל'קורא הנכה'. נאמר בו במפורש שהרחבת השירותים לנכים באה בעקבות הדאגה ההולכת וגוברת לרווחתם של אנשים מזדקנים ושל אנשים עם מוגבלות (שהם, 1995).

השלב הבא היה מְעָבָר מתפיסת עולם וממדיניות של חסד ושל תמיכת סעד לתפיסת עולם ולמדיניות של שוויון הזדמנויות, עצמאות ושילוב מלא (רימרמן ורטן-ברגמן, 2005). בשלהי המאה ה-20 אימצה החברה המערבית את התפיסה לפיה נכות היא בעיה חברתית הנובעת מקשיים

ביחסי הגומלין בין אדם לסביבתו. על פי גישה זו, לא מוגבלותו של האדם היא הסיבה להדרתו מהחברה, אלא מדיניות מפלה של החברה שהתעלמה מן החובה להסרת המגבלות הסביבתיות והאחרות. כיום קיימת הכרה בחובתה החברתית והמוסרית של החברה לאפשר לכל בני האדם, ובהם גם לאנשים עם מוגבלות, להשתלב ולהיכלל בה באופן פעיל ומלא ככל האפשר ובכל תחומי החיים (הכלה, inclusion) (זקס, 1992; רימרמן ורטן-ברגמן, 2005).

ביטוי נוסף של אותה התפיסה הוא 'עקרון הנורמליזציה' אשר רואה באדם עם מוגבלות חבר רגיל בחברה, אדם שנוטל חלק פעיל בכל תחומי החיים והוא בעל זכויות וחובות ככל אדם אחר בחברה (רייטר, 1999; זקס, 1992).

תפיסה דומה מבטאת גם הגישה הרב-תרבותית, אשר מקבלת שונות ודוגלת במציאת דרך לחיים משותפים של אוכלוסיות שונות המתייחסות בכבוד הדדי זו כלפי זו. אנשים עם מוגבלות הם קבוצה אחת מבין הקבוצות המרכיבות את הפסיפס החברתי הרב-תרבותי הזה (Fuller, 2000).

בתחום הספרייה הציבורית מתבטאת התפיסה החדשה בציפייה לפילוח מחדש של הקבוצות המסורתיות שהורגלה לשרת - ובעקבותיו לפיתוח שירותים בעבור קבוצות נוספות שבצרכיהן לא הכירו קודם לכן (Cram, 2001), ובהם גם אנשים עם מוגבלות. שיפור הנגישות, על מרכיביה השונים, יתרום להפיכתן של קבוצות אלו לצרכני ספרייה מן השורה.

חוקי השוויון והספרייה

התפיסה החברתית המכירה בחובת החברה לתרום לתהליך הנורמליזציה באה לידי ביטוי בחוקים שמטרתם לשפר את היכולת של אנשים עם מוגבלות להשתמש בשירותים המוצעים לכלל האזרחים ולאפשר להם להתערות בחברה.

חוק השוויון המתוקן (ADA) (Americans Disabilities Act, 1990), שנחקק בארה"ב ב-1991, הכיר לראשונה בדעות הקדומות ובאפליה החברתית המאפיינות את יחסיה של החברה לאנשים עם מוגבלות, וקבע כי זכותם של אנשים אלו להשתתף באופן מלא ושווה בכל מעגלי החיים ובכל המוסדות, וללא כל הפליה. חוקים ברוח זו נחקקו בארצות נוספות רבות

ברחבי העולם: אוסטרליה (1992), פיליפינים (1992), אנגליה (1995), סרי לנקה (1996), זמביה (1996) ועוד (Employers' forum on disability, 2006). בישראל מתבטאת התפיסה הזו בחוק החינוך המיוחד ובחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות. **חוק החינוך המיוחד**, שנחקק בישראל ב-1988, מחייב לשלב בחינוך הרגיל ילדים בעלי צרכים מיוחדים. השילוב צריך להיות שילוב מלא ככל האפשר בחינוך הרגיל (לייזר ואבישר, 2001). **חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות**, שנחקק ב-1998, מדבר על הזכות לשוויון ולכבוד, לאוטונומיה אישית, לשוויון בעבודה ולתחבורה ציבורית נגישה. ב-2005 נוסף לחוק תיקון המתייחס לנגישות בשירותים ציבוריים, ובהם הספרייה. בישראל, כמו בעולם, פילסו החוקים הללו את הדרך לפיתוח שירותים שונים לאנשים עם מוגבלות בכלל ושירותי ספרייה ומידע בפרט.

מנשר אונסק"ו האחרון שמתייחס לספריות ציבוריות פורסם בשנת 1994 ומשקף את התפיסות של נורמליזציה ושל שוויון באספקת השירותים לכל סוגי האוכלוסייה. נושא המוגבלות מופיע בו כחלק מהסעיף המגדיר את הספרייה הציבורית ואת תפקידיה: 'על הספרייה לספק שירותים וחומרים מיוחדים לקוראים אשר אינם יכולים מסיבה כלשהי להשתמש בשירותים ובחומרים הרגילים, למשל מיעוטים הדוברים שפה זרה, אנשים מוגבלים ומי שנמצאים בבתי סוהר או בבתי חולים' (שהם, 1995, 16) אנשים עם מוגבלות אינם עוד קבוצה נפרדת, אלא חלק מכלל מקבלי השירות בספרייה.

הספרייה היא מקום טבעי וחשוב להטמעת חוקי השוויון שכן:

1. בספרייה הציבורית נמצאים אוצרות התרבות האנושית, פרי היצירה המקומית ומידע רב. כל אלו הכרחיים להשתלבות של כל אדם, ובכלל זה אדם עם מוגבלות, בחברה בכלל ולתפקודו כאזרח בחברה דמוקרטית בפרט (Pettigrew, 1996) כפי שמצוטט אצל (Pettigrew et al., 1999).
2. הספרייה הציבורית היא מקום בילוי בשעות הפנאי, והיא מציעה הזדמנויות טבעיות למפגשים של אנשים עם מוגבלות עם אנשים אחרים מקרב הקהילה, תוך שהייה ופעילות משותפות בין כתלי הספרייה, ברוח חוק השוויון.
3. השימוש בספרייה תומך ברכישת מקצוע, בהעלאת רמת החיים ובהשגת מעמד חברתי, (Moore, 2002; Reit, 1984). בתקופה

שמדברים בה על 'למידה לאורך החיים' דורש עולם העבודה להתפתח, להרחיב את הידע, להתעדכן ולהתקדם כל הזמן. אנשים עם מוגבלות, שמספרם בעולם העבודה הולך וגדל, נזקקים לשירות זה כמו שאר האנשים בחברה.

החוק נתן עידוד רב לפיתוח שירותי ספרייה ומידע לאנשים עם מוגבלות, ותהליך יישומו בנושא הנגשת ספריות ושירותי מידע נדון במהלך השנים בהרחבה במאמרים (לדוגמה, (Lenn 1993; Hutchinson, 2001), בספרים (לדוגמה, (Cirillo & Danford 1996) בכינוסים מקצועיים (לדוגמה, (Library Buildings, 1993), ובמדריכים של ספריות מקומיות (לדוגמה, ספריות מדינת ויסקונסין <http://dpi.wi.gov/pdl/specialasn.html>).

על אופן היישום של החוק ניתן ללמוד גם מאתרי האינטרנט של ספריות שמצוי בהם מידע אשר לרמת ההנגשה של הספרייה (לדוגמה: אתר אוניברסיטת פיטסבורג, www.library.pitt.edu/services/disabled, ואתר הספרייה הציבורית בבוסטון, www.bpl.org/central/access.htm).

גורם מרכזי ורב השפעה העוסק בנושא זה הוא IFLA (The International Federation of Library Associations and Institutions). הארגון מפרסם מדריכים למתן שירותי ספרייה לאוכלוסיות שונות ובפורמטים מיוחדים, כגון ברייל. המדריכים מתייחסים לנושאים עקרוניים, כך שיתאימו לסביבות עבודה ולתנאים שונים וכן למדיניות החברתית של ארצות שונות, ומתפרסמים בכמה שפות. (Irvall, B. & Nielsen, 2005; (Kavanagh & Sköld (Eds.), 2005).

קיימים כמה עקרונות מרכזיים הנוגעים למתן שירותים לאנשים עם מוגבלות. הם תואמים את רוח החוק בעולם בכלל ובישראל בפרט, ומשפיעים גם על אופן ההיערכות של ספריות ושל שירותי מידע למתן שירותים לקבוצות אלו:

1. מיצוי מלוא יכולתו של האדם, (חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות (עקרון יסוד 2: מטרה) - משמע, שימוש במקורות החוסן והעוצמה של אנשים עם מוגבלות, כמו, למשל, חושים פעילים במקום חושים שאינם פעילים, כדי להתפתח ולשפר את היכולת להשתלב בחברה (לדוגמה: שימוש בחוש מישוש אצל עיוורים) (Balcazar et al., 2005; Lamar-Dukes & Dukes, 2005; (Feinberg et al., 1999). בספרייה עקרון זה בא לידי ביטוי בהכנסת

- חומרים בפורמטים המתאימים לקריאה חלופית (ספרים מוקלטים) ובשימוש בתקשורת חלופית, כמו שפת סימנים.
2. הכלה (inclusion) (פרק ג': עקרונות כלליים, 6 (א)(2)) - משמע, אנשים עם מוגבלות הם משתמשים מלאים ככל האפשר בכל השירותים והפעילויות שמתקיימים בספרייה והמיועדים לכלל הציבור. כדי לממש עקרון זה, יש צורך לבצע התאמות שונות בדרכי מתן השירותים (לדוגמה: הוספת תרגום לשפת הסימנים בשעת סיפור, כך שגם ילד לקוי שמיעה יוכל להשתתף בה) (Wright & Davie, 1991).
3. עיצוב לכול (Universal design) - משמע, ייצור מוצרים ובניית סביבה (מכשירים, תקשורת, מערכות ותהליכים), המותאמים לשימושם של אנשים עם מגוון רחב של יכולות וצרכים, כולל אנשים עם מוגבלות, ולא רק לאלו של האדם הממוצע. בספרייה מתבטא עקרון זה באימוץ פתרונות טכנולוגיים אשר מתאימים לאנשים עם מוגבלויות שונות, ובה בעת משרתים את כלל הציבור. ספר מוקלט, לדוגמה, מתאים לשימושם של אנשים לקויי ראייה ושל אנשים עם מוגבלויות אחרות בקריאה, אך גם לאנשים ללא מוגבלות אשר רוצים לשמוע ספר תוך כדי נסיעה במכונית (Universal Design principles, 1997).

נגישות הספריות בישראל

תהליך ההנגשה של הספריות ושירותי המידע בישראל, על פי רוח חוקי השוויון, נמצא עדיין בראשיתו. עדיין אין תוכנית או מדיניות כתובה וברורה בנושא זה, טרם נעשה סקר מקיף על מצב הנגישות בספריות בארץ ומעט חומר פורסם. לכן תמונת המצב המוצגת להלן היא כללית וחלקית.

תפנית ביחסם של ספריות ומרכזי מידע בארץ לאנשים עם מוגבלות חלה בשנות ה-90 של המאה העשרים, עם הופעת תפיסת הנורמליזציה בחברה המערבית, וכחלק מהפעילות למען מימוש זכותם של אנשים עם מוגבלות לשוויון זכויות מלא בכל מעגלי החיים. בשנת 1989 הוקמה עמותת 'עלה', אשר מפתחת שירותים לסטודנטים עיוורים ולקויי ראייה ומשאילה ציוד וספרים - מוקלטים ובברייל - לסטודנטים באוניברסיטאות ובמכללות ולנבחני בחינות הבגרות (עלה, 2000).

באותה השנה הוקמו גם תחנות מידע וייעוץ לאנשים עם מוגבלות ראייה, אשר פועלות במחלקות העיניים של בתי-חולים בארץ ומספקות

מידע מעשי על-אודות זכויות, הטבות, שירותי רווחה ושיקום, פעילות פנאי וכדומה לאנשים עם לקות ראייה, ומכוונות את המתעניינים אל השירותים בקהילה המיועדים בעבורם. התחנות מאוישות באנשים עם מוגבלות ראייה, בוגרי אוניברסיטאות במקצועות טיפוליים (דיקשטין, וגוובסקי, 1995; בר-לב, 2005).

אחד הקשיים שיש להתמודד עמם, כדי לספק שירות שוויוני לאנשים עם מוגבלות, הוא מחסור בחומר קריאה בעברית, להנאה ולמידע, אשר מותאם לאנשים עם מוגבלות הן מבחינת הפורמט והן מבחינת התכנים ורמת הכתיבה. יוצאת דופן מבחינה זו היא אוכלוסיית העיוורים שהספרייה המרכזית לעיוורים מספקת מענה הולם לצרכיה, כפי שיתואר להלן, ובאופן חלקי גם לצרכיהם של המתקשים בקריאה מסיבות אחרות. במט"ח החלו להפיק חומרים ממוחשבים המותאמים מבחינת התכנים ואופן הכתיבה לילדים עם ליקויים שונים, כמו ליקויי למידה ולקויות פיזיות התפתחותיות. זהו אוסף מצומצם שנמצא עדיין בראשית דרכו (מט"ח, 2006).

אחד התחומים שטרם התפתחו בעברית הוא חומר קריאה המיועד לאנשים מבוגרים עם מוגבלות שכלית או עם ליקויי למידה. מדובר בספרים העוסקים בנושאים שמעניינים אנשים בוגרים, אך מוגשים בשפה פשוטה ובמשפטים קצרים ומלווים באיורים המבהירים את התוכן (High interest, low vocabulary). (Tronbacke, 1997).

ספריות ציבוריות – קבוצת העיוורים ולקויי הראייה היא הראשונה שזכתה לשירותי ספרייה ברמה הארצית. בשנת 1951, במקביל להתפתחות שחלה בספריות בעולם ובעקבות הצורך לשקם את חיילי מלחמת העצמאות, הוחל בהקמת ספרייה מרכזית לעיוורים. הספרייה, הממוקמת בנתניה, משאילה ספרים מוקלטים, ספרים באותיות גדולות וספרים בכתב ברייל לעיוורים וללקויי ראייה בכל הגילים ובכל רחבי הארץ, וגם לקבוצה מצומצמת של אנשים עם מוגבלות בקריאה מסיבות אחרות (הספרייה המרכזית לעיוורים, 1995).

יוזמה נוספת יצאה לפועל בשנת 2002: במסגרת פרויקט משותף של משרד החינוך, ביטוח לאומי וגופים ממשלתיים/ציבוריים נוספים קיבלו חמש-עשרה ספריות ציבוריות ברחבי הארץ מכשירי טלוויזיה במעגל סגור (טמ"ס) לשימושם של לקויי ראייה בקהילה. בסקר שנערך בשנת 2004 נמצא שהשימוש בהם נמוך מאוד, אך הסיבות לכך לא נבדקו (שימוש במכשיר הטמ"ס, 2004).

השירותים הייחודיים שמציעות הספריות הציבוריות בישראל רק לאנשים עם מוגבלות הם מצומצמים יחסית. ספריות ציבוריות אחדות החלו להציע, ביוזמה אישית, שירות לקבוצות מקומיות של אנשים עם מוגבלות. חלק מהפעילויות נמשך תקופות קצרות וחלקן נמשך כמה שנים. דוגמאות לכך אנו מוצאים בספרייה בדימונה, המציעה פעילויות לאוכלוסיות שונות, ובהם ילדי החינוך המיוחד, אנשים עם מוגבלויות, דיירי הוסטלים ועוד, ובספרייה בהרצליה שזה כשלוש שנים מתקיימת בה תוכנית שבועית לאנשים עם מוגבלות שכלית. פרויקטים נוספים פרי יוזמות אישיות מתקיימים בספריות נוספות.

פעילויות אלו מיועדות לקבוצות מוגדרות עם צרכים מיוחדים. אף שהן אינן מציעות שילוב מלא, ערכן רב בשל העובדה שהן מתקיימות בתוך הספרייה, בשעות הפעילות הרגילות, ולפיכך מאפשרות לאנשים עם מוגבלות להיפגש עם כלל המבקרים בספרייה ולהשתלב באופן טבעי בפעילות הספרייה.

הספריות במערכת החינוך – דוד (1999) מציינת שהימצאות ספרייה בבתי הספר לחינוך מיוחד היא מקרית ושגם במקומות שיש בהם ספרייה, אין בה כוח אדם מקצועי. בישראל אין תקן לספרן בבתי הספר היסודיים, והעסקת ספרן תלויה בהחלטת מנהל בית הספר או הרשות המקומית. אוספי הספריות הם דלים ואינם מתאימים לצרכיה הייחודיים של האוכלוסייה שהם משרתים.

הספריות במערכת ההשכלה הגבוהה – ארגון 'עלה', שהוזכר לעיל, פתח בכמה אוניברסיטאות מרכזי למידה ובהם מכשירי עזר ומכשירים לקריאה חלופית המתאימים לאנשים עם לקות ראייה ועם לקויות למידה. חלק ממרכזים אלו נמצאים בתוך הספרייה (עלה, 2000).

בחלק מהאוניברסיטאות והמכללות הוקמו מרכזי אבחון וסיוע אשר מלווים את הסטודנטים לקויי הלמידה (דהן, 2005; וורמברנד, 2004). חלקם מציעים ללקויי הלמידה הדרכה מיוחדת בשימוש בספרייה ובחיפוש מידע.

ישנם מוסדות להשכלה גבוהה אשר מציעים סיוע מגוון למשתמשים בספרייה. אוניברסיטת חיפה, לדוגמה, מציעה עזרה באיתור ספרים ובהורדתם מהמדף, מספקת הסדרי חניה מיוחדים ודאגה לתכנון המאפשר תנועה בתוך הספרייה גם לאנשים בכסא גלגלים (אוניברסיטת חיפה, 2006). הספרייה גם מקיימת זה שנים מספר פעילות מיוחדת

לתלמידים עם מוגבלות שכלית בינונית ולתלמידים אוטיסטים ב'אוסף ספרי הילדים' (סבר, צוק ושחף, 1998). בשנות התשעים של המאה העשרים החלה להתפתח מודעות לצורך בהכשרת אנשי מקצוע בתחום הספרנות ולימודי המידע לפתח ולהפעיל שירותים בעבור אנשים עם מוגבלות. באותה התקופה החלו ללמד את הנושא במסגרת קורסים שונים בתוכניות ההכשרה לספרנים ולמידענים וגם בקורסים ייעודיים. בשנים האחרונות נידון הנושא בכינוסים מקצועיים ובימי עיון של ספרנים ומידענים. בהמשך המאמר נבחן את המשמעויות של חוק השוויון ושל המדיניות החברתית הרווחת כיום בנוגע לספריות ולשירותי מידע: כיצד מיישמים את החוק, מהם החסמים המקשים על יישומו ומהן הדרכים להתגבר עליהם.

מידע והזכות לקבל החלטות - זכותו של אדם עם מוגבלות לקבל החלטות הנוגעות לחייו, על פי רצונו והעדפותיו היא אחד מעקרונות היסוד של חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות התשנ"ח-1998. במהלך חייו מתמודד האדם עם אין ספור בעיות הנוגעות לחייו - במישור האישי או במישור האזרחי - ועם הצורך לקבל החלטות לגביהן. אנשים עם מוגבלות נתפסים לא פעם כתלויים באחרים ונתקלים ביחס של פטרונות, שמתבטא בכך שאנשים אחרים מחליטים בשבילם.

הצורך לקבל החלטות במישור האישי מתעורר בדרך כלל במצב של שינוי ומשבר ובעת ההכנות לקראת שינוי עתידי, כמו, למשל, יציאה לגמלאות (Greenglass, 2001). חלק מהקושי שהאדם מתמודד עמו במצבים אלו נובע מכך שהמשמעות הפנימית של מצבו הקודם אובדת, ועליו לבנות משמעות חדשה למצב החדש (Sense-Making). מצב של שינוי מגביר את אי-הוודאות וגורם להיווצרות פער בין המידע הקיים למידע הנחוץ להתמודדות עם המצב החדש. הפער הזה מקשה על כל אדם באשר הוא לפעול. כדי להתגבר עליו, יש צורך במידע שישמש כ'גשר', שיקל על המעבר מהמצב הקיים למצב החדש (Nilan & Dervin, 1986).

המידע שאנשים משתמשים בו כדי להתמודד עם בעיות בחיי היומיום שלהם (Durrance & Pettigrew, 2000), המידע המסייע בקבלת החלטות המשפרות את חיי הפרט (Moore, 2002), מכונה 'מידע קהילתי' או 'מידע חברתי'. המידע הזה עוזר לאדם לעבור תהליך של העצמה ולחוש הקלה בעת שינוי או משבר, וכך מאפשר לו לקבל החלטות מושכלות אשר תורמות לשיפור איכות חייו ולמיצוי מלוא

יכולתו (Durrance & Schneider, 1996; Dervin & Nilan, 1986; Baruchson-Arbib, 1996).

ברוכסון-ארביב (1996) מבחינה בין מידע חברתי ישיר, מעשי, ובין מידע חברתי עקיף, חווייתי. 'מידע ישיר' כולל עובדות, כגון כתובות ושמות של ארגונים ומוסדות, מידע מדעי, ביקורות, פרשנויות, חוקים וכדומה, והוא מסייע בקבלת החלטות מעשיות. 'מידע חווייתי' מקורו בסיפורת, בשירה ובסרטים, והוא מאפשר הזדהות עם מצבים דומים שחווים אחרים, הזדהות המקלה על תהליך קבלת ההחלטות.

אנשים עם מוגבלות, בדיוק כמו אנשים ללא מוגבלות, זקוקים למידע כדי שיוכלו למלא כראוי את תפקידם כאזרחים בחברה דמוקרטית ולהשתתף באופן מלא ופעיל בקהילה שהם שייכים אליה (Pettigrew, 1996; Pettigrew, et al, 1999). כאזרחים מוענקת לאנשים הזכות, והחובה, לבחור באופן דמוקרטי ברמה הארצית (בחירות לכנסת) וברמה המקומית (בחירות לשלטון המקומי). הבחירות בחברה דמוקרטית נעשות על בסיס מידע ביחס לאפשרויות הבחירה (Moore, 2002). מעבר לכך, לאזרחים בחברה דמוקרטית יש זכויות וחובות, ויש גופים הממונים על יישומן. מידע בתחום זה מסייע לאדם בקבלת החלטות הנוגעות למימוש זכויותיו כאזרח ולהבנת השלכותיהן, ובכך מאפשר לו להשתתף באופן פעיל בתהליכים הדמוקרטיים (Moore, 2002; Marcella & Baxter, 2000).

זמינות המידע

המידע שאנשים זקוקים לו לשם קבלת החלטות, הן בתחום האישי והן בתחום האזרחי, צריך להיות בר־השגה, זמין וקל לאיתור, ולכן מן הראוי שיהיה מרוכז במקום אחד. ספריות ומרכזי מידע הם ארגונים המתמחים בטיפול במידע - איתורו, ארגונו והפצתו - ובהם מרוכזים הידע והניסיון בתחומים אלו. לפיכך, יש לראות בספריות את המקום המתאים ביותר לריכוז המידע ולהעמדתו באופן חופשי לרשותו של כל אדם, ובכלל זה לאנשים עם מוגבלות.

הספרות המקצועית מרבה לעסוק בסוגיית התכנים שמן הראוי שיימצאו בספרייה, כדי לתת מענה לצרכים הייחודיים של אנשים עם מוגבלות, של משפחותיהם, של המטפלים בהם ושל חבריהם

Rubin, 2002; Kavanagh & Sköld, 2005; Wright & Davie, 1991; Huntington & Swanson, 2003).

התכנים יכולים להיות: מידע מעשי על המוגבלות ועל דרכי ההתמודדות עמה מהיבט רפואי, נפשי וחברתי; מידע על שירותים העומדים לרשותם של אנשים עם מוגבלות ועל זכויותיהם - דיור, גמלאות ועוד; מידע על רמת הנגישות של משרדים, מוסדות חינוך, מוסדות ציבור אחרים ואתרי תיירות ופנאי; מידע חווייתי על תרבות הקבוצה - למשל, תרבות החירשים - וספרות שנכתבה על אנשים עם מוגבלות או על ידם. נניח, לדוגמה, שאדם עם מוגבלות בניידות עומד בפני החלטה לגבי לימוד מקצוע. מלבד המידע שכל אדם נזקק לו - אופי המקצוע, התכונות האישיות שהוא דורש, היכן ניתן ללמוד אותו, מהן אפשרויות העיסוק בו וכדומה - הוא גם זקוק למידע על נגישות מקומות הלימוד, על המכשירים והציוד שמשתמשים בהם, על מקומות העבודה הפוטנציאליים ועל התפקידים המתאימים ליכולתו ולמוגבלותו. גם כאשר המידע הנחוץ לאנשים עם מוגבלות קיים, הם מתקשים להשיגו יותר מאשר אנשים ללא מוגבלות, ומידע שאדם מנוע מלהשתמש בו - בגלל מוגבלותו או מסיבה אחרת - הוא מבחינתו מידע שאינו קיים.

חסמים למידע

בפרקים הבאים נמפה את המכשולים העיקריים שמקשים על אנשים עם מוגבלות להשיג את המידע הדרוש להם, ונסקור חלק מהדרכים להתמודדות עמם, במסגרת דרישות החוק. לא כל הפתרונות המוצעים נותנים תשובה מלאה לחסמים השונים, לא כל הפתרונות מיושמים בישראל ולא כולם מתאימים בהכרח לספרייה. הדרכים ליישום הפתרונות בשירותי הספרייה יפורטו בפרקים הדנים במרכיבי החוק: איסור הפליה בעבודה ומתן שירותים במסגרת הקהילה (הכלה). על כל ספרייה לבחור את הפתרונות המתאימים לה, על פי קהל המשתמשים שלה, המדיניות הארצית והמקומית והקריטריונים שהיא קבעה. כל הפתרונות המוצעים מתבססים על עקרונות היסוד שהוזכרו לעיל: מיצוי מלוא יכולתו של האדם, עקרון ההכלה ועקרונות ה'עיצוב לכול'. חשוב להדגיש כי קיימים חסמים נוספים ופתרונות נוספים מלבד אלו שנדון בהם בהמשך.

החסמים שנעסוק בהם הם חסם הניידות, חסם ה'אריזה' (פורמט), החסם המוטורי והחסם הפסיכולוגי.

חסם הניידות

חסם הניידות מונע מאנשים להגיע לספריות ולמרכזי המידע. הגורם העיקרי לקושי בניידות הוא מוגבלות מוטורית בהליכה. הפתרונות לאנשים עם מוגבלות מסוג זה יידונו בפרק נפרד בספר.

אבל מגבלת ניידות קיימת גם מסיבות אחרות. עיוורון, למשל, מקשה על אנשים לנוע בנתיב לא מוכר, וישנן מחלות המרתקות בני אדם למיטתם, או מחייבות שהייה בבית חולים או במרכז לבריאות הנפש, שאינם יכולים לצאת מהם.

כדי לאפשר לאנשים עם מוגבלויות אלו ליהנות מהמידע שהם זקוקים לו, יש צורך להביא את המידע אליהם. זה נעשה בשתי דרכים מרכזיות. האחת - הספקת מידע מודפס באמצעות ספרייה ניידת, ספרנים או מתנדבים, ישירות למשתמש; והאחרת - הספקת מידע דיגיטלי באמצעות האינטרנט.

למען אנשים המתקשים להשתמש במחשב ובאינטרנט בגלל חסמים הקשורים למוגבלותם, כמו אנשים עם לקות ראייה, לקות שמיעה או לקות קוגניטיבית, **מנגישים את האתרים**. משמעות הדבר - בונים את האתר באופן שגם אנשים עם מוגבלויות שונות יוכלו להשתמש בו. מרכיבי ההנגשה כוללים שמירה על מבנה דף קבוע וללא מסיחים גרפיים, שליטה בצבע, בצליל ובגודל האות, המרת טקסט כתוב לקול ולהיפך, אפשרות להפעיל את המחשב באמצעות הוראות קוליות ועוד. סטנדרטים והנחיות מפורטות להנגשת אתרי אינטרנט לאנשים עם מוגבלויות שונות ניתן למצוא באתר 'נגיש' (nagish.org.il). למרות הפתרונות המוצעים באמצעות המחשב והאינטרנט, יש לזכור כי האינטרנט אינו מכיל את כל המידע הקיים והנחוץ, ובנוסף, לא לכולם יש אינטרנט בהישג יד, ולא כל מי שיש לו גישה לאינטרנט יודע להשתמש בו. משום כך ניתן לראות באינטרנט פתרון חלקי, לא שלם, לחסם הניידות.

חסם האריזה

אחד החסמים העיקריים המונעים שימוש במידע הוא הפורמט, ה'אריזה' שהמידע מצוי בה. עיוור אינו מסוגל לקרוא ספר מודפס וחירש אינו מסוגל לשמוע הקלטת קול. כדי שהם יוכלו להשתמש במידע, הוא חייב

להיות מוגש בפורמטים חלופיים המותאמים ליכולותיהם. כמו כן צריכים להיות זמינים עזרים אשר כיום מבוססים ברובם על טכנולוגיות חדישות ואמצעים דיגיטליים (Deines-Jones & Van Fleet, 1995).

חוק השוויון מפרט את הפורמטים השונים שיש להשתמש בהם כדי להבטיח שגם אנשים עם מוגבלות יוכלו להשתמש בשירותים הציבוריים במדינה. אמצעים דומים משמשים גם להנגשת מידע: קריינים, טקסטים מוקלטים, תמלול ואמצעי תקשורת חלופיים.

פורמט לא מתאים הוא החסם העיקרי למידע, והוא בא לידי ביטוי בצורות שונות.

חסם השפה הדבורה - לדוגמה, אנשים עם ירידה בשמיעה ברמות שונות אינם יכולים לקבל מידע המועבר בהקלטות קול, בסרטים ובהרצאות. חסם זה קיים בקרב אנשים עם מוגבלות שמיעה ובקרב מי שהתפיסה השמיעתית שלהם לקויה (Baskin & Hasrris, 1995).

אחת הדרכים להתמודדות עם חסם השפה הדבורה היא מיצוי של יכולת קיימת. למשל, שימוש בחוש הראייה, החוש הפעיל ו/או הדומיננטי אצל אנשים לקויי שמיעה, במקום בחוש השמיעה. כדי לאפשר זאת, יש צורך להמיר את הפורמט הקולי בפורמט חזותי, כגון שפת סימנים (Irvall & Nielsen, 2005) או תמלול של טקסט קולי והפיכתו לטקסט כתוב על גבי נייר או מוקרן על מסך.

חסם הקריאה מונע קבלת מידע המועבר באמצעות כתב. הקושי לקרוא יכול לנבוע מליקוי בחוש הראייה, ממגבלה קוגניטיבית (דיסלקציה, אפזיה, פיגור) הפוגעת ביכולת הקריאה או מבעיה של ריכוז ודלות שפה. גם אנשים עם לקות שמיעה, ששפת הסימנים היא שפת האם שלהם, עלולים להיתקל בקושי בקריאת שפה כתובה (המהווה בעבורם שפה שנייה) או להתקשות בהבנת טקסט כתוב בשל דלות השפה של חלקם. אנשים עם חסכים תרבותיים, שמקורם במצב חברתי-כלכלי או במעבר מארץ לארץ, נתקלים בקשיים דומים. כאמור לעיל, יש למצוא פתרון המבוסס על שימוש ביכולת קיימת, ומיצוי החושים הפעילים - ראייה חלקית, אם יש כזו, חוש המישוש וחוש השמיעה.

בעבור אותם אנשים אשר יכולים להשתמש בחוש הראייה, גם אם באופן חלקי, יש צורך להתאים את הטקסטים, ו/או להציע להם אביזרי עזר, כדי שיוכלו למצות את השימוש בחוש הזה. טקסט אפשר להתאים באמצעות פורמט מודפס באותיות גדולות. אביזרי עזר הם טלוויזיה במעגל סגור (טמ"ס), אשר מאפשרת לשלוט בגודל הטקסט ובאיורים,

בניגודיות ועוד. פתרונות אלו מתאימים גם לאנשים המאבדים בהדרגה את ראייתם וגם לאנשים לקויי למידה המתקשים בקריאה של דף עמוס. כאשר מקור הקושי הוא מגבלה קוגניטיבית, הפתרונות הם אחרים. למתקשים בקריאה או לבעלי שפה דלה מוצעים 'ספרים קלים לקריאה' (easy to read books). ספרים אלו מתאפיינים בתוכן המתאים לגיל הקורא ולידע המוקדם שלו (טקסטים למומחים או להדיטות), אך הם קלים יותר לקריאה כיוון שבכל משפט מוצג רעיון אחד, שפת הטקסט פשוטה אבל בוגרת, המשפטים קצרים ועוד (Tronbacke, 1997).

כאשר המוגבלות של חוש הראייה מונעת לגמרי את האפשרות לקרוא, ניתן לקרוא באמצעות 'חוש המישוש'. כתב הברייל, אשר מנצל את הרגישות של כריות אצבעות הידיים, הוא אחד הפורמטים המוצעים למי שאינם קוראים בגלל מגבלת ראייה. כיום מאפשרת הטכנולוגיה לקרוא כתב ברייל גם על צג המחשב, וקיימות גם מדפסות שניתן להדפיס באמצעותן בכתב ברייל.

חוש המישוש משמש גם לקריאת איורים ושרטוטים המוצגים באמצעות תבליטים מסוגים שונים, כגון הרמת נייר או הדבקת שכבות. התבליט הוא פתרון מתאים גם לאנשים עם מוגבלות שכלית וגם לילדים ללא מוגבלות הלומדים באמצעות התבליטים כיצד להשתמש בחוש נוסף כדי להכיר את העולם (Wright & Davie, 1991; Irvall & Nielsen, 2005). השימוש בחוש המישוש הוא קשה בכלל ולצורך קריאה בפרט, ולכן הוא מצומצם יחסית. לדוגמה, השימוש בכתב ברייל נפוץ בעיקר בקרב עיוורים מלידה או בקר אלו שהתעוורו בגיל צעיר (Davies, Wisdom & Creaser, 2001). יש צורך בפתרונות ובפורמטים נוספים בשביל כל מי שאינם קוראים ברייל.

'חוש השמיעה' הוא החוש שמשרת ביותר את מרבית האנשים עם מגבלות ראייה (Davies, Wisdom & Creaser, 2001). הדרך המסורתית להעביר מידע למי שאינו רואה היא קריאה בקול באוזניו, בזמן אמת. כיום מציעה הטכנולוגיה שיטות קריאה חלופיות, שהנפוצה בהן היא הקלטה בפורמטים שונים - קלטות, תקליטורים, Daisy, MP3 (המאפשר ניווט וסימון בטקסט המושמע) וכן הקלטות דיגיטליות עם אינדקסים וקישורים הנקראות ישירות מהמחשב או באמצעות סריקה מהטקסט המודפס (Leventhal & Sajka, 2004; Kim, 2006; APA, 2005; Gill, 2001; Oder, 2005). הקלטות המיועדות לשמש תחליף לקריאה לאנשים עם מגבלות ראייה, מנסות לשמור ככל האפשר על הנאמנות

לטקסט. הן מוקלטות ללא קיצורים, עם כל הערות השוליים, ותוך הימנעות מדרמטיזציה (West, 1995).

בחוש השמיעה משתמשים גם מי שמתקשים בקריאה מסיבות אחרות, כמו דיסלקטים, אנשים עם מוגבלות שכלית, עולים ומהגרים (Onnestam, 1999; Johnson, 2003). הקלטות ספרים משמשות גם אנשים ללא מוגבלות. מורים רואים בהן דרך להעשרה ולעידוד הרגלי קריאה (Johnson, 2003), ורבים הם האנשים שגם רואים וגם אינם סובלים מבעיות קריאה שאוהבים לשמוע ספרים מוקלטים בעת נהיגה או פעילות ספורט, ועל כך תעיד ההצלחה שזוכים לה הספרים המוקלטים, שאפשר לקנותם בשוק המסחרי ולשאול אותם בספרייה, בארצות שונות בעולם ("bienvenidos audiolibros", 2005; APA, 2005; Oder, 2005; Kim, 2006).

שימוש נוסף בחוש השמיעה נעשה בסרטים: אנשים שאינם רואים אך יכולים לשמוע צופים בסרט באמצעות פס קול אשר, בהפסקות בין הדיאלוגים, מתאר היבטים חזותיים בסרט. פורמט זה עשוי לסייע גם לאנשים עם מוגבלות קוגניטיבית אשר מתקשים, למשל, לקלוט כמה פרטים חזותיים בעת ובעונה אחת.

החסם המוטורי

חסם זה בא לידי ביטוי בהפעלת הידיים. אדם שיש לו מגבלה בהפעלת הידיים, מתקשה - או אינו יכול - להחזיק בספר או לדפדף בו, להקליד במקלדת או להשתמש בעכבר. כל אלה הם מכשולים בגישה למידע. כדי להתגבר על המגבלה הזו משתמשים בטכנולוגיה מסייעת, לדוגמה: אביזר שמחברים לכף היד, לראש או לסנטר, ובאמצעותו ניתן לדפדף בספר, להקליד במחשב ובמחשבון ולחייג בטלפון. מי שמתקשה לאחוז בספר בגלל משקלו יכול להניח אותו על מתקן תומך ספרים הנמצא על שולחן או על הרצפה. למתקשים בשימוש במקלדת ועכבר מציעות התוכנות של מיקרוסופט התאמות המאפשרות, למשל, להתעלם מהקשה החוזרת בתכיפות רבה מדי (בגלל קושי לשלוט בתנועות היד). למתקשים בהפעלת העכבר יש אפשרות לבצע את כל הפעולות דרך המקלדת. יש גם עזרים, כמו מתקן לתמיכה במפרק כף היד, המסייעים בהקלדה ובשימוש בעכבר וכן מקלדות ועכברים בעלי מבנה מיוחד (Irvall & Nielsen, 2005).

החסם הפסיכולוגי

קיימים מספר חסמים פסיכולוגיים העלולים למנוע גישה למידע. אחד מהם הוא חרדת ספרייה שעשויים להיות לה כמה מקורות: חוסר היכרות

עם הספרייה, עם הכללים הנהוגים בה ועם השירותים שהיא מציעה; קושי בהתמצאות במבנה; קושי בתפעול הציוד הטכנולוגי והמחשבים ועוד (מזרחי ושהם, 2000). אפשר למצוא חרדת ספרייה בקרב כלל האוכלוסייה, אך היא עלולה להיות חריפה יותר בקרב אנשים עם מוגבלות. אנשים עם מוגבלות, בעיקר אלו שהמוגבלות היא מצב חדש בעבורם, עלולים לחוש שלא בנוח בחברה ה'רגילה', ולהימנע מלבוא בין אנשים. בשל כך הם גם יימנעו מלבוא לספרייה דווקא בתקופה שהם זקוקים למידע יותר מבכל זמן אחר.

אחת הסיבות לחרדת ספרייה אצל אנשים עם מוגבלות היא חשש מיחס לא מתאים של צוות אשר אינו מודע לצרכים הייחודיים של אנשים עם מוגבלות, ואולי אף מחזיק בעמדות שליליות כלפיהם (Agada & Dauenheimer, 2001). לדעת רובין (Rubin, 2003), עמדות הצוות הן המגבלה והחסם האמיתיים המונעים מאנשים עם מוגבלות להשתמש בספרייה, והן עלולות למנוע מהם את הרצון להתחיל ולחפש מידע. הפתרון טמון בהדרכה למשתמשים ולצוות ובמיוחד בשינוי עמדות הצוות ביחס לאנשים אלו (Rubin, 2003 ; Agada & Dauenheimer, 2001) כדי להתגבר על החסמים השונים, יש לדאוג גם לכך שכל אדם שנכנס לספרייה יוכל למצוא בה חומרים המותאמים לצרכיו וליכולותיו - הן מבחינת הפורמט, כמו ספרים מדברים או ספרים באות גדולה, והן מבחינת התוכן, כמו ספרות יפה ועיונית שמתאימה לרמות קריאה שונות, ספרי תמונות ועוד (Wright & Davie, 1991).

שילוב אנשים עם מוגבלות בפעילות הספרייה ומרכז המידע

בפרק זה נעסוק בנושאים אשר מייחדים ספריות ומרכזי מידע בהקשר של שילוב אנשים עם מוגבלות כצרכנים, מחד גיסא, וכעובדים, מאידך גיסא. כפי שנראה, החוק מתייחס לשני הנושאים האלו.

שינוי עמדות

כפי שראינו למעלה, כדי להבטיח שתהליך שילובם של אנשים עם מוגבלות בפעילות הספרייה או מרכז המידע - כעובדים או כצרכנים - יוכתר בהצלחה יש לפעול למען שינוי עמדות בקרב הצוות ובקרב הקהל הרחב.

שני עקרונות מרכזיים עומדים בבסיס תהליך שינוי עמדות: אדם עם מוגבלות הוא ככל האדם ויש לשתפו בקבלת ההחלטות הנוגעות לו. **אדם עם מוגבלות הוא בראש ובראשונה בן אדם.** כל התייחסות לאדם עם מוגבלות - כעובד, כמקבל שירות או בכל מעמד אחר - חייבת לנבוע מנקודת מבט אשר רואה באדם עם מוגבלות בראש ובראשונה בן אדם. יש לקבלו כפרט, להקשיב למה שהוא אומר ולא להניח מראש שיודעים מה הוא רוצה או מה טוב בשבילו (Deines-Jones & Van Fleet, 1995; Hutchinson, 2001).

'שום דבר עלינו, בלעדינו'. יש לשתף אנשים עם מוגבלות, ואת הארגונים שמייצגים אותם, בתהליכי הקבלה של אנשים עם מוגבלות כעובדים ובתהליך פתיחת השירות לפני אנשים עם מוגבלות, כבר בשלבים הראשונים. הרעיון הוא לעבוד עם... ולא לעשות למען... (Irval & Nielsen, 2005; Wright & Davie, 1991). אפשר ליצור את שיתוף הפעולה על ידי שילוב אנשים עם מוגבלות בתכנון ובביצוע הפעילויות בספרייה במטרה לעשותן נגישות לכול, בפגישות ובימי עיון בנושא ובמפגשים שוטפים עם אנשים עם מוגבלות ועם ארגונים המייצגים אותם, כדי לדון ביוזמות עתידיות. שיתוף פעולה כזה יקל על איתור אוכלוסיית האנשים עם מוגבלות בקהילה ועל בניית מערכת יחסים של אמון הדדי עמם (Wright & Davie, 1991); הם ישמשו 'שגרירים' של הספרייה, יביאו להגברת האמון שתרחש כלפיה כלל אוכלוסיית האנשים עם מוגבלות בקהילה ויעודדו אנשים עם מוגבלות לבקר בספרייה.

עקרונות אלו יבואו לידי ביטוי במתן שירות על פי התפיסה של 'עיצוב לכול'. אם כי 'עיצוב לכול' מתייחס למוצרים מוחשיים ולסביבה פיזית, יש מקום להחילו גם על נושא השירות. משמעות הדבר היא שאם השירות לכלל האוכלוסייה יינתן על פי כללי ההתנהגות הרצויים בעת מתן שירות לאנשים עם מוגבלות (הקשבה פעילה, סבלנות וסובלנות, רגישות לשימושי לשון המבטאים יחס שלילי, שמירה על קשר עין וכדומה), תעלה איכות השירות של הארגון כולו (אמזלג-באהר, סבו, הכהן-וולף, 2006).

יש לקיים את העקרונות האלה גם בפעילויות הנעשות לשינוי עמדות בקרב הצוות והקהל הרחב, כמו, למשל, במפגשים בין הצוות ו/או הקהל הרחב ובין אנשים עם מוגבלויות שונות, בפעולות הסברה ובתערוכות שמטרתן להגביר את המודעות בקרב כלל האוכלוסייה למוגבלויות השונות. באירועים כאלה חשוב גם לספק מידע על המוגבלויות השונות,

על מאפייניהן, על האמצעים להתגבר עליהן ועל דרכי התקשורת עם אנשים עם מוגבלות (Irval & Nielsen, 2005; Wright & Davie, 1991). שינוי עמדות כלפי אנשים עם מוגבלות נעשה גם על ידי העסקתם בספרייה, כפי שיפורט להלן.

העסקת אנשים עם מוגבלות בספרייה ובמרכז המידע

הקשר הנוצר בין חברים במקום העבודה, ובינם לבין הקהל, תורם תרומה משמעותית ביותר להפחתת דעות קדומות ולשינוי עמדות. (Wright & Davie, 1991). אולם כדי שהעסקת אדם עם מוגבלות תביא לשינוי משמעותי בעמדות הצוות, חשוב מאוד שהוא ימלא תפקיד ספרני/מידעני מקצועי כגון קטלוג, יעץ או ניהול מחלקה/סניף ולא ישמש רק פקיד, שליח וכדומה (Wright & Davie, 1991). עם זאת ברור כי יש לבחור מבין האנשים עם מוגבלות את אלו שהם בעלי הכישורים המתאימים למלא את התפקידים השונים (אמזלג-באהר, סבו, הכהן-וולף, 2006; Wright & Davie, 1991).

בחברה המודרנית תופסת העבודה מקום מרכזי בחיי האדם. סיבה אחת לכך היא שהשכר המשולם תמורת עבודה הוא בעל השפעה ראשונה במעלה על רמת החיים של האדם ומשפחתו. סיבה שנייה היא שהעבודה נתפסת כפעילות בעלת ערך חברתי מרכזי, ולכן משפיעה על מעמדו החברתי של האדם, ובעקיפין גם על הדימוי העצמי שלו. מחקרים שונים מצאו כי 'לעולם העבודה אין תחליף כמקור לסיפוק צרכים ולעיצוב זהות עצמית איתנה' (בר-חיים, 1988). לאור זאת ברור כי בשביל אנשים עם מוגבלות יכולה העבודה לשמש כשער כניסה לחברה, והיא בעלת חשיבות מיוחדת בעבורם.

פרק ד' בחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות התשנ"ח-1998 קובע: 'לא יפלה מעביד בין עובדיו או בין דורשי עבודה, מחמת מוגבלותם, ובלבד שהם כשירים לתפקיד או למשרה הנדונים'. בהתאמות הנדרשות כדי למנוע הפליה נכללים/ים 'התאמת מקום העבודה, הציוד שבו, דרישות התפקיד, שעות העבודה, מבדקי קבלה לעבודה, הכשרה והדרכה, נהלי עבודה'. 'אי-ביצוע התאמות הנדרשות מחמת צרכיו המיוחדים של אדם עם מוגבלות אשר יאפשרו העסקתו' (פרק ד' 8 (ה)) מהווה הפרה של החוק.

החוק גם מאפשר 'העדפה מתקנת' כאמצעי לקידום השוויון של אנשים עם מוגבלות: 'ראה מעביד כי בקרב עובדיו אין ביטוי הולם, בנסיבות העניין, לייצוגם של אנשים עם מוגבלות (להלן - ייצוג הולם), יפעל לקידום הייצוג ההולם [...] פעולות מעביד לפי סעיף זה, יכול שיעשו בתוכנית אשר תכלול הוראות בדבר העדפת העסקתם, או קידומם, של אנשים עם מוגבלות שהם כשירים לתפקיד או למשרה ושהם בעלי כישורים דומים לכישוריהם של מועמדים אחרים לתפקיד או למשרה' (פרק ד' 9 (א-ב)).

כדי שמעבידים לא יצטרכו לשאת בעצמם בכל ההוצאות הכרוכות בהתאמות הנדרשות, מחייב החוק את המדינה להשתתף במימון (רשומות, קובץ התקנות 6480, ג' באייר התשס"ו, 1 במאי 2006).

כדי לסייע לתהליך השילוב על אנשים עם מוגבלות בצוות הספרייה, יש צורך להגמיש את הגדרת התפקידים בספרייה, כך שהתפקיד שאדם עם מוגבלות ממלא לא יכלול פעולות שאינן מסוגל לבצע. לדוגמה, העברת ספרים ממקום למקום או סידורם על מדפים. עם זאת ההתאמה מותנית בדיווח של האדם על מצבו, בעיקר במקרים שהמוגבלות אינה נראית לעין, כמו מחלת לב, פגיעה בעמוד השדרה או ליקוי שמיעה.

בנוסף, יש צורך למפות את השינויים הדרושים בעמדות העבודה ובמערכות התקשורת ולבצעם. לדוגמה, למקם את הכלים ואת מכשירי העבודה בגובה ובצורה כזאת שיהיו נגישים.

כדי להתאים תפקידים ועמדות עבודה לאנשים עם מוגבלות, ניתן להיעזר ברשימת-תיוג המפרטת את הדרישות הפיזיות הכרוכות במילוי התפקיד ואת מאפייני הנגישות וסביבת העבודה: האם התפקיד כרוך בסחיבת חפצים, בהגעה למקום גבוה, בישיבה או בעמידה ממושכת, בעבודה בחוץ, בשימוש בטלפון וכדומה. [דוגמה לרשימת-תיוג כזו ראה בעמ' 73 בספר של Wright & Davie, 1991].

בחירת האנשים על פי קריטריונים מקצועיים ועל פי התאמה לתפקיד משפרת את הסיכוי שהאנשים שייבחרו ימלאו את תפקידם בצורה הטובה ביותר. כך יובן גם כי 'אנשים עם מוגבלות אינם ספרנים מוגבלים' US National Commission on Libraries and Information Science (1999, P.72, תרגום: ו.ש.).

עקרון מנחה בהעסקת אנשים עם מוגבלות צריך להיות שעובדים עם מוגבלות אינם שונים באופן מהותי מעובדים ללא מוגבלות: יש להם מאפיינים וצרכים שיש להביא אותם בחשבון כדי לאפשר להם לממש את

מירב היכולות שלהם, וכך להפיק מהם את מירב התועלת (אמזלג-באהר, סבו, הכהן-וולף, 2006).

על המעסיק לראות בעובד שותף להצלחה, לראותו כאדם, ולא דרך מסך המוגבלות, לשוחח עמו על מוגבלותו ועל השפעתה על עבודתו ולהתייעץ עמו כיצד להתאים את סביבת העבודה לצרכיו (אמזלג-באהר, סבו, הכהן-וולף, 2006).

רענן בוקלמן, מנהל משאבי אנוש בחברת Given Imaging, אומר כי ברמה האידיאולוגית 'העסקתו של עובד עם מוגבלות גופנית תורמת לחברה ולסביבת העבודה. הדבר משדר לעובדים שלא רק חוקי הג'ונגל עובדים ולא רק חזקים ובריאים פיזית יכולים לעבוד'. 'השונות מביאה לארגון ערך מוסף, כמו מודעות לסביבה, רגישות גבוהה לצרכים שונים [...] ניסיון חייהם של העובדים הנכים והתהליכים שהם עברו ועוברים מוסיפים לארגון' (כפי שמצוטט אצל אמזלג-באהר, סבו, הכהן-וולף, 2006, עמ' 7, 12).

העסקת אנשים עם מוגבלות תביא לספרייה רווח נוסף בכך שהיא תרחיב את המגוון האנושי, את מאגר היכולות של העובדים ואת תפיסות העולם המיוצגות בה. הניסיון מראה כי בשיקולי עלות-תועלת, הרווח שמפיק הארגון מהעסקת עובד עם מוגבלות עולה על העלויות הכרוכות בהעסקתו (אמזלג-באהר, סבו, הכהן-וולף, 2006).

אנשים עם מוגבלות כצרכנים בספריות ובמרכזי מידע

המטרה שיש להציב ברוח חוק השוויון היא: לתת לאנשים עם מוגבלות שירות באותה הרמה שניתנת לכל לקוח אחר. על פי החוק פירוש הדבר הוא שיש לאפשר לכל אדם, בעזרת המדיניות והאמצעים שפורטו, ליהנות מכל המידע המצוי בספרייה ומכל השירותים שהיא מספקת (Hutchinson, 2001). וזהו דבר החוק:

מי שעיסוקו במתן שירות ציבורי, בהפעלת מקום ציבורי או במקום ציבורי בהספקת מוצר, לא יפלה אדם מחמת מוגבלותו בכל אחד מאלה, לפי הענין: '... (חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות התשנ"ח-1998, פרק ה' 1. סימן ב' 19 (א)).

הספריות הציבוריות רואות את עצמן כגוף שתפקידו הוא לענות על צרכי המידע השונים של הקהילה שהוא משרת אותה ולהבטיח גישה

חופשית ושוויונית למידע לכל חלקי האוכלוסייה. כפי שראינו, הביטויים המעשיים של תפיסה זו בספריות השתנו במהלך השנים, בהתאם לשינויים שחלו בתפיסות החברתיות.

אנשים עם מוגבלות מהווים בין 5% ל-20% מכלל האוכלוסייה בעולם (NCLIS, 1999). בישראל כ-24% מאוכלוסיית הבוגרים בני 20 ומעלה הם אנשים עם מוגבלות כלשהי וכ-9% מתוכם הם אנשים עם מוגבלות חמורה. בקרב הילדים, לכ-8% מהילדים יש צרכים מיוחדים המחייבים תמיכה וטיפולים (פלדמן ובן משה, 2006).

לפיכך ברור שללא מתן שירות לפלח אוכלוסייה בגודל כזה, הספרייה אינה ממלאת כראוי את תפקידה בחברה, על פי חוק השוויון ועל פי מנשרי אונסק"ו. גם מנקודת מבט שיווקית-תחרותית, על הספריות לראות באנשים עם מוגבלות לקוחות פוטנציאליים, ולא לוותר על פלח השוק המשמעותי שהם מהווים (Pulmanweb, 2003). אין לצפות, כמובן, שכל האנשים עם מוגבלות שחיים בקהילה ישתמשו בשירותי הספרייה, או שמי מהם ישתתף בכל הפעילויות וישתמש בכל השירותים, ממש כשם שאיננו מצפים לכך משום קבוצת משתמשים אחרת. עם זאת, הימנעות מהנגשת שירות או פעילות, בהנחה מראש שאנשים עם מוגבלות לא ירצו להשתמש בהם, היא פסולה (Wright & Davie, 1991).

משמעות דרישת החוק למתן שירותים לאנשים עם מוגבלות במסגרת השירותים לכלל הציבור, תוך ביצוע ההתאמות הנדרשות, היא שתכנון השירותים ייעשה כך שיתאפשרו הכלה, שוויון ועצמאות לאנשים עם מוגבלות (Wright & Davie, 1991).

החוק בישראל אומר שלכל אדם יש זכות 'לקבל החלטות הנוגעות לחייו, על פי רצונו והעדפותיו'. ברוח זו, לכל אדם יש זכות להחליט אם ברצונו להשתתף בפעילויות ולצרוך את השירותים המוצעים בספרייה, או בכל מקום אחר, בשילוב עם הקהילה או בנפרד, והשירותים צריכים לאפשר את הבחירה הזו. יש אנשים עם מוגבלות שאינם רוצים להיות עם כלל החברה מתוך בחירה (Tucker, 1998), ויש שאינם רוצים בזה כי אינם מרגישים נוח עם כלל הקהילה, או אינם יכולים להשתלב בה בגלל מוגבלותם. הקושי לבצע פעולות מסוימות 'כמו כולם', הצורך בתמיכה מוגברת, או סיבות אחרות, עלולים להביך אותם. אלו וגם אלו עשויים לבחור להשתתף בפעילויות ולקבל שירותים עם קבוצת השווים להם.

פן נוסף שש לתת עליו את הדעת הוא התאמת המדיניות, הנהלים ודרכי הפעולה הנהוגים בספריות לצרכיהם של אנשים עם מוגבלות, כמו,

למשל, הארכת זמן ההשאלה של פריטים למי שמתקשה בקריאה, בניידות וכדומה (Kishore, 1999).

הספרייה ושירותיה תופסים מקום חשוב בהעשרת שעות הפנאי של אנשים עם מוגבלות, כמו גם של אנשים ללא מוגבלות. בשנים 1999-2000 נערך באוסטרליה מחקר שבדק את צרכי המידע של אנשים עם מוגבלות ואת העדפותיהם בבילוי שעות הפנאי. במחקר זה נמצא כי קריאה (כפעילות פנאי) עומדת במקום השלישי בסדר העדיפויות בקרב אנשים עם מוגבלות (אחרי צפייה בטלוויזיה ומשחק כדורגל). גם את חלק מפעילויות הפנאי הנוספות שהוזכרו באותו המחקר - גידול חיות מחמד, נסיעות, גננות, חדשות ועיסוק בענייני היום - עשויה ללוות קריאת חומר המצוי בספרייה, בדפוס או בפורמטים אחרים (Williamson et al, 2001).

שירותים ופעילויות

התמצאות, מידע והדרכה

שילוב אנשים בפעילות הספרייה ומרכז המידע יתבצע במספר שלבים. בשלב ראשון יש להביא לכך שאנשים עם מוגבלות יגיעו אל הספרייה/מרכז המידע. תנאי הכרחי לכך הוא אספקת מידע על הספרייה ושירותיה, בפורמטים ובאפיקי אספקת מידע אשר מתאימים לאנשים עם מוגבלות. בשלב השני יש להבטיח שאנשים עם מוגבלות שהגיעו לספרייה יוכלו להתמצא, ויקבלו הדרכה שתאפשר להם ליהנות מהשירותים ומהפעילויות שמציעה הספרייה. השלב השלישי הוא הנגשת השירותים והפעילויות עצמם.

מידע: בפרק העוסק במידע ובקבלת החלטות צוין כי אנשים עם מוגבלות מתקשים להגיע אל המידע הדרוש להם יותר מאשר כלל האוכלוסייה. כדי שאנשים עם מוגבלות ישתמשו בשירותי הספרייה באופן עצמאי, ככל אדם אחר, יש למצוא דרכים להביא את המידע על קיומם לאנשים עם מוגבלות רבים ככל האפשר, כולל אלו אשר אינם מגיעים לספרייה. להלן נפרט אחדות מהדרכים הללו.

במחקר שהוזכר לעיל (Williamson, 2001) נמצא שהאפיק היעיל ביותר להעברת מידע אל אוכלוסיית האנשים עם מוגבלות הוא הארגונים השונים המייצגים אותם. לאור זאת, כדאי להשתמש גם באפיק תקשורת זה כדי להפיץ מידע על-אודות שירותי הספרייה והפעילויות המתקיימות בה. יש לפרט את השירותים לאנשים עם מוגבלות, כגון פורמטים

חלופיים: ברייל והקלטות של מאמרים מהעיתונות בשפה קלה (כפי שתיארנו בפרק הדין בזכותם של אנשים עם מוגבלות לקבל החלטות). הסבר מפורט על הפורמטים הנגישים לאנשים עם מוגבלויות שונות ניתן למצוא במסמך של Irval & Nielsen (2005).

התמצאות: אנשים עם מוגבלות יוכלו להשתמש בספרייה ובמרכז המידע באופן עצמאי ושוויוני רק אם יהיה בידם המידע הדרוש על מבנה הספרייה, השירותים שהיא מציעה והמקום שבו ניתן לקבלם. אחד הכלים המומלצים הוא מפת התמצאות בספרייה שמסומנים בה האזורים הנגישים.

אמצעי נוסף שיקל על אנשים עם מוגבלות להתמצא בספרייה הוא שימוש בסימנים מוסכמים שנהוג לסמן באמצעותם טלפון ציבורי, חדרי שירותים או מקום נגיש, לאנשים לקויי שמיעה, וכן בחיצים מכוונים. אמצעים אלו יסייעו לאנשים עם מוגבלות להתמצא בספרייה, וגם יגרמו להם להרגיש שהם רצויים בה. בהתאם לעקרון של 'עיצוב לכול', אמצעים אלו יקלו גם על אנשים ללא מוגבלות להתמצא בספרייה.

הדרכה: כאשר מתכננים הדרכות בספרייה, יש לזכור כי חלק מהאנשים עם מוגבלות זקוקים להדרכה מיוחדת בספרייה. אדם עם מוגבלות שכלית, למשל, זקוק להדרכה אישית, או בקבוצות קטנות, המתייחסות רק צרכיו בהווה (כיצד לבצע את הפעולה שהוא רוצה לבצע כעת), וכן לחזרה ולתרגול. לכן רצוי שחלק מהסוירים ייוחדו לאנשים עם מוגבלות, ביחידים ובקבוצות. סוירים אלו יכללו גם מידע על הציוד המותאם לשימוש לאנשים עם מוגבלות ועל ציוד ופרטים שאינם קשורים לאוסף - חדרי שירותים, מכוונות צילום, חדרי עישון, מזנון וכדומה.

יש לתת את ההדרכה בשפה ברורה, פשוטה ומדויקת, תוך הקפדה על עקביות בשימוש במונחים ומבלי לספק דרכים חלופיות לביצוע אותה הפעולה. בסיום ההדרכה יש לוודא שהאדם יודע שהוא יוכל לבקש עזרה כשיזדקק לה. עקרונות אלו מתאימים גם להדרכות לליקויי למידה. הדרכה נכונה גורמת לכך שהלקוח יהיה מרוצה וירגיש נוח עוד לפני שעשה שימוש כלשהו בספרייה! (Deines-Jones & Van Fleet, 1995; Kishore, 1999).

פעילויות פנאי בספרייה לאנשים ולילדים עם מוגבלות, או הדרכה לשימוש בשירותי הספרייה ובציוד המצוי בה, מסייעות לאנשים עם מוגבלות לחוש רצויים בספרייה, והן מסייעות גם לאוכלוסייה הכללית לראותם כחלק מסביבת החיים בספרייה.

הנגשת שירותים ופעילויות

האופנים שניתן להנגיש בהם שירותים ופעילויות כדי להתאימם לאנשים עם מוגבלויות שונות הם רבים ומגוונים. בפרק זה נסקור אחדים מהם. **נגישות פיזית:** קיום הפעילויות השונות במקום נגיש תאפשר לאנשים עם מוגבלות בניידות לקחת בהן חלק.

שימוש בסמלים ויזואליים: ניתן להשתמש בסמלים ויזואליים אשר מצביעים על תוכן הספר. למשל, מדבקות עם ציור של לבבות בשביל רומן רומנטי, כלי נגינה בשביל ספר על מוזיקה וכדומה. ב'אוסף ספרי הילדים' של הספרייה באוניברסיטת חיפה הוכנו דפי נושא מיוחדים שהנושאים מיוצגים בהם באמצעות תמונות, וזאת כדי לאפשר גם למשתתפים שאינם קוראים לבחור ספרים בנושאים שמעניינים אותם (סבר, צוק ושחף, 1998).

גמישות בנהלים: לדוגמה, ניתן לאפשר להורה לילד עם מוגבלות להשתתף יחד עם ילדו בפעילות המוגדרת 'לילדים בלבד' (Feinber et al., 1999).

בחירת תכנים מתאימים: רצוי שעולם התוכן - בעיקר בפעילויות המיועדות לילדים - יכיל דמויות עם מוגבלות, למשל דובי עם ליקוי שמיעה או בכסא גלגלים וכדומה (Wright & Davie, 1991).

התאמות למוגבלות ספציפית: ניתן להוסיף לשעת סיפור או למועדון קריאה המיועדים לכלל האוכלוסייה תרגום לשפת הסימנים (Wright & Davie, 1991), וכך לאפשר ללקויי שמיעה לקחת בהם חלק. ניתן גם להוסיף דגמים ניתנים למישוש בהצגות תיאטרון או בשעת סיפור. היכולת למשש את הדגמים תאפשר לאנשים לקויי ראייה להשתתף בפעילות; המרכיב הויזואלי יקל על לקויי שמיעה המתקשים בהבנת שפה דבורה, ועל אנשים עם מוגבלות שכלית, וגם ילדים ללא מוגבלות ייהנו מהם.

הנגשת מחשבים וטכנולוגיה: למחשבים ולטכנולוגיה יש פוטנציאל אדיר להרחיב את חיייהם של אנשים עם מוגבלות ולהגדיל את עצמאותם. גם אנשים המתקשים לצאת את ביתם יכולים לבצע הזמנה מהירקון, לקנות מוצרים שונים ולקבל תשובות על שאלות בתחום הבריאות. הם יכולים להשתתף בקבוצות דיון מקוונות, להיפגש עם חברים וירטואליים ועוד (Kaye, 2000; Williamson et al., 2001).

במחקר שנעשה בארה"ב בשנת 2000 נמצא שלמרות הפרוטנציאל הטמון בטכנולוגיה, השאירה מהפכת הטכנולוגיה את כלל האנשים עם מוגבלות, ובעיקר את הקבוצות החלשות יותר בהם - קשישים, בעלי השכלה דלה או חסרי אמצעים - הרחק מאחור. רק עשרה אחוזים מקרב האנשים עם מוגבלות משתמשים באינטרנט, לעומת למעלה ממחצית מהאוכלוסייה הרגילה (Kaye, 2000). גם בישראל יש פער בין הקבוצות: 58% מהאנשים ללא מוגבלות משתמשים במחשב לעומת 23% מהאנשים עם מוגבלות חמורה (פלדמן ובן משה, 2006)

אף שיחסית לאנשים ללא מוגבלות רמת השימוש נמוכה, חשוב שהספרייה תעמיד לרשותם של אותם האנשים עם מוגבלות אשר משתמשים בטכנולוגיות מחשבים ואינטרנט המותאמים לצרכיהם. כך היא תאפשר להם להשיג מידע, וגם להשתמש במחשב כאמצעי לפעילות של הפגת מתח ולבילוי פנאי. במחקר שנערך באוסטרליה בשנים 1999-2000, ושנבדקו בו העדפותיהם של אנשים עם מוגבלות בבילוי שעות הפנאי, נמצא כי אנשים עם מוגבלות שכלית שהם חובבי חיות מחמד נהנו מאוד מצפייה בבעלי חיים באינטרנט; חובבי כדורגל נהנו מאתרי כדורגל באינטרנט ועוד.

השימוש במחשב והגלישה באינטרנט הם גם אמצעי לחיזוק הדימוי העצמי של אנשים עם מוגבלות (בעיקר עיוורים ולקויי ראייה), שכן הם מאפשרים להם להשתלב בחברת המידע המודרנית, (Williamson, 2001). **הדרכת הצוות:** הדרכה מתאימה לצוות היא תנאי הכרחי לכך שגופים נותני שירות, ובכללם ספריות ומרכזי מידע, יתנו שירות איכותי לאנשים עם מוגבלות. להדרכת הצוות חשיבות רבה הן בתהליך קליטת אנשים עם מוגבלות כחלק מצוות העובדים והן בתהליך ההכלה והשילוב של אנשים עם מוגבלות בקהל הלקוחות של הספרייה.

אנשי הצוות מודעים בדרך כלל איזו תרומה יש להתאמת הסביבה הפיזית לכסאות גלגלים, להתאמת פעילות עבור ילד עם מוגבלות או להוספת טכנולוגיה מסייעת למחשב, לנגישות הספרייה או מרכז המידע, אך לא תמיד ברור להם כי עמדותיו והמיומנות שלו הם הבסיס להכלת אנשים עם מוגבלות (Feinberg, et al., 1999).

בשלב ראשון יש להעלות את המודעות לקיומם של בורות, דעות קדומות וסטריאוטיפים ביחס לאנשים עם מוגבלות. ההדרכה תתרום להיעלמותן של הכללות מזיקות כגון: 'התאמת הספרייה לאנשים עם מוגבלות היא יקרה ומשרתת מספר קטן של אנשים'; 'אנשים עם מוגבלות

רגשית הם מסוכנים, ויש להרחיקם מהספרייה'. בחלק מהמקרים לא זו בלבד שההכללה אינה נכונה, אלא שיש הטוענים כי היפוכה הוא הנכון. לדוגמה: 'אנשים עם מוגבלות יוצרים בעיות רבות בספרייה'. העובדות סותרות את ההכללה הזו ויש הטוענים שבגלל רצונם של אנשים עם מוגבלות לא להכביד ולא להיתפס כבעייתיים, לעיתים קרובות הם מעדיפים לדאוג בעצמם לסידורים ולעזרים שיקלו עליהם, ובכך למעשה הם יוצרים פחות בעיות מאשר אנשים אחרים (אמזלג-באהר, סבו, הכהן-וולף, 2006).

תוכנית ההדרכה כוללת בדרך כלל נושאים כמו: הדרכים לזהות אדם עם מוגבלות; הכרת המוגבלויות השונות, הצרכים והרגישויות הספציפיים לכל מגבלה ודרכי ההתמודדות עמה, תוך ניצול העוצמות האישיות של האדם ויכולתו; כללי התנהגות כלפי אנשים עם מוגבלות בכלל, וכלפי אנשים עם מוגבלויות ספציפיות בפרט; הכרת עקרונות התקשורת והתקשורת החלופית; הכרת העזרים הטכניים והטכנולוגיים העומדים לרשות אנשים עם מוגבלות (Wright, 1999; Williamson, 2001).

יש להימנע ממצב שבו רק עובד אחד נותן שירות לאנשים עם מוגבלות. כל עובדי הספרייה צריכים לעבור הדרכה במתן שירות לאנשים עם מוגבלות, ולדעת - לפחות ברמה בסיסית - כיצד להשתמש במכשירים ובציוד המיועדים להם. באופן כזה ניתן להבטיח כי אנשים עם מוגבלות יחוו שהם רצויים וירגישו נוח בספרייה (Deines-Jones & Van Fleet, 1995; Gorman, 2000).

רצוי למנות איש קשר מיוחד שירכז את הטיפול בקבוצות האנשים עם מוגבלות ויתאם בין הספרייה ובין הארגונים השונים. איש הקשר חייב להקדיש חלק ניכר מזמנו כדי להתעדכן במה שקורה בארץ - ובעולם - בקשר לאנשים עם מוגבלות, לפתח יוזמות של שיתוף פעולה (Lieth and Otte-Clausen, 2000), להפיץ לצוות, בדוא"ל או בדפוס, מידע שוטף על-אודות השירותים המיוחדים שמספקת הספרייה לאנשים עם מוגבלות, לכלול מידע על-אודות שירותים לקבוצות מיוחדות בהדרכה שמקבלים עובדים חדשים, וכן להזמין אנשים עם מוגבלות כדי שיספרו לצוות על צרכיהם כמשתמשים בספרייה ויתרמו להטמעת השירותים הללו כחלק משירותי הספרייה (Irval & Nielsen, 2005).

תקשורת חלופית: אחת הסיבות לכך שאנשים עם מוגבלות נמנעים מלהשתמש בספרייה היא תקשורת לקויה עם הצוות ועם משתמשים אחרים בספרייה, שמקורה במוגבלויות השונות (ליקוי שמיעה מקשה על

תקשורת מילולית; ליקוי שכלי מקשה על הבנת השיחה וכדומה). משום כך יש לדאוג לאמצעים של תקשורת חלופית (ולהנחיה לצוות) שיאפשרו תקשורת הולמת בין אנשים עם מוגבלות לצוות הספרייה (Irval & Nielsen, 2005).

סיוע אישי: דרך נוספת שבה ניתן לספק את צרכיהם של אנשים עם מוגבלות בספרייה היא פיתוח תוכנית אישית בשבילם. למשל, סיוע בהורדת ספרים ממדפים גבוהים או צילום מסמכים בהגדלה בשביל אנשים לקויי ראייה.

כפי שהוזכר בפרק העוסק בזכותם של אנשים עם מוגבלות לקבל החלטות הנוגעות לחייהם, בשביל אנשים עם מוגבלות, הכניסה לספרייה והצורך לשתף את הצוות בצרכיהם כרוכים לא רק בקשיים פיזיים, אלא גם במכשולים פסיכולוגיים שהם צריכים להתגבר עליהם. מודעות של הצוות לנושא זה, והדרכה מתאימה, עשויים להפחית חששות מסוג זה (Irval & Nielsen, 2005, מזרחי ושהם, 2000).

סיכום

כבר במאה ה-18 החלה אט-אט לחלחל המודעות בספריות שעליהן לתת שירותים לאנשים עם מוגבלות. במאה ה-20, עם השינויים בתפיסת המוגבלות וביחס החברה לאנשים עם מוגבלות, חל שיפור בשירותים שניתנו להם, אבל הנושא עדיין נדחק לפינה. הזרז המשמעותי אשר תרם לשינוי מהותי בספריות ובמרכזי המידע היה גל חוקי השוויון שנחקקו בעולם בשנות ה-90, וחייבו את הספריות ואת מרכזי המידע להתמודד עם האתגר של הנגשתם לאנשים עם מוגבלות. זהו אתגר גדול, כי המשימות אינן פשוטות, החסמים מרובים והפתרונות, לעתים, מורכבים.

כמו בארצות אחרות, החוק בישראל הוא כללי ואינו מתייחס ישירות לספריות ולמרכזי מידע, אך הוא נוגע בנושאים המהותיים להם כמו זכותו של '... אדם עם מוגבלות לקבל החלטות הנוגעות לחייו, על פי רצונו והעדפותיו'. כדי לממש זכות זו נחוץ מידע שאותו ניתן למצוא בספריות ובמרכזי המידע הפיזיים והווירטואליים.

האתגר המרכזי העומד בפני הספריות ומרכזי המידע הוא להנגיש את המידע ואת אוצרות התרבות לכל אדם. חובה להגיש את החומרים - כולל מפתחות וקטלוגים - בפורמטים שמתאימים לאנשים עם מוגבלויות

שוונות, וגם הטכנולוגיה שבאמצעותה ניתן לאתר את המידע ולהשתמש בו צריכה להיות מותאמת לשימוש לאנשים עם מוגבלות.

החוק מציג שני עקרונות שיש לעמוד בהם, והם נוגעים גם לספריות ולמרכזי מידע. האחד הוא, מיצוי מלוא יכולתו של האדם. פירוש הדבר הוא שבמקום שיש בו חסם המונע גישה למידע בגלל יכולת פגועה, צריך להישען על יכולות אחרות של האדם כדי להתגבר עליהם. השני הוא הכלה. משמע, אדם עם מוגבלות ישתתף באופן מלא ובמידת האפשר בכל הפעילויות והשירותים שהספרייה מספקת.

כדי למצות את מלוא יכולתם האישית, על האנשים עם מוגבלות להתמודד עם חסמים רבים הנוגעים לשימוש במידע ובספרייה. כיום יש פתרונות מגוונים למרבית החסמים, ובדרך כלל הם מתבססים על טכנולוגיות מתקדמות שפתחו להם דרך לתקשורת עם אנשים אחרים ולגישה למידע. למעשה, הם אפשרו לאנשים עם מוגבלות ליצור קשר עם העולם ולהיות חלק ממנו. וזה מוביל אותנו ליישום העיקרון השני, ההכלה - שילובם של אנשים עם מוגבלות כחברים מלאים בחברה. אבל האם הם מעוניינים בהכלה? החוק מדבר על זכות האדם עם מוגבלות לקבל את החלטותיו הוא לגבי חייו. עקרון נוסף שמכתיב את עבודת הספרייה הוא עיצוב לכול. הנגשת מרכיב אחד בספרייה, למשל שילוט, יכולה לתת מענה למספר אוכלוסיות של אנשים עם מוגבלות, כמו גם לאנשים ללא מוגבלות.

ברמה הארצית יש לדאוג לתוכנית אב שתשמש מעין מדריך כללי. על התוכנית להיות גמישה דיה, כדי שאפשר יהיה להתאימה לתנאים ולצרכים של כל ספרייה בודדת ולצרכים של הקבוצות המגוונות בתוך קהל היעד שלנו. בתוכנית האב יבואו לידי ביטוי עקרונות 'תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התאמות נגישות לשירות)', התשס"ז-2007, (המאמר נכתב טרם החתימה) ובמיוחד הוראות הפרק שעוסק בנגישות ספריות לאנשים עם מוגבלות. על התוכנית לכלול את השלבים המקובלים: רציונל; הגדרת החזון, המטרות והיעדים בהסתמך על המידע שייאסף על הספרייה/מרכז המידע ועל הסביבה והקהילה שבתוכה נמצא קהל היעד; היכרות מעמיקה עם קהל היעד ועם צרכיו; ולבסוף, הדרכים להשגת המטרות והיעדים וכלים להערכה.

בתוכנית יוצגו מגוון נושאים שהם ייחודים לקהל היעד: נגישות פיזית למבנה, לאוספים ולמידע; שיתוף פעולה עם גופים וארגונים הקשורים לאנשים עם מוגבלות; הכשרת הצוות לעבודה עם אנשים אלו; תקשורת;

הכנת כלל הקהילה למפגש עם המשתמשים החדשים; התאמת האוספים ושירותי הספרייה; ושיווק - בחלקו עם שיווק הספרייה כולה ובחלקו שיווק הפלחים הייחודיים שבה. בתוכנית תהיה התייחסות גם להעסקת אנשים עם מוגבלויות בספרייה ובמרכז המידע.

ברמת הספרייה, כל ספרייה תבנה את התוכנית שלה ותנתח את נתוניה כדי לגבש סופית את מטרותיה, את יעדיה ואת הדרכים להשגתם, בהסתמך על המדיניות הארצית והמקומית ועל התקנות לכשיתפרסמו, ובהתחשב במגבלות התקציביות והפיזיות שלה.

אך אין די בכל זה. ללא הבנת הנושא לעומק, ללא עמדות חיוביות כלפי אנשים עם מוגבלות, בין כמשתמשים ובין כמועסקים, לא ניתן יהיה להטמיע את השירותים המיועדים להם, ויישום החוק יהיה בלתי אפשרי. אף שהספרות אינה מרבה לעסוק בכך, יש צורך גם בשינוי עמדות אצל אנשים עם מוגבלות שהיה להם ניסיון שלילי במפגשים עם הקהילה הרחבה ועם ספריות. שינוי עמדות הצוות ניתן להשגה על ידי השתלמויות ארציות ומקומיות בהשתתפות ספרנים ומידענים העובדים בשטח. הנושא חייב להופיע בכל ימי העיון והכנסים. הנושא צריך להיות נושא חובה בכל תוכנית להכשרת ספרנים ומידענים, הן ברמה העקרונית-חברתית והן ברמה המעשית.

שינוי עמדות בקרב הקהילה ובקרב אנשים עם מוגבלות מוכרח להיעשות בשיתוף עם גופים הנמצאים בקשר ישיר ורציף עם אנשים אלה, והוא יכול להתקיים כחלק מהפעילויות השוטפות של הספרייה.

יש גם לעודד עריכת מחקרים העוסקים באנשים עם מוגבלות ובצרכיהם, בדרכים האפשריות להיענות לצרכים אלו ובתהליך הטמעת החוק והנגשת המידע והספרייה. יש לפעול למען שיתוף פעולה בין השדה לאקדמיה כדי להשיג את המטרה: הטמעת חוק השוויון, דהיינו, מתן גישה שוויונית למידע ולשירותי ספרייה.

רשימת המקורות

אוניברסיטת חיפה. אוסף ספרי הילדים. **ספריות וחינוך מיוחד**. עודכן ב-11.4.05. אוחר ב-31 ביולי 2006 מ:

<http://lib.haifa.ac.il/www/kidslab/pelutnew4.htmzl>

אוניברסיטת חיפה. (2006) הספרייה. **אוכלוסיות בעלות צרכים מיוחדים**. אוחר ב-8 במרס 2007 מ:

<http://lib.haifa.ac.il/www/textonly/newhp/special.php>

איגוד האינטרנט הישראלי ועמותת נגישות ישראל. **נגישות לאינטרנט**
(גרסה אלקטרונית). אוחר ב-2 דצמבר 2006 מ:
www.isoc.org.il/access/index.html

אמזלג-באהר, ח', סבו, ב', הכהן-וולף, ח' (2006). **זה עובד: מדריך למעסיקים ולמנהלי משאבי אנוש לשילוב של עובדים עם מוגבלות במגזר העסקי** (גרסה אלקטרונית). אוחר ב-10 במרס 2007 מ:
www.ishrm.org.il/template/default.asp?maincat=16&catid=53&pageId=101

בר-לב, א' (2005). תחנות מידע - פעילויות והישגים בתוך מבט אל הראייה. בתוך מ' גוזובסקי (עורכת), **מבט אל הראייה** (עמ' 73-75). ירושלים: חושים.

דהן, א' ורוסק ס' (2005). מרכז תמיכה לסטודנטים עם ליקויי למידה - שותפות קהילתית. **סוגיות בחינוך מיוחד**. 20(2), 85-92.

דוד, ר'. (1999). ספריות בבתי הספר בחינוך המיוחד בישראל - תאור מצב והצעה למודל. **יד-לקורא** ל"ב: 37-56.

דיקשטין, נ' וגוזובסקי, מ' (1995). **ליקוטים: כתב-עת לענייני עיוורים ועיוורון**, 23, 51-56.

הופשטר, ה' ובר-חיים, א' (1988). **ניהול משאבי אנוש. יחידה 3: עבודה והנעה**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

הספרייה המרכזית לעיוורים בישראל (1995) נתניה: הספרייה המרכזית לעיוורים כבדי ראייה ומוגבלים.

וורמברנד, נ' (2004). מרכז מהו"ת - מודל להעצמה ותמיכה בסטודנטים עם לקויות למידה. **סוגיות בחינוך מיוחד ובשיקום**, 19(2), 111-120.

זקס, ש' לוי, מ' וויסקופף נ' (1992). **סוגיות בחינוך מיוחד: יחידה 1: מהות החינוך המיוחד**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

לייזר, י' ואבישר ג'. (2001). **תמורות ורפורמות בחינוך המיוחד והערכתן כשינוי וחידוש: חלק א': סוגיות בחינוך מיוחד ובשיקום**. 16(1), 25-35.

מזרחי, ד' ושהם, ס' (2000). 'חרדת ספרייה ועמדות כלפי המחשב בקרב סטודנטים ישראלים הלומדים לתואר B.Ed'. **מידע וספרנות** 25(2), 10-3.

מטח (2006) **קטלוג המוצרים של מטח. אוכלוסיות: צרכים מיוחדים**. אוחרזר ב-8 במרס 2007 מ: <http://catalog.cet.ac.il>

סבר, א', צוק, ת' ושחף, א' (1998). הספרייה והמשתמש בעל הפיגור השכלי. **יד לקורא ל"א**, 46-51.

עלה. (2000). **להגשים חלום**. ירושלים: עלה, העמותה לקידום הסטודנטים העיוורים והדיסקלטים בישראל.

פלדמן, ד' ובן משה, א' (עורכים) (2006). **אנשים עם מוגבלות בישראל 2006**. ישראל. משרד המשפטים. נציבות שוויון לאנשים עם מוגבלות.

רייטר, ש' (1999). איכות חייו של הילד בעל הצרכים המיוחדים לאור הרחבת עקרון הנורמליזציה. **סוגיות בחינוך מיוחד ובשיקום** 14: 2, 61-69.

רימרמן, א' וארטן-ברגמן, ט' (2005). 'חקיקת זכויות נכים ויישומה בישראל - מגמות וכיוונים עתידיים'. (גרסה אלקטרונית). **ביטחון סוציאלי**, 69, 11-31.

שהם, ס' (1995). מינשרי אונסק"ו בדבר הספריות הציבוריות. **יד לקורא: כתב עת לספרנות, לביבליוגרפיה ולארכיונאות**, כ"ט: 16-19.

שימוש במכשיר הטמ"ס, 2004, דוח פנימי. משרד החינוך התרבות והספורט. מנהל התרבות. המחלקה לספריות (לא פורסם).

Agada J. & Dauenhimer D. (2001, March). *Beyond ADA: Crossing borders to understand the psychosocial needs of students with disabilities*. Paper presented at the ACRL tenth national conference, Denver, Co.

Balcazar, F. E., Keys, C. B., Davis, M, Lardon, C. & Jones, C. (2005) Strengths and challenges of intervention research in vocational rehabilitation: An illustration of agency-university collaboration. *Journal of Rehabilitation*. Alexandria: 71(2), 40-49.

- Baruchson-Arbib, S. (1996). *Social information science: Love, health and the information society: The challenge of the 21st century*. Brighton: Sussex Academic Press.
- Baskin, B. H. & Harris, K. (1995). Heard any good books lately? The case for audiobooks in the secondary classroom. *Journal of Reading*, 38(5), 372.
- Baynton, D. 2004: Disability history: No longer hidden. *Reviews in American History*, 32(2), 282-292
- Cirillo, S. E. & Danford R. E. (1996). *Library buildings, equipment, and the ADA: compliance issues and solutions*. Chicago: American Library Assn.
- Cram, J. (2001). Progressive librarianship in a postmodern world: a prospective view from Australia. *Innovations*, 22 (June), 35-41
- Davies, E. J., Wisdom, S.. & Creaser, C. (2001). *Out of sight but not out of mind: Visually impaired people's perspectives of library & information services*. Library and Information Commission Report 123. Loughborough: Library & Information Statistics Unit: The Council for Museums, Archives and Libraries. Retrieved June, 21, 2006 from:
<http://info.lut.ac.uk/departments/lis/lisu/pages/publications/stvtexonly.html>
- Deines-Jones, C. & Van Fleet, C. (1995). *Preparing staff to serve patrons with disabilities: A how-to-do-it manual*. How- To-Do-it Manuals for Libraries, no. 57. New York: Neal-Schuman.
- Dervin, B. & Nilan, M. (1986) Information needs and uses. *Annual Review of Information Science and Technology*, 21, 3-33.
- Durrance, J. C. & Schneider, K. G. (1996). *Public Library Community Information Activities: Precursor of Community Networking Partnership*, Retrieved Oct., 21, 2006, from:
www.si.umich.edu/Community/taospaper.html

- Durrance, J & Pettigrew, K. (2000). Community information: The technological touch. *Library Journal*, 125(2), 44-46.
- Employers' forum on disability. (2006). *Disability online for CSR practitioners the strategic business case: A changing regulatory environment*, (2006) retrieved June, 2, 2006 from: www.employersforum.co.uk/www/csr/sttn/stratbus/bcase5.htm
- Feinberg, S. et al. (1999). *Including families of children with special needs (How-to-do-it manuals for librarians 88)*. New York : Neal-Schuman Publishers, 1999.
- Fuller, J. (2000) Cultural diversity?: Don't forget the disabled! *Law & Order*, 148(11), 84-85.
- Gill, J. M., (2001). *Keeping step? Scientific and technological research for visually impaired people*. London: Royal National Institute of the Blind.
- Greenglass, E. R. (2001). Proactive coping, work stress and burnout. *Stress News*, April 13(2). Retrieved June, 17, 2002, from: www.isma.org.uk/proactive.htm
- Hillenbrand, C. (2005). Public libraries as developers of social capital. *Australasian Public Libraries and Information Services*, 18(1), 4-12.
- Huntington, B. & Swanson, C. (2003) *Adults with special needs: A Resource and Planning Guide for Wisconsin's Public Libraries*. Madison: Wisconsin department of public instruction.
- Hutchinson, N. G. (2001). Beyond ADA Compliance: Redefining accessibility (electronic version). *American Libraries*, 32(6), 76.
- Irvall, B. & Nielsen, G. S. (2005). *Access to libraries for persons with disabilities - Checklist*. (professional reports 89) Hague: IFLA headquarters.

- Kavanagh, R. & Sköld, B.C, (Eds.)(2005). *Libraries for the blind in the information age - Guidelines for development*. (professional reports 86) Hague: IFLA headquarters.
- Kaye, H. S. (2000). *Computer and internet use among people with disabilities*. Disability statistics report (13) (electronic version) Washington DC: U.S. Department of Education, National Institute on Disability and Rehabilitation Research.
- Kim, A. (2006). The future is now. *Library Journal*, 131(9), 60-63.
- Kishore, R. (1999). *Voice of India's disabled: Demanding equality in library service*. Paper presented at the 65th IFLA council and general conference, Bangkok, Thailand Retrieved , Oct. 21, 2006 from: www.ifla.org/IV/ifla65/papers/044-132e.htm.
- Lamar-Dukes, P. & Dukes, C. (2005). Intervention in School and Clinic. (electronic version). *Austin*, 41(1), 55-61.
- Lenn, K. (1993). Climbing the mountain: the Americans with disabilities act and libraries. *Wilson Library Bulletin*, 68(4), 36-39.
- Leventhal, J. and Sajka, J. (2004). A rosy future for DAISY books Access World, 5(1). Retrieved June, 15, 2006. from: www.afb.org/afbpres/pub.asp?DocID=aw050103
- Lieth, M. & Otte-Clausen, A. (2000). *Current trends in developing a contemporary public library service to deaf and hard of hearing persons in Denmark*. Booklet 3 The 66th IFLA Council and General Conference.
- Linley R. (2000). *Public libraries, disability and social exclusion: Open to All? The public library and social exclusion*, v. 3: Working Papers.
- Marcella, R. & Baxter, G. (2000). Information need, information seeking behaviour and participation, with special reference to needs related to citizenship: results of a national survey. *Journal of Documentation*, 56(2), 136-160.

- Matthews, D.A (1994). Handicapped, services to. *Encyclopedia of library history*. New York: Garland.
- Moore, N. (2002). A model of social information need, *Journal of Information Science*, 28(4), 297-303.
- Library and information services for individuals with disabilities*. (1999, July). An NCLIS hearing in Washington, DC, NCLIS Hearing 1999-1. Retrieved July, 15, 2006 from: www.nclis.gov/info/disabilities.hearing.final.pdf
- Oder, N. (2005). The DVD predicament. *Library Journal*, 130(19), 38-40.
- Onnestam, M. (1999). Changing an attitude is not done in a hurry. *New Library World*, 100(1148), 109-113.
- Pettigrew, K. E., Durrance, J. C. & Vakkari, P. (1999). Approaches to studying public library networked community information initiatives: A review of the literature and overview of a current study. *Library & Information Science Research*, 21(3), 327-360.
- PULMANweb, (2003). *Access and services for people with physical, sensory and learning difficulties 2nd edition* (electronic version). Retrieved Oct, 6, 2005 from: www.pulmanweb.org/DGMs/DGMs.htm.
- Reit, D. (1984) The library as a social agency. In R.R Rogers & K. McChesney (Eds), *The library in society* (pp. 5-16). Littleton: Libraries Unlimited.
- Rubin, R. J. (2002, June). *Serving people with disability*. Paper presented at the preconference of the ALA OLOS: Different voices, common quest, Atlanta.
- Rubin, R. J. (2003, May). *Usability and disabilities*. Paper presented at InfoToday 2003: The Global Conference and Exhibition on Electronic Information & Knowledge Management. New York May. Retrieved January 20, 2007, from:

www.infotoday.com/it2003/presentations/Rubin.pdf

Tronbacke, B. I. (1997). Easy-to-Read - An important part of reading promotion and in the fight against illiteracy. *IFLA Journal*, 23.3 185-191.

Universal design principles. (1997, April 1). The Center for Universal Design,

College of Design at North Carolina State. Retrieved February 11, 2007, from:

www.design.ncsu.edu:8120/cud/about_ud/udprinciples.htm.

Tucker, B. P. (1998). Deaf culture, Cochlear Implants, and elective disability.

The Hastings Center Report, 28(4), 6- 14.

Velleman, R. A. (1980). Special needs and rehabilitation librarianship. *Encyclopedia of library and information scienc.* 28, 360-386.

West, B. (1995). *The art and science of audio book production*. Washington DC: The Library of Congress, National Library Service for the Blind and Physically Handicapped retrieved May, 9, 2003 from:

[www.loc.gov/nls/other/ audioart/allinone.html](http://www.loc.gov/nls/other/audioart/allinone.html)

Williamson, K., Schauder, D., Stockfield, L., Wright, S., Bow, A. (2001). The role of the internet for people with disabilities: issues of access and equity for public libraries. *The Australian Library Journal* 50, (2) 157.

Wright, C. K. & Davie, J. F. (1991). *Serving the disabled. A how to do it manuals for librarians*, 13. New York: Neal-Schuman.

עיריות נגישות לאנשים עם מוגבלות מחזון למעשה

יעל דניאלי להב

'הנגישות נחוצה להשתתפותו של האדם עם המוגבלות במגוון הפעילויות בחברה, ככל אדם אחר, אולם לנגישות פן חשוב נוסף והוא הנראות (visibility) של אנשים עם מוגבלות בחברה. עצם נוכחותם של אנשים עם מוגבלות בקהילה מביא לכך שפוגשים ציבור זה ברמה החברתית המידית. מכאן גם קצרה הדרך לשותפות ולהשתתפות רבה יותר בחיים הפוליטיים, הציבוריים והמקצועיים' (כץ, 1997).

מבוא

'התלמידה הנכה מפגינה'

מאת: אהוד אמיר, 11.03.2007

'תלמידה בת 12 המרותקת לכיסא גלגלים, תובעת מעלית בבית הספר כדי ללמוד עם חבריה. טל פרל, תלמידה בת 12 בחטיבת הביניים כרמים בכרמיאל, יושבת על כיסא גלגלים עקב נכות שנגרמה מתאונה שעברה בגיל ארבע. כיתת הלימוד של פרל נמצאת בקומה השלישית בבניין בית ספרה. פרל ובני משפחתה טוענים כי העירייה הבטיחה כי תבנה עבורה מעלית בבית הספר, אך ההבטחה שניתנה כבר בתחילת השנה, טרם קוימה.

פרל נאלצת כיום לבקש עזרה יום יום מחבריה לבית הספר, על מנת להגיע לקומה שבה נמצאת כיתתה. בעירייה טוענים כי עבודות הבניה של המעלית כבר החלו אך הקבלן פשט את הרגל, והעירייה מחפשת קבלן חדש. בני המשפחה טענו כי הכסף ממשרד החינוך הועבר לקופת העירייה כבר בקיץ, ועל כן האחריות על העירייה לקדם את ההליכים במהירות.'

(אתר האינטרנט ערים ברשת, **חדשות**)¹

פסק הדין 'בג"צ 7081/93 - שחר בוצר נ' מועצה מקומית 'מכבים-רעות'. תק-על 196(1), 818' הוא אירוע מכונן. הוא זה שהוליד את חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (אורן ודגן, 2007).

בפסק הדין פסקו השופטים כי האחריות לזמינות שירות הניתן במקום כלשהו למען אדם עם מוגבלות מוטלת על בעל המקום ועל נותן השירות. עליהם לספק את הזירה הנגישה הדרושה לאדם עם מוגבלות לפחות ברמה הקבועה בחוק, ולפחות באיכות שמאפשרת שימוש סביר באותה הזירה. על החייב בנגישות מוטלת החובה להפעיל שיקול דעת, והחובה לשמור גם על עיקרון הרציפות בנגישות - לא רק אוסף אקראי של רכיבי נגישות, אלא מערך רציף עשוי כך שההשתתפות בהתרחשות תהיה זמינה גם לאדם עם מוגבלות.

מיום שנחקק חוק השוויון, הולך וגדל מספר העיריות שמכריזות על מחויבות להנגשת המרחב הציבורי שבתחומן לאנשים עם מוגבלות. עיריית תל אביב-יפו הייתה הראשונה למנות כבר בשנת 1984 רפרנט 'סידורים מיוחדים לנכים' באגף הרישוי והפיקוח על הבנייה. עיריית תל אביב-יפו הייתה גם הראשונה לכתוב פרק נפרד העוסק בנגישות העיר לתושבים עם מוגבלות, בחזון העירוני.² עיריית ירושלים חתמה בשנת 1998 על אמנת ברצלונה - 'העיר והאנשים עם מוגבלות' - והצטרפה בכך ל-350 ערים נוספות.³ באותה עת פעל בירושלים פורום נגישות עירוני בעל סמכויות אופרטיביות נרחבות בראשות סגן ראש העירייה ויו"ר ועדת תכנון ובנייה, מר אורי לופוליאנסקי. הפורום הפסיק את פעילותו כשנה אחרי שהוקם - כלומר בשנת 1999 (קליין-זאבי, 2003). עיריית חיפה היא השנייה והאחרונה בישראל שהצטרפה בשנת 2000 ל'אמנת ברצלונה'. בחיפה היה פעיל באותה עת פורום משותף לעירייה ולאנשים עם מוגבלות, והוא הפעיל יחידת נגישות בברכתו של ראש העירייה עמרם מצנע.⁴ ערים נוספות הקימו קואליציות פנים עירוניות לנגישות ויצרו בעניין זה שותפות עם החברה האזרחית. בשנת 1999 הקימה חברת המתנ"סים את מיזם 'קהילה נגישה', והוא פועל בלמעלה מארבעים עיריות (שם).

באחת עשרה השנים שחלפו מאז נכתב דוח כץ התחולל שינוי עמוק בתפיסה העצמית של אנשים עם מוגבלות. הם נכונים להילחם על זכותם ולהשתתף בחיים הציבוריים, והם תובעים שאלה יהיו זמינים בעבורם בה במידה שהם זמינים לכלל הציבור. נגישות המקום והשירות היא תנאי הכרחי, אם כי לא מספיק, לנגישות החברה עצמה. הציבור מצפה

מהעיריות⁵ לאמץ את דפוסי החשיבה החדשים, ולפעול למען קידום נגישות שירותי העירייה ונגישות העיר עצמה לאנשים עם מוגבלות גם בתחומים שהחוק לא מצביע עליהם במפורש. במאמר זה אנסה להצביע על מקצת הנושאים העומדים לפתחן של העיריות.

החקיקה בנוגע ל'נגישות החברה העירונית' לתושבים עם מוגבלות

חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות תשנ"ח-1998 (בהמשך חוק השוויון) מטיל על העיריות חובה ישירה לפעול בתוך פרק זמן קצוב, עד שתושלם במלואה המשימה של התאמת כל המקומות וכל השירותים שהעירייה נותנת לכלל הציבור גם לתושבים עם מוגבלות.

ככלל, חוק השוויון לא מעניק לעיריות את הזכות להפחתה בחובת הנגישות (סעיף 19ג). במקרים קיצוניים ביותר יפנו העיריות לנציב בבקשה להפחית מחובת ההנגשה, וזאת רק אם וכאשר תמצאנה שביצוע עבודות הנגישות פוגע פגיעה מהותית בערכי תרבות ונוף, או בשלום הציבור (אין היתכנות הנדסית) או שאין להן חלופות לקיים (נטל כבד מדי). חוק השוויון (סעיף 19יד1).⁶ תקנות הנגישות⁷ ותקני הנגישות כוללים הוראות בדבר צורת הביצוע של ההתאמות.

כדי להבטיח שהעיריות תבצענה את המוטל עליהן, החוק מסדיר בעבורן כלי עבודה משלושה סוגים: עדכון חקיקה מנהלית קיימת (ובראשה חוק התכנון והבנייה וחוק רישוי עסקים); הכשרת אנשי מקצוע בעלי סמכויות ומטלות מעוגנות בחקיקה; ותקצוב ממשלתי ייעודי לביצוע הפעולות המתחייבות מחוק השוויון.

ולבסוף, המחוקק הסמיך את נציב השוויון⁸ להוציא 'צו נגישות' לנושאי משרות בעירייה שלא מילאו את החובות שמטיל עליהם חוק השוויון.

חקיקה וכלים משפטיים הנוגעים לתפקיד העיריות

פקודת העיריות (נוסח חדש) תשכ"ד-1964, על כל תיקוניה, קובעת מה הן סמכויות העיריות, מה תפקידן וכיצד יוציאו את כל אלה אל הפועל.

סמכויות העיריות: עירייה רשאית בגבולות שטח השיפוט שלה לגבות מסים, להתקין חוקי עזר, לקבוע צווים, לתת רשיונות והיתרים, ולהטיל קנסות.

תפקיד העיריות: לספק שירותים למבנים או לשימושים הנעשים כדין. כדי שהעיריות יוכלו למלא את תפקידן ולהשתמש בסמכויותיהן בנוגע לנגישות, עליהן להטמיע בנהלי העבודה שלהן מערכת בקרה ופיקוח על ביצוע פעולות נגישות בתוך הארגון, ולקיים מערכת בקרה על ביצוע פעולות נגישות כרשות רישוי בגבולות תחום השיפוט שלהן.

המטלות שמשית חוק השוויון על העיריות

חוק זה מטיל את האחריות על העיריות (ובלשון חוק השוויון, על 'הרשות המקומית') לספק נגישות לאנשים עם מוגבלות במרחב הציבורי שבאחריותן, ומסמך אותן להטיל את החובה לעשות זאת על מי שפועל בתחומה במסגרת הוראות חוק התכנון והבנייה ותקנותיו, חוק רישוי עסקים ותקנותיו, דיני ממונות ועוד.

לפנינו כמה נקודות ציון משפטיות המאירות את חובת העיריות

1. **משפט - א.** תביעת ארגון הגג של הנכים נגד עיריית תל אביב-יפו ובעלי קולנוע 'רב חן' בתל אביב-יפו, שעיקרה לחייב את הוועדה המקומית לדרוש ולאכוף רטרואקטיבית את הוראות התקנות משנת 1970⁹; ב. בג"ץ בוצר - כאמור, שם נמצא שמוטל על העירייה (הרשות המקומית) להיות אקטיבית בקשר לזמינות של חינוך נגיש לתלמיד עם מוגבלות.
2. **חוקים מחוללי נגישות - 'חוק המדרכות', 'חוק חניה לנכים', צו נלווה ל'חוק איסור נהיגה ברכב בחוף הים' המאפשר להביא נכה עד לקו המים, ומשנת 1998 - חוק שוויון שמאציל מרוחו על כל האחרים.**
3. **חקיקה בדבר חובות הרשות המקומית כלפי תושביה שהם אנשים עם מוגבלות, אחרי חוק השוויון:** החלת הוראות סעיף 15 (א) - **ייצוג הולם בקרב העובדים בשירות המדינה** - בחוק שירות המדינה (מינויים) על כלל הרשויות המקומיות בשנת 1997. בתיקון תשנ"ח נכנסה גם הדרישה לייצוג הולם של אנשים עם מוגבלות; תקנות עדיפות במקומות חניה במקום העבודה (2001); תקנות נגישות

התחבורה הציבורית (2003); ופרק הנגישות שנוסף לחוק השוויון בשנת 2005.

דיני עיריות התומכים ברעיון של 'עיריות נגישות לכל תושביהן'

אופן כינונה של עירייה, סמכויותיה, תפקידיה וצורת התנהלותה קבועים ב'פקודת העיריות (נוסח חדש) תשכ"ד-1964. לצד הפקודה יש רשימה ארוכה של דינים הנלווים אליה (פרייזלר והבלין, 2005). דינים אלה נחלקים מבחינתנו לשלוש קבוצות:

בקבוצה הראשונה - דינים בנוגע לנגישות הסביבה הבנויה ונגישות השירות לאנשים עם מוגבלות, דינים המחייבים את העיריות לפעולה ישירה. ואלה הם: חוק הרשויות המקומיות (סידורים לנכים) תשמ"ח-1988 (המכונה גם 'חוק המדרכות'); חוק חניה לנכים תשנ"ד-1993; צו איסור נהיגה ברכב בחוף הים (נגישות לנכים) תשנ"ז-1997; חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות תשנ"ח-1998 (תיקון 2, תשס"ה-2005) והתקנות שלצדו (בהמשך אתייחס לחלקיו השונים במונחים: 'חוק השוויון', 'פרק הנגישות' ו'תקנות הנגישות').

חוק השוויון מקציב לעיריות 12 שנים לביצוע הוראותיו (סעיף 19 יב).
בקבוצה השנייה - דינים המושפעים מהוראות פרק הנגישות, וכבר עכשיו הם כוללים סעיפים בנוגע לנגישות. אביא שתי דוגמאות:

1. **חוק הרשויות המקומיות (בחירות) תשכ"ה-1965.** בפרק א: הוראות יסוד, סעיף 6א. הזכות לבחור (תיקון תשס"ג): 'זכאי להצביע בבחירות ברשות מקומית מסוימת מי שרשום בפנקס הבוחרים של אותה רשות.' דהיינו: כל אדם בוגר, לרבות אדם עם מוגבלות. ובפרק ג': הכנת הבחירות, סעיף 31. מקומות קלפי (תיקון אחרון תשס"ג): '... מקום הקלפי ייקבע, ככל האפשר, תוך מגמה להקטין את המרחק בין הקלפי לבין מקום המגורים של הזכאים לבחור בה.' ומיד אחריו: סעיף 31א. הצבעת אנשים המוגבלים בניידות (תיקון אחרון תשס"ג): '(א) בכל רשות מקומית יהיה לפחות מקום קלפי אחד שיש בו ואליו סידורי גישה והצבעה מתאימים לאנשים המוגבלים בניידות [...] (י) בסעיף זה, "אדם המוגבל בניידות" - אדם שמפאת מצבו הגופני הוא מוגבל בניידות ומסיבה זו אינו יכול להצביע במקום הקלפי ששמו כלול ברשימת הבוחרים שלה [...] סעיף זה, מטרתו להבטיח את מימוש זכותם של אנשים עם מוגבלות בניידות להצביע, למשך פרק

הזמן שיעבור עד למתן אפשרות גישה עצמאית ובטוחה, בכל מקומות הקלפי בארץ. סעיף 61. אופן ההצבעה (תיקון אחרון תשס"ג), (ב): 'מי שמחמת מחלה או מום אינו מסוגל לבצע את הפעולות המעשיות בתא ההצבעה לבדו, רשאי להביא אתו מלווה...' בתקנות הרשויות המקומיות (סדרי בחירות) תשכ"ה-1965, סעיף 21ב. סידורים לאנשים עם מוגבלות בניידות (תיקון תשס"ג) עוסק בפרטי אופן ההצבעה של קבוצת המצביעים עם מוגבלות בניידות. חסרה עדיין חקיקה שתבטיח שהליך הבחירות יהיה נגיש לחלוטין גם לכל תושבי העיר הבגירים המבקשים להציג את מועמדותם הם למועצת העירייה, ובלבד שאינם פסולי-דין לפי סעיף 8 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, תשכ"ב-1962,¹⁰ או פושעים שנידונו למאסר, וראו: חוק הרשויות המקומיות, (בחירות), סעיף 7.

2. **תקנות רישוי עסקים (הוראות כלליות) תשס"א-2000:** התקנות קובעות הוראות בנוגע לסמכויות העירייה והנהלים שעל פיהם יתנהל הדיון בבקשות לרישיון עסק. בסעיף 14 (ב) נדרש מבקש רישיון עסק להציג בתכנית תנוחה בקנה מידה 1:100 'פתחי העסק וחלונותיו ומידותיהם, לרבות פתחי חירום ודרכי גישה לנכים לפי חוק התכנון והבנייה'. סעיף 15 בתקנות: '(א) נוסף על הפרטים המנויים בתקנות 12 עד 14 רשאים רשות הרישוי או נותן האישור לדרוש בכתב ממבקש, הגשת פרטים נוספים שייכללו בתרשים סביבה, במפה מצבית או בתכנית עסק, אם ראו צורך בכך. (ב) רשות הרישוי או נותני האישור רשאים לדרוש ממגיש בקשה כי לתכנית עסק יצורפו חוות דעת של בעל מקצוע בעניין מסוים או מסמכים נוספים הנוגעים לעסק, אם ראו צורך בכך לשם בדיקת הבקשה.'

התקנות מעניקות לרשות הרישוי את הסמכות לבקש ממגיש הבקשה לכלול במסמכי הבקשה מידע מפורט בדבר סידורי נגישות נוספים כגון: סידורי חניה, תא שירותים, אמצעי הרמה בין קומות ומפלסים, רוחב מעברים ופרוזדורים, מערכת התראה למילוט ועוד. לרשות הרישוי נתונה גם הסמכות לדרוש חוות דעת מקצועית בדבר התאמת השירות המוצע במקום להוראות תקנות נגישות השירות.

מוצע בזאת להוסיף לתקנות רישוי עסקים פרק חדש שיעמוד בפני עצמו: 'תרשים סביבה, מפה מצבית ותכנית עסק שחייב בנגישות לאנשים

עם מוגבלות', פרק שיכלול רשימה של רכיבי נגישות שיש להכלילם במסמכי בקשה לרישיון עסק.

בקבוצה השלישית - דינים העוסקים במגוון נושאים ש'פרק הנגישות' משפיע עליהם בצורה ישירה, ואינם כוללים בשלב זה סעיפים בנוגע לנגישות. לדוגמה:

תקנות העיריות (מתן מספרים ושמות לרחובות וסימון בתים במספרים), תשל"א-1971, קובעות הוראות בנוגע לחובת העירייה לתת שמות לרחובות ולמספר את הבניינים, הוראות בדבר מיקום השילוט הנושא את שם הרחובות או את מספור הבניינים, ואת הכללים שעל פיהם יכולה עירייה לשנות את כל אלה. **חוק-עזר לדוגמה לעיריות (שמות לרחובות ולוחיות-מספר לבניינים), תשל"ב-1972**, קובע הוראות בנוגע לחובה להאיר את השלטים הנושאים שמות רחובות ומספרי בניינים (שם). לשני הדינים יש צורך להכניס תיקון שיפנה את האחראי להתקנת השילוט לת"י 1918, חלק 4 (נגישות הסביבה הבנויה: תקשורת), תשס"ב-2001 סעיף 2.2 (שילוט).

'הצעת חוק העיריות תשס"ז-2007'

בימים אלה מונחת על שולחן הכנסת 'הצעת חוק העיריות תשס"ז-2007' (בהמשך הצעת חוק העיריות).¹¹ הצעת החוק מגבשת רפורמה בנושא הרשויות המקומיות. הרפורמה נועדה לחזק את הרשויות המקומיות שייקראו מעתה עיריות, להעניק ביזור סמכויות לאלה מביניהן שמנהלות את ענייניהן ביעילות מתוך הכרה בחשיבותן במדרג הדמוקרטי והמינהלי, ולהביא לפיתוח מכשירי בקרה והתערבות כדי למנוע מבעוד מועד את קריסתן של האחרות. הצעת החוק יוצרת מדרג כפול של מנגנוני בקרה על פעולות העיריות.

בקרת הממשלה על הטמעת לשון חוק השוויון בעבודת העיריות - חוק העיריות המוצע נותן בידי משרד הפנים מכשיר יעיל כדי שיוכל לבקר באמצעותו, בין השאר, את מידת ההטמעה של הוראות החוק בתוכניות העבודה השנתיות של העיריות. באמצעות מנגנוני הבקרה הקיימים יבחנו לעומק את סעיפי ההוצאה התקציבית למטרות הנגזרות באופן ישיר ובאופן עקיף מחוק השוויון. בעת הצורך יוכל משרד הפנים להתערב ולדרוש מהעיריות להציג מבנה תקציב שנתי המאפשר להן לעמוד בקצב ההנגשה שקבע החוק, גם אם לא עשו כן מיוזמתן. כמובן שמשרד הפנים יוכל להקטין את ההוצאה השנתית על פעולות הנגשה, אם

ימצא שזו מופרזת בהתחשב במצבה הכלכלי ובאופן הניהול הבעייתי של עירייה שתחת פיקוחו. התערבות משרד הפנים תוכל להסתייע בנציב, נציב שחוק השוויון מקנה לו את הסמכות להפעיל מערכת בקרה ופיקוח גם כלפי עיריות ונושאי משרות בתוכן. ביחד עם העיריות הם יוכלו להגיע לנוהלי עבודה מסודרים, והם ימנעו את הצורך בהוצאת צווי נגישות ובהגשת תביעות לבתי משפט.

זמינות המגורים בקהילה 'לכל אורך החיים': סוגיות נבחרות ב'נגישות החברה העירונית' לתושבים עם מוגבלות

מרבית המוגבלויות אינן גלויות לעין, או שאינן נתפסות ככאלה. האמירה שהעיר היא זירת ההתרחשות של החיים הציבוריים אינה צריכה הוכחה. היא מבטאת יסוד מוסד של התרבות האדם בכל חברה הנשענת על התיישבות קבע. ישראל היא חברה עירונית מובהקת. בהיעדר זירה נגישה להשתתפות, רבים מבין תושבי העיר שהם אנשים עם מוגבלות נעשים שקופים לקהילה; ספונים בביתם, מבודדים, אינם מתערבים בקהל.

בשנים האחרונות גדל והולך הביקוש לשירותים שונים זמינים לאנשים עם מוגבלות, המאפשרים מגורים בקהילה בדיוור מוגן או במשק בית פרטי. זמינות השירותים הקיימים והמתפתחים תלויה בנגישות שלהם ושל שכונות המגורים. לעירייה יש תפקיד מהותי בהבטחת הנגישות של התשתית והסביבה העירונית, ובהבטחת הנגישות של מבני הציבור ושירותי המסחר המספקים לאדם את צרכי היום-יום שלו. יש לה גם תפקיד בהליכי רישוי הנוגעים להתאמות דיוור קיים לאנשים עם מוגבלות.

נתונים דמוגרפיים רלוונטיים לעבודת העיריות בנוגע לנגישות שכונות המגורים

אוכלוסייה: בפרוס שנת תשס"ז (2006) היו בישראל קרוב לשבעה מיליון תושבים,¹² בני כל הדתות והעדות, שהיוו קרוב לשני מיליון משקי בית פרטיים – כלומר לא מוסדיים. גודל משק הבית הממוצע עמד בשנת 2005 על 3.35 נפשות, מחצית ממשקי הבית הם משפחות עם ילדים, שיעור הילדים עד גיל 14 מכלל האוכלוסייה עמד על 28%, ושיעור הקשישים עמד

על 10%. בהשוואה, במדינות האיחוד האירופי גודל משק בית ממוצע עמד באותה שנה על 2.4 נפשות, שיעור הילדים עד גיל 14 מכלל האוכלוסייה עמד על 17%, ושיעור הקשישים עמד על 15%. בישראל שיעור הפריון הממוצע לאישה עמד על 2.8 לידות חי. מרבית הקשישים מתגוררים בביתם, רבע מהם בגפם והאחרים עם אדם נוסף, בדרך כלל בן זוג. 10,000 קשישים מתוך סך של 633,000 מתגוררים בביתם עם מטפל צמוד, בדרך כלל עובד זר. בשנת 2005 נרשמה בישראל צפיפות אוכלוסייה ממוצעת של 305 נפשות לקמ"ר: בדרום 70 נפש לקמ"ר, ובאזור המרכז 1937 נפש לקמ"ר. לשם השוואה: באותה השנה הצפיפות הממוצעת בבלגיה הייתה 338 נפשות לקמ"ר, ובסלובניה 98 נפשות לקמ"ר. בישראל יש חמש ערים שמספר תושביהן עולה על 200,000: ירושלים, תל אביב, חיפה, ראשון לציון, ואשדוד. תל אביב היא הצפופה מביניהן עם 7315 נפשות לקמ"ר, וראשון לציון, ששטחה זהה לזה של תל אביב, היא הדלילה ביותר עם 3739 נפשות לקמ"ר. כ-92% מכלל תושבי המדינה גרים ב-222 יישובים עירוניים, מהם 140 יישובים יהודיים ו-82 יישובים ערביים.

הצלבה של נתוני הלמ"ס עם הנתונים שפרסמה נציבות שוויון לאנשים עם מוגבלות בשנת 2006 (פלדמן ובן משה, 2006) מעלה תמונה חלקית של פיזור משקי הבית שמתגוררים בהם אנשים עם מוגבלות בכלל משקי הבית: מרבית הילדים, הבוגרים והקשישים עם מוגבלות **מתגוררים בקהילה**, בביתם הפרטי. בישראל 175,000 ילדים עם מוגבלות חמורה (שם). מעל למחצית מבין האנשים שמעל גיל 65 - 400,000 בני אדם, הם אנשים עם מוגבלות (שם). רבע מהם מתגוררים בגפם או עם מטפל צמוד שאינו בן זוג, ומחציתם מתגוררים עם בן זוג עם או בלי מטפל צמוד. בגיל העבודה יש בישראל 240,000 אנשים עם מוגבלות חמורה. מרבית המוגבלויות נרכשות במהלך חיי אדם. שיעור הנישואים והפריון של אנשים עם מוגבלות דומה לזה של כלל האוכלוסייה (שם). צירוף המספרים מצביע, כנראה, על כך שבישראל כ-10% ממשקי הבית הפרטיים כוללים משפחות שאחד מבניהן הוא אדם עם מוגבלות חמורה: ילד/ה, בוגר/ת בגיל העבודה, או קשיש/ה. 92% מביניהם, בערים.¹³

תגי חניה לרכב נכה: 'כרגע יש 74,000 נכים'¹⁴ במדינת ישראל, מהם 58,000 הם בעלי תו נכה מוזל. הם בעלי זכות לא לשלם את כל המסים על הרכב. היום קיימים 3 תגים. אלה 3 התגים שנמצאים: נכה בכיסא גלגלים, נכה צה"ל ונכה במסגרת המערכת הכללית של הרפואה' (שוקי שדה, 2000).¹⁵ בערך 10% מכלל משקי הבית שמתגורר בהם אדם עם

מוגבלות או 3% בקירוב מכלל משקי הבית בישראל, מחזיקים ברכב שנושא תג חניה לנכה. לפי נתוני המשרד להגנת הסביבה (איכות הסביבה), בישראל 1.5 מיליון כלי רכב פרטיים.¹⁶ בממוצע, 50% ממשקי הבית בישראל מחזיקים ברכב פרטי. 4% מכלי הרכב הפרטיים נושאים בתג חניה לנכה. גם אם נניח שאין לאדם עם מוגבלות יותר מכלי רכב אחד על שמו, עדיין יתברר שרק מיעוט מציבור האנשים עם מוגבלות בישראל מחזיקים בתג חניה לנכה. משמעות הדבר היא שהאחרים נוהגים בעצמם ואינם זקוקים לתג כזה, או שהם נוסעים ברכב נהוג ע"י אחרים. אין להסיק מהנתונים על היקף הביקוש של נוסעים עם מוגבלות לתחבורה ציבורית רבת קיבולת.

קהילות עירוניות ושכונות מגורים נגישות

בתי המגורים - מרבית המשפחות בערים מתגוררות בבתי דירות. בשכונות שנבנו עד לשנות ה-70 של המאה העשרים אין כמעט בתי מגורים עם מעליות. בערים הרריות נפוצה תופעה של הפרש גובה ניכר בין הכניסה הראשית לבית מגורים לבין המדרכה הסמוכה לה. גם בשפלה בנו הרבה פעמים כך שהכניסה גבוהה בכמה מדרגות מהמדרכה הסמוכה. משפחות רבות נאלצות לעבור דירה רק בגלל היעדר נגישות. בערים הרריות מחירן של דירות נגישות גבוה יחסית למחירן של דירות דומות שאינן נגישות לאנשים עם מוגבלות.¹⁷

בעיריית ירושלים נעשה בשנת 2006 ניסיון ראשוני להעלות על מפה אחת את נתוני המגורים של תושבים עם מוגבלות שמתגוררים בשכונת פסגת זאב.¹⁸ כבר בבדיקה ראשונית של הנתונים שהתקבלו אפשר היה לראות שאנשים עם מוגבלות מפוזרים בשכונה בצורה אקראית.

כאמור, הסיבה לכך שהרושם הזה איננו מתקבל מהתבוננות יום-יומית בשכנים היא אחת - 'רבים מבין תושבי העיר שהם אנשים עם מוגבלות נעשים, בשל היעדר נגישות מספקת של המרחב הציבורי, שקופים לקהילה. הם ספונים בביתם, מבודדים, אינם מתערבים בקהל'.

העיריות נוקטות באמצעים שונים כדי לפתור חסמי נגישות בשכונות המגורים:

תוכנית מתאר - עיריות אחדות הכינו תוכניות מתאר שבניסוחים שונים מקלות מאד על דיירי בתים משותפים הרוצים להוסיף מעלית חיצונית לשיפור הנגישות לדירות. כמה עיריות הכינו תוכנית מתאר נושאית

האוסרת בצורה גורפת על בניית בתי מגורים חדשים שאין בהם נגישות מהמדרכה ועד לכניסה לפתח הבניין. יש ערים הדורשות גישה מהחניון למעלית, יש כאלה המאפשרות לכל המעוניין להשתמש לצורך הנגשת דירת מגורים בחצר הבית המשותף.

חקיקה תומכת - קיימת חקיקה המאפשרת להקל על מי שמעוניין להוסיף מעלית לבית מגורים, או לבנות שבילי גישה נגישים, לפתוח דלתות לקומת קרקע וכיוצ"ב.

שירותי ייעוץ למי שמבקשים להנגיש את מגוריהם - עירויות שמחזיקות בסניף של 'שיל' שירות ייעוץ לאזרח (שותפות של משרד הרווחה עם העירייה) - נותנות מידע שימושי רב שמסייע בהתאמת דרכי גישה. בכפר סבא, לדוגמה, היה ניסיון של פעילים מקרב הציבור להקים שירות ייעוץ מיוחד לאנשים שנקלעו למצב שבו אינם יכולים יותר להתנייע בין הבית לחוץ, שירות שיכלול גם מידע על מגורים זמניים חלופיים וייתן שירותי תכנון וביצוע למי שזקוק להתאמות דיוור.

גישור בין שכנים - התאמות ברכוש משותף הן פתח לסחטנות וסכסוכי שכנים. לאחרונה הקימו כמה עירויות שירותי גישור המסייעים, למי שרוצה לעשות פעולות ברכוש משותף, להתגבר על התנגדות השכנים.

מסלול מהיר לחייבים בהיתר בנייה לצורך הנגשת דירת מגורים שבבעלותם - התהליך הנדרש ממגישי בקשה להיתר בנייה עלול לרפות את ידיהם של אנשים עם מוגבלות. כדי לעודד תושבים להנגיש את בתי המגורים, דרוש שירות מבין, בקי בחומר, היודע כיצד לקצר הליכים מיותרים והתרוצות מאיימת בין פקידים. לשם כך נעשו פעולות הסברה בתוך העירייה לעובדי אגף רישוי ופיקוח על הבנייה, יוזמה שבהרבה מקרים הגיעה מ'קהילה נגישה' המקומית.

הסרת חסמי נגישות מרחובות המגורים - תושבים שנתקלים בחסמי נגישות מדווחים עליהם למוקד 106 או ליחידות הנגישות. בעירויות רבות יש כבר נוהלי טיפול קבועים בתלונות בנוגע לנגישות רחובות ושטחים פתוחים, ובחלקן הטיפול יעיל ומשביע רצון.

זמינות שירותים בחיי יום-יום, ומודל שכונה תומכת: זהו מודל שנועד להנגיש את המגורים בקהילה לאנשים עם מוגבלות. המודל פותח לראשונה בעיריית ירושלים בשיתוף עם אשל (ג'וינט ישראל) וגורמים חוץ עירוניים אחרים, והוא נעזר במינהלים הקהילתיים. עיקרו: זמינות של שירותים שונים לאנשים עם מוגבלות (במקור לקשישים) תמורת דמי חבר, שירותים התומכים במגורים בקהילה. לאחרונה התחילו להתקבל

ביחידות הנגישות דיווחים של אנשי המקצוע שמפעילים את התוכנית על מפגעי נגישות. יש במסגרת זו פוטנציאל שטרם נוצל לשמש כרזו להנגשת סביבת המגורים של אנשים עם מוגבלות.

הגישה ברכב פרטי וחניה מסומנת – העיריה חייבת לסמן חניה מזדמנת לרכב עם תג חניה לנכה ברחובות מגורים, ברחובות מסחריים, בפארקים, ולצד כל מקום הנותן שירות לציבור. ההנחה היא שאנשים עם מוגבלות בניידות מרבים להשתמש ברכב פרטי, והם מצפים להחנות אותם קרוב ככל הניתן לכניסה של בניינים שבשירותים הניתנים בהם הם חפצים. כמה ערים בישראל, ובראשן ירושלים ותל אביב-יפו, נמצאות בתהליך מואץ של בניית מערכת להסעת המונים. אחת ההשלכות תהייה הנגשה מלאה של שירותי תחבורה ציבורית זמינים (אוטובוסים, מוניות) בשכונות המגורים, וכפועל יוצא מכך הכשרת המדרכות בשכונות המגורים לניידות בטוחה ורציפה באיכותה של אנשים עם מוגבלות.

ההשתלבות בחברת הילדים, ונגישות מערכת החינוך: המקרה של התלמידה טל פרל, שבו פתחתי פרק זה, מעלה כמה שאלות. האם יש לה חיי חברה מתאימים לגילה? היכן היא פוגשת את חבריה? האם היא יכולה לבקר בבתיהם, או שכל המפגשים איתם מתקיימים בביתה? איזה תחומי עניין משותפים יש לה עם בני גילה? האם היא חברה בתנועת נוער, משתתפת יחד עם חבריה לכתה בחוגים במתנ"ס, יוצאת לטיול השנתי? כאשר פנתה העירייה למשרד החינוך כדי לקבל תקציב לנגישות – מה נכלל בבקשתה? האם למשל חשבו המתכננים על הנגשת הבמה באולם המופעים: איך חשבו שהנערה טל פרל תעלה לבמה יחד עם חבריה לכיתה כדי לקבל תעודות, או כדי לשיר במקהלה ולהשתתף כשחקנית בהופעה. כדי שהנערה תתבגר ותצמח להיות אישה העומדת ברושם עצמה, המנהלת את חייה בצורה עצמאית ההולמת את שאיפותיה וכישוריה, עליה לרכוש כלים שאינם נלמדים בשיעור הרשמי בכיתת בית הספר. לעירייה יש פה אחריות ישירה. עליה להנגיש למען טל וילדים אחרים במצבה את כל המקומות והשירותים שאליהם הולכים בני גילה, מינקות לבגרות. המקרה של טל מראה, שלמרבה הצער החברה העירונית בישראל ופרנסי העיריות בתוכה עוד רחוקים מאד מלהבין את המשמעות שיש לזמינות של שירותים וחיי קהילה נגישים לאנשים עם מוגבלות.

הכנת תכנית עבודה רב שנתית להנגשת שכונות המגורים

החלטות לגבי עבודות פיתוח הנעשות במרחב הציבורי מתקבלות במועצת העיריה. אנשי המקצוע, בהנהגת המנכ"ל, מוציאים את ההחלטות אל

הפועל. (פקודת העיריות (נוסח חדש) תשכ"ד-1964, נוסח משולב 2005). חוק השוויון מחייב את העירייה לעמוד בכמות מדורגת של מטלות נגישות בכל שנה, עד שתנגיש את המרחב הציבורי שבתחומה ואת השירות הניתן בו במלואם. החוק מטיל את האחריות להכנת רשימת המטלות על העירייה (אורן ודגן, 2007). החוק והדינים שלצדו לא מפרטים באיזו שיטה תימדד הכמות היחסית: מספר מקרים, גודל ההשקעה התקציבית, שטח בנייה או שיטה אחרת. כדי לקבל החלטות מתאימות לצרכים וליכולת של העירייה, לא די בסקר בהתאם ל'תקנות בנוגע לנגישות הקיימת'.¹⁹ כדי להנגיש כראוי את שכונות המגורים טוב תעשה העירייה אם תקים צוות רב אגפי שיוכל לאסוף נתונים, להעריך את עלותם של פתרונות אפשריים, לבחון את מקורותיה התקציביים, לבנות מנגנון יעיל לתחזוק לאורך זמן ובאיכות מתקבלת על הדעת של העבודה שתבוצע. בעיריות גדולות, ניתוח מבנה השירותים שמקבלות שכונות המגורים עשוי להשפיע באותה הזדמנות גם על החלטות החורגות מהנושא המקורי: נגישות לאנשים עם מוגבלות.

שיתוף התושבים בתהליכי קבלת החלטות בנוגע לנגישות שכונות המגורים

שיתוף הציבור בתכנון הוא נושא הזוכה לאהדה רבה בקרב מתכננים. במשפט הישראלי מושג זה עדיין לא נטמע (הימן, 2003). 'עשיית הנגישות' היא אחד התחומים שבהם מעורבות הציבור דרושה ביותר, כי האינטרסים של אנשים עם מוגבלות והיכולת שלהם להתמודד בפועל עם התוצאות של 'מעשה הנגישות' לא מוכרים מספיק לאנשי המקצוע. דוגמה לכך היא דיון מתמשך שמתנהל זה כשנה מעל דפי הדוא"ל בנוגע לאופן הסימון הנגיש ביותר למען כבדי ראייה ועיוורים של המקומות הבטוחים להם להתנהל לפני חציית כבישים. הסיבה לדיון היא ריבוי המצבים שנוצרו בגלל 'מעשה נגישות' אחר - הנמכת שפת המדרכה - שנועד לאפשר חציית כבישים חופשית ובטוחה לאנשים המתקשים להתמודד עם הפרשי גובה בדרך, ולו המזעריים ביותר. הפתרון שיימצא לבסוף חייב יהיה לתת מענה הן לאלה והן לאלה - שהרי מדובר פה בסכנת נפשות ממש.

המחוקק הכיר בצורך לשתף את הציבור בקביעת הוראות בנוגע לצורת פתרונות הנגישות, והטיל על נציבות השוויון חובת התייעצות עם נציגי האנשים עם מוגבלות בעניינים הנוגעים לתפקידיה.²⁰

כנראה שהמסגרת המתאימה מכולן ל'שיתוף הציבור בתכנון' בעיריות שמספר תושביהן עולה על 100,000, היא ועדות תכנון של מינהלות שכונתיות או כשמך בחוק העיריות - **רבעים עירוניים**. השיטה מאפשרת לתושבים להשפיע על סדרי עדיפויות, להשתתף בתהליכי קבלת החלטות ולהעלות במועצת העירייה נושאים המעניינים אותם. אנשים עם מוגבלות מקדמים באמצעותה בקלות רבה יותר את האינטרסים שלהם במרחב הציבורי המקומי - בסביבת החיים המידית של שכונת המגורים (זולפן, 2001). בשילוב עם המודל של 'קהילה נגישה'²¹ הפועל בהצלחה בלמעלה מ-40 יישובים עירוניים, התוצאות המתקבלות מצוינות. (כנס עיר נגישה, 2003; כנס עיר בטוחה עיר נגישה, 2007).²²

רובע עירוני: מועצת עירייה רשאית לקבוע שאזור בתחומה יהיה רובע עירוני.²³ תנאי הסף להכרזה על רובע: לעירייה יש 100,000 תושבים לפחות, והאזור שנקבע הוא שטח קרקע רצוף שמתגוררים בו 10,000 תושבים לפחות. לרובע יהיה ועד רובע שיורכב משבעה חברים לפחות, והם ימלאו את תפקידם ללא שכר.

ואלה סמכויות הוועד: להעיר את הערותיו לכל הצעת חוק שהעירייה מתכוונת להתקין; להציע חוקי עזר שיחולו בתחום הרובע; להעיר את הערותיו לכל הקצאת קרקע לצורכי ציבור בתחום הרובע; כמו כן הוא יהיה רשאי להגיש התנגדות לפי סעיף 100 בחוק התכנון והבנייה (התנגדויות)²⁴ לכל תכנית בתחום הרובע. במסגרת התקציב השנתי של העירייה, מועצת העירייה קובעת את תקציבו של כל רובע שהכריזה עליו ואת הפעולות שוועד הרובע רשאי לבצע במסגרת אותו תקציב. ועד הרובע יודיע לעירייה אילו מהפעולות שנקבעו בידי המועצה הוא מבקש שיבוצעו בעבורו במהלך שנת הכספים. ביצוע פעולות אלה ייעשה מתוך תקציב הרובע. למינהלת הרובע יש מידה רבה של עצמאות, והיא יכולה לגייס כספים גם ממקורות חוץ עירוניים, ולקדם בעזרתם עניינים שונים לפי ראות עיניה.

בירושלים פועלים משנת 1992 למעלה מ-30 'מינהלים קהילתיים'. בתל אביב הוכרזו עד היום 10 רבעים. בערים אחרות יש ניצנים של הכרזה על פרברי לווין כרבעים, פתרון שגם שומר על עצמאותם וגם מאפשר להם 'להיבלע' בערים השכנות הגדולות יותר. כך, מכבים-רעות הוא רובע של העיר השכנה מודיעין, ונווה-מונסון הוא רובע של יהוד.

מסגרת הרובע חשובה מפני שהיא מאפשרת לאנשים שאין להם בדרך כלל גישה עצמאית למערכת התכנון העירונית למצות את זכותם, לדעת

מראש על תוכניות בינוי ופיתוח שיש להן השפעה ישירה על התפקוד היום-יומי שלהם ולהגיב בזמן. הם עושים זאת באמצעות הסמכות שמוקנית למתכנן הפיזי של הרובע לתווך בין התושבים לעירייה, ולייצג את האינטרסים שלהם בצורה מקצועית ובשפה המקובלת על מערכת התכנון. (הימן, 2003).

דוגמה מירושלים: המינהל הקהילתי 'לב העיר' לקח על עצמו לעמוד בראש ועדה שתפקידה לעקוב מקרוב אחרי השפעת עבודות הבנייה של תוואי 'הרכבת הקלה' על חיי התושבים. עבודת הוועדה כוללת העברת מידע עדכני בטלפון ובכתב לארגונים ולמוסדות שבהם פועלים או מתגוררים אנשים עם מוגבלות, מידע בדבר כל שינוי בנתיבי ההליכה של הולכי רגל ומיקום תחנות האוטובוסים. לעיתים חברי הוועדה עוברים בעצמם מבית לבית ומיידיעים את הדיירים בדבר הסדרי תנועה זמניים או רעש רב מהרגיל הצפוי להם. במקרה אחד הגדילו לעשות, ובתקופה שקדחו בסלע את יסודות 'גשר קלאטרווה' ההולך ונבנה סמוך ל'בית חינוך עיוורים', העמידו בתחנות האוטובוסים סדרנים - לפרק זמן של שבועיים לצורך הסתגלות להסדרי התנועה החדשים - כדי שיעזרו לאנשים הזקוקים לכך להתמצא ולחצות את הצומת הסואן.

היערכות העיריות הנדרשת, וזו הקיימת

ההיערכות הנדרשת למילוי הוראות חוק השוויון בנוגע לנגישות המרחב העירוני

העיריות כחייבות בנגישות: החוק מגדיר את התחומים שבהם חייב בנגישות הבעלים של מקום ציבורי, מה הם התחומים שבהם חייב המפעיל ומתי יממן כל אחד מהם את פעולות ההנגשה.²⁵ העיריות חייבות לפעול בהתאם, ולהנגיש את כל נכסיהן ואת כל השירותים שהן נותנות לציבור. כאשר מדובר בנכסים קיימים, עליהן לפעול להנגשתם בצורה יזומה ומסודרת, בהדרגה, ולסיים את התהליך בתוך פרק זמן של 12 שנים מהתאריך הקובע.²⁶ מטרת ההחלה ההדרגתית היא לאפשר לחייב בנגישות, כלומר לעיריות, להתארגן, לפרוס את המאמץ הנדרש מהן, ולמצוא חלופות כאשר אין ביכולתן לטפל בנכסים או בשירותים כפי שהינם. החוק לא מאפשר לעיריות לקבל פטור או הפחתה מדרישות הנגישות.²⁷ מוטלת עליהן החובה לדווח לשר (הפנים) על התקדמותן ההדרגתית בהנגשת כל נכסיהן והשירותים שאותם הן מפעילות.

אחריות של נושאי משרה: החוק קובע אחריות ישירה של נושא המשרה הבכיר²⁸ ליישום הוראותיו – בעיריות אדם זה הוא מנכ"ל העירייה. החוק מסמיך את נציב השוויון להוציא צו נגישות כנגד מי שמפר את הוראות החוק, והוא מעניק לנציב סמכות להגיש תובענה ותביעה ישירה נגד נושא המשרה הבכיר ברשות ציבורית ש'סרחה'.²⁹ נושא המשרה הבכיר צריך להתארגן ולפעול בהתאם.

מינוי רכז נגישות: חוק השוויון מחייב כל ארגון המעסיק מעל 25 עובדים למנות מקרב עובדיו רכז נגישות (סעיף 19מב). תפקיד הרכז למסור מידע לציבור ולתת ייעוץ והדרכה בדבר חובותיו של השירות הציבורי. מובן מאליו שהרכז עצמו צריך להיות נגיש לציבור ולעובדי אותו השירות הציבורי.

נגישות שירותי שעת חירום: בשעת חירום העיריות מפעילות מנגנונים שונים לעזרת התושבים. לקחי מלחמת לבנון השנייה טרם הוטמעו בחקיקה. גם כך כולל חוק השוויון הוראות שונות בנוגע לנגישות שירותי שעת חירום. העיריות יצטרכו ללמוד את הדברים, ולהיערך בהתאם.³⁰ בשל כובד המטלה קבע המחוקק שמורשה נגישות יבחן את מבנה השירותים (החדשים) המוצעים וידווח על ממצאיו לשר הממונה. לצורך זה עומד לרשות העיריות פרק זמן של 11 שנים. לעזרת העיריות בנוגע לנגישות שירותי שעת חירום יבוא שר הביטחון.

נגישות תחבורה ציבורית ותעסוקה: כדי שהתחבורה הציבורית והתעסוקה יהיו נגישות לאנשים עם מוגבלות כחוק, עליהם להתנייד בנוחות, בביטחון ובחופשיות בדרכים (וברחובות). נגישות הדרכים היא חובה מיוחדת שיש לעיריות. ואכן, החוק קובע הוראות מפורשות בעניין זה ומטיל במפורש את האחריות לכך על מהנדס העירייה (בלשון חוק השוויון – הרשות המקומית).³¹ כדי לסייע מינה המחוקק את שר הפנים ואת שר התחבורה כאחראים לביצוע בתחום זה.

נגישות מערכת החינוך: כדי לסייע לעיריות להנגיש את מוסדות החינוך המוכרים שלומדים בהם תלמידים עם מוגבלות במסגרות משולבות, או שיש למי מהתלמידים שבהם הורה עם מוגבלות, יצר המחוקק מסלול לנגישות פרטנית.³² מסלול זה מאפשר לעירייה, בסיוע תקציבי ממשרד החינוך, לבצע התאמות לצרכים של יחידים ומיד, כדי שלא יצא שהמוסד שאליו הם קשורים ממתין 'בתור', ויש מי שמנוע בשל כך מלהשתתף בתקופת ההמתנה בפעולות המתרחשות בו. העיריות נדרשות לשיתוף פעולה ולהתארגנות מהירה.

העיריות כרשות רישוי: על פי חוק השוויון, חוק התכנון והבנייה וחוק רישוי עסקים, מוטל על המבקשים לבצע פעולות טעונות היתר במסגרתם לקבל אישור לצורת הבנייה או צורת מתן השירות ממורשה נגישות.³³ העיריות חייבות לדרוש את האישורים בנסיבות הקבועות בחוק. לנציבות יש סמכות מכוח החוק להטיל סנקציות על רשות רישוי שלא תמלא את תפקידה בקפדנות.³⁴

ההיערכות הקיימת לקראת הנגשת המרחב העירוני - ממצאי סקר (מדגמי)

קידום הנגישות נעשה בעיריות שונות תחת שמות שונים. לשם האחידות והנוחות נתתי את השם שנהוג בעיריית ירושלים - **'יחידת הנגישות'** - לכל ההתארגנויות מקדמות הנגישות בעיריות.

לקראת כתיבת דברים אלה נבדקו באופן מדגמי כמה מהנושאים שנוגעים להיערכות העיריות ליישום חוק השוויון, ואלה הם: - התארגנות המרכז לשלטון מקומי; מעורבות הדרג הפוליטי בעיריות; האצלת סמכות ואחריות מעשית לטיפול בנגישות; מבנה יחידת נגישות; דגם של יחידת נגישות שתדלנית לצד העירייה; מינוי רכז נגישות; הכשרת אנשי מקצוע בתוך העירייה; ביטוי משפטי בעבודת העיריות; מעורבות התושבים.

התארגנות המרכז לשלטון המקומי: מרכז השלטון המקומי הטיל על היחידה המוניציפלית לרכז את נושא הנגישות בשלטון המקומי. אחד מעובדי היחידה מונה לשמש כרכז נגישות, והוא הכתובת לפניות העיריות בנושאים שונים הנוגעים ליישום החקיקה הענפה בתחום זה. מחלקת ההדרכה של השלטון המקומי סייעה בקידום המודעות בתוך העיריות וקידום ההתמקצעות של נושאי משרות ובעלי תפקידים, וכבר בשנת 2002 היא התחילה לקיים קורסים להכשרת מתכננים בתחום נגישות לאנשים עם מוגבלות. אחרי ארבעה מחזורי למידה, ההכשרות נפסקו בשנת 2005 כשהתקבל תיקון מס' 2 לחוק (פרק הנגישות). מותר להניח שכאשר יוכרז על פתיחת הכשרות למורשי נגישות ולרכזי נגישות (כהגדרתם בחוק השוויון ובתקנותיו), יירתם לנושא מרכז השלטון המקומי וימשיך לסייע לעיריות להכשיר את עובדיהן ולמלא את המוטל עליהן בתחום נגישות המבנים התשתיות הסביבה והשירות.

מעורבות הדרג הפוליטי בעיריות: חבר מועצת עירייה שמקבל על עצמו 'תיק נגישות' מחזיק בדרך כלל גם בתיק רווחה. במקרים רבים הוא

עצמו אדם עם מוגבלות. בעיריות שבהן יש תיק נגישות במועצת העיר, יש גם הכרזה פומבית בדבר מחויבות העירייה לקידום השתלבותם של אנשים עם מוגבלות בחברה. מבחינה מעשית יש בעיריות כאלה תקציב מסוים לנגישות. מרבית העיריות נמצאות בשלבים שונים של הכנת תוכנית אב לנגישות, ברבות מביניהן יש לכך הד בפרסומים הרשמיים.

על מי מוטלת האחריות המעשית לטיפול בנגישות: המנכ"ל מאציל מסמכויותיו ל'יחידת נגישות', והיא פועלת מתוך אחד ממינהלי העירייה בשיתוף האחרים. דגמי הפעולה משתנים ממקום למקום. בהרבה עיריות, יחידת הנגישות פועלת מתוך מינהל שירותי קהילה. במקרים שבהם אין זה כך, השיוך הטבעי של יחידת הנגישות הוא למינהל שירותי הנדסה. כל אחד משני המצבים מעיד גם על הדגשים: בעיריות שבהן נושא הנגישות לאנשים עם מוגבלות מקודם מתוך המינהל המופקד על רווחת התושבים, יש מודעות גדולה לפעולות הסברה ויצירת מסגרות לפעילות בקהילה. בעיריות שבהן עיקר הנטל בקידום הנושא מוטל על כתפי מינהל ההנדסה, הכיוון הכללי הוא טכני ונוטה להתרכז בהסרת חסמי נגישות מהמרחב הפיזי. בעיריות אחדות בלבד פועלת יחידת הנגישות מתוך מחלקה בין אגפית - למשל המחלקה לתכנון אסטרטגי. במצב זה היא כפופה ישירות למנכ"ל העירייה.³⁵

מינוי רכזי נגישות: חוק השוויון מטיל על מי שאחראי להספקת שירות ציבורי ומעסיק 25 עובדים לפחות למנות מקרב עובדיו רכז נגישות.³⁶ הודות לעידוד של מרכז השלטון המקומי³⁷ מינו (עד למועד כתיבת שורות אלה) קרוב לשמונים מתוך מאתיים חמישים וארבע רשויות מקומיות 'רכז נגישות'. מודלי ההעסקה של רכזי הנגישות מגוונים: מינוי עובד מתוך המנגנון הממלא את התפקיד בנוסף למוטל עליו, ללא תוספת שכר; מינוי עובד מתוך המנגנון המקדיש לנושא הנגישות חלק משבוע העבודה שלו, בדרך כלל לא יותר ממחצית זמנו, תמורת שכר; קניית שירותי ריכוז נגישות מבחוץ, בדרך כלל בהיקף של 1/3 משרה לכל היותר; מינוי מתנדב, הוא עצמו אדם עם מוגבלות, לתפקיד ללא הגבלת שעות.

מבנה יחידת הנגישות: במרבית המקומות, היחידה כוללת רכז נגישות שהוא עובד העירייה ויועץ נגישות חיצוני. הרבה פעמים הרכז הוא עובד קהילתי הפועל מתוך מינהל שירותי קהילה, והיועץ החיצוני הוא אדריכל שעבר הכשרה בתכנון לאנשים עם מוגבלות. במקומות אחדים יועץ הנגישות הוא עובד מינהל ההנדסה שעבר הכשרה בתכנון נגישות לאנשים עם מוגבלות. בכמה עיריות³⁸ יש ליחידה רפרנטים במחלקות ובאגפים

השוניים, המסייעים לה בעבודתה ככל שנדרש. בחלק קטן יחסית של העיריות יש פורום עירוני לנגישות המתכנס באופן קבוע ומגבש אסטרטגיה לפעולה, עוקב אחרי הנעשה, ומניע תהליכים שונים שמטרתם קידום הנגישות של העיר לאנשים עם מוגבלות.

בכמה מקומות, יחידת הנגישות היא גוף שתדלן חוץ עירוני כמו 'קהילה נגישה' או ועדת נגישות שחבריה הם אנשים עם מוגבלות, או נציגי ארגונים ועמותות שנותנים שירותים לאנשים עם מוגבלות.

הרושם שקיבלתי הוא שמבנה יחידת הנגישות בעיריות השונות הוא תולדה של זמינות האנשים המוכנים לקחת על עצמם את הנטל והמחויבים לנושא, ולא פרי מחשבה מעמיקה של קובעי מדיניות התכנון והעבודה בעירייה.

הכשרת אנשי מקצוע בתוך העירייה:³⁹ שלושים וארבע עיריות הכשירו עד היום, בקורסים מוכרים, עובדים שלהן בתכנון נגישות לאנשים עם מוגבלות כדי שיוכלו לשמש כיועצי נגישות. כמה רשויות הכשירו מספר עובדים, אחרות רק אדם אחד או שניים. תנאי הכניסה לקורס היו השכלה קודמת במקצועות התכנון וההנדסה. בנוסף, הוכשרו בלמעלה מעשרה יישובים במרכז הארץ גם נציגי 'קהילה נגישה' בתחום נגישות, וקיבלו את התואר 'נאמן נגישות'.⁴⁰ בכמה עיריות הקימו יחידות הנגישות מסגרות למידה והשתלמות לעובדים, והכשירו אותם לשמש כ'מקדמי נגישות' מטעם האגפים והמחלקות שאליהם הם שייכים. בדרך כלל הכשירו את אנשי המקצוע מדרגי הביניים, אנשים העוסקים בתחזוקת מבנים ומרחב ציבורי פתוח או בתכנון ובקרה על בנייה של מרחב ציבורי. למיטב ידיעתי לא היו הכשרות בהיקף העולה על שעות בודדות לעובדי המינהלות העוסקות בחינוך, קהילה, רווחה, תרבות, חברה, ספורט וכיוצ"ב. למיטב ידיעתי לא היו גם הכשרות של יועצים משפטיים ומבקרי פנים.

ביטוי משפטי בעבודת העיריות: העיריות פועלות כרשות רישוי, כרשות חניה, וכרשות מפקחת על קיום הוראות דינים שונים ומגוונים.⁴¹ בעיריות רבות הושרש כבר הנוהג להטמיע בקרת תכנון ומעקב אחרי ביצוע בפועל של 'מרכיבי נגישות' בכל תכנון של מבני ציבור, תשתיות, וסביבה פתוחה. במקרים אחדים יועצי הנגישות החדשים נעשו מעורבים בתהליך יצירת מסכת תקנים וכללי עבודה שתורגמו בהמשך גם לתקנות. תרומה מיוחדת בשטח זה יש לעיריית תל אביב-יפו שמינתה 'בקר נגישות' כבר בשנת 1984.⁴² עם הזמן, שימש המודל שנבנה בעיריית

תל אביב־יפו עיריות נוספות. כל בקשה להיתר בנייה של בניין ציבורי, וכל בקשה לטפסים המעידים על סיום הבנייה, נבדקו גם ע"י מומחה לנגישות מבנים לאנשים עם מוגבלות כתנאי להשלמת התהליך הרשמי מול רשות הרישוי. בתחילה נעשתה כל הבקרה בתוך העיריות, ומטעמן. ככל שהתקדמה החקיקה, וככל שהוכשרו יותר אנשי מקצוע בתחום הנגישות, נוספו עיריות שכללו דרישה גורפת להמצאת אישור של 'ועץ נגישות' כתנאי להיתר בנייה או כתנאי להמצאת טופסי גמר בנייה. פשט הנוהג להעביר את האחריות אל המתכננים, בנוהל של רישוי עצמי. למעשה הקדימו העיריות את המאוחר, והפעילו מראש את הוראות פרק הנגישות בחוק השוויון בדבר 'מורשה נגישות מבנים תשתיות וסביבה', תואר המקנה למחזיק בו סמכויות נרחבות ביותר. (אורן ודגן, 2007).

בקרת תכנון וביצוע משלימה - כמה עיריות מפעילות תהליך בקרה דומה גם בנוגע לרישוי עסקים, לשינוי ייעוד של מבנים, לבקרה על תהליכי שדרוג ולתכנון מחדש של מערכות תחבורה ציבורית, רחובות, גנים ציבוריים, שטחים פתוחים, אתרי תיירות ומתחמים לשימור.

תדריך עירוני לנגישות - עיריות שיש בהן יחידת נגישות בעלת השפעה ומערכת תכנון עיר חזקה יחסית, עשו פעולות שונות שמטרתן יצירת קובץ הנחיות בנוגע לפרטי נגישות מחייבים לביצוע במרחב הציבורי שבתחומן. לרוב מדובר בפרטי ביצוע מחייבים במדרכה, לרבות בחירת חומרי גמר אחידים ופרטי תכנון וביצוע מחייבים במבני ציבור שבבעלות העירייה, כגון אביזרים בתאי שירותים לנכים.

תוכנית מתאר לנגישות - בעיריות אחדות הכינו תוכניות מתאר המשלימות חסרים קיימים בחקיקה, ושמטרתן יצירת כלים משפטיים שיאפשרו לעיריות ולציבור לייעל הליכי 'טיפול' בבקשות להיתר בנייה של מעליות או דרכי גישה נגישות בבתי מגורים. מהשיחות שערכתי לקראת כתיבת פרק זה, התרשמתי היא שבמרבית העיריות טרם התברר לאגפי התכנון וליחידות הנגישות הפוטנציאל הגלום בתוכנית מתאר עירונית לנגישות.

תוכנית אב לנגישות - לתוכנית אב אין מעמד סטטוטורי, אבל יש לה מעמד כמסמך בסיס להערכה תקציבית. בעשרים עיריות לפחות (ניתכן שיותר, המידע שבידי מקיף את המספר הזה) כבר מכינים תוכנית עבודה או תוכנית אב לנגישות. התהליך כולל עריכת סקר מקצועי של מצב המבנים, הרחובות והשטחים הפתוחים, ובחלק מהמקרים גם סקר שירותי

העירייה. במסגרת התוכנית נעשית הערכה תקציבית של עלות הנגשתם עד שיתאימו לדרישות פרק הנגישות בחוק השוויון. פיקוח על חניה - נושא שונה במקצת ולא פחות חשוב שקיבל תאוצה, הוא הקפדה על תקנות תעבורה וחוקי עזר עירוניים בדבר חניה של נכים וחניה של אחרים במקומות המיועדים לנכים.

זגם של יחידת נגישות שתדלנית, לצד העירייה: בכמה עיריות יחידת הנגישות היא למעשה 'הקהילה הנגישה'. היא זו המתווכת בין התושבים למחלקות ולאגפים השונים של העירייה ומציפה את הצורך במתן פתרונות נגישות במרחב הציבורי, היא זו המקדמת פעולות הסברה בתוך העירייה ובקרב הציבור הרחב, היא זו המקימה מסגרות שונות שמטרתן השתלבות של אנשים עם מוגבלות בחיי העיר. והיא זו שדוחפת את העירייה לפעול כמתחייב מהוראות חוק השוויון, ולקדם תוכנית אב לנגישות.

מעורבות התושבים: במקרים שבהם 'נאמני הנגישות' פועלים ביישובים שיש בהם גם 'יועצי נגישות' בוגרי קורסים וגם חבר מועצה המגלה נכונות לפעול לקידום הנגישות ביישוב, נוצרת תשתית מקצועית טובה לעבודה. ואכן, בעיריות אלה מוגשם במידה זו או אחרת החזון של השתתפות הציבור בתהליכי קבלת החלטות.

סיכום

לכבוד טכס החתימה של מדינת ישראל על האמנה הבינלאומית לקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות, פרסם ביום 30/3/07 עיתון 'העיר/כל העיר' כתבה שהשתרעה על פני ארבעה עמודים תחת הכותרת: 'על תבונה ונגישות' (זיו, 2007). בקריאה ראשונה עולה מהכתבה תמונה קשה על מצב הנגישות בירושלים. אין די חניה במקומות תיור ובילוי מבוקשים; אין גישה לחלק מרחובות העיר ברכב נכה; אין בריכות שחיה ציבוריות נגישות, למעט אחת שגם בה הותקן מנוף כניסה למים רק לאחרונה ובלחץ אנשים עם מוגבלות; במוזיאון ישראל ובמקומות דומים, המעליות שהותקנו אינן פועלות ולאיש כנראה לא אכפת; עבודות הבנייה במרכז העיר משבשות לחלוטין את יכולתם של אנשים עם מוגבלות לנוע בטוחה באותם הרחובות; המחלקה לרישוי עסקים פועלת מתוך מבנה לא נגיש, ואנשים עם מוגבלות אינם יכולים לקבל בה את השירות כפי שהוא ניתן לבעלי עסקים אחרים בעיר; אגף התנועה לא עושה דבר כדי לטפל בבעיות

בטיחות קשות הנגרמות מכך שנכים נאלצים להידחק בקושי על מדרכות משובשות ובין מכוניות חונות לצד כבישים דו־סטריים צרים מהכיל – הבטיחות בדרכים קשה במיוחד לדיירים של בית אחד ברח' שמעוני שיש בו כמה וכמה דירות של אנשים עם מוגבלות חמורה; חברי מועצה שאכפת להם, פונים לאחרים בשאלות ללא תוצאות; חלק גדול ממיזמי הנגישות בעיר, נעשים בזכות מאמצי הציבור ומכספי תרומות [ולא כפועל יוצא של מאמצי העירייה...].

ובכל זאת, פרסום הכתבה מעיד שלאנשים עם מוגבלות יש גישה פתוחה לתקשורת כתובה ואלקטרונית; הם מסוגלים למלא בכתבה העוסקת בנגישות ארבעה עמודים בעיתון בעל תפוצה גבוהה. אנשים עם מוגבלות מודעים לזכויותיהם, הם מאורגנים, יש להם גישה ישירה לחברי מועצת העיר, ויש להם יכולת מעשית לגייס כסף והשפעה ולבצע מיזמי נגישות. הם צורכים שירותי מסחר, תרבות, מרחב ציבורי פתוח. אנשים עם מוגבלות חמורה גרים בקהילה, יוצאים מבתם מעשה יום־ביומו. והם מסוגלים לגרום לדובר העירייה להקשיב להם.

פרק זה ניסה להראות את המורכבות של תפקיד העיריות ביחס ליישום חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות התשנ"ח-1998 והדינים שלצדו. על העיריות לעמוד בקצב שקבע החוק ולהנגיש את המרחב הציבורי שבאחריותן ובעלותן הישירה, לצד הקמת מערכת בקרת תכנון וביצוע יעילה לצורך הנגשת המרחב הציבורי שאינו בבעלותן. המודעות הגוברת של החברה האזרחית לזכויות אנשים עם מוגבלות מביאה לפתחן של העיריות דרישות וציפיות גזורות מעולמות תוכן חדשים, ועליהן להיערך לטיפול בהן. אנשי המקצוע והדרג הפוליטי צריכים להפנים את דפוסי החשיבה החדשים ולהקצות משאבים מתקציב העיריות לנושא החדש.

נדמה לי שלמרות הכול אפשר לסיים את הפרק בנימה אופטימית. בהרבה מאד עיריות בישראל יש כבר מודעות לחקיקה החדשה, וקיימת מודעות לצורך בהנגשה. כאשר ההנגשה לא כרוכה בהוצאה כספית, העיריות מגלות נכונות לקבל על עצמן את התפקיד. כך, היום מקפידים יותר מאי פעם שהבנייה החדשה תעלה בקנה אחד עם הוראות כל דין. ברבות הזמן, אני מאמינה שהכמות תהפוך למסה קריטית שיש איתה איכות. המרחב הציבורי בערים ילך וייעשה נגיש לאנשים עם מוגבלות.

רשימת המקורות

אורן, ד' ודגן, נ' (2007). המהפכה החקיקתית בתחום הנגישות, בתוך ד' פלדמן, י"ד להב וש' חיימוביץ' (עורכים), **נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21**. ירושלים: לשכת הפרסום הממשלתית.

הימן, ב' (2003). שיתוף הציבור בתכנון: היבטים משפטיים. בתוך א' צ'רצ'מן וא' סדן (עורכות), **השתתפות. הדרך שלך להשפיע**, (עמ' 56-81). תל אביב: סדרת קו אדום, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

זולפן, י' (2001). **המנהל הקהילתי, מסמך רקע לדיון בנושא**. מוגש לוועדת הפנים ואיכות הסביבה. ירושלים: הכנסת, מרכז מחקר ומידע.

זיו, א' (2007). על תבונה ונגישות. **העיר/כל העיר (בירושלים)**, 11492: 118-122.

עיר נגישה ואנשים עם מוגבלות בה, יום עיון בנושא נגישות בשלטון המקומי לכבוד יום הזכויות הבינלאומי לאנשים עם מוגבלות, 3 בדצמבר 2003. י"ד להב (עורכת). ירושלים: נציבות שוויון לאנשים עם מוגבלות משרד המשפטים; מרכז השלטון המקומי; עיריית הרצליה.

פלדמן, ד' בן משה, א' (2006). **אנשים עם מוגבלות בישראל**, ירושלים: הוצאת משרד המשפטים.

פרייזלר, צ"ה והבלין, ש' (עורכים), (2005). **דיני עירויות, ערוך לפי נושאים עם ארבעה מפתחות**, ירושלים: הוצאת כתובים.

קליין-זאבי, נ' (2003). **מסמך רקע לדיון לרגל היום הבין-לאומי לזכויות אנשים עם מוגבלות: השירות שנותן השלטון המקומי לאנשים עם מוגבלות, מוגש לוועדת הפנים ואיכות הסביבה**. ירושלים: הכנסת, מרכז מחקר ומידע.

הערות

1 אוחר ב-10 באפריל 2007 מאתר: www.local.co.il/golan-galil/3879/articles.htm
את תרשומת הראיונות שערך גבי גזית במסגרת תוכניתו 'הכול דיבורים' עם המשפחה ועם ראש עיריית כרמיאל - עדי אלדר המשמש גם כיו"ר המרכז לשלטון מקומי - אפשר לקרוא בכתובת: (אוחר כנ"ל)

- www.aisrael.org/Index.asp?ArticleID=6731&CategoryID=623&Page=6
- 2 מקור: יחידת הנגישות, עיריית תל אביב.
- 3 מתוך דיווח של יחידת הנגישות של עיריית ירושלים, אוזר ב-3/4/07 מ:
www.jerusalem.muni.il/muni/agafim/negishut.htm
- 4 מקור: ד"ר אסתר בנטור, רכות יחידת הנגישות בעיריית חיפה.
- 5 פקודת העיריות (נוסח חדש) תשכ"ד-1964 עומדת לדיון. במקומה תלויה הצעת חוק חלופית, 'חוק העיריות' תשס"ז-2007, שהונחה על שולחן הכנסת במרס 2007. והיה והיא תעבור בקריאה שלישית, יתבטלו הרשויות המקומיות ובמקומן יהיו רק עיריות. יישובים שיש בהם פחות תושבים ממה שהחוק החדש יגדיר בעבור עירייה יסתפחו לגדולים מהם, ויוכלו לשמור על מידה של הגדרה עצמית בדרכים שהחוק מציע.
- 6 לדוגמה: סביר להניח שגם הנציב ימצא שאפשר להפחית בדרישות הנגישות במקרה של טיילת חומות העיר העתיקה בירושלים, אפילו שמדובר בנכס עירוני הפתוח לציבור.
- 7 בעת כתיבת שורות אלה תהליך התקינה לא הגיע לידי סיום מלא. עוד על תקנות ותקני הנגישות בפרקים שכתבו לספר זה צביה אדמון, דן אורן ונטע דגן, בלהה ברג, נורית הולצינגר, שמואל חיימוביץ', ערן טמיר ודינה פלדמן.
- 8 נציבות שוויון לאנשים עם מוגבלות, משרד המשפטים. הנציבות הוקמה מכוח חוק השוויון, ותפקידה העיקרי הוא לפעול ליישום. עוד על תפקיד הנציבות ראו בפרק שכתבה בלהה ברג לספר זה. וכן ראו: סעיף 19 מג בחוק השוויון.
- 9 עוד על תולדות הבקרה על נגישות בעיריית תל אביב-יפו ראו בפרק של שמואל חיימוביץ' בספר זה.
- 10 אני מניחה שבמהלך השנים גם החוק הזה יעבור שינויים ברוח חוק השוויון, וקבוצת הקריטריונים שתעמוד בבסיס ההכרזה על אדם כפסול-דין תלך ותצטמצם עד שתכלול מספר מזערי של מצבים ומאפיינים.
- 11 הצעת חוק העיריות התשס"ז-2007. פורסמה ב: רשומות, הצעות חוק, הממשלה, 292, (19 במרס 2007).
- 12 תושב כהגדרתו בחוק מרשם האוכלוסין, תשכ"ה-1965.
- 13 פלדמן ובן-משה (2006) כותבים שאנשים עם מוגבלות חמורה מהווים כ-10% מכלל הציבור, ו-19% מהציבור אומרים שהם מטפלים באנשים עם מוגבלות. גודל משק בית ממוצע עומד על 3.1 נפשות. נתונים אלה מאששים את מסקנתי שבערך 10% ממשקי הבית בישראל מתגורר אדם עם מוגבלות חמורה, כי בשני המקרים מגיעים לממוצע של 2 מטפלים באדם אחד, כשהוא חלק ממשק בית ממוצע.
- 14 הכוונה לאנשים עם מוגבלות בניידות שהוכרו ככאלה ע"י משרד הבריאות, משרד הביטחון או המוסד לביטוח לאומי.
- 15 מקור: שוקי שדה ממשרד התחבורה, נרשם בפרוטוקול מס' 55 מועדת העבודה הרווחה והבריאות, (25.07.2006), הכנסת. אוזר ב-9 באפריל 2007 מ:
www.knesset.gov.il/protocols/data/html/avoda/2006-07-25-02.html
- 16 מקור: דוח שהוכן בעבור המשרד לאיכות הסביבה על ידי פארטו הנדסה בע"מ, ספטמבר 2003. אוזר ב-9 באפריל 2007 מ:

- www.sviva.gov.il/bin/en.jsp?enPage=BlankPage&enDisplay=view&enDispWho=Object&enDispWho=Articals^l2958&enZone=car_pollution
- 17 מקור: מתוכי דירות ו'מחירון דירות'.
- 18 ד"ר אורי היימן, מחלקת תכנון ומחקר, מינהל שירותי קהילה. הסוקר השתמש בנתונים קיימים ממאגר העירייה, ולכן חסרים בסקר נתונים על תושבים עם מוגבלות שלא פנו לעירייה לקבל ממנה שירות או הנחה בתשלומי ארונה בשל מוגבלותם.
- 19 תקנות חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, (נגישות ...) תשס"ז-2007. התקנות מפורקות לחמש קבוצות: נגישות השירות, נגישות מבנה ציבורי קיים, נגישות שטח ציבורי שמחוץ למבנה, נגישות אתרים ושטחים פתוחים, נגישות רחובות. כל התקנות נמצאות בשלבי הכנה שונים, חלקן כבר הוגשו לוועדת הכנסת.
- 20 חוק השוויון, פרק ו', סעיף 26 - ועדה מייעצת.
- 21 'קהילה נגישה' היא מיזם ארצי של חברת המתנ"סים בשיתוף העיריות ואחרים, ומטרתו היא קידום השתלבות של אנשים עם מוגבלות בקהילה. ראו בכתובת האתר: www.matnachim.co.il
- 22 שם, וגם בחוברת 'עיר נגישה ואנשים עם מוגבלות בה' שהפיקה נציבות השוויון בעקבות כנס 2003. פרטי החוברת המלאה ברשימת הקריאה. בכנס עיר בטוחה עיר נגישה, מרס 2007, לא הוציאו חוברת סיכום. הציגו שם את הנעשה בתחומי הערים תל אביב-יפו, ירושלים, רעננה והוד השרון.
- 23 פקודת העיריות (נוסח חדש), תשכ"ד-1964, (נוסח משולב 2005), פרק 6, סעי' 43-48.
- 24 חוק התכנון והבנייה תשכ"ה-1965, (בהמשך חוק התכנון והבנייה), סעיף 100 בחוק התכנון והבנייה מפרט מי הם הזכאים להגיש התנגדות לתכנית. ההתנגדות היא לתכנית מתאר מחוזית או מקומית או לתכנית מפורטת שהופקדו. בסעיף קטן (3) - 'גוף ציבורי או מקצועי שאושר לכך בדרך כלל על ידי שר הפנים בצו ברשומות, ושיש עניין ציבורי בתכנית'.
- 25 סימן ג' 19ח.
- 26 סימן ד', 19יב(ג).
- 27 סימן ה, 19 יג, 19 יד.
- 28 סעיף 19נב.
- 29 חוק השוויון, סעיף 19מג, צו נגישות. עוד בעניין זה ראו בפרק שכתבה בלה ברק לספר זה.
- 30 סעיף 19מ.
- 31 סעיף 19לט - נגישות דרכים.
- 32 סעיף 19לד.
- 33 ועוד בנושא זה, ראו בפרקים שכתבו בלה ברק ושמואל חיימוביץ' לספר זה.
- 34 החוק אינו מכיל הוראות נוספות בעניין זה, וכך יצא שהבקרה על מידת ההתאמה של בניה מוצעת לתקנות הנגישות הופרטה למעשה לגמרי.
- 35 לדעת, הבית הטבעי ליחידת הנגישות הוא המקום שבו עוסקת העירייה בתכנון אסטרטגי ובבניית תוכניות עבודה רב שנתיות, שכן תפקידה העיקרי של היחידה

- לדעתי הוא הטמעת נושא הנגישות בפעולות העירייה השוטפות ובפעולות הפיתוח המיוחדות.
- 36 חוק השוויון, פרק ה1, סימן י"א, סעיף 19מב.
- 37 חוזר מנכ"ל מס' 443 אפריל-מאי 2006.
- 38 בעריות אלה נשלחו בעלי תפקידים רלוונטיים מכמה מחלקות ואגפים להכשרה מקצועית בנגישות.
- 39 אני עצמי ריכזתי את מרבית תוכניות ההכשרה של מרכז השלטון המקומי, ואת כל התוכניות הרשמיות להכשרת נאמני נגישות. ריכזתי גם את תוכנית ההכשרה הפנימית בעיריית ירושלים ובעיריית רמת גן. בעריות נוספות נתתי הרצאות אורח. כמו כן, הייתי שותפה להכנת ימי עיון והרציתי בחלקם. לצורך עריכת הסקר ניצלתי את היכרותי האישית עם בוגרי הקורסים השונים.
- 40 במהלך שנת 2007 יוכשרו נאמני נגישות נוספים, בארבעה מחזורי למידה: שניים מהם בצפון הארץ, ושניים בדרומה.
- 41 פקודת העיריות, (נוסח חדש), תשכ"ד-1964.
- 42 ראו הרחבה בפרק שכתב אדר' ש' חיימוביץ' לספר זה.

חופש התנועה של אנשים עם מוגבלות

עודד רוט

חופש התנועה בעידן הרכב המנועי

'חופש התנועה' במובן הרחב הוא החירות של כל אדם לממש רצון לנוע מכל יעד לכל מחוז חפץ בכל זמן שבו יחפוץ.¹ השופט מ' חשין הסביר: 'זמה היא זכותם של הרבים ושל היחיד ברשות הרבים? זכותם היא להלך ברשות הרבים, לנסוע במקום שיועד לנסיעה, לנוע בדרכים ובשדות. על דרך הכלל קרויה זכות זו: חירות התנועה או חופש התנועה... חופש התנועה הוא אפוא, החופש שקנינו להלך על רגלינו ברשות הרבים, לרכוב על האתון או לנסוע במכונית במקומות שיועדו לכך...'²

מכשירי התנועה המנועיים בעידן המודרני הקנו משמעות חדשה למובן המסורתי של חופש התנועה. הרכב המנועי הפך לאמצעי תחבורה נפוץ ובר-השגה לרבים ובכוחו להניע את האוחזים בו בייחודיות, בזמינות, במהירות, בגמישות ובנוחות, על פני מרחבים ומרחקים. בדרך כלל התנועה החופשית אינה מטרה בפני עצמה, אלא אמצעי להשגת מגוון מטרות ויצירת הזדמנויות מגוונות. עוצמתו של הרכב המנועי בהגשמת חופש תנועה הפכה אותו לא רק לאמצעי המדשן קרקע של הזדמנויות, אלא לאמצעי חיוני לתנועה שמטרותיה בסיסיות כמו השגת קורת גג, מזון, פרנסה, רפואה, השכלה וחיי חברה, או מטרות רווחה והעשרה של ידע, תרבות, סקרנות והגשמה עצמית. כבר לפני יותר משלושים שנה ביטא השופט ברנזון את חיוניותו של הרכב הפרטי: '...השימוש בכלי רכב פרטי הולך ונעשה יותר ויותר אמצעי חיוני לקיום הכלכלה והמשק ולסיפוק צרכים חברתיים ותרבותיים של הכלל והפרט...'³ בימינו הניידות באמצעות רכב מנועי בכלל ורכב פרטי בפרט אינה מותרות, אלא תנאי המתחייב מאורחות החיים ומשימושי קרקע מבוזרים.

שימושי קרקע הולמי תחבורה פרטית

שימושי קרקע רבים התאימו עצמם לניידות ולזמינותו של הרכב, והימצאותו האיזה פיתוח קרקעות זולות, מפוזרות ומרוחקות יחסית ממרכזי יישוב צפופים. הרכב הפרטי השפיע בין השאר על פריסתם

והתפשטותם של פרברי מגורים, מוקדי תעסוקה, מרכזים מסחריים, מחסני סחורות מוזלות, מוקדי בידור וחוויה וגני אירועים, שאליהם מוצמדים מגרשי חניה רחבים. התחבורה הציבורית המסורתית מתקשה להתחרות ברכב הפרטי ולהדביק את זמינותו לבעליו בכל עת ואת כושרו לנוע למגוון מקומות במרחב. שידרת התחבורה הציבורית בישראל פועלת בדרך כלל לפי דגם מיושן של קווי תחבורה המבוססים על תנועת רכבות או אוטובוסים מרובי נוסעים, הנעים בתדירות מוגבלת על מסלולים יצוקים, שאינם בהכרח הקצרים או המהירים למשתמשים. כך נוצרה מציאות שבה התחבורה הציבורית מתקשה לשמש חלופת ניידות זמינה לרכב הפרטי, מתקשה לשרת שימושי קרקע מפוזרים ומותירה את הנסמכים עליה בנחיתות מעשית מובהקת לעומת משתמשי הרכב הפרטי. בנייר עמדה שפורסם על ידי פרופסור רוברט סרברו נכתב:

Older Americans might seem like natural candidates for public transport services, however the spread out nature of many U.S. cityscapes compels many to drive. For widows and widowers, automobility is essential to avoid the social isolation all too often encountered in a spread-out, single-use landscape.⁴

המציאות האמריקנית שבה נכתבו הדברים שונה במידה רבה מהמציאות בישראל. במרחבי השטח העצומים של ארצות הברית נפוצה כמאה שנה מסורת של שימוש ברכב מנועי פרטי בד בבד עם תרבות של פרבור שהואצה מאז סיום מלחמת העולם השנייה. עם זאת דפוס יחסי הגומלין בין הרכב הפרטי לבין שימושי הקרקע במדינת ישראל ניכר וברור, ומעיד על פרבור זוחל של ריכוזי היישובים בישראל.⁵

ציבור מוגבלי חופש תנועה

קיימת הסכמה חברתית להשתמש במנגנונים של שלילה או צמצום חופש תנועה של חוטאים ופושעים כאמצעי ענישה,⁶ וקיימת הסכמה להשתמש בשלילת רישיון נהיגה כאמצעי ענישה לעברייני תנועה או לכאלו שרכב שימש בידם לביצוע עברה.⁷ מלבד העבריינים קיימות קבוצות אוכלוסייה מגוונות ונכבדות של אזרחים הגונים, שומרי חוק, חרוצים ומועילים לחברה, אשר זוכים לדרגות נמוכות של חופש תנועה ללא כל הצדקה.

מטרת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998 הייתה להשוות את זכותם של בעלי מוגבלות להשתתף בשוויון בכל תחומי החיים, בעצמאות, בכבוד ותוך מיצוי יכולתם.⁸ החוק מגדיר 'אדם עם מוגבלות - אדם עם לקות פיזית, נפשית או שכלית לרבות קוגניטיבית, קבועה או זמנית, אשר בשלה מוגבל תפקודו באופן מהותי בתחום אחד או יותר מתחומי החיים העיקריים'. תנועתו של אדם היא אחד מתחומי החיים החשובים, המשותפים לכלל הבריות. כאמור לעיל, מרבית האנשים בימינו אינם נעים באמצעות אתונות ופרדות, אלא באמצעות כלי רכב מנועיים; תנועת הרגליים הטבעית אינה מספקת. קיימת אפוא חשיבות רבה לקיומו של חופש תנועה מלא ושוויוני לכלל האזרחים, בפרט לאלו שנבצר מהם או קשה להם ללכת או לנוע בכלי התחבורה המקובלים. ציבור מוגבלי חופש התנועה הטבעית והמנועית כולל מגוון קבוצות אוכלוסייה:

אנשים שכושר הליכתם הטבעי נפגם חלקית או לחלוטין ממגוון סיבות - קבוצה זו מצומצמת יחסית לכלל האוכלוסייה והיא כוללת מוגבלים עם מגוון מאפיינים: הזקוקים לליווי, הנעה או הסעה על ידי אחרים; הנעים באופן עצמאי בעזרת אמצעי עזר, כמו תותבות, קביים או כסאות גלגלים; המסוגלים לגשת בעצמאות לרכב פרטי ולנהוג בו בעזרת מגוון עזרים; המסוגלים לגשת לרכב פרטי אך אינם כשירים או רשאים לנהוג בו; היכולים לגשת לכלי תחבורה ציבורית נגישים בעצמאות או בסיוע מוגבל בשלבי מעבר כמו עלייה וירידה מהרכב.

אנשים שאינם כשירים לנהוג ברכב מנועי - קבוצה זו רחבה הרבה יותר מהקבוצה הראשונה והיא כוללת בין השאר צעירים שטרם הגיעו לגיל שבו הם זכאים לקבל רישיון נהיגה,⁹ חולים במגוון מחלות,¹⁰ נפגעי תאונות שמצבם הגופני או הנפשי מגביל אותם לנהוג, אלו המתקשים בפיתוח מיומנויות נהיגה עיוניות או מעשיות ואלו שרישיון הנהיגה נשלל מהם. לקבוצה רחבה זו אין מכנה משותף אופייני ייחודי, אצל חלקה המגבלות זמניות ואצל חלקה קבועות, אצל חלקה המגבלות מולדות ואצל חלקה נסיבות החיים גרמו למגבלות. קבוצה הטרופית זו הנעדרת מניע רגשי אחיד אינה מתאחדת במטרה להשפיע על סדר היום הציבורי ולזכות באמצעי נידות העומדים לרשות אלו הכשירים לנהוג או באמצעי נידות קרובים להם. חלק מקבוצה זו נעדר מודעות למגבלות הניידות היחסיות שלו, וחלק אחר מסגל אורח חיים נייח ומפצה עצמו על מגבלות ניידותו במגוון דרכים.

לפי פרסומי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה¹¹ מספר הנהגים המורשים לנהוג ברכב מנועי בישראל הגיע בסוף שנת 2005 ל-3,116,000 מתוך קרוב ל-6,956,600 נפשות. 40% מהמורשים לנהוג, כלומר כ-1,246,000 הם נשים, אף שחלקם באוכלוסייה הוא קצת יותר מ-50%. 6.7% מהמורשים לנהוג, כלומר כ-209,000 הם בני 65 ומעלה, אף שחלקם באוכלוסייה קרוב ל-10%. במבט על חצי הכוס הריקה של נתונים אלה, קרוב ל-3.8 מיליון תושבים בישראל חסרי רישיון נהיגה, בהם יותר מ-2.27 מיליון נשים ויותר מ-486 אלף תושבים שגילם מעל 65 שנים. אוכלוסיית ישראל צפויה להזדקן בשנים הבאות בקצב מוגבר,¹² וחלק נכבד מהמשפחות שבראשן עומד קשיש אינן זוכות לחופש תנועה באמצעות תחבורה פרטית.

יותר ויותר מבני הדורות העתידיים להתבגר הורגלו לנהיגה עצמית ופגעי בריאות המתרחשים עם הגיל פוגעים בכשירותם לנהוג. למי שהורגל לנהיגה עצמאית ברכב, לא קל הוויתור על תחבורה פרטית - שלילת הניידות קשה, שינוי הרגלי חיים בגיל מבוגר מכביד; הוויתור על הנהיגה נחשב הודאה בירידת כושר גופני או מנטלי והוא עלול לפגוע בדימוי ובכבוד העצמי; אנשים שהורגלו לתנועה נוחה ועצמאית ברכב פרטי מתקשים להחליפו בתחבורה ציבורית.

חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998, בפרט סעיף 5 המגדיר 'אדם עם מוגבלות', מלמד כי החוק כוון לקבוצה רחבה של אנשים הסובלים ממגוון מוגבלויות, אך עיון מעמיק בשאלת התייחסותו של המחוקק לבעיית חופש התנועה של אנשים עם מוגבלות מצביע על כך כי המחוקק ראה בעיני רוחו קבוצת בעלי מוגבלות מסוימת וזווית צרה של מגבלות על חופש התנועה. כמה סעיפים בחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות מעוררים תחושה כי המחוקק התייחס בעיקר לבעיות ה'נגישות' של נכים הנעים על כיסאות גלגלים, משל החוק כיוון דעתו לסמל המופיע בתמרורי הנגישות ובסמל הנגישות הבינלאומי, המתווים מתאר של אדם רכוב על כיסא גלגלים, ולפיכך לקבוצה מצומצמת - בין 2% ל-4% מהאוכלוסייה.¹³ תחושה זו מתחדדת כפי שיפורט להלן משום שבכל הנוגע לחופש התנועה, החוק מדגיש את עניין ה'נגישות', אך כמעט ואינו מתייחס לשאלת ה'ניידות'.

הנגישות והניידות של אנשים עם מוגבלות

הנגישות היא היכולת להגיע מנקודת יציאה ליעד ללא נתק במסלול התנועה, והניידות היא היכולת לנוע ביעילות מנקודת יציאה ליעד. המבנים הפיזיים מעשה ידי אדם ערוכים בדרך כלל לתנועת הולכי רגל או כלי רכב, ואדם הנע על כיסא גלגלים עלול לגלות כי מחסום, מדרגה, תעלה, חריץ או מרווח במסלול הילוכו מהווים מכשולים הפוגעים בכושר נגישותו ליעדו. מגוון אמצעי התחבורה, הטבעיים ומעשי ידי אדם, מקנים אפשרויות לנוע במגוון אמצעים ורמות ניידות, כמו הליכה רגלית על מדרכות, רכיבה על בעלי חיים, רכיבת אופניים על שבילים ייעודיים, נסיעה בכלי רכב על כבישים, או נסיעה ברכבות על מסילות. כפי שפורט לעיל, לשימושים בולטים רבים אמצעי הניידות היעיל ביותר למשתמש הוא הרכב הפרטי הצמוד אליו.

סעיף 19ב. לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998, שכותרתו 'הזכות לנגישות - עיקרון יסודי', קובע: 'אדם עם מוגבלות זכאי לנגישות למקום ציבורי ולשירות ציבורי'. פרק ה' של החוק קובע הסדרים מפורטים בנושאי נגישות למקומות ציבוריים, לדרכים ולתחבורה ציבורית, ונוספים עליו הסדרים בחקיקת משנה ובהם תקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (הסדרת נגישות לשירותי תחבורה ציבורית), התשס"ג-2003. התייחסותו המפורטת של המחוקק לסוגיית ה'נגישות' הפכה אותה לחי הנושא את עצמו' עד כי בית המשפט קבע: 'הזכות לנגישות (למקום או שירות ציבוריים) היא זכות יסודית ובסיסית, הקיימת לאדם עם מוגבלות. **מדובר בזכות עצמאית, הקיימת ללא כל תלות בזכות יסוד אחרת כנגזרת ממנה (כגון חופש התנועה או הזכות לכבוד)**'.¹⁴ (ההדגשה אינה במקור - ע"ר).

מאמר זה טוען כי אין להוציא את ה'נגישות' ממרחב 'חופש התנועה' ושוויון ההזדמנויות' שבו היא מרחפת, וכי הנחת כובד המשקל על ה'נגישות' תוך התעלמות מאחותה ה'ניידות' עלולה ליצור חוסר איזון שיפגע בחופש התנועה של אנשים עם מוגבלות כך שהצער יעלה על התועלת. החששות הן, שיקובעו מבנים ומנגנונים יעילים בנגישות וחסרי יעילות בניידות, או שעל מזבח ה'נגישות' תוקרב ההזדמנות השווה של בעלי מוגבלות לנייד עצמם באמצעים יעילים. הדגש על ה'נגישות' עלול לנתב את בעלי המוגבלות למעבר על גשרים המובילים מקרקע נוחה

לאזורים 'בוציים' של ניידות לקויה, ומאמצעי ניידות עצמאיים ויעילים לאמצעים פחות יעילים המגבירים תלות באחרים.

הדין הישראלי אינו אדיש לשאלת ה'ניידות' והוא מגלה אליה רגישות במיוחד אצל אנשים עם מוגבלות בתנועה, שעבורם יעילות התנועה חשובה יותר מאשר עבור אחרים. רגישות לצורכי ניידות של בעלי מוגבלות באמצעות תחבורה אישית, יעילה, זמינה וייחודית, עולה מפסיקת פיצויי נזיקין של בתי המשפט עבור ראש הנזק 'ניידות',¹⁵ ומ'קצבת ניידות' שמשלם המוסד לביטוח לאומי בנסיבות מסוימות.¹⁶ גמלת ניידות בשיעורים מוגדרים ניתנת לפי רשימת ליקויים מוגדרת למי שנקבעו להם אחוזי מוגבלות בניידות על ידי ועדה רפואית של משרד הבריאות. לגמלה כמה מרכיבים המיועדים לסייע ל'מוגבל בניידות' לרכוש ולממן הוצאות אחזקה ושימוש ברכב פרטי עצמאי, או ברכב הנהוג על ידי מי שסייע לו. הגמלה כוללת קצבאות השתתפות בהוצאות רכב שוטפות והלוואות עומדות לסיוע ברכישת רכב, מענקים למימון מסי הרכישה, מענקים למימון רכישה והתקנה של אבזרים לסיוע בנהיגה ובנגישות לכלי הרכב, סיוע במתקן הרמה ומימון לימוד נהיגה. מוגבלים בניידות זכאים לתווי חניה מיוחדים המזכים אותם לחנות במקומות חניה ייעודיים ובמקומות מיוחדים הנגישים למקומות ציבוריים.¹⁷

הרגישות שמגלים בתי משפט הפוסקים פיצויים עבור ראש הנזק 'ניידות', וזו העולה מגמלת הניידות שמשלם המוסד לביטוח לאומי, אינה מהווה פתרון כולל ושוויוני לאנשים עם מוגבלות לנהוג ברכב פרטי. בתי המשפט מספקים פתרונות רק למוגבלים בניידות שנפגעו ממעשה נזיקין שגרם למוגבלות והגישו תביעה שהסתיימה בפסק דין המצווה על פיצוי שהוא בבחינת 'החזרת המצב לקדמותו'. המוסד לביטוח לאומי משלם גמלאות ניידות לציבור מוגדר משום שהגדרת המוגבלים בניידות מתייחסת בעיקר לפגועי רגליים, ובקשה לקבלת קצבת ניידות ניתן להגיש לכל היותר עד לגיל הפרישה - 65. על פי פרסומי המוסד לביטוח לאומי המספר הממוצע של מקבלי קצבת ניידות עולה מדי חודש והגיע לכ-24,000 איש בחודש בשנת 2004,¹⁸ אך זהו מספר זניח יחסית למוגבלים בשימוש ברכב פרטי כאמצעי ניידות ממגוון סיבות.

גם חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות אינו אדיש לגמרי לנושא הניידות באמצעות רכב אישי. סעיף 19ט. לחוק קובע:

'תקנות נגישות לעניין מקום ציבורי: (א) לעניין מקומות ציבוריים קיימים ומקומות ציבוריים שאינם בניינים, שהוקמו לאחר המועד הקובע,

יקבע שר המשפטים הוראות בדבר התאמות הנגישות הנדרשות, בין בדרך כלל ובין לסוגי מקומות, כדי לאפשר לאדם עם מוגבלות, נגישות במקום באופן סביר בהתחשב בתקן ישראלי; תקנות לפי פסקה זו יכללו, בין השאר, הוראות בדבר - (1) הנגשת צמתים, מדרכות, גשרים, מנהרות ומעברים אחרים בשטח המקום הציבורי ולרבות הנגשת המעברים ממקומות החניה כאמור בפסקה (2); (2) הקצאת מקומות חניה לאנשים עם מוגבלות, מכלל מקומות החניה הקיימים או המתוכננים, לפי העניין, בשטח המקום הציבורי.

סעיף זה מצביע על כך שהחוק נוסח בניסיון לפתור את בעיותיו של אדם עם מוגבלות הנדרש לנוע בין מקום חניה ייחודי המוקצה לו לבין המקום הציבורי שאליו הוא צריך לגשת, אך אין התייחסות לשאלות כמו: כיצד אנשים עם מוגבלות יגיעו למקומות חניה מיוחדים? האם יש לכל בעלי המוגבלויות הזדמנות שווה לניידות ברכב פרטי? כיצד יגיע אדם עם מוגבלות מביתו למקום הציבורי אם הוא מוגבל לנהוג?

חוסר מודעות להבחנה בין צרכי הנגישות לבין צרכי הניידות של אנשים עם מוגבלות צף ועלה סמוך לבחירות לכנסת שהתקיימו ביום 28.3.06. במסגרת כתבה עיתונאית שעסקה בנושא קבל דובר ארגון הסיוע 'יד שרה' על כך שהמדינה אינה מסכימה להשתתף בסיוע כספי להפעלת מיניבוסים מיוחדים לשירות אנשים עם מוגבלות: 'חבל שהמדינה דואגת רק לקלפיות נגישות לנכים, אך לא דואגת שכל הנכים יוכלו להגיע לקלפיות. ניתן היה לממן את ההסעה לנכים, לפחות ביום הבחירות'.¹⁹

רשת תחבורה ציבורית אישית

את הרגישות לצרכי הניידות של אנשים עם מוגבלות בסביבה מודרנית ניתן לפתור באמצעות כלי רכב פרטיים המותאמים למגוון מוגבלויות, או באמצעות תחבורה ציבורית השואפת לספק פתרונות ניידות אישיים, זולים וזמינים הפרוסים על רשתות מרחביות ולא על מסדרונות. תחבורה כזו יכולה להתבסס על מוניות ומיניבוסים לנסיעות משותפות (Paratransit) הקרובים ליתרונותיו של הרכב הפרטי, ובעתיד אולי על מערכות מתקדמות: PRT – Personal Rapid Transit.

אחד המומחים הבולטים התומכים בקידום שירותי ה-Paratransit הוא פרופסור רוברט סרברו מאוניברסיטת ברקלי בקליפורניה,²⁰ הסבור כי לשירותי המיניבוסים והמוניות המשותפות פוטנציאל גבוה לספק

ניידות מהותית ויתרונות סביבתיים במשיכת חלק גדול ממשתמשי התחבורה הפרטית לחלופה תחרותית במחיר וביעילות, שבכוחה לספק ניידות גמישה מדלת לדלת. את טיעונו מוכיח סרברו בדוגמאות מכמה מדינות בדרום-מזרח אסיה, בדרום-אמריקה ובאפריקה שבהן חלק מהותי משוק התחבורה הציבורי מופעל על ידי מיניבוסים ומוניות, ובניסויים שנערכו בסוף 1970 ותחילת 1980 בערים סיאטל, סן דייגו ואינדיאנופוליס בארצות הברית. לטענתו שירותי ה-Paratransit הוגבלו בארצות הברית באמצעי חקיקה מגוונים שהחניקו אותם, תמכו בפיתוח אוטובוסים ורכבות ודחקו את ה-Paratransit להספקת פתרונות בגומחות מוגבלות. שירותי המיניבוסים והמוניות בארצות הברית נותנים מענה לגומחות בשוק התחבורה הציבורית ובהן הסעות מיוחדות של קשישים, של בעלי מוגבלויות, או הסעות האוספות ומפזרות נוסעים לשדות תעופה ותחנות רכבת או אוטובוס מרכזיות.

סעיף 19א. לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, העוסק בהסדרת נגישות לשירותי תחבורה ציבורית מגדיר במיוחד את המונח 'שירותי תחבורה ציבורית': 'אוטובוסים בקווים עירוניים, רכבות, תובלה אווירית ואניות, המיועדים לציבור'. לא במקרה השמיט הסעיף את שירותי המוניות ושירותי האוטובוסים בקווים בין-עירוניים. השלמת הנגישות באמצעי תחבורה אלו היא גזרה הדורשת השקעות כספיות וזמן התארגנות והיערכות ממושך, ולכן קובע החוק כי סוגיות אלו יוסדרו בעתיד בחקיקת משנה. סעיף 19ג. לחוק קובע:

'נוסף על האמור בסעיפים קטנים (א) עד (ג), שר התחבורה בהתייעצות עם הנציבות ועם ארגונים העוסקים בקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות, בהתאם לעקרונות היסוד של חוק זה, ובאישור ועדת העבודה הרווחה והבריאות של הכנסת יתקין תקנות בעניין - שיעורי הנחה מאגרה שתינתן למקבל רישיון להפעלת מונית, שיפעיל מונית המותאמת להסעתם של אנשים עם מוגבלות, לרבות תנאים וכללים למתן ההנחה ושיעורי הנחה שונים בהתחשב, בין השאר, בסוגי ההתאמות המותקנות במונית, או בהיקף האוכלוסייה של האנשים עם מוגבלות שהמונית צפויה לשרת'.

הנוסח 'בהתחשב, בין השאר... בהיקף האוכלוסייה של האנשים עם מוגבלות שהמונית צפויה לשרת' ניתן לפרשנות גמישה. כמפורט לעיל פרשנות רחבה יכולה לכלול ציבור של קרוב ל-3.8 מיליון איש חסרי

רישיון נהיגה, ופרשנות מצמצמת תתייחס לציבור מוגבל של כ-25,000 איש בלבד, בעלי מגבלות תנועה רגלית מוגדרות. בהקשר הניידות בכלל, וניידות של אנשים עם מוגבלות בפרט, לשירותי מוניות או מיניבוסים מיוחדים יתרונות מהותיים רבים. למי שמוגבל בהפעלה עצמית של רכב אישי, שירותים אלה הם בדרך כלל אמצעי התחבורה הציבורית היחיד ואלה תכונותיהם:

- רגישות גבוהה לרצונו של הנוסע ביחס לזמינות הנסיעה, למסלול נסיעתו ולמועדי נסיעתו.
- יכולת לקחת נוסע מפתח ביתו למחוז חפצו ובחזרה.
- רגישות גבוהה ללוח הזמנים האישי של הנוסע ולא ללוח זמנים שהוא פשרה בין היתרונות הכלכליים של מערכת התחבורה הציבורית לבין מקבצי ביקושים מצד ציבור רחב של נוסעים.
- זמינות בשעות הלילה, בשבתות ובחגים.
- הנוסע אינו נדרש לבצע מעברים בין מגוון אמצעי תחבורה.
- הנוסע יכול לבקש מהנהג לבצע שרשרת משימות ולהמתין לנוסע עד לסיומם של כמה שלבים.²¹
- הנוסע יכול להעמיס ולפרוק מטען אישי בתא מטען מיוחד, מבלי שהוא חש אי־נוחות על כך שהוא מעכב נוסעים רבים אחרים.
- הנוסע יכול לשמור על פרטיותו, מבלי להתערב בתוך קהל רב.
- הנוסע אינו חש אי־נוחות על כך שתגובותיו האטיות בשעת העלייה או הירידה מעכבות ציבור נוסעים גדול.
- הנוסע יכול לשמור על כבודו גם כאשר הוא מבקש להתבודד מהסביבה משום היותו חולה, עייף, מדוכדך, מדיף ריח רע, מקרין חזות לא נעימה וכיוצא בכך, מבלי לצער אחרים ומבלי להרגיש נעלב או לחוש תגובות עולבות מנוסעים אחרים.

סממן להבדל המהותי בין התחבורה האישית והזמינה לתחבורת המסדרונות המשותפת עולה מתקנות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (הסדרת נגישות לשירותי תחבורה ציבורית), התשס"ג-2003, בכל הנוגע לתחבורת רכבות. תקנות אלו קובעות מגוון חובות הנוגעות לנגישות הנסיעה ברכבת, בהן חובה להפעיל קרונות רכבת נגישים או מתקני הרמה של אדם הנע בכיסא גלגלים. אך תקנה 24 לתקנות אלו קובעת כי ב'תחנת רכבת נגישה' יופעל מתקן הרמה לבקשת אדם עם מוגבלות לאחר שהודיע למוקד השירות של הרכבת על מועד נסיעתו ויעדה 24 שעות מראש

(לאחר ארבע שנים מיום תחילת התקנות 12 שעות מראש), ותקנה 25 קובעת כי לאדם הנע בכיסא גלגלים ולעיוור יישמר מקום ישיבה בקרון נגיש אם הודיע על מועד נסיעתו מראש ומוקד השירות אישר כי יש מקום פנוי. אין ספק כי מאחורי התקנות עומדות כוונות טובות, אך בפועל הן מעגנות נורמות מכבידות, המטריחות את הנוסע בעל המוגבלות להודיע מראש זמן רב לפני נסיעתו, נותנות תחושה כי הוא מעמסה על חברת הרכבת, ומעל הכול מונעות ממנו נסיעות רכבת ספונטניות. גם קווי האוטובוס העירוניים אינם מספקים מענה ראוי משום שלא בכל הקווים ולא בכל עת מופעלים אוטובוסים נגישים. הסבת כל האוטובוסים לנגישים יקרה ומיותרת, והסבת חלק מהאוטובוסים לא תענה לצורכי הניידות האמיתיים של בעלי מוגבלות, תחייב אותם להתפשר עם קווי נסיעות וזמנים מוגבלים, או להמר על בואו של אוטובוס נגיש, והיא תהיה מס שפתיים הקובע נורמות נגישות מוגבלות, אך לא יעילות ולא שימושיות.

התחבורה הציבורית האישית לעומת התחבורה הציבורית מרובת הנוסעים

המגמה הרווחת במדינת ישראל בעשורים האחרונים היא לעודד הקמת שתי מערכות תחבורה קוטביות. לא תמיד מערכות אלו משלימות זו את זו, ולעתים הן מנסות לדחוק זו את רגליה של זו, עד כדי פגיעה בעניינו של הציבור:

- בקוטב אחד מושקעים מקורות נכבדים בתשתיות כבישים, מחלפים ומקומות חניה, ובשימושי קרקע מבוזרים המקיימים היזון חוזר עם הרכב הפרטי ומעודדים את רכישתו.
- בקוטב שני מושקעים מקורות עתק בתשתיות של רכבות כבדות וקלות ובתמיכה בשירותי אוטובוסים, בין השאר בניסיון לעודד שימושי קרקע מכונסים הסמוכים למסדרונות הנסיעה של מערכות אלו.

לשני הקטבים יתרונות וחסרונות המחליפים זה את זה. עידוד הפצת הרכב הפרטי מגביר את חופש התנועה, את כושר הניידות, את פיזור שימושי הקרקע ואת השוויון החברתי על פי החזון הישן 'מכונית לכל פועל', אך הוא מגביר נזקים וסכנות, כמו נזקי תאונות דרכים, גודש בדרכים, פקקים ופגיעה בסביבה ובטבע. עידוד התחבורה הציבורית

המכונסת ומרובת הנוסעים מקטין גודש ופקקים על הכבישים, מנסה לצמצם את טביעת הרגל ההרסנית של ריבוי כלי רכב פרטיים על הקרקע, הסביבה והטבע, אך הוא דורש ויתורים על חופש תנועה וניידות, על זמן הנסיעה הכולל של הנוסעים מדלת לדלת, על היעילות הכלכלית עבור הנוסעים ועל מגוון שימושי קרקע מבוזרים.

הקטבים יוצרים מצב שבו מערכות התחבורה הציבורית מתקשות להסיט נוסעים מכלי הרכב הפרטיים לתחבורה הציבורית, אינן מצליחות לפנות נתיבי תנועה החסומים בכלי רכב חונים, אינן מצליחות לצמצם זיהום אוויר ולכן גם אינן מצליחות להגדיל את נתח השוק שלהן ולשפר את יעילותן הכלכלית. התוצאה המתקבלת היא שמערכות התחבורה הציבורית המסורתיות מחזקות את מעמדן כפתרונות קשיחים לחסרי כושר נהיגה או לחסרי אמצעים כלכליים. הפתרונות הקוטביים מבדלים את מעמדם של משתמשי התחבורה הציבורית ממעמד משתמשי הרכב הפרטי ודוחקים אותם לשולי החברה.

את האתגרים העומדים בפני מקבלי ההחלטות בנושאי תחבורה סיכם פרופסור סרברו:²²

An immense challenge faced by the U.S. transportation decision-makers is how to pursue the balanced agenda of mobility, accessibility, sustainability, and livability in light of these protracted, complicating trends.

בתווך שבין הפתרונות הקוטביים יכולה התחבורה הציבורית האישית לספק פשרה מוצלחת. פריסה רחבה ותמיכה ציבורית בתחבורה הציבורית האישית עשויה להיות הפתרון שימשוך נוסעים מהתחבורה הפרטית לתחבורה הציבורית, מרצון ולא באילוץ. משיכה כזו עשויה להקטין את כמות כלי הרכב החונים בשולי הדרכים ולגרום להפיכתם לנתיבי תנועה נוספים. תחבורה ציבורית מושכת תגרום להמרת המחיר החברתי, הסביבתי והכלכלי מהשקעות בחינונים להשקעות בפתרונות ניידות יעילים, אישיים ובני תחרות לרכב הפרטי. התחבורה הציבורית האישית עושה שימוש בכלי רכב קטנים יחסית לאלו המשמשים את מערכות הסעת הרבים, ולכן כושר התמרון שלה גבוה יותר וניתן לשבץ את כלי הרכב על רשת התחבורה בגמישות רבה יותר משיבוצם של כלי הרכב המגושמים.

סיכום

ניתן לסכם את שנאמר בדוגמה מוחשית. לראובן מוגבלות בהליכה ממושכת, הוא נע בעצמאות על כיסא גלגלים אך אינו מחזיק רכב פרטי, אין לו רישיון נהיגה ואין לו קרוב המסוגל להסיעו. ראובן מבקש לנסוע מביתו שבמרכז תל אביב לחברו הגר בכרמל שבחיפה באמצעות תחבורה ציבורית. מכיוון שאין תחבורת אוטובוסים בין-עירונית נגישה, יהיה עליו לתכנן נסיעה ברכבת. כדי שהרכבת תיערך להסיע אותו עליו להודיע על כוונותיו 24 שעות מראש. כדי להגיע מביתו לתחנת הרכבת בתל אביב, ומתחנת הרכבת בחיפה להדר הכרמל, עליו לייחל כי קווי האוטובוס הציבוריים הנמצאים במסלולו כוללים אוטובוסים נגישים וכי אלו יהיו זמינים בדיוק כאשר הוא יגיע לתחנות האוטובוס. דרך החתחתים שיצטרך ראובן לעבור נראית קשה - פילוס הדרך במעברים הנגישים בין מגוון אמצעי התחבורה, ההסתברות שיגיעו אוטובוסים נגישים וזמינים לפי מסלול נסיעתו ובעיתוי המדויק, והתיאום מראש עם הרכבת הופכים את הנסיעה ללא מעשית. המצב היה אחר לחלוטין אילו ניתן היה לבצע את הנסיעה במחיר סביר באמצעות מונית מיוחדת שתנייד את ראובן מדלת ביתו לדלת חברו, ללא מעברים, ללא תיאומים מורכבים, ללא המתנה לכמה אמצעי תחבורה וללא נטילת הימור שיגיעו אוטובוסים נגישים בזמן ובמקום המתאים.

חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות הצעיד קדימה את פתרון בעיות חופש התנועה של אנשים עם מוגבלות, ובפרט את בעיות הנגישות של אנשים עם מוגבלות, והעלה את המודעות לנושא, אך הוא טעון השלמה, בפרט בכל הקשור בצורכי הניידות של אנשים עם מוגבלות.

הערות

1 חופש התנועה במובן הרחב אינו מוגדר במפורש בחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, ס"ח, תשנ"ב, עמ' 150. החוק מגן על חופש התנועה במובן הצר בסעיף 5 הקובע: 'אין נוטלים ואין מגבילים את חירותו של אדם במאסר, במעצר, בהסגרה או בכל דרך אחרת'. חופש התנועה במובן הרחב עשוי להיגזר מההגנה על כבודו של אדם המעוגנת בסעיפים 2 ו-4 של החוק, ולהיות מוסק מחופש התנועה אל ישראל וממנה המעוגן בסעיף 6 לחוק.

2 ראה בג"ץ 5016/96 **ליאור חורב נ' שר התחבורה**, עמ' 147.

3 ע"פ 217/68 **יזראמקס בע"מ נ' מדינת ישראל**, פ"ד כ"ב (2) עמ' 343, בעמ' 363.

- 4 Coping with Complexity in America's Urban Transport Sector / Robert Certero, Professor, Department of City and Regional Planning University of California, Berkeley. Paper prepared for the 2nd International Conference on the Future of Urban Transport, Goteborg, Sweden, September 2003.
- 5 ראה, מ' הנסון, **מדיניות תחבורה וסביבה, לאן אנו נעים?**, 2004, בהוצאת מרכז השל והוצאת בבל, עמ' 27-32, וכן ע' רוזין, **תמורות בשוליים העירוניים-כפריים במטרופולין תל אביב**, (ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות), 1996.
- 6 סעיף 5 לחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, שכותרתו 'חירות אישית' קובע: 'אין נוטלים ואין מגבילים את חירותו של אדם במאסר, במעצר, בהסגרה או בכל דרך אחרת'. סימן ב', לפרק ו' לחוק העונשין, תשל"ז-1977 מפרט את אופן השימוש בעונש המאסר, וסימן ג' מפרט את אופן השימוש ב'מאסר על תנאי' כאמצעי ענישה והרתעה.
- 7 הפרק השישי לפקודת התעבורה (נוסח חדש) עוסק בעונש של שלילת רישיון נהיגה. סעיף 35 לפקודת התעבורה קובע: 'הורשע אדם בעבירת תעבורה או בעבירה לפי חוק אחר הכרוכה בנהיגה ברכב, רשאי בית המשפט שהרשיעו, או שנתן, גם אם לא הרשיעו, צו שירות לפי סימן ד'1 לפרק ו' לחוק העונשין, התשל"ז-1977 (להלן - צו שירות), או צו מבחן לפי פקודת המבחן [נוסח חדש], התשכ"ט-1969 (להלן - צו מבחן), נוסף על כל עונש אחר במקומו, לפסול אותו מלקבל או מלהחזיק רישיון נהיגה, לצמיתות או לתקופה מסוימת או עד שיתמלאו התנאים שקבע בית המשפט ולחייבו לקבל הדרכה בנהיגה נכונה כפי שקבע שר התחבורה באישור ועדת הכלכלה של הכנסת; לענין סעיף זה, רואים צו שירות או צו מבחן כעונש אחר אף אם ניתן ללא הרשעה'.
- 8 ראו סעיפים 1 ו-2 לחוק.
- 9 סעיף 12 לפקודת התעבורה קובע: 'לא יינתן רישיון נהיגה לאדם שלא מלאו לו שמונה עשרה שנה, אלא ששר התחבורה רשאי בתקנות, להתיר, בתנאים או ללא תנאי, לתן רישיון נהיגה בסוגים מסוימים של כלי רכב מנועיים למי שמלאו לו שש עשרה שנה...!'
- 10 סעיף 12.ב. לפקודת התעבורה מטיל על רופא המאבחן מחלה שעלולה לסכן את הנהג או אחרים לדווח על המחלה לרשות רפואית מוסמכת, שתודיע על כך לרשות הרישוי ובסמכותה להמליץ על ביטול או התליית רישיון נהיגה. תקנה 13(ב) לתקנות התעבורה מחייבת בעל רישיון שהתגלו אצלו מחלת לב או מגבלות במערכת העצבים, העצמות, הראייה או השמיעה להודיע על כך מיד במכתב רשום לרשות הרישוי.
- 11 הודעה לעיתונות שפורסמה על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ביום 26.3.2006
www1.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=200627063
- 12 על פי השנתון הסטטיסטי היוצא לאור מטעם משאב - מאגר מידע ארצי לתכנון בתחום הזקנה של מאיירס-ג'וינט מכון ברוקדייל ואשל. <http://brookdale1.pionet.com/files/PDF/60m-chapter1.pdf>. הדוח מציין כי חלק גדול מאוכלוסיית הקשישים חי מתחת לקו העוני.

- 13 כך עולה למשל מסעיף 19יב(ה)(1) לחוק, הקובע: 'מי שעיסוקו בהשכרת רכב מנועי פרטי, שבבעלותו או בהחזקתו 100 כלי רכב לפחות, יחזיק לפחות שני כלי רכב, המותאמים לנהיגה בידי אדם עם מוגבלות, ולפחות שני כלי רכב נוספים, המותאמים להסעתו של אדם עם מוגבלות'.
- 14 ת"א (ירושלים) 9582/99 מרים ליבני ואח' נ' שבו סלים ואח', תקדין של 2005 (2), עמ' 6844, בעמ' 6856.
- 15 ראה למשל ע"א 61/89 מדינת ישראל נ' שלום אייגר (קטין), פ"ד מ"ה (1) עמ' 580, עמ' 594-596, ת"א 823/95 אליהו מסיקה נ' וינקו דולנס, פדאור (לא פורסם) 06 (2) 295, עמ' 6-7, ת"א 394/98 אלטאויל אמיר נ' נחמיאס ברוך, פדאור (לא פורסם) 06 (3) 391, עמ' 8, ת"א 7036/99 בולוטין ארנון נ' הדר חברה לביטוח בע"מ, פדאור (לא פורסם) 06 (2) 208, עמ' 15-16, ת"א 644/00 אור ציון סעדה נ' מנורה חברה לביטוח בע"מ, פדאור (לא פורסם) 06 (2) 63, עמ' 9, ת"א 75135/01 זאורוב טטיאנה נ' ניסימוב רפאל, פדאור (לא פורסם) 06 (2) 877, עמ' 4-5, ת"א 51302/03 פורים עמי נ' אזולאי רועי, פדאור (לא פורסם) 06 (2) 866, עמ' 5, ע"א 11183/04 ציונה דלאל נ' לייזי אליעזר קינן, פדאור (לא פורסם) 06 (4) 515, עמ' 2.
- 16 'גמלת ניידות' או 'קצבת ניידות' משולמת על ידי המוסד לביטוח לאומי מכוח סעיף 9 לחוק הביטוח הלאומי [נוסח משולב] התשנ"ה-1995, בהתאם להסכם בין משרד האוצר לבין המוסד לביטוח לאומי שאושר על ידי ועדת העבודה והרווחה של הכנסת, והיא ניתנת לפגועי רגליים המוגבלים בניידות. ההסכם נערך ביום 1.6.1977 ופורסם ב"פ תשל"ז, עמ' 1813. נוסף על כך נקבעו הוראות משלימות בתקנות הביטוח הלאומי (מענק מיוחד וקצבה מיוחדת לנכים) התשכ"ה-1965, ובתקנות הביטוח הלאומי (ביטוח נכות) (מתן שירותים מיוחדים) התשל"ט-1978. מידע שימושי בנוגע לקצבאות מופיע באתר האינטרנט של המוסד לביטוח לאומי:
www.btl.gov.il/btl_indx.asp?name=naiad_type=g
- 17 חוק חניה לנכים, תשנ"ד-1993.
- 18 www.btl.gov.il/btl_indx.asp?name=naiad_type=g
- 19 www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3232316,00.html
- 20 פרופ' סרברו פרסם כמה מאמרים העוסקים בנושא וכן ספר: Paratransit in America, Redefining Mass Transportation, by Robert Cervero, Praeger Press, 1997
- 21 למשל, לצאת ממקום עבודה, לאסוף ילד מגן ילדים, לערוך קנייה במכולת ולהגיע עם הכבודה הביתה.
- 22 Coping with Complexity in America's Urban Transport Sector / Robert Cervero, Professor, Department of City and Regional Planning University of California, Berkeley. Paper prepared for the 2nd International Conference on the Future of Urban Transport, Goteborg, Sweden, September 2003.

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, חיימוביץ'

שער רביעי: נגישות והזכות לשיקום

השיקום כתפיסת עולם רב-ממדית: נגישות לשירותי שיקום רפואיים וחברתיים

חיים רינג, ענת שילנסקי

מבוא

בימי כתיבת פרק זה אנו מצויים במלחמה מול ארגון טרור, החיזבאללה. אוכלוסיית צפון הארץ מתפנה בחלקה אל המרכז, לאחר חיים בצל ספיגת מטחי קטיושות וטילים יום-יום, באינטנסיביות ובלא הבחנה.

'מגזר' האנשים עם מוגבלות החיים בצפון הארץ אינו זוכה לפתרונות ראויים לצרכיו בשעת חירום, כשהצורך בפינוי עומד בראש סדר העדיפויות. גם צרכים כמו מקלטים נגישים, והשגת מזון וציוד חיוני נענים בחלקיות ובצמצום.¹ שירותי הרפואה לוקים בחסר, ובמהלך הלחימה חלקם אף נפסקו לאוכלוסייה ה'בריאה' וחסרו כליל לאוכלוסיית האנשים עם מוגבלות.

אנשים עם מוגבלות המנסים לאתר בכוחות עצמם מקום מקלט במרכז הארץ ובדרומה, נתקלים בקושי למצוא מקומות מותאמים לכיסאות גלגלים ולצרכים נוספים. אל המוקד הטלפוני שפתחנו בבי"ח לוינשטיין בתקופת המלחמה מגיעות יום יום פניות רבות של אנשים עם מגוון מוגבלויות, המבקשים ייעוץ שיקומי. הם פונים בשאלות תפקודיות הנובעות מן המצב, לצד צרכים בסיסיים כגון אלה שהוזכרו לעיל ואשר גורמים ממסדיים אינם מספקים. הרושם הוא כי אנשים עם מוגבלות נדחקים אל השוליים ונשארים מאחור וכי לא קיימת הבנה לצורכיהם המיוחדים בקרב נציגי המשרדים הממשלתיים הרלוונטיים. את עיקר העשייה מבצעים הארגונים הוולונטריים ולא המדינה.

תמונת המצב המתגלה בשעת חירום מאפשרת ללמוד על הנעשה בימים שאינם ימי מלחמה, ועל סוגיית הנגישות בכלל. 'נושא הנגישות בישראל מוזנח באופן בולט' (ארגון 'בזכות'),² בנגישות למבנים ציבוריים ובתחומי נגישות אחרים. הנגישות לשיקום היא נגזרת של הנגישות בהיבט הרחב שלה. כל מה שנכתב בפרק זה על הנגישות לשיקום רלוונטי לתחומי נגישות אחרים, כגון הנגישות לבריאות, למידע, לתקשורת (לרבות תקשורת אלקטרונית), לתעסוקה ולתחבורה. ולהפך, כל מה שקשור לסוגי הנגישות האחרים מקרין על הנגישות לשיקום בישראל.

המצב המשפטי בארץ (חקיקה ופסיקה) באשר לנגישות של אנשים עם מוגבלות מתקדם יותר מהמצב שבו מצויים הדברים בפועל: 'הזכות לנגישות (למקום או שירות ציבוריים) היא זכות יסודית ובסיסית, הקיימת לאדם עם מוגבלות. מדובר בזכות עצמאית, הקיימת ללא כל תלות בזכות יסוד אחרת' (פס"ד לבני ואחרים נגד סלים ואחרים, 2005).³ חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התשנ"ח-1998) ופרק הנגישות שנוסף אליו במרס 2005 משמשים בסיס להשתלבות מלאה של האדם עם מוגבלות בכל מישורי החיים. כאמור, קיים פער ניכר בין החקיקה לבין יישומה בחיי היום-יום בחברה הישראלית. עם זאת, החקיקה והפסיקה הנלווית לה הן כמגדלור המאיר את הדרך שיש להלך בה כדי לקדם את זכויות האנשים עם מוגבלות. הזכות לשיקום והנגישות אליו הם ערוץ אחד מני רבים שבאמצעותו ניתן לבחון את יישום רוח חוק השוויון. ההנחה הבסיסית היא שמידת יכולתו של אדם עם מוגבלות להשתתף בשוויון בכל פעילויות החיים תלויה במידת האיזון שבין חומרת מחלתו או פגיעתו (מולדת או נרכשת), לבין ההצלחה או הכישלון של התהליך השיקומי, שניתן בבת אחת או בשלבים, לפי הצרכים. כל דבר שיגרום לחוסר איזון לרעת האדם יפגע בזכות הבסיסית שלו או שלה להשתתפות (participation), לפי המושגים החדשים של ארגון הבריאות העולמי (WHO, 2001).

הזכות לשיקום

הזכות לשיקום מופיעה בחוק ביטוח בריאות ממלכתי (התשנ"ד-1994), במניין תחומי השירותים הבריאותיים שהאזרח זכאי להם (בסעיף 6א). ככלל, אפשר לראות את הזכות לשיקום כנובעת מהזכות לבריאות מחד גיסא, ומאידך גיסא - כנובעת מהזכויות החברתיות כולן. בריאות, על פי הגדרת ארגון הבריאות העולמי (WHO), אינה היעדר מחלה בלבד אלא רווחה (well being) בשלושה מישורים בסיסיים: פיזי, מנטלי וחברתי (Larson, 1999).⁴ הזכות לבריאות מוכרת כאחת מהזכויות החברתיות המרכזיות, בשל זיקתה הישירה לעצם קיום החיים. כאשר דנים בזכות לבריאות כזכות אדם, הכוונה לעקרונות האלה (ברסטל-גינת, 2004):⁵

1. קיומם של שירותי בריאות
2. אספקת שירותי הבריאות על בסיס צורך
3. נגישות שירותי הבריאות לכלל האוכלוסייה הזכאית

4. הקצאת משאבים צודקת
5. הבטחת תנאים נאותים לחיים בריאים
6. מימוש הזכות לבריאות מתוך שמירה והקפדה על זכויות אדם רלוונטיות אחרות

כל העקרונות רלוונטיים לזכות לשיקום, בוודאי כשמדובר בשיקום המתבצע בתחום המערכות הרפואיות, שיקום שהופיע בהגדרות 'שיקום רפואי'. התבוננות רחבה יותר במושג 'שיקום' (כפי שמופיעה בנספח ההגדרות), מחברת את המושג לכלל זכויות האדם החברתיות: תחת קטגוריה זו מאוגדות כל הזכויות שיישומן דורש השקעת משאבים חברתיים, ובהן: הזכות לחינוך, לבריאות, לקיום בכבוד ועוד. מתוך הצעת חוק יסוד: זכויות חברתיות:⁶

לכל תושב הזכות לסיפוק צרכיו הבסיסיים לשם קיום בכבוד אנושי, ובכלל זה בתחומי העבודה, השכר ותנאי העבודה, בתחומי ההשכלה, הלימוד והחינוך ובתחומי הבריאות, הדיור והרווחה החברתית; זכות זו תמומש או תוסדר בידי רשויות השלטון בחוק או לפי חוק. 'לכל תושב' - לרבות אנשים עם מוגבלות הזקוקים להתאמות או להסדרים מיוחדים כדי לממש את זכויותיהם החברתיות.

חוק הזכויות החברתיות טרם נחקק אמנם, אך אין מחלוקת באשר לקיומן של הזכויות הללו. למעשה, מודל מדינת הרווחה מניח את קיומן. המחלוקת היא בשאלה עד כמה יש ליישם את הזכויות הללו בלי שתפגענה זכויות אחרות של אנשים אחרים. לכן, בשל ההכרה בזכות לשיקום בחוק ביטוח הבריאות הממלכתי, ונוכח מקומה המרכזי של הזכות לבריאות - אין ספק בקיום הזכות לשיקום, בהיבט הרחב שלה, גם כלפי כל אזרח וגם כלפי כלל ההיבטים הנלווים המופיעים בהגדרת ה'שיקום' שבה בחרנו.

שיקום רפואי ושיקום חברתי - האומנם ישויות שונות?

מעיון בספרות העוסקת באנשים עם מוגבלות ניתן להבחין לכאורה בשני עולמות תוכן, ולרוב עוסק כל מחבר רק באחד מהם: כיוון אחד כולל את כל הנוגע לאשפוזם השיקומי של אנשים לאחר מחלות או אירועים טראומטיים, או לשיקומם בקהילה. ספרות זו עוסקת במגוון היבטים

רפואיים או פרא-רפואיים בנוגע למשתקמים הסובלים מהשלכות של מחלות, כמו אירוע מוחי, מחלות ועיוותים מולדים, גופניים, תחושתיים, שכליים או נפשיים, טרשת נפוצה, סוכרת ומחלות כלי דם, ומפגיעות טראומטיות חיצוניות כמו נפילות, שברים, חבלות מוחיות, קטיעות רגל, פציעות מורכבות בתאונת דרכים וכו'. מוקד העניין בספרות זו, בהיותה משקפת את המציאות במסגרת הרפואית, הוא שיפור תפקודו של המשתקם והפחתת המוגבלות למינימום: 'מאמצי הצוות השיקומי מופנים למעשה למטרה גדולה אחת: להחזיר את הנכה לזרם החיים הקודם שלו, למרות הפגיעה או הנכות ולהיות עצמאי בביצוע רוב פעולות היומיום' (עורי, 2004). לכיוון זה נהוג לקרוא 'שיקום רפואי', ואכן הרפואה, מטבע הדברים, היא המקצוע הדומיננטי בו.

כיוון אחר של כתיבה דן בשילוב האדם עם המוגבלות בחברה, על מכלול ההיבטים הכרוכים בכך, והוא קשור בעיקר באנשים עם מוגבלות מלידה או מגיל ילדות (עם דגש על אנשים עם לקויות שמשרד הרווחה אחראי לשיקומן, כמו עיוורון, פיגור ואוטיזם, לצד אנשים עם מוגבלות נפשית). לכאן משתייכים השיקום המקצועי, השתלבות במקומות עבודה, מסגרות דיור בקהילה, שירותי פנאי וכדומה. לא אחת מוזכר כיוון זה תחת הכותרת 'שיקום חברתי', כפי שמופיע בפרק זה בחלק מההגדרות והמקצוע הדומיננטי העוסק בו הוא עבודה סוציאלית.

משתמע כי יש שני סוגי שיקום: על פי סיווג המגבלה או לפי זווית הראייה. החלוקה הזו מעלה שאלות מספר. למשל, האם אדם שעבר קטיעת רגל בעקבות תאונת דרכים או מחלה אינו זקוק לשילוב מחדש בחברה? האם אינו זקוק לשיקום תעסוקתי? לפעילות פנאי? והאם אדם עם לקות ראייה אינו זקוק לשיקום תפקודי? כלומר, האם אדם שמתאים להגדרה 'שיקום רפואי' ומקבל טיפול במסגרת רפואית כזו או אחרת אינו זכאי לשיקום חברתי? ולהפך, האם אדם שמוגדר זקוק לשיקום חברתי אינו זקוק למאפיינים מסוימים של השיקום הרפואי? התשובה חיובית: אנשים משני המסלולים זקוקים למענה משני הסוגים, משני מרכיבי השיקום. ואם מדובר בשני חלקים של ישות אחת ('שיקום'), לפי ההגדרה המופיעה (בנספח), מה ההיגיון להפרידם זה מזה? הרי חלקים מהשיקום החברתי מתחילים להתבצע בשלב שהמשתקם נמצא במערכת השיקומית הרפואית, ולאחר שובו לקהילה הוא ממשיך בשיקום רפואי, וכך בד בבד לכל אורך הדרך.

לדעתנו, אם כן, אין מקום להפריד בין שני מרכיבי השיקום. בכל נקודה על פני התהליך שעובר המשתקם הוא זקוק להשקעה שתקדם אותו הן מבחינה תפקודית הן מבחינה שילובית. שיקום רפואי בלבד עקר וחסר ערך אם המשתקם נותר סגור בביתו, בלא קשרים חברתיים ובלא תעסוקה. במצב כזה, גם הישגי השיקום הרפואי ילכו ויפחתו, כיוון שמרכיב המצוקה הנפשית משפיע רבות. שילוב חברתי בלא השיקום הרפואי ימנע מהאדם למצות את יכולותיו ולהגיע לדרגת עצמאות מיטבית. תוצר הלוואי - מצב התלות - ישפיע לשלילה על איכות החיים, ואיכות החיים היא מרכיב מרכזי בשיקום ובתוצאותיו.

בפועל יש הפרדה, והיא מקשה על הנגישות לשיקום כוללני, מלא ומתואם. מי שמסיים את הפרק הרפואי אינו ממשיך את מהלך השיקום החברתי ברצף. לעתים הוא משתלב בפרק מהשיקום החברתי (כגון שיקום מקצועי) במועד מאוחר יותר, ובמקרים רבים אף לא זה. תהליך השיקום נקטע באיבו או בראשיתו. כדי ליצור רצף, צריך לבנות רשת של תיאומים בין נציגי המערכות השיקומיות-רפואיות ובין משרדי הממשלה הרלוונטיים, ובעיקר יש להטמיע את ההגדרה הרחבה של המושג 'שיקום' כבסיס לכל תכנון.

על כן, יש לראות מקשה אחת במה שנדמה כשני שלבים או שתי זרועות נפרדות, גם מבחינה תפיסתית וגם מבחינה פרגמטית-מנהלתית.

מהות השיקום ומטרותיו

השיקום הוא רצף תהליכים המיועדים לסייע לאדם עם מוגבלות פיזית, חושית, נפשית או שכלית לרבות קוגניטיבית, להגיע לרמה אופטימלית של תפקוד ועצמאות בתחומי החיים העיקריים. כל זאת באמצעות שיפור יכולותיו של האדם עם המוגבלות ומימוש הפוטנציאל שבו בתחומי התעסוקה, החברה, המשפחה והדור, מתוך ראייה מערכתית של האדם, משפחתו וקהילתו.⁷ את תחילת השיקום אפשר לקבוע לזמן שבו מגיע האדם שעבר אירוע חריף (אקוטי) למסגרת הרפואית הראשונית, כיוון שתהליכי שיקום ראשוניים מתחילים כבר מנקודה זו (לכן יש חשיבות רבה לגישת הצוות המטפל בבית החולים הכללי, שכן מעשיו, או אי-עשייה, עשויים להשפיע על מהלך השיקום בהמשך). לגבי ילד הנולד עם מוגבלות, 'תהליך השיקום מתחיל ברגע בו המשפחה נתקלת בתגובה הראשונית של הצוות הרפואי. במקרה של לידת ילד הסובל ממום מולד - השיקום מתחיל

עם האבחנה בחדר-הלידה, או אפילו בעת האבחון הטרומ-לידתי. במקרים אחרים יכול השיקום להתחיל במרפאת המומחה, כאשר נמסר למשפחה כי קיימת פגיעה משמעותית אצל הילד' (בארי, קרן ומאיר, 2004, עמ' 27).

משך תהליך השיקום יכול להיות כמשך חיי האדם (קרן וגרוסוסר, 2004) או פחות, לפי מצבו ותפקודו של האדם, עד להשגת 'רמה אופטימלית של תפקוד ועצמאות בתחומי החיים העיקריים' (שם).

כדי שהאדם יוכל לזכות באיכות חיים טובה יותר, מחייב התהליך שיפור יכולותיו של הפרט מחד גיסא, ושינויים סביבתיים מאידך גיסא (לכמן, 1998). אי אפשר לדבר על השגת מטרות השיקום מבלי שהחברה והסביבה המיידית של המשתקם תעבור שינויים הכרחיים כדי לקלוט את האדם כמות שהוא, בלא סטיגמה, ולאפשר לו למצות את עצמאותו באמצעות שילובו בתוכה. כל עוד יתקיימו מסגרות נפרדות ומבודדות של אנשים עם מוגבלות, בלא חיבור עם מערכות מקבילות בחברה הרחבה, לא יהיה אפשר להשיג את המטרות. כל שילוב במערכת נפרדת מחייב עבודה מתמדת במסגרת הנפרדת ומחוצה לה, כדי ליצור את החיבורים ולפתוח בפני האדם עם המוגבלות את הדלתות להיות כאחד האדם.

המשפחה היא גורם מכריע במערך השיקום. כשהיא קיימת וזמינה, היא משמשת מקור תמיכה למשתקם, מתרגלת את הישגי השיקום ומהווה מעין מיני-קוסמוס לשילוב בחברה. המשפחה אף מתווכת בין המשתקם לבין הצוות המטפל, בינו לבין העולם החיצון, עד למידה שהוא מסוגל ליטול תפקידים אלה על עצמו. בדאגה לשלום המשפחה ולחוסנה, יש לבנות מערכות תמיכה ולהציע שירות מובנה ורציף לאורך כל חיי האדם ומשפחתו: הורים, בני זוג וילדים של אנשים עם מוגבלות, ולאחרונה יש התייחסות גם אל הסבים והסבתות, בהיותם מקור תמיכה להורים לילדים עם מוגבלות (פינדלר, 2005).

השלמת מטרות השיקום מחייבת הקמת שירותים חברתיים לשם תמיכה בצרכים הבסיסיים של המשתקמים בתחומי החברה, הדיור, התעסוקה והפנאי (לכמן, 1998, עמ' 47).

נגישות לשיקום – סוגיות מרכזיות

יישום המלצות

השיקום נע בין תחום המניעה השניונית לזה של המניעה השלישונית. המניעה השניונית מתמקדת בגילוי מוקדם של המחלה או הליקוי וטיפול

בהם, בטרם התהוות הליקוי העלול לגרום למוגבלות (Disability). המניעה השלישונה עוסקת במזעור או מניעה של המעבר מליקוי (impairment) למוגבלות (disability) ולנכות (handicap) הנובעת מהן. אלדר, רינג וסולסי (1992) מצביעים על כך שבמטרה להשיג מניעה שניונית של שבץ מוחי לדוגמה, יש צורך לבקר כמה משתנים בריאותיים (כמו רמת כולסטרול, גובה לחץ דם ועוד) ולדאוג לטיפול מתאים. בפועל, עקב ליקויים כמעט אורגניים במערכת הבריאות, מגלים כי 'אצל המטופלים הנסקרים לא נוצלו אפשרויות המניעה הזמינות' (שם, עמ' 453). למיטב ידיעתנו אין כיום בקהילה תכניות מנע ראשוניות, מסודרות לפי גורמי הסיכון למצבים מוגדרים. למעשה לא כל ההמלצות בשחרור מהאשפוז השיקומי ממומשות, ובכך קטנה הנגישות לשיקום המשכי (מחמת אירוע חוזר, החמרה במצב, או מצב של חוסר התקדמות תפקודית).⁸

זמינות שירותי שיקום

קיומו של שירות שיקום במרחק סביר מבית הלקוח המשתקם הוא מרכיב חשוב במידת הנגישות. זמינות פיזית ומוסדית של שירותי רפואה, גם במדינה קטנה כמו ישראל, מכתיבה את ההסתברות של פרטים לקבל שירות (צ'רניחובסקי, אלקנה, אנסון ושמש, 2003). היצע שירותי הבריאות בפריפריה (צפון ודרום) נמוך מההיצע שבאזור המרכז, וכן נמוך גם ממוצע הרמה החברתית-כלכלית של האוכלוסייה בפריפריה מבמרכז. בדומה לשירותי הבריאות, היעדר מגוון שירותי שיקום במגוון אזורים בארץ⁹ הוא מכשול מהותי הגורם לעתים למתן שירותי שיקום במסגרות שלא הוכשרו לכך, ולקיפוח זכותו של המשתקם לטיפול הטוב ביותר. למתן שירותי שיקום במרחק ניכר מהבית נלוות הוצאות כספיות, המקשות על התנהלות המשפחה.

בסקר שביצע איגוד הנורולוגים בשנת 2004 (Tanne et al., 2006) נרשמה נטייה נמוכה להפניית נפגעי אירוע מוחי לשיקום, בעיקר בצפון וגם בדרום (Ring, in preparation & Treger, Tanne). בונטין ואחרים מצאו כי זמינות מסגרת פוסט-אקוטית לטיפול שיקומי באזור המגורים הייתה המנבא הטוב ביותר לסוג המסגרת שיבחר המשתקם, כלומר לא בהכרח מה שהתאים לצרכיו, למעט המרחק (Buntin et al., 2005).

סוגיית הזמינות היא פועל יוצא של מדיניות משרד הבריאות. כבר בדוח מבקרת המדינה (דוח 52ב, לשנת 2001), עמ' 202, נכתב כי 'אין למשרד הבריאות מדיניות מגובשת וכוללת שנדונה ואושרה בהנהלתו, בכל הקשור לשיקום'. אולם המבקרת סבורה כי 'תכנון ותיאום כוללים בתחום השיקום יכולים לתרום [...] להעלאת רמת השירותים שניתנים לזקוקים לשיקום'.

בני המשפחה (או אחרים משמעותיים) כמתווכי נגישות

למשפחה מקום מרכזי וחיוני למשתקם בהגברת נגישותו במהלך השיקום. המשפחה או אחר משמעותי הם קריטיים למשתקם. באחר משמעותי יש תועלת, הן למשתקם הן לאנשי הצוות השיקומי המסתייעים במשפחה לא אחת (פורמן, 2005). אחר משמעותי הוא אחד ממעט פרמטרים המנבאים שחרור מבית חולים שיקומי אל הקהילה (Davidoff et al., 1992). קרבה שכזו מעלה את הסבירות שהמשתקם יפנה לבקש עזרה לכשיזדקק לכזו (צחר-רובין, 2003), ומגדילה את שיעור ההשתתפות של המשתקם בתכנית לשיקום לב, כאשר בן הזוג הוא משתתף פעיל (גרינברג ואחרים, 2004). מנגד, יש טענה שלפיה בני המשפחה נאלצים לשמש מתווכים בין המשתקם לבין הצוות השיקומי ואינם ממלאים את התפקיד מבחירה. בעבור המשפחה יש בתפקיד זה עומס רב ושחיקה. חשוב לזכור כי החסמים לאדם עם המוגבלות, כגון קושי להשתתף במעגל העבודה והיעדר נגישות המקשה על מילוי תפקידים הוריים ועל פעילויות פנאי, הופכים חסמים גם למשפחה (גלעד, 2006). יש לראות במשפחה לקוח, ולא רק גורם המסייע ומנגיש בעוד המשתקם במרכז, כדי להפחית חסמי נגישות מצד המשפחה והמשתקם.

עבודה סוציאלית במסגרות השיקומיות רואה במשפחה לקוח ומפתחת תכניות טיפול מגוונות על פי הצרכים. ראוי שהצוות השיקומי כולו יאמץ את הראייה המיוחדת הזו, ויראה במשפחה שותף אמתי לצוות השיקומי במשימתו למען המשתקם. כדי לבצע זאת יש לצייד את הצוות השיקומי על מרכיביו בכלים מקצועיים, בזמן ובכוח אדם מספיק. חסרים בכלי אחד או יותר מכלים אלה מצמצמים בהכרח את היקף העבודה.

מניעת סיבוכים ותאונות

נגישות לשיקום של אדם עלולה להיפגע אם יהיה חשוף לתאונות או למחלות שעלולות לסבך את מצבו. החמרת המצב מפחיתה את יכולתו

ליהנות ממאמצי השיקום המושקעים במסגרת הרלוונטית, בין באשפוז השיקומי בין בשעה שהאדם חי בקהילה. תאונה שכיחה המאיימת על אוכלוסיית הקשישים, לדוגמה, היא הנפילה. בכל נפילה יש סכנה להידרדרות המצב, ויכולת מופחתת להסתייע בצוות השיקומי. יש מקום להמשיך ולפתח תכניות מניעה ולפעול להגברת המודעות למצבים אלה, כולל הדרכת האדם עם המוגבלות, משפחתו ומטפלו.

צור (2006) גורס כי ניתן לזהות גורמי סיכון לנפילת מאושפזים במחלקה שיקומית, ולנקוט אמצעי מניעה. יש בקהילה תכניות אך יש מקום להרחיב את היקפן.

הנכה המזדקן

באשר למניעת סיבוכים, מן הראוי להתייחס אל תופעת 'ההזדקנות המוקדמת' בקרב אנשים עם מוגבלות: 'לכל אלה שעוסקים בשיקום רפואי בשלבים ראשוניים וכרוניים, ברור שלמרות כל ההתקדמויות [...] הנכים חשופים לתהליכי הזדקנות מוקדמים טרם זמנם. אין זה אומר בהכרח שישנה תחלואה מוגברת או תמותה מוקדמת, אלא שנכים מקטגוריות שונות, חשופים לתהליכי הזדקנות מוקדמים' (עורי, 2004, עמ' 8).

אנשים עם מוגבלות מועדים יותר לסיבוכים הנובעים מההזדקנות המוקדמת, כגון התנגדות מופחתת לזיהומים, פיתוח יתר לחץ דם בגיל מוקדם ועוד (Ohry et al., 1983 ; Ohry et al., 1992). אין לכך עדיין מודעות מספקת ולכן אין התייחסות רפואית-שיקומית מתאימה (Maclurg et al., 2004). בהיעדר מעקב ובלא חיזוי של הסיבוכים הללו, נמצא האדם עם המוגבלות בסיכון להרעה כללית ותפקודית של מצבו. אי-מניעת הסיבוכים והחמרת המצב הנובעת מכך מקטינים את זמינות השיקום.

המלצות הכותבים למזעור נזקי התופעה הן פעילות גופנית קבועה, שמירה על בריאות מאוזנת, הימנעות מעישון, שמירה על תזונה נכונה, מעקב רפואי-שיקומי ארוך טווח ונקיטת אמצעי מניעה של סיבוכים. כל אלו ישפרו את איכות החיים ואף את תוחלת החיים.

השיקום המיני

אין ספק שהמיניות מרכזית בחיי האדם, עם או ללא מוגבלות. מוגבלות מעוררת קשיים במיניות, מסיבות שמקורן פיזי ונפשי.

לשיקום המיני יכולת רבה מאוד לתרום לאיכות חייהם של האדם עם המוגבלות ובני משפחתו. נוסף על מסגרת הטיפול, חשוב שהאדם עם המוגבלות יוכל לשתף בקשייו בתחום המין אנשי מקצוע בעלי נסיון והבנה. אנשי צוות שיקומי יוכלו להעניק לגיטימציה לקושי, ולכוון לטיפול מיני מסודר או לפעילות יחידנית או זוגית שתוכל לקדם את רווחתו המינית של האדם.

לדאבונו נוטים אנשי מקצוע רבים שלא להעלות סוגיה זו בהיפגשם עם אדם עם מוגבלות, ואף לא לאפשר, כך או אחרת לאדם עם המוגבלות להעלות את הנושא. זהו לדעתנו סוג חשוב של חוסר זמינות של שיקום. אף על פי שיש כיום הרבה יותר מטפלים מיניים מוסמכים מבעבר, ונפתחות מרפאות במוסדות שיקומיים, ציבור גדול של אנשים עם מוגבלות אינו מגיע לקשר עם מטפל מיני. חסם הנגישות נובע גם מאי-רצון מצד המטפל, מחשש או מחוסר ידע כיצד לגעת בנושא, וכן מהבושה והחשש להעלות את הבעיה מצדו של האדם עם המוגבלות. שני המניעים קשורים זה לזה קשר הדוק.

נגישות לשיקום ומגדר

כאמור, הזכות לשיקום היא אחת משורת זכויות אזרח בחברה דמוקרטית. בעבר הורחקו נשים בשיטתיות מהשתתפות במוסדות המדינה ומקבלת זכויות אזרח מלאות. על אף ההתקדמות במאבק לשוויון בין המינים, 'ההרחקה ההיסטורית של נשים ממועדון הדמוקרטיה הטביעה את חותמה על זמננו' (רדאי, 1999, עמ' 144). אולם נשים מתוך הקבוצות החלשות בחברה אינן נתפסות כזכאיות לקיום הוגן, ומהן 'נשללת הזכות לאזרחות במובן המלא של המילה' (ברקוביץ, 2001, עמ' 243). קיימים בתחומנו פערים בבריאות בין המגדרים, 'הנשמרים על פני זמן ואולי אף מתרחבים' (צ'רניחובסקי ואחרים, 2003, עמ' 15) לרעת הנשים. דוגמה הנוגעת לשיקום שמשקפת הפליית נשים לעומת גברים, היא קצבת הנכות: קיימים הבדלים בולטים בין מספר הנשים המקבלות קצבאות נכות למיניהן לבין מספר הגברים המקבלים אותן קצבאות (סבירסקי והרבסט, 2003). נשים נמצאו במיעוט בין מקבלי קצבת נכות כללית, קצבת נכות מעבודה וקצבת ניידות. פחות נשים עוברות שיקום מקצועי.¹⁰ הרלוונטיות לנגישות לשיקום נובעת מהפן הכלכלי: משעה שאישה עם מוגבלות אינה מקבלת גמלה מכל סיבה שהיא, או שגמלתה נמוכה, יכולתה להשתתף בחלקים של תהליך השיקום יורדת, כפי שיוזכר

בהמשך. זאת ועוד, נשים מוגבלות מובטלות יותר מגברים מוגבלים, זקוקות לעזרה יותר ומתקשות לקבל שירותי בריאות (נקר, 2006, עמ' 5). לדוגמה, יש דיווחים מהעולם על נטייה מצומצמת של הפניית נשים לתכניות לשיקום לב (Doolan-Noble et al., 2004). בקרב ספקי שירותים רפואיים ושיקומיים יש מודעות נמוכה לצורכיהן של נשים עם מוגבלות בתחומים מרכזיים בחייהן, במשפחה ובחברה, ולגיבוש הזהות האישית-מינית (תכנון חיי משפחה, שימוש באמצעי מניעה, הריון ולידה, מיניות וזוגיות, בעיות גיל המעבר וכו'. ורצברגר, 2002). חוסר מודעות כזה, לרבות היעדר מרפאות גניקולוגיות מונגשות לחלוטין לצורכי נשים עם מוגבלות, עד לאחרונה, אינו מאפשר למצות את הזדמנויות השיקום. לסיכום, 'לשירותי הבריאות אין תכניות להנגשת שירותי הבריאות לנשים מוגבלות ולאנשי המקצוע וקובעי המדיניות אין מודעות לצורכיהן המיוחדים של הנשים המוגבלות' (נקר, 2006, עמ' 5). נוסף על כך, אלימות כלפי נשים עם מוגבלות שכיחה יותר מאלימות כלפי נשים בלא מוגבלות. נשים אלה חשופות להתעללות גם מצד מטפלים, ספקים של שירותי בריאות ורווחה וגורמים נוספים שהן תלויות בהם (ורצברגר, שם, עמ' 6). כל אלה משבשים מיצוי של תהליך שיקום הולם וטוב.

נגישות לשיקום לאורך מעגל החיים

בצמתים שלאורך מעגל החיים משתנים צורכי השיקום של האדם. על פי השלב בחיים זקוק הילד, הבוגר או הקשיש לסיוע מקצועי לקדם את תפקודו ולהשתלב אופטימלית בחברה. נדון בקצרה בילדים ובקשישים: **ילדים** תלויים בראש וראשונה בהוריהם לצורך נגישות לשיקום. עוד לפני מעורבותם של אנשי המקצוע, מותנים סיכוייו של ילד עם מוגבלות להגיע לרמת שיקום גבוהה בבית שבו הוא גר. ילדים עם מוגבלות שזכו למערכת תמיכה הורית איתנה ויציבה, אקטיבית ובעלת מסוגלות, הגיעו להישגים גבוהים. לעומתם, ילדים במשפחות מצוקה או במגזרי מיעוטים הם בעלי נקודת זינוק נמוכה יחסית. קשיים נוספים האופייניים לשיקום ילדים קשורים בזמינות מסגרות מתאימות בקהילה, מסגרות חינוכיות חברתיות. ישנה חקיקה מתקדמת בתחום שילוב ילדים, אולם חלקה אינו מיושם, וחדשים לבקרים אנחנו מתוודעים לסיפורים על ילדים עם מוגבלות שלא נמצאה להם מסגרת מתאימה, או שלא נמצא תקציב להסיעם למסגרת כזו. נגישות בתי הספר (או שמא נאמר אי-נגישות) רלוונטית לכאן. ילד שעבר אירוע שהותירו עם מוגבלות, שב לבית ספרו

לאחר תהליך שיקומי אשפוזי ומתקשה להשתלב, בראש וראשונה בשל אי-נגישות פיזית - לכיתה, לשירותים, ליציאה לחצר ועוד, וגם בשל התייחסות אנשי צוות ההוראה והילדים כלפיו.

הילדים זוכים להעדפה בשל היותם ילדים. אוכלוסיית הקשישים, לעומת זאת, זוכה ליחס הפוך (Talbot et al., 2004). יש קושי (לפעמים אובייקטיבי) להפריד בין התהליך הפיזיולוגי - הזדקנות מערכות הגוף - לבין ירידה תפקודית הנובעת ממחלה זו או אחרת, חדה או מתקדמת, אך עדיין הפיכה (במידה שהקשיש ישוקם בזמן ובצורה הנכונה). ייתכן שבשל קושי זה נמנע מאוכלוסיית הקשישים הטיפול השיקומי, ולעתים אף הטיפול הבריאותי הבסיסי. אולם עבודה אשר נעשתה במחלקתנו על תוצאות שיקום במטופלים מעל גיל 65 (Ring, Tamir, & Motin, 2000) הראתה כי הניקוד התפקודי לפי אומדן ה-FIM¹¹ אמנם היה כללית נמוך משל קבוצת הצעירים, אך ההישגים ('דלתא FIM') היו דומים!

ככלל, קשישים הם קבוצה מודרת בחברה הישראלית, וקשישים עם מוגבלות - לא כל שכן. כשמדובר בקשיש לאחר אירוע מוחי או עם שבר בירך, נוטים שלא להפנותו לשיקום אלא לשחררו הביתה. יש נטייה להתבונן באדם הקשיש כבחולה סיעודי, ולא כאדם עם אפשרות לשיקום. מסגרות שיקומיות רבות מגדירות עצמן מיועדות לצעירים, בין אם בגלוי בין אם בהעברת מסר סמוי. מדובר במחלקות שיקום ובמסגרות קהילתיות בעלות אופי שיקומי-חברתי. השיקום הגריאטרי נחשב יוקרתי פחות משיקום צעירים, ממש כשם שהלקוחות שלו נחשבים פחותי ערך. סלוצקי (2004, עמ' 22) מגדירה את מטרת עבודתה במחלקה לשיקום גריאטרי 'לשפר את איכות החיים של האנשים ככל שרק אפשר', ולהפחית את כמות התרופות (יש נטייה לתת תרופות רבות לאדם בגיל השלישי, דבר העלול לפגוע בסיכויי השיקום שלו). קרויז ולי (Cruise & Lee, 2005) מציעים להשקיע בשיפור התפקוד ובאסטרטגיות מתחום המניעה, לחיזוק כוחות אוכלוסיית הקשישים. זוננבליק (2004) מזכיר את תופעת ההתעלמות משיקום החולה הקשיש לאחר מחלה חריפה (כגון דלקת ריאות) שגרמה לריתוקו למיטה ומסתיימת לעתים קרובות בירידה בתפקוד ובמצב תלות. תקופת שיקום שתכליתה החזרת התפקוד והניידות עשויה למנוע את התלות.

אין הצדקה למנוע מאדם בגיל השלישי שיקום ראוי. את תהליך השיקום צריך להתאים לצרכיו ולמוגבלותיו (הנגשה). לעתים הקצב אטי יותר, לעתים על המטרות להשתנות, וגם דרכי העבודה עשויות להיות

מגוונות. אדם בגיל השלישי בר שיקום כמו בגיל אחר (בהתאמה), והוא זכאי לשיקום כמו כל מי שצעיר ממנו.

נגישות למידע שיקומי

התקשורת האלקטרונית פלשה לכל תחומי חיינו ויכולה לשמש אמצעי בלתי נדלה לקבלת מידע על שירותים, טיפולים, טכנולוגיות כלליות או ייחודיות וכד', אולם היא יכולה להיות מקור להפליה, במידה שהנגישות אינה מספקת, או שאיננה כלל. נגישות למידע היא גורם קריטי גם בתחום השיקום. לא קיימת מערכת מובנית אשר מנווטת כל אדם בעל מוגבלות, מילד ועד זקן, לקבלת מענה לצרכיו. כך גם חסרה נגישות להורה לילד עם צרכים מיוחדים, אשר אמור לקבל מידע לגבי הקשיים שמהם סובל ילדו, ועוד לקבל מידע על טיפולים שיקומיים מתאימים, על מסגרות חינוכיות וטיפוליות, על מכשירי שיקום וכו', בכל שלב בחיי הילד. המידע אינו מוגש להורים, ולא אחת הם חשים בלבול ואובדן דרך. כמו ההורה לילד עם המוגבלות ההתפתחותית, גם הורה לילד עם מוגבלות חושית זקוק למידע על השלכות המגבלה ועל מגוון הטיפולים שעשויים לסייע, על עזרי שיקום ואמצעי שילוב בחברה. הנפגע בתאונת דרכים או הלוקה באירוע מוחי צריכים לקבל מידע על המגבלות שנתרו ועל אופן הטיפול המיטבי בהן, מידע על מיצוי זכויות, מסגרות להמשך טיפול וכו'.

הממסד אינו מקבל על עצמו את חובת מסירת המידע והנגשתו, ולעתים אף מסתיר מידע (בדרך כלל מטעמים כלכליים), ולכן מי שמגיע אל רוב המידע הוא בעל האמצעים, בעל ההשכלה הגבוהה, גולש האינטרנט, תושב מרכז הארץ, בעל הקשרים עם אנשי השלטון וכו'. המידע מגיע בבררנות (ראו את מידת שביעות הרצון של משתקמים לאחר חבלה מוחית ומשפחותיהם, שהוצעה להם מערכת מעקב הכוללת מידע וקישור לשירותי המשך (Sample et al., 2004)), והאוכלוסיות החלשות - הן מחפשות פחות ויודעות פחות.

חסמים או כשלים בנגישות לשיקום

מבין הסוגיות הכלליות, ניתן לזהות כמה מוקדים שבהם אפשרות גבוהה לפגיעה בתהליך השיקום, והם מקרינים על הסוגיות שנסקרו:

נגישות כלכלית

החקיקה העוסקת בשוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות אינה נוגעת ישירות להבטחת ביטחונם הסוציאלי, והתוצאה היא מצוקה כלכלית רבה

מאוד בקרב רבים מהם (גל, 2004). בראייה רחבה, יכולת כלכלית מסוימת, למרות התרחשות אירוע פתאומי ובלתי צפוי, היא חלק מהמשאבים העומדים לרשותו של אדם בתהליך השיקום. אף על פי שאת השיקום האשפוזי מממנים גורמים מבטחים שאליהם קשור האדם (קופות החולים, חברות הביטוח ועוד), במשך האשפוז השיקומי מתעוררים צרכים המחייבים הוצאה כספית. הדוגמאות רבות: מימון נסיעות של בן משפחה המגיע לביקורים בבית החולים, לעתים מימון מגורים לבני משפחה כשמקום האשפוז מרוחק מאוד, כלכלת בני המשפחה, כלכלה נוספת של המשתקם, השתתפות במימון מכשור וציוד, השתתפות במימון המוסד ההמשכי הנדרש בחלק מן המקרים (מוסד שאינו שיקומי על פי הגדרה) וכיו"ב. המצוקה הכלכלית מלכתחילה, או זו שנוצרה לאחר האירוע, פוגעת באפשרות לנצל הזדמנויות שיקומיות, ולעתים בנגישות לשירותים נלווים (גם אם השירות יתקבל אך יש להתפשר על האיכות).

קשים הדברים עוד יותר כשמדובר בשיקום הקהילתי, למשל השתתפות כספית בטיפולים, במימון הסעות אל המקומות שבהם ניתן הטיפול, מימון הקיום במקביל לתהליך שיקומי של אחד מבני המשפחה, השתתפות נכבדת במימון מטפל ועוד.

בהקשר להוצאות הכספיות הגבוהות, ראוי להתייחס להיבט כלכלי חשוב והוא: הויתור על נטילת תרופות־נושא שעלה למודעות בשנים האחרונות. מתוך סקר ברוקדייל-ג'וינט, שנעשה בסוף 2005 עולה כי 15% מהציבור **ויתרו על תרופת מרשם** בשנת 2005, ללא שינוי לעומת 2003. שיעור המוותרים גבוה במיוחד בקרב בעלי הכנסה נמוכה (23%) וחולים כרוניים (19%). מבין אלו שויתרו על תרופת מרשם, 42% אמרו כי לקחו תרופה תחליפית (תרופה זולה יותר, משכך כאבים, תרופה טבעית וכד'). יש לציין כי **כ־30% מבעלי ההכנסה הנמוכה וכ־20% מהחולים הכרוניים ויתרו על טיפול רפואי או תרופה בגלל התשלום**, ללא שינוי לעומת 2003.¹²

אי נטילת התרופות עלולה לגרום לנזקים מסוגים שונים, הפוגעים ביכולתו של האדם להינות משירותי השיקום במלואם.

הנגישות הכלכלית מהווה מחסום נגישות גם מכיוון שמדינת הרווחה הישראלית מנהלת מדיניות של צמצומים רבים מזה כשני עשורים (דורון, 2003). התוצאה - קיצוץ בהוצאה הציבורית והפרטה של תכניות רווחה - משפיעה ישירות על הנגישות לשיקום: קיצורי אשפוזים שיקומיים

(Ring et al., 2004), הפניה מופחתת לשיקום או הפניה למוסדות ראויים פחות לשיקום בשל מחיר נמוך וכיו"ב. יש להביא בחשבון את שביעות רצונו של המבטח (Ring, 2004, 2005), והיא איננה עולה בהכרח בקנה אחד עם זמינות מרבית של הנגישות לשיקום (ראה גם Wodchis, 2004). מתוך העבודה היום-יומית עולה התחושה הקשה שלא לכל אזרחי המדינה ניתנת הזדמנות שווה לשיקום ממוסד ומקצועי, ומוצעות חלופות זולות אשר לא תמיד עונות על הצורך בשיקום, לאחר אירוע חריף. ייתכן שמצב זה הוא תולדה של מצוקה כלכלית הפוקדת את מערכת הבריאות, אך ללא ספק הדבר מצביע על עדיפות נמוכה במיוחד לשיקום רפואי וחברתי כאחד. יש לפעול נמרצות לתיקון המצב, שכן המלחמה על עצם קיום המערכת מסיטה את המאמץ מקידום מחקר ופיתוח, והתוצאות השליליות ילכו ויבלטו ככל שיחלוף הזמן (Ring & Shames, 2006).

מעמד שונה לקבוצות מקרב אנשים עם מוגבלות

ביסודן של התכניות להבטחת ביטחונם הסוציאלי של אנשים עם מוגבלות בישראל עומדים כמה עקרונות (גל, 2004). ההבחנה הראשונה בין התכניות היא על פי זהותו של הגורם הארגוני-ביורוקרטי המופקד על הפעלתן (המוסד לביטוח לאומי, משרד הביטחון, חברות הביטוח). יש הבדל גם בסטטוס המערכת. למשל, נכי הביטוח הלאומי מטופלים בידי מערכת רווחה, שתפקידה נתפס כסיוע לחלשים, ואילו נכי צה"ל מטופלים במערכת הביטחון שתפקידה אחר ומעמדה האיתן והמרכזי מאוד בחברה מגויסת, משליך על הדימוי העצמי של המטופל ועל משאבים אישיים הקשורים לשיקום. גם תנאי התכניות שונים אלה מאלה; בין הגמלאות והשירותים המוענקים לנכי צה"ל לבין אלו הכלולים בתכניות האחרות לאנשים עם מוגבלות הפערים גדולים מאוד. בתחתית מופיעים הנכים הכלליים, הם עשויים להתקיים מהכנסה מינימלית ואף לחיות מתחת לקו העוני.

האופי הלא שוויוני של מערכת הביטחון הסוציאלי מקדין על הנגישות לשיקום, מרמת המשאבים הכלכליים - הנגישות הכלכלית, דרך רמת השירותים שהם מסוגלים לקבל לצורך שיקומם - איכות וכמות של ציוד ומכשור למשל, ועד ליחס השונה של המערכות המשקמות אל האדם עם המוגבלות מקטגוריה זו לעומת אחרת (לרבות השפעות על משך אשפוז

שיקומי). קיים הבדל ניכר בקהילה במשאבים המוקצים לשיקום בין כל הקטגוריות, והנכים ה'כלליים' תמיד בתחתית. גל (שם, עמ' 77) מביע הפתעה מכך שהאופי הלא שוויוני בעליל של מערכת הביטחון הסוציאלי לאנשים עם מוגבלות בישראל לא עורר תרעומת ציבורית גדולה יותר במהלך השנים שבהן הוא קיים, וכי קולם של הנפגעים העיקריים (קבוצת הנכים הכלליים) כמעט שאינו נשמע. פלוריאן, מלקינסון וכשר (1999) הראו כי במשפחות ששכלו את יקיריהן, הציבור מבחין בין נסיבות ביטחוניות לבין נסיבות אזרחיות, וכי קיימת רגישות רבה יותר כלפי שכולים מפעילות ביטחונית ומפעולות איבה, והציבור נוטה לדרוש בעבורם שירותי תמיכה נפשית רבים והטבות כלכליות.

נגישות תרבותית

החברה הישראלית מאופיינת ברב-תרבותית, על יתרונותיה וחסרונותיה. באשר לנגישות לשיקום, קיימים קשיים בקבלת השירות השיקומי במלואו בשל חסמי תרבות אפשיים, כגון מחסום שפה (היעדר נגישות לשונית/שפתית אל הצוות המטפל, היעדר נגישות למידע), מחסומי אמונות ומנהגים שעלולים לבלום נגישות לשיקום (מחוסר הבנה של אנשי צוות שיקומי או מפרשנות שגויה של הצוות, וכן מדפוסי התנהגות של המשתקמים, כמו הקושי לקבל עזרה - דפוס שנצפה אצל חלק מעולי חבר העמים ומונע שיקום כוללני), היעדר הידע השימושי כיצד לעמוד מול גורמים מבטחים ולדרוש את השירות השיקומי שהאדם זכאי לו, ועוד (דיון בחלק מהחסמים ניתן למצוא בעבודתן של סוסקולני, אוסלנדר ובן-שחר, 2004).

הנגישות של מיעוטים לשיקום מצומצמת מאוד, למשל אנשים עם מוגבלות מהמגזר הערבי 'סובלים' [...] מאפליה המתבטאת במחסור בשירותי אבחון ובטיפול בשפה הערבית, ביעוץ חינוכי, בשירותים פרא-רפואיים, בשירותים פסיכו-סוציאליים, בשירותי התעסוקה ועוד' (מנדלר ונאון, 2003). עולים עם מוגבלות מתקשים מאוד להשתלב בחברה הישראלית, בכל היבט הנוגע לשיקום. עיקר הקשיים הם בנגישות למידע ומחסור בדיור הציבורי (וכתוצאה מכך מוצע להם דיור שאינו הולם את המוגבלות).¹³

כשלי נגישות כתוצרי לוואי של החוק

כאמור, יש בישראל חקיקה מתקדמת בתחום האנשים עם מוגבלות. הדבר מבורך, אך בעצמו יוצר קשיים העלולים לעכב שיקום. לדוגמה: חוק מעונות היום השיקומיים (התש"ס, 2000) מעגן את זכותם של ילדים עם צרכים מיוחדים מתחת לגיל שלוש למסגרת שיקומית-חינוכית. כיוון שהחוק קבע זכאות על פי קבלת קצבת ילד נכה, הוצאו מרשימת הזכאים ילדים עם מוגבלות ובעיות רפואיות שאינם מקבלים קצבת נכות (כגון הסובלים משיתוק מוחין), אך זקוקים מאוד לשירותי השיקום (מורלי-שגיב, 2003).

כשלי נגישות פיזית

נושא זה נדון גם בפרקים אחרים, והוא מציב בעיות סגוליות בנושא הבריאות בכלל והשיקום בפרט.

במחקר נגישות ארצי שנערך בעבור נציבות השוויון לאנשים עם מוגבלות (הים-יונס, פרידמן והרקוביץ, 2003) נמצא כי מרבית המרפאות בקהילה אינן נגישות לאנשים עם מוגבלות (מוגבלות מכמה סוגים - פיזית, לקות ראייה ושמיעה). השיקום בקהילה מתבצע בין היתר באמצעות המרפאות. חוסר בנגישות פיזית הוא מחסום לשיקום. קשיי נגישות קיימים גם בחלק מהמרפאות המעניקות שירותים רפואיים ושיקומיים ספציפיים, כגון טיפולים פרא-רפואיים, וגם בסניפי המוסד לביטוח לאומי שבהם האדם עם המוגבלות אמור להגיש תביעה לנכות כללית, תביעה לניידות ואף לבקר לעתים קרובות במחלקת השיקום! אנשים עם מוגבלות נופלים בין הכיסאות, אין להם נגישות לרופאים ולמגוון מקצועות הרפואה, לרבות עבודה סוציאלית. נשאלת השאלה בדבר זהותו של 'שומר הסף' שיצפה את הקשיים וימצא להם פתרון (רינג ועורי, 1996).

קשיי נגישות קיימים גם בתחומים אחרים הרלוונטיים לשילוב טוב - בתי ספר, מוסדות ציבור ופנאי, חופים ועוד. המאמץ שנדרש להגיע למקומות אלה רב כל כך ודורש התארגנות מורכבת ויקרה, עד שכל מטרת השילוב נראית כאידאל רחוק.

הרצף הטיפולי

נקודת המוצא היא הגדרת מישורי העבודה ברפואה השיקומית (עורי ורינג, 1996): מניעת נכויות, טיפול ושיקום נכים, מניעת סיבוכים שניוניים

ושלישוניים וקליטת הנכים בחברה. מישורי השיקום שמתבצעים בכמה מסגרות ובזמנים נפרדים מצריכים רצף טיפולי, שכן פעילות שהתחילה באשפוז הכללי חייבת להמשיך באשפוז השיקומי ובשיקום הקהילתי. אי סדירות או הפסקת הרצף הטיפולי ללא ספק יעכבו, ואף יפגעו בתוצאות הביניים או בתוצאות הסופיות, יהיו בעצמן מקור למוגבלות ונכות ויפחיתו מיכולת ההשתתפות של המטופל. יישום עקרון הרצף ומימוש הוא אחת המכשלות המכריעות במערכת הבריאות, ובכלל זה בשירותי השיקום (בנטור, 2006). הבעיות העיקריות שנמצאו בתחום הרצף: חלק מהמסגרות השיקומיות (באשפוז ובקהילה) אינן קיימות בחלק מקופות החולים ובחלק מאזורי הארץ; חלק מהמסגרות אינן נגישות (תור ממושך, קדימות למשתקמים צעירים, היעדר נגישות פיזית ועוד); חלק מקופות החולים בקושי מפנות מבוטחים לחלק מהאתרים, ובפרט לשיקום באשפוז (שהוא יקר).

במחקר מעקב אחר נפגעי חבלה מוחית ששוחררו מאשפוז שיקומי (Sample et al., 2004), נמצא כי תיווך מובנה המאפשר קישור למסגרות בקהילה מועיל למשתקמים ולמשפחותיהם, ומוערך בעיניהם בחיוב. היעדר גורמים מתווכים מספיקים הוא אחד הקשיים במימוש הזכות לשיקום בישראל.

כשל השילוב בחברה

רבים מהגורמים שהוזכרו למעלה תורמים לכישלון ההשתלבות בחברה. אלפסה ואחרים (1997, עמ' 253) הדגימו באמצעות מחקר-מעקב אחר משתקמים מאירוע מוחי, כי 'למרות השיפור התפקודי במהלך מעקב של שנתיים ושיעורי הבראה הגבוהים יחסית, לא חל שיפור זהה בהשתלבות החברתית והתעסוקתית'. מחקר שנערך על אוכלוסייה אחרת של נפגעי אירוע מוחי (אבני, 2002) הצביע על רמת פעילות נמוכה של האוכלוסייה שנה לאחר האירוע המוחי וכן על מצב נפשי ירוד ועל שביעות רצון מעטה, המעידה על קושי באיכות חיים המקביל לקושי להשתלב מחדש בחיי הקהילה.

מניעה שלישונית - חסם המצב התפקודי

מצבו התפקודי של אדם בתום תהליך שיקומי עם אשפוז משפיע על יכולתו ליהנות מהיצע שירותי השיקום ההמשכיים הקיימים בקהילה. עוד קודם לכן עשוי המצב התפקודי להכריע בשאלת יעד השחרור מאשפוז שיקומי:

הביתה או למסגרת מוסדית? רינג ואחרים (Ring et al., 1998) מצאו כי הפרמטר, אי שליטה על הסוגרים, בשחרור מאשפוז שיקומי, עשוי (או עלול) אמנם להיות מנבא משמעותי לשחרור ליעד של סידור מוסדי, אך תכניות טיפול מובנות ומרגיעות למשפחה למשתקם, עשויות להפחית חרדות ולהביא לשחרור אל הקהילה, בחלק גדול מן המקרים. שחרור במצב תפקודי נמוך מקשה על המשך השיקום מחוץ לבית החולים השיקומי. עם קיצור האשפוזים, הסיכוי להיוותר עם מוגבלות מורכבת בדרגת חומרה גבוהה גדול יותר. לשיקום אלמנטים של רפואה מונעת שלישונית: אם לא מונעים מהליקויים שנוצרו להפוך למוגבלות, גם זו תתפתח לנכות ומצבו של המוגבל בקהילה יהיה קשה בהרבה מזה שהיה יכול להיות עם תהליך שיקומי מיטבי. לדוגמה: אדם שמצבו מחייב טיפול שיקומי בבית יקבל פחות טיפול יחסית למי שיכול להגיע למכון קהילתי. מנגד, אם בנגישות עסקינה, לא יצטרך המטופל למצוא פתרונות לבעיות הגעה למקום הטיפול. מי שמוגבלותו התפקודית קשה יותר, יזדקק לאמצעים טכנולוגיים יקרים כדי ליהנות מעצמאות בסיסית ויותר מכך. ככל שהמוגבלות קשה, כן יקטן הסיכוי (הקטן ממילא) להשתלב בשוק העבודה. מצבי תפקוד מסוימים יוכלו להתאים אך ורק למסגרת 'מפעל מוגן' ולא יתקבלו לתכניות שיקום מקצועי, המיועדות לשילוב בשוק 'הפתוח'. אדם עם חסך תפקודי גדול יהיה תלוי במטפל חיצוני, ומשמעות הדבר - הוצאה כספית שלא כל אדם עם מוגבלות יכול לעמוד בה, ותלות המחייבת התארגנות והסתגלות למצב חדש ושונה לחלוטין. המסקנה היא שכל השקעה בקידום תפקודו של האדם הנמצא בתהליך שיקומי כלשהו, היא השקעה כדאית עם השלכות עתידיות מכריעות.

נגישות לשיקום לאנשים עם מוגבלות קודמת או עם מוגבלות כפולה: היעדר ידע, רצף ואמצעים

מערכות השיקום במסגרות הרפואיות מתקשות לשקם אנשים עם מוגבלות קודמת שלקו במוגבלות נוספת באירוע כלשהו. לדוגמה: עיוור שעבר חבלה מוחית מחייב תהליך שיקומי מורכב מאוד. העובדה שחוש דומיננטי כמו חוש הראייה אינו בר שימוש מגבילה מאוד את טווח הפעילויות של אנשי מקצוע מתחום השיקום. נראה שנדרשת התאמה מיוחדת לתהליך שיקומי מעין זה, והיא אינה מתבצעת בדרך כלל, על אף השקעת מאמצים ניכרים מצד הצוות. יש מקום לתת את הדעת לסוגיה זו, ולהכשיר אנשי מקצוע שיוכלו להנחות את אנשי הצוות המשקם

במקרים של מוגבלות כפולה. בפועל, ילדים ובוגרים עם מוגבלות כפולה (בין אם מגבלת גוף ומגבלת נפש בין אם שתי מגבלות גוף) מתקשים למצוא את דרכם בתחום הבריאות ובתחום השיקום על כל היבטיו ושלביו (לרבות מרכיבי השיקום החברתי לכל אורך הדרך, כולל המעבר למסגרת מוסדית על גווניה, מדיוור בקהילה ועד סידור מחוץ לקהילה). בחלקים רבים לאורך התהליך הבעיה היא איתור הגוף שיקבל אחריות על הטיפול, שכן סוגים שונים של מוגבלות נמצאים בטיפולם של גופים שונים. לדוגמה: ילד מקבל שירותים לפי סוג הכיתה שבה הוא לומד ולא לפי צרכיו. אם ניקח ילד עם פיגור שישוב בכיסא גלגלים ולומד בכיתה פיגור - הוא אינו מקבל טיפול הולם לנכותו הפיזית.¹⁴ ככלל, קשה למצוא מסגרת חינוכית-שיקומית לאנשים עם שתי נכויות, ובעיקר לילדים עם שתי נכויות שונות במובהק - על פי רוב נכות נפשית ונכות פיזית. כל נכות דורשת טיפול מיוחד כדי לאפשר את שיקומו של הילד ואת קידומו. לטענת פרום ההורים לילדים עם נכויות רבות-חומיות, המערכת אינה בנויה לטפל במקרים שכאלה, לרוב חסר למערכת הידע הדרוש לשם כך (ואן-גלדר וכהנאי, 2002).¹⁵

ועוד דבר, הוסטל לאנשים עם לקות נפשית יתנגד לקבל אדם עם לקות נפשית שנותר עם מוגבלות גופנית לאחר נפילה ומתנייע בעגלת נכים. בדומה לכך, מסגרת מוסדית המתאימה לאנשי צעירים עם מוגבלות גופנית תשאף שלא לקבל אדם שיש לו מוגבלות נפשית.

בטיוטת האמנה הבין-לאומית לקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות, תחת הזכות לבריאות ולשיקום מופיעים הדברים הבאים: 'החובה להנגיש את מערכת הבריאות לאנשים עם כל סוגי המוגבלות. כחלק מחובה זו, מוצע לציין במפורש את החובה (1) להכשיר אנשי מקצוע שיוכלו לתקשר ולתת טיפול נאות גם לאנשים עם קשיים בתקשורת על רקע מוגבלות פיזית, חושית, שכלית או נפשית; (2) ולהכשיר אנשי מקצוע לטיפול באנשים עם מוגבלות כפולה, כגון מוגבלות שכלית ונפשית. בהעדר הכשרה בטיפול במוגבלות כפולה זו, אנשים אלה נותרים ללא מתן מענה נפשי-פסיכיאטרי הולם, ולעיתים אף ללא כל טיפול רפואי'.¹⁶

ואנו מוסיפים - גם ללא טיפול שיקומי נאות.

סוגיה זו משיקה לתחום התחלואה הכפולה החלה על מי שסובל משתי מחלות בעת ובעונה אחת ועליה נאמר: 'הטיפול באוכלוסייה הסובלת מתחלואה כפולה הוא מורכב מכיוון שהוא מצריך התמודדות

טיפולית עם שני חוליים במקביל [...] לטענת גורמי המקצוע, פעמים רבות חולים אלו 'נופלים בין הכיסאות'. מכיוון שהטיפול בבעיות אלו נחלק בין שני גורמים טיפוליים [...] הסובלים מתחלואה כפולה אינם מקבלים טיפול משום גורם ממסדי¹⁷ (ורצברגר, 2003). בדומה מאוד לכך, נופלים בין הכיסאות גם אנשים עם מוגבלות כפולה.

סיכום והמלצות

ניסינו להראות כי למושג נגישות לשיקום היקף רחב מאוד, הנוגע למרכיבים רבים ומגוונים, וכי יש לו חשיבות מכרעת בחיי אדם עם מוגבלות, מולדת או נרכשת.

למעשה, כל מה שקשור לתחום הנגישות רלוונטי לנגישות לשיקום, כיוון שהשיקום מקיף את מרבית היבטי החיים של האדם עם המוגבלות, ומבקש לאפשר לו השתתפות אופטימלית בחיי החברה והקהילה. מכאן, שנגישות למבנים (ובמיוחד למבני ציבור), לתחבורה, לדירה, לשירות, לאתרי פנאי וכו' היא חלק מהנגישות לשיקום. 'חסם נגישות' נפוץ וחשוב הוא 'כשל הנגישות הכלכלית' המאיים על המערכת ועל הפרט כאחד. אף על פי שכלל יש התפתחויות בתחום ואפשר להצביע על התקדמות, מצב השיקום בישראל רחוק מלהשביע רצון: אין כל ביטחון שאדם הזקוק לשיקום יקבל את השירות המלא שהוא זכאי לו. מידת השימוש במגוון שירותי שיקום ברצף המתאים מותנית גם בגורם המממן שאליו משתייך המשתקם (משרד הביטחון, חברת ביטוח, קופת חולים וכו'), וגם במשאבים האישיים-משפחתיים העומדים לרשותו.

לא אחת יש צורך בעמידה אסרטיבית על הזכויות מול ממסד זה או אחר, ולעתים יש צורך להגיע לעימות משפטי מול הגורם המממן. רק האוכלוסייה החזקה יכולה להרשות לעצמה מסע שכזה. עם כל המאמצים המושקעים במשתקמים אחרים, המחסומים החברתיים גבוהים כל כך, עד שמרבית האנשים עם מוגבלות נותרים בשולי החברה לשארית חייהם. בעיית הקשר הרופף, והמובנה כמעט, בין השיקום הרפואי לבין השיקום החברתי ראויה אף היא לציון חוזר ולדיון. בעיה זו מונעת מהמטופל את היכולת להגיע לשילוב חברתי מיטבי, גם כשסיכויו לשילוב גבוהים.

גם השיקום הרפואי נפגע בשל התחזקות מגמות כלכליות בשוק הבריאות: האשפוז השיקומי התקצר, אדם משתחרר מאשפוז שיקומי עם פחות הישגים תפקודיים מבעבר, והוא יזדקק להמשך טיפול שספק אם קיים במקומות רבים בארץ. גם בקהילה נעשים קיצוצים, ועל כן מקבל המשתקם פחות סיוע וטיפול שיקומי מבעבר ומן הנדרש.

נגישות לשיקום צריכה להיעשות במסגרת הראויה ובזמן המתאים. לא אחת יש עיכוב ומניעת שיקום בפרק זמן קריטי שבו מתפתחים סיבוכים (פצעי לחץ, קונטרקטורות וכו'), ואלה יקשו על השיקום בהמשך. כשהשירות ניתן בשלב מתקדם יותר על ציר הזמן, הוא עלול להיות מאוחר מדי ואף לא יעיל.

הפתרונות יכולים להיות במסגרת רשת ענפה של שירותי שיקום מוקדמים ומאוחרים, רפואיים וחברתיים, המנוהלת בתיאום של מרכז-ג אחד. יש להבין כי למשתקם צורכי שיקום לכל אורך חייו, ולא רק בנקודת זמן אחת, והרשות המנהלת צריכה לנווט את דרכו בזמן ובמקום המתאימים לו. אין ספק שהאוכלוסייה החלשה צריכה לזכות לתשומת לב מיוחדת ולמאמץ יתר כדי להדביק את הפערים בינה לבין כלל האוכלוסייה המשתקמת, ויש צורך בפיתוח שירותי שיקום מגוונים בפריפריה.

ככלל, השיקום אינו מקבל את מקומו הראוי במדינה. ייתכן כי חקיקה מוכוונת (חוק השיקום) תאפשר קפיצת מדרגה בהבנת חשיבות שילוב אנשים עם מוגבלות בסביבתם ובהתארגנות המתחייבת מכך. לפי ראות עינינו, הטיפול באוכלוסייה חלשה זו, אוכלוסייה הזקוקה לשיקום רפואי וחברתי כאחד, הוא אינדיקטור חשוב לחוסנה של החברה והמדינה, ויפה שעה אחת קודם.

נספח - הגדרות

נגישות לשיקום - האפשרות לקבל, בקלות ובלא מאמץ, בזמן וברצף הנכון, סיוע מקצועי, בתחום הרפואי והחברתי, הפתוחה בפני אנשים עם מגוון מוגבלויות, מגורם מוכר על ידי רשויות המדינה, שישפר את תפקודו של האדם (במישור הפיזי, החברתי והנפשי) ושימלא אחר שתי תכליות: (1) השגת תפקוד עצמאי מיטבי (2) שילוב מיטבי בתחומי התעסוקה, החברה והפנאי.

שיקום - רצף תהליכים המיועדים לסייע לאדם עם מגבלה פיזית, חושית, נפשית או שכלית לרבות קוגניטיבית להגיע לרמה אופטימלית של תפקוד ועצמאות בתחומי החיים העיקריים. כל זאת על ידי שיפור יכולותיו ומימוש הפוטנציאל של האדם עם מוגבלות בתחומי התעסוקה, החברה, המשפחה והדיור תוך ראייה מערכתית של האדם עם נכות, משפחתו וקהילתו.¹⁸

שיקום רפואי - שיקום הוא אחד מתחומי ההתמחות הרפואית הפורמליים. מוקד העיסוק ברפואה שיקומית הוא הטיפול בתוצאות השליליות מבחינה תפקודית של מצבי מחלה ופציעה. המטרה ברפואה שיקומית היא למזער מוגבלות ונכות שיוצרות מחלות כמו אירוע מוחי, מחלות ועיוותים מולדים, גופניים, תחושתיים, שכליים או נפשיים, פגיעה בחוט השדרה, שברים מורכבים, קטיעות גפיים ועוד.¹⁹

שיקום חברתי - הרחבת יכולתו של האדם לקיים קשרי גומלין עם זולתו, במקביל להפחתת הבידוד החברתי, הנכפה לעתים קרובות על אדם עם מוגבלות. יעד השיקום החברתי הוא שילוב בתחומי התעסוקה, החברה והפנאי.

רשימת המקורות

אבני, נ' (2002). **הסטאטוס התפקודי של מטופלים שנה לאחר אירוע מוחי, והקשרים בין מרכיבי התפקוד, תחומי התפקוד ושביעות רצון**. חיבור לשם קבלת תואר 'מוסמך', האוניברסיטה העברית בירושלים.

אלדר, ר', רינג, ח' וסולסי, פ' (1992). שבץ מוחי - גישה מונעת: מבט ממוסד שיקומי בישראל. **הרפואה**, 122, ז, 451-454.

אלפסה, ש', רוני, ר', רינג, ח', דיניה, א', תמיר, ע' ואלדר, ר' (1997). היבטים באיכות החיים של חולים צעירים (17-49) לאחר אירוע מוחי - מעקב במשך שנתיים. **הרפואה**, 133, ז-ח, 249-254.

בארי, מ', קרן, ע' ומאיר, ש' (2004). שיקום ילדים. בתוך א' עורי (עורך), **רפואת שיקום: פרקים נבחרים** (עמ' 26-28). תל אביב: אאורורה.

בנטור, נ' (2006). רצף הטיפול בשיקום: תיאוריה ומציאות. **השיקום פנים רבות לו: לקט מחשבות ומעשים בנושאי שיקום** (עמ' 17-26). משרד הבריאות, המועצה הלאומית לשיקום.

ברקוביץ, נ' (2001). אזרחות ואימהות: מעמדן של הנשים בישראל. בתוך: פלד, י' ואופיר, ע' (עורכים), **ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית?** (206-243). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

ברסטלר-גינת, ח. (2004). **הזכות לבריאות**. מתוך אתר 'חוקה בהסכמה רחבה'. אוחר 19 אפריל 2007: http://huka.gov.il/wiki/material/data/H29-12-2004_12-02-45_briut1.rtf

גל, ג' (2004). **ביטחון סוציאלי בישראל**. ירושלים: מאגנס.

גלעד, ד' (ינואר, 2006). **חיים עצמאיים לאנשים עם מוגבלויות קשות בקהילה: מקומה של המשפחה**. סיכום ועדת היגוי, אוניברסיטת חיפה.

גרינברג, ש', אלמרו, נ', קרן, ג' ושפס, ד' (2004). השפעת השתתפות בן הזוג בתכניות לשיקום ולמניעת מחלות לב, על שיעור ההיענות ועל רמת הכושר הגופני של המטופל. **הרפואה**, 143, ב, 99-102.

דורון, א' (2003). מדינת הרווחה בעידן של צמצומים: מבט מתחילת המאה ה-21. **חברה ורווחה**, כ"ג (3), 275-294.

הים-יונס, א', פרידמן, י' והרקוביץ, ע' (2003). **מחקר נגישות ארצי לאנשים עם מוגבלות: תקציר**. ירושלים: מכון סאלד. אוחר 19 אפריל 2007. www.mugbaluyot.justice.gov.il/NR/rdonlyres/831B09E7-2F00-4AB7-9B30-1E1D2EF6A3CE/0/mehkarnagisuttaksir.pdf

ואן-גלדר, א' וכהנאי, ס' (2002). **תיקון חוק חינוך מיוחד: ילדים עם נכויות רב-תחומיות**. מסמך רקע לדיון בוועדת החינוך והתרבות. ירושלים: הכנסת, מרכז מחקר ומידע. אוחר ב-19 אפריל 2007. www.knesset.gov.il/mmm/data/docs/m00620.rtf

ורצברגר, ר' (2002). **נשים עם מוגבלויות**. מסמך רקע לדיון בוועדה לקידום מעמד האישה. ירושלים: הכנסת, מרכז מחקר ומידע.

ורצברגר, ר' (2003). **תחלואה כפולה: חולי נפש המשתמשים בסמים**. נייר עמדה, מוגש לוועדה למאבק בנגע הסמים. ירושלים: הכנסת, מרכז מחקר ומידע.

זוננבליק, מ' (2004). מקומה של המחלקה לגריאטריה בבית חולים כללי. **הרפואה**, 143, ד, 291-294.

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, חיימוביץ'

לכמן, מ' (1998). שיקום פסיכוסוציאלי במדינת ישראל: נקודת מפנה?
חברה ורווחה, י"ח (1), 63-45.

מבקרת המדינה, **דו"ח שנתי, 2001 לשנת 2001**. אשפוז שיקומי בבתי
החולים, 201-212.

מורלי-שגיב, ד' (2003). חוק מעונות יום שיקומיים-ברכה או קללה?
מידעו"ס, 32, 6-11.

מנדלר, ד' ונאון, ד' (2003). **אנשים עם נכויות בישראל: עובדות
ומספרים**, ירושלים: ג'וינט, מכון ברוקדייל.

נקר, י' (2006). **נשים בישראל 2001-2006**. ירושלים: הכנסת שירותי
מידע.

סבירסקי, ב' והרבסט, ע' (2003). קצבת נכות. **רשת הביטחון הסוציאלי
בהיבט מיגדרי**, 1, 1-16.

סוסקולני, ו', אוסלנדר, ג' ובן-שחר, א' (2004). מחסומים המונעים שימוש
בשירותי בריאות ועבודה סוציאלית במערכת הבריאות, בקרב עולים
מברית המועצות לשעבר, **מידעו"ס**, 36, 25-30.

סלוצקי, ק' (2004). בגריאטריה - עיקר האתגר הוא להעניק למטופלים
איכות חיים! **בריאות על בוריה**, 97, 21-23.

עורי, א' (2004). הרפואה השיקומית: היום ומחר. בתוך א' עורי (עורך).
רפואת שיקום: פרקים נבחרים, 8-10, תל אביב: אאורורה.

עורי, א' ורינג, ח' (1996). הנכה בקהילה - לקראת שוויון הזדמנויות.
הרפואה, 130, ז', 483-485.

פורמן, א' (2005). מי מטפל במטפל? קבוצת תמיכה לבני זוג צעירים
המתמודדים עם טיפול בבן זוגם המאושפז, לצורך שיקום לאחר
אירוע מוחי. **מידעו"ס**, 38, 4-10.

פינדלר, ל' (2005). סבים וסבות כמקור תמיכה חברתית במשפחות
לילדים עם נכות: סקירת ספרות משלוש נקודות מבט: הסבים
והסבות, דור הביניים ואנשי המקצוע. **חברה ורווחה**, 25 (3): 395-411.

פלוריאן, ו', מלקינסון, ר' וכשר, א' (1999). זכויות ושירותים למשפחות
שכולות בישראל: סקר דעת קהל, **חברה ורווחה**, י"ט (4), 417-433.

- צור, ע' (2006). אפידמיולוגיית נפילות של נפגעי אירוע ואסקולרי במוח במהלך אשפוז במחלקת שיקום, **הרפואה**, 144, ב, 89-91.
- צחררובין, ד' (2003). נכונות של אנשים לבקש עזרה בשעת מצוקה. **פורום חיפה לעבודה סוציאלית**, 1, 68-93.
- צ'רניחובסקי, ד', אלקנה, י', אנסון, י' ושמשי, ע' (2003). **שווינויות ומערכת הבריאות בישראל: עוני כגורם סיכון לבריאות**. ירושלים: המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- קרן, ע' וגרוסוסר, ז' (2004). אופן ההתמודדות של שיקום נפגעי ראש מחבלה בראשית המאה ה-21. בתוך א' עורי (עורך). **רפואת שיקום: פרקים נבחרים** (עמ' 13-15). תל אביב: אאורורה.
- רדאי, פ' (1999). קול האישה בדמוקרטיה הישראלית. מתוך ר' כהן-אלמגור (עורך), **סוגיות יסוד בדמוקרטיה הישראלית**, 143-164 תל אביב: הקיבוץ הארצי.
- רינג, ח' ועורי, א' (1996). הנכה בקהילה - מיהו שומר הסף? **הרפואה**, 130, ה, 524-525.
- שחק, י' (2003). **שויון הזדמנויות לנשים עם מוגבלות בתחומי השיקום, התעסוקה וההשכלה**, הכנסת, מרכז מחקר ומידע, ירושלים. אוחר 19 אפריל 2007 מ: www.knesset.gov.il/MMM/data/docs/m00715.doc
- Buntin, M.B., Garten, A.D., Paddock, S., Saliba D., Totten, M. & Escarce J.J. (2005). How much is postacute care use affected by its availability? *Health Services Research*, 40(2), 413-434.
- Cruise C.M. & Lee M.H. (2005). Delivery of rehabilitation services to people aging with a disability. *Physical Medicine Rehabilitation Clinical North America*, 16(1), 267-284.
- Davidoff, G.N., Keren, O., Ring, H. & Solzi, P. (1992). Who goes home after stroke: A case-control study, *Neurorehabilitaion*, 2(2), 53-62.
- Doolan-Noble, F., Broad, J., Riddlel, T. & North, D. (2004). Cardiac rehabilitation services in New Zealand: access and utilization, *New Zealand Medical Journal*, 117 (1197).

- Greenberg, E., Treger, J. & Ring, H. (2004). Post-stroke follow-up in a rehabilitation center outpatient clinic, *The Israel Medical Association Journal* 6(10), 603-606.
- Larson, J.S. (1999). The conceptualization of health. *Medical Care research and review*, 56(2), 123-136.
- Maclurg K., Reilly P. & Hawkins S. (2004). Participation in general practice health screening by people with multiple sclerosis, *British Journal of General Practice*, 54 (508), 853-855.
- Ohry, A., Brooks, M.E. & Bar-On, Z. (1992). Aging issues in spinal cord-injured Patients. *Critical reviews in Physical and Rehabilitation Medicine*, 4(1,2), 27-35.
- Ohry, A., Shemesh, Y. & Rozin, R. (1983). Are chronic spinal cord injured patients (SCIP) prone to mature aging? *Medical Hypotheses* 11(4), 467-469.
- Ring, H. (2004). Outcomes measures and payment in rehabilitation practice – is there an "optimal" relationship? In C. Marincek & H. Burger. *Rehabilitation sciences in the new millennium* (pp. 43-50). Medimond Ed. Bologna.
- Ring, H. (2005). Compensation for rehabilitation services and outcome measure: Can they go together? Paper presented at the 3rd world Congress of International Society of Physical and Rehabilitation Medicine – ISPRM
- Ring, H., Greenberg, E., Motin, M., Schwartz, J. & Tamir, A. (2004). Early and late effect of health legislation on first stroke in-patients rehabilitation parameters. In C. Marincek & H. Burger. *Rehabilitation sciences in the new millennium - challenge for multidisciplinary research*, pp.1-5, Medimond Ed. Bologna.
- Ring, H. & Shames, J. (2006). Rehabilitation services funding and rehabilitation outcomes: Do one affect the other? *Critical Review in PM&R*, 18(2), 173-186.

- Ring, H., Tamir, A. & Motin, M. (2000). Impact of age on temporal, clinical and functional parameters of first stroke patients undergoing rehabilitation. *Europa Medicophysica*, 36, 3-8.
- Ring, H., Tshuva, R., Ronen, R., Dynia, A. & Eldar, R. (1998). Quality of care on a stroke rehabilitation ward: the use of urinary incontinence as tracer, *International Journal of Rehabilitation Research*, 21, 1-5.
- Sample, P.L., Johns, N., Gabella, B. & Langlois, J. (2004). Can traumatic brain injury surveillance systems be used to link individuals with TBI to services? *Brain Injury*, 18(12), 1177-1189.
- Talbot, L.R., Viscogliosi, C., Desrosiers, J., Vincent, C., Rousseau, J. & Robichaud, L. (2004), Identification of rehabilitation needs after a stroke: an exploratory study, *Health and Quality of Life Outcomes*, 2(1), 53.
- Tanne, D., Goldbourt, U., Koton, S., Grossman, E., Koren-Morag, N., Green, M.S. & Bornstein, N.M. (2006). A national survey of acute cerebrovascular disease in Israel: Burden, management, outcome and adherence to guidelines. *The Israel Medical association journal*, 8, 3-7.
- Treger, J., Tanne, D. & Ring, H. Disposition after stroke in a National survey of acute cerebrovascular disease in Israel the NASIS study, (in preparation).
- WHO (2001). *ICF: international classification of function, disability and health*. Geneva.
- Wodchis, W.P., (2004). Physical rehabilitation following medicare prospective payment for skilled nursing facilities. *Health services Research*, 39(5), 1299-1318.

הערות

- 1 כתבה מעיתון 'הארץ' - 'הנכים מבקשים סיוע, אך לממשלה אין פתרונות' באתר האינטרנט: www.haaretz.co.il/hasite/spages/745541.html
- 2 אתר ארגון 'בזכות', נגישות - כללי: www.bizchut.org.il/heb/upload/.access/accessibilitynew.html
- 3 א (שלום, ירושלים) 009582/99 מרים לבני ואח' נ' שבו סלים ואח' פסק דינה של השופטת מיכל אגמון - גונן מיום 16/5/05.
- 4 ראה גם בוויקיפדיה הערך 'בריאות' - ויקיפדיה. מתוך: <http://he.wikipedia.org/wiki/%D7%91%D7%A8%D7%99%D7%90%D7%95%D7%AA>
- 5 מתוך חוקה בהסכמה רחבה-זכויות חברתיות, פרוטוקול ועדת החוקה, חוק ומשפט, 30/12/2004. מתוך: www.knesset.gov.il/protocols/data/html/huka/2004-12-30.html
- 6 כ"ג בטבת התשס"ב 3068 7 בינואר 2002.
- 7 ראה הערה מס' 1.
- 8 לחיזוק הטענה ראו: Ring, 2004&Greenberg, Treger.
- 9 ראה דוח בדיקת מצב המערכת השיקומית בארץ אשר הוכן בשנת 1990 ע"י קבוצת עבודה משולבת - משרד הבריאות ואיגוד השיקום - לפי הזמנת מנכ"ל משרד הבריאות דאז, פרופ' משיח.
- 10 שחק, י'. מסמך הכנה לדיון בכנסת, בנושא: שוויון זכויות לנשים עם מוגבלות. מתוך: www.knesset.gov.il/MMM/data/docs/m00715.doc
- 11 **Functional Independence Measure**
- 12 <http://brookdale1.pionet.com/files/word-docs/brookdale-research-press-release-8-2-06.doc>
- הודעה לעיתונות מטעם ברוקדייל-ג'וינט: סקר חדש בודק את דעת הציבור על רמת השירות ותפקוד מערכת הבריאות - 8/2/06.
- 13 זכויות עולים עם מוגבלות, מסמך רקע לדיון בוועדת העלייה, הקליטה והתפוצות, הכנסת-מרכז מידע ומחקר, 2003. מתוך: www.knesset.gov.il/mmm/data/docs/m00747.doc
- פרוטוקול 182 משיבת ועדת העלייה, הקליטה והתפוצות, הכנסת ה-15, 2001. מתוך: <http://www.knesset.gov.il/protocols/data/html/alia/2001-12-03.html>
- 14 פורום הורים לילדים עם נכויות רב תחומיות בחברה המתנ"סים. http://www.matnachim.co.il/ShowDoc_Articles.asp?Page=Articles&DocID=56&SubSectionID=45
- 15 מתוך נייר עמדה של הכנסת: <http://www.knesset.gov.il/mmm/data/docs/m00620.rtf>
- 16 טיוטת האמנה הבינלאומית לקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות, סעיף 21
- 17 מתוך מסמך הכנה לדיון בכנסת: <http://www.knesset.gov.il/MMM/data/docs/m00829.doc>
- 18 אתר האינטרנט של עיריית חיפה, מערכת שירותים חברתיים וקהילה: www.haifa.muni.il/Cultures/he-IL/Municipality/Welfare/Rehabilitation
- 19 אתר האיגוד הישראלי לרפואה פיזיקלית ושיקום: <http://medrehab.org.il>

נגישות ומוגבלות בניידות

תמר יעקב

הקדמה

The International Classification of Function and Health (ICF), שפרסם ארגון הבריאות העולמי (WHO, 2001), מעלה על נס את חשיבות ההשתתפות של האדם בסביבת מגוריו, בפעילויות משפחתיות, חברתיות ומקצועיות ומציב אותה כתנאי לשיקומו. במציאות, עומדים בפני אנשים עם מוגבלות תפקודית לא מעט מחסומים בדרכם לממש את פוטנציאל ההשתתפות שלהם. מדובר כאמור לעיל, באוכלוסייה שגודלה קרוב ל-10% מכלל תושבי מדינת ישראל (משרד הבריאות, המרכז לבקרת מחלות, 2004).

בהתייחס למחסומי נגישות, ניתן לסווג את המוגבלויות לכמה תחומים עיקריים: מוגבלויות פיזיות-מוטוריות, מוגבלויות על רקע לקויות בחושים ומוגבלויות על רקע לקויות קוגניטיביות, שכליות ורגשיות. בכל אחד מהתחומים הללו מן הראוי לדון במחסומי נגישות הקשורים למוגבלות בניידות ולמחסומי נגישות הקשורים לעמדות רגשיות וחברתיות כלפי סוג הנכות. הפרק יעסוק בהיבטים התנועתיים של מוגבלות, שהם בעלי זיקה למחסומי נגישות הקשורים למוגבלות בניידות.

היבטים אפידמיולוגיים של נכות ומוגבלות בישראל

לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס) בישראל (למ"ס 2001, משרד הבריאות 2004), 8.7% מהילדים בגילים 0-17 לוקים במוגבלות כלשהי. 1.1% מהילדים זקוקים לעזרה בטיפול אישי (ADL), 2.5% הם עם מוגבלות בניידות ומוטוריקה, 0.5% סובלים מבעיות רגשיות, 0.4% מפיגור שכלי, 0.7% מבעיות שמיעה, 0.6% מבעיות ראייה, 2.1% מבעיות דיבור, 1.9% מהפרעות התנהגות ו-4.8% מליקויי למידה (נאון ושות', 1998). עם העלייה בגיל, עולה שיעור האנשים עם מוגבלות ומגיע לשיאו בקרב הקשישים. הנתונים מראים כי 14.7% מבני 65+ מוגבלים בניידות: 10.1% מהגברים ו-18.1% מהנשים (למ"ס 2001). השיעורים עולים בתלילות עם העלייה בגיל אצל שני המינים: אצל גברים מ-6.5%

בבני 74-65 ל-15.6% בבני +75, ואצל נשים מ-11.8% בבנות 74-65 ל-27.5% בבנות +75 (למ"ס 2003).

מכלל האנשים עם מוגבלות (מעל 40% נכות) המקבלים תגמולים כלשם בגין נכותם וללא קשר לגילם, ל-18.7% לקווים מוטוריות, 13% עם פיגור שכלי ו-7% הם עיוורים או כבדי ראייה.

השיעורים הגבוהים של נכות ומוגבלות שמציגה הלמ"ס מצביעים על כך שבעיות נגישות פיזית ואולי אף רגשית ותרבותית יכולות לשמש מחסום להשתתפות פלח נכבד מהאוכלוסייה בכלל ומאוכלוסיית הקשישים בפרט. על החברה לצמצם את מחסומי הנגישות כדי לאפשר לאוכלוסיית האנשים עם מוגבלות, בכל גיל ובכל סוג מוגבלות, נגישות נוחה ומכובדת לסביבתם. כדי להיערך להתאמת הסביבה לצורכי אוכלוסיית הנכים והאנשים עם מוגבלות, חשוב להכיר את סוגי המוגבלויות ואת הצרכים הייחודיים שלהם. הפרק הבא יתמקד בהיבטים פיזיים של נכויות ומוגבלויות, בדוגמאות לגורמים השכיחים למוגבלויות אלה, בתיאור בעיות נידות שכיחות הנובעות ממוגבלויות פיזיות ובפירוט הצרכים העיקריים של אנשים עם מוגבלות מבחינת נידות ונגישות פיזית בסביבת מגוריהם.

מוגבלויות גופניות ונגישות פיזית

1. רקע אטיולוגי של מוגבלויות במערכת התנועה

ליקויים במערכת התנועה יכולים לקרות עקב פגיעה במערכות השלד, השריר והעצבים, בכולם ביחד ובכל אחת לחוד. הפגיעה בכל אחת מהמערכות הללו עשויה להיות מולדת או נרכשת, ולהופיע בשלבים שונים של חיי האדם. הנזק למערכות אלו יכול להיות יציב או מתקדם. הגורמים השכיחים למחלות נרכשות הם מחלות על רקע הפרעות באספקת דם למוח, חבלות, גידולים ומחלות זיהומיות. פגיעות נרכשות יכולות להופיע בכל שלב בחיי האדם אם כי יש פגיעות האופייניות יותר לקבוצות גיל או אוכלוסייה מסוימות. בפרק זה תובא סקירה של הצורות השכיחות של פגיעות בכל אחת מהמערכות הנ"ל.

מערכת העצבים המרכזית (מוח) - הדוגמה השכיחה לפגיעה מוחית מולדת ויציבה היא שיתוק מוחין (Cerebral Palsy – CP). דוגמה לפגיעה מוחית נרכשת ויציבה זו היא פגיעת ראש הנגרמת מחבלה (Traumatic Brain Injury – TBI). נזק מוחי מתקדם הוא בדרך כלל

תוצאה של מחלה ניוונית מתקדמת, כמו פרקינסון או טרשת נפוצה. במקרים שבהם הנזק המוחי נגרם עקב ליקוי באספקת דם למוח (מונחים מקובלים: אירוע מוחי, שבץ מוחי, Stroke, Cerebro - CVA, Vascular Accident) הוא ייחשב ליציב עם חלוף השלב החריף של האירוע. עם זאת, גורמי הסיכון לאירוע עדיין קיימים והסיכון לאירועים מוחיים נוספים גבוה. אירוע מוחי ומחלת פרקינסון הם הצורות השכיחות של פגיעה מוחית בגיל המבוגר.

המיקום המדויק של הנזק במוח וגודל השטח הפגוע יקבעו את היקף הנזק המוחי ואת מידת מעורבותן של מערכות נוספות. הפגיעה יכולה להיות מוטורית, תחושתית, קוגניטיבית או שילוב ביניהן. בכל פגיעה מוחית יכול להיגרם נזק גם לתפקודים אחרים שבשליטת המוח, כמו תקשורת, חשיבה, התנהגות, ראייה ועוד. יש פגיעות שבהן הנזק העיקרי הוא מוטורי, עם או בלי נזק תחושתית, יש פגיעות שבהן הנזק העיקרי קוגניטיבי או התנהגותי, ויש מגוון רחב מאוד של פגיעות הכוללות ליקויים רב-מערכתיים (Brain & Walton 1969; עורי ושקד 1990; Carr & Shephard 1980; Barnes & Johnson. 2001).

סיווג הלקויות המוטוריות במערכת העצבים המרכזית (מוח) ואפשרויות נידות

מיון הפגיעות הסנסומוטוריות נעשה בדרך כלל לפי הפיזור הטופוגרפי שלהן. נהוג לחלק את הפגיעות לחמש קבוצות עיקריות:

- **המיפלגיה (hemiplegia)** - ההמיפלגיה היא הצורה השכיחה של ליקוי בעקבות פגיעה מוחית. הליקוי או השיתוק מופיע בפלג הגוף הנגדי להמיספרה המוחית הפגועה. הפגיעה כוללת יד, רגל וגוו באותו צד. בדרך כלל הפגיעה בגפיים חמורה יותר מאשר בגוו. במקרים שבהם נגרם למוח נזק נרחב תיתכן פגיעה בשתי ההמיספרות המוחיות ולאדם הפגוע תיגרם המיפלגיה דו-צדדית (doublyhemiplegia).

רוב האנשים עם המיפלגיה מסוגלים ללכת ללא תמיכה חיצונית, חלקם יזדקקו לתמיכת מקל נקודה או מקל ארבע נקודות. במקרים קשים תיתכן נידות בכיסא גלגלים. בדרך כלל נכים המרותקים לכיסא גלגלים אינם עצמאיים בהסעתו.

- דיפלגיה (diplegia) - צורת פגיעה שכיחה בקרב נפגעי שיתוק מוחין. פגיעה בפלג הגוף התחתון ובכלל זה שתי הרגליים. אנשים עם דיפלגיה ניידים בדרך כלל ללא תמיכות חיצוניות, חלקם נזקקים לתמיכת קביים או הליכון.
- מונופלגיה (monoplegia) - פגיעה בגפה אחת, בדרך כלל עליונה. צורת פגיעה פחות שכיחה. רוב האנשים עם פגיעה מסוג זה מתניידים באופן עצמאי, ללא תמיכות חיצוניות.
- טריפלגיה (triplegia) - פגיעה בשלוש גפיים ובגוו. הניידות בדרך כלל בכיסא גלגלים ממונע.
- טטרפלגיה (tetraplegia) - פגיעה בארבע גפיים ובגוו. הניידות בכיסא גלגלים ממונע.

ברוב המקרים מדובר בשיתוק חלקי של הגפיים המעורבות ואז השיתוק נקרא **פרזיס**. צורת הפגיעה תהיה **מונופרזיס**, **המיפרזיס** וכיוצא באלו.

חוט שדרה - הגורם השכיח לפגיעת חוט שדרה הוא חבלה. פגיעות אלה נלוות בדרך כלל לשבר בחוליה. חבלה יכולה להיגרם בנסיבות כמו תאונות דרכים, תאונות עבודה, פציעות מלחמה או פציעות ספורט (Noguchi 1994). גברים נפגעים יותר מנשים, ובדרך כלל מדובר בגברים צעירים אשר נחשפים יותר מאחרים לנסיבות אשר בהן נגרם סוג זה של פגיעה. הדוגמה השכיחה לפגיעת חוט שדרה על רקע מולד היא Spina Bifida. זהו פגם אנטומי מולד במבנה חוליה, המתהווה עוד בתקופה העוברית. הגורם לפגם זה לא ידוע.

חוט השדרה יכול להיפגע גם על רקע מחלות ניווניות מתקדמות, כמו טרשת נפוצה ומחלות זיהומיות, כמו Guillian Barea, Transveresmyelitis ו-Poliomyelitis, גידולים בעמוד שדרה או פריצת דיסק. לפגיעה בחוט השדרה בכל אחת מהמחלות הללו מאפיינים, מהלך ופרוגנוזה שונים זה מזה.

מקובל לסווג את הפגיעות בחוט השדרה לחמש קבוצות עיקריות לפי הפיזור הטופוגרפי של השיתוק (פועל יוצא של גובה הסגמנט הפגוע) ומידת הנזק לחוט השדרה (חלקי או מלא) (עורי 1995, Bromley 1995):

- **קוודריפלגיה גבוהה** - פגיעה בארבע גפיים ובגוו (פגיעה באחד מהסגמנטים הצוואריים C4-C6). ניידות בכיסא גלגלים ממונע.
- **קוודריפלגיה נמוכה** - פגיעה בארבע גפיים ובגוו (פגיעה באחד מהסגמנטים הצוואריים C7-C8). ניידות בכיסא גלגלים מכני או ממונע.
- **פרפלגיה גבוהה** - פגיעה בפלג גוף תחתון ללא מעורבות של ידיים אבל עם פגיעה של שרירי בטן וגב (פגיעה באחד מהסגמנטים הגביים T1-T5). ניידות בכיסא גלגלים מכני.
- **פרפלגיה נמוכה** - פגיעה בפלג גוף תחתון ללא מעורבות של ידיים ומעורבות חלקית בלבד של שרירי הבטן (הפגיעה באחד מהסגמנטים הגביים הנמוכים או המותניים העליונים T6-L2,L3). ניידות בכיסא גלגלים מכני. אפשרות הליכה למרחקים קצרים עם קביים ומכשירים ארוכים לרגליים.
- **פגיעה ב'זנב הסוס'** (Quada Equina) - בפגיעה זו נגרם נזק לשורשי העצבים שיוצאים בהמשכו של חוט השדרה אך נמצאים עדיין בתוך תעלת מאזור חוליה מותנית L2 ואז לסוף עצם העצה. בשל צורתם הם נקראים 'זנב סוס'. שורשי העצבים יוצאים מתעלת השדרה לכיוון הגפיים בהדרגתיות. בפגיעה מסוג זה מצופה הליכה בעזרת קביים ומכשירים ארוכים או קצרים לרגליים.

הקריטריון השני למיון פגיעות חוט שדרה הוא כאמור מידת הנזק שנגרם. הנזק יכול להיות מלא, במקרים שנגרם חתך שלם של חוט השדרה, ואז תכונה הפגיעה 'שלמה' (complete), או חלקי, ואז תכונה הפגיעה 'חלקית' (incomplete). אם הפגיעה שלמה יופיע שיתוק תחושתי ומוטורי מלא בפלג הגוף שמתחת לקו הרוחב של הגוו (פלס), בגובה הסגמנט הפגוע. במקרים של פגיעה חלקית בחוט השדרה יופיע שיתוק חלקי בהתאם לאזורים שנפגעו. בפגיעות חלקיות מקובל להשתמש במונחים **פרפרזיס** או **קוודריפרזיס**. הפגיעה החלקית, המוטורית או התחושתית, יכולה להיות מזערית עם הפרעה תפקודית קלה מאוד, ועד לפגיעה קרוב למלאה עם שרידי תנועה או תחושה אחדים ולא פונקציונליים. כאשר הפגיעה חלקית אפשרויות הניידות רבות ומגוונות, על פי חומרת הפגיעה.

מחלות עצב/שריר (נוירומוסקולריות) - קבוצת מחלות גנטיות תורשתיות המופיעות במגוון צורות קליניות. המחלות נבדלות זו מזו

במאפיינים הגנטיים שלהן, בשכיחותן, במהלך המחלה, בשלב בחיים של הופעתן, בסיבוכים הרפואיים השכיחים ובתוחלת החיים של החולים. המהלך של חלק מהמחלות אטי והן יכולות להיעצר, ואילו מהלכן של מחלות אחרות יכול להיות מהיר ולהתבטא בחולשת שרירים מתקדמת, העלולה להתפתח עד לשיתוק שרירי הנשימה ומוות. המחלה המוכרת ביותר ממשפחה זו היא מחלת 'ניוון שרירים מתקדמת' (Progressive/Douchenne Muscular Dystrophy – PMD). פרופילים של מחלות עצב/שריר תוארו בהרחבה על ידי פולר (Fowler 1955) על סמך מעקב שערך במשך עשר שנים אחר חולים במחלות אלו. בין הבעיות העיקריות שתוארו היו ירידה ביכולת תפקודית, ירידה בכוח שרירים, איבוד של טווחי תנועה והופעת עיוותים (קונטרקטורות), הפרעה בתפקודי נשימה, הפרעה בתפקוד לבבי, עקמת ועיוותים נוספים של עמוד שדרה, עלייה במשקל ושינויים בתפקוד פסיכומטורי.

הנזק הראשוני במחלות שרירים קורה בשריר עצמו, להבדיל ממחלות של מערכת העצבים שבהן הפגיעה בתפקוד השריר היא תוצאה של פגיעה בהעברת הגירוי העצבי אליו. מדובר בתהליך של הרס סיבי השריר והחלפתם ברקמת חיבור או שומן. שלא כמו במחלות שמקורן בנזק עצבי, במחלות שרירים לא צפויות הפרעות בתחושה או בתפקוד המערכת האוטונומית.

יכולת ההליכה של החולים במחלות שרירים הולכת ופוחתת בהדרגה עם התקדמות המחלה. בשלב שבו ההליכה כבר איננה פונקציונלית הם נזקקים בדרך כלל לכיסאות גלגלים ממונעים.

קטיעות גפיים תחתונות – רוב הקטיעות מתבצעות בקרב בני 60 ומעלה. הסיבה לקטיעה בקבוצת הגיל הזו ב־80%-90% מהמקרים היא על רקע וסקולרי. רוב הקטיעות של גפיים תחתונות בקרב בני 18-60 הן תוצאה של חבלה או גידולים. במקרים נדירים יש גם קטועי גפיים מלידה. הקשיים העיקריים של קשישים קטועי רגליים הם בטיפול אישי, פעילויות בבית ופעילויות פנאי. צעירים קטועי רגליים נתקלים, נוסף על הקשיים בניידות ועצמאות בחיי יום-יום, גם בקושי לחזור לעבודה או לבית הספר.

נהוג לחלק את הקטיעות לפי גובה הקטיעה. שתי הצורות הנפוצות ביותר הן:

א. קטיעה מתחת לברך (Below knee amputation – BK).

ב. קטיעה מעל הברך (Above knee amputation –AK).

לאורך הגדם ולצורתו חשיבות רבה מבחינת האפשרות להתאמת פרוטזה לצורך הליכה.

פוטנציאל ההליכה של קטועי רגליים מושפע לא רק מגובה הקטיעה אלא גם ממצב בריאותו וכושרו הגופני של הנכה. רוב קטועי הרגליים הצעירים, בקטיעות מתחת ומעל לברך, משיגים הליכה פונקציונלית עם פרוטזה וללא תמיכות חיצוניות. הקטועים מעל לברך משיגים הליכה פונקציונלית אולם באיכות פחות טובה מבחינת סימטריות, מרחק וקצב הליכה. בקרב המבוגרים והקשישים, ובמיוחד בקרב אנשים החולים במחלות כלי דם, פוטנציאל השיקום פחות טוב. במקרים אלו ייתכן שגם ברגל השנייה אספקת הדם לקויה, הכושר הגופני הכללי ירוד, שיווי המשקל פחות טוב, וכתוצאה מכל אלה פוטנציאל ההליכה נפגע. קטועים מתחת לברך יגיעו בדרך כלל להליכה במידה זו או אחרת, לעתים בתמיכת מקל נקודה או הליכון. קטועים מעל לברך יתקשו בדרך כלל ללכת וחלקם יהיו רתוקים לכיסא גלגלים. לפי שיקולים רפואיים וסוציאליים יוחלט אם האחרונים יקבלו פרוטזה או לא (Greive & Lankhorst 1996).

2. מוגבלות הניידות בקרב אנשים עם יכולת הליכה

ניתן לסווג את בעיות הניידות שמקורן במוגבלויות פיזיות לשתי קטגוריות עיקריות. האחת קשורה לניידות בכיסא גלגלים והשנייה לניידות בהליכה. טווח רמת הניידות של הקבוצה האחרונה רחב מאוד ומחסומי הנגישות העומדים בפניהם בהתאמה. במקרים שבהם אין מספיק יציבות בהליכה יש להתאים לאדם תמיכות חיצוניות. קיים מגוון רחב של אביזרי עזר לניידות בהליכה, שמקנים מגוון דרגות תמיכה. יש להתאים לאדם את התמיכה המינימלית שתאפשר לו לנוע בבטיחות וביעילות. גורמים נוספים שיובאו בחשבון בעת התאמת אביזרי עזר לניידות הם יכולת האחיזה של האדם, כושרו הגופני ורמת הקואורדינציה שלו.

לכל אביזר עזר לניידות יש להתקין גומייה בקצהו או בקצותיו הנוגעים בקרקע ולהתאים את אורכו לכל אדם באופן אישי.

לוח 1. תמיכות חיצוניות שכוחות להליכה

שם אביזר העזר	תכונות ומאפיינים
מקל נקודה ('מקל סבא') One point stick	מקל הליכה רגיל. אפשר ללכת עם מקל אחד או שניים. אפשרויות: עשוי מעץ עם גובה קבוע, או ממתכת, טלסקופי. ניתן למצוא עם מגוון תומכי כף יד. מתאים לאנשים עם הפרעה קלה ביציבות בהליכה. מגבלות: ללא אחיזה - נופל.
מקל ארבע נקודות Four points stick	מקל הליכה עם בסיס בעל ארבע רגליים. אפשר ללכת עם מקל אחד או שניים. אפשרויות: רוחב בסיס רחב או צר (בסיס צר פחות יציב אבל מתאים בדרך כלל לרוחב מדרגה), עשוי ממתכת, טלסקופי. יתרונות: עומד מעצמו. יציב ונותן תמיכה טובה. מגבלות: תופס מקום רב, במיוחד אם הולכים עם שני מקלות. יוצר קושי במעברים צרים ובמדרגות. מתאים לאנשים הזקוקים לתמיכה בינונית, במיוחד לאלה עם יכולת אחיזה ביד אחת בלבד.
קביים עם תמיכה מתחת למרפק. Forearm crutches	קביים עם תמיכה מתחת למרפק. בדרך כלל הליכה עם שני קביים אם כי יש ההולכים עם קב אחד בלבד. בהליכה עם שני קביים ניתן ללכת בהליכה רסיפרוקלית (four points gait) או בקפיצות (swing gait). אפשרויות: אורך קבוע או משתנה, ידיות ברוחב ובמבנה שונה, תמיכת אמה קבועה/ניתנת להרמה כלפי מעלה, תמיכת אמה פתוחה/סגורה מלפנים, אפשר להתאים גומיות עם בסיס אחר. יתרונות: תמיכה רבה, בסיס צר, ברוב הדגמים אפשר להישען על תומך האמה אם משנים את הזווית שלה מגבלות: ארוכים, צריך להחזיק אותם כאשר אינם צמודים ליד, השימוש דורש קואורדינציה וכוח בחגורת כתפיים ובגפיים עליונות. מתאים לאנשים מיומנים או לצעירים.

קביים עם תמיכה מתחת לבית השחי. בדרך כלל הליכה עם שני קביים. בדרך כלל הליכה בקפיצות (swing to / through gait). אפשרויות: עשוי מעץ או ממתכת, טלסקופי. יתרונות: תמיכה רבה, אינם דורשים כוח ידיים רב כדי ללכת. מגבלות: ארוכים, מגושמים, תופסים הרבה מקום, חייבים להחזיק אותם כדי שלא יפלו, גורמים ללחץ בבית השחי אם לא משתמשים בהם נכון. מתאים לאנשים עם איסור דריכה על רגל אחת (לדוגמה רגל עם שבר טרי), לאנשים ללא מיישרי מרפק חזקים ולאנשים הזקוקים לקביים לזמן קצר.	קביים אקסילריים Auxiliary crutches
הליכון רגיל. אפשר ללכת על שתי רגליים או בקפיצה על רגל אחת. אפשרויות: רוחב בסיס שונה, טלסקופי, עשוי בדרך כלל מאלומיניום קל משקל. יתרונות: יציב מאוד (בטיחותי), לא דורש כוח רב או קואורדינציה כדי ללכת, מתאים לאנשים מבוגרים. מגבלות: מגושם, בדרך כלל לא מתקפל, קושי בעלייה במדרגות ובמעברים צרים, קושי להכניס למכונית. מתאים לאנשים מבוגרים עם בעיות ביציבות וקואורדינציה.	הליכון רגיל Walker
הליכון עם גלגלים קדמיים. הליכון המאפשר תנועה רציפה ללא הרמתו כדי להתקדם. אפשרויות: מגוון משקלי הליכונים, מגוון גדלים של גלגלים קדמיים, מגוון כיווני תנועה של הגלגלים, מתקפל/קבוע. יתרונות: מאפשר הליכה רציפה. מגבלות: כמו אלה שפורטו לגבי הליכון רגיל. פחות יציב מהליכון רגיל כשנשענים עליו. ככל שהגלגלים הקדמיים בעלי יותר חופש, הוא פחות יציב. מתאים להולכים על שתי רגליים ללא הגבלת דריכה. אינו מתאים להליכה בקפיצות (לאדם עם איסור דריכה על רגל אחת או לקטוע רגל).	הליכון גלגלים Wheeled walker

הליכון גלגלים כבד משקל. הליכון כבד עם 2 או 4 גלגלים גדולים. כולל בדרך כלל סל לנשיאת חפצים, מתקן לישיבה ומעצורים. יתרונות: פונקציונלי, נראה יותר כמו עגלת סופרמרקט מאשר הליכון. חסרונות: מגושם, דורש מעברים רחבים להליכה ולשינוי כיוון, לא ניתן לקיפול, קשה להכניסו למכונית, אינו מתאים למדרגות. מתאים לקשישים עם בעיות שיווי משקל בינוניות ולילדים עם בעיות שיווי משקל בינוניות עד קשות.	רולטור Rollator
הליכון גלגלים עם תמיכה לאמות. הליכון המאפשר הליכה על שתי רגליים ללא שימוש בכפות הידיים. בדרך כלל משמש לתרגול. יתרונות: נותן תמיכה רבה מאוד למטופל. חסרונות: קושי לקום מישיבה ולהיתמך, גדול מאוד ומגושם. מתאים לאנשים הזקוקים לתמיכה רבה מאוד או לאנשים עם קושי באחיזה.	הליכון אמות Fore arm walker

לוח 2. סגנונות הליכה

דוגמאות לשימוש בסגנון ההליכה	הגדרה	סגנון הליכה
במקרים שבהם אסורה דריכה על רגל (לדוגמה: כאשר רגל נתונה בגבס לאחר שבר) או אינה אפשרית (לדוגמה: קטוע רגל ללא פרוטזה).	הליכה בקפיצה על רגל אחת. בדרך כלל עם קביים או הליכון.	ללא נשיאת משקל Non Weight Bearing (NWB)
בשלב ההחלמה לאחר שבר, ניתוח להחלפת מפרק או נקע, כאשר כאב מגביל את התנועה.	נשיאת משקל חלקית על רגל אחת. מידת התמיכה תיקבע לפי חלקיות נשיאת המשקל.	נשיאת משקל חלקית Partial Weight Bearing (PWB)
לאחר החלמה מלאה של שבר.	נשיאת משקל מלאה.	נשיאת משקל מלאה Full Weight Bearing (FWB)
קפיצה על רגל אחת במקרה של איסור נשיאת משקל או קטוע רגל ללא פרוטזה. קפיצה על שתי רגליים במקרה של חולשת שרירים, עם או בלי שימוש במכשירים ארוכים כאשר אין הגבלת נשיאת משקל (פרפליגיה).	הליכה בתמיכת קביים או הליכון, בקפיצה על רגל אחת או שתיים עד לקו הקביים או ההליכון.	Swing to
כמו ב־swing to, אולם כאשר למטופל יש כוח וקואורדינציה הנדרשים לקפוץ קדימה ולהעביר את הקביים או ההליכון קדימה למקומם החדש. הליכה מהירה יותר מ־Swing to.	הליכה בתמיכת קביים או הליכון, בקפיצה על רגל אחת או שתיים מעבר לקו הקביים או ההליכון	Swing through
העברת קביים ורגל פגועה קדימה ביחד וצירוף הרגל הטובה אחר כך. תמיכה דו־צדדית, תבנית הליכה א־סימטרית	מתאים במקרים של רגל אחת חלשה במיוחד	הליכת 3 נקודות Three points gait

התקדמות בארבעה שלבים: יד, רגל נגדית, יד שנייה ורגל נגדית לה. תמיכה סימטרית דו־צדדית, תבנית הליכה דומה לתבנית הליכה נורמלית.		הליכת 4 נקודות Four points gait
העברת יד ורגל נגדיים ביחד קדימה לסירוגין. הליכה מהירה יותר מהליכת 4 נקודות, דורשת יותר קואורדינציה, קרובה יותר לתבנית הליכה נורמלית.	מתאים לאנשים בעלי קואורדינציה טובה, הזקוקים לתמיכה דו־צדדית ניכרת.	הליכת 2 נקודות Two points gait
הליכה עם תמיכה בצד אחד.	מתאים לאנשים הזקוקים לתמיכה קלה.	הליכה עם תמיכה בצד אחד One side support
אפשרי עם ובלי תמיכת אביזר עזר נוסף. אופן התמיכה מותאם אישית לפי הצורך.		הליכה עם תמיכה ידנית

3. מוגבלות בניידות בקרב אנשים היושבים בכיסאות גלגלים

כיסאות גלגלים שכיחים

בשוק קיים כיום מגוון גדול מאוד של כיסאות גלגלים המותאמים למגוון צרכים ולמגוון משתמשים. יש כיסאות גלגלים במגוון משקלים, בעלי אפשרות קיפול במגוון רמות, עם או בלי יכולת להטות משענות גב, מושבים ורגליות, ובעלי מגוון יכולות מבחינת מהירות התנועה. כיסאות גלגלים לשימוש האדם בחיי יום-יום שונים בתכונותיהם ובצורתם מכיסאות גלגלים המשמשים למטרות ספורט. בתחום הספורט קיימים כיום כיסאות המותאמים לצרכים המיוחדים של הספורטאי במגוון ענפי הספורט.

להלן דגמים של כיסאות גלגלים הנמצאים בשימוש בדרך כלל בחיי יום-יום.

לוח 3. דגמים של כיסאות גלגלים

שימושים	סוג הכיסא	
כיסא גלגלים מכני, מתקפל, מיועד להסעה עצמית. בשימוש נרחב בבתי חולים, מתאים לאנשים מבוגרים. קיימים כסאות קלי משקל המקלים על ניווד הכיסא למכונית וכיוצא בזה.	כיסא גלגלים סטנדרטי עם דפנות ורגליות מתפרקות	
מתאים לאנשים שאינם מסוגלים להסיע כיסא מכני באופן עצמאי, לרוב עם לקות של ארבע גפיים. דורש שליטה במנגנון ההסעה ויכולת תמרון טובה במעברים צרים. אינו מתקפל ולכן תופס מקום רב, ניתן להכניסו למכוניות מותאמות בלבד.	כיסא גלגלים חשמלי סטנדרטי	

מותאם לשימוש בתוך מקלחת או מעל אסלה רגילה. יכול לשמש כמתקן שירותים עם סיר. עם או בלי מנגנון הסעה עצמית.	כיסא גלגלים לרחצה ולשירותים	
דורש מיומנות רבה של היושב בכיסא.	מתקן להורדת כיסא גלגלים במורד מדרגות	
מתאים להסעת אנשים עם מוגבלויות קלות בניידות, המוגבלים במרחקי הליכה. דורש מיומנות נהיגה ושמירה על כללי זהירות בזמן נסיעה בשבילים. איננו מתאים לנסיעה על כביש מטעמי בטיחות. מתאים לנסיעה בשבילים ארוכים כמו בקיבוצים, תערוכות וכדומה.	קלנועית	

סגנונות הסעה של כיסאות גלגלים מכניים

פונקציונליות של הסעת כיסא גלגלים נמדדת לפי קריטריונים כמו: מידת השליטה של האדם בכיסא, מרחק ומהירות ההסעה, יכולת הנסיעה בדרכים משובשות ובשיפועים במגוון זוויות, יכולת לעלות ולרדת ממדרכה. הגורמים העיקריים המשפיעים על מידת השליטה בכיסא הגלגלים הם גיל, כושר גופני, משך זמן השימוש בכיסא הגלגלים, רמה קוגניטיבית, מבנה אישיות וגורמים סביבתיים תומכים או מגבילים. צורת ההסעה המקובלת של כיסא גלגלים מכני נעשית בעזרת שתי הידיים. עם זאת, במקרים שבהם יד אחת או שתיהן אינן תפקודיות אפשר להסיעו בעזרת יד ורגל (צורת הסעה של אנשים עם המיפלגיה) או הסעה בעזרת יד אחת, בכיסא גלגלים המותאם במיוחד למטרה זו. ההסעה ביד אחת דורשת לרוב כוח וקואורדינציה גבוהים.

4. הגדרת מושגים הקשורים לתפקוד

Activities of Daily Living (ADL) - תפקוד בסיסי בחיי יום-יום, הכולל, אכילה, שתייה, רחצה והיגיינה אישית, שליטה על הסוגרים, לבוש, הליכה או ניידות בצורה אחרת, מעברים ועלייה וירידה במדרגות. אדם עם הפרעה באחד או יותר מתפקודים אלה זקוק לעזרת הזולת בחיי היום-יום. העזרה יכולה להיות משעות אחדות ביום ועד ליווי צמוד 24 שעות ביממה.

Instrumental Activities of Daily Living (IADL) - תפקוד בחיי יום-יום בסביבה הביתית הכולל שימוש בחפצים. לדוגמה: שימוש בטלפון, בישול, ניקיון הבית. אדם עם הפרעה באחד מתחומי ה-IADL יכול לעתים לצמצם את הבעיה בעזרת אמצעים טכנולוגיים מתקדמים ומותאמים אישית או על ידי קניית השירותים הנדרשים בכסף.

Environmental Activities of Daily Living (EADL) - תפקוד בחיי יום-יום הכרוך ביציאה מהבית. לדוגמה: שימוש בתחבורה ציבורית, עריכת קניות, יכולת לחצות כביש, יכולת לעלות על מדרכה, יכולת להיכנס למבני ציבור. הפרעה בתחום ה-EADL תגביל את האדם בהתערות חברתית ומקצועית בסביבה שבה הוא אמור לתפקד. ניתן לצמצם את ההפרעה בתחום זה בהתאמת הסביבה לאדם. לדוגמה, הנגשה של תחבורה ציבורית ושל מבני ציבור, הקצאת מקומות חניה

לנכים ואכיפת החוק על שמירתם פנויים, הקצאת מקומות בבתי שעשועים (קולנוע, תאטרון) לנכים וכיוצא בזה.

Activity - תפקוד. מושג מקטגוריות ה-ICF המתייחס לתפקודים בסיסיים כמו: עלייה במדרגות, שתייה, הליכה, בלי קשר לסביבה או למטרת הפעילות. יכולתו של אדם לבצע תפקוד כלשהו בתנאים אופטימליים, כמו בקליניקה, אינה מעידה על יכולתו להשתמש בתפקוד זה בסביבה חיצונית 'אמתית'. לדוגמה, הליכה של 100 מ' במסדרון רחב ללא מכשולים לעומת הליכה של 100 מ' על מדרכה, בין אנשים ומכשולים הניצבים בדרך; הבאת מזלג עם אוכל אל הפה לעומת אכילה עצמאית של ארוחה במסעדה.

Participation - השתתפות. מושג מתוך קטגוריות ה-ICF המתייחס לתפקוד האדם במסגרת נתונה כמו משפחה, חברה, עבודה וכיוצא באלה. לדוגמה: חציית בטיחותית של כביש באור ירוק.

5. פוטנציאל תפקוד והשתתפות לפי סוג מגבלה

דוגמאות לקשיים בהשתתפות בפעילויות חברתיות יום-יומיות (בהנחה שהתפקוד הקוגניטיבי תקין)	פוטנציאל ניידות	סוג פגיעה/צורת הליכה
פגיעות מוחיות:		
השתתפות: רוב האנשים עם המיפלגיה בגיל פנסיה ולכן הפעילות החברתית שלהם קשורה לרוב בפעילות משפחתית או במסגרות מותאמות לגיל המבוגר. לאחר הגעתם יכולים להשתתף בכל הפעילויות שבמקום. מחסומי השתתפות והתאמות: אובדן כושר נהיגה וקושי בשימוש בתחבורה ציבורית יוצר צורך בהסעה למקום הפעילות. לאנשים בגיל העבודה יש צורך בהתאמת סביבת העבודה להפעלה ביד אחת. לדוגמה, מתקן להחזקת שפופרת טלפון כדי לאפשר כתיבה ביד אחת. סטודנטים נכים זקוקים לשולחנות כתיבה מותאמים לימניים או שמאלים לפי הצורך.	הליכה בדרך כלל ללא תמיכה או עם מקל. ההליכה א־סימטרית, אטית, לרוב קושי בהליכה בדרכים משובשות ובשיפועים חדים. לרוב קושי בעלייה במדרגות ללא מעקה. בדרך כלל לא חוזרים לנהיגה ברכב. צפוי קושי בשימוש בתחבורה ציבורית בגלל הצורך בעלייה על מדרגה גבוהה בזמן קצר. וכן קושי לשמור על יציבות בעמידה בזמן נסיעה. יכולים לקום ממקומם כדי לרדת רק אחרי עצירה מוחלטת של האוטובוס. קיים קושי בנשיאת חפצים, למעט חפצים לא גדולים הצמודים לגופם (לדוגמה: תיק מותן) היד הטובה חייבת להיות פנויה לצורך ייצוב גם אם הולכים ללא תמיכה חיצונית	המיפלגיה

השתתפות: יכולים להשתתף בכל פעילות (חברתית, לימודית, תעסוקתית) בישיבה. צפוי קושי אם יש צורך לעלות ולרדת במדרגות לעתים קרובות, במקום העבודה או הלימודים. מחסומי השתתפות והתאמות: להולכים עם קביים יש צורך במעברים רחבים כדי לנוע בחופשיות בין חדרים. צפוי קושי בנשיאת משא ובהליכה למרחקים ארוכים. קושי זה ניכר בתפקודים כמו עריכת קניות ולקיחת ספרים מספרייה לסטודנטים	עצמאות ב-ADL. ההליכה יכולה להיות ללא תמיכה חיצונית, עם קביים או הליכון. בדרך כלל קצב הליכה אטי וקושי ללכת בדרכים עם מכשולים. צפוי קושי בעלייה ובירידה במדרגות, עם וללא מעקה, ובהליכה בשיפועים גבוהים. השימוש בכיסא גלגלים רק במקרים הקשים. צפויות הגבלות ב-IADL, למשל בתחום של ניקיון הבית. בדרך כלל יכולים לנהוג ברכב עם מנגנון יד, אולם זקוקים למקום חניה סמוך למקום היעד שלהם. צפוי קושי בתחומי EADL, כמו שימוש בתחבורה ציבורית.	דיפלגיה
השתתפות: יכולים להשתלב בכל פעילות בישיבה. יכולים ללכת ולשאת תיק או לדחוף עגלת קניות. התפקוד מותנה ביכולת הקוגניטיבית של האדם. מחסומי השתתפות והתאמות: זקוקים למקום חניה קרוב ליעד. העדפה לפעילות שאינה דורשת הליכה למרחקים ארוכים ולמבנים עם מעליות או מדרגות אחדות.	ניידות בהליכה דומה לזו של המיפלגיה. לרוב יכולים לנהוג ברכב מותאם ולכן התלות בתחבורה ציבורית פוחתת. יכולים לעלות ולרדת במדרגות עם מעקה ימני או שמאלי.	מונופלגיה (גפה תחתונה)

השתתפות: קיים קושי ניכר בהשתתפות בעבודה או בפעילות חברתית. חוסר עצמאות בכל תחומי התפקוד היום-יומי. מחסומי השתתפות והתאמות: זקוקים לרוב למטפלת אישי לעובדים יש צורך בהתאמת סביבת עבודה לפרטים, ובכלל זה נגישות למבנה ולמשרד. יש צורך בהנגשה לכיסא גלגלים של כל מוסד/מתקן/משרד שאליו מתכוננים להגיע.	בדרך כלל ניידות בכיסא גלגלים ממונע. חוסר עצמאות מלא או חלקי ב-ADL, IADL ו-EADL. צורך באמצעי תחבורה מותאם מיוחד, לרוב יש צורך בעזרה בכניסה וביציאה ממכוננית. לעתים חוסר עצמאות בשירותים ובאכילה. ברוב המקרים יש צורך בליווי אישי צמוד 24 שעות ביממה.	טריפלגיה וטרטרפלגיה
השתתפות: יכולים להשתתף בכל פעילות בישיבה במסגרת עבודה, לימודים או פעילות חברתית. מחסומי השתתפות והתאמות: יש צורך בהנגשה לכיסא גלגלים כדי שיוכלו להשתתף בפעילות כלשהי. צורך במקומות חניה שמורים. צורך בשירותים מותאמים לכיסא גלגלים.	לרוב יושבים בכיסא גלגלים, עצמאות ב-ADL וב-IADL. נהיגה במכוננית עם מנגנון יד.	פרפלגיה (פגיעת חוט שדרה)
השתתפות: יכולת להשתתף בכל פעילות בישיבה במסגרת עבודה, לימודים או פעילות חברתית, בדומה לפרפלג.	לרוב הליכה עם קביים עם או ללא מכשירים. עצמאות ב-ADL וב-IADL. נהיגה במכוננית עם מנגנון יד, בדומה לפרפלגים	פגיעה ב'זנב הסוס'

מחסומי השתתפות והתאמות: צפוי קושי בעלייה ובירידה במדרגות. מרחקי הליכה מוגבלים. צורך במקומות חניה שמורים.		פגיעה ב'זנב הסוס' (המשך)
השתתפות: יכולת להשתתף בכל פעילות בישיבה או בעמידה לא ממושכת. מחסומי השתתפות והתאמות: צורך בעמידה ממושכת, מדרגות רבות, הליכה למרחקים ארוכים	עצמאות מלאה ב-ADL, ו-IADL. בדרך כלל גם עצמאות מלאה ב-EADL. נהיגה ברכב אוטומטי מותאם. הליכה עם פרוטזה ללא תמיכות, או ללא פרוטזה, עם קביים. יכולה להיות הגבלה של מרחקי הליכה לקטועים מבוגרים, ובמיוחד לקטועים על רקע מחלות כלי דם. צפוי קושי בעלייה ובירידה במדרגות מרובות.	קטיעה מתחת לברך (רגל אחת)
השתתפות: יכולת להשתתף בכל פעילות בישיבה או בעמידה לא ממושכת. מחסומי השתתפות והתאמות: צורך בעמידה ממושכת, מדרגות רבות, הליכה למרחקים ארוכים. קושי גדול יותר מאשר במקרים של קטיעות מתחת לברך.	עצמאות ב- DL וב-IADL. הליכה עם פרוטזה תיתכן ללא תמיכות חיצוניות או עם תמיכה קלה (מקל). ניידות ללא פרוטזה מתבצעת בדרך כלל בכיסא גלגלים. רחצה ולבוש בישיבה. נהיגה ברכב מותאם. רמת התפקוד מושפעת מגורמים נוספים, כמו גיל, בעיות בריאות אחרות וכושר גופני.	קטיעה מעל הברך

סיכום

פוטנציאל התפקוד של אנשים עם מוגבלות תלוי לא רק בדרגת המוגבלות שלהם אלא גם במצב בריאותם הכללי, בכושרם הגופני, בגורמים אישיותיים ובמכלול גורמים סביבתיים. מכלול הגורמים משפיע על יכולתו של אדם לעמוד במאמצים גופניים, על יכולת התפקוד שלו (activities) ועל יכולת ההשתתפות שלו (participation) בחיי החברה ובסביבת העבודה שהוא אמור להיות חלק מהם. שירותי הבריאות והחברה מצופים לצמצם למינימום את המחסומים הסביבתיים העלולים לעמוד בדרכו של אדם עם מוגבלות, כדי לאפשר לו למצות את הפוטנציאל התפקודי שלו.

רשימת המקורות

- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2001). **סקר בריאות לאומי 1999-2000**.
הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אגף לכלכלת בריאות ואגף גריאטריה (2003). **בריאות הקשישים בקהילה, מתוך נתוני סקר בני 65 ומעלה, 1997-1998**. משרד הבריאות.
- משרד הבריאות, המרכז לבקרת מחלות (2004). **מצב הבריאות בישראל 2003**. פרסום 235.
- נאון, ד', יפרח, א' ובייץ-מוראי, ש' (1998). **סקר ארצי על ילדים עם נכויות בישראל. שלב 1: הסינון**. ג'וינט-מכון ברוקדייל והמוסד לביטוח לאומי, דוח מחקר 98-324.
- עורי, א' ושקד, ע' (עורכים) (1990). **מבוא לרפואה שיקומית**. משרד הביטחון - ההוצאה לאור.
- עורי, א' (עורך) (1995). **פרקים בשיקום נפגעי חוט שדרה**. מהדורה שלישית. ירושלים, ספיד פרינט.

Barnes, M.P. & Johnson, G.R. Eds. (2001). *Upper Motor Neuron Syndrome and Spasticity*. Cambridge University Press.

Brain, L. & Walton, J.N. (1969). *Diseases of the nervous system*. London, Oxford University press.

Bromley, I. (1998). *Tetraplegia and Paraplegia*. 5th Ed. London: Churchill Livingstone.

- Carr, J. & Shephard, R.J. (1980). *Physiotherapy in disorders of the brain*. London, William Heinemann Medical Books.
- Fowler, W.M. (1995). Impairment and disability profiles of neuromuscular diseases. *American Journal of Physical Medicine and Rehabilitation* supp. 74, s65-s69.
- Greive, A.C. & Lankhorst, G.J. (1996). Functional outcome of lower-limb amputees: a prospective descriptive study in a general hospital. *Prosthet Orthot Int.*20, 79-87.
- Noguchi, T. (1994). A survey of spinal cord injuries resulting from sport. *Paraplegia*, 32(3): 170-3.
- World Health Organization (2001). International classification of functioning disability and health (ICF). Geneva: World Health Organization.

השתתפות, החלמה ומה שביניהן: תפיסות חדשות בעולם הבריאות

אורלי בוני, נעמי הדס-לידור

פתח דבר

יום אחד שאלה אותי* אחותי אם אני מכירה אדם עם נכות, שתוכל לראיין אותו לעבודה שהייתה צריכה להגיש לסיום קורס 'פסיכולוגיה חברתית', בנושא 'הנכות שלי' - סיפור חיים', במסגרת לימודיה האקדמיים.** לרגע ניסיתי לחשוב למי ממכריי נכות ויהיה מוכן להתראיין ולהיחשף. פתאום נזכרתי, אחותי בעצם יכולה לראיין אותי. פניתי לאחותי והצעתי לה את עצמי. היא התפלאה ואמרה: 'למה אותך, את הרי לא נכה'. 'אבל אני כן' אמרתי, 'יש לי אפילו תג נכה ו...!'. שתינו נדמנו לרגע ובראש כל אחת מאיתנו עלתה השאלה - האם אני/היא באמת נכה? מה המשמעות של אמירה זו? מדוע בתודעה שלנו - שלי ושל אחותי - חלק זה של חיי היה כה מטושטש, כמעט נעלם. מהו בעצם הגבול או אזור הדמדומים שבין ההכרה של אדם בנכות כחלק מחייו, שולי או עיקרי, עד למצב שבו ההגדרה הופכת לחלק מאישיותו, מההגדרה העצמית שלו.

בהקדמה לעבודה כתבה אחותי:

בעבודה זו בחרתי להתמקד בסיפור חייה של אחותי, שהיא נכה מלידה, אם כי סיפור זה יוצא דופן בהתייחס לסיפורי השיקום הפופולריים שאותם אנו מכירים. משימה זו אינה קלה עבורי, שכן אני עצמי לא מתייחסת לאחותי כנכה וכך גם משפחתי והחברה מסביבנו, ולתחושותי גם אחותי אינה מתייחסת לעצמה כנכה בחיי היומיום. עבודה על סיפור חייה של אחותי חשובה לי, שכן במידה זו או אחרת יש לה נגיעה גם אלי.

מפתיחה זו עולה בהכרח השאלה מהי נכות? ומה הקשר של מושג זה לסיפור חייו של אדם הנושא אותה? עד כמה המושג אינו קיים בסיפור

* גוף ראשון בפתיחת המאמר מיוחס לכותבת גב' אורלי בוני.

** העבודה נכתבה במסגרת לימודי תואר ראשון בחינוך לגיל הצעיר וחינוך מיוחד של גב' ויקי מולא, אחותה הצעירה של הכותבת גב' אורלי בוני. תודתנו על האישור להשתמש בחומר הכתוב.

החיים של האדם כאשר לא מאירים אותו? האם יש משמעות למושג 'נכות' בעידן שבו מתפתחת שפה חדשה בעולם הבריאות? במאמר זה ננסה לכוון את אור הזרקורים למושגים אחרים 'השתתפות' ו'החלמה', המחליפים את מקומו ומשמעותו של המושג 'נכות', בניסיון לראות אם כאשר מאירים דבר באור אחר הוא אכן נראה ומגיב אחרת.

המושג 'השתתפות' קיבל את משמעותו הייחודית בהקשר הבריאותי 'בסיווג הבינלאומי לתפקוד, מוגבלות ובריאות' - ICF, ושייך למשפחת סיווגים שפותחו על ידי ארגון הבריאות העולמי ליישום מגוון היבטים של בריאות (2001). המושג 'החלמה' התפתח במהלך עשרים השנים האחרונות על ידי אנשי מקצוע ואנשים עם מוגבלות, ותואר כהליך שבאמצעותו אנשים עם מוגבלות נפשית בונים מחדש גשרים לעצמם, לחברתם, לסביבתם ולעולמם הרוחני, תוך התמודדות עם הסטיגמה הקיימת סביבם.

לשני המושגים, עם כל השוני ביניהם, אמירה משותפת אחת. בכל תהליך התערבות שלנו עם האדם בתחום הבריאות איננו מתיימרים עוד, בהיותנו אנשי מקצוע או אחרים, לרפא את המחלה ו/או לתגמל את האדם על מידת נכותו, אלא לבנות אתו יחד את מהלך חייו במגמה ליותר השתתפות ומעורבות בחיי היום יום, תוך התייחסות לאדם, לכוחותיו, לרצונותיו, למגבלותיו ולדרך שבה הוא בוחר לנהל את חייו; לאפשר לאדם תהליך של התחדשות, התגלות ושינוי, הכרוכים בתהליכים פנימיים ורגשיים עמוקים הדורשים שינוי בתפיסה העצמית בדרך להחלמה; אין פירושה של החלמה העלמות המוגבלות, אלא בניית זהות אישית וחברתית מתוך הכרה במוגבלות ובהשלכותיה.

מרכיב ההשתתפות על פי סיווג ה-ICF

בעבודה כותבת אחותי:

לפי סיפורה של אחותי עולה, שאותו אדם יכול לחוות את פגיעתו באופן שונה בגילאים שונים ובמצבי חיים שונים, ויותר מכך בתחומי חיים שונים. אחותי השקיעה את כל מרצה כדי להתגייס לצבא, להצליח בלימודים ולהתפתח מבחינה מקצועית, ובתחומים אלה אין היא חושבת שהנכות פגעה בה או עכבה אותה. היא השקיעה רבות כדי להוכיח שהיא לא פחות מכולם...

כאשר באים להגדיר או לבחון את מושג 'השתתפות', כפי שהוא מופיע בסיווג ICF - הסיווג הבינלאומי לתפקוד, מוגבלות ובריאות, שפורסם על ידי ארגון הבריאות העולמי בשנת 2001, יש לבחון את הניסיון העומד מאחורי מושג זה לפתח תפיסה ושפה חדשה להגדרת מצבי בריאות ומצבים הקשורים בבריאות.

מושג ההשתתפות (Participation) על פי הסיווג כולל את מעורבותו של האדם בכל השטחים או ההיבטים של חייו, כולל חוויה מלאה של להיות מעורב בעשייה, בשגרה או כל התנהגות חברתית. מידת ההשתתפות נמדדת בפעילויות שהוא מבצע בחיי היומיום: ניידות, החלפת מידע, יחסים חברתיים, תעסוקה, חיים כלכליים וחיים אזרחיים וקהילתיים; מידת ההשתתפות מושפעת מקשרי הגומלין בין הלקויות והמוגבלויות של האדם לבין גורמים המשפיעים על בריאותו והתנהגותו בסביבות חייו במגוון הקשרים. גורמים הקשורים אלה עשויים להיות חיצוניים לאדם, קרי גורמים בסביבה הפיזית, החברתית והתרבותית (כולל נורמות ועמדות חברתיות) וגורמים פנימיים, קרי אישיות האדם וסגנון חייו.

ממד ה'השתתפות' במדריך ICF מייצג את מידת ההשתתפות של האדם ואת תגובותיו ו/או תגובות החברה למוגבלותו, המאפשרות או מונעות השתתפות. זוהי חוויית חיים שלמה של אנשים במצבי בריאות מסוימים בהקשר האקטואלי שבו הם חיים. כלומר, אופי החוויה המורכבת של השתתפות והיקפה הן תוצר של מערכת היחסים המורכבת בין האדם - הלקות ו/או המוגבלות שלו - והסביבה. מכאן שלסביבות חיים מגוונות יכולה להיות השפעה מגוונת על אותו אדם עם מוגבלות מחד גיסא וסביבה אחת יכולה להשפיע אחרת על שני אנשים בעלי מוגבלות דומה מאידך גיסא (בוני והדס-לידור, 2001).

בעבודה כותבת אחותי:

אחותי בחרה להתמודד עם נכותה בדרך של הכחשה מצד אחד, והדגשת הצדדים החזקים באישיותה מצד שני. היא גרמה לא פעם לאנשים סביבה לשכוח בכלל שיש לה איזושהי בעיה. היא מציינת, שאנשים אמרו לה לא פעם, 'בכלל לא שמנו לב שיש לך בעיה', או 'שכחנו שיש לך בעיה'. לדבריה, גם היא לפעמים שוכחת... מייחסים חשיבות רבה לגורמים החברתיים והתרבותיים בהקשר של תפיסת הנכות. כשאחותי נולדה וגדלה מושג הנכות לא היה

כל-כך מפותח ומדובר בפומבי ואדם עם מוגבלות קיבל טיפול ותמיכה יותר במסגרת המשפחתית. כך תפסה אימי את הדברים... אימי מספרת על כך שהייתה הרבה תמיכה. התייחסות המשפחה והחברה אל הנכות הייתה טבעית, בכלל לא עלתה המילה נכה במשפחה ובסביבה. הורי התייחסו אל אחותי כאל ילדה עם מוגבלות ברגל, שצריכים לשמור עליה, אבל חוץ מזה היא כמו כולם. גם אחותי אינה זוכרת שקיבלה יחס עודף או יחס חסר, לא התייחסו אל מוגבלותה כחולי, לו גרורות חברתיות אחרות, כמו סיכוי קטן יותר להצליח בלימודים, חתונה, ילדים... נכון להיום אחותי מברכת על יחס לא מפלה זה, משום שלטענתה זה מה שאפשר לה להתפתח בריאה יותר, ודרש ממנה להתמודד למרות המגבלה שלה. אין לה חובות מיוחדות, אך גם לא זכויות. לדעתי, אין חוויה זו שחווה אחותי מייצגת את חווית הנכים בעולם המודרני שלנו, בו יש שאיפה ליופי ושלמות הגוף והנפש'.

כאשר בוחנים את ממד ההשתתפות בודקים בו בזמן גם את מידת **ההגבלה בהשתתפות (Participation Restriction)**, תיאור החוסר ו/או החסך שחווה האדם עם מוגבלות, הנוצר או מוחמר בהשפעת הגורמים ההקשריים. הגבלה בהשתתפות יכולה לנבוע ישירות מהסביבה החברתית, גם אם לאדם אין לקות או מוגבלות. לדוגמה, אדם נשא איידס ללא סימפטומים או מחלה, אדם עם נטייה למחלה מסוימת שאינו מציג לקויות או הגבלות בפעילות, אדם שחווה התקף פסיכוטי בעבר - כל אלה עלולים להציב בפניו חסמים בגישה ובזכות לקבלת שירותים קהילתיים בשל סטיגמה, שהיא תוצר של עמדות חברתיות; מכאן שלהגבלה בהשתתפות לרוב מוצמד ערך התלוי בנורמות חברתיות ותרבותיות. התקן או אמת המידה המהווים קו משווה למידת השתתפות של האדם, מייצגים לרוב את אופי ההשתתפות והיקפה של אדם ללא מוגבלות בחברה ובתרבות. קביעת תקן מעין זה אינה עולה בקנה אחד עם התקן הבינלאומי של 'שוויון הזדמנויות' לאדם עם מוגבלות, כפי שאומץ רשמית על ידי ארגון האומות המאוחדות במסגרת חוקים מדיניים לשוויון הזדמנויות וזכויות לאנשים עם מוגבלות. אדם יכול להיחשב מוגבל מאוד בקבוצה/מדינה/קהילה מקומית ואילו במקום אחר או בזמן אחר יהיה במעמד בריאותי אחר לחלוטין; יתרה מזו, שינוי בגורמים ההקשריים כגון יצירת נגישות, יכול לתרום למידת השתתפות האדם

בקהילתנו, למרות המוגבלות, מבלי ששינה מקום מגורים או ללא קשר לממד הזמן.

מאפייני סיווג ICF כתהליך של שינוי תפיסה

מאז 1980 חלה התפתחות רבה בסיווג שכללה שינוי גדול בהגדרת ממדי הסיווג ומרכיביהם. מהלך ההתפתחות של הסיווג במרוצת השנים והשינוי בכותרות, המצוין להלן, אינו מציין רק שינוי במילים או בהגדרות, אלא בעיקר שינוי בתפיסת האדם עם המוגבלות ותהליך הסיווג וההערכה שלו. בשנת 1980 יצא הסיווג הבינלאומי הראשון ICIDH - 'הסיווג הבינלאומי ללקויות, מוגבלויות ונכויות' שעל פיו נקבעו שלושה ממדים בהערכת כל אדם פגוע: לקות מוגבלות ונכות; לכל מדד תחומים ותתי-תחומים שיש לבדוק. הערכת כל אדם בעל מגבלה על פי שלושת ממדים אלו סיפקה תמונה רחבה של הפגיעה והשלכותיה על תפקודו של האדם בחיי היום-יום ועל מעמדו החברתי. התמונה כללה את מידת הפגיעה הגופנית של האדם, קרי: מידת הלקות; השפעת פגיעה זו על ביצוע פעילויות והתנהגויות בחיי היום-יום של האדם, קרי: מידת המוגבלות; והשפעת מידת הלקות והמוגבלות על התפקוד הנורמלי של האדם בקהילתו/חברתו, קרי: מידת הנכות.

לכאורה היה קשר ברור בתהליך הפיכת הלקות לנכות, אך אין זה כך. בבדיקת התהליך לא פעם נראה כי הקשר בין מידת הלקות למידת המוגבלות או הנכות אינו בהכרח קבוע וידוע מראש. לדוגמה, שני אנשים בעלי לקות דומה לא בהכרח יציגו מוגבלות דומה, ונובע מכך כי לא בהכרח יהיו בעלי מידת נכות דומה. לדוגמה, קצבת הנכות הניתנת לכאורה בגין לקות לנכי מלחמה שונה מקצבת הנכות הניתנת בגין אותה לקות לנכים אחרים, כלומר מידת הנכות אינה נקבעת על פי מידת הלקות, אלא תלויה ערכים חברתיים.

בשנת 2000 יצא הסיווג הבינלאומי השני ICIDH-2 - 'הסיווג הבינלאומי ללקות, פעילות והשתתפות', שעל פיו נקבעו שלושה ממדים בהערכת כל אדם פגוע. השינוי הוא בהתייחסות לתפקוד הקיים ולמידת הפעילות שמסוגל לבצע האדם מביצוע מלא עד אי-ביצוע, וכיצד ניתן באמצעות סיוע להגיע למדידה של ביצוע מרבי. בתוך גישה זו מגולם כבר תהליך התערבות דינמי וברור שככל שמתקדמים בבדיקה היא הופכת יותר ויותר סובייקטיבית והתוצאות המדידות הן מידת ההשתתפות של האדם בחברה, כלומר נקודת המוצא היא שהאדם משתתף פעיל בקהילתו

והמטרה היא להגדיל השתתפות זו. בתפיסה חדשה זו אין עוד התייחסות להגדרת תוצאות הערכה מדידות במדד הנכות, ויש לכך משמעות בריאותית וחברתית רבה.

בשנת 2001 יצא הסיווג הבינלאומי השלישי והאחרון לימים אלו ICF - 'הסיווג הבינלאומי לתפקוד, מוגבלות ובריאות', המתאר שני מדדים בהערכת כל אדם בעל מגבלה: תפקוד ומוגבלות, המעריכים את מידת הפעילות שלו: המוגבלות - תיאור היבטים בעייתיים הנוצרים בעקבות מצבי בריאות, והתפקוד - תיאור היבטים שאינם בעייתיים, כלומר מידת התפקוד של האדם למרות המגבלה. נוסף על כך תיאור הגורמים ההקשריים המשפיעים על הערכת האדם, כולל איתור גורמים סביבתיים מסייעים או מעכבים וסימונם ואיתור גורמים אישיותיים מסייעים או מעכבים וסימונם. תיאור הגורמים ההקשריים מאפשר לבדוק את מידת החסימה או האפשרות שהם מספקים בתהליך הפיכת האדם למשתתף פעיל בקהילתו.

מודל החלמה

רעיון החלמה כמודל עלה מתוך קהילות העזרה העצמית והסינגור של אנשים נפגעי נפש ומתמכרים; ההגדרה הראשונה של החלמה מתייחסת לשאלה, מה על אנשים אלו לעשות כדי לנהל את המחלה או ההתמכרות שלהם ולהיטיב את חייהם בקהילה; ומה הם יכולים לעשות כדי לנטרל את ההשפעות השליליות המתלוות לאבחנתם כחולי נפש או מכורים, כולל תחושות הדחייה החברתיות, ניכור, עוני, דיור בתת-תנאים או חסר בית, בידוד חברתי, אבטלה, איבוד תפקידים חברתיים מוערכים ואיבוד זהות עצמית. בעצם נשאלת השאלה מה עליהם לעשות כדי לזכות מחדש באיזושהי דרגה של שליטה על חייהם? בעבודה כותבת אחותי:

אחותי הציבה לעצמה מטרה להתעלות מעל המגבלה ולא לתת לה לנתב את חייה, ולקראת מטרה זו פעלה. היא השתדלה והצליחה להשתלב בחברה, להידמות לאנשים סביבה. לכאורה, אין זה נראה שונה מהתמודדות של כל אחד ואחד בהשתלבותו בחברה, אך למדתי מעבודה זו כי על הנכה לעשות צעד או צעדים נוספים בהתמודדות שלו להסתגל לחיות עם המגבלה ולהרגיל את החברה

סביבו לכך, כלומר, עליו יותר מכולנו להבליט את כשריו הבריאים ככרטיס ביקור בתהליך הסוציאליזציה.

'החלמה', על פי דיגן (1990, 2001) איננה תוצאה, אלא תהליך שבאמצעותו אנשים בעלי מוגבלויות נפשיות בונים מחדש גשרים לעצמם, לחברתם, לסביבתם ולעולמם הרוחני, תוך התמודדות עם הסטיגמה הקיימת סביבם.

ממחקרים רבים עולה כי החוויה של להיות מופלה לרעה, יותר מחוויית המחלה או המגבלה עצמה, נתפסת טראומטית ובלתי הפיכה, כך שהחזרה למצב הבריאותי שקדם למחלה או לפגיעה לא רק שאינה אפשרית, אלא שהיא מגמדת את הרווחים שהאדם יכול להשיג במאמציו להתגבר על המחלה או המגבלה וההשלכות שלה על חייו. לדוגמה, אצל אנשים שחווים הפליה ודעות קדומות במקומות עבודה ובאספקת שירותי תמיכה, פוחתת מאוד היכולת לדאוג לעצמם ולהיות שותפים בפעילויות היום יום ובבחירות שאותן הם בוחרים בחייהם, כמו איפה לגור ובמה לעסוק (מתוך האתר של ה-NCWD).

בעבודה כותבת אחותי:

בהקשר התרבותי הרחב יותר, התייצבות בביטוח לאומי לקבלת סיוע כן מגדירה בעולם החברתי תרבותי שלנו באופן ברור מיהו נכה ומי לא. הפניה של אחותי לביטוח לאומי לא נבעה משינוי ביחס הסובבים אליה, אלא דווקא בשינוי פנימי שחל אצלה, בתחושה שתלך ותבדוק אולי מגיעה לה עזרה, בגלל שהיא באמת מוגבלת ומתמודדת עם מוגבלותה יום יום. גם לאחר שהוכרה כנכה אין היא חשה שיחס החברה אליה השתנה, משום שבנתה כבר את תדמיתה בעולם 'הבריאים', ואין תג שישפיע על מיקומה בחברה... אחותי מרגישה שהניסיון שלה שונה, והיא הצליחה בעזרת עצמה ואחרים סביבה להתחמק מסטיגמות ותייגים אחרים.

בניגוד לתהליכים המוגדרים תהליכי התערבות טיפולית ו/או שיקומית ואחרים, שבהם תלוי האדם במידה זו או אחרת באחרים המפעילים ומעורבים בתהליך חזרתו ותפקודו בקהילה, החלמה היא תהליך שעובר האדם עם עצמו: תהליך של העצמה אישית, הטמעת עמדות, רגשות, תפיסות ואמונות שלו כלפי עצמו, כלפי אחרים וכלפי החיים בכלל; זהו תהליך של התחדשות, התגלות ושינוי, הכרוך בתהליכים

פנימיים, רגשיים עמוקים הדורשים שינוי בתפיסה העצמית. כלומר, מדובר על תהליך שהוא תמיד ייחודי, לרוב ארוך ואף פעם לא בעל רצף חד-כיווני (ליניארי) (לכמן, 2000, לכמן והדס-לידור, 2003).

כאשר מדברים על החלמה, אין זה אומר שהמוגבלות נעלמת. אין הבטחה, שאיפה, אשליה או תקווה להיעלמות המחלה או הפגיעה או המוגבלות ו/או חזרה למצב של לפני המחלה או הפגיעה; מדובר על בנייה של זהות אישית וחברתית חדשה מתוך הכרה במוגבלות והתייחסות לאדם וליכולת שלו לבחור ולבנות לעצמו מחדש עתיד, שבו הוא יכול לראות עצמו משתייך לחברה הרחבה למרות מגבלותיו. בתהליך זה אין כלל התייחסות לסימפטומים של המחלה או הפגיעה, אלא לאדם כמכלול: נטיותיו, רצונותיו, יכולותיו, אהבותיו, תפקידו במשפחה, תעסוקתו, מעמדו, אמונתו, ערכיו ועוד.

מאפייני גישת ההחלמה כתהליך של שינוי תפיסה

גישת ההחלמה מבחינה במאפיינים אישיים (אינדיבידואליים) ומאפיינים סביבתיים, שיחד יקבעו את מידת קשרי הגומלין ואופיים בין האדם לסביבתו. המאפיינים האינדיבידואליים כוללים תקווה, מטרה, משמעות וכוללניות ואילו המאפיינים הסביבתיים כוללים משאבים בסיסיים, קשרים חברתיים, פעילויות משמעותיות, תמיכה, חברות ועזרה רשמית. קשרי הגומלין בין האדם לסביבתו ישתקפו באפשרות הבחירה, בהעצמה, בעצמאות ובתקווה.

להלן פירוט המרכיבים האישיים, העשויים להשפיע על אופי קשרי הגומלין בין האדם לסביבתו:

מרכיב הכוונה (Intentionality) כולל על פי גישת ההחלמה כמה יכולות: יכולת האדם להגדיר ולקבוע מטרות בנות השגה, היכולת לתכנן ולקבוע עדיפויות ואמצעים כדי להגיע למטרה, היכולת להיות עסוק בעקביות ב'תוכניות' של החיים והיכולת לבנות תחושה של עתיד. אדם עם 'כוונה' מוצג בתפיסת ההחלמה פועל, מקבל החלטות, בוחר בין חלופות ונע לעבר עתיד שעשוי להיות שונה מההווה ומהעבר. מרכיב הכוונה מרכזי, בלעדיו לא יתרחש התהליך ולכן יש ליצור אותו. יש ללמד את האדם ולאפשר לו לקבוע את הכוונה.

מרכיב הזמן (Temporality) הוא היכולת של האדם לקבל נקודת מבט נכונה על אירועי חייו. עליו להימנע מעיסוק יתר באירועים ובתקופות מסוימים בחייו, שעבורו הם מעין 'דריכה במקום', ולהבין שכל אירוע

בחיינו הוא רק 'תמונה אחת בסרט ארוך'. בתפיסת הזמן יכולה המחלה להיתפס אחד מאותם אירועים איומים שעמם הוא נפגש במהלך חייו, אך אסור שתישאר האירוע היחיד המכוון את חייו.

מרכיב המשמעות (Meaning) מחבר את אירועי החיים והחוויות שנתפסו כחלקים מקוטעים, למסגרת כוללנית ואחידה, המאפשרת לאדם לארגן מחדש את תפיסת עולמו ותפיסתו את עצמו. במתן משמעות לחיים ולאירועים שהתרחשו בהם בונה האדם מחדש את חייו בבחירות וברציפות. במרכיב המשמעות בהחלמה ניתן דגש ליכולת לבנות חיים שיש בהם משמעות, עקביות והמשכיות.

דו־קיום בין יכולות והפרעות (Coexistence of Competence and Dysfunction). בגישת ההחלמה יש התייחסות ליכולת של האדם לחיות עם נוכחות של כוחות ויכולות מצד אחד וחולשות וחסכים מצד שני, כלומר היכולת להיות מעורב בפעילויות שבהן ניכרת השניות.

השתתפות, החלמה ומה שביניהן

למושגים 'השתתפות' ו'החלמה', השונים זה מזה במהותם, אמירה משותפת אחת. בכל תהליך התערבות של אנשי מקצוע ואחרים עם האדם בתחום הבריאות אין עוד התיימרות לרפא את המחלה ו/או לתגמל אותו על מידת הנכות, אלא להובילו ולעזור לו לבנות את מהלך חייו במגמה של השתתפות ומעורבות בחיי היום יום ובהתחשב בכוחותיו, רצונותיו, מגבלותיו והדרך שבה הוא בוחר לנהל את חייו; לאפשר לו תהליך של התחדשות, התגלות ושינוי, הכרוכים בתהליכים פנימיים ורגשיים עמוקים הדורשים שינוי בתפיסה העצמית בדרך להחלמה. גם במודל ההשתתפות וגם במודל ההחלמה אין משלים את האדם שהמוגבלות תיעלם, אלא מלמדים, תומכים ומכוונים אותו לבניית זהות אישית וחברתית מתוך הכרה במוגבלות ובהשלכותיה.

על פי ההגדרות המתקדמות המוגבלות היא חלק מזהותו של האדם ולא בהכרח משהו שיש לתקן, ולאנשים עם מוגבלויות זכויות כמו לכולם להיות שותפים מלאים בחברה (מתוך אתר האינטרנט של NCWD).

שתי הגישות המתוארות לעיל מתייחסות לאדם השלם שההפרעה או המגבלה הם רק היבט אחד של חייו, שמעבר להן יש אדם עם משאבים, כוחות, תחומי עניין, שאיפות, תשוקה ויכולת לנהל את חייו ולשלוט בהם. הן השתתפות הן החלמה משמען מה האדם עושה? איזו אחריות הוא

לוקח על חייו? ועד כמה מאפשרים לו, הסביבה והחברה, לבחור את מעשיו? מהי השאיפה בניסיון לראות בגישור בין שני המושגים בסיס לתפיסה חדשה?

כלי ה-ICF נועד לספק מידע מדויק להערכת תהליך 'גרימת המוגבלות' ומידת ההשתתפות הפעילה של כל אדם בייחודיות במגוון תחומי חיים בקהילה, שישמש בסיס לקביעת תוכנית טיפולית-שיקומית אישית מכוונת. על פי מודל זה, הטיפול בבריאות הוא רק חלק מן התהליך; על התהליך כולו להוביל להעצמת מידת ההשתתפות והמעורבות בחברה, לפתיחת הזדמנויות שוות, להגברת עצמאות ובחירה, לשיפור תנאי חיים ואיכות חיים ולשינוי עמדות חברתיות. גם בכלי ההערכה המתואר בסיווג, כמו במודל ההחלמה, הדגש הוא על התהליך, למידתו, איתור נקודות המעכבות אותו ומציאת דרכים להטיית המסלול למסלולים חלופיים. כאשר באים להעריך או להציע לאדם התערבות כלשהי, בוחנים את השלכות המצב הבריאותי שלו על חייו ופעילותו; הסיבה למצב הרבה פחות חשובה. אין זו האחריות והתפקיד של המטפלים ואחרים, להחליט מה טוב בשבילו. כל שיש לעשות הוא לשאול לאורך כל התהליך מה ניתן לעשות כדי להפחית מהתסמינים ומהסבל, לספק לאדם עזרים מסייעים ותמיכות (סביבתיות וחברתיות), בדרך שתאפשר לו לחזק ולהגדיל את תפקודו במגוון מצבים בקהילה. אין זה אומר שלמומחיות הרפואית ו/או המקצועית האחרת, אין חשיבות בתהליך הערכת מצבו של האדם והתערבות לשיפור מצבו, אך יש לשאוף להשאיר לאדם את ההחלטה הסופית בכל שלב בתהליך, תוך מתן המידע לגבי התועלת והמחיר, מהי ההתערבות הנכונה עבורו.

מנקודת המבט של התנועות לשוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות נפשיות, יותר מריפוי או שימור מצבו של האדם, החלמה פירושה היכולת להחזיר לאדם את הזכויות האזרחיות שלו כחבר מלא ותורם בחברה. על פי התפיסה הרווחת מרבים להשתמש היום במודלים ובחוקים המדברים על שוויון זכויות, במונח 'הכלה' (Inclusion), כזכות שיש לכל בני האדם, מבלי להתחשב ביכולותיהם, מגבלותיהם או מצבם הבריאותי, לכבוד והערכה כחברים בעלי ערך בקהילה; הזכות להיות שותפים בפעילויות הבילוי והפנאי במסגרת קהילתם; הזכות לעבוד בשוק החופשי, לפתח קריירות תוך מיצוי היכולות שלהם; הזכות להיות נוכח במוסדות ההשכלה, מילדות ועד בגרות, כחברים מן המניין (מתוך האתר של NCWD).

שתי גישות חדשות אלו הן 'קול קורא' בינלאומי לשינוי תפיסה בקביעת מדיניות וכלכלת בריאות בנוגע לאנשים עם מוגבלות; 'קול קורא' לשינוי חברתי וחוקתי, ויצירת זיקה בין חוקי הבריאות לחוקים של שוויון הזדמנויות לאנשים עם מוגבלות, חוקי זכויות האדם וחוקים אזרחיים אחרים (בוני, הדס-לידור, 2001).

בכל מפגש עם אנשים עם מוגבלות הופכת המטרה עם הזמן להיות יותר ויותר חברתית ופחות בריאותית, בהנחה המנחה שלכל אדם השאיפה להפוך שותף פעיל ויצרני, התורם לחברה ונתרם ממנה, ופחות תלוי בשירותי הבריאות והרווחה שלה. הדגש הוא על שאיפת האדם ורצונו לשתף פעולה ולעבוד עם המערכת ולא שאיפת המערכת לעבוד עם האדם. בראיית האדם בסביבת חייו מוקד ההתייחסות נדרש שינוי תפיסות, נורמות ועמדות חברתיות. ראייה זו מחייבת את כולם, אנשים עם מוגבלות ואחרים להכיר בכך שכולם חברה שוויונית אחת שבה ממוקמים כולם במגוון מקומות וזמנים על הרצף הדינאמי המתפתח של מוגבלות ובריאות. גדולתו של הסיווג שהוא אינו מפריד בין האנשים עם המוגבלות לאחרים, אלא מתייחס לכלל בני האדם על רצף תפקודי אוניברסלי אחד. גדולתו של מודל ההחלמה שהוא אינו מפריד בין המגבלה לאדם שמאפייניו אינם רק בריאותיים, אלא גם ואולי בעיקר, אישיותיים ורוחניים. אלו מאפיינים תפקודיים המובילים למטרה, למשמעות ולכוללניות, ועל הסביבה לאפשר זאת בהספקת משאבים בסיסיים, קיום קשרים חברתיים, השתתפות בפעילויות משמעותיות, תמיכה, חברות ועזרה רשמית. על פי ה-ADA (Americans With Disability Act), לאנשים עם מוגבלות יש את החופש, ממקום של שוויון הזדמנויות, להיות שותפים מלאים בחיים הציבוריים (ADA – 1990).

בשני המודלים שתוארו שימת דגש על קשרי הגומלין בין האדם לסביבה ולחברה שבהן הוא חי. שניהם מכוונים לקיום קשרי גומלין המושתתים על בסיס של בחירה, העצמה, עצמאות ותקווה.

סוף דבר

בעבודה כותבת אחותי:

לבסוף, חשוב לי לציין, כי למדתי מעבודה זו רבות עד כמה לנכות יש השפעה לא מעטה על האדם הנושא אותה, כמו גם על המשפחה, וכמו שפרטים שונים במשפחה מגיבים אחרת לאותה

נכות, כך גם אנשים בעלי נכות דומה מגיבים ומתמודדים באופן שונה זה מזה. דבר זה הוא פועל יוצא של אישיות האדם הנכה והמעגל המשפחתי והחברתי בו הוא חי. בתהליך שיקום חשוב לאתר את מגבלות האדם הנכה, הנפשיות כמו גם הפיזיות, וזאת במקביל לזיהוי אישיותו והכוחות שיש לו להתמודד עם הבעיה... כדי להבין כיצד האדם מגיב למחלתו, פציעתו או נכותו, חשוב להבין את משמעותה בשבילו. הבנה זו היא המפתח להצלחת השיקום.

רבות נכתב על שיתוף המטופל בתהליך הטיפול, רבות נכתב עד כמה ניתן ויש ללמוד מן המטופל, רבות נכתב על הטיפול כאמונה ועל המטפל והמטופל השייכים לאותה אמונה.

אך כמה מכל מה שנכתב התייחס לאדם כאדם, כשותף לתהליך של השתתפות והחלמה? עד כמה המלים שותפות, החלמה, אמונה, אכן שגורות בפיהם של בעלי מקצועות הטיפול ואחרים, קהל הלקוחות והציבור בכלל? עד כמה ניתן לדבר על שותפות, השתתפות ומעורבות כאשר יש מטפל ומטופלים, אנשים עם צרכים מיוחדים ואחרים? עד כמה שימוש במילים אלו יוביל באמת ובתמים לבניית חברה אחת שוויונית, שבה מגבלה אינה מתקשרת בהכרח עם הפליה, אינה נושאת על גבה סטיגמה, אינה ממוקמת במעמד נחות בחברה?

העבודה 'הנכות שלי - סיפור חיים' (מולא, 1997), נכתבה בשנה שבה עוד האמנו שהשיקום הוא המפתח להצלחה, והמילה 'נכה' וההכרה במעמדה החברתי, היא המובילה את המערכה. אך היום, עם ההתרחקות מעולם הרפואה בכל הנוגע למגבלה, מדברים על השתתפות, התאמה, הכלה, מעורבות, השתלבות ועוד, מלים שאינן מפרידות עוד בין העולם הרפואי, הבריאותי והחברתי ואין רואים בהן שלושה עולמות נפרדים שבהם אנו חיים. אם אכן עולם הרפואה הולך ומתרחב עם השנים לתוך עולם הבריאות ואם עולם הבריאות הולך ומתרחב לתוך העולם החברתי והתרבותי, כיצד המילים מגבלה או מוגבלות עדיין מצליחות לצמצם כל אחד מעולמות אלו, לתחום ולמגר אותם?

במאמר זה ניסינו לכתוב על תפיסות חדשות ומה שביניהן, ואולי יותר מכך, רצינו להאמין שהכתיבה תוביל שינוי, תפתח פתח לשוויון אמתי, תאפשר לאנשים עם המוגבלות להאמין ולשאוף להחלמה,

תאפשר לחברה להאמין ולשאוף להשתתפות מלאה, מעורבות ופעילות של כל אדם ואדם בה. בעבודה כותבת אחותי:

ברצוני לציין, כי התלבטתי רבות בתחילה האם אני יכולה להתייחס לסיפורה של אחותי מנקודת המבט של תפיסת הנכה ותפיסת תהליך השיקום, כי הרי אני עצמי איני רואה את אחותי כנכה שעברה את שלבי ההתמודדות עם אובדן ותהליך שיקום. עבודה זו עזרה לי להבין, שגם אם הדברים אינם נראים לעין, או אין התייחסות יומיומית אליהם, זה לא אומר שהם אינם קיימים.

השאלה הנותרת פתוחה בסיום המאמר היא, האם אכן מוגבלויות הנראות או לא נראות לעין, הם אלו שיקבעו באיזו מידה ייטה גורל האדם לכיוון של נכות, ההשתתפות או ההחלמה. עד כמה מושפע עיצוב אישיותו של האדם בעל מגבלה מעצם קיום המגבלה? עד כמה המקום אותו תופסת המגבלה באישיות האדם תלויה באדם עצמו ו/או בהתייחסות הסביבה בה חי?

אנו מאמינות שחלק גדול מהתשובות לשאלות אלו טמון בהטמעה של התפיסה והגישה החדשות וחשוב שאלו תתפרסמנה בין כלל נותני שירות בתחומי הבריאות, הרווחה והשיקום, גורמים ממשלתיים אחרים, גורמים מקצועיים ולא מקצועיים, רשמיים ולא רשמיים, צרכנים ומשפחות. רק כאשר כל אחד יאמץ לעצמו מתוך הגישה את המשיק והמקביל לתפיסתו המקצועית והחברתית, יש סיכוי בהצלחת כינון חברה אחת שוויונית דמוקרטית. אנו מאמינות שבסיס לשינוי תפיסה ופרקטיקה הוא בשינוי הטרמינולוגיה ועם שינוי מדיניות וקביעת חוקים אזוריים יהיה בסיס חדש לתפיסה החדשה היום בעולם הבריאות בארץ וקרקע פורייה לבניית הסביבה, הפיזית והאנושית, בדרך שתאפשר לכל אדם יכולת לממש את הפוטנציאל שלו לתרום ולהיתרם מהחברה, ללא קטלוג וחלוקה.

ברצוננו להאמין כי אנשי מקצועות הבריאות ואחרים, העושים היום שימוש יתר במילים כמו תפקוד, השתתפות, קהילה, אפשרו והעצמה, שיש בהן עדיין משהו קטן מהאפליה והסטיגמה, לא יצטרכו עוד להשתמש במילים אלו, כי מילים כמו התאמה, החלמה, הכלה, נגישות ושוויון יתפסו את מקומן ואפשר יהיה להיווכח האם כאשר מתארים דבר אחרת הוא אכן נראה ומגיב אחרת.

המלאכה מרובה אך עשייתה תלויה בכולם, באמונה בצורך לשנות, ללמוד ולפתח שפה אחת אחידה משותפת, כדי לא לחזור שוב לסיפור 'מגדל בבל'.

בעבודה כותבת אחותי:

'להבנתי, בכל תהליך של שיקום יש משמעות להתעלמות מן הקשיים וצעידה קדימה לא פחות מעמידה מול הקשיים. פתאום עולה בדעתי, שבכל מהלך שיקומי יש צורך גם במעט דמיון וחוסר מציאותיות כדי להציב לעצמך אתגרים גדולים יותר, להיאחז במשהו שנותן לך משמעות להמשיך, [...] והוא לא חייב תמיד להיות אחוז כל כולו במציאות העכשווית היומיומית [...] יש לתת לחיים משמעות עמוקה יותר מהיום יום הסובב [...] אחותי חלמה על ישיבה מזרחית, נכה אחר יכול לחלום לקום על רגליו, ואחר שהתעוור לשוב ולראות. אם הייתי שואלת את אחותי לפני שנים האם החלום יתגשם, הייתה וודאי צוחקת, אבל הנה התגלגלו כך הדברים והחלום התגשם, גם אם האופן חלקי. דבר זה נתן לי להבין שגם לאדם המשתקם וגם למשקם חייבים להיות דמיון ואמונה. אמונה זו יכולה להביא לתחושה של אכזבה ואובדן, אך גם להוות אתגר גדול בחיים...!'

רשימת המקורות:

בוני, א', הדס-לידור, נ' (2001). "תפקיד הרפוי בעיסוק בהערכה, אבחון וטיפול על-פי העקרונות של הסיווג הבינלאומי לתפקוד, מוגבלות ובריאות (ICIDH)", IJOT - כתב עת ישראלי לריפוי בעיסוק, כרך 10 מס' 4, נובמבר 2001.

לכמן, מ', הדס לידור, נ' (2003). שיקום אנשים עם מוגבלויות נפשיות בקהילה: מחלופות אשפוז לשילוב בקהילה ולהחלמה. **הדעה הרווחת: ביטאון האיגוד הישראלי לרווחה חברתית**, 35.

לכמן, מ' (2000). **נתיבי החלמה של חולי נפש ממושכים**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. האוניברסיטה העברית בירושלים, אפריל 2000: 1-7, 277-285.

מולא, ו' (1997). "הנכות שלי - סיפור חיים", עבודת סיום קורס: פסיכולוגיה שיקומית, במסגרת לימודי חינוך מיוחד, סמינר הקיבוצים.

- WHO (2001). ICF – International Classification of Functioning, Disability and Health. www3.who.int/icf/icftemplate.cfm
- Deegan, P. (1990). "Spirit Breaking: When the Helping Professions Hurt". *The Humanistic Psychologist*, Vol.18, No. 3, pp.301-313.
- Deegan, P. (2001). *Intentional Care: Employee Performance Standards For Client Choice*. Advocates, Inc. Framingham.
- NCWD – National Center on Workforce Disability/Adult. Access for All Workforce Development. Designing access for all. www.onestops.info
- NCWD – National Center on Workforce Disability/Adult. Access for All Workforce Development. Facts & figures. www.onestops.info
- NCWD – National Center on Workforce Disability/Adult. Access for All Workforce Development. Facts & figures. What We Mean When We Talk About Inclusion. www.onestops.info
- ADA – Americans with Disabilities Act. www.usdoj.gov/crt/ada/adahom1.htm

צמצום סטיגמה – כלי לקידום נגישות החברה לאנשים עם מוגבלות נפשית ולקידום השתלבותם בה

יחיאל שרשבסקי, נעמי שטרוד, אלונה בידני-אורבך, מקס לכמן, נגה שגיב,
טלי זהבי, יצחק לבב ושולה אלפרוביץ*
*

רקע

חוק שיקום נכי נפש בקהילה (התש"ס-2000) מטרתו 'לשקוד על שיקומם ושילובם בקהילה של נכי הנפש כדי לאפשר להם להשיג דרגה מרבית אפשרית של עצמאות תפקודית ואיכות חיים, תוך שמירה על כבודם ברוח חוקי-סוד כבוד האדם וחירותו'. שילוב בקהילה הוא חלק בלתי נפרד מחוק זה. ניסיון של כשש שנים ביישום החוק מצביע על חשיבותה של הנגישות ועל הקשר שבין נגישות לשילוב בקהילה. ללא נגישות לחברה ולמוסדותיה (עבודה, פנאי, מגורים ועוד), אנשים העוברים תהליכי שיקום והחלמה מוצאים את עצמם מופרדים מקהילותיהם ובלא הזדמנויות שוות להתערות בחברה. בשנים האחרונות מתחזקת המודעות לצורך להגביר את נגישות החברה כדי לאפשר לאנשים עם מוגבלויות להשתלב בה.

אף שכשליש ממקבלי קצבאות הנכות בישראל הם עם מוגבלות נפשית, נראה שהמודעות לשייכותו של נושא הנגישות עבורם היא נמוכה. הגורמים העוסקים בנושא הנגישות אינם מודעים דיים לנושא, לביטוייו ולהשלכותיו על קבוצה זו, או לידע שנצבר עד כה בארץ ובעולם. כתוצאה מכך, עודם נוטים להתמקד בעזרים טכניים-פיזיים, שאינם רלוונטיים לנושא הנגישות לבעלי מוגבלות נפשית.

מטרת הפרק הזה היא להציג את השפעת הסטיגמה על אנשים עם מוגבלות נפשית, ואת דרכי ההתמודדות אתה.

* חלקים בפרק מבוססים על מחקר שמומן בסיוע המכון הלאומי לחקר הבריאות ומדיניות הבריאות

תהליכי שינוי בעולם במערכות בריאות הנפש ושיקום נפשי בעשורים האחרונים

בעשורים האחרונים עברו שירותי בריאות הנפש ברוב מדינות המערב המתועשות תהליך של אל-מיסוד - מעבר מאשפוז לקהילה; צמצום האשפוז ומוסדות האשפוז ובמקביל הרחבה של השירותים הקהילתיים (Bachrach, 1976,1981). המודעות הגוברת להשפעות הקשות של אשפוז, ובכלל זה הסיכון לנסיגה בתפקוד, הייתה אחד הגורמים שהביאו לתהליך זה (Korkeila, Lehtinen, Tuori & Helenius, 1998; Thornicroft & Bebbington, 1989), כמו גם הניסיון המצביע כי הטיפול בקהילה מועיל לאנשים הסובלים ממחלות פסיכיאטריות (Leff, 1998). לסיבות האידאולוגיות תרמה הציפייה שהמעבר לקהילה יביא לחיסכון בעלויות, גם כי האומדנים של עלות הטיפול בקהילה לעומת עלות הטיפול המוסדי לא היו חד משמעיים (cf. Chisholm, Knapp, Astin, Audini & Lelliot, 1997; Leff, Trieman & Gooch, 1996; Rothbard, Schinnar, Hadley, Foley & Kuno, 1998; Weisbrod, Test & Stein, 1980).

העברת הדגש אל הטיפול בקהילה התאפשרה בזכות התפתחותן של שיטות טיפול, כגון ניהול טיפול אינטנסיבי, התערבות פסיכו-סוציאלית המכוונת כלפי המשפחות, התערבויות קוגניטיביות ולמידת כישורים (Mueser, Bond & Drake, 2001), ובזכות התקדמות ניכרת בפיתוח תרופות פסיכופרופיות עם תופעות לוואי פחותות והמאפשרות שליטה טובה יותר בסימפטומים של המחלה.

אחד המרכיבים העומדים במוקד העברת הדגש לקהילה הוא השיקום. מטרת השיקום היא בין השאר, השתלבות בחיים בקהילה (Cook & Jonikas, 1996). מבחינה מעשית המטרה היא, שחלק מן הצורכים שירותי שיקום יעברו בהדרגה לצרוך (בפיקוח אנשי המקצוע) שירותים אינטנסיביים פחות, ואולי אף ישתמשו בפחות שירותים - יתקדמו לעצמאות רבה יותר ולתפקוד אוטונומי. מכאן שמערכת השיקום צריכה לספק רצף של שירותים (למשל, מסגרות דיור ותעסוקה) ברמות שונות כדי לענות על צרכים מגוונים. זמינות מספקת של שירותים בקהילה, מגוון הולם של סוגי שירותים וברמות שונות של השירותים תתרום להשגת שילוב מרבי בחברה ובמערכות החיים הנורמטיביות.

המצב בישראל

מערכת שירותי בריאות הנפש בישראל עוברת כמה תהליכי שינוי. הבולטים שבהם קשורים ב־(א) הפחתת המיסוד והתמקדות בטיפול בקהילה (אבירם, 2004; בריאות הנפש בישראל – שנתון סטטיסטי, 2004; Lichtenberg, Kaplan & Feldman, 2000); (ב) חוק ביטוח בריאות ממלכתי (1995); (ג) חוק שיקום נכי נפש בקהילה, 2000.

חוק ביטוח בריאות ממלכתי מוזכר בסל בריאות אחיד ומגדיר את חלוקת האחריות בין קופות החולים למדינה. על פי חוק זה, משרד הבריאות אמור להטיל את האחריות לטיפול בבריאות הנפש, לא כולל שירותי שיקום, על קופות החולים. שירותי השיקום שמספקת המדינה בתחום בריאות הנפש מפורטים בחוק שיקום נכי נפש בקהילה. אנשים עם נכות נפשית של 40% ומעלה, זכאים על-פי הקריטריונים של המוסד לביטוח לאומי לסל שיקום. המערכת להספקת שירותי שיקום מספקת שירותים וממשיכה להתפתח (שרשבסקי, 2006). מערכת זו כוללת רצף של שירותי דיור ותעסוקה וכן תמיכה בהשתלבות במוסדות להשכלה ובמסגרות חברתיות.

העיקרון המנחה את הפעלת המערכת הוא שאיפה לשילוב מרבי של המשתתפים בקהילה ובמערכות החיים הנורמטיביות. רצף השירותים המוצע מיועד לאפשר לכל משתתף לקבל את רמת התמיכה המאפשרת לו לתפקד ברמה האופטימלית שלו. המשתתפים אמור לנוע על פני רצף השירותים לאורך זמן, בהתאם ליכולתו, להתקדם לרמות של תמיכה הולכת ויורדת, אך גם לסגת לרמת תמיכה מוגברת יותר. חשוב להדגיש שהמערכת נותנת מקום חשוב לרצונותיו ולהערכותיו של האדם עצמו (שטרוד, שרשבסקי, ונאון, 2002; שרשבסקי, 2006). לפיכך, כאשר נבחנת רמת תפקודו של המשתתף, ההערכה מתבצעת הן על ידי איש מקצוע והן על ידי המשתתף עצמו. שתי ההערכות מובאות בחשבון בעת קבלת ההחלטה על סוג השירות הרצוי, והערכת המשתתף מקבלת לעתים משקל רב יותר. כמו כן, כאשר באזור מגוריו של המשתתף יש יותר מיחידה אחת שיכולה לספק את השירות, המשתתף בוחר באיזו יחידה יקבל אותן.

נגישות בהקשר של בריאות הנפש

בשנים האחרונות גוברת בעולם ובישראל ההכרה כי יש צורך להגביר את הנגישות עבור אנשים עם מוגבלויות. כלומר, לאפשר לאנשים עם מוגבלות נגישות לטיפול ולשירותים ייחודיים (כולל זמינות או אי זמינות של שירותים) ונגישות לחברה ולמשאביה (חינוך, תעסוקה, פנאי, דיור וכולי).

מודעות זו לצורך בהגברת הנגישות הביאה להתאמות בעיקר בשביל אנשים עם לקויות פיזיות וחושיות. למשל, יש מודעות לצורך במעליות ובשיפועים כדי לאפשר גישה לאנשים מוגבלים בתנועה; מתקינים רמזורים מלווים בקול לאנשים עיוורים ולקויי ראייה, ודואגים להקרנת החדשות בטלוויזיה בליווי שפת סימנים לאנשים עם מוגבלות בשמיעה. אולם נראה שככל שהדברים אמורים באנשים המתמודדים עם מחלה פסיכיאטרית, מודעות הציבור לצורך בהנגשה היא נמוכה, אף כי, השתלבות בחברה היא חלק מרכזי בתהליך השיקום שלהם.

סוגיית הנגישות של אנשים עם מוגבלויות נפשית זוכה למעט מאוד הבנה וטיפול, בין השאר מסיבות אלו: (א) היכרות לא מספקת של המגוון הגדול של מוגבלויות נפשיות ועם מגוון בעיות הנגישות המלוות כל מגבלה ומגבלה. (ב) החסמים לנגישות קשורים לעמדות שליליות כלפי אוכלוסייה זו.

בשנים האחרונות, אנשים המתמודדים עם מוגבלות נפשית ואנשי מקצוע בעולם שוקדים במשותף להגדיר ברור יותר את נושא הנגישות בשביל אנשים עם מוגבלויות נפשיות. ידע בנושא פורסם במסמכים ובניירות עמדה בתחומים שונים: תעסוקה, השכלה, דיור ותחבורה. חלק מהתכניות לשיפור הנגישות בתחומים הללו כולל פעולות לצמצום הסטיגמה בעזרת חינוך, מתן מידע, והכשרה.

האתגר שבשילוב נושא בריאות הנפש בתוך פרק הנגישות

האסוציאציות הראשוניות העולות כאשר מדובר בנגישות 'לנכים' הן התאמות למוגבלויות פיזיות ולאחר מכן התאמות למוגבלויות חושיות. על התחום הנפשי בדרך כלל לא חושבים, כיוון שהחשיבה מתמקדת בגוף 'הנכה' - איך הוא יצליח להגיע למקום שהוא מוזמן אליו ולאילו עזרים הוא יזדקק כדי לתפקד במקום שייקלט בו? השאלה האם יש מי שיזמין

אותו כלל אינה עולה. בהתאמות למוגבלות נפשית לא מדובר רק במימוש ההזמנה, אלא בעצם ההזמנה. האם היא בכלל תתרחש? האם מישהו יעז להזמין אדם שנכותו היא נפשית? האם אדם הידוע בתור חולה נפש יוזמן לריאיון עבודה, יוזמן למסיבה, יוזמן לבקר חברים, יוזמן לחתונה? הרתיעה מחשיבה על הנגישות בשביל אנשים עם מוגבלות שמקורה בבעיה נפשית קשורה לשאלה הגדולה, האם אנו מוכנים להתייחס לאדם המתמודד עם מחלת נפש כאל אדם כמונו, או שההבדלים שאנו חושבים עליהם, העמדות הנובעות מהם והפחדים הנגזרים מהם מעוררים בנו תחושת אחרות כה עמוקה, ואנו מעדיפים להתרחק, להתעלם ולדחות? העיסוק בנגישות החברה למען אנשים המתמודדים עם מחלת נפש מהווה אתגר, כיוון שהוא מעביר אותנו לזירה אחרת, מורכבת יותר וקשה יותר לפתרון, זירה המעוררת תהיות רבות והתנגדויות רבות. בעיות של נגישות פיזית ואפילו חושית אינן מעוררות רתיעה ופתרון הנדסי וטכנולוגי. הנגישות בשביל המתמודדים עם מחלת נפש צריכה לפרוץ מחסומים אחרים לגמרי, היא נוגעת לכולנו. רבים מאתנו חווים חשש ודחייה שמבטאים את הקושי שלנו להתמודד עם שונות ועם אי ודאות, אך אולי מבטאים גם את הקושי שלנו להתמודד עם העולמות הסמויים שבתוכנו, עם כוחות פנימיים שלנו העלולים לפרוץ, ועם איזונים עדינים ולעיתים שבירים של נפשנו.

פיתוח המענים מכריח לגעת ברבדים תרבותיים ונפשיים שלנו ומצריך שינוי יחסנו כלפי האחר שיסודו בשינוי יחסנו כלפי עצמנו. כמו בכל תהליך של שינוי עמדות ושינוי רגשי עמוק, דרושים כאן כלים מיוחדים, התנסויות מיוחדות, וכאשר מדובר בתהליך וולונטרי דרושה גם נכונות מסוג מיוחד. ברור שאנו עוסקים בתהליך חברתי חדש שבו החברה אמורה להיפתח כדי לקלוט את מי שדחתה מתוכה. הדחייה עמוקה והיא טבועה גם בחלק מהדחויים עצמם. כמו שאר האנשים בחברה, אנשים המתמודדים עם מחלת נפש החזיקו בעצמם בעמדות אלה לפני שחלו ולעיתים קרובות גם בעת מחלתם, לכן גם עליהם לעבור תהליך של שינוי עמדות (גם כלפי עצמם), אך בעיקר עליהם להאמין שיש סיכוי לשינוי בחברה.

ייחוד דיון לאנשים עם מוגבלות נפשית בפרק הנגישות וההתייחסות מפורשת ומיוחדת לנכותם, היא צעד חשוב נוסף בתהליך שחלק ממנו היה חקיקת החוק לשיקום נכי נפש בקהילה. זהו חוק ייחודי לנכות מובחנת ונולד בשל ההבנה שללא חוק מיוחד, אין לנכי הנפש סיכוי להיכלל בין

שאר הנכים ולזכות ליחס דומה. מעבר לאמור לעיל, אסור להתעלם מהתהליך 'הנפשי' שהחברה צריכה לעבור בכל הקשור להנגשתה לאנשים עם מוגבלויות אחרות, וגם שם פיתוח המענים אינו טכני בלבד. למרות מרכזיותה, הסטיגמה היא רק אחד המרכיבים בבעיית נגישות החברה לאנשים המתמודדים עם מוגבלות נפשית. טיפול בנושא אינו יכול להתמקד רק בסטיגמה ובמקביל יש לעסוק למשל, בזמינות השירותים (אין שירותים, אין שירותים מתאימים, אין די שירותים), ובהתאמת השירותים הקיימים, לצרכים של המשתקם (התאמת שעות עבודה למשתקם המתקשה בשעות הבוקר; סיוע לאדם הזקוק למלווה כדי להגיע לעבודה או התאמת של שעות הפעילות במרפאות לבריאות נפש למשתקמים שעובדים).

בפרק זה אנו מדגישים כי גם ההתאמות שהן 'טכניות' במהותן יוכלו להתפתח בחברה שעמדותיה סטיגמטיות פחות. במקביל, אין די בהפחתת הסטיגמה ויש צורך גם בהתערבויות מוגדרות להגברת הנגישות. בחלקו השלישי של הפרק נדגים התערבויות לצמצום הסטיגמה והתערבויות 'טכניות' שאינן ממוקדות בשינוי עמדות.

הסטיגמה והשלכותיה על 'נגישות'

כללי

חלק מהותי בשיקום בתחום בריאות הנפש הוא השתלבותו או השתלבותו מחדש (reintegration) של האדם בחברה. אחד המכשולים המרכזיים העומדים בפני השתלבות זו הוא הסטיגמה. הסטיגמה מבחינה בין האדם המאופיין במאפיין שלילי (או הנתפס מאופיין במאפיין זה) ובין אנשים אחרים. הבחנה זו כרוכה גם בדחייה (Link, Strueninig, 1999; Rahav, Phelan & Nuttbrock., 1997; Smart & Wegner, 1999). קוריגן ופן (Corrigan & Penn, 1999) מדגישים את אופייה הסטריאוטיפי של הסטיגמה. סטריאוטיפ הוא דעה (belief) המקשרת קבוצה של אנשים (ולא פרט) עם תכונה אחת או יותר (Brehm & Kassin, 1996). הסטיגמה קשורה בסטריאוטיפים שליליים ואלה קשורים בדעה קדומה (prejudice), בדחייה (rejection) ובאפליה (discrimination). למעשה, ביטוי זה משקף את הקשר שבין הרכיבים הקוגניטיביים (סטריאוטיפים), הרגשיים (דעה קדומה) וההתנהגותיים (אפליה) של התגובות (Fiske, 1998; Link & Phelan, 1999).

הסטיגמה בבריאות הנפש מתבטאת בדעות קדומות כגון אפיון האנשים שחלו בחוסר אחריות, באלומות או בהתנהגות בלתי צפויה; ברגשות פחד מפניהם (בשל האלימות כביכול ובשל ההתנהגות הנתפסת כבלתי צפויה), או בכעס כלפיהם (אדם הסובל מדיכאון עלול לעורר כעס אם הוא נתפס כ"מתפנק"). הציבור נוטה לדחות את האנשים שחלו ולהפלותם.

הסטיגמה כלפי אנשים שחלו במחלה פסיכיאטרית יכולה להתבטא לא רק בדחייה ישירה (למשל, אי נכונות להעסיק אנשים שחלו או להיות איתם בקשר), אלא גם המתמודדים עצמם עלולים להפנימה. הפנמת הסטיגמה עלולה לפגוע בהערכה העצמית, בדימוי העצמי וביכולת להשתקם. הסטיגמה מהווה גורם כבד משקל המשפיע על התנהגותם של אנשים שחלו במחלה פסיכיאטרית, משום שהיא מביאה למגוון של אסטרטגיות התמודדות שעלולות להיות להן השלכות שליליות (Link, Mirotznik & Cullen, 1991). כך למשל, כאשר אנשים בוחרים להסתיר את מחלתם בגלל סטיגמה, יש סכנה שהם יתעסקו התעסקות יתר (be preoccupied) במחלה (Smart & Wegner, 1999). הדבר עלול לפגוע ביכולתם לתקשר עם אחרים ולהחמיר את הבעיה. החשש מפני היפגעות מהסטיגמה עלול להביא לכך שאנשים לא יפעלו בדרכים שעשויות להועיל להם כמו, הימנעות מפנייה לעבודה (לריאיון עבודה) והימנעות מהשתתפות בפעילויות פנאי. החשש עלול לגרום גם להימנעות מבקשת התאמות וממימוש זכויות. למשל, בקשה מהמעביד להתאים את שעות העבודה תדרוש חשיפת הבעיה לפניו. גם הסטיגמה המופנמת תקשה על המתמודד לקבל את מצבו ותהיה מכשול בפני מימוש זכויותיו, לדוגמה, כדי לפנות ולבקש הנחה בתחבורה ציבורית עליו להכיר במחלה שלקה בה.

הסטיגמה - מכשול בפני נגישות הטיפול הנפשי: הסטיגמה בתחום בריאות הנפש היא בראש ובראשונה כלפי מי שהוגדר חולה פסיכיאטרי, אך היא רווחת גם כלפי השימוש בשירותי בריאות הנפש בכלל. לסטיגמה זו מגוון השלכות הרסניות. בשלב הראשון היא עלולה להשפיע על נכונותו של האדם (ושל סביבתו) להכיר בבעיה. אנשים ינסו להימנע מזהווי הבעיה ולפרשה בדרכים אחרות אשר אינן מצביעות על בעיה נפשית. בשלב השני, הסטיגמה עלולה להשפיע על הנכונות לפנות לשם קבלת עזרה מקצועית (Surgeon General, 1999). אנשים יעדיפו שלא לפנות לקבלת טיפול נפשי, כי קבלת הטיפול עלולה לסווג אותם בעיניהם או

בעיני זולתם חולים או סובלים מבעיה נפשית. בשלב השלישי, קיימים טיפולים שיש כלפיהם סטיגמה (תרופות פסיכותרפיות ובמיוחד נוע חשמלי), ולעתים אנשים נוטים אפילו להפסיק טיפול בגלל הסטיגמה. התוצאה של הימנעות מפנייה לקבלת עזרה, או פרישה מטיפול היא סכנה שמצבם הקליני של אנשים לא ישתפר ואף יידרדר. מכאן שהסטיגמה כלפי הטיפול עלולה ליצור מצב שלמרות זמינותן של שיטות התערבות וטכנולוגיות שונות, הן אינן נגישות לאנשים הזקוקים להן.

הסטיגמה - מכשול בפני נגישות לטיפול רפואי: טיפולים גופניים עלולים להיות זמינים פחות לאנשים שחלו במחלה פסיכיאטרית. לעתים נובע מצב זה מהקושי של החולה לדווח על תחלואיו הגופניים (Cradock-O'leary, Young, Yano, Wang, & Lee, 2002). הזמינות המופחתת (בפועל או הנתפסת) עשויה לנבוע גם מסיבות אחרות. אנשי מקצוע בתחום הבריאות עלולים לייחס את תלונותיהם של חולים אלה למצבם הנפשי. כמו כן, בדומה לאוכלוסייה הכללית, חלק מאנשי המקצוע האלו אינם חשים בנוח כאשר עליהם להתמודד עם אדם הסובל ממחלה פסיכיאטרית. לפיכך, הבעיה לא תמיד מאובחנת כהלכה, וגם הטיפול לוקה בחסר (Osborn, 2001). ואמנם, מחקרים אפידמיולוגיים מצביעים על בעייתיות. בבחינה של דוחות רפואיים נמצא שההסתברות שאנשים הלוקים בסכיזופרניה, בהפרעות חד-קוטביות ודו-קוטביות ובפיגור שכלי ימותו בגלל הפרעות בכלי הדם, בעיות אנדוקרינולוגיות וזיהומים (Harris & Barraclough, 1998) הייתה גבוהה יותר מאשר אנשים שאינם עם מוגבלות נפשית. כמו כן נמצא שדיכאון ניבא (סטטיסטית) מוות עקב אוטם שריר הלב (Osborn, 2001). ממצאים אלו מצביעים על בעייתיות, שהרי הפרעות פסיכיאטריות אינן אמורות להתקשר להסתברות גבוהה יותר לזיהומים, למשל. עם זאת, ידועה התופעה של תחלואה כפולה (קומורבידיות) - בעיות פיזיות ונפשיות. אחת הסיבות היא, שאנשים הסובלים מהפרעות נפשיות מנהלים לעתים אורח חיים לא בריא וסובלים מתזונה לקויה. לכאורה מתבקש לתת לקבוצה זו עדיפות בהקצאת משאבים, אולם מהספרות עולות עדויות למצב הפוך. למשל, לחולים במחלות פסיכיאטריות שנותחו נקבעו פחות פגישות מעקב לאחר הניתוח מאשר לחולים אחרים (Druss & Rosenheck, 1997).

הסטיגמה - מכשול לשיקום ולהשתלבות: מערכת בריאות הנפש אינה פועלת בחלל ריק. העברת מרכז הכובד של השירותים מבית החולים אל הקהילה, והשאיפה לשילוב בקהילה הן לב לבה של המערכת השיקומית

ושל האידיאולוגיה שלה. אך החשיפה להתייחסות של הקהילה היא פועל יוצא של חיים בה, ולמרבה האירוניה, אדם המאושפז אשפוז פסיכיאטרי חשוף פחות לסטיגמה מאשר חברו המשתקם בקהילה. לעיתים, אנשים שחלו במחלה פסיכיאטרית ויכולים לתפקד תפקוד מלא או חלקי מנסים להשתקם בקהילה, אך תפקודם והשתלבותם נחסמים, כי הם חשופים לדעות קדומות ולאפליה בכל הנוגע לדיור, לתעסוקה, לפנאי ולחברה, לנישואין, וכדומה. משום כך, קטנים סיכוייהם להשתקם ולהשתלב מחדש בחברה (Corrigan & Penn, 1999; Link, 1987; Sartorius, 1998).

הדחייה מתבטאת גם **במישור החברתי**, ופירושה בדידות והעדר מערכת תמיכה חברתית - קושי לכל פרט בחברה, ועל אחת כמה וכמה לאנשים בתקופות רגישות בחייהם.

דוגמאות ומקרים שהתרחשו בישראל

מדי פעם בפעם אנו מופתעים להיתקל בהתייחסות חיובית של מנהל מפעל המוכן ברצון לקלוט אנשים המתמודדים עם מחלת נפש, או בדיירי בניין המקדמים בברכה שכנים חדשים שהם נפגעי נפש. מובן שהזדמנויות אלו משמחות מאוד, אך העובדה שהן עדיין מפתיעות מלמדת על שכיחותן הנמוכה. עדיין קיים קושי ניכר בניסיונם של המתמודדים עם מוגבלות נפשית להשתלב בכל תחום שיש בו אנשים שאינם מזוהים עם מוגבלות נפשית.

עד היום, כאשר עומדים להקים הוסטל, לא פונים אל תושבי השכונה ומודיעים להם על הכוונה להקימו, אלא רק לאחר אכלוסו, כאשר מתבררת לשכנים שדיירי ההוסטל מתמודדים עם מחלת נפש מתחילה פעילות ההסברה. זו נעשית לא אחת תחת לחץ כבד של האשמות, התפרצויות, איום בתביעות משפטיות, לעתים אף הגשת תביעות וכיוצא בזה. רק לאחר חודשים מספר, כאשר התושבים נוכחים לדעת כי שכניהם החדשים הם בדרך כלל שקטים מאוד, נחבאים אל הכלים, לעתים קצת חוששים משיחה ולעתים קצת מפריזים בה, אך בדרך כלל אינם שונים בהרבה משכנים אחרים, נרקמים יחסי שכנות רגילים ולעתים אף חמים מהרגיל.

להלן דוגמאות למקרים שאירעו בארץ:

1. בהוסטל במרכז הארץ חש אחד הדיירים ברע ב־23:00 בלילה. המדריכה שהייתה בהוסטל מיהרה עמו למרכז חירום רפואי, אמרה שהיא מגיעה מההוסטל ושהיא מכירה את האיש ויודעת שהוא סובל

מבעיות בלב. הדייר התלונן בפני הרופא על כאב ראש, בחילות וקצת קשיי נשימה, והרופא הורה לו לבלוע אקמול. המדריכה ביקשה בדיקה יסודית, אך הרופא אמר בקוצר רוח, 'אל תדאגי, זה יעבור'. המדריכה חזרה עם האיש להוסטל וכעבור שלוש שעות הוא נפטר. למדריכה אין ספק שאילו הרופא לא היה יודע שהמתלונן מתמודד עם מחלה נפשית, הוא היה מתייחס אליו אחרת וחיייו היו ניצלים. עד היום היא מתייסרת על שסיפרה מאין באו.

2. אדם כבן 40 קיבל עבודה בחברת ניקיון ובא לעבוד במשרד ממשלתי. לאחראית על הניקיון נודע כי הוא היה באשפוז פסיכיאטרי, ולמחרת נאמר לו כי לא יוכל לעבוד במקום. עד היום לא ברור לו אם הדבר נבע מעמדתה האישית של האחראית או מהגבלות שהטיל המשרד בעניין אנשים עם עבר פסיכיאטרי. לעתים אנשים עם עבר פסיכיאטרי נדחים מלקבל משרה לפני שנבדקים כישוריהם ומגבלותיהם. פעמים אף מסתירים את הסיבה. לא אחת גורמים ביטחוניים מורים לפסול את האדם, וגם כאן לא ברור אם הפסילה קשורה מלכתחילה לעבר הפסיכיאטרי, ללא כל התייחסות פרטנית לאדם, לכישוריו, לאמינותו וכיוצא בזה.

3. ביפו נפתח הוסטל בוילה יפה. כשבוע לאחר כניסת הדיירים התחילו השכנים למחות. בתוך זמן קצר הם עברו ממחאה מילולית לזריקת אבנים, למריחת זפת על קירות הבית, לכינויי גנאי, לגילויי תוקפנות ועוד. החברה המפעילה ניסתה ככל יכולתה להידבר עם השכנים, לקבל את עזרת המשטרה, להידבר דרך העירייה, להזמין את השכנים לסיור, אך דבר לא עזר. החברה שכרה חברת שמירה, ואז החלו התנכלויות לדיירים בעוברים ברחובות השכונה. בסופו של דבר, ולאחר שלוש שנות מאבק, נאלצה החברה להעתיק את ההוסטל לתל אביב. עם זאת חשוב לציין שעד כה, רק עוד הוסטל אחד (בפתח תקווה) נאלץ להתפנות עקב תוקפנות השכנים, ושיותר מ-100 הוסטלים אחרים פועלים במקום שבו נפתחו.

אפשר להביא עשרות דוגמאות נוספות מתחומים שונים, ואין ספק שארוכה הדרך עד שהחברה תבין את משמעות המחלה הפסיכיאטרית; תפנים כי המחלה פעילה בדרך כלל רק פחות מ-5% מהזמן וכי מעבר לכול, אילו יחס החברה היה חיובי יותר גם היא הייתה נשכרת, מוסרית ואף כלכלית.

ממצאי מחקר בישראל

במחקר שערכנו ואשר מתבסס על מדגם מייצג של האוכלוסייה הבוגרת בישראל (N=1,583) ביקשנו לבחון בין השאר את סוגיות הנגישות של החברה לאנשים שחלו במחלה פסיכיאטרית. בדקנו באיזו מידה הציבור מביע נכונות למגעים מסוגים שונים עם אדם שחלה במחלה פסיכיאטרית, דהיינו, נכונות לאפשר לאנשים אלו גישה למרכיבים שונים של החברה (שטרוך, שרשבסקי, בידני-אורבך, לכמן, זהבי ושגיב, 2007, לקראת פרסום).

אחד התחומים המרכזיים בהשתלבות בחברה הוא התחום החברתי, וחלק חשוב בו היא מערכת התמיכה החברתית. מערכת זו עשויה להיות חשובה במיוחד לאנשים הנמצאים בתקופות קשות בחייהם. בתחום החברתי מצאנו ש-21% מהמשיבים אינם מוכנים להיות ידידיו של אדם שחלה. 34% אינם מוכנים להמשיך להיות חבריו הקרובים - גם אם היה להם קשר קודם עם אדם זה, הם אינם מוכנים להמשיך ולקיימו כפי שהיה. עם זאת, כ-50% מהמשיבים מציינים שהיו מוכנים לעזור לאדם עם מחלת נפש, גם אם לא היו רוצים להיות חבריו. כלומר, ייתכן שיש נכונות לקשר מסוג אחר, שוויוני פחות.

התעסוקה והגישה למקורות תעסוקה היא כאמור, מרכיב מרכזי בשיקום ובהשתלבות האדם בחברה. בתחום התעסוקה מצאנו ש-35% אינם מוכנים לעבוד עם אדם שחלה במחלה פסיכיאטרית, ושיעור זה עולה ל-52% כאשר מדובר בהעסקתו. כ-58% מהמשיבים הסכימו ש'אדם עם מחלת נפש לא יכול לעבוד כפקיד בבנק כי הוא עלול לעשות הרבה טעויות'. אחוז המסרבים לקשר תעסוקתי עולה ל-72% כאשר מדובר בהיותו הממונה על המשיב.

בעבר הרחוק אנשים שחלו הודרו מחוץ לחברה, התגוררו והורחקו להתגורר במקומות נידחים למדי. כיום כאשר מגמה זו הולכת ופוחתת, וגוברת המודעות לחשיבות שיש למגורים בקהילה, מצאנו ש-31% מהמשיבים אינם מוכנים לקבל אדם שחלה במחלה פסיכיאטרית בתור שכן. כ-40% מן המשיבים מסכימים ש'אני דואג לילדים ולכן לא הייתי רוצה שאנשים עם מחלות נפש יהיו בשכונה שלי'. ממצא קיצוני אף יותר מצאנו כאשר שאלנו אנשים, מה היה קורה אילו הייתה להם דירה להשכרה. כ-54% מהמשיבים היו מסרבים להשכיר דירה לאדם שחולה במחלת נפש. ניסינו למקד את הבעייתיות - עד כמה ניתן לצמצם את

הסירובים האלו. מצאנו ממצא מעניין, כאשר יש ערבויות שהוא ישלם את שכר הדירה, אחוז המסרבים להשכיר יורד ל-39%, וכאשר מלווה את החולה אדם שאפשר לפנות אליו בכל בעיה, אחוז המסרבים להשכיר יורד ל-22%. כלומר, ייתכן שהתערבויות כאלה ודומות מפיגות את החששות והפחדים של הציבור, או לפחות מקלות עליהם, ואולי חלקו יהיה מוכן לשקול להשכיר את דירתו לאנשים המתמודדים עם מחלה נפשית. אין להתעלם מאחוז האנשים שהצהירו כי הם מוכנים לקשרים השונים. אף על פי כן, אחוז האנשים הדוחים מגעים שונים אינו נמוך, במיוחד אם נניח שרצייה חברתית (social desirability) מסתירה אחוז גבוה יותר של מסרבים. לשכיחותן של עמדות אלו השפעה מזיקה לשיקומם ולהשתלבותם בחברה של אנשים עם מוגבלות נפשית.

התערבות להפחתת הסטיגמה והגברת הנגישות

החלק הבא ידון בכמה סוגיות העוסקות בהתערבויות להפחתת הסטיגמה (ראה גם שטרך ואחרים, 2007, לקראת פרסום). נצביע על שיטות התערבויות (למשל, מתן מידע, מפגשים), יתרונותיהן, חסרונותיהן ומכשולים אפשריים. אלה ישמשו בסיס לחלקו האחרון של הפרק שיעסוק בכיוונים וביעדים של התערבות.

בעיות וקשיים בהתערבויות

כדי להגביר את נגישות החברה לאנשים שחלו במחלה פסיכיאטרית ולאפשר להם השתלבות מלאה בה, נדרשות התערבויות שונות. חלק מהתערבויות אלו אינו קשור ישירות לסטיגמה אלא להתאמות דוגמת **התאמות מבניות**. אפשר ליצור התאמות שייקלו על אנשים שחלו להשתלב בתעסוקה. לדוגמה, גמישות בשעות עבודה שתקל על אנשים המתקשים לתפקד בשעות הבוקר; הבניית המענים לליווי המשתקם בדרך לעבודתו או הרחבת האפשרות לעבודה מקוונת מביתו של המשתקם. אלה הן דוגמאות לשינויים מבניים שאינם מיושמים גם בהעדר סטיגמה, משום שהמעסיקים אינם מודעים לחשיבותן ולמשמעותן של התאמות מסוג זה.

מוקד הפרק הנוכחי אינו נגישות באופן כללי אלא הסטיגמה והיותה מכשול להשתלבות בחברה. חלקו האחרון של הפרק ידון בצורות

התערבות שונות, בהן העדפה מתקנת, ובמיוחד בהתערבויות המיועדות להפחתת הסטיגמה: מחאה וחקיקה; חינוך, ומגע.

לכאורה היה אפשר לחשוב שכאשר יש סטיגמה וסטריאוטיפים בעייתיים, כל שיש לעשות הוא ליידע את הציבור שהם שגויים למשל, להסביר לו שמרבית החולים אינם מסוכנים. המציאות מוכיחה שהתערבויות פשוטות מסוג זה אינן מועילות. במחקרים שונים נמצא שיש קושי רב בשינוי סטריאוטיפים, לא רק בתחום בריאות הנפש. כאשר מתכננים התערבויות, חשוב להכיר תהליכים המפריעים לשינוי כדי למצוא דרכים להתגבר עליהם. לפיכך, לפני שנעבור לתיאור צורות התערבות שונות, נציג כמה תהליכים מרכזיים המתרחשים באופן בלתי מודע ועלולים להכשיל שינוי עמדות ושינוי התייחסות.

suppression and rebound: כאשר אנשים משתדלים במודע להימנע מלחשוב בצורה כלשהי, התוצאה עלולה להיות הפוכה, קרי חיזוק והגברה של המחשבות והעמדות הבלתי רצויות. דבר זה עלול להתרחש למשל, כאשר מסבירים לאנשים מהם הדעות הקדומות והסטריאוטיפים שלהם ועד כמה הם מעוותים, לא נכונים, לא רצויים וכדומה. ניסיונותיו של הפרט לא לחשוב כך מביאים לעתים לתהליך שתוצאתו הפוכה - יש חיזוק מחשבת־קוגניטיבי (priming) של אותם הקשרים שהאדם וסביבתו מנסים להכחיד. האדם יזכור דווקא טוב יותר את האפיונים שניסה לשכוח ולנטרל. ה־rebound עלול להתבטא גם אם אנשים מצליחים להימנע מביטוי המחשבות והרגשות הבעייתיים, אלו יופיעו ויתבטאו בהזדמנות אחרת, לעתים חזק יותר (Macrae, Bodenhausen, Milne, & Jetten, 1994). הניסיון לדכא את המחשבות הבעייתיות משאיר פחות משאבים קוגניטיביים לקלוט, ללמוד ולעבד מידע שהיה יכול אולי לסייע בשינוי הסטריאוטיפים. לדוגמה, ייתכן שניסיון להבהיר לציבור בפשטות כי החולים אינם אלימים יוביל לעיסוק ולחיזוק הקישור הקוגניטיבי בין דימויים ומושגים הקשורים לאלימות ובין אלו הקשורים לחולים. האדם מנסה לא להתבטא כלפי חולים ולשקף את התפיסה הזו, ומנסה לשכנע את עצמו שהחולים אינם אלימים. ייתכן ובשלב הראשון הוא 'יצליח' להימנע מביטויים של פחד מפני החולים, אך בהמשך דווקא תשקף התנהגותו פחד רב מן החולים והימנעות רבה יותר מהם. העיסוק בדיכוי תפיסת האלימות עלול להוביל לכך שבמפגש עם חולים, אנשים יהיו עסוקים יותר בדיכוי תפיסת האלימות ופתוחים פחות לקלוט מידע חדש על החולים, מידע שהיה מראה להם שהם אינם אלימים. יש לציין שה־rebound לא

תמיד קיים, והוא צפוי להופיע פחות כאשר נורמת ההתנהגות ברורה (Monteith, Spicer & Thooman, 1998).

במצב זה מודעים האנשים להתבטאויותיהם הלא רצויות ויכולים לשלוט בהן יותר (Penn & Corrigan, 2002).

קושי כללי ב-'מחיקת מידע': אנשים אינם מסוגלים למחוק מידע גם אם הובהר להם שהמידע שגוי, ואפילו אם אין להם מוטיבציה מיוחדת להמשיך ולהחזיק בו. אחד ההסברים לקושי הזה הוא שהמידע שנקלט מקושר למגוון פריטים נוספים ונוצרת מעין רשת מידע שאותה קשה יותר להכחיד.

עיבוד מוטה והטיית אישוש: (biased processing and confirmation bias) אחד הקשיים בשינוי תפיסות הוא שהמידע המתקבל מעובד בצורה מוטית. מידע המתאים לתפיסה קיימת נקלט ביתר קלות וזוכה ליתר עיבוד וליתר תשומת לב מאשר מידע שאינו מתאים. יתרה מכך, אנשים מחפשים באופן לא מודע מידע שיאשש את תפיסתם הראשונית ויתמוך בה, ואינם מחפשים מידע הסותר את תפיסותיהם. אם נניח שהתפיסות והסטריאוטיפים יוצרים מעין תבניות ורשתות של קשרים קוגניטיביים, למידע שהוא עקבי למידע הקודם יהיה קל יותר להיקלט. יתרה מכך, מידע שאינו חד משמעי זוכה לעתים לפירוש שיהיה עקבי עם התפיסה הקיימת. הטיה נוספת היא **האסימטריה של מידע חיובי ושלילי (positive-negative asymmetry)**. ההשפעה שיש למידע שלילי על אדם (או על קבוצה) חזקה מהשפעתו של מידע חיובי. כדי ליצור רושם שלילי, נדרש פחות מידע (אדם שרימה פעם אחת ייתפס בתור אדם בלתי ישר, ואילו אדם שידוע כי לא רימה לא בהכרח ייתפס צדיק).

תת-סיווג (subtyping): אפשר להניח שכאשר אדם נתקל במקרים הסותרים את הסטריאוטיפ שהוא מחזיק בו, הוא ישנה את הסטריאוטיפ. אולם באופן בלתי מודע אנשים שומרים על הסטריאוטיפ מפני שינוי בעזרת תת-סיווג, המקרים שאינם הולמים את הסטריאוטיפ נתפסים תת-קבוצה חריגה וכך הסטריאוטיפ נשאר ללא שינוי. לדוגמה, אם אדם חושב שחולים אינם מתפקדים ונתקל בחולה שמתפקד היטב, החולה הזה עשוי להיתפס חריג ולא מייצג את קבוצת החולים. הוא יסווג בתור תת-קבוצה חריגה של חולים (החולים המתפקדים היטב) ואילו שאר החולים ימשיכו להיתפס מי שאינם מתפקדים. מסתבר שאנשים מוצאים לעצמם דרך לערוך תת-סיווג זה ומאמצים מאפיין כלשהו בין אם הוא רלוונטי

לנושא ובין אם לאו. כך למשל, הם עשויים להחליט שאדם מסוים הוא חריג כיוון שחלה במחלה שמבחינתם אינה שייכת לקטגוריה הכללית, או להחליט שמדובר במקרה חריג משום שהאדם תפקד לפני שחלה, או משום שמדובר באדם שעלה מחו"ל ואז חלה. בכל המקרים מדובר בניסיונות (לא מודעים) למצוא 'תירוץ' שיאפשר תת-סיווג. מאחר שהאדם מוצא לו מאפיין שככל הנראה כלל לא רלוונטי, ולפיכך לא ניתן לצפייה, קשה למדי להתמודד עם הבעייתיות הזאת בניסיונות השינוי. הרי תמיד ניתן למצוא מאפיין כלשהו ולתלות בו את ה'הסבר'.

אחד הפתרונות שהוצעו כדי לנסות ולצמצם את הבעייתיות הזאת הוא להדגיש את הטרוגניות התכונות של האנשים הסובלים מסטיגמה. פתרון נוסף הוא צמצום ה'צורך' בתת-סיווג על ידי הדגשת החלק הנורמטיבי והחלק החולה גם יחד. אולי כך 'יצרום' פחות הפער בין אדם המתמודד עם מחלה פסיכיאטרית ומתפקד לבין הסטריאוטיפ.

צורות התערבות

שלוש צורות ההתערבות המרכזיות להפחתת הסטיגמה המוזכרות בספרות הן: מחאה, חינוך ומגע (Corrigan, River, Lundin et al., 2001). דרך רביעית היא התערבות מבנית, חשובה אף היא לסוגיית הסטיגמה, אך בדרך עקיפה יותר – ההעדפה המתקנת, ונתחיל בה.

העדפה מתקנת

העדפה מתקנת ניתנת ליישום הן על ידי חקיקה ממלכתית והן ברמה מקומית במקום העבודה. ההעדפה המתקנת (affirmative action) נדונה בעיקר בהקשר של קבוצות אתניות, אולם דומה שיתרונותיה וחסרונותיה דומים בדיון על הסטיגמה בבריאות הנפש. אחד היסודות לפיתוח כיוון זה הוא שללא העדפה מתקנת, הסיכוי של חולים להשתלב בחברה נמוך בשל ההתנגדות הניכרת, כפי שראינו, הקיימת בחברה לסוגי מגע שונים עם החולים. ההנחה היא שכאשר אנשים יהיו במגע עם החולים מתוקף חוקים (או יוזמות מקומיות), ההתייחסות תשתפר ובעיית הסטיגמה תצטמצם (לפחות ברמת הפרט המצוי במגע). במקרה ובחרים בכיוון זה, חשוב לממש את המדיניות מבלי להיכשל בכשלים העלולים לגרום נזקים לפרט ולקבוצה כאחד. ביצוע תקין של העדפה מתקנת מניח בין השאר, שהאדם המתקבל לעבודה עומד בתנאים כמו שאר המועמדים וכישוריו טובים כמו אלו של מתחריו, והוא נבחר או מועדף על פני אחרים השווים

לו בכישוריהם. אם ההעדפה המתקנת מיושמת מבלי לשמור על עקרון זה, האדם שהתקבל ימשיך לסבול מהסטיגמה, ואף ייתכן שעמיתיו במקום העבודה לא יזהו את כישוריו לעבודה, אם הם קיימים. יתרה מזאת, גם כאשר מדיניות ההעדפה המתקנת מיושמת נכון, רצוי להבהיר זאת במקום העבודה, ולהזים את הדעה שהעדפה מתקנת משמעותה לקבל לעבודה אדם שכישוריו פחותים מאלו של המועמדים האחרים. (Crosby, 2003; Crosby & Cordova, 1996; Crosby, Iyer, & Sincharoen, 2006; Dovidio & Gaertner, 1996; Maio & Esses, 1998) כמובן, בצד פעולות של העדפה מתקנת רצוי להמשיך בניסיונות שילוב בדרכים אחרות אשר מכירות במוגבלויות של המתמודד ומנסות להתאים בינו לבין הסביבה. במצב זה ההתערבויות הרלוונטיות יותר הן אלו המפורטות בנושא המגע.

מחאה וחקיקה

אחד המסלולים לשינוי ההתייחסות לקבוצות הוא מחאה. המטרה הראשונית היא לדכא עמדות וייחוסים שליליים. מחאה מתבטאת ביציאה פומבית נגד מצבים של דעות קדומות ואפליה. בדומה לכך גם חקיקה, למשל חוקים נגד אפליה וחוקים דוגמת חוק השוויון לאנשים עם מוגבלויות. אף שחקיקה אינה הדרך המיידית והעיקרית לשינוי עמדות והתנהגות, היא מבהירה מהי הנורמה הרצויה במדינה ומשפיעה על ההתנהגות בתחומים שהיא עוסקת בהם במישרין. הן בחקיקה והן במחאה המוקד הוא הבהרת הנורמה הרצויה. מבחינה זו אין מדובר רק בחקיקה עצמה או במחאה על עוול, אלא הן מתאימות להיות במוקד מסע הסברה שמבהיר לציבור מהי התייחסות 'נכונה' ומהי התייחסות 'לא נכונה'.

חסרונה של צורת התערבות זו הוא בעיקר בהשפעתה המוגבלת, בין השאר בגלל הבעייתיות של אפקט ה-suppression and rebound שהוזכרה לעיל. יתרה מזו, ההתייחסויות השליליות עלולות להתחזק בעקבותיה. חסרון נוסף של המחאה הוא שהיא מציגה נורמות התנהגות רצויות על ידי שלילת ההתנהגויות הבלתי רצויות, אך אינה יוצרת תפיסות חיוביות. (Corrigan, River, Lundin, Wasowski et al., 2000) למרות האמור לעיל, אין להתעלם מיתרונותיה של התערבות זו. ראשית, אפקט ה-rebound לא תמיד בא לידי ביטוי. שנית, לא ידוע מהי ההשפעה לטווח הארוך יותר. שלישית, למתמודדים עצמם חשוב שהם ואחרים יוצאים נגד

העיוותים. רביעית, כאשר מתמקדים למשל, במחאה נגד אמצעי התקשורת, התערבות מוצלחת משמעה שהציבור ייחשף פחות לייצוגים השליליים של החולים בעיתונות, בסרטים ובטלוויזיה. לבסוף, אין להתעלם מחשיבותה של התערבות זו לאותם אנשים המבקשים לראות עצמם בחיוב ואינם רוצים להפלות. במצבים שברור מהי הנורמה ומהי ההתנהגות הרצויה, הם אינם מפלים, אולם במצבים שברור בהם פחות מהי ההתנהגות הרצויה והתקינה, נטייתם להפלות תבוא לידי ביטוי. יש להדגיש שאין מדובר ברצון להפגין התנהגות תקינה רק בפומבי, אלא באנשים אשר דוגלים בערכים שוויוניים, אך אמונותיהם בקשר לקבוצה המופלה מובילה לנטייה להפלות. הבהרת הנורמה תסייע לצמצום האפליה מצד אנשים מסוג זה. (cf. modern racism, Kleinpenning & Hagendoorn, 1993)

חינוך-מידע

התערבויות של מתן מידע הן בדרך כלל הזולות ביותר והפשוטות ביותר. מדובר במתן מידע במצב של העדר ידע, או בהחלפת ייחוסים לא נכונים בייחוסים נכונים. לדוגמה מציעים קוריגן, ריבר ואחרים (Corrigan, River et al., 2000), להחליף את התפיסה 'אנשים עם מחלת נפש אינם אחראים לסימפטומים ואינם מסוגלים לדאוג לעצמם' בתפיסה 'לרובם יש שליטה על התנהגותם והם מסוגלים לחיות בצורה עצמאית יחסית עם תמיכה'. התערבויות אלו דורשות, השקעה מועטה יחסית, אך התועלת שבהן לא תמיד ברורה. למשל, ידע יכול להתקיים לצד רמות גבוהות של התייחסויות שליליות (Angermeyer, Beck & Matchinger, 2003; Arboleda-Florez, 2003). מידת ההשפעה של 'חינוך', קרי מתן ידע, קשורה גם לידע הקודם ולעמדות הראשוניות (Holmes, Corrigan, Williams, Canar & Kubiak, 1999). נראה שהתועלת תלויה לא מעט בבסיס העמדות הבעייתיות. אם הבסיס להתייחסות הבעייתית הוא חוסר ידע ותו לא, מתן מידע עשוי לשפר את ההתייחסות. אולם כאשר הבסיס לבעייתיות הוא מידע מעוות, תפיסות שגויות ואפילו רגשות ומוטיבציות בעייתיות, יהיה קשה יותר לשנות את ההתייחסות. הסיבה לכך היא המנגנונים של מניעת שינוי שתוארו לעיל (עיבוד מוטה של מידע, הטיית האישוש וכולי). כאשר הדבר אפשרי, עדיפה העברת מידע המשולבת במתן אפשרות לדיון (לא רק 'הרצאה'). להלן נצביע על תכנים מסוימים שבנוגע להם אפשר לשקול התערבויות של מתן מידע. למשל, מידע על קיומן ועל השפעתן של תרופות. אפשר

ליידע את הציבור גם בדברים הקשורים לאטיולוגיה. לעומת זאת, בכל הקשור לאלימות נראה שכדאי למסור לציבור את העובדות אך ייתכן שיהיה צורך בהתערבויות מורכבות יותר דוגמת הטמעה והנגדה (Assimilation and contrast) כפי שיובהר להלן.

כדי להבהיר לציבור שהאלימות אינה נפוצה יותר בקרב החולים במחלה פסיכיאטרית, אין להסתפק ולהבהיר לו מהם האחוזים הרלוונטיים, אלא יש לחזק תפיסה זו באמצעות הנגדה (contrast) לקבוצה אחרת (Assimilation and contrast). (Bless & Schwarz, 1998; Wilder & Thompson, 1988). במילים אחרות, הצגת ההשוואה בין אלימות של חולים לאלימות של האוכלוסייה הכללית, או אפילו השוואתם לקבוצה אלימה יותר (כגון אנשים הסובלים מהתמכרות לסמים), יתרמו לתפיסה שהאלימות נפוצה פחות בקרב החולים. גישה זו עלולה להעלות סוגיות אתיות הקשורות בהדגשת אלימותה של הקבוצה האחרת. במילים אחרות, יש כאן ניסיון לעשות framing של המידע, ולקשרו למידע על קבוצות אחרות שלעתים הן אלימות ומסוכנות יותר (Penn, Kommana, Mansfield & Link, 1999). גישה זו מקבילה להיוריסטיקת העיגון (Anchoring heuristic, cf. Tversky & Kahneman, 1974).

בניסיונות להבהיר הבהרות מסוג זה, כדאי לזכור את הידע הקיים בתחום של השפעה ושינוי עמדות. למשל, יש חשיבות רבה למקור ולאפיוני (Eagly & Chaiken, 1993; Petty & Cacioppo, 1986; Petty, Wegner & Fabrigar, 1997) לדוגמה, אדם המעורר התנגדות לא יביא להשפעה הרצויה, ואילו אדם הנתפס בר סמכא עשוי להשפיע. במגזרים מסוימים כדאי לשקול האם תועיל הסברת ההתנהגות הרצויה בעזרת מנהיגים חברתיים או מנהיגים דתיים.

אחד מכיווני השינוי שאפשר לנסות באמצעות מתן מידע הוא הבנייה מחדש (reframing), קרי תפיסת אותו המושג בצורה אחרת, ובהקשר הנוכחי, תפיסת מחלת הנפש בתור בעיה מוחית (Corrigan, River et al., 2000)

מגע, חשיפה, מפגש

מגע או מפגש עשוי להיות חשוב ביותר לשינוי ההתייחסות, כפי שעולה מן הספרות ומשתמע גם מהמחקר שערכנו. נראה שיש הבדל ניכר בין אדם שאין לו כל קשר עם חולים (מעבר לכך שראה חולים) ובין אדם שיש לו קשר כזה (אחד או יותר).

כאשר מדובר במגע, אין אנו דנים במצב שהמשיב חושב שראה חולה או אפילו חולים רבים. נראה שמרבית המשיבים סבורים שראו חולים. **ראייה** כזו, שהיא מרוחקת ומנותקת, סביר **שאין בה משמעות** רבה. יתרה מכך, אין שונות במשתנה זה. מכאן שאם שוקלים התערבויות בכיוון של יתר חשיפה, לא די לדאוג לראות אנשים חולים.

במקרה ששוקלים התערבויות להגברת המגע (דבר שבתנאים מסוימים עשוי גם לצמצם את הפחד והכעס, כפי שעולה הן מן הספרות והן מן הממצאים שלנו), רצוי להיעזר בידע הקשור להשערת המגע (The contact hypothesis) שפותחה בהקשר של יחסים בין-קבוצתיים. גישה זו מדגישה את התועלת שבמגע מתמשך ומצביעה על תנאים שונים הנחוצים כדי שמגע כזה יועיל לשיפור היחסים (Pettigrew, 1998). דרושה עמידה במגוון של תנאים שבלעדיהם המגע לאו דווקא ישפר ואולי אף יזיק. תנאים אלו נוסחו בעיקר בעיסוק ביחסים בין קבוצות אתניות, אך חלקם רלוונטי גם בהקשר הנוכחי (למשל, Pettigrew, 1998). בצד דרישות אלו, כדאי להתייחס גם לממצאים הקשורים לשינוי עמדות ולשינוי סטריאוטיפים ולקושי שבהם המופיעים בספרות.

לא כל מגע מפחית סטיגמה (Penn & Wykes, 2003). כאשר מתכננים מגע, יש לשאוף לעמוד בדרישות רבות ככל האפשר מתוך אלו שהועלו, בידיעה שככל שנעמוד ברבות יותר, יגברו הסיכויים לשינוי בעמדות ובהתייחסות. כדאי לשקול את היתרונות והחסרונות של גישות התערבות שונות, ולדעת שכדי להשיג שינוי התייחסות של קבוצה כלשהי (שכנים בהוסטל, למשל) עדיפות גישות מסוימות, ואילו כדי להשיג שינוי בקבוצה כללית יותר (עמדות כלפי אנשים שחלו במחלה פסיכיאטרית) עדיפות גישות אחרות.

הדרישות המרכזיות בביצוע התערבות באמצעות מגע או מפגש הן:

מגע מתמשך ולא חד פעמי: בהנחה ששינוי ההתייחסות הוא תהליך

ממושך.

סטאטוס שווה ככל האפשר: דרישה זו עלולה להיות בעייתית, אך לעתים אפשר למצוא פתרונות יצירתיים. לדוגמה, אנשים שחלו תורמים לזולתם מתוך ההתנסות העצמית במחלה (רלוונטי, למשל, בהכשרת אנשי מקצוע כפי שאכן נעשה היום בהכשרות מסוימות), או אדם שחלה במחלה פסיכיאטרית תורם מיכולתו בתחומים שאינם קשורים למחלה, אלא לכישוריו, להשכלתו וכולי.

משימה משותפת: עבודה משותפת על משימה להשגת יעד משותף היא דרישה נפוצה בספרות. בהקשר הנוכחי הכוונה לשיתוף פעולה שבו החולים תורמים למען השגת המשימה. לא תמיד קל לעמוד בדרישה זו. יתרה מזאת, בהקשר של מגע בכלל ובנקודה זו בפרט קיימת סכנה שאם המגע אינו מוצלח, או תרומת החולה אינה חיובית להשגת היעד, הדעות עליו ועל החולים בכלל לא רק שלא ישתפרו אלא אף ייעשו גרועות יותר. התפקוד בהקשר הנוכחי ישמש לחיזוק ולאישוש סטריאוטיפים שהיו קיימים מראש.

לפי תיאורית המגע, מדובר במפגשים בין-קבוצתיים, קרי מפגשים שבהם ידועה זהותו הקבוצתית של כל יחיד. כדי שתתאפשר הכללה (מהפרט) לקבוצה שמנסים לשנות את העמדות כלפיה, על הזהות הקבוצתית להיות ידועה מראש ובולטת לעין. מעניין לציין שקוריגן ופן (Corrigan & Penn, 1999) מצביעים על כיוון שונה במקצת למפגש, החולים באים כמו כולם ולא כמו 'token', 'נציגים' של קבוצתם¹. באופן הזה התרומה לשינוי תהיה דווקא בכך שגלוי לעין כי החולים תורמים ומתפקדים ולכן הם נתפסים כשירים (קומפוטנטיים). (בשני המקרים הכשירות והתרומה להצלחה במשימה חשובות, אולם המוקד שונה. בעוד שבמקרה הראשון הדגש הוא על זיהוי השייכות הקבוצתית ורק במהלך המפגש מתעוררת המודעות ליכולת, במקרה השני הדגש הוא על היכולת ובהמשך יש מודעות לשייכות הקבוצתית).

מפגש קבוצתי ולא אישי: יש עדיפות למגע עם קבוצת אנשים על פני מגע עם אדם אחד, כי המטרה היא להגביר את השונות הנתפסת ולצמצם את הסכנה לתת-סיווג (sub-typing).

תמיכה מוסדית: חיוני שהמסגרת שנערכים בה המפגשים תתמוך לחלוטין ביוזמה זו ותקדם ותעודד אותה.

כיוונים ויעדים של התערבות

כדי להשפיע על השינוי בעמדות הציבור נדרשת פעולה עם קבוצות יעד שונות: החברה בכללותה; אמצעי התקשורת; קבוצות ייחודיות דוגמת מעסיקים ומנהלי כוח אדם; אנשי מקצוע בתחום הטיפול; צרכנים ועוד. יש לזכור את חשיבותה של התערבות הדרגתית במישורים שונים (לדוגמה חשיפה של צרכנים בכלי התקשורת דורשת פתיחות הולמת של החברה). להלן דוגמאות לארבעה כיוונים: המערכת הרפואית, התאמות בתעסוקה, תכניות תחבורה, והתערבויות באמצעי התקשורת.

המערכת הרפואית: במערכת הרפואית מתבקשת התערבות כדי להגביר את נגישותה לאנשים שחלו במחלות פסיכיאטריות. רצוי למסור לעובדים את העובדות על המחלות, התופעות וכולי, כדי לצמצם את הזנחתם של אנשים האמורים לקבל עדיפות בטיפול ובמניעה. כמו כן רצוי להגביר במערכת הרפואית את המודעות לצורך בקידום הבריאות בקרב אוכלוסייה זו.

תעסוקה: תעסוקה עשויה לתרום תרומה מרכזית לחיים בתוך החברה ולא בשוליה ולהרגשה של 'אזרח מועיל'. יתרה מזאת, לעוני השפעה עצומה על אנשים המתמודדים עם מוגבלות פסיכיאטרית. אנשים במצב כלכלי טוב משתלבים טוב יותר בקהילתם ומתמודדים טוב יותר עם תסמינים פסיכיאטריים. בארצות הברית פרסם המכון לשינוי חברתי ספר הדן בין השאר בצורך בהתאמות סבירות במקומות העבודה של אנשים עם מוגבלות פסיכיאטרית (Carling, 1993). נקודת המוצא בספר היא כי אנשים עם מוגבלות פסיכיאטרית יכולים לעבוד בעבודה 'אמיתית'. המחברים מצביעים מצד אחד על הצורך למקד בעזרת המתמודדים עצמם את ההתאמות הדרושות להם, ומן הצד האחר מצביעים על החשיבות שבדיון על ההתאמות האלו עם המעסיקים. דוגמאות להתאמות המוצעות:

- א. גמישות בלוח בזמנים (שינוי בשעת ההתחלה, שעת הסיום וכדומה, כולל אפשרות לצאת להפסקה ללא תשלום כדי לקבל טיפול רפואי או פסיכיאטרי);
- ב. אפשרות לעבודה בבית;
- ג. התאמת הסביבה הפיזית (חלון, רעש, 'מרחב פרטי' וכדומה);
- ד. הספקה של 'מאמן עבודה' - חונך;
- ה. השתלמות לעובדים-עמיתים כדי לשפר את עמדותיהם כלפי העובד.

תחבורה: כדי לאפשר לאנשים עם מוגבלות פסיכיאטרית להיות שותפים מלאים בכל תחומי החיים, יש לדאוג לאמצעי תחבורה נגישים בשבילם. ללא אפשרות תעבורה אנשים אינם יכולים ללמוד, לעבוד, להשתמש בשירותי בריאות, לערוך קניות, לבלות ועוד. לעתים אנשים עם מוגבלות פסיכיאטרית אינם יכולים לנהוג, או אין באפשרותם לממן קניית רכב ואחזקתו. נצביע על נושאים מספר שעלולים להוות חסמים לנגישות (SAMHSA, 2004):

- א. **מימון** - השימוש בתחבורה ציבורית עלול להיות הוצאה גדולה למדי בתקציב המחיה, במיוחד בשביל מי שמתפרנסים מקצבת נכות. לפיכך יש ליצור פתרונות שיאפשרו לאדם לעמוד בהוצאות השימוש בתחבורה הציבורית.
- ב. **נגישות** - לאנשים עם מוגבלות "נסתרת" יש להקנות מיומנות שתנגיש בשבילם את התחבורה הציבורית.
- ג. **מודעות** - יש להביא לידיעתם של אנשים עם מוגבלות פסיכיאטרית את אפשרויות התחבורה העומדות לרשותם. לאור העקרונות שהתווה המנהל הפדראלי בנושא שירותי התמכרויות ובריאות הנפש בארצות הברית (SAMHSA), קהילות שונות בארצות הברית פיתחו תכניות שנועדו ליצור נגישות לתחבורה בשביל אנשים המתמודדים עם מוגבלות פסיכיאטרית. להלן כמה דוגמאות:
 - א. **תכנית מחצית מדמי הנסיעה** - אפשרות לתשלום של מחצית דמי הנסיעה בתחבורה ציבורית בהצגת כרטיס זיהוי אישי שמנפיקים שירותי הרפואה או מחלקת הרווחה, בדומה להנחה שמקבלים אנשים מבוגרים בשל גילם. כדי שלא להדיר מן התכנית אנשים שאינם מעוניינים להזדהות, הכרטיס אינו מזהה אותם כמשתמשים בשירותי בריאות הנפש.
 - ב. **כרטיס תעבורה רפואי** - כרטיס זה מקנה זכות לנסיעה חופשית בתחבורה הציבורית לצורך קבלת טיפול.
 - ג. **אימון מיומנויות נסיעה** - תכניות להקניית מיומנויות נסיעה בתחבורה ציבורית שהצרכן לומד בהן כיצד להחליט על תחנת היעד, לזהות אותה, לזהות סימנים בדרך, לקרוא לוח זמנים, להשיג מידע, לעבור מקו תחבורה אחר למשנהו ועוד.
 - ד. **תכנית בהפעלת צרכנים** - באזורים בארה"ב שכמעט שלא בהם קיימת תחבורה ציבורית מופעלת תכנית 'שירותי תעבורה לשווים' (Peer Transportation Services). הצרכנים נדרשים להזמין את השירות כשבוע לפני מועד הנסיעה, והמשרד המארגן דואג להסעתם. כמו כן מארגן המשרד הסעות קבועות למקומות עבודה, לשירותי הבריאות, ליחידות לבריאות הנפש ולשירותים אחרים המסייעים בהחלמה. תכנית הנגישות לאמצעי תעבורה מפותחת וממשיכה להתפתח בקהילות רבות בארצות הברית, פעמים רבות תוך תיאום עם שירותים אחרים המטפלים באוכלוסיות המתקשות בתעבורה, כמו קשישים ואנשים עם מוגבלות פיזית.

דוגמאות להתערבויות להגברת הנגישות ולהפחתת הסטיגמה בישראל

כאמור, נגישותן של המערכות החברתיות השונות לאנשים המתמודדים עם הפרעות נפשיות חסומה בעיקר בגלל הסטיגמה כלפיהם, הגורמת לדחייתם מהחברה מתוך פחד, בורות וחוסר אמון ביכולתם. המערכות החברתיות חסומות גם בגלל המתמודדים עצמם שהפנימו את הסטיגמה ומודעים לה עד כדי חשש מדחייה גלויה או סמויה של המערכות החברתיות, ועקב כך נמנעים מלנסות להשתלב בחברה. (מובן שיש כאלו שמצבם הנפשי - דיכאון, מחשבות יחס וכיוצא בזה - מונע מהם השתלבות מתאימה). הפעילות להגברת הנגישות חייבת להיעשות בחברה כולה, בקבוצות ייחודיות בחברה וגם בקרב המתמודדים עצמם. אין ספק שמדובר במגוון רחב של התערבויות ובמערכה ממושכת שיכולה להניב פירות רק בהדרגה איטית. נדרשים אורך רוח והבנה שהשינוי מצריך שנים רבות. עם זאת, ידוע לנו מתוך הניסיון שיש לפעילות תוצאות חיוביות ולכן יש להתמיד בה ולהגבירה. להלן מספר דוגמאות לפעילויות שגורמות להפחתת הסטיגמה ולהגברת הנגישות.

דו שיח

תכנית 'בנפשנו' בעמותת שק"ל, שחברים בה מתמודדים עם פגיעה נפשית ובני משפחות של מתמודדים, מפעילה את מיזם 'דו שיח' ועיקרו מפגשים בין שני מתמודדים או בני משפחה ובין קבוצות של אנשים שאינם סובלים ממחלה נפשית. בדרך כלל מדובר בקבוצות של אנשים שיש להם, או יהיה להם מגע מקצועי עם מתמודדים, כגון סטודנטים לעבודה סוציאלית, לרפואה, לפסיכולוגיה, צוות מרפאה לבריאות הנפש, צוות לשכת רווחה וכיוצא בזה. מתקיימים גם מפגשים עם מתמודדים אחרים המצויים במסגרות שונות ועם בני משפחה. במפגש מספרים על עצמם שני המתמודדים בפירוט ובכנות ומשלבים בסיפור חייהם גם את החלקים הקשורים בתקופות שהיו חולים, את חוויותיהם במחלה ואת ההתמודדות איתה. בהכשרה שעוברים המשתתפים הם לומדים להבחין במסרים ובמשמעויות השונות שמעבירים סיפוריהם. הסיפור מאפשר למספרים לתאר את הדברים שעזרו להם ואת הדברים שהקשו עליהם בשלבי הטיפול, השיקום ועוד. לאחר הסיפור עונים המתמודדים לשאלות

חברי הקבוצה. מדיווחי הקבוצות עולה כי למפגשים יש השפעה רבה על השומעים. הם מתארים פער גדול מאוד בין הדימוי שהיה להם על מתמודדים עם מחלת נפש ובין המציאות שהתגלתה לפנייהם במפגש עם המתמודדים. המפגש עימת אותם עם אנשים בעלי עושר רגשי ויכולת קומוניקטיבית גבוהה, אינטליגנטיים ואמיצים שגם מוכנים להסתכן בחשיפה לא קלה למען אידיאל חברתי. נראה כי המפגש ב'דו שיח' יוצר שינוי של ממש בעמדות הקבוצות. התכנית תורמת גם להפחתת הסטיגמה אצל המתמודדים העוסקים בה ומחזקת אותם. החל משלב הצגת התכנית בפניהם, דרך ההכשרה וכלה בהתנסות ובמשוב מהשומעים.

תכנית השכלה נתמכת באוניברסיטאות

באוניברסיטת חיפה ובאוניברסיטה העברית משתתפים כ-30 סטודנטים הזכאים לקצבת נכות עקב התמודדות עם מחלה נפשית בתכנית להשכלה נתמכת. התכנית מפעילה חונכים המסייעים להם להתמודד עם ביורוקרטיה, עם קשיים חברתיים ועם קשיים בתחום הלימודים, כגון ארגון הלימודים וחומרי הלמידה, לקויות למידה, חרדת בחינות וכולי. חשוב להדגיש כי כל הסטודנטים התקבלו ללימודים בהליך רגיל וללא התערבות התכנית, ובאוניברסיטאות התקשו תחילה להאמין שיש בין תלמידיהן עשרות סטודנטים המתמודדים עם מחלה נפשית והתקבלו אליהן כמו כולם. התכנית הביאה להנגשת המערכת בשביל המתמודדים. הסטודנטים מדווחים על שיפור במיומנויות הלמידה, על שיפור בציונים, על ירידה בתחושת הניכור ועוד. חשוב לציין שאצל כמה מהסטודנטים, שעד לכניסתם לתכנית למדו כמה שנים באוניברסיטה אך כמעט שלא ניגשו לבחינות ולכן התקדמו מעט מאוד, חל שינוי ניכר. היום הם מתקדמים בקצב מהיר, וחלקם אף מצטיינים בבחינות. אין ספק שהתכנית מנגישה את הלימודים באוניברסיטה ותורמת רבות להצלחתם בלימודים ולהגברת סיכוייהם להשתלב בחברה באופן יצרני ומספק. התכנית גם תורמת לשינוי בדימויים של המתמודדים עם מחלת נפש בעיני האקדמיה. היא מראה לאנשי האקדמיה הנחשפים לה כי המתמודדים עם מחלת נפש מסוגלים להצליח בלימודים ברמה גבוהה, ואפילו להתמודד עם משברים תוך כדי הלימודים, להיות יכולים להם ולחזור לשגרה.

תכנית 'עמיתים'

משרד הבריאות וחברת המתנ"סים מפעילים תכנית המזמינה מתמודדים עם מחלה נפשית להשתתף ככל אזרח בפעילות במתנ"ס, מסייעים בהשתלבותם ומעניקים סבסוד משמעותי. רכזת התכנית, אשת מקצוע, היא היחידה האמורה לדעת שהמשתתף הוא מתמודד עם מחלת נפש, והיא מהווה בעבורו כתובת בתהליך השתלבותו בפעילויות שהוא בוחר במתנ"ס. בחלק נוסף של התכנית מופעלים מתנדבים - 'עמיתים' - שהם אנשים מבאי המתנ"ס המוכנים ליצור קשר אישי-חברי עם המתמודד, לצאת איתו לפעילויות אחרות, להזמינו לביתם ולפגוש אותו למטרות שונות שהם מחליטים עליהן יחד. התכנית מנגישה את המתנ"סים למתמודדים, אך גם מאפשרת ל'עמיתים' (ולעתים גם לאנשים אחרים במתנ"ס, לפי בחירת המתמודד) להיחשף לקשר עם המתמודדים. הקשר הזה מאפשר להם להכיר את המציאות באופן ישיר ולא דרך שמועות ודעות קדומות, דבר שמפחית את הסטיגמה ומשפיע על מעגלים רחבים יותר. בהקשר של הנגישות חשוב להצביע על כך שבתכנית זו, כמו גם בחלק מהשירותים החברתיים האחרים המופעלים בתחום בריאות הנפש, המתמודדים אינם חייבים לעבור את התהליך הרשמי המוביל לזכאות לקצבת נכות על בסיס נפשי. מכאן שהתכנית עצמה נגישה דיה גם למתמודדים המתקשים להכיר בבעייתם, או לכאלה שאינם זקוקים לקצבה או אינם מעוניינים בה.

התקשורת ההמונית

המודעות לצורך בהצגת עובדות נכונות, ובעיקר לצורך בחשיפה בציבור של מתמודדים עם מחלת נפש כדי לתרום לשינוי עמדות סטיגמטיות כלפי מתמודדים עם מחלה נפשית, הביאה לנכונות רבה יותר של מתמודדים להופיע ברדיו, בטלוויזיה ובעיתונות ולספר את סיפורם האישי. אנשים אלה עברו דרך משמעותית מאוד בכל הקשור לתפיסתם את עצמם ולתפיסתם את המחלה, דרך שבנתה בהם את האומץ הנדרש לחשיפה מעין זו בחברה שחלקים ניכרים בה חיים עדיין עם עמדות מעוותות בנושא. נזכיר רק סרט אחד בן כ-50 דקות בשם 'מכחול הנפש', אשר הוקרן כבר עשרות פעמים ועורר תגובות שהעידו על שינוי בהתייחסות לאנשים שחוו מחלה נפשית. בסרט מספרים ארבעה מתמודדים העוסקים באמנות בגילוי לב על חייהם - על משפחתם, על המחלה, על עבודתם ועל מחשבותיהם. לצד הסיפור מוצגות רבות מעבודותיהם, והשילוב בין

ההופעה, הסיפור והעבודות מספק תמונה שלמה של אנשים מורכבים, מעניינים ומרשימים ביותר ביכולת ההתמודדות שלהם ובעושר הפנימי שלהם.

עידוד העסקת מתמודדים בשוק החופשי

הפעילות לתמיכה בהעסקת מתמודדים בשוק החופשי תורמת לחשיפתם לפני המעסיקים (רק על פי בחירתם, כמובן) ולהעלאת הדימוי העצמי שלהם. ברוב המקרים תנאי ההעסקה הוגנים ועבודת המועסקים תורמת למעסיק. גם בכך יש כדי להפחית את הסטיגמה ולהגביר את נכונותם של מעסיקים לקלוט עובדים המתמודדים עם מוגבלות נפשית. משרד הבריאות עושה כמה פעולות כדי להגביר את המודעות ליכולתם התעסוקתית החיובית של המתמודדים וכדי לסייע להם להתמודד עם הקשיים העומדים בפניהם בשוק העבודה החופשי. לשם הדגמה נתאר כאן שתי פעילויות:

1. מימון קורס, בשיתוף עמותת 'קולות', שנועד לאפשר למעוניינים לעבור ממעמד של משתקמים למעמד של משקמים. הקורס מכשיר את האנשים לעבודה במערך השיקום שמשרד הבריאות קונה את שירותיו, ולהיות לאנשי צוות לכל דבר, במעמד זהה לשאר אנשי הצוות. מעבר לפתרונות הפרטניים שקורס כזה מספק למתמודדים עם מחלת נפש, יש בעבודתם פוטנציאל לתרומה ייחודית גם לנהנים משירותי השיקום מסייעים בידם אנשים שחוו בעצמם את הפגיעה ומבינים אותה ואת משמעויותיה. קיום קורסים כאלו בסיוע משרד הבריאות מעביר גם את המסר שהמשרד מאמין ביכולתם של המתמודדים.

2. קורס נוסף מתקיים כיום בבית לוינשטיין במימון משותף של משרד הבריאות והמוסד לביטוח לאומי ומשתתפים בו כ-20 אנשים המתמודדים עם מחלת נפש. הקורס מכשיר את המתמודדים להיות סוקרי שביעות הרצון של מקבלי השירות במערך השיקום הפועל מטעם משרד הבריאות. גם לקורס זה, מעבר לנושא הייחודי וחשיבותו הרבה, יש השלכות משמעותיות על הסטיגמה ועל הנגישות לתעסוקה.

דוגמאות אלה פורסות רק חלק קטן ממגוון האפשרויות והמראות עד כמה גדול האתגר והסיכוי שבשילוב.

רשימת המקורות

אבירם, א. (2004). שירותי בריאות הנפש: האמנם על סף תמורה? **הדעה הרווחת**, 37, 8-12.

בריאות הנפש בישראל - שנתון סטטיסטי (2004). ירושלים: המחלקה למידע והערכה, שירותי ברה"ן, משרד הבריאות.

חוק ביטוח בריאות ממלכתי, 1995

חוק שיקום נכי נפש בקהילה, 2000

שטרוד, נ., שרשבסקי, י., ונאון, ד. (2002). **מערכת השיקום בקהילה בבריאות הנפש: ממצאים ראשוניים על תחילת הפעלת תכנית סל שיקום לנפגעי נפש בקהילה: פונים, החלטות, שירותים ואישפוזים**. דוח שהוגש למכון הלאומי לחקר הבריאות ומדיניות הבריאות.

שטרוד, נ., שרשבסקי, י., בידני-אורבך, א., לכמן, מ., זהבי, ט., ושגיב, נ. (2007). לקראת פרסום. **סטיגמה, אפליה ובריאות הנפש בישראל: סטיגמה ואפליה כלפי אנשים שחלו במחלה פסיכיאטרית וכלפי טיפול נפשי**. ירושלים: מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל ומשרד הבריאות, דמ-07-478.

שרשבסקי, י. (2006). שיקום נכי נפש בקהילה בישראל: תהליכים ואתגרים. בתוך: א. אבירם, וי. גינת. (עורכים). **שירותי בריאות הנפש בישראל: מגמות ותמורות**. (עמ' 357-387). תל-אביב: צ'ריקובר.

Angermeyer, M.C., Beck, M., & Matschinger, H. (2003). Determinants of the public's preference for social distance from people with Schizophrenia. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 48, 663-668.

Arboleda-Flórez, J. (2003). Considerations on the stigma of mental illness. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 48, 645-650.

Bachrach, L. (1976). *Deinstitutionalization: An analytical review and sociological perspective*. Rockville, Maryland: US Department of Health, Education and Welfare, National Institute of Mental Health.

- Bachrach, L.L. (1981). Continuity of care for chronic mental patients: A conceptual analysis. *American Journal of Psychiatry*, 138,1449-1456.
- Bless, H., & Schwarz, N. (1998). Context effects in political judgment: Assimilation and contrast as a function of categorization processes. *European Journal of Social Psychology*, 28, 159-172.
- Brehm, S.S., & Kassin, S.M. (1996). *Social Psychology* (3rd ed.). Boston: Houghton Mifflin.
- Carling, P.J. (1993). Reasonable accommodations in the work place for individuals with psychiatric disabilities. In: J. O'Keeffe & S.M. Bruyere (Eds.). *Implications of the Americans with Disabilities Act_for Psychology*, NY: Springer and Washington, DC: American Psychological Association.
- Chisholm, D., Knapp, M., Astin, J., Audini, B., & Lelliott, P. (1997). The mental health residential care study: The 'hidden costs' of provision. *Health and Social Care in the Community*, 5, 162-172.
- Cook, J.A. & Jonikas, J.A. (1996). Outcomes of psychiatric rehabilitation service delivery. *New Directions for Mental Health Services*, 7, 33-47.
- Corrigan, P.W., & Penn, D.L. (1999). Lessons from social psychology on discrediting psychiatric stigma. *American Psychologist*, 54, 765-776.
- Corrigan, P.W., River, L.P., Lundin, R.K., Penn, D.L., Wasowski, K.U., Champion, J., Mathisen, J., Gagnon, C., Bergman, M., Goldstein, H., & Kubiak, M.A. (2001). Three strategies for changing attributions about severe mental illness. *Schizophrenia Bulletin*, 27, 187-195.

- Corrigan, P.W., River, L.P., Lundin, R.K., Wasowski, K.U., Campion, J., Mathisen, J., Goldstein, H., Bergman, M., Gagnon, C., & Kubiak, M.A. (2000). Stigmatizing attributions about mental illness. *Journal of community Psychology, 28*, 91-103.
- Cradock-O'leary, J., Young, A.S., Yano, E.M., Wang, M., & Lee, M.L. (2002). Use of general medical services by VA patients with psychiatric disorders. *Psychiatric Services, 53*, 882-884.
- Crosby, F.J. (2003). What is affirmative action. *SPSSI newsletter*, April, 8-9.
- Crosby, F.J., & Cordova, D.I. (1996). Words worth of wisdom: Toward an understanding of affirmative action. *Journal of Social Issues, 52*, 33-49.
- Crosby, F.J., Iyer, A., & Sincharoen, S. (2006). Understanding affirmative action. *Annual Review of Psychology, 57*, 585-611.
- Dohrenwend, B.P., Levav, I., Shrout, P.E., Schwartz, S., Naveh, G., Link, B.G., Skodol, A.E., & Stueve, A. (1992). Socioeconomic status and psychiatric disorders: The causation-selection issue. *Science, 255*, 946-952.
- Dovidio, J.F., & Gaertner, S.L. (1996). Affirmative action, unintentional biases, and intergroup relations. *Journal of Social Issues, 52*, 51-75.
- Druss, B.G., & Rosenheck, R.A. (1997). Use of medical services by veterans with mental disorders. *Psychosomatics, 38*, 451-458.
- Eagly, A.H., & Chaiken, S. (1993). *The Psychology of Attitudes*. TX: Fort Worth, Harcourt Brace Jovanovich.
- Fiske, S.T. (1998). Stereotyping, prejudice and discrimination. In: D.T Gilbert, S.T. Fiske, & G. Lindsey. (Eds.). *Handbook of Social Psychology* Vol 2 (4th ed) (pp. 357-411). Boston: McGraw-Hill.

- Getting there: helping people with mental health illnesses access transportation.* SAMHSA 2004 DHHS publication no. (SMA)394.
www.mentalhealth.samhsa.gov/media/ken/pdf/SMA04-948/Getting_There_COMPLETE_DOCUMENT.pdf
- Harris, E.C., Barraclough, B., (1998) Excess mortality of mental disorders. *British Journal of Psychiatry*, 173,11-53.
- Kleinpenning, G., & Hagendoorn, L. (1993). Forms of racism and the cumulative dimension of ethnic attitudes. *Social Psychology Quarterly*, 56, 21-36.
- Korkeila, J.A., Lehtinen, V., Tuori, T., Helenius, H. (1998). Patterns of psychiatric hospital service use in Finland: A national register study of hospital discharges in the early 1990s. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 33, 218-223.
- Leff, J. (1998). Whose life is it anyway? Quality of life for long-stay patients discharged from psychiatric hospitals. In: H. Katschnig, H. Freeman, & H. Sartorius. (eds). *Quality of Life in Mental Disorders* (pp. 241-252). Chichester, England: John Wiley & Sons.
- Leff, J., Trieman, N., & Gooch, C. (1996). Team for the assessment of psychiatric services (TAPS) Project 33: Prospective follow-up study of long-stay patients discharged from two psychiatric hospitals. *American Journal of Psychiatry* 153, 1318-1324.
- Lichtenberg, P., Kaplan, Z., Feldman, D. (2000). Developing a case management strategy in Israel. *Administration and Policy in Mental Health*, 27, 141-146.
- Lindamer, L.A., Buse, D.C., Auslander, L. , Unutzer, J., Bartels, S.J., Jeste, D.V. (2003). A comparison of gynecological variables and service use among older women with and without schizophrenia. *Psychiatric Services*, 54, 902-904.

- Link, B.G. (1987). Understanding labeling effects in the area of mental disorders: An assessment of the effects of expectations of rejection. *American Sociological Review*, 52, 96-112.
- Link, B.G., Mirotznik, J. & Cullen, F.T. (1991). The effectiveness of stigma coping orientations: Can negative consequences of mental illness labeling be avoided? *Journal of Health and Social Behavior*, 32, 302 – 320.
- Link, B.G., & Phelan, J.C. (1999). Labeling and Stigma. In: Aneshensel, C.S. & Phelan, J.C. (Eds.) *Handbook of the Sociology of Mental Health* (pp. 481 - 494). New York: Plenum Publishers.
- Link, B.G., Struening, E.L., Rahav, M., Phelan, J.C., & Nuttbrock, L. (1997). On Stigma and its consequences: Evidence from a longitudinal study on men with dual diagnosis of mental illness and substance abuse. *Journal of Health and Social Behavior*, 38, 177-190.
- Macrae, C.N., Bodenhausen, G.V., Milne, A.B., & Jetten, J. (1994). Out of mind but back in sight: Stereotypes on the rebound. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 808-817.
- Maio, G.R., & Esses, V.M. (1998). The social consequences of affirmative action: Deleterious effects on perceptions of groups. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24, 65-74.
- Mental Health: A Report of the Surgeon General (1999). Washington, DC., U.S. Department of Health and Human Services, US Public Health Services.
- Monteith, M.J., Spicer, C.V., & Tooman, G.D. (1998). Consequences of stereotype suppression: Stereotypes on AND not on the rebound. *Journal of Experimental Social Psychology*, 34, 355-377.
- Mueser, K.T., Bond, G.R., & Drake, R.E. (2001). Community-based treatment of schizophrenia and other severe mental

- disorders: Treatment outcomes? *Medscape Mental Health*, 6 (S.1-27).
- Osborn, D.P. (2001). The poor physical health of people with mental illness. *The West Journal of Medicine*, 175, 329-332.
- Penn, D.L., & Corrigan, P.W. (2002). The effects of stereotype suppression on psychiatric stigma. *Schizophrenia Research*, 55, 269-276.
- Penn, D.L., Kommana, S., Mansfield, M. & Link, B.G. (1999). Dispelling the stigma of schizophrenia II. The impact of information on dangerousness. *Schizophrenia bulletin*, 25, 437-446.
- Penn, D.L., & Wykes, T. (2003). Stigma, discrimination and mental illness. *Journal of Mental Health*, 12, 203-208.
- Pettigrew, T.H. (1998). Intergroup Contact Theory. *Annual Review of Psychology*, 49, 65-85.
- Petty, R.E., & Cacioppo, J.T. (1986). The elaboration likelihood model of persuasion. *Advances in Experimental Social Psychology*, 19, 123-205.
- Petty, R.E., Wegner, D.T., & Fabrigar, L.R. (1997). Attitudes and attitude change. *Annual Review of Psychology*, 48, 609-647.
- Rothbard, A.B., Schinnar, A.P., Hadley, T.R., Foley, K.A., & Kuno, E. (1998). Cost comparison of state hospital and community-based care for seriously mentally ill adults. *The American Journal of Psychiatry*, 155, 523-529.
- Sartorius, N. (1998). Stigma: What can psychiatrists do about it? *The Lancet*, 352, 1058-1059.
- Smart, L. & Wegner, D.M. (1999). Covering up what can't be seen: Concealable stigma and mental control. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 474-486.

- Thornicroft, G., & Bebbington, P. (1989). Deinstitutionalisation - from hospital closure to service development. *British Journal of Psychiatry*, 155, 739-753.
- Tversky., A., & Kahneman, D. (1974). Judgment under uncertainty: Heuristics and biases. *Science*, 185, 1124-1131.
- Weisbrod, B.A., Test, M.A., & Stein, L.I. (1980). Alternative to mental hospital treatment. *Archives of General Psychiatry*, 37, 400-405.
- Wilder, D., & Thompson, J. (1988). Assimilation and contrast effects in the judgments of groups. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 62-73.

הערות

- Token – One that represents a group, as an employee whose presence is used to deflect from the employer criticism or accusations of discrimination. 1

'גישה בריאה' – נגישות מערכת הבריאות לנשים עם מוגבלות

נעמה לרנר*

מבוא

נשים עם מוגבלות הן כ-16% מאוכלוסיית הנשים. אף שקבוצה זו אינה גדולה, יש לה צרכים ייחודיים והיא מופלית הן על רקע מוגבלותה הן מסיבות מגדריות, ואינה מקבלת מענה הולם: לא מארגוני הנשים ולא מארגוני הנכים. בשנים האחרונות גדלה בעולם ההכרה בזכויותיהן של נשים עם מוגבלות. פריצת דרך ראשונה בנושא הייתה בוועידת האו"ם בבייג'ין בשנת 1995, כאשר תנועת הנשים העולמית הכירה בפעם הראשונה בנשים עם מוגבלות, וראתה בהן חלק ממנה (Degner, 2000). האמנה לזכויות אנשים עם מוגבלות שהתקבלה באו"ם בשנת 2006 עניינה זכויותיהן של נשים עם מוגבלות – קבוצה ייחודית בכמה היבטים. לפי האמנה, נשים עם מוגבלות חשופות לאפליה מרובה, ולפיכך מובעת בה מחויבות לנקוט צעדים כדי לוודא שהן יזכו בשוויון זכויות ובתנאים שיאפשרו להן קידום והעצמה. האמנה דנה גם בזכותן של נשים עם מוגבלות לקבל טיפול רפואי נגיש בתחום הבריאות המינית והפוריות. נשים עם מוגבלות נתקלות במגוון רחב מאוד של קשיים בכל תחומי החיים. יש לכך דוגמאות בספרות המקצועית בנושאי בריאות, תעסוקה, הגדרת זכאות לקצבאות, חינוך למיניות וחשיפה לאלימות מילולית, פיזית ומינית (Schriner, Barnartt & Altman, 1997). מחקרים מלמדים על חשיבות השילוב של נשים עם מוגבלות בעיצוב שירותים לעצמן, כלומר בעבור נשים עם מוגבלות (שם).

ארגון 'זכות', המרכז לזכויות אדם של אנשים עם מוגבלויות, בשיתוף 'ג'וינט ישראל', הקים בשנת 2001 את 'פורום נשים עם מוגבלות למען נשים עם מוגבלות', כדי למלא את החלל הריק ולדאוג לקידום זכויותיהן

* הפרק מבוסס על: ברויאר נ' ולרנר נ' (2003), **שאלה של גישה – נגישות שירותי בריאות האישה בישראל**, המרכז לקידום מעמד האישה ע"ש רות ועמנואל רקמן, אוניברסיטת בר-אילן, בזכות, המרכז לזכויות אדם של אנשים עם מוגבלויות, פורום נשים עם מוגבלות למען נשים עם מוגבלות, מיסודם של 'זכות' ו'ג'וינט ישראל'

הייחודיות של נשים עם מוגבלויות לסוגיהן. הפורום פעל כארבע שנים והיו חברות בו כשישים נשים עם מוגבלות מכל הסוגים. פעילותו של הפורום התמקדה בהנגשת שירותי בריאות האישה בעבור נשים עם מוגבלות. הפורום עסק בהעלאת המודעות לעניין בקרב קובעי מדיניות, והוציא נייר עמדה הסוקר ביסודיות את הנגישות של שירותי בריאות האישה בישראל, את הליקויים החמורים בתחום ואת הדרכים לתיקונם. הפורום הציע מודל להנגשת מרפאות גניקולוגיות, ואף הנגיש, בסיוע חברת התרופות 'פייזר' ובשיתוף 'הקרן החדשה לישראל', מרפאת נשים ראשונה בישראל הנותנת שירות נגיש לנשים עם מוגבלות מכל סוג, כולל מוגבלות נפשית ושכלית.

נתונים על נשים עם מוגבלות

- **נישואין:** לעומת נשים ללא מוגבלות, יש סבירות גבוהה יותר כי נשים עם מוגבלות לא יינשאו לעולם, יינשאו מאוחר ויתגרשו אם נישאו. 49% בלבד מנשים עם מוגבלות נישאות, לעומת 60% בקרב גברים עם מוגבלות ונשים ללא מוגבלות (Traustadottir Rannveig, 1990).
- **חינוך:** רק 16% מכלל הנשים עם מוגבלות הן בעלות השכלה גבוהה לעומת 31% מהנשים ללא מוגבלות ו-28% מהגברים עם מוגבלות (שם).
- **תעסוקה:** השוואת נשים עם מוגבלות לגברים עם מוגבלות מעלה שהסבירות שגברים יועסקו גדולה כמעט פי שניים מהסבירות שנשים יועסקו (42% גברים לעומת 24% נשים). 30% מהגברים עם מוגבלות מועסקים במשרה מלאה לעומת 12% בלבד מהנשים עם מוגבלות. נשים עם מוגבלות מקבלות שכר נמוך מגברים עם מוגבלות. בעבודה במשרה מלאה נמצא כי נשים עם מוגבלות משתכרות 56% משכרם של גברים במצבן. עוד נמצא כי נשים עם מוגבלות עניות בהרבה מגברים עם מוגבלות. נשים עם מוגבלות לא היו שותפות לגל תעסוקת הנשים ששטף את העולם. ב-1982 היו שותפות 64% מהנשים ללא המוגבלות בכוח העבודה. באותה השנה היה שיעור הנשים המועסקות עם המוגבלות רק 20% (שם).
- **טיפולים גניקולוגיים:** נשים עם מוגבלות אינן מקבלות טיפולים גניקולוגיים באיכות דומה לזו שמקבלות נשים ללא מוגבלות, בגלל חוסר ידע, קושי בעריכת הבדיקות, אי-התאמה של הציוד למוגבלות

הנבדקת וקשיי נגישות. הצוותים הרפואיים אינם מיומנים בטיפול באוכלוסייה זו. 39% מהנשים ציינו שהרופאים אינם מדברים עמן במישרין כאשר אדם נוסף נוכח בביקור. 31% מהנשים סירבו ללכת לרופא בשל מוגבלותן. 26% מהנשים ציינו שהרופאים אינם יודעים דיים כיצד תשפיע מוגבלותן על מידת הפוריות שלהן. 36% מהנשים ציינו קושי במציאת רופא שילווה אותן בחודשי הריון. 56% מהנשים ציינו שבית החולים אינו ערוך ליילד אותן בגלל מוגבלותן (שם).

- **אלימות:** שכיחותה של התעללות בנשים עם מוגבלות גבוהה פי שניים מזו אצל נשים ללא מוגבלות. ההתעללות ניכרת במניעת צרכים חיוניים כגון שימוש בצידוד, תרופות, הסעות ועזרה בהתמודדות בחיי היומיום. נשים עם מוגבלות הן קורבנות להתעללות רגשית מצד מטפלים, ספקים של טיפולי בריאות, בני משפחה ואנשים זרים, (Nosek, Howland, Young, 1998). שני מחקרים העלו שמחצית מהנשים עם מוגבלות שהיו קורבנות לתקיפה מינית חוו תקיפה מינית עשר פעמים ויותר. רבים מהתוקפים היו מוכרים לקורבנותיהם: מטפלים ובני משפחה – גורמים שנשים עם מוגבלות סומכות עליהם, נותנות בהם אמון ותלויות בהם (בריאן, 2001).

אם כן, נשים עם מוגבלות הן אחת הקבוצות הפגיעות בחברה, ומופלות בתחומי חיים רבים ומהותיים. מאמר זה מבקש לעסוק בפן אחד מתוך מגוון הנושאים שהוזכרו לעיל, והוא נגישותם של שירותי בריאות האישה לנשים עם מוגבלות פיזית, חושית, שכלית ונפשית.

מערכת בריאות חולה – ליקויים בנגישות של 'שירותי בריאות האישה' לנשים עם מוגבלות

בישראל חקיקה מגוונת הקובעת כי זכותם של אנשים עם מוגבלות לקבל מענה הולם לצורכיהם המיוחדים בתחום הבריאות, ובתוך כך זכותם לשוויון, לכבוד ולעצמאות מרבית. אף על פי כן, נראה שמערכת הבריאות בישראל אינה מיישמת את עקרונות השוויון האלה בבואה לתת שירותי בריאות לנשים עם מוגבלות. רוב שירותי הבריאות אינם נגישים לנשים אלו: המבנים והציוד אינם נגישים לנשים עם מוגבלות פיזית וחושית והצוותים הרפואיים, הסיעודיים והמנהלתיים במרפאות ובמחלקות אינם יודעים כיצד להתמודד עם נשים עם מוגבלות שכלית או נפשית. בשל

ליקויים אלו, נשים רבות עם מוגבלות ממעטות להיבדק בדיקות תקופתיות, ומגיעות לטיפול רק כאשר אין להן כל ברירה אחרת. עקב כך נשים עם מוגבלות עלולות להיות בסיכון מבחינה רפואית, וראוי כי כל הגורמים האחראים ידונו בכך וימצאו פתרונות. הסיבות העיקריות לאי-נגישותם של 'שירותי בריאות האישה' לנשים עם מוגבלות:

- **מודעות נמוכה בקרב הלקוחות**

חינוך לשוויון זכויות מביא לידיעת הזכויות ולהוצאתן מן הכוח אל הפועל. רוב האנשים עם מוגבלות אינם נחשפים לחינוך לשוויון זכויות, והמודעות בקרב נשים עם מוגבלות לזכויותיהן אינה גבוהה. נשים עם מוגבלות נאלצות פעמים רבות להילחם על איכות חייהן בכל תחום, אין להן אמצעים כלכליים והן אינן פנויות למאבק על זכותן לקבל טיפול רפואי איכותי ונגיש. לחץ של צרכני שירות הוא תנאי לשיפור השירות, ובקרב נשים עם מוגבלות לא מתנהל מאבק מהותי בתחום.

- **חוסר ידע בקרב רופאים**

בקרב רופאים יש מודעות נמוכה לצורכיהן המיוחדים של נשים עם מוגבלות הנובעת מחוסר ידע מקצועי, שכן בתכניות הלימוד יש דיון לא מעמיק, אם בכלל, בבריאותן של נשים עם מוגבלות, הן במסגרת החובות הבסיסיות הן בהשתלמויות העל-בסיסיות. בשל כך, רופאים ומטופלות עם מוגבלות מתארים חוסר אונים וטיפול בשיטת 'ניסוי וטעייה'. הרופאים מתארים את ניסיונם לתת טיפול סביר למטופלותיהם באמצעות הידע והניסיון המועטים שבידיהם; הנשים מתארות כיצד הן עצמן מכוונות את הרופאים ומייעצות להם כיצד עליהם לנהוג בהן, על בסיס ניסיוןן האישי.

רופאים המוסמכים לטפל בנשים אינם יודעים אם מוגבלות נשים משפיעה על תחומים כגון פריון, צפיפות העצם (אוסטאופורוזיס) והיריון בסיכון גבוה ובכך נפגמת איכות הטיפול. לדוגמה, הטיפול בנשים עם מוגבלות בתחום מחלות המין מוזנח בשל ההנחה שהן אינן פעילות מבחינה מינית. בשל קשיים מוטוריים וחושיים נשים עם מוגבלות פיזית מתקשות להבחין בסימנים כגון גירויים או תחושת כאב באיברי המין והשהיית האבחון מגבירה את הסיכון ללקות בדלקות באגן, בסרטן באזור האגן, באיידס, בהיריון מחוץ לרחם ובעקרות. גם צפיפות העצם

(אוסטאופורוזיס) מתגלה בשלב מתקדם של המחלה בשל חוסר ידע על הסיכון המוגבר של נשים עם מוגבלות פיזית לחלות במחלה זו.

• **קשיי נגישות של נשים עם מוגבלות למבנה ולציוד**

מכשולים ארכיטקטוניים מונעים מאנשים עם מוגבלות גישה למבני ציבור, ובכך שוללים את זכותם לשוויון. כאשר מדובר בגישה למבנים של שירותים רפואיים הדבר חמור פי כמה, שכן פגיעה בבריאותו של אדם עם מוגבלות משפיעה על כל תחומי חייו ופוגמת באיכותו. עוד ועוד מבנים של שירותי בריאות נגישים כיום לאנשים עם מוגבלות, אך עדיין לא בכלם נשמרים כל כללי הנגישות.

בעוד המודעות לצורך של המבנים להיות נגישים לאנשים עם מוגבלויות מתפתחת, נגישות הציוד כמעט ואינה עולה על הפרק: טיפולים רפואיים שגרתיים לנשים כגון בדיקה גניקולוגית, ממוגרפיה, אבחון של צפיפות העצם (אוסטאופורוזיס) ועריכת אולטרה-סאונד כלולים בסל הבריאות של קופות החולים, אך נשים עם מוגבלות מתקשות לקבל את המגיע להן בשל חוסר התאמה של הציוד הרפואי והכללי לצורכיהן המיוחדים.

• **פגיעה בכבוד המטופלת**

לפי 'חוק זכויות החולה, התשנ"ו-1996, פרק ג' סעיף 10(א), המטפל מחויב לשמור על כבודו של המטופל. גם זכות יסוד זו לא תמיד נשמרת. נשים רבות עם מוגבלות חוות השפלה בטיפול רפואי בשל אי-התאמתו של הציוד הרפואי למוגבלותן, היעדר אמצעי חלופי או יחס סטראוטיפי מצד הצוות הרפואי. לדוגמה, נשים עם מוגבלות פיזית המתניידות בכיסא גלגלים ומגיעות לטיפול גניקולוגי, זקוקות לכיסא טיפולים מתכוונן כדי לעבור אליו בעצמן מכיסא הגלגלים. בהיעדרו של כיסא כזה, הן נאלצות להיעזר בצוות הרפואי. בהליך זה יש משום פגיעה בצנעת הפרט ונשים עם מוגבלות מציינות שהוא פוגע בתחושת הערך העצמי שלהן.

פנייה של הצוות הרפואי למלווה של המטופלת, במקום פנייה ישירה אליה, היא דוגמה נוספת לפגיעה בכבודן של המטופלות עם המוגבלות. בהתנהגות מעין זו יש פגיעה בזכותן של נשים עם מוגבלות ליחס אנושי נאות מצד הצוות המטפל.

• **התייחסות שאינה תואמת את יכולתן של מטופלות עם מוגבלות**

הזכות לטיפול רפואי נמנעת מלקצת הנשים עם המוגבלות, עקב התייחסות שאינה תואמת את יכולתן ואינה מתחשבת במוגבלותן. ייתכן שנשים עם מוגבלות נפשית יימנעו מלקבל טיפול בשל חוסר יכולתן של

הצוות הרפואי להתמודד ביעילות עם תחושת החרדה המתעוררת אצלן בעת בדיקה רפואית.

• **היעדר תכנית שיטתית והיעדר תקצוב להפעלתה**

בישראל אין תכנית שיטתית ומתוקצבת ליישום נגישותם של שירותי בריאות האישה לנשים עם מוגבלות. כדי שתהיה נגישות ארצית של שירותי הבריאות לנשים עם מוגבלות צריכה להיבנות תכנית שיטתית וצריכים להימצא המשאבים למימושה.

אם כן, הסיבות לאי-נגישותם של שירותי בריאות האישה לנשים עם מוגבלות רבות וכבדות משקל. עיקרן הצורך בשינוי תפיסה והצורך במשאבים כלכליים. עם זה, חקיקת פרק הנגישות בחוק השוויון הופכת את תהליך הנגשת השירותים הרפואיים למתחייב על פי החוק, ובשנים האחרונות גדלה הפתיחות לנושא הנגישות. בשל כל הגורמים שצוינו לעיל גדל הסיכוי שבשנים הקרובות יואץ תהליך הנגשת שירותי בריאות האישה בישראל לנשים עם מוגבלות.

הזכות לנגישות – חובה

בכמה מחוקי ישראל נקבעה זכותם של אנשים עם מוגבלות לשוויון ולכבוד. דברי החוק המובאים להלן מעידים כי חובתם של שירותי הבריאות לתת מענה הולם לצורכיהן המיוחדים של נשים עם מוגבלות.

הזכות לשוויון בכל תחומי החיים

חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998 קובע בפרק עקרונות היסוד: 'חוק זה מטרתו להגן על כבודו וחירותו של אדם עם מוגבלות, ולעגן את זכותו להשתתפות שוויונית ופעילה בחברה בכל תחומי החיים, וכן לתת מענה הולם לצרכיו המיוחדים באופן שיאפשר לו לחיות את חייו בעצמאות מרבית, בפרטיות ובכבוד, תוך מיצוי מלוא יכולתו' (סעיף 2). כפי שמבהירים אופיר ואורנשטיין (2001):

'בלב החקיקה החדשה גישה חדשה לעקרון השוויון המתבטאת בפיתוחים ובחידושים לאורכה. בראש ובראשונה, החקיקה מלכדת בתוכה שתי גישות מן המשפט המשווה: האחת, האוסרת על הפלייתו של אדם מחמת מוגבלות (הגישה הרווחת במדינות אנגלוסקסיות), והשניה, המתמקדת במתן מענה הולם לצרכיו המיוחדים (הגישה הרווחת בסקנדינביה). יוזמי החקיקה, וכן הוועדה הציבורית, גרסו כי שתי הגישות

משלימות זו את זו, וכי הסתפקות באחת בלבד לא יהיה בה כדי להבטיח שוויון הזדמנויות אמיתי. [...] סעיף המטרה של חוק השוויון מגלם בתוכו את השילוב האמור בין שתי הגישות בתחום זה: 'השתתפות שוויונית' בחברה, 'מענה הולם' לצרכים המיוחדים. בנוסף, מופיעים בסעיף המטרה ערכים מרכזיים בתחום זכויות האדם - עצמאות, פרטיות וכבוד, ערכים אשר ליישומם לגבי אנשים עם מוגבלות חשיבות מיוחדת לאור פגיעותם הגבוהה בתחומים אלה'

פרק הנגישות בחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות

ביום 22 במרס 2005 התקבל בכנסת פרק הנגישות בחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות. לפי הפרק, כל **מקום ציבורי** וכל **שירות ציבורי** יהיו **נגישים לאנשים עם מוגבלות**. החוק מספק הגדרות רחבות למונחים האלה:

- 'מקום ציבורי' הוא כל מקום הפתוח לציבור בין שהוא בבעלות פרטית ובין שבבעלות ציבורית, בין שהוא כבר קיים ובין שהוא חדש. רשימת המקומות החייבים להיות נגישים לאנשים עם מוגבלות ארוכה, ובה משרדי ממשלה, מרפאות ובתי חולים, תיאטראות ובתי קולנוע, מסעדות ובתי קפה, חופי רחצה ובריכות שחייה, קלפיות, חנויות ועוד.
 - 'שירות ציבורי' החייב להיות נגיש לאנשים עם מוגבלות הוא כל שירות הניתן לציבור. ברשימת השירותים הציבוריים מופיעים שירותי בריאות, דת, מסחר, בידור, הארחה, ספורט ועוד.
 - ונגישות מהי? החוק מספק הגדרה רחבה ומקיפה: 'אפשרות הגעה למקום, תנועה והתמצאות בו, שימוש והנאה משירות, קבלת מידע הניתן או המופק במסגרת מקום או שירות או בקשר אליהם, שימוש במתקניהם והשתתפות בתוכניות ובפעילויות המתקיימות בהם, והכול באופן שוויוני, מכובד, עצמאי ובטיחותי'.
- החוק מדגיש כי יובאו בחשבון צורכיהם של אנשים עם מוגבלות מכל סוג: יונח כבש בכניסה לבניין בעבור אנשים המתניידים בכיסאות גלגלים; יסופקו מתורגמנים לשפת סימנים לאנשים עם מוגבלות בשמיעה; במעליות תותקן מערכת כריזה לאנשים עם מוגבלות בראייה; יופק מידע בשפה המובנת לאנשים עם מוגבלות שכלית; יוגמשו נהלים ויותאמו לאנשים עם מוגבלות נפשית; יוכשרו נותני שירות לעבודה עם אנשים עם מוגבלות מכל סוג ועוד.

בד בבד עם קביעת חובות הנגישות הרחבות, מכיר החוק בצורכייהם של בעלי מבנים פרטיים החייבים בנגישות, וכן בערכים שעלולים להתנגש עם חובת הנגישות, ומאפשר פטור במקרים המתאימים. כך למשל, בעל עסק יכול לקבל פטור ממילוי חובה כלשהי, אם יוכיח כי היא כרוכה בנטל כלכלי כבד מנשוא.

השפעת פרק הנגישות על שירותי הבריאות

בחוק יש פרקים המיוחדים לנושאים בעלי חשיבות כגון בריאות, חינוך, ביטוח, שירותי חירום, מדרכות, דרכים ועוד. פרק הבריאות קובע כי כל שירותי הבריאות וכל המבנים שבהם ניתנים שירותי בריאות יהיו נגישים לאנשים עם כל סוגי המוגבלויות. להבדיל מעסקים פרטיים, שירותי בריאות ממלכתיים חייבים להיות נגישים לגמרי לאנשים עם מוגבלות, ואין מקום לבקשת פטור. עם זה, הנגישות תיעשה בהדרגה, על פי תכניות שיקבעו קופות החולים ושר הבריאות, עד לשנת 2018. בשנת 2018 לא תוכל קופת חולים לתת שירות או להפנות לרופא אלא אם השירות נגיש לחלוטין. גם עד לשנה זו, קופות החולים חייבות לספק לאנשים עם מוגבלות שירות נגיש - מטעמן, מטעם נותני שירותים או בהפניית המבוטח/ת לקבלת שירות נגיש בקופת חולים אחרת.

הזכות לשוויון ולכבוד בשירותי הבריאות - מבט על הנעשה בעולם

ברבות ממדינות העולם המערבי הממסד הרפואי פועל על פי תקנות וחוקים המחייבים נגישות לאנשים עם מוגבלות. חוקים אלו (דוגמת החוק ADA – Americans with Disabilities Act בארצות הברית) מבטאים גישה ערכית המשקפת את מחויבות החברה ליכולותיו של ציבור זה לחיות ככל אדם. אחד התחומים שבהם ממומשת מחויבות זו הוא בריאות נשים עם מוגבלות. בעולם הוקמו מרפאות המתמחות במתן שירותי בריאות לנשים עם מוגבלות ופותח מכשור מיוחד כגון כיסא גניקולוגי המותאם לצורכיהן. מלבד נגישות המבנה והציוד, התחילה במערב מגמה של העמקת הידע הרפואי בכל הנוגע לנשים עם מוגבלות. רופאים, מטפלים ונשים עם מוגבלות אספו וכתבו חומר רפואי בתחומים רלוונטיים כגון תזונה, גניקולוגיה, פריון, צפיפות העצם (אוסטאופורוזיס), גיל המעבר ועוד.

בעוד ברחבי העולם המודעות לנושא גבוהה למדי ומתנהלת פעילות למימוש זכויותיהן של נשים עם מוגבלות, בישראל הנושא אינו עולה על סדר היום די הצורך. החקיקה בישראל (להלן) מחייבת את שירותי הבריאות לספק לכל אדם טיפול שוויוני ומכובד, כלומר לאפשר טיפול זמין באיכות גבוהה ובתוך כך לשמור על כבוד המטופל, ובכלל זה נשים עם מוגבלות. בפועל יש פער עצום בין הוראת החוק לבין המציאות היומיומית.

הזכות לטיפול רפואי

סעיף 21(א) ב'חוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשנ"ד-1994' מעגן יחס שוויוני לכלל האוכלוסייה בתחום מתן שירותי הבריאות: 'קופ"ח תיתן לכל מי שהיא אחראית כלפיו כאמור בסעיף 3(ג) את כל שירותי הבריאות שלהם הוא זכאי לפי חוק זה, בין בעצמה ובין באמצעות נותני שירותים, ללא כל הפליה'. הזכות לטיפול רפואי מעוגנת גם בסעיף 3(א) ב'חוק זכויות החולה, התשנ"ו-1996' (להלן - 'חוק זכויות החולה'), ולפיו 'כל הנזקק לטיפול רפואי זכאי לקבלו בהתאם לכל דין ובהתאם לתנאים ולהסדרים הנהוגים, מעת לעת, במערכת הבריאות בישראל'.

הזכות לטיפול ברמה מקצועית נאותה

'חוק זכויות החולה' קובע כי 'מטופל זכאי לקבל טיפול רפואי נאות, הן מבחינת הרמה המקצועית והאיכות הרפואית, והן מבחינת יחסי האנוש (סעיף 5).

שמירה על כבוד המטופל/ת

'חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, התשנ"ב-1992' קובע כי 'אין פוגעים בחייו, בגופו, או בכבודו של אדם באשר הוא אדם'. חוק זכויות החולה קובע כי 'מטפל, כל מי שעובד בפיקוחו של המטפל וכן כל עובד אחר של המוסד הרפואי ישמרו על כבודו ועל פרטיותו של המטופל בכל שלבי הטיפול הרפואי' [סעיף 10(א)]. סעיף 5 בחוק זכויות החולה קובע כי מטופל זכאי לקבל טיפול רפואי נאות מבחינת יחסי האנוש.

לסיכום, החוק מחייב כיום את הנגשתם של שירותי בריאות האישה לנשים עם מוגבלות מכל סוג. יש בכך תקווה שבעתיד יקדם הממסד עצמו את התחום.

הנגשה למעשה

נגישות לשירותי בריאות, כיצד?

סוגיית נגישותו של השירות הרפואי לנשים עם מוגבלויות נחלקת לשלושה תחומים:

1. נגישות המבנים

כדי להתאים את הסביבה הפיזית במרפאות ובבתי החולים לצורכיהן המיוחדים של נשים עם מוגבלות פיזית, יינקטו הפעולות האלה:

- הקצאת מקומות חנייה מיוחדים לנכים;
- בניית כבשים במקומות שיש בהם מדרגות;
- הרחבת פתחי החדרים והמסדרונות כדי שיתאפשר בהם מעבר של כיסאות גלגלים;
- התקנת מעליות וצידן באביזרים לשימושן של נשים עם מוגבלות בראייה;
- בניית תאי שירותים מיוחדים לנשים עם מוגבלות פיזית.

2. נגישות הציוד הרפואי והכללי

הציוד המשמש בבתי החולים והמרפאות ייעשה נגיש לנשים עם מוגבלויות. לשם כך יינקטו הפעולות האלה:

- דלפק הקבלה יונמך כדי שנשים היושבות בכיסאות גלגלים יקבלו שירות הולם ב'גובה העיניים';
- נשים עם מוגבלות בשמיעה יוכלו להזמין תור בפקס, ויותקן מספור ויזואלי של התור בעבורן;
- תותקן מערכת כריזה שתודיע את סדר הכניסה לחדר הבדיקה. יוצב שילוט בכתב גדול, בולט וברור בעבור נשים עם מוגבלות בראייה;
- הפנייה לנשים עם מוגבלות בשמיעה תיעשה בשפת הסימנים. הפנייה לנשים שאינן שולטות בשפת הסימנים תיעשה בתמלול, בסיוע קלדני/ית ומחשב;
- יותקן טלפון ציבורי שגובהו מתאים לשימושם של אנשים המתניידים בכיסאות גלגלים.

ואולם, לא די בהנגשת המבנה עצמו. כדי לתת שירות רפואי נגיש, ראוי להנגיש גם את המכשור הרפואי:

- המרפאות יצוידו בכיסא גניקולוגי הידראוולי שאפשר להורידו עד לכיסא גלגלים ומתאפשר מעבר עצמאי מכיסא הגלגלים אליו;
- המרפאות יצוידו במנוף ובקרשי החלקה להעברת מטופלות מכיסא הגלגלים למיטה ולהפך;
- המרפאות יצוידו במכשור בעבור נשים עם מוגבלות בראייה: צג אולטרה-סאונד המאפשר צפייה בתמונה מוגדלת ובעל זרוע מוארכת, מוניטור עוברי חיצוני, מכשירי ספקולום מיוחדים וציוד מרפאה נוסף על פי הצורך.

3. נגישות השירות

נשים עם מוגבלות זכאיות ליחס של כבוד. על הצוות הרפואי לנהוג בהן כבכל מטופלת: לדבר אליהן במישרין, להסביר להן כל שלב בבדיקה ובטיפול, ולהקשיב למידע שהן נותנות על עצמן. למטופלות עם מוגבלות שכלית או עם מוגבלות בראייה ייקראו ההוראות לנטילת תרופות. הרופא המעדכן במחשב את הפרטים על מצבה הרפואי של המטופלת יידע אותה על שכתב, בין שבהגדלת הטקסט, בין שבקריאתו לנשים עיוורות ובין שבהדפסתו לנשים עם ליקוי שמיעה. הקושי הגדול בהנגשת השירות הוא בעבור נשים עם מוגבלות שכלית ונפשית. קל למדי להנגיש מבנה וציוד, מאחר שהעבודה טכנית, יש לה כללים ברורים ואפשר לעשותה בקלות. מלבד זאת, ביצוע העבודה הוא הליך חד-פעמי. מרגע שנרכש הציוד הנגיש אין צורך בידע מיוחד ובמאמץ כדי להשתמש בו. לעומת זאת, הנגשת השירות לאנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית דורשת ידע מוקדם ופעולה מיוחדת בכל פעם שבה אדם עם מוגבלות מגיע לטיפול.

הקשיים העומדים לפני נשים עם מוגבלות שכלית ונפשית בקבלת טיפול רפואי

נשים עם מוגבלות נפשית ושכלית זקוקות להתאמות בעיקר מבחינת היחס כלפיהן וההתייחסות למוגבלותן. כאמור, בשל חוסר הידע של הרופאים וחוסר היכולת שלהם לתת שירות לאנשים עם מוגבלות, נשים עם מוגבלות ממעטות להגיע לטיפול. בדרך כלל הן מגיעות לטיפול רק כשמצבן הבריאותי קשה, והן אינן מקבלות טיפול מונע כלל. הבדיקות שהן נבדקות בדרך כלל שטחיות, ומרבים לעשות בהן טיפולים בהרדמה מלאה. היכרות מקצועית עם צורכיהן הרפואיים והכלליים של נשים עם

מוגבלות, תביא לידי הגעתן לטיפול מונע ולבדיקות שגרתיות, איכות הטיפול בהן תהיה גבוהה יותר, בריאותן תהיה טובה יותר ואיכות חייהן תעלה.

הקשיים העיקריים העומדים לפני נשים עם מוגבלות שכלית ונפשית בקבלת טיפול רפואי

- חרדה מפני המקום הלא מוכר, האנשים הלא מוכרים והכללים הלא מוכרים בו, והזמן הקצר מאוד שעומד לרשותן להסתגל למקום ולמצב החדש.
- חרדה מפני המכשור הרפואי ומהכאב שהוא עלול לגרום.
- שימוש של הצוות הרפואי והסיעודי במשפטים מורכבים ובשפה מקצועית.
- קושי בהמתנה הארוכה בחדר ההמתנה, לפני הבדיקה והטיפול.
- קושי לשתף פעולה בבדיקה, בהכנה לטיפול ובמהלכו.
- תחושת דחייה או זלזול מצד הצוות הרפואי ועקב כך פגיעה בביטחון העצמי.

הנגשת בדיקה וטיפול לנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית

- נשים עם מוגבלות שכלית ונפשית רוצות וזכאיות שהרופא המטפל בהן ידבר עמן וימסור להן פרטים על מצבן הרפואי. רוב הרופאים מעדיפים למסור את המידע שבידם למלווה של האדם עם המוגבלות.
- נשים עם מוגבלות שכלית זקוקות להסבר בשפה פשוטה וברורה על הטיפול שהן עומדות לקבל. הבנה של סיטואציה מפחיתה מאוד את החרדה מפניה, ויכולה להשפיע מאוד על מידת שיתוף הפעולה בבדיקה או בטיפול.
- נשים עם מוגבלות שכלית זקוקות לעתים לעזרה פיזית בבדיקה. לא תמיד הרופא מוכן לעשות זאת.
- נשים עם מוגבלות נפשית קשה ונשים עם ליקויי תקשורת והפרעות התנהגות קשות אינן יכולות להמתין זמן רב לבדיקה. קיצור זמן ההמתנה יפחית את מידת החרדה שלהן. לפיכך ראוי ששעת בואן תיקבע לתחילת יום העבודה או לסופו. כך לא יידרשו להמתין זמן רב, והן תיכנסנה לחדר הרופא רגועות יותר.

- לנשים עם מוגבלות נדרש פרק זמן ארוך יותר בחדר הטיפולים בשל קשיי נידות, הבנה ושיתוף פעולה. על הצוות הרפואי להביא זאת בחשבון, ולקבוע בעבורן פרק זמן ארוך יותר בחדר הרופא.
- על קובעי סוג הטיפול להתחשב במידת שיתוף הפעולה של המטופלת. למשל, הטיפול המועדף לנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית שאינן משתפות פעולה הוא תרופתי אורלי ולא וגינלי. טיפול זה מאיים פחות והוא מוכר להן.
- יש לשאוף להיכרות קרובה של רופאים עם אנשים עם מוגבלות, ולידע רב יותר שלהם על צורכיהם המיוחדים. יש להוסיף בלימודי הרפואה חומר לימודי על אנשים עם מוגבלות שכלית ונפשית: היכרות עם התסמונות והשפעתן על המצב הרפואי וההתנהגותי של המטופל והתמודדות עם הפרעות נפשיות ועם הפרעות התנהגות. היכרות בסיסית של הצוות הרפואי עם מוגבלות לסוגיה ועם דרכי ההתמודדות עם הבעיות שנובעות מהן תוכל לשנות את איכות הטיפול בנשים האלה ולקבוע את מידת שיתוף הפעולה שלהן בבדיקה ובטיפול בעתיד.
- נדרשים גמישות ושיקול דעת של הרופא בטיפול בנשים עם מוגבלות שכלית. ראוי לשקול למשל טיפול על ספה רגילה ולא על כיסא גניקולוגי; אף שהבדיקה אינה נוחה כך ביותר, הדבר יוכל לתרום ליתר שיתוף פעולה של המטופלת.

הנגשת המרפאות הגניקולוגיות תוכל לשנות את איכות הטיפול בנשים עם מוגבלות ולקבוע את מידת שיתוף הפעולה שלהן בבדיקה ובטיפול בעתיד.

מודל לחיקוי

מודל: הנגשת מרפאה גניקולוגית של 'שירותי בריאות כללית' בבאר שבע

הנגשת שירותי בריאות האישה נעשית בתהליך ארוך שראשיתו בהעלאת מודעותם של קובעי המדיניות לנושא. עד לפני שנים אחדות, לא היו נגישות המבנים והשירות בראש סדר העדיפות אצל קברניטי מערכת הבריאות, ולא הושקעו בהם משאבים רבים. פורום 'נשים עם מוגבלות למען נשים עם מוגבלות' מיסודו של ארגון 'בזכות' ובשיתוף 'ג'וינט ישראל', בשיתוף עם המחלקה לריפוי בעיסוק באוניברסיטת תל אביב בהנחייתן של ד"ר נאוה

רצון מיכל אברך-בר וצבי הלוי (2006), ערכו בדיקה מדגמית של נגישות המרפאות לבריאות האישה במרכז הארץ. תוצאות הבדיקה היו קשות. רק שש מרפאות מתוך עשרים וארבע המרפאות שנבדקו ענו על רוב הקריטריונים הבסיסיים ביותר לנגישות, ואף אחת מהן לא ענתה על הקריטריונים כולם. פעילות ציבורית ענפה שיזם בעניין זה פורום הנשים, נוסף על חקיקת פרק הנגישות ב'חוק השוויון', הביאו לידי מהפך תפיסתי בנושא. הפורום העלה את הצורך בהנגשת שירותי בריאות האישה למודעותן של קופות החולים, משרד הבריאות, הוועדה לקידום מעמד האישה בכנסת והאקדמיה. בשיתוף עם 'מרכז רקמן' באוניברסיטת בר אילן, הוציא הפורום נייר עמדה הסוקר את נגישותם של שירותי בריאות האישה בישראל ומציג מודל להנגשת מרפאות גניקולוגיות. נייר העמדה הופץ בקרב קובעי מדיניות, ושימש כלי בסיסי בהעלאת המודעות בתחום זה. בעקבות הוצאת נייר העמדה נערך כנס בשיתוף אוניברסיטת בן-גוריון בבאר שבע שעסק גם הוא בנגישות של שירותי בריאות האישה לנשים עם מוגבלות. כל אלו שינו את גישתם של קובעי המדיניות לתחום. חקיקתו של פרק הנגישות ב'חוק השוויון' נתנה את התוקף החוקי לעניין. כיום איש אינו טוען כי מרפאה שבפתחה מדרגה היא 'מרפאה נגישה', והכול מסכימים שיש להנגיש בהדרגה את כל המרפאות לשימושן של נשים עם מוגבלות, אם כי המודעות להנגשת השירות עצמו לנשים עם מוגבלות שכלית ונפשית עדיין נמוכה.

הקמת מרפאת נשים נגישה לנשים עם כל סוגי המוגבלות

בד בבד עם הפעילות הציבורית, פיתח הפורום, בשיתוף חברת התרופות 'פייזר' ו'הקרן החדשה לישראל', מודל ייחודי: הנגשתה של מרפאה גניקולוגית ראשונה בישראל, שתהיה נגישה לנשים עם מוגבלות פיזית, שכלית, נפשית וחושית. בקיץ 2005 הסתיימה הנגשת המרפאה, וממועד זה היא ערוכה לתת טיפול נגיש לנשים עם מוגבלות מכל סוג. דלפק הקבלה שלה הונמך, וכך נשים המתניידות בכיסאות גלגלים יכולות לקבל את שירותי המזכירות בנגישות. יש בה חדר אחד שהציוד הרפואי שבו נגיש לנשים עם מוגבלות פיזית. הרצפה בכניסה לכל חדרי המרפאה מחוספסת כדי שנשים עם מוגבלות בראייה תמצאנה את דרכן ביתר קלות. צוות המרפאה כולו - הרפואי, הסיעודי והמנהלתי - השתתף בקורס הכשרה מיוחד, ובו למד כיצד לתת טיפול גם לנשים עם מוגבלות שכלית ונפשית. בקרב מנחי הקורס היו גם נשים עם מוגבלות, חברות

הפורום; הוא ייחודי מסוגו בארץ, וכנראה גם בעולם. בקורס פגשו הרופאים נשים עם מוגבלות, ושמעו מהן על הקשיים שבהן הן נתקלות בבואן לקבל טיפול רפואי. בהמשך לימדו הנשים את הרופאים כיצד להנגיש את הטיפול, איך לשוחח עם נשים עם ליקוי שמיעה, כיצד לגרום לנשים עם מוגבלות נפשית ושכלית לשתף פעולה בטיפול, ואילו בעיות רפואיות נוספות אופייניות לנשים עם מוגבלות פיזית. למקצת חברי צוות המרפאה היה קורס זה מפגש בלתי אמצעי ראשון עם אדם עם מוגבלות, שלא בסטטוס 'רופא-חולה', והם למדו לראות בנשים עם מוגבלות לקוחות היודעות לנסח היטב את זכויותיהן ולדרוש שירות נגיש ומכובד. רופאים שהשתתפו בקורס ציינו שהוא חיוני מאוד.

הנגשת המרפאה היא פריצת דרך. ראשית, המרפאה משמשת מודל להנגשת מרפאות גניקולוגיות נוספות בכל הארץ. שנית, התהליך הארוך בקופות החולים בכלל, וב'שירותי בריאות כללית' בפרט, הביא להכרה גדולה יותר בצורך להנגיש את השירותים המוצעים וחיידד את המודעות להנגישם לאנשים עם מוגבלות מכל סוג. הדברים שנלמדו והניסיון שנצבר בתהליך הנגשת המרפאה מתאימים להנגשת שירותי הבריאות כולם וישמשו כלי עזר מרכזי בהנגשתם של כל שירותי הבריאות בישראל לאנשים עם מוגבלות מכל סוג. דוגמה ראשונה לכך, הצלחתו של קורס ההכשרה, גרמה לארגון 'בזכות' להציע אותו למרפאות ולבתי חולים נוספים. המרכזים הרפואיים של 'הדסה' בירושלים ובית החולים 'שיבא' בתל השומר מנגישים בימים אלו את השירות שהם נותנים לאנשים עם מוגבלות, בקורסי הכשרה כאלה.

סיכום

התחום של הנגשת השירות הרפואי לנשים עם מוגבלות עבר בשנים האחרונות כברת דרך ארוכה ומהותית, בעיקר מבחינת המודעות, אך גם מבחינה פיזית: הנגשת המבנים והשירות עצמם. הדרך לכך לא הייתה קלה, שכן שינויי תפיסה וגיוס תקציבים הם תהליכים לא קלים, ארוכים ודורשים סבלנות רבה.

ואולם בסיכום ביניים אפשר לומר שגם אם עוד רבה הדרך להנגשת כל השירותים הרפואיים בישראל, התהליך החיובי כבר בעיצומו ושירותי הבריאות בישראל צועדים לקראת הנגשת השירות לאנשים עם מוגבלות בצעד אטי - אך בטוח.

רשימת המקורות

אריאלה, א', אורנשטיין, ד', (2001) חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות התשנ"ח-1998: אמנציפציה בסוף המאה העשרים, ברק, א', ואח' (עורכים), **ספר מנחם גולדברג**, הוצאת סדן

ברויאר, נ., לרנר, נ., (2003), **שאלה של גישה: נגישות שירותי בריאות האשה בישראל, סדרת ניירות עמדה של המרכז לקידום מעמד האשה ע"ש רות ועמנואל רקמן**, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר-אילן, ופורום נשים עם מוגבלות למען נשים עם מוגבלות מיסודו של ארגון 'בזכות' בשיתוף ג'וינט-ישראל.

בריאן, נ' ד', (2001) שוויון בפני החוק לאנשים עם נכויות התפתחותיות-הקץ לשתיקה, **הרצאה ביום עיון מטעם עמותת "אייזק ישראל: תקשורת תומכת וחליפית"**

www.la-briut.org.il/article/?id=8e6e4d7ee68340dfb7e7c2aca03e95d7&did=125

רצון, נ', אברך-בר, מ', הלוי, צ', (2006), סקרי נגישות ככלי הוראה וככלי לקידום הנגישות בקהילה, **IJOT (כתב העת הישראלי לריפוי בעיסוק)**, אוגוסט 2006, כרך 15, מס' 3.

שטרוסברג, נ', איתן-ריבליס, ג', (2006), **ממצאים על נשים עם מוגבלות בישראל: ניתוח משני של נתוני מחקרים**, ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.

Degener, T., (2000), *Disabled women and the right to health care*, Presented at Hunter College, June 7th, 2000, New York, www.disabilityworld.org/Aug-Sept2000/Women/HealthCare.htm

Nosek, M.A., Howland, C.A., & Young, M.E. (1998). Abuse of Women with Disabilities: Policy Implications. *Journal of Disability Policy Studies* 8 (1,2), 158-175.

Schriner, K.F., Barnartt, S.N. & Altman, B.M., (1997) Disabled women and public policy: where we've been, where we're going., *Journal of Disability Policy Studies* 8 (1 & 2): 1-6.

Traustadottir, R., (1990), *Obstacles to equality: the double discrimination of women with disabilities*, Center on Human Policy, Syracuse University.
<http://dawn.thot.net/disability.html>

חקיקה

חוק יסוד כבוד האדם וחירותו, התשנ"ב-1992

חוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשנ"ד-1994

חוק זכויות החולה, התשנ"ו-1996

חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998, תיקון (2), 2005
ADA – Americans with Disabilities Act, 1990

שער חמישי:
הזכות לנגישות החינוך,
השכלה וההכשרה

'גם אני יכול/ה' – נגישות דו-כיוונית לתלמידי בתי-ספר ולאנשים עם צרכים מיוחדים

רונית אשכנזי

מבוא

המודעות החברתית לצרכיהם של אנשים עם מוגבלות ולהשתלבותם המלאה בקהילה הולכת ומתרחבת כיום. אולם על אף שלכאורה התלמידים חשופים לאנשים עם צרכים מיוחדים, הם אינם מודעים לקשיים שלהם, כמעט ואינם יוצרים איתם קשרים חברתיים גם כשמדובר בילדים בני גילם, וברוב המקרים מתעלמים מהנושא.

'גם אני יכול' היא תוכנית רב-שנתית המלווה בתחרות ארצית, שמפעילה תלמידים מחטיבות הביניים הלומדים באשכולות הפיס למדע, טכנולוגיה ואמנויות ועוסקת בתכנון ובבנייה של מוצרים המיועדים לאוכלוסיות עם צרכים מיוחדים כדי לסייע להם בחיי היום-יום. התוכנית פועלת זו השנה השישית, ובכל שנה משתתפים בה מאות תלמידים מכל רחבי הארץ.

מעל 90% מהתלמידים אשר נשאלו מה למדת מתוכנית **'גם אני יכול'** ציינו את החשיפה לקשיים של אנשים עם מוגבלות.

שני, שתכננה מצלמה דיגיטלית המותאמת לאלונה, מדגימה בדבריה את הבעיה: **'אלונה היא שכנה, גרה שני בתים ממני, אבל אני לא הכרתי אותה לפני הפרויקט הזה. הגענו אליה דרך ביה"ס... בהתחלה לא הכרתי ילדים כאלה... בהתחלה היו קצת חששות. עכשיו אני חברה שלה.'**

בפרק זה אתאר את התהליך שעוברים התלמידים במסגרת פרויקט **'גם אני יכול'** ואת אופי המוצרים שהתלמידים מתכננים ובונים בשביל אנשים עם צרכים מיוחדים. כמו כן, אתייחס לתרומתו של הפרויקט לשינוי העמדות והגישות של התלמידים לנושא.

מעקב אחר התהליך מראה כי נוסף על השינוי שעוברים התלמידים, גם האנשים עם המוגבלות זוכים לחוויה ייחודית. ניכר שקיימת אצלם התלהבות רבה מהעבודה עם התלמידים ונכונות להשקיע זמן ואנרגיה כדי להשתמש במוצר שיאפשר להם עצמאות רבה יותר. נכונות זו אינה מובנית מאליה ואינה באה לידי ביטוי באותה עוצמה בעת השימוש

במוצרים קנויים, והיא נובעת כנראה מההערכה למאמץ שמשקיעים התלמידים במוצר ובהתאמתו לצורך האישי. בשאלוני המשוב ובראיונות נבדקו עד כה עמדותיהם של התלמידים ביחס לתהליך, בהמשך המחקר אנו מתעתדים לבדוק לעומק גם איזו חשיבות יש לתהליך מנקודת ראותם של האנשים שהמוצר תוכנן בשבילם.

מטרות התוכנית

לעורר מודעות אצל תלמידים לצורכיהם של אנשים עם מוגבלות, לאפשר לתלמידים גישה לאוכלוסיות שלא הכירו קודם ואף חששו להכיר, וליצור קשר בלתי אמצעי וקרוב בין התלמידים לאנשים/ילדים עם מוגבלות באמצעות מציאת פתרונות יצירתיים בתחומי המדע והטכנולוגיה. המטרות הללו משלבות גם תכנון מוצר שיענה לצורך אמיתי וייתן פתרון שיסייע לשפר את הנגישות של אדם עם צרכים מיוחדים.

תיאור התהליך

שלב א' – חשיפה

התלמידים נחשפים לעולמם של האנשים עם מוגבלות במגוון רחב של פעילויות:

- **הרצאות:** הרצאות מפיהם שלאנשים שהם עיוורים, כבדי שמיעה, משותקים על כסאות גלגלים, מוגבלים בתנועות ידיים וכולי. הרצאות של מטפלים ואף של הורים לילדים עם צרכים מיוחדים.
- **תערוכות:** באשכול הפיס מוצגות תערוכות של אביזרי עזר לאוכלוסיות עם צרכים מיוחדים, תערוכות של ציירים המציירים בפה וברגל וכדומה.
- כמו כן נערכים משחקי סימולציה, שיחות עם יועצות, ביקורים במוסדות טיפוליים ועוד מגוון של דרכי חשיפה לנושא.

שלב ב' – מפגשים

נערכת היכרות בין התלמידים ובין האנשים שבשבילם הם יתכננו ויבנו את המוצר, והם מתחילים ליצור קשר. האפשרויות להתחברות הן מגוונות, והרקע יכול להיות גיל, גודל הקבוצה, אופי המוגבלות.

יש הבוחרים גן ילדים, אחרים מתקשרים עם בית-אבות או עם בית-ספר לחינוך מיוחד, ויש היוצרים קשר אישי עם בחורה עיוורת או עם גבר כבד שמיעה.

הקשר נוצר בדרכים שונות - יש הבוחרים בתלמיד מבית-הספר או בקרוב משפחה, יש הנעזרים בשירותי הרווחה, ויש הפונים לאחד מהמוסדות המוכרים ביישוב. כל מנהל אשכול פיס בוחר עם מי התלמידים שבהנחייתו יעבדו.

שלב ג' - היזברות ולימוד הקשיים

התלמידים מעמיקים את ההיכרות עם האדם שבשבילו יתכננו את המוצר, שומעים ממנו על הקשיים שהוא מתמודד אתם בחיי היום יום ומעלים יחד רעיונות שיסייעו לו להרחיב את נגישותו.

שלב ד' - תהליך תכנון המוצר ובנייתו

התלמידים מתרגמים את הצרכים לרעיונות ולתכנון מפורט של מוצר שיענה לצורך ספציפי.

שלב זה כולל הגדרה ממוקדת יותר של הצורך, חקר שוק להיכרות עם המוצרים הקיימים והשתתפות בסיעור מוחות שמטרתו העלאת רעיונות לבניית מוצרים חדשים או לשיפור מוצרים קיימים. התלמידים בוחרים את הפתרונות שעונים לדעתם על הדרישות וניתנים ליישום. הם מתכננים את צורתו של המוצר, בונים דגמים שלו, בודקים את התאמתו עם האנשים שבשבילם תוכנן המוצר ובונים אבטיפוס.

משפרים את האבטיפוס תוך התייחסות לתכונות החומר, לנוחות התפעול ולהיבטים יישומיים נוספים, ואז בונים את המוצר הסופי.

שלב ה' - הצגת המוצר בתחרות יישובית וארצית ומסירתו לאדם שבשבילו תוכנן

לאחר שהתלמידים סיימו לבנות את המוצרים הם מגישים אותם לתחרות יישובית המלווה לרוב בתערוכה ובערב המוקדש לנושא בהשתתפותם של כל תלמידי השכבה.

שלושת המוצרים שנבחרו בתחרות היישובית מוגשים לתחרות הארצית.

בתחרות הארצית מתקיים הליך של שיפוט - התלמידים מציגים את המוצר ואת התהליך שעברו לפני עמיתיהם מיישובים אחרים.

התהליך הזה הוא משמעותי מאוד לתלמידים; הוא כולל שיתוף תלמידים אחרים בחוויה ומאפשר לקבוצות התלמידים ללמוד זו מזו. הוא תורם להרחבת המודעות לנושא, להיכרות עם צרכים השונים מאלה של האנשים שבשבילם המוצר תוכנן וחושף את התלמידים לדרכי התמודדות שונות עם תכנון מוצרים ובנייתם.

בתום התהליך מוצגים המוצרים בתערוכה ארצית הפתוחה לקהל הרחב, ונערך טקס סיום ארצי שמוצגות בו דוגמאות לפעילות שהתקיימה במהלך השנה.

ברוב המקרים האנשים שבשבילם המוצר תוכנן מקבלים אותו במתנה. אנו רואים חשיבות חינוכית ערכית בעצם התהליך: בשינוי הגישה לאוכלוסייה עם צרכים מיוחדים ובהיכרות עמה, ובמתן מענה לצורך של האדם שלמענו תוכנן המוצר. על כן איננו מדגישים את ההפצה והשיווק של המוצרים.

'גם אני יכול' – תוצרים ותובנות

המוצרים שהתלמידים בונים אינם מיועדים לייצור המוני, אלא מותאמים אישית. על אף שקיימים מקומות רבים שמוכרים אביזרי עזר וקיימים מטפלים ומוסדות הנותנים ייעוץ ומספקים פתרונות בתחום זה, ישנם צרכים יומיומיים, 'קטנים' ואישיים, ובהם יכולים התלמידים לסייע. להלן דוגמאות אחדות:

תלמידים בהרצליה תכננו למען אישה עיוורת מתקן להדלקת נרות שבת. הם בנו פמוטים על מגש מסתובב שלצדו מותקנת מצית, וכך יכולה האישה להדליק נרות ללא מגע עם האש וקצות אצבעותיה אינן נכוות אלונה היא ילדה עם שיתוק מוחין המרותקת לכסא גלגלים ואינה שולטת בתנועות ידיים עדינות. לפני מספר שנים תלמידים תכננו בשבילה 'חותמות' בצורות ובצבעים שונים שהוצמדו לידיה באמצעות סקוץ' ואפשרו לה לראשונה בחייה, לצייר. השנה עזרו לה ילדות מעמק חפר למצוא תחביב. הן הרכיבו מצלמה דיגיטלית שמצלמת באמצעות לחיצה על עכבר. המצלמה גרמה לאלונה אושר רב, שכן היא מאפשרת לה לאמץ תחביב שהיה חסום בפניה, והילדות מרוצות מפני שבעזרת המוצר הצליחו לשמח את אלונה.

סבתו של אחד הילדים מכפר מג'אר לקתה בשיתוק בחצי גוף, ולכן לא יכלה להכין קישואים ממולאים. הילדים תכננו ובנו עבורה מתקן להכנת ממולאים ביד אחת.

ההשקעה של התלמידים עודדה גם את האנשים עם המוגבלות להתמודד ולא לוותר. דבריה של מנהלת תפוח הפיס בערד, בראיון שערכנו עמה כמובילת קבוצת תלמידים בפרויקט, ממחישים את התהליך הזה:

התלמידים אימצו בזרועות פתוחות את ערן הסובל מניוון שרירים, והקשר חרג הרבה מעבר לפיתוח המוצר. הדבר התבטא בביקורים תכופים שערכו הילדים אצל ערן, בהסעתו בכיסא גלגלים על פי הצורך, בהורדת ערן במדרגות כדי לאפשר לו להשתתף בפעולות שונות, במדידות אישיות שהם ערכו בביתו על-מנת להתאים את הסד שהכינו לו בצורה מקסימלית, ביצירת קשר עם רשויות הרווחה והבריאות לקידום הטיפול במשפחה ובילד... התלמידים הציעו לערן לאמן את גיד אכילס על-פי המלצת הרופאים בעזרת מוצר המבוסס על נעל הנתמכת בלוח מתכת. בניסיונות שערן ערך הוא התלונן על קשיית הסוליה, והתלמידים החליפו את התמיכה במערכת רצועות גמישות. ערן הסכים לבצע את התרגילים. המעורבות של ערן בנעשה והגיבוש החברתי שנוצר הביאו אותו לתובנה של "גם אני יכול". חל שנוי בדימוי העצמי שלו וביכולת האישית שלו לקבל על עצמו אחריות ומחויבות כלפי התומכים בו - במקרה זה חברי הקבוצה ואמו (שכמעט נואשה מההתנגדות של ערן להתמודד). היום מעורבים בטיפול בערן גם שירותי הרווחה ומסגרות תמיכה כמו "אילן". כמה ימים לפני התחרות ערן חגג יום הולדת, הוא הזמין את כל התלמידים שהיו בקשר אתו אליו והם נענו ובאו, וכך זכה ערן לחוויה חיובית.

נכה צה"ל שאהב מאד לשחק שח כמעט ויתר על המשחק. הילדים ממעלה יוסף בנו בשבילו את המתקן 'שח בראש', המאפשר להזיז את הכלים באמצעות 'כובע' מיוחד עם מגנט בקצהו. הוא התאמן בשימוש ב'שח בראש' ונהנה מאד לשוב לתחביבו הותיק.

סיכום ודיון

בשאלוני המשוב נשאלו התלמידים 'מה למדת מהתוכנית?' בניגוד לשאלונים בתחומי למידה אחרים, התלמידים הדגישו לאו דווקא את

הידע הפורמלי שנלמד אלא תובנות חיים כגון: 'שזה מאוד כיף לתרום, במיוחד אם זה לאנשים שזה נחוץ להם ושה באמת יעזור להם'. 'שעם מעט מחשבה אנו יכולים בקלות להקל על חייו של אדם עם מגבלה.' 'למדתי על הנכים ועל הרגישות שלהם ועליהם כבני אדם, שהם רוצים להיות יותר עצמאיים.' 'למדתי על אנשים עם קשיים וכיצד ניתן לעזור להם.' 'להיות קשוב לנכים.'

הם ציינו מה עוד למדו: לשתף פעולה, להשתתף בעבודת צוות, לחשוב ביצירתיות ולהעז להעלות רעיונות ופתרונות. תובנות שאינן קשורות ישירות לאנשים עם מוגבלות, אך יש להם ערך חינוכי כשלעצמן. לסיכום: התחושה הכללית שהתלמידים דיווחו עליה הן באמצעות השאלונים והן בראיונות שערכנו עמם בעת תהליך השיפוט היא תחושה של סיפוק.

הילדים המלווים את האנשים הללו, שואלים שאלות, עומדים על הצורך שלהם, מקשיבים להם, מקדישים להם מזמנם הפנוי, ממצאים, מתכננים ובונים מוצרים שיקלו עליהם, יוצאים בתחושה שהם, תלמידי חטיבות הביניים, יכולים לסייע לילדים ולאנשים עם מוגבלות התלמידים גילו בעצמם יכולות שלא חשבו שיש להם.

הילדים התרשמו מאד מההזדמנות לפגוש ולהכיר אנשים עם קשיים. הם ציינו זאת ואף אנו התרשמנו שחל שינוי בהסתכלות שלהם על אנשים עם מגבלות, הם חשים הבנה למצבם, מקשיבים להם, מעודדים אותם ויוצרים עמם קשר חם ותומך, קשר הגורם סיפוק רב ורצון להמשיך בקשר עם הקהילה הזו.

המשך הקשר בא לידי ביטוי בדרכים שונות, לדוגמה: באשכול הפיס בגילה נבנתה תוכנית ייחודית המופעלת זו השנה השלישית, ובמסגרת זו תלמידי בית-הספר מלמדים את תלמידי בית-ספר 'אילנות' לחינוך מיוחד לימודי מדע ואומנות בדרך חווייתית; תלמידים מאשכול הפיס בחדרה נפגשים עם תלמידי בית-הספר לחינוך מיוחד 'גלים' ומייצרים יחד מוצרים שהם משווקים במשותף ביריד שהם מקיימים; באשכול הפיס בראשון לציון התחברו תלמידי מגמת התקשורת עם קבוצה של נערים עם מוגבלות והם יוצרים כעת יחד סרט המתמקד באורח חייהם של התלמידים עם המוגבלות.

ביישובים רבים הילדים בוחרים להמשיך להגיע לגנים, למועדוני קשישים ולמוסדות טיפוליים ולפעול במסגרת 'מחויבות אישית' עם האנשים/הילדים שהכירו במסגרת פרויקט 'גם אני יכול'.

מעבר לקשרים הממוסדים קיימים גם קשרים בלתי פורמליים אישיים, למשל הזמנות לימי הולדת, לאירועים חברתיים, לחגיגות משותפות בחגים והזמנות לפעולות באשכול ובבתיהם של התלמידים. בהמשך המחקר כדאי לבדוק אוכלוסיות תלמידים שלקחו חלק בפעילות לפני מספר שנים כדי לראות אם הם מקיימים קשרים רבים יותר עם אנשים בעלי צרכים מיוחדים לעומת תלמידים שלא השתתפו בתוכנית.

באמצעות שאלוני עמדות אנחנו מבקשים לבדוק גם האם קיימים הבדלים בהתייחסות לאנשים עם מוגבלות בין תלמידים שלקחו חלק בתוכנית ובין בני גילם שלא השתתפו בה.

אולם כבר עתה, על סמך שיחות ומשובים שקיבלנו מהתלמידים, ממנהלי האשכולות, מהאנשים עם המוגבלות ומבני משפחותיהם, אין לנו ספק, שתרומתה של התוכנית להרחבת ה'נגישות' החברתית ההדדית בין תלמידים לאנשים וילדים עם צרכים מיוחדים היא משמעותית ביותר.

התאמת הסביבה לילדים עם מוגבלות שכלית

דנה רוט, מישל שפירא

Regular people see the abstract, generalized concept, we (autistic people) see each detail that makes up the world (Grandin & Johnson, 2005)

אנחנו רואים את כל הפרטים המרכיבים את העולם, ואילו אנשים רגילים מטשטשים את הפרטים האלה ומקבצים אותם יחדיו לתוך התפיסה הכללית שלהם על העולם (גרנדין וג'ונסון, 2005)

מבוא

'נגישות' היא מונח שכיח ונעשה בו שימוש בהתייחסות לאדם עם מוגבלות ולסביבתו. נגישות מאפשרת לאדם להגיע למקום חפצו. ועדיין נשאלת השאלה: נניח שהאדם הגיע למחוז חפצו בקלות, האם המקום מותאם לצרכיו? מה איכות הסביבה בעבורו והאם היא מאפשרת לו להיות חלק ממנה ומעודדת אותו לכך?

אחד האפיונים הטיפוסיים לאנשים עם מוגבלות שכלית הוא חוסר מוטיווציה, חוסר השתתפות פעילה ויזומה. מאמצים רבים מושקעים בהתמודדות עם התנהגותם הבלתי מסתגלת של אנשים עם פיגור, ובלמדם התנהגות מסתגלת. האם הסביבה שבה מתרחשים תהליכים אלה מווסתת באופן המגביר את האפשרות ללמוד ולהצליח?

במהלך 15 השנים האחרונות אחד ממוקדי הפעילות ב'בית איזי שפירא' (בהמשך בא"ש) היה הבנת משמעות הסביבה הפיזית והשפעתה על ילדים עם מוגבלות שכלית. נערכו כמה מחקרים אשר בדקו את השפעת המשתנים שבסביבה על ילדים עם פיגור. על בסיס ממצאים אלה תוכננו מגוון פרויקטים, ובהם בניית בית ספר לחינוך מיוחד ובניית חצרות שעשועים ופארק עירוני המותאם לילדים עם מוגבלות ולילדים רגילים גם יחד.

נגישות והתאמת הסביבה לילדים עם מוגבלות שכלית

המונח 'מוגבלות שכלית' הוגדר שוב ושוב במשך השנים. ההגדרה המקובלת כיום (AAMR, 2002) היא שהמוגבלות השכלית מאופיינת

במוגבלות חמורות בתפקוד האינטלקטואלי ובהתנהגות המסתגלת כפי שהיא ניכרת במיומנויות הסתגלותיות תפיסתיות, חברתיות ומעשיות. המוגבלות קיימת לפני גיל 18 שנים. מוקד ההתייחסות למוגבלות שכלית הוא רב-ממדי, בדגש על סיווג חומרת הפיגור על פי מידת האינטנסיביות של התמיכה או העזרה שלה נזקק האדם לשם השתתפות באינטראקציות ובתפקידים חברתיים (Luckasson et al., 2002).

להגדרה זו חמש הנחות יסוד, שעל פי אחת מהן עזרה הולמת תשפר את התפקוד, דהיינו התאמת הדרישות והתנאים הפיזיים עשויה לשפר את רמת ההתנהגות המסתגלת של האדם עם המוגבלות השכלית. האתגר הגדול הוא למצוא סביבה כזו ולאפשר אותה. חומרת המוגבלות השכלית יכולה להיות מאופיינת 'קשה מאוד' עד 'קלה'. את מידת התמיכה הנדרשת ניתן לדרג מ'לסירוגין', 'למוגבלת', ול'מורחבת ומקיפה'. מידת התמיכה יכולה להיות מגוונת ומשתנה בתחומים של בריאות, יכולות אינטלקטואליות, התנהגות מסתגלת, השתתפות, אינטראקציה ותפקידים חברתיים.

ככל שחומרת המוגבלות השכלית גבוהה (פיגור קשה), גדל המתאם החיובי לשכיחות ההתנהגות הבלתי מסתגלת (Platt et al., 1991).

הסיבות והגורמים למוגבלות השכלית רבים ומגוונים. אוכלוסייה זו הטרוגנית מאוד, הווריאציות והתנודתיות של היכולות והצרכים של אנשים עם מוגבלות מגוונות כל כך שלא ניתן לסווג ולהגדיר באופן חד-משמעי את צרכיה, אף שיש אפיונים דומים של תסמונות מוגדרות, והיכרות עם 'פרופילים' טיפוסיים לסוגי מוגבלויות שכליות מוכרות. ואכן לא מפתיע שבספרות המקצועית העוסקת בנגישות ובאנשים עם מוגבלות, ההתייחסות לאנשים עם מוגבלות שכלית מצומצמת מאוד, ואילו בנושא נגישות ומוגבלויות אחרות קיים ריבוי מידע. ייתכן שההסבר לכך טמון בהיות המוגבלות הפיזית או החושית נראית לעין, וה'חסרים' ברורים. ברור יותר כיצד 'להשלים' חסרים אלה ולתווך בינם לבין דרישות הסביבה. עם זאת קשה 'להשלים' את החוסר הקוגניטיבי המאפיין מוגבלות שכלית והגורם לקשיים בעיבוד מידע, ברכישת ידע ומיומנויות, בלשון, בקשב, בתחומים אישיים, חברתיים וכו'.

בישראל ניתן למצוא פרסומים במסמכים של המכון למחקר ופיתוח מוסדות חינוך ורווחה, העוסקים בסידורי נגישות לאנשים עם מוגבלות, הן במוסדות חינוך ורווחה (פריגת ופלדמן, 1999) הן בשטח ציבורי פתוח במרחב העירוני (ווינדזור, פריגת ולוין, 2003). בהתייחסות לצורך בהנגשה

לאנשים עם מוגבלות קוגניטיבית נאמר: 'תכנון סביבה ידידותית לאנשים אלה יתבטא בהפשטת הסימנים, באמצעות ציוני דרך, שימוש בצבע והבלטת פרטים אשר יביא להגברת ההתמצאות בשטח. יש לשאוף להצגה והעברת מידע במספר מסלולים מקבילים (ויזואלי, קולי, מישושי), והימנעות ממצב של "עומס יתר" בריבוי פרטים וגירויים בסביבה הקרובה' (פריגת ופלדמן, 1999, עמ' 4). בפרסום משנת 2003, משתמשים ווינדזור, פריגת ולוין במונח 'פיגור שכלי' (שנעדר מהפרסום משנת 1999), בהתייחסותם לאוכלוסייה עם לקות קוגניטיבית. באשר להתאמת הסביבה הציבורית הם מדגישים כי חשוב ש'תהיה ידידותית, פשוטה וברורה, ללא עומס בפרטים וגירויים (עיצוב רעשני, צבעים וקישוטים וכו'). העיצוב יהיה מאופק ועקבי. יש לתת עדיפות להנחיה והכוונה... כמו כן תתואם עוצמת התאורה כך שלא תהיה ישירה, מסנוורת או חזקה' (ווינדזור, פריגת ולוין, 2003, עמ' 16). לא נמצאו בחוברות אלה הוראות או הנחיות מיוחדות.

בסקירה של ספרים וכתבי עת מקצועיים נמצא מידע מועט העוסק במיוחד בילדים עם מוגבלות שכלית ובהתאמת סביבת בית הספר (כיתות וחצרות שעשועים). עיקר הכתוב עוסק בחוקים ותקנות בארה"ב ובהנחיות לתכנון ובנייה של כיתות ובתי ספר (Abend, 2001). בסקירת ספרות בתחום החינוך הכללי (לא לצרכים מיוחדים) נמצאו יותר דיווחים, בעיקר באשר לילדים בגיל הרך, כמו תפקיד סביבת הכיתה למניעת התנהגויות בעייתיות (Lawry, Danko & Strain, 2000). יש התייחסות למקום הריהוט, לשימוש במרחב, להתאמת הסביבה למידת העצמאות המצופה בכיתה, לצבע הקירות, לכמות האור ולמספר החלונות - כל אלה עשויים להשפיע על התנהגות הילדים (Dodge & Colker, 1996). ההנחיות לסביבה כוללות את חשיבות הצבת סימני גבולות מודגשים והימנעות ממקומות פתוחים מדי.

החומר היחיד העוסק בהתאמת הסביבה לאנשים עם מוגבלות שכלית מתמקד באוכלוסיית המבוגרים: בשנות ה-80 בארה"ב, כשהמעבר ממוסדות לדיר קהילתי של אנשים עם מוגבלות שכלית היה בעיצומו, התייחסה הספרות בתחום לאפיונים ארכיטקטוניים בתכנון הדיר. במשך השנים נערכו מחקרים אשר בדקו את השפעת הסביבה ובעיקר את השפעת גודל המבנים, ופחות התאמות של האפיונים הפיזיים של המבנים. אלה שבדקו את השלכות התאמת המבנים לצורכי אנשים עם מוגבלות שכלית הצביעו על ממצאים שאינם חד־משמעיים בהשפעתם

(Berkson, 1981; Felce, de Kock & Repp, 1986). בשנות ה-90 התרחבה ההתייחסות ובחנה את האפיונים הפיזיים של דיור בקהילה ואת השלכותיהם על ההתנהגות של אנשים עם מוגבלות שכלית המתגוררים במבנים אלה (Thompson et al., 1996). ניתוח הממצאים מצביע על מורכבות של כמה משתנים, כמו תפיסת העובדים או המטפלים את הסביבה, פילוסופיית תכנית ההתערבות, אפיוני הלקוחות וכו', על ההשלכות (outcomes). נצפו תפקודים עצמאיים יותר בקרב האנשים עם המוגבלות השכלית בתנאי דיור 'ביתיים' (home like) בהשוואה למבנים מוסדיים. חלק מהמחקרים התמקדו באפיונים סביבתיים של בתי אבות ומסגרות קהילתיות, ובהשלכות על תחושת רווחה (wellbeing) של המבוגרים עם מוגבלות שכלית (Heller, Miller & Factor, 1998). גם במחקרים אלה עיקר המשתנים שנבדקו היו סוג המבנים וגודלם ביחס לשילוב בקהילה, לבחירה, לניידות, לשביעות הרצון של המשפחה, למצב הבריאות ולמידת ההתנהגות המסתגלת (Stancliffe, 1997; Conroy, 1996).

מאמרה של הלר ואחרים (Heller et al., 1998) מתייחס למשמעות הסביבה ולאפשרות של אנשים עם מוגבלות שכלית לחוש ביטחון ומסוגלות וללמוד מיומנויות חדשות. בדומה לממצאים של חוקרים אחרים, נמצא כי גודל המבנה חשוב - מבנים קטנים יותר (בתים, למשל) הביאו לתוצאות חיוביות יותר. גם לגיל ולחומרת המגבלה השכלית תפקיד חשוב במידת השיפור התפקודי. במחקר שבדק אוכלוסייה זו לאחר שמונה שנים מסכמים הלר ושותפיה (Heller, Miller & Hsieh, 2002) שהמשתנים המכריעים הם אפיונים פיזיים המאפשרים קבלת החלטות, אסתטיקה של המבנה, והזדמנות לשיתוף המשפחה. ניכר שמי שהתגורר במבנה אסתטי הפגין שיפור בהתנהגות המסתגלת.

ממצאי סקירת הספרות קשה להשליך על אוכלוסיית ילדים מסיבות רבות: הנתון היחיד המשותף להם הוא היותם עם מוגבלות שכלית. נוסף על כך, לא ניתן להשליך על התפתחות ילד שחי בבית עם המשפחה מתוך ממצאים שבדקו מבוגרים אשר את עיקר שנותיהם חוו במוסדות, על כל המשתמע מכך.

למרות הסתייגויות של קבלת ממצאים חד-משמעיים מהספרות על גודל, מרחב, אסתטיקה וכו', כגורמים ישירים או עקיפים לשיפור איכות חייהם של מבוגרים עם מוגבלות שכלית (גם אם במידה מועטה וגם אם הממצאים חלוקים), ובהתחשב במורכבות האוכלוסייה הנבדקת, צרכיה,

ו'נקודת הפתיחה' שלה, התמונה המצטיירת היא שלסביבה השפעה מכרעת על החוויה הקיומית של אנשים אלה ועל איכות חייהם.

סיפורו של ארגון המספק שירותים לילדים עם מוגבלות שכלית (והתאמת סביבתו)

'בית איזי שפירא' חוגג כעת 25 שנים להיווסדו. הארגון מושתת על חמישה יסודות: ילד, משפחה, קהילה, מחקר והכשרה והוא מספק שירות ישיר בטיפול, חינוך ושיקום לכ-3,000 איש בשנה. בפעילות נוספת (קהלתית והכשרתית) מגיע הארגון ל-15,500 איש בשנה. אחד האפיונים המרכזיים של הארגון הוא חדשנות ומובילות מקצועית. הארגון תומך בעובדים ומעודד אותם ליצירתיות, ליזמות, לפתרון בעיות, לחיזוק גוף הידע המקצועי ולפיתוחו.

בשנת 1987 עבר הארגון למשכנו הקבוע ברעננה. רבות הושקע בתכנונו ובעיצובו, ובאותה עת הוא נחשב למילה האחרונה בתחום. יופיו ותכנונו העדכני הקנו תחושת אסתטיקה ואיכות למשפחות שלא היו רגילות לסטנדרטים שכאלה. עם זאת, במהלך השנים התברר שהתאמתו לצורכי אוכלוסיית היעד לוקה מאוד בחסר. לדוגמה: בניגוד לניסיון לעודד את עצמאותם של ילדים בתהליכי גמילה ועצמאות (ילדים הזקוקים לשירותים צמודים), נדרשה תמיד מטפלת צמודה, כיוון שהשירותים נבנו מעבר למסדרון (הרחק מכיתתם). דוגמה נוספת: צבע הרצפה והחלק התחתון של הקירות היו צבועים אפור ונקודות שחורות בסיומת של פס צהוב (צביעה אופנתית לתקופה). בעיני הילד הייתה הרצפה אפורה ומרצדת וקשה היה לו להבחין בין הרצפה ובין הקירות, והצבע הצהוב ידוע בהיותו גורם מסיח. קשיים אלה ניכרו בכיתות הלימוד, בחדרי הטיפול ובסביבות נוספות.

עם ההתקדמות המקצועית וההבנה העמוקה של צורכי הילדים ושל השפעת הסביבה על התנהגותם, החלו ניסיונות חיפוש אחר פתרונות - סקירת ספרות, שיחות עם אנשי מקצוע וכו'. הניסיונות הללו לא הניבו פתרונות ראויים. תחושת תסכול מילאה את מישל שפירא (מכותבות מאמר זה), מרפאה בעיסוק בבא"ש, המתארת עצמה עם קושי בוויסות חושי (SMD – Sensory Modulation Disorder, ועל כך בהמשך). תחושה זו, וכן צרכיה האישיים, הביאו אותה להתעמק בתמונה קטנה של חדר חצי חשוך עם אורות ('סנוזלן') בקטלוג ציוד מקצועי. יד המקרה גם היא

בדבר: בשנת 1993 הצטרפה ד"ר דנה רוט (מכותבות מאמר זה, שגם לה רגישויות חושיות ועניין רב בנושא) לבא"ש. שיתוף פעולה זה הביא לרכישת הסנוזלן הראשון בישראל.

ה'סנוזלן' הוא סביבה רב-חושית מבוקרת, המשלבת סביבה פיזית-חושית - החדר, וגישת טיפול - המטפל המאפשר. בעיקרה עוסקת תפיסה זו בעיצוב הסביבה הפיזית כדי לעודד אצל הילד מצב עוררות אופטימלי, החיוני לתפקוד, מהתפקוד הראשוני ביותר ועד למורכב.

באותה עת הייתה ההתייחסות אל הסנוזלן כאל חדר שבו מתרחש טיפול, ולא כאל תפיסה או גישה. במהלך הטיפולים שנערכו בחדר הסנוזלן נצפו שינויים התנהגותיים ניכרים שעוררו שאלות ועניין רב. בשנת 1995 נערך בבא"ש המחקר האמפירי הראשון בעולם בנושא השפעת הסנוזלן על ילדים עם פיגור שכלי. בשנת 2000 נערך בבא"ש מחקר אשר בדק השפעות סביבתיות בכיתה (דהיינו מחוץ לחדר הסנוזלן). מסקנות המחקר הובילו להבנה שסנוזלן הוא גישה ולא שיטה (רק חדר).

בכינוס המקצועי שבו הוצגו ממצאי המחקר נכחה פרופ' טמפל גרנדין, אישה עם אוטיזם, מומחית לתכנון חוות בקר ואשת אקדמיה (Grandin, 1996) ומאז היא מלווה אותנו בקשר מקצועי ואישי ותורמת רבות להבנת סוגיית הסביבה, השפעתה והתאמתה לאנשים עם מוגבלות קוגניטיבית.

נקודת המוצא של בא"ש בהתאמת הסביבה היא שעליה להיות מאפשרת לכולם ולא ל'מוצע' בני האדם. דהיינו, על התאמת הסביבה להתחשב בבעלי הצרכים הרבים ביותר, ובעלי הצרכים הפחותים (בהשוואה) ייהנו ממנה גם כן. לדעתנו רבים באוכלוסייה אינם מזהים (מאובחנים רשמית), וחלקם אף אינם מודעים לתפקודם (הלא אופטימלי או הלקוי) ולהיותו מושפע מסביבתם. השינויים המוצעים במאמר זה יועילו לאנשים רבים שאינם נמנים עם אוכלוסיות מיוחדות, אשר כביכול בעבורן תתבצענה ההתאמות. לשם השוואה (יעל דניאלי להב במפגש אישי, 2005): התלמיד האתלט מתאמן במגרש הספורט עם שאר תלמידי בית הספר, אך כדי להגיע למצוינות הוא יתאמן במכון וינגייט, למשל, המותאם במיוחד לו או לשכמותו. הילד עם הפיגור השכלי עשוי להזדקק לסביבה הכי מותאמת בעבורו במשך זמן מסוים, כדי להגיע לאיזון וויסות ראשוניים (החיוניים ללמידה), ואז יוכל להיות בסביבה רגילה, המותאמת לכולם, במשך רוב הזמן או לפרקי זמן משתנים.

מהניסיון הבנו שישנה חשיבות מכרעת לתכנון הסביבה ולהתאמתה, בשיתוף פעולה הדוק של אדריכלים ומהנדסים עם אנשי המקצוע המטפלים המומחים בתחום ואף עם המשפחות ואוכלוסיית היעד עצמה עוד בשלב הראשוני. אם בתחילת דרכנו (1987) לא היה שיתוף פעולה כזה, בתכנון פרויקטים של בנייה שיתוארו בפרק זה הקשר היה הדוק מאוד והובל בידי אנשי המקצוע המטפלים.

רקע תאורטי

הסביבה הפיזית והשפעתה על ההתנהגות

האווירה השוררת בחלל מסוים משפיעה על הנמצאים בו. לאחרונה מושם דגש על אלמנטים אסתטיים בעיצוב הסביבה, בניסיון להפחית לחץ וחרדה בקרב המשתמשים ולתרום לבריאותם ולרווחתם (Schweitzer, Gilpin & Frampton, 2004). קביעה זו נכונה לכל האנשים, ולאנשים עם צרכים מיוחדים בפרט. בעבר לא השקיעו מחשבה באופי הסביבה של מבני חינוך ומגרשי משחקים, לבד מהיבטים של בריאות, בטיחות ופונקציונליות בסיסית. אחת הסיבות לכך היא אולי העובדה שהמחנכים והמתכננים לא היו מודעים לקשר ההדוק והבסיסי שבין תוכני הלימוד, התנהגות המשתמשים והמאפיינים הארכיטקטוניים של המבנה. כיום מסתמן שינוי: אנשי מקצוע והורים מודעים יותר להשפעת הסביבה הפיזית על ההתנהגות, ומתחילים להפיץ ידע זה ברבים. מחקר שערכתי (Shapiro et al., 1997) הראה שבסביבה המותאמת לצרכים מסוימים, שבה שוררים תנאי גרייה רב־חושית (סנוזלן), ניתן להפחית התנהגות לקויה, לסייע לקידום התנהגויות מסתגלות, ולייצב את קצב לבם של ילדים עם פיגור. מחקר נוסף (Shapiro et al., 2001) הראה שהתאמת התאורה שבכיתה מפחיתה התנהגות לקויה, ומפחיתה את רמת הרעש אצל ילדים קטנים עם צרכים מיוחדים. כמה מחקרים, כגון מחקרם של שרפטון וווסט (Sharpton & West, 1992) מעידים כי אנשים עם קשיי התפתחות יכולים לצאת נשכרים מגרייה חושית, אם היא מותאמת בפרטנות לצורכיהם המסוימים. הפילוסופיה הקדומה של הפנג שווי (Feng Shui) מתייחסת להשפעה המתמדת של הסביבה הפיזית על ההתנהגות האנושית.

הסביבה הפיזית

כל חוויותינו ויכולותינו הן במידה מסוימת פונקציה של המקום שלנו בעולם, כלומר של סביבתנו הפיזית (Kielhofner, 2002). החללים שבהם אנו פועלים (Lawton, 1983) והעצמים שבהם אנו נתקלים בחללים אלה, משפיעים על הפעילות שלנו (Csikszentmihalyi & Rochberg-Halton, 1981). קילהופנר מדבר על הצורך בהתאמת הסביבה הפיזית לצרכים של האדם ולא לציפייה לכך שכל אדם יוכל להסתגל לכל סביבה (Kielhofner, 2002). התאמת הסביבה הפיזית מאפשרת להעניק לאדם ממד מרגיע וכך להבטיח את רמת העוררות הנכונה, שתעזור לו לבצע את המשימה המוטלת עליו בכל סביבה, כשמדובר בילד רגיל או בילד עם צרכים מיוחדים, בעת משחק בחצר או בריכוז בכיתה.

מבנה בית הספר אמור להתאים למטרת למידה ולפיכך עליו להעניק אווירה נוחה בכיתה להגברת הקשב, הריכוז, ההתמדה הקוגניטיבית וכו', ולתרום להנאה, לשעשוע ולחוויות של הילדים במגרש המשחקים. למרבה הצער, עד שנת 2005, אמצעי התאורה השכיח בכיתות ובמוסדות הן נורות פלורסצנט 'מהבהבות', אף על פי שאנשי מקצוע כגון פרופ' גרנדין (שנולדה עם אוטיזם, והיא בעלת תואר דוקטור במדעי החי) מדגישים שוב ושוב את חוסר הנוחות שמשרה תאורה זו. נוסף על כך, במקרים רבים חדרי הכיתות גדושים ועמוסים והגנה אקוסטית אינה נמנית בדרך כלל עם מאפייני התכנון הכלליים.

החלל שבו מתבצעת הפעילות

עיסוק כגון למידה ומשחק מתרחש הן בחלל טבעי, בחוץ, הן בחללים בנויים. כיתה למשל צריכה להיות שקטה, כדי שהתלמידים יוכלו להתרכז, בעוד מגרש משחקים נבנה באופן שיאפשר רעש ופעילות.

האם תכנון חללים פועל באופן דומה לכולם?

אנשים שונים זקוקים לעיצוב שונה. יש אנשים שיכולים להסתגל לכל סביבה, ולחוש נוחות בכל עת, בעוד אחרים עלולים להפגין מידות שונות של עוררות ואי־נוחות בהיותם בסביבה מסוימת. מצבים שונים וגרייה שווה מעוררים באנשים שונים מידות שונות של עוררות במערכת העצבים שלהם (Aron, 1996). חוסר הנוחות ועוררות היתר הם הפרעת הוויסות החושי (Sensory Modulation Disorder [SMD]; Dunn, 1999).

הפרעת הוויסות החושי

שלושים אחוז מהילדים עם קשיי התפתחות ועשרה אחוזים מכלל הילדים לוקים בהפרעת הוויסות החושי (Lane, 2002) - אחד ההיבטים של עיבוד חושי. זוהי יכולתו של האדם להסדיר את תגובותיו לגירויים הפועלים על חושי ולארגן אותן, לסנן גירויים שחושיו נחשפים אליהם ולהתייחס אך ורק לגירויים הרלוונטיים, ולשמור על רמת עוררות אופטימלית (Kimball, 1993; Bundy, Lane & Murray, 2002). הפרעת הוויסות החושי מתארת אנשים שתגובותיהם השגרתיות מופרזות או חסרות הלימות לגירוי, כגון תגובתיות יתר ותת-תגובתיות לגירויים חושיים שגרתיים (Bundy, Lane & Murray, 2002). תגובתיות יתר משבשת את יכולתו של האדם להתעלם מגירויים חסרי חשיבות, בשל העוררות הגבוהה שלו (Hanft, 2000; Miller, Reisman, McIntosh & Simon, 2001). אנשים עם תת-תגובתיות נראים כאילו אינם מגיבים לגירויים סביבתיים, או שתגובתם אטית, או שהם זקוקים לגירוי חדש ועז כדי להסב את תשומת לבם לסביבתם (Lane, 2002; Dunn, 1999).

מחקרים קישרו תגובתיות יתר ותת-תגובתיות לגירויים חושיים כגון רעש, מגע, ראייה והרחה (Grandin, 1996; Edelson et al., 1999). כמה מחקרים (Miller, et al., 1999) הצביעו על המאפיינים הפיזיולוגיים של הפרעת הוויסות החושי. ממצאי המחקרים הראו תגובתיות אלקטרו-דרמלית (EDR) לא טיפוסית באוכלוסיות עם מצבים רפואיים או התנהגותיים מאובחנים, דוגמת תסמונת דאון, סכיזופרניה, ADHD, אוטיזם, וה-X השביר.

החוקרים הוט, הוט, לי ואונסטד (Hutt et al., 1965) ציינו כי אצל ילדים עם נכות התפתחותית (DD), ובייחוד אצל ילדים אוטיסטים, רואים דפוס לא מסונכרן של אלקטרו-אנצפלוגרם, המעיד על רמות עוררות גבוהות. חוסר הסנכרון יוחס לגרייה סביבתית מוגברת (Edelson et al., 1999).

הסביבה הפיזית וגירויים חושיים

הסביבה בכיתה, במרכול, בבית חולים או אפילו בבית, מתאפיינת פעמים רבות ברעשים קולניים פתאומיים (דלת נטרקת, קול רם של מורה, מערכת כריזה הפולטת לפתע הודעה), על רקע של תמונות וקירות צבעוניים (צבעים ודוגמאות מנוגדים על הקירות או בלבוש המורה), נורות פלורסצנט מהבהבות, ריחות לא מוכרים (בשמים חריפים או תבשילים

מסוימים), וכן מגע פתאומי (של אדם העובר בסביבה) ומגע פולשני (כשילדי הגן או הכיתה יושבים צמוד מדי בזמן ה'ריכוז'). כמעט לכל האנשים האוטיסטים יש רגישות גבוהה לרעשים: 'אני בהלם מרעשים רגילים בסביבה, זה מכאיב לי. בשבילי, המון קולות זה כמו להסתכל ישר לתוך השמש' (Grandin & Johnson, 2005). השילוב של סביבה רגילה (שאינה מותאמת לצורכי אנשים עם הפרעת וויסות חושי) עם השוני הפיזיולוגי הנתון של אדם עם קשיי התפתחות, גורם אפוא לכך שחויית המפגש עם הסביבה הפיזית של אדם כזה עלולה להיות שלילית מאוד ולפיכך מעורר המפגש סלידה וכמובן אינו מאפשר. להלן עקרונות והנחיות להנגשת מבנים לילדים עם מוגבלות קוגניטיבית:

א. תכנון בתי ספר

כאשר מתכננים מרכז חינוך, יש להביא בחשבון את העקרונות האלה (ראו נספח מס' 1, תיאור בית ספר שתוכנן על פי עקרונות אלה):

אסתטיקה

על הבניין להיות בעל חזות אסתטית.

בטיחות

רמת הבטיחות צריכה להיות גבוהה מאוד. למשל:

פינות מעוגלות. הפינות של כל הקירות והריהוט צריכות להיות קהות ומעוגלות כדי למנוע פגיעה בילדים.

נקודות חשמל. יש למקם את נקודות החשמל בגובה 1.80 מ', בתוך קופסאות סגורות המקשות על הילדים את פתיחתן.

חלונות. על כל החלונות להיות בעלי שמשות זכוכית משוריינת, או מצופים יריעות פלסטיק להגבלת הריסוק במקרה של שבירה.

חימום מים. יש להתקין תרמוסטט המגביל את טמפרטורת המים כדי למנוע כוויות.

מערכת האינטרקום

יש להתקין מערכת אינטרקום שתקשר כל אחת מהכיתות עם משרדי ההנהלה או עם איש התחזוקה.

תחזוקה נוחה

יש לבחור ריהוט וחיפויי רצפה עמידים בניקוי ונוחים לתחזוקה.

נגישות

על בית הספר להיבנות במפלס אחד, כולל גובה הכניסה ממגרש החניה וגובה היציאה לחצר, כולל נגישות לכיסאות גלגלים.

ארגונומיה

יש לתכנן את הריהוט הנוח ביותר עבור צוות המטפלים, כדי למנוע מהם עומס פיזי מיותר. למשל, רצוי שמשטח ההחתלה יצויד במערכת פנאומטית להגבהה והנמכה.

הסתכלות

חלונות עם שמשה חד-כיוונית יאפשרו לסטודנטים ולמבקרים לצפות בכיתות מבלי להפריע לילדים או לאנשי המקצוע. **הערה:** שמשה חד-כיוונית פועלת רק כאשר המקום שממנו צופים חשוך יותר מהחלל שבו מביטים. למשל, אם מביטים ממעבר המוביל לכיתה, והמעבר והכיתה מוארים במידה שווה, האנשים משני צדי השמשה יראו באותה מידה. על החלון להיות נמוך, ולאפשר לאנשים הישובים בכיסא גלגלים להסתכל אל תוך החדר. הגובה המומלץ מהרצפה הוא כמטר אחד.

פרטיות וצניעות

יש לבנות שירותים נפרדים לבנים ולבנות.

ב. עיצוב סביבתי

הילדים מבלי את עיקר זמנם בבית הספר, ולכן לסביבת בית הספר השפעה עצומה על בריאותם ועל המוטיווציה שלהם. להלן פירוט הנושאים העולים מתפיסתנו את השפעת הסביבה על העוררות ועל הקשב:

צבעים

צבעים ראשוניים, מאירים, אידאליים לאזורים המיועדים למשחק, אבל עלולים להוות גריית יתר או עוררות יתר אצל ילדים פעילים (Brown, 1998). מוטב לצבוע את הכיתה בגוון ניטרלי או בצבעי פסטל, כדי למתן את מידת הגרייה שהילדים נחשפים אליה לאורך שעות היום. צבע ירוק הוא צבע מרגיע, ואילו אדום או צהוב הם צבעים מעוררים, ועלולים לשבש את כושר הריכוז של הילדים (Chiazzari, 1998). לבן, כסף וזהב הם צבעים זוהרים ועלולים לסנוור.

לחלק מהילדים עלולה להיות רגישות יתר לגירויים חזותיים ויש להתחשב בהם. לכן כדאי לצבוע את קירות בית הספר בצבעי בז'־אפרסק,

ולהשתמש בצבעים חזקים יותר רק בנגיעות קטנות (כגון וילונות, ריפוד כיסאות ופריטי ריהוט).

כאשר מתכננים צבעים עבור ילדים הלוקים בראייה חלקית, יש להוסיף ניגודי צבעים כאמצעי לזיהוי מקומות מסוימים. כדי למנוע עומס יתר חזותי, יש לאחסן את מרבית המשחקים והצעצועים בארונות סגורים, נגישים לילדים. הצוות צריך לעשות מאמץ לקשט את הכיתות רק במידה הדרושה ולהימנע מגודש על הקירות. יש להקצות שטחים מיוחדים בקירות לשם כך ולתחום אותם.

תאורה

במחקר שערכו שפירא, רוט, מרכוס וגלעדי (Shapiro et al., 2001) עלתה חשיבות התאורה לתחושת הרווחה של ילדים בבית הספר. תאורה לא ישירה מועילה לטווח קצר – היא מפחיתה התנהגויות בלתי מסתגלות ומביאה לשיפור ניכר בהתנהגות. על פי אותו מחקר, ייתכן שתאורת פלורסצנט ישירה, שיש בה הבהוב, משפיעה לרעה על הילדים.

כאשר מתכננים בית ספר, התאורה צריכה להיות טבעית ככל האפשר (כלומר יש צורך בחלונות גדולים). ניתן לצפות להשפעה חיובית ברורה מהתקנת תאורת פלורסצנט עקיפה ובאיכות טובה יותר מזו של נורות הפלורסצנט הפשוטות (של 50Hz).

צורה

על פי לזנבי (Lazenby, 1998), במודע ושלא במודע, אנו מגיבים לצורות הסובבות אותנו ללא הרף. להערכתה, בניינים מפוזרים שצורתם חריגה מולידים חוסר ריכוז והתנהגות חריגה ואילו סביבה הרמונית עוזרת לאנשים להרגיש חיוניות, בריאות ואיזון. בראון (Brown, 1998) ממליץ לבנות כיתות מרובעות או מלבניות ולהימנע מצורות לא סימטריות. על הקירות להיות מאונכים לרצפה (לא בשום זווית אחרת), ועל החלונות להיות מרובעים או מלבניים (ולא עגולים או משולשים, למשל).

קולות

רעש גורם ללחץ (Chiazzari, 1998) והשפעתו עלולה להיות מצטברת, בייחוד אצל אנשים עם עיוותים חושיים. אצל אנשים מסוימים רעש עלול להיות בלתי נסבל. מקורות הרעש יכולים להיות משני סוגים: גורם אנושי (קול), מערכות כריזה, טלפונים או אזעקות, ורעשים הבוקעים ממשטחים סביבתיים כגון רצפות, קירות ותקרות. רוב המשטחים הקשים מחזירים

רעשים ולא קולטים רעשים ופוגעים באקוסטיקה. משטחים מחזירי קול גורמים לכך שהרעש יתפשט למרחקים וישפיע על אנשים המפוזרים על פני שטחים נרחבים. משטחים מחזירי קול עלולים לגרום להד וזמן התהודה עלול להיות ממושך (Ulrich, Simons & Miles, 2003).

התערבויות סביבתיות שיעילותן הוכחה במיוחד לצורך הפחתת רעש וליצירת אקוסטיקה הקולטת רעשים הן: תכנון בסיסי של תקרה - יש תקרות שמוליכות רעש וגורמות לו להישמע חזק יותר, בעוד תקרות אחרות מסייעות להפחתת רעשים; התקנת אריחי תקרה קולטי רעש עם תפוקה גבוהה; מניעה או הפחתה של מקורות רעש (כגון התקנת מערכות כריזה שקטות, שיפור מקום הטלפונים, דיבור בקול נמוך). ככלל, מחקרים שעסקו בהפחתת מידת הרעש מורים כי התערבויות סביבתיות או תכנוניות יעילות יותר מהתערבויות ארגוניות, כגון הסברה בקרב ציבור העובדים (Walder et al., 2000).

נוסף על מאפיינים אקוסטיים של הבניין, מומלץ שצמוד לכל כיתה בבית הספר יהיה חדר קטן ושקט להוראה פרטנית. חדר כזה מאפשר התאמה מלאה לצרכיו של כל ילד וילד.

ריחות

חשוב מאוד לנסות להפחית ריחות ככל האפשר. יש להבטיח שצנרת הביוב בבתי השימוש תהיה באיכות טובה, כדי למנוע שאריות צואה במערכת הביוב.

טמפרטורה

גורם חשוב בתכנון הוא ויסות הטמפרטורה. נְנִיטָה לאוורור עלולה להרעיש ולהפריע לילדים רבים.

רצפה

צ'זרי (Chiazari, 1998) מעלה את האפשרות שחיפוי הרצפות בוויניל ובפלסטיק, חומרים הפולטים אדי כלוריד, מזיק לאיכות הסביבה. היא מציעה להשתמש בלינוליאום, שהוא מוצר טבעי, או באריחי אבן או קרמיקה. אלה חומרים ששחיקתם אטית, קל לנקותם, והם אינם סופגים ריחות.

אחסון

יש להשקיע מאמצים רבים ולהסביר לצוות עד כמה חשוב לא לצבור ולאגור חפצים מיותרים. אי־סדר יכול להפריע מאוד לילדים.

תכנון מגרש המשחקים

לילדים רבים החוויה של משחק במגרש משחקים בחוץ מובנת מאליה. זהו מקום של שמחה וצחוק, ביטוי עצמי וחקירה. הילדים משחקים בטבעיות והמתקנים שבמגרש מקדמים את התפתחותם ואת כישורי התקשורת שלהם. ואולם, יש ילדים המתקשים להשתתף בפעילות זו. חלקם עם מוגבלות פיזית, בלא יכולת להגיע אל המתקנים ואל סביבתם, ובלי יכולת להשתמש בהם. אחרים עם מוגבלות קוגניטיבית, וחסרה להם המוטיווציה להשתתף במשחק; ויש ילדים שראייתם לקויה והם מתקשים למצוא את דרכם אל מתקני המשחקים. לילדים עם רגישות יתר לקולות, חוויית המשחק בחוץ רועשת ועזה מדי, וילדים עם רגישות יתר למגע, בהימצאם במרחב פתוח, מרגישים שאינם מסוגלים לשלוט בסביבה, והדבר גורם להם מתח ועצבנות רבה. חשיפה של ילדים עם רגישות יתר חזותית לשלל צבעים ולתנועה רבה, מכבידה ומאיימת עליהם.

יהיו הילדים אשר יהיו, עם יכולות או מוגבלויות, הם ילדים, והם ראויים לשחק עם ילדים אחרים בסביבה בטוחה, מעוררת מוטיווציה ומותאמת לצורכיהם (ראו נספח 2, תיאור מגרש המשחקים המתוכנן על פי עקרונות אלה).

עקרונות התכנון

העקרונות שיש להביא בחשבון כאשר מתכננים מגרש משחקים ציבורי נגיש לילדים עם יכולות משתנות הם: בטיחות ויציבות, נגישות ועצמאות, עמידות ותחזוקה נוחה, אסתטיקה ועמידות בפני ונדליזם, תקשורת חברתית וגרייה חושית.

בטיחות ויציבות

יש לתכנן את המתקנים ואת פרישתם במגרש על פי תקני הבטיחות המחמירים ביותר.

התמצאות במרחב

כדי להבטיח בטיחות ויציבות, חשוב לספק 'מערכת תנועה' המקלה על ההתמצאות. הילדים צריכים לפתח תחושה של בטיחות וביטחון בסביבתם. מדובר במציאת דרכים וקשרים בין המתקנים במגרש (גם לילדים שראייתם לקויה). מערכת תנועה 'פשוטה' היא גורם חיוני. תכנית כוללת כזאת יוצרת מרחב שבו ניתן לעבור בין המתקנים המוכרים בדרך

קבועה ומוכרת. אחד הפתרונות הוא למקם את מתקני המוטוריקה הגסה בעיגול, מעין שעון מדומה, כך שכל אחד מהמתקנים ניצב ב'שעה' אחרת. כל 'שעה' צבועה בצבע אחר, והצבעים מרמזים לילדים בעלי לקות הראייה את המקום במרחב.

שלמות התכנון וממדי המרחב

גודלו של מרחב הופך אותו לאינטימי, מעיק, נוח וכו'. כדי להעניק לילדים תחושה של ביטחון ושייכות, יש לדאוג שיהיו חללים במגוון גדלים, כגון פינות מחבוא ונקיקים צרים לעומת אזורים פתוחים ונרחבים.

נגישות ועצמאות

חויית הנגישות בחוץ מורכבת מממד פסיכולוגי ופיזי כאחד: נגישות פיזית מתייחסת למרחקים, זוויות השיפוע, ספסלים, חיפויי קרקע, מפתנים ואבני שפה. נגישות פסיכולוגית היא הידיעה שקיימת סביבת חוץ שניתן להשתמש בה, ושבזכות מאפייניה, היא מהווה מוקד משיכה בעבור המשתמשים.

צריכה להיות גישה נוחה אל המתקנים במגרש המשחקים, הן פיזית הן חזותית, כדי שאפשר יהיה לראות מה קורה ולהצטרף בקלות. על השבילים להיות רחבים במידה המאפשרת לשני כיסאות גלגלים לנוע בהם בו־זמנית.

אחוזי השיפוע יהיו עד 8%, כדי לאפשר תנועה נוחה. על גובה מעקות היד להיות 90 ס"מ, כדי לאפשר לילדים בכל הגבהים אחיזה בטוחה.

יש לבנות שבילים מחופי עץ מעץ מאיכות מעולה, עץ שטופל, שלא יתעקם בתנאי מזג האוויר. פסי העץ צריכים להיות צמודים והדוקים. על השבילים להיות מתוחמים באבני שפה ברורות ממגוון חומרים, להבטיח שהילדים 'יחוש' את שולי השבילים.

הספסלים יהיו בלא משענות יד, כדי שאנשים היושבים בכיסאות גלגלים יוכלו להצטרף משני צדי הספסל.

יש לבנות כבשים במקומות הנחוצים, כדי שהילדים יוכלו להגיע אל המגלשה המותאמת לצורכיהם.

המגלשות יהיו באורך מספיק לאפשר למשתמשים 'להרגיש' את התנועה. יש להגביל את התלילות במגלשות המיועדות בין היתר לשימושם של ילדים עם קשיים מוטוריים.

מגלשה לילדים היושבים בכיסאות גלגלים תצויד במושב לצורך העברתם מכיסא הגלגלים (הגודל המומלץ הוא 30 ס"מ לגובה ו-40 ס"מ עומק). המושב המיועד להעברה ישמש מחסום ביטחון המונע מכיסאות הגלגלים להתקרב למגלשה יתר על המידה.

כלי נגינה (מתקנים מנגינים) הם מקור לא אכזב לשמחה. יש לבחור אותם על פי מידת נגישותם.

פעילויות הכרוכות במוטוריקה גסה ימוקמו על ריצוף גומי. גובה הריצוף תלוי ב'גובה הנפילה', על פי הגדרות היצרנים.

יש למקם במגרש המשחקים שירותים נגישים ונפרדים לבנים ולבנות, כולל משטח החתלה.

יש לדאוג לנגישות מתקני מי השתייה.

עמידות ותחזוקה נוחה

המתקנים יהיו עמידים וקלים לניקוי ולתחזוקה, וייבחרו על פי אמות מידה אלה.

אסתטיקה ועמידות בפני ונדליזם

המתקנים צריכים להיות נאים ומושכים את כלל הילדים, אך בד בבד עליהם להיות עמידים בפני ונדליזם. לכן יש לבחור במתקנים חזקים ועמידים במיוחד.

תקשורת חברתית

ילדים מקיימים ביניהם תקשורת תוך כדי משחק. מומלץ לבחור מתקנים המקרבים בין הילדים ומסייעים להם לקיים קשרי גומלין. למשל, במקום נדנדות עם מושב יחיד יש להציב נדנדות במגוון גדלים המיועדות לכמה ילדים המתנדנדים בעת בעונה אחת.

אתגרים במגוון דרגות קושי

מבחר גדול מאפשר לילדים עם יכולות משתנות למצוא את הפעילות המתאימה ביותר לכל אחד מהם. למשל, יש ילדים החוששים להתנדנד מעלה-מטה, ומעדיפים נדנדה עם תנועה קווית.

אזורים לפריקת רגשות

ילדים זקוקים לפעילויות המאפשרות להם להתבטא ולפרוק רגשות. אפשר לבנות אמפיתיאטרון קטן לשיחות בקבוצה, או 'קיר הרגשות'.

גרייה חושית

גירויים חזותיים

את הצבעים יש לבחור בקפידה. עמודים יש לצבוע בצבעים ניטרליים, וצבעים מאירים מיועדים לצביעת המתקנים. יש להביא בחשבון את הטבע. לכן, אזורים מסוימים צריכים להיות בצבע אחיד, למשל כל הגגונים בכחול וכל העמודים באפור או ירוק, בכל שטח מגרש המשחקים. עמודים הצבועים בצבע טבעי, מתמזגים עם הנוף, ומבליטים את המתקנים.

גירוי חוש המישוש

יש לוודא שהמשטחים במגרש המשחקים במגוון מרקמים. כך יסופקו גירויים לקידום ההתפתחות התפיסתית.

גירוי חוש השמיעה

אף על פי שמגרש המשחקים הוא מטבעו מקום שנשמעים בו קולות רבים ורמים, חשוב לצמצם גירויי שמע שאינם רלוונטיים. למשל, כדאי לפזר מתקנים מנגנים ולא לרכזם, למנוע קופוניה. רצוי שלמתקנים המנגנים יהיו טונים נמוכים ולא גבוהים, העלולים להפריע לילדים. לילדים עם שתל קוקליארי אסור לטפס על מתקנים המייצרים חשמל סטטי.

סיכום

במאמר זה נעשה ניסיון להציע תפישה שמתייחסת להנגשת הסביבה כגישה חיונית בעבור כולם ולא בעבור אנשים עם צרכים מיוחדים, ואנשים עם מוגבלות קוגניטיבית או פיגור בפרט. הגישה מציעה לארגן את הסביבה בצורה המאפשרת ומעודדת התנהגות ולמידה מסתגלת על בסיס מתן אקלים המאזן את המערכת החושית של הנמצא בסביבה זו על כל היבטיה. ההתייחסות לאנשים עם פיגור שכלי או מוגבלויות קוגניטיביות אחרות מחייבת הבנה של המרכיבים המאפשרים ויסות חושי בראש וראשונה, ורק אחר כך דרישות להתנהגות מותאמת והולמת.

נספח מס' 1

תכנון מבנה בית הספר ומגרש המשחקים נמשך כמה שנים והיה פרויקט משותף של צוות המורכב מבעלי מקצועות אלה:

1. מתכננים (אדריכלים ומהנדסים בפרויקט הבנייה) ואדריכלי נוף, קבלנים ומהנדסים (בפרויקט מגרש המשחקים).
2. אנשי מקצוע בתחום הבריאות והחינוך. בראש צוות מקצועות הבריאות עמדה מרפאה בעיסוק. שאר חברי הצוות היו פיזיותרפיסטים, מרפאה בדיבור ואנשי חינוך.
3. עובדים סוציאליים קהילתיים.
4. נציגי הקהילה עצמה: הורים לילדים עם צרכים מיוחדים, צעירים ומבוגרים עם צרכים מיוחדים.
5. ארגונים המשרתים אוכלוסיות מיוחדות: עם מגבלות בראייה, בשמיעה, בתנועה וביכולת הקוגניטיבית, ומומחים לענייני נגישות.
6. נציגי המוסד לביטוח לאומי.

קבוצת חשיבה בין-תחומית (Think Tank) זו הולידה תכנית פעולה המשלבת את צורכי הקהילה עם רעיונות אנשי המקצוע.

פיתוח ההנחיות לתכנון

איסוף המידע הוביל לפיתוח עקרונות תכנון ואלה התקבלו על דעת השותפים הרבים בפרויקט. עקרונות אלה היו למסד שעליו התבסס תכנון בית הספר ומגרש המשחקים ובחירת המתקנים והציוד.

להלן כמה פרטים מתיאור בית הספר שהובאו בחשבון בבניית המרכז החינוכי החדש ב'בית איזי שפירא' ברעננה בשנת 2003:

בית הספר נועד להכיל 40 ילדים עם פיגור שכלי בינוני עד חמור ומוגבלויות אחרות, בקבוצת הגיל 4-12. הוא בנוי על שטח של 700 מ"ר וכולל אגף כיתות, אגף טיפולים ואגף מנהלה. באגף הכיתות יש חמש כיתות, כל אחת בגודל 70 מ"ר לערך, הבנויות סביב אזור התכנסות מרכזי, 'לב' בית הספר, ובו מתקיימות הפעילויות החברתיות. שם גם נמצאת הכניסה לבית הספר. הכניסה ממגרש החניה מקורה, להגן על הילדים בכל מזג אוויר. לפני הכניסה לבניין יש ארון גדול וסגור, המיועד לאחסון כל מושבי המכוניות וציוד דומה במשך יום הלימודים. כל כיתה נחשבת בית וכוללת שטח גדול ופתוח עם כמה מחיצות (בגובה 1.2 מ'). בכיתת הבית מטבחון, מחסן סגור (בגודל 4 מ"ר), וחדר קטן לעבודה פרטנית (4 מ"ר).

ניתן לצפות בפעילות המתקיימת בכיתה באמצעות שמשות גדולות, חד־כיווניות, כאשר נמצאים ב'לב' בית הספר, או מתוך חדר הסתכלות (גודלו 4 מ"ר). בין כל שתי כיתות יש שירותים נפרדים לבנים ולבנות. לכל כיתה יש יציאה אל החצר ובה מגרש המשחקים. יש שני מגרשי משחקים, כל אחד מהם מותאם לקבוצות גיל אחרות. חשוב לציין שמגרשי המשחקים נגישים לכיסאות גלגלים, וכי ניתן להגיע אליהם בדרך חלופית, ולא מן הכיתה, כדי שמבקרים הבאים לראות את מגרשי המשחקים לא יפריעו לפעילות בכיתות. באגף הטיפולים של בית הספר יש חדר לריפוי בעיסוק ופיזיותרפיה (40 מ"ר) ובו חדר גדול וחדר קטן לטיפולים פרטניים; חדר לריפוי בדיבור (12 מ"ר); חדר מוזיקה שהוא גם ממ"ד; חדר לטיפול באמנות (20 מ"ר); חדר לטיפול הוליסטי (15 מ"ר). באגף המנהלה של בית הספר נמצא חדר המנהלת (11 מ"ר) ומשני צדיו המזכירות (9 מ"ר), חדר העובדת הסוציאלית (11 מ"ר), וחדר מורים (22 מ"ר).

נספח מס' 2

תיאור מגרש המשחקים

בית איזי שפירא, עיריית רעננה והקרן הקיימת לישראל חברו יחד להקים מגרש משחקים לכלל הילדים. המגרש משתרע על פני 9 דונם בתוך פארק עירוני ששטחו הכולל 200 דונם ובו עצים, אגם מלאכותי, פינת חי, מסעדה ואמפיתיאטרון שאינו מקורה.

מגרש המשחקים מיועד לילדים בני 4-12 ומחולק לאזורים האלה:

שעון ההתמצאות

אזור המשחקים המרכזי של המגרש הוא 'השעון' והוא מחולק לאזורי פעילות, הנבדלים זה מזה באופן שמקל על ילדים עם צרכים מיוחדים את ההתמצאות במרחב. שלטים בשפת הסימנים עוזרים לילדים עם קשיים בתקשורת למצוא את דרכם. ב'שעון' יש לרשות הילדים סחרחרות, נדנדות, מגלשות, מנהרות, קורות להתעמלות וכבשים.

צלילי המוזיקה

אחד האזורים הנפלאים בפארק הוא אזור 'צלילי המוזיקה'. באזור זה מגוון מתקנים מנגנים במגוון גדלים. מעקות נמוכים מספקים תמיכה לילדים עם קשיי ניידות ולילדים בכיסאות גלגלים. הילדים יכולים להתנסות במבחר כלים רוטטים ובכלים המפיקים מגוון צלילים וקולות.

מסע הקסמים

אזור זה מושך אליו את ההרפתקנים שבחבורה. לאורך השבילים מזומנות לילד הפתעות רבות: קיר צבעוני, חפצים וחומרים שאפשר לגעת בהם, קיר מישוש ודרך ללא מוצא, שממנה יחזרו על עקבותיהם. השבילים נגישים לכיסאות גלגלים, כמובן. המסע מפתה ומבדר, וההפתעות שמתגלות לילד במהלכו משעשעות ומלמדות.

מים מים בששון

במרכז הפארק מפל מים מלאכותי והמים מבעבעים ומתפתלים בין השבילים והעצים. ילדים עם ראייה לקויה נהנים לנחש את מיקום על פי קול המים לאורך תוואי הזרימה שלהם.

רשימת המקורות

גרנדין, ט' (2005). **השפה הסודית של בעלי החיים** (תרגום מאנגלית מרים שפס). אריה ניר הוצאה לאור.

להב, י"ד (2005), [מפגש אישי]

ווינדזור, א', פריגת, ד' ולוין, ב' (2003). **סידורי נגישות לאנשים עם מוגבלות בשטח ציבורי פתוח ובמרחב העירוני**. תל אביב: המכון למחקר ופיתוח מוסדות חינוך ורווחה.

פריגת, ד' ופלדמן, נ' (1999). **סידורי נגישות לאנשים עם מוגבלות בשטח ציבורי פתוח ובמרחב העירוני**. תל אביב: המכון למחקר ופיתוח מוסדות חינוך ורווחה.

AAMR: American Association on Mental Retardation, (2002).

Abend, A.C. (2001). *Planning and designing for students with disabilities*. Washington DC: National clearinghouse for educational facilities.

Aron, E.N. (1996). *The highly sensitive person: How to thrive when the world overwhelms you*. Broadway: New-York.

- Berkson, G. (1981). Social ecology of supervised communal facilities for mentally disabilities adults: Residence as a predictor of social and work adjustment. *American Journal of Mental Deficiency*, 86: 39-42.
- Brown, S. (1998). *Practical Feng Shui*. London: Ward Lock.
- Bundy, A.C., Lane, S.J. & Murray, E.A. (2002). *Sensory integration theory and practice*, (2nd ed.), pp. 101-123. Philadelphia, PA.: F.A. Davis.
- Chiazari, S. (1998). *The healing home*. New Zealand: Random House.
- Conroy, J.W. (1996). The small ICF/ mental retardation program: dimensions of quality and cost. *Mental Retardation*, 34: 132-136.
- Csikszentmihalyi, M. & Rochberg- Halton, E. (1981). *The meaning of things*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Dodge, A & Colker, M. (1996). *Young exceptional children*, 3,(2): 11-18.
- Dunn, W. (1999) *Sensory profile :User's manual*. The Psychological Corporation.
- Edelson, S.M., Edelson, G.M., Kerr, C.R. & Grandin, T. (1999). Behavioral and physiological effects of deep pressure on children with autism: A pilot study evaluating the efficacy of Grandin's hug machine. *The American Journal of Occupational Therapy*, 53(2): 145-152.
- Felce, D., de Kock, U. & Repp, A.C. (1986). An eco-behavioral analysis of small community based Houses and traditional large hospitals for severely and profoundly mentally handicapped adults. *Applied Research in mental retardation*, 7: 393-408.
- Grandin, T. (1996). *Thinking in pictures*. New-York: Random House, Inc.

- Grandin, T. & Johnson, C. (2005). *Animals in translation*. USA: Scribner.
- Heller, T., Miller, A.B. & Factor, A (1998). Environmental characteristics of nursing homes and community: Based settings, and the well being of adults with intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 42(3): 418-428.
- Heller, T., Miller, A.B. & Hsieh, K (2002). Eight year follow up-of the impact of environmental characteristics on well-being of adults with developmental disabilities. *Mental Retardation*, 40(5): 366-378.
- Hutt, S.J., Hutt, C., Lee, D. & Ounsted, C. (1965). A behavioral and electroencephalographic study of autistic children. *Journal of Psychiatric Research*, 3: 181-197.
- Kielhofner, G. (2002). *Model of human occupation: Theory and application*. Baltimore: Lippincott Williams & Wilkins.
- Kimball, J.G. (1993). Sensory integrative frame of reference. In: P. Kramer & J. Hinojosa (Eds.), *Frames of reference for pediatric occupational therapy*. Baltimore: Williams & Wilkins.
- Lane, S. L. (2002). Sensory modulation. In: A.C. Bundy, S.J. Lane & E.A. Murray (Eds.), *Sensory integration theory and practice*, (2nd ed.), pp. 101-123. Philadelphia, PA.: F.A. Davis.
- Lawry, J., Danko, D. & Strain, P. (2000). Examining the role of classroom environment in the prevention of problem behaviors. *Young exceptional children*, 3(2): 11-18.
- Lawton, M.P. (1983). Environment and other detriments of well-being in older people. *Gerontologist*, 23: 349-357.
- Lazenby, G. (1998). *The Feng Shui house book*. London: Conran Octopus Ltd.

- Luckasson, R., Borthwick-Duffy, S., Buntix, W.H.E., Coulter, D.L., Craig, E.M., Reeve, A., Schalock, R.L., Snell, M.E., Spitalnick, D.M., Spreat, S. & Tass'e, M.J. (2002). *Metal retardation: Definition, classification, and system support* (10th ed.) Washington D.C: American Association on Mental Retardation.
- Miller, L.J., McIntosh, D.N., McGrath, J., Shyu, V., Lampe, M., Taylor, A.K., Tassone, F., Neitzel, K., Stackhouse, T. & Hagerman R. (1999). Electrodermal responses to sensory stimuli in individuals with Fragile X syndrome: A preliminary report. *American Journal of American Genetics*, 83: 268-279.
- Miller, L.J., Reisman, J.E., McIntosh, D.N. & Simon, J. (2001). An ecological model of sensory modulation: Performance of children with Fragile X syndrome, autistic disorder, attention-deficit/hyperactivity disorder, and sensory modulation dysfunction. In: S.S. Roley, E.I. Blanche & R.C. Schaaf (Eds.), *Understanding the nature of sensory integration with diverse populations*, pp.57-85. USA: Therapy Skill Builders.
- Platt, L.D., Kamphaus, R.W., Cole, R.W. & Smith, C.L. (1991). Relationship between adaptive behavior and intelligence: Additional evidence. *Psychological Reports*, 68: 139-145.
- Schweitzer, M., Gilpin, L. & Frampton, S. (2004). Healing spaces: Elements of environmental design that make an impact on health. *Journal of Alternative and Complimentary Medicine*, 10: 71-83.
- Shapiro, M., Parush, S., Green, M. & Roth, D. (1997). The efficacy of the 'SNOEZELEN' in the management of children who exhibit maladaptive Behaviors. *The British Journal of Developmental Disabilities*, 43(2), 140-153.
- Shapiro, M., Roth, D., Marcus, A. & Giladi, G. (2001). The effect of legating as the behaviors of children who are developmentally disabled. *The Journal of International Special Needs Education*, 4: 19-23.

- Sharpton, W.R. & West, M.D. (1992). Profound and severe retardation. In: P.J. McLaughlin & P. Wehman (Eds.), *Developmental disabilities: A handbook for best practices* Stoneham, MA: Butterworth-Heinemann.
- Stancliffe R.J. (1997). Community living-unit size, staff presence and residents' choice-making. *Mental Retardation* 3: 156-169.
- Thompson, T., Robinson, J., Dietrich, M., Farris, M. & Sinclair, V. (1996). Architectural features and perceptions of community residences for people with mental retardation. *American Journal of Mental Retardation*, 101(3): 292-313.
- Ulrich, R.S., Simons, R.F. & Miles, M.A. (2003). Effects of environmental simulations and television on blood donor stress. *Journal of Architectural and Planning Research*, 20(1): 38-47.
- Walder, B., Francioli, D., Meyer, J.J., Lancon, M. & Romand, J.A. (2000). Effects of guidelines implementation in a surgical intensive care unit to control nighttime light and noise levels. *Critical Care Medicine*, 28(7): 2242-2247.

הנגשת ההשכלה הגבוהה לסטודנטים חירשים וכבדי שמיעה

אורית זולברג

רקע ומבוא

בפרק זה יוצגו צרכיו הייחודיים של הסטודנט החירש/כבד השמיעה (להלן חוכ"ש) והדרכים המוצעות לסייע לו בדרכו האקדמית. לפי הערכות המקובלות בספרות המקצועית (וייזל, זנדברג, 2002), קרוב ל-10% מהאוכלוסייה הם בעלי ירידה בשמיעה במגוון דרגות (כולל ירידות קלות). אין רישום של מספר האנשים שחלה אצלם ירידה כלשהי ברמת השמיעה. נכון לשנת 2000, חיים בישראל יותר מחצי מיליון אנשים שלהם מגוון ירידות בשמיעה. מתוכם, גם האומדנים של מספר האנשים החירשים אינם מדויקים ותלויים בהגדרת הקבוצה. לפי אומדנים אלה יש אדם חירש אחד או שניים על כל 1,000 איש באוכלוסייה הכללית. במחקרים שנערכו בקרב אוכלוסיית החירשים נמצא כי 90% מהם נולדים להורים שומעים. עוד נמצא כי לרוב נישאים החירשים לדומים להם, ואילו רק 10% מהחירשים וכבדי השמיעה (בעלי ירידות גבוהות בשמיעה) נישאים לאנשים שומעים.

ככל שרמת ההשכלה גבוהה כך גדלים סיכוייו של אדם, ובייחוד של אדם בעל צרכים מיוחדים, לזכות בעצמאות כלכלית ולהשתלב בעולם התעסוקה ובחברה. נוסף על ההשפעה הישירה שיש לתעסוקה על רווחתו, היא יוצקת תוכן לחייו, משפרת את הרגשתו ואת מקומו בחברה, את תחושת השייכות שלו ואת יחס החברה כלפיו. חברה מתוקנת ומתקדמת מאפשרת לבעלי צרכים מיוחדים מידה רבה של אוטונומיה בפתרון בעיותיהם ובניהול חייהם. היא מעודדת אותם לרכוש השכלה גבוהה, ככלי להגדלת הסיכויים להשתלבות בחברה ולרכישת מקצוע. ב-30 השנים האחרונות התפתחה המודעות לצורכיהם הייחודיים של הסטודנטים החירשים וכבדי השמיעה בעולם המערבי - בארצות הברית, בארצות סקנדינביה ובאנגליה, ועמה עלתה רמת הנגשת השירותים הציבוריים, ובהם הנגשת הלימודים הגבוהים. גישה זו מנחה את המכון לקידום החירש בישראל (להלן 'המכון') שיזם ומפעיל מרכז תמיכה ארצי

לסטודנטים חירשים וכבדי שמיעה הלומדים בכל מוסדות ההשכלה הגבוהה/על-תיכונית בארץ.

כמעט שאין בספרות המקצועית התייחסות מעמיקה ויסודית לסטודנטים חוכ"ש בישראל. בהכללה ניתן לומר כי רמת האינטליגנציה של חוכ"ש שווה לזו של השומעים (Vernon, 1967), אך בממוצע הישגיהם בלימודים נמוכים מאלה של השומעים. מחקר שערכו וייזל וסלע (1992) על אודות אפיוני קהילת החירשים בישראל, הראה כי רק 7% מהם רוכשים השכלה גבוהה, לעומת 27% מן האוכלוסייה השומעת. זהו פער עצום. מאז לא נערך סקר בנושא, אך בזכות מתן שירותי ההנגשה והתמיכה של המוסד לביטוח לאומי ובזכות תמיכתו של המכון בסטודנטים, הפכה ההשכלה הגבוהה/על-תיכונית נגישה יותר, יחסית, לאוכלוסיית החוכ"ש, ומספר הסטודנטים הפונים למרכז התמיכה לסיוע בלימודים האקדמיים עולה משנה לשנה.

בשנת 1996 יזם המכון פרויקט ניסיוני להנגשת הלימודים להשכלה גבוהה ולשילוב טוב יותר של הסטודנטים בעולם האקדמי. בפרויקט השתתפו שישה סטודנטים בלבד ובעקבות הצלחתו החלו לפעול בשנת 1997 שירותי הנגשה במימון המוסד לביטוח לאומי לכל סטודנט המתקבל לתכנית שיקום במוסד לביטוח לאומי. כיום, שנת 2006, מספק המכון שירותים ומטפל ביותר מ-200 סטודנטים מדי שנה בשנה. הסטודנטים לומדים בכל מוסדות הלימוד בארץ ובמגוון המקצועות הקיים בקרב סטודנטים שומעים (למעט מקצועות המבוססים באופן מובהק על תקשורת מילולית, כמו שיווק, דוברות, תקשורת וכו'): מקצועות מתמטיים/טכניים דוגמת הנדסה, אדריכלות, צילום ומחשבים, מקצועות רפואה ופרא-רפואה, מידענות, מערכות מידע, מדעי המוח ומקצועות עיוניים - פסיכולוגיה, עבודה סוציאלית, חינוך והוראה, ממשל ודמוקרטיה, משפטים, ספרות, היסטוריה וכו'.

לפני הרחבת הדיון בהשכלה הגבוהה, חשוב לציין כי פגיעה בשמיעה היא פיזיולוגית וניתן לתארה מבחינה רפואית. אולם יש לליקוי השמיעה השפעות רבות על מהלך חייו של החוכ"ש גם בתחום הרגשי והחברתי. הפגיעה בשמיעה, סיבותיה והשפעתה שונות מאדם לאדם, והתמודדותו בחיים בכלל ובסביבה הלימודית בפרט תלויה בחוויות שצבר במהלך

חיוו. מידת ההשפעה של הפגיעה בשמיעה על חיי האדם תלויה במגוון גורמים. למשל:

- **גורמים אובייקטיביים (פיזיולוגיים)**, דוגמת גיל הפגיעה בשמיעה; הגיל שבו התגלתה הפגיעה; מידת הירידה בשמיעה; מיקום הפגיעה והסיבות לפגיעה.
- **גורמים סביבתיים**, למשל מידת הקשר של המשפחה עם הילד ומידת קבלתה את הילד; מידת התמיכה בילד וההשקעה החינוכית בו; אופן התקשורת במשפחה ושל הילד; מועד רכישת השפה; הסביבה החינוכית שבה למד ורמת לימודיו (סוג בית הספר - שילוב אינדיבידואלי או חינוך מיוחד); מידת השתלבותו בסביבה החברתית: החוויות שצבר בסביבת הילדים בקבוצת השווים לו, היינו הילדים החוכ"ש; חוויות שצבר במגע וקשר עם הסביבה הכללית - 'העולם השומע' ומידת קבלתו בסביבה זו.

השכלה יסודית ועל-יסודית

בשל נסיבות אובייקטיביות המשפיעות על ההתפתחות, הילדים החוכ"ש שונים מחבריהם השומעים בתפיסה החושית, בעושר התנסויותיהם וגיווןן, בחשיבה הסמלית, בכמות קשרי הגומלין עם אנשים אחרים ואיכותם ועוד. ההשפעה החזקה והגלויה של הירידה בשמיעה בהקשר הלימודי קשורה להתפתחות השפה המאפשרת רכישת ידע ומונחים ושימוש בהם. התפתחות השפה של ילדים חוכ"ש שונה מזו של ילדים שומעים, בשל הקושי ברכישת השפה המדוברת, הנגרם הן בשל השוני בהתפתחותם בסביבה המשפחתית הן בשל הסביבה החינוכית, הרחוקה מלהתאים לצורכיהם.

ככלל ניתן לומר כי ירידה ברמת השמיעה המולדת או המתהווה בשנים הראשונות לחיים, משפיעה על תהליכי רכישת השפה והדיבור. ילד שומע מסתמך בעיקר על השמיעה לצורך רכישת שפה ואילו ילד לקוי שמיעה זקוק לתהליכי התערבות והגברה. לירידות בשמיעה יש השפעה על התפתחות השפה והן משפיעות על כל מימדי השפה: הבנה והבעה, דקדוק ויכולת הגייה. לכל אלה השפעה על יכולת השיח שלו, ועל השימוש באוצר המילים, במבנים תחביריים ומורפולוגיים ובהתאמתם למצבים תקשורתיים. המחקרים מלמדים כי תלמידים חירשים אינם מודעים

לעתים קרובות לעובדה שלמילה יש יותר מפירוש אחד, ויש להם חסך במילים נרדפות. בנוסף, התופעות הנובעות מצמצום השפה המילולית הן קושי בהבנת מילים ממשלבים גבוהים יותר ומילים שאינן רווחות בחיי היום יום, וקושי בהבנת שפה ציורית הכוללת מצמידים, ניבים, מטאפורות ופתגמים. (וייזל, זנדברג, 2002).

להלן התפלגות מספר התלמידים החוכ"ש בשנת הלימודים תש"ס על פי נתוני משרד החינוך (שם):

- בגני הילדים המיוחדים והמשולבים: 344 תלמידים
- בשילוב האישי בגנים: 85
- בבתי הספר היסודיים ובחטיבת הביניים בכתות מיוחדות: 450
- בבתי הספר היסודיים ובחטיבת הביניים בשילוב האישי: 1,387
- בבתי ספר לחירשים: 350
- בבתי ספר תיכוניים: 520

סה"כ: 3,136 תלמידים חירשים וכבדי שמיעה.

סטודנטים חוכ"ש – מכשולים ופתרונות

סטודנט חוכ"ש מתמודד עם קשת רחבה של קשיים לפני לימודיו האקדמיים ובמהלכם. הקשיים נחלקים לשלושה תחומים: תחום לימודי-אקדמי, תחום רגשי ותחום חברתי-תרבותי. בפרק זה יפורטו הקשיים האופייניים שאתם מתמודד הסטודנט החוכ"ש. חשוב לציין כי כל סטודנט מתמודד אחרת, תלוי כאמור במגוון תנאים, סביבתיים ואובייקטיביים (פיזיולוגיים).

טרום לימודים

לסטודנט החוכ"ש המגיע לעולם האקדמי יש חסכים ופערים מצטברים במידע ובשפה. עוד לפני כניסתו לעולם האקדמי הוא נדרש, כחברו השומע, לעמוד במבחנים הפסיכומטריים. אולם המבחנים אינם מותאמים לעולמו התרבותי והשפתי (וההתאמות המוצעות אינן מספיקות). בעיה קשה במיוחד היא ההתמודדות עם משימת האנגלית שבמבחנים והיותה תנאי קבלה ללימודים בציון סף שקבעו האוניברסיטאות. התמודדות עם שפה זרה בלא יכולת לשמוע אותה היא משימה בלתי אפשרית כמעט, וההישגים של רוב הסטודנטים החוכ"ש בתחום זה נמוכים. למרות זאת, במקרים רבים חוכ"ש בעלי פוטנציאל לימודי אינם מתקבלים לתחום

שהם מעוניינים ללמוד, בשל ציון נמוך באנגלית (הפוגע בממוצע הכללי של הציון במבחן הפסיכומטרי).

נוסף על כל אלה, הסטודנט החוכ"ש מדווח כי חסרים לו הכנה ומידע על העולם האקדמי, והוא נכנס לתוכו בלא תיאום ציפיות הולם, ובלא מידע נגיש על תנאי הקבלה ועל מהלך הלימודים.

מהלך הלימודים

לבד מהמאמצים שמשקיע הסטודנט החוכ"ש בלימודיו, עליו להשקיע, יותר משמשקיע חברו השומע, זמן ואנרגיה רבים בהתמודדותו עם קשייו האובייקטיביים.

הלימודים במוסדות הלימוד האקדמיים מתבססים ברובם על הערוץ השמיעתי, ואילו הסטודנט החוכ"ש אינו יכול להתבסס על ערוץ זה. כדי לסייע לו 'לעקוף' את הלקות בשמיעה ולהתמודד טוב יותר עם הקשיים, יזם המכון תכנית הנגשה, שהוטמעה במוסד לביטוח לאומי לרווחת הזכאים לתכנית שיקום מטעמו. המכון גם מלווה את הסטודנט בתדירות במהלך הלימודים, מספק מידע, ייעוץ וסינגור, מתאים תכנית סיוע לכל סטודנט, נמצא בקשר עם מוסדות הלימוד לצורך העלאת המודעות לצורכי הסטודנט וכן נמצא בקשר עם המוסד לביטוח לאומי, אגף השיקום.

שירותי ההנגשה העומדים לרשות הסטודנט החוכ"ש וחסרונותיהם

תכנית ההנגשה מותאמת אישית והיא מציעה שירותי תרגום סימולטניים לשפת הסימנים, שירותי תמלול ממחושב, תמלול ידני, שקלוט ואביזרי עזר טכנולוגיים כמו מחשב נייד ומכשיר הגברה FM. יש לציין כי בארצות מתקדמות דוגמת ארצות הברית, אנגליה וארצות סקנדינביה ההנגשה נעשית בידי מוסד הלימודים עצמו.

לרשות הסטודנט מגוון דרכים וטכניקות ללמידת החומר הנשמע, אולם חשוב לציין כי גם במקרים אופטימליים, שבהם יכול הסטודנט להשתמש במכלול הדרכים, התוצאה לא תשווה לשמיעה 'ממקור ראשון', תהא ההנגשה טובה ככל שתהא. נגישותו של הסטודנט החוכ"ש למידע לעולם לא תהיה מלאה ושווה לזו של הסטודנט השומע.

שירותי התמיכה הכרחיים לסטודנט החוכ"ש, אך לוקים בחסר. למשל, בשל מחירם הגבוה, השימוש בהם מוגבל והם אינם כוללים את כל שעות הלימוד של הסטודנט. גם הפתרונות הטכנולוגיים המוצעים לשיפור השמיעה אינם תחליף לשמיעה תקינה: מכשירי שמיעה או מכשירי הגברה דינם אינו כדין משקפיים, הם אינם 'מתקנים' את השמיעה. למעשה, הם מסייעים, בהתאם לרמת הירידה בשמיעה, לחוכ"ש להגביר מעט את יכולת השמיעה של ההגאים שהוא שומע, על פי רמת השמיעה וסוג הירידה בשמיעה.

חשוב לציין כי בשל הבולטות של חלק משירותי התמיכה, חלק מהסטודנטים לא ישתמש בהם כלל, וחלק ישתמש אך במקצתם.

תרגום סימולטני לשפת הסימנים או תמלול בעזרת מחשב נייד

במסגרת התקציב שמקציב לו המוסד לביטוח לאומי, נעזר הסטודנט בזמן השיעור במתרגם לשפת הסימנים או בקלדן המקליד במחשב נייד. נותן השירות אמור לשמש תחליף לאוזניים, ולתרגם/להקליד את כל מה שנאמר בכיתה (כולל דברי הסטודנטים, הערות, בדיחות וכו'). לשירות זה כמה חסרונות:

- בשל היותו תלוי בתקציב, השירות אינו ניתן בכל השיעורים, דהיינו בחלק מן השיעורים הסטודנט אינו מקבל שירותי תמיכה כלל, ואינו שומע, או שומע חלקית בלבד את הנאמר בכיתה.
- הסטודנט תלוי בנותן השירות (המתרגם/קלדן): בהגעתו לשיעור בזמן, בהבנתו את הנאמר בשיעור, במהירות התרגום/תמלול. לעתים נותן השירות אינו מודיע על היעדרות או על איחור, ולעתים מפסיק את עבודתו בלא הודעה מוקדמת (נותני השירות עצמאיים ואינם נחשבים עובדי ביטוח לאומי).
- מאגר נותני השירות מצומצם ואין לסטודנט אפשרות לבחור את נותן השירות מתוך מאגר קיים וכפי שמתאים לו.
- נותני השירות אינם מועסקים עפ"י חוק והתחום כמעט פרוץ: אין מדדים מובהקים הניתנים לאכיפה לבחירת נותן השירות ואין גוף ממסדי המפקח על רמת השירות ועל איכותו, גוף הבוחן את רמתו הקוגניטיבית של המתרגם/קלדן ואת אישיותו (לעתים ספק אם נותן השירות עצמו היה מתקבל ללימודים גבוהים).

מכשירי שמיעה והגברה (מערכת FM)

מערכת FM היא מערכת אלחוטית המאפשרת לשמוע את דברי המרצה ישירות וללא הפרעות מהסביבה. אולם המערכת אינה מתאימה לאדם חירש, וגם לא לכל כבד שמיעה, תלוי ברמת הירידה בשמיעה ועל פי בדיקה אישית. גם לאלו אין היא פותרת, כאמור, את בעיית השמיעה במלואה – דין מכשירי שמיעה אינו כדין משקפיים, וראו לעיל.

כיתות אקוסטיות

סטודנטים כבדי שמיעה יכולים להפיק תועלת מכיתות אקוסטיות, אך רוב מוסדות הלימוד אינם מציעים כיתות שכאלה.

צילום סיכומי ההרצאות מסטודנטים שומעים

אפשרות זו מעמידה את הסטודנט במצב לא נעים, עליו לבקש 'טובות' מסטודנטים שומעים והוא תלוי בהם ובאיכות סיכומיהם. לבד מכך, דרך זו יקרה ומאלצת את הסטודנט להשקיע זמן יקר בהשגת החומר ובצילומו. הלמידה ממנו אינה שווה ללמידה בכיתה, כיוון שהסיכום אינו כולל את כל הנאמר בכיתה ואיננו דומה ללמידה 'בזמן אמת'. סיכום הוא סיכום ותו לא!

קריאת שפתיים

כדי לקרוא שפתיים על הסטודנט לשבת קרוב למרצה. אופי הלימודים במוסד האקדמי, בשונה מבית הספר, מחייב מעבר מכיתה לכיתה, הרכב סטודנטים אחר בכל שיעור ולכן לא תמיד מאפשר זאת. יתרה מכך, במצב האידאלי, שבו אדם חוכ"ש יושב מול אדם אחד, יכול לקלוט החוכ"ש כ-30% בלבד מהנאמר. בסיטואציה כיתתית קשה הדבר פי כמה וכמה והוא תלוי בתנאים רבים: במקום מושבו של הסטודנט, במקומו של המרצה (לעתים המרצה מסתובב אל הלוח או מסתובב בכיתה), במבטא זר או שפם המקשים על קריאת השפתיים, במצב של חושך בכיתה לצורך הקרנת שקפים/מצגות וכו'. נוסף על כך, בשיעורים הניתנים בשפה האנגלית יקשה על סטודנט חוכ"ש להשתתף, כיוון שכאמור, רמתם של הסטודנטים החוכ"ש באנגלית היא בדרך כלל נמוכה מרמתם של הסטודנטים השומעים וכן אין הם מורגלים בקריאת שפתיים באנגלית.

עזרים נוספים

שיעורי עזר (בתקציב מוגבל), סיוע של חונך (תלוי ברצון הטוב של מוסד הלימודים וכן מוגבל בשעות), הרצאות מתוקשבות (ניתן להשיג רק בחלק מהמוסדות ורק לחלק מהשיעורים, אולם הן מתבססות על שמיעה ואינן מלוות בכתוביות. כמו כן, ההקלטה נעשית מראש באולפן הקלטות, אינה תואמת את מהלך השיעור באופן מלא, ולעתים אינה עדכנית.

קשיים נלווים

נוסף על הקשיים הלימודיים האובייקטיביים הקשורים בשמיעה, תלויים הסטודנטים במודעות הסביבתית, בפתחותם של המרצים וברצונם הטוב (למשל לענוד את החלק המשדר של מכשיר ה-FM, לתת חומר כתוב, לכתוב הודעות על הלוח ולא למוסרן בעל פה), בנותני השירות ובמגוון גורמים במוסדות הלימוד. הם נאלצים להתמודד עם סטיגמות מצד המרצים והסטודנטים, ולעתים הם מדווחים על אטימות, על חוסר הבנה לצורכיהם, על חוסר פתיחות לשונותם ואפילו על פקפוק באמיתות לקותם.

הסטודנט החוכ"ש מתמודד גם עם קשיים וחסכי מידע הנלווים לחומר הלימודי עצמו: כל מידע נלווה הניתן בעל פה בלא הפניה מכוונת של תשומת לבו של הסטודנט אינו נגיש עבורו. לדוגמה, הודעות הנמסרות בעל פה על שינוי מקום השיעור או על הקדמת תאריך מבחן/עבודה, הנמסרות לכיתה בסיטואציה לא צפויה. הסטודנט החוכ"ש עלול להחמיץ את ההודעה אם היה עסוק בכתובה, לא ראה שהמרצה נכנס ובוודאי לא שמע את מה שנאמר.

קושי נוסף הוא הקושי לתקשר עם הסטודנטים השומעים ולהשתתף במפגשים המצריכים תקשורת עם סטודנטים נוספים, פגישות או שיחות בטלפון, לצורך לימודים משותפים, הכנה משותפת של תרגילים/עבודות, התייעצויות בענייני לימודים וכו'. הדואר האלקטרוני והמסרונים מקלים מאוד על קושי זה.

קשיים בקבלת מידע 'לא פורמלי'

לסטודנט החוכ"ש נכונים קשיים גם בחלק ה'לא פורמלי' של הלימודים ובמצבים שמחוץ לכיתה, החל במידע כללי הקשור בהתמצאות בקמפוס

ומידע על מגוון השירותים באוניברסיטה, כמו השימוש בספרייה, תפקיד המזכירות, וכלה במידע העובר 'במסדרונות'. למשל, מן המפורסמות הוא שסטודנטים מתייעצים זה עם זה על אודות המרצים - מי קפדן, מי אינו בודק נוכחות, מי נותן ציונים גבוהים וכו'. הסטודנט החוכ"ש אינו מודע לקיומו של מידע זה כלל! גם המידע מיהו הסטודנט הטוב ביותר ומי מסכם היטב את השיעור נעלם ממנו, אף שמידע זה חיוני בעבורו, כיוון שהוא תלוי בסיכומי השיעור!

קשיים בתחום הרגשי והחברתי-תרבותי

היעדר יכולת לשמוע כראוי פוגע בחיוניות, ויש לו השפעה רגשית קשה מאוד (וייזל וזנדברג, 2002). לשמיעה ולגירויים הסביבתיים שברעשי הרקע תפקיד מכריע בתפקוד האדם, בהתמצאותו בעולם, בהכרת סביבתו ובהסתגלותו אליה. היעדר שמיעה מונע מהילד החוכ"ש להיות חלק טבעי מן המתרחש סביבו, עוד בקשר הבסיסי עם אמו. לפגיעה זו השלכות קשות על תפקודו הרגשי, על השתלבותו בחברה ועל הכרתו את התרבות ואת הקודים החברתיים סביבו. רכישת המיומנויות החברתיות מעוצבת בתהליך ממושך ונבנה של קשרי גומלין רבים ומגוונים של האדם עם סביבתו. אלה מצומצמים במידה רבה אצל החוכ"ש.

לוינגר (2003) כותבת כי ההתפתחות המוטורית-פיזיולוגית של הילד החוכ"ש דומה לזו של הילד השומע: גם הוא רוצה לחקור את סביבתו ואת יכולותיו. אך בשונה מהילד השומע, היכול לבטא את רצונותיו בדיבור, מתקשה בכך מאוד הילד החוכ"ש. תחושת המאמץ, ולעתים קרובות הכישלון, נובעות משלב זה ומלוות את הילד החוכ"ש במסגרות החינוך עוד בבית הספר היסודי. הסכנה היא שילד שחווה תחושות של נחיתות וחוסר מסוגלות יסבול מתחושות כמו נחיתות, ביטחון מעורער ודימוי עצמי נמוך. הסטודנט החוכ"ש מגיע לעולם האקדמי כשהוא נושא על גבו חוויות חברתיות שונות משל הסטודנט השומע ולעתים קרובות חוויות שליליות של קשרי גומלין עם הסביבה. בעבודתה מציינת מזרחי (2001) כי אחד הממצאים הבולטים במחקרה הוא ההבדל המובהק בתחושת הבדידות של סטודנטים חוכ"ש לעומת סטודנטים שומעים. הסטודנטים החוכ"ש חשים יותר תחושות בדידות ולדבריה, תחושת שונות זו מביאה אותם לבחירה מודעת בבן זוג חירש.

נוסף על הקושי התקשורת-לימודי, קושי אובייקטיבי, הסטודנטים החוכ"ש מתקשים להשתלב גם בהווי הסטודנטיאלי שהוא הווי של

נושאים המשותפים לבני הגיל. הווי זה כולל בילויים משותפים במופעים, במסיבות וכו', אשר אינם נגישים לסטודנט החוכ"ש ואינם מותאמים לו מבחינת התכנים (האזנה למוזיקה למשל).

אם כן, הסטודנטים החוכ"ש סובלים מרמת בדידות גבוהה והם אינם יכולים להיות שותפים חברתיים פעילים לא בעולם האקדמי ולא בסביבה החברתית. בדידות זו משפיעה הן על התפקוד הלימודי הן על התפקוד החברתי ועלולה להשפיע קשות על התפקוד הרגשי.

סיכום

חיינו של סטודנט חוכ"ש רצופים קשיים. חשיבות ההנגשה והסיוע אינה מוטלת בספק, אך אינה מספיקה, לא בכמותה ולא באיכותה. **חשוב להרחיב את ההנגשה והסיוע, להעמיקם ולהסדירם.**

הישרדותם של הסטודנטים החוכ"ש בלימודים גבוהים גובה מהם מחיר לימודי ונפשי גבוה. **עם זאת**, ממחקרים שנעשו בתחום (למשל מזרחי, 2001) ומניסיוני בעבודה עם סטודנטים חוכ"ש, עולה כי מרבית הסטודנטים החוכ"ש שורדים את לימודיהם ואף מסיימים אותם. הם לומדים להתגבר על הקשיים, לפתח אסטרטגיות התמודדות ולומדים להיעזר בסביבתם - בסטודנטים אחרים, במרצים וביחידות דיקנט הסטודנטים. שירותי התמיכה והליווי שיזם המכון לקידום החירש מסייעים מאוד בהתמודדות זו וניתן לראות זאת בעלייה המתמדת במספר החוכ"ש הנרשמים ללימודים גבוהים בכל שנה. ראוי לציין את המוטיווציה הגבוהה של הסטודנטים להשקיע בלימודים ולהצליח, את חוש האחריות והסיבולת הגבוהה.

ממצאי סקר שערך המכון לקידום החירש בשיתוף ג'וינט-ישראל (2003) באמצעות חברת 'שלגם' מצביעים על השתלבות טובה יחסית של חוכ"ש בוגרי מוסדות להשכלה גבוהה בשוק העבודה, לפיכך חשובים המשך התמיכה בסטודנטים אלו ופיתוח שירותי תמיכה מותאמים.

המלצות

- יש לערוך מחקרים נוספים אשר יבדקו את שילובם של הסטודנטים, את קשייהם ואת צורכיהם הייחודיים, הן מבחינה לימודית הן מבחינה חברתית.
- יש לבדוק את התאמת המבחנים הפסיכומטריים לחוכ"ש.

- יש לבדוק את התאמת תנאי הקבלה של המוסדות להשכלה גבוהה לצורכיהם הייחודיים של מועמדים חוכ"ש.
 - יש לבדוק את נושא האנגלית, התאמת אופן הלימוד ודרישות הסף מהחוכ"ש לקבלה לאוניברסיטה.
 - יש לפתח מכינות אקדמיות מותאמות לחוכ"ש, ועליהן לכלול הכנה לעולם האקדמי והיכרות עמו, מיומנויות ואסטרטגיות למידה (למשל התמודדות עם טקסטים אקדמיים).
 - יש להגדיל את שירותי ההנגשה או להנגיש את מוסדות הלימוד (באמצעות 'מתרגמי הבית'/'קלדני הבית', כתוביות רצות ומבנים אקוסטיים) ולכלול ברשימת הזכאים לשירותים אלה מגוון רחב יותר של רמות ירידה בשמיעה.
 - יש להוסיף ולפעול להעלאת המודעות לצורכיהם הייחודיים של סטודנטים חוכ"ש בקרב מוסדות הלימוד והגופים המטפלים, במטרה ללמוד לסייע לסטודנטים להשתלב בלימודים בהצלחה.
 - חשוב לפתח מודעות סביבתית (של הסטודנטים השומעים ושל המרצים) להכרת הסטודנט החוכ"ש, למען שילוב אמיתי בעולם האקדמי.
- פתיחות לשונותו של הסטודנט החוכ"ש וקבלתו יסייעו לו להשתלב טוב יותר בעולם האקדמי, ללמוד בתחושת מסוגלות, למצות את יכולותיו ולהצליח בלימודיו!

רשימת המקורות

וייזל, א' וזנדברג, ש' (2002), **יחידה 8**, ליקויי שמיעה: חינוך תלמידים חירשים וכבדי שמיעה, צוות פיתוח: זקס, ש., ואח' סוגיות בחינוך המיוחד, האוניברסיטה הפתוחה.

וייזל, א' וסלע, י' (1992). **קהילת החירשים בישראל**, המוסד לביטוח לאומי, משרד הרווחה, אגודת החירשים וג'וינט-ישראל, (מסמך פנימי).

לוינגר, מ' (2003). **הקשר בין האפיונים האישיותיים המשפחתיים והחברתיים של חירשים בוגרים לבין מידת היפרדותם מההורים ומידת האינטימיות הזוגית**. חיבור לשם קבלת תואר 'דוקטור לפילוסופיה', אוניברסיטת תל אביב.

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, חיימוביץ'

מזרחי, מ' (2001). **תחושת בדידות, הסתגלות חברתית וזהות חברתית-תרבותית בקרב סטודנטים חירשים, כבדי שמיעה ושומעים במוסדות להשכלה גבוהה.** (עבודה לתואר שני לאוניברסיטת בר-אילן).

שלגם יועצים בע"מ (2003) **סקר למיפוי התעסוקתי של אנשים חירשים וכבדי שמיעה, בוגרי מוסדות להשכלה גבוהה והשכלה מקצועית על תיכונית, המכון לקידום החירש, ג'וינט-ישראל.** (מסמך פנימי).

Vernon, M. (1967), Relationship of language of the thinking process, *Archives of General Psychiatry*, 16, pp. 325-333.

טכנולוגיה מסייעת ללמידה של אנשים לקויי ראייה ועיוורים

משה עובד

כאשר מדברים על נגישות, רובנו מתייחסים לנושא מנקודת מבט **פיזית** היינו, כיצד אדם עיוור או לקוי ראייה מוצא את דרכו בנבכי בניין, מהלך לו בעיר. מה באשר לנגישות **המידע**. חשיבות **המידע** לאדם בכל תחומי חיינו, בעיקר בתהליך של קבלת החלטות המתקיים מדי רגע בחיינו - החל מהחלטה הפשוטה ביותר של קניית מצרכים בחנות ועד לקבלת החלטות בתחומים קריטיים, כמו רפואה - תלויה **במידע** שאנו מסוגלים להשיג ויכולים לשלוט בו הן מבחינת הכמות והן מבחינת האיכות.

רובנו קולטים את המידע בעזרת 'מתווך' כמו תקשורת כתובה, תקשורת אלקטרונית ותקשורת ממוחשבת, ואילו מעטים מקרבינו - ובעיקר מומחים בתחומים שונים - קוראים מקורות ומתעניינים במידע בלא שאדם אחר שאיננו מומחה 'ילעס' בשבילנו את המידע. תהליך הקליטה והסינון של מידע איננו פשוט לאדם פיקח, על אחת כמה וכמה לאדם העיוור ולקויי הראייה - ובפרט לאור שטף המידע הרב הקיים בימינו.

קושי זה בא לידי ביטוי באופן נרחב יותר כאשר מדובר בתלמידים עיוורים ולקויי ראייה הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה. אלה אמורים להשיג את המידע לצורך השכלתם מספרים, מעיתונים, ממחשבים, מכתבי-עת מדעיים וכו' - כולם מקורות לא נגישים.

שני אלמנטים הם העיקריים בנגישות **המידע** :

האחד, ניווט: היינו, כיצד להגיע לאותו מידע שסטודנט זקוק לו. ספר בספרייה, אתר באינטרנט, מאמר בכתב-עת וכו'. דבר זה מצריך מיומנות רבה ושליטה במיקומו של המידע שמחפשים, או שליטה **בכלים** שמראש נועדו לאדם פיקח.

השני, קריאה: לאחר ההצלחה בניווט, כיצד סטודנט עיוור קורא את המידע ובמילים אחרות, כיצד המידע מוגש לסטודנט העיוור.

בשני האלמנטים הנ"ל עמותת על"ה והאוניברסיטה העברית - מרכז למידה לעיוור - פיתחו מודל שנועד לסייע לסטודנט העיוור לפתור את בעיית **הגישה למידע** באורח עצמאי ולאפשר לאדם להגיע עד כמה שניתן למידע שהוא זקוק לו, וללא סיוע מתווך.

המודל הוא מקיף ובא לפתור בעיה קשה באורח הדרגתי ובשימוש רב־ממדי באמצעים, ולא באמצעות ראייה של טכנולוגיה מסוימת כאמצעי היחיד והחד־ממדי לפתרון הבעיה. להלן כמה אלמנטים הקשורים למודל האינטראקציה, וביניהם:

- הפן האנושי
- הפן הטכנולוגי
- הפן הטכנולוגי - אנושי
- זמינות האלמנטים הנ"ל לסטודנט העיוור
- פתיחות לאמצעים עתידיים
- משאבים

לפני שניכנס לפרטים של דרך עבודת המודל חשוב לציין כי מטרתנו העיקרית היא לפתור את הבעיה הקונקרטית של הסטודנט העיוור. ואולם הדרך נועדה לפתח מיומנויות שיסייעו לאותו אדם להסתדר בכל סביבה בתום לימודיו באוניברסיטה.

דרך עבודת המודל

הפן האנושי

מרגע שנרשם הסטודנט העיוור לאוניברסיטה העברית מקבל אלמנט הניווט את הדגש העיקרי. תחילה מתייחס הניווט לצד השיקומי־ניידותי, היינו לימוד האדם העיוור את מיקום מקורות המידע: כיתות לימוד, ספרייה, חדרי מרצים, מיקום ציוד העזר, מקורות הסיוע הפנימיים והחיצוניים וכמובן כל הקשור במנהלה. במקביל מתחילה למידה של ניווט לחיפוש מקורות המידע האקדמיים. לצורך העניין, סטודנט פיקח ו/או סטודנט עיוור ותיק מלווה את הסטודנט החדש ומלמד אותו את דרך חיפוש המידע בפועל: כיצד בנויה הספרייה, כיצד מבקשים ספרים בספרייה דרך מחשב (רשת ALEPH) בארץ ובעולם, כיצד מוצאים ספר על המדף לאחר איתור מיקומו, כיצד מנווטים לאיתור מידע ממוחשב (הדרכה בשימוש במחשב ובציוד העזר), כיצד מחפשים בספריות אקדמיות מוקלטות הן בארץ והן בעולם ומבררים אם קיימים ספרים ומאמרים מוקלטים, בברייל, באותיות מוגדלות וכיו"ב מרכיבים נוספים למשתנה הניווט. בכל האלמנטים הקשורים לניווט מתקיימת אינטראקציה בין הסטודנט העיוור לבין המדריך המלווה.

עם תחילת שנת הלימודים מתחיל המעבר לאלמנט **הקריאה**, מתוך ידיעה כי הסטודנט מתמצא בתהליך הניווט ומסוגל למצוא את המידע שלו הוא זקוק (הליווי ממשיך עד אשר הסטודנט ממצה שלב זה). גם בשלב זה הפן **האנושי** חשוב ביותר, הן מבחינת קריאה בפועל וזמינות מיידית של המידע הנלמד והן מבחינת ההיכרות עם החומר האקדמי. הבעייתיות בנושא **הקריאה** על ידי אדם הצמוד לאדם העיוור היא העובדה כי מדובר **בקריאה מתווכת**. הקורא לאדם העיוור, אם במודע ואם לא במודע, שם דגשים במידע המועבר לאדם העיוור. העברת המידע עלולה להיות סלקטיבית, עד כדי פגיעה ביכולת העיוור להבחין בין עיקר לטפל בטקסט.

כדי למנוע זאת עד כמה שניתן, התמיכה על ידי מקריא לאורך התקדמות האדם לקוי הראייה מצטמצמת במשך שנות לימודיו והיא מתמקדת יותר בהדרכה בצד הטכנולוגי.

הפן הטכנולוגי

המינוח 'טכנולוגיה משחררת' יכול לבטא את יכולתו של האדם לקוי הראייה להגיע למידע נגיש ללא תלות בפן **האנושי**, ואולם בעיקר בהיבט של **הקריאה**. מה קורה כאשר האדם אינו שולט ב**ניווט**. היינו, אינו שולט במיומנות המחשב ובציוד העזר הממוחשב. האם אז האדם אינו משוחרר? כדי שהטכנולוגיה תשחרר חייב הסטודנט העיוור לשלוט שליטה מלאה ב**ניווט**, ולהגיע דרך זאת למאגרי המידע הבלתי נדלים: ספריות בכל העולם, מאגרי מידע ומאמרים המפורסמים ברשת, כתיבה-קריאה ועריכה של מסמכים וכו'. העוצמה בשליטה ב**ניווט** מתבטאת באוניברסליות שבגישה למידע דרך הרשת.

לעולם תתגלם הנגשה של המידע לסטודנט העיוור באינטראקציה בין הפן האנושי לפן הטכנולוגי. ככל שהאדם העיוור לומד יותר **לנווט** בחיפוש אחר מידע, כך משתחררת תלותו בתיווך האנושי בהגעה לאינפורמציה. כנ"ל לגבי **הקריאה**; ככל שהאדם העיוור ישלוט יותר בטכנולוגיה הממוחשבת ובציוד העזר המגוון והמשוכלל הקיים, כן יזדקק פחות להקראה מתווכת וייעזר יותר בטכנולוגיה המשחררת. ניתן לראות זאת בשרטוט המודל המצורף (המשולש הכהה מסמל את הטכנולוגיה והמשולש הבהיר את הסיוע האנושי).

שלב 1 הוא הגעת הסטודנט באוניברסיטה לשלב שבו הוא נעזר לצורך ניווט והקראה יותר בפן האנושי ופחות בטכנולוגיה. באמצעות

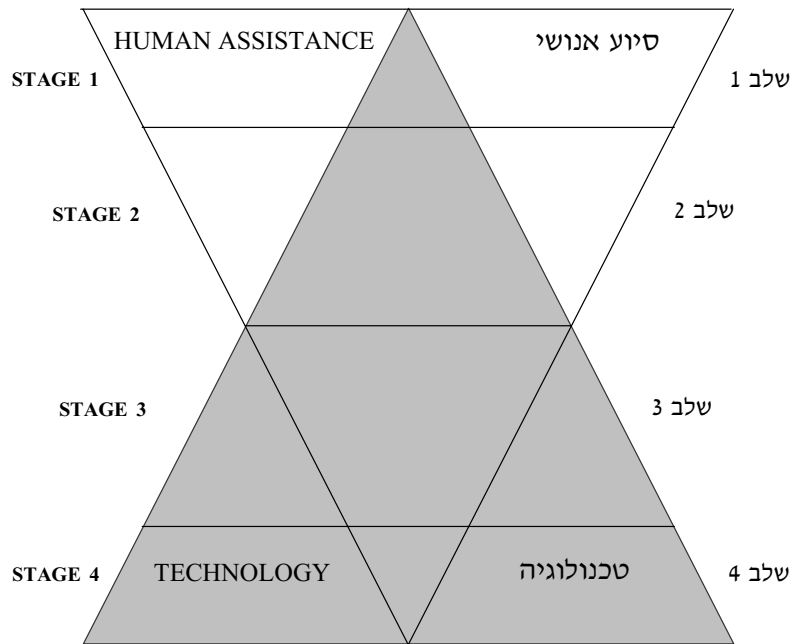
תהליך מתמשך של הדרכה, בשלבים 2 ו-3, השימוש בפן האנושי והטכנולוגי מתאזן, פחות או יותר, וזאת לפי קצב התקדמותו של האדם. בשלב 4 מתהפכות היוצרות, והסטודנט העיוור משתמש באורח עצמאי בחיפוש וקריאה של אינפורמציה הנעשה עתה יותר באמצעות הטכנולוגיה ופחות באמצעות הפן האנושי. עם זאת, הפן האנושי עדיין רלוונטי עקב שינויים טכנולוגיים מהירים המתרחשים והזדקקותו של האדם העיוור להדרכה מתמדת.

סוגי הטכנולוגיה המאפשרים להגיע למאגרי מידע ממוחשבים הם רבים ומגוונים, ובל נשכח שבכמה מהם יש לרכוש מיומנות גם בשימושם בעברית.

הטכנולוגיה שבשימוש הסטודנטים העיוורים היא טכנולוגיה 'נמוכה' כמו: מכונות ברייל, טייפים להשמעה, אך גם טכנולוגיה 'גבוהה' כמו: צגי ברייל וצגים-קוליים עם נגישות 'לחלונות' ואף העברה של ספרים בברייל ברשת אל המחשב של העיוור בביתו, לצורך הקריאה בהם. לאחרונה אף פותח, בעידודה של על"ה, מכשיר על בסיס הקורצוויל המפורסם המאפשר לאדם העיוור נגישות לספרים כתובים בעברית באורח עצמאי לחלוטין (מכשיר האלמוג - פרו).¹

לסיכום, טכנולוגיה זו - הזמינה לכל סטודנט הן באוניברסיטאות (במרכז למידה לעיוור ובו חדרים מיוחדים לסטודנט, וגם בכיתות הלימוד הרגילות ובספריות) והן בבית הסטודנט העיוור (מאגר ציוד עזר ממוחשב גדול המאפשר השאלה של ציוד לכל דיכפין) - היא בנוסף לתמיכה אנושית על ידי הקראה אישית. כמו כן ספרייה מוקלטת וספריית ברייל יוצרות מודל רב גוני, טכנולוגי-אנושי, של מידע, הן מאפשרות הנגשה לאדם העיוור והזדמנות שווה כמו לכל אדם אחר המגיע לאוניברסיטה. ובכל זאת טכנולוגיה איננה חזות הכול. האינטראקציה והאיזון בין הסיוע האנושי לשליטה בטכנולוגיה יאפשרו לאדם העיוור נגישות למידע.

מודל 1: סיוע אנושי לעומת טכנולוגיה
Model 1: Human assistance versus technology

השירותים הניתנים ע"י מרכזי הלמידה לעיוור ועמותת 'על"ה' באוניברסיטאות לצורך יישם מודל זה

הקדמה

עמותת 'על"ה' הוקמה בשנת 1990. מטרתה העיקרית - קידום וסיוע בהקניית השכלה לאוכלוסיית העיוורים שתביא ליצירת נידות חברתית. מאז קמה 'על"ה' גדל והתרחב באופן משמעותי מספר הסטודנטים העיוורים במוסדות להשכלה גבוהה. השירותים שיזמה 'על"ה' למען

הלומדים בבתי ספר תיכוניים, בקורסי הכנה, במכללות ובאוניברסיטאות, הביאו לכך שהשכלה גבוהה החלה להיתפס כבת השגה. גולת הכותרת של פעילות העמותה היא הקמת 'מרכז למידה לעיוור' באוניברסיטה העברית בירושלים והקמת שלוחות מרכז למידה לעיוור בכל האוניברסיטאות בארץ ובחלק מן המכללות.

שרותי על"ה

- מרכזי למידה לעיוור בכל האוניברסיטאות בארץ ובחלק מן המכללות.
- שירותי ייעוץ אקדמיים ושירותי נידות.
- סדנא לחיפוש עבודה לאקדמאים.
- קורס הכנה לפסיכומטרי מיוחד לעיוורים.
- שירותי הקראה אישיים, חונכות ובחינות.
- מכינה על תיכונית לעיוורים ולכבדי ראייה.
- פרויקט על"ה ע"ש ברוך יצהרי - חונכות לילדים עיוורים וילדי עיוורים.
- השאלה ורכישה של ציוד עזר לסטודנטים בכל הארץ, הן לבית הסטודנט והן במקום הלימודים.
- הנגשת ספריות ציבוריות ללקויי ראייה.
- מלגות הצטיינות ומלגות סיוע.
- ספריית ספרים ומאמרים אקדמיים מוקלטים ובברייל ע"ש אנה ברכות מינץ ז"ל.
- סדנא לכתיבה אקדמית לסטודנטים ולתלמידי מכינה.
- סדנא לעזרה עצמית לסטודנטים עיוורים.
- פרויקט 'תלמוד' - שיפור מיומנויות ופסיכומטרי לקראת לימודים על תיכוניים לעיוורים בוגרים.
- פרויקט 'אלומה' - שירות לאומי ללקויי ראייה ולעיוורים.
- פרויקט 'תחנות מידע' ב-20 בתי חולים ברחבי הארץ לאיתור אוכלוסיית המתעוורים.

תכניות ושירותים עיקריים שמפעילה 'על"ה' במרכז הלמידה לעיוור

מכינה על-תיכונית לעיוורים ולכבדי ראייה

- מכינה דו-שלבית, שבה נקבעת לתלמידים תכנית לימודים אישית להשלמת תעודת בגרות ולשיפור ציונים.

- המכינה מוכרת ע"י משרד החינוך ונתמכת ע"י המוסד לביטוח לאומי.
- צוות מורים מוכשר ומנוסה בהוראה ללקויי ראייה.
- חונכות ושיעורי עזר בכל המקצועות.
- שכר הלימוד מסובסד, תלמידים זכאים יקבלו מלגת קיום.

ספרייה אקדמית מוקלטת ע"ש ד"ר אנה מינץ ברכות ז"ל

בספרייה ניתן למצוא:

- חומר לימוד לבגרות, ספרים, מאמרים, כתבי עת מקצועיים בשפות שונות. בספרייה 2000 כותרים, לרבות מאגר הרצאות של האוניברסיטה המשודרת של גלי צה"ל.
- ספרייה מצויה ברשת 'ALEPH' של הספריות האוניברסיטאיות.
- שירותי הקראה וחונכות
- הסטודנט העיוור נעזר בחונך - מקריא או מתנדב לקריאת חומר ההרצאות, הבחינות והעבודות.
- לימוד ניצול זמן, למידה מובנית.
- הסיוע ניתן לסטודנטים לכל התארים הלומדים באוניברסיטה העברית ובאוניברסיטאות אחרות, וכן לתלמידי מכללות.

שירותי ייעוץ אקדמיים ואישיים

- ייעוץ של עובדת סוציאלית לתלמידים מכל הארץ.
- סיוע בבחירת כיוון לימודים לתלמידי תיכון ומכינה.
- הכרת האוניברסיטה: ניידות והתאמצות, הכרת החוגים, הכרת שירותי 'על"ה' והמרכז.
- התאמת עזרי לימוד.
- קשר עם לשכות הרווחה, עם מפקחי השירות לעיוור, עם ביטוח לאומי ומוסדות השיקום.
- תיאום בחינות וקשר עם החוגים למעקב אחרי הישגי התלמיד ואיתור קשייו.
- טיפול בנושאים אישיים, כמו חרדת בחינות.
- ארגון סדנאות וימי אוריינטציה לסטודנטים.
- הכנת הסטודנט לקראת סיום לימודיו האקדמיים.
- סיוע בחיפוש כיווני עבודה למסיימים.

ציוד עזר לסטודנטים עיוורים בכל הארץ

- פרויקט השאלה ורכישה של ציוד עזר ממוחשב.
- השאלת ציוד אלמנטרי כמו: מכשירי הקלטה, מחשבוניס מדברים, טלוויזיות במעגל סגור (CCTV) ומחשבים ניידים.

קורס פסיכומטרי לעיוורים ולקויי ראייה

- קורס מיוחד לעיוורים המעוניינים בלימודים גבוהים.
- תרגול הבחינה באופן המתאים והמוכר ע"י המרכז הארצי לבחינות ולהערכה.

מלגות הצטיינות ומלגות סיוע

- מלגות פרופ' יהושוע אריאלי לסטודנטים מצטיינים.
- מלגות איאן קרטן לסטודנטים עיוורים מצטיינים במדעים.
- מלגות 'הקדש רוזנברגר' לסיוע בשכר לימוד לתלמידי מכללות ובהקראה לסטודנטים באוניברסיטאות בשיתוף עם 'השירות לעיוור'.
- מלגות ע"ש 'שירלי סייפר ז"ל' לסטודנטיות לקויות ראייה בתחום עבודה סוציאלית.
- מלגות ע"ש 'יאיר שגיא ז"ל' לבוגרי המכינה המצטיינים.

חונכות לילדים עיוורים

- סטודנטים עיוורים חונכים תלמידים בבתיהם.
- בפרויקט תרומה חברתית ולימודית מצד הסטודנטים העיוורים לילדים בעלי ליקוי דומה.
- התנסות תעסוקתית לסטודנטים.

הערות

1 מידע מפורט באתר 'מגדל אור' - מרכז שיקום ישראל. אוחר ב-23 באפריל 2007, מ:
http://migdalor.org.il/index.php?option=com_content&task=view&id=13&Itemid=14

מודל נגישות לאקדמיה לסטודנטים עם ליקויי למידה

יעל מלצר

מבוא

מכללת תל חי נחשבת לפורצת דרך בהגברת המודעות והידע בקרב הציבור בישראל בנושא ליקויי למידה אצל מבוגרים. המכללה מאמינה כי הגברת המודעות במגוון המגזרים לסוגיית ליקויי הלמידה תפתח חלון הזדמנויות לאוכלוסיית המבוגרים עם ליקויי הלמידה להשתלבות מוצלחת בלימודים במוסדות להשכלה גבוהה ובתעסוקה.

על פי החלטת ההנהלה האקדמית של המכללה, מתקבלים מדי שנה למרכז התמיכה, לסיוע ולטיפול, כ-15% מכלל הסטודנטים הלומדים במכללה. זהו מספר יוצא דופן בהשוואה למרבית המוסדות להשכלה גבוהה בארץ ובעולם, שבהם ממוצע הסטודנטים עם לקות למידה מקרב כלל הסטודנטים הוא בין 0.5% ל-3%. 10% נוספים מכלל הסטודנטים במכללה מקבלים התאמות בהיבחות (הארכת זמן וקלטות באנגלית) אף שאינם משתייכים למרכז התמיכה.

מרכז התמיכה לסטודנטים עם ליקויי למידה במכללה האקדמית תל חי קם על בסיס האמונה והחזון שסטודנטים עם ליקויי למידה מסוגלים ללמוד במסגרת אקדמית ולהגיע להישגים דומים לאלו של סטודנטים שאינם סובלים מליקויי למידה. מטרת המרכז לספק הזדמנות שווה לסטודנטים עם ליקויי למידה לפתח ולחזק את יכולת ההתמודדות שלהם עם מטלות אקדמיות (מלצר, 2003).

מרכז התמיכה בתל חי פועל לפיתוח תכונות המקדמות הצלחה בקרב סטודנטים עם ליקויי למידה, בד בבד עם פיתוח אינטנסיבי של מיומנויות אקדמיות. לצורך כך נבנתה במרכז עם השנים מערכת מורכבת ומסונכרנת, הכוללת מגוון פעילויות. ייחודיות המרכז היא ברכיבים שבו, היוצרים השפעה הוליסטית על מכלול אישיותו של הסטודנט. המרכז מאופיין בריבוי פעילויות כמו סדנאות לקידום מיומנויות למידה, עזרה לסטודנטים במילוי המטלות האקדמיות

והתאמות בהיבחנות. אך כדי שלפעילויות המרכז תהיה השפעה מכרעת על הסטודנט אין די בפעילויות הללו, אלא יש צורך בפעילויות שבעת ובעונה אחת משפיעות במגוון רמות - קוגניטיבית, רגשית וחברתית, ובמערכת המאפשרת התאמת הפעילויות לכל סטודנט וסטודנט ולצרכיו המשתנים (מלצר, 2003; מלצר ושריד, 2007 בדפוס).

ליקויי למידה

'ליקויי למידה' הוא מונח כללי המתייחס לקבוצה הטרוגנית של הפרעות. הן ניכרות בקשיים ברכישת יכולות הקשב, הדיבור, הקריאה, הכתיבה, ההיגיון או המתמטיקה ובשימוש בהם. הפרעות אלו נובעות מתפקוד לקוי של מערכת העצבים המרכזית והן עלולות להימשך כל החיים. לצד הליקויים בלמידה עלולות להיות בעיות בהתנהגויות הכרוכות בשליטה עצמית, בתפיסה חברתית ואינטראקציה חברתית, אך כשלעצמן הן אינן נחשבות לקות למידה. הגדרה זו תוקנה ונוסחה על ידי ארגון ה-NJCLD (National Joint Committee on Learning Disabilities, 1994, 1997).

ליקויי למידה הם מוגבלויות המשפיעות על האופן שבו בני אדם קולטים מידע, משמרים אותו ונותנים ביטוי לידע ולהבנה שרכשו. אצל מבוגרים בעלי יכולת אינטלקטואלית ממוצעת ומעלה הלוקים בלמידה קיים לעתים קרובות חוסר התאמה בולט בין הפוטנציאל לבין ההישגים וחוסר איזון ברמת התפקוד במגוון תחומים. מבוגרים אלו מסוגלים למשל להביע רעיונות בעל פה ברהיטות ובשטף אך אינם מסוגלים להעלות אותם על הכתב בניסוח בהיר, מבנה תחבירי, פיסוק וכתוב נכון (קוזמינסקי, 2004).

לכל אדם עם ליקויי למידה יש צירוף מיוחד של יכולות וליקויים המאפיין אותו ומייחד אותו מאחרים. בחלק מהתחומים רמת התפקוד עשויה להיות ממוצעת ומעלה, לעתים עד דרגת מחוננות. בחלקים אחרים רמת התפקוד תהיה נמוכה בשל טווח ליקויים - ממזעריים עד חמורים מאוד. מבוגרים עם ליקויי למידה מתקשים בעיבוד המידע בזיכרון החזותי והשמיעתי לטווחים הקצר והארוך, מאחר שהם מתקשים בתפיסה נכונה של מה ששמעו או קראו (Vogel & Adelman, 1993, מלצר, 2003).

'לא למדתי, לא. בשום אופן לא למדתי נשארתי מאחור. אבל הבעיה היא שהתחילו להיווצר כאלה פערים מטורפים שאני בטוח שהמערכת ראתה. זאת אומרת ניסו ללמד אותי לקרוא. אני זוכר, ניסו ללמד אותי לקרוא וגם הכריחו אותי לקרוא. לא ממש שיתפתי עם זה פעולה אבל גם כן רציתי לדעת לקרוא. היה מורה אחד שכן הסכמתי לשתף אתו פעולה ואני זוכר שהיינו יושבים וקוראים איזה ספר - תום סוייר או משהו. היה לנו הסכם שהוא מקריא, אני קורא קצת והוא מקריא לי את כל שאר הפרק. אני זוכר את עצמי יושב שם ומתאמץ לקרוא. הייתי מתאמץ נורא ולא יצא מזה כלום. קריאה מאוד אטית, לא מצליח, לא מצליח לפענח את הדבר הגדול הזה. גם היום יש רגעים שזה פשוט כמו מסך שחור. זה לא מסך שחור, אני לא רואה דף שחור, אבל לא רואה, רואה אותיות אבל הם לא [...] מחבר את האותיות אחת לשנייה עד שיוצאת מילה. ולפעמים גם לא יוצאת מילה'. (ש"ל, סטודנט שנה ג')

בין 12% ל-15% מאוכלוסיית העולם סובלים ממגוון סוגים של ליקויי למידה. בארץ לא נערך עד כה סקר מקיף בנושא, למעט דוח מרגלית (מרגלית, ברזניץ ואהרוני, 1998). על פי הדוח, בישראל רק ל-10% מהאוכלוסייה יש ליקויי למידה, מספר נמוך בהשוואה למספר הרווח במדינות אחרות. יש להניח שמדינת ישראל אינה שונה בהרבה מארצות העולם בשיעור ליקויי הלמידה שבה, וכי הוא גבוה מהמצוין בדוח.

בשנת 1973 חוקק בארה"ב חוק השיקום, ובו סעיף 504 המחייב את האוניברסיטאות והמכללות לספק שירותים והתאמות לסטודנטים לקויי למידה. סקירה רחבה בנושא החוק וטיפול בסטודנטים עם ליקויי למידה ברחבי העולם מופיעה בספרה של פרופ' סוזן פוגל (המשמשת יועצת אקדמית של מרכז התמיכה) 'ליקויי למידה בהשכלה הגבוהה' (Learning Disabilities in Higher Education and Beyond). מאמרו של יהונתן גיליס (Gillis, 2003) המופיע בספר זה, דן בנושא החקיקה בישראל. בחברה המערבית בכלל ובחברה הישראלית בפרט יש לתחום הלימודי מקום מרכזי והשפעה מרובה על כל תחומי החיים. על

קרקע תרבותית זו, ליקויי למידה עלולים להוביל לקשיים תפקודיים מהותיים. מחקרים רבים הראו קשר ברור בין ליקויי למידה לתופעות כמו נשירה מבית הספר, אבטלה, שימוש בסמים, עבריינות וכדומה (Morrison & Cosden, 1997; Robertson, Harding & Morrison, 1998; Miller, 1996; Bender, Rosenkrans & Crane, 1999). עינת ועינת, 2006). בתי ספר רבים מתקשים לסייע לתלמידים עם ליקויי למידה הסובלים לעתים ממצבי מצוקה קשים ופגיעות רגשיות וחברתיות. רבים מן הסטודנטים המגיעים למרכז בילו את שנות בית הספר בניסיון נואש לשרוד במערכת, בהסתירם ובהעלימם את קשייהם.

'במשך השנים עשו לי כל מיני אבחונים מאבחונים שונים. עם רובם לא שיתפתי פעולה. הייתי חייב אז עשיתי משהו, צריך להעתיק צורות אז מעתיק צורות, חורט חזק ומוצא כל מיני תחכומים. לא שיתפתי פעולה.

בעצם מהתחלה היה מאוד קשה, זאת אומרת מהרגע שהייתי צריך לקרוא ולעשות תרגילים בחשבון. אני לא זוכר איזשהו שלב בלמידה שהיה לי קל. בבית ספר יסודי כן היה עוד תהליך של למידה, זאת אומרת, עוד למדתי. בהמשך כבר לא היה שום דבר בעצם. אני זוכר את עצמי כבר אז לא מצליח לעמוד בכתיבה ולא מצליח לעמוד במטלות ובקריאה כבר מתקשה ולא מבין ולא זוכר... הלמידה הייתה קשה. הקריאה והכתיבה. בחשבון בכלל לא הלך ודי מהר השתלטה תחושה של תסכול ושל קושי...

...איכשהו, כל השנים האלה, למרות האבחון המאוד מוגדר למרות הידיעה, אף אחד לא בא ואמר - רגע רגע, יש פה נתון כזה וכזה ונתונים כאלה, בוא נראה אם אפשר לעשות משהו אחר. לא, לא היה את הקטע הזה. בפועל, הכי הרבה הייתי בחוג לכלכלת בית ובנגריה...

...אני לא יודע היום אם מה שאני רואה בלקות שלי זה החסימה שעשיתי בגיל מאוד צעיר והחלודה שנוצרה ושבועם היום אני רק מתחיל להיות מוכן להתמודד עם זה או שזה עוד משהו. זאת אומרת יש לקות ואין לי ספק שיש משהו

נוסף שיושב על הלכות משהו שמאוד מעקב תהליכי למידה...') (נ"ד, סטודנט שנה א')

עבור רבים מלקויי הלמידה, הלימודים באקדמיה היו במשך שנים רבות חלום רחוק. היכולת להגיע ללימודים אקדמיים מסמלת עבורם משהו חשוב הרבה יותר מאמצעי לרכישת מקצוע. מדובר בהזדמנות חד-פעמית לשיקום הדימוי העצמי הפגוע. לכל אלה מצטרפת העובדה הפשוטה, שקיומו של תואר אקדמי משפיע ישירות על מסלול ההתפתחות האישית והמקצועית שלהם. סטודנטים רבים המגיעים למרכז התמיכה בתל חי הם 'נפגעי מערכת החינוך' וסיפורם דומה לזה:

'...הייתי בורח מהלימודים. האמת היא שבכיתה לא למדתי אף פעם. הייתי יושב לבד מתחת לעץ. אני מסתכל על זה ככה מהצד, כאילו שאני לא מזוהה עם הילד הזה. יש את הילד הזה, המוכשר הדפוק, ויש אותי שמסתכל מהצד ומנתח. אני זוכר את עצמי פשוט יושב שם מתחת לעץ, כולם לומדים בכיתה ואני לא יודע מה לעשות עם עצמי, כי לכיתה בטח אני לא נכנס...' (ש' ב', סטודנט שנה ב')

מרכז התמיכה

מרכז התמיכה במכללת תל חי הוקם בשנת 1995, פרי של שיתוף בין עמותת 'לשם'¹ למכללת תל חי. במרכז מקבלים הסטודנטים הזדמנות לפתח ולחזק את יכולת ההתמודדות שלהם עם העולם האקדמי, כך ניתן להם סיכוי לשיקום ולהגשמה עצמית. בצוות המרכז מומחים בתחום לקויות למידה במבוגרים; פסיכולוגים המתמחים בלקויות למידה; מומחים ללקויות למידה בנושאי אוריינות, קריאה, כתיבה, אסטרטגיות למידה ואימון (Coaching); מומחים בטכנולוגיות מסייעות; מומחים לתחום הוראת המקצועות המדעיים ומומחים ליעוץ ולסיוע בבחירת חוג לימודים ובבחירת מקצוע. משנת 1997 מלווה את הצוות פרופ' סוזאן פוגל משיקו, מומחית בינלאומית לטיפול בסטודנטים מבוגרים עם ליקויי למידה. כמו כן מלווים את המרכז ומבקרים בו מומחים בינלאומיים ללקויות למידה. במשך השנים הצטבר חומר

מחקרי רב של אנשי הצוות המתעדים את הפעילות במרכז: עבודות דוקטור, ספרים, מאמרים, תכניות עבודה, סרטים ועבודות סמינריוניות רבות של סטודנטים.

גורמים המקדמים הצלחה בקרב סטודנטים עם ליקויי למידה

זיהוי הגורמים המקדמים הצלחה בקרב מבוגרים עם ליקויי למידה נחקר באמצעות השוואה בין מבוגרים עם ליקויי למידה המוגדרים 'מצליחים' לבין מבוגרים עם ליקויי למידה המוגדרים 'מצליחים פחות'.

ווגל ואדלמן (Vogel & Adelman, 1990, 1993) בודדו את הגורמים שהביאו להצלחה לימודית בקרב 107 תלמידי מכללה עם לקויי למידה. הסטודנטים המצליחים היו בעלי יכולת מילולית טובה, מוטיבציה גבוהה וגישה חיובית כלפי תהליך הלמידה. הם גילו גישה חיובית כלפי המרצים, רמה גבוהה של הישגיות, מחויבות למטרה ונטייה להמשיך למרות כישלונות. היכולת להציב לעצמם מטרות מציאותיות ולהיות מחויבים למטרות אלו נמצאה גם היא מאפיינת סטודנטים מצליחים שיש להם ליקויי למידה.

אחד הממצאים המעניינים היה שבוגרים מצליחים רבים סיפרו על קשר קרוב עם אדם אשר יכול היה ליעץ להם ולתמוך בהם במצבי משבר, אך היה זמין בעבורם לאורך זמן ולא רק או בעיקר בתקופות הקשות. מדובר בדמות של חונך, מאמן, חבר, מורה רוחני או יועץ, המבין את עצמת השפעת הליקוי על הסטודנט אך מאמין ביכולתו של הסטודנט להצליח. כוחם של יחסים אלו היה נעוץ ביכולתה של אותה דמות לסייע לסטודנט לפתח הבנה עצמית ומודעות עצמית לליקוי שלו ולזהות בעצמו את אזורי הכוח והחולשה. באמצעות הקשר יכול היה הסטודנט לברר לעומק איך ליקוי הלמידה משפיע עליו ואיך הוא יכול לפתח אסטרטגיות מפצות ולהשתמש בהן.

לעומת זאת, מבוגרים עם ליקויי למידה שלא הצליחו לסיים את לימודיהם הבינו פחות כיצד ליקוי הלמידה משפיע עליהם ונטו פחות לפתח אסטרטגיות מפצות. במקרים מסוימים נתגלתה אף נטייה להכחיש את השפעת הליקויים על חייהם ועל עבודתם.

מוריסון וקוסדן (Morrison & Cosden, 1997) ערכו סקירה ספרותית של מחקרים שעסקו בזיהוי גורמי סיכון והגנה בקרב מבוגרים עם ליקויי למידה. הם מצאו כי ידע על הליקוי עשוי לעזור לצמצם את מידת פגיעתו. נמצא כי הבנה וקבלה של הליקוי והתייחסות אליו כאל גורם תחום ולא כוללני קשורה להצלחה בתפקוד לימודי ומקצועי אצל מבוגרים עם ליקויי למידה. נמצא גם כי מודעות עצמית משמשת גורם מגן, גם משום שהיא מאפשרת לפתח אסטרטגיות מפצות על היעדר הישגים לימודיים גבוהים וגם משום שהיא עוזרת למצוא עבודה מתאימה. לדוגמה, מבוגרים המבינים את הליקוי שלהם יחפשו עזרה ויידעו לזהות הזדמנויות לימודיות ותעסוקתיות שבהן יוכלו לבטא את היכולות החזקות שלהם. כמו כן נמצא שסביבה תומכת ומתאימה מספקת אף היא הגנה.

רסקינד ועמיתיו (Raskind, Goldberg, Higgins & Herman, 1999, 2002) ערכו מחקר בן 20 שנה, שנועד לזהות אצל תלמידים לקויי למידה גורמים שסייעו להם להפוך במשך הזמן למבוגרים שהוגדרו 'מצליחים', לעומת מבוגרים אחרים שהוגדרו 'נכשלים'. החוקרים חיפשו אחר גורמים המנבאים הצלחה בקרב תלמידים עם ליקויי למידה, כדי למצוא דרכים לסייע לתלמידים אלו לנצל את מלוא הפוטנציאל שלהם ולהובילם לחיים מלאים ומספקים. שאלת החוקרים הייתה: מה ברקע של התלמידים גרם לחלקם להפוך למבוגרים מאושרים, מסופקים ותורמים לחברה ואילו אחרים הצליחו בקושי לשרוד מבחינה נפשית, חברתית וכלכלית. איך קורה שתלמיד אחד הופך להיות נשיא של חברת מחשבים ואילו חברו לספסל הלימודים מבלה את ימיו בבית הכלא.

במחקר נמצאו תכונות, מאפיינים אישיים, גישות והתנהגויות, שניבאו הצלחה עתידית טוב יותר ממשתנים כמו: IQ, הישגים אקדמיים, גורמי לחץ, גיל, מין, מצב סוציו-אקונומי ומוצא אתני. להלן הפירוט:

מודעות עצמית - מבוגרים מצליחים התייחסו אל עצמם כאל 'לקויי למידה'. הם היו פתוחים לגבי הקשיים שלהם ותיארו את אירועי חייהם על רקע ליקויי הלמידה שלהם. עם זאת, הם לא הגדירו את עצמם בעזרת קשיים אלו. המבוגרים המצליחים התייחסו לקשייהם כאל פן אחד באישיותם השלמה. הם קיבלו את

ליקוי הלמידה שלהם וידעו לנצל את העזרה המגיעה להם כדי להתגבר על קשייהם. לרבים מן המבוגרים המצליחים הייתה תמונה ברורה של הכוחות והחולשות שלהם והם ידעו לזהות ולקבל את כישרונותיהם עם מגבלותיהם.

פעלתנות - מבוגרים מצליחים עם ליקויי למידה היו פעילים בסביבת חייהם. הם נטו להתחבר, להשתתף בפעילויות קהילתיות ולהיות בתפקיד פעיל במשפחותיהם, באזור מגוריהם ובקבוצות החברתיות שלהם. הם האמינו שיש בהם את הכוח לשלוט בגורלם ולהשפיע על מסלול חייהם. הם החליטו החלטות ופעלו על פיהן והתמודדו עם ההשלכות של החלטות אלו בלקיחת אחריות מלאה על תוצאותיהן, חיוביות או שליליות.

התמדה ושקדנות - מבוגרים מצליחים המשיכו לחתור למטרה גם כאשר היו במצוקה. הם ראו במאבקים ובמצבים קשים שלבים הכרחיים, שבסופו של דבר יעזרו להם לשפר את אופיים ולהשיג את מטרותיהם. רבים תיארו את עצמם במונחים כמו 'לעולם איני מתייאש', 'נכשלתי פעמים רבות אבל אינני כישלון'.

הצבת מטרות - מבוגרים מצליחים גיבשו לעצמם מטרות ארוכות-טווח. רבים ציינו שמטרות אלו העניקו לחייהם כיוון ומשמעות. הם תיארו מתוך מודעות מלאה את האופן שבו הם פועלים, צעד אחר צעד, כדי להשיג את מטרותיהם. כמו כן, המטרות שהציבו לעצמם היו מציאותיות וניתנות להשגה.

קיומן של מערכות תמיכה ושימוש יעיל בהן - מבוגרים מצליחים דיברו על תמיכה, הנחייה ועידוד שקיבלו מאחרים משמעותיים כמו חברים, מורים, תרפיסטים, חברים לעבודה ובני משפחה. המבוגרים המצליחים חיפשו תמיכה פעילה וידעו לגייס אחרים לתמוך בהם. במקרים רבים הם שמרו על קשרים ממושכים עם האנשים שסייעו להם, בשמרם על רמת ציפיות ברורות ומציאותיות מהם.

יציבות רגשית - המבוגרים המצליחים לא הרבו לדווח על בעיות רגשיות מאובחנות. אין זאת אומרת שלא היו להם בעיות כאלה, אלא שהם פיתחו אמצעים יעילים להתמודד עם מצבים של מתח, תסכול ואי־ודאות. המבוגרים המצליחים התאפיינו כיותר חיוביים, אופטימיים ומלאי תקווה.

רסקינד ועמיתיו (Raskind et al., 1999, 2002) מציעים להעריך מחדש את האופן שבו נהוג לבנות מערכים לימודיים לקידום תלמידים עם ליקויי הלמידה. הטיפול המסורתי בתלמידים אלו מתמקד בקידום מיומנויות אקדמיות ואולם על פי דברי החוקרים, בתכנון מסגרות לימודיות לתלמידים עם ליקויי למידה כדאי להתחשב בממצאי המחקר, שלפיהם תכונות אופי מסוימות קשורות בהצלחה לימודית ומקצועית לא פחות מאשר מיומנויות אקדמיות. אין בכך, לטענת החוקרים, כדי לחדול מלחתור לשיפור היכולות האקדמיות, אלא כדי להדגיש גם את הצורך בהבניית מערכים המעודדים פיתוח תכונות המובילות להצלחה בקרב סטודנטים בוגרים עם ליקויי למידה.

מילר ופריץ (Miller & Fritz, 1998) צירפו למאמרם רשימה של גורמים המופיעים בספרות כמקדמים עמידות בקרב סטודנטים עם ליקויי למידה: מיומנויות מילוליות גבוהות (Morrison & Cosden, 1997), הבנה עצמית, מודעות והערכה עצמית (Gerber, Gimsberg & Reiff, 1992; Morrison & Cosden, 1997; Spekman et al., 1989), יכולת להציב מטרות מציאותיות (Beardslee, 1989), יכולת להכיר בקיומם של הליקויים מתוך הבנה כי הם אינם מכשילים את כלל התפקודים האישיותיים (Morrison & Cosden, 1997; Morrison & Cosden, 1995; Rothman & Cosden, 1995; Miller, 1995), כישורים חברתיים טובים המאפשרים לגייס אחרים ולהיעזר בהם (Robertson, Harding & Miller, 1998; Miller, 1995; Spekman et al., 1992), נחישות (Beardslee, 1989) ופעלתנות (Miller, 1995).

מודל נגישות להשכלה אקדמית לסטודנטים עם ליקויי למידה

יצירת נגישות להשכלה גבוהה בקרב סטודנטים עם ליקויי למידה משמעותה לסייע למועמדים עם ליקויי למידה להתקבל ללימודים אקדמיים, לצלוח אותם ולסיימם בהצלחה. העיקרון המנחה ליצירת הנגישות ב'מרכז התמיכה' הוא התאמה אישית של הסיוע הניתן לכל סטודנט על פי צרכיו המשתנים. אנשי המרכז שואפים לגרום לסטודנטים להכיר בקיומם של ליקויי הלמידה, לסייע להם להבין את הדרכים שבהן הליקויים פוגעים בתפקודם הלימודי

ולעודד אותם להטמיע דפוסי למידה חדשים שיאפשרו להם להתמודד עם קשייהם או לעקוף אותם. מאחר שמרבית הסטודנטים מגיעים ל'מרכז' לאחר שנים רבות של התמודדות לימודית מתסכלת, פעילות ה'מרכז' מכוונת לשיקום הדימוי העצמי הלימודי החבול. שיקום זה מתאפשר בעזרת תהליך רגשי-קוגניטיבי-חברתי עמוק אשר משחרר את הסטודנטים מן הצורך להסתיר את קשייהם מעצמם ומאחרים ומאפשר להם להפנות את האנרגיות העומדות לרשותם להתפתחות וללמידה.

'...מה שקרה זה שבעצם ויתרתי על כל המלחמה בקריאה ובכתיבה. כל המערכת הזאת כאילו אמרה לי - אתה לא קורא כי אתה לא יכול. אז אתה לא צריך. ואם המרצים אומרים לך לקרוא תגיד להם - לא יכול. וברגע שקבלתי את הליקוי והבנתי שיש לי ליקוי למידה, ברגע הזה, באמת ברגע הזה, שחררתי את זה. וזה ברור שזה בגלל שמסביבך יש עוד כאלה וכל העבודה שעושים ולומדים ועושים וזה ברור שזה גם [...] מהרגע הזה אמרתי - אם אני אצליח להשקיע רבע מהאנרגיה שהשקעתי על למה לא ללמוד בכך ללמוד, אני יכול ללמוד כל דבר בעצם. רבע, אני לא מדבר על חצי. והתחלתי ללכת על המנטרה הזאת. ככה, ובסוף הייתה מכינת קיץ מאוד מוצלחת...' (ב"צ, סטודנט שנה ב')

עם השנים הושגה ב'מרכז' ההבנה כי תהליך שיקומי שכזה מצליח כאשר מסגרת הלמידה משלבת מכלול של מרכיבים: חשיפת הסטודנט לחומר אקדמי (באמצעות הרצאות, שמיעה וקריאה של טקסטים); עיבוד רגשי משמעותי (קבוצתי ואיש); זימון פעילויות מגוונות של ביטוי עצמי (כתיבה, בניית מצגות, הרצאות) ותרגול רב של דפוסי עבודה ומיומנויות התמודדות חדשות. נוסף על כך, מסגרת הלימוד, על אף ייחודיותה, צריכה להיות חלק בלתי נפרד מן הדרישות הפורמליות של המכללה; עליה להתבסס על חומרי למידה אקדמיים ולהקנות למשתתפיה נקודות זכות אקדמיות. גורם נוסף המשפיע על יכולת הסטודנט להתמסר לתהליכים העמוקים שהוא עובר הוא מידת האינטנסיביות של התהליך - ככל שהוא אינטנסיבי, השינוי שהוא מחולל אצל הסטודנט כולל ומעמיק.

לשם כך נבנתה ב'מרכז' תבנית של קורס המזכה בנקודות זכות אקדמיות, שבו לומדים הסטודנטים תחום תוכן ברמה אקדמית, מחויבים בביצוע מטלות אקדמיות ובתרגול רב עם יישום העקרונות המובילים לשיקום הדימוי העצמי הלימודי ורכישת דפוסי למידה יעילים. שמונה קורסים אקדמיים נבנו בתבנית זו כקורסי תרגול הצמודים לקורסי מבוא אקדמיים. קורס נוסף נבנה כקורס מבוא בפני עצמו הנקרא 'מבוא לליקויי למידה' והוא מועבר במסגרת מכינת הקיץ המרוכזת ומגלם בתוכו מכלול של רכיבים המקדמים נגישות להשכלה גבוהה בקרב סטודנטים עם ליקויי למידה (להלן). נגישות המרכז לסטודנטים ניכרת כבר בשלב הקבלה ללימודים האקדמיים:

קבלת סטודנטים עם נתוני קבלה חסרים

בשנים האחרונות ניתנים שירותי תמיכה למרבית הסטודנטים עם ליקויי למידה הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה (לסטודנטים שהתקבלו ללימודים). אך מה עם הסטודנטים שאינם עומדים בתנאי הקבלה? רבים מבוגרי התיכון עם ליקויי הלמידה אינם יכולים לעמוד בתנאי הקבלה למוסדות להשכלה גבוהה או שאינם יכולים להתקבל לחוג המועדף עליהם. עבור רבים מן המועמדים עם ליקויי הלמידה המבחן והציון הפסיכומטרי הם המכשלה הגדולה והמחסום העיקרי לקבלה לאקדמיה, גם לאחר שדרוג המבחנים הפסיכומטריים למבחנים ממוחשבים (Moshinsky & Kazin, 2004). גם הבחינה הפסיכומטרית הממוחשבת אינה נותנת מענה לבעיה, שכן עדיין כלולים בה מדדים של מהירות והבחנה בדקויות. לא כל הסטודנטים עם ליקויי למידה זוכים לבחינה 'מותאמת' (במו"ת) (אורן ואבן, 2001). בשנים 1995-1999 רק ל-1% מכלל הנבחנים אושרו התאמות (מרגלית, 1997). היס-יונס ופרידמן (2002) מדווחים על עלייה בכמות הבקשות למבחן המותאם. בשנת 1998 היו 1.59% פניות ואילו ב-2003, מכלל הנבחנים עם ליקויי הלמידה (1159 סטודנטים) קיבלו 52% מבחן מותאם (ורטהיים, ווגל ופרסקו, 2004).

אצל סטודנטים עם ליקויי למידה הקשר בין נתוני הקבלה, ציוני הבגרות והפסיכומטרי ליכולת להגיע להישגים אקדמיים אינו חד-

משמעי. ציוני התואר הראשון של סטודנטים עם ליקויי למידה הושוו במחקר עם ציוניהם של סטודנטים שאינם לקויים (מלצר ושריד, 2007 בדפוס). נמצא כי ממוצע ציוני הסטודנטים עם לקות הלמידה היה גבוה במידה ניכרת מממוצע הציונים של כלל הסטודנטים, אף שנתוני הקבלה שלהם היו נמוכים במידה ניכרת (או חסרים). ממצאי המחקר הראו שציוני הבגרות וציון המבחן הפסיכומטרי אינם יכולים לנבא את הישגי התואר הראשון של סטודנטים עם ליקויי למידה.

כדי לקדם נגישות לאקדמיה לכמה שיותר מועמדים עם ליקויי למידה פועל ה'מרכז' למצוא פתרונות גם למועמדים שנתוני הקבלה שלהם נמוכים או חסרים. במובן זה, נגישות המרכז למועמדים עם ליקויי למידה היא מרבית. ל-10% מכלל הסטודנטים הלומדים במרכז חסרים ציוני בגרות ופסיכומטרי. ל-21% מן הסטודנטים חסר אחד הציונים (בגרות או פסיכומטרי) ו-57% מתקבלים עם ציונים הנמוכים מציוני הקבלה המינימליים בחוג שבו הם לומדים. רבים ממועמדים אלו לא היו מוצאים את מקומם במוסדות אחרים להשכלה גבוהה.

מכינת הקיץ המרוכזת – נגישות לקבלה לחוגים לסטודנטים עם תנאי קבלה חסרים

מאז 1995 מקיים מרכז התמיכה מדי שנה מכינת קיץ מרוכזת – גולת הכותרת של פעילותו. המכינה ייחודית ומעטות כמות בעולם (מלצר, 2003; מלצר ושריד, 2007 בדפוס). מהמכינה הראשונה ועד היום נשמר העיקרון של שילוב מיומנויות אקדמיות עם תמיכה רגשית באמצעות סביבות לימודים טכנולוגיות. איכות התכניות משתנה משנה לשנה בעקבות ניתוח של הניסיון המצטבר והמעקב המחקרי.

למכינת הקיץ מתקבלים סטודנטים עם תנאי קבלה חסרים; עמידה בתנאי המכינה בהצלחה מאפשרת להם להשתלב בלימודים במגוון החוגים. למכינה מתקבלים מועמדים עם לקות קשה, לאחר שעברו ועדת קבלה מיוחדת. רובם המכריע של הסטודנטים המסיימים את מכינת הקיץ ממשיכים בלימודים גבוהים, רובם נשארים במכללת תל חי. אף שתנאי הקבלה שלהם היו נמוכים,

לבוגרי מכינות הקיץ שסיימו תואר ראשון בתל חי, ממוצע תואר גבוה משל הסטודנטים שאינם לקויי למידה (מלצר ושריד, 2007 בדפוס).

כל הפעילות הלימודית במכינה משולבת בקורס האקדמי 'מבוא ללקויות למידה', המפגיש את הסטודנטים עם ידע אקדמי ומחקרי מקיף בנושא ליקויי למידה (טבקמן, 2004; Vogel & Adelman, 1993). בקורס נלמדים נושאים מחקרניים-מדעיים המאפשרים למשתתפים להתעמת עם התופעה ולהבינה לעומק. הלימוד המעמיק של התכנים מקדם הבנה של תופעת ליקויי הלמידה ועוזר לסטודנטים לזהות את הליקויים שלהם. כל משתתף מבין את המאפיינים הייחודיים של הליקויים שלו ולומד על הכלים, הטיפולים והשיטות הנהוגים בארץ ובעולם להתמודדות עם כל ליקוי וליקוי. בין הנושאים הנלמדים בקורס: אוריינות, קריאה וכתובה אקדמית על כל מורכבותה, הכרת הספרייה הווירטואלית, הקטלוג הממוחשב ומבנה הספרייה, התמודדות עם אסטרטגיות למידה, סיכום הרצאה, הכנה לבחינה וארגון הבחינה, התכוננות לפרזנטציה - שיפור הביטוי בכתב ובעל פה, סגור עצמי, ניהול זמן וארגון משאבים, תמיכה רגשית קבוצתית ופרטנית, ייעוץ אקדמי ומקצועי בבחירת חוג הלימודים וכן סיוע ולימוד יישומי המחשב וטכנולוגיות מסייעות.

בד בבד עם הלימוד העיוני נדרשים הסטודנטים ליישם, הלכה למעשה, את השיטות והכלים הנלמדים בקורס. כל שבוע מוקדש לנושא מסוים. ברמה האקדמית נדרשים המשתתפים לשמוע הרצאות, לקרוא ספרים, מאמרים ומחקרים, לכתוב דוחות ועבודות, לבנות מצגות ולהרצות. בתוך כך הם נדרשים להתנסות בעצמם בשיטות ובכלים שהם לומדים ולבחור מהם את אלו המתאימים להם. בתקופת הלימודים מקבלים כל הסטודנטים תמיכה רגשית, קבוצתית ופרטנית, לקידום תהליך חשיפת הליקויים וההתמודדות עמם.

כל מטלות הקריאה והכתיבה של הקורס מופיעות ברשת הווירטואלית במחשב, כך שגם סטודנטים אשר מגלים התנגדות לעבודה במחשב (תופעה שכיחה בקרב לקויי למידה) 'נאלצים' להתמודד ולהפנים את הנלמד. כך מגיעים משתתפי המכינה לשליטה מלאה במחשב המשמש כלי עזר למילוי מטלות אקדמיות, להתארגנות ולתקשורת, בתוך שבוע לכל היותר. נוסף על

ההשתתפות בשיעורים המובנים עוסקים המשתתפים בשעות רבות של תרגול בכל יום, כדי להפנים את החומר הנלמד. התרגול נעשה בחדרי המחשבים שבמרכז והוא מלווה במתרגלים צמודים. המכינה בנויה כך שתמיד יימצא מישהו בסביבה שיוכל לתמוך ולעזור לכל אחד ואחד, בהתמודדות עם חומרי קריאה, התכוננות להרצאה או בניית מצגת. בהדרגה רוכשים הסטודנטים את המיומנויות הנלמדות ומצליחים גם לעזור זה לזה.

'...אמרו לנו: בסוף הקורס אתם תגישו עבודה ורפרט וזה [...]
ואני חושב לעצמי איזה רפרט ואיזה עבודה, מה אני בכלל עושה פה. אבל אני בשביל ההורים שלי פה. בסוף אמרתי לעצמי אני מקווה שאני אשרוד את ה"מכינת קיץ" הזאת. מזל שזה רק חודשיים. שבסופה תהיה לי מוטיבציה ללכת ללמוד, לשרוד את האקדמיה, לשרוד את הדבר הזה, להצליח...' (ש"ל, סטודנט שנה ג')

במהלך הלימודים מבינים הסטודנטים מהו סילבוס, לומדים איך להקשיב להרצאות, לסכם, להבין את המטלות שנתן המרצה, לקרוא מאמרים ולנתח חומרים כתובים על פי קריטריונים. לומדים לכתוב, מרמה בסיסית מאוד עד לרמה של כתיבה אקדמית, רוכשים מיומנויות למידה ממגוון סוגים כמו איך להתכונן למבחן, איך להיערך, איך להיבחן, איך להציג את עצמם, איך לערוך פרזנטציה וכיצד להתארגן במסגרת של זמן ומשאבים נתונים. כל התכנים הללו נלמדים כתכנים אקדמיים ובטכניקות ותרגולים במהלך הקורס. הלימודים במכינה בנויים בהדגשת הקשר בין הקושי הלימודי לקשיי התארגנות. יש עבודה רבה ואינטנסיבית על הדימוי העצמי, על מגוון אפשרויות של התמודדות. הלימודים מעודדים רכישת מיומנויות התמודדות ודרכים לעקוף את הליקויים באמצעים טכנולוגיים דרך התנסות באביזרים טכנולוגיים העשויים לספק כלים להתמודדות עם קשיי הקריאה, הכתיבה והארגון (דהן, לידור-הדס ומלצר 2006).

הקורס מועבר בכל צורות הלמידה: למידה פרונטלית, למידה בקבוצות קטנות ולמידה פרטנית. הסטודנטים מציגים את התוצרים שלהם בפני הכיתה דרך קבע ובתוך כך מקבלים כלים להצגת חומרים. העבודה נעשית בצוות אבל כל אחד אחראי על

חלק משלו כך שאין אפשרות 'להתחבא' מאחורי עבודה של מישהו אחר. אופן ההצגה של העבודה, איכות המצגת, רמת הפרזנטציה, כל אלו נכללים בציון הסופי של הקורס.

החומר הנלמד בקורס בנוי לעבודה תהליכית בעזרת המחשב. כל החומר הנלמד נמצא במחשב ובאמצעותו יכולים הסטודנטים ואנשי הצוות במכינה לבדוק את רמת ההתקדמות של כל סטודנט בכל רגע נתון. הסטודנטים כותבים את עבודותיהם במחשב, המרצים מתקנים אותן במחשב ודרכו מתבצעת גם עבודת העמיתים. מבנה מטלות הכתיבה בקורס מצטבר, כך שבסיכומו נוצר לכל משתתף פורטפוליו שלם המכיל את כל התכנים שנלמדו בקורס. כך, תוך כדי עבודה מעשית, לומדים הסטודנטים להכיר את המחשב ומיישמים את הטכנולוגיות המסייעות שנלמדו.

הלימודים במכינה משלבים רכישת מיומנויות אקדמיות עם תמיכה רגשית באמצעות סביבת לימודים טכנולוגית. במסגרת המכינה עובר הסטודנט טיפול שיקומי הוליסטי מתוך התבוננות בקשייו האישיים, הרגשיים והאקדמיים, ופיתוח מודעות מטה-קוגניטיבית לתהליכי חשיבה ולמידה עצמיים, סגנונות למידה ומיומנויות שבהם הוא משתמש והדרך שבה הוא בוחר להשגת ידע ומידע.

הלימודים במכינה מספקים לסטודנטים חשיפה ראשונה לתכנית לימודים אקדמית. הלמידה נעשית בדגש מיוחד על בחירת סביבת הלמידה המותאמת, אמצעי הלמידה, שיפור מיומנויות הלמידה והתנסות בחוויות הצלחה מול חומר הלימוד האקדמי, התנסות חברתית בעבודה צוותית, התנסות בדרכי הרפיה והורדת לחץ ושיפור הדימוי העצמי והמיומנויות החברתיות (Vogel & Adelman, 1993). ההשתתפות במכינה מציידת את הסטודנטים בהרגלי למידה יעילים ומכינה אותם לדרישות ולעומסים שהם עומדים להיתקל בהם במהלך לימודיהם האקדמיים ולאחר מכן בלימודי המשך ובתעסוקה.

במהלך המכינה מכירים אנשי צוות המרכז את הסטודנטים ולומדים לעומק, יחד אִתם, את פרופיל הליקויים הספציפיים של כל אחד מהם ואת הדרכים שבעזרתן יוכלו להתמודד ולעקוף ליקויים אלו. היכרות מעמיקה זו של אנשי הצוות עם הסטודנטים

משמשת בסיס לבניית תכנית הלימודים האישית של כל סטודנט במהלך שנות לימודיו במכללה. סטודנטים שהשתתפו במכינת קיץ מגיעים מוכנים לשנת הלימודים. הם מכירים את המכללה, יודעים למי לפנות, עם מי לדבר, מה צריך לשאול ואת מי. פעמים רבות סטודנטים שלא השתתפו במכינה מקנאים בחבריהם, המתהלכים במכללה כאילו הם לומדים שם כבר שנים. ההשתתפות במכינה מונעת מן המשתתפים את ההלם הראשוני של המפגש עם ההשכלה הגבוהה, ומעניקה להם סיכוי גדול יותר להישאר ולהצליח. ולראיה, שיעור הנשירה בקרב סטודנטים המקבלים תמיכה במרכז התמיכה הוא אפסי.

'...הגעתי למכינה כולי רועד ומפחד, אני, ממרום גילי עם כל ה"ילדודס". הצלחתי לעמוד בכל המטלות, הצלחתי ללמוד, הצלחתי ללמוד על הדרכים שעוזרות לי ללמוד. היום אני מכיר את השיטות שלימדו אותנו, חלקן הפכו להיות חלק משיטות הלמידה שלי. אבל את הערך העצום של המכינה הבנתי ביום הראשון של הלימודים. קודם כול הצלחתי לישון בלילה שלפני ולא באתי בחיל ורעדה. ידעתי שזה אפשרי שזה צריך להיות נורא קשה אבל שזה אפשרי ושיש דרכים להתמודד...'(נ"ד, סטודנט שנה א')

גורם מרכזי נוסף העומד בבסיס התהליך השיקומי שנוצר במכינת הקיץ הוא ההתנתקות המוחלטת כמעט של הסטודנטים מן החיים השוטפים וההתמסרות במשך כמה שבועות להיכרות של ליקוי הלמידה שלהם, המקדמת תהליך התמודדות רגשי-קוגניטיבי-חברתי עמוק. תהליך זה הוא היוצר את הנגישות ללימודים אקדמיים עבור הסטודנטים, אשר לא זכו להרבה חוויות לימודיות חיוביות במהלך חייהם ואשר מגיעים ללימודים עם מטענים כבדים של מועקות ותסכולים ביחס ללמידה. המכינה בנויה כך שהסטודנטים יוכלו בתוך שבועות ספורים להגיע לכדי התמודדות יעילה עם תהליכי למידה, בעוקפם את קשייהם ובנותנם ביטוי ליכולותיהם.

'...מכינת הקיץ, מה שקרה, שבהתחלה נורא התלהבו ממני. הכול היה טוב ויפה עד שהיה צריך לכתוב עבודה. אז התרסקתי לחתיכות ממש, עד דמעות בעיניים. מצאתי את

עצמי נלחם בזה. התפנית החדה הייתה ביום שישי בסוף הלימודים. זה היה בחצי השני של המכינה, אחרי ההתרסקות. באתי ואמרתי לה, תגידי, מה דעתך? אני אוכל ללמוד באקדמיה? היא הסתכלה עליי ואמרה לי - מה אתה חושב? זה תלוי בך, אם אתה רוצה. זאת אומרת, זה כבר לא היה - אני אוותר לך על זה וזה. ואני אומר - לעבודה סוציאלית? והיא אומרת לי - לא. אני לא אמליץ עליך לעבודה סוציאלית. אתה לא יכול. זה היה נורא לשמוע את זה. ואז היא אמרה לי: מה שאני יכולה להציע לך זה ללמוד שנה בחוג הרב-תחומי, שאני אחליט מה אתה תלמד בה ובסופה נראה. זהו, אם תשרוד אותה נראה...'

'...מה תפנית? כי שם, ברגע הזה, אני זוכר את עצמי הולך הביתה ומרגיש שיש לי ליקוי למידה. רק שם הבנתי את זה. הולך כאילו סיפרו לי שיש לי איזה דיאגנוזה של סרטן. אני השווייתי את זה לסרטן. גם היום אני משווה את זה. מחלה קשה, כרונית לכל החיים. אולי לא מחלה, מגבלה [...] זה היה נורא קשה, זה היה נוראי. אבל זה הציל את המצב. זה הציל את המצב. והיה שם את כל התמיכה מסביב...'(ר"מ, סטודנט שנה ג')

בסיום המכינה על כל סטודנט להכין עבודת רפרט במסגרת צוותית, להציג חלק מהרפרט בעזרת מצגת (בעשיית שימוש בכל הטכנולוגיות הנרכשות) ולהגיש את העבודה על פי כללי כתיבת עבודה עיונית אקדמית. תכנית הלימודית מובנית בלוח זמנים ומתואמת בין כל המנחים. לפני תחילת המכינה ובסופה נערכים מבדקים.

משך המכינה - שמונה שבועות. יום הלימוד הוא בן עשר שעות אקדמיות ונוסף עליו תגבור בעבודה עצמית. חלק גדול מהלימוד מתבסס על עבודה פרטנית, עבודה בקבוצות קטנות וגם התנסות בלימוד בקבוצה גדולה. העבודות נבנות על תהליך מתמשך של שיפור ומעקב אחר התוצאות. כל החומרים, ובכלל זה אלו שבאנגלית, פותחו במכללת תל חי ומצויים ברשת המחשב המקומית של המכללה. ניתן לקבל את החומר גם בהקלטה. העבודות ושלבי

ההתקדמות נשמרים ומתועדים בפורטפוליו, כך שאפשר לעיין בהם ולעקוב אחר ההתקדמות האישית (Dahan, 2003).

מאז השנה השלישית לפעילות המכינה מועבר סקר שביעות רצון (Sarid, 2000, שריד, 2005-2001). כמו כן נערכים מבדקים בתחילת המכינה ובסופה בכל תחום נלמד ונערכת השוואה בין הממצאים של שביעות הרצון להישגים הלימודיים במגוון התחומים (Dahan, 2003).

בתפיסת השיקום ההוליסטית שנוקט המרכז, יש תפקיד חשוב למשפחה הקרובה - להורים (מלצר, 2003; עינת, 2003), לאחים ולבני הזוג. את המפגש הזה מספק המרכז: במסגרת המכינה מתקיים מפגש שנתי של בוגרי מכינות הקיץ, שבו משתתפים גם ההורים של המחזור האחרון. ההורים מתנסים בחוויה מיוחדת של מודעות ותחושות של סטודנט עם ליקויי למידה ובחלק השני מתקיימות שיחות בין בנים להורים על תסכולים מן העבר ועל הצורך בתמיכה גם באקדמיה.

עד כה דובר על שיפור נגישות הלימודים במכללה לסטודנטים בשלב הטרנס-לימודי. בהמשך יפורטו דרכים שבהן מקדם המרכז את נגישות הלימודים לסטודנטים בעצם תקופת הלימודים האקדמיים.

סביבה לימודית מעצימה

לכל סטודנט נבנית תכנית תמיכה אישית על פי הקורסים שבהם הוא משתתף ועל פי צרכיו המיוחדים. תכנית התמיכה היא בעיקרה פרטנית אך מתקיימות גם כמה סדנאות תגבור בקבוצות קטנות. הפעילות נעשית על ידי סטודנטים חונכים ומומחים מקרב אנשי צוות ה'מרכז' בשיתוף עם מומחים בתחומים ספציפיים חיצוניים.

התמיכה כוללת אוריינות - כתיבה וקריאה אקדמית (דהן, 1999) אסטרטגיות למידה (מלצר, 2003; היימן ופרצל, 2003) תמיכה רגשית (Knight, 1999; עינת, 2000), תמיכה בטכנולוגיות מסייעות ובכלל זה השאלת מחשבים ניידים, Raskind & Higgins (2003), תמיכה באנגלית, אסטרטגיות מיוחדות להתמודדות עם מתמטיקה ומקצועות מדעיים (רואינסקי, שמר ובן יעקב, 2004), סדנאות להתמודדות עם הפרעות קשב, ריכוז וזיכרון.

העיצוב הייחודי של סביבת הלמידה שב'מרכז' והאופן שבו משתלבות מגוון הפעילויות זו בזו הם היוצרים את נגישות המרכז לסטודנטים. סביבת הלמידה מכוונת את הסטודנטים להיחשף לחומר אקדמי ובתוך כך לבטא את עצמם וכן לתרגל הרבה דפוסי עבודה ומיומנויות התמודדות חדשות. כל זה נעשה בסביבה חברתית תומכת ועם תשומת לב לעיבוד הרגשי. סביבת הלמידה במרכז בנויה כך שתעודד תהליכי התפתחות אינטנסיביים בעזרת גורמים רפלקטיביים, גורמים של שליטה ובקרה ורלוונטיות גבוהה למציאות היומיומית של הסטודנטים. כדי להסביר ולהמחיש עקרונות אלו יתוארו מגוון הפעילויות המאפיינות את פעילות ה'מרכז'.

'...ואז הגיעה שנת לימודים. זה הזוי. בעיקר שמראים לך בתחילת השנה ספר בכזה עובי [...] לך תקרא את זה. אם זה נופל לך על הרגל [...] זה מה שחשבת על הספר הזה. רק לסחוב אותו עושה כאב גב. אבל אמרתי - אני עושה מה שאני יכולה. לבוא לשיעורים אני יכולה, לקנות את הספר אני יכולה, להקליט את השיעורים אני יכולה, לא יודעת אם אני אשמע אותם, לשמוע אותם אולי אני גם יכולה, להבין? אני לא יודעת, להבין אני יכולה, להיות שם. זהו, מה שאני יכולה אני עושה. באה לכל השיעורים. עושה את הדברים שאני יכולה...' (ג"ד, סטודנטית שנה א')

קורסים אקדמיים

כפיתוח קורס המבוא לליקויי למידה שניתן במסגרת מכינת הקיץ נבנתה במרכז תבנית של קורסי תרגול הצמודים לקורסי מבוא של המכללה - שלושה במדעי החברה והרוח, שלושה במדעים ושניים בהכרת המחשב והטכנולוגיות המסייעות. קורסי התרגול נבנו בשיתוף מלא עם מרצי המכללה המלמדים את קורסי המבוא, כך שיחזקו את הנושאים הנלמדים בקורס ויספקו אימון, תרגול וכן סיוע ממשי במילוי הדרישות האקדמיות של המרצים. במסגרת הקורסים לומדים הסטודנטים תחום תוכן ברמה אקדמית, מחויבים בביצוע מטלות אקדמיות ובתרגול רב, ביישום את

העקרונות המובילים לרכישת דפוסי למידה יעילים ושיקום הדימוי העצמי הלימודי.

התאמות בהיבחנות

גורם משמעותי של נגישות ניכר בהתאמות בהיבחנות שהן הביטוי בשטח למדיניות מתן הזדמנות שווה לסטודנטים עם צרכים מיוחדים, לצורך מימוש יכולותיהם האישיות (איילון ומרגלית, 2004). ההתאמות נועדו להסיר את המכשולים הנובעים מהליקוי בהתאמת תנאי ההיבחנות למגבלות שמציב הליקוי הספציפי של כל סטודנט (Fuchs & Fuchs, 2001). ההנחה היא שהתאמת תנאי ההיבחנות מגדילה את תוקף ציוניו של הנבחן עם ליקוי למידה, או במילים אחרות, מאפשרת לבחון לבדוק את רמת השליטה של הנבחן בחומר הנלמד, באופן שנפגע פחות מקשייו הנובעים מהתמודדות עם המבחן עצמו. בסיוע ההתאמות יכולים סטודנטים עם ליקוי למידה לבטא את ידיעותיהם, למרות הקשיים הכרוכים בליקוי, וכך ציוניהם חופשיים מטעויות מדידה הנובעות מקשיים אלה (Koretz & Hamilton, 2000). בספרות המקצועית נמצא שהתמיכה השכיחה במוסדות להשכלה גבוהה בארצות-הברית היא מתן התאמות במבחנים (ורטהיים ואחרים, 2004). מדיניות ה'מרכז' היא לנקוט יתר זהירות בסוגיית ההעדפה המתקנת, כדי למנוע מצבים של העדפת יתר (Fuchs & Fuchs, 2001).

ישנן התאמות משני סוגים: אלה השומרות על מתכונת הבחינה ואלה המשנות אותה (איילון ומרגלית, 2004). ההתאמות השומרות על מתכונת הבחינה ניכרות במכללת תל חי בתוספת זמן, התעלמות משגיאות כתיב, הגדלת הטקסט, הקראת השאלון, הסבר הוראות הבחינה והשאלות, שעתוק, כתיבה במחשב, דפי היזכרות, קלטת באנגלית, התאווורות באמצע הבחינה, היבחנות בחדר נפרד, כתיבת תשובות בעיפרון, צילום הבחינה על דף צבעוני ועוד.

ההתאמות המשנות את מתכונת הבחינה הן בחינות בעל-פה, המרת בחינה אמריקנית בבחינה פתוחה, המרת בחינה בעבודה, דפי אזכור, ונוסף על כל אלה יש אפשרות להתאמה מיוחדת המבטאת התייחסות אישית מאוד לבעיות שלא נכללו במסגרת ההתאמות הקיימות.

ישנם סטודנטים אשר זכאים להתאמות אך אינם משתייכים ל'מרכז'. סטודנטים אלו מקבלים התאמות של הארכת זמן ושמיעת המבחנים באנגלית בלבד. הסטודנטים המשתייכים ל'מרכז' נדרשים לפרוס את לימודיהם על פני ארבע שנים במקום שלוש ומקבלים התאמות נוספות, במידה שהם זכאים להן. גיבוש ההתאמות של כל סטודנט נעשה בשיתוף מלא עמו.

'...תסתכלי אני יושב מול מרצה ובזמן המבחן כולי מגמגם. ואז היא אומרת לי או.קיי. סיימנו. כנראה שהיא עשתה לי תרגיל כזה. אמרתי לה כן? זהו? אתה רוצה עוד משהו? ואז אחר כך התחלנו לדבר, סתם, ואז פתאום הכל נשפך החוצה. היא אמרה לי - תגיד, אתה מודע לזה שבזמן המבחן הצלחת להסביר הרבה פחות טוב? כן, אני מודע לזה. זה נורא, נורא מסובך. הפתרונות, איך שלא תסתכל עליהם לא מתאימים לרמת הציון על פי המדדים של הסטודנטים הרגילים. זה כמו שראו שהשחורים בארצות-הברית מקבלים פחות במבחני אינטליגנציה כי המבחן לא מתאים להם, כי המבחן מתאים ללבנים. אם היו בוחנים את כולם בעל-פה אז אני הייתי בין הגבוהים, אני מתאר לעצמי. מבחן בעל פה תמיד מוריד את הציון לאזור השמונים...' (ע"ש, סטודנט שנה ב')

תמיכה רגשית

כ-30% מן הסטודנטים במרכז מקבלים תמיכה רגשית אישית החיונית לשיפור הישגים אקדמיים (עינת, 2000; Knight, 1999; Vogel, 2005). התמיכה הרגשית עוזרת לסטודנטים בתהליכים כמו: הכרה בעצם קיומו של ליקוי הלמידה, התמודדות עם תחושות התסכול והאובדן הכרוכות בהכרה זו והבנת השפעתו של הליקוי על מכלול נסיבות החיים. תמיכה זו חשובה מאוד בספקה לסטודנטים את הכלים הרגשיים ואת החוסן הנפשי, המאפשרים להם לעמוד בהתמודדות היומיומית עם קשייהם, כך שיכולותיהם יובאו לכדי מיצוי.

התמיכה הרגשית הניתנת במסגרת המרכז אינה תחליף לטיפול פסיכולוגי או פסיכיאטרי. הציר המנחה את התמיכה הרגשית הוא חיזוק יכולתם של הסטודנטים לתפקד וללמוד. חיזוק זה מצריך

לעתים, גם כניסה לסוגיות עמוקות אבל הנושא המרכזי של המפגשים נשאר תמיד סביב ההתמודדות עם הלימודים. הנחת המוצא של תפיסה זו היא שהצלחה תוביל להצלחה. הכוח המניע של המרכז הוא הסיוע המשולב שהוא מציע לסטודנטים, במקום שבו הם צריכים ללמוד, לקבל את כלים, למצות את יכולתם ולהפיק מעצמם את המרב. כך הם לומדים כיצד לזהות מהם הדברים שעוזרים ומועילים להם ואילו דברים מכשילים ומלחצים אותם. הגורם המניע בסופו של דבר הוא ההצלחה הלימודית.

'...היא נורא מאמינה בי וזה באמת נותן לי המון כוח. אני חושב שתמיכה רגשית זה הדבר הכי חשוב בעצם. כמוכן שחוץ מזה יש עוד הרבה דברים חשובים אבל אם אין את זה, אז הדברים האחרים נתקעים כל הזמן בחסימות ובבלוקים. ואם יש את זה אז כל השאר נהיה אפשרי, עושים כל מיני מניפולציות, מחפשים כל מיני דרכים, אבל זה נהיה אפשרי, מוצאים פיתרון...' (ר"י, סטודנט שנה א')

'...מצד אחד אני יודע שהליקוי נתן לי גם איזה דברים ייחודיים שהופכים אותי לאשת טיפול מאוד מאוד ייחודית. מצד שני, אין ספק שהליקוי פגע בי בדברים בסיסיים וראשוניים של ביטחון עצמי, של אמון בעצמי וכו'. לקח לי הרבה מאוד שנים להילחם בכל מיני תופעות, אני עדיין נלחמת...' (ז"כ, סטודנטית שנה ב')

אימון אישי

סטודנטים המתקשים בקשב וריכוז ובהתארגנות מקבלים עזרה של מאמנת אישית (coaching) (Quinn, Rately & Maitland, 2000). המאמנת האישית מכירה את הסטודנט ובונה יחד אתו מערכת של מכלול הפעילויות שבחיו, ובכלל זה פעילויות שכלל אינן קשורות ללימודים עצמם. הסטודנט והמאמנת בודקים בכל פגישה את מידת הצלחה של הסטודנט ליישם את החלטות שקיבל על עצמו בפגישה הקודמת. כך נחשף הסטודנט לתהליכים רפלקטיביים העוזרים לו למפות את צרכיו ולארגן נכון את המשאבים העומדים לרשותו.

נגישות באמצעות טכנולוגיות מסייעות

לשם השגת מטרות לימודיות נחוצה סביבת למידה מותאמת ונגישה. המחשב האישי, עם אמצעים טכנולוגיים נוספים, מאפשרים לסטודנטים עם ליקויי למידה להתמודד או לעקוף חלק מקשייהם. מחקרים הראו ששימוש קבוע במחשב משפר את ממוצע הציונים בקורסים אקדמיים של סטודנטים אלו (Keim, McWhirter & Bernstein, 1996; Raskind & Higgins, 2003).

שיפור זה יושג כל אימת שהמחשב יהפוך לכלי זמין ושימושי.

'טכנולוגיה במהותה היא תופעה חברתית הכורכת טכניקות של ביצוע באמצעות כלי כלשהו, משמע מערכת של ידע, תפיסות ומיומנויות [...] טכנולוגית המחשוב תופסת מקום חשוב ומרכזי בחיינו היא משתתפת בהפיכת העידן בו אנו חיים לעידן המידע והופכת את שבילי התקשורת ל"אוטוסטרדת המידע" [...] המחשוב היא מערכת כלים מצויינת המוקפת בתפיסות מיומנויות ואמונות שבאמצעותן ניתן לממש חזונות חינוכיים.' (סלומון, 2000)

כל הפעילויות הלימודיות במרכז בנויות כך שהן יוצרות נגישות למידע ולארגון החומר באמצעות המחשב והטכנולוגיות המסייעות. חלק ניכר מן הסטודנטים מקבלים מחשב נייד שהופך להיות הספר והמחברת שלהם. המחשב ומכשירים נוספים מקלים על ארגון והתמודדות עם החומר הנלמד ובכך משפיעים ישירות על איכות הלמידה. יתרון נוסף לשימוש במחשב הוא אפשרות מעקב אחר תהליך העבודה וההתקדמות האישית. הצגת החומרים נעשית בתיק פורטפוליו. גם עבודת הצוות מועשרת והשימוש בטכנולוגיה מאפשר בדיקת העבודות על ידי הסגל בצורה יעילה יותר. השימוש במכשירים ובתוכנות מקצועיות מגבירים בקרב הסטודנטים את העניין והריכוז. בדיקת שביעות הרצון של הסטודנטים משתתפי מכינות הקיץ מראה בעקיבות ששביעות הרצון הגבוהה מאוד של הסטודנטים מן המכינה היא מכך שבמסגרתה למדו להשתמש ביעילות במחשב והפכו אותו לכלי עבודה זמין ושימושי.

חונכות

כמחצית מהסטודנטים ב'מרכז' נעזרים בחונכים, שלמספר לא מבוטל מהם יש ליקויי למידה. החונכים מנחים גם במרכז

לטכנולוגיות מסייעות ומעבירים סדנאות לסטודנטים במגוון המקצועות. החונכות מתמקדת במתן עזרה לימודית ובהתמודדות עם הליקוי הספציפי של הסטודנט דרך העבודה על התכנים האקדמיים. באינטראקציה המשותפת של החונך והנחנך מתגלים דברים נפלאים, הן במערכת היחסים הבין-אישית הן באיתור שיטות הוראה ואסטרטגיות למידה. העזרה ניכרת בקריאה משותפת של מאמרים בעברית ובאנגלית, סיכום חומר בעזרת מיפויים, מיזוג טקסטים, ארגון החומר לקראת כתיבת עבודה, לקראת בחינה ולקראת שיעור, הכוונה בניסוח, בהבעה, בפיסוק ובתחביר, הכנה לבחינות ולעבודות בית ועזרה בארגון הזמן. לפעמים העזרה היא בעצם הישיבה המשותפת, היוצרת מסגרת לימודים מובנית וכן במתן עידוד ותמיכה.

היקף החונכות הוא ארבע שעות שבועיות ובסך הכול 120 שעות שנתיות. המעקב אחר החונכים והנחנכים הוא חודשי. התייעוד נעשה באמצעות שאלונים המועברים לפני תחילת החונכות ובסוף השנה. פרויקט החונכות, שנקרא גם פרויקט 'פר"ח-לשם', הוא יזמה ברוכה של גב' רותי קפלן, יו"ר עמותת 'לשם', שפעלה רבות אצל פרופ' נחמיה לב-ציון ז"ל, יו"ר הות"ת (הועדה לתכנון ותקצוב של המועצה להשכלה גבוהה) ועמוס כרמלי, מנכ"ל פר"ח. בשנת תשס"ו פעלו במסגרת פרויקט החונכות בתל חי כ-200 חונכים, סטודנטים שבחרו להתמודד עם השונה ולמדו להכיר בערכו וביכולות הגבוהות שלו (פרסקו וקובלסקי, 1996). מאז תשנ"ט חנכו במסגרת מרכז התמיכה כ-450 סטודנטים.

החונכים מקבלים מהצוות המקצועי הנחיות המתייחסות לליקויים הספציפיים של הסטודנטים. פעמים רבות הסטודנט עם ליקויי הלמידה אינו מצליח להסביר לעצמו ולאחרים את מהות הקושי שבו הוא נתקל, ודווקא החונך מצליח לאתר ולתווך בין הבעיה לפתרונה. החונך מכיר את חומר הלימוד, ולאחר שלמד להכיר את אופי החשיבה של הנחנך הוא מוצא דרכים להמחשה ולהסבר, בעשותו שימוש בטכניקות להתארגנות, לזכירה ולתייעוד.

ההתאמה בין חונך לנחנך חשובה מאוד להצלחת מפעל החונכות (ורטהיים, ווגל ופרסקו, 2004). המניע המרכזי של החונך הוא כלכלי (פרסקו וורטהיים והיישריק, 2001), אך מניעים מהותיים לא פחות הם רגישות חברתית ותרומה לחברה. הליווי והפיקוח הם באחריות

מנחה של מרכז התמיכה ורכז פר"ח. בסיום השנה נערך אירוע מסכם וחגיגי שבמסגרתו מתקיימת סדנה לפרידה. חונכים המסיימים את לימודיהם במכללת תל חי מקבלים תעודה אישית ושי צנוע.

ע"ק חנך במשך שנתיים כמה סטודנטים. עם סיום לימודיו הוא סיכם את הפעילות שלו כך:

'כשהתחלתי לחנוך בשנה שעברה למדתי עד כמה שונים סטודנטים עם ליקויי למידה אחד מהשני וכמה צריך להיות יצירתי, סבלני, רגיש, אכפתי, רגוע ועם מוטיבציה גבוהה על מנת שנוכל יחד - הסטודנט ואני לכבוש הצלחות במשך השנה [...] ההצלחות לא יכלו להתממש ללא התמיכה המרשימה והכל כך אוהבת של צוות מרכז התמיכה והרכזים. המעטפת שעוטפת את הסטודנטים ונקראת "מרכז תמיכה" היא המביאה את הסטודנטים להישגים המרשימים. אני כחונך מצאתי תמיד אוזן קשבת, יד עוזרת ומכוונת והכי חשוב - מצאתי נשמה...' (ע"ק, סטודנט חונך)

רבים מהסטודנטים עם ליקויי למידה המסכמים את הפעילות במרכז בתל חי כותבים שהדבר הטוב ביותר שקרה להם במסגרת הלימודים האקדמיים ופעילות שירותי ה'מרכז' היה החונך.

הרגשת 'בית'

גורם משמעותי, שבאמצעותו מקדם המרכז את נגישות הלמידה האקדמית לסטודנטים עם ליקויי למידה הוא תחושת ה'בית' שיש לסטודנטים במרכז. רבים מן הסטודנטים מבליים בו חלק ניכר מזמנם. הם באים בהפסקות, בשעות חופשיות, לפני ואחרי שעות הלימודים, יושבים בחדרי המחשב או על הדשא, אוכלים, משוחחים ולומדים. עצם קיומו של המרכז, המעניק לסטודנטים יחס אישי, הכוונה ותמיכה, מאפשר לרבים מהם להתמודד בהצלחה עם הלמידה ועם הקשיים הרבים הנלווים אליה.

האם המרכז באמת משפר את הנגישות?

כדי לבחון את פעולת המרכז ומידת השפעתו על הסטודנטים יוצגו כמה מדדים כמותיים:

כ-850 סטודנטים עם ליקויי למידה טופלו במרכז התמיכה בעשר השנים האחרונות.

נשירה - במחקר (מלצר ושריד, 2007, בדפוס) שהשווה את נתוני הנשירה בקרב סטודנטים עם ליקויי למידה לעומת בוגרים אחרים נמצא, כי בין השנים 1995-2003 נשרו מן הלימודים כ-1.5% (שלושה סטודנטים מתוך 200) מקרב כלל הסטודנטים שהשתייכו ל'מרכז'. לעומת זאת ההערכה היא שבמכללה האקדמית בתל חי יש מדי שנה נשירה קבועה של כ-15%-17% וכ-21%-22% מכלל הסטודנטים במוסדות האקדמיים (הרשקוביץ 1997; שנתון סטטיסטי, 2003). טלי זייגר, בעבודת המסטר שלה, מתעדת מחקרים העוסקים בנשירה מלימודים במוסדות אקדמיים בארץ ובעולם. המחקרים מראים שרק כמחצית מהסטודנטים המתחילים לימודיהם באקדמיה גם מסיימים אותם (זייגר, 2001).

במחקר מעקב אחר בוגרי המכללה (מלצר ושריד, 2007, בדפוס) המשווה בוגרים עם ובלי ליקויי למידה בשנים 1996-2005 נמצא שמתוך 1270 בוגרים 315 היו עם ליקויי למידה ו-955 ללא לקות למידה. מבוגרי מרכז התמיכה 22% הם בוגרי החוג לעבודה סוציאלית. הסיבות לנטייתם של סטודנטים עם ליקויי למידה לבחור התמחויות בעבודה סוציאלית ובחינוך מיוחד נסקרו בספרות (Werthaim, Vogel & Brulle, 1998). בין שאר הסיבות שעלו: זיכרונות טעוני כעס כלפי מורים, רצון להבין את הליקוי ולמנוע מאחרים לעבור את מסלול הסבל וציפייה שלמרצים במסלול זה תהיה יותר הבנה כלפיהם.

בוגרי מכינות הקיץ - 237 סטודנטים השתתפו במכינות הקיץ המרוכזות. כ-70% מהם נשארו ללמוד בתל חי במגוון מסגרות לימוד. 55 סטודנטים בוגרי מכינות הקיץ קיבלו תואר בוגר, שהם 19% מכלל הבוגרים עם ליקויי למידה (הנתון אינו כולל את הסטודנטים שלמדו במסגרות אחרות בתל חי או במוסדות אחרים).

השוואה ברמת ההישגים בתואר - למרות תנאי הקבלה החסרים לכמחצית מהסטודנטים עם ליקויי הלמידה, בשנים 1996-2005 היה הציון הממוצע של התואר גבוה יותר סטטיסטית במובהק בהשוואה לסטודנטים שאינם לקויי למידה. כמו כן נמצא שלציון המבחן הפסיכומטרי אין קשר להצלחה בציון התואר לסטודנטים עם ליקויי למידה.

מצוינות - שיעור הסטודנטים המצטיינים עם ליקויי למידה מבין כלל הסטודנטים בשנים 1996-2005 הוא 18%-22%. הדבר בולט במיוחד בקטגוריית **הצטיינות היתרה**, שבה מבין תשעה עשר הסטודנטים מקבלי ההצטיינות היתרה בכל השנים, שישה (31.5%) הם סטודנטים עם ליקויי למידה - חמישה בתחום המדעים ואחת במדעי החברה והרוח.

מלגות המר - מבין תשעה מבוגרי תל חי שקיבלו את 'מלגת המר' היוקרתית ללומדים לימודים מתקדמים מקרב בוגרי מכללות, שלושה סטודנטים הם בוגרים עם ליקויי למידה.

מעקב בוגרים - בחקר מעקב של 193 סטודנטים בוגרי המרכז נמצא ש-105 מהם לומדים לימודי המשך. אחד קיבל זה כבר תואר דוקטור וארבעה נמצאים בשלבים מתקדמים בלימודי התואר השלישי. 23 סיימו תואר שני, 35 נמצאים במהלך לימודי התואר השני ו-43 למדו קורסים מקצועיים נוספים.

אבל כל הנתונים הסטטיסטיים המרשימים מתגמדים לעומת קולם של סטודנטים שהצליחו להתמודד ולכבוש את הלימודים האקדמיים:

'...מבחן במבוא לפסיכולוגיה היה המבחן הראשון בחיי. מבחן ראשון עם כולם, שבאמת התייחסתי אליו. קיבלתי אותו מוקלט, נתנו לי במרכז התמיכה חדר לבד עם המבחן המוקלט. 50 שאלות אמריקאיות, צריך לסמן עיגולים. עשיתי play וסימנתי את התשובות. היו לי 6 תשובות שלא הייתי בטוח לגביהן. אחר כך יצאתי החוצה, אני זוכר שהתחלתי להשוות תשובות. התחלתי מתשעים ומשהו ובסוף זה ירד לשבעים ומשהו. זה הגיע למצב שכולם כבר קיבלו את הציונים ורק אני לא העזתי ללכת לראות את הציון שלי. סוף סוף הלכתי לראות ולא האמנתי. הלכתי לראות ולא האמנתי. 98, עכשיו זה לא היה סתם 98. זה היה הציון הכי גבוה בקורס, קראתי לחונכת שלי לראות אם אני קורא את זה נכון. במקום הנכון, היא לא האמינה, היא קבלה פחות. אבל זה פתח את הכול. מהרגע הזה נגמר הסיפור...

...עד גיל שלושים, עד שהגעתי הנה, בכל פעם שמישהו היה מגיש לי משהו לקרוא, הייתי מסתכל על זה רגע, לא קורא,

לא מצליח, אולי את הכותרת. אבל בשום פנים לא הייתי מגלה שאני בעצם לא קורא. הייתי מנסה "לחלוב" אותו לדבר אתו כאילו שאני יודע מה כתוב. זו הייתה הרגשה נוראית. היום אני מבין ששום דבר לא שווה את המחיקה העצמית הזאת...

...זה גם בשביל להוכיח להם, לאנשים שהאמינו בי ובעיקר לאלה שלא האמינו. שאמרו: אתה? השכלה גבוהה? בטח שלא. בעצם אף אחד לא המליץ לי ללכת ללמוד. כולם חשבו שלא אשרווד. והנה, היום אני כבר מסיים שנה שלישית... 'ש"ת, סטודנט שנה ג'

'...כשבאתי למכללה זה היה לאחר שנים של כישלונות לימודיים. המורה לספרות לא האמינה שאסיים בגרות, הציון הכי גבוה בתעודה שלי היה בספורט, טוב זה ממש לא דורש לכתוב ולהתנסח! מכאן אפשר לתאר את רמת הביטחון שלי בלימודים...

אני באתי הנה עם עשרים טון מוטיבציה ועקשנות [...] אתם באתם עם אמונה, ניסיון והמון ידע, הכל יחד הביא לתוצאה המעולה של 90.5 ואפשרות לעשות תואר שני!!!!....

...אני עשיתי את העבודה ולא אתם. אתם נתתם את התמיכה. את היד בעליות הקשות את הכורסא לשבת עליה בכל ההתרוצצויות, בכאוס של כתיבת עבודות. א' הוציאה את המרב שבי כשכתבתי עבודות. השיחות, ההתעניינות, העזרה בחונכות שניתנה כאשר הייתי זקוק לה, ולא מעט המחשב הנייד, כל אלה הניבו תוצאות...

אוהב, מעריך ומוקיר' (נ"ח, בוגר)

רשימת המקורות

אורן, כ' ואבן, א' (2001). הוגנות מערכת המיון לאוניברסיטאות כלפי נבחנים בתנאים מיוחדים. (במו"ת) ירושלים: המרכז הארצי לבחינות והערכה.

איילון, ח' ומרגלית, מ' (2004). התאמות בבחינות הברורות לתלמידים עם ליקויי למידה, תפקיד המדיניות הבית-ספרית. **מגמות**, מג (1), 265-242. דהן, א' (1999). **אוריינות אקדמית, מכינת קיץ 1999**. מסמך פנימי המכללה האקדמית תל-חי מרכז תמיכה לסטודנטים עם ליקויי למידה.

דהן, א', לידור-הדס, נ' ומלצר, י' (2006). סדנת ארגון זמן במסגרת מרכז התמיכה לסטודנטים עם ליקויי למידה. **סוגיות בחינוך מיוחד ובשיקום**, 21 (1), 97-87.

היימן, ט' ופרצל, ק' (2003). סטודנטים עם לקויות למידה בהשכלה הגבוהה: אסטרטגיות למידה ואפיוני התמודדות. **סוגיות בחינוך מיוחד ובשיקום**, 18 (1), 36-19.

הים-יונס, א' ופרידמן, י' (2002). הטיפול בסטודנטים לקויי למידה במוסדות להשכלה גבוהה. **דוח מוגש למרכז למחקר ולמידע - כנסת ישראל**. ירושלים: מכון הנריאטה סאלד.

הרשקוביץ, ש' (1997). **מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל מגמות והתפתחויות - דוח סטטיסטי**. ירושלים: המועצה להשכלה גבוהה - הוועדה לתכנון ותקצוב.

ורטהיים, ח', ווגל, ג' ופרסקו, ב' (2004). **חונכות לסטודנטים בעלי לקויי למידה במסגרת פרויקט פר"ח: תמונת מצב**. היחידה למחקר ולהערכה, המכללה האקדמית בית ברל.

זייגר, ט' (2001). **הנשירה מן הלימודים במכללה להכשרת מורים: השוואה בין סטודנטים מתמידים, נושרים מרצון ומורחקים על ידי המוסד**. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, תל אביב.

טבקמן, מ' (2004). **מטה-קוגניציה: מודעות: מרכיב המודעות אצל מתבגרים ובוגרים עם לקויי למידה**. עבודה לשם קבלת תואר שני, בית הספר לריפוי בעיסוק, האוניברסיטה העברית ירושלים.

מאור, ע' (עורכת) (2004). **העדפה מתקנת והבטחת ייצוג בישראל**. תל אביב: רמות.

מלצר, י' (2003). לבקש עזרה, להפעיל את כוחות הנפש. **פנים - כתב עת לתרבות, חברה וחינוך**, 26, 129-123.

מלצר, י' ושריד, מ' (2007, בדפוס). **ציוני בחינת הבגרות ומבחן הכניסה הפסיכומטרי לאקדמיה כמנבאי הצלחה לסטודנטים עם ליקויי למידה בהשוואה לסטודנטים שאינם ליקויי למידה.**

מרגלית, מ' (1997). **דו"ח הוועדה לבחינת מצוי יכולתם של תלמידים עם ליקויי למידה.** מוגש לשר החינוך והתרבות ולשר המדע. ירושלים. משרד החינוך והתרבות, משרד המדע.

מרגלית, מ', ברזניץ, צ' ואהרוני, מ' (1998). **בדיקת הטיפול בסטודנטים לקויי למידה במוסדות להשכלה גבוהה.** ירושלים: המועצה להשכלה גבוהה, הוועדה לתכנון ולתקצוב.

סלומון, ג' (2000). **טכנולוגיה וחינוך בעידן המידע.** (ע' 9-10) חיפה: זמורה-ביתן.

עינת, ע' (2000). **מפתח לדלת נעולה, לפרוץ את מחסום הדיסלקסיה.** תל אביב: הקיבוץ המאוחד. קו אדום.

עינת, ע' (2003). **מורים מול מראת הדיסלקציה.** תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

עינת, ע' ועינת, ת' (2006). **כתב אישום, ליקויי למידה, נשירה ועבריינות.** תל אביב: הקיבוץ המאוחד. קו אדום.

פרסקו, ב', ורטהיים, ח' והיישריק, מ' (2001). **פרחי הוראה כחונכי פר"ח: מניעים להצטרפות לפרויקט, קשיים במהלך החונכות, קבלת הנחייה והתרומה לחונכים.** היחידה למחקר ולהערכה, המכללה האקדמית בית ברל.

פרסקו, ב' וקובלסקי, ר' (1996). **השוואת עמדות והערכות בין חונכים מהמכללות והסמינרים לבין חונכים מהאוניברסיטאות בפרויקט חונכים פר"ח - ממצאי סקר, דפים 76-84.**

קוזמינסקי, ל' (2004). **מדברים בעד עצמם, סגור עצמי של לומדים עם לקויות למידה.** יסוד, ומכון מופת.

רואינסקי, ס', ארזי, ש', בן-יעקב, א' (2004). **הוראת מתמטיקה לסטודנטים לקויי למידה.** מה"ט - המכון הטכנולוגי להכשרה בטכנולוגיה ומדע.

שריד, מ' (2001-2005, פרסום פנימי). הערכת שביעות הרצון של הסטודנטים במכינת קיץ לסטודנטים דיסלקטיים במכללת תל-חי 2001-2002-2003-2004-2005. מכון שריד.

Beardslee, W. R. (1989). The Role of Self-Understanding in Resilient Individuals: the Development of a Perspective. *American Journal of Orthopsychiatry*, 59(2), 266-287.

Bender, W., Rosenkrans C. & Crane M. (1999). Stress, Depression, and Suicide Among Sstudents With Learning Disabilities: Assessing the Risk. *Learning Disability Quarterly*, 22(2), 143-56.

Dahan, O., (2003). Follow-up, intervention and analysis of writing processes amongst learning disabled students. Bolcseszdoktori Disszertacio Faculty of Art, Ph.D. School of Education.

Fuchs, L. S. & Fuchs, D. (2001). Using assessment to account for and promote strong outcomes for students with LD. In D. P. Hallahan & B. K. Keogh (Eds.), *Research and global perspectives in learning disabilities*, pp. 93-109. Mahwal, NJ: Elbrum.

Gerber, P., Gimsberg, R. & Reiff, H. (1992). Identifying Alternable Patterns in Employment Success for Highly Successful Adults with Learning Disabilities. *Journal of Learning Disabilities*, 25(8), 437-445.

Gillis, J. (2003). The equal rights for people with disabilities (Law 5758-1998 The Advent of Social Revolution in Israel). In S.A. Vogel, G. Vogel, V. Sharony & O. Dhan (Eds.), *Learning Disabilities in Higher Education and Beyond* (69-82). Baltimor, MD: York Press.

Keim, J., McWhirter, J.J. & Bernstein, B.L. (1996). Academic success and university. accommodation for learning disabilities: Is there a relationship? *Journal of College Student Development*, 37 (5), 502-509.

- Knight, J. R. (1999). *Adults with dyslexia: Aspiring and achieving*. Baltimore, MD: Orton Emeritus Series, International Dyslexia Association (reprinted, in translation to Hebrew, *Perspective*, 15, 17-20).
- Koretz, D. & Hamilton, L. (2000). Assessment of students with disabilities. In Kentucky: Inclusion student performance and validity. *Education Evaluation and Policy Analysis*, 22, 255-272.
- Miller, M. (1995). Sources of Resilience Outcomes. In: Miller, M. & Fritz, Marie-Fischer (1998). A Demonstration of Resilience. *Intervention in school and clinic*, 33(5), 265-271.
- Miller, M. (1996). Relevance of Resilience to Individuals with Learning Disabilities. *International Journal of Disability, Development and Education*, 43(3), 255-269.
- Miller, M. & Fritz, M. F. (1998). A demonstration of resilience. *Intervention in School and Clinic*, 33(5), 265-271.
- Morrison, G. M. & Cosden, M.A. (1997). Risk, resilience, and adjustment of individuals with learning disabilities. *Learning-Disability-Quarterly*. Vol.. 20, 43-60.
- Moshinsky, A. & Kazin, C. (2004). *Constructing a Computerized Psychometric Adaptive Test for University Applicants with Disabilities*. Baltimore, MD: York Press.
- National Joint Committee on Learning Disabilities (1994). Collective perspective on issues affecting learning disabilities. *Austin TX: PRO-ED*.
- National Joint Committee on Learning Disabilities (1997). Operationulitizing the NJCLD Definition of learning disabilities for on-going assessment. On definition. *Unpublished manuscript available from the Orton Dyslexia Society, 724 York Road, Baltimore, MD 21204*.

- Quinn, O. P., Ratey, N.A. & Maitland, T.L. (2000). *Coaching college students with ADHD, Issues & answers*. Washington DC: Advance Books.
- Raskind M. & Higgins E. (2003). Assistive Technology for Students with Learning Disabilities in Higher Education. In S.A. Vogel, G. Vogel, V. Sharony, O. Dahan, (Eds) *Learning Disabilities in Higher Education and Beyond*. Baltimor, MD York Press.
- Raskind, M. H., Goldberg R.J., Higgins, E.L. & Herman, K.L. (1999). Pattern of change and predictors of success in individuals with learning disabilities: Result from a twenty-year longitudinal study. *Learning Disabilities Research and Practice*, 14 (1), 35-40.
- Raskind, M. H., Goldberg R.J., Higgins, E.L. & Herman, K.L. (2002). Teaching "life success" to students with LD: Lessons learned from 20-year study. *Intervention in school and clinic*. 37(4), 201-208.
- Robertson, L., Harding, M. & Morrison, G. (1998). A Comparison of Risk and Resilience Indicators among Latino/a Students: Differences between Students Identified as At-Risk, Learning Disabled, Speech Impaired and Not At-Risk. *Education and Treatment of Children*, 21(3), 333-353.
- Rothman, H. R. & Cosden, M. (1995). The Relationship Between Self-Perception of a Learning Disability and Achievement, Self Concept and Social Support. *Learning Disability Quarterly*, 18, 203-212.
- Sarid, M. (2000). Summary assessment of the summer preparatory program for dyslexic students at Tel Hai College, 1997-1999: *Summary of three preparatory programs*. Israel: Sarid Institute of Research and Training Services.
- Spekman, N. J., Goldberg, R.J. & Herman, K.L. (1992). Learning Disabled Children Grow Up: A Search for Factors Related to Success in the Young Adoult Years. *Learning Disabilities Research and Practice*, 7, 161-170.

- Vogel, S. A. (2005). *College students with learning disabilities: A handbook for college students, admission officers, faculty, and administrators* (14th edition). Available from ACLD, 4156 Library Road, Pittsburgh, PA 15234.
- Vogel, S. A. & Adelman, P.B. (1990). Extrinsic and Intrinsic Factors in Graduation and Academic Failure among LD College Students. *Annals of Dyslexia*, 40, 119-137.
- Vogel, S. A. & Adelman, P. (Eds.) (1993). *Success for college students with learning disabilities*. New York: Springer-Verlag.
- Werthaim, C., Vogel, S. & Brulle, A. (1998). Students with learning disabilities in teacher education programs. *Annals of Dyslexia*, (48), 293-310.

הערות

- 1 עמותת לשם - לקידום ההשכלה הגבוהה של סטודנטים עם ליקויי למידה. מידע נוסף באתר האינטרנט, או חזר ב-24 באפריל 2007, מ: <http://leshem.telhai.ac.il>

נגישות הסביבה הפיזית במוסדות להשכלה גבוהה

יונית קפלן

מבוא

מאמר זה נכתב בעיצומו של תהליך שינוי תודעתי מהותי המתרחש כיום בעולם ובאיחור מה בארץ, בכל הנוגע לזכויות האזרח הבסיסיות של אנשים עם מוגבלות, והחובה החלה על החברה כולה לכבדן הלכה למעשה. מטרת המאמר היא לתאר את האתגר הטמון בהנגשת הסביבה הפיזית לקשת היכולות והמוגבלויות האישיות של האוכלוסייה במוסדות להשכלה גבוהה, ולהציג דרכים ואסטרטגיות שונות שנקטו על ידי מוסדות שונים. הדבר נעשה באמצעות סקירה השוואתית בין כמה אוניברסיטאות בעולם, ובעזרת תיאור תהליך הנגשת הטכניון כניתוח מקרה.

פתיחת השערים והסרת המחסומים הפיזיים של האוניברסיטה, פשוטו כמשמעו, הן בבחינת תנאי הכרחי אך לא מספיק לקראת נגישות למשאבים ולקבלת החלטות במובן הרחב של מושגים אלה. זאת היות שמוסד אקדמי מעניק לבוגריו את אחד המשאבים החשובים ביותר בימינו – ידע והשכלה ברמה גבוהה, המשמשים קרש קפיצה למעמד חברתי-כלכלי משופר, גישה למוקדי קבלת החלטות ועמדות השפעה, מימוש עצמי, תחושת שייכות ותרומה משמעותית לקהילה: 'יותר מ-70% ממייסדי תעשיות ההיי-טק בישראל וממנהליהן הם בוגרי הטכניון [...] בוגרי הטכניון מהווים כ-74% מהמנהלים בתעשייה האלקטרונית' (אתר האינטרנט של הטכניון, נתונים כלליים).

בנוסף, ראוי לזכור שמערכת ההשכלה הגבוהה כחלק ממערכת החינוך הכללית אמורה להקנות ולטפח ערכים לטובת הכלל: 'מטרותיו של הטכניון אינן מוגבלות למתן חינוך טכני מקיף. הוראת המדעים בטכניון שזורה באתיקה מקצועית, שילוב היוצר מנהיגים הרגישים לנושאי הסביבה והחברה' (אתר האינטרנט של הטכניון, הצהרת כוונות). אף כי מטרותיהן הראשיות של האוניברסיטאות הן הוראה ומחקר, הן משמשות גם מקור לתעסוקה מגוונת עבור הסגל הטכני, המנהלי והאקדמי: 'האוניברסיטאות צריכות להוות מופת בנושא הנגישות'

(צ'רצ'מן, 2005), ולתת הזדמנות שווה לשילוב אנשים עם מוגבלות בכל התפקידים והמשרות.

חלק מהמוסדות שנסקרו במאמר, וללא ספק הטכניון, החלו בהנגשה פיזית תוך גישוש באפלה, והיעדר חקיקה ותקינה מספקת. בטכניון נושא הנגישות לכול¹ עלה לראשונה על סדר היום בשנת 1985, עם פנייתו של חבר סגל בכיר מרותק לכיסא גלגלים, שנאלץ לעבור מדי יום במסגרת עבודתו מסלול מכשולים מתסכל ומביך. הוא נהג להשוות את המתחם המצומצם שהונגש עבורו בתוך בניין הפקולטה לבית כלא, כיוון שנמנע ממנו להגיע לבניינים ולמתקנים אחרים בקמפוס. הנהלת הטכניון הניחה שיש בקמפוס צירים מסוימים נגישים, וכי הבעיה טמונה בכך שאין בידיהם של אנשים עם מוגבלות מידע אודותם, לכן הזמינה ממחלקת התכנון של אגף בינוי ותחזוקה מפת הכוונה שתאפשר למצוא את המסלולים הנגישים. פנייה זו הייתה יריית הפתיחה של התהליך להנגשה פיזית של הטכניון. בדרך לאיתור המסלולים הנגישים, נערך סקר מקיף שגילה כי קמפוס הטכניון בלתי נגיש לחלוטין, והוכן דוח שכלל את תיאור המצב הקיים ותכנית לעריכת ההתאמות הדרושות, כולל עקרונות, סדרי עדיפויות, פתרונות רעיוניים ואמדן עלויות מודולרי. במשך שני העשורים שחלפו השקיע הטכניון מאמץ רב וגייס משאבים מגורמים שונים: אגודת דורשי הטכניון, המוסד לביטוח לאומי, קרן איסלר ואחרים, במטרה להפוך את הסביבה הפיזית בקמפוס לנגישה לכול.

ייתכן כי חלק מהצעדים המתוארים במאמר, שנקטו על ידי המוסדות שנסקרו, ייראו מובנים מאליהם בימינו, לאור חוקי שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות, ובכל זאת בחרנו לתאר את האסטרטגיות והתהליכים השונים שנקטו המוסדות מתחילת התהליך ועד היום. אנו רק בתחילתו של תהליך השינוי החברתי, ולמרות החקיקה המחייבת יש עדיין מחסומים חברתיים רבים שאינם שונים מהותית מאלו שאתם התמודדו המוסדות הנזכרים, שחלקם היו חלוצים בארצותיהם בתחום הנגישות הפיזית.

רקע רעיוני ומושגי יסוד

מודלים של התייחסות למוגבלות

במהלך שלושת העשורים האחרונים חל שינוי תפיסתי ביחס למעמדו של אדם עם מוגבלות בחברה. מילת המפתח הופכת להיות הכלה. הדיון

מוסט מהשאלה כיצד ניתן לעזור לאנשים עם מוגבלות, לכיוון השאלה כיצד הם יכולים להשיג שוויון זכויות ושילוב חברתי וכלכלי מלא. את התפיסות ההיסטוריות ביחס לאדם עם מוגבלות, הרווחות גם כיום בקרב הציבור הרחב, ניתן להציג בכמה מודלים:

המודל הרפואי-טיפולי מתמקד בניסיון לרפא, לתקן את הלקות. הביקורת על מודל זה היא בשל נטילת הכוח והשליטה מידי אנשים עם מוגבלות והעברתו למומחה הרפואי, כמו גם בשל התרכזות במה 'לא בסדר' על חשבון זיהוי הכישורים והיכולות והערכתם.

מודל הצדקה עושה אינדיווידואליזציה של המוגבלות. מודל זה רואה באדם עם מוגבלות אישיות טרגית הזקוקה לעזרה, או לחלופין רואה בו דוגמה לניצחון רוח האדם על מכות הגורל. הסכנה הטמונה בו היא תפיסת אדם עם מוגבלות כמושא לרחמים, שזקוק להגנה מפני הדרישות היומיומיות של החיים. גישה זו נסמכת על גורם 'ההרגשה הטובה' של 'עשייה למען הנכים' כמטרה נעלה, במקום חתירה להעצים אדם עם מוגבלות ולתת לו אפשרות לארגן את חייו בעצמו.

המודל החברתי פותח על ידי פעילים בארגוני נכים ואנשי אקדמיה עם מוגבלות, בניגוד למודלים הקודמים וכמחאה. מודל זה שם דגש על מניעת השילוב הנובעת מהמחסומים המוצבים על ידי החברה, ולא דווקא על ידי המוגבלות עצמה. המיקוד עובר אם כן להסרת המחסומים החברתיים והפיזיים, כדי לאפשר שילוב. כמו כן הדגש מושם על הדרך שבה חווה אדם עם מוגבלות את הפגיעה בתפקוד, ולא דווקא על ההגדרה הרפואית של הלקות. לכן אדם עם מוגבלות הופך להיות ה'מומחה' מבחינת התאמת הסביבה לצרכיו (Healey, Jenkins, Leach & Roberts, 2001). הגדרות הנהוגות בספרות בת ימינו משקפות תפיסה זו, תוך הבחנה בין לקות למוגבלות: 'מוגבלות' מוגדרת כבעיה בתפקוד או במבנה הגוף המהווה אבדן או סטייה משמעותית. המונח 'נכות' מתייחס להיבטים השליליים של האינטראקציה בין לקות, מגבלה תפקודית ומניעת השתתפות, לבין מחסומים חברתיים ו/או פיזיים, שאותם פוגש אדם עם מוגבלות. (WHO - ארגון הבריאות העולמי, שם).

בישראל חיים למעלה מ-600,000 אנשים עם מוגבלות פיזית, שכלית, או נפשית. הם מופלים בכל תחומי החיים, והם מורחקים מהזרם המרכזי של החברה, תוך אבדן הפוטנציאל האנושי הייחודי והתרומה יקרת הערך שיש להם להעניק לחברה (ארגון בזכות, 2007). בשנת 1998, עם חקיקתו של חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, הצטרפה ישראל למדינות

שאימצו את התפיסה המבוססת על המודל החברתי, המכירה בזכותם של אנשים עם מוגבלות לשוויון, לכבוד ולהשתתפות פעילה בכל תחומי החיים בחברה, על בסיס עקרון האוניברסליות: מימוש הזכויות ייעשה במסגרת השירותים הקיימים בחברה ולא במסגרות נפרדות. תפיסה זו באה להחליף את הגישה הפטרונית המבוססת על מתן חסד והתערבות באוטונומיה של הפרט. וזו לשון החוק: 'עקרון יסוד: 1. זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות ומחויבותה של החברה בישראל לזכויות אלה, מושתתות על ההכרה בעקרון השוויון, על ההכרה בערך האדם שנברא בצלם ועל עקרון כבוד הבריות' (חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות התשנ"ח-1998).

חסמי נגישות

ניתן לסווג את חסמי הנגישות הנוצרים על ידי החברה לשלוש קבוצות עיקריות:

1. חסמים שקשורים ליחס לאדם עם מוגבלות; 2. חסמים ארגוניים-מוסדיים; 3. חסמים פיזיים (Healey, Jenkins, Leach & Roberts, 2001).
- להשגת נגישות על כל היבטיה, יש לטפל במקביל ובמשולב בכל שלוש הקבוצות. לצורך הסרת חסמי יחס יש להשקיע בחינוך, בהדרכה ומידע ובמפגשים בלתי אמצעיים עם אנשים עם מוגבלות. לצורך הסרת חסמים ארגוניים-מוסדיים יש להתאים את הנהלים ואת מדיניות הארגון לשילוב אנשים עם מוגבלות בכל פעילויות הארגון. להסרת חסמים פיזיים יש ראשית לזהותם. חסמים אלה אינם רק מדרגות, היעדר חדרי שירותים נגישים והיעדר תחבורה נגישה וגמישה, הם כוללים גם: 'מקומות בעלי נראות נמוכה ותאורה בלתי מספקת; ניגודיות חלשה בין צבעים או מורכבות יתר של טקסט או תרשימים ומפות; אי שמיעת רמקולים; היעדר שילוט או מערכות תומכות שמע לסטודנטים לקויי שמיעה', ועוד (שם).
- לאחר זיהוי החסמים, יש לבחור בגישה תכנונית מכילה, הן ברמת תכנית האב והן ברמת התכנון המפורט.

תפיסה עיצובית כוללת ליצירת סביבה נגישה לכול

התפיסה העיצובית הכוללת, כפי שבאה לידי ביטוי בתכניות האב לפיתוח פיזי של האוניברסיטה (קפלן, 2002), היא בעלת השפעה רבה על הנגישות הפיזית. תפיסת העיצוב האוניברסלי, המתבססת על המודל החברתי

ועקרון ההכלה, חותרת ליצור סביבה היכולה לשמש את כל האנשים כפרטים ומחזקת את תחושת העצמי שלהם כבעלי יכולת וכעצמאים. העיקרון הבסיסי של עיצוב אוניברסלי הוא שלכל אחד צריך שתהיה נגישות לכל דבר, כל הזמן. העיצוב האוניברסלי מתייחס לחמש סוגיות עיקריות בכל הנוגע לשימוש בבניין או סביבה: שימוש במערכות תנועה; כניסה ויציאה; התמצאות; השגת מוצרים ושירותים; שימוש בשירותים שונים (Covington & Hannah, 1996).

העקרונות של העיצוב האוניברסלי, או בכינויו הנוסף עיצוב לכל החיים, הם:

1. **שימוש הוגן** - תכנון המותאם לאנשים עם יכולות מגוונות.
2. **גמישות בשימוש** - תכנון המותאם לטווח רחב של היכולות, הכישורים וההעדפות של המשתמש.
3. **פשטות בשימוש** - השימוש במוצר/סביבה יהיה קל להבנה אינטואיטיבית, בלי תלות בניסיון, ידע, שפה, יכולת ריכוז וכדומה.
4. **מידע קל לתפיסה** - ללא קשר לתנאים סביבתיים או ליכולות תפיסתיות של המשתמש.
5. **השאת מקום לטעות** - מינימום סיכונים ותוצאות שליליות עקב פעולות לא מכוונות.
6. **דרישות למינימום מאמץ פיזי** - אפשרות לשימוש יעיל ונוח, ללא מאמץ מיותר.
7. **גודל ומרחב לגישה ושימוש** - בלי קשר למידות הגוף, התנוחה ו/או יכולת התנועה של המשתמש.
8. **שילוב עקרונות אלה בתכנון הכולל והמפורט**, כבסיס רעיוני וכחזון, יש בו כדי לקדם נגישות פיזית לכול.

(The Center for Universal Design, 1997)

גישות שונות להתאמת הסביבה הפיזית לכול – סקירה השוואתית

במסגרת פרק זה נסקרו שבע אוניברסיטאות, שלוש בארצות הברית, שתיים בבריטניה ושתיים בקנדה. החומר אוחר מאתרי האינטרנט של האוניברסיטאות. נבחרו האוניברסיטאות הבאות, שהרחיבו באתריהן בנושא נגישות הסביבה הפיזית:

בארצות הברית: אוניברסיטת מישגן (Michigan State University), אוניברסיטת צפון קרוליינה (North Carolina State University) ואוניברסיטת איווה (University of Iowa).

באנגליה: אוניברסיטת רידינג (The University of Reading) ואוניברסיטת ליברפול (The University of Liverpool).

בקנדה: אוניברסיטת ממוריאל בניו פאונדלנד (Memorial University of New Foundland) ואוניברסיטת מקגיל במונטריאול (McGill University, Montreal).

ההשוואה נערכה על פי כמה נושאים מרכזיים: מדיניות המוסד בתחום השילוב; נגישות פיזית כאמצעי לנגישות במובן הרחב; דגשים בהתאמת הסביבה הפיזית; תחבורה וחניה; סקר המצב הקיים; יישום לפי תכנית ייעודית או צרכים שוטפים; מקורות כספיים; הקמת יחידות ארגוניות לנושא; מערכות משוב.

מדיניות המוסד בנושא שילוב אנשים עם מוגבלות

מדיניות המוסד בכל תחום קובעת את סדרי העדיפויות והדגשים הנוגעים לכל היבט של חיי הקמפוס. בתחום הנגישות יש בה כדי להסיר חסמים ארגוניים, כאמור, ולסייע בכך לפעולות הנחוצות להנגשה פיזית. בדקנו את מדיניות המוסדות שנסקרו בכל הקשור לשילוב אנשים עם מוגבלות, על פי הצהרת הכוונות, חזון המוסד וביטויים בתכנון האסטרטגי ובתכניות האב, אם הוצגו.

אוניברסיטת מישיגן בארצות הברית מצהירה: 'האוניברסיטה מחויבת לספק הזדמנויות שוות להשתתפות בכל התכניות, השירותים והפעילויות. בהקשר לכך האוניברסיטה תמשיך ליצור ולתחזק סביבה פיזית שתהיה לכל הפחות נגישה לכל התכניות, ובמידת האפשר נוחה וידידותית לאנשים (לא רק סטודנטים)² עם מוגבלות'. Michigan State, <http://president.msu.edu/mission.shtml> [בהמשך, מישיגן].

אוניברסיטת צפון קרוליינה בארצות הברית מאמצת בתכנית האב לשיפור ופיתוח הסביבה הפיזית את התכנון האוניברסלי כאחד מעקרונות היסוד של התכנית: 'הקמפוס יהיה נגיש וקריא לכל האנשים (לא רק סטודנטים), תוך שימוש בסטנדרטים של התכנון האוניברסלי'. North Carolina State University, www.design.ncsu.edu:8120/cud & www.ncsu.edu/facilities/physical_master_plan/index.htm [בהמשך, צפון קרוליינה].

אוניברסיטת איווה בארצות הברית מגדירה את ערך המגוון כאחד מערכי היסוד בהכנת תכנית החומש לשנים 2005-2010: 'מחויבות האוניברסיטה לקיום קהילה מקבלת ומגוונת, פירושה הזדמנות שווה לכל אחד לתרום בכיתה או במקום העבודה, בהתאם לידע ולכישורים האישיים, ללא קשר למוגבלות'. University of Iowa, www.uiowa.edu/%7Eeod/disability/index.html [בהמשך, איווה]. גם שאר האוניברסיטאות שנסקרו משלבות בתכניות האב ובתכנון האסטרטגי עקרונות של שילוב ושוויון הזדמנויות.

נגישות פיזית כאמצעי לנגישות לשירות, למידע ולמשאבים

ברוב האתרים שנסקרו מוצגת נגישות הסביבה הפיזית כאמצעי להשגת נגישות לשירות ולפעילות בקמפוס. המידע העיקרי הקשור לנגישות לאנשים עם מוגבלות מופיע תחת הגוף המיוחד האחראי לנושא, הכפוף לדיקן הסטודנטים ו/או קשור ליחידה למשאבי אנוש. מידע זה חובק את כל היבטי הנגישות, מהווה לכשעצמו נגישות למידע, ומכוון בעיקר לנגישות השירות: חוברות הדרכה לסטודנט עם מוגבלות, טפסים וכתובות לפנייה בנושאים שונים, אפשרויות לקבלת תמיכה כמו חונכות, הקראת חומר, תמלול הרצאות ועוד. בתוך מכלול זה יש קישור גם לנגישות הסביבה הפיזית, וקישור לנושא התחבורה והחניה. באתרים אחדים מצאנו מפות התמצאות לאנשים עם מוגבלות (אוניברסיטת צפון

קרוליינה, איווה ומישיגן), ובאתר של אוניברסיטת רידינג מצאנו תיאור מילולי של סידורי הנגישות בכל בניין ורמתם.

דגשים בהתאמת הסביבה הפיזית בקמפוס לאנשים עם מוגבלות

ברוב האוניברסיטאות שנסקרו מושם דגש על הנגשה עבור אוכלוסיית הסטודנטים. רק באוניברסיטאות בארצות הברית, ובמיוחד באוניברסיטאות מישיגן ואיווה, מוקדשת התייחסות מיוחדת להנגשת המוסד כמקום העבודה של אנשי סגל אקדמי, מנהלי וטכני, עם מוגבלות. כמו כן, בכל האוניברסיטאות למעט אוניברסיטת צפון קרוליינה מושם דגש על מוגבלויות נידות ובעיקר שימוש בכיסא גלגלים, בכל הנוגע להנגשה הפיזית. בתכנית האב של אוניברסיטת צפון קרוליינה ניתן למצוא התייחסות גם למוגבלויות חושיות וקוגניטיביות: 'הקמפוס יחזק תחושת ביטחון ובטיחות על ידי תאורה יעילה והתמצאות קלה [...] הכניסות לקמפוס [...] לצירי התנועה ולבניינים, ייראו בבירור ויהיו נגישות לכול; כניסות לבניינים יהיו קלות להבחנה [...] בתוך הבניין, המסדרונות יתקשרו זה אל זה ו/או לכניסות/יציאות, תוך הימנעות ממבוי סתום. גומחות פנימיות ובלטות חיצוניות יהיו מוארות היטב ונגישות מצירי תנועה פנימיים סמוכים' (א. צפון קרוליינה).

בכל המוסדות שנסקרו קיים היצע של מעונות נגישים לסטודנטים עם מוגבלות.

תחבורה וחניה

באוניברסיטאות של ארצות הברית וקנדה קיימים פתרונות נגישים הן במסגרת התחבורה הציבורית, המפעילה אוטובוסים נמוכי רצפה או עם מתקני הרמה למשתמשים בכיסאות גלגלים, והן במסגרת שירות פנימי של מיניבוס נגיש. באוניברסיטאות איווה ומישיגן בארצות הברית ומקגיל וממוריאל ניו פאונדלנד בקנדה קיים שירות הסעות של מיניבוסים נגישים בהזמנה, מדלת לדלת. באוניברסיטת צפון קרוליינה קיים שירות פנימי נגיש, אך במסלולים קבועים. בכל האוניברסיטאות ניתן להזמין מראש אישורי חניה בתשלום, לחניות שמורות לנכים.

סקר המצב הקיים

הסרת חסמים פיזיים מתחילה בזיהוי ובאיתור החסמים. סקר המצב הקיים הוא הכלי לכך. אוניברסיטת מישיגן היא היחידה שמזכירה עריכת סקרים מקיפים של הסביבה הפיזית, לזיהוי חסמי נגישות. אוניברסיטת

איווה מתייחסת לצורך בסקירת המצב הקיים, לא רק הפיזי, בתכנית האסטרטגית.

יישום לפי תכנית ייעודית מול התאמות לפי צרכים מדווחים מעט לעת

אנו סוברים כי הכללת נושא הנגישות בעקרונות תכנית האב לפיתוח פיזי או בתכנון האסטרטגי של המוסדות הוא צעד חשוב לקידום נושא הנגישות לכול. אולם ללא תכנית ייעודית להנגשת הסביבה הקיימת, הכוללת הגדרת מטרות ויעדים, צעדים אופרטיביים ליישום, סדרי עדיפויות ושלבי ביצוע, אומדני עלויות וגיוס ו/או הקצאת משאבים ייעודיים לשלבים השונים, יש להניח כי מלאכת ההנגשה תתקדם בעצלתיים. בדקנו, אם כן, אילו מוסדות מתארים הנגשה על בסיס תכנית מעין זו, וגילינו כי רק אוניברסיטת משיגן ארצות הברית מתארת תכנית ייעודית כוללת ליישום התאמות נגישות בסביבה הפיזית. תכנית זו מגדירה את תהליך ההנגשה כתהליך דינמי, המתחיל מיצירת אפשרות גישה חיצונית לבניין וממשיך ביצירת תנועה אופקית ואנכית זורמת בתוך הבניין; **מנגישות ברמה בסיסית** בשלב ראשון, הכוללת אפשרות הגעה וכניסה, למקצה שיפורים בשלב השני, המאפשר **נוחות בתנועה ובשימוש** בתוך הבניין, כגון שינויים או תוספת של מעליות, חדרי שירותים נגשים לפחות בקומה אחת, גלאי עשן ויזואליים, שילוט, וכדומה. בשלב מתקדם ובהתאם לזמינות המשאבים, נערך באוניברסיטת משיגן מקצה שיפורים נוסף להשגת **סביבה ידידותית** לאנשים עם מוגבלות, מעבר לדרישות המינימום שבחוק. שלב זה כולל התאמות ריהוט, תוספת חדרי שירותים נגשים ועוד. סדרי העדיפויות נקבעים בהתאם לאפשרויות שינוי במיקום הפעילות, שינוי בדרישות הקורס, אפשרויות המימון הקיימות וצרכים דחופים מזהים של אנשים במערכת. שאר האוניברסיטאות מצהירות על ביצוע התאמות נגישות מתמשכות, לפי דיווח צרכים על ידי סטודנטים ו/או עובדים עם מוגבלות, או במסגרת תכניות לשדרוגים ושיפורים בבניינים הקיימים.

הקצאת משאבים ייעודיים להנגשה פיזית

שתיים מתוך האוניברסיטאות שנסקרו דיווחו על הקצאת סכום שנתי להשלמת הנגשת הסביבה הפיזית בקמפוס: אוניברסיטת משיגן ארצות הברית (\$300,000 מדי שנה), ואוניברסיטת מקגיל קנדה (\$100,000 מדי

שנה). שאר האוניברסיטאות מצהירות על מחויבות לטפל בכל פנייה מצד אנשים עם מוגבלות בקמפוס, להתאמת הסביבה הפיזית, ואף מעודדות פניות. חלק מציינות כי הטיפול לא יהיה בהכרח מידני.

גוף ארגוני מרכזי לתיאום נושא הנגישות ברמת המוסד

בכל האוניברסיטאות שנסקרו יש משרד הממונה על נושאי הנגישות ברמת המוסד. תפקידיו: לתאם בין צרכי האנשים עם מוגבלות לבין הגורמים הרלוונטיים ביחידות השונות; לתאם בין דרישות החוק לבין מדיניות המוסד והצרכים בשטח; לרכז משוב ולעתים אף לנהל תקציב שוטף להתאמות ולממן חלק מהן (אוניברסיטת איווה); לקיים פעולות הדרכה להסרת מחסומי יחס ולהעלאת המודעות לנושא הנגישות; להפיץ מידע רלוונטי; לתחזק רשימת חונכים, תמלילנים ואנשי תמיכה אחרים, שניתן להעסיקם מעת לעת על ידי היחידות השונות, ועוד. במקרה של צורך בהתאמות פיזיות, המשרד המתאם פונה ליחידה הממונה על הבינוי והתחזוקה האחראית בכל הקמפוסים שנסקרו להנגשת הסביבה הפיזית. באוניברסיטת איווה יש משרד לשוויון הזדמנויות ומגוון, האחראי לאכיפת ה-ADA³ ולפתרון קונפליקטים בין צרכיו של אדם עם מוגבלות לבין מה שמוגדר כהתאמות סבירות, על ידי היחידה שבה הוא לומד או עובד. מלבד משרד זה קיימים שני משרדים נוספים: לשירותי סטודנטים עם מוגבלות, ולשירותי עובדים עם מוגבלות.

משוב, הערכה ושיפורים מתמידים

כל האוניברסיטאות שנסקרו מעודדות פניות ומשוב, וממליצות על סיור מוקדם, לפני התחלת הלימודים או העבודה, לצורך הגדרת ההתאמות הדרושות. ברוב האוניברסיטאות שותפו אנשים עם מוגבלות בהכנת התכניות האסטרטגיות ו/או תכניות האב, בוועדות מיוחדות שהוקמו לנושא הספציפי (האוניברסיטאות איווה, משיגן, צפון קרוליינה ומקגיל). ועדות אלה פועלות גם כגורמי בקרה והערכת פעולות ההנגשה המבוצעות במוסד. יש ועדות המבקרות את כל מערך התמיכה לאנשים עם מוגבלות, כך באוניברסיטת רידינג בבריטניה פועלת 'קבוצת ייעוץ לנושאי מוגבלות' ובה נציגים של כל הפקולטות, של משרד הבינוי, שירות הייעוץ, משרד הבטיחות, אגודת הסטודנטים, וסטודנטים עם מוגבלות הרוצים להצטרף. בנוסף יש ועדות חיצוניות, כגון ועדות מטעם המועצה לתקצוב ההשכלה הגבוהה (באוניברסיטת רידינג), או גופים שהוקמו ספציפית ליישום

התאמות נגישות פיזית באוניברסיטאות, במסגרת החוקים הרלוונטיים, דוגמת המשרד לשוויון הזדמנויות באוניברסיטת איווה, שהוזכר למעלה, והוועדה לשיפורים באוניברסיטת רידינג בבריטניה שמונתה במסגרת ה-⁴DDA ותפקידה להבטיח תכנית מתמשכת להתאמות נגישות במבנים בקמפוס.

האוניברסיטאות מצהירות כי רוב בנייני הקמפוס נגישים, למעט בניינים ישנים. כולן מחויבות לתהליך מתמשך של ביצוע התאמות בכל בנייה חדשה, שיפוץ גדול או פנייה קונקרטי.

תהליך הנגשת הסביבה הפיזית של קריית הטכניון

רקע כללי ונתונים פיזיים בסיסיים

הטכניון, מכון טכנולוגי לישראל, נוסד בשנת 1924 בחיפה, והוא המוסד האוניברסיטאי הוותיק בישראל. הקמפוס הנוכחי בנווה שאנן, הנקרא קריית הטכניון, הוקם בשנת 1953.

מדי יום נכנסים לקמפוס ושוהים בו לפרקי זמן שונים כ-26,000 איש בממוצע, מתוכם כ-13,000 סטודנטים לכל התארים (לא כולל מכינה ולימודי המשך). כ-4,000 סטודנטים ומעט אורחים, ביניהם רווקים, זוגות נשואים ומשפחות עם ילדים, מתגוררים במעונות ובדירות הארחה בקמפוס. אוכלוסיית הקמפוס היא הטרוגנית ומורכבת מסטודנטים בגילים שונים, החל בנוער שוחר מדע בגיל העשרה, צעירים בוגרי בתי ספר תיכוניים וכלה במבוגרים; סגל אקדמי בכיר, עוזרי הוראה ופרופסורים אמריטוס⁵ בני הגיל השלישי, שמספר הפעילים ביניהם הולך וגדל; סגל מנהלי, טכני, גננים, עובדי ניקיון, עובדי חוץ ואורחים. בשטח הטכניון פועל גם מעון יום לילדי עובדים.

קריית הטכניון משתרעת על פני שטח של כ-1,300 דונם, מתוכם האזורים המבונים מהווים כ-1,000 דונם. סך השטח ברוטו של הבניינים והמתקנים בטכניון הוא למעלה מ-425,000 מ"ר, כולל בית הספר לרפואה בקמפוס בת גלים. קמפוס הטכניון מהווה מעין מובלעת סגורה ומגודרת בתוך המרקם העירוני הסובב, בבחינת עיר בתוך עיר. הוא כולל כמה אזורים של יחידות אקדמיות, אזור משולב הכולל שירותים מרכזיים ואקדמיה, הנקרא מרכז הקמפוס, אזורי מעונות ואזור מרכז הספורט, ראה תמונה מס' 1.

לטכניון שתי כניסות ראשיות לכלי רכב: השער המערבי המוביל אל השכונות החיפאיות והשער המזרחי המחבר עם העיר נשר. הכניסה לטכניון ברכב פרטי מוגבלת למורשים בלבד. הנכנסים בתחבורה ציבורית וברגל פטורים מאישור כניסה.

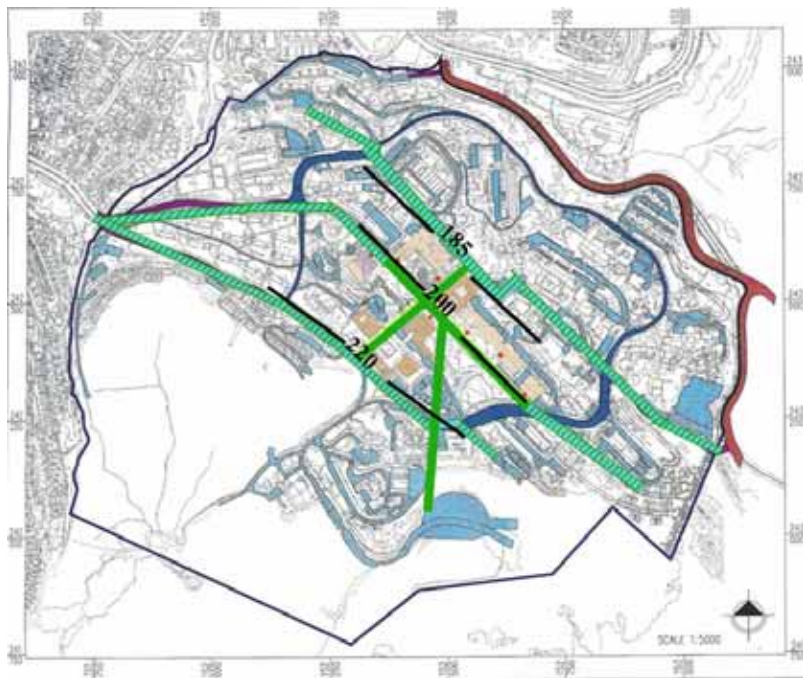

תמונה מס' 1

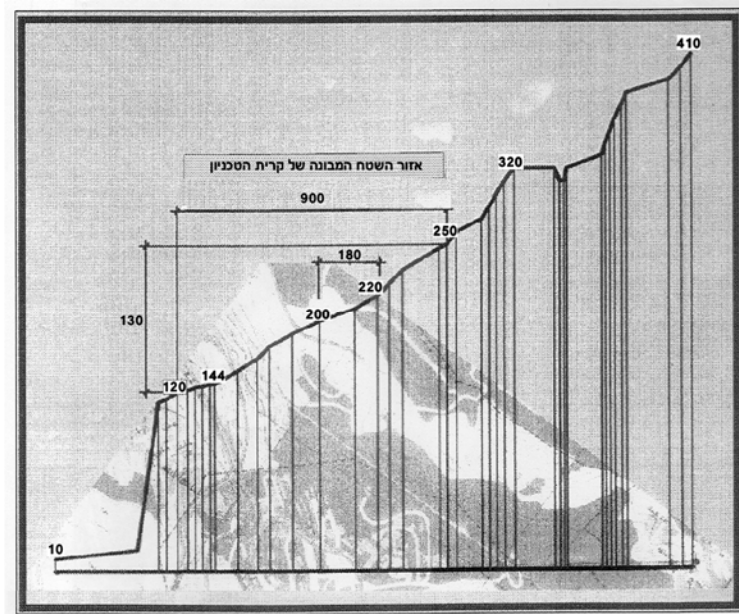
מערכת התנועה בקמפוס מבוססת על כביש טבעת. מתוך כביש הטבעת מתפצלים כבישי חניה אזוריים. התנועה ברכב מסתמכת על כלי רכב פרטיים, תחבורה ציבורית עירונית וכמה קווי אוטובוסים בין עירוניים הפועלים בימים מסוימים ובשעות מסוימות. הטכניון מפעיל מערך הסעות לעובדים עם תחילת יום העבודה ובסיומו, אל אזורים שונים בחיפה, טירת הכרמל ואזור הצפון. בנוסף מפעיל הטכניון קו מיניבוסים פנימי ללא תשלום עבור אוכלוסיית הקמפוס, עם תחנות עצירה לאורך כביש הטבעת ולאורך השלוחה הדרומית העולה במעלה ההר לבניין ע"ש קנדה ללימודי חוץ והמשך.

תנועת הולכי הרגל כוללת רשת צירים, ביניהם שני צירים ראשיים החוצים את הטבעת: ציר הרוחב בקו גובה 200 מ' מעל פני הים, הנמתח ממזרח למערב דרך מרכז הקמפוס, והציר האנכי, המתחיל מכביש הטבעת בצדו הדרומי בקו גובה 220, ויורד צפונה לציר רוחב משני, דרך מרכז הקמפוס, עד קו גובה 185, ראה תשריט מס' 2.

מערך החניות בקמפוס מבוסס על: מגרשי חניה מחוץ לשערי הכניסה למי שאיננו מורשה להיכנס ברכבו, כמה מגרשי חניה פתוחים, בעיקר לאורך כביש הטבעת, ורוב של מגרשי חניה אזוריים. המגרשים האזוריים סגורים במחסומים חשמליים, הכניסה אליהם היא באמצעות כרטיס מגנטי, והחניה היא למורשים לאותו אזור בלבד.

תשריט מס' 2

תשריט מס' 3 - חתך צפון-דרום דרך קריית הסניפן

המאפיינים הפיזיים העיקריים של הקמפוס הם:

- תנאים טופוגרפיים קשים במיוחד - הפרשי גובה של כ-100 מ' בין המתחם הבנוי הצפוני (מעונות סטודנטים ע"ש קנדה לבין המתחם הבנוי הדרומי (אזור הנדסה אווירונאוטית ולימודי חוץ, ראה תשריט מס' 3).
- ריבוי בניינים ישנים - 51 בניינים (כולל מעונות סטודנטים) בשטח ברוטו כולל של קרוב ל-170,000 מ"ר הוקמו לפני 1972 (השנה שבה נכנסו לתוקף תקנות התכנון והבנייה חלק ח').
- בינוי מבוזר - הבניינים מתפרסים כאמור על שטח של קרוב ל-1,000 דונם, כאשר כל בניין עומד בפני עצמו, ללא מעברים מקורים. בשנים האחרונות הוחל ביישום פתרונות הכוללים גשרים בין בניינים.
- מערכת תנועת כלי רכב המבוססת על כביש טבעת, המותירה כניסות ראשיות לכמה בניינים גדולים ולמקומות שהייה ופעילות אחרים, בעיקר במרכז הקמפוס, ללא גישה ברכב (למעט רכב חירום) וללא חניות במרחקים סבירים ומפולסים. המרחקים והפרשי הגובה בין תחנות התחבורה הציבורית שעל כביש הטבעת לבין הבניינים השונים, מהווים בעיית נגישות גם עבור האוכלוסייה הכשירה פיזית.

סקר התשתית הפיזית

בשנת 1985, בעקבות פניית ההנהלה, ערכה מחלקת התכנון של אגף בינוי ותחזוקה (להלן אב"ת) סקר מקיף של המצב הקיים בתחום הנגישות הפיזית⁶ בקמפוס. לעריכת הסקר הורכב שאלון, שהתבסס בעיקר על חוק התכנון והבנייה ועל תקנות התכנון והבנייה בסעיפים שמתייחסים לסידורים מיוחדים לנכים בבניין ציבורי, ועל התקן האמריקני בנושאים שלא היה להם מענה בחוק הישראלי. לביצוע הסקר חולק הטכניון לחמישה מתחמים אקדמיים, כשאחד מהם הוא מתחם משולב שכולל בתוכו מבני ציבור מרכזיים, מרכז ספורט ומעונות. הגדרת המתחמים נעשתה על בסיס פונקציונלי וגיאוגרפי: על פי קבוצות של יחידות אקדמיות בעלות זיקה מבחינה דיסציפלינרית, שנבנו מלכתחילה בקרבה פיזית זו לזו. כך לדוגמה אזור הפקולטות לכימיה, ביולוגיה, הנדסה כימית והנדסת מזון הוגדר כמתחם אחד, אזור הפקולטות לארכיטקטורה והנדסה אזרחית וסביבה הוגדר כמתחם שני, וכו'. הסקר התרכז בעיקר במרכז הקמפוס ובארבעת המתחמים האקדמיים.

הסוקרים היו סטודנטים לארכיטקטורה שקיבלו הדרכה, בין השאר באמצעות סיורים מדגמיים מוקדמים בליווי עובדים ואנשי סגל עם מוגבלות, שהסכימו ברצון להנחותם. הם סיירו בכל מתחם ובתוך כל הבניינים שבו, כשבידיהם השאלון ומפת המתחם שבה סימנו לפי מפתח שנקבע מראש חסמי נגישות שונים. הנתונים רוכזו בדוח מסכם שכלל תיאור המצב הקיים, ניתוח הממצאים ותכנית היערכות לביצוע התאמות דרושות, ובה עקרונות תכנוניים, סולם עדיפויות לביצוע, הצעת פתרונות ברמה רעיונית, ואמדן עלויות לכל בניין ולכל מתחם (סקר נגישות וסידורים מיוחדים לנכים בקריית הטכניון, 1987. בהמשך: 'סקר 1987'). האמדן נערך בצורה מודולרית, תוך הגדרת יחידות בסיס לתמחור, כגון עלות תא שירותים נגיש, כולל העמסת עלויות ארגון מחדש של כל מערך השירותים הקיים, עלות מטר אורך רמפה תקנית בבניין קיים, כולל העמסת שינויים הדרושים לביצועה, עלות מעלית, כולל בניית פיר לעומת מעלית בפיר קיים, וכדומה. שיטה זו אפשרה בניית תכנית התרמה מודולרית וביצוע בשלבים לפי סדר העדיפויות שנקבע והמשאבים הזמינים בכל עת.

הדוח חשף תמונה קשה - לא נמצאו בטכניון סביבות ובניינים נגישים. בניינים רבים היו ללא מעליות - 23 מתוך 39 מבנים (לא כולל מעונות);

רוב הבניינים היו ללא תאי שירותים נגישים, ובעשרה מתוך 39 מבנים היה תא שירותים נגיש אחד בלבד לכל הבניין; ברוב הבניינים הכניסות הנגישות היו כניסות השירות; לא היו מתקנים לשתיית מים המותאמים למשתמשים בכיסאות גלגלים, ולא טלפונים ציבוריים מונמכים; לא היו כלל הנמכות מדרכה ברחבי הקמפוס וכמעט שלא היו חניות שמורות לאנשים עם מוגבלות, אלה שאותרו, לא היו במידות המתאימות; כמעט שלא היו רמפות בשטחי חוץ; גמר המשטחים המרוצפים במרכז הקמפוס היה ברובו אבן לקט המכונה גם אבן פראית, או ריצופים עם פוגות עמוקות ורחבות; חלקים נרחבים של הקמפוס היו בלתי מוארים, כולל מעברים ראשיים, ורוב מהלכי המדרגות היו ללא מאחזי יד.

באותה עת למדו בטכניון סטודנטים עם לקויות חושיות ומוגבלות בניידות, אך לא היו סטודנטים המשתמשים בכיסאות גלגלים. לעומת זאת בין העובדים ואנשי הסגל היו אחדים שהסתייעו בכיסאות גלגלים, ועבורם נעשו 'התאמות חלקיות' רק בבניינים שבהם עבדו.

תכנית כוללת לנגישות פיזית בטכניון

הטכניון הוא המוסד האוניברסיטאי הראשון בארץ שיזם תכנית כוללת להנגשה פיזית של הקמפוס ויישם חלק ניכר ממנה. הנגשת הטכניון מהווה דוגמה לתהליך רחב היקף, שהחל מהשטח - מיחידת הבינוי.

הבסיס הרעיוני והנחות היסוד של התכנית

בדוח הסקר שנערך בשנת 1987 נכתב (סקר 1987):

'בטיפול ובהתייחסות לנושא יש לקחת בחשבון מספר היבטים:

- כל חברה מתוקנת חייבת למלא את הצרכים של כל קבוצות האוכלוסייה בה, לרבות אנשים עם מוגבלות פיזית זו או אחרת [...]. תוך מתן אפשרות לתפקודם העצמאי והמלא בכל תחומי החיים, לתועלתם ולתועלת החברה כולה.
- הסביבה הבנויה היא אחד המרכיבים החשובים והמכריעים לגבי יכולתו של אדם נכה לתפקד באופן עצמאי.
- חלק ניכר מבין הנכים פונים לעבר ההשכלה הגבוהה כדי להרחיב את כישוריהם הרלוונטיים, בתנאי תחרות קשים השוררים בשוק העבודה.'

התכנית המקורית התבססה על כמה הנחות יסוד:

- אנשים עם מוגבלות בניידות בישראל זכאים לפטור ממיסוי ברכישת רכב, לכן סביר כי יהיה בבעלות רבים מביניהם רכב מאובזר ומותאם לצורכיהם, שאתו יגיעו לקמפוס.
- בעלי רכב פרטי יעדיפו לנוע בתוך הקמפוס תוך שימוש ברכבם, עקב תנאי הטופוגרפיה הקשים.
- התנועה במהלך היום תהיה בעיקר בין בניינים בתוך אותו מתחם (הכולל יחידות אקדמיות ומכוני מחקר בעלי זיקה דיסציפלינרית ופונקציות משותפות כגון ספריות וכיתות).
- תנועת האנשים בתוך המתחם עצמו תהיה בעיקר ללא שימוש ברכב (ברגל או בכיסא הגלגלים).
- מרכז הקמפוס, שבו מרוכזים שירותים כלל טכניוניים ראשיים, מהווה מוקד משיכה, וצפויה תנועה משמעותית ובתדירות גבוהה בין המתחמים השונים לבין מתחם זה ובתוכו.
- קבוצת האנשים המרותקים לכיסא גלגלים מציבה את האתגרים היותר קשים לפתרון מבחינת התכנון הפיזי, לכן בפתרונות הפיזיים הושם דגש על הצרכים של קבוצה זו.

יעדי התכנית ועקרונותיה

מטרת התכנית היא יצירת סביבה פיזית נגישה לאנשים עם מוגבלות, תוך מתן אפשרות לתפקודם העצמאי ושילובם המלא בכל הפעילויות בקמפוס.

היעדים והעקרונות העיקריים שהוגדרו על בסיס הנחות היסוד כללו:

- תנועה אופקית ואנכית חופשית **לכול** בבניינים ובשטחי החוץ, והתקנת כל הסידורים וההתאמות הנדרשים לנכים.
- הנגשה בשטחי חוץ ברמת המתחם, עם דגש על הצירים הראשיים החוצים את מרכז הקמפוס (היעד עודכן ב־2002 להנגשה בשטחי חוץ ברמת הקמפוס).
- גיבוי מעברים משופעים בשטחי חוץ באמצעות מעבר דרך בניינים תוך שימוש במעליות.
- שילוב הפתרונות בתכנון הכולל והימנעות ככל שניתן מיצירת מערכות תנועה נפרדות, כדי למנוע תיוג והחרגת אנשים בגלל מוגבלותם (סקר 1987, עמ' 11-15).

הטמעה - מהלכה למעשה

סדרי עדיפויות ליישום:

הוגדר סולם עדיפויות לביצוע בשלבים:
ברמת הקמפוס:

- אזור מרכז הקמפוס, הכולל פונקציות שירות כלל טכניוניות, הוגדר בעדיפות ראשונה לטיפול.
 - ניתנה עדיפות למתחמים האקדמיים לעומת אזור המעונות.
 - בשלבים הראשונים הושם דגש על פתרונות לאנשים עם מוגבלות פיזית.
- ברמת המתחם:

- הוחלט כי הביצוע יתקדם תוך הנגשה כוללת של כל בניין וסביבתו, כדי להשיג נגישות מלאה בבניין המטופל ואז להמשיך לבניין הבא. בחירת הבניינים להנגשה נעשתה לפי סדר העדיפויות הבא:
 - הימצאות אנשים עם מוגבלות בהווה (עובדים או סטודנטים) בבניין.
 - שיפוצים, שינויי בנייה ותוספות שתוכננו ממילא בבניין.
 - אופי הפעילות בבניין: ניתנה עדיפות לבניינים שבהם תחלופה גבוהה של אוכלוסייה, למשל בנייני פקולטות שאליהם מגיעים סטודנטים חדשים מדי שנה, לעומת מכוני מחקר שבהם האוכלוסייה יציבה יותר.
 - גודל אוכלוסיית הבניין: ניתנה עדיפות לבניינים שבהם אוכלוסייה גדולה יותר.

(סקר 1987, עמ' 15)

העלאת המודעות

אמדתן העלויות הגבוהה, היעדר תקנים, חקיקה לוקה בחסר וחוסר המודעות לנושא ברמה הארצית והטכניונית, גרמו לדחייה של כמה שנים ביישום התכנית. במכתב שבו הוצג הדוח המסכם למשנה לנשיא למנהל ופיננסים, ואשר נכלל בגוף המסמך כפתיח, נכתב בין השאר: 'שורש הבעיה טמון במודעות נמוכה לנושא ועל כן יש להתחיל בטיפול שורש' (שם).

הצעדים שננקטו להעלאת המודעות כללו:

- הפצת הדוח ברחבי הקמפוס בקרב מקבלי ההחלטות ונותני השירות ביחידות השונות, ארגוני העובדים והסטודנטים, בספרייה המרכזית ובספריית הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים. המידע הכלול בו הפגיש את הקוראים עם הנושא ועורר גורמים שונים במערכת להפעיל לחץ ליישום המלצותיו.
- הכללת הנושא בתכנית האב של הטכניון, שהוכנה על ידי אגף הבינוי ואושרה ב־1989 על ידי הקורטוריון.⁷
- בהמשך לכך, הגדרת הנושא בעדיפות גבוהה על ידי הנהלת הטכניון ומאמץ מרוכז ונחוש לגיוס תרומות.
- פעילות הדרכה לסגל הפקולטי, הנערכת על ידי היחידה לקידום סטודנטים של דיקן הסטודנטים.
- פרסום כתבות על הפרויקט בביטאון הטכניון, המופץ לסגל ולבוגרי הטכניון.

גיוס משאבים – שיתוף פעולה עם אגף קשרי ציבור ופיתוח משאבים

הבנייה החדשה בטכניון מתבססת ברובה על תרומות, וכך גם עבודות שיפוץ מסוימות. לכן, לצורך גיוס המשאבים הכספיים ליישום התאמות הנגישות יש צורך בשיתוף פעולה שוטף בין מחלקת התכנון של אב"ת לבין אגף קשרי ציבור ופיתוח משאבים (להלן אקצו"מ). תכנית האב להנגשה נערכה כפרויקט מודולרי להתרמה, עם חלקים השווים לכל כיס, ופורסמה על ידי אקצו"מ בעברית ובאנגלית. בשנת 1995 אימצה אגודת דורשי הטכניון בארצות הברית, סניף שיקגו, חלק ניכר מהפרויקט, ובמשך שלוש שנים גויסו כשני מיליון דולר. בין השנים 1999-2001 קיבל הטכניון מהמוסד לביטוח לאומי התחייבות לסיוע בהנגשת שמונה בניינים ראשיים. סיוע זה היווה קפיצת מדרגה, היות שכלל דרישה להתאמות גם עבור אנשים עם מוגבלות חושית ולא רק מוטורית, ואפשר הנגשה ברמה גבוהה מהנדרש בחוק לכל סוגי המוגבלות.

מערכת תכנון ופיקוח על ביצוע התאמות נגישות

עם השקת פרויקט יחזקאל, שכלל טיפול בשלושה מתחמים אקדמיים ובמרכז הקמפוס, מונתה מרכזת פרויקט (הכותבת), ובצוות התכנון שולב יועץ נגישות. עצם ביצועו של פרויקט רחב היקף, שכלל שינויים מבניים

רבים במרבית בנייני הפקולטות הגדולות בקמפוס ובצירים מרכזיים, תרם תרומה משמעותית להעלאת המודעות לנושא, הן בקרב הרפרנטים⁸ המקצועיים של אב"ת והן בקרב דיירי אותם בניינים. פניות מהשטח להתאמות נגישות התרבו, והרפרנטים המקצועיים באגף הפכו ערים ורגישים יותר לנושא. מי שהתגלו כ'מבקרי איכות' מומחים לנגישות, היו סטודנטים, אנשי סגל ועובדים עם מוגבלות. כך נרתמו סטודנטים עם מגבלה בניידות או עם לקות ראייה לשמש נאמני נגישות, ולהנחות את הצוות המטפל בפרויקט מטעם האגף. גם התורמים עצמם, המגיעים מדי שנה לטכניון לרגל הקורטוריון, שחלקם הכירו מקרוב את נושא המוגבלות ברמה אישית או משפחתית, שימשו גורם המסייע בביקוח ובאיתור טעויות כבר בשלב הראשון.

אולם הכללת יועץ נגישות בצוות התכנון של בניינים חדשים ותוספות בנייה נתקלה לאורך התהליך בהתנגדות מצד חלק ממנהלי הפרויקטים, בגלל אי הבנת מורכבות הנושא וההתמחות המקצועית הנדרשת, בגלל אי עיגון דרישה כזאת בחוק, ובגלל ההנחה ששילוב יועץ כזה כרוך בהוצאות נוספות, החל משכר הייעוץ וכלה בדרישות תכנוניות שייקרו את הפרויקט כולו. חובת שילוב מורשה נגישות בתכנון וביצוע כל פרויקט על פי חוק השוויון, בתיקון (2) לחוק משנת 2005, העמקת האכיפה של רשויות התכנון הרגולטורי והתביעות הצפויות מצד צרכני הנגישות, הביאו לשילוב יועץ נגישות בכל הפרויקטים המתנהלים בעת כתיבת מאמר זה.

מערכת משוב ותיאום עם היחידה לקידום סטודנטים

לצורך איתור בעיות ספציפיות והגדרת צרכים של סטודנטים עם מוגבלות, כולל משוב בנוגע לאיכות הפתרון המוצע והמיושם, מתקיים קשר שוטף בין היחידה לקידום סטודנטים השייכת לדיקן הסטודנטים והמטפלת בנושאי רווחה, לבין מחלקת התכנון של אב"ת. כאשר סטודנט חדש עם מוגבלות פונה לפני תחילת הלימודים ליחידה, נערך אתו סיור בבניינים שבהם ילמד, נלמדים צרכיו, ובכל הקשור לנגישות פיזית פונה היחידה לקידום סטודנטים לאב"ת, וההתאמות נעשות ברוב המקרים לפני תחילת שנת הלימודים מתקציב התחזוקה השוטף. פניות מעובדים חדשים, שמצאו כי יש צורך בהתאמות בסביבה הפיזית, מגיעות לאב"ת מהיחידה שבה עתיד העובד להשתלב ומטופלות באותו אופן, כך גם פניות ותלונות מסטודנטים ועובדים הפעילים במערכת. מחלקת התכנון עודדה סטודנטים עם מוגבלות, שהביעו נכונות, לשמש נאמני נגישות במשך שנות לימודיהם ולדווח באופן שוטף ושיטתי על בעיות נגישות בקמפוס, למשל סטודנט

שהסתייע בכיסא גלגלים והפך לפעיל בנושא הנגישות במסגרת אגודת הסטודנטים, וכן סטודנט שהסתייע בקביים וסטודנטית כבדת ראייה. בנוסף, בשנת 2002 נערך סקר מדגמי מצומצם, במסגרת עבודת חקר סמינריונית (קפלן, 2002), שבדק את שביעות הרצון מרמת הנגישות בטכניון, של סטודנטים, סגל אקדמי ועובדים עם מוגבלות. ממצאי הסקר הראו כי בשנת 2002, מבחינת נגישות, ענה הטכניון לציפיות של רוב המשיבים במידה מניחה את הדעת.

עיקר הקשיים שצוינו על ידי אנשים עם מוגבלות פיזית כללו בעיות חניה: מחסומים חשמליים למגרשי החניה, המונעים מחלק מהסטודנטים ומאורחים המגיעים ברכב חניה סמוכה לכניסות של חלק מהבניינים; כניסות סמוכות לחניה שנעולות עקב המצב הביטחוני, בהיעדר תקציב לשמירה ליד כל כניסה; תפיסת מקומות חניה שמורים לנכים על ידי אנשים ללא תג נכה.

החסמים שזוהו על ידי המשיבים עם לקות שמיעה הם: אקוסטיקה גרועה בחלק מהכיתות; היעדר מערכות תומכות שמע באולמות ובכיתות (הסקר נערך טרם התקנת מערכות מעין אלה בקמפוס); אי שימוש במיקרופון על ידי המרצה ודיבור כשפניו ללוח; אי שריון מקומות בכיתות ליד המרצה; תלות רבה בקלטות וידאו ובצילום תקצירי הרצאות, דבר המהווה נטל כלכלי; היעדר כתוביות בסרטי הווידאו.

המשיבים עם לקות ראייה התלוננו על: היעדר תאורה או תאורה בלתי מספקת בקטעים של מעברים ראשיים בקמפוס, ליד חלק מכניסות הבניינים ולאורך הגישה מהבניין לחניה; קושי להבחין במדרגות (אין ניגודיות) בשטחי חוץ ובחלק מהבניינים; היעדר מאחזי יד בחלק מהמדרגות בשטחי חוץ ובתוך חלק מהבניינים ושימוש בריצופים בוהקים ומסנוורים (במרכז הקמפוס); בוהק מהלוח בחלק מהכיתות; אי שריון מקומות בכיתות ליד הלוח; קושי להבחין במספרי הקומות הרשומים ליד הלחצנים במעליות.

שני ממצאים נוספים חייבו בדיקה מחדש של שתי הנחות יסוד של תכנית ההנגשה המקורית: הנחת היסוד כי רוב התנועה במהלך יום שגרתי תהיה בתוך המתחמים שהוגדרו ופחות בין מתחם למתחם, וההנחה כי אנשים עם מוגבלות יעדיפו לנוע ממקום למקום בקמפוס תוך שימוש ברכבם הפרטי.

חלק מהמשיבים דיווחו על הצורך להגיע לבניינים מרוחקים, שנמצאים במתחמים שונים, במהלך יום לימודים. למעשה, גם עובדים רבים נאלצים להגיע לבניינים שונים הפזורים בכל אזורי הקמפוס לצורך ביצוע עבודתם. כמו כן הסתבר כי למרות גודלו של הטכניון, הטופוגרפיה

הקשה שלו, זמינות הרכב הפרטי אצל רוב המשיבים, ופיזור ניכר של הבניינים שבהם השתמשו - כל הסטודנטים המשיבים העדיפו להגיע מבניין לבניין בעיקר ברגל, ורק מקצתם נהגו להשתמש ברכבם או בשירות ההסעות הפנימיות, כשימוש משני. גם הסטודנטים שהסתייעו בכיסאות גלגלים (שניים) נהגו לעבור מבניין לבניין בעיקר תוך שימוש בכיסא הגלגלים, והרכב שימש אמצעי משני. בקרב העובדים שהשיבו, הייתה העדפה לרכב הפרטי.

מן הדוגמאות הללו, ובהסתמך על המגמה של ריבוי מסלולים בין תחומיים המתרחבת באקדמיה, שונה היעד התכנוני המקורי לנגישות בשטחי חוץ ברמה כלל טכניונית ולא רק ברמה של מתחמים.

תמונת מצב הנגישות הפיזית בטכניון בהווה

רוב ההתאמות לצורכי נגישות פיזית בטכניון בוצעו בשמונה השנים האחרונות. עבודות ההנגשה עד כה בוצעו במסגרת עבודות תחזוקה שוטפת, בעת תוספת אגפים לבניינים קיימים ובמסגרת פרויקטים מיוחדים להנגשה, שעבורם גויסו תרומות ייעודיות. בדומה לגישה שנקטה באוניברסיטת משיגן, גם בטכניון הוחל בביצוע הנגשה ברמה בסיסית, שנגזרה בעיקר מתוך תקנות התכנון והבנייה עם שיפורים מסוימים ודגש על צורכי אנשים עם מגבלה בניידות. בהמשך, בהתאם לזמינות המשאבים, שודרגה רמת הנגישות לרמה של נוחות בשימוש, והורחב תחום ההתייחסות לצרכים של אנשים עם מגוון מוגבלויות, כולל חושיות וקוגניטיביות.

פרויקטים שבוצעו

- **פרויקט יחזקאל** בסיוע אגודת דורשי הטכניון סניף שיקגו ו**פרויקט קרן כדורי**, כללו הנגשת בניינים ברמה בסיסית עם דגש על מוגבלות בניידות, בחמשת המתחמים האקדמיים שהוגדרו בתכנית, כולל מרכז הקמפוס. במסגרת הפרויקטים סומנו חניות לנכים בסמוך לבניינים; הונגשה הדרך מהחניה לכניסה ראשית אחת לפחות; הותקן תא שירותים נגיש אחד לפחות בבניינים קטנים ותאים אחדים בקומות שונות בבניינים רבי קומות; הותקנו רמפות וכמה מעליות ואנכונים, ליצירת תנועה אנכית רציפה בבניין.
- **פרויקט חופש הנגישות בטכניון** בסיוע המוסד לביטוח לאומי וידידי הטכניון, כלל הנגשת שמונה בניינים, ארבעה מהם במרכז הקמפוס.

מקצתם שודרגו אחרי הטיפול בהם בפרויקט יחזקאל, מרמת נגישות בסיסית לרמת נוחות בשימוש, מעבר לדרישות החוק דאז. הוסרו כל המעלונים והותקנו מעליות, גם בבניינים בני שתי קומות בלבד, ראה תמונה מס' 4; בכל מקום שניתן הותקנו תאי שירותים נגישים בכל קומה והם שולבו במערך השירותים הכללי, להשגת פתרון אינטגרטיבי ובלתי מתייג; נעשו התאמות בכיתות שבהן ריהוט קבוע, לאפשר לאנשים המשתמשים בכיסאות גלגלים להיכנס ולשבת בנוחות, ראה תמונות מס' 5 ו-6; הונגשו במות באולמות ובכיתות, למרצים עם מוגבלות, ראה תמונה מס' 7 ו-8; הותקנו מערכות תומכות שמע לסטודנטים עם לקות שמיעה ב-27 כיתות במרכז ההוראה ע"ש אולמן (ראה תמונה מס' 9), וב-11 אולמות אודיטוריום מרכזיים בקמפוס; הותקנו גלאי עשן ויזואליים והדבר מיושם מאז בכל שיפוץ ובנייה חדשה, כסטנדרט טכניוני; הותקנו מערכת כריזה קולית במעליות, המודיעה על הקומה, וכיתוב שניתן למישוש על הלחצנים, כולל בכתב ברייל.

תמונה מס' 5

למעלה: פינוי הכסאות הניידים והזזת השולחן הנייד, ליצירת מקום לסטודנט בכסא גלגלים.
למטה: כשאין צורך במקום המיוחד.

תמונה מס' 4

אודיטוריום צ'רצ'ל, מעלית חדשה בבניין קיים

- **הנמכת אבני שפה בכביש הטבעת** - במסגרת הרחבת הכביש שולבו הנמכות מדרכה בכל מקום שנדרש.
- **הנגשת הציר האנכי המרכזי להולכי רגל**, החוצה את מרכז הקמפוס ומקשר בין פונקציות מרכזיות ובין רוב הפקולטות הגדולות. הפרויקט בוצע בשלבים **וכלל** גישור על הפרש גובה של 35 מ', באמצעות מערכת רמפות, עם אופציית מעבר דרך בניינים תוך שימוש במעליות, ראה תמונה מס' 10.
- **הרחבת המרכז לסטודנטים עם לקות ראייה** במרכז ההוראה ע"ש אולמן, בסיוע עמותת עלה והמוסד לביטוח לאומי. בעת כתיבת המאמר היו במרכז ארבע עמדות לעיוורים וכבדי ראייה.
- **בניית 40 דירות נגישות** לסטודנטים עם מוגבלות במסגרת פרויקט בניית גוש מעונות מזרח.
- **תכנית אב לתאורת הקמפוס**, המתבצעת בשלבים.
- **מערכת שילוט הכוונה לנתיבים נגישים בקמפוס**, לרמפות, לכניסות נגישות לבניינים וכדומה, נמצאת בשלבי ביצוע, בהתאם לתקן ישראלי 1918 חלק 4, תקשורת. המערכת משולבת במערך השילוט הכלל טכניוני האחיד, שהוכנס באמצע שנות התשעים ושיפר את ההתמצאות לכלל האוכלוסייה.

למעלה מ-75% מהבניינים והקומפלקסים בטכניון טופלו ו/או מטופלים בעת כתיבת המאמר, חלקם נבנו מלכתחילה על בסיס חוק התכנון והבנייה והתקנות הרלוונטיות. ההשקעה הכוללת של הטכניון בתחום הנגישות הפיזית לכול היא כ-3.5 מיליון דולר - בסיוע המוסד לביטוח לאומי וידידי הטכניון. כ-90% מבנייני הטכניון הונגשו, ביניהם הפקולטות הגדולות ביותר בטכניון, כגון הנדסת חשמל, מדעי המחשב, הנדסה אזרחית, והנדסת תעשייה וניהול. כמו כן הונגשו בניינים נותני שירותים לכלל הקמפוס, כגון בית הסטודנט, הספרייה המרכזית, בית העצרת ע"ש צ'רצ'יל, בניין הכיתות המרכזי ע"ש אולמן ומעונות סטודנטים.

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, חיימוביץ'

תמונה מס' 6: אודיטוריום צ'רצ'יל. משמאל, הבמה כשהאנכון אינו בשימוש. מימין, האנכון לקראת עלית מרצה המסתייע בכסא גלגלים

תמונה מס' 7

מרכז הוראה אולמן. כיתה מונגשת לסטודנטים עם מוגבלות בשמיעה

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, חיימוביץ'

תמונה מס' 8 מרכז הקמפוס ציר הולכי הרגל צפון-דרום, הפרש הגובה 20 מ'

תהליך הנגשת הטכניון הוא כאמור דוגמה לתהליך שהחל מהשטח, והדבר נתן מקום לביטוי התנגדויות ולקשיים שבהם נתקלנו במהלך היישום. נשאלת השאלה כיצד ניתן להתמודד ביתר יעילות עם קשיים אלה, שחלקם יתוארו להלן.

בעיניי נגישות פירושה לעשות מקום, תרתי משמע: לעשות מקום בתפיסות ובעמדות שלנו לקבלת מי ששונה מאתנו, ואולי מאיים עלינו, כי הוא מעמת אותנו עם הפגיעות האנושית שלנו עצמנו. הביטוי המוחשי, הבולט לעין, של מקום קונצפטואלי זה, הוא לעשות מקום בסביבה הפיזית לאלמנטים הדרושים לנגישות אוניברסלית, שהם מטבעם תובעניים יותר, מבחינת השטח והמרחב הנחוצים. כשהמקום הקונצפטואלי טרם נוצר, צפויה התנגדות מצד משתמשים ובעלי עניין אחרים לחלק מההתאמות.

פרויקט להנגשת סביבה פיזית קיימת, במוסד להשכלה גבוהה, מתאפיין בהיעדר מזמין בעל עניין ברמת היחידה, בעיקר במקרים שבהם לא ידועים אנשים עם מוגבלות בבנייני היחידה שבה מתבצעות באותה עת ההתאמות. זהו מקור להתנגדויות וקשיים במשך תהליך התכנון והביצוע, כפי שצוין, ומקור לשינויים יזומים ומבוצעים על ידי היחידה עצמה, לאחר השלמת ההתאמות, שינויים הפוגעים לעתים בנגישות. כך לדוגמה, נתקלנו במקרים של נעילת תאי שירותים נגישים או הפיכתם למחסנים; העמדת ציוד וארונות, עציצים ואדניות במעברים; הסרת שלטים; צביעה מחדש של קירות ודלתות בצבעים ללא ניגודיות ועוד.

במקרים מסוימים התמודדנו בטכניון עם קושי מצד דיירי הבניין להסכים לארגון מחדש של פונקציות, כדי ליצור תא שירותים נגיש, פיר מעלית או רמפה, על חשבון חללים קיימים בבניין, כגון מחסנים או חדרים בתת ניצול.

עד לאחרונה היה קושי נוסף - אי שיתוף יועץ נגישות בחלק מהפרויקטים החדשים. עובדה זו, בצירוף היעדר הידע בקרב הרפרנטים ומנהלי הפרויקטים מטעם האוניברסיטה, האמורים לבקר את התכנון ואת הביצוע, גרמה לפתרונות בלתי מספקים בשלב התכנון, ולטעויות בשלב הביצוע. כך קרה שבמשך שנים מספר, במקביל לביצוע פרויקט הנגשה רחב היקף של הסביבה הפיזית הקיימת, נבנו בטכניון בניינים ואתרים חדשים שבהם נעשו טעויות בהקשר לנגישות הפיזית.

מצאנו שכדי להתמודד בצורה יעילה עם קשיים דומים, חיונית ביותר מחויבות הנהלת המוסד האקדמי לנושא הנגישות. בטכניון, לדוגמה,

בכמה מקרים שבהם נתקלנו בהתנגדויות ליישום חלקים של התכנית, הבהרה חד משמעית מצד ההנהלה בדבר מחויבותה והיות הנושא נדרש על פי חוק, פתחה את הדרך להמשך היישום.

יש כמה דרכים שבהן מחויבות ההנהלה אמורה לבוא לידי ביטוי:

- **קביעת נושא שוויון ההזדמנויות ללומדים ולעובדים, כערך יסוד במדיניות המוסד** - בדוגמאות שהובאו בפרק 3 ו-4 ראינו כי כל האוניברסיטאות שנסקרו רואות עצמן כגורם בעל השפעה מכרעת בטיפול מנהיגות ערכית ובעיצוב פני הקהילה והחברה, ורבות מהן אימצו כערך יסוד את ערך הנגישות להשכלה גבוהה לכול.
- **הגדרת גורם לטיפול כוללני בנושאי הנגישות ברמת המוסד** - גוף כזה, ובו נציגים של ההנהלה, היחידות האקדמיות השונות, הסטודנטים ויחידת הבינוי והתחזוקה, וביניהם עובדים וסטודנטים עם מוגבלויות שונות, בדומה לגופים הפועלים באוניברסיטאות שנסקרו בפרק 3, חשוב לקידום הנגישות על כל היבטיה בקמפוס. הוא אמור להיות הכתובת לכל סטודנט ועובד עם מוגבלות, לתאם בין הגורמים השונים הקשורים לנושא, לפתור קונפליקטים, להפיץ מידע רלוונטי ולבקר את ביצוע ההתאמות הדרושות.
- **מערך הדרכות** - ביזור ידע ומודעות ברחבי הקמפוס [...] יעיל יותר מאשר ריכוזו בידי מעטים (Healey, Jenkins, Leach & Roberts, 2001). הדרכות תקופתיות ומידע עדכני בנושאי נגישות, יש בהם כדי להעלות את המודעות ולעודד יתר שיתוף פעולה מצד היחידות האקדמיות. כמו כן, הדרכות עשויות למנוע הצבת חסמים חדשים, מתוך חוסר הבנה, על ידי מנהלי התחזוקה ודיירים אחרים של הבניינים והאתרים השונים. ליועצים המקצועיים ולמנהלי הפרויקטים של היחידות לבינוי ותחזוקה בקמפוס חשובה הדרכה מקצועית, שתתרום לאיכות התכנון ולפיקוח על הביצוע בכל הנוגע לנגישות.
- **אימוץ עקרונות התכנון האוניברסלי ברמת תכנית האב לפיתוח פיזי של המוסד** - יצירת סביבה התומכת במגוון יכולות ומוגבלויות אנושיות מחייבת חשיבה עיצובית מכילה, החל משלב התכנון הרעיוני וכלה בעיצוב המפורט, יצירתיות וגישה הגורסת כי תמיד ניתן למצוא פתרון שייטיב ברמה סבירה עם כולם.
- **גיוס משאבים והקצאתם כדי לאפשר תהליך מתמשך** - דרוש מאמץ תדיר לגיוס תרומות, ואפשר לשקול הקצאה ייעודית שנתית

במסגרת תקציב התחזוקה השוטף, בדומה לנהוג באוניברסיטאות משיגן ארצות הברית ומקגיל קנדה, ובדומה לנהוג בטכניון ביחס לנושאי בטיחות, חשמל, מיזוג אוויר, איטום ועוד.

- **תכנית ייעודית להנגשה בשלבים** - תכנית כזאת, המתבססת על סקר עדכני של המצב הקיים והמגדירה מטרות ויעדים, שלבי ביצוע וסדרי עדיפויות, חיונית להשגת מיטב התוצאות ולאפשרות הערכת קצב התקדמות, איכות הביצוע ורמתו.

הניסיון בטכניון מראה כי רוב השינויים שנעשו לטובת נגישות לאנשים עם מוגבלות, כגון רמפות המשולבות בצירי התנועה הכלליים, מעליות, מאחזי יד, ריצוף מתאים, שילוט הכוונה, ומערכות תומכות שמע כיתתיות, שיפרו את הנגישות ואת נוחות השימוש של כלל האוכלוסייה. ניתן ללמוד זאת מהעדפת השימוש ברמפות על פני המדרגות, דבר שנצפה ביומיום, מבקשות של מרצים למערכות שמע דומות בכיתות נוספות, בלי קשר להימצאות סטודנטים עם לקות שמיעה בקורסים, ומהשימוש האינטנסיבי של כלל האוכלוסייה במעליות שהותקנו, גם כצינור אנכי ראשי בתוך הבניין אך גם כדרך מעבר בין בניינים, בסביבה בעלת טופוגרפיה כל כך קשה.

התופעה המרשימה ואולי המרגשת ביותר, שניתן לדמותה לאפקט כדור השלג, היא העובדה שעם כל שלב נוסף ביישום תכנית ההנגשה ניתן להבחין בשיפור ברמת המודעות לנושא הנגישות בקמפוס. יש יותר ויותר פניות מצד היחידות עצמן לביצוע התאמות בבניינים שטרם טופלו, או לשדרוג בבניינים שבהם בוצעו התאמות בסיסיות. גם ביחידות שבהן היה קושי בתחילה להגיע להסכמות בקשר לשינויים הדרושים, ברגע שבו החל סטודנט עם מוגבלות ללמוד ביחידה, בחלק מהמקרים גרם מפגש בלתי אמצעי זה לבין הסגל הפקולטטי לשינוי מובחן בהתייחסות ובעמדות, שהתבטא בפניות מהיחידה לשיפורים והתאמות נוספות.

בסקר השוואתי שנערך על יד עיתון הארץ בשנת 2003 ובדק את הנגישות לאנשים עם מוגבלות בכמה מוסדות ציבור בארץ, קיבל הטכניון את הציון המרבי. ניתן לומר כי ברוב הבניינים בטכניון ובמספר צירים מרכזיים, הושגה רמת נגישות טובה לאנשים עם מוגבלות. נשאלת השאלה האם ניתן להציב רף מוגדר מבחינת רמת הנגישות הפיזית הרצויה ולקבוע מועד יעד לסיום תהליך ההנגשה.

אנו טוענים שהנגשה פיזית של מוסד להשכלה גבוהה, בעיקר מוסדות ותיקים שהתשתית הפיזית שלהם ומבניהם ישנים, היא תהליך **דינמי**, ארוך טווח ו**מורכב**. ה**דינמיות** מתחייבת מההתפתחויות הטכנולוגיות, הפותחות הזדמנויות חדשות בהתאמת הסביבה הפיזית למגוון הצרכים האנושיים, ומתהליכי השינוי הכלכליים-חברתיים המתרחשים ללא הרף ומשפיעים על ההתייחסות למגוון ולשונות, על ההכרה בזכויות יסוד ועל הציפיות לרמת שירות ואיכות חיים משופרת. ה**מורכבות** מובנית בתוך התהליך, המיועד להתאים את הסביבה למגוון צרכים, לעתים נוגדים זה לזה, והמצריך מעורבות ושיתוף פעולה מצד גורמים שונים בארגון.

סיכום

מאמר זה עורך סקירה השוואתית בין כמה אוניברסיטאות בארצות דוברות אנגלית בתחום היערכותן והתמודדותן עם נושא הנגישות והסרת המחסומים הפיזיים לסטודנטים, עובדים וסגל אקדמי עם מוגבלות. כמו כן מתואר במאמר תהליך ההנגשה הפיזית של קריית הטכניון בחיפה כניתוח מקרה ייחודי, שבו תהליך מקיף ומורכב זה התחיל מהשטח ותוך גישוש באפלה במציאות של היעדר מודעות, חקיקה ותקנים.

הנחת היסוד במאמר היא כי הנגשת מוסדות להשכלה גבוהה, כגולת הכותרת של הנגשת מערכת החינוך בכללותה, מהווה צעד הכרחי למתן הזדמנות אמיתית לאנשים עם מוגבלות להשתלב בזרם המרכזי ואף בקו הראשון של החברה. בתוך כך ההנגשה הפיזית היא הכרחית אך לא מספקת, והיא אמצעי להשגת נגישות לשירות, לתכניות ולמגוון הזדמנויות התעסוקה המוצעות על ידי המוסדות להשכלה גבוהה.

נהוג להניח, במידה רבה של צדק, כי הנגשה של הסביבה הפיזית הקיימת כרוכה בעלויות משמעותיות. הנחה זו מספקת את אחד המחסומים, הניצב גלוי לעין בתחילת כל תהליך. אולם במאמר נטען כי המחסום המשמעותי, הסמוי מן העין, הוא המחסום החברתי, הכולל חוסר מודעות, דעות קדומות, חוסר סובלנות ואי קבלת הזולת, צרכיו וזכויותיו בכלל, והאדם השונה בפרט. יישום כל תכנית להנגשה פיזית מצריך לעבור את משוכת המחסומים החברתיים, ותועלתה תהיה חלקית בלבד אם לא תשולב בהיבטי הנגישות הנוספים: נגישות למידע, לשירות, למשאבים ולקבלת החלטות. יחד עם זאת, דומה שיש כאן מצב של 'ביצה ותרגולת', היות שהסרת חסמים פיזיים והופעת אנשים עם מוגבלות

במערכת, כפי שתואר בפרק הקודם, מסייעת במאבק בסטיגמה ובראייה הסטראוטיפית.

הנגשה פיזית של מוסד אוניברסיטאי מחייבת גישה מערכתית ושילוב כל הגורמים, צרכני שירותים כנותני שירותים במערכת. צעדים מומלצים לייעול ולשיפור תהליך ההנגשה הם הקמת גוף ייעודי אחראי לנושא הנגישות, ובו נציגים של כל בעלי העניין בקמפוס עם דגש על אנשים עם מוגבלות, הכנת תכנית ייעודית, קביעת סדרי עדיפויות מבחינת הקצאת המשאבים תוך הכללת נושא הנגישות כחלק בלתי נפרד מצורכי המוסד, מדיניות משלבת ומחויבות בלתי מתפשרת מצד הנהלת המוסד ומצד אנשי התכנון והביצוע בשטח.

המאמר מתייחס לצורך בהרחבת נקודת המבט המקובלת כלפי מוסד להשכלה גבוהה, ממקום לרכישת ידע והכשרה אקדמית למקום תעסוקה המספק מגוון רחב ומאתגר של הזדמנויות תעסוקתיות, ולהתאים לכך את תכניות ההנגשה, עם הפנים לא רק לסטודנטים אלא גם לעובדים ולסגל האקדמי.

כמו כן מודגש הצורך להעביר את הדגש מהטיפול המסורתי בחסמי נגישות של אנשים עם מוגבלות בניידות, לטיפול כוללני בחסמי נגישות של אנשים עם מוגבלויות שונות: פיזיות, חושיות, קוגניטיביות ונפשיות. השינויים המתמידים המאפיינים את החיים המודרניים, ההתפתחות המדעית והטכנולוגית המתמדת המאפשרת שיפור ברמת החיים ואיכותם, שינוי ברמת הציפיות של אנשים, שינויים בסטנדרטים ובחקיקה, מחייבים שינויים בסביבה הפיזית בהתאמה, כולל בהיבט הנגישות הפיזית לאנשים עם מוגבלות. על כן נטען כאן כי תהליך הנגשה פיזית בכלל ושל קמפוס אוניברסיטאי בפרט, הוא תהליך מתמשך, דבר המצריך היערכות מתאימה הן מבחינת גיוס המשאבים והקצאתם, והן מבחינת יצירת מעורבות ושיתוף פעולה מצד הגורמים השונים במערכת.

רשימת המקורות

אגף בינוי ותחזוקה (1987). **סקר נגישות וסידורים מיוחדים לנכים בקריית הטכניון**. חיפה: הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל

ארגון בזכות (2007). **חוק השוויון לאנשים עם מוגבלות**. אוחר 21, לפברואר 2007, מ:

www.bizchut.org.il/heb/upload/law/lawgeneral.html

נגישות החברה הישראלית לאנשים עם מוגבלות בפתח המאה ה-21 • פלדמן, דניאלי להב, חיימוביץ'

אתר נציבות שוויון לאנשים עם מוגבלות, נגישות, חוקים, תקנות ותקנים.
אוחזר 21, לפברואר 2007, מ:

[www.justice.gov.il/MOJHeb/NetzivutNEW/Negishut/HukimVet
akanot/ShivionZhuyot](http://www.justice.gov.il/MOJHeb/NetzivutNEW/Negishut/HukimVet
akanot/ShivionZhuyot)

הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל (2007). **נתונים כלליים**. אוחזר 21,
לפברואר 2007, מ:

<http://pard.technion.ac.il/fastfacts/FramsFactsH.asp?myret=main>

הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל (2007). **הצהרת כוונות**. אוחזר 21,
לפברואר 2007, מ:

<http://pard.technion.ac.il/fastfacts/FramsFactsH.asp?myret=main>

צ'רצ'מן, א' (פברואר, 2005). **משמעות הסביבה הפיזית בהקשר לאנשים עם מוגבלות**. הרצאה שהוצגה בכנס 'נגישות מוסדות להשכלה גבוהה: מהלכה למעשה'. חיפה: הטכניון מכון טכנולוגי לישראל.

קפלן, י' (2002). **נגישות פיזית לאנשים עם מוגבלות בטכניון: הערכת סביבה**. חיבור במסגרת סמינר מורחב, הפקולטה לארכיטקטורה, הטכניון מכון טכנולוגי לישראל. (לא פורסם)

Covington, G.A. & Hannah, B. (1996). *Access by design*. N.Y., USA: John Wiley & Sons Inc.

Healey, M., Jenkins, A., Leach, J. & Roberts, C. (2001). *Issues in providing learning support for disabled students undertaking fieldwork and related activities*. UK: GDN, GEMRU

Mcgill University, Montreal, Canada (2006). Retrieved December 15, 2006, from: www.mcgill.ca

Memorial University of New Foundland, Canada (2006). Retrieved December 15, 2006, from: www.mun.ca

Michigan State University, USA (2006). Retrieved December 15, 2006, from: www.msu.edu

Network, University of Gloucestershire. Retrieved February, 21, 2007, from:
www.glos.ac.uk/gdn/disabil/overview/index.htm

North Carolina State University, USA (2006). Retrieved December 15, 2006, from: www.ncsu.edu

The Center for Universal Design NCSU, USA (1997). Retrieved December 15, 2006, from: www.design.ncsu.edu/cud/about_ud/udprinciples.htm

The University of Liverpool, UK (2006). Retrieved December 15, 2006, from: www.liv.ac.uk

The University of Reading, UK (2006). Retrieved December 15, 2006, from: www.rdg.ac.uk

University of Iowa, USA (2006). Retrieved December 15, 2006, from: www.uiowa.edu

הערות

- 1 נגישות לכול משמעה נגישות לכל האנשים, כולל אנשים עם מוגבלות.
- 2 הערת המחברת.
- 3 ADA - Americans with Disabilities Act, חוק שוויון הזדמנויות לאנשים עם מוגבלות, שנחקק בארצות הברית בשנת 1990.
- 4 DDA - Disability Discrimination Act, חוק נגד הפליית אנשים עם מוגבלות שנחקק בבריטניה בשנת 1995.
- 5 פרופסור אמריטוס הוא פרופסור שהגיע לגיל פרישה. כל זמן שהוא רוצה, מסוגל פיזית ויש צורך, הוא יכול להמשיך בפעילויות שונות במסגרת הפקולטה, כולל הוראה.
- 6 בכל מקום שבו מצוין 'נגישות פיזית', הכוונה לנגישות הסביבה הפיזית עבור אנשים עם מוגבלות.
- 7 הקורטוריון הוא חבר הנאמנים של הטכניון.
- 8 פרנט הוא יועץ מקצועי מטעם אגף הבינוי והתחזוקה, הבודק את התכנון של יועצים חיצוניים מבחינת התאמתו לתכנית האב, לתקנים, לחוקים ולפרוגרמה.

תורת הנגשת הכשרות והדרכות הלכה למעשה

ירונה בן שלום, אורנה לשם*

פתח דבר

הדרכה היא משימה לא פשוטה, הדורשת התייחסות למכלול שיקולים מתודיים, דידיקטיים ומערכתיים. אלה קשורים לא רק לתוכן עצמו, אלא גם ליכולת המנחה מחד גיסא ולתהליך הקליטה של הלומד, מאידך גיסא. מערכת תקשורת זו נעשית מורכבת אצל אוכלוסייה עם צרכים מיוחדים. עם זאת, במאמר זה יובהר כי עקרונות הדרכה פשוטים ורגישים יכולים לתת מענה לכל משתלם, גם אם הוא בעל מוגבלות.

מטרת המאמר להקנות בסיס ראשוני של עקרונות, ידע וכלים להכשרה מוצלחת של אנשים עם מוגבלות במגוון סוגי השתלמויות. הוא נועד להקל על מנהלי תכניות הדרכה להכשיר אנשים עם מוגבלות ולתרום תובנות בתחום. המאמר אינו מתיימר להקיף את כל תורת ההכשרות וההשתלמויות, אלא לפתוח אשנב אל עולם ההכשרות למען אנשים עם מוגבלות. אין זה מאמר מדעי והוא מתבסס על ניסיון מצטבר ראשוני בתחום.

המאמר מיועד למנחים, מפתחים ומנהלים של תכניות הכשרה והדרכה לנכים הלומדים בקבוצה המורכבת כולה מאנשים עם מוגבלות או בקבוצה מעורבת של אנשים עם מוגבלות וללא מוגבלות.

היחידה לנכויות ושיקום בג'וינט ישראל עושה לקידום פעילות של אנשי מקצוע שהם אנשים עם מוגבלות למען קהילת האנשים עם מוגבלות ומסייעת להם להתמקצע בפיתוח, ניהול והפעלת שירותים לאנשים עם מוגבלות בתכניות הכשרה והדרכה. התובנות וההצעות המוצגות כאן לקוחות מניסיון בן שנים מספר של הכשרות והשתלמויות מקצועיות וניהוליות שערכה היחידה לנכויות ושיקום בשיתוף פעולה עם אלכ"א, שתיל, משרדי ממשלה, המוסד לביטוח לאומי ומגוון עמותות.

* ברצוננו להודות לתמרה ברנע ולאביטל סנדלר לפי, היחידה לנכויות ושיקום, ג'וינט-ישראל, שסייעו בכתיבת מאמר זה.

התכניות נועדו לשכלל את יכולותיהם האישיות, המקצועיות והמערכתיות של מנהיגים ומנהלים מקרב האנשים עם מוגבלות, כדי לסייע להם ולארגונים שבהם הם פועלים ליצור שינוי חברתי ולפתח שירותים למען קהילתם.

חלק ניכר מן התובנות, העקרונות והטיפים במאמר ייראו לכאורה מובנים מאליהם ומתאימים לכל אדם, לאו דווקא לאנשים עם מוגבלות ואכן כך. אלא שבהשתלמויות 'רגילות' חשובה הרגישות לאקלים הלמידה ואילו אצל אנשים עם מוגבלות יישום רגישות זו בהתאמה ובהנגשה הוא גורם מכריע להצלחתן.

העקרונות המנחים להנגשת הכשרות והדרכות שעמדו לנגד עינינו בעת כתיבת המאמר הם:

- מקצועיות בהדרכה - הכשרת אנשים עם מוגבלות היא מקצועית ככל הדרכה אחרת.
- תפיסת המשתלם במרכז - תהליך הלמידה של המשתלם הוא המכוון העיקרי של תכנון תהליך ההכשרה ויישומו.
- הנגשת התכנית והתאמתה לצרכים הייחודיים הנגזרים מהמוגבלות, שהם רלוונטיים להדרכה.

המאמר סוקר תורת הנגשת הכשרות והדרכות במגוון היבטים: החלק הראשון עוסק בתכנון ופיתוח תכנית הכשרה לאנשים עם מוגבלות ששלביה הם: פיתוח התכנית והנחלת ידע, בניית התכנית וביצוע תהליך הלמידה בפועל. בכל שלב מצוינים עקרונות מנחים ומגוון דוגמאות. בחלק הבא ישנה התייחסות מיוחדת לתנאים התורמים ללמידה והכשרה יעילה של אנשים עם מוגבלות. ניתן להבחין בתנאים הקשורים לאדם הלומד עצמו כגון מידת הלקות והמוגבלות, בתנאי הלימוד ותהליכו כגון תנאים פיזיים, תהליכי למידה, עזרים וחומרים ובמצב המנחה/מרצה. בטבלאות 1 ו-2 ניתן לראות הלכה למעשה דוגמאות להנגשות. יחד מקום לנושא ההפעלות, כדי להוכיח למארגני הכשרות לנכים כי הדבר אפשרי וכדאי. אחת מאבני היסוד להדרכה מוצלחת היא הקשר בין האדם הלומד למשתלמים עמו ולכך יחד פרק נפרד הסוקר בקצרה את הקשר והתקשורת בהכשרה רב נכותית ואת יחסי הגומלין בין המשתלמים לבין עצמם ובין המשתלמים למנחה/מרצה. בחלק האחרון במאמר מובאות דילמות הנובעות מ'תורה' זו וטיפים למתחילים במלאכה של הנגשת הכשרות.

לסיכום, הייחוד של הכשרת אנשים עם מוגבלות הוא במיקוד במגוון פרטים מיוחדים המאפשרים הנגשה בהיבטים הפיזי, האישי והחברתי החיוניים ללמידה ולהתפתחות של המשתלמים. הרציונל הוא שמעבר לעקרונות כלליים ישנם תנאים ייחודיים הקשורים לצורכי הכשרה של אנשים עם מוגבלות וללא התייחסות אליהם הלמידה לא תהיה יעילה. מאמר זה מביא סקירה קצרה המיועדת לכל אדם שיש לו נגיעה בתחום של הכשרות והשתלמויות לאנשים עם מוגבלות ומטרתו לספק נקודות לתכנון, בנייה והפעלת הכשרות מקצועיות ייחודיות לאנשים אלה. אנו מקוות שקריאת המאמר תפתח צוהר לתחום חדשני המצריך מחשבה, מחקר והתייחסות נוספת.

שלבי ההכשרה

בתכנון, פיתוח ויישום תכנית הכשרה בכלל ותכנית כזו לאנשים עם מוגבלות בפרט, יש כמה שלבים, שלעיתים קרובות הם חופפים או חוזרים. המנחה/מארגן נדרש בכל עת למכלול מיומנויות כגון ניהול לעומת פיתוח ויזמה, גישור ושיפור לעומת ביקורת. להלן מצוינים שלבי ההדרכה העיקריים; ההפרדה בין השלבים מלאכותית, בפועל הם משתלבים זה בזה.

שלב 1 - פיתוח התכנית והנחלת ידע

פיתוח ההדרכה כמו פיתוח כל מוצר אחר, מתייחס ליצירת 'יש מאין': מפתח ההדרכה בונה קורס, השתלמות, סדנה, פרק או יחידת לימוד. עליו לשאול שאלות כמו: 'לשם מה נחוץ קורס כזה?' עליו להתייחס לשאלת היסוד ולרציונל ההכשרה. עליו לבנות מסלול הכשרה המתאים היטב ליעדיו כגון רכישת ידע, הגברת מודעות או הקניית מיומנות. המנחים והמרצים בתכנית ההדרכה מתרגמים את העקרונות, התורה, הרציונל והיעדים שהוכנו על ידי מפתח ההכשרה לתכנית הכשרה מקצועית בפועל. ניתן להצביע על שלוש מגמות הדוחפות להנגשת הכשרות לאנשים עם מוגבלות:

עשור הנכים - עולם הנכים וארגונם עובר שינויים חברתיים-תרבותיים רבים. בעבר רבים מהאנשים עם מוגבלות בארץ ובעולם חשו דחויים ושוליים: שהם אינם מקבלים שירותים מתאימים, שהשירותים ניתנים מתוך גישה פטרונית, ושיש להם זכות מועטה מאוד לומר את דעתם על הדרכים שבהן ניתנים השירותים. השינויים המפליגים

בטכנולוגיה, הפעילות המאומצת של התנועות לזכויות אדם, מגמות של שילוב בקהילה, מודעות עצמית הולכת וגוברת ושיתוף בכל תחומי החיים כגון תעסוקה ורכישת השכלה גבוהה, הביאו למהפך בתפיסתם והתייחסותם של אנשים עם מוגבלות לעצמם. התפיסה החדשה רואה במגבלת הנכים כוח ובניסיון חייהם העשיר בהתמודדויות משאב היכול לסייע להם לקדם נושאים ושירותים בקהילה שיתנו מענה לצורכיהם. תפיסה זאת מעוגנת כיום בחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות ובהקמת נציבות שוויון לאנשים עם מוגבלות במשרד המשפטים.

ארגונים של נכים למען נכים - קמו מתוך ראייה מקצועית המשלבת את הניסיון הייחודי של הנכה עם שירותים מקצועיים, יזמות וקידום שינוי חברתי.

מנהיגות צעירה - דינמית ועם ידע מקצועי וניסיון חיים עשיר אך חסרת תפיסה מערכתית כוללת וידע בניהול, פיתוח, תכנון ויזום שירותים הן של הארגון הן של הפרט.

מטרות ההכשרה של אנשים עם מוגבלות הן:

- לבנות מאגר של אנשי מקצוע שהם אנשים עם מוגבלות כמנהיגים ומובילים בעיצוב מערך השירותים לאנשים עם מוגבלות בישראל.
- להעניק ידע וכלים בתחומי קביעת מדיניות, התוויית חזון, יזמות, ניהול, תכנון והפעלת שירותים.
- ליצור הזדמנויות ותנאים לשיח בין-מגזרי (ממשלתי, וולנטרי, עסקי) ורב נכותי ולבנות תשתית לשיתופי פעולה בין-ארגוניים.
- לפתח ידע תורתי מקצועי משותף בקרב פעילי ציבור מובילים והפצה רחבה של הנושא.

העקרונות המנחים בפיתוח תכניות ההכשרה הם:

- א. הנגשת התכנית למגוון לקויות: בחירת המקום לעריכת ההכשרות והמפגשים, העברת התכנים, חומרים ועוד.
- ב. מעורבות אנשים עם מוגבלות בפיתוח התכנית ובמשוב שוטף באמצעות קבוצות מיקוד, ועדות היגוי ועוד.
- ג. התייחסות לנושאים ייחודיים לעולמם של אנשים עם מוגבלות; שילוב הידע האישי-אינטואיטיבי של האנשים וניסיונם, תוך בניית זהות מקצועית של מפתחי שירותים; התייחסות ליחסי ספק-לקוח

אצל אנשים עם מוגבלות שהפכו להיות ספקים לאנשים עם מוגבלות אחרים ועוד.

ד. פיתוח התכנית בתיאום עם מגוון גורמים בממסד כגון ממשלה ורשויות מקומיות.

שלב 2 - בניית התכנית

בבניית תכנית הכשרה לאנשים עם מוגבלות יש לגשר בין הרצוי (תוצרי פיתוח ההדרכה) למצוי (תנאים ואילוצים בשטח) ולהביא בחשבון את כל השיקולים, כולל המצב העכשווי של המשתלמים (סוג הלקות וחומרתה, רמת הידע והמיומנות, הניסיון האישי של האדם, הפרופיל הקבוצתי) תוך שמירה על איכות ההכשרה.

הכשרה מחייבת תכנון בכמה רמות ונושאים: מקרו (פיתוח סילבוס), מיקרו (תכנון של הרצאה/שיעור), מצבים לימודיים, לקראת הדרכה ותוך כדי הדרכה.

בהנגשת הכשרות והדרכות לאנשים עם מוגבלות יש להיערך למצבים מורכבים גם כאשר ידוע מה נדרש מבחינת הנגשה וניתן להיערך לכך (לדוגמה הזמנת קלדנית, מכשירי FM ועוד) אך דברים רבים אינם צפויים ויש לתכנן תוך כדי הדרכה. לדוגמה בפיתוח הסילבוס יש לשלב בין תכנים אוניברסליים לתכנים ייחודיים רלוונטיים למשתלמים שהם אנשים עם מוגבלות. בתכנון ההנגשה של ההכשרה יש להיערך להנגשה פיזית של מקום הלימוד ולמגוון עזרים וחומרים לאוכלוסייה המשתלמת (ראו טבלה), לבדוק את תנאי האכילה והכתיבה, להביא בחשבון את העלויות הכרוכות בהנגשה. בבחירת רצף למידה של יום או יומיים לדוגמה, הצורך במקום לינה לאדם עם מוגבלות בתנועה והצורך בסיוע אישי מייקר את העלויות. לעומת זאת אחרים מתקשים להגיע מוקדם בבוקר ויומיים הם פתרון טוב עבורם. כמו כן יש להיערך למצבים לא צפויים כגון אי הגעתה של הקלדנית.

שלב 3 - ביצוע תהליך הלמידה בפועל

כדי לארגן חומר לימודי ותהליך דינמי של הדרכה מקצועית יש לפרוס את אשכולות הלימוד ברצף הגיוני מבחינה דידקטית ומבחינה תהליכית קבוצתית. יש מגוון דגמים של ארגון תהליך הלמידה וחשוב להתאים את המסלול לקהל היעד: אצל אנשים עם מוגבלות יש להביא בחשבון

את ההנגשה של תהליך הלמידה. כך לדוגמה אם רוצים לשלב מגוון נושאים יש לוודא כי הנגשת המאמרים הרלוונטיים נעשית בד בבד (קלטות, כתב ברייל או כתב מוגדל). השיקולים לבחירת מתאימה של דגם תכנית הלמידה ותהליכה הם רבים. הבחירה תלויה לא רק במטרות ההכשרה ומאפייני החומר הנלמד אלא גם בסביבת ההדרכה ובמשתלמים עצמם. ניתן גם לשלב בין מגוון דרכי הלמידה ויש להביא בחשבון שיקולים של יעילות ההכשרה והקשר בין כמות המשאבים הנדרשת לבין מטרת ההכשרה.

הערוכה למקצוענות בהנחלת ידע והדרכה היא בהקפדה על המרכיבים

הבאים:

- גילוי גמישות ויצירתיות
- תכנון מוקדם ובנייה דידקטית של מהלך ההכשרה תוך שימת לב מדוקדקת לכל סוגי המוגבלות
- ארגון המידע ביחידות לימוד ערוכות היטב עם רציונל ברור ומובן למשתלמים
- יצירת סביבה ואקלים למידה נוחים ויעילים בהיבטים אלה:
 - פיזי - הנגשת מקום הלימוד ושימוש בעזרי לימוד ככל הניתן (לדוגמה: הקלדה על גבי מסך, ישיבה בצורת חית רחב, השארת חללים ריקים לכיסאות גלגלים, תאורה נכונה עבור אנשים הקוראים שפתיים)
 - תהליכי - הקצבת זמן מספיק להפנמה והטמעה של החומר הנלמד תוך שילוב אמצעים מגוונים ומארגנים (לדוגמה: זמן לדיון ושיחה, הפסקות ארוכות מן הרגיל)
 - דינמיקת למידה - יצירת 'מרחב בטוח' שבו המשתתפים מרגישים בטוחים לומר כל דבר בינם לבין עצמם או בינם לבין המנחה.
- שילוב מגוון שיטות לימוד עם הנגשה לכל סוגי המוגבלות (בלימוד סדנתי למשל, בניגוד לציור, בנייה היא פעילות שגם כבדי ראייה יכולים להשתתף בה)
- עיבודים ויצירת תמונה כללית - יש חשיבות רבה בסיכומי ביניים ודיונים כדי להציג תמונה כללית של מה שנלמד בהכשרה וכדי ליצור מעגל למידה.

- בסיכום כל פרק בתכנית ההדרכה חשוב לאזכר דגשים (לפי ראות עיניהם של המנחה והמשתתפים) ולבדוק אם מטרות ההכשרה הושגו.

- שאלה העולה בכל הכשרה היא כיצד ניתן להעריך את קליטת המסרים המרכזיים של התכנית והפנמתם אצל המשתלמים: בתכנית רב נכותית שאלה זו מורכבת במיוחד בגלל עמדותיהם הייחודיות והשקפת עולמם האחרת של אנשים עם מוגבלות בשל ניסיונם ומאפייני הלקות שלהם. על כן מניסיון חשוב שבכל נושא ובמיוחד ב'נושאים רגישים' (ראו פרק דילמות) יינתן מספיק זמן לדיון ולעיבוד פנימי של המשתתפים כדי לבחון ולהעריך את הפנמת המסרים כך שגם אם עולה בעיה בהטמעת החומר הנלמד, ייתן לכך מנהל התכנית מענה הולם או מספיק מקום במפגשים הבאים.

לסיכום, בתהליך הפיתוח והתכנון של תכנית הכשרה מקצועית ייכללו בקצרה: איתור ומיפוי מטרות ההכשרה, אפיון וניתוח מרכיבי קהל היעד, תכנון ראשוני של תכנית ההכשרה, קביעת מטרות ההכשרה ותפוקות סופיות תוך התייחסות להיותם של המשתלמים אנשים עם מוגבלות.

תנאי למידה ותהליכה

יצירת תנאי למידה אופציונליים דורשת התייחסות לשלושה מרכיבים מרכזיים: מצב המשתלמים, מצב המרצה/מנחה ותנאי הסביבה. גורמים אלו חשובים בכל הדרכה אך חשיבותם עולה פי כמה בהדרכה הקשורה באנשים עם מוגבלות.

מצב המשתלמים - מאחר שבמוקד ההכשרה עומד המשתלם יש להבין את 'מצב הכניסה' שלו. מצב זה כולל ניסיון, ידע ומיומנויות קודמות, הרגלי למידה, מחויבות, מוטיבציה, מצב פיזי ומצב נפשי, קשר קודם עם משתלמים נוספים וסוג המוגבלות. מאפיינים אלו משפיעים על יכולת הלימוד, לכידות הקבוצה ועוד. שייכות לסוג נכות אחד לעומת אחר השפיעה על 'מצב הכניסה' של משתלמים רבים בהדרכות.

מצב המרצה/מנחה/מדריך - רצוי שלכל אדם העוסק בהכשרות ובהדרכות יהיו יכולות ומיומנויות בין-אישיות ויכולת התבוננות פנימה.

כלומר נדרשת בדיקה עצמית של יכולות ומגבלות ביחס לתכנית בכלל ולקבוצה בפרט. יש להעריך את הידע, הניסיון, הבקיאיות (לדוגמה: לאנשים עם מוגבלות חשוב הדיוק בפרטים בנושא לקויות) ומעל הכול אם הסגנון האישי וטכניקת ההדרכה מתאימים לקונטקסט הקבוצתי.

מניסיוננו ישנה חשיבות רבה בהכנה מראש של **מרצים אורחים** בכל הפרטים על אודות קבוצת המשתלמים: הסבר על אופי הקבוצה, מגוון המוגבלויות והשלכותיהן על הדרכה והנגשה, הדינמיקה הקבוצתית, רגישויות וציפיות של המשתתפים. חשוב להכין מראש מרצים המתקשים לדבר עם מיקרופון ומתמללת.

סביבת ההדרכה - בהכשרות ובהדרכות לקהל של אנשים עם מוגבלות יש למזער אילוצים סביבתיים וארגוניים שאינם מתוכננים (לדוגמה: יש לוודא שהכיתה נמצאת במקום ללא רעשים חיצוניים מכיוון שמכשיר ה-FM רגיש מאוד לרעשים, יש לוודא כי בחדר האוכל השולחן ערוך לאנשים עם כיסאות גלגלים). נוסף על כך יש להביא בחשבון אילוצים שקשה או בלתי אפשרי לשנותם (לדוגמה: בסוירים לימודיים לא כל מקום נגיש, מספר מקומות החניה לנכים מוגבל, גודל כיתה לא תמיד מתאים).

אילוץ הזמן - אילוץ נוסף שיש להביא בחשבון במיוחד בקבוצה הטרוגנית של אנשים עם מגבלות. כשם שלקבוצות אחרות של משתלמים נדרש זמן לעבד תהליכים, גם כאן יש לקחת בחשבון את גורם הזמן ולא ניתן לקצר תהליכים. פעמים רבות נדרש **זמן כפול: בהיבט הפיזי** - לאדם עם מוגבלות נדרש יותר זמן לעשות דברים פשוטים כגון למצוא כיתה, ללכת לשירותים, לקחת כוס קפה.

בהיבט המתודי - לעתים נדרש זמן רב יותר לעיבוד נושאים ותהליכים מכמה סיבות: א. רב־גונית הקבוצה הגדולה מרב־גונית קבוצות אחרות (סוג הלקות נוסף על הבדלי מין, רקע חברתי, דת וכו'). ב. בשל הניסיון הייחודי של אנשים עם מוגבלות, רבים מגיעים עם מטען אמוציונלי וחוייתי ופרספקטיבה אחרת ומיוחדת. ג. פעמים רבות לאנשים עם מוגבלות אין ניסיון במסגרות למידה רגילות כגון אוניברסיטה, צבא או מסגרות לא פורמליות כגון תנועת נוער; לכן חויית הלמידה יכולה להיות חדשה.

בהיעדר המשגה למרכיבים הייחודים הללו נהגנו לקרוא להם בתכנית ההכשרה של הג'וינט 'זמן נכים'. המושג ביטא את הצורך הדואלי של המשתלמים להתחשבות: מצד אחד אנשים עם מוגבלות זקוקים לזמן רב יותר להתארגן ולהגיע בזמן ומצד שני הם רוצים התייחסות כמו לכל משתלם אחר.

הפעלות

בכל הכשרה פונות הפעלות מגוונות באמצעים גם לקוגניציה וגם לרגש. הפעלה מעודדת את המשתתפים לסקרנות, מחויבות ויישומיות של החומר הנלמד. עם זאת רצוי לא להשתמש בכל ההפעלות ובכל ה'טריקים' בבת אחת לעורר את סקרנות המשתתפים אלא במינון נכון. בהפעלות יש כמובן לשים לב היטב לדגשי ההנגשה של המשתלמים. ניתן לעשות זאת בהתייעצות אישית עם המשתלמים או בהקמת ועדת נגישות והתייעצות שוטפת עם נציגיה המשתלמים המייצגים את בעלי המוגבלויות למיניהן (אף שפעמים ב'קטגוריית מוגבלות' ישנה שונות רבה וישנם אנשים שלא ניתן 'לתייג' אותם לסוג מוגבלות מסוים).

בדרך כלל ההפעלה אינה מטרה בפני עצמה אלא אמצעי למידה ולפיכך היא מתוכננת מראש, מותאמת לקבוצה, לתנאי השטח, לסוגיית ההדרכה והיא מונגשת. חשוב לציין כי הגמישות המחשבתית והיצירתיות הם מיטב המשאבים העומדים לרשות המנחים בתכנון ובביצוע הפעלות.

לסיכום, תנאי למידה ותהליכיה, מצב משתלמים, מנחה וסביבת הדרכה, נוסף על מגבלות זמן, עיתוי והקשר (מה היה לפני/אחרי כל יחידת לימוד), כל אלה מגבלות לוגיסטיות רבות (ראו טבלאות 1 ו-2) אך ניתנות לגישור.

טבלה 1 : דוגמה לצורכי הנגשה לבעלי מוגבלות פיזית או לקות למידה

צורכי הנגשה	מוגבלות פיזית	לקות למידה
מקום	לנכים בכיסאות גלגלים יש לבדוק את סוג כיסא הגלגלים (ממונע או רגיל): חניה: הנגשה פיזית מתאימה והולמת בחניה, אפשרות ליציאה עצמאית מהמכונית. נגישות מהחניון למבנה הנגשה בבניין: כבשים, מעלית, מעלון לאנשים עם קביים: מעט מדרגות הכוללות מעקה כיתת הלימוד: מתקן מתאים לכתיבה על גבי כיסא גלגלים או הכנת שולחן כתיבה ללא כיסא. אפשרות לישיבה עם כל כיתת הלימוד (לא בנפרד), העדפה לישיבה בשורות הקדמיות שירותים: מותאמים לנכים כולל דלת רחבה, מעקה וכיור מותאמים. הקפדה על ניקיון	חדר מואר, דל בגירויים
עזרים וחומרים		הכנה של החומר הנלמד לפני המפגש. מעט מלל בכל עמוד, מרווח רחב בין השורות
תהליך ההוראה		מובן, ללא חשיבה אסוציאטיבית.
משימות		ברורות, דורשות קשב לטווח קצר.
זמן	30 דקות נוספות לכל הפסקה בגלל התנהלות אישית	פרקי למידה קצרים ויותר הפסקות מהרגיל להתרענות

טבלה 2 : דוגמה לצורכי הנגשה ללקויות חושיות

צורכי הנגשה	עיוור	כבד ראייה	חירש	כבד שמיעה
מקום	המתנה מחוץ למבנה כדי לאפשר זיהוי המקום. גישה ללא מכשולים בכניסה לבניין ובמקום עצמו. תנאים פיזיים נאותים להבאת כלב נחייה או מלווה.	גישה ללא מכשולים, חלל לא גדול, אם יש מכשול - להדגיש אותו.	חלל פנוי מעמודים, המאפשר יכולת ראייה מרחבית. מיקום קרוב למרצה. תאורה כללית טובה ובמיוחד תאורה ממוקדת במתורגמן.	אקוסטיקה טובה, מקום שקט. תאורה הולמת שתאפשר קריאת שפתיים של המשתתפים.
עזרים וחומרים	יכולת המחשה של עצמים ומושגים מופשטים. קלטות וברייל, הקראה של הכתוב בשקף, שקפים ברייל.	אותיות מוגדלות. חלוקת השקפים, הקראה של הכתוב בשקף.	מתורגמנית הממוקמת בקרבת הבמה ליד המרצה, עונה לכל כללי התרגום. מחשב ברקו וקלדנית. שקפים לחלוקה	מחשב ברקו וקלדנית. שקפים לחלוקה.
תהליך ההוראה	קצב אטי, חזרה על נקודות. מובנה. סיכום ברור.	קצב אטי, חזרה על נקודות. מובנה. סיכום ברור.	קצב אטי, חזרה על נקודות. מובנה. סיכום ברור.	קצב אטי, חזרה על נקודות. מובנה. סיכום ברור.
משימות	ברורות, מובנות ומותאמות לסוג הלקות.	ברורות, מובנות ומותאמות לסוג הלקות.	ברורות, מובנות ומותאמות לסוג הלקות.	ברורות, מובנות ומותאמות לסוג הלקות.
זמן	עשר דקות נוספות לכל הפסקה בגלל התנהלות אישית.	עשר דקות נוספות לכל הפסקה בגלל התנהלות אישית.	עשר דקות נוספות לכל הפסקה בגלל התנהלות אישית.	עשר דקות נוספות לכל הפסקה בגלל התנהלות אישית.

מידע נוסף בנושא הנגישות ניתן למצוא ב'מדריך לתכנון אירועים, מופעים ופסטיבלים לאנשים עם מוגבלות' בהוצאת עמותת 'נגישות ישראל' 2006;
www.aisrael.org

קשר ותקשורת בין-אישית

כל תהליך למידה הוא תהליך של העברת מידע, קליטה ועיבוד ויש בו תפקיד חשוב לתקשורת הבין-אישית. במרכז תהליך הלמידה נמצאים המנחה והמשתלם - איכות התקשורת ביניהם היא תנאי מכריע להתרחשותה של למידה - וחומר הלימוד. גורמים אלו עלולים להיות בלתי מובנים, לא מתאימים או אף לעורר התנגדות אצל המעביר - המנחה או אצל מקבל הידע - המשתלם. התקשורת הבין-אישית הופכת למעניינת ומורכבת בהדרגת אנשים עם מוגבלות משום שבעידן של טכנולוגיה הדרכתית והנגשות למיניהן הדברים הולכים ומסתבכים במצבי למידה. פרק זה עוסק בבסיס הנושא בלבד של הנגשת תקשורת בין-אישית, תקשורת בקבוצה, קונפליקטים, קשיים וקצרים בתקשורת במצבי הדרכה.

הנגשת תקשורת

בהנגשת הכשרות והדרכות לאנשים עם מוגבלות המגוון הרחב בסוגי התקשורת וגווייה ניכרים לעין: תקשורת אמצעית ובלתי אמצעית במגוון מצבי הדרכה כגון הרצאה, דיון, תרגיל, עבודה בקבוצות. אפילו משוב הוא סוג של תקשורת ובסדנה תהליכית הופכת התקשורת מאמצעי למטרה. תקשורת יכולה להיות מילולית ולא מילולית, באמצעות מכשירים קוליים, ויזואליים ואודיו-ויזואליים, באמצעות מתווכים או מתרגמים. העושר הגדול של סוגי ההנגשות מציף את סוגיית התקשורת הבין-אישית ומעלה למודעות את סוגיית התקשורת בכלל.

בהכשרות 'רגילות' המרצה מתווך בין החומר הלימודי שברצונו להעביר לבין הלומד. ההנגשה יוצרת פעמים רבות 'מתווך' נוסף כגון מתרגם לשפת הסימנים או מתמלל שמקליד את ההרצאה על מסך. תהליך זה עשוי להעשיר את הפירושים והדגשים של הלמידה, למשל כאשר המתרגם לשפת הסימנים נדרש להסביר באריכות דבר כשלהו. דוגמה נוספת היא הבקשה של כבדי השמיעה מהמתמללת להקליד במיוחד את האמירות הלא פורמליות של המרצה כגון בדיחות והערות

ביניים מהיותן חלק חשוב מהלמידה ומהיעדרן מהחומר הכתוב. מקור נוסף למורכבות שעל המנחה להיות ער לה הוא שתנועות הידיים, הגוף והבעות הפנים אינן נראות לכולם. התקשורת ה'רגילה' באמצעות ובסיוע עזרי הדרכה מקבלת אם כן משמעות כפולה בהנגשת הכשרות לאנשים עם מוגבלות. השלכותיהן של מגוון ההנגשות (שפת סימנים, תמלול וכו') על התקשורת, יכולות להשפיע גם על המנחה: אחד המנחים העיר לנו כי חווייתו מההנחיה הייתה 'מצב דריכות מתמדת'.

לתמלול ערך רב בסייעו לא רק לחירשים, אלא לכלל המשתתפים לעקוב אחר הרצאות ודיונים. רווח נוסף שיש לתמליל הוא בהכשרה שבה רוצים להפיק חומר תורתי. עם זאת, התמלול מחייב מסך ומחשב נוספים ועוד יש לזכור בהכשרה פנימית, כאשר מצפים שאנשים ידברו בפתחות, החומר צריך להישמר בתכנית; ולכן: 1. יש למחוק אותו ממחשב הקלדנית לאחר שמירה או העברה לדיסק. 2. יש לשמור על חיסיון החומר, במיוחד בזה הקשור בתהליכים בינאישיים וקבוצתיים. 3. יש להתמודד עם הבקשות לקבלת תמליל, מבלי שנאמר מראש למרצים כי תמליל שלהם יופץ לחלק מהמשתלמים.

תקשורת בקבוצה

אחת השאלות המרכזיות במהלך הכשרה והדרכה היא כיצד לקיים תקשורת איכותית עם קבוצה, במיוחד כאשר ישנו מוסר אחד לעומת 'קולטים' רבים. זוהי אחת ממיומנויות היסוד הנדרשות ממנחה התכנית ליצירת אקלים תקשורתי, יעיל ונוח ללמידה. מניסיונו, בקבוצה של אנשים עם מוגבלות נדרשות לכך שלוש תכונות עיקריות:

1. קבלה - נדרשת קבלה אמיתית וכנה של האדם עם המוגבלות ועל המדריך ו/או המרצה 'לעבוד, לעבד ולאבד' סטריאוטיפים שיש לו על אנשים עם מוגבלות.
2. אורך רוח - מכיוון שהקבוצה היא כה רב גונית וכל משתלם הוא אדם עם ניסיון חיים עשיר ומעניין, נדרש אורך רוח להכיל את השונות ואת עמדות החיים הבסיסיות שכל משתלם נכה מגיע עמו לתכנית.
3. פתיחות - אנשים עם מוגבלות הם ככל שאר האנשים ודורשים בצדק פתיחות וכנות. יש להיות פתוח וכנה לגבי כל קושי - הרי לכל אחד המגבלה שלו. באחת ההשתלמויות ציינו כי תחושת הלמידה של המשתלמים הועצמה מכיוון שחשו שהלמידה היא הדדית.

לתקשורת בהדרכת קבוצה שני פנים: תקשורת בין הקבוצה למנחה ותקשורת בתוך הקבוצה, בין החברים לבין עצמם. הנושא נעשה מורכב במיוחד כאשר הקבוצה היא רב-נכותית. למנחה השפעה רחבה ביכולתו לאחד את הקבוצה, לקדם יחסי גומלין חזקים והדדיים כשם שהוא יכול לגרום לקונפליקטים וליחסי כוחות לא מאוזנים. לא נעסוק כאן במושגי היסוד הקשורים לקבוצות, כמו מאפיינים פורמליים ולא פורמליים של קבוצה, מנהיגות, מיעוט בקבוצה, אך אין ספק כי יש לכל אלה השלכות על הנגשת הכשרות והשתלמויות לאנשים עם מוגבלות.

קונפליקטים, קשיים וקצרים בתקשורת

קצרים בתקשורת הם מצבים אשר יכולים להפריע או למנוע את קליטת המסר כפי שמעביר הידע מבקש להעביר. מערכות ערכים ומגוון תפיסות עולם עלולות לגרום לכל אחד מהשותפים בתהליך התקשורת לייחס משמעויות אחרות ואף מוטעות למסר המועבר. מנחה בקבוצה של אנשים עם מוגבלות יתקשה פעמים רבות לדעת למה לייחס תגובות או קושי: למנחה, לאדם מסוים, לסוג הלקות?

פעמים רבות הקונפליקטים הם חלק מהתפתחות הלמידה ומגיבוש הקבוצה והם מכוונים ומוֹבְּנִים. עם זאת הגבול ביניהם לקצרים בתקשורת אינו תמיד ברור. עניין נוסף שעלול להקשות על המשתלמים במצבי הדרכה הוא שהתקשורת בהדרכה אינה שוויונית מתוקף הסמכות המקצועית. המנחה הוא שקובע את 'כללי המשחק', הוא מכתוב ומנתב את תכנית ההדרכה ולפיכך קובע במידה רבה את תהליך התקשורת בהדרכה וקצבה. לעתים ירצה המנחה לשנות את כללי המשחק. דוגמה מעניינת לכך היא החלטה של מנחה שלא להיות זה שקם ומעביר את מיקרופון ה-FM מאדם לאדם. המסר שניתן לקבוצה הוא 'מי שירצה יקום וייקח את המיקרופון ואת רשות הדיבור'. היו לכך כמה השלכות: חלק מהמשתתפים הרגישו כמו ב'הופעה', חלק ציינו כי לאחר שקיבלו את המיקרופון לא רצו להיפרד ממנו, חלק טענו כי זה לא הוגן מכיוון שהיו פחות מהירים או היה קשה להם 'ללכת ולקחת' את המיקרופון (ראו פרק על דילמות).

לסיכום, דווקא משום שתהליך התקשורת הבין-אישית תלוי כל כך במנחה הקבוצה, עליו להיות קשוב למשתתפים, מודע לקשיים ורגיש לקונפליקטים ולקצרים בתקשורת. קיים קשר הדוק בין תהליכי למידה לבין תהליכי תקשורת; הם בונים זה את זה, נשענים זה על זה ומהווים למעשה שני צדדים של אותו מטבע.

דילמות

בהכשרת אנשים עם מוגבלות כמו בכל הכשרה אחרת עולות דילמות בשלב הפיתוח והתכנון ובשלב הביצוע היום יומי של התכנית. להלן כמה דילמות ייחודיות להנגשת הכשרות והדרכות לאנשים עם מוגבלות:

- **דילמת הנגישות:** הנגשה לאדם אחד מגבילה לעתים הנגשה לאדם אחר. דוגמה לכך: ללקויי שמיעה חשוב הרבה אור כדי שיוכלו לקרוא שפתיים אך חירשים מעדיפים חדר חשוך כדי שיוכלו לראות בבירור את המסך שעליו מוקלד הטקסט. דוגמה נוספת היא ארגון החדר: אנשים שיושבים בכיסאות גלגלים, מעדיפים לא לשבת ליד שולחן לעומת אחרים שחייבים לשבת ליד שולחן או ליד מחשב נייד.
- **דילמת הספונטניות:** פעמים רבות בשל תכנון מוקדם של הנגשה נפגעת הספונטניות והדינמיות של הקבוצה. דוגמה לכך: במהלך שיעור ואפילו דיון, המשתתפים אינם יכולים להתפרץ זה לדברי זה מבלי לקחת את מכשיר ה-FM לכבדי השמיעה. דפוס תקשורת זה הופך דיון למסודר ומאורגן ולא ניתן כפי שהעיר אחד המשתתפים לקרוא 'קריאות ביניים'. דוגמה נוספת: המשתתפים אינם יכולים להחליט 'כאן ועכשיו' בסוף המפגש להמשיך למסעדה או ללכת לשתות משהו ביחד. יוזמות אלה דורשות תיאום מראש והתארגנות לוגיסטית ויש לכך השלכות רבות על הדינמיקה הקבוצתית.
- **דילמת הנגשת תהליכים קבוצתיים:** בהכשרת מנהיגות וניהול, יצירת אקלים בטוח ומתאים לחקירה אישית והתבוננות פנימית היא מכריעה. ההנגשה יכולה לעתים להאט או אף לחצוץ בקידום התהליך האישי והקבוצתי. דוגמה לכך: החזקת מכשיר המיקרופון יכולה לעורר חוויה חזקה של 'להחזיק את רשות הדיבור ולא לקבל אותה' או יכולה לעורר חרדה אצל משתתפים שקשה להם לדבר מול קהל הממוקד בהם. גם למרצים קשה לדבר דיבור מובנה ללא תגובות ספונטניות של הקהל.
- **דילמת ריבוי המשתתפים:** פעמים רבות מתלווים למשתלמים מלווים כגון מתרגמת לשפת הסימנים, מתמללת, מסייעת אישית ועוד. כך לקבוצת המשתלמים נוספים אנשים ועולות שאלות: האם הם חלק מהקבוצה? מה עושים אתם בתרגילים וסדנאות? נוסף על כך כרוכה נוכחותם בהוצאות נוספות.

- **דילמת הזמן:** נוסף על 'זמן נכים' (לעיל עמ' 1003), ישנם משתלמים הזקוקים לזמן רב לפעולה פשוטה כמו הליכה לשירותים (יותר מחצי שעה) ולהפסקות ארוכות; למשתלמים אחרים יכולת ריכוז נמוכה או קושי בראייה והם זקוקים להרבה הפסקות קצרות.
- **דילמת הנושאים הרגישים וקטלוג לקויות:** ישנם נושאים מאוד רגישים לאנשים עם מוגבלות: לעתים התיוג הרפואי של הלכות עצמה ולעתים נושא התעסוקה. יש לשים לב לנקודות הרגישות של כל המשתתפים ולציין אותם בחוזה הקבוצתי הנבנה במהלך ההכשרה. דוגמה לכך מאחת ההשתלמויות היא תגובה קשה לבקשה בתרגילי היכרות להתחלק לתת-קבוצות. הבקשה עוררה דילמה של נאמנות: האם ללכת לקבוצת האנשים עם לקות דומה או לא.
- **דילמת בקשת העזרה כנגד הפטרונות:** עד כמה המנחה/מרצה/מדריך מגיש עזרה למשתלם, אפילו כוס קפה. פעמים רבות חווה האדם פטרונות בדברים קטנים לכאורה; למשל הנחת יד על כתפו של אדם בכיסא גלגלים או נגיעה באדם עיוור. דילמה זו מעלה את השאלה אם המוגבלות נתפסת עניין טכני בלבד או יותר מכך.
- **דילמת 'הנגשת יתר':** ההנגשה ניכרת במגוון דרכים, למשל צילום כל החומר לפני שיעור, הגדלת מצגות, תמלול ועוד. חשוב לוודא שהמשתתפים לא מוצפים ואין להעביר להם את כל החומר 'לעוס' אף שהם מבקשים הנגשה.

עשרה טיפים להנגשה והכשרה מוצלחת

1. הנגשת הדרכות הלכה למעשה דורשת **תכנון מתמיד** והתייחסות לצרכים ייחודיים של משתלמים עם מגבלות, לפני ביצוע ותוך כדי ביצוע עם דגש על מגוון הנגשות ולימוד מהניסיון.
2. יצירת מסגרת ברורה של **ציפיות** שכוללת הבהרת ציפיות, דרישות ומטרות, הגדרת כללי המשחק שלפיהם יתנהל הקורס. חשוב בעיקר לאנשים עם ניסיון מועט בהשתלמויות מקצועיות.
3. גמישות בשימוש **במשאבים** העומדים לרשות מנהל התכנית והמשתלמים עצמם.
4. חשיבות פריסת התכנית על ציר הזמן תוך שמירה על **חלוקת זמן ריאלית** (והתחשבות בזמן הנוסף הנחוץ להתנהלות אישית).

5. יצירת **רצף והמשכיות**, נתינת זמן מספיק לעיבודים והמשך **אינטגרציה** בין כל חלקי ההכשרה.
6. לשמש דגם למנהיגות ולנצל חיזוקים חיוביים התורמים **לגיבוש הקבוצתי** במיוחד בקבוצות הטרוגניות ורב נכותיות.
7. להתחשב ולכבד את **השונויות** של המשתלמים, להיות קשוב לצרכים ולהשתמש בעקרונות לתקשורת בין-אישית בונה ומאפשרת למידה והתפתחות.
8. **יצירתיות בלמידה** - לא להיות תיאורטי מדיי בהעברת תהליכים (כדי להפוך חומר מופשט למוחשי, מומלץ להשתמש בעזרי המחשה) ולהבחין בין העברת נושא עיוני לבין הקניית מיומנות - יש להנגיש את שני התחומים ולהתאימם לפרופיל הקבוצה על פי ניסיון קודם וסוג הלקות.
9. **לדבר 'בגובה העיניים'**, לעורר עניין ולהגביר מעורבות - אנשים עם מוגבלות דורשים פתיחות וכנות ממנחים ומרצים ואינם רוצים יחס מיוחד רק משום שהם עם מוגבלות.
10. לסיום, חשוב לזכור כי **לתכנון ולסגנון יש גבולות ומגבלות!** על כן רצוי לעבוד בצוות או במסגרת ועדת היגוי מלווה ששותפים לה אנשים עם מוגבלות.

סיכום

הנחת היסוד של תורת הנגשת הכשרות והדרכות היא שיש לתת מענה למצבים ולתנאים משתנים. המשתלמים תמיד שונים זה מזה בהשכלתם, בידע הקודם שרכשו, בניסיונם, במצבם הפיזי והנפשי בזמן ההדרכה; אלה משפיעים על ההטרוגניות ועל מידת הגיבוש שלהם כקבוצה. שונות ורב גונית זו גבוהה יותר בקבוצה רב נכותית. עם זאת, המסגרת הארגונית, המשאבים העומדים לרשות המתכננים, מסגרת הזמן הנתונה, מקום הלימוד וסביבתו, המנחים ועזרי ההכשרה וכן גורמים אקלימיים, עיתוי ועוד, כל אלה ניתנים לשינוי, להתאמה ולהנגשה. בתכנון ופיתוח של תכנית הכשרה לאנשים עם מוגבלות יש להשאיר מקום לגמישות וליצירתיות בשל האופי הדינמי של תהליך ההדרכה.

ההדרכה היא מקצוע ויש בה צדדים מבניים כגון הנגשה פיזית וצדדים תהליכיים כגון תקשורת בין מנחה למשתלם. נדרשת על כן מיומנות ומודעות גבוהה לקידום התהליכים ה'עוטפים' אותה כגון תהליכי

תקשורת בין־אישית. ניתן לומר כי הצד התהליכי בהנגשת הדרכות לאנשים עם מוגבלות הוא זה שיכול להפוך את ההכשרה להתנסות ייחודית ומוצלחת כי בסופו של דבר השחקנים הראשיים הם המנחה והמשתלמים.

אנו מקוות כי במאמר זה נפתח אשנב לעוסקים בהדרכה, שיש להם או אין להם קשר ישיר עם עולם הנכים, והוברר כי הדרכת אנשים עם מוגבלות והכשרתם מאתגרת ונגישה!

שיטות הדרכה בתיירות לאנשים עם לקויות פיזיות, חושיות ומנטליות

פנינה מוסק

הקדמה

יותר מעשירית מכלל תושבי מדינת ישראל, שהם למעלה מ-600,000 אלף נפש, מוגדרים אנשים עם מוגבלות ואנשים עם צרכים מיוחדים. לאנשים אלה לקויות פיזיות, חושיות ומנטליות.

עד לפני שנים לא רבות היה היחס לאנשים אלה כנאמר בפסוק: '...בדד ישב מחוץ למחנה' (ויקרא י"ג: 46). אנשים פגועי נפש הושמו במוסדות סגורים. אנשים עם לקויות פיזיות, בעיקר בגפיים התחתונות, נשאו סגורים בבתייהם כי לא הייתה תשתית מתאימה ליציאתם מהבית. לעיוורים, לאנשים עם פיגור ולפגועי נפש, נבנו בתים נפרדים, בדרך כלל מחוץ לתחום העירוני המיושב.

בתרבויות אחרות, נהגו באנשים אלה באכזריות, לאו דווקא מרצון להרע או להתאכזר אליהם, אלא בעיקר מהפחד מפניהם. אצל הבדויים לדוגמה, קשרו (במקומות אחדים עושים זאת עד היום) אדם מפגר את יתד האוהל, הן משום הרצון להגן עליו הן מפחד ממעלליו ואיזה 'ג'ין' – כישוף, ייצא ממנו. יחס זה נובע בעיקר מבורות.

בחמישים השנים האחרונות חל בעולם המערבי מהפך בתחום ובעשור האחרון ה'מהפכה' תופסת תאוצה גם בארץ. כיום האדם עצמו, משפחתו, ארגונים ועמותות רואים בשילובם המלא בקהילה של אנשים עם מוגבלות ערך מוסרי וחברתי (ומכאן גם חוקתי).

פן אחד של השילוב הוא יציאת קבוצות ומשפחות לסיורים באתרי הארץ; ואכן בשנים האחרונות ניכרת הנגשת אתרים היסטוריים, גיאוגרפיים, ארכיאולוגיים, גנים לאומיים ואתרי טבע ונוף. תנועת קבוצות של אנשים עם מוגבלות מחייבת התייחסות מקצועית בהדרכה ובעזריה. פרק זה יעסוק בעיקר בשיטות ההדרכה למגוון האוכלוסיות עם מוגבלות.

מחליקת סוגי הלקויות לשלוש קבוצות מרכזיות (מנטליות, חושיות ופיזיות) ברור שאין הדרכת עיוורים כהדרכת אנשים בכיסאות גלגלים ואין הדרכת קשישים כהדרכת אנשים פגועי נפש.

יתרה מזו, גם כשדנים 'רק' באנשים עם לקויות פיזיות, מגוון שיטות ההדרכה רחב מאוד ונדרשת תשומת לב מרבית של מורה הדרך. כך גם בקבוצות האחרות: לקויי ראייה, לקויי שמיעה, אנשים עם פיגור, לקויות נפשיות, לקויות תפיסתיות (קוגניטיביות) ואוכלוסיית הקשישים. לכל אוכלוסייה מהאוכלוסיות המוגדרות, מסלולי סיורים, שיטות ודרכי הדרכה מגוונות, שעל מורה הדרך והמלווה להכיר ולדעת, כדי שהיציאה לסיור/טיול, תעניק למטייל את המידע, ההנאה והחווייה המרביות. ככל הידוע לי, החומר שיקובץ במאמר זה הוא הראשון מסוגו שנכתב בארץ והוא פרי ניסיון של יותר מעשר שנים של עבודת שטח הכוללת הכשרת מורי דרך ומתנדבים, שיחות רבות עם אנשים הלוקים באחת או יותר מהלקויות שהוזכרו לעיל, הדרכת עשרות רבות של סיורים, התייחסות למשובים, הארות והערות שקיבלנו במרוצת השנים ומעל לכול, הקשבה והתייעצות עם האנשים עצמם. אין זה מאמר אקדמי מפני שכפי שצינתי בפתחה, הנושא 'רך בשנים' וההכרה בצורכיהם הייחודיים של אנשים עם מוגבלות ואוכלוסיות עם צרכים מיוחדים החלה רק בשנים האחרונות. אנו מקווים שבמהלך השנים הבאות תיווצר קרקע פורייה למחקרים אקדמיים, הטכנולוגיות ישתכללו, המודעות הציבורית תגבר וכל אלה יחד יביאו לשיפור ניכר ביכולתם הפיזית, החושית והמנטלית של אנשים עם מוגבלות, לצאת ולטייל ברחבי ישראל ובעקבות זאת להיות חלק יצרני ושווה זכויות בקהילה.

לקויות פיזיות

בקבוצת האנשים עם לקות פיזית כלולים אלה הנעזרים בהליכון, בקביים, במקלות הליכה והיושבים בכיסא גלגלים. הנעזרים בהליכון הם בדרך כלל אוכלוסיית הגיל השלישי אשר מפאת גילם סובלים מקשיי הליכה. לקבוצה זו ייוחד בהמשך פרק נפרד. הנעזרים בקביים נחלקים לשלושה: (א) אנשים ששברו רגל ונעזרים זמנית בקביים (באלה לא נעסוק). (ב) אנשים קטועי גפה (או גפיים תחתונות). (ג) אנשים שהגפה או הגפיים התחתונות שלהם התנוונו. קבוצת האנשים הנעזרים בכיסאות גלגלים מגוונת מאוד. גם הם נעזרים בכיסא גלגלים בגלל מחלה, תאונה או מלחמה. כיסא הגלגלים הוא ברוב המקרים 'רגליים' חלופיות לאדם, והנוקק לו מבלה שעות רבות

בישיבה עליו; לפיכך ישנם סוגים רבים של כיסאות הנחלקים לשתי קבוצות עיקריות: כיסאות רגילים וכיסאות ממנועים. גם בחלוקה זו (רגילים וממונעים) יש מגוון רחב מאוד של סוגי כיסאות עם מגוון אביזרים שנועדו לשפר את איכות חיי הנצרך. שכיחות השימוש בכיסאות רגילים גבוהה מזו של הממונעים מסיבות רבות שלא יפורטו. חשוב לדעת שביציאה לטיול, עדיף להשתמש בכיסא רגיל קל משקל ובמלווה צמוד שיסייעו להתגבר על מכשולים קלים כמו ירידה במדרגה או שתיים, עיגון הכיסא באוטובוס, דחיפת הכיסא על פני מהמורות בדרך. לעומת זאת, אנשים שאינם יכולים להניע ידיים ורגליים (קוואדרופלגים) מעדיפים להשתמש בכיסא ממנוע אם יש ביכולתם להזיז את אצבעות הידיים בלבד או להשתמש בעזר מיוחד. השימוש בכיסא הממונע מאפשר מידה של עצמאות וישיבה נוחה יותר. יש לפיכך אנשים שאינם מוכנים להיפרד מהכיסא הממונע גם בטיולים וחשוב מאוד להתאים את המסלול גם להם ולמנוע סכנות, שהשכיחה בהן היא התהפכות.

בבניית מסלול סיור לאנשים עם לקות פיזית, ייצור מורה הדרך קשר עם רכז הקבוצה ויקבל ממנו מידע רחב ומדויק על האנשים המשתתפים בסיור. המידע צריך לכלול את הנתונים הבאים: כמה מהמשתתפים הם אנשים בכיסאות גלגלים? איזה כיסאות גלגלים (רגילים או ממנועים)? כמה מלווים מצטרפים לסיור? כמה מטיילים הם מוגבלים בניידות שאינם יושבים בכיסא גלגלים? האם ייצאו עם אוטובוס או עם רכב טרנזיט? אם ברכב טרנזיט, כמה? האם נוסף על הלקות הפיזית יש לקות נוספת ואיזו? בני כמה המטיילים? האם המטיילים מכירים זה את זה היכרות מוקדמת? מהי רמת השכלתם? מהו משך הסיור (שעתיים-שלוש, חצי יום, יום מלא או טיול הכולל לינה). נתונים מסוג זה, רבים ככל האפשר, יקלו על מורה הדרך בבואו להציע מסלול.

לאחר איסוף כל הנתונים יבדוק מורה הדרך אם הקבוצה לא גדולה מדי. רצוי מאוד לשבץ מורה דרך לכל 5-6 מטיילים מפני שההתקדמות במסלול אטית. כל עלייה לרכב וירידה ממנו נמשכת זמן רב. אם קבוצה מונה 10 אנשים הנעזרים בכיסא גלגלים או יותר, שיירת הכיסאות תתנהל לאטה והראשון יחכה דקות ארוכות עד שהאחרון יגיע למקום ההסבר. באתר שבו מותקנים מעלונים (הבית השרוף ברובע היהודי בירושלים, מנהרות הכותל ואתרים רבים אחרים) הכניסה והיציאה נמשכים זמן רב. בעיה כספית (עלויות גבוהות) לא תמיד מאפשרת יציאה

בקבוצות קטנות ואז מורה הדרך מדריך בשניים-שלושה אתרים ביום בלבד. ראוי לציין כי מחיר טיול של יום מלא לאנשים בכיסאות גלגלים, יקר בערך פי שמונה מטיול לאנשים 'רגילים'. לכן יש לגייס את המשאבים הדרושים לסיוע בהוצאת הטיול ולגבות מהמטייל עם המוגבלות תשלום שהיה משלם אדם ללא לקות פיזית.

בקבוצה של 10 או יותר אנשים בכיסאות גלגלים, חשוב שהמסלול יכלול ביקור באתר טבע גדול (נחל השופט, שמורת דן, יער חרובית ועוד) כדי לצמצם את מספר הירידות והעליות לאוטובוס (לא יותר משתיים-שלוש עליות וירידות). יש להציע לאנשים הנעזרים בקביים, להצטייד בכיסא גלגלים שיונח בתא המטען של האוטובוס וישמש את האדם בשעת הצורך (מעט מאוד אנשים הנעזרים בקביים, מוכנים לקבל פתרון זה אף שהסיוע בקביים ברוב האתרים קשה).

בתכנון ובהצעת מסלול הסיור, על מורה הדרך לוודא שבאתר יש תא/י שירותים נגישים לאנשים עם מוגבלות. אם הנסיעה לאתר נמשכת יותר משעה וחצי, חייב המדריך לוודא אפשרות של חניית ביניים בדרך לצורך התאוררות, במקום שבו השירותים נגישים.

אין צורך 'להספיק ולבקר בכמה שיותר אתרים'; עדיף להספיק מעט ובלי לחץ. על מורה הדרך להתאזר בהרבה סבלנות, לא להאיץ באנשים ולתכנן את לוח הזמנים כך שהקבוצה לא תגיע באיחור, אבל גם לא תאלץ לחכות זמן רב עד מועד כניסתה לאתר. מורה הדרך חייב לתאר לרכז הקבוצה, המכיר היטב את האנשים, את מיקום האתר ותכנון ויחד יבחרו את המסלול. על מורה הדרך מוטלת אחריות מלאה לבחירת מסלול מתאים ונגיש ולהתחשב גם בעונת השנה. עליו להמליץ לאנשים במה להצטייד (מים, כובע, מפה, קרם שיזוף וכו'). ועוד, בעת טיול בקרבת אתר חשוב שאיננו נגיש (במצפור גמלא למשל, מסלול נגיש של כ-800 מ' שממנו נראה האתר, אך לא ניתן להגיע אליו), יצטייד מורה הדרך בעזרים כמו צילומים, קטעי קריאה רלוונטיים וכו'.

לקבוצה היוצאת במסגרת מועדון מטיילים פעמים מספר בשנה כדאי לעבוד עם מורה דרך קבוע שהמשתתפים מכירים ושהקשר אתו הוא טוב. מורה הדרך יודע ומכיר את כל המגבלות ובונה על פיהם את מסלולי הסיורים. כאן טוב היה אם מורה הדרך יגיע למועדון כשבוע לפני היציאה לסיור ויכין את האנשים בהרצאה על האזור ובמידע הרלוונטי להם. תכנית מסוג זה שייכת לתחום תכנון הרצף.

בטיול בן יומיים ויותר באזור אחד, יש לוודא שמקום הלינה (מלון, בית הארחה, צימרים, כפר נופש) נגיש לחלוטין (עדיין אין פתרון הולם לכך וזו סיבה נוספת לצאת בקבוצות קטנות). את הלינה כדאי לקבוע במקום אחד שממנו יוצאים בכל בוקר ואליו חוזרים עם ערב. היטלטלות ממלון למלון מכבידה על המשתתפים. תיירים עם מוגבלות מחו"ל אמנם עוברים ממלון למלון ובכל זאת כדאי להתמקם בכל אזור גיאוגרפי במלון אחד לכמה לילות.

כאן המקום להציג בעיה כאובה שטרם נמצא לה פתרון: במלונות אין יותר משניים-שלושה חדרים נגישים ולפיכך יש לפצל קבוצה המונה 10 אנשים או יותר לשני בתי מלון לפחות. עובדה זו מונעת מקבוצות של אנשים בכיסאות גלגלים להגיע לישראל. תיירים עם מוגבלות מחו"ל לא מגיעים בדרך כלל בקבוצות אלא יחידים עם בני משפחתם.

לסיכום, חשוב שמורה הדרך יכיר את הבעיות הכרוכות בהדרכת אנשים עם מוגבלות פיזית וישקיע הרבה בבדיקת השטח, במחשבה וברצון טוב, כדי שהמטיילים ייהנו וירגישו שעושים עבורם את המרב. אדם המתנועע בכיסא גלגלים, מתכנן ומתכוון לטיול זמן רב מראש. יש לו פחדים מהלא נודע ויש לעשות כל שניתן כדי להקל עליו ולגרום לכך שחויית הטיול תהיה שלמה.

לקויות חושיות

קבוצת האנשים עם לקויות חושיות מתחלקת לשתי תת-קבוצות מרכזיות: לקויי ראייה ולקויי שמיעה.

לקות ראייה

בקבוצת האנשים עם לקות ראייה ישנם עיוורים ויש כבדי ראייה (אנשים שיש להם שרידי ראייה במגוון דרגות).

העיוורים נחלקים גם הם לתת-קבוצות: עיוורים מלידה, אנשים שהתעוורו בהדרגה או אנשים שנולדו רואים והתעוורו באחת, במהלך חייהם.

חשוב להדגיש שכל עיוור בכל תת-קבוצה 'רואה' אחרת. העיוורים משתמשים בפועל 'רואה' והם צודקים; הם אכן רואים אך דרך חושיהם האחרים, או באמצעות 'צד שני' בהדרכה: המלווה, מורה הדרך ורכז הקבוצה.

לטיולים מגיעים אנשים עם כל מגוון לקויות הראייה. הם בדרך כלל מבליים יחד במועדונים, משתתפים באותם חוגים ויוצאים יחד לטיולים. עיוור היוצא לטיול חייב מלווה צמוד. לכל שני כבדי ראייה, מספיק מלווה אחד. מלווים צריכים לדעת לפני צאתם לטיול כיצד מובילים עיוור או כבד ראייה. בן משפחה מלווה בוודאי יודע היטב ללוות עיוור. מתנדב יעבור השתלמות קצרה איך וכיצד ללוות. יש דרכים מקובלות להובלת עיוור/כבד ראייה ולא נהוג לאחוז עיוור בידו ולהוליכו. עיוורים הנעזרים בכלבי נחייה מתבקשים להשאיר את הכלב בבית כשהם יוצאים לטיול. אתרים, מסעדות, גני חיות ועוד אינם מרשים כניסת כלבים, גם לא כלבי נחייה, ועל העיוור להיעזר במקל ובמלווה צמוד.

אנשים עם לקות ראייה יכולים להגיע ולטייל בכל מקום ואתר אך יש לזכור שניידותם אטית. אין לזרז את המטיילים או לנזוף בהם, גם אם מאחרים לכניסה למקום שהוזמן מראש. על מורה הדרך לתכנן את הטיול עם מרווחי זמן שיאפשרו הגעה נוחה ובעיקר נינוחה לאתר ואם יש איחור לאתר שהוזמן, עליו להתקשר ולהודיע על כך.

אף שאנשים עם מוגבלות בראייה יכולים כאמור להגיע לכל מקום ולכל אתר חשוב שמורה הדרך יבנה מסלול שיכלול אתרים הניתנים למישוש (למשל למולל עלים), להרחה ולשמיעה. באתר קרבות שנכתבו עליו שירים, רצוי שמורה הדרך ישמיע מקלטת שיר רלוונטי בזמן הביקור באתר. בגבעת התחמושת שבירושלים למשל מזומנת למטיילים חוויה מושלמת - הם יכולים להלך בתעלות ולהיכנס לבונקרים.

בקיץ אפשר לכלול במסלול מקומות עם מים רדודים. המטיילים נהנים מאוד באתרים כגון ניקבת השילוח, סטף, נחל דוד, חורשת טל, שמורת הדן, עין חמד, חוף הים ועוד. כדאי לכלול גם מסלולי סיורים עשירים במוזיקה, קולות וצלילים (קונצרט בטבע, המחזה קצרה באתר, סיפורים ואגדות). בערבים אפשר לגוון עם שירה בציבור, קריוקי, משחקי שירה, משחקי מילים ועוד.

לכאורה בנקודות תצפית לא צפויה לאדם עם לקות ראייה חוויה. אולם, עלייה מאומצת אליה היא חוויה כדאית כשמתלווה אליה תיאור של מורה הדרך את הנצפה מהנקודה (עיר גדולה, ים, הר מתנשא). חשוב שהמשתתפים יעמדו עם הפנים לכיוון שעליו מדבר המדריך. משתתפי הטיול יבחינו בדרך כלל לאיזה כיוון הם מסתכלים.

כשאנשים עם לקות ראייה מבקשים לצאת למסלולים של 'מיטיבי לכת', יש לקחת מקדמי בטיחות: מלווה צמוד לכל מטייל, מתנדבים נוספים שיוצבו בנקודות רגישות כמו מדרגות סלע או במדרגות שגובהן אינו אחיד, יושיטו יד במעבר מים, ייצבו סולם חבלים - סנפלינג או יצטיידו בחבל לאחיזה (שביל הנחש במצדה ושבילים אחרים, מעברי מים ועוד). תרומה רבה להצלחת הסיור הם מודלים תלת-ממדיים. בהסבר על מבנה (בית כנסת, כנסייה, מסגד), אתר קרבות, תופעת טבע (מעיין, מכתש), תל ארכיאולוגי, שער, חומה וכו' יעביר מורה הדרך מודל תלת מימדי בין המשתתפים; הם ממששים אותו ולומדים כיצד נראה הבניין או האתר, כיצד פועל מעיין, כיצד פועלת טחנת קמח. המודל התלת מימדי מספק לכל המשתתפים מושג מוחשי ואחיד ומונע מהם לדמיין כל אחד בעיני רוחו. שיבוץ המודלים העשויים מחומרים קלים ומתפרקים (פזל תלת-ממדי) בסיורים הוא ללא ספק אחד משיאי הטיול. בשנה האחרונה משתמשים במודלים אלה גם לאוכלוסיות האחרות וקוצרים הצלחה. טיול עם מטיילים מוגבלים בראיה הוא אם כן חוויה מעשירה ומיוחדת במינה.

לקויי שמיעה

אחת הלקויות היותר קשות, עד כמה שהדבר נשמע לעתים מוזר, היא החירשות. החירש חי ב'עולם הדממה', אינו שומע ולעתים גם אינו מתקשר בשפה קולית. חירש נראה אדם רגיל בחיצוניותו, ברחוב מתייחסים אליו כאל אדם רגיל והמפגש גורם לא אחת לתסכולים ולא-הבנות קשות. אוכלוסיית החירשים היא 'עם לבדד ישכון' (כך הם מגדירים עצמם); זוהי חברה סגורה שלה הוויי, תרבות ושפה (שפת סימנים) משלה.

כמו לקויות הראייה, גם לקויות השמיעה נחלקות לשתי קבוצות ראשיות: אנשים עם חירשות מוחלטת ולצדם רבים יותר כבדי השמיעה שיש להם יכולת מוגבלת לשמוע גם בעזרת מכשירי שמע. מעטים מכבדי השמיעה שולטים בשפת סימנים.

בהצעת טיול לאנשים עם מוגבלות בשמיעה, חשוב שהקבוצה תהיה קטנה (10-15 אנשים) כדי להבטיח קשר עין עם המדריך כל זמן

ההדרכה. חשוב שמורה הדרך יהיה נטול זקן או שפם, ידבר לאט ויהגה ברור כל מילה ומול האנשים. כיום, רוב האנשים עם לקות שמיעה קוראים שפתיים.

בסיוור עם חירשים מוחלטים יש לצרף מתורגמן לשפת סימנים, שיתרגם את דברי המדריך. עוד יצטייד המדריך בלוח קטן ומחיק וגירים צבעוניים לכתובה ולהמחשת הסבריו. גם עם כבדי שמיעה נעזרים במודלים ועזרי הדרכה נוספים.

הערה: הרעיון להכשיר כמה מורי דרך בלימוד שפת הסימנים נפל כשהוברר שהשפה נשכחת מהר אם אינה בשימוש רציף ויום-יומי.

אנשים עם שרידי שמיעה, נעזרים במערכת שמע אישית ובמהלך טיול ניתן להיעזר במערכת שמע FM העובדת עם סוללות רגילות וכוללת מיקרופון למורה הדרך ולולאה הנתלית על צוואר המטייל. עם כיוון הכפתורים במערכת השמע האישית יכולים כבדי השמיעה, לשמוע היישר לתוכה את הסבר המדריך. השימוש במערכות אלה הולך וגובר. בקבוצות רגילות, במקום לולאות משתמשים המטיילים באזניות וחוסכים ממורה הדרך לדבר בקול רם ולהפריע לקבוצות אחרות או לאנשים אחרים בסביבה.

קשה להדריך אנשים לקויי שמיעה. מורה הדרך צריך לזכור כל הזמן לא לדבר עם הגב אל האנשים או אל גב האנשים. הוא אינו יכול לדבר באוטובוס או בשעת הליכה. כדי לרכז את תשומת לבם של המטיילים, יש לטפוח על כתפם, להצביע על המדריך ולסמן להם שהוא רוצה להסביר ורק כאשר כולם עם פניהם אל פני המדריך, יתחיל זה בהסבריו.

לקויות מנטליות

אנשים עם פיגור

אוכלוסייה זו נחלקת לשלוש קבוצות על פי דרגת הפיגור הנקבעת על ידי אנשי מקצוע: קל, בינוני וקשה. אנשים עם פיגור סובלים לעתים גם מלקויות נוספות וממגוון תסמונות הגורמות לקושי בהליכה, בראייה, בשיווי המשקל ועוד. אנשים עם פיגור עמוק, סובלים בדרך כלל מלקויות נוספות קשות. הם חיים בדרך כלל במוסדות, ואינם יוצאים לטיולים מודרכים. צוות המוסד מוציא אותם לחצר, לגינה קרובה, לפיקניק אך לא יותר מכך.

אנשים עם פיגור בינוני וקל יוצאים לעתים קרובות לטיולים מודרכים. זוהי קבוצת אנשים נוחה ונעימה שיודעת לתגמל ולאהוב. הם בדרך כלל חופשיים מאוד ונאיביים, אוהבים לגעת ולחבק. מורה דרך החש אי-נעימות ממגעם, יסיר את ידם ויסביר בעדינות שזה לא נעים לו. בתכנון טיול לאנשים אלה יש לאתר מסלולי הליכה קצרים, לא יותר מ-15 דקות של הליכה רצופה. רצוי להוציאם לאתרי טבע ונוף. אין להכביד בהסברים מלומדים וארוכים. יש לדבר בכותרות כמו 'עכשיו אנחנו בכנרת' או 'הגענו לבית גוברין, תראו איזה מערות יפות ומעניינות יש כאן'. כדאי לנסות ולשלב אותן בהסברים כמו 'האם מישהו יודע איך נוצרו המערות האלה?' הם יתחילו להעלות השערות וייתכן שאחד מהם כבר ביקר במקום וזכר את ההסבר להיווצרות המערות. הוא יחוש גאווה גדולה לספר את הסיפור לחבריו. שילובם בהדרכה חשוב, מביא אותם לקשב וריכוז, למחשבה ולהפנמת ההסברים. את ההסברים יש לפשט עד כמה שאפשר. אסור לדבר אל קבוצה של אנשים בוגרים בסגנון דיבור ילדותי, זה מעליב ופוגע. חשוב להשתמש בעזרים ויזואליים גדולים וצבעוניים. כמו כן כדאי להפעילם (כפי שמרבים לעשות עם ילדים) ב'יצירה בטבע', במשחקים ובשירים. כדאי להצטייד בדפים, צבעים, מספריים, דבק וחומרים נוספים; לתת להם לצייר, להפעילם במשחקי לוטו, בינגו, קובייה ועוד. חשוב להתייחס רק לאלמנטים נראים הנמצאים בהישג יד או עין (עלים, פרחים, עצים, מבנים, טרסות ועוד).

יסלחו לי חברי מורי הדרך אם אומר שמניסיוני, עדיף לעתים שקבוצות אלה תצאנה עם מדריכות, בנות השירות הלאומי או מורות חיילות. לצעירות אלה יש הרבה סבלנות, הן יצירתיות ואינן נבוכות בהפעלת המטיילים ביצירה ובמשחקים. הן זורמות ופתוחות אל שאלות התם והתום של האנשים ורמת הידע שלהן איננה מאפשרת להן 'לשפוך' כמויות של חומר.

פגועי נפש

קבוצה זו שונה בתכלית מקבוצת האנשים עם פיגור. נכללים בה מאות אלפי בני אדם, רובם גרים ומנהלים חיים מלאים בקהילה. מראם החיצוני אינו מסגיר דבר. הם נראים ככל אדם, עובדים במקצועות מגוונים ובכל זאת מוגדרים אנשים עם בעיות נפשיות הדורשות התערבות רופא. טיפול תרופתי מאזן אותם נפשית ומאפשר להם לחזור

ולתפקד כרגיל. הם יוצאים לטיולים בקבוצות רגילות ואינם דורשים התייחסות מיוחדת.

לצד אלה יש פגועי הנפש הסובלים ממגוון תסמונות וחיים בבתי ההורים או בבתים מוגנים. רבים מהם אינטליגנטים מאוד ומגלים ידע רחב בתחומים רבים ומגוונים. הם קוראים הרבה, כותבים, מעורים במה שקורה בחברה אך מדי פעם, מתאשפזים לימים אחדים לאיזון התרופות ושוב חוזרים לקהילה.

הקבוצה הקשה היא של אלה שרמת הקשב והריכוז שלהם ירודה מאוד. אשפוז של שנים, שימוש רב בתרופות ומגוון טיפולים מקשים עליהם בהליכה והם מתקשרים בקושי עם סביבתם.

חשוב להזכיר שעד לפני שנים לא רבות היו רבים מפגועי הנפש מאושפזים במוסדות סגורים. החברה פחדה מהם והגדירה אותם אלימים. ביטויים שגורים אצל ילדים ומבוגרים הם: איזה 'משוגע', מה אתה מרביץ? או: המורה, ה'משוגע' הזה עשה לי... או: איך אתה מתנהג, מה, אתה לא נורמלי? רק בשנים האחרונות הכירו בחיילים שלקו בהלם קרב, נכי צה"ל לאחר מאבק רב שנים בממסד.

ההישגים בחקר הנפש רחוקים מהישגי חקר הגוף ואולי זו הסיבה העיקרית לכך שהיחס לפגועי הנפש אינו ברור וחד-משמעי. עם זאת רופאים, אנשי מקצוע והמשפחות השכילו להבין שלעתים נגרמים עוול ונזק בלתי הפיך באשפוזם של פגועי הנפש במוסדות סגורים.

הנטייה היום היא לשקם את פגועי הנפש בקהילה אם כי המודעות הציבורית עדיין מוגבלת. הציבור פוחד, עוין ומסתייג. המשפחות מתמודדות עם קשיים ביוורקרטיים רבים והנושא 'טעון' מאוד. יש לקוות ולהניח שבחלוף השנים גם קבוצה זו תשתלב בקהילה ומצב אנשיה ישתפר. בצעדים הננקטים לשילובם בקהילה פותחו תכניות רבות כמו תכנית 'עמיתים', 'חלונות', 'דרכון לקהילה'. במסגרת תכניות אלה מציע תל"ם תכנית ייחודית של יציאה לטיולים.

עקרונות תכנית הרצף - טיולים עם פגועי נפש

בטיולים עם אנשים פגועי נפש, יש ערכים מוספים נוסף על ההנאה מהטיול עצמו. ההתנסות עם קבוצות אלה עדיין מצומצמת ובשלב ניסיוני. בתל"ם נבנים מערכי סיורים ונערכים טיולים עם קבוצות אלה מזה שלוש שנים. נעשים ניסיונות לפתח שיטות עבודה מגוונות עם אוכלוסייה זו. שיטת העבודה מתייחסת לתכנית רצף שאלה עיקריה:

א. בניית תכנית רציפה לשנה או יותר. התכנית כוללת מפגשים של פעם-פעמיים בחודש או אפילו אחת לשבוע על פי רצון הקבוצה, יכולת הרכז וגיוס המשאבים. זוהי קבוצה המונה 10-20 אנשים המתכנסים ביום ושעה קבועים.

ב. הקבוצה בוחרת נושא מרכזי, למשל מתחום ההיסטוריה, הארכיאולוגיה, הגיאוגרפיה, העדות והדתות, שעליו מתבסס החוג השנתי.

ג. לקבוצה משבצים מורה דרך קבוע, חשוב שיהיה מוסמך שעבר הכשרה בתל"ם להדרכת אנשים עם מוגבלות ואוכלוסיות מיוחדות. מורה הדרך נפגש תחילה עם הרכז, מקבל מידע על הקבוצה ואז נפגש עם האנשים. יחד קובעים את הנושא השנתי ותכנית הרצף יוצאת לדרך.

בשנת 2003 היו שבע קבוצות, ב-2004 הופעלו 13 קבוצות וב-2005, 29 קבוצות. יש קבוצות העובדות ברצף עם מספר משתתפים קבוע ואף גדל. יש קבוצות שהתפרקו מסיבות שונות ואחרות תפסו את מקומן. יש קבוצות הנמצאות עדיין בתהליכי גיבוש. בתל"ם עדיין לומדים את הנושא אך יש כבר מסקנות שהן ערכים מוספים לתכנית הרצף:

1. הפלת מחיצות: בתחילת הדרך היו חלק מהמשתתפים מנוכרים זה לזה, הלכו כבודדים ושמרו מרחק ממורה הדרך. במשך הזמן הפכו רובם לדבוקה אחת, נשמעו 'צחוקים', הם החלו להתייחס זה לזה (אמנם לא תמיד בחיוב), התחילו לשאול לשאלות ואף להוסיף להסבריו של מורה הדרך, בדרך כלל דברים לעניין שהוכיחו קריאה והתעניינות בנושא.

2. בסיוורים הראשונים, 'הוקפצו' המשתתפים ליעד הסיור באוטובוס מיוחד מפני שחששו לנסוע בתחבורה ציבורית (ולכן עלות הסיור הייתה גבוהה). גם היום יש חששות, אך המשתתפים בקבוצה שפועלת כבר שנה שלישית משתמשים בתחבורה ציבורית ומגיעים בכוחות עצמם למקום הכינוס שממנו מתחיל הסיור. זהו הישג חשוב המלמד בראש וראשונה על חיזוק הביטחון העצמי של חלק מהמשתתפים, על פחדים מתמעטים, על פיתוח חוש האוריינטציה, על היכולת לקרוא מפה ועוד. זהו כמובן תהליך ממושך הדורש רגישות, הכוונה ושיחות עם המשתתפים. התהליך יכול להיות ארוך בקבוצות אחדות וקצר באחרות.

3. הצבת מורה דרך קבוע מביאה את המשתתפים לפתיחות. הם חופשיים יותר, שואלים שאלות, מגיבים להסברי מורה הדרך המוכר

להם ואיננו מאיים. מורה הדרך מצדו מכיר את המשתתפים, את היכולת שלהם להתרכז, את מידת העניין שהם מגלים ואת יכולותיהם הפיזיות בהליכה.

בינתיים רב הנסתר על הגלוי. טרם הוצאו קבוצות ליום מלא (רוב הסיורים הם בני שעתיים עד חמש שעות), על אחת כמה וכמה ליומיים עם לינה מחוץ לבית (המוגן או בית ההורים). המשתתפים עדיין מכוונסים בתוך עצמם או עם חבריהם ואין עדיין סימן לשילוב. קבוצות 'עמיתים' הפזורות בכל הארץ, עובדות בעיקר על השילוב בקהילה. על הצלחות ניתן היה לדווח רק בעוד שנים אחדות ויש להניח שייערכו גם מחקרים אקדמיים בנושא חשוב זה.

הבעיה העיקרית ביישום תכניות הרצף היא כצפוי בעיה תקציבית. אמנם החברים המשתתפים בתכנית משתתפים בעלויות, אך מכיוון שרובם חיים מקצבת ביטוח לאומי והשלמת הכנסה, יכולתם לשלם עבור הפעילות מוגבלת. תל"ם עוסק בגיוס משאבים לתכניות רבות ובהן גם תכנית זו.

הערה: אין זו תכנית הרצף היחידה שתל"ם מפעיל. לכל אוכלוסייה שהוזכרה לעיל יש תכניות רצף אלא שלאוכלוסיות האחרות משמשת תכנית הרצף 'חוג משוטטים' רב שנתי, מכניסה תוכן ערכי וחברתי לחיי המשתתפים ותורמת רבות לשילובם בקהילה.

באשר לאוכלוסיית פגועי הנפש, ימים יגידו אם התכנית מסייעת לחוסנו וביטחונו העצמי של פגוע הנפש, אם התכנית מסייעת לו לקחת אחריות אישית, להשתתף בוועדות היגוי ונוסף על תכניות אחרות, האם תסייע תכנית זו גם לשילובו בקהילה?

אוכלוסיית הקשישים

על אוכלוסייה זו לא יורחב הדיבור מכיוון שרוב האנשים המוגדרים בה 'הרוויחו' את ההגדרה בשנות חייהם הארוכות. רוב הלקויות נובעות מהזדקנות טבעית הגוררת באופן טבעי ירידה בשמיעה, בראייה ובהליכה. חלק מהאוכלוסייה לוקה במגוון מחלות הגורמות להאטת קצב החיים ולמגוון תסמונות הדורשות התייחסות בהוצאת קבוצה כזו לטיול.

סיכום

במאמר הוצגו מאפייני אוכלוסיות עם מוגבלות והאוכלוסיות בעלות צרכים מיוחדים ושיטות ההדרכה המתאימות להן. ההתייחסות הייתה בעיקר לנושא תיירות הפנים אך כמעט כל ההנחיות השיטתיות תקפות גם לתיירות נכנסת. לאחרונה יצא ספר חשוב בעברית ובאנגלית 'המדריך הישראלי לנגישות לאתרי פנאי ונופש' בהוצאת עמותת 'נגיש לכל', ספר חובה לכל מורה דרך העובד עם אנשים עם מוגבלות.

מעבר לחשיבות שתל"ס-מרכז זוסמן רואה בהוצאת אנשים עם מוגבלות לסיורים/טיולים ברחבי הארץ, ככל שייצאו יותר אנשים עם מוגבלות לטייל ברחבי ישראל, יבינו נותני השירותים בתחום התיירות, שזהו פלח שוק שאסור ולא כדאי (כלכלית) להתעלם ממנו. זהו הערך המוסף לאוכלוסיות עצמן. בשנים האחרונות ההתעסקות בנושאי ההנגשה תופסת תאוצה. אתרים, חניונים, מוזיאונים, מקומות לבילוי שעות הפנאי, כל אלה מונגשים. ראשי עיריות, רשויות מקומיות ואזוריות, עמותות תיירות וגורמים העוסקים בתחום מבינים לא רק את הערך המוסרי אלא גם את הערך הכלכלי של ההתייחסות לפלח שוק זה.

מרכז זוסמן-תל"ס עובד בשיתוף פעולה מלא עם משרדי ממשלה כמו המוסד לביטוח לאומי - האגף לפיתוח שירותים לנכים, משרד התיירות על מגוון אגפיו, משרד החינוך - האגף לחינוך מיוחד, משרד הבריאות, משרד הרווחה, משרד המשפטים - נציבות שוויון לאנשים עם מוגבלות וקרן עיזבונות לטובת המדינה, המשרד לאיכות הסביבה - רשות הטבע והגנים, הקק"ל, מוסדות ועמותות רבות הפועלות למען רווחת האדם המוגבל ושילובו בקהילה.

שער שישי: הזכות לנגישות התעסוקה

נגישות העבודה לאנשים עם מוגבלות

יוסף ריבק

הגדרת נגישות ומשמעותה בחיי העבודה

נגישות היא מושג כוללני המבטא עד כמה קל לאנשים עם מוגבלות להגיע למקום העבודה, להבין את מטלות התפקיד ולהשתמש בציוד ממגוון סוגים לביצוע העבודה או המטלות.

לנגישות לעבודה שני מרכיבים עיקריים: כיצד נגיש העובד למקום עבודתו ולמטלות התפקיד וכיצד מתאימים את התפקיד, המטלות ומקום העבודה לעובד המוגבל.

מגוון המוגבלויות הוא רב ויש בו פן פיזי ופן נפשי. נגישות נאותה משפיעה על בטיחות העובד והציבור ועל היכולת לבצע משימה כנדרש. נגישות עוסקת בטווח רחב מאוד של פתרונות: מתכנון מעבר חצייה לעיוורים ועד לתכנון אתר אינטרנט עם נגישות למוגבלים.

מוגבלות שכיחה באוכלוסייה. בשנת 1997 דיווח מרשם האוכלוסייה האמריקני כי כמעט עשרים אחוז מאוכלוסיית ארצות הברית סובלים מסוג מסוים של מוגבלות. מדוח (CALIMERA GUIDELINES) שיצא בעקבות כנס עולה כי באיחוד האירופי חיים כשלושים ושבעה מיליון אנשים עם מוגבלויות ועקב הזדקנות האוכלוסייה מספרם גדל והולך. האיחוד האירופי התחייב להפוך את כל השירותים נגישים לאנשים עם מוגבלויות.

מוגבלות תלויה גם בגיל. ככל שהאדם מתבגר עולה שיעור המוגבלות. ליותר משבעים וחמישה אחוזים של האוכלוסייה מעל גיל 80 יש לפחות מוגבלות אחת ולרוב יותר מאחת.

נגישות פירושה פתיחת דלת לעולם העבודה לעובד והשארתה פתוחה כל העת וכן מתן אפשרות לעובד למצות את כישוריו. לנגישות למקום העבודה חשיבות עליונה משום שהיא מאפשרת לעובד המוגבל מידה של עצמאות, גישה לכל השירותים החברתיים והתעסוקתיים, מגוון רב של תעסוקות ובחירה רחבה וכן כניסה למקצועות, עיסוקים ואף תחביבים שהיו בעבר חסומים לחלוטין לקבוצות אוכלוסייה עם מוגבלות.

הנגישות יוצרת כר נרחב לפיתוח אמצעי עזר למוגבלים שבעקבותיו נוצרים שווקים חדשים לאנשים עם מוגבלויות. המודעות לנגישות הולכת

וגוברת בעולם המודרני. כמה מדינות קבעו בתחיקה את הצורך בנגישות לאנשים עם מוגבלויות.

באנגליה לדוגמה, התקנה Disability Discrimination Act 1995 כוללת דרישות רבות לנגישות.

בארצות הברית, על פי Americans with Disabilities Act 1990, חייבים כל מקומות העבודה הפרטיים והציבוריים להיות נגישים לעובדים ולציבור. גם מקומות עבודה שהיו קיימים בעת תחולת התקנה חויבו להגדיל את הנגישות בכל עת שבה מתבצע שיפוץ או שדרוג של מקום העבודה; עלות הנגישות תהיה יחסית לעלות השיפוץ. כמו כן קיים בארצות הברית ה-US Access Board - סוכנות פדרלית המחויבת לתכנן נגישות לאנשים עם מוגבלויות.

באונטריו קנדה קיימת תקנה The Ontarian with Disabilities Act of 2001 שתכליתה 'לזהות, לסלק ולמנוע מכשולים וחסמים העומדים בפני אנשים עם מוגבלויות'.

ארגון העבודה הבין-לאומי (ILO-International Labor Organization) קיים באוקטובר 2001 דיון נרחב על ניהול מוגבלויות בעבודה וקבע כי יש לקדם את האפשרויות של נשים וגברים כולל אלו עם מוגבלויות לקבל עבודה הוגנת ויצרנית'. הארגון קבע עוד בשנת 1983 את אמנה מס' 159 העוסקת בשיקום תעסוקתי ותעסוקה למוגבלים. כמו כן קבע הארגון כמה המלצות וחלק ממטרותיו: מתן הזדמנות שווה למוגבלים, שיפור התוחלת התעסוקתית, הבטחת סביבת עבודה בריאה ונגישה בצמצום מרבי של העלויות למעסיק והגברת תרומת העובד המוגבל למקום העבודה.

בארגון המדינות האירופאיות כמה ועדות העוסקות בהגברת הנגישות לטכנולוגיות המידע (Information Technologies - IT). אחת הוועדות עוסקת בעיקר בממשק לאנשים עם צרכים מיוחדים ועם מוגבלויות ובדיונים שקיימה באפריל 2005, קבעה תקנים לנגישות לטכנולוגיות מידע למוגבלים.

בהיות ישראל מדינה מפותחת קיימת תחיקה בנושא חשוב זה משנת 1998 ובראשית שנת 1999 חוקק ונכנס לתוקף חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות.

הגדרת עובד עם מוגבלות בעבודה

לפי הגדרת ארגון העבודה הבין לאומי (ILO), אדם המוגבל בעבודה הוא אדם שאפשרויותיו להבטיח, לשמר ולהתקדם בעבודה הולמת נמוכות בהרבה מאלה של עמיתיו, כתוצאה מליקוי מוכר: פיזי, תחושי, אינטלקטואלי או מנטלי.

סוגי מוגבלויות בעבודה

מגוון המוגבלויות רב וקשה לחלק אותן לקבוצות מוגדרות היטב. יתרה מזו, לכל סוג מוגבלות כמה תת-סוגים.

ניתן לחלק את המוגבלויות המשפיעות על עולם העבודה לשתי קבוצות ראשיות:

1. **מוגבלויות פיזיות** הכוללות מוגבלות תנועתית, הפרעות ראייה, שמיעה ודיבור, עיוות צורה וכדומה. בכל סוג מוגבלות נמצא כאמור מגוון קבוצות ליקוי. במוגבלות הראייה לדוגמה, ליקויים בראייה למרחק או מקרוב, ליקויים בראיית צבעים, ליקויים באיזון שרירי העיניים ועוד. לכל ליקוי משמעות אחרת בסוגי תעסוקה מסוימים. למשל ראיית צבעים נדרשת בסוגי עיסוק כמו טיסה, תחנות בקרה וחיווט אלקטרוני. במגוון מקצועות אחרים לא תיצור פגיעה בראיית צבע כל בעיה.

2. **מוגבלויות נפשיות ואינטלקטואליות** כוללות הפרעות קוגניטיביות במגוון סוגים ובמגוון דרגות חומרה, הפרעות למידה, הפרעות נפשיות ומחלות נפש.

מוגבלויות יכולות להיות מולדות או נרכשות, נראות לעין כמו קטיעה, עיוות צורה וכדומה, ויכולות להיות נסתרות כמו ליקוי שמיעתי, נפשי או קוגניטיבי. הן יכולות להיות זמניות, דוגמת שבר בגפה או קבועות כגון קטיעת גפה.

חשיבות רבה ניתנת לעידוד לחזרה לעבודה של אנשים עם מוגבלות. במחקר שבדק את החסמים לתעסוקה אצל אנשים אלה נמצא כי לשני חסמים חיצוניים חשובים הייתה השפעה: חסך בעידוד לחזור לעבודה שקיבלו אנשים עם מוגבלות מהצוות הרפואי (רופאים ואחיות) שטיפל בהם ובעיית הנגישות למקום העבודה ולמקום קבלת טיפולים רפואיים ותרופות (Hall & Fox 2004).

במאמר בעיתון המדעי של ההסתדרות הרפואית הקנדית שבדק את מושג הנגישות וכיצד לקדם זכויות של אנשים עם מוגבלות, נדרשים רופאי המשפחה לשנות את עמדות הקהילה וגישתה לאנשים עם מוגבלות, לעודד חזרה לעבודה וכצעד מקדים לשפר את הנגישות למשרדיהם ולמרפאותיהם (Peat, 1997).

מחקר באוניברסיטת טמפל בפלורידה שבדק את מידת השימוש בעזרים אלקטרוניים (מחשב, אינטרנט, יומן אלקטרוני) בקרב אנשים עם מוגבלות אינטלקטואלית (ראו Carey et al., 2005). מצא כי רק 41% מהם השתמשו במחשב, 25% השתמשו תדיר באינטרנט ורק 11% השתמשו ביומן אלקטרוני. הגורמים שהשפיעו על מידת השימוש היו: גיל, ארגון העבודה ותפיסת היכולת להפעיל מכשירים אלקטרוניים. חסמים עיקריים לשימוש בעזרים אלו היו: חוסר נגישות, חוסר אימון ותמיכה שוטפת ויוקר הטכנולוגיות. ההמלצה העיקרית הייתה לשפר הנגישות לעזרים אלו.

סוגי עבודה על פי בעיית הנגישות

ניתן לחלק את מגוון העבודות או התעסוקות לכמה סוגים שלכל אחד מהם משמעות אחרת מבחינת הנגישות לעבודה.

1. **עבודה ללא מגע עם קהל.** הקבוצה כוללת תעסוקות משרדיות וטכניות. בענף העבודות המשרדיות שבהן מתבצעת עבודה פרטנית, לרוב מול מצגי מחשב ובשימוש במאגרי מידע ברשת האינטרנט או מאגרי מידע של ארגון, קיימות אפשרויות רבות לשילוב מוצלח של עובדים עם מוגבלות. בעבודה מסוג זה לא נדרשת הופעה ייצוגית ולכן היא מתאימה לעובדים עם עיוות צורה או אף לעובדים עם בעיות נפשיות וקוגניטיביות מסוימות. גם בענף הטכני שבהן מבצע העובד תיקוני ציוד במעבדה ובדרך כלל עובד לבד ניתן לשלב אנשים עם מוגבלות.
2. עבודה מול קהל. זו מחייבת תקשורת בלתי אמצעית עם קהל מקבל שירות. יש להביא בחשבון את ההופעה והיכולת הייצוגית של העובד. הפרעות פיזיות כמו ליקויי ראייה ושמיעה קשים וכן מגוון הפרעות קוגניטיביות ונפשיות לא מתאימים לסוג עבודה כזה.

3. עבודת משמרות. העובדים נדרשים לעבוד בתנאים של הזת השעון הביולוגי וחילופי מצב במעגל שינה-ערנות. עבודות הכרוכות במשמרות לא מתאימות לעובדים החולים במחלות שבהן מתבסס הטיפול על דיוק בשעות ושינוי בשעון הביולוגי עשוי להפר את האיזון העדין בטיפול; לדוגמה עובדים החולים בסוכרת ונזקקים לטיפול באינסולין, חולים עם לחץ דם גבוה הקשה לאיזון או עובדים הסובלים מתסמונת דום נשימה בשינה.
4. עבודת צוות. עבודה שבה שותפים כמה עובדים החוברים יחדיו לביצוע משימה דורשת מכל חברי הצוות יכולות פיזיות וקוגניטיביות לביצועה. בטיחות העובדים ויכולת השלמת המשימה תלויות בתפקוד הולם של כל חבר בצוות. חלק מהעובדים הסובלים מליקויים אינו מסוגל להשתתף בעבודת צוות. תפקודו של חבר בצוות הוא לעתים קריטי לביצוע המשימה כמו לדוגמה בצוות כלי טיס או שיט או בעבודה בקווי ייצור.

לכל עיסוק או תפקיד יש לבצע ניתוח עיסוק (פרופסיוגרמה) הקובע את הדרישות הפיזיות והקוגניטיביות מהעובד. הניתוח עוסק הן במעמסה הפיזיולוגית הן במעמסה הנורו־פסיכית ומנתח את התנאים הסביבתיים ואת דרישות התפקיד. לאחר ביצוע ניתוח עיסוק ניתן להתאים פתרונות יישומיים לעובדים עם מוגבלויות ולאפשר נגישות לעבודה למרות המוגבלות.

פתרונות אפשריים לבעיות נגישות

לרוב המכריע של עובדים עם מוגבלות ביכולת הנגישות יש פתרונות ממגוון סוגים.

הטכנולוגיה היום מאפשרת נגישות גבוהה מבעבר למגזרי עובדים רבים, שתוסיף ותשתפר בעתיד. טכנולוגיית העזר - ASSISTIVE TECHNOLOGY היא מושג גנרי הכולל כל מכשיר, שירות, אסטרטגיה או פרקטיקה המיועדת להגדיל או לשפר את היכולות התפקודיות של אנשים עם מוגבלויות. במסגרת זו נכללים גם הסתגלות, אביזרי שיקום ותהליכים המביאים לפיתוחם. טכנולוגיית העזר מקדמת את עצמאותם של אנשים עם מוגבלויות.

להגברת הנגישות פתרונות ממגוון סוגים:

1. פתרונות ארגונומיים (הנדסת אנוש)

ארגונומיה - הנדסת אנוש היא המדע של התאמת תנאי העבודה ודרישות התפקיד ליכולות האוכלוסייה העובדת. הארגונומיה עוסקת באינטראקציה בין האדם העובד למערכת העבודה על מגוון היבטיה וכן בהתאמת העובד המוגבל לעבודתו עד כמה שניתן. הנדסת אנוש נאותה מאפשרת לעובדים עם מוגבלות לתקשר ביעילות, בבטיחות ובנוחות עם סביבת עבודתם ועם חבריהם לצוות או לעבודה. כמו כן היא מאפשרת הגברת התפוקה והקטנת זמני ההדרכה והאימון.

שימוש בעקרונות ארגונומיים מאפשר האחדה ועיצוב אוניברסלי (Universal Design) - הניסיון ליצור סביבה בכלל וסביבת עבודה בפרט העונה לדרישות וליכולות של קבוצת העובדים הגדולה האפשרית תוך מזעור הצורך בשינויים והתאמות. יסודות העיצוב האוניברסלי הם תמיכה, יכולת להתאמה ולשינוי לצורכי האינדיבידואל, נגישות פיזית ואינטלקטואלית ובטיחות למשתמש.

בשימוש בהנדסת אנוש יש צורך בתהליך התאמת העבודה לעובד עם מוגבלות. התאמה זו דורשת שינוי הסביבה הפיזיקלית של מקום העבודה, הפיכת מקום העבודה לנגיש, כוונן לוח הזמנים של העבודה והתאמתו, בנייה מחדש של מטלות התפקיד, הצבה מחדש ואימון מחדש של העובדים, מתן גמישות בלוח הזמנים לחופשות והיעדרויות מסיבות רפואיות ואספקת טכנולוגיית עזר על פי הנדרש.

את הנגישות ניתן לחלק לשלוש קבוצות התייחסות עיקריות:

א. **נגישות פיזית.** נגישות זו היא תנאי להגעה למקום העבודה ותנועה בו. נדרשת הסרה של מכשולים פיזיים ובמיוחד מבניים עד כמה שאפשר ומציאת פתרונות כשאי-אפשר. לטיפול נאות בנגישות פיזית למקום עבודה נדרשים שילוט ברור להכוונה לאנשים עם מוגבלות, אזורי עבודה מותאמים לגישת נכים ולכיסאות גלגלים, תאורה טובה, דלתות כניסה אוטומטיות ורחבות, משטחי גישה (רמפות), מעקות למדרגות משני הצדדים, מעליות דוברות המוסרות מידע על הקומה ומה נמצא בה, שלטים בכתב ברייל ללקויי ראייה, מעברים ומסדרונות חופשיים ממכשולים וללא שטיחים העשויים לגרום לנפילה או לקשיים בתנועה, שימוש במגוון אמצעי אזהרה והתראה (הבדלי גוונים, טקסטורה, קול ואור, ויברציה, ריח ותנועות אוויר), שירותים וטלפונים ציבוריים מותאמים לאנשים עם

מוגבלות. לכל הדרישות הללו יש פתרונות הנדסת אנוש הולמים (Code of Federal Regulations).

ב. **נגישות למידע.** לנגישות זו פתרונות הן בתחום הטכני הן בתחום האנושי:

פתרונות בתחום הטכני כוללים מגבירי קול לטלפונים, טלפון טקסט, אמצעי הגדלה לטקסט, קוראי טקסט אלקטרוניים, צגי מחשב המונעים סנוור ובעלי יכולת הפרדה גבוהה וגודל צג הולם, מקלדות ארגונומיות בעלות אותיות גדולות, רגישות למגע, עכברים מותאמים כמו כדורי עקיבה, כפפות מידע, מערכות עקיבה והצבעה באמצעות תנועות ראש ועיניים, מערכות כתב ברייל עם יכולת תרגום כתב ברייל והפיכתו לטקסט מושמע, תכנון אתרי אינטרנט המותאמים לגולשים עם מוגבלות לפי ה-Web Accessibility Initiative.

פתרונות בתחום האנושי כוללים הכנת הצוותים לשיתוף פעולה עם אנשים הסובלים ממוגבלויות (הבנת המוגבלויות ומשמעותן, אמצעי עזר ושימוש בהם, שיפור ממשק עובדים 'בריאים' עם עובדים 'מוגבלים' וכדומה), הצמדת עובד עם מוגבלות ותיק בעבודה כחונך לעובד עם מוגבלות חדש וליווי צמוד שלו בתקופת הקליטה בעבודה ובמהלך למידתה.

ג. **נגישות אינטלקטואלית.** נגישות זו היא מתן האפשרות לציבור עובדים עם מוגבלות להגיע למגוון עולמות תוכן. לדוגמה: מתן אפשרות לעובדים עם מוגבלות להשתתף בכנסים, תערוכות ותצוגות הקשורים לעבודתם לצורך פיתוח אישי ומקצועי. עובדים רבים אינם מסוגלים להשתתף באירועים מסוג זה ולכן נמצאים בנחיתות לעומת חבריהם לעבודה שאינם סובלים ממוגבלות.

כיום יש אמצעים רבים העשויים לתת פתרון הולם לבעיה: אפשר לבנות אתרי אינטרנט ובהם שידורים חיים ממצגים, תערוכות וכינוסים המאפשרים לעובד עם מוגבלות לצפות, להאזין ולחוש את המתרחש באירוע עצמו. אפשר לתכנן סיורים מודרכים וירטואליים לעובדים עם מוגבלות בתערוכות או במצגים. אפשר לשלב אמצעים המפעילים בו בזמן כמה חושים ומאפשרים לעובדים עם חסך חושי מסוים להשתמש בחושיהם הפעילים. עם התקדמות המדע והטכנולוגיה אפשר להעביר באופן בלתי אמצעי חוויות

חושיות מגוונות ובקרוב אפשר יהיה להעביר באופן אלקטרוני אפילו דגימות ריח.

שילוב אמצעים להדמיה תלת-ממדית כמו קסדה עם תצוגה עלית וירטואלית מאפשרת לעובד עם מוגבלות להיות נוכח ממש בעת ההתרחשות האמתית עצמה ואף להשתתף בפעילות האינטלקטואלית המתקיימת בזמן אמת.

גישה לעולמות תוכן מדעיים, ספרות טכנית וקבוצות דיון אפשריות בקלות יחסית באמצעות האינטרנט ובחיבור למאגרי מידע אלקטרוניים בזמן אמת במגוון אמצעים כמו מחשב אישי, מחשב כף יד ומערכות מידע אישיות.

ממדי המרחב והזמן משתנים בתדירות גבוהה ונושאים בחובם הבטחה גדולה לעתידם המקצועי של עובדים חולים, נכי גפיים ועם לקויות חושיות ולקויות איטלקטואליות.

גישה לאינטרנט לגולשים עם מוגבלות

גישה לאינטרנט לכולם היא כיום צורך חיוני ולשם כך נוצרה היזמה לנגישות לאינטרנט (Web Accessibility Initiative). מדינות רבות התחייבו ליזמה זו, לרבות האיחוד האירופי.

העקרונות המנחים את היזמה ברורים וישירים ומטרתם להפוך כל אתר אינטרנט לנגיש לכולם, בעיקר לאנשים עם מוגבלות. העקרונות דנים החל בנושאים בסיסיים כמו עיצוב הצבע, הגופן ומידת הניגודיות וכלה בנושאים מורכבים כגון דרך בניית המידע, תכנון דף האינטרנט, אפשרויות הניווט וכיצד מפרידים מידע חזותי ממידע שמיעתי ומאפשרים לשני סוגי המידע להגיע לעובדים עם לקויות חושיות או לקויות אינטלקטואליות. על פי העיקרון כל אתר חייב להיות נגיש לכל המשתמשים ללא קשר לטכנולוגיה שבה הם משתמשים או לנכותם. ואלה בקצרה עיקרי הכללים:

- האתרים חייבים להיות נגישים באמצעות מגוון דפדפנים (Explorer, Eudora, Fire fox ואחרים).
- האתרים חייבים להיות נגישים במגוון אמצעי חומרה (מחשב אישי, מחשב כף יד, נגני מדיה למיניהם וכדומה).
- האתרים צריכים להיות זמינים לכל שפת תכנות.

- האתרים נדרשים לשימוש באמצעות דפדפנים ללא PLUG INS (כגון JAVA או FLASH), כלומר מותאמים לכל האפשרויות.
- האתרים צריכים לאפשר הקראת המסך באמצעות קוראי מסך. בצד מסמכים המופיעים בתצורת Acrobat Pdf יש לכלול גם גרסת HTML כדי לאפשר לתוכנות קריאת מסך לפעול. אמנם הגרסה המלאה של Acrobat כוללת תוכנת דיבור סינטטית אך לא רבים מחזיקים בה או אף מודעים לקיומה.

יזמה זו התקבלה כאמור במדינות רבות ומן הראוי שתוכנס לכל הפעילות האינטרנטית הנרחבת בהווה ובעתיד. בעתיד יחול שיפור משמעותי ותגבר הנגישות לאנשים עם מוגבלות בכלל ולעובדים עם מוגבלות בפרט. מערכות שיעבירו מידע מתחום לתחום (מחזותי לשמיעתי ולהפך) יקלו מאוד על האינטראקציה בין עובדים מעם מוגבלות לעמיתיהם שאינם כאלו ויבטיחו אינטגרציה משופרת לעובדים עם מוגבלות בסביבת עבודתם. מערכות רובוטיות יקלו מאוד על עובדים עם מוגבלות בכל תחומי העבודה Bishop J. [2003]; EC Communication on e accessibility [2005]; WAI [Web Accessibility Initiative] guidelines; World Wide Web Consortium: Web content accessibility guidelines.

2. עבודה מהבית (Teleworking)

עבודה מהבית היא פתרון מצוין לעובדים עם מוגבלות שעבודתם אינה מחייבת פגישה עם קהל.

יתרונות עבודה מהבית:

- א. קבלת עבודה מחוץ לעיר המגורים או אף ממקומות רחוקים מאוד. יש כיום מרכזי שירות ממוחשבים בארצות אחרות. הקהל בארה"ב מקבל שירות ממרכז פניות טלפוני הנמצא בהודו. דוגמאות מסוג זה הולכות ומתרבות.
- ב. עלות ההשקעה בעמדת העבודה נמוכה יחסית. לרוב מספיק מחשב, קו תקשורת ומעט מקום.
- ג. חיסכון גדול בזמני נסיעה חשוב מאוד לעובדים עם מוגבלות פיזית. עוד נחסכים הוצאות תחבורה וקטן הסיכון הפוטנציאלי לתאונות.
- ד. ניתן לשלב בין מטלות התפקיד למטלות הבית ולטיפול בילדים.

- ה. אפשרות לשעות עבודה גמישות ותכנון זמני עבודה שיתאימו למטלות בסיסיות של עובד עם מוגבלות כמו קבלת טיפולים רפואיים וכן אפשרות לעזרת בן זוג.
- ו. עבודה מהבית פוטרת את העובד מהצורך להתמודד עם גורמים המגבילים מאוד ואף מונעים עבודה כמו הופעה, מראה, עיוות גופני וכדומה. בעבודה מהבית כולם שווים.
- ז. עבודה מהבית חוסכת למעביד את הצורך להתאים את עמדת העבודה במקום העבודה ונותנת תמריץ כלכלי להעסקה. אין גם צורך בהשקעה יקרה בתשתיות למיניהן.

חסרונות של עבודה מהבית

החיסרון העיקרי הוא החסך בסוציאליזציה של העובד עם עמיתים לעבודה. מפגש במקום העבודה תורם להפריה הדדית, תמיכה טכנית ועזרה בפתרון בעיות. ניתן כמובן להתגבר על חלק מחסרונות אלו באמצעות טכנולוגיה והנדסת אנוש.

שיחות ועידה קוליות או קוליות/חזותיות מאפשרות סוציאליזציה. אפשר להעביר מידע ותמיכה בדרך אלקטרונית. בעיות תוכנה או ציוד ניתנות היום לתיקון במקוון ואין ספק כי בעתיד הלא רחוק אפשרויות אלו יורחבו ויהיו נפוצות ומורכבות יותר.

לפתרון בעיית הנגישות לעובדים עם מוגבלות ולשילובם המוצלח בחברה כמה דוגמאות:

- א. ציירים בפה וברגל: ציירים מוכשרים עם מומים קשים בגפיים העליונים או בכל ארבעת הגפיים. הציירים מחזיקים את המכחול בפה או בין אצבעות הרגליים ומציירים נפלא. ניתן היום גם לצייר ולבצע עבודה גרפית במחשב בהצבעה על נקודה במסך באמצעות תנועות ראש בלבד המפעילות עכבר וירטואלי ובאמצעות מיקוד הראייה.
- ב. רקדנים קטועים: רקדניות ורקדנים קטועי גפיים מבצעים ריקודים באמצעות קביים מיוחדים או פרוטזות גפיים. איכות הביצוע האומנותי לרוב לא נופלת מזו של רקדנים ללא מגבלות.
- ג. ספורט נכים: השתתפות בפעילות ספורטיבית, לעתים אף מקצוענית, היא חלק חשוב ממערך שיקום עובדים עם מוגבלות. אנשים עם לקויות שונות משתתפים היום במגוון פעילויות ספורט כמו כדורסל, שחייה ומקצועות רבים אחרים.

ד. שימוש בטכנולוגיית עזר: הפיזיקאי הדגול סטיבן הוקינג משותק בכל גופו אך מצליח לתפקד במיטבו, להשתתף בכנסים מדעיים ולקדם את האנושות בפיתוח תיאוריות מדעיות, וכתיבה מדעית באמצעות טכנולוגיות עזר מתקדמות.

סיכום

נגישות לעבודה לאנשים עם מוגבלות היא צורך הכרחי שניתן ליישמו. אנשים עם מוגבלות מסוגלים לתרום לעולם העבודה ולחברה לא פחות ולעתים קרובות אף יותר מעמיתיהם שאינם מוגבלים. הפתרונות לנגישות לעבודה זמינים, ניתנים ליישום ולרוב אף אינם יקרים, בעיקר אם מוקדשת להם מחשבה בזמן תכנון העבודה או מקום העבודה.

רשימת המקורות

- Bishop J. (2003). The internet for educating individuals with social impairments. *Journal of Computer Assisted Learning*. 19:546-556.
- Carey A. C., Friedman M. G., Bryen D. N. (2005). Use of electronic technologies by people with intellectual disabilities. *Mental Retardation* 43(5)322-333.
- Code of Federal Regulations. ADA Standards for accessible design.28CFR Part 36.
www.usdoj.gov/crt/ada/reg3a.html#Anchor-Appendix-52467
- EC Communication on e accessibility (2005).
http://europa.eu.int/information_society/policy/accessibility/com_ea_2005/index_en.htm
- Hall J. P., Fox M. H. (2004) What providers and Medicaid policymakers need to know about barriers to employment for people with disabilities?. *Journal Health Social policy* 19(3)37-50.

Peat M. (1997), Attitudes and access: Advancing the rights of people with disabilities. *Canadian Medical Association Journal* 156(5)657-659.

WAI (Web Accessibility Initiative) guidelines. Produced by the World Wide Web consortium. Retrieved 13 November, 2005 from: www.w3c.org/WAI

World Wide Web Consortium: Web content accessibility guidelines. Retrieved 13 November, 2005 from : www.w3.org/TR/WAI-WEBCONTENT

נגישות חברתית – נגישות לאיכות חיים

רוני שכטר

מוקדש לזכר מנהיגותו של אריה צודקביץ' ז"ל

הקדמה

'מטה מאבק הנכים' היא עמותה שנוסדה בשנת 2000 בעקבות שביתת הנכים שנסתיימה בשנת 1999. העמותה פועלת למען שוויון זכויות לאנשים עם לקויות ולמען שיפור מעמדם בישראל, והיא שמה לעצמה מטרה לייצג את הנכים הכלליים בארץ על כל סוגי הלקויות: פיזיות, חושיות, קוגניטיביות ונפשיות. במונח 'נכה כללי' אנו מבחינים בין אדם עם לקות המוכר ע"י המדינה ושאינו מיוצג על ידי ארגון יציג על פי חוק, לבין כלל האנשים עם מוגבלות. ציבור הנכים הכלליים בישראל הוא של נכים מלידה, ממחלה או מתאונה שמקבלים קצבה מהביטוח הלאומי ומופלים לרעה בכל הקשור לזכויות סוציאליות, לשילוב בחברה ואפילו לטיפול רפואי. כיום מונה הארגון מעל 6,000 חברים, והוא ארגון הנכים הגדול ביותר בארץ שפועל על בסיס וולונטרי ודמוקרטי, וכמובן שאנו פועלים כל העת להרחבת השורות.

מטה מאבק הנכים אינו ספק שירותים לאנשים עם לקויות, אלא עמותה המסנגרת עליהם ברמת הפרט וברמה הציבורית: ברמת הפרט המטרה היא למצות את הזכויות המגיעות לציבור הנכים מהממסד, וברמה הציבורית המטרה היא קידום ושינוי חוקים וחקיקת חוקים נוספים.

למרות שמה של העמותה, 'מטה מאבק הנכים', אין אנו קבלני הפגנות בלבד. אנו חדורי אמונה ופועלים בדרכי שכנוע, הסברה, הרצאות במוסדות חינוך, קיום ימי עיון, עבודה לוביסטית, ייזום חקיקה ועוד, ורק משכלו כל הקצים ונדרשת עליית מדרגה, אנו משתמשים גם בנשק ההפגנה. בהרצאות ובפגישות עם בני נוער אנו פותחים בפניהם צוהר אל עולמנו ומשתפים אותם בקשינו, בצרכינו הייחודיים ובאופן תפיסת האדם לגבי דינו בחברה המודרנית ומקומו של ה'אדם הנכה' בחברה זו. בנוסף לכל אלה, אנו שותפים לפרויקטים קהילתיים שונים שמטרתם ליצור חברה מכילה, פרויקטים שגולת הכותרת שלהם היא 'קהילה נגישה' בשיתוף עם החברה למתנ"סים ושותפים נוספים.

ברמת הממסד אנו מקיימים דיאלוג בלתי פוסק גם מול המשרדים הרלוונטיים וגם באמצעות נציגנו בוועדה המייעצת לנציבות השוויון, נציגנו במועצת הביטוח הלאומי ובאמצעות השתתפות בוועדות היגוי, כגון ועדת היישום הממלכתית של דו"ח ועדת לרון, תב"ת - מיזם משותף לג'וינט ישראל ולממשלה לפיתוח מיזמי תעסוקה.

הנכות היא של החברה - לא של האנשים עם הלקות

תפיסת העולם של 'מטה מאבק הנכים' היא כי הנכות שלנו היא נכות רפואית ותו לא, והיא חוצה את כל מגזרי החברה הישראלית; הנכות האמיתית והמוגבלות הן של החברה אשר אינה משלבת אותנו ואינה מעניקה לנו הזדמנויות שוות בתעסוקה, בדיוור ובסיוע אישי, בפעילות פנאי, בחינוך - ובכל אותם כלים ותנאים המאפשרים השתלבות מלאה, פעילה ויצרנית בחברה.

מאמינים אנו שבהינתן לאדם הזדמנות שווה תוך סילוק המכשלות והגדרות העומדות בפניו (נגישות), אזי נוכל כולנו למצות את הפוטנציאל הטמון בנו, להוציא את יכולותינו מן הכוח אל הפועל ולמצוא את מקומנו בחברה בהתאם לרצוננו ויכולותינו, ככל האדם.

לשיטתנו, אם ניצור סביבה מותאמת ונגישה ללא מכשולים מתוך המחשבה שכל אדם עלול להפוך במהלך חייו לאדם עם מוגבלות כתוצאה מאירוע כלשהו, יוכל האדם עם המוגבלות למצות את עצמו ולהיות חלק מן החברה על כל המשתמע מכך. לכן תנאי יסודי הוא להפוך את הסביבה לסביבה מכילה; סביבה המכילה את האדם עם המוגבלות ומאפשרת לו להיות הוא עצמו - חברה הומאנית, שוויונית, צודקת ופלורליסטית המקדמת את זכויות הפרט בכלל ואת זכויות האנשים עם מוגבלות בפרט.

ציוני דרך חשובים בדרכו של 'מטה מאבק הנכים'

שלושה ציוני דרך חשובים היו ל'מטה מאבק הנכים': הראשון, שביתת הנכים מול משרד האוצר בשנת 1999 שארכה 35 יום; השני, ייסוד העמותה בשנת 2000 כתובנה של הצורך להתאגד על מנת לשמר את הישגי המאבק ולמנף אותם הלאה, כאשר מאז הקמת העמותה ההסתדרות משמשת לנו אכסניה (ותו לא); השלישי, השביתה הגדולה מול משרדי הממשלה שהחלה בשנת 2001 והסתיימה בשנת 2002, וארכה 77 יום.

ההפגנה הראשונה - 1999 - התחלה ספונטנית של ארגון ממוקד-מטרה

היוזמה ליציאה להפגנה הייתה ספונטנית בעקבות מפגשים אשר התקיימו בביתו של אריה צודקביץ' ז"ל, מי שהיה לימים מייסד ויו"ר 'מטה מאבק הנכים'. פגישות אלה נסבו סביב מצבו הקשה של ציבור הנכים הכלליים בארץ ובדרכים לתיקון המצב, ובאין מוצא החליטו לצאת לשטח להפגנה הראשונה שהחלה בכ-10 אנשים בלבד.

מצוקתם הגדולה של הנכים התבטאה בהתעלמות הממסד מצורכיהם הייחודיים, והמענים שניתנו היו מתוך תפיסה של מתן סעד ולא של זכויות וצורך. תפיסה זו דחקה את ציבור הנכים לתחתית הסולם החברתי ופגעה בזכויות היסוד שלהם בכך ששללה מהם את האפשרות להתקיים בכבוד ולהיות חלק מן המארג החברתי.

עם הזמן עלה מספר המשתתפים בהפגנה שהפכה לשביתת שבת של 400 איש ויותר - בסיס הארגון העתידי - והושגו פתרונות, לצערנו הרב רק לנכים הקשים ביותר: בוטלה התלות בין הקצבאות, ואדם בדרגת נכות קשה זכאי מאז לקבל את שלוש הקצבאות גם יחד (נכות, שירותים מיוחדים, נידות), מצב שלא היה סביר בעבר. כלומר, עד להפגנה נאלץ הנכה לבחור בין קצבת שר"ם (קצבה לסיוע אישי) לקצבת נידות - הנכה היה אמור לבחור בין התניידות מחוץ לביתו לבין רחצה וטיפול אישי. פתרון נוסף היה בנושא השתתפות המדינה ברכישת רכב נכים בעל אביזרים מיוחדים המאפשר לאנשים הרתוקים לכיסאות גלגלים להתנייד עצמאית. חשוב לא פחות עניינם של הילדים הנכים שזכאים מאז לקצבת נידות.

פועל יוצא חשוב ביותר היה ההישג התקשורתי: זכינו לחשיפה אדירה בכל אמצעי התקשורת בארץ ואפילו בחו"ל, הבאנו את נושא הנכים וזכויותיהם למודעות החברתית, העלינו את ענייננו על סדר היום הציבורי והחשוב מכל, שינינו את תפיסת ה'אני' אצל הנכה עצמו.

ההפגנה השנייה - 2001-2002 - 77 יום בחורף הירושלמי הקפוא

קודם לבחירתו של אריק שרון לראשות הממשלה נפגשנו איתו ושטחנו בפניו את בעיותינו. שרון לא רק שגילה התעניינות רבה בתנאי חיינו אלא

גם הביע דעה נחרצת בזכותנו לקבל את זכויותינו הצודקות 'בזכות ולא בחסד', כדבריו. אך כדרכם של פוליטיקאים 'דברים שרואים משם, לא רואים מכאן'; הדברים נשארו כשהיו, אולם בהבדל אחד והוא: התפתחות של דיאלוג עם הממשלה בענייני הנכים.

מתוך דיאלוג זה - בניסיון לקדם את עניינינו ולהתייחס לציבור הנכים שצורכיהם לא זכו להתייחסות בהפגנה הראשונה ולאחריה, ולאחר משא ומתן ארוך הגענו למבוי סתום שבו קצנו לשמוע על צדקתנו, וכשכל טיעונינו נפלו על אוזניים ערלות - יצאנו להפגנה נוספת. מטרתנו הראשונית היו בסולם הצרכים הבסיסיים של הקיום:

1. העלאת קצבת הנכות - קצבה לקיום.
2. העלאת קצבת השירותים המיוחדים (לסיוע אישי).
3. ביטול האבסורד שלפיו נשללות זכויותיו של הנכה משהגיע לגיל זקנה.
4. הזכות לעבוד מבלי לאבד את רשת הביטחון הסוציאלי (עד עתה קצבת הנכות מהווה תמריץ שלילי לעבודה. מי שמשתכר מעבר ל-1,800 ש"ח מאבד את זכותו לקצבה ולנלוות לה).
5. תיקון האפליה הרפואית בין סוגי הנכים (סוגי נכים שונים מקבלים התייחסות רפואית שונה).

תחילה התעלמה מאיתנו הממשלה ולא התנהל משא ומתן. אולם משגייסנו לצידנו את כל אמצעי התקשורת - כאשר גם החורף הירושלמי והשלג לא שברו את רוחנו - הצלחנו להפוך את מאבקנו הסרגטיבי למאבקה של החברה הישראלית כולה, עובדה שיצרה לחץ ציבורי כבד על הממשלה והביאה לפתיחתו של משא ומתן עימנו.

בתום 77 יום נחתם הסכם בין ממשלת ישראל לנציגי 'מטה מאבק הנכים' - עובדה היסטורית חשובה, מפני שזו הפעם הראשונה שמדינת ישראל חתמה הסכם רשמי עם נציגי האוכלוסייה עצמם. ההישגים היו משמעותיים ביותר.

1. קצבת הנכות שופרה, ובפעם ראשונה על בסיס מבחן רפואי ולא על בסיס מבחן יכולת השתכרות (הלקות האובייקטיבית ולא תפיסת ה'אי יכולת').
2. נכים שהגיעו לגיל זקנה (החל מ-1.1.2002) ימשיכו להיחשב נכים ולקבל את קצבת הנכות והנלוות אליה.
3. הועלתה קצבת השר"מ (סיוע אישי).

4. הסכם הניידות שופר.
5. הוקמה ועדה ממלכתית לבחינת צורכי הנכים ודרכי השתלבותם בחברה (ועדת לרון) מתוך תובנה שישנם נושאים המצריכים דיון ממושך ומעמיק יותר.

אני עובד, משמע, אני משתלב בחברה

ועדת לרון התמקדה בנושא התעסוקה. בתום שלוש שנים ארוכות הגענו לנוסחה המסירה את החסמים מדרכו של נכה שרוצה לצאת לעבוד. עם יישום מסקנות ועדת לרון יוכל נכה בודד שירצה לעבוד לקבל קצבה מדורגת עד לתקרת שכר של 5,100 ש"ח. ההסדר החדש יאפשר לו לצאת מהמערכת ולחזור אליה ללא חשש בכל עת, במקרה שלא יוכל להמשיך לעבוד מכל סיבה שהיא. במקרה שישתכר מעבר ל-5,100 ש"ח לחודש וייפלט מהמערכת, הוא יוכל לחזור לקבל קצבה כאילו לא נשללה ממנו כלל, זאת במשך שנתיים. אם עברו למעלה משנתיים, יוכל לחזור למערכת קבלת הקצבה בהליך מזוורז. בנוסף המליצה הוועדה על יצירת מנגנון שיסייע לאנשים עם מוגבלות למצוא תעסוקה בשוק החופשי. הוועדה המליצה גם על יצירת מסגרות של 'תעסוקה נתמכת' במסגרת שילוב נכים בשוק העבודה החופשי.

פעילי מטה המאבק שותפים בפעילות ליצירת מיזמים של עסקים עצמאיים המופעלים על ידי נכים, ליישום של נתונים מרחבי העולם המערבי המצביעים על כך שאחוז הנכים העצמאיים העובדים בשוק החופשי הוא כפול מאחוז העובדים העצמאיים באוכלוסייה הכללית. דוגמה לפלטפורמה של מיזם כזה הוא מיזם תב"ת - 'תעסוקה בתנופה' - בהנהגת ג'וינט-ישראל.

שינוי תדמית הנכה בעיני עצמו

היות שהנכות היא לרוב בעיני המתבונן נוצר מצב שבו אנו תופסים את עצמנו כפי שהחברה רואה אותנו, ואת התופעה הזו יש לשנות שהרי 'האדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו...!'. לכן פעילותנו נעשית גם ברמה הציבורית וגם ברמה הפנימית - בקרב ציבור הנכים.

לצערנו, לרבים מהנכים אין נגישות למידע על זכויותיהם, ואנו דואגים להביא מידע זה אליהם. מדובר בסוגיה חשובה מאד - אין בתרבות

הארגונית של ביטוח לאומי, למשל, פונקציה שתפקידה הוא להסביר לנכה מהן זכויותיו ומה מגיע לו. נהפוך הוא, אנחנו מרגישים שרבים המקרים שבהם הביטוח הלאומי מנסה להעלים מידע, משל אין להם זכויות כלל. מצב דומה שורר גם במוסדות אחרים, לדוגמה, ברשויות מקומיות ובמשרדי ממשלה. אחד הפתרונות שהצענו במסגרת ועדת לרון כדי לטפל בבעיה הוא יצירת פונקציה של Case manager - אדם אחד שילווה את הנכה ויעזור לו לפרוט את זכויותיו בכל התחומים, החל בדיוור וכלה בפנאי.

שינוי תפיסת הממסד בכוחות עצמנו

עיקר פעילותנו הסגורית היא אל מול הממשלה והגופים הנלווים אליה. המשמעות היא שאין לנו עושים לעצמנו חיים קלים, נהפוך הוא: פירושו של דבר - מאבקים בבירוקרטיה ובסחבת ומאמץ מרוכז, לעתים סזיפי. המאבק שלנו הוא ארוך ומייגע, ולעתים הישג שיכול להתקבל בתוך חודשים נסחב על פני שנים. אבל אנחנו לא מתייאשים. איננו רואים את תפקידנו כקובעים של דרכי הפעולה של הממשלה גם אם לעתים אין לנו שלמים עם אופן תפקודה, למשל, בנושא הפרטת השירותים. אבל, כך או כך, היא הנושאת באחריות לקיום השירותים, לפיקוח עליהם ול'תיעדוף' במטרה להגיע לשוויון הזכויות וההזדמנות של אזרחי המדינה, ושל הנכים בתוכם. לפיכך אנחנו מנהלים משא ומתן רצוף עם מוסדות הממשלה, עם גורמי החקיקה, עם ועדות הכנסת, עם הרשויות המקומיות וכיוצא באלה. את הפעילות שלנו עושים בכוחות עצמנו ואין לנו מעסיקים שדולנים מכמה סיבות, והעיקרית שבהן: יש לנו תפיסת עולם אידיאולוגית, ולטעמנו, אין טובים מאיתנו להביא לידי ביטוי את תפיסת עולמנו 'מאומה בלעדינו - אודותינו'.

עקרונותינו ברורים, ואנו מקפידים לשמור עליהם: אמינות - לעולם לא נשאף לרצות את השומע; יושרה - לא נטיח דברים ולא נהיה סמוכים על שולחנה של הממשלה. לכן נשען תקציבנו על דמי החבר ותרומות שלא מגופים ממשלתיים.

אחת הסוגיות המהותיות היא סוגיית הוועדות הרפואיות. מטרתנו להוציא את הוועדות הרפואיות מחזקת הביטוח הלאומי ודומיו, בשל ניגוד אינטרסים מובנה שהוא תולדה של היות הביטוח הלאומי גם הגוף המקיים את הוועדות הרפואיות וגם הגורם המשלם. לא ניתן להשלים עם

מצב שבו הביטוח הלאומי הוא גם השופט וגם התליין. בניגוד לביטוח הלאומי, אנחנו חשים בקשר בין הדברים לתוצאות ופועלים לתיקון העיות.

בנושא הוועדות, מטרתנו גם לשנות את ההליך המסורבל והסיבוכים הביורוקרטיים כדי להקל על חייו של הנכה ולמנוע ממנו טרחה מיותרת - כלומר, להיבדק על ידי כל הוועדות במקום אחד ובאותו יום ולשמור על הלימה בין הוועדות הרפואיות. נכה עובר הרבה מאוד ועדות רפואיות בימי חייו: הוועדה לענייני נכות, הוועדה לענייני נידות, הוועדה לענייני שיקום ואחרות. בשל אי ההלימה נכה מסוים יכול לקבל, למשל, כיסא ממונע אבל לא רכב מסוג ואן שיעזור לו להוביל אותו ויסייע לו להתנייד בעזרתו. דוגמאות כאלה ניתן להביא גם מתחומי חיים אחרים, כגון תעסוקה, דיור וכיוצא בזה. זהו מצב הפוגע ביכולתו של הנכה למצות את זכויותיו ולהיות עצמאי ואדון לגורלו, ובכך נפגעת יכולתו למצות את ההטבה שהממסד, כביכול, מעניק לו.

האמור לעיל, מטרתו ליצור לנכה תוכנית לחיים מלאים בקהילה שעל פיה יכול האדם למצות את עצמו במהלך חייו כחלק מן הסביבה התרבותית שלו, שכן -

על פי תפיסתנו ואמונתנו, האדם הוא העיקר ולא המגבלה שלו.

סיכום בנימה אישית: המפתח - נגישות

לשיטת הממסד, הצורך בנגישות הוא פועל יוצא של הנכות על פי המודל הרפואי שעיקרו התייחסות רק להיבטים הרפואיים של הנכויות השונות, תוך התעלמות מן הצרכים הפסיכו־סוציאליים. לשיטתי, הנגישות היא סינרגיה של הצרכים הרפואיים עם הצרכים הפסיכו־סוציאליים של האדם. חשוב להבין שהנגישות חייבת להתפרש על כל תחומי החיים ולהתבטא בכל המישורים, שאם לא כן לא ניתן יהיה ליישם את עקרונות השוויון. לדוגמה: אין ערך לנגישות העבודה כאשר אין נגישות של הרחוב.

בשנת 1998 החלטתי לפתוח בקריירה שנייה במהלך חיי. הזרז להתגייסותי לטובת הדרך להשגת השוויון ולשילוב האנשים בחברה הוא התחושה שאני נדחה על ידי מקומות עבודה רבים, לא בשל היכולות האישיות שלי אלא בשל היותי נכה; כמו כן נתקלתי רבות בדעות קדומות ולא ענייניות בעת חיפוש עבודה. בשנת 1999, בעת שביתת הנכים הראשונה, הזדהיתי עם התחושות והמטרות של חבריי שפתחו בשביתה

והצטרפתי אליהם. הגעתי לתובנה ש'נגישות' היא בעבורי מושג רחב הטומן בחובו עולם תוכן שלם המתחבר לכל תחומי החיים - לרחוב, לבית, לעבודה ולפנאי. ללא הרף מתחזקת בי הרגשת המחויבות לקדם את הנגישות מתוך הבנה כי עלינו ליצור עולם טוב יותר שבו כל אדם יכול למצות את זכותו, גם אם ישנם מי שחושבים שהמוגבלות פוסלת אותו. המגמה המסתמנת בשנים האחרונות מביאה הרבה תקווה לשינוי.

תעסוקת נכים וחשיבות מציאת פתרונות ניידות

יורם סבירסקי*

חשיבות ההשכלה הגבוהה בתעסוקת אנשים עם מוגבלות

אחד המדדים החשובים להצלחת שיקום אנשים עם מוגבלות הוא ההסתברות שיגיעו לתעסוקה יציבה בעבודה. נושא זה עמד במרכז של עבודת ועדת לרון (לרון, 2005), שהגישה את מסקנותיה במרס 2005. לפי הדוח, המוסד לביטוח לאומי אחראי על השיקום המקצועי ובין השאר על 'מימון השכלה גבוהה על סמך מבחני התאמה' (עמ' 62). סיוע זה ניתן 'על פי שיקול דעתו של פקיד השיקום במוסד לביטוח לאומי' (שם). בעמוד 81 כותבת הוועדה:

המציאות מלמדת שככל שרמת ההשכלה של הנכים גבוהה יותר, כך גדלים הסיכויים כי ישתלבו בחברה בכלל ובתעסוקה בפרט ויוכלו לקיים עצמם בכבוד. מכאן החשיבות של עידוד תחום החינוך אצל אנשים וילדים עם מוגבלויות. דוגמא בולטת לכך אפשר למצוא במחקר [...] לפיו 70% מהעיוורים ומכבדי הראייה שיש להם השכלה אקדמית מועסקים [...] לעומת 40% מועסקים מקרב העיוורים שאין להם השכלה אקדמית.

תמיכה נוספת לרעיון נמצא בסטטיסטיקה של הקשר בין אחוז מקבלי קצבת נכות להשכלה שלהם (עמ' 118). שם מודגש שוב:

על פי כל המחקרים, העדר השכלה או השכלה נמוכה מהווים מחסום להשתלבות בעבודה.

לפיכך כותבת הוועדה:

ראוי לאפשר לילדים עם מוגבלויות, שיש להם הכישורים לכך, להגיע לרמת ההשכלה הנדרשת כדי להשתלב בלימודים גבוהים, ולהנגיש עבורם את כל אותם מוסדות, מבחינה פיזית, מבחינת שירותי התמיכה, ומעל לכול - מבחינה טכנולוגית' (עמ' 82).

* הכותב חבר בעמותת 'אתגרים' ובוועד המנהל של עמותת 'נגישות ישראל'.

בהמלצות עצמן נכתב: 'לעודד קליטת סטודנטים נכים במוסדות להשכלה גבוהה ולסייע להם, גם באמצעות ליווי במידת הצורך, במהלך הלימודים בכל מקצועות הלימוד, כולל המקצועות המבוקשים [...] לקבוע כי גם מי שלמד במוסדות להשכלה גבוהה יהיה זכאי לשירותי השמה בעבודה (עמ' 84).

את ההמלצות מסכמים במשפטים לא מחייבים:

לפעול להרחבת הכללים המעודדים שילוב של אנשים עם מוגבלות במערכת ההשכלה הגבוהה [...] לממן את ההמלצות המפורטות באמצעות המשאבים הקיימים (עמ' 104).

כיום מסייע המוסד לביטוח לאומי ללומדים עד תואר ראשון בלבד. עם תום הלימודים אומר פקיד השיקום ללקוח עם מוגבלות: 'שוקמת', ומצפה שימצא עבודה. בפועל, תואר ראשון אינו פותח מספיק אפשרויות לפני הבוגר, ולכן לא צפויה עלייה באחוזי התעסוקה היציבה אצל אנשים עם מוגבלות שיש להם פוטנציאל לכך. לא נראה שדוח ועדת לרון ישנה מצב זה, אף על פי שכותביו הכירו בחשיבות ההשכלה הגבוהה. בכך מונצח המצב (שקיים במידה פחותה אמנם, גם אצל מי שאיננו נכה) שלהשכלה גבוהה (ובמיוחד לתארים גבוהים) מגיע רק מי שיש לו תמיכה חזקה מהבית או יכולת להתפרנס וללמוד בו-זמנית. אצל אנשים עם מוגבלות יש חסמים נוספים (לפי סוג הלקות): נגישות וצורך בסיוע (למשל הקראת חומר ללקויי ראייה). יש גם חסמים קשים יותר להמחשה ולמדידה: דימוי לא נכון של אנשים עם מוגבלות בציבור ולכן רתיעה מלקדם אותם בלימודים (למשל קשיי קבלה לתארים שני ושלישי אצל מנחה פוטנציאלי מקרב סגל האוניברסיטה) ובעבודה.

התאמות במקום העבודה

נגישות סבירה במקום העבודה היא תנאי הכרחי לקליטה מוצלחת של עובד עם מוגבלות. לא כל האנשים עם מוגבלות מודעים לזכויותיהם בהקשר זה. בד בבד, יש בורות או התעלמות בקרב חלק מהמעסיקים, וכן אי-ידיעת האפשרויות להיעזר במדינה (או במוסד לביטוח לאומי) לממן התאמות. כדאי לזכור שכאשר סביבת העבודה מותאמת לעובד, הוא פנוי יותר להתרכז בעבודה.

ההתאמות הדרושות מגוונות, ותלויות במגבלותיו של העובד. להלן דוגמאות מספר.

חניה

חשוב מאוד שיהיה מסומן מקום חניה בעבור נכה שנוהג בעצמו, קרוב ככל האפשר למשרד או לחדר שבו הוא עובד. מובן שהמעבר שבין החניה לחדר צריך להיות נגיש. אם החניה היא ברחוב, יש ברשויות המקומיות נהלים לנושא. בחלק מהעיריות נקבע שבנסיבות מסוימות הנכה צריך לבחור בין חניה ליד הבית לחניה במקום העבודה (עיריית תל אביב-יפו, 2005).

מעליות, שיפועים, משטחי הליכה

מדרגות הן מכשול לפני האדם עם מוגבלות על פי סוג הלקות. גם אם אנשים מסוימים מסוגלים לעלות מדרגות, השימוש בהן כרוך במאמץ ובסיכון מיוחדים בחלק מהמקרים. על פי התנאים במקום, המעקף הפשוט למדרגות ספורות הוא שיפוע. התקן הישראלי מפרט בדיוק את השיפוע המרבי המותר ונתונים אחרים. חשוב להקפיד על התקן, אחרת אדם עם מוגבלות בניידות לא יוכל לעלות בעצמו את השיפוע (כפי שקרה במקומות רבים) ולעתים שיפוע שעוצב לא נכון עלול לגרום לתאונה. השיפועים והמעברים צריכים להתאים לכיסאות גלגלים רגילים וממונעים וגם לקלנועיות.¹

למשתמשים בקביים חשוב מאוד שהרצפה לא תהיה חלקה. הנטייה לשטוף רצפות בחומרים היוצרים אפקט של ברק² גורמת לרצפה להיעשות חלקה (במיוחד בנוכחות אבק). מקדם החיכוך תלוי גם בסוג הריצוף ובטיפול הברקה תקופתיים שהוא עובר ('פוליש', 'וקס').

מחשבים וציוד היקפי

בעלי מגבלות בראייה או בתפקוד ידיים לא יכולים להפעיל מחשבים כמו רוב המשתמשים. יש המצאות רבות בתחום והמומחים הם מילב"ת. (בתל השומר). רצוי מאוד להשתמש בציוד מוכר ואמין, כי ריבוי תקלות בזמן העבודה יזיק למעסיק ולעובד עם המוגבלות. להלן דוגמאות מספר:

- ❖ במערכת ההפעלה WINDOWS (בכל הגרסאות המוכרות, אם כי במגוון רמות) יש עזרי נגישות לכבדי ראייה, כבדי שמיעה, ולמי שסובל מתנועות לא רצוניות של האצבעות. עזרים אלה אינם דורשים תוספת חומרה³ ומפורטים ב-HELP. כדאי להכיר אותם לפני שרוכשים עזרים ייעודיים ויקרים מאוד.
- ❖ בעבור עיוורים יש מערכות המרה לקול ולכתב ברייל, אך התפעול שלהן קשה כאשר מעורבת בטקסט גרפיקה.
- ❖ יש מקלדות ועכברים מיוחדים לפי סוג הפגיעה בידים, ויש תחליפים להפעלה ברגל.
- ❖ ללקויי שמיעה יש תוכנות להצגת צלילים ואותות אזהרה על המסך במגוון צורות.

לסיכום, כדאי לשים לב שלפעמים נוטים להנגיש רק את סביבת העבודה המיידית של העובד, דבר המגביל את חופש התנועה שלו, כי אדם עם מוגבלות עלול להתקשות להגיע לחדרי ישיבות, למשרדי הנהלה, לספרייה, לבמות של אולמות הרצאה וכו'. מחסומים כאלה מכבידים על ההתקדמות בעבודה, ויוצרים תלות שאינה בריאה בחברים לעבודה. השאיפה לטווח ארוך צריכה להיות הנגשה מלאה של כל מבנה משרדים ומעבדות חדש/משופר, גם אם הוא אינו פתוח לציבור.

אנשים עם מוגבלות ונסיעות עבודה לחו"ל

מקצועות רבים מחייבים נסיעות בארץ ובחו"ל: השתתפות בכנסים, מחקרים משותפים עם אוניברסיטאות, מכוני מחקר וחברות בחו"ל, שיתופי פעולה, ניסויים, תחזוקה והדרכה של מוצרים, שיווק ועוד. אי אפשר לכפות על המוסדות בחו"ל את ההנגשה, אך אפשר להקל על הנוסע את התנועה עד שם. ברור שאם נסיעת עובד עם מוגבלות הופכת לעניין מסורבל ויקר או בלתי אפשרי, המעסיקים יימנעו מלקדם עובדים עם מוגבלות לתפקידים המחייבים נסיעות. לכן צריך לשאוף (במאמץ של הנוסע ובסיוע של המדינה) שנסיעות כאלה יתאפשרו בלי תוספת גדולה במחיר למעסיק. הכותב מתנסה בתחום זה מתוך הצורך שנוצר בעבודה ובלמידים ורוב הרעיונות המובעים להלן נובעים מניסיונו.

הדרך הנהוגה לארגן נסיעה (במוסד לא גדול)⁴ היא לפנות לסוכן נסיעות. אולם הסוכנויות עובדות עם מאגרים חלקיים של בתי מלון

ושירותים אחרים, ולכן הסיכוי למצוא למשל, חדרים מתאימים בקרבה סבירה ליעד איננו גדול. מחוסר מודעות לחשיבות העניין (ואולי גם משיקולים אחרים) הסוכן לא יבהיר נקודה זו ללקוח, וגם לא יתאמץ לחרוג ממנהגו ולהשקיע במציאת פתרונות. הלקוח יבין שאין פתרון טוב ובמקרים רבים יסתפק בכך.⁵

יש סוכני נסיעות המתמחים באנשים עם מוגבלות, אך הדגש אצלם הוא על טיולים מאורגנים ליעדים קבועים מראש. הם מכירים היטב את צורכי האנשים עם מוגבלות, אך רובם לא יעזרו ללקוח עם מוגבלות להכין נסיעה עצמאית ומורכבת.

לקראת השתתפות בכנסים צריך לברר מראש את הסידורים: אם משתתף עם מוגבלות מגיש הרצאה בכנס, עשויים להתקין בעבורו שיפוע מיוחד לבמה (אם מארגני הכנס מודעים לצורך). יש יתרון בבחירת חדר מותאם במלון הצמוד לכנס - כך נחסכות נסיעות, חניה וכו', ומתקבלת גמישות בהחלטה על נוכחות בהרצאות ובפעילויות. צריך להביא בחשבון שהמלון הצמוד לכנס (אם קיים) יקר יותר מאחרים, ולפעמים חובה להזמין חדר כמה חודשים מראש.

הדרך היחידה לשפר את הסיכוי לקיים נסיעה בתנאים סבירים היא שהנוסע יהיה פעיל בחיפוש השירותים שהוא זקוק להם. הוא צריך להיות מודע לבעיות המתוארות כאן, לחפש בעצמו בתי מלון נגישים וחברות השכרת רכב מתאימות (למשל באינטרנט) ולכוון את סוכן הנסיעות בהתאם. לעתים הסוכן אינו יכול (או מוכן) לעבוד בשיטה זאת, והנוסע נאלץ לבצע את ההזמנות בעצמו. מקום העבודה צריך להתגמש ולאפשר החזר הוצאות לפי קבלות, במקום תשלום ישיר לספק (במקום שנוהג כך). הסעיפים שלהלן כוללים 'טיפים' בהקשר זה. הם יכולים לעזור גם בנסיעות פרטיות, אך הם מכריעים הרבה יותר בנסיעות במסגרת העבודה.

בתי מלון מותאמים

בקטלוגים ובאתרי אינטרנט רבים נמצא הסמל 'כיסא גלגלים' בין הפרטים של המלון, והציפייה היא שהמלון מותאם לאדם עם מוגבלות עם קושי בניידות. בפועל, גם בארץ וגם בעולם יש הרבה הפתעות ואפשר למנוע את רובן בבירור מדוקדק מראש:

❖ האם החדר מותאם לכיסא גלגלים תקני (או אחר, לפי הצורך): רוחב הדלתות וכיווני הפתיחה, רוחב המעברים וכו'?

- ❖ האם יש בחדר אמבטיה או מקלחת?
- ❖ האם יש מאחזי יד בשירותים ובמקלחת/אמבטיה?
- ❖ האם יש מדרגות בתוך החדר?⁶
- ❖ מה המרחק בין הכניסה (או המעליות) לחדר?
- ❖ האם יש גישה ללובי ולמסעדה?

יש כיום בתי מלון שמציעים חדרים ללא עישון או לסובלים מאלרגיות.

התחושה שמתקבלת אחרי כמה נסיעות היא שבתי מלון רבים מחזיקים חדרים שמוגדרים מותאמים לאנשים עם לקויות גופניות רק לצאת ידי חובה (לפי חוקים מקומיים), או למצוא חן בעיני מקבלי החלטות ולקוחות. יש בתי מלון (במדינות מערביות מתקדמות מאוד) שבהם החדר המיועד לאורחים עם מוגבלות נמצא בקצה הרחוק של הפרוזדור, עשרות מטרים מהמעליות. ברוב המקרים יש שטיח עבה ולפעמים גם דלתות אש כבדות בדרך, המפריעים להגיע אל החדר (במיוחד עם תיקים) בלא סיוע. הציניקנים טוענים שהמטרה היא להפחית למינימום את נוכחות האורחים עם מוגבלות בניידות בלובי, ולעודד אותם לסדר בטלפון כל מה שאפשר.

כפי שכבר נרמז, כדאי לבצע חיפוש עצמאי של בתי מלון בקרבת יעדי הנסיעה. אחרת הסוכן ימצא מלון מרוחק, במקרה הטוב, והנוסע יאלץ לבלות שעות ארוכות, יקרות ומיותרות בנסיעות.

טיסות, שדות תעופה

נושא זה מוסדר למדי, אם כי לא לשביעות רצון. מקובל להודיע לחברת התעופה על הצורך בליווי (ישירות או דרך הסוכן, לפי העניין). בדרך כלל הליווי סביר, אם כי חלק משדות התעופה אינם עומדים בעומס (היום יותר ויותר אנשים עם מוגבלות וקשישים טסים, יחסית לעבר הלא רחוק). הפרטת שירותי הסיוע לנוסעים עם מוגבלות בחלק משדות התעופה, והרצון לצמצם הוצאות, גורמים לכך שלא תמיד ממלאים את התפקיד אנשים מתאימים וסבלניים. לפעמים יש קושי ליצור קשר עם הסיוע כשמגיעים לטרמינל, ולפעמים המסייעים נעלמים לפני שהביאו את הלקוח ליעדו (המטוס או היציאה מהטרמינל) - תקלה רצינית לאדם עם מוגבלות הנוסע בלא מלווה.

המשתמשים בכיסאות גלגלים ממונעים צריכים לתאם עם חברות התעופה בצורה מדוקדקת את טיסתם. קיימת רגישות מיוחדת לסיכונים הכרוכים במצברים המצויים בכיסאות אלה. ביחס לכל כיסאות הגלגלים, מומלץ להעלות למטוס (עם תיקי היד) כל חלק שניתן לפרק מהכיסא (ובמיוחד רגליות). כיסא מתקפל כדאי להדק בקשירה, כי חלק מהכיסאות רגישים במיוחד ללחיצות במצב זה. כדאי לזכור שלפעמים הכיסאות זוכים לטיפול לא עדין, או שהם נלחצים על ידי המטען בבטן המטוס.

אדם עם מוגבלות שאינו משתמש בדרך כלל בכיסא גלגלים צריך לבקש כיסא גלגלים של שדה התעופה. ברוב שדות התעופה המוכרים מרחקי ההליכה עצומים (גם אם יש מסועים, לא תמיד נכים נוסעים עליהם בבטחה). חלק מהכיסאות המושאלים במצב ירוד מאוד, או שאינם מיועדים לשימוש עצמי (מצוידים בגלגלים קטנים בלבד), בעיה כאשר צריך להמתין שעות מספר בסביבה של חנויות ובתי קפה בתוך הטרמינל. רצוי מאוד לדעת מראש לאיזה טרמינל צריך להגיע (למשל בשדות תעופה גדולים כמו בפריז ובלונדון). טעות עלולה להסתיים בהרפתקה יקרה מאוד. נוכח האמור לעיל, מומלץ לבוא מוקדם מהרגיל כשמגיעים לטרמינל לא מוכר וללא ליווי.

לא מקובל עדיין בעולם כולו לאפשר לנוסע עם מוגבלות נגישות סבירה במטוס עצמו. לכל סמ"ר של רצפת המטוס יש ערך כלכלי ולכן אין שירותים מותאמים לנכים ואין כמעט מושבים עם מקום סביר לרגליים⁷ ואפשרות כניסה נוחה (במחלקת תיירים). הפרש המחירים בין מושב במחלקת תיירים למושב במחלקת עסקים או במחלקה ראשונה בלתי סביר לרוב הנוסעים. חברות התעופה אינן מציעות לנכים מקומות כאלה במחיר מחלקת תיירים (או בתוספת סבירה).

אם לא שוכרים רכב, ההסעה בין שדה התעופה לעיר הגדולה הקרובה אליו עלולה להיות יקרה מאוד אם בוחרים במונית של שדה התעופה. כדאי לברר על קיומן של חלופות בהזמנה מראש (כלי רכב מותאמים לנכים) או אוטובוס/רכבת (אם מתאימים). רכבת עשויה להיות מהירה יותר ממונית בשעות השיא של התנועה.

בטיסות פנימיות קצרות, מומלץ בהחלט לשקול חלופות. הזמן המבוזבז סביב טיסה (במיוחד נוכח עליית הצורך בבדיקות ביטחוניות) והטיסה עצמה (כולל עיכובים נפוצים) עלול להיות ארוך יותר מזמן הנסיעה ברכב, באוטובוס או ברכבת. כדאי לזכור שיש ארצות שבהן

הרכבות נגישות ולא צריך לתאם מראש את הנסיעה. כשנאלצים להחליף מטוסים, חובה לוודא הפסקה של שעות מספר בין הטיסות, זמן שיספיק במקרה של איחורים סבירים, או כשיש עיכובים בסיוע למעבר בין טרמינלים.

שכירת רכב מותאם לנכה

זה הנושא הבעייתי ביותר בחלק גדול מהיעדים. בארה"ב חובה על כל חברת השכרה גדולה להחזיק מכוניות בעלות מנגנון יד (לפחות לנכים שנוהגים במנגנון כזה). צריך רק להודיע מראש ולוודא שקיים רכב מתאים. בארה"ב גם אפשר למצוא רכבים מסוג 'ואן' או 'קרוואן' לנהיגה עצמית עם כל הסידורים. אולם ברוב המדינות האחרות המצב גרוע יותר: אין מכוניות להשכרה עם מנגנון יד כלל, או שסוכני הנסיעות ומרכזי ההזמנות של חברות ההשכרה אינם יודעים על קיומן. נוכח כל האמור לעיל, בנה הכותב בסיס נתונים באינטרנט של אפשרויות השכרת רכב (לנהיגה עצמית) לנכים, לפי ארצות ולפי מגוון נושאים (סבירסקי 2005). אלה המסקנות וההמלצות העיקריות:

- ❖ לא להסתמך רק על סוכני נסיעות ומרכזי הזמנות. לחפש באינטרנט, במשרדים של חברות ההשכרה בעיר היעד, בשגרירויות, במשרדים ממשלתיים מתאימים ואולי אף דרך ארגונים וחברים.
- ❖ לבדוק אפשרות שימוש במנגנון יד נייד (להרכבה עצמית). חובה לדאוג להרשאה בכתב מטעם חברת ההשכרה, אחרת עלולים להיקלע לבעיה ביטוחית גדולה אפילו בתאונה קטנה, או להיתקל בסירוב להשכרה ברגע האחרון. יש לפחות יצרן אחד של מנגנון נייד שמתאם השכרת רכב בעבור לקוחותיו בכל יעד כמעט.
- ❖ להשתדל לקבוע מראש את סוג הרכב שיתקבל בהשכרה. 'שדרוג' עלול להוות בעיה לנהגים עם מוגבלות, אם יהיה קושי בהרכבת המנגנון או אם למשל תא המטען יהיה קטן יותר.
- ❖ ללמוד את סדרי קבלת הרכב והחזרתו, במיוחד בשדות תעופה גדולים. לפעמים הדבר כרוך בהסעה (לוודא אוטובוס מותאם). אפשר לבקש שנהג של חברת ההשכרה יחסוך את הצורך בנסיעות כאלה. כיום אין מקום לכלי הרכב השכורים סמוך לטרמינל, וחברות ההשכרה משתמשות באתרים רחוקים משדה התעופה (וזולים יותר). בכל מקרה, רצוי להגיע מוקדם מהרגיל כשמחזירים רכב לפני טיסה.

כדאי לדעת שיש בעיה של 'ביצה ותרנגולת': בהיעדר ביקוש מספיק, לא כדאי לחברות ההשכרה להתעסק עם כלי רכב מאובזרים לנכים. מצד שני, בהיעדר מידע ופרסום, אנשים עם מוגבלות אינם מבקשים את השירות גם כאשר הוא עשוי להועיל להם. לישראלים יכולה להיות השפעה גדולה מהצפוי (לפי משקלם באוכלוסיית העולם התרבותי), כי תנועה עצמאית של אנשים עם מוגבלות מקובלת כאן יותר, ואין אפשרות סבירה לטייל ברכב הפרטי בחו"ל.⁸

תחבורה ציבורית בחו"ל

אם יעד הנסיעה הוא מרכז עיר גדולה (כמו לונדון, ניו יורק או פריז), עדיף להימנע משכירת רכב. במקומות אלה אפשר להסתדר במוניות (חלקן נגישות), באוטובוסים נגישים וברכבי הסעה בהזמנה מיוחדת בעלי מעלית לכיסא גלגלים. לפעמים הנסיעה באוטובוס היא בלא תשלום לנוסעים בכיסא גלגלים. החניה במרכזי הערים הגדולות קשה ואף בלתי אפשרית (או יקרה מאוד),⁹ אלא אם המזמין דואג מראש לחניה מוסדרת. כדאי לדעת שבאירופה ובארה"ב חלק מהרכבות נגישות מאוד, ולכן גם תנועה בין מרכזי הערים אפשרית בלא רכב ובלא טיסות. במערב אירופה ובארה"ב יש התפתחות חיובית ומתמשכת בהנגשת התחבורה הציבורית. בלונדון לדוגמה, 'המוניות השחורות' נגישות לכיסאות גלגלים. המרחב הפנימי ושיפוע נשלף מאפשרים כניסה עם כיסא הגלגלים למונית. השיפוע תלול בדרך כלל, אך הנהג מסייע תמיד.

אם מגיעים למקומות שקשה 'לצוד' בהם מוניות פנויות ברחוב, כדאי להחזיק מספרי טלפון של תחנות מוניות. אולם המוקדים עוברים למענה קולי בשפה המקומית והקושי מובן. גם כאשר יש מענה אנושי, זמן ההמתנה (בשיחה סלולרית) עלול לעלות יותר מהנסיעה. כאן כדאי ללמוד את הנושא מראש.

בערים גדולות מסוימות הנגישו חלקית את הרכבת התחתית. אולם לא בכלן המעליות אמינות, ולכן כדאי להתייעץ עם מקומיים.

עצות כלליות לנסיעה

כשאתן בררה, צריך לצרף מלווה לנסיעה לחו"ל. המלווה יכול להיות חבר, קרוב משפחה או חבר לעבודה. לפי רמת הסיוע הנחוץ, רצוי שתהיה היכרות טובה של הנוסע עם המוגבלות והמלווה. עניין המימון

קל יחסית - למשימות כאלה עובדים אינם נוסעים אף פעם לבד (ואז המלווה הוא חבר לעבודה, מן הסתם). במקרים אחרים (נוכחות בכנס מקצועי למשל) מקום העבודה עלול לממן את נסיעת העובד בלבד ומימון המלווה יחול ברובו על העובד. אפשר 'להמתיק את הגלולה' ולשלב בנסיעה טיול, כך המלווה יפיק הנאה גם הוא. כל אלה תלויים במידת הצורך בליווי צמוד (כלומר בהיעדר צורך כזה המלווה יוכל לטייל לבדו כשהעובד נמצא אצל לקוח, למשל). במחשבה לעתיד, כדאי למסד בחקיקה השתתפות המוסד לביטוח לאומי/משרד הביטחון (לפי העניין) במימון מלווה לנסיעות. כך יקל על מעסיקים לקבל אנשים עם מוגבלות למשימות שכרוכות בהן נסיעות לחו"ל.

כאשר אדם עם מוגבלות נוסע ללא מלווה, חשוב מאוד לשאת רק את הציוד ההכרחי. אדם שמתנייד בכיסא גלגלים, למשל, בעל ידיים חזקות, יוכל להתנועע עצמאית עם תיק על הברכיים ומזוודה קטנה (flyer) עם גלגלים קשורה לכיסא.¹⁰ אם ישא יותר מזה - יהיה תלוי תמיד בליווי ובסיוע.

כיסא גלגלים או מכשיר הליכה כמו קביים עלולים להתקלקל בנסיעה - וחבל. כדאי לבדוק אותם קודם ולקחת לדרך כלים לתיקון. כדאי לצייד את כיסא הגלגלים בצמיגים 'קשים',¹¹ כי תקר בחו"ל עלול להיות כרוך בבזבז זמן רב.

טלפון סלולרי איננו מותרות בשביל המוגבלים בתנועה. אם מתרחשת תקלה, החיפוש אחר טלפון ציבורי בגשם אינו נעים. אם מגבילים את השימוש בטלפון הסלולרי למקרי הצורך בלבד, עלותו זניחה.¹²

מעמד בעבודה ואפשרויות קידום

בנושא זה קשה להביא עדויות חד-משמעיות, אך יש סטטיסטיקה וגם לא מעט סיפורים. כאשר אדם עם מוגבלות אינו מתקבל לעבודה או ללימודים לתואר מתקדם, המראיין לא יציין את המוגבלות כסיבת הדחייה (אלא אם המוגבלות מונעת פיזית לדעתו את ביצוע התפקיד). בהרבה מקרים (בלי קשר למוגבלות) לא מקבלים תשובה כלל. אם הפונה אינו מגיע כמועמד למילוי 'מכסה' של אנשים עם מוגבלות במקום עבודה שמוגדרת בו מכסה כזאת, כדאי לו לחשוב על הנקודות הבאות:

- ❖ מועמד עם מוגבלות צריך להפגין כישורים גבוהים יותר משל מועמדים אחרים כדי להתקבל לתפקיד.
- ❖ צריך להוכיח (עד כמה שאפשר, אם נדרש) שהמגבלות לא יפריעו לביצוע התפקיד.
- ❖ אפשר לדון בהתאמות, אם נחוצות, אך לברר מראש אפשרויות מימון של המוסד לביטוח לאומי או של גורמים אחרים.
- ❖ כדאי להפגין ביטחון עצמי ואופטימיות גם אחרי כמה ראיונות או מועמדויות שלא צלחו.
- ❖ כדאי להיות מעודכנים ככל האפשר בתחום המקצועי של המראיינים. הפגנת ידע כללי ויכולת לפתח שיחת חולין עשויות לעזור.
- ❖ הפעלת קשרים לא תזיק בדרך כלל...
- ❖ יש להקפיד על הופעה מסודרת, על ניסוח נכון של קורות חיים, ולהתייבב לריאיון בזמן.

חלק מהדברים שלעיל נכונים גם ביום-יום כאשר נמצאים כבר במקום עבודה (במיוחד במקומות קטנים או פרטיים) ועלולים להשפיע על המשך ההעסקה או על הקידום. השקעת מאמצים מופרזת (של העובד עם המוגבלות ושל עובדים אחרים סביבו) בנושא ההתאמות עלולה לגרום למעסיק לחשוב שלא כדאי לו להעסיק עובדים עם מוגבלות. הדבר נכון גם לגבי פעילות חברתית במקום העבודה (אם קיימת): יש לדאוג למינימום של נגישות באירוע, ולדעת שלפחות לחלק מהבעיות ימצאו פתרונות 'בשטח' בסיוע של חברים.

העובד עם המוגבלות צריך להשתדל להשביע את רצון המעסיק לפחות כמו כל עובד אחר ואף יותר. רצוי לפתח מעורבות ואכפתיות מעבר להגדרה הצרה של התפקיד וליצור קשרים ביחידות הדומות לזו שהעובד מועסק בה.

נכונות לבצע עבודה בשעות נוספות היא רצויה או הכרחית, לפי הנסיבות ומעסיקים מתייחסים לכך במגוון דרכים. לאורך זמן רצוי לא להגזים בכך, ולהשאיר פנאי לפעילות גופנית, למשפחה ולפעילות חברתית – הזנחתם עלולה לפגוע גם בעבודה, בסופו של דבר. הפעילות הגופנית חשובה במיוחד, ובלעדיה ניידות נכים בעלי פגיעות מסוימות עלולה להתדרדר.

רשימת המקורות

לרון, א' (2005). **דוח הוועדה הציבורית לבדיקת ענייני הנכים ולקידום שילובם בקהילה**. הנוסח המלא מצוי באתר נציבות השוויון לאנשים עם מוגבלות (במדור 'פרסומים'):

<http://www.justice.gov.il/NR/rdonlyres/6093D11F-9F10-4EDE-85D6-55759C92ABA9/0/Laronx2.pdf>

סבירסקי י'. השכרת רכב עם מנגנון יד לנכים.

<http://www.actcom.co.il/~swfm/heb>

עיריית תל-אביב-יפו. חניות נכים.

<http://www.tel-aviv.gov.il/Hebrew/Transportation/Handicap.asp>

הערות

- 1 השימוש בקלנועיות נפוץ בעיקר במוסדות הפרוסים על פני שטח גדול, כגון בתי חולים.
- 2 האפקט מושג באמצעות מילוי חריצים מיקרוסקופיים וציפוי הריצוף בשכבה דקה של וקס. לוקס שמנונית הנשארת גם אחרי ייבוש הרצפה.
- 3 בחלקם נדרשת התקנת תוספת תוכנה. במחשבים 'חלשים' צריך להביא בחשבון את העומס הנוסף של חלק מהעזרים.
- 4 יש מוסדות ומפעלים גדולים שבהם מחלקה פנימית המתפקדת כסוכנות נסיעות. כיום אפשר להזמין טיסות, מלונות ורכב שכור גם באינטרנט, אך ישנם מפעלים שלא ירצו להשקיע בכך זמן.
- 5 במקרים קיצוניים יידחף העובד לקחת מלווה או לוותר על הנסיעה.
- 6 נשמע מוזר, אך הכותב נתקל בחדר מותאם לנכים בפינלנד ובו מדרגה בין החדר לשירותים, לצד בעיות נוספות שהיו שם. זה ממחיש את התפיסה הנפוצה בחו"ל: נכים אינם מסתדרים בעצמם, לכל נכה יש מלווה 'בריא'.
- 7 חל איסור להושיב נכים במעברי חירום (ובהם יש מקום נוח מאוד לרגליים). במושבים המכונים bulkhead (מאחורי קיר) יש יותר מקום, אך יש בהם עדיפות לתינוקות.
- 8 האפשרות קיימת, אך אינה כדאית, במיוחד בנסיעות קצרות.
- 9 יש מקומות שבהם חניות נכים ציבוריות מיועדות רק לתושבי העיר לפי קודים על התו.
- 10 אם המזוודה קטנה וקלה על פי הגדרת חברת התעופה, אפשר להכניס אותה לתא הנוסעים במטוס ולא לשלחה עם המטען. כך נחסך העיסוק במטען, אך יש חיסרון קטן: לא ניתן לקחת כלי עבודה לתיקוני דרך, בשל מגבלות ביטחון.

- 11 איכות צמיגים אלה משתפרת והפער בהתנגדות הגלגול שלהם ובמשקל (יחסית לצמיגים רגילים ממולאי אוויר) הולך ויורד.
- 12 למי שנוסע לעתים קרובות או לתקופה ממושכת כדאי לרכוש כרטיס sim או טלפון מקומי בשיטת התשלום מראש. יש פערים גדולים מאוד בין עלות השימוש בהם בהשוואה לטלפון בעל מספר ישראלי. כמו בנושאים אחרים, גם כאן כדאי להשוות מחירים ושטחי כיסוי בין החברות.

הנגשת עולם העבודה לתלמידים עם לקות אינטלקטואלית: מודל חינוכי רב-מקצועי לפיתוח זהות תעסוקתית

איריס מנור-בנימיני, שונית רייטר, מלכה חסון, יעל פז

מבוא

בתי ספר בכלל ובתי ספר לחינוך מיוחד בפרט, עוברים היום תהליכי שינוי רבים ומגוונים המשפיעים על כל תחומי העשייה בבית הספר. תהליכים אלו ימשיכו להשפיע על עיצוב מחדש של עיסוק ההוראה והטיפול ועל מהות האחריות של אנשי המקצוע כלפי תלמידים, עמיתים והקהילה הרחבה. עבודת איש החינוך יותר מאי פעם, מאתגרת מורכבת ורב-גונית. מורכבות זו דורשת מאנשי המקצוע לאמץ גישות, מודלים וכלים חדשים להתמודדות עם השינוי, כדי שיוכלו להמשיך ולתת מענה הולם לצורכיהם המגוונים של תלמידים ובוגרים עם לקות אינטלקטואלית.

בהתבסס על חוק חינוך מיוחד (1988), שהרחיב את מספר השנים שבהן שוהה התלמיד בבית הספר המיוחד עד גיל 21, נפתחו אפשרויות חדשות בפני בתי הספר המיוחדים בארץ. בית הספר המיוחד יכול, ואף מצופה ממנו כיום, לסייע לבוגריו לפתח כישורים לקראת שילוב בקהילה ובמעגל העבודה כדי שיוכלו לחיות חיים בעלי ערך ומשמעות - חיים של איכות. במרוצת השנים חלו שינויים חשובים בהתייחסות לעבודתם של בוגרים עם לקויות אינטלקטואליות. כיום יותר ויותר מדובר בהכרה בזכויותיהם ושילובם בחברה ובעבודה בקהילה.

הרקע למדיניות זו היה עקרון 'הנורמליזציה' שמאז שנות השבעים מנחה את מדיניות הפיתוח של השירותים לאנשים עם מוגבלות. בהקשר לתעסוקה במושג זה כלולים כישורי עבודה, עצמאות תפקודית ועבודה יצרנית. את התקופה הנוכחית אפשר לכנות כשלב אקולוגי. אנו מעוניינים לאפשר איכות חיים, מתוך תפיסה הוליסטית של האדם, התייחסות למכלול מרכיבי האישיות שלו (התנהגותי, קוגניטיבי, רגשי) והכרה בתהליכים דינאמיים של היחסים בין אדם לחברו ובין אדם לסביבתו. כל אלו מושתתים על הכרה במורכבות טבע האדם בכלל והכרה בצרכיו המיוחדים של התלמיד בבית הספר בפרט. הדגש על איכות חייו של

הבוגר הוביל להוספת משתנים מהותיים חדשים לתוכניות החינוך: חופש, עצמאות ואוטונומיה שמשמעם: חופש - מתן זכויות אזרחיות כגון תנועה בכל מקום והפיכת הקהילה לנגישה לכל אחד; עצמאות - יכולת ביצוע, יכולת לתפקד בעצמאות תוך צמצום התלות באחר; אוטונומיה - הכרה בנטיות של כל אחד ואחד מהבוגרים, מיצוי יכולות ובחירה תוך תחושת מימוש עצמי, לצד פיתוח מיומנויות לחיים עצמאיים. מטרת החינוך היא אם כן, לסייע לבוגרים להיות לא רק עצמאיים אלא גם אוטונומיים, בעלי יכולת לבחור בעצמם, להגן על זכויותיהם ולהיות מסוגלים להחליט החלטות (Gunzbutg & Gunzburg, 1992).

בית הספר חטיבת 'שלוש' שבפתח תקווה הוא חטיבה על-אזורית הקולטת תלמידים מנתניה בצפון ועד גדרה בדרום. בית הספר מונה כ-100 תלמידים עם לקות אינטלקטואלית, בני 12-21 ורואה את מטרתו העיקרית בטיפול מרבי של האוטונומיה של היחיד. העשייה החינוכית מכוונת לתהליך ההכנה לחיים של בוגר בית הספר, בתעסוקה מבחינה חברתית ומבחינה אישית ולחיים של איכות, על בסיס מערכת אמונות וערכים כפי שמגבש כל תלמיד. העבודה החינוכית בבית הספר מבוססת על התפיסה ההומניסטית שלפיה האדם הוא יצור חושב, הוא מסוגל לפעול על פי שיקול דעת, לבחור בין חלופות ולפיכך הוא מסוגל לעבד לעצמו מערכת של ערכים ותפיסת עולם, שהם הבסיס לסולם הקדימויות שלו; ולכוון את דרכיו לפי מטרות שהוא מציב לעצמו על סמך סדרי העדיפויות האישיים שלו.

תפיסה זו דוגלת בעיקרון כי כל בן אנוש הוא ישות בעלת ערך שאינו תלוי בדבר - לא בייחוס משפחתי או חברתי, לא בצבע עור, לא בליקוי כזה או אחר ולא בהישגים אישיים. המודל ההומניסטי מדגיש, כי הפרט, גם אם יש לו נכות כלשהי, הוא הקובע האחרון לגבי השירותים הניתנים לו וסגנון החיים המועדף עליו, גם אם הדברים הם בניגוד לדעת מומחים (רייטר, 2004).

צוות בית הספר מאמין שהשנים שבהן נמצא התלמיד בבית הספר, מגיל 12 עד גיל 21, הן שנים קריטיות שבהן על בית הספר לאפשר לו לפתח מיומנויות ביצועיות, חברתיות ואישיותיות. המיומנויות הביצועיות כוללות למשל מיון, אריזה, שיוף, הכנת בצק, לישה, הגשה ועוד. המיומנויות החברתיות והאישיותיות כוללות פיתוח יכולת עבודה בצוות,

מתן הזדמנויות חברתיות עם קבוצת השווים, ניתוח אירועים בקבוצה ויכולת עבודה פרטנית וקבוצתית.

במהלך השנים פיתח בית הספר תפיסה חינוכית ייחודית שבמידה רבה נבנתה בעקבות החדרת התוכנית ל"ב 21 (רייטר, 2004). שינוי דידקטי זה גרם לאנשי המקצוע בבית הספר - מורים ומטפלים לשנות את התפיסה שלהם על מהות העבודה החינוכית והטיפולית בקרב תלמידים עם לקויות. ראשיתו של התהליך היה הגברה והפנמה של מודעות אנשי הצוות הרב מקצועי לתגובותיהם הרגשיות והקוגניטיביות כלפי תלמידיהם. נוסף על הצוות ממוקדת תפיסה זו בתלמיד, במבנה הארגוני ובתוכנית הלימודים.

תפיסת הצוות

חוק החינוך המיוחד שהתקבל בכנסת ב-1988, הוביל לשינויים בדפוסי מתן שירותים לתלמידים עם צרכים חינוכיים ייחודיים. החוק יצר מצב שבו במהלך 18 השנים האחרונות, השתלבו בצוותי בתי ספר מיוחדים ורגילים אנשי מקצוע ממגוון תחומי מומחיות, העובדים עם התלמיד. הצוות הוא רב-מקצועי - מלבד אנשי חינוך (מחנכים לחינוך מיוחד ומורים מקצועיים), עובדים בהם אנשי בריאות הנפש כמו רופאים, פסיכולוגיים ועובדים סוציאליים וצוותים פרא-רפואיים (תרפיסטים בתנועה, במוזיקה ובאומנות, קלינאי תקשורת, מרפאים בעיסוק, פיזיותרפיסטים).

מטרת עבודת צוות רב-מקצועי מגוונת וכוללת אבחון נקודות החוזק והחולשה של התלמיד בהיבטים הלימודיים, הרגשיים, החברתיים וההתנהגותיים. אלה מושגות בריכוז כל הידע הנוגע לתלמיד, קבלת החלטות על חשיבות הטיפול בו, הכנת תכנית לימודים אישית (תל"א) וכן ביצוע מעקב והערכה אחרי יישום התכנית והתקדמות התלמיד.

יתרונות עבודת צוות רב-מקצועי הם בשיתוף פעולה; כך למשל שיתוף בניסיון מקצועי בין אנשי המקצוע, תכנון משותף של הטיפול בבעיותיהם של התלמידים, הבטחת מילוי מקיף של צרכי התלמידים, הגדלת זמן ואיכות הטיפול שמקבלים התלמידים. לדעת החוקרים, תוצאת שיתוף הפעולה בצוותים רב-מקצועיים עולה על סך כל העבודה שהיו מפקים אילו עבד כל איש צוות בנפרד. נוסף על כך זוכה כל איש מקצוע בהשקפה הוליסטית על התלמידים שאתם הוא עובד

(Lacey & Ranson, 1994; Wright & Kersner, 1998), (מנור-בנימיני, 2003). עם הפעלת התכנית החדשה בבית הספר התפתח גם הצוות הרב-מקצועי שלו והוא מאופיין כיום במחויבות ומעורבות לתהליכים המתרחשים בו המאפשרים שינוי פנימי שמוביל לצמיחה והתפתחות מקצועית.

מנור-בנימיני (2003) מציינת במחקרה כי חשיבותו של שיתוף פעולה בצוות רב-מקצועי בכך שהוא מאפשר 'יצירת ידע חדש'. במרחב ההתלבטות המשותף מחפשים אנשי המקצוע תשובות, כלומר מנסים לבנות הבנות חדשות, שיובילו לדרכי עבודה אחרות עם התלמיד. על פי החשיבה הבונה תגיע המערכת לתשובות מתוך דיאלוג והתשובות תצמחנה על רקע של הבנה חדשה. צוות בית הספר (הכולל צוות חינוכי, צוות טיפולי וצוות מסייעים) ב'מרחב ההתלבטות המשותף' וב'שיתוף הפעולה' המאפיין את עבודתו מתכנן ומפתח תכניות לימודים על רקע של הבנה חדשה והוא שותף לדיונים מקצועיים המקדמים את תהליכי ההוראה והלמידה.

צוות בית הספר מאופיין ברצון להתחדשות, ביכולת להטמיע שינויים, ברצון ללמוד, להתפתח, להתקדם ולפתח יזמות חינוכיות חדשות. אחת מיזמות אלו הובילה לפיתוח המודל המוצג כאן.

תפיסת התלמיד

התפיסה החינוכית של בית הספר מושתתת על האמונה כי כושר השתנות קוגניטיבי ומנטלי אפשרי גם בקרב תלמידים עם צרכים מיוחדים, תוך טיפוח אישיותם ופיתוח האוטונומיה שלהם, בתהליך הפנמה המושתתת על תובנה ושיפוט.

איכות החיים של כל אדם בכלל, ושל אדם עם צרכים מיוחדים בפרט, מושפעת ממידת ההלימה בין רצונותיו, שאיפותיו ומערכת ערכיו ואמונותיו, לבין יכולתו ותנאי הסביבה שבה הוא חי. איכות החיים נגזרת מתפיסתו הסובייקטיבית של האדם והיא כוללת יכולת לבחור, שליטה ופיקוח על חייו, פיתוח קשרים חברתיים ויחסים בינאישיים משמעותיים, טיפוח חיים יצירתיים ויצרניים, מימוש עצמי ושביעות רצון.

המבנה הארגוני

המבנה הארגוני של בית הספר משרת ומשקף את התפיסה החינוכית ההוליסטית שלפיה כל הצוות רואה בתלמיד מכלול והעבודה סביבו חייבת להיות משותפת; משום כך פועל בית הספר באמצעות צוותים מובילים, הכוללים בתוכם נציגים מכל הצוות הרב-מקצועי (מנהלת, יועצת, מחנכות, תראפיסטים, מורים מקצועיים וסייעות). 'השפה הבית ספרית' שנוצרה במהלך העבודה המשותפת בהשתלמויות המוסדיות, מאפשרת ניהול נכון של תקשורת פתוחה בין הצוותים, בהתמודדות עם המודל החינוכי.

תפיסת תכנית הלימודים

תכנית הלימודים הבית ספרית מבטאת ערכים של כבוד לתלמיד ולאיכות חיו. בתהליך כתיבת תכנית הלימודים הבית ספרית ניכרים האמונות החינוכיות של בית הספר, עמדות המורים והערכים שבית הספר מאמין בהם. באמצעות תכנית הלימודים הבית ספרית שואף צוות בית הספר להגביר את ההישגים, לפתח מערכת אמונות וערכים ולהקנות כלים אשר יכינו את תלמידיו להיות בוגרים אוטונומיים בעלי מסוגלות להשתלב בקהילה ולחיות חיים של איכות. בהתבסס על תפיסה חינוכית זו פותח מודל יישומי ולהלן יוצגו מטרותיו, הנחות היסוד שלו ותהליך ההתפתחות והיישום.

מטרות המודל

1. לאפשר לכל תלמיד בוגר לממש את הזכות לחוש ולחיות כאדם יצרני ומועיל.
2. לפתח מיומנויות ביצועיות, תוך-אישיות ובין-אישיות ומשאבי התמודדות אצל כל תלמיד בוגר.
3. לקדם את התלמידים לקראת שילוב בקהילה.

הנחות היסוד של המודל

הנחות היסוד הן עקרונות מנחים לדרך עבודתו של צוות בית הספר בהצעתו את תלמידיו לקראת חיים של איכות.

1. מרכיב חשוב באיכות חייו של כל אדם הוא יכולתו לממש את זכותו להשתלב במעגל העבודה בקהילה על פי יכולותיו.
2. גם תלמידים עם לקויות מורכבות מסוגלים ללמוד כיצד להשתלב במעגל העבודה; תפקידם של שירותי התמיכה למצוא את הדרך כיצד לממש יכולת זו.
3. ראייה הוליסטית של התלמיד, דהיינו, התייחסות למכלול המרכיבים של האישיות וכן לתהליכים דינאמיים של היחסים בינו לסביבתו היא תנאי ליכולת של שירות התמיכה לסייע לבוגרים להשתלב בעבודה.
4. למשפחה חשיבות רבה בהצלחת החינוך להשתלבות במקומות העבודה.
5. מורכבות היכולת התעסוקתית נובעת מכך שנכללים בה משתנים ביצועיים, חברתיים ואישיותיים.
6. רק מתוך חוויות והתנסויות חוזרות מתרחשת למידה משמעותית שבסופה הפנמה ותובנה.
7. הלמידה משמעותית יותר כאשר היא נעשית בקבוצת השווים של התלמיד.
8. חשוב למנות איש צוות לרכז התחום שתפקידו יהיו למקד את העשייה בתחום, להבנות את דרכי קבלת ההחלטות, לעקוב אחר יישומן ולשנות על פי הצרכים, להוביל את העשייה, לעזור ולהנחות אנשי צוות הנתקלים בקשיים במהלך העשייה השוטפת.

המודל החינוכי ודפוסי העבודה הנגזרים ממנו אשר התפתחו בבית הספר, דרך ההסתכלות על התלמיד ודרך עבודת הצוות הרב-מקצועי, מתבססים על הגישה ההומניסטית והראייה ההוליסטית וכן על הנחות יסוד הנגזרות מחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התשנ"ח-1998) ועל ניסיון הצוות בעבודה עם אוכלוסייה עם צרכים מיוחדים. המודל המוצג נבנה בתהליך שנמשך שש שנים והוא מוצג כאן שלב אחר שלב.

תרשים 1: התפתחות מודל חינוכי לפיתוח זהות תעסוקתית

להלן יוצג ויודגם תהליך ההתפתחות התחום בבית הספר.

תשנ"ח

בבית הספר היו מגמות שהכשירו את התלמידים למיומנויות ספציפיות המכוונות לעבודה יצרנית כגון מכונאות רכב, נגרות, מסגרות, תפירה וספרות. העבודה הייתה על פי עקרון הנורמליזציה - לפתח כישורי עבודה, עצמאות תפקודית ועבודה יצרנית. בוגרים מעטים שולבו בעבודה בקהילה לאחר תום לימודיהם. אי־נחת בקרב תלמידים, מורים והורים, הביאה את הצוות לחפש דרך למידה משמעותית ורלוונטית שתוביל לפיתוח איכות חייו של הבוגר. נערכו סיורים בכמה מקומות: בתי ספר לחינוך מיוחד, מע"שים, מפתנים, פרויקט 'תעסוקה בדרך אחרת' ומרכז

שיקומי בפתח תקווה. הצוות הגיע לתובנה ששיטת המגמות העמלניות מפתחת מיומנויות ספציפיות אבל לא מתייחסת לפיתוח אישיות עובדת ולא מחוברת למציאות פוטנציאל שוק העבודה עבור בוגרי בית הספר.

תשנ"ט

במסגרת ההשתלמות המוסדית נחשף הצוות לתכנית ל"ב 21 שפותחה על ידי פרופ' שונית רייטר מאוניברסיטת חיפה.

תשס"א

הדגש בבית הספר עבר לפיתוח אישיות עובדת על פי עיקרון איכות חיים, דגש על טיפוח אוטונומיה ערכית, פיתוח דימוי עצמי מקצועי, שביעות רצון ותחושת יצרנות. כדי לממש מטרות אלו הוחלט על למידה משמעותית בתחום על פי עקרונות תכנית ל"ב 21, שבסיסה למידה תוך התנסות בשטח. בשנה זו יצאו התלמידים לעבודה בליווי מחנכים, ולמחרת ניתחו בכיתה אירועים בתהליכים רפלקטיביים באמצעות מעגל ההפנמה; כך פיתחו משאבי התמודדות ודרכי פעולה שהובילו אותם לתובנה ולשיפוט במצבים יומיומיים בעבודתם. בשנה זו פיתח בית הספר חוברת בנושא - ניתוח אירועים מחיי עבודה.

תשס"ב, תשס"ג, תשס"ד

הועמקה ההתנסות, ניתן זמן לדיון ולבדיקת התהליכים שעוברים הצוות והתלמידים, התלמידים לוו לעמדות העבודה ונערך משוב על פי מעגלי ההפנמה. הובנה חשיבות חלקה של המשפחה בתהליכים שעובר התלמיד/הילד, ושיתופה בכל ההחלטות הקשורות אליו במעגל העבודה. בקיץ של שנת תשס"ג התקיים יום היערכות לכל הצוות שמטרתו הייתה טיפוח כישורים ליחסים בין אישיים בעבודה והוא כלל התנסות הצוות בתקשורת בין אישית וכן ניתוח אירועים. צוות בית הספר ממשיך לפתח עמדות עבודה נוספות בתוך בית הספר, עבור תלמידים הנשארים ביום העבודה בבית הספר מפאת גילם הצעיר או בשל צורך בעבודה במקום מוגן, כדי לאפשר התאמה למגוון היכולות והנטיות של כל תלמיד. חלק מתהליך הלמידה הצוותי-שיתופי נעשה באמצעות שימוש במתודה מחקרית של קבוצת מיקוד, שחשיבותה באפשרות לאסוף מידע רב מכל השותפים לתהליך והיערכות לצרכים המשתנים של כל השותפים להתמודדות ולעשייה. קבוצת המיקוד התקיימה בבית הספר בשיתוף צוות בית הספר, מומחים המלווים את בית הספר בנושא זה, הורים

ותלמידים. בשל חשיבות הידע שנחשף בקבוצה, בשל יעילות הכלי ומשום שהדוגמה המוצגת עשויה לשמש מודל לתכנון ויישום של קבוצות מיקוד בתחומים חשובים אחרים שבהם זקוקים אנשי מקצוע למידע סביב שאלה מקצועית המעסיקה אותם, יורחב מעט על המתודה ועל השימוש בה כפי שהתקיימה בבית הספר.

'קבוצת מיקוד, היא שיטת מחקר איכותית, המתמקדת בעמדות, באמונות ובתפישות של הצרכנים הפועלים בשוק או במסגרות חברתיות או חינוכיות. בשונה מראיון קבוצתי או אישי, שבהם מושם הדגש על שאלות ותשובות, קבוצות מיקוד נסמכות על האינטראקציה בתוך הקבוצה המתנהלת על פי הנושאים השונים שמעלה החוקר-מנחה. ארגונה של קבוצת מיקוד דורש, בדרך כלל, תכנון רב יותר מאשר שיטות מחקר אחרות. התהליך כולל גיוס משתתפים, קביעת מקום מתאים לביצוע המחקר, בחירת מנחה מקצועי, ארגון כלי עזר, לרבות אמצעי הקלטה וכמובן, הכנת קו מנחה לדיון הקבוצתי בהתאם למטרות הקבוצה' (קפלן, 2003).

לקבוצת המיקוד כמה מטרות: קבלת מידע בנושא 'חדש' שחסר בו ידע, אמצעי ראשוני לאיסוף נתונים, הגדרת הנחות המבוססות על מידע שהופק מעבודה של קבוצה ולמידה מניסיונם ומנקודת מבטם של המשתתפים על הנושא.

התנאים לעריכת קבוצת מיקוד הם תכנון ומנחה מיומן שנוכחותו היא תנאי כיוון שבהנחיה של אינטראקציות מורכבות הוא יכול להתגבר על חסרונות קבוצת המיקוד וקשיים כמו חשיבה קבוצתית, השתלטות של משתתף על הדיון או לחילופין 'שתיקה' של משתתף אחר, רצייה חברתית, עצירה של 'סגירת הדיון' על ידי משתתף, למשל באמצעות הערה צינית או העלבה.

להלן תוצג דוגמה לתכנון ויישום של קבוצת מיקוד עם מגוון שותפים: הורים, תלמידים בוגרים, אנשי מקצוע ומומחים לתחום. נושאה של קבוצת המיקוד העסיק רבות את אנשי הצוות הרב-מקצועי בבית הספר והפך בתהליך הניסוי להיות אחד ממוקדיו. הנושא הנדון הוא זהות תעסוקתית. השלב הראשון היה עבודה עם הצוות המוביל של בית הספר, חשיפת המתודה המחקרית של קבוצת מיקוד ותכנון משותף של המפגש הראשון עם הצוות המוביל של בית הספר שבו שותפים נציגים מכל תחומי המומחיות הקיימים בבית ספר, והוא כלל את הנושאים הבאים:

מהי קבוצת מיקוד? יתרונות, חסרונות ויישומים של קבוצות מיקוד, שיקוף מטרות המחקר עם ההורים והצגת השלב הראשון של המחקר. להלן הצגת המודל המובנה לעריכת קבוצת מיקוד ככלי מחקרי ראשוני לאיסוף נתונים, צעד אחר צעד, כפי שנעשה עם המשתתפים.

שלבי העבודה על פי קבוצת המיקוד

צעד 1 - הגדרת המטרות והתפוקות הרצויות ובמילים אחרות מתי כדאי לעשות קבוצת מיקוד. התשובה שניתנה לשאלה זו היא שקבוצת מיקוד חשוב לעשות כאשר עומדים לקבל החלטה חשובה ומהותית עבור כל השותפים בבית הספר על סמך מידע תקף. להחלטה כזו כמה מאפיינים: השלכות על אנשים בכמה מעגלים ובמקרה המוצג: לנושא הזהות התעסוקתית השפעה על תלמידים בוגרי בית הספר, הוריהם, והקהילה הרחבה; מאפיין נוסף הוא הקושי לאמוד את תגובת האנשים להחלטה שתקבל ומאפיין אחרון הוא שלהחלטה עשויה להיות השפעה קבוצתית ולא רק אישית. כך למשל בדוגמה של נושא זהות תעסוקתית, ההחלטה על מטרות העבודה עבור בוגרים עם לקות אינטלקטואלית עשויה לשנות את דרך ההוראה של צוות בית הספר כולו.

צעד 2 - התכנים - על מה דנים? מטרת ההתכנסות היא לקבל מהמשתתפים ידע על נושא מוגדר, ספציפי וממוקד כדי שניתן יהיה להקיף אותו בדיון קבוצתי קצר.

צעד 3 - משתתפי קבוצת המיקוד צריכים ייבחרו על פי יכולת ביטוי **גבוהה**, כדי ליצור ייצוג הולם לאוכלוסייה ולנושא הנדון.

צעד 4 - השאלות המנחות לקבוצת המיקוד צריכות להיות מוכנות מראש. יש חשיבות לסדר הצגת השאלות המוצגות על ידי המנחה, מכיוון שהוא מניע את הקשרי הגומלין והתהליכים המתקיימים בקבוצה. חשוב שסדר השאלות יהיה כזה שראשית יוצגו שאלות כלליות ואחר כך שאלות מעמיקות יותר.

צעד 5 - הזימון לקבוצת המיקוד ייעשה ברשמיות. בבקשת הזימון יש לציין את נושא הדיון, תאריך ומקום המפגש, אורך המפגש ומנחה המפגש. חשוב לזמן יותר משתתפים מהנדרש כדי להבטיח נוכחות; כמו כן חשוב לוודא עם המוזמנים שהם מגיעים לפני המפגש.

צעד 6 - קבוצת מיקוד מתיאוריה ליישום - הדיון בקבוצה כולל ארבעה שלבים: פתיחה שמטרתה תיאום ציפיות בין המנחה למשתתפים, שאלת

השאלות שתוכננו תוך הקשבה גמורה, שיקוף ההבנות של המנחה, סיכום הדיון והודיה למשתתפים. נציג כדוגמה את קבוצת המיקוד שהתקיימה בבית הספר בנושא זהות תעסוקתית.

פתיחה של המנחה:

'התכנסנו כאן היום לקבוצת מיקוד, המטרה היא לשמוע את הקול שלכם ולקבל מידע על איך אתם תופסים, מבינים וחושבים על הזהות התעסוקתית. זממנו מאוד מוגדר וממוקד. מותר לשאול ולומר הכול. חלק מהדברים עלולים להרגיז וזה חלק מהתהליך. אנו לא ניתן תשובות אנו רוצים לחשוב ומתוך זה לבנות תכנית ולחשוב הלאה.'

שאלות מנחות :

- מהו אדם עובד? כל אדם, או מהי זהות תעסוקתית?
- האם כשמדברים על אישיות עובדת יש מקום לעשות הבחנה בין התלמידים הגבוהים לנמוכים.
- אילו תכונות נוספות יש לפתח כדי שתלמידים שלנו יצליחו טוב יותר בעבודה מעבר לאחריות ויזמה?
- האם צריך לעשות הבחנה בין תפקידי בית הספר, הבית והקהילה.
- האם יציאה של פעם בשבוע לעבודה מספקת?

סיום המפגש:

המנהלת מסיימת בדברי הרמב"ם על הלכות וצדקה. נוסף על כך היא מתייחסת לתהליך שנעשה בקבוצת המיקוד ואומרת: 'אני רואה בערב זה פתיח לנושא של שדרוג הנושא התעסוקתי והסתכלות מחודשת של פיתוח זהות תעסוקתית, כל הרעיונות נכתבו. הצוות יעבד את הרעיונות ונשב יחד לחשוב איך מתקדמים הלאה, מה ציוני הדרך שלנו.'

המנחה מסיימת בדברי פרופ' שוהם, נציג הדורות הבאים בכנסת.

צעד 7 - עיבוד וניתוח הנתונים. שלב זה דורש קריאה חוזרת ונשנית של הנתונים בניסיון לחפש הקשרים בין הדברים וניסיון להבין מה נאמר. בהגדרות המחקריות נעשה חיפוש אחר רעיונות מרכזיים, קטגוריות ותת-קטגוריות:

שותפים בתהליך הנגשת עולם העבודה			כישורים חיוניים	חשיבות העבודה
מעסיקים	הורים	בית-ספר		
קבלת המוגבל, תרומה לקהילה	עמדות ביחס לערך העבודה חיפוש מקומות עבודה ליד הבית שיתופיות אחריות	הכשרה ליווי משוב שיקוף תיווך בחירה רצף של מעברים איתור מקומות עבודה	מוטיווציה מחויבות אחריות יזמה עצמאות דיוק אסתטיקה התמדה יחסי עובד-מעסיק יחסים בין העובדים	מיצוי עצמי ניצול זמן מסגרת משכורת סיפוק שייכות יצירה בריאות שליטה חברת אנשים

צעד 8 - שיקוף הנתונים לצוות המופקד על קבלת ההחלטות בנושא, להמשך יישום. תפקידו של מנחה המפגש הוא להשרות אווירה נינוחה לאורך כל המפגש, לאפשר למשתתפים להביע דעות אחרות ואף מנוגדות, להחזיר את המשתתפים ואת הדיון לשאלות המנחות. בעקבות שיקוף הנתונים לצוות הוחלט על מינוי רכז תעסוקה בבית הספר.

תשס"ה

מונתה רכזת תעסוקה, הממונה על ההיבט הביצועי של יום העבודה ועל החדרת הנושא וקידומו בקרב כל צוות בית הספר (פירוט תפקידיה בהמשך). נושא התעסוקה בשנה זו היה חלק חשוב בדיוני ישיבות התל"א - תכנית לימודית אישית. ההתייחסות לנושא הייתה רחבה, על פי עקרונות ל"ב 21. ניתנה אפשרות לניוד התלמיד, למשל מעבר בין עמדות עבודה בשלבי חיפוש ל'מה מתאים לי ביותר' על פי נטיות ויכולות ולא כחוייית כישלון (לדוגמה תלמידה אשר התנסתה בקונדיטוריה ועברה לבית היוצר); ניוד במטרה לאפשר כמה שיותר התנסויות (לדוגמה תלמידה שהצליחה מאוד בגן ילדים ועברה לגן אחר כדי ללמוד להתמודד עם השינוי); ניוד בין מגוון סוגי עבודה במטרה להתנסות במעברים ובשינויים; הוספת מפעל אריזה (קו מיון ואריזת קיטים לבתי חולים) בתוך בית הספר במטרה

לאפשר התנסות בעבודה בתחום נוסף. חלה הקפדה על עמידה בלוח זמנים, היגיינה ועבודת צוות. נוסף על כך התנסו התלמידים בפנייה למכרז לקבלת עבודה לא רק כתרגול אלא בזמן אמת, כפי שנהוג בשוק החופשי. בהקשר לתעסוקה הצטרפה לבית הספר מרפאה בעיסוק, שתפקידה לנתח את המטלות הנדרשות מהתלמידים במקומות העבודה (ניתוח עיסוק), לבדוק את דרישות המקום ולבדוק התאמת התלמיד למקום העבודה. הצטרפותה של המרפאה בעיסוק לצוות הרב-מקצועי המשתתף בהשמת התלמידים בעמדות העבודה מאפשרת העמקת בירור יכולותיו ומגבלותיו של התלמיד. לתלמידים העובדים בטיפול בילדים במעונות, בכוח עזר ובמלצרות, נוספו קורסים שהעביר צוות בית הספר בשעות הלימודים, במטרה להכשיר את התלמידים לעבודתם הספציפית. בשנה זו נוסף כלי אבחון, מב"ת¹ - מבדק נטיות תעסוקתיות בתמונות אשר פותח על ידי רייטר (1997) ובדק נטיות התלמידים מול ידע קיים, במטרה לסייע בהתאמת מקום העבודה לתלמידים.

המודל המוצג חייב פיתוח דרכי פעולה בעבור הפרט - התלמיד, בעבור הצוות ובעבור הכיתה. כדי שניתן יהיה לטפח משאבי התמודדות אצל הבוגרים, נציג את דרכי הפעולה, קשיים שעלו בתהליך העבודה ודרכי התמודדות עמם ושאלות המאפשרות הערכת תהליך העבודה עם המודל.

דרכי עבודה בעבור התלמיד

❖ מתן תפקידים לתלמידים הצעירים

כדי לפתח זהות תעסוקתית יש לפתח את תחושת האחריות כבר בתחילת דרכו של התלמיד בבית הספר. המחנכות דואגות לתת תפקידי אחריות במסגרת הכיתה, כך למשל אחריות על ניקיון, על ימי הולדת או על ארון הכיתה. בהמשך לכשיתבגר מעט ויוכיח יכולות ואחריות, יוכל התלמיד לקבל תפקידים גם במסגרת בית הספר ומאוחר יותר במקום העבודה.

איתור² מיפוי והתאמת עמדות עבודה לכל תלמיד מגיל 15, על פי נטיותיו ויכולותיו. האיתור נעשה בתהליך שבו שותפים כל הצוות הרב-מקצועי, התלמיד והוריו. הגורמים החשובים להחלטה על עבודת התלמיד בבית הספר או יציאה מחוץ לו הם:

- גיל התלמיד - תלמידים מגיל 16 ישולבו בעמדות עבודה בתוך בית הספר; מגיל 18, אם ימצא התלמיד מתאים, הוא ישולב בעבודה מחוץ לבית הספר

- רמות תמיכה - דרגת הליווי שצריך התלמיד מחוץ לבית הספר
- בירור מיומנויות הקשורות לעמדות עבודה
- נטיות תעסוקתיות. מאיסוף אינפורמציה ממחנכת הכיתה וההורים וממבדק בתמונות (רייטר, 1997), ניתן להעריך את נטיות התלמיד לגבי מקומות עבודה. המבדק משווה נטיות מול ידע

❖ כיתת טרום תעסוקה

תלמידים אשר טרם התנסו בעבודה משתתפים בפרויקט יזמות בהנחיית מחנכת הכיתה ומורים מקצועיים הקשורים לפרויקט.

❖ סדנאות תעסוקה בתוך בית הספר

כיום יש ארבעה מוקדי תעסוקה עיקריים בתוך בית הספר: בית היוצר - סדנה תעסוקתית ליצירת תכשיטים ועבודות עץ שימושיות, העבודות נמכרות בבזרים וליחידים; קונדיטוריה - אפיית עוגות ועוגיות למכירה; קו למיון ואריזת קיטים עבור מפעל לציוד רפואי ומשתלה. לקראת שנת תשס"ו תוכננו שתי עמדות עבודה נוספות - פינת החי ועבודה בספרייה.

❖ יציאה למקומות עבודה יום בשבוע בקביעות כחלק מתוכנית הלימודים

יום ג' הוכרז יום העבודה בחטיבת שלום. ביום זה משובצים כל התלמידים בעמדות העבודה בתוך בית הספר ומחוצה לו. מחוץ לבית הספר יוצאים התלמידים למפעלי הייטק, לגני ילדים ומעונות יום, למחסן, למסעדה ולפרויקט מתנדבי צה"ל. בית הספר מעודד יום עבודה נוסף לתלמידים בני 19-21, עדיף באזור מגוריו של התלמיד.

❖ התנסויות במגוון עבודות - גמישות המערכת

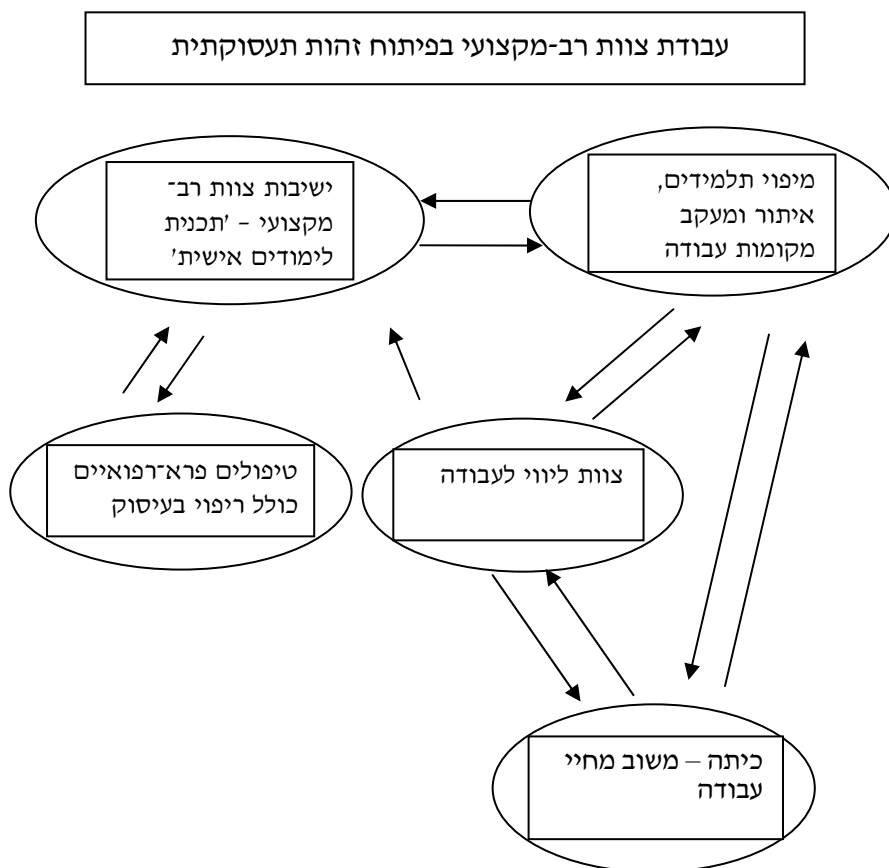
חשוב מאוד שהתלמידים יתנסו בעמדות עבודה רבות ככל האפשר ולכן הצוות העוסק בשיבוצים מקפיד על ניידות בין מקומות העבודה. כך למשל תלמיד שעבד במסגרת מתנדבי צה"ל בעבודת גינון, עובד השנה במפעל הייטק ורוכש מיומנויות נוספות.

ליווי לעבודה וצפייה באירועים ב'זמן אמת'.

תלמידים העובדים מחוץ לבית הספר מלווים לעבודה על ידי מורה או סייעת, על פי דרגת התמיכה הנדרשת. המלווים מקבלים תמיכה והדרכה מרכזת התעסוקה ומדווחים על אירועים למחנכות הכיתה.

- ❖ פיתוח משאבי התמודדות
פיתוח משאבי התמודדות עם מצבים צפויים ובלתי צפויים במקומות העבודה; לדוגמה - אי שביעות רצון של מעסיק מהתפוקה, בקשת עזרה וקושי בעבודת צוות.
- ❖ ניתוח האירועים בתהליכים רפלקטיביים
למחרת יום העבודה נערך ניתוח אירועים בכיתת האם בתהליכים רפלקטיביים באמצעות מעגל ההפנמה. במערכת השעות של התלמידים יש שעה שבועית המוקדשת למשוב מחיי העבודה.
- ❖ קשר רציף עם המעסיקים
בתחילת השנה נערכת פגישה עם כל מעסיק, שבה נבחנות אפשרויות התעסוקה על פי יכולות התלמידים מול עמדות העבודה הקיימות. השנה נשמר קשר רציף בין בית הספר למעסיקים. לקראת סוף השנה נערך יום שבו מוזמנים כל המעסיקים וניתנת אפשרות להציג את הנעשה בתחום בתוך בית הספר, לקיים שיח עם המעסיקים ולהודות להם על תרומתם לקידום פיתוח האישיות העובדת של התלמידים. המפגש מצמיח יזמות עסקיות של חיבורים בין בעלי העסקים בינם לבין עצמם. לדוגמה - מנהל בית אבות העומד להעסיק כמה תלמידים יצר קשר עסקי הנוגע לציוד רפואי, עם מפעל לייצור מוצרים רפואיים, המפעיל בבית הספר קו מיון ואריזה.
מן המשוב ניכר כי יש תרומה הדדית בקיום מפגשים אלו לא רק בקידום הקשר בין בית הספר למעסיקים אלא גם בקידום הקשר בין התלמידים עצמם לבין המעסיקים. הדברים ניתנים להצגה בתרשים:

תרשים 2: מודל חינוכי לפיתוח זהות תעסוקתית

להלן כמה דוגמאות להצלחת שילוב תלמידים בעמדות עבודה:

- תלמידת בית הספר ע' הביעה רצון לעבוד בגן ילדים. בישיבת 'תכנית לימודים אישית' שנערכה בסוף שנת הלימודים נערך דיון בהשתתפות כל הצוות הרב-מקצועי. כל אחד מאנשי הצוות התייחס לבקשתה של התלמידה ובחן את יכולותיה במגוון היבטים, למשל גיל, משמעת, מוטוויזיה, יכולת מילוי הוראות, מיומנויות ביצועיות (קריאה, ניקיון, נטייה לעזור לזולת ויכולת התמדה). התקבלה החלטה משותפת לאפשר לע' להתנסות בעבודה בגן. אותר גן ילדים קרוב לבית הספר,

גנת הגן הביעה נכונות לקבל את התלמידה ככוח עזר בגן, להדריך אותה ולהיות בקשר רציף עם המחנכת המלווה. באספת ההורים שיתפה המחנכת את ההורים בתהליך וקיבלה את אישורם ועידודם לשיבוץ התלמידה.

- במפעל 'אלטק' מועסקים מזה כשלוש שנים ארבעה תלמידים, בליווי סייעת המתווכת בינם לצוות העובדים. מהיכרותה את התלמידים היא דואגת להשמתם בעמדות עבודה מתאימות. מתכונת עבודה וליווי זו אינה מפריעה למהלך התקין של העסק אלא להפך, התלמידים משמשים כוח עזר על פי צורכי המקום ועל פי יכולתם - עזרה במטבח ובחדר האוכל, עזרה בגריסת חומר, עזרה במיון והכנת דואר. התלמידים זוכים ליחס חם והערכה בזכות עבודתם המסורה. מנהלת כוח אדם תומכת ומאמינה בחשיבות הפרויקט. ב'אלטק' שולבו שני תלמידים לאחר תום הלימודים כעובדים מן המניין.
- עבודת תלמידות בגני ילדים ובמעונות יום. הבנות משתלבות במגוון עבודות בשלושה גנים, דוגמת סיוע במטבח, משחק עם ילדים, עזרה בשעת האוכל. מחנכת מטעם בית הספר נמצאת בקשר רצוף עם הגננות ומגיעה בקביעות לביקור ביום העבודה לכל אחד מהגנים. התלמידות משתתפות בשיעור משוב למחרת יום העבודה וכן משתתפות פעם בשבוע בקורס מטפלות וכוח עזר שמעבירה המחנכת המלווה לעבודה. בקורס הן דנות על אירועים מיום העבודה, לומדות חומר תאורטי על התפתחות הילד וכן הפעלות שאותן הן תוכלנה ליישם עם ילדי הגן.
- בפרויקט מתנדבי צה"ל משולבים 15 תלמידים בעמדות עבודה בבסיס. התלמידים יוצאים לבסיס לבושים במדי צה"ל ועובדים על פי יכולותיהם ונטיותיהם. את התלמידים מלווה לאורך כל היום מורה הבודק מתאים ומנייד לפי הצורך. התלמידים שבעי רצון, גאים מאוד וזוכים ליחס חם ומקבל. המפקדים מאמינים בחשיבות הפרויקט ונערכים מדי שנה עם צוות מטעם בית הספר, כדי שתלמידים ישולבו ככל המיטב בעמדות העבודה. לפרויקט רווחים נלווים רבים כגון גאוה, התייחסות לאומית, ציונות, תחושת הזדהות עם אחים, אחיות ובני משפחה אחרים המשרתים בצה"ל.

דרכי עבודת הצוות

המודל המוצג המהווה מעין תכנית מעבר לחיי עבודה, מבוסס על צוות רב־מקצועי הכולל את כל המורים והמומחים העובדים בבית הספר המיוחד עם התלמידים. הצוות החינוכי הרב־מקצועי המעורב בתהליך התכנון, הביצוע, הבקרה והמשוב כולל את מנהלת בית הספר, מחנכות, יועצת חינוכית, צוות פרא־רפואי ומורים מקצועיים בסדנאות. מקום מיוחד ניתן למרפאה בעיסוק. נבנה והוגדר תפקיד חדש וייחודי - רכזת תעסוקה, שייתן מענה הולם ומותאם לכל התלמידים בנושא זה. התפקיד כולל מיפוי של כל תלמידי בית הספר על פי גילם, כישוריהם ונטיותיהם; קבלת מידע מכל עמדות העבודה וניוד מעמדה לעמדה על פי הצורך; ריכוז כל נושא הליווי וכוח העזר בעמדות העבודה, העברת מידע שוטף למחנכות הכיתה המנצחות אירועים באמצעות מעגל ההפנמה בשעת המשוב; איתור עמדות עבודה ותיווך בין המעסיקים לבית הספר; הדרכה ראשונית וקשר רציף עם המעסיקים; לשמש עם יועצת בית הספר צוות תכנית חפיפה ומעבר, לבוגרים ולקשר עם הורי כל התלמידים בכלל והבוגרים בפרט. צוות ליווי לעבודה מתכנס פעם בשבוע לפתור בעיות, לדון בכל הנוגע לעמדות העבודה, לדון ב'תכנית לימודים אישית' לגבי כל תלמיד, על פי נטיותיו ויכולותיו. הצוות ליווי לעבודה כולל את מנהלת בית הספר, יועצת חינוכית, צוות מטפלים פרא־רפואיים, פסיכולוגית בית הספר, מחנכת התלמיד, הסייעת, הורי התלמיד והתלמיד.

דרכי עבודה בכיתה

המחנכת מתעדכנת (באמצעות טופס שממלא כל מלווה) מדי שבוע על מצב כל אחד מתלמידיה בכל מקומות העבודה, מקשיבה אישית לתלמיד ונמצאת בקשר רצוף עם הוריו ושאר אנשי הצוות הרלוונטיים. הצוות הפרא־רפואי עובד עם התלמיד על אוטונומיה אישית, דימוי עצמי, ולקיחת אחריות, במפגשים אישיים קבוצתיים או כיתתיים, על פי הצורך ולאחר התייעצות עם הצוות הטיפולי.

המרפאה בעיסוק שהיא חלק מהצוות הפרא־רפואי מנתחת את העיסוק (המטלה), בודקת את דרישות המקום ומאבחנת את התלמיד מבחינה קוגניטיבית, רגשית ומוטורית.

מעגל ההפנמה המתבסס על הפילוסופיה ההומניסטית ויישומה לגבי אנשים בכלל ואנשים עם מוגבלויות בפרט, הפך במהלך שש שנות ההתנסות לדרך עבודה עיקרית ומשמעותית בבית הספר והוא מיושם בנושא זה ובנושאים נוספים בכל הכיתות. ההנחה הבסיסית היא כי האדם, בעל יכולת קוגניטיבית ורציונלית, מסוגל להגיע להבנת הסביבה שבה הוא חי ולתובנה של עצמו כיצור אנושי. בהיותו כזה, הוא ניחן ביכולת לשלוט בעצמו ובהתנהגותו, להציב לעצמו יעדים, לתכנן את ביצועם ולפעול למען השגתם. בד בבד, מדגישה התפיסה ההומניסטית את הצורך המולד באדם לחיות חיים שיש בהם מעבר לקיום היומיומי. 'המשמעות שמעבר' - הקיום הערכי הכולל ערכים, אמונות, גישות ועמדות. כל אלה הם הבסיס לאמות המידה שלפיהן נבחרות הקדימויות והחלופות בחיי האדם ולפיהן הוא שופט ומעריך את איכות חייו. כאשר קיימת התאמה בין שאיפותיו, נטיותיו, רצונותיו ומאוויו לבין הסביבה, על פי מערכת הערכים והקדימויות שלו, יחוש האדם כי חייו איכותיים ומשמעותיים. להמחשת הדברים יורחב מעט על תהליך יישומו של מעגל ההפנמה בבית הספר.

יישום מעגל ההפנמה בפיתוח אישיות עובדת

מחנכות הכיתות מקיימות בכל שבוע שיעור 'משוב מחיי העבודה', שבו דנים באמצעות מעגל ההפנמה המוצג בתרשים הבא, על אירועים שקרו במקומות העבודה (רייטר ושות', 2000).

תרשים 3 - מעגל ההפנמה

ההוראה על פי מעגל ההפנמה

הלמידה על פי מודל זה מבוססת על כמה עקרונות דידיקטיים מנחים המלווים כל נושא:

- (1) משמעות ללומד - נקודת המוצא של נושאי הלימוד והתכנים הוא עולמו של הלומד.
- (2) סיטואציה אותנטית - הלמידה נעשית בסיטואציה אמתית תוך התנסות ועשייה בסביבה הטבעית.
- (3) הלמידה חלה בהוויה חברתית - ההוראה נעשית בקבוצת השווים העוזרת ללומד לעצב מחדש את התפיסה העצמית, לגלות ולטפח את כוחותיו בד בבד עם ההכרה במוגבלויותיו והיכולת להתמודד עמן.
- (4) דגש על תהליכים - הלמידה מתבססת על תהליך הפנמה מן החוויה הפרטית אל היכולת לעמוד מול מציאות ולהתמודד אתה. הלומד מעריך את עצמו ומוערך בכל שלב בתהליך ולא רק בשיא. כלומר ההוראה חווייתית וניתנת קדימות לפיתוח האישיות האוטונומית.

תהליך זה מכוון להפנמת ידע שיהפוך למרכיב באישיותו של הלומד, הפנמת מיומנויות שיהפכו לאמצעי בידי היחיד להתמודדויות שמזמנים לו חייו והפנמת ערכים. בתהליך ההפנמה החינוכי חל מעבר מהחוויה הפרטית הסובייקטיבית והלא מאובחנת של הלומד, אל מרכיבי החוויה הכוללים ידע, הבנת מושגים, הגדרתם של המשתנים הכלולים בחוויה - בהשוואה של היחיד לאחרים בקבוצה. בדיון עולות שאלות: כיצד חשים האחרים כשהם עוברים חוויות דומות? מה הם מבינים ממידע שנלמד? כיצד הם מבצעים פעולה מסוימת. בד בבד חלה חזרה אל החוויה הפרטית, בהתייחסות מופשטת יותר, שימוש במושגים והכללות. הידע הנלמד מגביר את המודעות לעצמי בהתייחסות לסביבה, האזנה לידע המצוי בידי אחרים, מודעות לנורמות 'מתי, ואיך עושים מה'. הגברת המודעות האישית והמודעות לסביבה כך מאפשרת העלאת משאלות והצעות לחזרה על החוויה בהכנסת שינויים. לאחר החזרה על החוויה בהפעלת השינויים שהוצעו נעשה דיון חוזר שמופקים בו לקחים מהחזרה על החוויה, מתגבשת תפיסת עולם אוטונומית ונוצרת מערכת קדימויות 'מה חשוב יותר ומה פחות'. המעגל נסגר כאשר היחיד משתמש בערכים שהגדיר לעצמו, בידע שבנה ובמיומנויות שפיתח לשפוט ולהעריך את מצבי חייו וחוויותיו וכדי שיוכל לבחור בין חלופות בכוחות עצמו.

תהליך ההפנמה שתואר לעיל במעגל ההפנמה מטפח את יכולתו של היחיד לפקח על חייו ולבחור את סגנונו האישי ומושתת על תובנה ושיפוט המתפתחים במהלך השוואות חוזרות ונשנות ביו חוויות אישיות, רגשות והתנהגות של הפרט ושל זולתו. השוואות אלו תורמות לגיבוש תפיסת העולם של היחיד ומשנות את תגובותיו.

ניתוח אירועים

מרכיב חשוב במעגל ההפנמה הוא ניתוח אירועים. האירועים המנותחים מגיעים משני מקורות: יזומים על ידי המורה או תגובה לאירועים ולמצבים שהתלמידים נתקלים בהם כיחידים וכקבוצה. מטרת ניתוח האירועים היא לחדד, להבהיר ולהביא למודעות את החוויות וההתנסויות של התלמידים במקום עבודתם כדי לטפח דרכי התמודדות יעילות אצל כל יחיד בקבוצה. ניתוח האירועים מבוצע בשיחה קבוצתית המאפשרת חזרה לחוויה הפרטית של התלמיד. הקבוצה עוזרת לתלמיד לאתר את האירועים והגורמים שגרמו לו למתחים ותסכולים, חרדות וחששות. בעזרת הקבוצה לומד התלמיד לאתר את המשאבים שיעזרו לו להתמודד טוב יותר עם האירועים. ניתוח האירועים מתבסס על שילוב של מעגל ההפנמה (רייטר ושות', 2000) עם מודל ההתמודדות של צייטלין וויליאמסון (Zeitlin & Williamson, 1994). כדי שהתלמידים יוכלו לבנות את זהותם כאנשים עובדים מתנהל עמם משוב לאחר יום העבודה שבו הם מספרים על חוויותיהם והתנסויותיהם בעבודה. לאחריו מתקיים ניתוח אירועים מחיי העבודה. מעגל ההפנמה מאפשר למורה נוסף על פיתוח כישורים ומיומנויות לטפח גם יכולת של התמודדות בין-אישית ותוך-אישית בתהליך בניית הזהות העצמית של התלמיד כאדם עובד. ההתמודדות התוך-אישית כוללת מודעות עצמית לנטיות, שטחי התעניינות ומיומנויות הנדרשות בכל תפקיד, שיפוט והערכה של טיב העבודה, יזמה ואחריות, הצבת יעדים, תכנון מהלכים וביצוע. מתלמידים שפיתחו יכולות אלו ניתן לשמוע אמירות כגון: 'אם לא אבוא מחר לגן לא יהיה מי שישמור על הילדים בחצר הגן' או 'סיימתי את המשימה אלך ואשאל מה צריך עוד לעשות'.

ההתמודדות הבין-אישית כוללת כישורים לתקשורת בין-אישית במקום עבודה: עבודה בצוות, עבודה עם מעסיקים ועבודה מול צרכנים.

להלן דוגמה לניתוח אירוע מחיי העבודה בעזרת מעגל ההפנמה.

1. חוויה פרטית

האירוע: לימור העובדת בסופרמרקט חרוצה ויעילה. עיקר עבודתה הוא להטביע מחירים ולסדר סחורה על המדפים. בכל פעם שהיא לוקחת מהמחסן ארגזי סחורה כדי לסדרם על המדפים, היא עוברת ליד דוכן הפיצוחים והשוקולדים בתפוזרת, לוקחת לה חופן וממשיכה בעבודתה. כך פעמים רבות ביום.

2. דיון – פרוק המרכיבים הקוגניטיביים

משמעות האירוע:

סובייקטיבי	אובייקטיבי
- יש פה הרבה מאוד, אף אחד לא ירגיש אם אקח קצת.	- היא לוקחת סחורה ללא רשות.
- מותר לי, אני עובדת פה.	- היא לא משלמת בעבור מה שלקחה.
- גם אנשים אחרים שעוברים לוקחים.	- היא מגזימה במספר הפעמים.
	- גנבה.

מושגים: הגינות, אמינות, עובד נאמן, יושר אישי, גנבה

נורמה: לא לקחת דבר שלא שייך לי. תלוי מה מקובל במקום העבודה המסוים

3. שיחה פתוחה

פיתוח דרכי פעולה (הצעות חברי הקבוצה)

לבקש רשות מהמעסיק

לקחת כמות קטנה ולשלם בעבורה - לקנות

לא לקחת

4. התנסות חוזרת

מאמצי התמודדות

להתגבר על הרצון לקחת

לא לעבור דרך הדוכן אלא ללכת בדרך עוקפת

5. דיון חוזר

הישגים

הצלחתי לעבור את יום העבודה מבלי לקחת בלי רשות דברים שלא שייכים לי

6. תוצרים

הבנה והפנמה

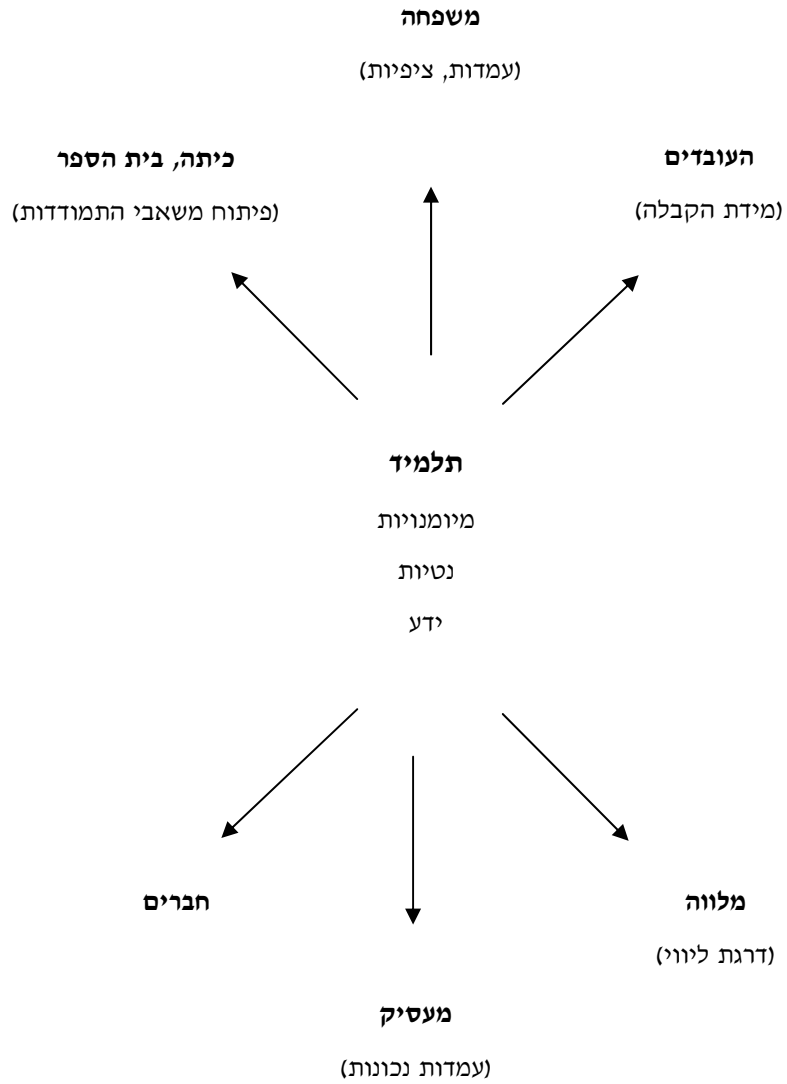
אני עובד הגון ואמין, בעל יושר אישי

קשיים ודרכי התמודדות

למהלך שנות התנסותנו עם המודל חווינו גם כמה קשיים: מגבלת כוח אדם לליווי, הן בעמדות העבודה שבתוך בית הספר הן מחוצה לו. למלווה תפקיד מכריע בהצלחת התלמיד, הן כמתווך הן כתומך במקום העבודה. קושי נוסף הוא בהכשרת מלווים; תפקיד המלווה מחייב הכשרה, תמיכה והדרכה. קושי אחר הוא מציאת מקומות עבודה מחוץ לבית הספר. הקושי נובע בעיקר מחוסר מוכנות מעסיקים לקבל עובדים עם צרכים מיוחדים. ההצלחה במציאת מקום עבודה נעוצה בהימצאות דמות מקבלת וסבלנית שהתלמיד יכול לפנות אליה ולשאול. עוד קושי הוא הצורך בהיערכות ארגונית אחרת של מערכת השעות ביציאת התלמידים לימי עבודה וכן שינוי בעמדות הצוות לצורך בהתנסות במעברים בין מקומות עבודה לשם התנסות, כפי שהגדירה זאת מחנכת: 'אם טוב לו, שישאר עוד שנה'. הצוות צריך לקבל את הצורך לאפשר לתלמידים חוויות של התמודדות עם מעברים בעידוד ובתמיכת בית הספר.

כדי להתמודד עם הקשיים שהוצגו, נוסחו כללים שהם תנאים להצלחת יישום המודל לתלמיד בוגר. ניתן לומר שבכל מקומות העבודה שבהם הצליחו התלמידים התקיימו התנאים הבאים: ליווי מתאים, מקום שהתאים לנטיות וליכולות התלמיד, התלמיד לא היווה מטרד אלא להפך, הפך לכוח עזר במקום. בכל המקומות הייתה לפחות דמות אחת מצוות העובדים שקיבלה את התלמידים בחום והאמינה בחשיבות הפרויקט. המשפחה שיתפה פעולה והביעה תמיכה, התלמיד קיבל תמיכה ומשוב מהמורה המלווה ומשוב קבוע במסגרת הכיתה באמצעות ניתוח אירועים במעגל ההפנמה. ניתן לומר שדרך ההתמודדות עם הקשיים המוצגים דורשת התייחסות **בו זמנית** למגוון גורמים:

תרשים 4 - גורמים המאפשרים התמודדות עם קשיי המודל

הערכת תהליך העבודה עם המודל המוצע

הערכת התהליך בתחום פיתוח אישיות עובדת צריכה להיעשות בעבור התלמידים, בעבור הצוות, בעבור ההורים ובעבור המעסיקים. הצורך להעריך את כל המשתתפים נובע מאופי העבודה ההוליסטית בבית הספר, דהיינו, ראיית התלמיד כאישיות מורכבת המושפעת ממגוון גורמים אישיותיים סביבתיים. מהן אם כן הנקודות שיש להעריך בעבור כל קבוצה בתהליך יישום המודל?

התלמידים:

- האם התלמיד מפתח משאבי התמודדות מול מצבים צפויים ובלתי צפויים בעבודה במסגרת ההתנסויות בעבודה? כלומר האם הוא מצליח להתמודד עם שינויים המתרחשים בעבודה? כך למשל תלמידה שהתרגלה לעבוד במעון מסוים במשך שנה שלמה, הועברה למעון אחר ולמרות הקושי הבינה וקיבלה את הצורך בשינוי.
- האם התלמיד מכיר והפנים את נהלי העבודה המקובלים? כך למשל הצורך להודיע על איחור או על היעדרות. לאחר עבודה בכיתות במעגלי הפנמה נוהגים התלמידים להודיע על היעדרות צפויה למלווה או למעסיק, על היעדרויות מוצדקות ולא מוצדקות.
- האם התלמיד פונה ישירות למעסיק במקום לפנות בתיווך המלווה, במקרים כגון בקשת עבודה או סיום עבודה.
- האם קיימת התאמה של התלמיד לעמדת העבודה?

הצוות:

- האם הנושא הפך לחלק חשוב/מרכזי בתכנית הלימודים? האם מחנכות הכיתות מעבירות שעה שבועית או שעתיים שבועיות בנושא חיי עבודה?
- האם מתקיימת עבודה של הצוות הרב-מקצועי הכולל מחנכות המלוות לעבודה, מרפאה בעיסוק, רכזת תעסוקה, יועצת ומנהלת?
- האם מתקיים תהליך יעיל של 'הזרמת' מידע על אירועים מיום העבודה למחנכות אשר כבר למחרת עובדות עליהם עם הכיתות והאם המידע עובר הלאה לשאר הצוות הרב-מקצועי?

ההורים:

- האם ההורים מגלים יותר מעורבות בנושא זהות תעסוקתית?
- האם ההורים מבינים את חשיבות הנושא ואת חשיבות מעורבותם?
- האם הצוות דואג במהלך המפגשים עם ההורים לקראת גיל 21 להציג להורים תמונה מלאה על התנסויות בנס בעבודה? מידע שיסייע להם בהמשך הדרך?

המעסיקים:

- האם הצוות המלווה את התלמידים לעבודה משמש מדריך ומתווך בין התלמידים למעסיקים?
- האם מתקיים במקומות העבודה התהליך שלפיו בתחילת הדרך רבים החששות, בהמשך נלמדות יכולות התלמידים ואחר כך ניתן לצפות במצבים שבהם התלמידים הופכים לחלק אינטגרלי ממקום העבודה?
- האם מתקיים בבית הספר יום מעסיקים שבו ניתנת לצוות בית הספר האפשרות להודות לכל המעסיקים?

לסיום נציג את תרומת דרך העבודה עם המודל

בקהילה

- ✓ קבלת בוגר עם לקות אינטלקטואלית כאדם היכול לתרום לחברה ולא רק להיתרם ממנה.
- ✓ תרומה לקהילה בית הספר יצר קשר עם בית אבות סיעודי סמוך. אחת לחודש מגיעים התלמידים ויוזמים פעילות חברתית לקשישים הכוללת: מופעי נגינה, ריקוד ושירה בציבור.

במערכת החינוך

- ✓ פריצת דרך בהכרה ביכולתו של אדם עם לקות אינטלקטואלית, להגיע לידי תובנות גבוהות ומימוש עצמי הן ביכולת החברתית מינית הן בפיתוח אישיותו העובדת תוך לקיחת אחריות על חייו.

בבית הספר

- ✓ שינוי עמדות של אנשי הצוות וחיזוק תחושת המסוגלות בטיפול בנושא זהות תעסוקתית, סייעו לתחושת מקצועיות ושביעות רצון.
- ✓ הרחבת מעגל המעורבים בתהליך - צוות טיפולי, מחנכים, צוות רב מקצועי, הורים, גורמי חוץ בקהילה.

- ✓ התפתחות שפה בית ספרית משותפת, המבוססת על בירור, חקירה והגדרת מושגים.
- ✓ התייחסות לנושא הביאה להפחתת חרדות אצל התלמידים, לתחושת שליטה וחוסר עמימות אשר תורמות לפיתוח אישיות עובדת אצל הבוגרים.

בנימה אישית

לפני כשנתיים קיבלתי את ריכוז נושא ההתנסויות בעבודה. בהיותי מטפלת באמנות במשך תריסר שנים שמחתי להוסיף עוד רובד למעורבותי בבית הספר. במהלך השנים עבר בית הספר שינויים רבים הנובעים משאיפה למצוינות מחד גיסא ומהבנת השינויים באוכלוסיית התלמידים והסביבה הטכנולוגית מאידך גיסא. חשתי רצון עז להיות חלק מהשינוי. הדבר התחבר מבחינתי לעוד נדבך בתהליך חיפוש אחר עשייה מאתגרת ומשמעותית. לצד תפקידי כמטפלת באמנות, אני מלווה את הבוגרים בקבוצת תמיכה בשנתם האחרונה בבית הספר. בקבוצה זו אני חווה אתם חרדות פרידה, חששות מהעתיד וכמובן החשש לקראת שילוב במעגל העבודה. בהיותי ממלאת מקום היועצת במשך כשנתיים חוויתי גם את מצוקת ההורים לקראת המעבר מבית הספר. רוב הלבטים והחששות נסבו בדרך כלל על שני הנושאים - חיי חברה ומציאת עבודה. קבלת ריכוז נושא העבודה בבית הספר הייתה עבורי טבעית. שמחתי על האמון שניתן לי ועל האפשרות לקדם את הנושא לפי ראות עיניי. ככל שהעמקתי לחקור וללמוד את הנושא, גיליתי שבהסתכלות נכונה ורחבה, הוא מורכב מאוד וכולל גורמים משפיעים רבים שיש לתת עליהם את הדעת וללמוד את כולם. גיליתי שתכנית ל"ב 21 מאוד מתאימה כדרך חשיבה הן לתלמידים הן לצוות, בעיקר כאשר מדובר בצוות שעליו לשמש דוגמה לתלמידים. לדוגמה - עלינו לדאוג שהיחסים הבין אישיים שאנו מקרינים יהיו דוגמה טובה ליחסים בכלל וליחסי עובד מעביד בפרט.

ריכוז תחום העבודה בבית הספר התאים לחיפוש האישי שלי אחר עניין ומשמעות, אחר הרצון לתרום כפי יכולתי למקום שאליו אני חשה שייכות, אתגר והרבה אהבה (נכתב על-ידי יעל פז).

רשימת המקורות

- חוק החינוך המיוחד (1988). מדינת ישראל.
- חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (התשנ"ח 1998). מדינת ישראל.
- מנור-בנימיני, א' (2003). שיתוף פעולה בצוות רב-מקצועי בבית ספר לחינוך מיוחד. **סוגיות בחינוך מיוחד ובשיקום**. כרך 18, מספר 1.
- קפלן, א' (עורך) (2003). **חוקרים מדברים**, מחקרי שוק ויישומם בשוק הישראלי, תל אביב: גלובוס - הספרייה.
- רייטר, ש' (1997). **מב"ת - ערכת אבחון למבדק בתמונות ליזע והתענינויות תעסוקתיות**. הוצאת אחווה. חיפה.
- רייטר, ש', שלומי, ד', צדר, ש' (2000, תשס"א). **לקראת בגרות: יחידה ב: חינוך לעבודה**. ירושלים: משרד החינוך והספורט, האגף לתכניות לימודים.
- רייטר, ש' (2004). **מעגלי אחווה - לשבירת הקשר בין מוגבלות לבדידות**. הוצאת אחווה. חיפה.

Gunzbutg, H. C. & Gunzburg, A.L. (1992). Grouphomes-Neoinstitutionalism? *Issues in Special Education and Rehabilitation*, 7, 7-19.

Lacey, P. & Ranson, S. (1994). Partnership for learning. *Support for Learning* 9(2). pp.79-82.

Wright, J. A. & Kersner, M.(1998). *Supporting Children with Communication Problems. Sharing the Workload*. London: David Fulton Publishers.

Zeitlin, S. & Williamson, G. G. (1994). *Coping in young children: Early intervention practices to enhance adaptive behavior and resilience*. Baltimore: Paul h. Brookes.

הערות

- 1 מב"ת הוא מבדק בתמונות אשר אינו דורש קריאה וכתובה. מוצגים בו 132 תצלומים צבעוניים ממגוון מקומות עבודה בארץ. למב"ת שני חלקים: מבדק ידע לגבי העיסוקים המוצגים ומבדק התעניינות. הציון בתחום הידע נקבע על פי תשובותיו של התלמיד. הציון המרבי הוא 12 נקודות. ככל שהציון גבוה יותר רמת הידע גבוהה יותר. הציון במבדק ההתעניינות מורכב ממספר הפעמים שבהן בחר התלמיד בכל עיסוק וכך מתקבל פרופיל התעניינות מקצועי.
- 2 תהליך התאמת התלמיד למקום העבודה המתחיל בבירור מוכנות ובשלות, במסגרת ישיבות 'תכנית לימודים אישית' שבהן משתתף כל הצוות הרב-מקצועי. כל אחד מאנשי הצוות מביע דעתו על בשלות התלמיד, יכולותיו, מגבלותיו ונטיותיו. השלב הבא הוא ישיבת צוות על מקומות פוטנציאליים לעבודה, שבה דן הצוות על מקומות העבודה שהביעו נכונות לקלוט את תלמידי בית הספר. השלב הבא הוא הצגת האופציות לפני ההורה והתלמיד ורישום בקשות וציפיות של ההורים והתלמיד. מיד לאחר מכן מתקיימת ישיבת שיבוץ שהחלטותיה מובאות לידיעת ההורה והתלמיד.

תערוכות וירידים מממשים את העיקרון הדמוקרטי-חברתי-כלכלי-תרבותי של הזדמנות שווה לכול. ובישראל?

יצחק שלו

מבוא

בפרק הנגישות שנוסף לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות התשנ"ח-1998, (תיקון 2, שנת תשס"ה-2005) אין התייחסות למרכזי תערוכות ולתערוכות עצמן. בתוספת הראשונה, (סעיף 2), לחוק יש פירוט של המקומות שלגביהם חלות תקנות הנגישות: 'אולם הרצאות, מרכז כנסים, אולם שמחות, גן אירועים, מרכז קהילתי, מועדון או כל מקום המשמש להתכנסות'. מן הראוי להפנות תשומת לב המחוקק לכך ולהכניס לרשימה גם מרכזי תערוכות ואולמות המשמשים לתערוכות, בין שהם מוגדרים כאלה בין שהם חלק מבתי מלון, שכן תערוכות וירידים עונים להגדרה של מקום המשמש להתכנסות.

בבדיקות שערכתי אצל גופים ומוסדות ברחבי העולם, המפיקים ספרות הדרכה שעוסקת בכל הקשור לנגישות, לא הצלחתי לאתר פרסום רשמי ומיוחד המתייחס לנגישות במרכזי תערוכות ובתערוכות. המסמך היחיד שאותר הוא מסמך פנימי של האיגוד האמריקני של מארגני התערוכות - IAEM (2006) המפרט את דרישות תקנות הנגישות בארה"ב - ADAAG (2002) בכל הנוגע למקומות ציבוריים המשמשים לאכסון - Accommodation ושבהם מתקיימים אירועים לקהל. במסמך הפנימי מפורטות דרישות החוק והוא משמש מעין ספר עזר למארגנים (IAEM, 2006).

לבקשתי, נערכה פנייה של מנהלת הפיתוח והמחקר של הנספחות הכלכלית של ישראל בשיקגו אל משרד המשפטים האמריקני כדי לבדוק אם יש בחוק הפדרלי התייחסות לנושא. מתשובתם מתברר, כי לחוק האמריקני אין דרישות ספציפיות בנוגע לנגישות של אולמות, תצוגה, ירידים ותערוכות. בדיקה פרטנית במרכז התערוכות של שיקגו, The McCormick Place, סיפקה את התשובה לשאלה מדוע אין הנחיות ספציפיות: 'האדריכל ייקח בחשבון את תקנות הנגישות

הפדרליות [ADAAG] ולכן אין צורך בהנחיות ספציפיות של הרשות המקומית'. כותבת מנהלת המחקר והפיתוח בנספחות.

לדעתי, האמריקנים שוגים בהתייחסם לנגישות בתערוכות רק מנקודת המבט של האדריכלות. הנגישות הפיזית היא זו הקובעת את יכולתם של אנשים עם מגבלות לנוע במרחבי התערוכה, אך נגישות השירות היא זו אשר ככלות הכול קובעת, את יכולתם 'להיות חלק מן האירוע'.

אנסה להוכיח זאת בפרק זה. ויותר מכך, בהיעדר פרסומים אחרים, יש לקוות כי פרק זה ישמש כלי עזר בידי מתכנני מרכזי תערוכות ומארגני תערוכות.

מרכזי תערוכות וירידים הם מעין 'ערים קטנות' מבחינת הפונקציות הפועלות בהם. משום כך, אפשר היה לחשוב, במונחים כלליים, שהכללים וההנחיות לנגישות החלים על מרכזים עירוניים ניתנים ליישום גם במרכזי התערוכות.

אך לא כך הדבר בשל ההבדלים בין הדינמיקה של מרכז עירוני לזו של מרכז תערוכות. ההבדל העיקרי הוא בזרימה ובקצב. במרכזי תערוכות, בזמן נתון, זורמים בקצב מהיר אלפי אנשים. כולם מכוונים אל מקום אחד ולכולם רצון משותף לראות את אשר התערוכה מציעה להם. זוהי דינמיקה מיוחדת במינה המעמידה ברוב המקרים את האנשים עם מוגבלות המבקשים להשתלב בדינמיקה הזו בפני משימה כמעט בלתי אפשרית. המציאות מראה כי כמעט שלא רואים אנשים עם מוגבלות בתערוכות, כמו גם באירועים המוניים אחרים.

ד"ר ישראל כץ התייחס למצב זה בדוח 'ועדת כץ': 'הנגישות נחוצה להשתתפותו של האדם עם המוגבלות, במגוון הפעילויות בחברה ככל אדם אחר', ומוסיף 'אולם לנגישות פן חשוב נוסף והוא הנראות (visibility) של אנשים עם מוגבלות בחברה. עצם נוכחותם של אנשים עם מוגבלות בקהילה, מביא לכך שפוגשים ציבור זה ברמה החברתית המידית. מכאן גם קצרה הדרך לשותפות ולהשתתפות רבה יותר בחיים הפוליטיים, הציבוריים והמקצועיים'. (כץ, 1997).

המציאות ההולכת ונרקמת בעקבות תיקון (2) לחוק השוויון - עם התוספת של פרק הנגישות, אמורה לאפשר לאנשים עם מוגבלות להיראות במרחב הציבורי וליהנות מכל השירותים והחוויות שמהם נהנים כלל האזרחים.

המסמך הפנימי של IAEM (2006) מציין שלוש סיבות בהמליצו למארגני התערוכות, לפעול לפי חוקי ה-ADA (ADAAG, 2002), ואנו מבקשים לאמץ במלואן:

1. משום שזה החוק.
2. משום שזה הדבר הנכון לעשותו.
3. משום שישנם 49 מיליון אמריקנים המוגדרים אנשים עם מוגבלויות וכדאי למארגנים מבחינה עסקית לאפשר להם להשתתף בתערוכות.

דוגמה טובה הממחישה את עירנות מארגני התערוכות האמריקנים לצרכים המיוחדים של האנשים עם מוגבלות (במיוחד בעטיו של פיגוע הטרור במגדלי התאומים בניו יורק, עקב החשש מפני תיקים וחבלות נפץ), היא הטקסט הבא המופיע ברבים מאתרי האינטרנט של תערוכות בארצות הברית:

Note: No carts, luggage on wheels or empty strollers of any kind will be allowed in the Exhibit Hall or Autographing Area. If you have a disability that may impact your participation at the event, please call Customer Service at [...] to discuss your disability needs

כלומר:

לתשומת לבך: הכניסה לאולמות התצוגה או לאזור האוטוגרפים עם 'מריצות', משאות על גלגלים, או עגלות ריקות מכל סוג אסורה. אם יש לך מוגבלות שאינה מתיישבת עם הוראה זו, אנא פנה לעמדת השירות ב [...] כדי שנוכל לתת מענה הולם לצרכים שלך.

מדוע האמריקנים טורחים ומציינים זאת?

- א. משום שזה הדבר הנכון לעשותו.
- ב. כדי לומר לציבור הרלוונטי: 'אנחנו רוצים אתכם בתערוכה ומתחייבים להקל עליכם את הביקור, על אף הצרכים הביטחוניים המגבילים'.

אם מעלים את השאלה מדוע ממעטים לראות בתערוכות בישראל אנשים עם מוגבלות, התשובה היא במה שהאמריקנים עושים ואנחנו לא. כלומר, מארגני התערוכות בידעם כי התערוכה שלהם איננה נגישה, אינם מזמינים את ציבור האנשים עם מוגבלות לבקר בתערוכה. אלו האחרונים, בהכירם בכך, נמנעים מלהגיע.

זהו מעגל שעתה, בעקבות התיקון לחוק, יש לפרצו וליצור מציאות חדשה בתערוכות בישראל.

מושגים

כדי ליצור שפה משותפת, אגדיר כמה מושגים:

מרכז תערוכות (בהמשך: המרכז) - מתחם סגור עם שערי כניסה ויציאה מבוקרים, ובו ביתנים ואולמות גדולים לתצוגה, אולמות לקונגרסים, מסעדות, בתי קפה, סניפי בנק, טלפונים, כבישים פנימיים, מגרשי חניה, משרדי נסיעות ותעופה (בינתיים לא בישראל), פונקציות לעזרה ראשונה ועוד.

תערוכה (בהמשך: התערוכה) - מקבץ של מציגים הפרוסים על פני אולם תצוגה, בתוך אזורים מתוחמים של תצוגה, במגוון גדלים.

מארגן התערוכה (בהמשך: המארגן) - גורם השוכר את מרכז התערוכות כדי לקיים בו תערוכה. המציגים בתערוכה חתומים על הסכם עם המארגן ומבחינתם הוא האחראי כלפיהם בכל הקשור להשתתפותם. מרכז התערוכות איננו משמש עבור המציג ארגון משפטי או מסחרי. מארגן התערוכה חתום על הסכם עם מרכז התערוכות על כל הנובע, לטוב או לרע.

מציג - חברה מסחרית, איגוד ו/או עמותה, החושף עצמו בתערוכה במטרה להשיג מטרה מסוימת.

אחריות - הגדרת גבולות האחריות (אחריות תפעולית, להבדיל מאחריות לצרכים משפטיים וביטוחיים) של כל אחד ממרכיבי המשולש היא כדלהלן: המציג אחראי לכל הקורה בתחומי תא התצוגה שלו בלבד. המארגן אחראי על כל המתרחש בתחומי התערוכה. המרכז, המשכיר את השטח למארגן, אחראי על: הגישה אל מרכז התערוכות, התחבורה הציבורית, השטחים הציבוריים, מגרשי החניה, בתי השימוש, ניקיון כללי, שמירה ואבטחה של המתחם, שירותי עזר למבקרים, כמו בנקים, מסעדות, בתי קפה וכדומה.

אנשים עם מוגבלות - אנשים שמוגבלות גופנית/מנטלית מונעת מהם לעשות במלואם דברים שאנשים ללא מוגבלות עושים. בהגדרה כלולים גם אנשים זקנים, עם מוגבלויות הנובעות מגילם.

אנשים ללא מוגבלות - אנשים שאינם מוגבלים גופנית/מנטלית.

'תערוכות וירידים היו ויהיו המקור הראשון במעלה להזדמנויות עסקיות. במידה רבה הם מממשים את העיקרון הדמוקרטי-חברתי-כלכלי של הזדמנות שווה לכולם', (שלו, 2002) כך בעיקרון. בפועל, העובדה שלא נמצא כל מרכז תערוכות בעולם העונה על כל צרכי האנשים עם מוגבלות, מעמידה עיקרון דמוקרטי זה במבחן קשה. מדוע? משום שיותר מ-220 מיליון איש ברחבי העולם מבקרים מדי שנה בתערוכות. כ-6 מיליון חברות וצוותיהן מציגות מדי שנה בתערוכות בעולם. ואולם לפי הנתון הסטטיסטי שלפיו 10% מכלל האוכלוסייה הם אנשים עם מוגבלות, הזכות לממש את העיקרון הדמוקרטי נשללת מכ-30 מיליון אנשים ברחבי העולם. בישראל, כ-650,000 אזרחים (פלדמן ובן משה, 2006) נמצאים בעל כורחם מחוץ למעגל התערוכות.

מרכזי התערוכות בעולם אינם נגישים, ולא זו בלבד, גם בספרות המקצועית אין פרסומים המתייחסים לנושא. ניתן למצוא רק פרסומים המתייחסים לתערוכות בחללים מוזאליים. האחרון והמקיף שבהם, 'מדריך סמיטסוניאן לעיצוב תערוכות נגישות' התפרסם בשנת 1993 (Majewski, 1993).

במבוא, צוינו שלושה גורמים המשתתפים בתערוכות: מרכז התערוכות, מארגן התערוכה והמציגים בה. בפרשנות על תקנות ה-ADA (2002) אפשר לקבוע כי מבחינת התיקון לחוק, האחראיות למימוש הנגשת התערוכה חלה על שלושת הגורמים ביחד ולחוד. לדוגמה: אם החליט מארגן התערוכה לשכור את מרכז התערוכות למרות אי-נגישותו, אין לפתור אותו מן האחראיות בטענה של אי-ידיעה. אם מארגן התערוכה לא מנע מהמציג מלהפר תקנה זו או אחרת של התיקון לחוק, אין לפתור את המציג מאחראיות בטענה של אי-ידיעה. מעיון במסמך של ה-IAEM (2006) עולה כי האמריקנים שותפים לדעה זו (שם, פרק 2).

חשוב להדגיש כי במשולש מארגן-מציג-מרכז בתערוכות שבהן לא מתקיימת זרימה ואחראיות משותפת בין כל הצלעות, נוצר עבור האנשים עם מוגבלויות מצב בלתי אפשרי, שבו הם נופלים בין הכיסאות.

למה תערוכות?

מדוע חשוב שאנשים עם מוגבלות יהיו חלק בלתי נפרד ממדיום התערוכות? משום שהם אינם שונים משאר האנשים, וככאלו, יש להם לפחות שלוש סיבות להציג ולבקר בתערוכות: כלכלית, חברתית ותרבותית.

כלכלית

תערוכות וירידים הם האמצעי הראשון במעלה לקשרי גומלין כלכליים בין מוכרים לקונים. במדינה כמו גרמניה, התערוכות עומדות במקום הראשון בפעילות השיווקית של כל חברה עסקית, בין שהיא חברה יצרנית בין שהיא חברה לייבוא ושיווק. 60% מכלל תקציבי השיווק מוקדשים להשתתפות בתערוכות.

ההשתתפות בתערוכה מתחלקת בין אלו המציגים בה - המוכרים; ובין אלו המבקרים בה - הקונים. בשני צדי המתרחש נמצאת אוכלוסייה עם צרכים מיוחדים.

חברתית

תערוכות וירידים הם מקומות שאליהם באים אנשים כדי להראות ולהיראות. מעבר לערכים הכלכליים/מסחריים הם משמשים כמקום מפגש חברתי. אנשי מכירות יודעים לספר עד כמה קשה להם להגיע 'ביום-יום' אל האנשים הבכירים בארגון כלשהו כדי להציע להם את מוצריהם. המקום היחיד שבו הם פוגשים את המנהלים הכלליים, סגניהם, ושאר אנשי הדרג הבכיר, הוא בתערוכות שאליהן מגיעים הבכירים כדי לפגוש את המתחרים וכדי לחזק את הלקוחות הקיימים. מובן כי גם שאר אנשי החברה באים לתערוכה וזו ההזדמנות להגיד שלום, ללחוץ ידיים... ולעשות עיניים (אם צריך)... בקיצור.... מפגש חברתי.

תרבותית

תערוכות רבות נתפסות כמדיה בידורית (תערוכות רכב לדוגמה, תערוכות ממלכתיות, ועוד) ואנשים רבים מגיעים אליהן מסיבה זו, לדוגמה: האוכלוסייה החרדית בישראל המרבה לבקר בתערוכות (שהרי אירועי בידור אחרים הם מחוץ לתחום עבורם). בכרטיס כניסה אחד הנקנה בשקלים אחדים (ולעתים אף ללא תשלום) יכול המבקר גם לראות את התערוכה וגם להשתתף בחלקים החווייתיים שלה, אצל המציגים המעמידים 'שואו' בתצוגתם או באירועים שמפיקים המארגנים. בידור להמונים. כך בארץ וכך בחו"ל.

על ערכן התרבותי של תערוכות האמנות אין צורך להרחיב, רק ייאמר כי ישראל היא מדינה צרכנית בתחום זה.

תערוכות הן המקום שבו נחשפים לראשונה חידושים, שבהמשך הופכים להיות נכסי תרבות של האנושות. מי מאתנו מודע לכך שזוכית החלה לשמש כחומר בתעשיית הבנייה, רק לאחר שהאנגלים העמידו את ארמון הקריסטל פאלאס ב'אקספו' העולמי הראשון ב-1851. עד אז לא העלה איש על דעתו כי אפשר לבנות ארמון מזכוכית. המצאת 'חוט המדבר' של אלכסנדר בל ששינתה את פני ההיסטוריה האנושית הוצגה לראשונה ב'אקספו' 1876 בפילדלפיה. בעידן המודרני הוצגה לראשונה ב'אקספו' של מונטריאול עיר המגורים 'הביטאט' (של האדריכל משה ספדי) שהשפיעה על תכנוני ערים בהמשך. באוסקה שביפן הוצגו לראשונה ב'אקספו' של 1970 'המדרכות הנעות' וכך הלאה והלאה, המצאות שהפכו לחלק מחיינו ותרבותנו.

בתערוכות בישראל מבקרים מעט מאוד אנשים עם מוגבלות

מדוע? התשובה לכך נעוצה בהיעדר תשתיות מתאימות וברתיעה של אנשים עם מוגבלות להגיע למקום שבו לא ירגישו בנוח ולא יוכלו לממש את רצונותיהם בכוחות עצמם. בתערוכות מופעלים גופו וכל חושיו של האדם. גם לאדם ללא מוגבלות, השהייה בתערוכה קשה מאוד. התנועה, הרעש, הראייה, ההתמצאות, הרצון להתנסות, כל אלה מועמסים על הגוף והמוח בפרק זמן קצר ובמרוכז. מרכזי התערוכות ומארגני התערוכות, במחדליהם, אינם מסייעים להקלת השתתפותם של אנשים עם מוגבלות. כדי להבין במה כרוכים הדברים אסרטט להלן את הצרכים אל מול המציאות.

מרכז התערוכות

האחריות של מרכז התערוכות בהנגשת המקום מתפרסת על שלושה מעגלים:

מעגל חיצוני - מחוץ לגבולות הפיזיים של המתחם - דרכי הגישה אל המרכז, שיטור וסדרנות, שילוט דרכים, מערך החנייה וההתנהלות בשערי הכניסה למתחם.

מעגל פנימי - בתוך תחומי המרכז - האולמות והשטחים הציבוריים.

מעגל ליבה - בתוך אולמות התצוגה.

המעגל החיצוני

דרכי גישה – תחום זה אינו נמצא אמנם באחריות הישירה של המרכז, אך למרכז מעורבות גדולה בקשר עם המערכת העירונית, גורמי התחבורה הציבורית והמשטרה. המרכז הוא זה המגדיר את צרכיו בדיאלוג המתנהל עם כל המערכות החיצוניות. על המרכז והרשות המקומית, לדרוש כי הגורמים החיצוניים ישתפו פעולה במטרה לסייע לאנשים עם מוגבלות להגיע אליו בנוחות ובמהירות.

במחקר נגישות ארצי לאנשים עם מוגבלות – תשס"ג-2003, (היס-יונס, פרידמן, הרקוביץ, 2003), מדגישים המחברים כי בבדיקות מבנים המשמשים את הציבור יש להתייחס לשני דברים מרכזיים:

1. נגישות אל המבנה מהחניה ומהמדרכה הציבורית ועד לכניסה.
2. נגישות אל תתייחידות המבנה המשמשות לייעודים ולשירותים ספציפיים.

לעתים קרובות אי מילוי תנאים אלה היא הסיבה הראשונית לאי הגעה של אנשים עם מוגבלות אל מרכז התערוכות.

המעגל הפנימי

בתוך המתחם, האחריות הישירה והבלעדית היא של המרכז, ועליו להבטיח את הצרכים האלה:

- גישה נגישה, ישירה ונפרדת אל קופות התערוכה וכן התאמה של הקופה לאנשים עם מוגבלות.
- שבילי כניסה נפרדים לאנשים עם מוגבלות בשערי הכניסה והיציאה.
- נוהלי אישור לכניסת המלווים/משפחה של אנשים עם מוגבלות הזקוקים למלווים.
- גישה במפלס הכביש, מהשער אל האולם שבו מתקיימת התערוכה.

מעגל הליבה

לעתים מתעורר ויכוח בין המרכז ובין המארגן לגבי האחריות להתנהלות בתוך אולמות התערוכה, בעת שאלו נשכרים על ידי המארגן ממרכז התערוכות. מבחינה משפטית וביטוחית, המרכז והמארגן אחראים באחריות שווה. לכן עליהם להיות מתואמים כדי שצורכי האנשים עם מוגבלות המובאים להלן לא יפלו בין הכיסאות.

- שילוט הכוונה אל עמדות מידע ושירותים מיוחדים לאנשים עם מוגבלות.
- כניסה ויציאה נפרדים לאנשים עם מוגבלות ונוכחות פיזית של אדם המתאים להכוונה.
- בודק ביטחוני מיומן לטיפול באנשים עם מוגבלות.
- יצירת נוהל מחייב שעונה על הצורך של אנשים עם מוגבלות ב:
 - רוחב מעברים.
 - הסרת מכשולים במעברים.
 - כריזה ושילוט מואר עם נוסח הכריזה.
 - שילוט מגובה התקרה עם ציון מיקום המעברים.
 - סימון ברור של המעבר מאולם לאולם.
 - מעברים נגישים בין האולמות.
 - אזורי מנוחה עם ריהוט מתאים.
 - שילוט המתייחס בגודלו הפיזי, בגודל האותיות, בצורה ובתאורה לצרכים המיוחדים של אנשים עם מוגבלות.
- התאמת יציאות חירום מבחינת שילוט, תאורה, גישה וצורת פתיחת דלתות כך שיתאימו ליכולות הפיזיות של אנשים עם מוגבלות.
- בתי שימוש משולטים ומסומנים, עם התקנים פנימיים מיוחדים לאנשים עם מוגבלות.
- הבטחת גישה נוחה ונפרדת אל דלפקי המסעדות ובתי הקפה, התאמתם לצורכי האנשים עם מוגבלות והקצאת שולחנות שמורים להם.
- אמצעי תקשורת כמו טלפונייה, מחשבים נגישים - מותאמים לאנשים עם מוגבלות.
- מעליות מותאמות.

אירועים נלווים

תערוכות רבות, בהיותן לא רק אירועים כלכליים/מסחריים, אלא גם חברתיים ותרבותיים, מלוות בכנסים מקצועיים, מופעים, פרזנטציות, קוקטיילים ומפגשים חברתיים, המתקיימים באולמות ובחדרים סמוכים לאזור התערוכה.

התקנות האמריקניות לנגישות (ADAAG, 2002) מתייחסות למגוון שימושים במבנה אחד, כאילו הופעלו בכמה מבנים, ועל כן עליהם להיות

נגישים, כל אחד לחוד, לפי כל התקנים וההוראות. גם בישראל, בהתאמה, על התערוכה לדאוג לעניינים הבאים:

- גישה מתאימה, סימוני הכוונה והדגשת תוואי דרך מאולם התערוכה אל אולמות האירועים.
- התאמה פיזית של האולמות, המסעדות, בתי הקפה, מקומות ההתכנסות וחדרי ההרצאות (בין שזו רצפה שטוחה בין שזה אודיטוריום) לצרכים של אנשים עם מוגבלות והבטחת מקומות שמורים להם.
- עזרים מובנים הדרושים לאירוע ולכל משתתפיו, כמו מערכות קול ושמע, הקרנה, תרגום, תקשורת חלופית. במקומות שבהם לא ניתן להבטיח נגישות, יש ליצור תשתית חלופית של הקרנה על מסכים חיצוניים.

הדרכת המציגים למתן שירות

אין בסמכות המארגנים לחייב את המציגים בכל הקשור לאופי ולהעמדה של תצוגותיהם, בגבולות התצוגה שהוגדרו להם. עם זאת, יש להדריך אותם ולכוונם לכך שיהיו מוכנים לתת שירות לכל המבקרים. במיוחד עליהם להתחשב בצורכי אנשים עם מוגבלות בתצוגות שבהן הקהל מתבקש להיכנס אל תוך אולם התצוגה, וכן בתצוגות הכוללות אולמות הקרנה.

סדרנות, זיילות וסיוע למבקרים

מדריך הנגישות למתכנני אירועים של העיר לוס אנג'לס (GAEP, 2006) מחייב את מתכנני האירועים לטפל בעניין הסיוע וההדרכה לאנשים עם מוגבלות הזקוקים לסיוע פרטני בהסברים, בהכוונה, עזרה בביצוע פונקציות מסוימות וכדומה.

מארגן התערוכה חייב שיעמוד לרשותו כוח אדם המיומן לסייע בתחום זה. אחת ההמלצות, מתוך המדריך, המכוונת לדיילים בתערוכה, ממחישה את אי היותו של האנשים עם מוגבלות שונה מכל מבקר אחר. נאמר שם: 'לעולם אל תיגש ביזמתך אל אדם שמוגבלותו נראית לעין ותציע לו את עזרתך. אם הוא זקוק לעזרה הוא יפנה אליך'. ההמלצה מסתיימת בשאלה: 'היית פונה ביזמתך למישהו שאינו נראה כאילו הוא זקוק לעזרה?!'

תפעול מערך ההרשמה המוקדמת והפיזית במקום

בכל העולם, מתן אפשרות להרשמה מוקדמת לביקור בתערוכה (בדרך כלל באמצעות האינטרנט) לא נועד, כפי שנהוג באירועים ובמופעים, להבטיח מקום שמור לאירוע. הוא נעשה כדי לחסוך מהמבקרים את זמן ההמתנה לפני דלפקי הרישום ולסייע בכניסה 'חלקה' יותר לתערוכה. עד כה לא נוצל הליך זה בישראל (שלא כמו בדוגמה מארצות הברית שהובאה לעיל) שיאפשר לאנשים עם מוגבלות להודיע מראש על השתתפותם וכן לבקש סידורים מיוחדים הנחוצים להם. הסיבה לכך פשוטה: התערוכות אינן מאורגנות לכך. בעקבות התיקון לחוק, על המארגנים להכיר בצרכים המיוחדים של האנשים עם מוגבלות ולהיערך לפיהם.

מה נדרש ממארגן התערוכה?

- הנגשת אתר התערוכה באינטרנט והנגשת הרישום באתר.
- דלפקי רישום מותאמים בכניסה לתערוכה.
- הכנת טופסי רישום נגישים.
- מתן עזרה בביצוע כל תהליך ההרשמה.

ביטחון ובטיחות

בזמנים כתיקונם, כפי שראינו עד כה, אין התערוכות מזמנות שירותים מלאים המתאימים לאנשים עם מוגבלות. אך באיזה מצב ימצאו עצמם אלה אם יתרחש אירוע ביטחוני/בטיחותי בתערוכה? ציינו כבר את עובדת היות התערוכה אירוע המוני, אבל מה קורה כאשר ההמון עובר למצב היסטרי? או אז נקלעים האנשים עם מוגבלות למצב כמעט בלתי אפשרי. הם זקוקים לעזרה מהירה. כדי שיוכלו לקבלה, על התערוכה להיות ערוכה לכך מראש. מה יכול לסייע בכך:

- יצירת מעבר חופשי מול כל יציאת חירום.
- שימוש בחומרים חסיני אש או מצופים בחומר מעכב בעירה.
- הסרת מכשולים מהמעברים.
- השארת פתחי יציאת חירום עבירים במוצגים הניידים.
- סדרן לסיוע, ליד כל יציאת חירום.
- שילוט ברחבי התערוכה, המכוון אל יציאות החירום.
- הרחקת ספסלי ישיבה מגרמי מדרגות.
- הימנעות מתיחום המעבר באזורי המנוחה באמצעות עציצים.

- הכשרת כוח האדם המועסק בתערוכה, לטיפול ולסיוע לאנשים עם מוגבלות בשעת חירום.

סיכום

חלק ניכר מן הסעיפים בחוק האמריקני - ADA (1990) מנוסחים בכוונה תחילה בגמישות. בקונגרס האמריקני הבינו שחוק זה יעבור בהדרגה שינויים, משום שהוא נוגע מצד אחד לחיי היום-יום של קרוב ל-50 מיליון אמריקנים ויישומו ארוך ומסובך, ומצד שני הוא כרוך בקשיים גדולים ובהוצאות עצומות של האתרים האמורים להתאים עצמם למצב החדש. אצלנו היו קוראים לכוונת הקונגרס 'לשנות תוך כדי התקדמות'. הקונגרס השאיר הרבה מקום לשיקול דעת למערכת המשפטית להחליט ולקבוע בהדרגה את המציאות החדשה.

החוק גם העניק שלוש שנות חסד למבנים ולשירותים קיימים שנועדו לאירוח, להתאים עצמם לתקנים של החוק. רק החל משנת 1993 מקומות שלא התאימו עצמם לדרישות חוק ההנגשה לא מקבלים אישורי הפעלה. נדמה כי גם אצלנו יש לאמץ את הגישה הזו ולאפשר למרכזי התערוכות, אולמות בבתי מלון, מרכזי קונגרסים וכל מקום אחר המשמש לאירועים והתכנסויות, כמו גם למארגני התערוכות ולמציגים בהן, לתקן את הדרוש תיקון, להוסיף את אשר ראוי להוסיף ולהנגיש טוב ככל האפשר את מקומותיהם, תערוכותיהם ותצוגותיהם.

השאלה מהי ההגדרה של 'טוב ככל האפשר' והיכן שמים את הגבולות. גם כאן אין צורך להמציא את הגלגל, אלא להסתמך על ה-ADA (1990) ולבחון את ההגדרה בארבע רמות:

- ניתן להשגה מיד.
- היכולת הסבירה המרבית.
- קושי ניכר ותקציבי.
- אילוצים מבניים וטופוגרפיים.

בהיעדר אזכור מפורש בחוק, נדמה שאם מבקשים ליישם את רוחו וכוונתו של המחוקק בכל הקשור לתערוכות, יש לחייב את שלושת הגורמים הנוטלים חלק במשולש התערוכות להכניס להסכמיהם את נושא הנגישות. מרכז התערוכות יתחייב בפני המארגן השוכר ממנו את המקום כי המקום נגיש, והמארגן והמציגים יתחייבו הדדית, בדומה. כך, יוכלו

האנשים עם מוגבלות להיות בטוחים כי ברמה הסבירה, המקום שאליהם הם הולכים הוא ידידותי ומאפשר להם ליהנות ממנו ככל מבקר אחר.

רשימת המקורות

חוק שוויון לאנשים עם מוגבלות (תיקון מס' 2 - התשס"ה-2005) אוחר ביום 10 במרס 2007 מאתר האינטרנט של נציבות שוויון לאנשים עם מוגבלות במשרד המשפטים.

www.justice.gov.il/MOJHeb/NetzivutNEW

דו"ח הוועדה הציבורית לבדיקת חקיקה מקיפה בנושא: זכויות אנשים עם מוגבלות (1997). בראשות ד"ר ישראל כץ ירושלים.

הים-יונס, א', פרידמן, י', הרקוביץ, ע', (2003), **מחקר נגישות ארצי לאנשים עם מוגבלות**, מכון הנרייטה סולד - המכון הארצי למחקר במדעי ההתנהגות, ירושלים.

פלדמן, ד. בן משה, א. (2006). **אנשים עם מוגבלות בישראל - 2006**, הוצאת משרד המשפטים, ירושלים.

שלו, י' (2002) **תערוכות - 1440 דקות של הצלחה או כישלון**, הוצאת 'שבלי', עמ' 13.

ADA – *Americans with Disabilities Act* – (1990), Retrieved at March 27, 2007 from:

www.access-board.gov/ada-aba/index.htm

ADA – *Americans with Disabilities Act Accessibility Guidelines (ADAAG)* – (2002). Retrieved at March 27, 2007 from:

www.access-board.gov/adaag/html/adaag.htm

Majewski, J. (1993) *Smithsonian Guidelines for Accessible Exhibition Design*, Smithsonian Accessibility Program, Washington DC, retrieved at March 27, 2007 from:

www.si.edu/opa/accessibility/exdesign/start.htm

The IAEM handbook for accessible exhibitions – A planner guide for creating accessible trade Shows and expositions, (2006). International Association for Exhibition Management (IAEM), Chapter two: Who is responsible for compliance? retrieved at March 27, 2007 from:

www.issa.com/convention/pdfs/ExhHandbook06Reprint.pdf

GAEP – *Guide to Accessible Event Planning*, (2006), City of Los Angeles, Department On Disability (DOD), retrieved at March 27, 2007 from:

www.lacity.org/dod/indexpage/dodindexpage169433612_11152005.pdf